

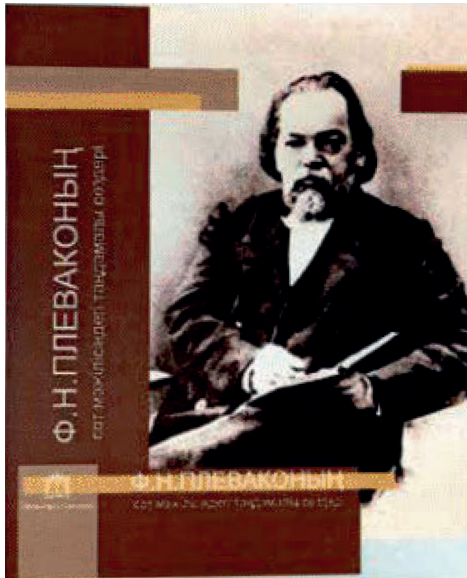
ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№12/10 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

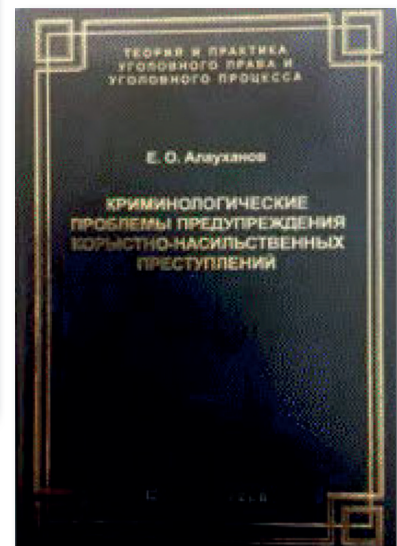
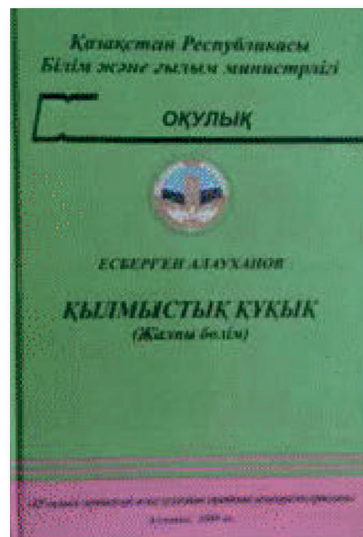
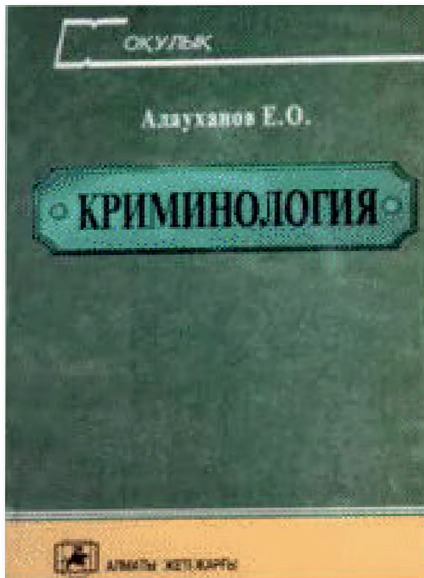
Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабыл-

саят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№12/10
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
7. Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
9. Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
10. Бабулин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
11. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
13. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
14. Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері
15. Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
16. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
17. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
18. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
19. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
20. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
22. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
24. Елешов Р., а.-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
25. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
26. Есім Ф., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
27. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
28. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
29. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
30. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
31. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
32. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
33. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
34. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
35. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
36. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
37. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
38. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
39. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
40. Мұтанов Ф.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
41. Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор
42. Оразалин Н.М., ақын-драматург
43. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
44. Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
46. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
47. Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
48. Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
49. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті
50. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., з.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
8. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
9. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
10. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
11. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
13. Жанабилев Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
14. Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
15. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
17. Ивона Массакки, профессор (Польша)
18. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
19. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
20. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
21. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
22. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
23. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
24. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
25. Мажейка Кипрас И., MEATP акад. (Мәскеу)
26. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
29. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
30. Мұхамедидұлы А., ф.ғ.д., профессор
31. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
32. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
33. Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист
34. Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
35. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
37. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
38. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
39. Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
41. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
42. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
43. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
44. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
45. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
46. Усманов А., п.ғ.д., профессор
47. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
48. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
49. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
50. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
51. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
52. Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
9. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
10. Бабурин С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
11. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
13. Борибеков К.К., общественный деятель
14. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
15. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
16. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
17. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
18. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
19. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
20. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
22. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
24. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
25. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
26. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
27. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
28. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
29. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
30. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
31. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
32. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
33. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
34. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
35. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
36. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
37. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
38. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
39. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
40. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
41. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
42. Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор
43. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
44. Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
46. Оразалин Н.М., поэт-драматург
47. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
48. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
49. Турсьинов С.Т., д.э.н., профессор
50. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
3. Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
8. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
9. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
10. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
11. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
13. Жанабилева Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
14. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
15. Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
17. Ивона Массакки, профессор (Польша)
18. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
19. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
20. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
21. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
22. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
23. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
24. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
25. Мажейка Кипрас И., академик MEATP (Москва)
26. Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
29. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
30. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
31. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
32. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
33. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
34. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
35. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., общественный деятель РК
37. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
38. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
39. Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
41. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
42. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
43. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
44. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
45. Турсьинов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави
46. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
47. Усманов А., д.п.н., профессор
48. Усманов С.У., д.т.н., профессор
49. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
50. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
51. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
52. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта

бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

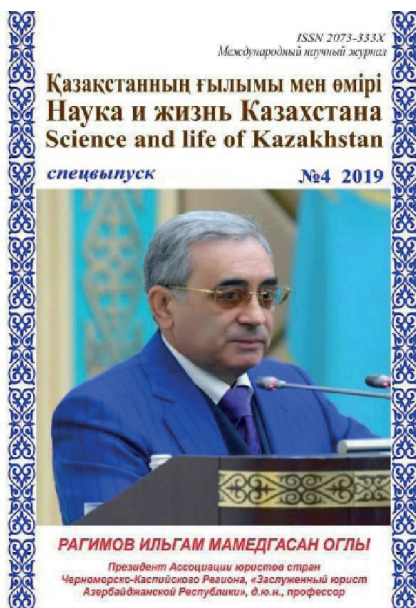
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- ▶ Победители конкурса ▶ Имя в истории и науке
- ▶ Вопросы образования и науки ▶ Трибуна молодых ученых
- ▶ Юбилей ▶ Мероприятия
- ▶ Рецензии, новые книги ▶ Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК; пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ ПИШЕТСЯ ДЛЯ СТАТЬИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) Число авторов не должно превышать не более двух.

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

**МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!**

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50

**«Всегда выбирайте самый трудный путь –
на нем вы не встретите конкурентов»**
Шарль де Голль

**«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к
возврату утроенного инвестированного капитала»**
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

З.Т. Абдукаримова, С.А. Усипбеков
 К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ЭКСТРЕМИЗМЕ В КАЗАХСТАНЕ И ДРУГИХ СТРАНАХ..... 22

С.А. Акимбекова, Н.Р. Максатов
 СУБЪЕКТЫ НАСЛЕДСТВЕННЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРИЗВОДСТВЕ: ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ 32

Т.Т. Дюсебаев, А.А. Акимбаева
 ЖАЗАСЫН ӨТЕП ЖАТҚАН АДАМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ 39

А.А. Есекеева, Ж.К. Кожантаева
 ЗАКОН ВЕЛИКОЙ СТЕПИ – ЛУЧШИЙ ПРИМЕР ДЕМОКРАТИИ 44

А.Ж. Жаналиева И.Д. Узденова
 ЗАҢДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ 50

Р.Е. Ильдебаев
 «СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ПОДДЕЛКОЙ ДОКУМЕНТОВ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ»..... 56

С.С. Капсалямова, А.С. Майканов
 КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ СПОНСИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТЕРРОРИСТОВ..... 63

Г.А. Қуаналиева, Т.А. Рахметова
 САЛЫҚТЫҚ МІНДЕТТЕМЕЛЕР: ОЛАРДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 69

К.С. Мауленов, Б.Н. Мауленова
 ВНЕДОГОВОРНАЯ (ДЕЛИКТНАЯ) ОТВЕТСТВЕННОСТЬ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ 75

Т.К. Нурекешов
 ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НЕГІЗДЕРІ . 84

А. Нұрланұлы, Ж.М. Ахметов
 ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАНЕ..... 90

Е. Оңдашұлы, А.О. Оңдаш
 ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР ЖӘНЕ РОМАН-ГЕРМАНДЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 94

Е. Оңдашұлы, А.О. Оңдаш
 ҚҰҚЫҚТЫҚ КОНВЕРГЕНЦИЯ: ЗАМАУИ ТҮСІНІК МӘСЕЛЕСІН 99

A. Seraliyeva, N. Dolanbayeva
 THE MECHANICS OF DISPUTE SETTLEMENT BETWEEN MEMBER STATES OF THE WTO 105

А.Х. Хамит
 ПЕРСПЕКТИВЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕЖИМА ТРАНСГРАНИЧНЫХ ВОД В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА..... 109

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Г.Т. Абдуллина, Б.Е. Байсейт
 4 СЫНЫП ДҮНИЕТАНУ ПӘНІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУ ҚАБИЛЕТІН “PUSCS” МОДЕЛІ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ 117

А.Н. Алмабек, Г.А. Мадьярова
 БІЛІМ БЕРУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ 125

А.С. Амирова, Ж.Б. Шарипходжаева
 БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ 129

Ж.А. Әбдімомын, Н.О. Акимбаева СОСТОЯНИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ	135
М.И. Бағыбаева, Д.Е. Абдраманова СТУДЕНТТЕРДІҢ ЕМТИХАН КЕЗІНДЕ КҮЙЗЕЛІСКЕ ТҮСУ СЕБЕПТЕРІ.....	140
Б.Т. Барсай, А.Н. Мырзашева МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	144
Е.А. Битабаров, А.К. Демеуов, У.О. Сералиева ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУЫ.....	149
Г.Н. Губайдуллина, И.Б. Шайхымуратова КОНЦЕПЦИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЕКТА МЕЖДУНАРОДНОГО ДЕТСКОГО ФОНДА ООН (ЮНИСЕФ) В КАЗАХСТАНЕ «ПРАВОСУДИЕ ДЛЯ ДЕТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ ИННОВАЦИОННЫХ УСЛУГ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ РЕФОРМ НА ЦЕНТРАЛЬНОМ УРОВНЕ»	153
М.А. Данабаева НАШАР КӨРЕТІН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЕСЕПТЕУ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ	159
А.К. Демеуов, Н.Б. Шегенбаев, Ж.Н. Абдрахманов МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫ ҮШІН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ МІНДЕТТЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	163
А.К. Дүйсенбек, С.А. Рамазанова ОРТА МЕКТЕПТЕ ЭЛЕКТРОДИНАМИКА КУРСЫН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ БІЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ	169
Н.К. Жилисбаев, М.С. Дайрабаев ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ РӨЛІ	175
С.А. Жолдасбекова, К.А. Қасимбекова БАЛАЛАРДЫ ХАЛЫҚТЫҢ АУЫЗЕКІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ АРҚЫЛЫ ГЕНДЕРЛІК ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ЖӘНЕ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ	180
Г.Т. Жусипова, А.М. Испандиярова, Е.А. Битабаров ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ ШКОЛЬНОЙ СПОРТИВНОЙ СЕКЦИИ ПО БАСКЕТБОЛУ	186
Г.Т. Жусипова, Г.С. Раимбекова, М.А. Керимбеков БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ДЕҢГЕЙІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ.....	190
А.К. Игибаева, А.К. Козыбаева БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ДАЙЫНДЫҒЫ МӘСЕЛЕСІНЕ.....	196
А.М. Испандиярова, С.Қ. Шекербек, Ж.Ө. Қонарбаев ЗАНЯТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ПОДРОСТКОВ	201
А.М. Испандиярова, Ж.А. Жунисбекова, С.Қ. Кулбаев БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ДЕҢГЕЙІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ФОРМАЛАР.....	206
А.М. Испандиярова, С.Қ. Кулбаев, А.К. Ускеналиев БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ДЕҢГЕЙЛІГІН АРТТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ	212
А.М. Испандиярова, Ж.А. Жапарова СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕНСИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	217
А.Р. Калыева, Ө.Ж. Сағымбай ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ	220
А.Х. Касымова, С.К. Баигубенова ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛ ТҰЛҒАНЫ ДАМУЫ	226
Ж.С. Кәрімжан, М.Қ. Журабоева ЦИФРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН: «БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРГЕ ФИЗИКАНЫ ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒЫТТА ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ВИРТУАЛЬДІ АСПАПТАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ».....	231

К.С. Кенжебаева, А.С. Жолдас ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	237
А.С. Кенжетәева, М.А. Мерғалиев, Базарбаева К.Қ. ЖАС ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ АРҚЫЛЫ КҮШ- ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ	244
Г.Р. Кошанова, С.А. Аленова ПЛАНИМЕТРИЯ КУРСЫН ОҚЫТУДА «GEOGEBRA» БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ШАРТТАРЫ МЕН МЕХАНИЗМДЕРІ	248
Г.Р. Кошанова, А.Б. Жәми МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	255
Г.Р. Кошанова, Б.И. Әлқуат МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ	261
Г.Р. Кошанова, Б.І. Бектеміс МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-ГРАФИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ	273
Г.Р. Кошанова, Д.Т. Бекмаганбетова МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА НЕГІЗГІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	273
Г.Р. Кошанова, Е.З. Мурадалиев ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА БОЙЫНША МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	278
Б.И. Курманбаев, У.О. Сералиева, Г.С. Раимбекова МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	283
Ж.А. Мамытбаева, А.Е. Мамаева БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ТӘРБИЕШІНІҢ ЖЕКЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ	287
Ж.С. Мукатаева, М.Б. Нүсіпақынова ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ	292
Г.Т. Мусабекова, Б.А. Ахмедов ФОРМИРОВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА	296
Г. Мырзақұл, К.С. Бақтыбаева ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЖАЛҒЫЗДЫҚ СЕЗІМІНІҢ ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ	300
М.Ж. Өмірзақова, Е. Семинар ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ТӘСІЛДЕРІ	306
Ж.Е. Салимова, Т.Т. Нуржанова КОРРЕКЦИОННАЯ РАБОТА ПСИХОЛОГА НАД ПОДРОСТКАМИ, ПОДВЕРГШИМИСЯ ДОМАШНЕМУ НАСИЛИЮ	310
А.М. Сейтметова, А.Ж. Амангелді БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	316
А.М. Сейтметова, Қ.А. Қадырбек ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН НЫҒАЙТУДА САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	326
Н.Б. Сейтхан, Н.О. Акимбаева ХИМИЯ ПӘНІНДЕ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫ ДЕСКРИПТОРЛАР АРҚЫЛЫ ЖҮРГІЗУ	337
О.А. Стычева, Т.Т. Турсунова ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СТИЛИСТИКА В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКОВЫХ ДИСЦИПЛИН	341

A. Sydykhov, A. Duman THEORETICAL ASPECTS OF PREPARING A PROSPECTIVE TEACHER FOR THE FORMATION OF STUDENTS' PROBLEM-SOLVING COMPETENCIES IN THE CONTEXT OF TECHNOLOGICALIZATION OF EDUCATION.....	346
А.К. Тазабек «ПЕДАГОГТИҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІ» ПӘНІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ	351
А.К. Тоғайбаева, М.Т. Жасжанова ЖАСӨСПІРІМ ШАҚТАҒЫ ДАҒДАРЫСТАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ ЖОЛДАРЫ	357
Ye. Tsay, A. Issayeva USE OF SOCIAL NETWORKS IN FORMING INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE	361
Г.Т. Уразбаева, А.А. Кабдиева ВОСПРИЯТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО КУРСА ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА ПРЕПОДАВАТЕЛЯМИ В КАЗАХСТАНСКОЙ СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ.....	367
Г.Д. Үдербаева, Ж.К. Қуанышева ХИМИЯ ПӘНІН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ КІРІКТИРЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	372
Н.Б. Шегенбаев, А.А. Байдосова, Ж.Ө.Қонарбаев ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОВЕДЕНИЯ УЧЕБНО-ТРЕНИРОВОЧНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ВОДНОМУ ПОЛО СПОРТСМЕНОВ 10-12 ЛЕТ	376
С.Қ. Шекербек, А.М. Испандиярова, Ж.Ө. Қонарбаев ХАРАКТЕРИСТИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ 10-12 ЛЕТ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ	380
С.Қ. Шекербек, А.М. Испандиярова, Ж.Ө. Қонарбаев ХАРАКТЕРИСТИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ 10-12 ЛЕТ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ	380
Kassymbekova N.S., Bazzarova A.B. INTERNET DISCOURSE IN FORMING WRITING SKILLS OF NON-LINGUISTIC STUDENTS	386

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

А.Ж. Абильдашова ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ЯПОНИИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ.....	390
G.I. Abramova, A.B. Zhartay THE THEME OF ROMANTICISM IN THE POETIC HERITAGE OF GEORGE GORDON BYRON AND THE POETS OF THE LAKE SCHOOL AS A CHARACTERISTIC FEATURE OF THE ISLAND MENTALITY.....	395
Г.Н. Абубакирова М.ХАКІМЖАНОВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ БЕРІЛУІ	401
А.К. Акылбек, D.A. Karagoishieva GENDER LINGUISTICS: GENDER VIEWS IN SOCIETY AND LANGUAGE	407
Д.А. Алкебаева, М. Қайратбекқызы АСПЕКТУАЛДЫҚ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	411
D.M. Anessova, D.A. Karagoishieva MENASIVE SPEECH ACT AND SPECIFICS OF ITS FUNCTIONING IN THE POLITICAL DISCOURSE	416
Г.Т. Аубакирова, Ж.Б. Мағуазова СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЖҮЙЕЛІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	420
G.T. Aubakirova, Zh.B. Maguazova ORGANIZATION OF CONTROL OF EXTRACURRICULAR INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN A FOREIGN LANGUAGE	425

G.T. Aubakirova, B.A. Nurkeeva DEVELOPMENT OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE SKILLS AS THE AIM OF LINGUISTIC EDUCATION.....	431
К.Т. Ахан «ЖЫР ЖОЛБАРЫСЫ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ МИФТІК БЕЙНЕНІҢ ОБРАЗДЫҚ ПОЭТИКАСЫ.....	439
А.Б. Әбдіғалпарова, Ж. Дәдебаев АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ.....	443
Ф.А. Батаева, А.М. Братаева СЕМАНТИКА ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ПЕРЕВОДЕ НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК.....	451
А.А. Бейсенқұлов, М.Е. Әбітәлі ЕРТЕГІ КІТАПТАРЫН БЕЗЕНДІРУДЕГІ СУРЕТШІНІҢ РОЛІ.....	457
Zh. Bekzhanova THE DISCURSIVE CONSTRUCTION OF COMMENTS ON YOUTUBE AUDIOBOOK CHANNELS.....	462
Ф.Б. Ещанова, А.Ы. Жұмаш ӨЛЕҢ СӨЗБЕН ЖҰМЫС ІСТЕУДЕГІ АКТЕР ДАУЫСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	471
Р.А. Жусупов, Г. Ахметбек НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КИТАЙСКОЙ МИФОЛОГИИ.....	474
С.Қ. Иманбердиева, А.Е. Абдрахманова ОНОМАСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕР МӘСЕЛЕСІ.....	480
Ж.И. Исаева ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ УӘЖДЕМЕДЕГІ КӨРІНІСІ.....	486
Ж.И. Исаева, А. Молдашова, М.А. Буркитбаева ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАСЫ.....	490
А.А. Kazybaeva PROBLEMS AND PRINCIPLES OF TEACHING INTERCULTURAL COMMUNICATION SKILLS AT THE FOREIGN LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY SCHOOL.....	497
Ұ.Ж. Қайырбекова, Б.Т. Қуандық ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОГНИТИВТІК НЕГІЗДЕРІ.....	502
Т. Қалибекұлы ҚЫТАЙ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ПЫСЫҚТАУЫШТЫҚ ҚАТЫНАСТАҒЫ СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ҮЛГІЛЕРІ МЕН МАҒЫНАЛАРЫ.....	506
Ж.К. Киынова, А. Әділхан, А.И. Ахметжанова ОККАЗИОНАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА СЛОВА В РУССКОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ.....	511
Sh.R. Mametova, M. Zhambylkyzy IDIOMS RELATED TO ANIMALS AND FEATURES OF THEIR INTERPRETATION.....	515
М. К. Makhadiyeva, G.D. Aytzhanova LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF THE LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF KAZAKH AND ENGLISH FOLKTALES.....	521
Ф. Оразақынқызы, А. Пәтхолла ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ҒАЛАМТОР ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	527
А.Р. Рамазанова, Ш.К. Жаркынбекова ON THE CONCEPT OF DISCOURSE AND CLASSIFICATION IN LINGUISTICS.....	535
N. Rysbekkyzy, M.Z. Berkutbaeva ROLE OF PROBLEM SITUATION IN TEACHING ENGLISH.....	538
S.A. Sadykova, B.M. Omirzak PROBLEMS OF EFFECTIVENESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS.....	542
А.А. Сейсенова, Т.У. Есембеков АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР ТАБИҒАТЫ.....	547

Б.Қ. Сейсекова, Ш.К. Турсын
ЖАРНАМА ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТАПТАУРЫНДАРДЫҢ КӨРІНСІ 553

Ж.Б. Сұлтанбаева, З.О. Сахитжанова
КӨРҰҒЛЫ ЖЫРЫНЫҢ ҚАЗАҚ НҰСҚАЛАРЫ МЕН АҒЫЛШЫН БАСЫЛЫМЫНЫҢ МОТИВИК
КӨРСЕТКІШТЕРІ 559

А.Б. Тасшабай, А.Ы. Жұмаш
Т.АХТАНОВТЫҢ «СӘУЛЕ» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ СӨЗ АСТАРЫН АШУДАҒЫ АКТЕРЛІК ІЗДЕНИСТЕР 567

Ж.О. Тектіғұл, А.Б. Баядилова-Алтыбаева
ЖАҒАНДАНУДЫҢ ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТКЕ ҰҚПАЛЫ.....571

А.Б. Тумабаева, Г.С. Балтабаева
XX ҒАСЫРДЫҢ 60-80 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ САРЫН 576

B.D. Turlybekov, Sh.M. Patullayev
ACTUALIZATION OF A COMMUNICATIVE AND PRAGMATIC POTENTIAL OF A CONSTRUCTION WITH
DEONETIC AND EPISTEMIC MODAL COMPONENTS IN THE ENGLISH–LANGUAGE DISCOURSE OF A
BUSINESS MEETING 580

M.Y. Shingareva, B.B. Zholdassov
DISCURSIVE FEATURES OF MEDIA TEXTS IN THE COMMUNICATIVE SPACE OF THE INTERNET 584

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Zh.S. Begimbayeva
PROJECTS OF THE RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY FOR THE STUDY OF THE CULTURE OF THE
NOMADIC PEOPLES OF THE SOUTHERN URALS IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY 588

Р.Р. Джердималиева, Ж.Б. Кабатаева
ЭМПАТИЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ МУЗЫКАНТА-ИСПОЛНИТЕЛЯ КАК ПРИОРИТЕТНОЕ КАЧЕСТВО
ЛИЧНОСТИ 595

Д.К. Жуматаев
БАЛЕТ «ЛЕГЕНДА О ЛЮБВИ» НА КАЗАХСТАНСКОЙ СЦЕНЕ 598

Т.Н. Құспан, Н.Р. Ескендіров
А.ҚҰНАНБАЕВТЫҢ 175 ЖЫЛДЫҒЫНЫҢ ОРАЙ ЖАСТАР ТЕАТРЫНДАҒЫ ЖАС АБАЙДЫҢ ЖАҢАША
САХНАЛАНУ ҮРДІСІ 602

S. Nurmoldayev, B. Nussipzhanova, G. Begembetova
MANAGEMENT AND ITS GENERAL APPEARANCE IN THE FIELD OF MODERN MUSIC 609

А.М. Охас, А.Ы. Жұмаш
АКТЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ САХНА ТІЛІНІҢ МАҢЫЗЫ 618

А.Б. Сыздықова
ҒАЛЫМ ЖАЙЛЫБАЙДЫҢ «ҚАРА ОРАМАЛ» ПОЭМА-РЕКВИЕМІ – ҰЛТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ
ОЗЫҚ ҮЛГІСІ 622

А.А. Тургимбаев, А. Рамазан
ИНФОГРАФИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ 626

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

УДК 343.3/.7

З.Т. АБДУКАРИМОВА^{1*}

С.А. УСИПБЕКОВ²

¹²Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ЭКСТРЕМИЗМЕ В КАЗАХСТАНЕ И ДРУГИХ СТРАНАХ

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы определения дефиниции «экстремизм» в законодательстве Республики Казахстан и зарубежных странах. Авторами дан анализ определения экстремизма и рекомендации, направленные на конкретизацию определения. Сделан сравнительный анализ данной дефиниции в различных странах.

Ключевые слова: экстремизм, экстремистская деятельность, закон, нормативно-правовой акт, радикализация.

ҚАЗАҚСТАНДА ЖӘНЕ БАСҚА ЕЛДЕРДЕ ЭКСТРЕМИЗМ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАНЫ ДАМУ ТУРАЛЫ

Түйін. Біл мақала экстремизм анықтамасын анықтауға бағытталған. Авторлар Қазақстан Республикасының және шет мемлекеттердің заңнамасына талдау жасап экстремизм анықтамасын қарастырған.

Сонымен қатар авторлар экстремизм анықтамасына бағытталған ұсыныстар береді. Бұл анықтама шет мемлекеттердің заңнамасына зерттеу жасап берілген.

Түйінді сөздер: экстремизм, экстремистік қызмет, заң, нормативтік құқықтық акт, радикалдану.

ON THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON EXTREMISM IN KAZAKHSTAN AND OTHER COUNTRIES

Summary. This article examines the problems of defining the definition of "extremism" in the legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries. The authors provide an analysis of the definition of extremism and recommendations aimed at specifying the definition. A comparative analysis of this definition in different countries is made.

Keywords: extremism, extremist activity, law, normative legal act, radicalization.

Современный период, конец 20 и начало 21 века, это период, когда мы наблюдаем рост экстремизма в мире и крайние её формы. Сегодня эти угрозы являются не только угрозами, харак-

терными для регионов в частности для Казахстана, России, Кыргызстана, Узбекистана, Таджикистана. Эти угрозы носят глобальный характер и представляют опасность для всего человечества.

У экстремизма долгая история. Возникнув в древности он трансформировался и изменялся. Современный экстремизм, по мнению множества ученых, это новое явление которое использует все современные достижения науки и технологий и является более жестким и многогранным.

Исследователями данного термина указывается, что экстремизм как социальное явление был известен истории еще при первобытнообщинном строе, на заре зарождения человеческого социума. Термин происходит от латинского *extremias*», т.е. «крайность», и соответственно «*extremus*» – «крайний».

Термин «экстремизм» не имеет длительной истории, но в то же время в отношении него существует множество определений.

Мы не находим его толкования ни в Толковом словаре русского языка В.И. Даля, ни в Энциклопедическом словаре Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, хотя определение близкого к экстремизму термина – «терроризм» – в данных словарях приведено. Большой энциклопедический словарь описывает как «экстремизм (от лат. *extremus* — крайний) как приверженность к крайним взглядам, мерам (обычно в политике)» [1, с. 445]. Большой словарь иностранных слов определяет экстремизм как «склонность, приверженность к крайним взглядам и мерам, преимущественно в политике» [2, с. 336]. Толковый словарь Ожегова и Шведовой экстремизм видит как «крайние взгляды и меры» [3, с. 447]. Толковый словарь Кузнецова экстремизм определяет также как «приверженность к крайним взглядам и мерам» (обычно в политике). Экстремизм в идеологии. Националистический экстремизм. Опасный, воинствующий экстремизм [4, с.556].

Определение термина «экстремизм» чаще встречается в политических словарях. Так, например Политический словарь дает такое определение «Экстремизм (от лат. *extremus* — крайний) — приверженность крайним мерам, действиям, взглядам, решениям и т.д., прежде всего в политике и идеологии. Благоприятной почвой для расцвета экстремизма являются экономические и социальные кризисы в стране, бедствия и обнищание населения, социальные, национальные, религиозные и иные конфликты, грубые нарушения демократических прав и свобод, крушение былых нравственных ценностей и состояние анемии, авторитаризм, тоталитаризм, фашизм, расизм и т.д. Социальную базу экстремизма чаще всего образуют люмпены, маргиналы, отдельные слои студенчества и интеллигенции, представители национальных и религиозных меньшинств и др. Конкретными и наиболее

наглядными формами проявления экстремизма являются терроризм, вооруженная партизанская, подпольная борьба, фашистские и расистские погромы и т.д. Экстремизм. проявляется как с «правых», так и с «левых» позиций» [5, с. 379].

Нет единого определения и в законодательстве Болгарии. Болгарская Стратегия противодействия радикализации и терроризма на 2015-2020 годы дает определение экстремизма с точки зрения дефиниции «радикализация» как «процесс, в ходе которого крайности мнений, взглядов, верований и идеологий, вплоть до яростного отказа от альтернатив проповедуемым идеи. Для него характерна решительная готовность навязывать свои взгляды и принципы выше, чем у остального общества, отвергая конституционные основы демократии и непризнание основных прав человека. Очень часто это приводит к обмену идеологии насилия. Радикализация, ведущая к насилию (насильственная радикализация), – это явление, при котором отдельные люди или группы воспринимают мнения, взгляды и идеи, которые могут привести к актам терроризма. Насильственный экстремизм – это явление, при котором отдельные лица или группы поддерживают или совершают идеологически мотивированное насилие для достижения своих идеологических целей» [6. от 30.12.2015 г.].

Таким образом, большинство авторов, говоря об определении «экстремизма» имеют в виду крайние взгляды и меры, приверженность к крайним взглядам и мерам (обычно в политике). Это можно проиллюстрировать с помощью использования крайних мер — террористических актов, похищений, убийств и т.п. — при достижении своих целей, унижение национального достоинства, террор. Дефиниция «экстремизм» ООН впервые применила в «Декларации о мерах по ликвидации международного терроризма», принятой Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1994 года № 49/60 [7. с.56]. Однако в данном документе термин только используется, а понятийный аспект не указывается. Таким образом, ООН не дала определения, указав лишь что это деятельность имеющая связь с терроризмом [8. с. 90]. Исследование международных норм, в той или иной степени рассматривающих экстремизм показало, что они во многом декларативны и не содержат перечня экстремистских деяний (исключением является терроризма). Многие международные нормы рассматривают экстремизм исключительно с религиозной позиции, иногда с расовой. Хотя современные исследования дают очень разнообразную классификацию видов и форм экстремизма. На сегодняшний день существует множество видов экстремизма в зависимости от цели воздействия. Он может быть: идеологическим; политическим; классовым; религиозным;

расовым; этническим; националистическим; социальным. политическим; религиозным; национальным; экологическим; анти-глобалистским; моральный; подростково-молодёжный и т.д. [9, с.50].

Вышеуказанные обстоятельства свидетельствуют о наличии пробелов в названных актах международного законодательства. По мнению Никитина А.Г. «повышению эффективности противодействия экстремизму и его наиболее радикальному проявлению – терроризму могла бы способствовать разработка соответствующего понятийного аппарата» [10, с 45].

Основным международным актом, регламентирующим вопросы экстремизма в Казахстане и странах СНГ является Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, которую Казахстан ратифицировал 15 июня 2001 года. Именно в данном документе дано понятие экстремизма, которое трактуется как «п.3) «экстремизм» – какое-либо деяние, направленное на насильственный захват власти или насильственное удержание власти, а также на насильственное изменение конституционного строя государства, а равно насильственное посягательство на общественную безопасность, в том числе организация в вышеуказанных целях незаконных вооруженных формирований или участие в них, и преследуемые в уголовном порядке в соответствии с национальным законодательством Сторон». В Конвенции определено, что «стороны, подписавшие и ратифицировавшие эту Конвенцию, осуществляют сотрудничество в области с экстремизмом с учетом особенностей национальных законодательств стран-участниц. Конвенция относит экстремизм к противоправным деяниям, в независимости от мотивов и лиц, их совершивших» [11. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

Таким образом, на международном уровне в рамках стран подписавших Шанхайскую конвенцию о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом закреплено определение экстремизма, что несомненно является позитивным фактором и указывает на необходимость не только сотрудничества в этом аспекте, но и определению базовых дефиниций, которые могли бы стать основой понятийного аппарата национальных законодательств стран, подписавших данную конвенцию.

В Модельном законе «О противодействии экстремизму», принятому на тридцать втором пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (постановление № 32-9 от 14 мая 2009 года) указано: «экстремизм – посягательство на основы конституционного строя и безопасность государства, а также нарушение прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, осуществляемые вследствие отрицания правовых и (или) иных об-

щепринятых норм и правил социального поведения» [12. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Данное понятие не нашло свое отражение в законе «О противодействии экстремизму» Республики Казахстан. Среди основных понятий, используемых в законе используется только понятие экстремизм в русле понятия организации или деятельности. В законе прямо указано, «1) экстремизм это организация и (или) совершение: физическим и (или) юридическим лицом, объединением физических и (или) юридических лиц действий от имени организаций, признанных в установленном порядке экстремистскими; физическим и (или) юридическим лицом, объединением физических и (или) юридических лиц действий, преследующих следующие экстремистские цели:

насильственное изменение конституционного строя, нарушение суверенитета Республики Казахстан, целостности, неприкосновенности и неотчуждаемости ее территории, подрыв национальной безопасности и обороноспособности государства, насильственный захват власти или насильственное удержание власти, создание, руководство и участие в незаконном военизированном формировании, организация вооруженного мятежа и участие в нем, разжигание социальной, сословной розни (политический экстремизм);

разжигание расовой, национальной и родовой розни, в том числе связанной с насилием или призывами к насилию (национальный экстремизм);

разжигание религиозной вражды или розни, в том числе связанной с насилием или призывами к насилию, а также применение любой религиозной практики, вызывающей угрозу безопасности, жизни, здоровью, нравственности или правам и свободам граждан (религиозный экстремизм)» [13. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

Однако Уголовный кодекс РК более конкретно на них ссылается в пунктах 39) статьи 3 УК, где прямо указано, что к экстремистским преступлениям относятся деяния, предусмотренные статьями 174, 179, 180, 181, 182, 184, 258, 259, 260, 267, 404 (частями второй и третьей) и 405.

По мнению ряда казахстанских ученых, «экстремизм – социально-политическое явление, представляющее собой определённую идеологию, направленную на достижение политических целей и задач крайними способами и средствами, обладающими высокой степенью общественной опасности и масштабными последствиями для общества и государства». Как видим, это определение также не включает в себя ни одного признака, характеризующего экстремизм, и может быть применено в отношении практически любого общественно опасного деяния. Фактически он видит экстремизм как

специфическую форму мировоззрения, систему координат определенных социальных групп» [14, с.10].

В Российской Федерации сложилась такая же практика. Федеральный закон от 25.07.2002 «О противодействии экстремистской деятельности» в статье 1 также отождествляет основные понятия экстремистская деятельность и экстремизм, понимая под ним:

«насильственное изменение основ конституционного строя и (или) нарушение территориальной целостности Российской Федерации (в том числе отчуждение части территории Российской Федерации), за исключением делимитации, демаркации, редемаркации Государственной границы Российской Федерации с сопредельными государствами;

публичное оправдание терроризма и иная террористическая деятельность;

возбуждение социальной, расовой, национальной или религиозной розни;

пропаганда исключительности, превосходства либо неполноценности человека по признаку его социальной, расовой, национальной, религиозной или языковой принадлежности или отношения к религии;

нарушение прав, свобод и законных интересов человека и гражданина в зависимости от его социальной, расовой, национальной, религиозной или языковой принадлежности или отношения к религии;

воспрепятствование осуществлению гражданами их избирательных прав и права на участие в референдуме или нарушение тайны голосования, соединенные с насилием либо угрозой его применения и т.д.» [15.URL:(Дата обращения: 28.11.2020)].

В Кыргызской Республике в законе «О противодействии экстремистской деятельности» от 17 августа 2005 года в статье 1 экстремистская деятельность также отождествляется с понятием экстремизм, куда относится:

«1) деятельность общественных объединений или религиозных организаций либо иных предприятий, организаций и учреждений, а также средств массовой информации независимо от форм собственности, либо физических лиц по планированию, организации, подготовке и совершению действий, направленных:

на насильственное изменение основ конституционного строя и нарушение целостности Кыргызской Республики;

на подрыв безопасности Кыргызской Республики;

на захват или присвоение властных полномочий;

на создание незаконных вооруженных формирований;

на осуществление террористической деятельности;

на возбуждение расовой, национальной (этнической) или религиозной розни, а также социальной розни, связанной с насилием или призывами к насилию;

на унижение национального достоинства;

на осуществление массовых беспорядков, хулиганских действий и актов вандализма по мотивам идеологической, политической, расовой, национальной (этнической) или религиозной ненависти либо вражды, а равно по мотивам ненависти либо вражды в отношении какой-либо социальной группы;

на пропаганду исключительности, превосходства либо неполноценности граждан по признаку их отношения к религии, социальной, расовой, национальной (этнической), религиозной или языковой принадлежности;

2) пропаганда и публичное демонстрирование нацистской атрибутики или символики либо атрибутики или символики, сходной с нацистской атрибутикой или символикой до степени смешения;

2-1) пропаганда атрибутики или символики экстремистской организации;

3) публичные призывы к осуществлению указанной деятельности или совершению указанных действий». [16.URL (Дата обращения: 28.11.2020)]. В Республике Таджикистан и Республике Узбекистан определение экстремизма дано в основных понятиях закона. Так, в статье 3 Статья Закона Республики Узбекистан «О противодействии экстремизму» от 12 июня 2018 года указано, что экстремизм это «выражение крайних форм действий, направленных на дестабилизацию общественно-политической обстановки, насильственное изменение конституционного строя Республики Узбекистан, насильственный захват власти и присвоение ее полномочий, возбуждение национальной, расовой, этнической или религиозной вражды» [17.URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

В Таджикистане такая же практика. Принятый 2 января 2020 года Закон Республики Таджикистан «О противодействии экстремизму» дает следующее определение «экстремизм это выражение идеологии и экстремистской деятельности, направленное на решение политических, общественных, социальных, национальных, расовых, региональных и религиозных вопросов насильственным путём и другими противозаконными действиями» [18. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

При этом как для Республики Узбекистан так и для Республики Таджикистан характерно объединения в одну статью дефиниций «экстремизм» и «экстремистская деятельность».

Таким образом, анализ использования терминологии позволяет сделать вывод о том, что страны участники Шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом

ремизмом используют в своем национальном законодательстве понятие экстремизм как деятельность, направленную на применение крайних мер, призыв к насилию, как идеология, предписывающая принудительное навязывание ее принципов, нетерпимость к мнению, отличному от диктуемого этой идеологией, и оправдывающая подавление идеологических противников.

Юридическая наука также пошла по такому пути. В ряде научных работ казахстанских ученых «под экстремизмом понимают приверженность крайним взглядам и методам действий (обычно в политике), это – «идеология допустимости использования крайних мер, экстремумов социального поведения, для получения желаемого эффекта» [19. с.90].

Анализ участия Казахстана в международных договорах по предупреждению экстремизма показывает, что за годы своей независимости Республикой Казахстан в рамках различных международных и региональных организаций был принят целый ряд деклараций, конвенций и соглашений, касающихся борьбы с преступностью, в том числе с преступлениями, имеющими международный характер.

Среди них:

—Конвенция ООН о предупреждении преступления геноцида и наказании за него (1948 г.), ратифицированная Республикой Казахстан 29 июня 1998 года;

—Конвенция о борьбе с незаконным захватом воздушных судов (1970 г.). Республика Казахстан присоединилась к данной Конвенции 13 мая 1994 г., сведений о ратификации нет;

—Конвенция о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности гражданской авиации (1971 г.), и Протокол о борьбе с незаконными актами насилия в аэропортах, обслуживающих международную гражданскую авиацию, дополняющий ее (1988 г.). Республика Казахстан присоединилась к данной Конвенции 13 мая 1994 г., сведений о ратификации нет;

—Конвенция ООН о предотвращении и наказании преступлений против лиц, пользующихся международной защитой, в том числе дипломатических агентов (1973 г.). Республика Казахстан присоединилась к данной Конвенции 23 января 1996 г., сведений о ратификации нет;

—Международная конвенция о борьбе с захватом заложников (1979 г.). Республика Казахстан присоединилась к данной Конвенции 24 января 1996 г., сведений о ратификации нет;

—Международная конвенция о борьбе с бомбовым терроризмом (1997 г.), ратифицированная Республикой Казахстан 4 июля 2002 года;

—Международная конвенция о борьбе с финансированием терроризма (1999 г.), ратифицированная Республикой Казахстан 2 октября 2002 года с оговорками;

—Шанхайская Конвенция о борьбе с терро-

ризмом, сепаратизмом и экстремизмом (2001 г.), ратифицированная Республикой Казахстан 18 апреля 2002 года.

Во внутреннем законодательстве, за период своего развития Казахстан принял несколько базовых законов в этой области. В том числе Закон РК «О противодействии терроризму» (от 13 июля 1999 года № 416-І); [20. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Закон РК «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных незаконным путем, и финансированию терроризма» от 28.08.2009г. №191-4 [21. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Закон Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» от 18 февраля 2005 года № 31 [22. URL (Дата обращения: 28.11.2020)].

Наряду с этим Казахстаном приняты две государственные программы. Первая Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018 – 2022 годы (принята взамен Государственной программы по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2013 – 2017 год) [23. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

Такая же практика сложилась в других постсоветских государствах. Например, в Республике Таджикистан принята Национальная Стратегия Республики Таджикистан по противодействию экстремизму и терроризму на 2016-2020 годы (от 12 ноября 2016 г.) [25. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Приняты Закон Республики Таджикистан «О борьбе с терроризмом» (от 16 ноября 1999г.); [25. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Закон Республики Таджикистан «О борьбе с экстремизмом» (от 8 декабря 2003г.) [26. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Закон Республики Таджикистан «О противодействии экстремизму» от 2 января 2020 года, №1655 [27. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Закон Республики Таджикистан «О Национальной Концепции противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового поражения на 2018-2025 годы» (от 25 марта 2011г.) [28. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

В Республике Узбекистан приняты Закон Республики Узбекистан «О борьбе с терроризмом» от 15.12.2000г. № 167-II [29. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]; Закон Республики Узбекистан «О противодействии легализации доходов, полученных от преступной деятельности, и финансированию терроризма» № 660-II от 26 августа 2004 года [30. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Закон Республики Узбекистан «О противодействии экстремизму» от 12 июня 2018 года [31. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

В Российской Федерации приняты Федеральный Закон «О противодействии терроризму» от

6 марта 2006 года № 35-ФЗ [32. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Федеральный Закон «О противодействии экстремистской деятельности» от 25 июля 2002 года № 114-ФЗ [33. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Федеральный Закон «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» от 7 августа 2001 года № 115-ФЗ [34. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

В Кыргызской Республике принят Закон «О противодействии терроризму» от 08 ноября 2006 год № 178 [35. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Закон Кыргызской Республики «О Противодействии экстремистской деятельности» от 17 августа 2005 года №150 [36. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

В Азербайджанской Республике приняты Закон Азербайджанской Республики «О борьбе стерроризмом» [37. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Закон Азербайджанской Республики «О борьбе с религиозным экстремизмом» [38. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

В Туркменистане Закон Туркменистана «О противодействии легализации доходов, полученных преступным путём, и финансированию терроризма» [39. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

В Болгарии упоминание о радикализме происходит в основном в контексте терроризма и национальной безопасности. Национальный план противодействия терроризма принятый на 2008-2009 годах, один из первых стратегических документов, который в контексте борьбы с терроризмом рассматривает и экстремизм. Позднее была принята и новая Стратегия по противодействию радикализма и терроризма (2015-2020) [40. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)]. Закон Болгарии «О противодействии терроризму» 2016 года [41. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

Закон «О мерах против финансирования терроризма» [42. URL: (Дата обращения: 28.11.2020)].

Таким образом, подводя итоги истории развития международно-правового и национального регулирования экстремизма можно сделать следующие выводы:

Во-первых, нет общего определения экстремизма. Большинство авторов, говоря об определении «экстремизм» имеют в виду крайние взгляды и меры, приверженность к крайним взглядам и мерам. Это касается и национального законодательства стран и международных норм. Вышеуказанное обстоятельство свидетельствует о наличии пробелов в актах международного законодательства и требует разработки соответствующего понятийного аппарата.

Во –вторых, исследование международных норм показало, что они во многом декларативны и не содержат перечня экстремистских деяний (исключением является терроризм).

В третьих, анализ использования терминологии позволяет сделать вывод о том, что страны участники Шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом используют в своем национальном законодательстве понятие экстремизм как деятельность, направленную на применение крайних мер, призыв к насилию, как идеология, предписывающая принудительное навязывание ее принципов, нетерпимость к мнению, отличному от диктуемого этой идеологией, и оправдывающая подавление идеологических противников.

В, четвертых как на национальном так и на международном уровне исторически сложилась специфическая мотивация, характерная для экстремизма. Это политическая, расовая, этническая, национальная, религиозная ненависть или , которая повлекла появлению большого вида экстремизма.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Большой энциклопедический словарь // <https://gufo.me/dict/ozhegov/>
2. Большой словарь иностранных слов // <https://gufo.me/dict/ozhegov/>
3. Толковый словарь Ожегова и Шведовой // <https://gufo.me/dict/ozhegov/>
4. Толковый словарь Кузнецова // <https://gufo.me/dict/ozhegov/>
5. Политический словарь // https://gufo.me/dict/politics_dict
6. Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.). Приета с Решение № 1039 на Министерския съвет от 30.12.2015 г.
7. Декларации о мерах по ликвидации международного терроризма», принятой Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1994 года № 49/60
8. Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма: принята Резолюцией 49/60 на 84-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН 9 декабря 1994 г. // Действующее международное право. М., 1997. Т. 3. С.90–94.
9. Бидова Б.Б. Социально- экономические и политические причины религиозного экстремизма. Религиозно- политический экстремизм и пути его преодоления // В сборнике: Государство и право: теория и практика Материалы II Международной научной конференции. 2013. – С. 55-59.
10. Никитин А.Г. Идеология экстремизма как угроза национальной безопасности России // Актуальные проблемы экономики и права. 2010. № 3. с 45
11. О ратификации Шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстре-

мизмом Закон Республики Казахстан от 18 апреля 2002 года № 316 //http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000316(Дата обращения: 28.11.2020)].

12. Модельный закон "о противодействии экстремизму" принят на тридцать втором пленарном заседании межпарламентской ассамблеи государств – участников СНГ (постановление № 32-9 от 14 мая 2009 года) //https://www.cisatc.org/1289/135/154/250 (Дата обращения: 28.11.2020)].

13. Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2005 года N 31. «О противодействии экстремизму» //http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000031_#z1 (Дата обращения: 28.11.2020)].

14. Дарменов А.Д. Криминологические аспекты борьбы с экстремизмом в Республике Казахстан: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. – Астана, 2006. С.10

15. Федеральный закон от 25.07.2002 N 114-ФЗ (ред. от 31.07.2020) "О противодействии экстремистской деятельности" /https://legalacts.ru/doc/federalnyi-zakon-ot-25072002-n-114-fz-o (Дата обращения: 28.11.2020)].

16. Закон Кыргызской Республики «О противодействии экстремистской деятельности» от 17 августа 2005 года //https://base.spininform.ru/show_doc. (Дата обращения: 28.11.2020)].

17. Закон Республики Узбекистан О противодействии экстремизму от 12 июня 2018 года //https://lex.uz/ru/docs/3841963/(Дата обращения: 28.11.2020)].

18. Закон Республики Таджикистан «О противодействии экстремизму» 2 января 2020 года https://base.spininform.ru/show_doc. (Дата обращения: 28.11.2020)].

19. Ирина Черных. Проявления экстремизма в странах Центральной Азии: основные тренды и тенденции «Профилактика экстремизма. Успехи и трудности»: материалы международной научно-практической конференции (г. Нур-Султан, 4 апреля 2019 г.) / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. — 90с.

20. Закон РК "О противодействии терроризму" (от 13 июля 1999 года № 416-І) //http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000031 (Дата обращения: 28.11.2020)].

21. Закон РК "О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных незаконным путем, и финансированию терроризма" от 28.08.2009 N 191-4.// http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z09000019(Дата обращения: 28.11.2020)].

22. Закон Республики Казахстан "О противодействии экстремизму" от 18 февраля 2005 года № 31// http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000031 (Дата обращения: 28.11.2020)].

23. Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018 – 2022 годы// http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000124 (Дата обращения: 28.11.2020)].

24. Национальная Стратегия Республики Таджикистан по противодействию экстремизму и терроризму на 2016- 2020 годы (от 12 ноября 2016 г.).

25. Закон Республики Таджикистан «О борьбе с терроризмом» (от 16 ноября 1999г.) //https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=2195 (Дата обращения: 28.11.2020)].

26. Закон Республики Таджикистан «О борьбе с экстремизмом» (от 8 декабря 2003г.) https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=2195 (Дата обращения: 28.11.2020)].

27. Закон Республики Таджикистан «О противодействии экстремизму» от 2 января 2020 года, №1655// http://ncz.tj/system/files/Legislation/1655_ru.pdf (Дата обращения: 28.11.2020)].

28. Закон Республики Таджикистан о Национальной Концепции противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового поражения на 2018-2025 годы (от 25 марта 2011г.) // https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=105328 (Дата обращения: 28.11.2020)].

29. Закон Республики Узбекистан "О борьбе с терроризмом" от 15.12.2000 г. № 167-ІІ//https://lex.uz/docs/19015 (Дата обращения: 28.11.2020)].

30. Закон Республики Узбекистан "О /противодействии легализации доходов, полученных от преступной деятельности, и финансированию терроризма" N 660-ІІ от 26 августа 2004 года // https://www.cisatc.org/1289/135/155/287/7925 (Дата обращения: 28.11.2020)].

31. Закон Республики Узбекистан «О противодействии экстремизму» от 12 июня 2018 года. // https://lex.uz/ru/docs/3841963 (Дата обращения: 28.11.2020)].

32. Федеральный Закон "О противодействии терроризму" от 6 марта 2006 года № 35-ФЗ //http://www.kremlin.ru/acts/bank/23522 (Дата обращения: 28.11.2020)].

33. Федеральный Закон "О противодействии экстремистской деятельности" от 25 июля 2002 года N 114-ФЗ //http://www.kremlin.ru/acts/bank/23522 (Дата обращения: 28.11.2020)].

34. Федеральный Закон "О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма" от 7 августа 2001 года N115-ФЗ //http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_32834/ (Дата обращения: 28.11.2020)].

35. Закон Кыргызской Республики "О противодействии терроризму" от 08 ноября 2006 год N 178 //http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1971 (Дата обращения: 28.11.2020)].

36. Закон Кыргызской Республики "О Противодействии экстремистской деятельности" от 17 августа 2005 года №150 //http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1748 (Дата обращения: 28.11.2020)].
37. Закон Азербайджанской Республики "О борьбе с терроризмом" с изменениями от 30 мая 2019 года № 1599-VQD. //https://www.cisatc.org/1289/135/155/278/7911 (Дата обращения: 28.11.2020)].
38. Закон Азербайджанской Республики От 4 декабря 2015 года №27-вq «О борьбе с религиозным экстремизмом» //https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=83389 (Дата обращения: 28.11.2020)].
39. Закон Туркменистана «О противодействии легализации доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» (Ведомости Меджлиса Туркменистана, 2015 г, № 3, ст. 95
40. Стратегия за противодействие на радикализация таитероризма (2015-2020г.), приета с Решение №1039 на Министерския съвет от 30.12.2015г. Достъпен на адрес: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979> (Дата обращения: 28.11.2020)].
41. Закон за противодействие на терроризма// <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136974730> (Дата обращения: 28.11.2020)].
42. Закон за мерките срещу финансирането на терроризма//<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135463446> (Дата обращения: 28.11.2020)].

REFERENCES:

1. Bol'shoj enciklopedicheskij slovar'//<https://gufo.me/dict/ozhegov/>
2. Bol'shoj slovar' inostrannyh slov //<https://gufo.me/dict/ozhegov/>
3. Tolkovoj slovar' Ozhegova i SHvedovoj //<https://gufo.me/dict/ozhegov/>
4. Tolkovoj slovar' Kuznecova //<https://gufo.me/dict/ozhegov/>
5. Politicheskij slovar' //https://gufo.me/dict/politics_dict
6. Strategiya za protivodejstvie na radikalizacijata i terorizma (2015 – 2020 g.). Prieta s Reshenie № 1039 na Ministerskiya s"vet ot 30.12.2015 g.
7. Deklaracii o merah po likvidacii mezhdunarodnogo terrorizma», prinyatoj Rezolyuciej General'noj Assamblei OON ot 9 dekabrya 1994 goda № 49/60
8. Deklaraciya o merah po likvidacii mezhdunarodnogo terrorizma: prinyata Rezolyuciej 49/60 na 84-m plenarnom zasedanii General'noj Assamblei OON 9 dekabrya 1994 g. // Dejstvuyushchee mezhdunarodnoe pravo. M., 1997. T. 3. S.90–94.
9. Bidova B.B. Social'no- ekonomicheskie i politicheskie prichiny religioznogo ekstremizma.Religiozno-politicheskij ekstremizm i puti ego preodoleniya //V sbornike: Gosudarstvo i pravo: teoriya i praktika Materialy II Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. 2013. – S. 55-59.
10. Nikitin A.G. Ideologiya ekstremizma kak ugroza nacional'noj bezopasnosti Rossii // Aktual'nye problemy ekonomiki i prava. 2010. № 3. s 45
11. O ratifikacii SHanhajskoj konvencii o bor'be s terrorizmom, separatizmom i ekstremizmom Zakon Respubliki Kazahstan ot 18 aprelya 2002 goda № 316 //http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000316(Data obrashcheniya: 28.11.2020)].
12. Model'nyj zakon "o protivodejstvii ekstremizmu" prinyat na tridcat' vtorom plenarnom zasedanii mezhpapamentskoj assamblei gosudarstv – uchastnikov SNG (postanovlenie № 32-9 ot 14 maya 2009 goda) //https://www.cisatc.org/1289/135/154/250 (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].
13. Zakon Respubliki Kazahstan ot 18 fevralya 2005 goda N 31. «O protivodejstvii ekstremizmu» // http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000031_#z1 (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].
14. Dарmenov A.D. Kriminologicheskie aspekty bor'by s ekstremizmom v Respublike Kazahstan: Avtoreferat diss. kand. jurid. nauk. – Astana, 2006. S.10
15. Federal'nyj zakon ot 25.07.2002 N 114-FZ (red. ot 31.07.2020) "O protivodejstvii ekstremistskoj deyatel'nosti" /https://legalacts.ru/doc/federalnyi-zakon-ot-25072002-n-114-fz-o (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].
16. Zakon Kyrgyzskoj Respubliki «O protivodejstvii ekstremistskoj deyatel'nosti» ot 17 avgusta 2005 goda //https://base.spinform.ru/show_doc. (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].
17. Zakon Respubliki Uzbekistan O protivodejstvii ekstremizmu ot 12 iyunya 2018 goda //https://lex.uz/rus/docs/3841963/(Data obrashcheniya: 28.11.2020)].
18. Zakon Respubliki Tadjikistan «O protivodejstvii ekstremizmu» 2 yanvarya 2020 goda https://base.spinform.ru/show_doc. (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].
19. Irina CHernyh. Proyavleniya ekstremizma v stranah Central'noj Azii: osnovnye trendy i tendencii «Profilaktika ekstremizma. Uspekhi i trudnosti»: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (g. Nur-Sultan, 4 aprelya 2019 g.) / Pod obshch. red. Z.K. SHaukenovoj. — Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. — 90s.
20. Zakon RK "O protivodejstvii terrorizmu" (ot 13 iyulya 1999 goda № 416-I) //http://adilet.zan.kz/rus/

docs/Z050000031 (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

21. Закон РК "О противodejstvii legalizacii (otmyvaniyu) dohodov, poluchennyh nezakonnym putem, i finansirovaniyu terrorizma" ot 28.08.2009 N 191-4.// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z09000019>(Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

22. Закон Respubliki Kazahstan "O protivodejstvii ekstremizmu" ot 18 fevralya 2005 goda № 31// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000031> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

23. Gosudarstvennaya programma po protivodejstviyu religioznomu ekstremizmu i terrorizmu v Respublike Kazahstan na 2018 – 2022 gody// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000124> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

24. Nacional'naya Strategiya Respubliki Tadzhiqistan po protivodejstviyu ekstremizmu i terrorizmu na 2016- 2020 gody (ot 12 noyabrya 2016 g.).

25. Закон Respubliki Tadzhiqistan «O bor'be s terrorizmom» (ot 16 noyabrya 1999g.) // https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2195 (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

26. Закон Respubliki Tadzhiqistan «O bor'be s ekstremizmom» (ot 8 dekabrya 2003g.) https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2195 (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

27. Закон Respubliki Tadzhiqistan «O protivodejstvii ekstremizmu» ot 2 yanvarya 2020 goda, №1655// http://ncz.tj/system/files/Legislation/1655_ru.pdf (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

28. Закон Respubliki Tadzhiqistan o Nacional'noj Konceptcii protivodejstviya legalizacii (otmyvaniyu) dohodov, poluchennyh prestupnym putem, finansirovaniyu terrorizma i finansirovaniyu rasprostraneniya oruzhiya massovogo porazheniya na 2018-2025 gody (ot 25 marta 2011g.) // https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=105328 (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

29. Закон Respubliki Uzbekistan "O bor'be s terrorizmom" ot 15.12.2000 g. № 167-II// <https://lex.uz/docs/19015> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

30. Закон Respubliki Uzbekistan "O /protivodejstvii legalizacii dohodov, poluchennyh ot prestupnoj deyatel'nosti, i finansirovaniyu terrorizma" N 660-II ot 26 avgusta 2004 goda // <https://www.cisatc.org/1289/135/155/287/7925> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

31. Закон Respubliki Uzbekistan «O protivodejstvii ekstremizmu» ot 12 iyunya 2018 goda. // <https://lex.uz/ru/docs/3841963> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

32. Federal'nyj Zakon "O protivodejstvii terrorizmu" ot 6 marta 2006 goda № 35-FZ // <http://www.kremlin.ru/acts/bank/23522> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

33. Federal'nyj Zakon "O protivodejstvii ekstremistskoj deyatel'nosti" ot 25 iyulya 2002 goda N 114-FZ // <http://www.kremlin.ru/acts/bank/23522> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

34. Federal'nyj Zakon "O protivodejstvii legalizacii (otmyvaniyu) dohodov, poluchennyh prestupnym putem, i finansirovaniyu terrorizma" ot 7 avgusta 2001 goda N115-FZ // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_32834/ (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

35. Закон Kyrgyzskoj Respubliki "O protivodejstvii terrorizmu" ot 08 noyabrya 2006 god N 178 // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1971> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

36. Закон Kyrgyzskoj Respubliki "O Protivodejstvii ekstremistskoj deyatel'nosti" ot 17 avgusta 2005 goda №150 // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1748> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

37. Закон Azerbajdzhanskoj Respubliki "O bor'be s terrorizmom" s izmeneniyami ot 30 maya 2019 goda № 1599-VQD. // <https://www.cisatc.org/1289/135/155/278/7911> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

38. Закон Azerbajdzhanskoj Respubliki Ot 4 dekabrya 2015 goda №27-vq «O bor'be s religioznym ekstremizmom» // https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=83389 (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

39. Закон Turkmenistana «O protivodejstvii legalizacii dohodov, poluchennyh prestupnym putyom, i finansirovaniyu terrorizma» (Vedomosti Medzhliisa Turkmenistana, 2015 g, № 3, st. 95

40. Strategiya za protivodejstvie na radikalizaciya taiterrorizma (2015-2020g.), prieta s Reshenie №1039 na Ministerskiya s"vet ot 30.12.2015g. Dost"pen na adres: <http://www.strategy.bg/StrategicDocUments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

41. Закон za protivodejstvie na terrorizma// <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136974730> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

42. Закон za merkite sreshchu finansiraneto na terrorizma// <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135463446> (Data obrashcheniya: 28.11.2020)].

Сведения об авторах:

Абдукаримова Зауреш Турганбаевна – кандидат юридических наук, доцент кафедры Гражданское право и процесс Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, г.Тараз, ул. Сулейманова 7, 87017152002, zau-2002@mail.ru

Усипбеков Серик Айымбекович – магистр права кафедры «Гражданское право и процесс», Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, г.Тараз, ул. Сулейманова 7, 87059977777

Авторлар туралы мәліметтер:

Абдукаримова Зауреш Турганбаевна – заң ғылымдарының кандидаты, «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы, Сулейманов көшесі 7, 87017152002, zau-2002@mail.ru

Үсіпбеков Серік Айымбекұлы – «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының құқық магистрі, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы, Сулейманов көшесі 7, 87059977777

Information about the authors:

Abdukarimova Zauresh Turganbayevna – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Civil Law and Process, M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, 7 Suleymanov str., 87017152002, zau-2002@mail.ru

Usypbekov Serik Ayymbekovich – Master of Law, Civil Law and Process Department, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, 7, Suleymanov Str., Taraz, 87059977777

УДК 347.651

С.А. Акимбекова^{1*}Н.Р. Максатов²¹²Каспийский общественный университет

СУБЪЕКТЫ НАСЛЕДСТВЕННЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ: ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

Аннотация: В данной статье мы хотим, затронуть аспекты только искового судопроизводства по делам, связанным с наследованием, что объясняется спецификой таких споров.

В том числе, существенное значение имеет, стороны споров, связанных с наследственным правоотношением. Особенности рассмотрения отдельных категорий гражданских дел в сфере процессуального права, представляют собой особенное, для которого правовая регламентация выглядит как общее, а процедура рассмотрения конкретного дела как индивидуальное.

На данный момент, нет единообразной судебной практики регулирующее данное правоотношения. При подачи искового заявления, заявления особого производство возникает много вопросов связанные с сторонами и.т.д.

Мы хотим проанализировать, дать объективную правовую оценку на действующие состояние судебной практики Республики Казахстан.

Ключевые слова: субъекты, наследственные споры, наследство, гражданский процесс, стороны процесса.

АЗАМАТТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ СУБЪЕКТИЛЕРІ: ТЕОРИЯ МЕН ПРАКТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Осы мақалада біз мұрагерлікке байланысты істер бойынша талап-арыз ісін жүргізудің аспектілерін ғана қозғағмыз келеді, тақырыптың өзектілігі осындай даулардың ерекшелігімен түсіндіріледі.

Оның ішінде мұрагерлік құқықтық қатынастарға байланысты дауларда тараптарының да маңызы зор болып табылады. Іс жүргізу құқығы саласындағы азаматтық істердің жекелеген санаттарын қарау ерекшеліктері ерекше, олар үшін құқықтық реттеу жалпы болып көрінеді, ал нақты істі жеке тұлға ретінде қарау рәсімі.

Қазіргі уақытта осы құқықтық қатынастарды реттейтін бірыңғай сот практикасы жоқ. Талап арыз беру кезінде, ереше іс жүргізу бойынша арыздарды, тараптармен байланысты көптеген сұрақтар туындайды және т.б.

Біз Қазақстан Республикасы сот практикасының қазіргі жай-күйіне талдау жасап, объективті құқықтық баға бергіміз келеді.

Түйіндеме сөздер: тақырыптар, мұрагерлік даулар, мұра, азаматтық процесс, процестің тараптары.

SUBJECTS OF HEREDITARY LEGAL RELATIONS IN CIVIL COURT PROCEEDINGS: QUESTIONS OF THEORY AND PRACTICE

Abstract: in this article, we want to touch on the aspects of only claim proceedings in cases related to inheritance, which is explained by the specifics of such disputes. In particular, the parties to disputes related to the inheritance relationship are of significant importance.

Features of consideration of certain categories of civil cases in the field of procedural law are special, for which the legal regulation looks like a General one, and the procedure for considering a particular case as an individual one.

At the moment, there is no uniform judicial practice regulating this legal relationship. When filing a statement of claim, a statement of special proceedings, there are many questions related to the parties, etc.

We want to analyze and give an objective legal assessment of the current state of judicial practice of the Republic of Kazakhstan.

Key words: subjects, inheritance disputes, inheritance, civil process, parties to the process.

На данный момент в теории и практике института наследственного право есть ряд точек зрения и мнения, как ученых так и практиков относительно наследственного судопроизводства. Многие из них, данные споры относят имущественно-материальному правоотношению. Согласимся В.И. Серебровским, который утверждает, что наследственный иск – это требование наследника либо лица, предположительно являющегося таковым, которое направлено на выдачу всего того, что причитается ему как наследнику [1, с.236].

Так же есть точка зрения еще одного ученого П.С. Никитюка, который утверждает, под понятием иска о наследстве следует понимать требования истцов о признании их наследниками, исковые требования об исключении из числа наследников ответчика или ответчиков, и также что касается иного определении объема наследственных прав истцов или ответчиков. «Другими словами, это исковые требования или по-другому непосредственно иски об устройстве круга наследников по закону или завещанию, а также что касается характера участия их в наследственном правопреемстве» [2, с. 44].

Нужно понимать реалии наследственных споров на то, что, по мнению ученого, требования наследников или исполнителей завещания об истребовании завещанного имущества от незаконно удерживающих его лиц или о взысканиях с должников наследодателя, являются не наследственными, а обычными виндикационными либо договорными исками. Согласно ст.1044 ГК РК наследниками по завещанию и закону могут быть граждане, находящиеся в живых в момент открытия наследства, а также зачатые при жизни наследодателя и родившиеся живыми после открытия наследства. Наследниками по завещанию могут быть юридические лица, созданные до открытия наследства и существующие ко времени открытия наследства, а также государство. Соответственно, на такого наследника должны быть оформлены документы о праве на наследство [3].

Во время принятия искового заявления суд должен выяснить, из какого материального правоотношения возник спор, поскольку именно по его модели определяются участвующие в деле лица [4, с. 28].

Лицами, участвующими в деле, признаются стороны; третьи лица; прокурор; государственные органы; органы местного самоуправления; юридические лица или граждане, (ст. 43 ГПК РК) [5]. Перечень лиц, участвующих в деле, связанном с наследованием зависит от круга субъектов правоотношений, связанных с наследованием.

Так, последними чаще всего выступают:

- 1) наследники по завещанию и подназначенные им лица;
- 2) наследники по закону;
- 3) наследники, наследующие по праву представления;
- 4) наследники, наследующие в порядке наследственной трансмиссии;
- 5) наследники, располагающие правом на обязательную долю;
- 6) нетрудоспособные иждивенцы наследодателя;
- 7) исполнитель завещания;
- 8) отказополучатель;
- 9) лица, подназначенные отказополучателям;
- 10) кредиторы наследодателя;
- 11) государственные органы .

В настоящее время согласно ст.ст. 1061-1064 ГК РК существует семь очередей наследования по закону.

Увеличение количества очередей наследников по закону не могло не отразиться и на процессуальных особенностях рассмотрения наследственных дел в судебном порядке. В судебной практике, поступают иски в отношении субъектов наследования о признании не достойными, о признании несправедливыми и т.д. Прежде всего, в связи с этим может увеличиться количество лиц, участвующих в деле, например, отдел опеки и попечительства, нотариусы, и свидетели и т.д.

Как и в других гражданских делах, элементом процессуального статуса лиц, участвующих в делах, связанных с наследованием, является процессуальная правосубъектность, а в частности – один из ее элементов – правоспособность. Понятие правосубъектности формируется из совокупности двух элементов: правоспособности и дееспособности. Однако для того, чтобы субъект имел возможность быть лицом, участвующим в деле, наличие у него обоих этих элементов вовсе необязательно.

Согласимся с Г.С. Демидовой, которая указывает, что понятия «основания возникновения, изменения и прекращения наследственных правоотношений», то его можно определить, как совокупность конкретных юридических фактов, необходимых и достаточных для наступления юридических последствий в виде приобретения наследственных прав, изменения субъектного состава наследственного правоотношения либо констатации отпадения или отсутствия правовой связи потенциальных наследников. [6].

Возможность стать наследником не зависит от состояния дееспособности лица и его гражданства. Поэтому в судебной практике по делам, связанным с наследованием, довольно часто

встречаются случаи, когда в интересах несовершеннолетних детей их законные представители обращаются в суд с исками, например, о включении в состав наследства определенного имущества [7, С.55]. Правильно будет отметить, что родители могут являться не только представителями несовершеннолетнего, но и стороной в споре, так как право на наследство может возникнуть одновременно у них обоих одновременно, то есть когда и родители, и их дети обладают долями наследственного имущества. То есть после смерти гражданина С. Открылось наследство, а в качестве наследников выступают дети от первого брака, дети от второго брака и супруга. При разделе наследственной доли, супруга может выступать как от себя, так и от своего несовершеннолетнего ребенка. А в судебной практике есть четкое правило, где указывается, что несовершеннолетний гражданин не может самостоятельно выступать в качестве стороны.

В наследственных делах, как и в других делах искового производства, основными процессуальными фигурами являются стороны, а именно истец и ответчик.

Независимо от каких-либо обстоятельств, каждая сторона имеет полное право защищать свои право, распоряжаться своими имущественными и не имущественными правами, процессуальным правом, то есть согласно законодательству, у каждой стороны есть определенный статус, права и обязанности согласно ст.46 ГПК РК.

Учитывая правовые последствия осуществления распорядительных прав сторон в деле, в частности, связанном с наследованием, то есть невозможность повторного обращения в суд с тождественным иском, можно утверждать о том, что, как правило, распоряжение в судопроизводстве материальными и процессуальными правами осуществляется одновременно.

Согласно действующему процессуальному законодательству, при выбытии одной из сторон в спорном или установленном решением суда правоотношении (смерть гражданина, реорганизация юридического лица, уступка требования, перевод долга и другие случаи перемены лиц в обязательствах) судебный орган одобряет замену этой стороны ее правопреемником если иное предусмотрено законом.

Исходя из вышеизложенного, процессуальное правопреемство имеет собой форму замены в процессе стороны [8, с. 85]. Особенность института процессуального правопреемства заключается в том, что в его основе лежит правопреемство материально – правовое. Исходя из вышесказанного процессуальное правопреемство допускается в случае общего (универсального) правопреемства в субъективных гражданских правах (в частности, в нашем в случае, наследования) или сингулярного – перехода

отдельных субъективных прав. Соответственно, правопреемство, а именно идет речь о процессуальном правопреемстве, исключается в случаях, когда недопустимо правопреемство в материальном праве, в детализированности, когда такие требования неразрывны и связаны с личностью истца или ответчика, и в случаях, когда преемство противоречит закону или договору. Так, например, возникает вопрос переходит ли право требования долга наследодателя наследникам, если, к примеру, есть 6 наследников при подаче иска о возмещении долга от должника, кто будет указываться в качестве истца?

На наш взгляд, наибольший интерес вызывает вопрос о наследственном правопреемстве как основании процессуального по делам, связанным с наследованием. Прежде всего, это обосновывается тем, что именно здесь особенно четко прослеживается соотношение материального и процессуального правопреемства.

Процессуальное правопреемство может возникнуть в случае выбытия одной из сторон или третьего лица, которые защищали свои наследственные права или права, вытекающие из наследственных правоотношений. В случае если процессуальное правопреемство возникло на основании наследственного, то спорящими сторонами, независимо от того, рассматривался спор о правах на наследство или о правах, вытекающих из наследственного правоотношения, будут выступать наследники разных наследодателей. Таким образом, факт принятия наследства правопреемниками может входить в предмет доказывания по рассматриваемому делу.

В отличие от гражданско-правового, процессуальное правопреемство всегда общее, поскольку правопреемник продолжает участие в процессе правопреемника во всем объеме процессуального правоотношения, независимо от того, каким было правопреемство в материальном праве. Универсальность материального правопреемства заключается в переходе к наследникам всего имущества наследодателя в комплексе (ст. 1038 ГК РК).

По моему мнению, стоит отличать иски о наследовании от различных требований, каковые не направлены на восстановление прав о наследовании, но переплетены с наследованием. Несмотря на это главным критерием ограничения дел, имеющих тесную связь с наследованием, от иных является то, что одним из их материально-правовых оснований является сам факт открытия наследства. Открытие наследства является главным критерием возникновения наследственного правоотношения. В связи с чем я считаю, что обе группы требований можно условно связать в категорию «наследственные иски».

Обращая внимание на вышесказанное, наследственные иски, то есть требования, которые

сплочены с явившимися наследственным правоотношением, можно поделить на две группы: 1) иски о наследовании, т.е. такие требования, в содержании которых сам заявитель просит о защите своего права или так называемого наследственного права; 2) иски, вытекающие из обязательств наследодателя, которые не устремлены на восстановление такого права заявителя, но сам юридический факт открытия, возникновения наследства может явиться одним из начал его требований. Согласно статистическим данным верховного суда РК за 2019 год по наследственным спорам было возбуждено 6165 дел [9].

Сторонами разбирательства дела по иску о наследовании возникают субъекты из спорного наследственного правоотношения, т.е. как правило, сами наследники. К исковым заявлениям о наследовании можно отнести такие требования как иски о разделе наследственного имущества, о восстановлении срока для принятия наследства, о признании наследника недостойным, о признании завещания недействительным и т.п. В свою очередь, к исковым требованиям, вытекающим из обязательств наследодателя, имеют отношение требования непосредственно его кредиторов к самим наследникам, совершивших принятие наследства, а также о возмещении наследниками вреда, причиненного наследодателем.

Исковое требование о наследовании, в отличие от других требований, следующих из наследственных правоотношений, не рассматривается как виндикационный. При самой виндикации, истцом является не владеющий собственник вещи, который должен доказать свое право собственности, в свою очередь, ответчиком выступает – незаконный так называемый владелец той самой вещи, который не является ее истинным собственником. Лицо, предъявляющее исковое требование о праве на само наследство, как это гласит правило, должно доказать только то, что оно обладает тем самым правом наследования и является наследником, а не право собственности.

Путем подачи в суд иска, следующего из наследственного правоотношения, может быть разрешен спор о праве, связанный с наследованием. П.С. Никитюк, напротив, указывал, что из-за связи с наследованием, дело о возврате вещей от незаконного владельца в наследственную массу можно назвать спором о наследстве, но иска о наследстве здесь нет, поскольку отсутствует спор о том, кого признавать наследником. Отсутствует такой спор и по делам о взыскании с должников сумм, причитавшихся умершему, для включения их в наследственную массу [9].

Также можно утверждать, что любому спору, связанному с наследованием, будет предшествовать такой юридический факт, как открытие наследства, который являет себя не только кри-

терием возникновения наследственного правоотношения, но и общим основанием (либо его частью) всех исков, вытекающих из наследования.

В науке гражданского процессуального права категории иск и спор отождествляются. Так, выделяя пять групп исков о наследстве, П.С. Никитюк перечисляет: а) споры между наследниками по закону; б) споры между наследниками по закону и завещанию; в) споры между наследниками по одному завещанию или наследниками по разным завещаниям; г) споры между государством и наследниками по закону или по завещанию; д) другие иски о наследстве. К последней группе споров о наследстве ученый относил иски о продлении срока на принятие наследства; о разделе наследственного имущества в натуре; о признании недействительным полностью или частично свидетельства о праве на наследство; споры, связанные с совершением актов принятия наследства или отказа от него; иски о признании наследника недостойным.[2] Требование о разделе наследственного имущества направлено не только на защиту права собственности на определенную долю в общем имуществе, но и наследственных прав, поскольку при разделе наследственного имущества применяются ст. 1076 – 1079 ГК РК, которые регулируют порядок перехода наследственного имущества; основанием возникшего правоотношения является факт открытия наследства. При рассмотрении и разрешении данного дела для того, чтобы правильно разделить наследство, суду будет необходимо, в том числе и на основании норм наследственного права, определить доли каждого наследника.

Схожую классификацию наследственных споров предлагал и Р.А. Арупов: а) споры между наследниками по закону; б) споры между наследниками по закону и по завещанию или по разным завещаниям; в) споры между наследниками по закону или завещанию и государством; г) другие наследственные дела, в частности о продлении срока на принятие наследства, о разделе наследственного имущества в натуре, о признании недействительным полностью или в части свидетельства о праве на наследство нельзя не согласиться с мнением К.В. Гринберг о том, что такая классификация является несколько неточной, поскольку в ней не усматривается ее основание. Если споры были систематизированы по субъектному составу, то алогична последняя группа дел, субъектами которой могут выступать наследники и по закону, и по завещанию [10, с.55] [11, с.114].

Классификации наследственных исков, подобные вышерассмотренным, проводились по материально-правовому признаку, то есть по характеру спорного правоотношения и его субъектам.

Однако, по нашему мнению, указанные задачи гражданского судопроизводства будут реализованы более эффективно только в том случае, если данной классификации будет присуще единое основание, вытекающее из процессуально-правовых норм, что в вышеприведенных классификациях практически отсутствует.

Значение же материально-правовой классификации состоит в систематизации судебной практики по гражданским делам в целях более рационального руководства последней.

Проанализировав существующие в науке позиции в отношении классификации наследственных исков, релевантно произвести вывод о том, что последнюю стоит проводить по единственному основанию. Предоставленный тезис позволит нам обнаружить совместные моменты у разнообразных категориальных наследственных дел, что в свою очередь содействует обусловленному упрощению судебным органам, решающим такие споры, обуславливать круг лиц, принимающих участие в деле, предмет доказывания и т.д.

Обращая внимание на критерий и качество основания процессуальной классификации наследственных споров предлагаю рассматривать содержание наследственного иска, под которым понимается такое деяние суда, совершения которого излагает истец в своем исковом заявлении. Следует обратить внимание на то, что по своему содержанию иски, традиционно в науке гражданского процесса приводилась процессуально-правовая классификация последних: а) иски о присуждении; б) иски о признании, а также некоторые ученые в качестве самостоятельных выделяют преобразовательные иски

Таким образом, в зависимости от содержания, выделяются следующие наследственные иски:

1) Иски о присуждении, к которым относятся требования, в которых истцы просят суд обязать ответчика выдать наследственное имущество или его часть; иски кредиторов наследодателя к наследникам и другие. Например, к искам о присуждении относится требование заявителя к наследникам виновника дорожно-транспортного происшествия о взыскании расходов на лечение, компенсации морального вреда

2) К искам о признании относятся требования о недействительности ничтожного завещания; о признании наследника недостойным и другие. Также, в практике судов часто встречаются дела по заявлениям о восстановлении срока для принятия наследства и признании истца принявшим наследство. Суд может признать исковые требования обоснованными и удовлетворить их, если установит, что причины пропуска срока были уважительными.

3) Преобразовательные иски – это иски о разделе наследственного имущества, находящейся в совместной, общедолевой собственности нас-

ледников; спорные вопросы между наследниками о режиме пользования неделимыми вещами, входящими в состав наследственной массы; споры об изменении размера обязательной доли наследства и другие иски, направленные на изменение или прекращение наследственного правоотношения.

Особенность преобразовательных исков состоит в том, что судебное решение по ним имеет материально – правовое действие – правоизменяющее или правопрекращающее. Поскольку ст. 9 ГК РК к защите гражданских прав относит прекращение или изменение материального правоотношения, то, на наш взгляд существование конститутивных исков не должно отрицаться.

Однако следует отметить, в общем виде сама классификация так называемых наследственных исков, как и любая иная, носит условный характер, так как это имеет связь с так называемой множественностью требований участников дела, вытекающего из самого наследования. В судебной практике довольно редко встречаются споры, связанные с наследованием, которые четко можно было бы отнести к конкретному виду исков, поскольку, как правило, в одном деле, связанном с наследованием, соединяются несколько исковых требований истца.

В научной литературе существуют различные позиции по поводу отнесения определенного иска к конкретному виду. Наиболее спорные вопросы возникают по поводу иска о признании завещания недействительным. Например, Т.В. Саломатова указывает, что иск о недействительности завещания может быть иском о признании, если истцом является наследник по закону, который оспаривает действительность такого завещания [12, с. 25].

Стоит выделить, что в соответствии со ст. 1046. ГК РК завещание являет собой одностороннюю сделку, каковая образует права и обязанности после непосредственного открытия наследства. По общепринятому мнению, иски о признании сделок недействительными являются исками о признании, поэтому и требование заявителя о признании завещания недействительным относится к указанной группе исков.

Однако, по мнению Д.О. Тузова, проводя подобную классификацию исков, необходимо учитывать различия между оспоримыми и ничтожными сделками. Если сделка ничтожна, то она считается таковой с самого момента совершения, независимо от признания ее таковой судом, соответственно иск по такому делу является иском о признании [13, с.18]. Оспоримая же сделка является вполне действительной и, являет собой юридический факт, образует как права, так и обязанности до тех самых пор, пока не оспорена и не признана судом недействительной. Нельзя не согласиться с позицией автора, согласно которой то обстоятельство, что оспоримая сделка,

как и ничтожная, признается недействительной с момента своего совершения, не свидетельствует об установительном характере решения суда, аннулирующего такую сделку. «Если соответствующие иск и решение рассматривать как установительные, стирается всякая грань между ничтожными и оспоримыми сделками». Однако Т. Чепига считает, что решение вопроса о признании завещания недействительным состоит в установлении подлинного основания наследования [14, с.12].

По нашему мнению, установление подлинного основания наследования, во-первых, является, прежде всего, не целью, а результатом судебного разбирательства наследственного дела, во-вторых, данное действие изменяет либо прекращает существование наследственного правоотношения, что и свидетельствует о преобразовательном характере искового требования и судебного решения по нему.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. – 2-е издание, исправленное. – М.: Статут, 2003. – 558 с.
2. Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Проблемы теории и практики // Под ред.: Овчинникова О.В. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 258 с.
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409-І // "Казахстанская правда" от 17 июля 1999 года № 172-173; Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1999 г., № 16-17, ст. 642.
4. Гукасян Р.Е. Влияние материально-правовых отношений. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1970. – 190 с.
5. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-«V» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.07.2020 г.) // "Казахстанская правда" от 03.11.2015 г., № 210 (28086); "Егемен Қазақстан" 03.11.2015 ж., № 210 (28688); Ведомости Парламента РК 2015 г., № 20-VI, ст. 114.
6. Демидова Г.С. Юридические факты в наследственном праве // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37812077
7. Ляпунов С.Г. Наследственные споры. Комментарий с разъяснениями законодательства. – М.: «Эксмо», 2005. – 135 с.
8. Щеглов В.Н. Субъекты судебного гражданского процесса. – Томск, Изд-во Томского университета, 1979. – 129 с.
9. Обобщения судебной практики Верховного суда Республики Казахстан за 2019 год по гражданским делам // <https://sud.gov.kz/rus/content/statisticheskie-dannye-o-rassmotrenii-grazhdanskikh-del>.
10. Арупов Р.А. Право на обращение в суд за защитой наследственных прав // Тезисы докладов на теоретической конференции аспирантов института государства и права АН СССР. – М., 1985. – 235 с.
11. Гринберг К. О порядке исполнения обязательств наследодателя // Советская юстиция. 1986. № 21. – С.
12. Саломатова Т.В. Наследование по завещанию и по закону. Защита наследственных прав в суде. – М.: Изд-во Ось-89, 2002. – 495 с.
13. Тузов Д.О. Иски, связанные с недействительностью сделок. Теоретический очерк // Под ред. Б. Л. Хаскельберга и В. М. Чернова. – Томск: Пеленг, 1998. – 72 с.
14. Чепига Т.Д. К вопросу о праве завещать // Вестник МГУ. Серия X. Право. – 1965. – № 2. – С. 12-18.

REFERENCES:

1. Serebrovskij V.I. Izbrannye trudy po nasledstvennomu i strahovomu pravu. – 2-e izdanie, ispravlennoe. – M.: Statut, 2003. – 558 s.
2. Nikitjuk P.S. Nasledstvennoe pravo i nasledstvennyj process. Problemy teorii i praktiki // Pod red.: Ovchinnikova O.V. – Kishinev: Shtiinca, 1973. – 258 c.
3. Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazahstan (Osobennaja chast') ot 1 ijulja 1999 goda № 409-І // "Kazahstanskaja pravda" ot 17 ijulja 1999 goda № 172-173; Vedomosti Parlamenta Respubliki Kazahstan, 1999 g., № 16-17, st. 642.
4. Gukasjan R.E. Vlijanie material'no-pravovyh otnoshenij. – Saratov: Privolzh. kn. izd-vo, 1970. – 190 s.
5. Grazhdanskij processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 31 oktjabrja 2015 goda № 377-V «» (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 07.07.2020 g.) // "Kazahstanskaja pravda" ot 03.11.2015 g., № 210 (28086); "Egemen Kazakistan" 03.11.2015 zh., № 210 (28688); Vedomosti Parlamenta RK 2015 g.,

№ 20-VI, ct. 114.

6. Demidova G.S. Juridicheskie fakty v nasledstvennom prave // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37812077

7. Ljapunov S.G. Nasledstvennyye spory. Kommentarij s raz#jasnenijami zakonodatel'stva. – M.: «Jeksmo», 2005. – 135 s.

8. Shheglov V.N. Sub#ekty sudebnogo grazhdanskogo processa. – Tomsk, Izd-vo Tomskogo universiteta, 1979. – 129 s.

9. Obobshhenija sudebnoj praktiki Verhovnogo suda Respubliki Kazahstan za 2019 god po grazhdanskim delam // <https://sud.gov.kz/rus/content/statisticheskie-dannye-o-rassmotrenii-grazhdanskih-del>.

10. Arupov P.A. Pravo na obrashhenie v sud za zashhitoy nasledstvennyh prav // Tezisy dokladov na teoreticheskoy konferencii aspirantov instituta gosudarstva i prava AN SSSR. – M., 1985. – 235 s.

11. Grinberg K. O porjadke ispolnenija objazatel'stv nasledodatelja // Sovetskaja justicija. 1986. № 21. – S.

12. Salomatova T.V. Nasledovanie po zaveshhaniju i po zakonu. Zashhita nasledstvennyh prav v sude. – M.: Izd-vo Os'-89, 2002. – 495 s.

13. Tuzov D.O. Iski, svjazannye s nedejstvitel'nost'ju sdelok. Teoreticheskij ocherk // Pod red. B. L. Haskel'berga i V. M. Chernova. – Tomsk: Peleng, 1998. – 72 s.

14. Chepiga T.D. K voprosu o prave zaveshhat' // Vestnik MGU. Serija X. Pravo. – 1965. – № 2. – S. 12-18.

Сведения об авторах:

Акимбекова Саида Аминовна – доктор юридических наук, академический профессор Высшей школы права «Әділет» Каспийского Общественного университета.

Максатов Нуржан Ришатұлы – докторант 3 курса Высшей школы права «Әділет» Каспийского Общественного университета

Авторлар туралы мәліметтер:

Акимбекова Саида Аминовна – заң ғылымдарының докторы, Каспий қоғамдық университетінің "Әділет" Жоғары құқық мектебінің академиялық профессоры.

Мақсатов Нұржан Ришатұлы – Каспий қоғамдық университетінің "Әділет" Жоғары құқық мектебінің 3 курс докторанты

Information about the authors:

Akimbekova Saida Aminovna – Doctor of Law, Academic Professor of the Higher School of Law "Adilet" of the Caspian Public University.

Maksutov Nurzhan Resitali – 3rd year doctoral student of Higher school of law "Adilet" of the Caspian Public University

Т.Т. ДЮСЕБАЕВ^{1*} А.А. АКИМБАЕВА²

¹Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы

²Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

(*E-mail: dussebaev-talgat@bk.ru, ainura-akimbaeva@mail.ru)

ЖАЗАСЫН ӨТЕП ЖАТҚАН АДАМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада жазасын өтеп жатқан адамдардың құқықтық жағдайы туралы мәселе қарастырылады. "Құқықтық жағдай" және "құқықтық мәртебе" құқықтық категориялары ажыратылады. Сондай-ақ, қазіргі жағдайда жазасын өтеп жатқан адамдардың құқықтық мәртебесін неғұрлым тиімді дамыту тәсілдері қаралды.

Түйін сөздер: сотталғандар, құқық, мәртебе, бостандық, мәжбүрлеу.

ОСНОВЫ ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ ЛИЦ, ОТБЫВАЮЩИХ НАКАЗАНИЕ

Резюме. В данной статье рассматривается вопрос о правовом положении лиц, отбывающих наказание. Разграничиваются юридические категории «Правовое положение» и «правовой статус». А так же рассмотрены подходы для более эффективного развития правового статуса лиц, отбывающих наказания, в современных условиях.

Ключевые слова: осужденные, права, статус, свобода, принуждение.

FUNDAMENTALS OF THE LEGAL STATUS OF PERSONS SERVING A SENTENCE

Summary. This article examines the issue of the legal status of persons serving sentences. The legal categories "legal status" and "legal status" are distinguished. As well as approaches for more effective development of the legal status of persons serving sentences in modern conditions.

Keywords: convicted, rights, status, freedom, coercion.

Заң ғылымында тұлғаның құқықтық мәртебесі мен құқықтық жағдайы мәселелеріне елеулі көңіл бөлінді, алайда қазіргі уақытқа дейін құқықтанушы ғалымдар арасында осы ұғымдарды анықтауда бірыңғай пікір жоқ. Күзетте ұстау орындарындағы адамдардың құқықтық мәртебесі мен құқықтық жағдайы мәселелері де құқықтанушыларға зерделеудің мәні болып табылды.

1 қыркүйек 2020 жылғы Мемлекет басшысы, Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Әділетті мемлекет азаматтардың мүддесін қорғау жолында» атты тарауында: «Бірақ құқық қорғау жүйесінің жұмысында бұрынғы дағды бойынша айыптауға бейімділік басымдау болып тұр. Азаматтардың қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартылатын жағдайлары да аз кездеспейді. Қылмысты анықтайтын жедел қызмет өкілдері мен процессуалдық шешім қабылдайтын тергеушілер қылмысты ашып, істі сотқа жіберуді басты мақсат санайтын бір басшының қарамағында бірге жұмыс істейді. Алайда көрсеткіш қуалау азаматтардың құқығы мен бостандығына нұқсан келтірмеуге тиіс!-деп айтқан болатын. Сол себепті қылмыстық істер

бойынша 2021 жылдан бастап прокурорға адам құқығы мен бостандығына қатысты негізгі процессуалдық шешімдерді келісу міндетін заң арқылы жүктеген жөн. Сол үшін, осы жолдауды басшылыққа алып, Қазақстан азаматтарының құқықтары мен жағдайларын көздің қарашығындай сақтау міндетті тұр» деп халыққа өз жолдауын жолдаған болатын [Қ-Ж.К.Тоқаев, 2020].

Осы, жолдауда әрбір айтылған сөздер қазіргі қоғамның шыңдық айнасы болып отыр. Сол себепті, құқық қорғау органдарына өзгеріс керегі қажет екендігі мәлім. Алғаш рет заң шығарушы сотталушылардың заңды мүдделерін қорғауға кепілдік береді (мысалы, жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату мүмкіндігі, сотталушылардың түзеу мекемелерінен тыс жерлерге бас бостандығынан айыру сапарлары және т.б.).

Ведомстволық нормативтік құқықтық актілермен сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарына қосымша шектеулер енгізілмейді. Сонымен қатар, олар үкім шығаратын мекемелер мен органдардың лауазымды адамдарының нұсқауларымен қамтамасыз етілмейді. Қызметкерлердің сотталғандармен қарым-қатынасқа қатысты барлық әрекеті заңның сақталуына негізделуі керек. Сот үкімі бойынша бас бостанды-

ғынан айыру орындарындағы адамдарға Конституцияның 33-бабының, 3-тармағы бойынша шектеулер қойылған. Олардың мемлекеттік органдарға және өзін-өзі басқару органдарына сайлауға және сайлануға, сондай-ақ республикалық референдумға қатысуға құқығы жоқ [<http://adilet.zan.kz/> ресми сайтынан алынған мәлімет, 2020].

Қазақстандық ғалым Е.О. Алауханов өз еңбектерінің бірінде: «Құқықтық мемлекеттің ажырамас мазмұны қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың және оның ішінде, сезіктілер, айыпталушылар және сотталушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау және қамтамасыз ету болып табылады. Құқықтық мемлекеттің дамуы және жетілдірілуінің заманауи жағдайларында тұлғаның еркіндігі, оның құқықтары мен кепілдіктері артады, яғни, бұл қылмыстық сот өндірісіне тән құбылыс» [Алауханов Е.О., 2009, 248-б.]. Біздің ойымызша, қылмыстық процеске қатысушы тұлғалардың барлығы да құқықтық мемлекетпен қорғалуы тиіс деп санаймыз.

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін анықтау кезінде: Мемлекет азаматының мәртебесін, шетел азаматының мәртебесін, азаматтығы жоқ адамның мәртебесін және саяси пана ұсынылған адамның мәртебесін ажырату қажет екенін атап өткен жөн. Мысалы, Матузов Н.И. "Құқықтанушылар адам құқықтары мен азаматтың құқықтарын, сондай-ақ, адам мен азаматтың мәртебесін ажыратады" деп есептейді [Матузов Н.И., 1973, 39-б.].

А.Н. Сагиндыкованың пікіріне сүйенсек, адамның құқықтық мәртебесін "Халықаралық пактілерде тіркелген оның ережесі, белгілі бір стандарт, оған немесе кез келген жағдайда ұлттық заңнама ұмтылуға тиіс" деп қарастырады, ал азаматтың құқықтық мәртебесін "мемлекеттің ұлттық заңнамасымен тиісті құқықтар мен бостандықтармен толықтырылған адам мәртебесі" деп қарастырады [Сагиндыкова А.Н., 1999, 336-б.].

Адам мен азаматтың кез келген мәртебесінің негізінде туған әрбір адамға тән ортақ мәртебе бар. Жалпы мәртебеден басқа заң ғылымы арнайы және нақты тұлғаның мәртебесін ажыратады. В.И. Селиверстов әлеуметтік мәртебе "Қоғамдық қатынастардың әртүрлілігі қоғам мүшесі, мемлекет азаматы үшін лайықты құқықтық жағдайларды, арнайы және жеке құқықтық мәртебелерді тудырады. Арнайы мәртебе жалпы дәрежеден аз, жалпыға бірдей дәрежемен сипатталады, өйткені ол қандай да бір белгі бойынша біріктірілген азаматтардың белгілі бір тобына ғана қолданылады". Сонымен қатар, бірқатар арнайы мәртебелерге өз белгілері тән. Әсіресе, бұл мемлекеттік мәжбүрлеу қолданылатын азаматтардың құқықтық жағдайын қарау кезінде айқын көрінеді. Жеке тұлғаның арнайы мәртебесін жалпы азаматтық құқықтар мен міндеттердің, құқықтар

мен міндеттердің жиынтығы ретінде анықтауға болады, ол азаматтардың жалпы мәртебесін, ерекше құқықтары мен міндеттерін нақтылайды [Селиверстов В.И., 1987, 71-б.].

Адам өмір бойы белгілі бір құқықтық қатынастарға байланысты қандай да бір мәртебеге ие бола алады. Мәселен, қылмыстық жауапкершілікке тартылған кезде ол күдікті, айыпталушы, сотталушы немесе сотталған мәртебесін алады, қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында қатысқан кезде куә, адвокат, тергеуші және т.б. рөлінде әрекет ете алады. Ғалымдардың басым көпшілігі тұлғаның құқықтық мәртебесі мен құқықтық жағдайы арасында айырмашылықты өткізбейтінін жазған. Жеке тұлғаның құқықтық жағдайы негізінде әлеуметтік мәртебесі, қоғам өмірінің өзге де жағдайлары жатқан қоғамдағы жеке тұлғаның заңды бекітілген жағдайы ретінде айқындалады.

Әр азаматтың құқықтық мәртебесі бірдей. Ол объективті құқық нормалары оған қандай да бір өзгерістер енгізгенге дейін өзгеріссіз қалады. Азаматтардың құқықтық мәртебесі мен нақты құқықтық жағдайы – бұл бірдей құқықтар мен міндеттер, бірақ олардың тасымалдаушылары (құқық субъектілері) үшін көрінудің әртүрлі сатыларында алынған. Ал, «жеке тұлғаның» философиялық категориясы заң ғылымында адамның қоғамдағы құқықтық мәртебесін көрсететін ұғымдар жүйесінде сынды деген қорытындыға келеді. Өмірлік жағдайға және әртүрлі құқықтық қасиеттерге байланысты сөйлегенде адам әртүрлі атаулар алады. Олар, қылмыстық процеске – бұл күдікті, айыпталушы, жәбірленуші және т.б.» [Долгоруков С.В., 1985, 173-б.].

Адам мен азаматтың құқықтық мәртебесі (құқықтық жағдайы) қазақстандық құқықтық нормаларымен бекітілген жеке тұлғаның нақты жағдайы болып табылады. Басқаша айтқанда, құқықтық мәртебе жеке бас бостандығының заңды шектерін, Қазақстан Республикасының барлық құқықтық жүйесімен белгіленген оның құқықтарының, міндеттерінің, заңды мүдделерінің көлемін білдіреді.

Біздің ойымызша, жеке адамның құқықтық мәртебесі мен құқықтық жағдайы ұғымдарының ең қарапайым және қолжетімді ара-жігін ажырату қажет. Себебі азаматтың құқықтық мәртебесі ұғымы және нақты адамдардың құқықтық жағдайы ұғымы ортақ және бір-біріне сәйкес келеді. Сот қылмыстық жазаланатын әрекет жасаған адамға қатысты айыптау үкімін шығарған жағдайларда, бұл адам сотталған мәртебесіне ие болады. Бас бостандығынан айыруға сотталған адамдар, сондай-ақ күдіктілер мен айыпталушыларға қатысты қылмыстық қудалау органдары бұлтартпау шарасын таңдаған – қамауға алу, жаза мерзіміне қоғамнан оқшауландырылатыны белгілі. Осыған байланысты сотталғандар мен қылмыс жасады деген сезіктілер мен айыпталу-

шылардың құқықтық мәртебесіндегі айырмашылықтар қызығушылық тудырады.

«Авторлар сотталғандардың құқықтарына олардың субъективті құқықтарын, соның ішінде адамның бостандыққа, қадір-қасиетке және қол сұғылмаушылыққа деген табиғи құқықтарын қосады» деп тұжырымдайды [Упоров В.И., 1996, 220-б.]. Субъективтік құқықтың мазмұны субъектіге берілген және кепілдендірілген нақты уәкілеттік мүмкіндіктер, өкілеттіліктер, талаптар негізінде құрылады (уәкілетті). Қарапайым тілмен айтқанда, субъективті құқық – бұл «мемлекет кепілдік берген адамның мүмкін (рұқсат етілген) іс-әрекеті».

Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексінің 9-бабы «Сотталғандардың құқықтық жағдайы жағдайының негіздері» Қазақстан Республикасы сотталғандардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін құрметтейді және қорғайды, оларды түзеу құралдарын қолданудың заңдылығын, сондай-ақ құқықтық қорғауды және жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз етеді [<http://adilet.zan.kz/> ресми сайтынан алынған мәлімет, 2020]. Қылмыстық-атқару кодексінде сотталғандарға Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қылмыстық кодексінде, Қылмыстық-атқару кодексінде және басқа заңдарда жазаның нақты түрін орындау тәртібі мен шарттарына негізделген шектеулер қойылған құқықтар мен міндеттер жүктелген.

Сотталушылардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін құрметтеу және қорғау қағидаты Қылмыстық-атқару кодексінің Ерекше бөлімінің нормаларына, нормативтік құқықтық актілерге, сондай-ақ құқық қолдану тәжірибесіне сәйкес келуге тиісті негізгі идеялар мен ережелер жиынтығын қамтиды. Сотталғандар, жасалған қылмыстарына қарамастан, Қазақстанның барлық азаматтары сияқты, ең алдымен, мемлекеттің құқықтық, әлеуметтік және басқа да қорғауында болады. Сотталғандардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғаудың мемлекеттік рәсімдерімен қатар қоғамдық, құқық қорғау ұйымдарының рөлі артып келеді.

Сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарын шектеу Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қарастырылған, нормаларында жазаның нақты түрлері анықталған және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына шектеулер жиынтығы бекітілген. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 42-бабының, 1-бөлігінде, сотталған адамның тапқан табысының жиырма пайыздан қырық пайызы мемлекеттің кірісіне ұсталып қалады деп көрсетілген [<http://adilet.zan.kz/> ресми сайтынан алынған мәлімет, 2020].

Қылмыстық-атқару кодексі сотталғандардың жалпы азаматтық құқықтары мен бостандықтарына, әдетте, қылмыстық жазаны орындаудың (өтеудің) мәжбүрлеу тәртібімен (мысалы, хат-

хабарлардың цензурасын белгілеу, түзеу мекемелерінде тінту және т.б.) байланысты арнайы шектеулер белгілейді. Сотталған шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың Конституцияда, Қылмыстық, Қылмыстық-атқару кодекстерінде көзделген шектеулермен, жазаның нақты түрін орындаудың тәртібі мен шарттарын негізге ала отырып, Конституцияға, халықаралық шарттарға, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың құқықтық жағдайы туралы заңнамаға сәйкес құқықтары бар және міндеттер атқарады.

Шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар жазасын өтеу кезінде Қазақстанның сотталған азаматтарымен салыстырғанда құқықсыз емес. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен басқа да заңдар, халықаралық шарттар шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарға олардың денсаулығын, ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға, жеке басы мен тұрғын үйге, жеке өміріне, мүліктік, отбасылық, еңбек және өзге де құндылықтарына қол сұғылмауға кепілдік береді. Олардың Қазақстан Республикасының Конституциясында, халықаралық шарттарда, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың құқықтық жағдайы туралы заңдарда, Конституцияда, Қылмыстық, Қылмыстық-атқару кодексінде және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында көзделген шектеулерде белгіленген құқықтары бар және міндеттер атқарады. Шетелдік азаматтар-бұл басқа мемлекеттердің азаматтығы немесе бодандығы бар және Қазақстан аумағында тұрақты немесе уақытша болатын адамдар. Басқа мемлекеттердің азаматтығын немесе бодандығын жоғалтқан және Қазақстан аумағында тұрақты немесе уақытша болатын жеке тұлғалар азаматтығы жоқ адамдар болып табылады.

Сотталғандар тегіне, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымдына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге мән-жайлар бойынша қандай да бір кемсітушілікке ұшырамайды. Сотталған жазаны орындайтын мекемеге немесе қоршауға түскен кезде әкімшілік жазбаша түрде сотталғанға оның құқықтары, міндеттері мен құқық шектеулері туралы ақпаратты, сондай-ақ жазаны орындайтын мекемелердің немесе органдардың ішкі тәртіп ережелерін қол қойғызып түсіндіруге міндетті. Сотталғандардың құқықтық жағдайы-бұл жеке тұлғаның ерекше мәртебесінің бір түрі, оның негізі, әрине, азаматтардың жалпы мәртебесі болып табылады. Соңғы, өздеріңіз білетіндей, барлық азаматтар бар, және ол ҚР Конституциясында бекітілген құқықтар мен міндеттерден, сондай-ақ салалық заңнамада белгіленген азаматтардың басқа да жалпы құқықтары мен міндеттерінен тұрады. Сотталғандардың жеке басының жалпы мәртебесі мен ерекше мәртебесінің өзара байланысын атап өткен жөн, бұл олардың белгілі бір дәрежеде сәйкес келетіндігінде. Со-

нымен, бұл жалпы азаматтық құқықтар, міндеттер мен заңды мүдделер үшін сотталғандардың құқықтық мәртебесін нақтылау, толықтыру және қайталау мысалында көрінеді. Сонымен бірге сотталғандардың арнайы мәртебесіне зерттелетін мәртебенің дербестігін көп дәрежеде айқындайтын және азаматтардың конституциялық және салалық құқықтарына, міндеттері мен заңды мүдделеріне ешқандай да тәуелді болмайтын құқықтар, міндеттер мен заңды мүдделер тобы кіреді. Сотталғандардың құқықтық мәртебесінің негіздері халықаралық құқықтық актілерде бекітілген: Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакті, Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенция және т. б.

Айта кету керек, құқық теориясында жеке тұлғаның ерекше мәртебесінің мазмұны туралы мәселеге бірыңғай көзқарас жоқ, сонымен қатар жеке заңгер ғалымдар оның мүмкін емес өмір сүру мүмкіндігіне күмән келтіреді. Сонымен, арнайы мәртебенің мазмұны азаматтардың жалпы мәртебесінің құқықтары мен міндеттерін қамти-

ды деген пікір бар.

Құқық теориясы мен қылмыстық-атқару құқығы доктринасындағы "құқықтық мәртебе" және "құқықтық жағдайы" ұғымдары тең дәрежеде қарастырылады. Жалпы алғанда, сотталғандардың құқықтық мәртебесі қылмыстық жазаны өтеу кезінде әртүрлі құқық салаларының нормаларымен реттелетін жағдай болып табылады.

Қорытындылай келе, елдегі криминогендік жағдайдың шиеленісуі қылмысқа қарсы күрестің барлық бағыттарын, нысандары мен әдістерін ғылыми зерттеуді талап етеді, оның ішінде мемлекеттің жазаны орындау, сотталғандарды түзеу және қайта тәрбиелеу жөніндегі қызметі де бар. Сотталғандарға қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеудің оңтайлы деңгейін анықтау, бір жағынан, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету кепілдіктері, екінші жағынан, азаматтардың жалпы құқықтық мәртебесін шектеу, сақтау, нақтылау және толықтыру нәтижесінде туындайтын субъективті құқықтардың, сотталғандардың заңды мүдделері мен міндеттерінің заң нормаларымен бекітілген жүйесі болып табылатын жазасын өтеп жатқан адамдардың құқықтық жағдайын әзірлеу аясында мүмкін болады деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы, Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы <http://adilet.zan.kz/ресми сайтынан алынған мәлімет>, 2020.
2. 30.08.1995ж.Қазақстан Республикасы Конституция, <http://adilet.zan.kz/ресми сайтынан алынған мәлімет>, 2020.
3. Алауханов Е.О, Садықов А.Ж. Право подозреваемого и обвиняемого и подсудимого на профессиональную защиту: Монография. – Алматы, 2009. – 248 с.
4. Матузов Н.И. Теоретические проблемы субъективного права: Автореф...д.ю.н., 12.00.01.Харьков, 1973. -39с.
5. Сагиндыкова А.Н. Конституционное право Республике Казахстан: Курс лекций. Алматы: Бипм, 1999.-336с.
6. Селиверстов В.И. Правовое положение лиц, отбывающих наказания, связанные с исправительно-трудовым воздействием, без изоляции от общества: Учебное пособие. М., 1987.-71с.
7. Долгоруков С.В. Принцип неприкосновенности личности в уголовном судопроизводстве: дис... канд. юрид. наук. Минск, 1985. -173с.
8. Упоров В.И. Особенности правового регулирования естественных прав человека в местах лишения свободы: дис. ... канд. юрид. наук. Рязань, 1996. -220с.
9. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексі, <http://adilet.zan.kz/ресми сайтынан алынған мәлімет>, 2020.
10. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі, <http://adilet.zan.kz/ресми сайтынан алынған мәлімет>, 2020.

REFERENCES:

1. Memleket basshysy, Qasym-ZHоmart Тоқаевтың «ZHаңа zhағдаждағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына ZHолдауы <http://adilet.zan.kz/ресми sajtyнан алынған мәлімет>, 2020.
2. 30.08.1995zh.Қазақстан Respublikasy Konstituciya, <http://adilet.zan.kz/ресми sajtyнан алынған мәлімет>, 2020.
3. Alauhanov E.O, Sadykov A.ZH. Pravo podozrevaemogo i obvinyaemogo i podsudimogo na professional'nyu zashchitu: Monografiya. – Almaty, 2009. – 248 s.
4. Matuzov N.I. Teoreticheskie problemy sub"ektivnogo prava: Avtoref...d.yu.n., 12.00.01.Har'kov, 1973. -39s.

5. Sagindykova A.N. Konstitucionnoe pravo Respublike Kazahstan: Kurs lekcij. Almaty: Bipm, 1999.-336s.
6. Seliverstov V.I. Pravovoe polozhenie lic, otbyvayushchih nakazaniya, svyazannye s ispravitel'no-trudovym vozdejstviem, bez izolyacii ot obshchestva: Uchebnoe posobie. M., 1987.-71s.
7. Dolgorukov S.V. Princip neprikosновенности lichnosti v ugolovnom sudoproizvodstve: dis.... kand. yurid. nauk. Minsk, 1985. -173s.
8. Uporov V.I. Osobennosti pravovogo regulirovaniya estestvennyh prav cheloveka v mestah lisheniya svobody: dis. ... kand. yurid. nauk. Ryazan", 1996. -220s.
9. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодекси, [http://adilet.zan.kz/resmi sajtynan alynfan мәлімет](http://adilet.zan.kz/resmi_sajtynan_alynfan_mәlimet), 2020.
10. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодекси, [http://adilet.zan.kz/resmi sajtynan alynfan мәлімет](http://adilet.zan.kz/resmi_sajtynan_alynfan_mәlimet), 2020.

Сведения об авторах:

Дюсебаев Талғат Турашевич-PhD докторы, Еуразиялық Заң Академиясы. Д. А. Қонаев, E-mail: dussebaev-talgat@bk.ru, тел: 87757127777

Акимбаева Айнур Алимхановна-заң ғылымдарының магистрі, Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, E-mail: ainura-akimbaeva@mail.ru

Сведения об авторах:

Дюсебаев Талғат Турашевич – PhD докторы, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, E-mail: dussebaev-talgat@bk.ru, тел: 87757127777

Акимбаева Айнур Алимхановна – заң ғылымдарының магистрі, Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, E-mail: ainura-akimbaeva@mail.ru

Information about the authors:

Dyusebaev Talgat Turashevich-Doctor of PhD, D. A. Kunaev Eurasian Law Academy, E-mail: dussebaev-talgat@bk.ru, tel: 87757127777

Akimbayeva Ainur Alimkhanovna-Master of Law, Taraz Innovation and Humanities University, E-mail: ainura-akimbaeva@mail.ru

А.А. ЕСЕКЕЕВА^{1*}, Ж.К. КОЖАНТАЕВА²¹Казахский национальный университет имени аль – Фараби²Казахская национальная академия хореографии

ЗАКОН ВЕЛИКОЙ СТЕПИ – ЛУЧШИЙ ПРИМЕР ДЕМОКРАТИИ

Аннотация. В статье анализируется формирование судебного суда биев, правовой статус и ее роль, также рассматривается становление «Жеті Жарғы» Тауке хана и проводится сравнительно-правовой анализ современным нормативно-правовым актам.

Ключевые слова: Семь установлений, государство, обычное право, закон, нация, устав.

ҰЛЫ ДАЛА ЗАҒЫ-ДЕМОКРАТИЯНЫҢ ҮЗДІК ҮЛГІСІ

Түйін. Мақалада билер сотының құрылуы, құқықтық мәртебесі және оның рөлі, сонымен қатар Тауке ханның «Жеті Жарғы» құрылуы қарастырылады және қазіргі заманғы нормативтік құқықтық актілерге салыстырмалы құқықтық талдау жасалады.

Түйін сөздер: Жеті жарғы, мемлекет, әдет-ғұрып құқығы, заң, ұлт, жарғы.

THE LAW OF THE GREAT STEPPE IS THE BEST EXAMPLE OF DEMOCRACY

Abstract. The article analyzes the formation of the court of biys, the legal status and its role, also considers the formation of “Zheti Zhargy” by Tauke Khan and conducts a comparative legal analysis of modern regulatory legal acts.

Keywords: Zheti zhargy, state, customary law, law, nation, charter.

Знание, пропаганда и сохранение культуры и ценностей истории нации в процессе глобализации являются прямой гарантией укрепления страны. В связи с этим Статья «Семь граней Великой Степи», опубликованная Н.А. Назарбаевым, является ценным богатством, которое возрождает историческое сознание и привлекает внимание всего мира к месту Великой степи в мировой цивилизации и его вклада в нее.

Любое цивилизованное государство будет уважать свою историю и доносить ее до сознания своих потомков, потому что история – это тысячелетний опыт нации. Модернизация нашего исторического наследия стала одним из главных приоритетов со дня независимости страны. Поэтому в связи с необходимостью пересмотра структуры и содержания нашей национальной истории на основе евроцентричных отношений, учитывая необходимость проведения различных реформ, всестороннее научное изучение основ прав казахских традиций, богатых различными обычаями, и процесса исторического становления является одной из актуальных проблем юриспруденции.

В нашей суверенной стране у нас много юристов, которые изучали древние традиции и продолжают учиться. В частности, можно отметить многих известных ученых как академики С.З. Зиманов, С.С. Сартаев, профессора А.С. Ибраева, З.Ж. Кенжалиев и другие.

Формирование самопознания в национальном смысле независимого и суверенного Ка-

захстана подразумевает усвоение специфики прошлых общественно-политических и правовых отношений казахского народа.

Казахская государственность появилась в Средней Азии в середине XV века как политико-правовое выражение социальной структуры казахского народа в 1456-1470-х годах. Объективные предпосылки формирования социально-экономических и этнополитических процессов Казахского ханства в то время были сосредоточены на территории Казахстана. Формирование Казахского ханства в средние века, образование Ак Орды, Ногайского ханства и Абулхаирского ханства предшествовало этнической самобытности казахского народа. Староказахское право формировалось на основе правового мировоззрения и нормативных активов древнетюркско-казахских племенных, государственно-образующих, многих меняющихся кочевых и полукочевых объединений [1. 180 с.].

Вместе с политическим формированием Казахского ханства основой организации казахской государственности является основой и началом сплочения казахской государственности, и формируется обычное право. Казахское обычное правило – неписанное правило. Он был создан в соответствии с материалами, пересказанных основными делопроизводственными моральями в нормативных институтах.

Таким образом, обычное право казахов является продолжением тенденций формирования этнополитической структуры казахского народа.

Обычай стал основным источником развития правовой системы Казахстана и ее обогащения в следующем столетии. Обычаи и обычное право определяются терминами «старый обычай», «обычаи», «традиции предков», а сами нормы имеют названия «знамение», «устав», «проект». В то же время следует отметить, что слово «знамение» обозначает или навязывает верховенство правила ханства, форму правовых норм.

Решение по наиболее важным вопросам государственного управления было принято на съездах, которые собрали всех членов казахского общества. В то же время граждане, участвующие в собрании, должны быть добровольцами и иметь возможность хранить оружие. На съезде хан не принимал решения единолично [2. 13-176.б.].

В традиционном казахском обществе функция судебной власти также регулировалась утвержденными государством ритуалами и правовых позиций широко распространенные среди казахов в форме пословиц. Зачастую правовые нормы традиционного казахского общества систематически не корректируют функционирование судебной системы в индивидуальном порядке. Функция судебной власти традиционно регулировалась правовой системой как верховенство закона и законный запрет. С правовой точки зрения, большинство би утверждались на их общую сферу деятельности и их общие границы. Со времен казахской армии до юрисдикции судебной власти особое место отводилось правовым реформам, проводимым Касым ханом, и продолженной правовой реформе Есим хана, а также Семи установлений Тауке-хана [3. 4-76.б.].

Во всем правовом мире средневекового казахского общества господствующей силой был закон степного закона. А его хранителем, реформатором и исполнительной силы были би. Би прежде всего, судья (судья). И би, и власть уходят корнями в историю народа. Вот почему он был в числе престижной, традиционной власти. Он признал силу хана акиматом большинства людей. Как писал С. Сейфуллин, «сильные судьи изгоняли непослушных ханов в один миг как кукол». Би характеризуется как белый флаг истины в сознании людей. В доказательство приводятся следующие слова: «Нет бога, кроме Бога», «Мой скот — это богатство моей души, а душа богатство моей чести». Согласно этим призывам, которые стали основной работой би, считается высшей честью для человека защищать его или ее честь, мораль и человечность. Эти моральные ценности напрямую связаны со справедливым судом. И это очевидно по следующему правилу «У правильного би нет родственников, би у которого есть родственники не имеет веры». Быть би в казахских степях было непросто. Он сталкивался с серьезными проблемами. Только «любимые рабы Божьи» могли стать би. Чело-

век, мечтающий стать би, должен быть известен не только своими качествами, но и пройти ряд этапов. В степях, неся белое знамя справедливости является основным источником степного закона, отраженного в «Светлом пути Касыма Хана», в «Древнем пути Есим хана», в «Семи установлений Аз-Тауке» в дополнение к словесному, словарному, интеллектуальному, красноречивому умению данного природой. Конечно, би и влияние би в стране не были одинаковыми: от маленькой деревни, от маленького рода до жуз, населения и даже до всей казахской земли. Соответственно, в соответствии с этим, требования к качеству и «жесткости» биев также менялись [4. 627 с.].

Роль и место биев в жизни казахского государства в Тауке-хане значительно возросли, а их представительство в государственных делах возросло. Для этого было несколько причин. Во-первых, би и герои из числа людей вовлечены в политическую жизнь и во многих случаях обрели реальный авторитет благодаря Тауке Хану. Во-вторых, роль би в укреплении государства, особенно его плодотворная деятельность в законодательной сфере, способствовала принятию «Семи установлений». Безусловно, сложно систематически определять регулирование судебной власти в этот период. Причина в том, что юридическая кодификация этих реформ еще не состоялась в фактическом варианте. Очевидно, что никаких конкретных вариантов найдено не было. До сих пор мы только можем предположить, что закон Касым состоит из следующих разделов:

«1 Закон о имуществе (земельный спор, животноводство).

2. Закон о преступлении (кража, убийство, ограбление, набег).

3. Закон о воинской обязанности (долг война, формировать войско, скупая семья, мужская ценность, имя лошади).

4. Закон о дипломатии (искусность, вежливость в международных отношениях)

5. Закон о гражданских лицах (бесплатная раздача, поминки, свадьба, правила на праздниках, рассыльный, кравчий, задачи ручек)» [5. 954 б.]. Согласно многим источникам, Касым Хан уделил особое внимание древним формам казахских таможенных прав, а не нормам шариата. Поэтому, по нашему мнению, можно утверждать, что в законе Касима Хана традиционный судебный путь сохранился с древних времен. Касым Хан был традиционалистом государственности, продолжая ханство в соответствии с традициями своих предков, а также в новых политических и этнических условиях. То есть Касым руководствовался принципами предков своих предков из поколения в поколение, от их первоначального наследия до ханства. Есть «летописи», стихи, рассказы, уникальные рассказы о семье, которые

народ нации всегда оставлял своим потомкам. Поэтому, по нашему мнению, Касым-хан правил на основе своих стихов и проекций, оставленных его предками, беря их за основу для его «Светлый путь Касым хана». Одним из таких оснований можно назвать «Ясса» Чингисхана [6.17-216.6.]. Правовая реформа, проводимая в степях Касым хана, напрямую связана с именем Есим хана. «Есим хан исправляет прошлые ритуалы и дает им новый взгляд на эпоху. Поэтому это «старый путь» в памяти людей. Анализируя легенды и данные, которые дошли до нас, мы думаем, что старым путем до того времени, в законы казахского народа были внесены следующие дополнения и изменения.

1 Ритуалы, связанные с порядком страны (ханский указ, батыр, дело жреца, статус би).

2 Ценностные ритуалы (стоимость искусства, ценность кости и расчет).

3 Ритуалы о вдовстве (способ решения проблемы вдов и вдовцов).

4 Ритуалы Приговора (Наказание души, Наказание скота, Наказание чести и порядок его выполнения)"[3. 145 б.] Есим Хан также опирался на способы своих предков для урегулирования правового статуса судебной власти. Самая крупная реформа в казахских степях после Есим хана связана с именем Тауке хана. Казахский закон "Семи установлений" является отражением этой реформы.

Право казахов развивалось на эволюционной основе свободы в свободе на великих кипчакских степях, где жили казахи. Источник общепринятых норм – «Светлый путь Касым хана», «Старый путь Есим хана» и «Семь установлений» Тауке хана. Поэтому, если мы обратим внимание на законы казахских ханов, мы поймем общие свойства и ценности этих правовых сборников [6. 17-216.6.].

Слово «Жарғы» означает слово «справедливость» на казахском языке. Окончательное значение происходит от слова «справедливо и правильно». Честных би, которые справедливо разрешили спор люди называют «Справедливый». В то время существовал принцип, что «в речи нет вреда». «Семь установлений» отражает законы казахской национальной этики, которые сформированы и сформулированы в соответствии с семейным и брачным законодательством, земельным спором, вдовством, преступлением и ценностным спором, кражей, грабежом, а также показаниями и клятвами.

Основываясь на «Семь установлений», казахские би смогли эффективно разрешать внутриполитические споры и политические вопросы. Семь установлений состоят из пословиц и поговорок, крылатых слов согласно казахскому национальному ораторскому искусству. Эта система с содержательной-периодичной точки зрения может характеризоваться как «Светлый путь

Касым хана» и «Старый путь Есим хана» и может рассматриваться как изменения, внесенные Тауке-ханом согласно его политики.

Тауке Хан, как великая личность своего времени, создал Казахское государство из единого центра, обеспечив его мир и независимость. Казахская Орда в то время была признана всеми соседними государствами, а ее независимость и стабильность считались исторической реальностью. Все политические, социальные, военные, правовые реформы, проведенные Тауке Ханом, внесли неоценимый вклад в укрепление государства, рост его внутренней самобытности и международного авторитета. [8. <http://almaty.sud.kz/kaz>]. Известный ученый С. Озбекулы описывает эпоху Тауке Хана как: «Тауке Хан – одна из величайших мудрых фигур казахского народа. Есть научное обоснование тому что, Ханство которое находилось в падшем состоянии, чей народ, парни и девушки были рабами чужого государства смогло объединиться во времена Тауке хана, ведь именно он собрал все три жуза под одно государство которое управлялось одним центром. Это была первая Хартия независимого казахского государства, признанного законной правовой основой централизованно управляемого государства, которая имела Закон, «Семь установлений» Тауке Хана, централизованных командиров мощной и могущественной армии, способной противостоять любому нападению противника, систему управления, которая может мобилизовать людей на каждый поступок, и политическую власть».

Тауке Хан, изменил «Светлый путь Касым хана» и «Старый путь Есим Хана» под свою эпоху и значительно изменив правила, внес их в «Семь установлений Тауке Хана («Семи уставов»)» [8. <http://almaty.sud.kz/kaz>]. Можно сказать, что статус судебной власти систематически пересматривался в законах «Семи установлений». Причина в том, что, хотя «Семи установлений» сегодня недоступны, к нам дошли его разные варианты: к ним относятся варианты Левшина, Шукуралиева, Гавердовского и другие. В настоящее время разные варианты «Семи установлений» все еще находятся. Мы хотели бы обратить внимание на один из основных заключений касательно Семи установлений: «Прежде всего, самый важный спор это – земельный спор. Это зимовки, летние пастбища, земля, скот и земля оставшаяся в наследство. Потому что земля- родина, народ и дом. Вот почему нет ничего более святого для кочевников. Сложнее проблемы чем земельный спор.

Вторая ветвь – это уважение в семье, связь, отношения между отцом и ребенком, отношения между свекровью и невесткой, вежливые и доброжелательные отношения между старшими и младшими, уважение к родителям, воспитание молодежи, нравственность. В конце концов,

наши люди, которые строго придерживались принципа «ребенка с детства», научили своих сыновей и дочерей быть скромными и добрыми.

Третья ветвь ставит преграды воровству, грабежу, враждебности и призывает людей к честности и жить честно и трудясь. Должно быть, было установлено, что идея «лучше умереть с честью, чем с позором».

Четвертая статья Установлений предназначена для разрешения споров между страной и народом, народом и народом, племенем и народом. Это правда, что страна, которая хочет мира, будет решать вопрос не войной, а властью. Ведь жизнь Казыбек би – это верный свидетель. Вот почему этот момент важен как для казахских степей, так и для казахов.

Пятая глава представляет собой свод правил, охватывающих основные государственные события, такие как сохранение единства страны, защита родины, реакция на внешнего врага, формирование армии.

Шестое полностью нацелено на конфликт ценностей. Чтобы смягчить жестокость, сформированные понятием «кровожадность», «кровавая месть», «древний враг», «старый враг», существовали три би, включая Казыбек би, чья мудрость воспевается в этом параграфе. Имея дело со смертью, не жертвуя человечеством, жизненно важно, чтобы эта жизнь спасала жизнь.

Первое взыскание – плата «черный котел». Оплата черного котла является признаком того, семья обвиняемого разрушена.

Второе взыскание – «дать выносливого верблюда». Если скончавшийся человек был великим человеком, его везут хоронить в Туркестан на этом верблюде.

Третье взыскание – «взять черное ружье». Изъятие оружия – это изъятие оружие у преступника. Тогда он будет равен мертвому.

Четвертое взыскание – «Водить низкорослую кобылу». Ведение низкорослой кобылы, свидетельствует о том, что обвиняемого покинул достаток.

Пятое взыскание «вручить черный ковер». Черное ковровое покрытие является проявлением застоя.

Шестое взыскание – дать сиротам. Для того чтобы не осталось плохих чувств, чтобы общение началось.

Седьмое взыскание – "отправить девятку во главе с вдовой". Это обозначало воссоединение семьи.

Конечно, мы здесь не для того, чтобы сказать, что мы можем решить любой спор сразу и справедливо. Мы предлагаем только то, что мы смогли понять из дошедших до нас отрывков. Мы не возражаем против других вариантов, которые изменили другие. В казахских традициях в «Семи Установлений» нет слова «преступление»,

но вместо него используется слово «плохие поступки», «плохая сделка» – «проступок». Нормы права не похожи на феодализм классического характера преступления. Там, как правило, правонарушение предполагает, что преступление причиняет материальный и моральный ущерб жертве и его родственникам [6. 17-216.б.]. В материальном определении преступления основное качество преступления определяется его опасностью для общества. То есть преступление – это опасное поведение человека по отношению к обществу. Следовательно, в соответствии с пунктом 1 статьи 9 Уголовного кодекса Республики Казахстан правонарушение определяется как «Уголовный кодекс считается запрещенным, обвиняемым, социально опасным / действующим как акт бездействия / правонарушения [9]».

Не существует специальных определений серьезных преступлений среди преступлений, в зависимости от характера и степени опасности для общества.

Теперь давайте перейдем к последнему, седьмому пункту Семи Установлений. Этот абзац обычно является аргументом вдовы. Конечно, в те времена закон о вдовах и объединял роды и аулы и разделял их. Те, кто однажды стали сватами, стали одной семьей из-за этого закона о вдовах могли и ругань начать, и прибегнуть к оружию и на баранту отправиться, и стрелять друг в друга, и разбивать головы, калечить, ломать кости, проливать кровь, выкалывать глаза, и доводить все до большой вражды. По этой причине, к одной из самых уязвимых, чувствительных, скандальных, противоречивых споров, закону о вдовах, в «Семи установлениях» Толе, Казыбека и Айтеке [10. 184 б.] кажется, уделялось большое внимание. В настоящее время существует несколько версий Седьмого установления данные в стихах, и это версия Казангапа Байболова. Поэт описывает направление Семь установлений следующим образом:

«Земельный спор – во-первых,
Род, и свое дело.
Если есть конфликт интересов в этом месте,
Кто-то одолел,
Дом и воспитание детей -
Второй закон поведения.
Кража, непорядочность, баранта – третий закон,
Расскажет все, человек, который все знал.
Четвертым считается этот закон,
Если спор между одним народом и другим родом,
Пятый сын защитит от врага,
Шестое, седьмое – ценностный спор, вдовский спор,
Это было тяжело во времена Есим хана.
Было сложно от этого избавиться.
Если убийца виновен,
Касым Хан и Есим Хан делают так.

Разрушали дом, семью.
И не оставляли никого в семье живым.
Тауке Хан и Толе би мягче,
Семь взысканий заставляли заплатить.
Скупая семья- первым приговором,
Было разрушение дома и семьи.
Вторым же был оплата верблюдом
Было принято решение сверху.
Отправившись в Каратау, в Туркестан,
Похоронить там старейшего
В-третьих, дается черное ружье,
Руки старейшины сильны.
В-четвертых, это кобыла.
Проигрыш является признаком убийства.
Когда был человеком,
От сироты до шестого черного ковра,
Доставка до девяти видов.
От вдовы до седьмой девятки,
Умело убивая скот.
Такова была седьмой спор вдовы,
Если разведется с женой,

Он получит вот такое вот наказание,
Вдобавок отдаст к отданному скоту.
Еще девятку лошадей отдаст.
Одна из девяти голов и кормов.
Еще девять верблюдов отдаст,
Калорийность расчетов.
В то время девушка ушла с бисером,
Правитель закроем страну.
Был Дулатом одной вдове.

Пожилые люди, которые говорят "айтыс" [11. 182 б.]. В жизни Казахского государства во времена Тауке хана роль и место би значительно возросли, их представительство в государственных делах возросло, а базовый статус судебной власти был процессуальным и институциональным. Сумма расходов, связанных с разрешением споров в ходе хозяйственного разбирательства, стала очевидной. А многие нормы, касающихся статуса судей, достигаются с помощью данных вышеупомянутых лиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абиль Е. История государства и права Республики Казахстан (с древнейших времен до 1992 года). – 2 изд-е, перераб. и доп. – Астана, 2001. – 180 с.
2. Исибаева Е.И. Қазақ өлкесіндегі билер сотының қалыпта суы және дамуы. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы № 2 (62), Алматы 2012. – 13-176 б.
3. Қуандықов Б.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер сотының қызметін құқықтық реттеу. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы № 2 (62), Алматы 2012. – 4-76 б.
4. Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер мен зерттеулер.-Древний мир права казахов. 10 томдық. – 1,2 том. Алматы, 2001.– 627 с.
5. Қазақ совет энциклопедиясы / Жал. ред. Қ. Қаратаев. – Алматы, 1972. – 4 Т. – 954 б.
6. Т.Ағдарбеков. Қазақтың әдет-ғұрып нормаларындағы қылмыстың түсінігі мен түрлері. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы № 2 (62), Алматы 2012. – 17-216 б.
7. Қуандықов Б.Ж. Әйтеке бидің билік – шешімдері. – Алматы: Өркениет, 2003. – 145 б.
8. Ақжан Ештай. Әз Тәукенің «Жеті жарғысы» – Ұлы дала заңдарының алтын арқауы. <http://almaty.sud.kz/kaz>
9. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.
10. Үш пайғамбар / Құраст. А. Нысаналы. – Алматы: Дәуір, 1992. – 184 б.
11. Байболұлы Қ. Төле би. – Алматы, 1991. – 182 б.

REFERENCES:

1. Abil' E. Istoriya gosudarstva i prava Respubliki Kazahstan (s drevnejshih vremen do 1992 goda). – 2 izd-e, pererab. i dop. – Astana, 2001. – 180 s.
2. Isibaeva E.I. Қазақ өлкесіндегі билер сотының қалыпта суы және дамуы. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы № 2 (62), Алматы 2012. – 13-176 б.
3. Қуандықов Б.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер сотының қызметін құқықтық реттеу. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы № 2 (62), Алматы 2012. – 4-76 б.
4. Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер мен зерттеулер.-Древний мир права казахов. 10 томдық. – 1,2 том. Алматы, 2001.– 627 с.
5. Қазақ совет энциклопедиясы / Жал. ред. Қ. Қаратаев. – Алматы, 1972. – 4 Т. – 954 б.
6. Т.Ағдарбеков. Қазақтың әдет-ғұрып нормаларындағы қылмыстың түсінігі мен түрлері. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы № 2 (62), Алматы 2012. – 17-216 б.
7. Қуандықов Б.Ж. Әйтеке бидің билік – шешімдері. – Алматы: Өркениет, 2003. – 145 б.
8. Ақжан Ештай. Әз Тәукенің «Жеті жарғысы» – Ұлы дала заңдарының алтын арқауы. <http://almaty.sud.kz/kaz>
9. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.
10. Үш пайғамбар / Құраст. А. Нысаналы. – Алматы: Дәуір, 1992. – 184 б.
11. Байболұлы Қ. Төле би. – Алматы, 1991. – 182 б.

Авторлар туралы мәліметтер:

Есекеева Айнаш Акимсаловна – құқық магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қожантаева Жаухар Кеңесбайқызы – заң ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық хореография академиясы

Сведения об авторах:

Есекеева Айнаш Акимсаловна – магистр права, Казахский национальный университет имени аль – Фараби
Кожантаева Жаухар Кенесбаевна – кандидат юридических наук, Казахская национальная академия хореографии

Information about the authors:

Aynash Akimsalovna Yessekeeva-Master of Law, Al – Farabi Kazakh National University
Zhauhar Kozhentaeva – Candidate of Law, Kazakh National Academy of Choreography

А.Ж. ЖАНАЛИЕВА^{1*}, И.Д. УЗДЕНОВА²

¹«Мирас» университет

²Мардан Сапарбаев институты

ЗАҢДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Аннотация: Мақала бүгінгі таңдағы өзекті тақырыпқа – қазіргі құқықтық мемлекеттегі тұлғаның құқықтық мінез-құлқы мен құқықтық белсенділігіне арналған.

Құқықтық мемлекет құру үшін жеке тұлғаның құқықтық белсенділігінің маңыздылығын анықтауға ерекше назар аударылады. Мақалада заңды мінез-құлық пен жеке тұлғаның құқықтық белсенділігінің арақатынасы қарастырылады.

Сонымен қатар, құқықтық мінез-құлықты әлеуметтік мінез-құлықтың басқа түрлерінен ажыратуға мүмкіндік беретін әлеуметтік, психологиялық және құқықтық сипаттағы белгілер ерекшеленеді, құқықтық қызметтің негізгі функциясына анықтама берілді.

Жеке тұлғаның құқықтық белсенділігі оң мемлекеттің құрылуы мен тиімді жұмыс істеуінің шарттары анықталды.

Түйіндеме сөдер: мемлекет, құқық, жеке тұлға, заңды мінез құлық, құқықтық құқықтық белсенділік.

ПРАВОМЕРНОЕ ПОВЕДЕНИЕ И ПРАВОВАЯ АКТИВНОСТЬ ЛИЧНОСТИ

Аннотация: Статья посвящена актуальной на сегодняшний день теме – правовому поведению и правовой активности личности в современном правовом государстве.

Особое внимание уделяется определению значимости правовой активности личности для построения правового государства. В статье рассматривается соотношение правомерного поведения и правовой активности личности.

При этом выделяются признаки социального, психологического и правового характера, позволяющие отличать правовое поведение от других видов социального поведения, дается определение основной функции правовой деятельности.

Определена правовая активность личности, определены условия создания и эффективного функционирования позитивного государства.

Ключевые слова: государство, право, личность, правомерное поведение, правовая правовая активность.

LAWFUL BEHAVIOR AND LEGAL ACTIVITY OF THE INDIVIDUAL

Abstract: The article is devoted to the current topic-legal behavior and legal activity of the individual in a modern legal state.

Special attention is paid to determining the significance of the legal activity of an individual for building a legal state. The article deals with the correlation of lawful behavior and legal activity of an individual.

At the same time, the features of a social, psychological and legal nature are distinguished, which allow distinguishing legal behavior from other types of social behavior, and the definition of the main function of legal activity is given.

The legal activity of the individual is determined, the conditions for the creation and effective functioning of a positive state are determined.

Keywords: state, law, personality, lawful behavior, legal legal activity.

Кіріспе

Қоғамдық қатынастарға қатысушылардың басым көпшілігі заңды түрде әрекет етеді, яғни. әдетте, ештеңені бұзбай, елдің заңдарын сақтай отырып, өз құқықтарын, бостандықтарын және міндеттерін орындайды. Бұл субъектілердің – жеке және ұжымдық мінез-құлқының негізгі және басым түрі.

Заңды мінез-құлық, ең алдымен, халықтың

ең саналы бөлігін, басқаша айтқанда, заңға бағынатын немесе заңға бағынатын азаматтарды қамтиды. Ал заң шығару – заң үстемдігінің, оның жоғары мәдениетінің маңызды белгісі – жалпы, саяси, құқықтық, моральдық, рухани. Мұндай мінез-құлық ұйымдасқан адамзат қоғамының, өзара қолайлы, өркениетті қатынастардың қажетті шарты болып табылады.

Демек, заңды мінез – құлық-бұл мемлекет

мүдделері тұрғысынан азаматтар мен ұжымдардың құқық нормаларын сақтаудан (орындаудан), жүзеге асырудан тұратын әлеуметтік қажетті, қалаулы немесе рұқсат етілген мінез-құлқы.

Сонымен қатар, құқықтық императивтерге бағыну көп жағдайда таза механикалық (рефлекторлық) емес, жеке адамның өмірлік тәжірибесіне, оның мәдени, моральдық және құқықтық көзқарастарына байланысты. Белгілі "заңмен тыйым салынбаған" принципіне негізделген заңды мінез-құлық презумпциясы бар.

Белсенділік әр адамға тән, оның бағыты жеке тұлғаның жетекші сипаттамасы ретінде қызмет етеді. Олар адамды сипаттаған кезде, ең алдымен, олардың қызметі туралы, яғни ол не және қалай істейтіні туралы айтады. Әлеуметтік белсенділік пен әлеуметтік әрекет етуі іс жүзінде адамдардың әлеуметтік сапасын білдіреді, олардың әлеуметтік ортаға қатынасын білдіреді.

Жеке тұлғаның әлеуметтік-құқықтық белсенділігі әртүрлі формаларға ие болады, бірақ сонымен бірге ол Заңмен белгіленген шеңберде болады. Өзінің белсенділігінің арқасында адам әлеуметтік тәжірибе барысында қалыптасатын әлеуметтік қатынастарға, оның ішінде заңмен реттелетін қатынастарға қосылады, яғни құқықтық қатынастардың субъектісі, құқықтық өмірдің белсенді қатысушысы болады.

Негізгі бөлім

Заңды мінез-құлық белсенді болуы мүмкін-тиісті әрекеттер. Бұл заңды мінез-құлықтың бір түрі. Бұл мінез-құлық пассивті болуы мүмкін-әрекетсіздік, әрекеттен бас тарту. Бұл басқа түр, бірақ егер ол құқықтық норманың диспозициясының талаптарына сәйкес келсе, заңды мінез-құлық.

Заңды мінез-құлық көріністің әртүрлі салаларына ие, оларды тиісті түрде жіктеуге болады: құқық салалары бойынша, субъектілер бойынша, қызмет салалары бойынша, нысандары бойынша (Демократиялық, авторитарлық), мәдениеті мен дәстүрлері бойынша. Шын мәнінде, бұл қоғамның нақты, құқықтық өмірі және оны қоғамдық өмірдің құқықтық қабаты қамтамасыз етеді.

"Заңды мінез-құлық" категориясының мәнін түсіну мәселесі "құқықтық мінез-құлық" жалпы ұғымына байланысты бірқатар мәселелерді қамтиды. В.Н. Кудрявцевтің пікірінше, "құқықтық мінез-құлық-бұл құқық нормаларында қарастырылған және заңды салдарға әкелетін адамдардың әлеуметтік маңызы бар мінез-құлқы" [1, б.93]. Басқаша айтқанда, және, біздің ойымызша, бұған келісу керек, құқықтық мінез-құлық қолданыстағы заң нормаларына сәйкес келуі немесе қайшы келуі мүмкін. Құқықтық нормалармен реттелетін құқық субъектілерінің мінез-құлқы заңды мәнге ие болады деп санайды Ибраева А.С. [2, б. 102].

Құқық теориясындағы құқықтық мінез-құлық тұжырымдамасында зерттелетін құбылыстың мәнін көрсететін және сонымен бірге құқықтық мінез-құлықты әлеуметтік мінез-құлықтың басқа түрлерінен ажыратуға мүмкіндік беретін әлеуметтік, психологиялық және құқықтық сипаттағы белгілер ерекшеленеді:

1. Саналы-ерікті мінез-құлық. Әдебиетте бұл психологиялық белгі адамның мінез-құлқы мен оның салдарын түсіну, бағалау және бақылау мүмкіндігін көрсетеді. Сонымен бірге, бұл белгіні заңды тұлғаның, мемлекеттік органның немесе мемлекеттің мінез-құлқымен байланыстыру қиын, сондықтан Постмодерн дәуірінде осы белгінің орнына құқықтық мінез-құлықты анықтауда құқық субъектісінің үш қабілетін біріктіретін категория ретінде "заңды тұлға" ұғымын ұтымды пайдалану керек, атап айтқанда: құқықтық қабілеттілік, құқықтық қабілеттілік және азаптау, бұл құқықтық саладағы құқық субъектісінің белгілерін неғұрлым толық көрсетеді.

2. Мінез-құлықтың әлеуметтік маңызы әлеуметтік мәнге ие және әлеуметтік пайдалы (заңды мінез-құлық) немесе Әлеуметтік зиянды (құқық бұзушылық, құқықты теріс пайдалану, объективті Заңсыз мінез-құлық) сияқты мінез-құлықты сипаттайды, бұл қоғам үшін маңызды және әрқашан оның құқық субъектісі үшін маңыздылығымен сәйкес келмейді.

3. Заңмен қарастырылған мінез-құлық. Бұл белгі құқық субъектісінің мінез-құлық саласын анықтайды. Құқықтық мінез — құлық-бұл заңмен реттелген құқықтық ықпал ету саласындағы мінез-құлық; бұл заң нормаларымен реттелген мінез-құлық" [3. б. 84]. Сондай-ақ, заңды мінез-құлықты құқықтық реттеу мәселесіне назар аудару керек, өйткені заңды мінез-құлық көбінесе заң нормаларымен реттелмейді, бірақ сонымен бірге ол құқықтық салада болады. Әрі қарай зерттеу үшін біз осы қарама-қайшылықтарды шешу үшін нормативтік-құқықтық нұсқаулықты зерттеуге арналған жұмыстарға жүгінуді қарастырамыз.

4. Мінез-құлық, әдетте, заңды салдарға әкеп соқтырады немесе әкелуі мүмкін. Бұл құқықтық қатынастарды құруға, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған құқықтық мінез-құлық, немесе бұзылған жағдайда заңды жауапкершілік және басқа да заңды салдарлар түрінде белгілі бір құқықтық салдар пайда болады. Сонымен қатар, "құқықтық салдарға әкеп соқтыратын" құқықтық мінез-құлық белгісі мәселесін заңды мінез-құлықпен байланыстыру қиын, өйткені заңды мінез-құлықпен және тыйымдарды сақтаумен, әдетте, құқықтық салдар туындамайды.

Қоғамдағы заңды мінез-құлықтың әлеуметтік табиғаты заңның мәні мен әлеуметтік мақсатына байланысты. Заңды мінез-құлықты қалыптастыру жағдайларын зерттеу әсіресе маңызды. Заңды мінез-құлықтың табиғатын егжей-тегжейлі зерт-

темей, құқық бұзушылықтың себептерін, нысандарын, сондай-ақ олардың алдын-алу құралдары мен олармен күресу әдістерін білу және зерттеу мүмкін емес. Құқық субъектілерінің заңды мінез-құлқы туралы олардың іс-әрекеттері заң нормаларында бекітілген мінсіз мінез-құлық үлгісіне сәйкес болған жағдайда ғана айтуға болады. Заңды мінез-құлықтың әлеуметтік мәні оның пайдалылығы, өзектілігі және бүкіл қоғам үшін қажеттілігі болып табылады. Заңды мінез-құлық, бұл жағдайда, әлеуметтік пайдалы нәтижеге қол жеткізу үшін заңды ұстану ретінде қарастырылады, бұл мінез-құлықтың Заң ережелеріне, яғни субъективті құқықтар мен олардың негізінде туындайтын заңды міндеттерге сәйкестігі. Заңды мінез-құлықтың қажеттілігі заң нормаларында, ең алдымен тыйым салу мен міндеттеуде болады, ал мінез-құлықтың қалаулылығы мемлекет қоғам мүшелерінің мінез-құлқының осы нұсқасына қызығушылық танытатындықтан және оны барлық мүмкін құралдармен қолдауға тырысатындықтан, заңды және көтермелеуде де, ұсынуда да көрінеді.

Заңды мінез-құлық формаларына келетін болсақ, олар заңды жүзеге асыру формаларымен байланысты және белгілі бір дәрежеде олармен сәйкес келуі мүмкін. Басқаша айтқанда, заңды мінез-құлық құқықтық ережелерді жүзеге асыруды білдіреді, ал сипатына байланысты ол заңды сақтау, орындау, пайдалану және қолдану түрінде әрекет етеді. Заңды мінез – құлық проблемасын зерттеуде тағы бір маңызды аспект бар – оны қалыптастыру механизмі, оны егжей-тегжейлі зерттеу және талдау белгілі бір жағдайда субъект қандай себептермен заңды әрекет етеді деген сұраққа жауап береді. Әрбір жеке жағдайда заңды мінез-құлық нысаны жеке болып табылады, бірақ осы жағдайға қарамастан, барлық формаларға бірдей тән қасиеттер бар:

- қажетті нәтижеге жету үшін заңды саналы түрде ұстану;
- құқықтық нормаларды бұзу салдарынан туындауы мүмкін қолайсыз салдарлардан жалтару.

Заңды мінез-құлықтың мәнін зерттеу оның негізгі ерекшеліктерін зерттемей және талдаусыз мүмкін емес.

Заңды мінез-құлықтың әлеуметтік пайдалылығы қоғамның белгіленген тәртіпті сақтауға, заңды құрметтеуге деген қызығушылығын білдіреді. Бұқаралық сипат заңды мінез-құлықтың көптеген адамдарға немесе тіпті көптеген адамдарға тән екендігімен анықталады, әйтпесе қоғам қалыпты жұмыс істей алмайды. Сана адамның мінез-құлық нұсқасын таңдауына байланысты: заңды немесе заңсыз, өйткені ол осы таңдауда еркін, оны саналы түрде жасайды, оның мүдделері мен қажеттіліктерін басшылыққа алады, оның санасында мінез-құлық моделін (бағдарламасын) дамытады. Белсенділік адамның азамат-

тық және моральдық ұстанымының тәуелсіздігін, олардың іс-әрекеттерінің әлеуметтік салдарын түсінуді, өз мүдделерін басқа адамдардың, тұтас-тай қоғамның мүдделерімен өлшеуді қамтиды.

Сонымен бірге, осы категорияның әлеуметтік мәні мәселесі, біздің ойымызша, ерекше қызығушылық тудырады және қосымша қарауды қажет етеді. М.Н. Марченконың пікірімен келісуге болмайды, оған сәйкес заңды мінез-құлықтың әлеуметтік рөлі-бұл әлеуметтік қажет және әлеуметтік пайдалы [4, б. 92]. Ол қоғамның тұрақтылығы мен ұйымдастырылуының негізін құрайды, оның дамуы мен жетілуіне алғышарттар жасайды. Қоғам үшін әлеуметтік зиянды, жағымсыз мінез-құлық тыйым салу түрінде нормативті түрде бекітілген. Бұл жағдайда заңды мінез-құлық тыйым салынған әрекеттерден бас тарту болып табылады. Сонымен қатар, заңды мінез-құлықтың әртүрлі нұсқаларының әлеуметтік маңызы әртүрлі.

Заңды мінез-құлық-заңға бағынатын мінез-құлық. Оның арқасында құқық әрекет етеді, оның алдына қойылған мақсаттарға жетуге тырысады; оның құқығынан тыс өзінің реттеуші әлеуетін толық көрсете алмайды. Бұл-заңдылық талаптарын іске асыру процесінің мәні. Құқық нормаларын іске асырудың осы әдісінің болуына байланысты қоғамның қалыпты қызметі жүзеге асырылады, оны басқару жүзеге асырылады, азаматтар субъективті құқықтар мен заңды міндеттерді жүзеге асырады. Заңдылықты қамтамасыз етуде заңға, оның принциптері мен нормаларына, олардың сақталуына деген көзқарас маңызды рөл атқаратын сияқты, өйткені бұл заңға теріс немесе немқұрайлы қарау, бұл заңдылық талаптарының бұзылуының ең көп таралған себебі болып табылады.

Жеке тұлғаның құқықтық белсенділігі-оң (мемлекет пен қоғам мақұлдаған), сондай-ақ теріс (мемлекет пен қоғам теріс қабылдайтын) факторларды қамтитын құқық саласындағы жеке тұлғаның қарқынды қызметі. Оң бағыттағы құқықтық белсенділік ерекше мәнге ие, өйткені ол құқық субъектілерінің берілген құқықтарды тиімді пайдалануға, міндеттерді нақты орындауға бағытталған саналы, бастамашыл, заңды қызметінде көрінеді [б. 152 с].

Қоғамдық қатынастарға қатысушылардың басым көпшілігі заңды түрде әрекет етеді, яғни. әдетте, ештеңені бұзбай, елдің заңдарын сақтай отырып, өз құқықтарын, бостандықтарын және міндеттерін орындайды. Бұл субъектілердің – жеке және ұжымдық мінез-құлқының негізгі және басым түрі.

Жеке сапа ретінде құқықтық белсенділік келесі элементтердің жиынтығын қамтиды: құқықтық мінез – құлық-құқықтық нормаларды қолдануда бастаманың болуы, заңдардың талаптарына, олардың іс-әрекеттеріндегі әртүрлі құқықтық актілерге сүйену. Құқықтық қатынастар – өзінің құқықтық тәжірибесін басқаларға жалпылау және

беру қабілеті (өзінің және басқа да құқықтық жағдайларды талдай білу, өз тәжірибесін басқаларға беру дағдылары мен дағдыларын меңгеру).

Жеке тұлғаның құқықтық белсенділігі-оның көріністерінің алуан түрлілігін қамтитын, құқықтық мемлекеттіліктің қалыптасуында жетекші рөл атқаратын әлеуметтік белсенділіктің маңызды құрамдас бөліктерінің (нысандарының) бірі.

Қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік-құқықтық өміріне белсенді және кедергісіз қатысатын азаматтардың болуы құқықтық мемлекет құрудың шарттарының бірі болып табылады. Біз Н.И. Матузовпен келісеміз, ол құқықтық жүйенің жұмыс істеуі, оның барлық буындарының жұмысы жеке тұлғаның құқықтық белсенділігіне байланысты, ал кең мағынада – бүкіл азаматтық қоғамның жедел дамуы, осыған байланысты оның негізгі мәні бар [5, б. 6].

Заң ғылымында негізінен құқықтық қызметтің сипаты мен әлеуметтік бағытын түсінуге қатысты екі көзқарас қалыптасты. Біріншісі, әдетте, кеңестік кезеңдегі заңгерлердің көпшілігімен ортақ, құқықтық белсенділікті тек оң, заңды, әлеуметтік пайдалы және мемлекет пен қоғам мақұлдаған субъектінің құқықтық саладағы қызметі ретінде түсіндіреді [6, б.101].

Құқықтық белсенділік бірқатар белгілермен сипатталады:

1. Жеке тұлғаның құқықтық белсенділігі әрдайым іс-әрекетте көрінеді, өйткені іс-әрекеттің мәні дәл іс-әрекетте, адамның белсенді мінез-құлқында жатыр.

2. Әрекеттерді еркін адамдар жасайды. Бұл жағдайда Бостандық "біздің әрқайсымыз басқа бір нәрсені кедергі жасамай жасай алатындығымыздың кепілі немесе басқаша жасауға мәжбүр ететіндігіміздің кепілі" ретінде қарастырылады [7, б.162].

3. Бұл әрекеттер құқық саласында орын алады және заңды да, заңсыз да болуы мүмкін. Заңсыз мінез – құлық сонымен қатар заңды (бірақ заңды емес) мінез-құлық болып табылады, сондықтан заңсыз сипат, сондай-ақ заңды, оның құрамдас бөлігі болып табылады.

4. Бұл санат жеке тұлғаның заңмен қарым-қатынас жасауға психологиялық дайындығын көрсетеді, оның аясында әр адам заңның жоғары мақсатына тұрақты сенуі керек.

5. Оның жұмыс істеу процесінде құқықтық белсенділік жалпыадамзаттық құндылықтармен тығыз қарым-қатынасқа бағытталуы керек және оған тиісті субъектілерден шығуы керек. Құқықтық белсенділік субъектісіз оның тасымалдаушысы ретінде мүмкін емес, ол жеке тұлға және тиісті жағдайлар болған жерде мүмкін.

Жеке тұлғаның құқықтық белсенділігін мемлекет пен қоғам оң немесе теріс қабылдайтын қызмет ретінде қарастыра отырып (құқықтық салдарға байланысты), оның түрлерін бөліп көр-

сету маңызды: оң және теріс құқықтық белсенділік.

Жеке тұлғаның құқықтық белсенділігі құқықтық мемлекеттің құрылуы мен жұмыс істеуінің маңызды және қажетті шарты болып табылады. Бұл әсіресе қолданыстағы мемлекеттік құрылымдар негізінде құқықтық мемлекет құру міндетін қойған мемлекеттер үшін өте маңызды. Егер мемлекетте құқықтық мемлекет құру үшін нақты объективті және субъективті жағдайлар болмаса, онда бұл мәселені шешу мүмкін емес.

Жеке тұлғаның құқықтық белсенділігі оң мемлекеттің құрылуы мен тиімді жұмыс істеуінің шарты ретінде келесідей көрінеді.

Біріншіден, құқықтық мемлекетті қалыптастыру үшін азаматтардың (немесе жеке тұлғаның) мемлекеттік билікті ұйымдастыруға белсенді қатысуы қажет. Биліктің ең маңызды функциясы-халық өкілдігіне толығымен бағынатын заң шығару. Заңнама толығымен мемлекеттің және оның элементтерінің ұйымдастырылуы мен қызметін анықтайды, жеке адамдар мен бүкіл топтардың бір-бірімен қарым-қатынасын ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің азаматтарға, бүкіл қоғамға қатынасын, сонымен бірге барлық мемлекеттік мекемелердің қызметін реттейді. Жеке басының бостандығы, құқықтық белсенділіктің көрінісі кезінде адам оны байланыстыратын және міндеттейтін заңдарда көрсетілген нормалар мен ережелерді қалыптастыруға белгілі бір жолмен қатысатыны белгілі болады.

Қазіргі мемлекетте құқықтық белсенділік таныта отырып, адам заң шығару жұмыстарының бүкіл бағыты мен сипатына халықтық өкілдік арқылы әсер етеді, ол сонымен бірге барлық азаматтардың жалпы және тең сайлауға белсенді қатысуы нәтижесінде қалыптасады. Жалпыға бірдей және тең сайлауда азаматтардың белсенді қатысуы сияқты мемлекеттік Бірлік пен ұлттық ынтымақты ештеңе қамтамасыз етпейді. Халықтық өкілдіктің, саяси белсенділікке, жеке тұлғалардың да, қоғамдық топтардың да құқықтық белсенділігінің көріністерінің еркіндігіне кепілдік беретін адам мен азаматтың құқықтарының заңнамалық бекітілуінің арқасында заң үстемдігінің бүкіл ұйымы әлеуметтік немесе халықтық сипатқа ие, биліктің бөліну принципі қамтамасыз етіледі және сол арқылы қоғамда демократия, заңдылық және Конституция режимі ғана емес, сонымен бірге биліктің бір немесе бірнеше қолға шоғырлануының мүмкін әрекеттері де алдын алады.

Сонымен бірге, құқықтық мемлекетте мемлекеттік функцияларды дұрыс орындау әр азаматтың және тұтастай қоғамның құқықтық белсенділігіне байланысты. Халықтың өзінен туындайтын мемлекеттік мүдделер мен құқықтық тәртіпке саналы түрде белсенді көзқарассыз қазіргі заманғы құқықтық мемлекетті елестету қиын. Құқықтық мемлекет өзінің толық дамуына құқықтық мәде-

ниеттің, құқықтық сананың және жеке тұлғаның құқықтық белсенділігінің жоғары деңгейімен ғана жетеді.

Екіншіден, құқықтық мемлекет құру дамыған азаматтық қоғамның болмауынсыз және жұмыс істеместен мүмкін емес, оның негізі саналы белсенді іс-әрекетке, әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық және басқа да мәселелерді прагматикалық шешуге қабілетті тұлға болып табылады. Азаматтардың құқықтық белсенділік деңгейіне сәйкес қоғамның "сапасын" бағалауға болады. Азаматтар, ең алдымен, қоғамдық мүдделерді қанағаттандыруға бағытталған құқықтық белсенділікті неғұрлым көп көрсетсе, азаматтық қоғам өмір сүрудің үлкен талаптарына жауап береді, осылайша адамның тұрақты және қауіпсіз өмірі үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ете алады, оның барлық өлшемдерінде тұлғаның белсенділігі көрінеді.

Азаматтық қоғам құрылымдары (қоғамдық ұйымдар, бірлестіктер, саяси партиялар мен қозғалыстар және т.б.) бастамашылдық, жеке тұлғаның құқықтық белсенділігінің маңызды құрамдас бөлігі негізінде қалыптасады.

Құқықтық қызметтің негізгі функциясы-бұл қоғам мен мемлекеттің нығаюы, сақталуы және үздіксіз дамуы, әр адамның және тұтас қоғамның мүдделерін қанағаттандыру. Бастама-бұл адамның оң құқықтық белсенділігінің нақты көрінісі.

Құқықтық өмірдегі бастама құқықтық белсенділік танытуға дайын субъектілердің мүмкіндігі бар және кейбір жағдайларда оны мақсатты заңды әрекеттерімен пайдаланып, құқықтар мен міндеттерді өмірге шақыру, оларды өзгерту немесе тоқтату болып табылады. Мысалы, нақты азаматтардың қандай да бір бастамасынсыз әртүрлі қызметпен, оның ішінде құқықтық қызметпен айналысатын қоғамдық ұйымдардың құры-

луын елестету қиын.

Сонымен бірге, құқықтық мемлекеттің әлеуметтік, құқықтық және экономикалық дамуы азаматтардың құқықтық белсенділігіне тікелей байланысты. Сайлауда белсенділік таныта отырып, азаматтар билікті қалыптастыруға қатысады, бағдарламасы қоғам үшін жақсы өмір сүру жағдайларын және заңның үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған кандидаттарды қолдайды.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, "құқықтық мінез-құлық" категориясы тұтастай алғанда заңды мінез-құлық, заңсыз (заңсыз) мінез-құлық және заңды теріс пайдалану сияқты жеке категорияларды біріктіретін жалпылама категория деп тұжырым жасауға болады. Сонымен бірге, біз құқықтық мінез-құлықты тек заңды мінез-құлықпен анықтау керек деген тұжырымға жол берілмейді деп санаймыз. Құқықтық мінез-құлық саласындағы перспективалар ретінде осы дәлсіздіктерді және құқықты түсінудің әртүрлі тәсілдерін ескере отырып, құқықтық мінез-құлық тұжырымдамасын әзірлеудегі зерттеуді, құқықтық мінез-құлыққа қатысты девиантты және құрбан болған мінез-құлықты зерттеуді, қоғамдық және жеке саладағы құқықтық мінез-құлықты зерттеуді қарастырған жөн.

Осылайша, жеке тұлғаның құқықтық белсенділігі құқықтық мемлекеттің құрылуы мен жұмыс істеуінің маңызды шарттарының бірі болып табылады, өйткені адамның құқықтары мен бостандықтарын неғұрлым толық қамтамасыз ету, мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі, заңдылық пен құқық тәртібі, құқықтық мемлекеттілікті нығайту, азаматтық қоғамды жетілдіру, демократияны дамыту жеке адамның оң құқықтық белсенділігіне тікелей байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. М., 1982. С.93
2. Ибраева А.С. Теория государства и права. Курс лекций. — Алматы: Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, 2008. — 128 с.
3. Булгакова Д.А. Теория государства и права: учеб. пособие / Д. А. Булгакова. – Алматы: NURPRESS, 2016. – 130 с.
4. Марченко М. Н. Теория государства и права. – М.: Зерцало», 2012. – 486 с
5. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. С. 6.
6. Государство и право: учебное пособие / С. С. Алексеев. – М.: Проспект, 2017. – 152 с.
7. Арон Р. Эссе о свободах / пер. с фр. Н.А. Руткевич. М., 2005. С. 162.

REFERENCES:

1. Kudrjavcev V. N. Pravovoe povedenie: norma i patologija. M., 1982. S.93
2. Ibraeva A.S. Teorija gosudarstva i prava. Kurs lekcij. — Almaty: Kazahskij Nacional'nyj Universitet im. al'-Farabi, 2008. — 128 s.
3. Bulgakova D.A. Teorija gosudarstva i prava: ucheb. posobie / D. A. Bulgakova. – Almaty: NURPRESS, 2016. – 130 s.
4. Marchenko M. N. Teorija gosudarstva i prava. – M.: Zercalo», 2012. – 486 s

5. Matuzov N.I. Pravovaja sistema i lichnost'. Saratov, 1987. S. 6.
6. Gosudarstvo i pravo: uchebnoe posobie / S. S. Alekseev. – M.: Prospekt, 2017. – 152 s.
7. Aron R. Jesse o svobodah / per. s fr. N.A. Rutkevich. M., 2005. S. 162.

Авторлар туралы мәліметтер:

Жаналиева Айгуль Жаналиевна – заң ғылымдарының кандидаты, «Мирас» университеті.
Узденова Ирина Джагаппаровна – заң ғылымдарының кандидаты, Мардан Сапарбаев институты.

Сведения об авторах:

Жаналиева Айгуль Жаналиевна-кандидат юридических наук, Университет "Мирас".
Узденова Ирина Джагаппаровна-кандидат юридических наук, Институт Мардана Сапарбаева.

Information about the authors:

Zhanalieva Aigul Zhanalievna – candidate of law, Miras University.
Uzdenova Irina Jagapparovna – candidate of law, Mardan Saparbayev Institute.

УДК 343.985

Р.Е. ИЛЬДЕБАЕВ

Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан

«СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ПОДДЕЛКОЙ ДОКУМЕНТОВ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ»

Резюме. В статье представлен анализ состояния расследования преступлений, связанных с подделкой официальных документов в сфере образовательной деятельности. На основе изучения научно-теоретических исследований, уголовного законодательства, судебно-следственной практики зарубежных стран и Казахстана было установлено, что при расследовании данной категории преступлений возникает ряд проблем, наличие которых в значительной мере обусловлено несовершенством действующего уголовного законодательства.

В целях повышения объективности расследования подделки документов в сфере образовательной деятельности необходимо включение в план расследования следующих криминалистически значимых мероприятий: установление взаимодействия с сотрудниками оперативно-розыскных подразделений и экспертами-криминалистами; установление предмета подлога, места, времени, способа, технических средств и обстановки его совершения; установление личности преступника по социально-демографическим, нравственным, поведенческо-психологическим признакам, принадлежности к гражданству РК, мотива совершения преступления; установление круга лиц, причастных к преступлению (организаторы, подстрекатели, пособники), наличие сговора, устойчивость и длительность существования преступной группы; получение вербальной и материально-отображаемой доказательственной информации, в том числе компьютерных программ, баз данных, информации в сети Интернет; установление размера причиненного ущерба; установление причинно-следственной связи подлога с родственными составами преступлений (мошенничеством, незаконным присвоением собственности, компьютерными преступлениями, коррупцией, служебным подлогом, в том числе с иностранным элементом).

Ключевые слова: расследование подлога документов, официальные документы, подделка документов в сфере образовательной деятельности, уголовная ответственность, Казахстан, зарубежные страны.

БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰЖАТТАРДЫ ҚОЛДАН ЖАСАУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Түйін. Мақалада білім беру қызметі саласындағы ресми құжаттарды қолдан жасаумен байланысты қылмыстарды тергеу жағдайына талдау берілген. Ғылыми-теориялық зерттеулерді, қылмыстық заңнаманы, шетелдер мен Қазақстанның сот-тергеу практикасын зерделеу негізінде қылмыстардың осы санатын тергеу кезінде бір қатар проблемалар туындайтыны анықталды, олардың болуы қолданыстағы қылмыстық заңнаманың жетілмегендігімене леулі түрде байланысты.

Білім беру қызметі саласындағы құжаттардың қолдан жасалғанын тергеудің объективтілігін артыру мақсатында тергеу жоспарына мынадай криминалистік маңызы бар іс шараларды енгізу қажет: жедел іздестіру бөлімшелерінің қызметкерлерімен және сарапшы-криминалистермен өзара іс-қимыл орнату; жалғандықтың мәнін, орнын, уақытын, тәсілін, техникалық құралдарын және оны жасау жағдайын анықтау; қылмыскердің әлеуметтік-демографиялық, адамгершілік, мінез-құлық-психологиялық белгілері, ҚР азаматтығына жататындығы, қылмыс жасау себебін анықтау; қылмысқа қатысы бар адамдар тобын анықтау (ұйымдастырушылар, айдап салушылар, көмектесушілер), сөз байласудың болуы, қылмыстық топтың тұрақтылығы мен өмір сүру ұзақтығы; Интернет желісінде вербалды және материалдық-бейнеленетін дәлелдемелік ақпаратты, оның ішінде компьютерлік бағдарламаларды, дерек қорларды, ақпаратты алу; келтірілген залалдың мөлшерін анықтау; жалғандықтың қылмыстың туыстық құрамдарымен (алаяқтық, меншікті заңсыз иемдену, компьютерлік қылмыстар, сыбайлас жемқорлық, қызметтік жалғандық, оның ішінде шетелдік элементпен) себеп-салдарлық байланысын анықтау.

Түйінді сөздер: құжаттардың жалғандығын тергеу, Ресми құжаттар, білім беру қызметі саласындағы құжаттарды қолдан жасау, қылмыстық жауапкершілік, Қазақстан, Шетелдер.

«THE CURRENT STATE OF INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO FORGERY OF DOCUMENTS IN THE FIELD OF EDUCATIONAL ACTIVITIES»

Summary. The article presents an analysis of the state of investigation of crimes related to forgery of official documents in the field of educational activities. Based on the study of scientific-theoretical researches, criminal law, forensic investigative practices of foreign countries and Kazakhstan, it was found that when investigating this category of crimes, a number of problems, which is largely due to the imperfection of the current criminal law.

In order to enhance the objectivity of the investigation of forgery of documents in the field of educational activities must be included in the investigation plan following forensically significant events: establishment of cooperation with the staff of the investigative entities and forensic experts; the establishment of the subject of the forgery, the place, time, method, technical means and circumstances of its Commission; the identification of the criminal by socio-demographic, moral, behavioral-psychological grounds of citizenship of the RK, the motive of the crime; establishing the circle of persons involved in the crime (organizers, instigators, accomplices), the existence of a conspiracy, the stability and duration of the existence of a criminal group; obtaining verbal and material-displayed evidentiary information, including computer programs, databases, information on the Internet; determining the amount of damage caused; establishing a cause-and-effect relationship between forgery and related crimes (fraud, misappropriation of property, computer crimes, corruption, official forgery, including foreign elements).

Keywords: investigation of forgery of documents, official documents, forgery of documents in the field of educational activities, criminal liability, Kazakhstan, foreign countries.

Технико – технологические характеристики современного оборудования, возможность его свободного приобретения и использования позволяют мошенникам-фальсификаторам подделать практически любой официальный документ. Но с юридической точки зрения акт фальсификации официального документа требует доказательств.

В уголовно-правовой науке и криминалистике накоплен большой опыт в исследовании преступлений, связанных с подлогом документов. Этой проблемой занимались, в частности, Р.С. Белкин [1. 61-71; 2. 31-46], Ж.А. Бойцова [3. 28], П.Ю. Летников [4. 198], А.А. Лукьянова [5. 31], Б.Б. Сокальский [6. 23] и другие.

Вместе с тем, можно констатировать недостаточность научных исследований по расследованию подлога документов, многие вопросы на практике еще не нашли своего решения, в том числе подлога документов в сфере образовательной деятельности.

По мнению Т.Л. Сергеевой, «сущность всякого подлога, независимо от того к какому виду он принадлежит, является приспособлением документа к тому, чтобы он получил способность по своему содержанию удостоверить факты в интересах виновного» [7].

Из анализа судебно-следственной практики Казахстана следует, что в основном подделываются сертификаты о прохождении Единого Национального Тестирования (ЕНТ), бланки дипломов об окончании средне-специальных или высших учебных заведений. Некоторые преступники годами открыто рекламируют себя на улицах, в Интернете, в том числе в социальных сетях, уверяя своих «клиентов», что дипломы заполняются только на оригинальных бланках Гознака (со всеми степенями защиты) с использо-

ванием подлинных печатей и подписей. Клиенту достаточно заполнить форму заявки на сайте, определиться с вузом, специальностью, годами обучения и средним баллом. Эту информацию с фото 3×4 и копией удостоверения личности просят отправить изготовителю, а спустя некоторое время за определенную плату получить «товар». В результате, возникают ситуации, когда лица с поддельными документами принимаются на учебу или работу, незаконно занимаются профессиональной деятельностью, включая государственную службу, преподавательскую деятельность, не обладая ни соответствующей квалификацией, ни компетенциями.

Если еще несколько лет назад поддельный документ об образовании можно было купить в определенных местах в крупных городах, то сегодня уже можно говорить о международном масштабе этого явления, о чем свидетельствуют тысячи «партнерских» сайтов, размещающих информацию о продаже дипломов в Интернете. Приведем лишь некоторые известные онлайн-адреса, где предлагаются поддельные документы казахстанских и российских вузов: <http://asx-diplom.com/kupit-diplom-kazakhstan>; <http://russian-diplomers.com/zakazat-diplom-v-gorode/kupit-diplom-v-astane>; <http://diplom-onlines.com/kazakhstan>; <http://premium-diplomx.com/>; <http://diplom-box24.com/kupit-diplom-v-kazhastane>; <http://originals-diplomy24.com/>; <https://diplom-goznak.com/diplomy-v-kazhastane/> и др.

Например, на сайте <https://diplom-goznak.com/diplomy-v-kazhastane/> размещена следующая информация: «Купить диплом в Казахстане – задача несложная, есть возможность выбрать любой ВУЗ (СУЗ) Казахстана или России и любую специальность».

Современный законодатель Казахстана по-

местил нормы о подделке документов в Главу 15 Уголовного Кодекса Республики Казахстан (УК РК) [8], а именно в ст. 385 «Подделка, изготовление или сбыт поддельных документов, штампов, печатей, бланков, государственных знаков почтовой оплаты, государственных наград». Предметом данного преступления являются официальные документы, а также поддельные штампы, печати, бланки, государственные знаки почтовой оплаты, государственные награды Республики Казахстан или СССР.

Статья 385 УК РК содержит три состава: 1) подделка, изготовление или сбыт поддельных документов, штампов, печатей, бланков, государственных знаков почтовой оплаты и государственных наград; 2) те же деяния, совершенные неоднократно или группой лиц по предварительному сговору; 3) использование заведомо подложного документа.

По данным уголовных статистических учетов РК, в 2019 году в производстве находилось 4 216 уголовных дел по статье 385 УК РК (2018: 4 435), всего было зарегистрировано в Едином реестре досудебных расследований (ЕРДР) 3 566 дел (2018: 3 642), из которых до суда дошло только 493 дела (2018: 731), т.е. 13,8% от общего числа зарегистрированных (2018: 20%). В 2020 году ситуация несколько улучшилась, по итогам 8 месяцев в производстве находилось 2314 уголовных дел, всего зарегистрировано в ЕРДР 1 680, из них направлено в суд 299, т.е. 17,8%.

Эти данные показывают не только значительное число подлогов и подделок, но и позволяют предположить, что с доказательной базой у следственных органов Казахстана возникают проблемы, которые начинаются уже на этапе отнесения тех или иных поддельных документов к категории «официальных». Из текста ст. 385 УК РК не ясно, что представляет собой «официальный документ», какие документы входят в перечень «официальных», подделка которых влечет уголовную ответственность. Нет в казахстанском законе указаний и на то, в какой форме и каким способом должна быть изготовлена подделка, как она была использована (умышленно, неосторожно, самостоятельно, в целях сокрытия другого преступления), повлек ли подлог извлечение незаконного дохода и т.д.

Мировая правоприменительная практика давно доказала, что подделка документов может быть средством совершения других общественно опасных деяний, таких как мошенничество, преступления террористического характера, преступления против личности, незаконное присвоение собственности [3, с.3]. Однако, казахстанский законодатель не уделяет должного внимания причинно-следственным связям подлога с другими преступлениями.

Во многих странах фальсификация документов часто рассматривается как механизм со-

вершения мошенничества. Как правило, под мошенничеством понимают действия, включающие в себя воровство, коррупцию, сговор, растрату, отмывание денег, взяточничество и вымогательство. Мошенничество предполагает использование обмана для незаконного извлечения личной выгоды для себя и / или создания убытков для другого. Хотя толкования терминов различаются, большинство определений основано на общей теме, которая заключается в намерении обмануть других. В контексте доказательств разумное и приемлемое определение зависит от обстоятельств дела, мошенничество должно быть связано с подлогом и фальсификацией как инструментами для совершения указанных преступлений.

В США, к примеру, подделка подразумевает изготовление, изменение, использование или владение фальшивым письмом с целью совершения мошенничества. Это может происходить во многих формах, от подписания имени другого человека на чеке до фальсификации академической справки. Когда предметом подделки является денежная единица, это также называется подделкой. Подлог документов является в США серьезным правонарушением, караемым как тяжкое преступление во всех пятидесяти штатах и федеральным правительством.

Сравнительно недавно в ряде стран появились уточняющие нормы, предусматривающие ответственность за подделку удостоверений, паспортов, проездных документов, виз в связи с установлением их устойчивой связи с международным терроризмом. В Уголовном кодексе США содержатся нормы, запрещающие подделку и иные родственные составы преступления. Параграф 170.20. УК США «Уголовно-наказуемое владение поддельным документом третьей степени» устанавливает, что лицо виновно в преступлении в том случае, если оно знает, что документ поддельный, имеет намерение обмануть, ввести в заблуждение другое лицо или причинить ему вред, и пускает поддельный документ в обращение [9.122-124].

В сравнении с казахстанским законодательством уголовные законы некоторых европейских стран регламентируют подлоги документов более детально и не только в отношении национальных официальных документов, но и иностранных, общественных, коммерческих. Так § 132a УК ФРГ установил: «(1) Кто незаконно: 1) использует иностранные или внутригосударственные, должностные или служебные знаки, академические степени, титулы или общественные звания, наказывается» [9.122-124]. Кроме того, УК ФРГ содержит запрет на использование подложных почетных, ученых, должностных и специальных званий, знаков отличия, в том числе схожих до степени смешения с ними. В Казахстане такой запрет отсутствует, что способствует со-

вершению мошенничеств и иных посягательств на права и законные интересы граждан и организаций [10].

Уголовный кодекс Испании содержит в Главе II «О подделке документов» раздел XVIII «О фальсификациях» Отдел 1 «О подделке общественных, официальных и коммерческих документов и сообщений, передаваемых по телекоммуникациям» [11, с. 123-124].

Уголовный кодекс Болгарии содержит отдельную Главу 9 под названием «Подделка документов» и включает перечень деяний: различается подделка, совершенная частным лицом (статьи 308, 309, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319), должностным лицом (статьи 310, 311), врачом (ст. 312) [12].

Стоит заметить, что даже высокий уровень законодательства не избавляет большинство стран от фальшивых дипломов. В Интернете, помимо маркет плейсов по продаже дипломов на всех континентах, есть онлайн-ресурсы, где желающие могут купить настоящие (подлинные) дипломы и получить доказательства покупки, квитанции, подтверждения доставки и сфотографированные документы о продаже. На этих сайтах клиентам также предлагаются советы по покупке, чтобы защитить их от интернет-мошенников. «Бизнес» по продаже дипломов процветает, так как в любой стране получить высокооплачиваемую работу невозможно, а стоимость образования очень высока.

Разобщенность и слабое взаимодействие правоохранительных органов разных стран затрудняют расследование преступлений о подлоге официальных документов вообще и документов в сфере образования, в частности. Тем не менее, к настоящему времени сложились определенные подходы. Так, изучая особенности расследования подделки, изготовления или сбыта поддельных документов, государственных наград, печатей, штампов, бланков, на основе анализа материалов 374 архивных уголовных дел в России В.В. Омелянович установил, что следственными органами, как правило, проводились обыски: а) по месту жительства подозреваемого (36,7% изученных случаев); б) при задержании лица (27,9%); в) на даче (12,9%) [13.61-64].

Но с учетом пробельности законодательства в следственной практике стран СНГ возникает ряд схожих проблемы при расследовании подлога документов в образовательной сфере. Во-первых, высокое качество изготовления поддельных документов порой не позволяет отличить подделку от оригинала визуально. Во-вторых, изготовителей подделок сложно «поймать за руку», так как они нередко используют бланки колледжей и вузов, потерявших аккредитацию. В-третьих, если даже преступника уличают в подделке, он говорит, что изготовил «сувенир», который лишь имитирует настоящий документ.

В-четвертых, подделка, изготовление или сбыт официальных документов иностранных государств не образуют состав уголовно наказуемой подделки. Условно говоря, если гражданин Казахстана купил российский диплом, привлечь его к уголовной ответственности практически невозможно.

Пока не решил проблему с подделками документов в сфере образования РК и запуск сайта <http://dv.iac.kz/> (по состоянию на 21.11.2020 был недоступен), на котором можно бесплатно проверить подлинность отечественного документа об образовании. На июнь 2020 года в Казахстане было оцифровано более 2,5 миллионов дипломов, в том числе документы, зарегистрированные в Минобразования и выданные до 1992 года. Хотя с 2020 года выпускники вузов и колледжей будут получать дипломы в цифровом формате, общая база данных еще долгие годы не будет содержать полную информацию о всех выданных документах.

Отвечая на поставленные выше проблемные вопросы, характерные для законодательства Казахстана, обратимся к Госстандарту СТ РК 1037-2001 (2018) «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения» [14]. Согласно п. 2.24 данного Госстандарта, «официальный документ» - это документ, созданный юридическим или физическим лицом, оформленный и удостоверенный в установленном порядке. При этом документ является официальным только в случае, если он имеет юридическое значение (предоставляет право или освобождает от обязанностей) и составлен в соответствии с законодательством, лицом, обладающим специальной компетенцией.

В современных условиях цифровизации органов госуправления, экономики и социальной сферы, как справедливо отмечают российские исследователи, нерешенным остается вопрос правовой природы электронного официального документа и, как следствие, возможности отнесения его к предмету преступления [5, с. 5].

В казахстанском законодательстве этот вопрос тоже нельзя считать решенным. В соответствии с п. 12 Закона РК от 7 января 2003 г. № 370 [15. 1], «электронный документ» – это документ, в котором информация представлена в электронно-цифровой форме и удостоверена посредством электронной цифровой подписи (ЭЦП); «электронная цифровая подпись» – это набор электронных цифровых символов, созданный средствами ЭЦП и подтверждающий достоверность электронного документа, его принадлежность и неизменность содержания (п. 16).

Однако, в уголовном законе отсутствует понятие «официальный электронный документ». Пока понятия «официальный документ» и «официальный электронный документ» будут отсутствовать в УК РК, это будет оказывать негативное

влияние на расследование подлога документов и привлечение преступников к уголовной ответственности.

Поскольку в настоящее время большинство документов изготавливаются с помощью компьютерной техники, по мнению Т.Ф. Моисеевой, в экспертной практике сегодня востребованы задачи установления подлинности документов, которые трансформируются в ряд вопросов: в один ли прием был изготовлен документ, изготовлен ли документ в естественной последовательности, выполнена ли подпись от конкретного лица им самим или кем-то другим [16, с. 5].

При расследовании подделок официальных документов следует учитывать высокий уровень коррупции в сфере образования Казахстана и других стран СНГ. Об этом говорит целый ряд исследований на тему коррупции в образовании [17.27–45; 18. 47-67; 19.321–330; 20], а также национальные и международные замеры уровня коррупции. По данным социологических исследований, проведенных в РК, государственные вузы и колледжи входят в топ-10 источников коррупции среди госорганов и учреждений с совокупным показателем 11,7% [21, с. 9]. Агентство РК по противодействию коррупции заявило августе 2020 году, что количество коррупционных преступлений в сфере образования увеличилось на 20%, по сравнению с 2019-м [22].

Следует подчеркнуть, что коррупционные преступления в Казахстане относятся к категории тяжких и помещены в Главу 15 УК РК, в эту же главу помещена ст. 369 «Служебный подлог».

Факты коррупции в Казахстане имеют место как при поступлении в колледжи, вузы, так и в самом учебном процессе. Абитуриенты, студенты и их родители платят взятки преподавателям и администраторам, чтобы поступить в государственные колледжи и университеты, особенно на программы, финансируемые из государственного бюджета. Можно предположить, что по мере стоимости обучения в высших учебных заведениях Казахстана, уровень коррупции и число подделок в сфере образования будет только возрастать.

Исходя из этого при расследовании подлога официальных документов (аттестатов, дипломов колледжей, вузов) следует более тщательно изучать связи (встречи, переписку, телефонные разговоры, смс) фигурантов уголовного дела, их родственников и знакомых с представителями администраций учебных заведений и государственных ведомств, ответственных за реализацию

программ, финансируемых из госбюджета.

На основе изучения научно-теоретических исследований, уголовного законодательства, судебно-следственной практики зарубежных стран и Казахстана можно сделать вывод, что при расследовании подлога документов в сфере образовательной деятельности возникает ряд проблем, наличие которых в значительной мере обусловлено несовершенством действующего уголовного законодательства. Несмотря на высокую социальную роль официальных документов, в Казахстане эта роль недооценивается, актуальным является вопрос об обобщении норм о подделках и выработке общей нормы о подлоге с учетом их общественной опасности и родственных составов преступлений.

В целях повышения объективности расследования подделки документов в сфере образовательной деятельности необходимо включение в план расследования следующих криминалистически значимых мероприятий: установление взаимодействия с сотрудниками оперативно-розыскных подразделений и экспертами-криминалистами; установление предмета подлога, места, времени, способа, технических средств и обстановки его совершения; установление личности преступника по социально-демографическим, нравственным, поведенческо-психологическим признакам, принадлежности к гражданству РК, мотива совершения преступления; установление круга лиц, причастных к преступлению (организаторы, подстрекатели, пособники), наличие сговора, устойчивость и длительность существования преступной группы; получение вербальной и материально-отображаемой доказательственной информации, в том числе компьютерных программ, баз данных, информации в сети Интернет; установление размера причиненного ущерба; установление причинно-следственной связи подлога с родственными составами преступлений (мошенничеством, незаконным присвоением собственности, компьютерными преступлениями, коррупцией, служебным подлогом, в том числе с иностранным элементом).

Учитывая международный характер данного вида преступных деяний, их масштабность, вероятность оживления рынка фальшивых аттестатов и дипломов во время пандемии коронавируса, правоохранительные органы должны проводить постоянный мониторинг сети Интернет на предмет выявления преступных групп по продаже поддельного «товара» с целью пресечения их преступной деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Белкин Р.С. К вопросу об установлении фальсификации фиктивных документов // Сборник научных трудов студентов Судейской адвокатской академии, Вып. 3. М., 1950. – С. 61-71.
2. Белкин Р.С. Криминалистическая экспертиза документов, исполненных типографским способом // Вопросы советской криминалистики. – М., 1951. – С. 31-46.
3. Бойцова Ж.А. Уголовная ответственность за подделку, изготовление или сбыт поддельных

документов, государственных наград, штампов, печатей, бланков: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 – М., 2016. – 28 с.

4. Летников П.Ю. Уголовная ответственность за подделку, изготовление или сбыт поддельных документов, государственных наград, штампов, печатей, бланков: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Красноярск, 2009. – 198 с.

5. Лукьянова А.А. Уголовная ответственность за подделку, сбыт и использование поддельных документов: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 2017. – 31 с.

6. Сокальский Б.Б. Подлог документов в уголовном праве России и Германии: сравнительно-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 2016. – 23 с.

7. Алауов Е. Борьба с хищениями собственности путем подлога документов. — Алматы: Жет жаргы, 1995. — 200 с.

8. Уголовный Кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 № 226-V ЗРК (ред. от 06.10.2020) // Ведомости Парламента РК 2014 г., № 13-II, ст. 83.

9. Позова О.Г. Уголовная ответственность за незаконный оборот официальных документов и государственных наград в зарубежном законодательстве // Общество и право. – 2010. – № 5 (32). – С. 122-124.

10. Сокальский Б.Б. Подлог документов в уголовном праве России и Германии: результаты сравнительно-правового исследования // Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал. – 2016; URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/podlog-dokumentov-v-ugolovnom-prave-rossii-i-germanii-rezultaty-sravnitelno-pravovogo-issledovaniya> (дата обращения: 29.11.2020).

11. Уголовный кодекс Испании / Под ред. и с предисл.: Кузнецова Н.Ф. и др. – М.: Зерцало, 1998. – 218 с.

12. Бойцова Ж.А. К вопросу об уголовной ответственности за подделку, изготовление или сбыт поддельных документов, государственных наград, штампов, печатей, бланков по законодательству ряда европейских стран // Вестник Московского университета МВД России. – 2015. – № 5. – С. 65-69.

13. Омелянович В.В. Тактические особенности производства обыска при расследовании преступлений, предусмотренных ст. 327 УК РФ // Психологическая педагогика в правоохранительных органах. – 2014. – № (57). – С. 61-64.

14. Госстандарт СТ РК 1037-2001 (2018) «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения».

15. Закон РК от 7 января 2003 г. № 370 «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» (ред. от 25.06.2020) // Ведомости Парламента РК, 2003 г., № 1-2, ст. 1.

16. Моисеева Т.Ф. К вопросу об установлении подложности фиктивных документов: современные реалии // Теория и практика судебной экспертизы. – 2017. – Том 12. – № 3. – С. 45-48.

17. Drummond T. & Gabrscsek S. Understanding higher education admissions reforms in the Eurasian context. // European Education: Issues and Studies. – 2012. – № 44(1). pp. 27–45.

18. Osipian A. Vouchers, tests, loans, privatization: Will they help tackle corruption in Russian higher education? // Prospects: Quarterly Review of Comparative Education. – 2009. – № 39(1). – pp. 47–67.

19. Osipian A. Corruption hierarchies in higher education in the former Soviet bloc // International Journal of Educational Development. – 2009. – № 29(3). – pp. 321–330.

20. Zaloznaya M. The politics of bureaucratic corruption in post-transitional Eastern Europe. New York, NY: Cambridge University Pres, 2017.

21. Национальный доклад Республики Казахстан о противодействии коррупции за 2019 год. – Нур-Султан, 2020; URL: https://www.gov.kz/uploads/2020/5/15/87d57726c33f13a68808fd7977388b46_original.2956535.pdf (дата обращения 21.11.2020).

22. В сфере образования и обороны Казахстана растет число коррупционных преступлений, 28.08.2020; URL: <https://mk-kz.kz/incident/2020/08/21/v-sfere-obrazovaniya-i-oborony-kazakhstana-rastet-chislo-korruptcionnykh-prestupleniy.html> (дата обращения 21.11.2020).

REFERENCES:

1. Belkin R.S. K voprosu ob ustanovlenii fal'sifikacii fiktivnyh dokumentov // Sbornik nauchnyh trudov studentov Sudejskoj advokatskoj akademii, Vyp. 3. М., 1950. – С. 61-71.

2. Belkin R.S. Kriminalisticheskaya ekspertiza dokumentov, ispolnennyh tipografskim sposobom // Voprosy sovetskoj kriminalistiki. – М., 1951. – С. 31-46.

3. Bojцова ZH.A. Ugolovnaya otvetstvennost' za poddelku, izgotovlenie ili sbyt poddel'nyh dokumentov, gosudarstvennyh nagrad, shtampov, pechatej, blankov: avtoref. dis... kand. yurid. nauk: 12.00.08 – М., 2016. – 28 с.

4. Letnikov P.YU. Ugolovnaya otvetstvennost' za poddelku, izgotovlenie ili sbyt poddel'nyh dokumentov, gosudarstvennyh nagrad, shtampov, pechatej, blankov: dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.08. – Krasnoyarsk,

2009. – 198 s.

5. Luk'yanova A.A. Ugolovnaya otvetstvennost' za poddelku, sbyt i ispol'zovanie poddel'nyh dokumentov: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk: 12.00.08. – M., 2017. – 31 s.

6. Sokal'skij B.B. Podlog dokumentov v ugovnom prave Rossii i Germanii: sravnitel'no-pravovoe issledovanie: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk: 12.00.08. – M., 2016. – 23 s.

7. Alauov E. Bor'ba s hishcheniyami sobstvennosti putem podloga dokumentov. — Almaty: ZHet zhargy, 1995. — 200 s.

8. Ugolovnyj Kodeks Respubliki Kazahstan ot 03.07.2014 № 226-V ZRK (red. ot 06.10.2020) // Vedomosti Parlamenta RK 2014 g., № 13-II, st. 83.

9. Pozova O.G. Ugolovnaya otvetstvennost' za nezakonnyj oborot oficial'nyh dokumentov i gosudarstvennyh nagrad v zarubezhnom zakonodatel'stve // Obshchestvo i pravo. – 2010. – № 5 (32). – S. 122-124.

10. Sokal'skij B.B. Podlog dokumentov v ugovnom prave Rossii i Germanii: rezul'taty sravnitel'no-pravovogo issledovaniya // Probely v rossijskom zakonodatel'stve. YUridicheskij zhurnal. – 2016; URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/podlog-dokumentov-v-ugolovnom-prave-rossii-i-germanii-rezultaty-sravnitelno-pravovogo-issledovaniya> (data obrashcheniya: 29.11.2020).

11. Ugolovnyj kodeks Ispanii / Pod red. i s predisl.: Kuznecova N.F. i dr. – M.: Zercalo, 1998. – 218 c.

12. Bojcova ZH.A. K voprosu ob ugovnoj otvetstvennosti za poddelku, izgotovlenie ili sbyt poddel'nyh dokumentov, gosudarstvennyh nagrad, shtampov, pechatej, blankov po zakonodatel'stvu ryada evropejskih stran // Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. – 2015. – № 5. – S. 65-69.

13. Omel'yanovich V.V. Takticheskie osobennosti proizvodstva obyska pri rassledovanii prestuplenij, predusmotrennyh st. 327 UK RF // Psiho pedagogika v pravoohranitel'nyh organah. – 2014. – № (57). – S. 61-64.

14. Gosstandart ST RK 1037-2001 (2018) «Deloproizvodstvo i arhivnoe delo. Terminy i opredeleniya».

15. Zakon RK ot 7 yanvarya 2003 g. № 370 «Ob elektronnom dokumente i elektronnoj cifrovoj podpisi» (red. ot 25.06.2020) // Vedomosti Parlamenta RK, 2003 g., № 1-2, st. 1.

16. Moiseeva T.F. K voprosu ob ustanovlenii podlozhnosti fiktivnyh dokumentov: sovremennye realii // Teoriya i praktika sudebnoj ekspertizy. – 2017. – Tom 12. – № 3. – S. 45-48.

17. Drummond T. & Gabrscek S. Understanding higher education admissions reforms in the Eurasian context. // European Education: Issues and Studies. – 2012. – № 44(1). pp. 27-45.

18. Osipian A. Vouchers, tests, loans, privatization: Will they help tackle corruption in Russian higher education? // Prospects: Quarterly Review of Comparative Education. – 2009. – № 39(1). – pp. 47-67.

19. Osipian A. Corruption hierarchies in higher education in the former Soviet bloc // International Journal of Educational Development. – 2009. – № 29(3). – pp. 321-330.

20. Zaloznaya M. The politics of bureaucratic corruption in post-transitional Eastern Europe. New York, NY: Cambridge University Pres, 2017.

21. Nacional'nyj doklad Respubliki Kazahstan o protivodejstvii korrupcii za 2019 god. – Nur-Sultan, 2020; URL: https://www.gov.kz/uploads/2020/5/15/87d57726c33f13a68808fd7977388b46_original.2956535.pdf (data obrashcheniya 21.11.2020).

22. V sfere obrazovaniya i oborony Kazahstana rastet chislo korrupcionnyh prestuplenij, 28.08.2020; URL: <https://mk-kz.kz/incident/2020/08/21/v-sfere-obrazovaniya-i-oborony-kazahstana-rastet-chislo-korrupcionnykh-prestupleniy.html> (data obrashcheniya 21.11.2020).

Сведения об авторах:

Ильдебаев Р.Е. – докторант 2-го обучения, капитан полиции, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан

Авторлар туралы мәліметтер:

Ильдебаев Р.Е. – 2-ші оқу докторанты, полиция капитаны, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы

Information about the authors:

Ildebaev R.Ye. – 2nd year doctoral student, Police Captain, Academy of Law Enforcement Agencies under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan

С.С. КАПСАЛЯМОВА^{1*}, А.С. МАЙКАНОВ²¹ЕНУ им. Л.Н. Гумилева²КазГЮИУ

(*E-mail: Berkut_Kapsalyam@mail.ru, maikanov.kz@mail.ru)

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ СПОНСИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТЕРРОРИСТОВ

Резюме. В настоящей статье осуществляется исследование вопроса противодействия финансирования терроризма, которая позволит на основе системного анализа эмпирических данных осуществить специальное изучение социальных факторов терроризма, выявить особенности лиц, совершающих такого рода преступления и движимую ими мотивацию. Методологической основой исследования является общенаучные и специальные методы, опираясь на которые представляется возможным решить задачи и достигнуть указанные цели представленной научной работы. В работе использовались исторический, логико-юридический, социально-психологический, сравнительно-правовой и конкретно-социологический методы.

Ключевые слова: международный террорист, личность преступника, спонсирование террористов, криминологическая характеристика терроризма, террористическая мотивация.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРРОРИСТЕРДІҢ ДЕМЕУШІЛІГІНЕ ҚАРСЫ ТҰРУДЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Осы мақалада терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселесін зерттеу жүзеге асырылады, ол эмпирикалық деректерді жүйелі талдау негізінде терроризмнің әлеуметтік факторларын арнайы зерделеуді жүзеге асыруға, осындай қылмыс жасайтын адамдардың ерекшеліктерін және олардың уәждерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің әдіснамалық негізі жалпы ғылыми және арнайы әдістер болып табылады, оларға сүйене отырып, ұсынылған ғылыми жұмыстың міндеттерін шешуге және осы мақсаттарға қол жеткізуге болады. Жұмыста тарихи, логикалық-құқықтық, әлеуметтік-психологиялық, салыстырмалы-құқықтық және нақты-социологиялық әдістер қолданылды.

Түйінді сөздер: халықаралық террорист, қылмыскердің жеке басы, террористерге демеушілік жасау, терроризмнің криминологиялық сипаттамасы, террористік мотивация.

CRIMINOLOGICAL PROBLEMS OF COUNTERING THE SPONSORSHIP OF INTERNATIONAL TERRORISTS

Summary. This article examines the issue of countering the financing of terrorism, which will allow, on the basis of a systematic analysis of empirical data, to carry out a special study of the social factors of terrorism, to identify the characteristics of persons who commit such crimes and their motivation. The methodological basis of the research is General scientific and special methods, based on which it is possible to solve the problems and achieve the specified goals of the presented scientific work. Historical, logical-legal, socio-psychological, comparative-legal and concrete-sociological methods were used in the work.

Keywords: international terrorist, criminal identity, terrorist sponsorship, criminological characteristics of terrorism, terrorist motivation.

Введение

Анализ развития социально-политической обстановки указывает на возрастающую угрозу расширения масштабов противоправного воздействия заинтересованных социальных групп, общественных объединений и отдельных лиц у нас и за рубежом на политический процесс, в том числе силовым методом – международным террором. Вследствие этого терроризм как явление международное опасно не только для судеб отдельных людей и наций, но для всего мира и

человечества, что находит себе подтверждение в мысли о том, что "все есть во всем". И если устойчивость целого зависит от взаимодействия разного, то не следует, ли задуматься над тем, что же обуславливает устойчивость мира и что угрожает ей?

Поэтому надо понять, что именно на нашу долю выпала задача формулировки, обоснования и развития идеологического каркаса той государственности, которую мы приобрели в связи с обретением суверенитета. Все они, по сути

дела, – проявление общего кризиса, сотрясающего человеческую цивилизацию.

Основная часть

В процессе антитеррористической деятельности однозначно остро поднимается вопрос о правах человека. К примеру, в отношении лиц, подозреваемых в участии террористических актах, правоохранительными органами исполняются беспрецедентные действия в сфере национального законодательства. Международные органы не могли не подметить аналогичную тенденцию. В процессе работы Комиссии ООН по правам человека в отчете «Терроризм и права человека», подготовленном докладчиком Каллиоппи К. Куфой на неотъемлемых правах человека обращено специальное внимание: В ряде стран лица, задержанные по подозрению в совершении терроризма, могут лишаться прав на свидание. Даже может ставиться вопрос о запрете в отношениях с собственным адвокатом либо о таком основательном ограничении права предоставления права на юридическую помощь, включая обязательное участие уполномоченных лиц при общении защитника с клиентом, как абсолютный отказ на право пользоваться услугами адвоката. Обвиняемый, во многих странах, содержится под стражей без права свиданий и переписки [Каллиоппи К.Куф., 2010, с.46].

Вероятно, такие меры в установленных случаях и в отношении ряда особо опасных лиц реально необходимы. Однако, если это принимает всеобщий характер, возникает положение, что в ряде государств законодательные, исполнительные и правоприменительные органы приступают и игнорируют главнейшие демократические принципы.

Государствами возможно применение специальных процедур, разрешающие проведение проверок документов, и прочих актов, связанных с покушением на право неприкосновенности личной жизни и частной собственности. С тяжелыми посягательствами на права, часто сталкиваются не только подозреваемые и обвиняемые, но и ряд лиц, совершенно не причастные к преступлениям.

Кроме того, актуальна проблема ограничения права передвижения, на свободу слова, вероисповедания. Это положение в рамках деятельности Комиссии также была рассмотрено и произведен вывод о том, что некие группы лиц, считающиеся террористическими, в ряде конкретных стран, оказывая поддержку некоторой политической позиции, противоречащую основам политики государства порождают нарушение вышеперечисленных прав человека. На этом основании возникает множество проблем. В некоторых странах наблюдается нежелание концентрации внимания на вопросах борьбы с терроризмом из-за страха дальнейшего давления

общественности и оппозиции на его политику, другая ситуация была приведена ранее. В подобных ситуациях имеются основания полагать, что страна или бессильна, или не желает – либо же и то и другое – проконтролировать ситуацию, тем самым отходя от своей основной обязанности соблюдать и обеспечивать права своего народа. В таких ситуациях ответственность за действия, производимые негосударственными организациями, может нести сама страна.

Самый животрепещущий вопрос в настоящее время – вопрос информированности о террористических преступлениях. Считается, что и сама страна и негосударственные организации могут умышленно распространять страх по поводу проведения направленного против людей актов терроризма, что в последующем порождает саму опасность по отношению к некоторым представителям определенной религии, расы или национальности. Из вышеизложенного, можно сделать единственно правильный вывод о том, что некоторые страны считают, что рождаемая ими религиозная нетерпимость и расизм соответствуют их политическим заинтересованностям. В отчете указанный подход называют «возмутительным», так как отчасти именно эта обстоятельство лежит в основании незаконных односторонних экономических санкций и принудительно-карательных мер и имеет большие последствия, отражающиеся на политических, гражданских, экономических, культурных и социальных правах как очевидным, так и не столь очевидным образом. Однако, есть в этой обстановке некоторый побочный эффект, характеризующийся так: «для нас борец за свободу, для вас – террорист», не вызывающей после этого ни каких комментариев.

Втягивание личности в строй радикальных группировок и организации.

Для определения непредвзятого представления о той или иной проблеме нужно проанализировать ее сущность с различных точек зрения. Для получения объективного определения нужно попытаться подойти к исследуемой теме изнутри.

В своей работе «Психологические особенности членов террористических и деструктивных» [Вершинин М., 2005, с.42], психолог, М. Вершинин представил свое научное видение, речь о котором пойдет ниже.

Так как в рамках анализируемой темы вопрос о деструктивных элементах вестись не будет, будет произведен только анализ работы в части, касающейся втягивания личности в террористическую группировку или организацию.

Граждане, входящие в ряды радикальной группировки – это представители разных жизненных сфер и социальных слоев. Имеется в наличии установленный набор личностных качеств, которыми должны располагать члены ра-

дикальных группировок и организаций. Имеется мнение, что эти черты и качества личности во многом похожи с теми, которыми обладают приверженцы религиозных культов. Резкие изменения поведения личности, происходят при его вхождении в террористическую группировку, так как человек полностью отказывается от своих национальных устоев и традиций, порывает со своим обществом, принадлежности к определенной социальной группе и принужден вести подпольное существование.

На основании статистического исследования, касающихся половых признаков участников, в террористических группировках показатели сложились в следующем порядке – 25% женщины и 75% мужчины. В последние 6-7 лет женщины в террористических организациях начали привлекаться к энергичной террористической деятельности, как террористки-смертницы, ранее их деятельность заключалась лишь в планировании и подготовке актов терроризма, а не в активном участии.

Через «священные мотивы» как правило, вовлекают молодежь, которые, в силу моральной и умственной незрелости, легко принимают радикальные религиозные, националистические или социальные идеи и догмы. Привлекают ее больше всего через тоталитарные, полностью подавляющие волю человека идеологию в религиозные секты типа «Красных бригад» либо «Аум Синрикэ». Продолжительное нахождение членов культовых либо радикальных группировок в подпольной обстановке при интенсивной идеологической и религиозной обработке, включающей ведущие к реформированию сознания и мышления технологии психологической обработки, в результате приводит к формированию специфической среды, которую, по типологии с уголовной средой, называют террористической средой со специфическим типом мышления людей, находящихся в данной среде.

Генезис динамики и формирования поведения вовлеченной личности непосредственно зависит от подобных факторов как мироощущение, воспитание, образование, потенциале самореализации в нынешней жизни, общества, которое охватывает указанную личность. Необходимость совершения террористических действий закладывается в человека очень глубоко и замаскирован идеологическими пластами словесных убеждений. Не редко террористическим деяниям дает толчок положение безвыходности, в которой оказалась некая личность, его психологический дискомфорт, который вынуждает его оценивать свое положение в драматическом русле. К примеру, вербовка в группировки проходит с людьми, которые находятся в мощном психологическом дисбалансе, как правило, это стресс от гибели близкого человека, потери работы, развода, вызванный тяжелыми пере-

живаниями после трагического события и др. При всем отличии культовых и террористических организаций всех их объединяет бездумная преданность членов группировок ее идеалам и задачам. Общей чертой террористических и культовых организаций является, в связи с этим, интенсивная необходимость в вовлечении в группировку указанных людей, с психологическими проблемами самоидентичности и депрессивности.

Ясно, что членом террористических организаций становятся не сразу. Пред тем как стать членом деструктивной террористической организации, человек постигает апатию и иные формы социальной дезадаптации. Объединение с асоциальным террористическим обществом обеспечивает таким лицам социальную роль в их группе, хотя и негативную. В связи с этим порвать отношения с данной группой для указанной личности фактически невозможно, так как это ассоциируется им как психологическое самоубийство. Член группировки имеет настолько низкую самооценку, что для него отречься от обретенной им новой самоидентификации фактически невозможно. Эти люди с затуманенным сознанием становятся, в связи с этим, членами жестко авторитарных группировок. Став членами такой группировки они обретают защиту от собственного страха. В связи с этим любые нападки на группировку воспринимается ими как агрессия на него лично. Таким образом, любая усиленная акция или нападение извне существенно повышает сплоченность членов группировки. Об этом нужно знать при организации информационной и антитеррористической борьбы с культовыми и террористическими организациями [Абайдельдинов Е. М., 2006, с.174].

Подобный процесс побуждает членов указанных группировок к нанесению ударов по врагу и обществу кто бы им не был. Врага устанавливают лидеры группировок и организаций. Они обозначают мишени, а также способы нападения, которые необходимо реализовать. Одновременно установленным группам населения или оппозиционным государствам, дают уяснить, что в обмен на обязательства, выполняемые террористическими группировками или организациями, эти субъекты также обязаны взять на себя обещание поддержки террористических организаций. Формируется типическая круговая порука, разрешающая лидерам террористических группировок или организаций требовать от данных субъектов финансирования, поставки наемников, снабжения, укрывательства и т.д. Таким образом, в террористическую деятельность непосредственно или косвенно вовлекаются уже значительные группы населения, создающие его социально-экономическую основу и усложняющую создание в данном обществе отпора насилию.

Такая насильственно-радикальная среда, заключающаяся из идеологического ядра, социальной базы и специальных формирований – является достаточно эффективным инструментом в руках террористов и их лидеров.

В современное время с каждым годом террористические организации приобретают все более высокоорганизованный упрочивающий характер. Наблюдается широкое распространение в практику взаимодействие между собой террористических организаций на примере отдельных регионов, государств, а также в мировых масштабах в целом, что существенно повышает общественную опасность национальной и международной безопасности от террористических угроз. Указанные связи террористических организаций устанавливаются между одинаковыми или близкими по своим политическим и идейным убеждениям структурами. При этом отмечается объединение организаций различных направлений, особенно этнических и религиозных, что является на современном этапе крайне опасной тенденцией террористической деятельности. Приходится признать, что сегодня уже образовались геополитические экстремистские объединения, например, так называемое «исламское государство», действия которого носит трансграничный характер и хорошо финансируются.

Уровень распространения и роста терроризма характеризуется возникновением и наличием целого ряда внутренних конфликтных и межгосударственных факторов религиозного, политического, территориального, исторического, социально-экономического, национального, и иного характера. Инспирация и поощрение их из-за рубежа формируют благоприятные обстоятельства для разрастания и сохранения деструктивизма, не разрешают в полной мере осуществить действия по нормализации сложившейся обстановки.

Однако продолжается целенаправленная работа в форме региональных антитеррористических организаций. Наши правоохранительные органы и специальные службы эффективно взаимодействуют с Антитеррористическим Центром СНГ. В 2015 года на территории России при координирующей роли Антитеррористического центра СНГ, проведены совместные тактико-специальные учения «Аантитеррор-2015» для служб государственной безопасности, в том числе личного состава антитеррористических групп стран-участников СНГ [Амирова А. А., 2006, с.93].

Все более активно начинает работать международная структура – ШОС. В августе 2013 года на территориях Республики Казахстан и Китайской Народной Республики прошли коллективные учения «Сотрудничество-2013» специальных подразделений и вооруженных сил стран-членов ШОС. Начал свое действие механизм

Региональной антитеррористической структуры ШОС в городе Ташкенте Республики Узбекистан.

Республикой Казахстан утверждены и выполняются договоренности о коллективной безопасности стран-членов Содружества. Исполняются мероприятия, установленные в рамках договора саммита руководителей стран Евразийского экономического союза, Соглашения о взаимодействии в борьбе с терроризмом, религиозным экстремизмом, транснациональной преступностью и иными угрозами безопасности и стабильности Сторон.

Идет взаимообмен информацией в форме коммюнике, утвержденных на 1 и 2 совещании руководителей правоохранительных органов, специальных служб и органов безопасности по резолюции Совета Безопасности ООН № 1371 от 2001 года. Усиливается сотрудничество между специальными службами тюркоязычных стран.

В Республике Казахстан сформировалась и усилена совершенствуется система форм обеспечения безопасности государства и общества от террористических угроз, это дало возможность накопить определенный опыт в пресечении и выявлении преступных деяний террористических организаций. В современное время в Республике Казахстан проделана существенная работа по совершенствованию и созданию организационной и законодательной базы для пресечения и выявления предпосылок террористической и экстремистской деятельности. В Республике Казахстан был принят Закон «О противодействии терроризму» 1999 года, определивший организационные и правовые основы противодействия терроризму в республике, порядок работы органов и организаций государства, независимо от форм собственности, а также гарантии, права и обязанности граждан в связи с реализацией антитеррористической деятельности.¹

Приняты многие другие законодательные акты по линии противодействия экстремизму и терроризму. Проводится работа по нейтрализации и предупреждению предпосылок возникновения экстремистских деяний, обнаружению лиц, участвующих в террористических организациях и скрывающихся на территории Республики Казахстан от уголовного преследования за преступления совершенные в других государствах [Ещанов А.Ш., 2009, с.20].

Увеличение угрозы распространения террористической идеологии в центрально-азиатских государствах СНГ в немаловажной степени обуславливается и тем фактором, что в ряде международных террористических организациях имеются экстремистские группировки, соотечественники которых живут на постоянной основе в указанных странах.

Данный регион является транзитным коридором

¹ Закон Республики Казахстан №416-1 «О противодействии терроризму» от 13 июля 1999г. (с изм. и доп. По состоянию на 13 мая 2020 г.) – [Электрон.ресурс]. – URL: <http://online.zakon.kz>. (дата обращения: 18.09.2020).

дором для нелегальной переправки, миграции и укрытия боевиков, канал переброски наркотиков и оружия из Афганистана в государства Европы, СНГ и США. В связи с этим, не исключено, что в их планах – вербовка сторонников, создание экстремистских структур, совершение террористических деяний против мирного населения и иностранных представительств в регионе.

Конечно, определяющим фактором в борьбе с международным терроризмом и экстремизмом является разработка мер, способствующих предупреждению их проявлений на территории нашего государства. Необходимо отметить, что реализовываемая деятельность по противодействию этим вызовам и угрозам в нашей стране осуществляется не только силовыми методами. Все знают, что указанную проблему, таким способом не разрешить. Важное – создание культурных, социально-политических и экономических условий с тем, чтобы противостоять носителям и проповедникам экстремистских учений и идей.

В связи с этим в решении этого вопроса необходимо применять весь комплекс существующих в распоряжении у общества и государства возможностей. Поэтому очень важна позиция средств массовой информации, духовенства, научной и творческой интеллигенции.

Без действительной помощи патриотов своего Отечества, честных людей, заинтересованных в стабильности благополучия своей родины, своих близких и родных результативность проводимых мер будет очень низкой [Нуруллаев А.А., 2000, с.83]. Обязательным условием дальнейшего благоденствия демократического Казахстана в условиях безопасности и мира должно быть сотрудничество в решении этой задачи всех предприятий, организаций и учреждений, независимо от форм собственности, а также общественности.

Наряду с присущей и известной деятельностью организованных преступных групп ми сообществ, появилась новая тенденция – срастание отдельных криминальных этнических группировок с этническими экстремистскими или террористическими организациями.

Кроме отмеченных угроз – религиозного экстремизма, международного терроризма, увеличения потока нелегальной миграции, расширения незаконного оборота наркотиков и оружия – наметились новые контуры вызовов устойчивости в Центральной Азии в форме социально-экономической напряженности в некоторых густонаселенных районах, ухудшения экологии, недостатка чистой воды и энергоресурсов.

Данные негативные проблемы повышают важность совместных деятельности по основанию результативных механизмов безопасности

региона. В их основание может быть заложен метод формирования очагов стабильности в районах Центральной Азии. Национальная безопасность указанных стран должна быть плотно объединена с обеспечением безопасности всех центрально-азиатских государств. Безопасность указанного региона необходимо рассматривать как составную часть всего евроазиатского региона безопасности, в совокупности являющейся частью глобальной мировой безопасности [Буканова Ж.К., Каримова Ж.К., Амреева Л.М., Зайниева Л.Ю. и др., 2014, с.142-143].

Заклучение

Подводя итог вышеизложенному необходимо сформировать следующие выводы и предложения:

1. Международный терроризм в настоящее время взаимосвязан с процессами глобализации, данное обстоятельство непосредственно оказывает влияние на формирование ряда аспектов международного терроризма, в частности террористические объединения, установили между собой транснациональные и региональные отношения. Следовательно, субъектами спонсирования международного терроризма могут являться органы и должностные лица некоторых государств, а также организации и частные лица независимые от государства.

2. Необходимо отметить, что более общественно-опасной социально-психологической личностью является террорист-идеолог, то есть подстрекатель, так как им формируются философско-религиозные, социально-идеологические и иные убеждения значимости терроризма, с последующим психологическим одурманиванием потенциальных террористов, то есть исполнителей.

3. В отличие от общеуголовной криминальной среды, террористическое окружение всячески стремится к лидерству защиты насущных интересов либо высших идеалов данной группировки, и убеждает их в достижении этих целей, любыми средствами. Для поддержания и заявления организации данных криминальных идеалов во всех террористических формированиях создается специальная идеологическая группа.

4. В международных террористических действиях принимают участие представители различных социальных групп, классифицируемых в зависимости от религиозных, этнических, возрастных, интеллектуальных, половых и других оснований. Криминально-личностные особенности террориста находятся в их социально-ролевых характеристиках, потребно-мотивационной заинтересованности, которая зависит от конкретной деятельности субъекта в преступной среде.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

Каллиоппи К.Куф. Специальный доклад о ходе работы Комиссии ООН по правам человека // Терроризм и права человека. – Нью-Йорк, 2010. – [Электрон.ресурс]. – URL: <http://www.refsr.com/referat-11959-11.html>. (дата обращения: 16.09.2020).

Вершинин М. Психологические особенности членов деструктивных и террористических (радикальных) групп. – [Электрон.ресурс]. – URL: <http://www.follow.ru/article/339>. (дата обращения: 17.09.2020).

1. Абайдельдинов Е. М. Соотношение международного и национального права РК (проблемы становления приоритетности). – Алматы: «Юридическая литература», 2006.— 271 с.

2. Амирова А. А. Диалог концессий – важный фактор укрепления стабильности в Казахстане (Центр внешней политики и анализа). Внутренняя политика Казахстана. – Астана, 2006. – 147 с.

3. Ещанов А.Ш. О некоторых проблемах законодательного обеспечения предупреждения терроризма в Республике Казахстан // Мир Закона. – 2009. – №4. – С.19-24.

4. Нуруллаев А.А. Ислам и национализм в современной России // Религия и национализм. – М., 2000. – 276 с.

5. Буканова Ж.К., Каримова Ж.К., Амреева Л.М., Зайниева Л.Ю. и др. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2014». – Астана: НИЦ «Молодежь», 2014. – С. 152.

REFERENCES:

1. Kalliopi K.Kuf. Special'nyj doklad o hode raboty Komissii OON po pravam cheloveka // Terrorizm i prava cheloveka. – N'yu-Jork, 2010. – [Elektron.resurs]. – URL: <http://www.refsr.com/referat-11959-11.html>. (data obrashcheniya: 16.09.2020).

2. Vershinin M. Psihologicheskie osobennosti chlenov destruktivnyh i terroristicheskikh (radikal'nyh) grupp. – [Elektron.resurs]. – URL: <http://www.follow.ru/article/339>. (data obrashcheniya: 17.09.2020).

3. Abajdel'dinov E. M. Sootnoshenie mezhdunarodnogo i nacional'nogo prava RK (problemy stanovleniya prioritetnosti). – Almaty: «YUridicheskaya literatura», 2006.— 271 s.

4. Amirova A. A. Dialog koncessij – vazhnyj faktor ukrepleniya stabil'nosti v Kazahstane (Centr vneshnej politiki i analiza). Vnutrennyaya politika Kazahstana. – Astana, 2006. – 147 s.

5. Eshchanov A.SH. O nekotoryh problemah zakonodatel'nogo obespecheniya preduprezhdeniya terrorizma v Respublike Kazahstan // Mir Zakona. – 2009. – №4. – S.19-24.

6. Nurullaev A.A. Islam i nacionalizm v sovremennoj Rossii // Religiya i nacionalizm. – M., 2000. – 276 s.

7. Bukanova ZH.K., Karimova ZH.K., Amreeva L.M., Zajnieva L.YU. i dr. Nacional'nyj doklad «Molodezh' Kazahstana – 2014». – Astana: NIC «Molodezh'», 2014. – S. 152.

Сведения об авторах:

Капсальямова Сауле Серикпаевна – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Теории и истории государства и права, конституционного права» Юридического факультета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана-13, моб.8-701-513-93-95, E-mail:Berkut_Kapsalyam@mail.ru

Майканов Ануар Сапарғалиевич – докторант юридического факультета КазГЮИУ, г. Семей, ул. Мангилик ел, 11. E-mail: maikanov.kz@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Капсальямова Сауле Серикпаевна – заң ғылымдарының кандидаты, ЕҰУ Заң факультетінің "мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық құқық" кафедрасының доценті. Л.Н. Гумилев Нұр-сұлтан Қ. Қажымұқан к-сі-13, моб.8-701-513-93-95, E-mail:Berkut_Kapsalyam@mail.ru

Майқанов Әнуар Сапарғалиұлы – КазГЮИУ заң факультетінің докторанты, Семей қаласы, Мәңгілік ел көшесі 11, E-mail: maikanov.kz@mail.ru

Information about the authors:

Kapsalyamova Saule Serikpaevna – Candidate of Law, Associate Professor of the Department of "Theory and History of State and Law, Constitutional Law", Faculty of Law, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazhymukana str. – 13, mobile 8-701-513-93-95, E-mail:Berkut_Kapsalyam@mail.ru

Maykanov Anuar Sapargalievich – Doctoral student of the Faculty of Law of KazGUIU Semey, Mangilik el str., 11. E-mail: maikanov.kz@mail.ru

Г.А.ҚУАНАЛИЕВА^{1*}, Т.А.РАХМЕТОВА²¹²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

(*E-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru, tyrab2098@gmail.com)

САЛЫҚТЫҚ МІНДЕТТЕМЕЛЕР: ОЛАРДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Ұсынылып отырған мақалада салықтарды төлеуге байланысты міндеттерді құқықтық реттеу, салық міндеттемелерін тиісінше орындауды қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының жүйесі мәселелері қарастырылған. Бұл құбылыстың азаматтық-құқықтық сипаттағы шаралардан тәуелсіздігін салыстыру арқылы қорытынды жасалды.

Түйіндемe сөздер: салық, салықтық міндеттеме, мемлекеттік мәжбүрлеу, салық органдары.

НАЛОГОВЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА: ВОПРОСЫ ИХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Аннотация. В предлагаемой статье рассмотрены вопросы правового регулирования обязанностей, связанных с уплатой налогов, системы мер государственного принуждения, направленных на обеспечение надлежащего исполнения налоговых обязательств. Сделан вывод путем сопоставления независимости данного явления от мер гражданско-правового характера.

Ключевые слова: налог, налоговое обязательство, государственное принуждение, налоговые органы.

TAX LIABILITIES: PROBLEMS OF ENSURING THEM

Abstract. The article deals with the issues of legal regulation of obligations related to the payment of taxes, the system of state enforcement measures aimed at ensuring the proper performance of tax obligations. The conclusion is made by comparing the independence of this phenomenon from civil law measures.

Key words: tax, tax liability, state enforcement, tax authorities.

Кіріспе

Көптеген жылдар бойы мемлекеттік қаржыны қалыптастырудың негізгі көздерінің бірі – салықтар болып келеді. Өзінің тарихи даму барысында салықтар мемлекеттік аппаратты ұстауға, мемлекет қызметіне байланысты шығыстарды қаржыландыруға және оның функцияларын жүзеге асыруға арналған құрал ретінде пайдаланылды. Салықтар сонымен қатар қоғамда болып жатқан әртүрлі әлеуметтік-экономикалық процестердің қуатты реттеушісі болып табылады. Сол себепті де салықтарды төлеу міндеті Қазақстан Республикасының Конституциясымен бекітілген.

Салық төлеу міндеті мемлекеттің өз азаматарымен қарым-қатынасындағы негізгі міндеттердің бірі болып табылады, жеткілікті түрде регламенттелген және заң жүзінде орындалудың егжей-тегжейлі сипаттамасымен қамтамасыз етілген. Қазіргі таңда мемлекеттің өмір сүруінің және тиімді жұмыс істеуінің жалғыз кепілі – бұл қаржылық база, сондықтан бұл міндет – мемлекет өз азаматтарынан салықты есептеу және төлеу үшін талап ететін барлық әрекеттері нақты сипатталған механизмде көрінеді [1, 1196.].

Заңмен бекітілген салықтарды төлеу міндеттілігі ҚР Конституциясының 35-бабында¹ бекітілген және салықтар мен алымдар туралы заңнамалармен қарастырылған белгілі бір жағдайлардың жиынтығы болған сәттен бастап күшіне енеді. Атап айтқанда, салық объектісі, салық төлеуші және ең бастысы салық объектісі мен салық төлеуші арасындағы байланыс, сондай-ақ салықты төлеу мерзімі белгіленуі керек. Салық объектісінің ажырамас сипаттамасы болып – оның пайда болуы мен болмысының салық төлеушіге тәуелділігі табылады, салық төлеуші өзінің салық салынатын қызметін салық төлеу фактісінен табиғи апатқа ұшырамайтындай етіп құрудың нақты мүмкіндігіне ие болуы керек. Салық төлеу бойынша барлық қатынастар олар мемлекет белгілеген құқықтық қатынастар аясында жүреді. Салық қатынастарының міндетті субъектілерінің бірі әрқашан басқа субъектілерге қатысты билік өкілеттіктеріне ие, императивті ықпал ету шараларын қолдана отырып, сол арқылы осы қатынастардың сипатын анықтайтын мемлекет болып табылады [2, 126.]. Бұл жерде қоғамдық құқық саласында бар қатынастардың мемлекеттік-би-

¹ҚР Конституциясы, 1995ж 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған// URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

лік жағы айқын көрінеді, өйткені жеке тұлғалардың мүдделерінен басым болатын мемлекеттік, қоғамдық бірлестіктер салық салу үшін басым құқықтарға ие болып табылады. Сонымен бірге, билік өкілеттіктерін жүзеге асырудың шекараларын анықтай отырып, заң шығарушы салық төлеушілерге жүктелген міндеттерді жүзеге асырудың нысандары мен әдістерін таңдауда белгілі бір тәуелсіздікке мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында дағдарыс жағдайында қылмыстар да өршиді. Ол қандай қылмыс түрлері десек, ең алдымен – ұрлық – қарлық, екінші – адамдарды алдап – арбау, үшіншіден – салық төлеуден жалтару [3, 216.]. Салық міндеттемесінің мәнін құрайтын Тараптар қабылдаған міндеттерді орындамау (салықты төлемеу), сол сияқты тиісінше орындамау (салықты уақтылы немесе толық төлемеу) мемлекеттің алдына екі негізгі міндет қояды. Бірінші міндет-осы міндеттеменің тиісті түрде орындалуына қол жеткізу. Екінші міндет-жосықсыз салық төлеушіні немесе салық міндеттемесін орындауға жауапты басқа тұлғаны (мысалы, салық агенті, банк) жауапкершілікке тарту. Сонымен қатар, мемлекет үшін бірінші міндет әрқашан екіншісіне қарағанда маңызды екенін атап өткен жөн. Бұл көптеген мысалдармен расталады, олардың ең маңыздысы – салық міндеттемесін орындағаннан кейін қылмыстық жауапкершіліктен босату¹.

Салық саласындағы екі міндетті орындау үшін мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары көзделген. "Мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары" терминінің өзі мәжбүрлеудің заңды немесе заңсыз екендігіне байланысты әртүрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Егер мәжбүрлеу құқықтық нормаларды бұза отырып жүзеге асырылса, онда тәртіптік, әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік нормаларын қолдануға болады. Оған бірнеше мысалдар келтірсек: уәкілетті емес тұлға мәжбүрлеуді жүзеге асырған жағдайда немесе оған заңды негіздер болмаған кезде, мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын қолданудың нормативтік белгіленген тәртібін, шарттарын, қағидаттарын сақтамай мәжбүрлеу кезінде және өзге жағдайларда.

Салық қызметі органдарының салық заңнамасының орындалуын бақылауы, яғни салық қызметі субъектілерінің заңнамада белгіленген мемлекет алдындағы өз міндеттерін орындауын бақылау маңызды болып табылады [4, 246.]. Бұдан басқа, мемлекеттік мәжбүрлеу нормаларын заңды емес қолданудан болатын залалды барынша азайтуға немесе өтеуге мүмкіндік беретін нормалар көзделген. Мұндай нормаларға салық төлеушілердің оларды салық органдарының заңсыз әрекеттерінен қорғауға бағытталған құқықтары, сондай-ақ салық органдарының салық төлеушілерге келтірілген залалдарды өтеу міндеті

жатады. Егер салық органдары лауазымды адамдарының іс-әрекеттері заңды болған жағдайда, тексерілетін тұлғалар мен олардың өкілдеріне келтірілген залалдар өтелуге жатпайды.

Салық міндеттемелерін орындамаған кезде мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары және оларды қолдану тәртібі салық, әкімшілік, қылмыстық, қылмыстық-атқару, төрелік және азаматтық заңнамада көзделген. Процессуалдық тұрғыдан алғанда, құқықтың әртүрлі салаларында белгіленген мемлекеттік қажеттілік түрлерін пайдалану уәкілетті мемлекеттік органдардың құзыретін анықтау қажеттілігімен байланысты. Ұйымдас-тырушылық тұрғыдан алғанда, құқықтың әртүрлі салаларында белгіленген мемлекеттік мәжбүрлеу түрлерінің өзара әрекеттесуі фискалдық және құқық қорғау ведомстволарының қызметін өзара үйлестіруден тұрады.

Негізгі бөлім

Салық салу саласындағы мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары салық қатынастарына қатысушы әрбір тұлғаның осы қатынастардан туындайтын өз міндеттерін орындауын қамтамасыз етуге арналған. Алайда, мемлекеттің осы салада айқын материалдық қызығушылығы – жиналған салықтар, -және ол тиісті ережелерді қабылдау арқылы мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының жүйесін құрайтындықтан, бұл мәжбүрлеудің ұшы негізінен салық төлеушіге қарсы бағытталған. [5, 82б.] "Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" заңда қарастырылған мәжбүрлеу шараларын және оларды салық қызметін жүзеге асыру кезіндегі оқиғалардың дамуымен анықталатын ретпен қолдану негіздерін қарастырсақ.

Салық мөлшерін мәжбүрлеп түзету. Бұл шара "Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" заңда тікелей көзделмегенмен, іс жүзінде салық органдарының қызметінде кеңінен қолданылуда.

Салық заңнамасы салықтың жекелеген түрлеріне қатысты олардың мөлшерін анықтаудың әртүрлі тәсілдерін белгілейді. Кейбір жағдайларда мұны тікелей салық органдары жасайды және салық төлеушінің міндетіне салық органы өзі үшін есептеген салық сомасын төлеу ғана кіреді. Мұндай механизм, мысалы, азаматтар жер салығын төлеген кезде белгіленеді, онда салықты есептеуді салық қызметі органдары жыл сайын ағымдағы жылдың бірінші тамызынан кешіктірмей төлеушілерге салық төлеу туралы төлем хабарламаларын береді, ал соңғысы оны ағымдағы жылдың бірінші қазанынан кешіктірмей төлеуге міндетті². Әрине, салық мөлшерін мәжбүрлеп түзету, ең алдымен, оны есептегеннен аз мөлшерде болған жағдайда орын алады. Алайда,

¹ ҚР Қылмыстық Кодексі 2014ж 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. 236,244-246 бб. //URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

² ҚР Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ. // URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120>

бұл түзету салық талап етілгеннен көп мөлшерде есептелген жағдайларда да орын алуы керек. Мысалы, салық төлеуші салықты дұрыс төледі деп санайды, бірақ салық органы салықтың артық төленгенін анықтады. Бұл жағдайда салық органы салық сомасын қайта есептеуді жүргізуге (яғни салық мөлшерін мәжбүрлеп түзетуді жүзеге асыруға) және артық төленген салық сомаларын «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» (СК) Заңның 102-бабында көзделген ретте қайтаруға міндетті. Қалай болғанда да, салық органы салық төлеушінің салық сомасын асыра төлеу жағынан жіберген қатесін анықтаған кезде, бұл орган бұл туралы оған ресми түрде хабарлауға міндетті. Салық қызметі органы салық төлеушілердің құқықтарын сақтауға және қорғауға, мемлекет алдындағы салықтар мен басқа да қаржылық міндеттемелердің дұрыс есептелуіне бақылауды жүзеге асыруға міндетті екенін ескергеніміз жөн. Салық және бюджетке төленетін төлемдер бойынша берешек пайда болған кезде салық органдары салық кодексінің 614-бабына сәйкес мәжбүрлеп өндіріп алу шараларын қолдануға міндетті [6. 16].

Салық төлеушілердің банк шоттары бойынша шығыс операцияларын тоқтата тұру. Банктер мен банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын өзге де ұйымдардағы банк шоттары бойынша ұйымдар мен азаматтардың шығыс операцияларын тоқтата тұру Салық кодексінің 118-бабында көзделген және салық төлеушінің құқыққа қарсы іс-қимыл шараларының жолын кесу не болашақта салық бұзушылығының жасалуын айқындау ретінде әрекет етеді. Бұл шараны қолдану тек үш жағдайда ғана мүмкін екенін есте ұстаған жөн: 1) салық органдарының анықталған салық заңнамасын бұзушылықтарды жою туралы талаптары орындалмаған жағдайлары; 2) салық органдары лауазымды адамдарының тексеруге және зерттеп-қарауларға жіберілмеуі; 3) салық қызметіне кірістерді есептеуге, салық салу объектілерін ұстауға, салықтарды және бюджетке төленетін басқа да төлемдерді есептеуге және төлеуге байланысты бухгалтерлік есептер мен баланстарды, есеп-қисаптарды, декларациялар мен басқа да құжаттарды ұсынбауы жатады.

Шот бойынша операцияларды тоқтата тұру, біріншіден, салық органдарының заңды және негізделген талаптарына негізделуі керек. Мысалы, салық төлеушінің салықтық тексерулер жүргізудің белгіленген мерзімділігін бұзу салдарынан тексеруге жібермеуі не азаматтың тұрғын үйге қол сұғылмау конституциялық құқығына байланысты өзінің тұрғын үйіне тексерушілерді жібермеуі шот бойынша операцияларды тоқтата тұру туралы шешім шығаруға негіз бола алмайды. Екіншіден, салықты төлемеу немесе оны төлеуден бас тарту, сондай-ақ бухгалтерлік есепті жүргізу тәртібін бұзу, құжаттарды ұсыну мерзімдерін

бұзу не оларды нысан бойынша ұсынбау және т.б. сияқты себептер шот бойынша операцияларды тоқтата тұру үшін негіз бола алмайды. Барлық жағдайларда шот бойынша операцияларды тоқтата тұру салықты, айыппұлды немесе өсімпұлды төлеу туралы талаппен ұштаса алмайды, өйткені шот бойынша операцияларды тоқтата тұру, бересіні мәжбүрлеп өндіріп алу, айыппұл мен өсімпұл салу – бұл өзінің дербес негіздері мен қолдану тәртібі бар құқық бұзушыға заңды Ықпал етудің әртүрлі шаралары болып табылады. Яғни, салық төлеушінің банктік шоты бойынша шығыс операцияларын тоқтата тұруға жататын мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары ақаулы салық төлеушіні жазалау үшін заңды жауапкершілік шаралары ретінде пайдаланылмауы тиіс.

Құжаттарды алып қою. Салықтық тексеру процесінде жалған және қолдан жасау анықталған, сол арқылы әкімшілік құқық бұзушылық фактісін куәландыратын құжаттар төлеушіге алып қойылған құжаттар тізімдемесі бар актіні табыс ете отырып, алып қойылады¹.

Құжаттарды алып қою құжаттарды алып қою жүргізілетін кәсіпорынның, мекеменің, ұйымның лауазымды адамдарының қатысуымен жүргізіледі. Құжаттарды алып қою туралы Акт (хаттама) белгіленген нысан бойынша екі данада жасалады, оның біреуі алып қою жүргізілетін лауазымды адамға қол қойғызып тапсырылады. Бұл ретте оның алып қою актісіне (хаттамасына) енгізілуге жататын осы әрекеттер жөнінде мәлімдеме жасауға құқығы бар.

Мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде құжаттарды алып қою екі мақсатты көздейді: 1) салық заңнамасын бұзудың жолын кесу; 2) Осы құқық бұзушыны заңды жауапкершілікке тарту кезінде заңнаманы бұзу фактісін дәлелдермен қамтамасыз ету. Бұл шараны қолдануға екі белгіден тұратын негіз бойынша ғана жол берілетініне назар аудару керек, олар: а) құжаттардың жалған немесе қолдан жасалған болуы; ә) салық заңнамасын бұзу туралы куәліктің болуы.

Салық қызметі органдарының салық алуы. ҚР СК 13-тарауына сәйкес, егер салық төлеуші немесе дебиторлар осындай берешекті төлеуге келіссе, салық қызметі органдары салық төлеушілердің немесе оның дебиторларының шоттарынан салықтар, айыппұлдар және өсімпұлдар бойынша пайда болған берешек шегінде қаражатты өндіріп алуға құқылы.

Бірден айта кету керек, "қарыз" ұғымымен бұл норма берешекті де (белгіленген мерзімде енгізілмеген салық сомасын), сондай-ақ салынған, бірақ төленбеген айыппұлдар мен өсімпұлдарды да қамтиды. Бұл тәсіл қате болып көрінеді. Біріншіден, қарызды өндіріп алу және айыппұлдарды өндіріп алу-бұл заңды табиғаты бойынша әр түрлі актілер: қарызды мәжбүрлеп өндіріп алу-бұл салық төлеушінің мемлекет алдындағы салық

¹ ҚР Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ. 19 бап. // URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120>

міндеттемесін орындауын қамтамасыз етуге арналған мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы; салынған айыппұлды (өсімпұлды) өндіріп алу дегеніміз-субъектіні салықтық құқық бұзушылық жасағаны үшін заңды жауапкершілікке тарту шарасы, басқаша айтқанда, оның салық заңнамасын бұзғаны үшін жазасы. Екіншіден, егер берешек санаты әлі де төленбеген салыққа қатысты болса (Конституция заңды түрде белгіленген салықты төлеу әркімнің парызы екенін айтады), онда бұл терминді осы міндетті орындамағаны үшін жазалау шарасына қолдану орынсыз, өйткені жаза парыз емес, ал жазаны орындамау қарыз болып табылмайды.

Салық органының салық берешегін өндіріп алуы салық төлеушінің немесе оның дебиторының келісімімен ғана жүргізілетіндігі, осы шараның мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде құқықтық сипатын өзгертпейді, өйткені осы тұлғалар банк шоттарынан ақша алуға келісім беруден бас тартқан жағдайда, сот арқылы мемлекеттік мәжбүрлеуді іске асыру тетігі қолданысқа енгізіледі.

Салық органдары тарапынан салық алудың белгіленген тәртібін бұзу (мысалы, салық төлеушіден келісім алмай тиісті соманы есептен шығаруға банкке өкім қою) заңсыз өндіріп алынған салық сомасын қайтарудан және келтірілген залалдарды өтеуден басқа, салық органын ҚР заңнамасында белгіленген заңды жауапкершілікке тартуға әкеп соғады. Сонымен қатар, осы органдардың лауазымды тұлғалары тиісті әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Салық төлеушінің мүлкінен өндіріп алу. Салық органдары жүзеге асыратын салық төлеушінің мүлкінен өндіріп алу рәсімі екі кезеңде жүргізіледі. Бірінші кезеңде салық органы мүлікке билік етуді шектеуді белгілейді; екінші кезеңде бұл мүлікті сату жүзеге асырылады.

ҚР СК 120-бабына сәйкес салық берешегін төлеуді қамтамасыз ету үшін салық қызметі органдарының салық төлеушінің және оның дебиторларының шоттарында қаражат болмаған жағдайда, Үкімет айқындаған тәртіппен салық төлеушінің мүлкіне билік етуін шектеу туралы шешім шығаруға құқығы бар.

Мұнда екі негізгі тармақты атап өтеміз: біріншіден, бұл шараны қолдану салық төлеушінің банктік шотынан ақшаны есептен шығарудан айырмашылығы, оның келісімін талап етпейді, алайда, екіншіден, бұл шара салық төлеуші мен оның дебиторлары (яғни бір уақытта) өздерінің банктік шоттарында ақша болмаған жағдайда ғана қолданыла алады. Демек, егер салық төлеуші немесе оның дебиторлары салық органының өкімі негізінде олардан ақша алуға келіспесе, онда соңғысы мүлікке билік етуді шектеуге құқылы емес-ол салық төлеушіден оның банктік шо-

тындағы қаражатты өндіріп алу туралы талаппен сотқа жүгінуге құқылы. Сондай – ақ, бұл шара салық төлеушіге қатысты ғана қолданылады-ол оның дебиторларына қолданылмайды.

Билік етуі шектелген мүлік салық төлеушінің пайдалануында қалады, ол оның сақталуына жауапты болады. Берешек өтелген жағдайда билік етуді шектеу туралы шешімнің күші жойылуға жатады.

Салық заңнамасының анықталған бұзушылықтарын жою. Салық органдары салық заңнамасының анықталған бұзушылықтарын жою туралы басшыларға және басқа да лауазымды адамдарға, сондай-ақ азаматтарға орындалуы міндетті нұсқаулар беруге және олардың орындалуын бақылауға құқылы¹.

Салық заңнамасын бұзу әр түрлі болуы мүмкін және салық салудың кез-келген элементіне қатысты болуы мүмкін. Осылайша, олар салық субъектілеріне (мысалы, салық есебіне қойылмау), салық заңнамасының кең таралған бұзылуын (салық объектісін есепке алудың болмауы, салық салу ставкаларын дұрыс қолданбау), салық төлеу тәртібіне (мысалы, белгіленген мерзімде салықты төлемеу, салық декларациясын ұсынбау), салық жеңілдіктерін қолдануға және т.б. қатысты орын алуы мүмкін.

Салық қатынастары әрқашан тек құқықтық нысанда ғана болады, бұл салық міндеттемесінің де тек құқықтық нысанда болу мүмкіндігін анықтайды. Мысалы, өзінің объективті экономикалық заңдылығына байланысты барлық жағдайларда орын алатын пайданы бөлуден айырмашылығы, мемлекет бұл процесті реттей ме, жоқ па, салық міндеттемелерін реттеу, салықты белгілеудің өзі сияқты, әрқашан мемлекеттің тиісті құқықтық нормаларды шығаруы нәтижесінде болады. "Заңнан тыс" салықтар бола алмайтындықтан, "заңнан тыс" салық міндеттемелері де бола алмайды. Тағы бір нәрсе, материалдық салық міндеттемесі әрқашан экономикалық "салындыға" ие, өйткені бұл экономикалық қатынас. Мемлекет бұл қатынасты тек заңды құралдармен реттей алады. Реттеу үшін құқықтық нормалармен бекітілмеген таза экономикалық әдістерді қолдану мүмкін емес.

Қорытынды

Құқықтың әр саласы өзінің қорғаныс механизміне ие және өзінің заңды жауапкершілік шараларын белгілейді. Сонымен, Азаматтық құқық өзінің құқықтық нормалары нұсқамаларының орындалуын қамтамасыз ету үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік шараларын, қаржылық (салықты қоса алғанда) – қаржылық-құқықтық жауапкершілік шараларын, еңбек құқығы – осы құқық саласында қолданылатын қорғаныс механизмінің элементтеріне қатысты тәртіптік және материалдық жауапкершілік шараларын және

¹ ҚР Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРП. 12 тарау. // URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120>

т. б. қолданады. Бұл жағдайда құқықтың бір саласы екіншісіне қолданылмайды: азаматтық-құқықтық Санкциялар азаматтық-құқықтық қатынастар аясында жүзеге асырылады және оларды қорғау үшін қолданылады, қаржылық-құқықтық Санкциялар қаржылық (оның ішінде салықтық) құқықтық қатынастар аясында және қорғау үшін қолданылады және т. б.

Ерекшелік әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік болып табылады, олар құқықтық қатынастардың барлық түрлерін қорғау үшін пайдаланылады және құқықтың әртүрлі салаларына қатысты құқықтық нормалар нұсқамаларының орындалуын қамтамасыз ету құралы болып табылады. Жауапкершіліктің бұл түрлері үшін қандай салалық қатынастар бар екендігі маңызды емес.

Салық міндеттемелерін орындауды қамтамасыз ету шараларын қарауды қорытындылай келе, келесі қорытынды жасауға болады. Салық міндеттемелерінің орындалуын қамтамасыз ету үшін мемлекет кешенді құқықтық институтты құрайтын мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолданады. Бұл салық міндеттемелерін орындамаған кезде мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары және оларды қолдану тәртібі салық, әкімшілік,

қылмыстық, қылмыстық-атқару, төрелік және азаматтық заңнамада көзделгендігімен расталады.

Салық міндеттемелерін орындамаған кезде мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары алдын алу, жолын кесу, құқықты қалпына келтіру және жазалау шараларын қамтиды. Олардың негізгілері құқықтық қалпына келтіру шаралары болып табылады, өйткені олар заңнамада белгіленген мерзімде төленбеген салықтар мен өсімпұлдарды өндіріп алуға бағытталған. Мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын талдау мемлекеттің оларды қолдануда: "кәсіпкерді бас бостандығынан айырудан гөрі бюджетті толтыру жақсы" деген ұстанымды ұстанатынын көрсетті.

Құқықтық қалпына келтіру шаралары жазалау шараларын қолдану қатарымен немесе салық міндеттемесін орындамайтын тұлғаны жауаптылыққа тарту шеңберінде іске асырылады. Салық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік қолданылады, ал салық жауапкершілігі әкімшілік жауапкершілік болып табылады. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік шаралары қолданылмайды, ал алынатын өсімпұл немесе айыппұл азаматтық-құқықтық жаза болып табылмайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Печёнкина А.А. Обязанность по уплате налога и налоговое обязательство: проблемы теории и нормативно-правового закрепления: //Общество:Политика, экономика, право./ 5(58)-2018, – 128 стр.
2. Налоговое право Республики Казахстан (вопросы теории и практики) [Текст] : автореф. дис.... д-ра юрид. наук: Е. В. Порохов. – Алматы : [б. и.], 2009. – 41 стр.
3. Алауханов Е.О. Сананы жаңғырту құқықтық сауатты тереңдетуден басталады.// Наука и жизнь Казахстана №6(52) 2017, – 19-23 б.
4. Ермекбаева, Баян Жүндібайқызы/Салықтық жоспарлау және бақылау [Мәтін] : оқу құралы / Б. Ж. Ермекбаева, М. Ж. Арзаева. – Алматы : Қазақ ун-ті, 2009. – 131 б
5. Худяков А.И. Налоговые правонарушения.-Алматы: ТОО Баспа, 1997-135 стр.
6. Н. Маханов; начальник отд ЦПОФЛ: «Меры принудительного взыскания налоговой задолженности»: 2011 /ғаламтор-сілтеме
https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31072427#pos=3;-49

REFERENCES:

1. Pechjonkina A.A. Objazannost' po uplate naloga i nalogovoe objazatel'stvo: problemy teorii i normativno-pravovogo zakreplenija: //Obshhestvo:Politika, jekonomika, pravo./ 5(58)-2018, – 128 str.
2. Nalogovoe pravo Respubliki Kazahstan (voprosy teorii i praktiki) [Tekst] : avtoref. dis.... d-ra jurid. nauk: E. V. Porohov. – Almaty : [b. i.], 2009. – 41 str.
3. Alauhanov E.O. Sanany zhaңғыrtu құқықтық сауатты тереңдетуден bastalady.// Nauka i zhizn' Kazhstana №6(52) 2017, – 19-23 b.
4. Ermekbaeva, Bajаn Zhүndibajқыzy/Salyқтық zhосparlau zhәne baқыlau [Mәtін] : оқу құралы / B. Zh. Ermekbaeva, M. Zh. Arzaeva. – Almaty : Қазақ un-ti, 2009. – 131 b
5. Hudjakov A.I. Nalogovye pravonarushenija.-Almaty: TOO Baspa, 1997-135 str.
6. N. Mahanov; nachal'nik otd CPOFL: «Mery prinuditel'nogo vzyskanija nalogovoj zadolzhennosti»: 2011 /ғаламтор-silteme
7. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31072427#pos=3;-49

Авторлар туралы мәлімет:

Қуаналиева Гүлдана Амангелдіқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, «Кеден,

қаржы және экологиялық құқық» кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы. Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы 71. E-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru. Тел: 87010555110

Рахметова Тұрсынқұл Аралбекқызы- әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2 курс магистранты, заң факультеті. Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы 71. E-mail: tyrab2098@gmail.com. Тел: 87072865214

Сведения об авторах:

Куналиева ГульданаАмангельдиевна – доктор юридический наук, профессор кафедры «Таможенного, финансового и экологического права»Казарского национального университета имени аль-Фараби. Республика Казарстан, г.Алматы, проспект әл-Фараби 71. E-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru. Тел: 87010555110

Рахметова Тұрсынқұл Аралбековна – магистрант 2-го курса, юридический факультет. Казахского национального университета имени аль-Фараби. Республика Казарстан, г.Алматы, проспект әл-Фараби 71. E-mail: tyrab2098@gmail.com. Тел: 87072865214

Information about the authors:

Kuanaliyeva Guldana Amangeldiyevna – Doctor of Law, Associate Professor of Customs, Financial and Environmental Law Department in al-Farabi Kazakh National University, Almaty, The Republic of Kazakhstan, al-Farabi Str.,71. Email: kuanalieva.guldanakz@mail.ru. Tel: 87010555110

Rakhmetova Tursynkul Aralbekkyzy- 2nd-year master`s student, Law Faculty in al-Farabi Kazakh National University, Almaty, The Republic of Kazakhstan, al-Farabi Str.,71. Email: E-mail: tyrab2098@gmail.com. Tel: 87072865214

К.С.МАУЛЕНОВ¹, Б.Н. МАУЛЕНОВА²

¹Международный университет информационных технологий,
Алматы, Казахстан
(E-mail: k.maulenov@mail.ru)

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
(E-mail: bakhytmaulenoova@mail.ru)

ВНЕДОГОВОРНАЯ (ДЕЛИКТНАЯ) ОТВЕТСТВЕННОСТЬ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы гражданско-правовой ответственности медицинских работников по законодательству Республики Казахстан. Вопросы медицинского права и, в частности, гражданско-правовой ответственности медицинских работников являются малоисследованными в Казахстане и в этом проявляется научная новизна данной статьи. Предметом изучения статьи являются основания наступления внедоговорной (деликтной) ответственности медицинских работников. Цель статьи – дать научные рекомендации по правильному применению в судебной практике внедоговорной (деликтной) ответственности медицинских работников. Методологической базой проведенного исследования было определено эмпирическое рассмотрение конкретных судебных решений судебных органов Казахстана по данной категории споров. Авторы приходят к выводу о том, что анализ практики судебных рассмотрений в Казахстане по искам пациентов к медицинским работникам и их организациям в течении последних лет показывает, что доказать все четыре признака гражданского правонарушения – внедоговорной (деликтной) ответственности медицинских работников дело очень сложное и требует от судебных и правоохранительных работников глубокого знания медицинского права – новой комплексной отрасли казахстанского права.

При юридической квалификации совершенных противоправных медицинских деяний необходимо учитывать, что моментом возникновения данного вида гражданско-правовой ответственности является факт причинения вреда имуществу или личности. Правовой институт возмещения вреда жизни и здоровью человека нельзя сводить лишь к восстановительной функции деликтной ответственности. Его значение выражается также и в предупреждении (профилактике) появления опасных для пациента последствий. Судебная практика республики диктует необходимость выработки единого подхода к пониманию всех элементов гражданско-правовой ответственности при причинении вреда жизни и здоровья человека. В связи с этим представляется весьма важным и своевременным обобщить судебную практику в республике по гражданским делам путем издания нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан о медицинских правонарушениях и спорах.

Ключевые слова: медицинское право, медицинские работники, медицинские услуги, судебная защита, гражданско-правовая ответственность, внедоговорная (деликтная) ответственность.

МЕДИЦИНА ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ КЕЛІСІМШАРТСЫЗ (АЗАПТЫ) ЖАУАПКЕРШІ

Аннотация. Мақалада медицина қызметкерлерінің Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес азаматтық-құқықтық жауапкершілігі мәселелері қарастырылған. Қазақстанда медициналық заңдардың мәселелері, атап айтқанда медициналық қызметкерлердің азаматтық-құқықтық жауапкершілігі нашар зерттелген және бұл мақаланың ғылыми жаңалығы. Зерттеу пәні – медициналық қызметкерлердің келісімшартсыз (азапты) жауапкершіліктің басталуының негізі. Мақаланың мақсаты – медициналық қызметкерлердің сот тәжірибесінде келісімшартсыз (азаптау) жауапкершілікті дұрыс қолдану бойынша ғылыми ұсыныстар беру.

Жасалған заңсыз медициналық актілердің құқықтық біліктілігімен, азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің бұл түрінің пайда болу сәті мүлікке немесе жеке адамға зиян келтіру фактісі болып табылатындығын ескеру қажет. Адамның өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды өтеудің заңды институты тек қана азаптаушылықтың қалпына келтіру функциясына дейін азайтылуы мүмкін емес. Оның маңыздылығы науқас үшін қауіпті салдардың пайда болуының алдын-алуда (алдын-алуда) көрінеді.

Республиканың сот практикасы адамның өмірі мен денсаулығына зиян келтірген жағдайда азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің барлық элементтерін түсінуге бірыңғай көзқарасты дамыту қажеттілігін талап етеді. Осыған байланысты, медициналық құқық бұзушылықтар мен даулар бойынша Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысын шығару арқылы республикадағы азаматтық істер бойынша сот практикасын қорытындылау өте маңызды және уақытылы болып кө-

рінеді.

Түйінді сөздер: медициналық құқық, медициналық қызметкерлер, медициналық қызметтер, сот арқылы қорғау, азаматтық-құқықтық жауапкершілік, келісімшарттық емес (азаптау) жауапкершілік.

NON-CONTRACTUAL (TORT) LIABILITY OF MEDICAL WORKERS

Annotation. The article deals with the problems of civil liability of medical workers under the legislation of the Republic of Kazakhstan. The issues of medical law and, in particular, the civil liability of medical workers are poorly researched in Kazakhstan, and this is the scientific novelty of this article. The subject of the study is the grounds for the onset of non-contractual (tort) liability of medical workers. The purpose of the article is to provide scientific recommendations on the correct application of non-contractual (tort) liability of medical workers in judicial practice.

With the legal qualification of committed illegal medical acts, it is necessary to take into account that the moment of occurrence of this type of civil liability is the fact of causing damage to property or an individual. The legal institution of compensation for harm to human life and health cannot be reduced only to the restorative function of tort liability. Its significance is also expressed in the prevention (prophylaxis) of the occurrence of consequences dangerous for the patient.

The judicial practice of the republic dictates the need to develop a unified approach to understanding all the elements of civil liability in the event of harm to human life and health. In this regard, it seems very important and timely to summarize the judicial practice in the republic in civil cases by issuing a regulatory resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan on medical offenses and disputes.

Keywords: Medical law, medical workers, medical services, judicial protection, civil liability, non-contractual (tort) liability.

Введение. Вопросы гражданско-правовой ответственности медицинских работников приобрели особую актуальность, так как расширились механизмы судебной защиты прав граждан, развились договорные отношения в медицине, широко применяется практика платных медицинских услуг, развивается частная медицина. Гражданско-правовая ответственность стала для медицинских организаций и работников наиболее серьезным последствием ненадлежащего оказания медицинской помощи. В данной статье акцент будет сделан на внедоговорной (деликтной) ответственности, наступление которой обусловлено фактом причинения вреда лицом, не являющимся участником обязательственного правоотношения с потерпевшим. Главой 47 Гражданского кодекса Республики Казахстан (в дальнейшем ГК РК) определено, что моментом возникновения данного вида ответственности является момент причинения вреда имуществу или личности.

По данному вопросу В.Т.Смирнов правильно отмечает: "Основной целью института возмещения вреда является не наказание правонарушителя, а прежде всего восстановление нарушенного права потерпевшего за счет причинителя...". И далее: "Однако нельзя сводить все значение названного института к задаче ликвидации имущественных последствий... к задаче возмещения уже возникшего ущерба, то есть обращать его острие только в прошлое. Сводить значение института возмещения вреда лишь к восстановительной функции – значит упрощать, принижать роль деликтной ответственности в целом. Его значение выходит далеко за пределы восстановительной задачи и преследует гораздо более широкую цель – предупредить самую воз-

можность появлению вредоносных фактов" [1].

Мы согласны с мнением профессора Л.Б.Ситдиковой, считающей, что множество правовых вопросов, связанных с особенностями привлечения к ответственности субъектов, осуществляющих профессиональную деятельность в сфере оказания медицинских услуг, остаются неразрешенными. К таковым, в частности, относятся: а) проблема определения основания привлечения к ответственности за вред, причиненный жизни или здоровью пациента (случаи применения деликтной или договорной ответственности); б) вопрос наличия вины, как обязательного условия ответственности лиц, оказывающих медицинские услуги на платной основе; в) проблема возложения бремени гражданско-правовой ответственности за вред, причиненный жизни или здоровью пациента неправомерными действиями медицинского работника (физического лица) на медицинскую организацию, с которой данный медицинский работник состоит в трудовых отношениях [2].

К правильному выводу приходит Т.Е.Сучкова о том, что первостепенное значение имеет решение вопроса об установлении основания привлечения к гражданско-правовой ответственности субъекта, некачественно оказавшего медицинскую услугу, поскольку в зависимости от того, какая форма ответственности (деликтная или договорная), подлежит применению, будут определяться вопросы о законодательной регламентации, условиях и порядке привлечения к ответственности, а также о размере ответственности [3].

Методы. В юридической науке и литературе выделяют два основных метода правового регулирования общественных отношений – импера-

тивный и диспозитивный. Императивный метод – это метод властных предписаний (властных отношений) и он характеризуется как отношения субординации, власти и подчинения. К примеру, отношения между правительством Казахстана и министерством здравоохранения республики по различным вопросам медицинской деятельности. Или отношения между министерством здравоохранения как уполномоченным государственным органом и различными субъектами медицинской деятельности (государственными и частными медицинскими учреждениями).

Диспозитивный метод предусматривает юридическое равенство участников медицинских правоотношений. В медицинской деятельности – это правоотношения, возникающие между равными субъектами по поводу оказания различных медицинских услуг. Так, в сфере здравоохранения это правоотношения между производителями, поставщиками и продавцами лекарственных средств и медицинских изделий. Также при написании статьи использованы методы: исторический, формальной и диалектической логики, анализа и синтеза, сравнительного правоведения.

Методологической базой проведенного исследования было определено эмпирическое рассмотрение конкретных судебных решений судебных органов Казахстана по данной категории споров. Авторы приходят к выводу о том, что анализ практики судебных рассмотрений в Казахстане по искам пациентов к медицинским работникам и их организациям в течении последних лет показывает, что доказать все четыре признака гражданского правонарушения – внедоговорной (деликтной) ответственности медицинских работников дело очень сложное и требует от судебных и правоохранительных работников глубокого знания медицинского права – новой комплексной отрасли казахстанского права.

Обсуждение. В гражданско-правовой ответственности медицинских работников встречаются вопросы, которые трактуются специалистами в области медицинского права с различных, нередко противоречащих друг другу позиций. В качестве примеров таких сложных вопросов можно назвать виды гражданско-правовой ответственности за причинение вреда при оказании медицинских услуг, основания и условия её наступления, возможность наступления ответственности медицинского учреждения при отсутствии вины его работника. Вместе с тем, жизненные реалии диктуют необходимость выработки единого подхода к пониманию всех элементов гражданско-правовой ответственности при оказании медицинской помощи. Это объясняется тем, что, если ещё десятилетие назад вопрос о привлечении медицинских работников или учреждений здравоохранения к юридичес-

кой ответственности за ненадлежащее оказание медицинской помощи не являлся столь актуальным, то в последние годы ситуация кардинально изменилась, что отражается в числе жалоб на неправильные или неправомерные действия медицинских работников при исполнении ими своих профессиональных обязанностей [4].

Виды гражданско-правовой ответственности объединяет противоправность деяния, наличие вреда (убытков), причинно-следственная связь между деянием и вредом, а также вина. Мне представляется важным остановиться на таком основании гражданско-правовой ответственности как вред. Вред – это «неблагоприятные для субъекта гражданского права имущественные или неимущественные последствия, возникшие в результате повреждения или уничтожения принадлежащего ему имущества, а также в результате причинения увечья или смерти физическому лицу» [5].

В соответствии со статьей 917 ГК РК вред (имущественный и (или) неимущественный), причиненный неправомерными действиями (бездействием) имущественным или неимущественным благам и правам граждан и юридических лиц, подлежит возмещению лицом, причинившим вред, в полном объеме. В медицинской деятельности чаще всего приходится сталкиваться с внедоговорной ответственностью – ответственностью за вред, причинённый жизни и здоровью в результате медицинского вмешательства. Во взаимоотношениях «медицинское учреждение – пациент» деликтные обязательства (и, соответственно, ответственность) всегда односторонние, возникают у медицинского учреждения и представляют собой изначальную обязанность воздержаться от нарушения прав пациента (права на жизнь, права на личную неприкосновенность, права на охрану здоровья). Внедоговорная гражданско-правовая ответственность – наиболее комплексная, значимая и сложная для понимания [6]. В гражданском праве ответственность за своего работника несет работодатель, т.е. юридическое лицо (медицинская организация), в котором трудится медицинский работник [7]. В соответствии со статьей 921 ГК РК юридическое лицо либо гражданин возмещает вред, причиненный его работником при исполнении трудовых (служебных, должностных) обязанностей.

Наличие вреда является неперенным, обязательным основанием гражданско-правовой ответственности. В случае если же он отсутствует, то вопрос о гражданско-правовой ответственности, в частности, о деликтной ответственности, возникнуть не может. В гражданском праве всякий вред следует считать противоправным, и для наступления гражданско-правовой ответственности не имеет значения степень тяжести вреда. Тяжесть вреда будет лишь учиты-

ваться при определении размера причинённого морального вреда (физические и нравственные страдания). Применительно к медицине можно выделить такие виды вреда как: вред здоровью, вред физической (психической) неприкосновенности человека, вред, причиненный человеческой индивидуальности, и смерть как особый вид причинения вреда. Единого подхода к содержанию такого элемента гражданско-правовой ответственности как противоправность на сегодня нет. Так, Е.Козьминых обращает внимание на то, что противоправность проявляется в наличии конструктивных, производственных или иных недостатков, которые выступают следствием нарушений определённых требований, которые предъявляются к качеству медицинской помощи [8]. А.В.Тихомиров связывает противоправность с действиями, несоответствующими официальным требованиям, предписаниям, правилам [9]. Следует согласиться с мнением Е.Л.Поцелуева и А.Е.Горбунова, считающих возможным выделить два основных признака, отражающие всю сущность противоправности: 1) медицинский работник должен совершить деяние, которое будет полностью или частично не отвечать установленным нормам права и 2) недостаток (дефект) медицинской помощи, проявляющийся в несоответствии определённым условиям или обычно предъявляемым требованиям к её качеству [10].

Противоправность выражается чаще всего в активных действиях, но встречается и немало случаев причинения вреда бездействием обязанного лица. Сущность противоправного бездействия выражается в несовершении тех действий, которые медицинские работники обязаны были совершить (например, медсестра не сообщила врачу об ухудшении состояния пациента после введения ему лекарственного средства). Вопрос противоправности поведения в медицинской деятельности является важным для наступления уголовной ответственности, однако для наступления гражданско-правовой ответственности первостепенного значения не имеет, так как определяющей при оценке действий медицинского работника является принятая в гражданском праве презумпция вины в поведении, повлекшего причинение вреда [11].

Третьим условием гражданско-правовой ответственности медицинских работников является причинно-следственная связь между противоправным деянием (ненадлежащим оказанием медицинской помощи) и наступившим вредом.

Причинная связь всегда объективна – это реально существующая взаимосвязь явлений, а не субъективное представление о ней. Поэтому она должна быть подтверждена реально, а не основываться лишь на предположениях или догадках. Необоснованно поэтому иногда встречавшееся в теоретической литературе деление

причинных связей на необходимые и случайные.

Наконец, причинная связь всегда конкретна и является таковой только в реальной ситуации, ибо в ином случае данное следствие может стать причиной, а соответствующая взаимосвязь может иметь совсем другое значение. Ведь одно и то же следствие может порождаться несколькими различными причинами, а одна и та же причина может породить несколько разных последствий. В отдельной же реальной ситуации всегда необходимо и возможно выявить конкретную причину и конкретное следствие, имеющие такое значение именно для данного случая.

Таким образом, взаимосвязь причины и следствия – объективно существующая разновидность взаимосвязи явлений, которая характеризуется тем, что в конкретной ситуации из двух взаимосвязанных явлений одно (причина) всегда предшествует другому и порождает его, а другое (следствие) всегда является результатом действия первого [12].

Выявление причинно-следственной связи является наиболее трудной проблемой в гражданско-правовой ответственности. Особенно это проявляется в медицинской сфере. По данному поводу И.Г.Вермель писал: «Заключение судебно-медицинской экспертизы по таким делам является одним из основных доказательств» [13].

Как отмечали С.В.Ерофеев и Ю.Д.Сергеев, в заключениях судебно-медицинской экспертизы постоянно используются два термина, оценивающие связь: «прямая» и «связь отсутствует» («отрицательная»). Иногда (52%) употребляется «косвенная», в остальных случаях этот вид связи именовался как «опосредованная», «случайная», «непрямая». В ряде случаев такая связь подразумевалась, но точного наименования не получала: конкретный ответ о связи подменялся правильными, но многословными рассуждениями о взаимоотношении сложностей оказания помощи с несущественными нарушениями лечебно-диагностического процесса [14].

Все эти признаки применимы при определении причинно-следственной связи по делам о причинении вреда при осуществлении медицинской деятельности. Необходимо только помнить, что не всякая последовательность явлений во времени означает существование причинной связи в медицинской практике. А.Н.Савицкая приводит такой пример. Х. ударил Р. ножом в живот, причинив тяжкое телесное повреждение. Р. в тяжелом состоянии был доставлен в больницу, где ему была сделана операция, после чего он через три часа умер. В результате рассмотрения дела в нескольких инстанциях исковые требования о возмещении вреда удовлетворены вышестоящей инстанцией и обязанность возмещения в равных долях возложена на Х. и больницу. Одна из инстанций, отказывая в иске, указала, что отсутствует между ножевым ранением, нанесен-

ным Х., и смертью Р. прямая причинная связь, а также причинная связь между некоторыми упущениями медицинского персонала больницы и смертью Р. Вышестоящая инстанция, отменяя решение суда, указала, что в своем выводе об отсутствии причинной связи между ранением и смертью суд исходил лишь из одного обстоятельства, содержащегося в заключении эксперта, а именно смерть наступила от асфиксии.

Однако, хотя Р. умер не непосредственно от ножевого ранения, смерть его явилась результатом, вызванным этим ранением, и по заключению экспертизы между ранением и смертью Р. имеется косвенная причинная связь. Освобождая больницу от ответственности, суд исходил из двух обстоятельств: а) вывода экспертизы, что операция была проведена технически грамотно и правильно и что для Р. не требовалось выставлять специальный пост; смерть его наступила быстро и неожиданно, без внешних признаков механической асфиксии; б) прекращения уголовного дела, возбужденного в связи со смертью Р. в отношении хирурга и медсестер, за отсутствием в их действиях состава преступления. При этом не было учтено, что врач и медицинская сестра не осуществляли надлежащего наблюдения за послеоперационным больным Р. до его полного выхода из состояния наркоза. Для оценки обоснований решений необходимо прежде всего выделить факты, которые предшествовали смерти Р. Ими являются: ножевое ранение в живот, проведение операции, ненадлежащее наблюдение за послеоперационным больным.

Поскольку причинная связь как элемент правонарушения должна быть между противоправным поведением и наступившим вредом, то из цепи явлений, последовательно предшествовавших смерти Р., должны быть исключены те, которые являются правомерными. В данном деле таковым является надлежаще проведенная операция. В цепи явлений, предшествующих наступлению смерти, остаются два – ножевое ранение и ненадлежащее исполнение медицинскими работниками больницы своих обязанностей. Вышестоящая инстанция придала этим двум противоправным явлениям одинаковое значение, исходя из временной последовательности явлений, которые предшествовали смерти Р. Возможность наступления асфиксии, как видно из дела, могла быть предвидена медицинским персоналом.

В заключении судебной экспертизы отмечается, что перед операцией полагалось очистить кишечник и желудок, однако состояние больного требовало немедленного хирургического вмешательства. Из этого следует, что невыполнение необходимой процедуры перед такого рода операцией является уважительным и поэтому бездействие правомерно. Но правомерное невыполнение этой обязанности породило другую

– обязанность непрерывного наблюдения за Р. в послеоперационный период до полного выхода больного из состояния наркоза. Следствием невыполнения этой обязанности (а в этом случае невыполнение является противоправным) явилась асфиксия, вызванная попаданием в дыхательные пути во время рвоты пищевой массы, оставшейся в желудке. В этом примере ясно видно, что в медицинской практике не всякая последовательность явлений во времени означает существование причинной связи. Устанавливает причинно-следственную связь в делах причинения вреда при осуществлении медицинской деятельности экспертиза [15].

Судебно-медицинское заключение в абсолютном большинстве случаев является главным процессуальным доказательством по делу. Нередко суд в силу тех или иных причин склонен абсолютизировать экспертное заключение и не видит явные или скрытые изъяны, и поэтому требуется грамотный профессиональный юридический анализ заключения судебно-медицинской экспертизы [16].

Далее рассмотрим четвертое условие наступления гражданско-правовой ответственности. Вина, в отличие от вины в уголовном праве, не играет большой роли в гражданско-правовой ответственности. Презумпция невиновности, расширение ответственности без вины (источник повышенной опасности, ответственность за действия третьих лиц, предпринимательский риск), отсутствие форм вины, характерных для уголовного права, и т.д. Все эти общеизвестные обязательства говорят лишь о том, что нельзя строить гражданско-правовую ответственность по модели уголовной и что вопросы о роли и значении вины в гражданско-правовой ответственности должны быть уточнены. Главная и чуть ли не единственная функция ответственности – это компенсационная. Стимулирующая функция если и имеет какое-то значение, то второстепенное и дополнительное. Главное в гражданско-правовой ответственности – это восстановление нарушенных прав, а не наказание, как в других отраслях права. А при восстановлении прав главное – это получить компенсацию. При этом никого не интересует психическое отношение нарушителя к совершенному правонарушению, важен сам факт и его противоправность [17].

О.А.Цыганова, Е.А.Мартынов, И.В.Ившин предлагают под виной понимать непринятие правонарушителем всех возможных мер по устранению неблагоприятных последствий своего поведения, необходимых при той степени заботливости и осмотрительности, которая требовалась от него по характеру лежащих на нем обязанностей и конкретным условиям гражданского оборота. Указанное определение значительно расширяет границы деяний лиц, согласно которым они могут быть признаны виновными [18].

В.В.Сезёв под виной подразумевает психическое отношение лица к своему противоправному поведению, связанному с процессом оказания медицинских услуг, и к их результату, которое основано на возможности предположить и предотвратить наступление негативных последствий этого поведения [19].

Понятие вины, по мнению В.В.Пучковой, следует рассматривать как сознательный отказ нарушителя от соблюдения норм закона, в частности, в сфере охраны здоровья. При определении наличия вины следует учитывать обстоятельства, при которых нарушитель не принимает никаких мер по предотвращению отрицательных последствий, возникших в результате противоправного его поведения [20].

Как известно, вина выражается в форме умысла – прямого или косвенного, и неосторожности – легкомыслия (самонадеянности) и халатности (небрежности), поэтому в последнем случае медицинский работник не предвидит наступления вредных последствий (т.е. здесь нет сознательного отказа от следования нормам права), но может и должен их предвидеть. Ответственность по неисполненным или исполненным ненадлежащим образом обязательствам медицинское учреждение несет, как правило, при наличии вины, что вытекает из анализа ч. 1 статьи 359 ГК РК.

При этом особенностью гражданско-правовой ответственности причинителя вреда является презумпция его виновности, которая заключается в том, что виновность ответчика предполагается до тех пор, пока он не докажет обратное [21].

Однако нормой (статья 359 ГК РК) определены условия, при которых вина отсутствует: должник признается невиновным, если докажет, что он принял все зависящие от него меры для надлежащего исполнения обязательства.

Результаты. Таким образом, анализ практики судебно-правовых актов в Казахстане по искам пациентов к медицинским работникам и их организациям показывает, что доказать все четыре признака гражданского правонарушения – дело очень сложное и требует от судебных и правоохранительных работников глубокого знания медицинского права – новой комплексной отрасли казахстанского права. При юридической квалификации совершенных противоправных медицинских деяний необходимо учитывать, что моментом возникновения данного вида гражданско-правовой ответственности является факт причинения вреда имуществу или личности. Правовой институт возмещения вреда жизни

и здоровью человека нельзя сводить лишь к восстановительной функции деликтной ответственности. Его значение выражается также и в предупреждении (профилактике) появления опасных для пациента последствий.

Судебная практика республики диктует необходимость выработки единого подхода к пониманию всех элементов гражданско-правовой ответственности при причинении вреда жизни и здоровью человека. В связи с этим представляется весьма важным и своевременным обобщить судебную практику в республике по гражданским делам путем издания нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан о медицинских правонарушениях и спорах.

Выводы. Считаем, что в гражданском праве всякий вред следует считать противоправным, и для наступления гражданско-правовой ответственности не имеет значения степень тяжести вреда. Тяжесть вреда будет лишь учитываться при определении размера причиненного морального вреда. Применительно к здравоохранению можно выделить такие виды вреда как: вред здоровью, вред физической (психической) неприкосновенности человека, вред, причиненный человеческой индивидуальности, и смерть как особый вид причинения вреда.

На наш взгляд, вопрос противоправности поведения в медицинской деятельности является важным для наступления уголовной ответственности, однако для наступления гражданско-правовой ответственности первостепенного значения не имеет, так как определяющей при оценке действий медицинского работника является принятая в гражданском праве презумпция вины в поведении, повлекшего причинение вреда. Считаем, что противоправность в медицине необходимо связывать с действиями, несоответствующими официальным стандартам, требованиям, предписаниям, правилам, утвержденными соответствующими компетентными органами в сфере здравоохранения. Аналогичная позиция отражается и в трудах российских [22] и казахстанских [23] ученых в области медицинского права.

Важной особенностью гражданско-правовой ответственности причинителя вреда является презумпция его виновности, которая заключается в том, что виновность ответчика предполагается до тех пор, пока он не докажет обратное. Исключение из данного правила установлено статьей 359 ГК РК, в которой предусмотрено, что должник признается невиновным, если докажет, что он принял все зависящие от него меры для надлежащего исполнения обязательства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Смирнов В.Т. Гражданская ответственность государственных предприятий за причинение увечья или смерти работникам. М., 1957, 231 с.

2. Ситдикова Л. Б. Проблемы гражданско-правовой ответственности за причинение вреда здоровью пациента: вопросы теории и судебной практики // Медицинское право. 2016 г. № 6 (70), с. 6-8.
3. Сучкова Т.Е. К вопросу об истоках формирования института юридической ответственности медицинских работников // Медицинское право. 2015. № 4, с. 55 – 58.
4. Гнатюк О.П. Врачебные ошибки и профессиональные правонарушения. Ответственность медицинских работников и меры предупреждения // Вестник Росздравнадзора. 2016. № 2, с. 16-21.
5. Гражданское право: в 4-х т. Т. 4: Обязательственное право: учебник. 3-е изд., перераб. и доп. / под ред. Е.А. Суханова. М. : Волтерс Клувер, 2008, 800 с.
6. Цыганова О.А. Гражданско-правовая ответственность медицинских работников за причинение вреда здоровью пациентов при осуществлении профессиональной деятельности: учеб. пособие / О.А. Цыганова, А.Е. Мартынов, И.В. Ившин; под ред. Т.Г. Светличной. Архангельск: Изд-во Север. гос. мед. ун-та, 2009, 176 с.
7. Каменева З.В. Гражданско-правовая ответственность за вред, причинённый жизни и здоровью медицинскими услугами ненадлежащего качества // Вестник Адвокатской палаты Кировской области. 2016. № 1, с. 39-43.
8. Козьминых Е. Обязательства вследствие причинения вреда здоровью при оказании медицинских услуг // Российская юстиция. 2001. № 2, с. 32-34.
9. Тихомиров А.В. Проблемы правовой квалификации вреда здоровью при оказании медицинских услуг: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.03 / А.В. Тихомиров. М., 2007, 189 с.
10. Поцелуев Е.Л., Горбунов А.Е. Гражданско-правовая ответственность за ненадлежащее врачевание // Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство». 2016. Т. 4, № 4 [Электронный ресурс] – URL: <http://esj.pnzgu.ru> ISSN 2307 – 9525 (online) (дата обращения 20.04.2021)
11. Шевчук Е.П. Причинно-следственная связь как условие деликтной ответственности при оказании медицинских услуг // Сибирский юридический вестник. 2009. № 2, с. 60-64.
12. Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть : учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению «Юриспруденция». отв. ред. Е.А. Суханов. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2006, 720 с.
13. Вермель И.Г. Судебно-медицинская экспертиза лечебной деятельности. Свердловск. 1988, 112 с.
14. Сергеев Ю.Д., Ерофеев С.В. Неблагоприятный исход медицинской помощи. М. 2001, 288 с.
15. Савицкая А.Н. Возмещение ущерба, причиненного ненадлежащим врачеванием. Львов. Вища школа. 1982. 192 с.
16. Шиманская С.В. Причинно-следственная связь как условие гражданско-правовой ответственности при осуществлении медицинской деятельности // Медицинское право. 2010, № 4, с.45-48
17. Сулейменов М.К. Институт ответственности в литературе и законодательстве // Юрист. 2006. № 6, с.17-20.
18. Цыганова О.А. Гражданско-правовая ответственность медицинских работников за причинение вреда здоровью пациентов при осуществлении профессиональной деятельности: учеб. пособие / О.А. Цыганова, А.Е. Мартынов, И.В. Ившин; под ред. Т.Г.Светличной. Архангельск: Изд-во Север. гос. мед. ун-та, 2009, 176 с.
19. Сезёв В.В. Особенности применения внедоговорной ответственности в сфере медицинских услуг // Экономика и социум. 2015. № 5, с. 69-71.
20. Пучкова В.В. Определение правовой природы и роли юридической ответственности медицинских работников в правовой защите пациентов // Научный результат. Серия: Социальные и гуманитарные исследования. 2016. № 1, с. 77-82.
21. Куранов В.Г. Гражданско-правовая ответственность за правонарушения в сфере здравоохранения: основания, виды, порядок ее определения и наложения на виновных // Актуальные проблемы российского права. 2014. № 11, с. 2398-2404.
22. Масляков В.В., Портенко Н.Н. Особенности гражданско-правовой ответственности в сфере медицинских услуг // Медицинское право. 2019. №6. С.28-32; Фарбер Е.В. Юридическая ответственность в сфере осуществления медицинской деятельности // Медицинское право. 2019. №6. С.38-44; Акопов В. И. Медицинское право : учебник и практикум для вузов / В. И. Акопов. – Москва: Издательство Юрайт, 2018, 287 с. (Специалист). -SBN 978-5-534-01259-0. – Текст : электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. – URL: <https://urait.ru/bcode/414216> (дата обращения: 20.04.2021); Сергеев Ю.Д., Мохов А.А. Основы медицинского права России. Учебное пособие / Под ред. чл.- корр. РАН, проф. Ю.Д.Сергеева.- 3-е изд., обнов. и доп.- М.- 2016, с.416
23. Мауленов К.С., Мауленова Б.Н. Медицинское право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: издательство КазНУ имени аль-Фараби, 2019, 206 с.

REFERENCES

1. Smirnov V.T. Grazhdanskaya otvetstvennost gosudarstvennyh predpriyatii za prichinenie uvechya ili smertyi rabotnikam [Civil liability of state-owned enterprises for injury or death to workers] (Moscow, 1957, 231 p.). [in Russian]
2. Sitdikova L.B. Problemy grazhdansko-pravovoi otvetstvennosti za prichinenie vreda zdorovyu pasienta: voprosy teorii i sudebnoi praktiki [Problems of civil liability for causing harm to the patient's health: issues of theory and judicial practice], Medical Law, 6, 6-8 (2016). [in Russian]
3. Suchkova T.E. K voprosu ob istokah formirovaniya instituta yuridicheskoi otvetstvennosti medicinskih rabotnikov [On the question of the origins of the formation of the institution of legal responsibility of medical workers], Medical Law, 4, 55 – 58 (2015). [in Russian]
4. Gnatyuk O.P. Vrachebnye oshibki i proffesionalnye pravonarusheniya. Otvetstvennost medicinskih rabotnikov i mery preduprezhdeniya [Medical errors and professional misconduct. Responsibility of medical workers and preventive measures], Bulletin of Roszdravnadzor, 2, 16-21 (2016). [in Russian]
5. Grazhdanskoe pravo: v 4-h t. T. 4: Obyazatelstvennoe pravo: uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. / pod red. E.A. Suhanova. [Civil law: in 4 volumes. Vol. 4: Law of obligations: textbook. 3rd ed., Rev. and add. / ed. E.A. Sukhanov] (Walters Kluver, Moscow, 2008, 800 p.). [in Russian]
6. Cyganova O.A. Grazhdansko-pravovaya otvetstvennost medicinskih rabotnikov za prichinenie vreda zdorovyu pacientov pri osuschestvlenii professionalnoi deyatel'nosti: ucheb. posobie / O.A.Cyganova, A.E. Martynov, I.V.Ivshin; pod red. T.G.Svetlichnoi. [Civil liability of medical workers for causing harm to the health of patients in the implementation of professional activities: textbook. allowance] (Izd-vo Sever.gos. med. un-ta, Arhangelsk, 2009, 176 p.). [in Russian]
7. Kameneva Z.V. Grazhdansko-pravovaya otvetstvennost za vred, prichinennyi zhizni i zdorovyu medicinskimi uslugami nenadlezhashego kachestva [Civil liability for harm caused to life and health by medical services of inadequate quality], Bulletin of the Bar Chamber of the Kirov region, 1, 39-43 (2016). [in Russian]
8. Kozminykh E. Obyazatelstva vsledstvie prichineniya vreda zdorovyu pri okazanii medicinskih uslug [Obligations due to harm to health in the provision of medical services], Russian Justice, 2, 32-34 (2001). [in Russian]
9. Tihomirov A.V. Problemy pravovoi kvalifikatsii vreda zdorovyu pri okazanii medicinskih uslug: diss. ... kand. yurid. nauk 12.00.03 [Problems of legal qualification of harm to health in the provision of medical services: dis. ... Cand. jurid. sciences] (Moscow, 2007, 189 p.). [in Russian]
10. Poceluev E.L., Gorbunov A.E. Grazhdansko-pravovaya otvetstvennost za nenadlezhashee vrachevanie [Civil liability for improper medical treatment], Electronic scientific journal "Science. Society. State", Volume 4, No. 4, 2307 – 9525 (online) (2016), [Electronic resource]. – URL: <http://esj.pnzgu.ru> ISSN 2307 – 9525 (online) (date of access: 20.04.2021). [in Russian]
11. Shevchuk E.P. Prichinno-sledstvennaya svyaz kak uslovie deliktnoi otvetstvennosti pri okazanii medicinskih uslug [Causal relationship as a condition of tort liability in the provision of medical services], Siberian legal bulletin, 2, 60-64, (2009). [in Russian]
12. Suhanov E.A. Grazhdanskoe pravo. V 4 t. T. 1: Obschaya chast: [Civil law. In 4 volumes. Vol. 1: General part: textbook. for university students studying in the field of "Jurisprudence". otv. ed. E.A. Sukhanov. 3rd ed., Rev. and add.] (Walters Kluver, Moscow, 2006, 720 p.). [in Russian]
13. Vermel I.G. Sudebno-medicinskaya ekspertiza lechebnoi deyatel'nosti [Judicial medical examination of medical activities] (Sverdlovsk, 1988, 112 p.). [in Russian]
14. Sergeev Yu.D., Erofeev S.V. Neblagopriyatnyi ishod medicinskoj deyatel'nosti. [Unfavorable outcome of medical care] (Moscow, 2001, 288 p.). [in Russian]
15. Savickaya A.N. Vozmeschenie uscherba, prichinennogo nenadlezhaschim vrachevaniem. [Compensation for damage caused by improper treatment] (Vishcha school, Lviv, 1982, 192 p.). [in Russian]
16. Shimanskaya S. V. Prichinno-sledstvennaya svyaz kak uslovie grazhdansko-pravovoi otvetstvennosti pri osuschestvlenii medicinskoj deyatel'nosti [Causal relationship as a condition of civil liability in the implementation of medical activities], Medical Law, 4, 45-48 (2010). [in Russian]
17. Suleimenov M.K. Institut otvetstvennosti v literature i zakonodatel'stve [Institute of responsibility in literature and legislation], Lawyer, 6, 17-20 (2006). [in Russian]
18. Cyganova O.A. Grazhdansko-pravovaya otvetstvennost medicinskih rabotnikov za prichinenie vreda zdorovyu pacientov pri osuschestvlenii professionalnoi deyatel'nosti: ucheb. posobie [Civil liability of medical workers for causing harm to the health of patients in the implementation of professional activities: textbook. allowance / O.A. Tsyganova, A.E. Martynov, I.V. Ivshin; ed. T.G. Svetlichnaya] (Sever Publishing House. state med. un-ta, Arkhangelsk, 2009, 176 p.). [in Russian]
19. Sezev V.V. Osobennosti primeneniya vnedogovornoj otvetstvennosti v sfere medicinskih uslug [Features of the use of non-contractual liability in the field of medical services], Economy and society, 5,

69-71 (2015). [in Russian]

20. Puchkova V.V. Opredelenie pravovoi prirody i roli yuridicheskoi otvetstvennosti medicinskih rabotnikov v pravovoi zaschite pacientov [Determination of the legal nature and the role of the legal responsibility of medical workers in the legal protection of patients], Research Result. Series: Social and Humanitarian Research, 1, 77-82 (2016). [in Russian]

21. Kuranov V.G. Grazhdansko-pravovaya otvetstvennost za pravonarusheniya v sfere zdavoohraneniya: osnovaniya, vidy, poryadok ee opredeleniya i nalozheniya na vinovnyh [Civil liability for offenses in the field of health care: grounds, types, procedure for its determination and imposition on the perpetrators], Actual problems of Russian law, 11, 2398-2404 (2014). [in Russian]

22. Maslyakov V.V., Portenko N.N. Osobennosti grazhdansko-pravovoi otvetstvennosti v sfere medicinskih uslug [Features of civil liability in the field of medical services], Medical Law, 6, 28-32, (2019); Farber E.V. Yuridicheskaya otvetstvennost v sfere osuschestleniya medicinskoj deyatel'nosti [Legal responsibility in the field of medical activities], Medical Law, 6, 38-44, (2019); Akopov V.I. Medicinskoe pravo: uchebnik i praktikum dlya vuzov [Akopov V.I. Medical law: textbook and workshop for universities] (Yurayt Publishing House, Moscow, 2018, 287 p. (Specialist). -ISBN 978-5-534-01259-0. – Text: electronic // EBS Yurayt [site]. – URL: <https://urait.ru/bcode/414216> (date of access: 20.04.2021); Sergeev Yu.D., Mohov A.A. Osnovy medicinskogo prava Rossii. Uchebnoe posobie [Sergeev Yu.D., Mokhov A.A. Fundamentals of medical law in Russia. Textbook / Ed. member – corr. RAS, prof. Y.D.Sergeeva. – 3rd ed., Updated. and additional]- (Moscow, 2016, 416 p.) [in Russian]

23. Maulenov K.S., Maulenova B.N. Medicinskoe pravo Respubliki Kazakstan: uchebnoe posobie. [Medical law of the Republic of Kazakhstan: textbook] (Publishing house of KazNU named after al-Farabi, Almaty, 2019, 206 p.) [in Russian]

Авторлар туралы мәліметтер:

Мауленов К.С. – заң ғылымдарының докторы, Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінің экономика және бизнес кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан

Мауленова Б.Н. – заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ медицина және денсаулық сақтау факультетінің саясат және денсаулық сақтауды ұйымдастыру кафедрасының доценті Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Мауленов К.С. – доктор юридических наук, профессор кафедры экономики и бизнеса Международного университета информационных технологий, Алматы, Казахстан

Мауленова Б.Н. – кандидат юридических наук, доцент кафедры политики и организации здравоохранения факультета медицины и здравоохранения КазНУ имени аль-Фараби Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Maulenov K.S. – Doctor of Law, Professor of the Department of Economics and Business of the International University of Information Technologies, Almaty, Kazakhstan

Maulenova B.N. – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Health Policy and Organization of the Faculty of Medicine and Health of KazNU named after al-Farabi Almaty, Kazakhstan

Т.К. НУРЕКЕШОВ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Семей қ., Қазақстан
(E-mail: nurekechovt@mail.ru)

ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада энергетика саласындағы халықаралық деңгейдегі ынтымақтастықтың және энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің өзекті мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: энергетикалық хартия, отын энергетика кешені, энергетикалық нарық.

ОСНОВЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы сотрудничества в области энергетики на международном уровне и обеспечения энергетической безопасности.

Ключевые слова: энергетическая хартия, топливно-энергетический комплекс, энергетический рынок.

FUNDAMENTALS OF INTERNATIONAL LEGAL SUPPORT OF ENERGY RELATIONS

Abstract. This article discusses current issues of cooperation in the field of energy at the international level and ensuring energy security.

Keywords: energy Charter, fuel and energy complex, energy market.

Энергетика саласындағы ынтымақтастық және энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша қазіргі таңдағы қолданыстағы бірден бір көп жақты шарт 1994 жылғы энергетикалық хартияға қосымша шарт болып табылады (ЭХШ) [Официальный сайт Энергетической Хартии].

ЭХШ–энергияны желілік тасымалдау ережелерін белгілеген алғашқы көп жақты халқаралық шарт болып табылады. ЭХШ қол қойылғанға дейін тауар транзиті бойынша көп жақты келісімдер энергетика саласы үшін басты маңызға ие болатын желілік тасымалдаудың ерекшеліктерін көрсеткен жоқ. Мысалы, Барселона конвенциясы мен 1921 жылғы транзит бостандығы туралы Статут және 1965 жылғы континентішілік мемлекеттердің ішкі транзиттік саудасы туралы конвенциясы тек теміржол және су жолдары арқылы транзиттік тасымалдау мәселелерін реттейді. Соңғысы мемлекет арнайы жеке осы мәселе бойынша келісім шарт жасасқан жағдайда ғана желілік тасымалдауды қолдану мүмкіндігін қарастырады. Бұл Конвенциялар мемлекеттердің шектеулі бөлігінде ғана әрекет етеді, мұның өзі оларды жалпы таныған деп есептеуге мүмкіндік бермейді.

ГАТТ 1947 ж. (ГАТТ 1994 ж.) мемлекеттердің елеулі көлемін қамтиды. Оның құрамына енген V транзиттік бап өз саласынан формалды түрде желілік тасымалдауды алып тастамайды, бірақ мемлекеттер оны іс жүзінде тасымалдаудың осы түріне қатысты қолданбайды және бірнеше мем-

лекеттер бұл баптың энергияны желілік тасымалдауға таратылу мүмкіндігін даулау үстінде.

БҰҰ 1982 жылғы теңіз құқығы бойынша Конвенциясы [Конвенция ООН по морскому праву. Заключена 10 декабря 1982 года] теңіз кеңістігінде құбыр жолдары мен кабельдер тартуға қатысты бірнеше маңызды ережелерді белгілейді, бірақ бұл ережелердің негіздік және территориялық қамтылуы шектеулі болып келеді.

Хартия процесі Евроодақ елдерін, орталық және шығыс Европаны, Ресей Федерациясын, орталық Азияны және Кавказды, сондай – ақ Жапонияны, Австралияны және Маңғолияны қамтиды. Шарт оның идеяларын қолдайтын барлық елдердің қосылуына ашық. Осы жағынан алып қарағанда Қытай, Иран, Корея және АСЕАН мемлекеттері сияқты елдер Хартия процессіне үлкен қызығушылық танытуда, сол арқылы оның географиялық қамту аймағын одан әрі кеңейту мүмкіндігін беруде.

Энергетикалық Хартия процессіне қатысушы елдердің алдында жақын арадағы жылдар ішінде тұрған негізгі міндет – Шарт бойынша міндеттемелердің толық көлемде орындалуы. Бұл өз кезегінде тасымалдау, сауда, инвестициялар, қоршаған ортаны қорғау және энергетиканың тиімділік салалары бойынша халқаралық ынтымақтастықтың өсуіне алып келеді. Қол жетілген нәтижелерді дамыта отыра Хартия процесі шынайы ашық ешбір кемсітушіліксіз нарық құру мақсатын жүзеге асыруда басты рөл атқаруға да-

йын.

Шығыс пен батыс елдері арасындағы энергетикалық ынтымақтастықтың құқықтық негізін құратын көп жақты халқаралық шарт жасасу идеясы тұңғыш рет 1990 жылы Нидерланд Премьер – министрі Любберс көтеріп, Европалық комиссия (комиссия) қолдаған болатын.

1991 жылғы 17 желтоқсанда Гаагада 46 мемлекет Европалық энергетикалық Хартияға қол қойды, ол құқықтық жағынан міндетті емес, энергетикалық ынтымақтастықты нарықтық экономика, ашықтық және бәсекелестік негізінде дамытуға ынталылық принципі негізіндегі құжат болып табылады. Европалық энергетикалық Хартияның тараптары оның атауына қарамастан тек Европа мемлекеттері ғана емес, оған ЕО, АҚШ, Канада, Жапония және Австралияны қоса есептегендегі ОЭСР мемлекеттері, сондай – ақ бұрынғы КСРО мемлекеттері және экономикалық өзара көмек кеңесі мемлекеттері (Шығыс блогы) қол қойды. Қазіргі таңда ЕЭХ қолдаушы мемлекеттердің саны елу сегіз мемлекетті және екі Европалық қауымдастықты құрайды (Европалық қауымдастық және Евростатом).

Европалық энергетикалық Хартия құқықтық жағынан міндетті болып табылатын шарт құрастыруды қарастырған болатын. Соңғы келіссөздер қорытындысы бойынша 1994 жылғы 17 желтоқсанда Лиссабонда Энергетикалық Хартияға қосымша шарт қол қою үшін ашылды (ДЭХ немесе Шарт). Оны Европалық энергетикалық Хартияға мүше елдердің көпшілігі, бірақ барлығы бірдей емес, қолдады. Канада және АҚШ келіссөздерге қатысқанымен соңғы нәтижесінде ДЭХ-қа қол қоймады. ДЭХ оның депозитарийіне (Португалия Үкіметіне) 30-шы ратификациялық грамота тапсырылған кезде 1998 жылғы 16 сәуірде күшіне енді.

Қазіргі таңда ДЭХ елу бір мемлекет және екі Европалық қауымдастық қол қойды. ДЭХ қол қойған мемлекеттер оны ратификациялаған мемлекеттер (46 мемлекет) және ДЭХ-ты ратификацияламаған мемлекеттер (Австралия, Беларусь, Исландия и Норвегия) болып бөлінеді. Беларусь ДЭХ-ты ратификациялағанға дейін уақытша негізде қолданады. ДЭХ – ты ратификациялаған мемлекеттер – формалды түрде келісуші тараптар болып есептелінетін, шарттың толық құқылы қатысушылары болып табылады.

Қазақстан Республикасы Энергетикалық Хартияға қосымша шарт пен Энергетикалық Хартияға энергетикалық тиімділік және сонымен қатар жүретін экологиялық мәселелер бойынша хаттаманы 1995 жылы ратификациялады¹.

Энергетикалық Хартия мен ДЭХ-ты құрастыру мен шартқа отыру тарихы мерзімі бойынша бірнеше елеулі оқиғалармен тұспа – тұс келді:

¹ Указ Президента Республики Казахстан от 18 октября 1995 г. N 2537 «О ратификации Договора к Энергетической Хартии и Протокола к Энергетической Хартии по вопросам энергетической эффективности и сопутствующим экологическим аспектам» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет»: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002537_

КСРО – ның тарауы және жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы (1991), келіссөздердің Уругвайлық раундының аяқталуы және ХСҰ бойынша келісімге қол қойылуы (1994), солтүстік америкалық еркін сауда аймағын құру туралы келісімнің күшіне енуі (1994), европалық энергетикалық нарықты либералдандырудың басталуы (1988) [Право и бизнес в условиях экономического кризиса: опыт России и Германии, 2010]. Бұл тарихи факторлар келіссөз процессіне келесідей ықпал етті:

ДЭХ аса ірі саяси қысым көрсету арқылы қысқа мерзім ішінде қол жеткізілген күрделі компромисстің жемісі болды, мұның өзі оның сөйлем құрамдарынан көрініс тапты, олардың көпшілігі бір-біріне қарама – қайшы, екі түрлі мағынадағы, ал кейде жеткілікті теңестірілмеген болып келеді. ДЭХ-қа сынау найзасының негізгі бағыттары оның теңгерімсіздігі және транзиттік тасымал ережелерінің тиімсіздігі болды. ДЭХ-ты уақытша қолдануды тоқтату туралы шешім қабылдау кезінде соңғы сыни пікір жетекші рөл атқарды.

ДЭХ ерекшеліктері.

ДЭХ – энергетика саласындағы ынтымақтастыққа арнайы арналған тұңғыш көп жақты халқаралық шарт және сонымен қатар тұңғыш көп жақты инвестициялық шарт болып табылады. ОЭСР, ХСҰ, халқаралық банк шеңберінде инвестицияларды көп жақты реттеу әрекеттері жасалған болатын, алайда басты ережелер бойынша капитал импортерлері мен экспортерлері арасында келісімнің болмауына байланысты құқықтық жағынан міндеттеуші құралдардың пайда болуына әкелген жоқ. Әлі күнге дейін инвестициялық қатынастарды халқаралық реттеу негізінен екі жақты келісімдер негізінде жүзеге асырылады (қазір әлем бойынша 2000 астам екі жақты инвестициялық шарттар жасалынған). Осы жағынан алып қарағанда ДЭХ рөлі ерекше болып келеді: «көлбеу әрекет ететін» (бүкіл экономикаға ықпал ететін) көп жақты инвестициялық келісімдер жасауды прогресс жоқ болып тұрған кезде ДЭХ дәстүрлі түрде ең жабық салалардың бірі болып табылатын ОЭК – қа қатысты инвестициялық ережелерді анықтайды, сол арқылы оны халық шаруашылығының өзге салаларымен салыстырғанда неғұрлым либералдандыра түседі.

ДЭХ – тың субъектілік құрамы бір тектес емес. Біріншіден, ДЭХ құрамына мемлекеттер де, халқаралық ұйымдар да кіреді (Европалық қауымдастық). Шарттың аралас сипаты оған қатысушы мемлекеттердің позицияларын нығайта түседі, олар сонымен бір мезетте Европалық қауымдастықтың құрамына ене отырып ДЭХ-ты қолдану мен дамыту мәселелері төңірегінде «бір шеп» құра отырып әрекет етеді. Екіншіден, ДЭХ біріншісі басым бола отырып энергияны импорттау-

шы мемлекеттер де, экспорттаушы мемлекеттер де кіреді. Энергияны экспорттаушы елеулі мемлекеттер қатарынан ДЭХ- қа мүше мемлекеттер ретінде тек Әзербайжан, Түркменстан, Өзбекстан және Қазақстанды атауға болады (Норвегия мен Австралия ДЭХ ратификациялаған жоқ). Таяу Шығыстың, Африканың және Латын Америкасының экспорттаушы мемлекеттері ДЭХ- қа қол қойған жоқ. Бұл ДЭХ- ты негізінен энергияны импорттаушы мемлекеттерді біріктіретін құрал ретінде қарастыруға негіз береді.

ДЭХ – тың географиялық қамтуы Европа, бұрынғы КСРО, Азия (Жапония, Моңғолия, Түркия) және Австралияны қамтиды, ДЭХ- өңірлік шеңберден шыққанымен бұл оған әмбебаптық сипат және «жалпы таныған» белгі бермейді.

ДЭХ –тың мәтіндік құрылымы да күрделі. Негізгі мәтінмен қатар оның құрамына оның ажырамас құрамдас бөлігі болып есептелінетін он төрт қосымша мен бес шешім кіреді. Сонымен қатар қосалқы нормалардың үш тобы бар: декларациялар, хаттамалар және ұғыну. Хаттамалар- заңдық жағынан міндетті келісімдер, ал декларациялар- заңдық күштен айырылған құжаттар, оған ДЭХ- тың екі немесе одан көп тараптары оның ережелерін дамыту немесе нақтылай түсу үшін қол қояды. Ұғынудың мәртебесі анықталмаған, іс жүзінде ол ДЭХ- тың нақтылы нормаларына түсінік беру болып табылады. ДЭХ- қа қол қоюмен бір мезетте оның жекелеме ережелері бойынша көптеген декларациялар және ұғынымдар қабылданды және тиісті экологиялық мәселелер бойынша энергетикалық тиімділік мәселелері бойынша Энергетикалық хартияға хаттамаға қол қойылды. 1998 жылы Энергетикалық Хартияға Хаттама бойынша келіссөздер жүргізу бастамасы көтерілді, алайда олар сол күйі аяқталмай қалды.

ДЭХ – тың институционалдық құрылымына Энергетикалық Хартия бойынша конференция, секретариат және қосалқы органдар кіреді. Конференция халқаралық үкіметаралық ұйым түрінде болып келеді. Оған ДЭХ- қа қол қойған барлық елдер мүше болып табылады. Конференцияға 24 мемлекет және ДЭХ- қа қол қоймаған 10 халқаралық ұйым бақылаушы ретінде қатысады. Конференцияның маңызды өкілеттіктеріне ДЭХ- тың орындалуын қадағалау, ДЭХ- қа түзетулер мәтіндерін қабылдау туралы шешімдер, ДЭХ- қа жаңа тараптарды қосу туралы шешімдер, хаттамалар мен декларациялар бойынша келіссөздерді санкциялау туралы шешімдер жатқызылады. Сонымен қатар конференция энергетиканың кең көлемдегі мәселелері бойынша пікір алмасуға арналған форум қызметін атқарады.

Конференция мерзімді негізде шақырылады. Секретариат Конференцияның атқарушы органы болып табылады. Секретариатқа төрт жұмыс тобы (инвестициялар бойынша, тарифтер мен сауда бойынша, энергияның тиімділігі бойынша,

стратегия бойынша) және құқықтық кеңес беру тобы қолдау көрсетеді. Секретариаттың басшылығымен ОЭК саласы бойынша күрделі ғылыми – зерттеу жұмыстары энергияның өзекті мәселелері бойынша баяндамалар мен шолулар жасау, моделдік келісімдеер құрастыру жүзеге асырады.

ДЭХ нормаларының құқықтық күші әр түрлі болып келеді. ДЭХ құрамына қатаң міндеттемелер сипатында болып келетін нормалар және «жұмсақ құқық» құрамына кіретін ұмтылыс – нормалар кіреді. Мұнда ДЭХ нормалары (кейбіреулерін есепке алмағанда) тараптар арасындағы дауларды міндетті арбитарждық шешу тетіктерімен қорғалған (27 бап), мұның өзі тіпті ұмтылыс – нормалардың өзіне белгілі бір деңгейдегі құқықтық күш береді. Кейбір қатынастар олардың иерархиялық бағыныштылығын анықтаусыз қатаң және жұмсақ нормалар арқылы реттеледі, мұның өзі тараптардың тиісті қатынастарға қандай сипат бергісі келетінін ұғынуды қиындата түседі. ДЭХ- тың инвестициялық нормалары «екі деңгейлі қорғанысқа» ие болып келеді, себебі оларға инвесторлар мен қабылдаушы тараптар арасындағы дауларды арбитраждық шешім қабылдау тетіктері де таралады (26 бап). Мәселе мынада, ДЭХ тікелей әрекет ету күшіне ие ме, демек, тараптардың ұлттық соттарының қолдануына жата ма деген көзқарас пікірталас тудырып отыр, алайда арбитарждық деп көрсетілуі ДЭХ- тан туындайтын «көлбеу» (мемлекетаралық) және диогоналдық (инвестициялық) тараптардың шешімдерін ДЭХ тануға міндетті болып табылатын және өз аумағында орындауға міндетті болып табылатын нейтралды халқаралық органдарда шешуге болады.

ДЭХ- тың басты ережелері.

ДЭХ – тың жарияланған мақсаттары «Хартия принциптері мен мақсаттарына сәйкес өзара бір-бірін толықтыру және өзара тиімділік негізінде энергетика саласында ұзақ мерзімдік ынтымақтастыққа» қолдау көрсету болып табылады (2 бап). Сонымен, ДЭХ ережелерін түсіндіру кезінде оның ережелерінің мәтіндік жағы ғана емес сондай – ақ Европалық энергетикалық Хартияның мақсаттары мен принциптері де есепке алынуы тиіс.

Мазмұны бойынша ДЭХ энергетика саласындағы кең көлемдегі қатынастарды қамтиды. ДЭХ нормаларын үш негізгі модульге бөліп көрсетуге болады: сауда, инвестициялық және транзиттік.

Сауда саласында ДЭХ тұтас алғанда сауда және тарифтер туралы Бас келісім (ГАТТ) ережелеріне және сонымен байланысты құжаттарға негізделеді.

ДЭХ 29 бабы кемінде тараптардың бірі ГАТТ тарапы болып табылған жағдайда тараптар арасындағы энергия саудасын ГАТТ ережелеріне бағындырады. Демек, ХСҰ кірмейтін ДЭХ тараптары энергиямен сауда жасау кезінде тіпті оған мүше болмай тұрып та осы ұйымның ережелеле-

рін басшылыққа алатын болады (G қосымшасында келтірілген түсініктемелерді есептемегенде). ДЭХ- қа қатысатын ХСҰ мүшелері арасындағы қатынастар тек қана ГАТТ және онымен байланысты нормалар арқылы реттеледі (ст. 4).

2010 жылы күшіне енген 1998 жылғы Сауда түзетулері ДЭХ сауда ережелерінің әрекетін энергетикалық құрал – жабдықтармен сауда жасауға да таратады.

ДЭХ III бөлімінде көрсетілген инвестициялық нормалар ДЭХ – тың негізгі мазмұны болып табылады. Олар екі түрлі мақсатты көздейді: нарыққа қол жетімділікті реттеу және инвестицияларды қорғау. Бұл нормалар ДЭХ- тың қабылдаушы тараптары мен ДЭХ- тың өзге тараптары ішінен шыққан инвесторлар арасындағы қатынастарға біріншісінің аумағына капитал енгізуді жүзеге асырумен байланысты таралады.

ДЭХ инвестициялық нормаларымен байланысты мәселелері.

Біріншіден, шет елдік инвесторлардың қол жетімділігін шектеу түріндегі энергетикалық нарықты ашу идеологиясы қазіргі жағдайға сәйкес келмейді. Мемлекеттердің көпшілігі отын энергетика кешені (ОЭК) саласына шет елдік инвесторлардың қол жетімділігін шектеу бойынша қолданыстағы нормаларды қолдайды және жаңа нормалар енгізуде [Василевская Д.В., 2010], демек, ДЭХ- тың инвестиция алды нормаларын іс жүзінде сақтамайды. Сондай – ақ мемлекеттердің ықпалы артып және ОЭК саласындағы активтердің консолидациялануы жағдайында ДЭХ қосымша инвестициялық шартта көрсетуді жоспарлаған ОЭК – ті монополизациялау және жекешелендіру идеясы да өзекті болудан қалады.

Екіншіден, бұрын соңды халқаралық құқықта қолданылып көрмеген «энергетикалық қорларға егемендік» деп аталатын бапқа енгізілген энергетикалық қорларға ешбір кемсітушіліксіз қол жетімділікке қолдау көрсету міндеттемесі, өз негізінде жалпы таныған табиғи қорларға егемендік принципін жоққа шығарады. Ол тараптарды осы принциптің ең маңызды элементтерінің бірі – шет елдік инвесторлар үшін өзінің қалауы бойынша кемсітушіліксіз құқықты алып тастау бойынша құқықтан айырады (ст. I (2) 1962 жылғы 14 желтоқсандағы ГА ООН N 1803 резолюциясы «Табиғи қорларға ажырамас егемендік»). Тараптарға қорларға кемсітушіліксіз қол жеткізу үшін кедергілер жасалынбайтындай ету үшін қорларға меншік жүйесін реттеуге тиым салынады (п. 2 ст. 18 ДЭХ). Сонымен қатар, жалпы инвестиция алды нормаларға қарағанда әлдеқайда қатаң құрастырылған бұл міндеттеме ОЭК – тің өзге сегменттерімен салыстырғанда «upstream» саласына қол жетімділікті барынша либералдандыра түседі, мұның өзі асимметриялық реттеу проблемасын тудырады. Қорларға қол жетімділікке қолдау көрсету міндеттемесімен салыстырғанда технологиялар (ст. 8) мен капиталға (ст. 9) қол

жеткізу бойынша міндеттемелер әлдеқайда жұмсақ болып келеді. Бұл шарттың теңгермешілігінің болмауы мәселесін тудырады.

Үшіншіден, ДЭХ – тың кейбір инвестициялық нормалары бір-біріне қарама – қайшы келеді, ал иерархиялылықты анықтауда айқындықтың болмауы тиісті қатынастарды қалай реттеу қажет екенін нақтылы анықтауға мүмкіндік бермейді. Мысалы, ДЭХ- тың 10 бабының 1 тармағындағы қатаң инвестиция алды нормасы (инвесторларға «тең құқылы» жағдай тудыру міндеттілігі) өзінің сипаты бойынша ДЭХ- тың 10 бабының 2 тармағындағы жұмсақ инвестиция алды нормасына сәйкес келмейді (кемсітушіліксіз режим жасауға ұмтылыс). Қорғаныс түсініктемесімен белгіленген ДЭХ тарапының инвестициялық келісімдерді бұзуына міндетті түрде тиым салынатыны (п. 1 ст. 10) белгілі бір шарттарды сақтаған жағдайда мұндай әрекетті жасауға мүмкіндік беретін 13 бапқа сәйкес келмейді (экспроприация эффектісі бар).

ДЭХ реттейтін басты мәселелерге келетін болсақ оларды жетілдірудің кең көлемдегі мүмкіншіліктері бар екенін анықтауға болады. Мысалға И.В.Гудков қарастырған ДЭХ- тың инвестициялық және транзиттік ережелерін алуға болады [Гудков И.В., Нефть, газ и право. 2009. № 6; 2010. № 1].

«Инвестициялық модуль» – ДЭХ- тың ең басты және сонымен қатар ең күрделі бөлігі болып табылады. Келісуші тараптардың өзге шарттарымен коллизия болған жағдайда ДЭХ- тың неғұрлым инвестициялар үшін тиімді шарттары басымдыққа ие болады, мұның өзі біріншісінде келтірілген алып тастауларды еңсеруге мүмкіндік береді. Бұл жағдай АҚШ- тың ДЭХ- қа қол қоймау туралы шешім қабылдауында маңызды рөл атқарды, себебі американдықтардың еркін сауда туралы солтүстік америкалық ассоциация шеңберінде келісілген энергия саласындағы алып тастаулардың ДЭХ көмегімен еңсерілуі мүмкін екенін айқын түсінді. Ресей мен ЕЭЫ арасындағы 1994 жылғы әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімге қатысты да осыған ұқсас жағдай қалыптасқан (СПС). СПС – ке 3 және 4 қосымшалардағы ОЭК- ке қатысты келтірілген алып тастаулар ДЭХ- тың неғұрлым либералды ережелерін қолдану арқылы еңсерілуі мүмкін. Екі шарттың да іс жүзінде бір мезетте жасалғанын есепке алатын болсақ бұл өте қызықты жағдай.

Келісуші тараптардың нарықтарына қол жеткізуге арналған ДЭХ- тың «жұмсақ» нормалары «(инвестиция алды режимі), әдемі декларациядан оның ерекшеленген түріне көшуіне жол береді, сол арқылы мемлекетаралық арбитраж тетіктерімен жабдықталған нақтылы міндеттемелерге айналады. Өз кезегінде ДЭХ- тың 18 бабының 4 тармағы халқаралық құқықта бұрын соңды қолданылып көрмеген энергетикалық нарықтың жеке сегменті болып табылатын «upstream»

саласына қол жетімділікке қолдау көрсету міндеттемесін қарастырады, ол табиғат қорларына егемендік принциптері арқылы мұндай міндеттемелерден қорғалып келген болатын. Сонымен қатар ДЭХ – қа болашақта ОЭК – ке толық көлемде «ашық есік» тұжырымдамасын енгізу және ОЭК – і монополиясыздандыруға тиісті қосымша инвестициялық шарт жасау туралы «революциялық идея» енгізілген.

Көріп отырғанымыздай аталған нормалар көп жақты құралдарды құрастыруда прогрестің жоқтығымен сипатталатын инвестицияларды халқаралық реттеу саласындағы «статикалық» жағдаймен де, энергетика саласына шет елдік инвесторлардың қол жетімділігін шектеуді қолданатын егеменді құқықтарды сақтауға ерекше маңыз беретін келісуші тараптардың заңнамаларының даму логикасымен де сәйкес келмейді. Осы жағынан алып қарағанда ДЭХ парадоксті

жағдай тудырады экономиканың дәстүрлі түрде ең жабық салаларының бірі болып келген энергетика либералдандыру мәселелеріне келгенде халық шаруашылығының өзге салаларының барлығының «алдында» болған болып шығады.

ДЭХ дауларды арбитражды шешу тетігін қарастырады. Экономиканың стратегиялық саласының қызмет етуінің маңызды мәселелерін реттейтін нақтылы қалыптастырылмаған нормаларды қолдануды халқаралық арбитражға ұсыну салдарын болжап болмайтын қатерлі қадам болып табылады. Арбитраж мұндай жағдайда құқықты қолданушы емес, құқық шығармашылығы қызметімен айналысуы тиіс болады, мұның өзі келісуші тараптардың егеменді мүдделеріне сәйкес келмейді. Арбитраждың құпиялылық сипаты және прецеденттік көзқарастың болмауы ДЭХ-ты қолдану тәжірибесінің ашықтығы мен кезеңділігіне теріс ықпал ететін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Официальный сайт Энергетической Хартии: <http://www.energycharter.org/process/energy-charter-treaty-1994/energy-charter-treaty/>

Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву. Заключена 10 декабря 1982 года. Официальный сайт ООН: www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_r.pdf

Указ Президента Республики Казахстан от 18 октября 1995 г. N 2537 «О ратификации Договора к Энергетической Хартии и Протокола к Энергетической Хартии по вопросам энергетической эффективности и сопутствующим экологическим аспектам» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет»: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002537_

Правовые вопросы становления и трансформации нефтегазового рынка в условиях финансового кризиса и после него. В кн.: Право и бизнес в условиях экономического кризиса: опыт России и Германии. М., 2010

Василевская Д.В. Правовое регулирование отношений недропользования в Российской Федерации и зарубежных странах: теория и практика. М., 2010.

Гудков И.В. Российский концептуальный подход и Договор к Энергетической хартии // Нефть, газ и право. 2009. № 6; 2010. № 1.

REFERENCES:

1 Oficial'nyj sajt Energeticheskoy Hartii: <http://www.energycharter.org/process/energy-charter-treaty-1994/energy-charter-treaty/>

2 Konvenciya Organizacii Ob"edinennyh Nacij po morskому pravu. Zaklyuchena 10 dekabrya 1982 goda. Oficial'nyj sajt OON: www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_r.pdf

3 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 18 oktyabrya 1995 g. N 2537 «O ratifikacii Dogovora k Energeticheskoy Hartii i Protokola k Energeticheskoy Hartii po voprosam energeticheskoy effektivnosti i soputstvuyushchim ekologicheskim aspektam» // Informacionno-pravovaya sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet»: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002537_

4 Pravovye voprosy stanovleniya i transformacii neftegazovogo rynka v usloviyah finansovogo krizisa i posle nego. V kn.: Pravo i biznes v usloviyah ekonomicheskogo krizisa: opyt Rossii i Germanii. M., 2010

5 Vasilevskaya D.V. Pravovoe regulirovanie otnoshenij nedropol'zovaniya v Rossijskoj Federacii i zarubezhnyh stranah: teoriya i praktika. M., 2010.

6 Gudkov I.V. Rossijskij konceptual'nyj podhod i Dogovor k Energeticheskoy hartii // Neft', gaz i pravo. 2009. № 6; 2010. № 1.

Авторлар туралы мәліметтер:

Нурекешов Талап Кайратович – PhD доктор, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., Қазақстан, E-mail: nurekechovt@mail.ru

Сведения об авторах:

Нурекешов Талап Кайратович – доктор PhD, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей, Казахстан, E-mail: nurekechovt@mail.ru

Information about the authors:

Nurekeshov Talap Kairatovich – PhD, Kazakh humanitarian and Law Innovation University, Semey, Kazakhstan, e-mail: nurekechovt@mail.ru

А. НҰРЛАНҰЛЫ^{1*}, Ж.М. АХМЕТОВ²
¹Университет имени Сулеймана Демиреля

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Мақалада "бұлтты технологиялар" ұғымы және оның Қазақстан Республикасының ағымдағы заңнамасы шеңберінде әлеуетті пайдаланылуы зерттеледі. Авторлар Қазақстан Республикасының Дербес деректер және ақпараттандыру саласындағы ағымдағы заңнамасының ережелерін, сондай-ақ "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын қарайды және талдайды. Қазақстан Республикасында бұлтты технологияларды құқықтық реттеудің маңызды мәселелерінің бірі аталған ұғымды енгізу және бұлтты технологияларды пайдалану бөлігінде ережелерді дәл айқындау мәселесі болып табылады.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БҰЛТТЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Түйінді сөздер: бұлтты технологиялар, бұлтты технологияларды құқықтық реттеу, бұлтты есептеулер, бұлтты құжат айналымы.

Аннотация. В статье исследуются понятие «облачных технологий» и его потенциальное использование в рамках текущего законодательства Республики Казахстан. Авторами рассматриваются и анализируются положения текущего законодательства Республики Казахстан в области персональных данных и информатизации, а также Государственная программа «Цифровой Казахстан». Одним из важных вопросов правового регулирования облачных технологий в Республике Казахстан является вопрос внедрения указанного понятия и точного определения положений в части использования облачных технологий.

Ключевые слова: облачные технологии, правовое регулирование облачных технологий, облачные вычисления, облачный документооборот.

LEGAL REGULATION OF CLOUD TECHNOLOGIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article explores the concept of "cloud technology" and its potential use under current legislation of the Republic of Kazakhstan. The authors consider and analyze the provisions of current legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of personal data and informatization, as well as the Government Program "Digital Kazakhstan". One of the important issues of legal regulation of cloud technologies in the Republic of Kazakhstan is the introduction of this concept and the precise definition of the provisions regarding the use of cloud technologies.

Keywords: cloud technologies, legal regulation of cloud technologies, cloud computing, cloud document flow.

Понятие «облачных технологий»

«Облачные технологии» — это вид информационных технологий, предоставляющий пользователям доступ к вычислительным ресурсам и данным (например, система хранения данных) посредством сети Интернет.

В настоящее время облачные технологии имеют огромный спрос среди пользователей — физических и юридических лиц и активно используются ими в повседневной и деловой жизни.

«Облачные технологии и решения» по хранению данных предоставляют указанным пользователям разные варианты и способы хранения и обработки их данных в информационных центрах.

Согласно исследованию компании IDC, выпущенному в августе 2020 года, которое посвящено мировому рынку публичных облачных сервисов, по итогам 2019 года всемирно известные Amazon, Microsoft, Salesforce.com, Google и Oracle заняли более трети мирового рынка публичных облачных сервисов. При этом, полагается рост данного рынка, связанный с пандемией, которая породила активную потребность в облачных услугах. Опираясь на вышеуказанное, можно заключить, что все больше компаний, в том числе и казахстанские, стремятся к использованию облачных технологий.

Облачные технологии в Республике Казахстан

Законодательство многих государств, в том числе Республики Казахстан, не предусматривает точное регулирование «облачных технологий». Более того, законодательство Республики Казахстан не содержит в себе понятия «облачные технологии».

В целом, есть вероятность, что использование облачных технологий может привести к:

- Передаче персональных данных;
- Трансграничной передаче данных (то есть, за пределы территории Республики Казахстан);
- Использованию облачных технологий разными пользователями (частными, государственными).

Стоит принять во внимание, что пользователь облачных технологий может передать различные виды персональных данных за пределы территории Республики Казахстан. Поэтому, необходимо учитывать положения законодательства Республики Казахстан в области персональных данных.

Использование облачных технологий в Республике Казахстан

Использование облачных технологий в Республике Казахстан стоит рассматривать с точки зрения:

- Неприкосновенности персональных данных;
- Частных и государственных конфиденциальных данных.

Персональные данные в Республике Казахстан

Согласно Закону Республики Казахстан о персональных данных, хранение персональных данных осуществляется собственником и (или) оператором базы, содержащей персональные данные (далее – «База»), а также третьим лицом, осуществляющим действия от имени собственника и (или) оператора в Базе, расположенной на территории Республики Казахстан.

При этом, согласно законодательству Республики Казахстан, разрешена трансграничная передача персональных данных на территорию иностранных государств. Однако, стоит учесть, что указанная передача разрешена только в том случае, если этими государствами обеспечена надлежащая защита персональных данных.

Закон Республики Казахстан о персональных данных не устанавливает ограничений на использование облачных технологий, расположенных за пределами территории Республики Казахстан для передачи и хранения персональных данных.

Персональные данные в Российской Федерации

Для сравнения, Закон Российской Федерации о персональных данных содержит требования о том, чтобы «сбор, систематизация, накопление, хранение, уточнение (обновление, изменение), выборка» персональных данных осуществля-

лись в базах, содержащих персональные данные, расположенных на территории Российской Федерации.

В свою очередь Закон Республики Казахстан о персональных данных отражает положение только о хранении персональных данных в Базах, находящихся на территории Республики Казахстан.

Более того, Закон Российской Федерации о персональных данных требует от собственников и (или) операторов баз, содержащих персональные данные обеспечить соблюдение указанного требования, тогда как Закон Республики Казахстан о персональных данных просто устанавливает, что хранение персональных данных осуществляется в базах данных, находящихся в Казахстане. То есть, существует определенное различие в императивности указанных положений, предусмотренных указанными юрисдикциями.

В связи с вышеизложенным, полагается, что возможно стоит пересмотреть статьи второй главы Закона Республики Казахстан о персональных данных для обеспечения более высокого уровня императивности, в части хранения персональных данных и территориальной определенности, в части действий собственника и оператора Базы.

Закон Республики Казахстан об информатизации

Закон Республики Казахстан об информатизации предусматривает понятие «электронные информационные ресурсы». Указанное понятие подразумевает «данные».

Данное понятие определяется как информация в электронной форме, которая содержится на электронном носителе и в объектах информатизации (электронные информационные ресурсы, программное обеспечение, интернет – ресурс и информационно-коммуникационная инфраструктура).

Виды электронных информационных ресурсов (данных)

В соответствии с Законом Республики Казахстан об информатизации, электронные информационные ресурсы (данные) разделяются на следующие виды:

- 1) Согласно форме собственности:
  - Государственные; и
  - Негосударственные.

Государственные электронные информационные ресурсы (данные) – это данные, которые создаются, приобретаются и накапливаются за счет бюджетных средств, а также полученные государственными органами иными законными способами.

Негосударственные электронные информационные ресурсы (данные) – это данные, которые создаются и приобретаются за счет средств физических и юридических лиц, а также полученные ими иными законными способами.

2) Согласно степени доступности:

- Общедоступные (публичные); и
- С ограниченным доступом:
  - Государственные секреты; и
  - Конфиденциальные.

Общедоступные электронные информационные ресурсы (данные) – это данные, которые предоставляются или распространяются их собственником или владельцем без указания условий доступа или их использования, а также сведения, доступ к которым является свободным и не зависит от формы их представления и способа распространения.

Электронные информационные ресурсы (данные) ограниченного доступа – это данные, которые содержат сведения, доступ к которым ограничен законами Республики Казахстан либо их собственником или владельцем в случаях, установленных законодательством Республики Казахстан.

Таким образом, персональные данные классифицируются как:

- Общедоступная информация, которая содержит в себе персональные данные;
- Данные с ограниченным доступом, которые содержат в себе персональные данные.

Отнесение электронных информационных ресурсов (данных) к электронным информационным ресурсам, которые содержат сведения, составляющие государственные секреты, осуществляется согласно законодательству Республики Казахстан о государственных секретах.

Конфиденциальные электронные информационные ресурсы (данные) – это данные, которые содержат сведения, не составляющие государственные секреты, но доступ, к которым ограничен законами Республики Казахстан либо их собственником или владельцем.

Передача электронных информационных ресурсов (данных)

Закон Республики Казахстан об информатизации предусматривает, что собственник или владелец электронных информационных ресурсов (данных) вправе свободно использовать и распространять их с соблюдением ограничений, установленных законами Республики Казахстан.

Существуют ограничения на передачу за пределы территории Республики Казахстан электронных информационных ресурсов (данных) с ограниченным доступом. Общедоступные электронные информационные ресурсы (данные) могут быть переданы без ограничений.

Закон Республики Казахстан об информатизации в контексте использования облачных технологий

Закон Республики Казахстан об информатизации не предусматривает никаких ограничений и запретов касательно использования облачных технологий. Указанный Закон не предусматривает понятия «облачных технологий».

При этом, указанный Закон не предусматривает положений, определяющие сбор, хранение, использование и передачу электронных информационных ресурсов (данных) в использовании облачных технологий. То есть, в данной области информационных технологий правовое регулирование отсутствует.

Облачные технологии в Государственной программе «Информационный Казахстан-2020»

В настоящее время в Республике Казахстан реализуется государственная программа «Информационный Казахстан», утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 (далее – «Программа»). Сроки реализации Программы установлены на 2018-2022 годы. Как отражается в самой Программе, она нацелена на ускорение темпов развития экономики Республики Казахстан и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также создание условий для перехода экономики Республики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего в долгосрочной перспективе.

Одними из задач Программы, помимо прочего, являются цифровизация отраслей экономики (добывающие и обрабатывающие сектора), цифровизация внутренней деятельности государственных органов.

Согласно Программе, в рамках цифровизации добывающих и обрабатывающих секторов будут продолжены реструктуризация и модернизация производств. Для того, чтобы повысить производительность труда и экологичности производства. В свою очередь, данное направление предполагает создание условий для стимулирования цифровизации промышленности, то есть, внедрение элементов Индустрии 4.0. Для повышения ее конкурентоспособности за счет улучшения контроля производственных процессов, сокращения потерь, снижения себестоимости продукции, увеличения производительности труда, повышения эффективности и безопасности производства и другое. К основным элементам Индустрии 4.0 относятся, помимо прочего, *облачные технологии*, цифровой и виртуальный инжиниринг, интеллектуальное планирование и контроль производства, интеграция информационных систем управления производственными процессами, промышленный интернет, мониторинг состояния систем, дополненная и виртуальная реальность и т.д.

При этом, в соответствии с Программой, в рамках цифровизации внутренней деятельности государственных органов, в целях эффективного взаимодействия государственных органов и соблюдения принципов «paperfree» предполагается развитие системы управления бизнес-процесса-

ми, построенной на принципах *облачного* вычисления с дальнейшим развитием в цифровое хранилище. Поэтому, согласно плану мероприятий по реализации Программы, была поставлена задача о переходе на *облачный* документооборот в государственных органах. Срок исполнения данной задачи установлен на декабрь 2021 года.

Заключение

Интересным является тот факт, что в вышеиз-

ложенном тексте Программы встречаются уже известные нам термины «облачные технологии», «облачное вычисление» и «облачный документооборот».

Полагается, что указанные в Программе задачи и термины являются большим и прогрессивным началом пути точного правового регулирования в использовании облачных технологий в законодательстве Республики Казахстан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. URL:<https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prUS46780320>
2. URL:<https://digitalkz.kz/wp-content/uploads/2020/03/%D0%A6%D0%9A-%D1%80%D1%83%D1%81.pdf>
3. URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31396226
4. URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=33885902
5. Орозалиева М., «Облачные технологии в цифровизации нотариата». Режим доступа: URL: <https://www.zakon.kz/4996369-oblachnye-tehnologii-v-tsifrovizatsii.html> /свободный

REFERENCES:

1. URL:<https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prUS46780320>
2. URL:<https://digitalkz.kz/wp-content/uploads/2020/03/%D0%A6%D0%9A-%D1%80%D1%83%D1%81.pdf>
3. URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31396226
4. URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=33885902
5. Orozalieva M., «Oblachnye tekhnologii v cifrovizacii notariata». Rezhim dostupa: URL: <https://www.zakon.kz/4996369-oblachnye-tehnologii-v-tsifrovizatsii.html> /svobodnyj

Сведения об авторах:

Нұрланұлы Абылайхан – магистрант юридического факультета Университета имени Сулеймана Демиреля

Ахметов Жасулан Мейрамович – доктор юридических наук, адвокат

Авторлар туралы мәліметтер:

Нұрланұлы Абылайхан – Сүлеймен Демирел атындағы университетінің заң факультетінің магистранты

Ахметов Жасулан Мейрамұлы – заң ғылымдарының докторы, адвокат

Information about the authors:

Nurlanuly Abylaykhan – Master's student of the Faculty of Law of Suleiman Demirel University

Zhasulan Meiramovich Akhmetov – Doctor of Law, Lawyer

УДК 340.15

¹ID ORCID 0000-0002-6191-6261

²ID ORCID 0000-0003-2781-3039

Е. ОҢДАШҰЛЫ^{1*}, А.О. ОҢДАШ

¹²эл-Фараби атындағы ҚазҰУ

(*E-mail: ernuron@mail.ru, ainurondash@gmail.com)

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР ЖӘНЕ РОМАН-GERMАНДЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Авторлар құқық жүйесі, заңнама жүйесі, құқықтық техника, құқықтың қайнар көздері мен олардың байланысы, заң практикасы, құқықтық қатынастар сияқты негізгі компоненттерді қарастырады. Құқықтық жүйенің типологиясы, оның ішінде заң шығарудағы басымдықтарды айқындау, заңды шешімдер қабылдау, құқықтық құндылықтар мен нұсқаулықтар үшін үлкен маңызға ие. Құқықтық жүйелердің тарихи түрлері қарастырылады, оның ішінде маңыздылығын жоғалтқан немесе түбегейлі өзгергендер де бар. Мақалада роман-германдық құқықтық жүйе мен жалпы құқық жүйесінің өзіндік ерекшеліктерінің арақатынасы талданады. Авторлар континенталды роман-германдық құқықтық жүйе белгілерінің интеграциялану фактісін дәлелдей отырып, жалпыға ортақ құқықтың бөлігі ретінде қарастырылатын роман-германдық құқықтың ерекше белгілерін зерттейді.

Түйін сөздер: құқықтық жүйе, құқықтық жүйенің тұжырымдамасы, құқықтық жүйенің құрылымы, құқықтық жүйелердің жіктелуі, Германияның құқықтық жүйесі, герман құқығы, роман-германдық құқықтық отбасы, роман-германдық құқықтық жүйе.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРАВОВЫЕ СИСТЕМЫ И ОСОБЕННОСТИ РОМАНО-GERMANСКИХ ПРАВОВЫХ СИСТЕМ

Аннотация. Авторы рассматривают основные составные элементы такие как система права, система законодательства, юридическая техника, источники права и их соотношение, юридическая практика, правовые отношения. Типологизация правовых систем имеет большое значение, в том числе для определения приоритетов в законотворчестве, принятии правовых решений, правовые ценности и ориентиры. Рассматриваются исторические типы правовых систем, в том числе те, которые утратили своё значение или существенно трансформировались. В статье дается анализ соотношения специфических черт романо-германской правовой системы и системы общего права. Авторы исследуют отличительные атрибуты романо-германского права, рассматриваемые традиционно как часть общего права, доказывая факт интегрирования признаков континентальной романо-германской правовой системы.

Ключевые слова: правовая система, понятие правовой системы, структура правовой системы, классификации правовых систем, правовая система Германии, германское право, романо-германская правовая семья, романо-германская правовая система.

MODERN LEGAL SYSTEMS AND FEATURES OF ROMAN-GERMAN LEGAL SYSTEMS

Annotation. The author examines the main constituent elements such as the law system, the legislation system, legal technique, sources of law and their correlation, legal practice, legal relations. Typology of law systems is of great importance, in particular, for prioritization in lawmaking, making legal decisions, determining legal values and guidelines. The article highlights various historical types of law systems, including those that have lost their meaning or modified significantly. In this article a comparative analysis is given of the specific attributes of the Romano-Germanic legal and common law legal systems. Considered traditionally as part of common law legal system, the Authors investigate distinctive attributes of Germanic legal system law, proving the fact of integration of significant features of Continental Romano-Germanic legal system legal systems.

Keywords: legal system, legal system concept, legal system structure, classification of legal systems, Legal system of the Germany, German law, Romano-Germanic legal family, Romano-Germanic legal system.

«Құқықтық жүйе» категориясы салыстырмалы жүйені түсіну керек. Содан кейін сіз бүгінгі таңда құқықтың негізгі объектісі ретінде әрекет етеді. қандай негізгі құқықтық жүйелер бар екенін бі- Осыған байланысты негізгі мәселе – құқықтық луіңіз керек. Заңтанушы ғалымдардың еңбекте-

рінде құқықтық жүйенің анықтамалары өте қарама-қайшы келеді. Әр түрлі елдерде олардың құқықтық жүйені зерттеудегі көзқарастары басым: АҚШ-та – прагматикалық, Францияда – салыстырмалы-құқықтық, Германияда – философиялық. Алайда, әртүрлі елдердің ғалымдарының құқықтық жүйені анықтауда бастысы бірауыздылығымен, әртүрлі анықтамалардың болуына әкеліп соқтырған ерекшеліктерде айырмашылықтар бар[1, 448 с].

Қазіргі заманғы заң әдебиеттерінде құқықтық жүйенің әртүрлі анықтамалары берілген, олардың әрқайсысында дерлік өзінің «рационалды ядросы» бар. Бұл, ең алдымен, құқықтық жүйенің күрделі әлеуметтік құбылыс екендігіне байланысты, оның әмбебаптығын тек ғылыми категориялар жүйесінің көмегімен анықтауға болады. Жалғыз анықтама оның барлық қасиеттерінің сипаттамаларын біте алмайды. Осыған қарамастан, кейбіреулер, кем дегенде, «құқықтық жүйе» категориясына қатысты көзқарастардың бірлігі қажет. Логикалық және тарихи бірліктің қағидатына сәйкес, құқықтық жүйенің жалпы анықтамасы құқық нысандарының нақты тарихы мен әртүрлілігін көрсетуі керек. Біздің құқықтық жүйені түсінуіміз үшін негізгі категориялар: «құқықтық түсіну», «заң шығару», «құқық қолдану». Сондықтан, құқықтық жүйені зерттеу, ең алдымен, көзқарастар, идеялар, теориялар жүйесін, мысалы, қамтуы керек. берілген тарихи кезеңдегі құқықтық түсінік; екіншіден, нормативтік-құқықтық базаны, оның құрылымын талдау; үшіншіден, құқық қолдану жүйесі. Құқықтық жүйе дамып келе жатқан жүйе болып табылады, ол біртіндеп сақталмайды, бірақ үнемі өзгеріп отырады және тарихи процесс барысында өзгеріп отырады. Алайда оның барлық элементтері бірдей қарқынмен дамымайды[2, 65 с].

Ұлттық заң жүйесі, құқықтық жүйелер тобы, құқықтық жүйелер тобы, құқықтың тарихи типі, әлемнің құқықтық картасы сияқты бастапқы бастапқы өзара байланысты концептуалды ұғымдардың мазмұнын ашу өте маңызды. «Құқықтық жүйе» категориясы заң ғылымында бірнеше мағынада қолданылады. Белгілі бір мемлекеттің заңы ретінде түсініліп, терминологиялық түрде «ұлттық құқықтық жүйе» деп аталатын құқықтық жүйенің ең тар тұжырымдамасына жүгінейік. Сонымен қатар, «құқықтық жүйе» түсінігі оны шатастырмауы керек «құқық жүйесі» түсінігімен тар мағынада. Бұл синонимдер емес. Құқықтық жүйе – бұл құрылымдық-институционалдық түсінік, ол объективті және субъективті факторлармен анықталатын құқық салаларының байланысын, өзара байланысы мен құрылымын ашады. Құқықтық жүйе дегеніміз неғұрлым кең ұғым. Ол құқықтың институционалдық құрылымымен (құқықтық жүйемен) қатар, қоғамның құқықтық өмірінің басқа да құрамдас бөліктерін қамтиды. Бұл компоненттерді талдау тек қана институцио-

налды құрылымды (құқықтық жүйені) талдай отырып ашыла алмайтын құқықтық дамудың аспектілері мен жақтарын көруге мүмкіндік береді. «Құқықтық жүйе» ұғымы, «құқық жүйесі» ұғымынан айырмашылығы, құқық салаларының ішкі әлеуметтік сәйкестігін тәуелсіз әлеуметтік субъект ретінде құқықтық жүйенің автономиясы ретінде көрсетеді. Сонымен қатар, «құқықтық жүйе» түсінігі «құқықтық үстемелі құрылым» ұғымын алмастырмайды, бұл заңдылықтың экономикалық негіздермен шарттылығын, әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі заңдылықтың, құқықтық және заңдық емес орнын көрсетеді, осыған байланысты басқа, аз көлемді категорияларды дұрыс түсінуге арналған әдістемелік нұсқаулық болып табылады. сияқты құқықтық жүйе мен құқықтық жүйе. Айта кету керек, барлық жағдайларда біз өзара байланысты тұжырымдамалар туралы айтып отырмыз, олардың бірі тар, екіншісі таралады, бірақ сонымен бірге өзінің автономды мәнін жоғалтпайды [3, 400 с].

Роман-германдық құқықтық жүйе Роман-германдық құқықтық отбасын келесі елдер ұсынады: Германия, Франция, Италия, Испания, Түркия, Жапония, Латын Америкасы елдерінің көпшілігі, Ресей Федерациясы және т.б.

Роман-германдық құқықтық жүйенің тарихи тамыры ежелгі Рим құқығынан бастау алады. Ерте орта ғасырларда (XII-XIII ғғ.) және одан әрі – Қайта өрлеу дәуірінде континентальды Еуропаның университеттік ғылымы қабылдауды – император Юстинианның кезінде рим құқығын қабылдау мен бейімдеуді жүзеге асырды. Мұндай заңды төңкерістің себебі – Батыс Еуропалық қауымдастықтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайларының өзгеруі. Бұл, ең алдымен, капиталистік өндіріс тәсілінің пайда болуы, табиғи экономиканың тауар-ақшамен алмастырылуы, экономикалық белсенділіктің өсуі, қалалардың, қолөнердің және сауданың тез өсуі туралы айтып отырмыз. Дискриминациялық, касталық, вассальдық-крепостнойлық типтегі феодалдық құқық ескірді және жаңа шындыққа сәйкес келмеді. Нарықтық, бәсекелік экономика субъектілердің формальды құқықтық теңдігі мен жеке бостандығына негізделген заңды талап етті. Батыс заңгерлерінің бәрі Римнің жеке құқығынан табылған. Алайда, біз ежелгі Рим құқығының тек бостандық деп аталатын азаматтарға тарайтын, бірақ құлдарға жатпайтын бөлігі туралы айтып отырмыз. Сондықтан жаңа жағдайларға бейімделген Римнің жеке құқығы болды[4, 147 с.].

Роман-герман құқығының жетекші қайнар көзі болып нормативтік құқықтық акт, дәлірек айтсақ, заң табылады. Заң басқа көздерге қарағанда сөзсіз басымдылыққа ие. Нормативтік актілер жүйесі құқықтық мемлекет негізін құрайды. Заңнама өмірдің барлық маңызды аспектілерін реттейді.

Роман-германдық құқықтық жүйеге ең жо-

ғарғы заңды күші бар жазбаша конституциялар тән. Нормативтік материалдарды оңтайландыру үшін салалық кодификация кең таралған. Құқықтық жүйе салалар, кіші секторлар, заң институттары және мекемелермен құрылымдалған. Құқықтың қоғамдық және жеке болып бөлінуі бар, ал соңғысына басымдық беріледі. Іс жүргізу салаларымен салыстырғанда материалдық құқық салалары басым орын алады. Ұқсастық кезінде құқықтың жалпы принциптері қолданылады-нормативтік тұрғыдан бекітілген немесе түсіндіру арқылы алынған. Құқықтық нормалар құқықтық мінез-құлықтың жалпы модельдері ретінде мемлекеттік биліктің заң шығарушы және атқарушы органдары тұжырымдалады. Сонымен бірге, ведомстволық, заңға тәуелді ереже шығарудың үлесі айтарлықтай үлкен. Сот құқық жасамайды, ол тек оны түсіндіреді және қолданады. Сот төрелігін жүзеге асыру кезінде судья заң шығаруды емес, нақты жағдайлардың қолданыстағы нормативтік модельге сәйкестігін анықтай отырып, құқықтық біліктілікті жүзеге асырады. Әдет-ғұрыптың рөлі шектеулі, ол тәуелсіз құқықтың қайнар көзі болып саналмайды, ол тек заңға қосымша болып табылады [5, 173 с.].

Белгілі бір тарихи кезеңдерде бірқатар роман-германдық құқықтық жүйелердің нормативтілігі төтенше формаларға ие болып, нормативтік құқықтық актіні құқықтың бірден-бір мүмкін қайнар көзі ретінде абсолюттендіріп, әдет-ғұрыптардың, прецеденттердің және келісімшарттық заңдардың нормативтік рөлін жоққа шығарды. Роман-германдық құқықтық жүйенің артықшылықтарына нақты ұйымдастырылған, дәйекті, иерархиялық құрылымдалған заңдар жүйесі жатады. Кемшіліктері – олқылықтардың болуы және өмірден біршама оқшаулану, өйткені заң шығарушылар қоғамдық қатынастардағы барлық нюанстар мен өзгерістерді объективті түрде болжай алмайды, әрдайым бұл өзгерістерге ілесе бермейді.

Тағы бір әлемдік құқық жүйесінің негізін континентальдық (роман-германдық) заң деп атады, оның классикалық сипаттамасын әйгілі француз компаративісті Рене Давид берген. Оның «Біздің заманымыздың негізгі құқықтық жүйелері» атты негізгі жұмысы Мәскеуде екі рет орыс тілінде жарық көрді – 1967 және 1988 жылдары [6, 496 с.]. Дэвид Рене континентальды Еуропада пайда болған құқықтық жүйелерді біртұтас роман-германдық заңдық отбасына біріктірді (құқықтық отбасы дегеніміз – олардың әртүрлі белгілері мен белгілерінің ортақтығы негізінде ажыратылатын ұлттық құқықтық жүйелердің жиынтығы деп түсініледі).

Бұл құқықтық жүйеге мыналар тән:

- оның барлық негізгі институттары, тұжырымдамалары, әдістемелері, сөздік қоры, құрылымы рим құқығына негізделген;
- ол доктриналық және логикалық сипатымен

ерекшеленеді;

- маңызды белгілері – кодификация, құқықтың реттелгендігі;
- негізгі құқық салаларында кодификациялаудың негізгі актілерінің болуы;
- англо-саксондық құқықтық отбасы нормаларымен салыстырғанда құқықтық нормалардың абстрактілігінің жоғары деңгейі;
- іс жүргізу құқығынан материалдық құқықтың басымдығы;
- заң терминологиясының, заңгерлердің жұмыс әдістері, оларды кәсіби даярлау жүйесінің ұқсастығы.

Роман-германдық отбасының барлық елдерінің құқығына тән белгілерге азды-көпті бірыңғай құқықтық қағидалар, оның ішінде сот қызметінің әдістерін анықтайтын қағидаларды қосу керек. Роман-германдық құқықтық жүйеге тән сипаттамалар жоққа шығарылмайтынына, керісінше, ерекше белгілерді көрсететініне назар аудару керек.

Роман-германдық құқықтық жүйенің орта ғасырлардағы (XIV-XVI ғасырлар) итальяндық, француздық және неміс университеттерінде рим құқығын зерттеу негізінде қалыптасқан өте ұзақ құқықтық тарихы бар. «Рим құқығын қабылдау» процесі жүрді (латынша *receptio*-дан қабылдау – таңдау, қарызға алу, өңдеу және ассимиляция). Алдымен бұл қабылдау доктриналық формаларға ие болды: Рим құқығы тікелей қолданылмады, оның тұжырымдамалық аппараты, құрылымы, ішкі логикасы және заң техникасы зерттелді.

«Романо-германик» термині латын және неміс елдерінің университеттерінің бір уақытта жасаған бірлескен күш-жігеріне құрмет көрсету мақсатында таңдалды. Роман-германдық құқықтық жүйе экономика және саясатпен байланысты және оны ортағасырлық және буржуазиялық қоғамның қойнауындағы тауар-ақша қатынастарының күрделі даму процесін, ең алдымен меншік қатынастарды, айырбастау, бастапқы жинақтауды, экономикалық емес жағдайдан экономикалық мәжбүрлеуге көшуді және т.с.с. ескерместен түсінуге болмайды [7, 176 с.].

Ортағасырлық Еуропада табиғи экономика үстемдік құрып, нарық пен сауда үшін өндіріс кең таралмаған кезде, Рим құқығының қажеті болмады. Бірақ өнеркәсіп пен сауда одан әрі жеке меншікті дамыта салысымен, Римнің жеке құқығы бірден қалпына келтіріліп, қайта күшіне енді.

Бұл Рим құқығын ортағасырлық Еуропада дамып келе жатқан тауар-ақша қатынастарына, содан кейін қазіргі заманғы нарықтық тетіктердің дамуына бейімделуге мүмкіндік берді (17-19 ғасырлар ортасы). Рим құқығын қабылдау Еуропа елдерінің құқықтық жүйелерінің белгілі бір ұқсастыққа ие болуына әкелді.

17-19 ғасырлардағы буржуазиялық революциялар құқықтың әлеуметтік табиғатын өзгертті, ортағасырлық құқықтық институттарды жойды,

құқықты роман-герман құқығының негізгі қайнар көзіне айналдырды. Заң феодалдық деспотизм мен озбырлыққа қарсы заңның үстемдігін қамтамасыз ететін бірыңғай ұлттық құқықтық жүйені құрудың ең қолайлы құралы ретінде қарастырылды.

Роман-герман құқығының негізгі қайнар көзі ретіндегі құқықтың маңызды рөлін анықтаған дәл осындай жағдайлар құқықты кодификациялауға мүмкіндік берді және қажет етті. Кодификациялау арқылы құқық қазіргі заманда бір жүйеге келтірілді, ол белгілі бір қағидаттарға еніп кеткендей болды. Кодификация романо-германдық құқықтық жүйенің тұтас құбылыс ретінде қалыптасуын аяқтады.

Мұның жағымды және жағымсыз жақтары болды. Жағымды жағында кодификация:

- халықтың құқықтық ағартуында маңызды рөл атқарды;
- заңның реттілігін, айқындығын, анықтылығы мен дәйектілігін көтерді;
- судьялар үшін нұсқаулық болды, олардың міндеттемелері мен жауапкершіліктерін арттырды;
- қажетті заңды іздеуді оңайлатты.

Кодификацияның жағымсыз жақтары:

- құқықтың табиғи дамуына кедергі келтірді, оны «тоқтатты»;
- іс жүзінде туындайтын барлық мүмкін жағдайларды алдын-ала көру мүмкін болмады;
- судьяға мәселені шешуге шығармашылықпен жүгінуге, оны (судьядан) пассивті орындаушы ете отырып мүмкіндік бермеді.

Роман-германдық құқық жүйесі Францияның, әсіресе, 19 ғасырдың басында жүзеге асырылған Наполеон кодификациясының құқықтық жүйесінің тікелей әсерінен қалыптасты. 1804 жылғы Наполеонның Азаматтық кодексі Еуропа құрылысындағы және одан тысқары көптеген мемлекеттерде роман-герман құқығының принциптерін бекіту процесіне үлкен әсер етті.

Рим құқығын Германияда қабылдануы 1896 жылғы Германияның Азаматтық кодексі сияқты ірі заң шығарушы ескерткіште кеңінен көрініс тапты. Оның негізін Рим құқығының жетістіктерін игерген неміс құқығы құрады. Рим құқығының әсері Германияның Азаматтық кодексінің құрылымына әсер етті [8, 811 с.].

Осылайша, роман-германдық құқықтық отбасы бастапқыда континентальды Батыс Еуропада қалыптасты. Бұл жүйені құруға, оның атауымен дәлелденетін, Франция мен Германияның заңдық ойлары мен заңнамалары ерекше үлес қосты.

Қазіргі заманда Еуропа мемлекеттері өздерінің құқықтық жүйесін Америкадағы, Азиядағы және Африкадағы отарлық иеліктерге көшірді. Кейбір мемлекеттер өз еріктерімен роман-герман құқығынан тұжырымдамаларды, құрылыстарды және тіпті бүкіл салалық массивтерді қабылдады.

Роман-германдық құқықтық жүйе континентальды Батыс Еуропа елдерінің (Франция, Германия, Голландия, Бельгия, Испания, Италия және т.б.), Жапонияның, Оңтүстік Кореяның, Индонезияның және басқа да кейбір Азия елдерінің құқығын бүкіл Латын Америкасына, басым көпшілігіне тарата бастады. Орталық Америка штаттары (әсіресе Испанияның, Португалияның және Францияның отарлық экспансиясы кезеңінде), көптеген Африка мемлекеттерінің құқықтық жүйелері, Таяу және Таяу Шығыстың кейбір елдері роман-германдық заңға бет бұра бастады. Африка-Азия аймағында роман-герман құқығы мұсылмандық және әдет-ғұрып құқығымен күрделі өзара әрекеттестікке түсті. Скандинавия елдерінің құқықтық жүйелері ерекше орынға ие болды. Олар романо-германдық және англосаксондық жүйелерден де оқшауланды.

Роман-германдық құқықтық жүйенің барлық елдерінде заң ғылымы құқықтық нормаларды бірдей топтарға біріктірді. Әңгіме құқықтық мәселелерді құқық салаларына бөлу туралы болды. Роман-германдық жүйеге құқықты жеке және жария деп бөлу тән болды. Роман-германдық құқықтық жүйенің ерекшеліктері жеке құқық саласында толығымен ашылғанын атап өткен жөн. Қоғамдық құқық саласында оның ерекшелігі әлдеқайда әлсіз болды. Уақыт өте келе мемлекеттік және жеке құқық арасындағы шекара тарыла бастады. Бұл, ең алдымен, роман-германдық құқық саласына қатысты болды. (Англо-саксондық құқықтық жүйеде құрылғаннан бері нақты демаркация болған жоқ). Кейіннен, қазіргі заманда екі жүйенің де жақындасу тенденциясы байқалды. Англосаксондық жүйе үшін соттардың іс жүргізу нысандарын белсенді заңнамалық реттеу, материалдық құқықтың базасын кеңейту және континентальдық жүйе елдері судьялардың заңнамадағы олқылықтардың орнын толтыру туралы шешімдерін қолдана бастады. Прецеденттердің рөлі таныла бастады, яғни соттардың заң шығарушылық өкілеттіктерін кеңейту енді континентальды сот жүйесіне тән болды. Қазақстандық құқық – континенттік құқыққа жатады, себебі оның негізінде герман құқығы жатыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник / Под ред. В.А. Туманова. – М.: Юристъ, 2003. – 448 с.
2. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. – М., 1993. – 65 с.
3. Давид Р., Жоффре – Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А.

Туманова/ М.: Междунар. отношения, 1996. – 400 с.

4. Диаконов В.В. Учебное пособие по теории государства и права. – М., 2004. – 147 с.
5. Галкин И.С. Создание Германской империи, 1815-1871 гг. / М.: Высш. шк., -1986. -173с.
6. Давид Рене. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. — М.: Прогресс, 1988. — 496 с.
7. Бабанцев Н. Ф., Прокопьев В. П. Германская империя 1871-1918 гг.: Ист.-правовое исслед. / Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1984. – 176 с.
8. Прудников М. Н. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров / 6-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. — 811 с.

REFERENCES:

1. Saidov A.H. Sravnitel'noe pravovedenie (osnovnye pravovye sistemy sovremennosti): Uchebnik / Pod red. V.A. Tumanova. – М.: YUrist", 2003. – 448 s.
2. Reshetnikov F.M. Pravovye sistemy stran mira. – М., 1993. – 65 с.
3. David R., ZHoffre – Spinozi K. Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti: Per. s fr. V. A. Tumanova/ М.: Mezhdunar. otnosheniya, 1996. – 400 s.
4. Diakonov V.V. Uchebnoe posobie po teorii gosudarstva i prava. – М., 2004. – 147 с.
5. Galkin I.S. Sozdanie Germanskoj imperii, 1815-1871 gg. / М.: Vyssh. shk., -1986. -173с.
6. David Rene. Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti / Per. s fr. i vstup. st. V. A. Tumanova. — М.: Progress, 1988. — 496 s.
7. Babancev N. F., Prokop'ev V. P. Germanskaya imperiya 1871-1918 gg.: Ist.-pravovoe issled. / Krasnoyarsk: Izd-vo Krasnoyar. un-ta, 1984. – 176 s.
8. Prudnikov M. N. Istoriya gosudarstva i prava zarubezhnyh stran: uchebnik dlya bakalavrov / 6-e izd., pererab. i dop. — М.: Izdatel'stvo YUrajt; ID YUrajt, 2013. — 811 s.

Авторлар туралы мәліметтер:

Оңдашұлы Ернұр – аға оқытушысы, заң магистр, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасы, заң факультеті, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, E-mail: ernuron@mail.ru

Оңдаш Айнуір Оңдашқызы – доцентінің міндетін атқарушы, PhD докторы, халықаралық қатынастар факультеті, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, E-mail: ainurondash@gmail.com

Сведения об авторах:

Ондашулы Ернур – старший преподаватель, магистр права, кафедра Конституционного и административного права, юридический факультет, теория и история государства и права, КазНУ им. Аль-Фараби, E-mail: ernuron@mail.ru

Ондаш Айнуір Ондашқызы – и. о. доцента, доктор PhD, факультет международных отношений, кафедра международных отношений и мировой экономики, КазНУ им. Аль-Фараби, E-mail: ainurondash@gmail.com

Information about the authors:

Ondashuly Yernur – senior lecturer, master of Law, Department of constitutional and Administrative Law, Faculty of law, theory and history of state and law, Al-Farabi Kazakh National University, E-mail: ernuron@mail.ru

Ondash Ainur Ondashkyzy – Acting Associate Professor, PhD, faculty of International Relations, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, E-mail: ainurondash@gmail.com

ӘОЖ 340.112

¹ID ORCID 0000-0002-6191-6261

²ID ORCID 0000-0003-2781-3039

Е. ОҢДАШҰЛЫ^{1*}, А.О. ОҢДАШ

¹²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

(*E-mail: ernuron@mail.ru, ainurondash@gmail.com)

ҚҰҚЫҚТЫҚ КОНВЕРГЕНЦИЯ: ЗАМАУИ ТҮСІНІК МӘСЕЛЕСІНЕ

Аңдатпа. Осы мақалада «құқықтық конвергенция» ұғымы жалпы жаһандану жағдайында ұлттық құқықтық жүйелердің, құқықтық отбасылардың, құқықтық конструкциялар мен конструкциялардың конвергенциясы үдерісін білдіретін мемлекеттің және құқықтың жалпы теориясының салыстырмалы жаңа және тиісті санаты ретінде қарастырылады. Соңғы ғылыми зерттеулер, интерпретациялар, сондай-ақ ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қоғамдық ғылымның конвергенция теориясы призмасы арқылы осы тұжырымдаманы заманауи түсіну мәселесі қарастырылады. Мақаланың қорытындысында өте кешенді, қарама-қайшылыққа толы және толығымен зерттелмеген құрылым туралы, сондай-ақ құқықтық салаға әсер ету тетігі мен құқықтық конвергенцияның салдары туралы жазылған.

Түйінді сөздер: жаһандану, құқықтық жаһандану, конвергенция теориясы, құқықтық конвергенция.

ПРАВОВАЯ КОНВЕРГЕНЦИЯ: К ПРОБЛЕМЕ СОВРЕМЕННОГО ПОНИМАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие «юридическая конвергенция» как относительно новая и актуальная категория общей теории государства и права, представляющая собой в общем виде процесс сближения национальных правовых систем, правовых семей, юридических конструкций и построений в условиях правовой глобализации. На основе новейших научных исследований, интерпретаций, а также через призму обществоведческой теории конвергенции второй половины ХХ века, освещен вопрос современного понимания этого понятия. Сделан вывод о сложных, противоречивых и не до конца изученных структуре, механизме воздействия на правовое поле и последствиях юридической конвергенции.

Ключевые слова: глобализация, правовая глобализация, теория конвергенции, юридическая конвергенция.

LEGAL CONVERGENCE: THE PROBLEM OF MODERN UNDERSTANDING

Annotation. In this article, the concept of "legal convergence" is considered as a relatively new and relevant category of the general theory of state and law, representing in general terms the process of convergence of national legal systems, legal families, legal constructions and constructions in conditions of legal globalization. Based on the latest scientific research, interpretations, and also through the prism of the social science theory of convergence of the second half of the twentieth century, the question of modern understanding of this concept is covered. The conclusion is drawn about complex, contradictory and not fully studied structure, the mechanism of influence on the legal field and the consequences of legal convergence.

Keywords: globalization, legal globalization, convergence theory, legal convergence.

XXI ғасырдың идеясы барлық әлеуметтік салалардағы жаһандық өзгерістердің уақыты ретінде қарастырылуын аксиоматикалық деп санауға болады. Адамдардың, елдердің және бүкіл өркениеттердің тағдыры мен дамуына айтарлықтай әсер ететін осы өзгерістердегі ең елеулі үрдістер жаһандану мен интеграция процестері болып табылады. Бұл үдерістер, басқалармен қатар, әлеуметтік идеологиялық және парадигмалық платформаларды әмбебап гуманистік құндылықтар негізінде үйлестіруде көрініс табады.

Конвергенция бағытында және қоғамдық өмірді реттеу жолында өзгерістер бар, ең алдымен – құқық (қоғамдық қатынастарды қалып-

тастырудың әмбебап заманауи өркениетті тәсілі ретінде). Аймақтық, континенттік және дүниежүзілік құқықтық шындыққа байланысты көптеген геосаяси проблемаларды шешу жолдарын іздестіру, сондай-ақ қазіргі заманғы әлемнің жаңа сын-қатерлері мен шындықтары (экологиялық қауіптер, әлемдік лаңкестік проблемасы, энергия тасымалдаушылардың жетіспеушілігі, әлеуметтік қатынастардың жаңа сегменттерінің пайда болуына байланысты оң реттеу саласын кеңейту және т.б.) халықаралық құқықтың шеңберінен шығып, шын мәнінде әлемнің құқықтық келбетін анықтайтын құқықтың жаһанданудың объективті екенін көрсетеді.

Осыған байланысты, соңғы жылдары құқықтық конвергенция мәселесінде ғылыми қызығушылық – жоғарыда аталған процестерді және олармен байланысты салдарларды ең дәл және қазіргі заманға сай сипаттауға және оларды объективті ғылыми бағалауға шақырылған салыстырмалы жаңа құқықтық тұжырымдама өсіп келеді [1, pp. 1284-1297]. Осылайша, бұл тұжырымдама мемлекет пен құқықтың жалпы теориясының заманауи тақырыбына енді және теориялық тұрғыдан зерттеу үшін өте маңызды. Осы мақаланың шеңберінде біз «құқықтық конвергенция» санатын жалпы түсіну мен қазіргі заманғы интерпретациялау мәселесіне жүгінеміз.

ТМД елдерінің және жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының құқықтық ғылымының құрылған тарихы үшін біз қарайтын тұжырымдама салыстырмалы түрде жаңа болып табылады [2, pp.1-10]. Іс жүзінде, белсенді ғылыми революцияда ол тек 2000-шы жылдары ғана енгізіліп, соңғы 5-7 жыл ғана тиянақты ғылыми көзқарастар мен зерттеу жұмыстарына айналды. С.С. Алексеевтің, Н.М. Коршунов, О.Д. Третьякова, Ю.А. Клочкова және басқалардың шығармаларының арқасында құқықтық конвергенция мемлекеттің және құқықтың жалпы теориясын зерттеп, бірте-бірте өзінің жеке саласына айналды.

«Конвергенция» термині латынша тамырларға (латынша «convergere») ие және оның жалпы формасында «жақындасу» немесе «жақындастыруды қалау» дегенді білдіреді. Қазіргі заманғы ғылымдағы бұл ұғым биология, математика, химия, медицина, лингвистика, сонымен қатар әлеуметтік-гуманитарлық пәндерде тұжырымдамалық-категориялық аппаратта қолданылатын көп секторлы болып табылады. Бастапқыда бұл термин жаратылыстану ғылымынан және нақты айтқанда, биологиядан, яғни эволюциялық түрдің даму теориясында, ағзалардың бір-біріне тәуелді емес топтарындағы эволюция ерекшеліктерінің жақындастырылуы, ұқсас шарттарда өмір сүру нәтижесінде ұқсас құрылымды алу мен табиғи теңдестірудің бір бағытта болғандығынан. Лингвистикада конвергенция – ұзақ мерзімді байланыстар негізінде жеке тілдердің жақындасуы; экономикалық ғылымда – әртүрлі экономикалық жүйелердің жинақталуы, әлеуметтік-экономикалық проблемалардың жалпыға бірігуіне және дамудың бірыңғай объективті заңдарының болуына байланысты олардың арасындағы айырмашылықтарды жою; әлеуметтануда – қарама-қарсы әлеуметтік жүйелерді біртіндеп жақындастыру үдерісі. Конвергенцияны айқындауда мұндай айқын семантикалық ұқсастық басқа ғылымдарға, әсіресе әлеуметтік ғылымдарға тән. Шын мәнінде, зерттеу тақырыбындағы айырмашылыққа қарамастан, сондай-ақ осы терминмен белгіленген процестердің сипаты мен табиғатына байланысты, конвергенция термині ғылыми түсініктемелерде жақындастыру үрдістің мағы-

насында басым болуын байқаймыз.

Әлеуметтік ғылымдарда «конвергенция» ұғымының таралуы өзінің ерекше тарихына ие. Бұл жиырмасыншы ғасырдың ортасында, сол ғылыми тұжырымдаманың – конвергенция теориясының пайда болуымен байланысты. Батыстық ғылымда әлемнің биполярлы саяси картасының жағдайында «қырғи-қабақ соғыс» кезеңінде қалыптасты, өйткені интеллектуал-әлеуметтанушы топтардың сенімі бойынша бір-бірінен жақсы қасиеттерге ие болатын екі бәсекелес және қарама-қайшы жүйенің – капиталистік және социалистердің (олардың арасындағы өткір қайшылықтардың пайда болуына дейін, конвергенция философиялық, мәдени, әлеуметтік-саяси және экономикалық жүйелердің жақындасуы деп түсінілді) еріксіз жақындасуына сенімділік ретінде жаңа және бейбіт жолмен жүре алады деген ой болды. Конвергенция теориясының негізін қалаушылардың арасында философтар, әлеуметтанушылар, саясаттанушылар мен экономистер болды: Б. Рассел (Ұлыбритания), П. Сорокин, У. Росту, Дж. Гэлбрейт, Д. Стиглиц (АҚШ), Я. Тинберген (Нидерланды), В. Ойкен, Х. Шельски, О. Флехтхейм (Германия), П.Т. де Шарден, Ж. Фурастье, Ф. Перру (Франция) және басқалары болды. Олар аралас қоғамды қалыптастыру қажеттілігін ақтады, оның пайда болуы дұшпандық жүйелердің жақындасуымен жеңілдетілді және іске асыру қазірдің өзінде көптеген салалардағы интернационалдандыру және интеграциялау құралдарымен басталды.

Конвергенция теориясының тарапкерлері бұл үдерістің объективтілігіне назар аударып, капиталистік және социалистік жүйелердің көп ортақ ұқсастықтарын анықтайтындарын атап өту керек. Осылайша, П.Сорокин, АҚШ пен Ресейдің даму тарихын және ерекшеліктерін талдай отырып, антагонистикалық айырмашылықтар мен осы жүйелердің өзара байланыс және өзара байыту арқылы мүмкін болатындығына қорытынды жасады [3, с. 133-145].

Жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысында конвергенция теориясы батыстық ғылыми ойларында кеңінен танымал болды. Ол әсіресе «нарықтық социализмде», «адам келбеті социализмде», конвергенцияның аксиологиялық және коммуникативті түсінігін «теріс» (Р. Хейлбронер, Г. Маркузе, Ю. Хабермас) конвергенция сияқты саяси ғылымдар мен саяси әлеуметтанулықта (Р. Арон, Д. Белл, З. Бжезинский, Р. Хантингтон, К. Менерт, Е. Гелнер, Р. Гароди, О. Шик және басқалар) в белсенділік танытты.

КСРО-да бұл теория өзінің жеке, бірақ кішкентай жақтастарын тапты, ең алдымен ол- академик А.Д. Сахаров («Прогреске, бейбіт өмір сүруге және интеллектуалдық еркіндікке қатысты ойлар», «Еуропа Кеңесі және Азия Кеңесі Одағы Конституциясы» шығармалары бар). Ол адамзаттың болашағын сөзсіз жақындастыруда – кон-

вергенцияда – бәсекелес әлеуметтік-саяси жүйелерді көрді, олардың арасында барлық қарама-қайшылықтар мен қақтығыс сәттері жаһандық өмірде аман қалу стратегиялық мақсаты алдында мүлде жойылады деген [4, с.123-130].

Осылайша, өткен ғасырдың екінші жартысында конвергенция теориясы табиғаты бойынша интеграцияланған әлеуметтік ғылым бағыты болғандықтан, жаһандық құқықтық өрістегі жаһандану мен интеграциялық үдерістер арқылы нығайтылып, айқындалатын заманауи конвергенция процестерін зерделеуге және түсінуге негіз қалады.

Шындығында заң ғылымында «конвергенция» ұғымы құқықтық конвергенция, заңды конвергенция, заңдағы конвергенция немесе заңның конвергенциясы деп саналады. Осы санаттардың көмегімен «заңдарды ақпараттандыру», «заңдарды қабылдау», «заңдарды біріктіру», «заңдарды үйлестіру», «заңдарды жақындату», «заң шығару», қазіргі заманғы динамикалық процестері, құқықтық отбасылар, құрылымдар және т.б.-ға өзара әсер ету мен әрекеттесуімен сипатталады. Олар сондай-ақ әртүрлі құқықтық мәдениеттер, дәстүрлер, заңдар мен тәртібі арасындағы, және де құқықтық құбылыстар немесе құқықтық жүйелер элементтері (мемлекеттік және жеке құқық, халықаралық қоғамдық және жеке халықаралық құқық және т.б.) арасындағы ұқсастықты түсіндіру үшін пайдаланылады.

Құқықтың жалпы теориясы саласындағы таңылған беделді ғалым С.С. Алексеев ХХ ғасырдың екінші жартысында-ақ біз қарастырып отырған құбылысты анықтаған: «Жақындасу – бұл құқықтық конвергенция деп атауға болатын заң әлемін өзгертетін терең процестердің сырт көрінісі». Ғалым оны бір бағытта құқықтық жүйелердің дамуы ретінде түсінді, оның нәтижесі – біртұтас заңды тұлғаларға өзара байыту нәтижесінде заңның интегралдануы. С.С. Алексеев осы негізде «өркениетті халықтар құқығы» деген тұжырымға келді [5, с.514-515].

Н.М. Коршунов «конвергенция» категориясын жекеменшік және мемлекеттік құқық арасындағы өзара әрекеттесу процесінің мағынасын көрсету үшін қолданды. Ғалым өз түсінігін негізге ала отырып, жеке және мемлекеттік құқықтың конвергенциясы ғылыми мектебінің негізін қалаушы болды. Оның түсінігінде конвергенция «... жеке құқықты реттеу саласындағы мемлекеттік заңдардың енуінің объективті процесі және керісінше де. Сонымен бірге, адам құқықтары мен бостандықтарын басым ету және қорғау қағидаты қазіргі заманғы ұлттық құқықтық жүйелерде және әлемдік құқықтық тәртіптің өркениетті секторында олардың жақындасуының шеңберінде жеке және мемлекеттік құқықтың оңтайлы әрекеттесуінің критерийі болып табылады ...» [6, с. 70-71].

Құқықтық конвергенцияны Е.В. Скурко «түрлі

мемлекеттердің құқықтық жүйелеріндегі бірдей және ұқсас құбылыстардың пайда болуы мен процесі, құқықтық жүйенің жекелеген элементтерінің және тұтастай құқықтық жүйелердің өзара байланысы» деп анықтайды [7, с.47].

Р.Б. Гювервердиев құқықтық конвергенцияны құқықтық жаһандану призмасы арқылы (құқықтық интеграцияның жан-жақты және кең таралған процестері) ұлттық заң жүйесін біртұтас құқықтық платформаға біріктіруге бағытталған қозғалысты, құқықтың үстемдігін сақтауға көмектесетін ауқымды құқықтық кеңістікті қарастырады [8, с. 71-73].

Сондай-ақ, жаһандық факторлардың (ең алдымен, экономикалық және саяси) негізінде әртүрлі ұлттық құқықтық жүйелердің жекелеген компоненттерін жақындастыру мен өзара кірістірудің көп векторлық процесі ретінде заңның жақындауы туралы көзқарас бар. Осы процесітің нәтижесінде ұлттық құқықтық дәстүрлер мен құндылықтармен алмасу жолымен интернационализацияланып және қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу тетігін біріктіреді.

Ю.С. Безбородов халықаралық құқықтық контексте ұлттық құқықтық жүйелердің арнайы халықаралық-құқықтық механизмдерімен жақындастыру призмасы арқылы құқықтық конвергенция құбылысын былай талдауға бейім: «Бұл құқықтық реттеудің бірлігі мен біртұтастығына қол жеткізуге бағытталған нақты құқықтық әмбебап әдістерді және әртүрлі формаларды қолдана отырып, әмбебап және өңірлік, көп жақты және екі жақты деңгейде орын алатын халықаралық құқықтағы заң шығарушы субъектілердің қызметіне қатысты ұлттық құқықтық жүйелердің конвергенция үдерісі» [9, с.108]. Құқықтық жаһандануды ескере отырып, автор жаһанданудың құқықтық процестерін ғылыми зерттеудің жеткіліксіздігі мен толық еместігін атап өтеді. Ол бүгінгі күні «құқықтық глобалистика» деп атауға болатын білімнің жаңа саласы қалыптасатынын атап өтті. Оның тақырыбы – әлемдік интеграциялық үдерістермен шартталған және әмбебап құқықтық реттеу талап ететін әртүрлі әлеуметтік құбылыстар. Ю. Безбородовтың айтуынша, құқықтық глобалистика шеңберінде жаһандануды зерттеу жүйесі қамтамасыз етіліп, әртүрлі елдердің ғалымдарының күш-жігері жаһандану үдерісіне сәйкес келетін теріс салдарларын еңсеру үшін барабар ұсыныстар әзірлеу үшін топтастырылатын болады [10, с. 30–37].

Ғалым жаһандану, әмбебаптандыру және фрагментация, ұлтүстілік және егемендікті ескере отырып, ілеспе категориялар аясында оның кешенді және күрделі табиғатын құқықтық конвергенцияның және талдаудың теориялық аспектілеріне ерекше назар аударады.

Автор құқықтық конвергенцияның төрт негізгі халықаралық-құқықтық әдісін: үйлесімділікті, біріктіруді, модельді заңдастыруды және интег-

рацияны, сондай-ақ конвергенцияның екі негізгі халықаралық-құқықтық формасын – халықаралық шартты және халықаралық ұйымды талдайды. Бұл жағдайда екінші үлгі логикалық түрде бірінші форманы қамтиды, себебі халықаралық шарт кез келген халықаралық ұйымның негізін қалайды. Сол себепті құқықтық конвергенцияның ең озық әдісі – интеграцияны қолданатын халықаралық ұйымдарға басты назар аударылады [11, pp.26-30].

Н.С. Ахметова және Ю.Д. Мироненко, конвергенцияның қазақстандық заңнамаға әсерін зерттеуде: « құқық конвергенциясы ұлттық құқықтық жүйенің жекелеген элементтерінің, сондай-ақ, әлеуметтік қатынастарды құқықтық реттеудегі келісімділік пен оның дәрежесін жоғарылату түрінде жеке құқықтық жүйелердің өзара іс-қимыл процесі ретінде қарастырылады», деген пікірге келеді [12, с.37-44]. Құқықтық жаһандандудың ықпалымен, олардың пікірінше, конвергенция еуропалық континентальдық екі отбасының – англо-саксон және роман-герман жақындасуының мысалында айқын көрінеді. Осы құқықтық отбасылардың конвергенциясын талдау негізінде авторлар ұлттық құқықтық жүйелерді, сондай-ақ ұлттық заңнамаларды және тұтастай алғанда әлемдік қауымдастықтың дамуының жаңа перспективалары мен мүмкіндіктерінің бар екендігін қорытындылайды.

О.Д. Третьякова құқықтық зерттеудің тәуелсіз субъектісі ретінде құқықтық конвергенцияның күрделі көрінісін ұсынды. Автор халықтар арасындағы трансұлттық құқықты халықаралық қоғамдастықтағы қоғамдық қатынастардың әмбебап реттеушісі ретінде көреді. Заманауи құқықтың халықаралық сипатын ескере отырып, ғалым халықаралық ауқымда өмірді ұйымдастыру туралы заңды (құқықтық) конвергенцияның рөлін атап өтті: жалпыға ортақ адам құқықтары мен бостандықтарын тану және қорғау; қоршаған ортаны қорғау және халықаралық экологиялық құқық; құқықтық жабдықтар мен технологияларды біріктіру және т.б. Сонымен қатар, О.Д. Третьякова, қарастырылып жатқан құбылыстың теріс аспектілеріне де назар аударады, бұл негізінен құқықтық кеңейтуге, ұлттық құқықтық дәстүрлерді «жырмалау» және басқаларға қарама-қарсы процесі – заңды айырмашылықты тудыратын көрінеді. Біздің ойымызша, осы мақаланың аясында ерекше назар аударатын зат – ол автордың құқықтық конвергенцияның тұтас тұжырымдамасын жасауды мақсат етіп, оның ғылыми аппараттын әзірлегені. О.Д. Третьякова бойынша құқықтық конвергенция – бұл заң, құқық және қоғамдағы қарым-қатынастың басқа реттеушілері, сондай-ақ конвергенциямен сипатталатын әртүрлі мемлекеттердің құқықтық жүйелері, конвергенттің элементтері арасындағы байланыстар санын ұлғайту және осы элементтердің қоғамдық қатынастары [13, 445 с.]. Құқықтық

конвергенцияның мақсаттары, әдетте, құқықтық конвергенция процесіне бағытталатын және олармен байланысты құқықтық құбылыстың барынша келісілуінде, сондай-ақ саяси, экономикалық, рухани және басқа да құқыққа жатпайтын қарым-қатынастарды құқықтық қамтамасыз етуге бағытталған заңға тәуелді маңызды нәтижелер болып табылады. Объект бойынша заңды және онымен байланысты құқыққа жатпайтын құбылыстарды және олармен байланысты туындайтын әлеуметтік құбылыстарды жуықтау бойынша бағытталған қызмет қарастырылған; субъект бойынша – жеке және ұжымдық тұлғалар, олар құқық жағынан (авторлық көзқарасқа сәйкес, олармен байланысты заңдық және онымен байланысты заңсыз құбылыстар мен әлеуметтік құбылыстар) жақындастыруды бастайды және қатысады. Сондай-ақ, құқықтық конвергенцияның формалары – жаһандық, жүйеаралық және кіші деңгейдегі құқықтық құбылыстарды жақындастырудың процедуралары жасалды.

Осы мақаланың барысында, құқықтық конвергенция мәселесі бойынша барлық көзқарастар мен көзқарастарды барынша қамтуды мақсат етпесек-те, О.Д. Третьякованың жүйелі кешенді зерттеулері ТМД аумағында бізге қызығушылық тудыратын мәселелер бойынша ең мұқият және толық ғылыми әзірлемелер болып табылады және оның елеулі бөлігі алғаш рет зерттеліп, тұжырымдалғанын айта кету керек.

Соңғы кезде ғылыми қоғам конвергентті үрдістердің тек жағымды бағалауларына барған сайын абайлықпен қарайтынын көрсетпесек, қазіргі заманғы құқықтық конвергенцияны түсінуде ретроспективті көзқарас толық болмаушы еді. Бүгінгі шындықтарда олар біркелкі, сындарлы емес. Мұның дәлелі – құқықтық дивергенция процесі (құқықтық даму бағытындағы «алшақтану»).

Біздің пікірімізше, осы құбылыстың салдарын түсіну мен түсіндіру тұрғысынан алғанда, жалпы қабылданған, дәстүрлі түсінік туралы айту қиынға соғады. Егер осы заңды тұжырымдаманың табиғатына қатысты ғылыми көзқарастар семантикалық түрде ұқсас болса, оның рөлі, маңызы мен ауқымы маңызды пікірталас алаңына айналатыны сөзсіз. Ұсынылған көзқарастардан көріп отырғанымыздай, құқықтық конвергенция ұлттық құқықтық жүйелердің немесе олардың элементтерінің өзара іс-қимыл үдерісі ретінде қарастырылады, нәтижесінде нормативтік-құқықтық актілердің тиімділігі мен келісімділігі арта түседі; және әртүрлі ұлттық жүйелердегі ұқсас элементтердің пайда болу процесі ретінде; құқықтық жүйелер мен құқықтық отбасыларды біріктіру үдерісі ретінде де қарастырылады (конвергентті немесе аралас құқықтық жүйенің пайда болуына дейін).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ursul A.D. Globalization and global rights law: conceptual and methodological problems // Law and Policy. – 2012. – № 8. – Page 1284-1297.
2. Basedow J., Kono T. Legal Aspects of Globalization. Conflict of Law, Internet, Capital Market and Insolvency in a Global Economy, The Hague, London, Boston, Kluwer Law International, 2000. – pp. 1-10.
3. Сорокин П.А. Общие черты и различия между Россией и США. Из истории развития международных отношений в России // СОЦИС. – 1993. – № 8. – С. 133-145.
4. Кабилова С.А., Гюльвердиев Р.Б. Теория конвергенции как основа правовой конвергенции // Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования. – 2015. – Том 1. – № 4 (4). С.123-130.
5. Алексеев С.С. Собрание сочинений. В 10 т. [+ Справоч. том]. Т. 5: Линия права. Отдельные проблемы концепции. М.: Статут, 2010. – С. 514-515.
6. Коршунов Н.М. Частное и публичное право: проблемы формирования основ современной теории конвергенции // Журнал российского права. – 2010. – № 5. – С. 66-72.
7. Скурко Е.В. Некоторые аспекты проблемы взаимодействия правовых систем в условиях глобализации // Государство и право. – 2008. – № 8. – С.46-52.
8. Гюльвердиев Р.Б. Юридическая конвергенция как основной инструмент в построении правовой глобализации // Научный поиск. – 2016. – № 1.4. – С. 71-73.
9. Безбородов Ю.С. Конвергенция: правовой и международно-правовой подходы к определению // UniversumJuris. – 2016. – № 2. – С. 104-109.
10. Безбородов Ю.С. Методы международно-правовой конвергенции // Российский юридический журнал. 2015. № 4. С. 30–37.
11. Bezborodov Y.S. Universalization and localization of international legal regulation in the context of globalization // Russian Law Journal. – 2013. – № 3. – pp. 26-30.
12. Ахметова Н.С., МироненкоЮ.Д. Конвергенция национальных правовых систем и её влияние на казахстанское законодательство // Вестник КарГУ. Серия «Право». Т- 2012. – № 4 (68). – С.37-44.
13. Третьякова О.Д. Юридическая конвергенция: диссертация ... доктора юридических наук: 12.00.01 / Третьякова Ольга Дмитриевна; [Место защиты: ФГОУВПО «Владимирский юридический институт»]. – Владимир, 2012. – 445 с.

REFERENCES:

1. Ursul A.D. Globalization and global rights law: conceptual and methodological problems // Law and Policy. – 2012. – № 8. – Page 1284-1297.
2. Basedow J., Kono T. Legal Aspects of Globalization. Conflict of Law, Internet, Capital Market and Insolvency in a Global Economy, The Hague, London, Boston, Kluwer Law International, 2000. – pp. 1-10.
3. Sorokin P.A. Obshchie cherty i razlichiya mezhdu Rossiej i SSHA. Iz istorii razvitiya mezhnacional'nyh otnoshenij v Rossii // SOCIS. – 1993. – № 8. – S. 133-145.
4. Kabilova S.A., Gyul'verdiev R.B. Teoriya konvergencii kak osnova pravovoj konvergencii // Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta. Social'no-ekonomicheskie i pravovye issledovaniya. – 2015. – Tom 1. – № 4 (4). S.123-130.
5. Alekseev S.S. Sbranie sochinenij. V 10 t. [+ Spravochn. tom]. T. 5: Liniya prava. Otdel'nye problemy koncepcii. M.: Statut, 2010. – С. 514-515.
6. Korshunov N.M. Chastnoe i publichnoe pravo: problemy formirovaniya osnov sovremennoj teorii konvergencii // Zhurnal rossijskogo prava. – 2010. – № 5. – S. 66-72.
7. Skurko E.V. Nekotorye aspekty problemy vzaimodejstviya pravovyh sistem v usloviyah globalizacii // Gosudarstvo i pravo. – 2008. – № 8. – S.46-52.
8. Gyul'verdiev R.B. Yuridicheskaya konvergenciya kak osnovnoj instrument v postroenii pravovoj globalizacii // Nauchnyj поиск. – 2016. – № 1.4. – S. 71-73.
9. Bezborodov YU.S. Konvergenciya: pravovoj i mezhdunarodno-pravovoj podhody k opredeleniyu // UniversumJuris. – 2016. – № 2. – S. 104-109.
10. Bezborodov YU.S. Metody mezhdunarodno-pravovoj konvergencii // Rossijskij yuridicheskij zhurnal. 2015. № 4. S. 30–37.
11. Bezborodov Y.S. Universalization and localization of international legal regulation in the context of globalization // Russian Law Journal. – 2013. – № 3. – pp. 26-30.
12. Ahmetova N.S., MironenkoYU.D. Konvergenciya nacional'nyh pravovyh sistem i eyo vliyanie na kazhastanskoe zakonodatel'stvo // Vestnik KarGU. Seriya «Pravo». Т- 2012. – № 4 (68). – S.37-44.
13. Tret'yakova O.D. Yuridicheskaya konvergenciya: dissertaciya ... doktora yuridicheskikh nauk: 12.00.01 / Tret'yakova Ol'ga Dmitrievna; [Mesto zashchity: FGOUVPO «Vladimirskij yuridicheskij institut»]. – Vladimir, 2012. – 445 s.

Авторлар туралы мәліметтер:

Оңдашұлы Ернұр – аға оқытушысы, заң магистр, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасы, заң факультеті, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, E-mail: ernuron@mail.ru

Оңдаш Айнұр Оңдашқызы – доцентінің міндетін атқарушы, PhD докторы, халықаралық қатынастар факультеті, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, E-mail: ainurondash@gmail.com

Сведения об авторах:

Ондашулы Ернур – старший преподаватель, магистр права, кафедра Конституционного и административного права, юридический факультет, теория и история государства и права, КазНУ им. Аль-Фараби, E-mail: ernuron@mail.ru

Ондаш Айнур Ондашқызы – и. о. доцента, доктор PhD, факультет международных отношений, кафедра международных отношений и мировой экономики, КазНУ им. Аль-Фараби, E-mail: ainurondash@gmail.com

Information about the authors:

Ondashuly Yernur – senior lecturer, master of Law, Department of constitutional and Administrative Law, Faculty of law, theory and history of state and law, Al-Farabi Kazakh National University, E-mail: ernuron@mail.ru

Ondash Ainur Ondashkyzy – Acting Associate Professor, PhD, faculty of International Relations, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, E-mail: ainurondash@gmail.com

A. SERALIYEVA^{1*}, N. DOLANBAYEVA²¹Abai Kazakh National Pedagogical University²Almaty Management University (Almau)

Almaty city, Kazakhstan

THE MECHANICS OF DISPUTE SETTLEMENT BETWEEN MEMBER STATES OF THE WTO

Аннотация: Мақалада Дүниежүзілік Сауда Ұйымының (ДСҰ) аясындағы мүше мемлекеттері арасындағы дауларды шешу механизмі ашылады. Авторлар дауларды шешу процедурасының негізгі артықшылықтарын атап көрсетеді: әділ, тиімді, сонымен қатар ДСҰ-ға мүше мемлекеттердің құқықтары мен міндеттерінің саяси және экономикалық тепе-теңдігін сақтауға мүмкіндік береді. Осы себептен, авторлар сауда дауларын шешу механизмінің мәселелерін талдау барысында, процедураларды ғана емес, сонымен қатар елдердің дауларды шешу механизмін қолдануға дайын болған жағдайларды да зерттеуді қарастырады.

Түйінді сөздер: Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ), дауларды шешу механизмі, халықаралық сауда; ДСҰ-ға мүше елдер, дауларды реттеу органдары.

МЕХАНИЗМ УРЕГУЛИРОВАНИЯ СПОРОВ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ-ЧЛЕНАМИ ВТО

Аннотация. Статья раскрывает механизм разрешения споров, между государствами-членами в рамках Всемирной торговой организации (ВТО). Авторы указывают на основные преимущества процедуры разрешения споров: справедливая, эффективная, а также сводит к сохранению политического и экономического баланса прав и обязательств государств-членов ВТО. По этой причине при анализе проблем механизма разрешения торговых споров, авторы считают исследовать не только процедуры, но и условия, при которых страны готовы использовать механизм разрешения споров.

Ключевые слова: Всемирная торговая организация (ВТО), механизм разрешения споров, международная торговля; страны-члены ВТО, органы по урегулированию споров.

DISPUTE SETTLEMENT MECHANISM BETWEEN WTO MEMBER STATES

Abstract. The article reveals the mechanism for disputes settlement between member states within the framework of the World Trade Organization (WTO). The authors point out the main advantages of the dispute settlement procedure: fair, effective, and also brings to maintaining the political and economic balance of the rights and obligations of the WTO member states. For this reason, during analyzes the problems of the mechanism of trade disputes settlement, the authors consider to investigate not only the procedures, but also the conditions under which countries are ready to use the dispute settlement mechanism.

Keywords: The World Trade Organization (WTO); the mechanics of dispute settlement, international trade; member states of the WTO, dispute settlement bodies.

The dispute settlement system within the WTO is main to the security and predictability of the multilateral trading system.

The most important advantages of the WTO are:

1) the system contributes to the strengthening of peace (settlement of trade disputes by peaceful means, strengthening of international cooperation and trust);

2) constructive dispute settlement (государства не остаются «один на один» друг с другом, а находятся в условиях определенного правового режима и обладают правовым механизмом решения споров. С 1995 г. Урегулировано более 100 споров и ни один не привел к серьезному

политическому противостоянию); (states do not remain "one on one" with each other, they are in a certain legal regime and have a legal mechanism for settlement of the disputes. Since 1995, more than 100 disputes have been settled, and none of them led to serious political confrontation);

3) the system is based more on the rule of law than on military force (all are equal before the WTO rules. The weak can sue the strong if he violates the rules of law). The state is more protected from lobbying;

4) the system stimulates the discipline of states [1].

We agree with the opinion of A.S. Smbatyan, that

the WTO dispute settlement system is one of the most effective mechanisms for settling interstate disputes that have ever existed, comparable only to the European Court of Human Rights [2, p. 7].

The rules according to which the WTO member states resolve the arisen disagreements are contained in the «Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes». This Understanding was created within the framework of the Uruguay round of negotiations and is one of the main achievements of the named round [3]. However, the existing WTO dispute settlement mechanism is, to some extent, based on the provisions developed during the existence of the General Agreement on Tariffs and Trade, concluded in 1947 (hereinafter GATT-47). The WTO was formed on the basis of the General Agreement on Tariffs and Trade of 1947, which for a long time actually performed the functions of an international organization [4, pp. 15-17].

Disputes between the WTO countries are regulated in accordance with the procedure provided by the organization [5, p. 132].

The main task of dispute settlement procedures within the framework of international economic organizations was and remains not to resolve the issue of who is right and who is wrong, and not to determine the responsibility of states in this matter, but to find a solution in which even serious violations would be only temporary and would be eliminated as soon as possible [1].

There are two main ways to settle disputes within the WTO:

- the parties find a mutually agreed solution, particularly during the phase of bilateral consultations;
- appeal to the Dispute Settlement Body (hereinafter DSB).

In practice, the DSB is the General Council of the WTO, which meets specifically to consider issues related to the settlement of disputes. It usually meets once a month and has the authority to establish the panel, receive reports from panels and the Appellate Body, and oversee the application of decisions and recommendations made, and authorize the suspension of concessions under the WTO Agreement.

There are three main stages to the WTO dispute settlement process:

- consultations between the parties;
- adjudication by panels and, if applicable, by the Appellate Body;
- the implementation of the panel ruling [6].

The performance of the WTO dispute settlement system appears to be positive. Between 1995 and 2018 years, 574 proceedings were initiated, almost half of them were settled through consultations without arbitration. Of the total number of disputes, 40% were settled by the panel, of which 70% were further appealed to the Appellate Body. The WTO

Dispute Settlement Body (DSB) granted the right to retaliate only for 15 cases, which means that the system prevents trade wars by helping to settle the conflict earlier stages. The short time-frame for the Proceedings in the WTO also proof of the system effectiveness: on average, it takes about one and a half years to settle one dispute (excluding consultations and appeals). In other international courts, more time is required for consideration: four years at the International Court of Justice, three years at NAFTA, two years at the EU Court. The maximum number of requests for consultations was in the first years of the system's operation, and after 2003 there was a decrease in the activity of proceedings. The above data, however, do not fully reflect the state of affairs: in practice, more important is the number of disputes that are in the active stage at any stage of the proceedings [7, p.24].

US and EU most actively use the opportunities of the DSB, the joint share of which among the total number of submitted complaints exceeds 40%. They are also respondents in more than 40% of disputes. At the same time, researchers unanimously note that in recent years' disputes have become much more complex due to the novelty of the interpreted provisions and the facts underlying the disputes, the number of requirements involved in the dispute, agreements and parties involved in the dispute. Hence, a significant increase in the time-frame for the Proceedings with a general decrease in the number of the disputes [8, p.514].

Thus, the WTO has developed a procedure that should ensure a fair approach to the settlement of disputes based on rules and regulations. However, when applying this mechanism in practice, a number of pitfalls are found. The main imperfections of legislation and law enforcement are pointed out by many researchers dealing with this issue, in particular Robin Nordblad, Giulio LacantheMuro, PetinaGappa, PetrosMavroidis, Eric Leroy and many others [9].

For example, K. Alter identifies the following key problems when studying the work of the dispute settlement system: access to the mechanism, independence (appointment of judges), whose jurisdiction (mandatory or not), obligatory (legal consequences of decisions made) and legal remedies (possibility dispute or compensation). The most actual issue is independence, since the current crisis is associated with the US boycott of the Appellate Body [7, p.24].

O. Yu. Trofimenko considered the following problems in the process of implementing the Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes (DSU):

1. *The problem of defending their interests by developing countries.* As already noted, formally, all member countries of the organization have access to the dispute settlement mechanism. However, the data clearly demonstrate that developing countries

are much less likely to resort to litigation than developed countries. Only one complaint from 1995 to 2007 came from a country belonging to the group on and less developed [10]. Such states often simply cannot afford it due to both financial circumstances (the proceedings are quite expensive) and the lack of specialists who are able to handle such cases [11.167-168].

2. *Participation of the country in the dispute as a respondent.* A WTO member may refuse to initiate proceedings if he is unable (or does not want to) bear the brunt of it.

In conditions where a country (including a developing country) acts as a respondent, it is obliged to “accept the challenge”, regardless of the desire to participate in the process of having the necessary financial and human resources for this. For the sake of fairness, it should be noted that there is not any processing in the WTO was initiated against the states of the group in less developed ones [12. 359].

3. *The need for consultation.* There is no doubt that the countries that seek advice can solve the problem that has arisen without resorting to legal proceedings. However, in most cases, by the time the obligatory procedure for their implementation, prescribed in the DSU, begins, the parties have already exhausted the possibilities to agree.

Therefore, in practice, consultations often do not fulfill the tasks assigned to them. Based on this, the question arises – how much do they meet the set goals and are they not just a mandatory ritual?

4. *Problems also exist when filing an application for the creation of the arbitration group.* The application form is submitted in writing. It should indicate whether the parties consulted, identify the specific features of the issue under consideration and provide a summary of the legal basis for the complaint sufficient to clearly present the issue. If the question was not formulated in the application for the creation of a trade group, it cannot be brought up during the proceedings. However, it is obvious that not all possible scenarios for the development of events can be determined in advance. Thus, it is not always clear how detailed an application for the creation of an arbitration group should be written in order to be sure that the problem will be considered comprehensively, etc. [13. nauka.x-pdf.ru].

Studying the statistics of the DSB, we believe that controversial issues in the WTO are settled and implemented, but here it is necessary to take into account the fact that different countries settle them in different ways. This is due to the correlation between international and national law, the specificities of the national character of consumers of goods and services, etc.

REFERENCES:

1. WTO Trade Dispute Settlement Mechanism//<https://allrefrs.ru/1-31577> (access date: 19.12.2020).
2. Smbatyan A.S. World Trade Organization: Uniqueness and Adequacy. // WTO law. – 2012. – № 1. – P.4-10.
3. Agreement on rules and procedures governing dispute settlement – 1 p. [Electronic legal resource]: official Internet portal of legal information: [site] – Access mode: http://www.wto.ru/2014/06/13/WTO_agreement/pril2.doc. (accessdate: 19.12.2020).
4. Trunk-Fedorova M.P. Dispute settlement mechanism within the WTO and control over the implementation of decisions in this area: Candidate of Legal Sciences / M.P. Trunk-Fedorova. – SPb.,2004 r. – P.15- 17.
5. Turban G.V. World Trade Organization for Interaction between Government and Business. – Minsk: Belprint.– 2009. – 144 p.
6. Trade Disputes in the WTO Access Mode://http://www.ved.gov.ru/mdb/trade_disputes/in_wto (access date: 19.12.2020).
7. Isachenko T.M., Saveliev O.V. The WTO dispute settlement system. Overcoming the crisis and the need for reforms // International processes. – Vol. 17– № 4 (59). – 2019. –P. 22–35.
8. Anufrieva L.P. WTO law: theory and practice of application. – Monograph. – M.: Norma: INFRA-M, 2016. – 528 p.
9. Lacarte MurJ., Cappah P. Developing Countries and the WTO. Legal and Dispute Settlement System: a View From the Bench // Journal of International Economic Law. 2000. Vol. 3. P. 395–401; Nordblad R. Dispute settlement in the WTO – Towards rule integrity // Tidskriftutgivenav Juridiska foreningeni Finland. 2003. Vol. 1. S. 85–103; Mavroidis P. Remedies in the WTO Legal System: Between a Rock and a Hard Place // European Journal of International Law. 2000. Vol. 11. N 4. P. 763–813; Leroux E.H. Eleven Years of GATS Case Law: What Have We Learned // Journal of International Economic Law. 2007. Vol. 4. N 10. P. 749–793.
10. Dispute DS306 India – Anti Dumping Measure on Batteries from Bangladesh (http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds306_e.htm). – It was a complaint from Bangladesh about India's anti-dumping measures.
11. Leitner K., Lester S. Op. cit. –P.167-168.
12. Understanding on Rules and Proceedings Governing the Settlement of Disputes. Article 6.2. The results if the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations. The Legal Text. Cambridge University

Press. 1999. –P. 359.

13. Trofimenko O. Yu. Dispute Resolution Mechanism in the GATT / WTO // Bulletin of St. Petersburg State University. Ser. 5. 2008. Issue. 2 // Access mode: <http://nauka.x-pdf.ru/17mehanika/276725-1-o-trofimenko-mehanizm-razresheniya-sporov-gatt-vto-mehanizm-razresheniya-uregulirovaniya-sporov-mrs-primenyaemiy-ramkah.php>. (access date: 19.12.2020).

LIST OF ABBREVIATIONS:

WTO – World Trade Organization.

GATT – General Agreement on Tariffs and Trade (GATT, GATT) – an international agreement concluded in 1947 with the aim of economic recovery after World War II, which for almost 50 years actually served as an international organization (now the World Trade Organization).

DSB – Dispute Settlement Body. In practice, the DSB is the WTO General Council.

USA – United States of America.

EU – European Union.

DSU – Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes.

Авторлар туралы мәліметтер:

Сералиева Алия Мажитовна – Заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Доланбаева Назерке Мелисовна – Құқықтану факультетінің 2 курс магистранты, Алматы Менеджмент Университеті (Almau), Алматы қаласы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Сералиева Алия Мажитовна – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

Доланбаева Назерке Мелисовна – магистрантка 2 курса специальности юриспруденция, Алматы Менеджмент университета (Almau), г. Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Seraliyeva Aliya Mazhitovna – Candidate of Law, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University

Dolanbayeva Nazerke Melisovna – 2nd year graduate majoring in law, Almaty Management University (Almau), Almaty city, Kazakhstan

А.Х. ХАМИТ

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Республика Казахстан, г. Алматы
(e-mail: ps.hamyt@gmail.com)

ПЕРСПЕКТИВЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕЖИМА ТРАНСГРАНИЧНЫХ ВОД В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению вопросов регулирования, использования и охраны трансграничных вод по деятельности ШОС, приводится общий анализ международной практики использования трансграничных вод, по законодательству зарубежных стран, а также дается анализ межгосударственного подхода по решению существующих проблем в сфере рационального использования водных ресурсов.

Ключевые слова: Трансграничные водные ресурсы, охрана окружающей среды, рациональное использование трансграничных вод, рациональное использование вод в деятельности ШОС.

ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУЛАР РЕЖИМІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аннотация: Мақала ШЫҰ қызметі бойынша шетелдік суларды реттеу, пайдалану және қорғау мәселелерін қарауға арналған, трансшекаралық суларды пайдаланудың халықаралық практикасына, шет елдердің заңнамасы бойынша жалпы талдау келтіріледі, сондай-ақ су ресурстарын ұтымды пайдалану саласындағы қазіргі мәселелерді шешу жөніндегі мемлекетаралық тәсілге талдау беріледі.

Түйіндемe сөздер: Трансшекаралық су ресурстары, қоршаған ортаны қорғау, трансшекаралық суларды ұтымды пайдалану, ШЫҰ қызметінде суды ұтымды пайдалану.

PROSPECTS OF LEGAL REGULATION OF THE REGIME OF TRANSBOUNDARY WATERS IN THE ACTIVITIES OF THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION

Abstract: The article is devoted to the consideration of regulation, use and protection of transboundary waters on the activities of the SCO, provides a general analysis of the international practice of using transboundary waters, according to the legislation of foreign countries and an analysis of the interstate approach to solving existing problems in the field of rational use of water resources is given.

Key words: Transboundary water resources, environmental protection, rational use of transboundary waters, rational use of water in the activities of the SCO.

Общезвестно, что водные проблемы и вопросы охраны окружающей среды занимают особое место в договорных положениях Шанхайской организации сотрудничества, которая объединяет Республику Казахстан и Китайскую Народную Республику. Так, в Договоре о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств-членов Шанхайской организации сотрудничества (16 августа 2007 года в Бишкек)[1] договаривающиеся Стороны закрепили следующие положения:

- развитие сотрудничества в сфере охраны окружающей среды, обеспечения экологической безопасности, рационального природопользования, принимают необходимые меры по разработке и реализации специальных программ и проектов в этих сферах;
- содействие сотрудничеству в законодатель-

ной сфере, на регулярной основе обмениваются информацией о разрабатываемых, принимаемых и действующих законах, осуществляют сотрудничество в разработке международно-правовых документов. Договаривающиеся Стороны поощряют контакты и сотрудничество между законодательными органами и их представителями;

- взаимное содействие и помощь в предупреждении чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера и ликвидации их последствий;

- развитие между собой обмена и сотрудничество в области культуры, искусства, образования, науки, технологий, здравоохранения, туризма, спорта и других социальных и гуманитарных сферах;

- поддержание и установление прямых свя-

зей между учреждениями культуры, образовательными, научными и исследовательскими учреждениями, осуществление совместных научно-исследовательских программ и проектов, сотрудничество в подготовке кадров, обмене студентами, учеными и специалистами.

Значительную работу в области охраны окружающей среды на региональном уровне помимо ЮНЕП проводят региональные экономические комиссии. В целом ряде случаев эта деятельность носит совместный характер[2]. Программа региональных морей ЮНЕП в настоящее время включает программы, охватывающие 10 морских регионов: Карибский, Восточно-Азиатский, Восточно-Африканский, Кувейтский, Средиземное море, Красное море и Аденский залив, Южно-азиатский, Южная часть Тихого океана, Южно-восточная часть Тихого океана, район Восточной и Центральной Африки со 120 прибрежными странами-участницами. Южная часть Тихого океана, а также район Западной и Центральной Африки.

Региональные экономические комиссии ООН[3] учреждены Экономическим и Социальными Советом в целях содействия региональному сотрудничеству в экономической и социальной областях. Включение природоохранительной проблематики в сферу деятельности ООН не могло не отразиться на соответствующих программах региональных экономических комиссий.

Наличие в Европе большого числа государств, высокой концентрации промышленного производства: длительного и мощного антропогенного «давления» на окружающую среду региона обусловили значительное внимание, которое уделяется организации международных природоохранительных программ в рамках Европейской экономической комиссии (ЕЭК) ООН. Комиссия была одним из первых вспомогательных органов ООН, который занялся рассмотрением вопросов охраны окружающей Среды. В основу природоохранительной деятельности ЕЭК был положен комплексный подход к этой глобальной проблеме. Вопросы охраны окружающей Среды были включены в программы всех 14 комитетов комиссии[4].

В то время постепенно наметились профилирующие направления деятельности ЕЭК: борьба с загрязнением вод и рациональное использование водных ресурсов, а также предотвращение загрязнения атмосферного воздуха. Такая ориентация ЕЭК отражает наиболее острые проблемы международного природоохранения, стоящие перед европейскими государствами.

В настоящее время деятельность ЕЭК ООН сосредоточена главным образом на следующих направлениях: координации международного сотрудничества по проблемам окружающей Среды; улучшении обмена информацией между европейскими странами; исследовании отдель-

ных проблем в рамках постоянных органов и периодически созываемых семинаров, комиссии, групп экспертов.

Особое внимание Европейская экономическая комиссия уделяет сбору, обобщению и анализу информации о политике стран-членов ЕЭК в области окружающей среды. Началом этой деятельности следует считать подготовку к Пражскому симпозиуму 1971 г., когда правительство 28 стран представили национальные доклады о своей деятельности по охране окружающей среды. В 1974 г. в рамках координирующего органа ЕЭК – Старшие советники стран ЕЭК по проблемам окружающей Среды – было решено проводить раз в два года обмен такими докладами.

По мере деятельности Старших советников все более укрепляется координирующая роль этого органа. На своей V сессии (февраль 1977 г.) Старшие советники рассмотрели и приняли программу природоохранительной деятельности Европейской экономической комиссии на 1977-1981 гг. В качестве приоритетных областей деятельности ЕЭК на пятилетний период включены: прогнозирование тенденций и проблем в области окружающей Среды европейского региона; вопросы политики и управления в области окружающей среды; проблемы статистики и обмена информацией в области окружающей среды.

Несмотря на то, что деятельность ЕЭК ООН ограничена рамками европейского региона, она осуществляется в тесном контакте с другими органами и учреждениями ООН, правительственными и не правительственными организациями. Наибольшее значение имеет сотрудничество Комиссии с ЮНЕП и специализированными учреждениями ООН. Координация деятельности ЕЭК и ЮНЕП осуществляется через бюро связи и регионального представителя ЮНЕП в Женеве и приобретает постоянный характер. Так, с 1976 г. проводятся совещания ЕЭК и ЮНЕП по совместному программированию. Региональные доклады ЕЭК о состоянии окружающей среды в Европе используется при подготовке ежегодного доклада ЮНЕП о глобальном состоянии окружающей среды.

Европейская экономическая комиссия привлекается к выполнению таких проектов ЮНЕП, как «Голубой план», направленный на оздоровления среды Средиземного моря, программа улучшения качества воды реки Дунай; наблюдение и оценка переноса на большие расстояния загрязняющих веществ в Европе. Программа ООН по окружающей среде оказывает также финансовую поддержку некоторым мероприятиям ЕЭК.

Сотрудничество ЕЭК со специализированными учреждениями ООН с другими международными организациями имеет различные формы. В некоторых случаях такое сотрудничество

осуществляется в виде прямого участия ЕЭК в проектах этих организаций. Так комиссии активно участвуют в программах ЮНЕСКО: «Человек и биосфера», «Международная гидрологическая программа». С другими международными организациями (Комиссия европейских сообществ, Международный институт прикладного системного анализа) сотрудничество пока ограничивается обменом информации о проводимых мероприятиях в области окружающей среды. В то же время ЕЭК стремится обобщать опыт международного природоохранительного сотрудничества в европейском регионе. В 1977 г. комиссия подготовила специальный доклад «Деятельность в области окружающей Среды других международных организаций, работающих в районе ЕЭК».

В целом деятельность ЕЭК ООН в области охраны окружающей Среды европейского региона можно оценить как достаточно эффективную. Комиссия на практике продемонстрировала способность гибко реагировать на новейшие требования природоохранения как путем совершенствования своей собственной структуры, так и посредством участия в реализации важнейших решений международных конференций, поддержание ценных инициатив отдельных государств и групп стран. В необходимой степени используется механизм координации деятельности ЕЭК и других международных организаций.

По объему и разнообразию деятельности в области международной охраны окружающей Среды Европейская экономическая комиссия заметно выделяется среди других региональных комиссий ООН. Такое положение соответствует объективным условиям, характерным для этого региона, а именно – остроте природоохранительных проблем, степени развития международного сотрудничества в области, наличию материально-технических возможностей.

Европа и другие страны ОЭСР создали наиболее развитую и всеобъемлющую систему регионального урегулирования. Совет Европы, Европейский Союз, экономические комиссии Европы разработали целую систему правил, значительную по своему объему, специфике и высокой степеней детализации на региональном и национальном уровнях, которые имеют значительное воздействие на деятельность транснациональных компаний. Организация по экономическому сотрудничеству и развитию (ОЭСР) также проделала плодотворную работу посредством разработки необязывающих рекомендаций.

Ряд документов разработал и принял Европейский Банк Реконструкции и развития и Конференция по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ).

Главным вкладом Совета Европы является Соглашение о запрете использования определенных моющих средств при мойке и чистке

продуктов от 16 сентября 1968 г., Конвенция о сохранении в Европе естественной жизни от 19 сентября 1979 г. и др. одним из важных результатов деятельности Совета является работа над проблемой материальной ответственности, в связи с разработанной в сентябре 1990 г. проекта Конвенции об ущербе, возникающего от деятельности опасной для окружающей среды, нацеленной на обеспечение, компенсации за ущерб от опасной деятельности и предусматривает средства предотвращения (ущерба для окружающей среды) и восстановление окружающей среды.

Женевская конвенция 1979 г. явилась первым международным многосторонним соглашением, касающимся проблемы атмосферного загрязнения. После внесения в нее ряда поправок рядом протоколов, включая протокол 1985 г., который возлагает на участников обязанность сократить ежегодные выбросы натриевой кислоты на 30 % от уровня 1980 г. к 31 декабря 1994 г. так, чтобы они не превышали объем за календарный 1987 год.

Протокол 1988 г. предусматривает увеличение объема очищенного от свинца бензина и контроль над технологией выброса натриевой кислоты из стационарных источников, а также автомобильного транспорта.

Деятельность ЕЭК в этой сфере значительно активизировалась с принятием в 1989 году Кодекса поведения о случайном загрязнении пограничных внутренних вод (Решение С. 45), Конвенция ЭСПО от 1989 г. по оценке воздействия на окружающую среду, относительно пограничного аспекта, Конвенции о гражданской ответственности, причиненной во время перевозки опасных товаров и их автомобильным, железнодорожным транспортом, а также внутринавигационными судами, Конвенцией 1991 г. о межграницных эффектах промышленных несчастных случаев, Конвенции 1992 г. об охране международных водных путей и международных озер, Руководящих правил об ответственности и материальном возмещении относительно пограничного водного загрязнения, Хартия о правах и обязанностях в области охраны окружающей среды.

Римский договор, после его подписания в 1957 г, не содержал специальные положения, относящихся к охране окружающей среды. Договор не запретил странам ЕЕС принимать собственные законы в области ООС. Органы ЕС для принятия соответствующих положений в области ООС использовали два положения Римского договора: ст. 100 и ст. 235.

Статья 100 уполномочивает Совет издавать Директивы для сближения законов и административных положений стран-членов с целью устранения барьеров в торговле и переносов их в конкуренцию. Статья 235 предоставляет Совету

право предпринимать действия для достижения одной из целей ЕЕС.

Таким образом, статьи 100 и 235 устанавливает правовую базу для первоначального законодательства в области ООС. В 1964 г. была издана Директива о классификации, упаковке и маркировке опасных веществ. Важным аспектом модели природоохранительного права в рамках ЕС являлось устранение барьеров и создания единого торгового блока.

Начало третьего периода охарактеризовалось вступлением в юридическую силу дополнений к Единому Европейскому Акту (ЕЕА) к Римскому Договору (1 июля 1987 г.). Ст. 18 ЕЕА добавила новую ст. 100А в Римский Договор. Статья 100А(1) предоставляет Совету правомочие принимать действия по сближению национальных законов для создания общего внутреннего рынка ЕЕС. В отношении предположений, касающихся ООС ст. 100А(3) предусматривает, что Комиссия должна принять в качестве базы высокий уровень охраны. Ст. 100А (4) разрешает государствам-членам принимать национальные законы для ООС по основаниям большой необходимости, в соответствии со ст. 36.

Ст. 25 ЕЕА добавила раздел УП в Римский Договор, состоящий из статей 130, 130 и 130; предусмотрено, что ООС должна быть подчинена следующим целям:

- сохранять, охранять и улучшать качество окружающей среды;
- вносить вклад в охрану жизни человека;
- обеспечить надлежащее и рациональное использование природных ресурсов.

В договоре ЕС тем самым появилось прямое указание о том, что действия Сообщества должны быть превентивными, чтобы ущерб окружающей среде был бы устранен непосредственно у источника, чтобы загрязнитель оплатил за ущерб и чтобы ООС была компонентами политики ЕС. Наконец, ст. 130 Г предусматривает, что государства-члены имеют право сохранять или вводить более радикальные природоохранные меры, соответствующие Договору.

Вскоре Совет принял Четвертую Программу действий по ООС. Программа установила приоритетные зоны предотвращения загрязнения, совершенствование контроля над ресурсами, участия международной деятельностью и разработки необходимых инструментов.

ЕС разработало также ряд актов процессуального характера, которые будут иметь дополнительное воздействие. Два из них можно признать документами об образовании Европейского агентства по охране окружающей среды (ЕЭООС) и Директива о праве на доступ к информации, касающейся ООС.

Кроме того, ЕС приняло законодательство о вещании и экомаркировке и предложила целый ряд нормативных актов, которые повлекут соот-

ветствующие последствия для ТНК. Они находятся на различных стадиях законодательного процесса. Приняты также проект Директивы по ООС в отношении корпораций. Кроме того, комиссия ЕЕС одобрила документ, в котором предлагается ввести налог за углерод, наряду с использованием других экономических инструментов.

После принятия в декабре 1991г. Маастрихтского Договора последовали новые поправки в Договор Сообщества, которые вступили в силу в 1993 г. Отныне на ЕС возлагаются следующие обязанности:

- предпринимать дальнейшие действия на международном уровне для решения региональных или глобальных проблем ООС;
- одобрить принцип предосторожности;
- сделать требования об ООС частью общей политики.

Сфера применения права ЕЕС об ООС стала расширяться в географическом плане. Это стало возможным после вступления в силу Соглашения об Европейском Банке реконструкции и развития /ЕБРР/.

Соглашения предусматривает, что одной из функций Банка является деятельность в полном объеме установлению здоровой окружающей среды устойчивого развития. Так, Банк наметил следующие приоритеты для центральных европейских стран: «Помощь... в политике формулирования, включая развитие эффективных правовых и иных регулятивных инструментов, принятие эффективных стандартов выбросов и стоков и создания институциональной базы для осуществления контроля. Банк будет помогать странам Центральной Европы развивать стратегию одобрения стандартов ЕЕС и их соблюдения»[5].

В Коммюнике от 5 июля 1991 г. Совещания по окружающей среде на уровне министров установлена детальная программа для будущих действий государств ОЭСР. В документе устанавливаются:

- необходимость правительств определить и устранить субсидии, налоги или другие рыночные формы вмешательства, которые вносят перекос в использовании естественных ресурсов, тем самым отрицательно воздействуя на политику достижения поставленных целей;
- четыре сектора, в которых усовершенствованная политика интеграции и последовательное применение принципа уплаты загрязнителем дает существенное вознаграждение (энергия, сельское хозяйство, транспорт, контроль за приобретенной зоной);
- расширение и усиленное использование экономических инструментов (налогов, пошлин и разрешений на торговлю) для достижения целей ООС;
- отмечается, что налоговая реформа может дать хорошие возможности для содействия использованию экономических инструментов, в

этой связи ОЭСР необходимо проанализировать возможности адаптации налоговой системы для достижения целей социально-экономического развития и ООС без излишних административных мер;

- правительственное руководство должно оставаться важным инструментом и должно осуществляться акцентированием внимания всеобъемлющей стратегии, включающей в себя такие концепции, как: интеграция мер по предотвращению загрязнения и ее контролю;

- промышленность играет главную роль в выполнении требования, которые встанут в 90-х годах;

- необходимость обеспечить проводников политики и общественность лучшими инструментами для оценки условий ОС;

- желательность расширения системы национальных счетов для того, чтобы в них отражались условия и тенденции в ООС.

В заключительной Декларации Третьей Международной Конференции по охране Северного моря 1990 г. одобрены меры, которые будут иметь непосредственное отношение к ТНК.

Конференция 1990 г. приняла следующие положения[6]:

- продолжать применять меры предосторожности с тем, чтобы предпринять действия по предотвращению ущерба от веществ, которые являются стойкими, токсичными и подвержены биоаккумуляции даже когда отсутствует свидетельство для доказательства наличия причинной связи между сбросом и эффектом;

- принять за основу программы дальнейших действий в направлении сокращения загрязнения следующие:

- а) дальнейшее развитие и использование безотходных и малоотходных процессов и неопасных материалов;

- б) интегрированный подход в отношении управления антропогенными источниками загрязнения, находящимися на суше, устья рек, и атмосферы посредством эффективного сотрудничества между различными общественными органами власти, и разработки всеобъемлющей политики, принимая во внимание сбросы в воздух и воду;

- в) сотрудничество с промышленностью для того, чтобы продолжать сокращение загрязняющих сбросов из источника, используя имеющиеся в наличии лучшие технологии;

- г) применение комбинации преимуществ подходов, основанных как на целях обеспечения качества среды, так и стандартов сбросов.

Конференция одобрила круг действий для дальнейшей охраны среды Северного моря, а именно:

- дальнейшее сокращение выпуска опасных веществ (группы веществ, которые устойчивы, токсичны и подвержены биоаккумуляции), попадающих в Северное море;

дающих в Северное море;

- запретит сброс сточных вод, грязи и промышленных отходов в море и постепенно устранить сжигание в море;

- улучшить контроль исполнения и удержать операторов судов от нарушения требований в отношении загрязнения от судов и улучшить правовые инструменты, нацеленные на минимизацию умышленного загрязнения, принимая во внимание, что применение принципа предосторожности требует применения имеющихся в наличии лучших технологий с тем, чтобы минимизировать стоки осадкой отходов;

- продолжать сокращение операционных стоков из прибрежных установок;

- продолжать применять имеющиеся в наличии лучшие технологии с тем, чтобы снизить радиоактивные выбросы (§ 8);

- улучшить эффективность обзора с помощью самолетного оборудования (в частности продолжить разрабатывать чувствительную технику для идентификации загрязнения и загрязнителей в условиях плохой видимости и трудных погодных условий (§ 33.1));

- дальнейшее углубление научного познания экосистемы Северного моря (§ 35);

- уменьшить риск нанесения ущерба морской среде, связанных с авариями (затопление судов (§ 7));

- обеспечить дальнейшую охрану морской жизни Северного моря;

- рассматривать воздействия рыболовства на экосистему Северного моря и воздействия морской среды на рыбные ресурсы;

- информировать и когда это необходимо консультироваться с любым государством, которое было значительно затронуто строительством установки со значительным неблагоприятным эффектом на среду Северного моря, там, где необходима оценка воздействия на среду либо по национальному, либо по международному праву.

Следуя Декларации Министров о Северном море, 16 заседание Ословской комиссии (1990 г.), основанной в соответствии с Ословской конвенцией 1972 г. приняла, решение 90/1 о прекращении сбросов сточных вод в море. Было согласовано прекратить сток сточных вод на территорию, оговоренную конвенцией как можно скорее и необходимо завершить эту работу к 1998 г.

В соответствии с решением 90/2 Комиссия решила прекратить сжигание в море договаривающимися странами в рамках конвенционной зоны, согласно конвенции Осло к 31 декабря 1991 г. и запретить участникам соглашения экспорт отходов для сжигания в морских просторах конвенционной зоны.

Африканский континент явился одним из первых континентов, на котором были предприняты

мероприятия регионального плана в области охраны окружающей среды. Так 15 сентября 1968 года была подписана Африканская конвенция об охране природы и естественных ресурсов, с тех пор здесь стали акцентировать внимание на создание организационно-правовых инструментов для регулирования отдельных отношений в сфере экологии.

В ближайшем будущем можно ожидать дальнейших шагов в данной области в связи с заключением в 1991 году в рамках Организации Африканского Единства Договора о создании Африканского экономического сообщества, которая возлагает на государства – члены обязанность способствовать становлению здоровой окружающей среды и принятию национальной, региональной и континентальной политики, стратегии и программ основать необходимые институты для охраны и оздоровлению окружающей среды, и предпринять необходимые меры для одобрения политики экологически рационального развития и программ. Договор выражает глубокую озабоченность проблемой завоза опасных отходов и призыва к региональному сотрудничеству в том, что касается данной проблемы.

Среди недавних Африканских инициатив можно отметить Найробскую конвенцию об охране, управлении и развитии морского и прибрежного пространства Восточно-Африканского региона от 21 июня 1985 г. (смоделирована с принятой Конвенции для сотрудничества по охране и развитию морского и прибрежного пространства Западной и Центральной Африки, 1981 г.)

В Харарском соглашении о Планах Действий по созданию здоровой окружающей среды в общей системе реки Замбези от 28 мая 1987 г. Содержатся детальные положения об оценке среды и управлении. Предполагается, что правоохранительное законодательство будет в целом усовершенствовано и как можно скорее гармонизировано в соответствии с требованиями регионального характера. План действия призывает, чтобы к рамочной конвенции по охране, управлению и развитию ресурсов данного бассейна, а также прибрежной и морской среды были приняты дополнительные протоколы, которые описывали бы согласованные процедуры действий и стандарты для предотвращения, сокращения и контроля за загрязнениями из всех источников и содействовать достижению поставленных целей контроля над окружающей средой [7].

Следует упомянуть также и о соглашении о создании Центральноамериканской Комиссии по окружающей сфере и развитию, заключенное в 1989 г., а также Решении Совещания министров иностранных дел стран-членов договора сотрудничества в бассейне Амазонки (1989 г.).

В 1990 году Межамериканский банк развития

образовал отдел охраны окружающей среды в рамках Департамента анализа проектов. В плане регионального международно-правового регулирования вопросов экологии Азии является наименее развитым регионам.

Одним из важных международно-правовых инструментов в азиатском регионе является Соглашение АСЕАН о сохранении природы и естественных ресурсов от 9 июля 1985 г., устанавливает, всеобъемлющий режим для принятия детальных нормативных правил на национальном и региональном уровнях на будущее. Оно предусматривает, что договаривающиеся стороны предпримут все необходимые меры в рамках их национального законодательства, что сохранение и контроль за природными ресурсами стало интегральной частью планирования развития на всех стадиях и уровнях.

Специальные положения касаются сохранения исчезающих видов и экосистем, сохранение экологических процессов, мер по планированию, включая планирование и использование земли в охраняемых зонах и оценка воздействия (ст. 3-14).

За исключением Соглашения АСЕАН 1985 г. – о сохранении природы и естественных ресурсов – здесь не предприняты радикальные шаги.

Природоохранительная деятельность ЭСКАТО сосредоточена главным образом на оказании технической помощи государством региона по совершенствованию национального законодательства, особенно в целях регулирования моря из наземных источников. Эта деятельность осуществляется при поддержке ПРООН и ЮНЕП.

В этой связи можно отметить лишь не имеющую обязательную юридическую силу Декларацию Экономической и Социальной Комиссии о здоровой окружающей среде и устойчивом развитии в Азии и Тихом океане, которая устанавливает общие рамки для дальнейшего регионального развития. В ней отмечается, что и политика должна основываться на принципе предосторожности и что индивиды и неправительственные организации должны быть наделены правом на необходимый доступ к информации и к участию в формулировании и выполнении решений, которые касаются их окружающей среды.

Применительно к Тихому океану и Океании, содержащих детальные положения является Конвенция об охране природных ресурсов и окружающей среде в Южной части Тихого океана от 27 ноября 1986 г., вошедшая в силу в 1986г. она принята для предотвращения, сокращения и контроля над загрязнением в южной части Тихого океана и обеспечения наземного контроля над окружающей средой и разработки природных ресурсов. На стороны возложена обязанность «гармонизировать их политику на региональном уровне». Конвенция содержит положения о заг-

рязнении от воздушных судов, а также положения, касающейся отходов, специальных охраняемых зон, оценки воздействия на окружающую среду, материальной ответственности и компенсации (ст. 13-11,14,16 и 20).

Другие правовые инструменты касаются охраны морской среды от сбросов при рыбной ловле с применением дрейфовых сетей и радиоактивного загрязнения.

Применительно к Океании действует Протокол о предотвращении загрязнения региона южной части Тихого океана сбросами от 25 ноября 1986 г., который предназначен для того, чтобы предотвратить, установит контроль и уменьшить загрязнение в регионе. Протокол требует предварительного одобрения национальными властями, перед тем как произойдет сброс, и устанавливает систему специальных разрешений, общих разрешений и запрещенных веществ. Конвенция о запрете рыболовства с длинными дрейфовыми сетями в регионе Южной части Тихого океана возлагает на участников обязательство запретить своим гражданам и судам по их законодательству заниматься ловлей рыбы дрейфовыми сетями, в рамках Конвенционной среды, и предпринять надлежащие меры против такой ловли.

В 1990 г. Конвенция была дополнена Протоколом от 21 сентября 1989 г. по охране Юго-Восточной части Тихого океана против радиоактивного загрязнения. Он возлагает на страны участницы обязательство «запретить все виды сбросов или захоронения радиоактивных отходов и других радиоактивных веществ в море и/или на морском дне в масштабе конвенционного пространства».

Так, для эффективной деятельности межгосударственных органов ШОС необходимо разработать и классифицировать виды актов ШОС, часть из которых действовала бы напрямую на территории государств-участников ШОС без всяких внутренних процедур (т.е. без ратификации). Так, ни один из правовых актов не имеет прямого действия на территории государств-участников ШОС. Юридическая сила актам ШОС в национальной правовой системе может быть придана уполномоченными государственными органами, но только в соответствии с нормами конституционного права государства. Иными словами, данная категория актов должна иметь приоритет перед национальным законодательством государства-участника ШОС. Другие

категории актов, безусловно, должны быть обязательно ратифицированы либо иным образом подтверждены на обязательность государствами-участниками ШОС.

В этой связи необходимо установить иерархию актов, принимаемых органами Шанхайской Организации Сотрудничества.

Таким образом, можно отметить, что рекомендательный характер принимаемых решений органов ШОС будет являться одной из главных причин низкой эффективности деятельности ШОС по охране окружающей среды.

С целью системного изучения всего комплекса политико-правовых проблем деятельности ШОС, связанных с совершенствованием его организационной структуры и повышением эффективности принятых в рамках ШОС международно-правовых норм, необходимо создать при Правовом консультативном Совете ШОС научно-исследовательскую группу из числа компетентных ученых. Научно-исследовательская группа, включающая в свой состав юристов, экономистов, социологов, историков, военных и других специалистов, изучала бы актуальные вопросы ШОС с целью выработки на основе этого рекомендаций, имеющих практический, прикладной характер.

Перед исследовательской группой могут быть поставлены следующие задачи:

- исследование тенденций развития международных отношений в рамках успешных региональных объединений;

- подготовка аналитических отчетов и научно-практических рекомендаций о путях, способах применения и решения различных международных проблем правового, экономического характера;

- изучение практики применения действующих международных соглашений (договоров, конвенций) с целью установления причин их недостаточной эффективности и подготовки рекомендаций по устранению выявленных недостатков и др.

Таким образом, можно отметить, что развивающаяся положительная динамика государств ШОС в форме взаимных консультаций, заключении новых международных соглашений позволяет оптимистически видеть его будущее. Хотя, каким будет мир через 20 лет и какова в нем будет роль ШОС, предугадать невозможно и ответить на этот вопрос сможет лишь последующая практика.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ратифицирован Законом РК от 11 февраля 2009 года № 129-IV. Вступил в силу 31 октября 2012 года. См.: План действий на 2013-2017 гг. по реализации положений Договора о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств-членов Шанхайской организации сотрудничества
2. См.: Копылев М.Н. Международные организации и охрана окружающей среды // Международные организации. Учебник // Под ред. И.П. Блищенко. М.: РУДН, 1994. С. 286

3. См.: Европейская комиссия (ЕЭК), Экономическая и Социальная комиссия для стран Азии и Тихого океана (ЭСКО), Экономическая комиссия для Латинской Америки (ЭКЛА), Экономическая комиссия для Африки (ЭКА), Экономическая комиссия для Западной Азии (ЭСКЗА)
4. Комитет по стали; комитет по черной металлургии; комитет по лесоматериалам; комитет по водным проблемам; комитет по сельскому хозяйству; комитет по химической промышленности; комитет по электроэнергии; комитета по газу; комитет по жилищному строительству и планированию; комитет по внутреннему транспорту; старшие консультанты по экономическим вопросам; старшие консультанты по вопросам науки и техники; конференция европейских статистиков
5. См.: Regulation 729/70/EEC on country side protection in agriculturally less- favored areas – official Journal – 1970 – L. 94/13
6. См.: Final Declaration of the Third International conference on the protection of the North Sea... p. 661
7. См.: United Nations, Treaty series –vol. 161 – № 485 – p. 193

REFERENCES:

1. Ratificirovan Zakonom RK ot 11 fevralya 2009 goda № 129-IV. Vstupil v silu 31 oktyabrya 2012 goda. Sm.: Plan dejstvij na 2013–2017 gg. po realizacii polozhenij Dogovora o dolgosrochnom dobrososedstve, družbe i sotrudnichestve gosudarstv-chlenov SHanhajskoj organizacii sotrudnichestva
2. См.: Kopylev M.N. Mezhdunarodnye organizacii i ohrana okruzhayushchej sredy // Mezhdunarodnye organizacii. Uchebnik// Pod red. I.P. Blishchenko. M.: RUDN, 1994. S. 286
3. См.: Evropejskaya komissiya (EEK), Ekonomicheskaya i Social'naya komissiya dlya stran Azii i Tihogo okeana (ESKOTO), Ekonomicheskaya komissiya dlya Latinskoj Ameriki (EKLA), Ekonomicheskaya komissiya dlya Afriki (EKA), Ekonomicheskaya komissiya dlya Zapadnoj Azii (ESKZA)
4. Комитет по стали; комитет по черной металлургии; комитет по лесоматериалам; комитет по водным проблемам; комитет по сельскому хозяйству; комитет по химической промышленности; комитет по электроэнергии; комитета по газу; комитет по жилищному строительству и планированию; комитет по внутреннему транспорту; старшие консультанты по экономическим вопросам; старшие консультанты по вопросам науки и техники; конференция европейских статистиков
5. См.: Regulation 729/70/EEC on country side protection in agriculturally less- favored areas – official Journal – 1970 – L. 94/13
6. См.: Final Declaration of the Third International conference on the protection of the North Sea... p. 661
7. См.: United Nations, Treaty series –vol. 161 – № 485 – p. 193.

Сведения об авторах:

Хамит Айдос Хамитұлы – Қазақстан Республикасының Астана қаласындағы А.Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Республика Казахстан, г. Алматы, Докторант 3 курса факультета международных отношений, кафедры международного права, научный сотрудник Института государства и права КазНУ им. аль-Фараби, e-mail: ps.hamyt@gmail.com, тел: 8 (775) 230-40-49

Авторлар туралы мәліметтер:

Хамит Айдос Хамитұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Халықаралық қатынастар факультетінің, халықаралық құқық кафедрасының 3 курс докторанты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мемлекет және құқық Институтының ғылыми қызметкері, e-mail: ps.hamyt@gmail.com, тел: 8 (775) 230-40-49

Information about the authors:

Khamit Aidos Khamituly – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student of the Faculty of International Relations, Department of International Law, researcher at the Institute of State and Law of Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: ps.hamyt@gmail.com, tel: 8 (775) 230-40-49

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 373.3

АБДУЛЛИНА ГҮЛЖАН ТЕМИРШАРОВНА

PhD, доцент м.а.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ.

БАЙСЕЙТ БАЛЖАН ЕРЛАНҚЫЗЫ

магистрант

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ.

4 СЫНЫП ДҮНИЕТАНУ ПӘНІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН "PUCSC" МОДЕЛІ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Зерттеу 2020 оқу жылының бірінші тоқсанында (2020 жыл, қыркүйек – қараша айы барлығы 12 апта) оқитын № 17 Ата-түрік атындағы жалпы орта мектептің 4 «Б» сынып оқушыларына жүргізілді. Зерттеуге 26 оқушыдан тұратын 12 қыз бала және 14 ұл бала қатысты. Сонымен қатар зерттеу 12 аптаның әр аптасының 2 сағатын қамтыды. Сыни ойлау дағдыларын анықтау үшін Уотсон Глейзердің тесті қолданылады. Тест 30 пункттен және 5 нұсқадан тұрды. Зерттеу жұмысының мақсаты бастауыш сыныпта білім алатын, яғни 4 «Б» сынып оқушыларының сыни ойлау қабілеттерін PUCSC моделі арқылы қалыптастыру болып табылады. PUCSC моделіндегі 5 дейгей бойынша модель дүниетану сабағында жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде PUCSC сыни тұрғыдан ойлауды оқыту моделі бастауыш сыныбында оқитын 4 «Б» сынып оқушыларына тиімді болып табылды. Өйткені Уотсон Глейзердің сыни ойлауды бағалайтын тесттегі пред тесттің нәтижесі пост тестке қарағанда жоғары деңгейді көрсетті.

Түйінді сөздер: 4 сынып, PUCSC моделі, сыни ойлау, дүниетану

Абстракт: Исследование проводилось на 4 учениках класса «Б» 17 общеобразовательных школ имени Ата-Тюрка, обучающихся в первой четверти 2020 учебного года (сентябрь-ноябрь 2020 года, всего 12 недель). В исследовании приняли участие 12 девочек и 14 мальчиков. Исследование включало 2 часа в неделю в течение 12 недель. Тест Уотсона Глейзера использовалось для определения навыков критического мышления. Тест состоял из 30 баллов и 5 вариантов. Целью исследования является развитие навыков критического мышления у учащихся начальной школы, то есть 4 учеников класса «В», с использованием модели PUCSC. Модель на 5 уровнях модели PUCSC проводилась на уроке мировоззрения. В результате исследования модель обучения критическому мышлению PUCSC оказалась эффективной для 4 учеников начальных классов средней школы, поскольку результаты предварительного теста Уотсона Глейзера на критическое мышление показали более высокий уровень, чем пост-тест.

Ключевые слова: 4-й класс, модель PUCSC, критическое мышление, познание мира.

Abstract: The study was carried out on 4 students of class "B" 17 secondary schools named after Ata-Turk, studying in the first quarter of the 2020 academic year (September-November 2020, 12 weeks in total). The study involved 12 girls and 14 boys. The study consisted of 2 hours per week for 12 weeks. The Watson Glazer test was used to measure critical thinking skills. The test consisted of 30 points and 5 options. The aim of the study is to develop critical thinking skills in primary school students, that is, 4 students in grade B, using the PUCSC model.

The 5-level model of the PUCSC model was carried out in the worldview lesson. As a result of the study, the PUCSC Critical Thinking Teaching Model was effective for 4 elementary high school students, as the Watson Glazer Pre-Test for Critical Thinking was higher than the post-test.

Key words: 4th grade, PUCSC model, critical thinking, knowledge of the world.

КІРІСПЕ

Сыни ойлау – қоғамның ашық болуының басты себебі. Сыни тұрғысынан ойлай білу деп – тұлғаның әр түрлі кездегі жағдайды ойлап, зерделеп қорытындылап, өзіндік пікірін белгілі бір ортада жеңіл жеткізе білуі. Сын тұрғысынан ойлану, өздік, жекелей ойлану болып есептеледі. Сыни ойлай білу деп – өзіне сұрақтарды қойып сонымен қатар үнемі олардың жауаптарын іздену, жауабын іздеуді керек ететін жағдайды анықтау, әр түрлі жағдайға байланысты өз ойын жеткізу, және соны дәлелдеп бере алу, тағы да айтатын жайт, бөтен ойларды дәлме-дәл қарауды сонымен қатар сол дәлелденген зерттеулерді жан-жақты зерделеу дегенді білдіреді.[Wan Shahrazad et al., 2008].

Сыни ойлай білуді үшке бөліп қарастырады.

Біріншіден, сын тұрғысынан ойлану, өздік, жекелей ойлану болып есептеледі.

Екіншіден, сыни ойлауды оқыту қалыптасқан принциптерді қайтадан айтып беру емес, білім алушы оқып, оны есіне сақтап айтып беру қабілеті болмайды, қайта тереңінен ойлану арқылы өткенге жаңалай көзқарасын қалыптастыруы мүмкін, жаңалықтар ашуы мүмкін.

Үшіншіден, сыни ойлау сұрақтарды қою арқылы, жауабын іздеуді қажет ететін жағдайды зерделеуден бастау алады. Адам баласы туғанынан білуге үйір болады. Жалпы адам баласы жекелей қызығушылықтары және қажеттіліктеріне жауаптарын беруге тырысады[NACE., 2016].

Яғни болашақ ұрпақ өзіндік ой – пікірін айта алуы үшін, өз ойын еркін жеткізе білуі үшін, сонымен қатар өмірлік проблемаларды шешуі үшін сыни ойлай білу құзыреттілігі өте маңызды. Осыған байланысты мен осы тақырыпты өзекті деп қарастырдым.

Осы айтылғандарды ескере отыра, PUCSC моделін 4 сынып оқушыларының сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруға қолдануды жөн көрдім.

Ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты.

Бастауыш сыныпта білім алатын, яғни 4 «Б» сынып оқушыларының сыни ойлау қабілеттерін PUCSC моделі арқылы қалыптастыру болып табылады.

Зерттеу жұмысының міндеттері.

1. 4 сынып оқушыларының сыни ойлау қабілеттерін анықтау.

2. PUCSC моделінің 4 сынып оқушыларының сыни ойлау қабілетіне тиімділігін анықтау.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Бұл тақырып аясында зерттелген ғылыми мақалаларға шолу жасайтын болсақ.

2018 жылы Индонезия елінің Кен Чанвонг, Акапонг Суккамарт, Боончан Сисан «Сыни ойлау дағдыларын дамыту: Тайланд орта мектептері үшін оқытуды басқарудың жаңа моделін талдау» атты мақалаларында 5 этаптан тұратын PUSCU

атты модельді қолданған болатын. Зерттеудің мақсаты Тайланд мектептерінде оқитын жоғарғы сынып оқушыларының сыни ойлау дағдысын қалыптастыру.

Жалпы зерттеуге 500 адамнан тұратын Бангкок орта мектебі, Mathayom Suksa және Protpittayaarayut мектебінде оқып жатқан 2 топқа 35 оқушылардан кластерлік кездейсоқ іріктеудің көмегімен жалпы 500 адамнан 69 оқушы іріктелінген. Кейін ол оқушыларды 2 топқа 35 тен бөліп тастаған. Эксперименттік оқушылар 35 (17 ұл және 18 қыз) және 34 дәстүрлі оқыту оқушылары (16 ұл және 18 қыз). Және олар курс алдында және соңында сыни ойлау дағдыларын анықтайтын тестілеу жүргізген. Сонымен қатар, әр бір оқушыға 20 сұрақтан тұратын сауалнама ұсынылды. Сауалнамада модельдің оқушыларға әсері жайында сұрақтар көрсетілген.

PUSCU атты модельді белгілі бір сабақ кезінде мұғалім бес деңгейді ұстана отырып жүргізген.

Бірінші деңгей - оқуға дайындықты басқару. Бұл деңгейде мұғалім оқытуда әлеуметтік медиа және ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдаланған. Яғни қашықтықтан оқытуды басқаратын технологияларды білім беруде қолдану арқылы инновациялық білім беру ортасын қалыптастырған. Оқытуды басқару жүйелері ретінде (LMS, Moodle) платформаларын қолдана отырып мұғалім оқу процесін басқару арқылы осы платформалармен оқушы тұлғасын басқарып отырған.

Екінші деңгей - түсіну және тәжірибе. Екінші деңгейде мұғалімнің білімді оқушыларға лайықты деңгейде беруі. Оқытушы оқушыларға түрлі тапсырмаларды ұсынған, сонымен қатар тапсырмаларда кездескен проблемалық сұрақтарды оқушылар шешіп отырған.

Үшінші деңгей – кооперативті шешімдер. Бірлескен оқыту стратегиясына бағытталған сыни ойлау міндеттерін топ болып шешіп отырған.

Төртінші деңгей – жаңа біліммен бөлісу. Бұл деңгейде оқушылар арасында (LMS, Moodle) платформалары арқылы жаңа алған білімдерімен бір-бірімен бөлісу және алмасу орын алған.

Бесінші деңгей – жаңа білім құру. Мұғалім сабақ кезінде берген білімін тәжірибеде қолдана білуге үйретеді.

Жалпы эксперимент 16 аптаға, аптасына 2 сағаттан, жалпы саны 32 сағатқа созылған. Зерттеу үшін Уотсона-Глейзердің (СТА) сыни ойлауды бағалауға арналған тестті таңдап алған. Тест 30 пункттен және 5 варианттан құралған. Зерттеудің нәтижесін шығару үшін SPSS программасы қолданылған. Сонымен зерттеудің нәтижесінде эксперименталды топтың орташа баллы дәстүрлі топтың нәтижесіне қарағанда жоғары көрсеткішті көрсеткен. Сонымен қатар зерттеуге қатысқан оқушыларға және мұғалімдерге PUSCU атты модель білім беру процесінде өте ыңғайлы болған [Changwong et al., 2018].

Осы сияқты мақаланың бірі «Контексті оқытуды кіріктіру арқылы биолог-студенттердің сын тұрғысынан ойлау дағдысын қалыптастыру» атты мақалада контексті оқыту арқылы биолог-студенттерінің сыни ойлау қабілетін қалыптастыру жайында зерттеу жүргізілген. Жалпы контексті оқыту деп теориялық білімді шынайы жағдайлармен байланыстыра отырып оқыту. Биолог-студенттерге қоршаған ортаның ластануы тақырыбын зерттеу бойынша контексті оқыту сабағының жүргізілуі былай өтілген.

1. Кіріспе: Мұғалім оқытудың мақсатын қояды.

2. Шақыру: Студенттер тақырып бойынша нақты өмірлік жағдайлармен байланыстырып алдын ала ойларын айтады.

3. Зерттеу: Мұғалім оқушыларға зерттеу қызметі арқылы жүзеге асатын топпен бірлесіп шешетін тапсырма береді.

4. Мәселені түсіндіру және шешу: Студенттер өз зерттеу нәтижелерін ұсынады және оқытушының сүйемелдеуімен топтар арасында сұрақтар мен жауаптар сеансы өткізіледі.

5. Шешім қабылдау: Студенттер біліміне сүйене отырып шешім және қорытынды шығарады.

6. Қорытынды: Студенттер оқытушы берген тестпен жеке жұмыс істейді.

Жалпы зерттеуге SMA Negeri 4 Sintang – тың 62 студенті қатысқан. Сонымен қатар 62 студент екі классқа бөлінген, бірінші сыныпта эксперименталды топ екінші сыныпта контролды топ болды. Сыни ойлау жайлы нақты деректер тәжірибе алдында және соңында тест арқылы алынды. Статистикалық деректер Т-критерий пакеті арқылы көрсетілді. Статистикада көрсетілгендей эксперименталды топтың тәжірибеге дейінгі тестте жинаған балы 46,50 тәжірибеден кейін 82,56 балды құраған. Екінші контролды топтың тәжірибеге дейін балы 48,95 тәжірибеден кейін 68,87 балды құраған. Эксперименталды топтың CTL learning оқытуы бойынша сыни ойлау қабілеттерінің орташа балы 36,06 – ға артты. Контексті оқыту биолог-студенттердің сыни ойлау қабілетін жоғарлатуға септігін тигізген [Bustami et al., 2018].

«Нақты проблемалы оқыту арқылы студенттердің сын тұрғысынан ойлау

дағдыларын қалыптастыру» тақырыбындағы зерттеу студенттердің сыни тұрғыдан ойлау дағдысын нақты проблемалық оқыту арқылы әсіресе геометриялық оптика сабағында зерттеу жүргізген.

Нақты проблемалық оқыту жұмыс орнында болып жатқан мәселелерді шешуге негізделген. Студенттер шешім іздеу үшін жұмбақ оқиғалар, қауымдастықтағы оқиға немесе өнімді жасау үшін шешімді іздейді.

Бұл зерттеуде нақты проблемалық оқыту жеті кезеңге жіктелген:

1. Бағдар – бұл оқу міндеттерін алдын ала қою, топтық бөлу, дайындықтан тұрды.

2. Проблемамен қақтығысу – бұл проблемамен қоб және уақытша жауап немесе оқу тапсырмасының гипотезасын жасау.

3. Оқу мәселелерін шешу

4. Мәселені қайталау және қайта бағалау – бұл студенттің жауаптарын зерттеу нәтижесімен салыстыру.

5. Білімді жинақтау және абстракциялау – бұл тапсырмаларды шешу кезіндегі оқушылардың іс-әрекетінің көрінісі ретінде тұжырымдар мен блок-схемаларды құрастыру кезеңі.

6. Өзін-өзі бағалау және топтар арасында бағалау.

7. Тьюторлық бағалау, оқу процесін бағалау.

Бұл зерттеу сандық сипаттама зерттеу болып табылады. Зерттеудің мақсаты №1 Бондовосо, Шығыс Ява, Индонезия мемлекеттік кәсіптік-техникалық орта мектептерінде сыни ойлау дағдыларын анықтау болды. Бұл мектеп инженерлік және телевизиялық хабар тарату мектептерінің бірі. Зерттеу оптикалық геометрия материалынд адәлме-дәл проблемалық оқытуды қолдану арқылы жүргізілген.

Зерттеуге 25 оқушыдан тұратын 17 ер және 8 әйел оқушылар қатысқан. Оқушылар мен оқытушылардың қызметі бақылау парағының және бейнекамералардың көмегімен тіркелген. Студенттердің СТО дағдылары туралы деректер тест алдындағы және тесттен кейінгі тестілеу барысында алынған.

Бондовосо мемлекеттік кәсіптік техникалық орта мектептерінде бірдей проблемалық оқытумен оқытуды енгізу жақсы жасалды. Бұл туралы 83,33 % айнаны, 89,89 % объективті және 95,54 % камераны қамтитын қосалқы объект бойынша әрбір кездесудің пайыздық арақатынасы куәландырды. Бұл пайыз оқыту моделін табысты іске асыру көрсеткішінен 85 % артық болған [Yuliati et al., 2018].

«Орта мектептің жоғары сыныптарындағы оқушылардың сыни ойлау дағдыларын арттыру үшін басшылыққа алынған оқыту моделін қолдану» тақырыбындағы зерттеудегі басшылыққа алынған оқыту моделін үлкен сынып оқушыларына қолданып көрген болатын.

Басшылыққа алынған модель – бұл конструктивизмге негізделген оқыту моделі. Конструктивизм дегеніміз – оқушы алған теориялық мәліметтерден өзінің білімін құру керек сонда ғана ол білімді дұрыс меңгереді. Бұл моделдегі оқытушының рөлі оқушының қандай зерттеу түрі арқылы зерттеу жасап жатқанын анықтап, оған көмек беруі қажет. Осы айтылған ұстанымдарды ұстана отырып зерттеушілер Индонезиядағы Тарик қаласындағы 10 сыныптың үш сынып оқушыларын яғни 90 оқушыны зерттеуге қатыстырды.

Бұл зерттеу пре тест және пост тесттен тұратын алдын ала эксперименттік жобалау болып табылады. Модель арқылы оқыту үлгілерін орындау алдында оқушылардың үш тобынан

2016/2017 оқу жылының тақ семестрінде статистикалық сұйықтық тақырыбында физика пәні бойынша сыни ойлау (пре тест) дағдыларына тест берді және үш топқа оқытудан кейін де осындай тест (пост тест) берілді. СТО дағдыларына арналған тест көрсеткіштері бар эссе (баяндау түрінде) 10 тапсырмадан тұрды: (1) мәселені тұжырымдау, (2) аргументация беру, (3) индукция, (4) бағалау, (5) іс-әрекет бағытын анықтау. Оқушылардың СТО дағдысы жайындағы деректер Т-тестте жиналып, талданды. Зерттеу нәтижесінде әр топтағы оқушылардың сыни ойлау қабілеттері 5% жоғарлағаны байқалған [Nisa et al., 2018].

Индонезия елінің Негери Маланг университетінің биология бөлімінің зерттеушілері кіші орта мектептердің сыни ойлау қабілеттерін тестілеу негізінде үш түрлі оқыту әдісі арқылы қалыптастыруды көздеген. Студенттерге сараланған ғылыми сұраныс пен ақыл картасының қосындысы, сараланған ғылыми зерттеу моделі және дәстүрлі модель арқылы (1) сыни тұрғыдан ойлау қабілеттеріндегі айырмашылықтарды анықтау (2) сонымен қатар ер мен әйел арасындағы сыни ойлаудағы айырмашылықты анықтау болып табылады.

Оқытуды саралау – бұл адамның жеке және типологиялық ерекшеліктерін ескеретін білім беру мазмұны. Оқушылардың қажеттіліктеріне негізделген оқу әрекеттерін жобалау арқылы оқушылардың проблемаларын шешу.

Ақыл картасы (карта разума) дегеніміз – диграмма түрінде белгіні қолдана отырып ұғымдарды құрылымдау әдісі. Байланыс схемасы ағаш диаграмма түрінде жүзеге асырылады, онда орталық тұжырымдамадан немесе идеядан тұратын тармақтармен байланысты сөздер, идеялар, тапсырмалар және басқа ұғымдар бейнеленген. Бұл жеке білімді басқаруға арналған құралдардың бірі, оған қарындаш пен қағаз жеткілікті.

Зерттеу халқы Индонезия, кедиридегі жетінші сынып оқушыларынан тұрды. Зерттеуге барлығы 96 оқушы қатысты. Бұл оқушылар үш топқа бөлініп үш түрлі оқыту моделі арқылы оқытылады. Зерттеу 2015 жылдың тамыз – желтоқсан айларында объектілерді бақылау, микроскоп зертханалық қауіпсіздік, тірі тіршілік сипаттамалары және тіршіліктің жіктелуі материалдары кезінде жүргізілді. Деректер оқушылардың СТО дағдыларын тест алдындағы және тесттен кейінгі тестілеу нәтижелері бойынша алынды. Деректер (SPSS) пакеттік программасы арқылы талданды.

Зерттеу нәтижелері әр түрлі модельдерде сыни ойлаудың әр түрлі дағдылары бар екенін көрсетті. Ең жақсы көрсеткішті саралап оқыту мен менталды картамен оқыту көрсеткен болатын. Сонымен қатар, ерлер мен әйелдер арасындағы сыни ойлау дағдыларында айырмашылықтар болған [Fuad et al., 2017].

Шри Хастути Ноер жүргізген зерттеуде оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін басқаратын

жаңалық ашу моделі арқылы қалыптастыруды зерттеген болатын.

Басқарылатын жаңалық ашу моделі - оқушылардың проблеманы өздігінен тауып оның шешімін өзінің біліміне сүйене отырып шешуі.

Әр эксперименталды және контролды топтар 34 оқушыдан тұрды. Деректер математикалық тесттен алынған болатын. Зерттеу эксперименталды топпен контролды топтан пред тест алумен басталып пост тест алумен болды.

Зерттеудегі басқарылатын жаңалық ашу моделі мынадай этаптардан тұрды:

1) Мұғалім жұмыс парағы арқылы оқушыға тапсырма береді.

2) Оқушылар дайындалады, өңдейді, ұйымдастырып проблеманы саралайды.

3) Мұғалім оқушыға керек болған жағдайда көмек беріп отырады.

4) Оқушылардың болжамды анализ жасауы

5) Оқушылардың гипотезаларын қарастыру

6) Оқушылардың гипотезаларына өзгеріс енгізу

Бұл зерттеудің нәтижелерінде басқарылатын жаңалық ашу моделі сыни ойлаудың математикалық дағдыларын және сыни ойлау бейімділігін жақсартатынын көрсеткен [Noer, 2018].

Бахтияр, Рахай, Васис зерттеген зерттеуде оқушылардың сыни ойлау дағдыларын жақсарту үшін РЗЕ оқыту моделін қолданған болатын. Әзірленген модель 4 (төрт) кезеңнен тұрады, атап айтқанда: ұйымдастыру, сұраныс, презентация және бағалау.

Зерттеудегі РЗЕ моделі басшылыққа алынған сұраныс моделіне тікелей қатысты. Басшылыққа алынған сұраныс – бұл конструктивизмге негізделген оқыту моделі.

Конструктивизм дегеніміз – оқушы алған теориялық мәліметтерден өзінің білімін құруы керек сонда ғана білімді толықтай ала алады. Бұл моделдегі оқытушының рөлі оқушының қандай зерттеу түрі арқылы зерттеу жасап жатқанын анықтап оған көмек беруі қажет.

Кең форматты сынама лау конструкциясында претест-посттест тобы қолданылды. Кең ауқымды апробация 2016/2017 оқу жылының X сыныбында өткізілді. Осы зерттеу нәтижелерін талдау үш аспектіні қамтиды, атап айтқанда: валидность, практичность және әзірленген модельдің тиімділігі. Зерттеу нәтижелері мынаны көрсетті: (1) рзе оқыту моделі орташа мәні 3,7 болатын сарапшылардың пікірі бойынша валидті болды; (2) әзірленген оқыту моделінің синтаксисін аяқтау бақылаушылардың бағалауы негізінде екі мектеп үшін 98,09% және 94,39% алды. Бұл әзірленген модель іске асыру үшін практикалық болып табылатынын көрсетеді; (3) әзірленген модель студенттердің сыни ойлау дағдыларын жақсарту үшін тиімді, бірақ N-студенттердің сыни ойлау дағдысының өсуі 0,54 с құрады орташа санат. Жоғарыда жүргізілген зерттеу нәтижелері негі-

зінде әзірленген Р3Е оқыту моделі студенттердің сыни ойлау дағдыларына жарамды деген қорытынды жасаған[Bahtiar et al., 2018].

Д Амбарвати, А Суятна, С Эртиканто жүргізген зерттеуде электромагниттік сәулелену тақырыбы бойынша интерактивті электронды кітап әзірлеуге бағытталған, ол өз бетінше оқу үшін, сондай-ақ студенттердің сыни ойлау дағдыларын арттыру үшін қолданылады.

Электронды кітап - электронды (сандық) түрде сақталған кітаптың нұсқасы. Керек ақпараттардың бәрі мәтін, суреттер, бейне, аудиожазба, анимациялар және басқа да графикалық құралдар түрінде берілетін оқулық.

Бұл зерттеуде әдістеме талдау, жобалау, әзірлеу, енгізу және бағалаудан тұратын Адди (R&D) моделінің зерттеулер мен әзірлемелердің дизайнына негізделген. Бұл дерек көзі Лампуг провинциясының орта мектептерінің XII сынып оқушылары мен оқытушыларына жүргізілді. Құрал ретінде сауалнама және тест құралы қолданылды. Деректерді талдау әдістемесі N-күшейтуді, тәуелсіз t-критерийді және жұп t-критерийді пайдалана отырып, интервалмен сипатталған.

Зерттеу электромагнитті сәуле шығару бойынша интерактивті электронды кітапты өзіндік жұмыс істеу үшін және студенттердің сыни ойлау дағдысын арттыру үшін 95% сенімді деңгейде өте тиімді болды, бұл ретте N-жинаушы эксперименталды топ $\langle g \rangle = 0,76$, бұл бақылау тобына қарағанда $\langle g \rangle = 0,55$ жоғары болды. Осылайша, әзірленген өнім-электромагниттік сәулеленудің интерактивті электрондық кітабы-студенттердің сыни ойлауын өз бетінше зерттеу және арттыру үшін тиімді деген қорытынды жасалды[Ambarwati et al., 2019].

Ирван, Марида, Шри Двиастути зерттеген зерттеуде Оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін жетілдіру үшін сұрауларға негізделген экожүйелік модульді құруды қарастырған болатын.

Бұл модуль Тәуелсіздік принципі негізінде әзірленген. Әзірленген модуль этаптары: (1) оқытудың нақты мақсаттарын қамтиды (2) нақты берілген оқу материалдары арқылы, егжей-тегжейлі зерделеу, (3) қолжетімді мысалдар мен иллюстрациялар оқу материалының түсінікті етеді, (4) практикалық сұрақтар мен тапсырмалар бар, сондықтан оқу материалын меңгеру деңгейін өлшеуге болады, (5) контекстуалды, материал атмосфераға, студент қызметінің міндеттері мен контекстіне және қоршаған ортаға байланысты беріледі (6) коммуникативтік және тікелей тілді қолдану, (7) резюме бар, (8) бағалау құралдары бар, (9) студенттердің материалды меңгеру деңгейін білу үшін бағалау бойынша кері байланыс бар, және (10) материалдың түсінікті болуы үшін рефераттар, сілтемелер.

Бұл ғылыми-зерттеу зерттеушілер Борг пен Галл моделіне қатысты. Зерттеу құралы ретінде Facione бейімделген тест сұрақ парағы қолда-

нылды.

Алынған деректер ANCOVA арқылы талданды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей :

1) әзірленген модуль сыни ойлау дағдылары мен сұраныс негізінде басқарылатын синтаксис аспектісімен сипатталған; 2) модуль алынған валидтік балл негізінде жүзеге асырылатын болып жарияланды: 92.19 (өте лайықты) материал бойынша сарапшыдан, 81.90 (өте лайықты) оқыту бойынша сарапшыдан, 78,57 (лайықты) лингвисттен, 92,86 (өте лайықты) медианы оқыту бойынша сарапшыдан, 92,36 (өте лайықты) практиктерден және 91,80 (өте лайықты) шектеулі далалық тестіден.; 3) студенттің модульдің көмегімен өңделген сыни ойлау дағдыларына қол жеткізуі басқа сыныптармен салыстырғанда ($F = 120,52$; $p < 0,05$) жоғары болды. Әзірленген модуль оқу процесінде пайдалану үшін орынды және студенттердің сыни ойлау дағдыларын тиімді жақсартқан деген қорытынды жасалынған[Irwan et al., 2019].

Сукардии, Аминуддин Прахатама Путра, Дхармоно жүргізген зерттеуде экологиялық білім беру арқылы экологиялық оқыту бойынша студенттердің сыни ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған.

Бұл зерттеудің түрі-дамуды зерттеу, яғни төрт кезеңде жүргізілетін Тессмердің моделін пайдалану арқылы зерттелді: өзін-өзі бағалау; сараптама және жеке көзқарас; шағын топ; және далалық сынақтар. Бұл зерттеу далалық сынақтарға бағытталған.

Зерттеу төрт ай бойы жүргізілді (қыркүйек - желтоқсан 2018 ж.)СМА Негери 9 Банджармасинде. Зерттеуге - 82 студент қатысты. Тиімділік туралы деректер далалық сынақтарда сыни ойлау қабілеттілігінен жиналған. Талдау студенттің жұмыс парағын толтыру кезінде жауаптың балдарын есептеу жолымен жүргізілді.

Нәтижелер студенттердің сыни ойлауы интерпретация көрсеткіші бойынша өте жоғары (83,3%), ал талдау(78,9%) жоғары, бағалау жоғары (78%), және қорытынды - жоғары (78,6) көрсеткіштері бойынша жоғары деп жіктелді[Sukardi et al., 2019].

«Проблемді оқыту арқылы оқушылардың сыни ойлау дағдысын онлайн-құралдардың көмегімен қалыптастыру» тақырыбында зерттелген мақаланың мақсаты-PBL стратегиясы арқылы сыни ойлау дағдыларын арттыру үшін алдыңғы ғалымдар онлайн құралдарды қалай пайдаланғанын зерттеу.

Проблемалық оқыту-бұл проблемалық жағдайларда пайда болатын теориялық және практикалық мәселелерді шешу жолымен ақпарат алуға негізделген оқушылардың қызметін ұйымдастыру тәсілі.

Бұл мақалада қолданылатын әдістеме-бұл алдыңғы ғалымдардың мақалаларына шолу және талдау. Іздеу құралы ретінде ScienceDirect және Google Scholar сияқты электрондық деректер

қоры мен іздеу жүйелері пайдаланылды. Іздеуде қолданылатын негізгі сөздер: "проблемалық оқыту", "сыни ойлау", "онлайн-құралдар", "Білім берудегі әлеуметтік медиа", "проблемалық оқыту және Сын тұрғысынан ойлау", "сын тұрғысынан ойлау және Сын тұрғысынан ойлау" онлайн-құрал" және "онлайн-құралдарды пайдалана отырып проблемалық оқыту".

Негізгі сөздер бойынша 60-тан астам мақала табылды және жиналды. Таңдалған жыл ауқымы - 2010 жылдан бастап 2017 жылға дейін. Алдымен мақала мазмұны талданған. Содан кейін құжаттардың көлемі негізінде сүзілген.

Зерттеуде 20 мақалаға проблемалық оқыту, онлайн - құрылғылардың ішкі мазмұнына шолу жасалынған. Содан кейін тек 8 мақала талқылау және бөлімді іздеу үшін іріктелінген.

Қорытындылай келе, онлайн-құралдардың көмегімен PBL студенттердің сыни ойлау дағдыларын арттыру үшін оқытудың ең жақсы стратегиясы болып табылатынын атап өткен жөн. Онлайн-құралдарды, мазмұнға бөлуге болады: даму құралдары, Әлеуметтік құралдар және жеке және кәсіби құралдар. Әлеуметтік құрал және оқу құралы осы зерттеуде төрт онлайн құралдардың арасында ең танымал болып табылады. Бұл онлайн құралдар студенттердің сыни ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етуі мүмкін. Оқытушылар оқыту мен оқытуды ынталандыру үшін PBL әдісін қолдана алады [Hussin et al., 2018].

Мен бұл зерттеуімде болашақ педагог студенттерге сыни ойлау дағдысын қалыптастыру үшін «PUCSC» атты модельді қолданатын боламын. Бұл модель студенттердің сыни ойлау қабілетін қалыптастыруға арналған.

Әдістеме. Зерттеу 2020 оқу жылының бірінші тоқсанында (2020 жыл, қыркүйек – қараша айы барлығы 12 апта) оқитын № 17 Ата-түрік атындағы жалпы орта мектептің 4 «Б» сынып оқушыларына жүргізілді. Бұл зерттеу пре тест және пост тест болып табылады. Сыни ойлау дағдыларын анықтау үшін Уотсон Глейзердің тесті қолданылады. Тест 30 пунктен және 5 нұсқадан тұрады.

Зерттеуге 26 оқушыдан тұратын 12 қыз бала және 14 ұл бала қатысты. Сонымен қатар зерттеу 12 аптаның әр аптасының 2 сағатын қамтиды.

Жалпы зерттеу дүниетану сабағында еліміздің әкімшілік аймақтарға бөлінуі, менің өлкемнің өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығы, адамның шаруашылық қызметі және табиғат, отбасының қоғам өміріндегі маңызы, біздің отбасылық бюджетіміз, мектептегі өзін-өзі басқару, көшбасшы қандай болу керек?, әр алуан тапсырмалар, қазақ халқының шығу тегі, қазақстанның экономикадағы жетістіктері, қазақстанда ғылымның дамуы. Ғалым Қаныш Сәтбаев, тарихи мұражайлар не үшін қажет тақырыптар кезінде зерттеу өтілді.

PUSCU моделінің бес деңгейі бойынша жүргізілетін сабақ.

Сабақтың тақырыбы: Адамның шаруашылық

қызметі және табиғат

I-деңгей. Оқуға дайындықты басқару. Бұл деңгейде мұғалім оқытуда әлеуметтік медиа және ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдаланады. Яғни тақырып бойынша қашықтықтан оқытуды басқаратын LMS платформасы арқылы оқушыларға алдын ала сабақ жайлы мәліметтер таратылады. LMS көмегімен оқушы электронды курстар мен оқу материалдары базасымен алдын ала танысады.

II-деңгей. Түсіну және тәжірибе. Мұғалім Адамның шаруашылық қызметі және табиғат тақырыбы бойынша тапсырмалар ұсынады. Ол тапсырмалар проблемалық тапсырмалар болып табылады.

III-деңгей. Кооперативті шешімдер. Оқушыларға тапсырмаларды 4 топқа бөлу арқылы береді. Олар бірігіп ортаға ойларын сала отыра бір шешімге келеді. Әр топ соңында өз шешімдерін айтады.

IV- деңгей. Жаңа біліммен бөлісу. Бұл деңгейде мұғалімнің басшылығымен LMS және Moodle платформалары арқылы сабақ бойынша талқылау жүргізіледі.

V-деңгей. Жаңа білім құру. Бұл деңгейде оқушы алған білімін практика жүзінде көреді. Олар лабораторияларға, ауыл шаруашылық жерлеріне, ботаникалық бақтарға білімін бекіту үшін барады.

Нәтиже. Зерттеу № 17 Ата-түрік атындағы жалпы орта мектептің 4 «Б» сынып оқушыларына жүргізілген болатын. Бұл зерттеудің мақсаты оқушылардың сыни ойлау қабілетін PUCSC моделі арқылы қалыптастыру болатын. Зерттей келе 4 сынып оқушыларының сыни ойлау дағдыларын модель арқылы қалыптастыру мүмкін деген ой қалыптасты. PUCSC моделіндегі 5 деңгейді талдайтын болсақ.

1- Деңгейде Оқушылар онлайн құрылғыларды қолдану арқылы яғни LMS және Moodle платформалары арқылы тақырыппен танысып, сабаққа дайын күйде келе алады. Бұл дегеніміз мұғалім тақырыпты түсіндірумен уақытын кетірмейді. Онлайн-құралдардың көмегімен студенттердің сыни ойлау дағдыларын арттырудың ең жақсы стратегиясы болып табылды. Бұл онлайн құралдар студенттердің сыни ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етті [Hussin et al., 2018].

2- Дейгей мен 3 - дейгей мұғалім оқушыларға тапсырма берген болатын. Ол тапсырмаларды оқушылар өздері бірігіп талдаған болатын. Мысалы: Қазақ халқының арғы тегі сақтар, ғұндар, түркі халықтарының салт-дәстүрлері, генетикасы қазақ халқында сақталған ба? Деген сұрақтар оқушылардың арасында пікір талас тудыру арқылы проблемалық сұрақтарға шешім табуға көмек берді. Проблемалық сұрақтар (мәселе ойлау дағдыларын дамыту мен дамытуды ынталандыру үшін пайдаланылды); өзін-өзі реттеу (оқушылар проблеманы шешуге арналған тапсырманы

негізге ала отырып, олардың зерделегенін негіздеуі мүмкін); қайталау (оқушылар өз бетінше оқып-үйренуді аяқтағанда, олар проблемаларға оралды және проблеманы қайта салыстырды; бірлесу (оқушылар мәселені бірге шешу үшін ынтымақтасты); өзін-өзі тану (оқушылар соңғы ақпарат туралы өз бетінше ойлайтын болды, сондай-ақ оны соңғы проблемамен салыстыра отырып, мәселе шешілген кезде болашақта сол мәселенің қаралуын генерациялай алды); өзін-өзі бақылау (оқушылар өз прогресі мен өзін-өзі іске асыруын бақылап, бағалайтын болды)[Zabit, 2010]; Сонымен қатар бірлесіп жасалынған жұмыс оқушылар арасында әлеуметтік қатынастарды жақсартуға көмектесті.

4-дейгей. Жаңа біліммен бөлісу. Бұл деңгейде идеялар арқылы жаңа білімді құруға LMS және Moodle платформаларымен оқу процесін басқаруға және оқушылардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруға көмектесті (Fast et al., 2009).

5-деңгей. Жаңа біліммен бөлісу. Адамның басты атрибуты тек ақпаратқа ие болу ғана емес, сонымен бірге оған қалай әрекет ету керектігін білу болып табылады [Heick, 2014]. Бұл деңгейде оқушылар алған білімдерін практика жүзінде көру арқылы өздеріне жаңа білім қалыптастыра алды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, жоба жұмысының негізгі мақсаттарына жету үшін мынадай жұмыстар жүргізілді:

16 мақаланы талданып, зерттеу нәтижесінде керекті әдіс-тәсілді алу арқылы ол зерттеуде қолданылды. Зерттеуге 26 оқушылардан тұратын 12 қыз бала 14 ұл бала қатысты. Сонымен қатар зерттеу 12 аптаның әр аптасының 2 сағатын қамтыды.

Жалпы зерттеу дүниетану сабағында еліміз-

дің әкімшілік аймақтарға бөлінуі, менің өлкемнің өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығы, адамның шаруашылық қызметі және табиғат, отбасының қоғам өміріндегі маңызы, біздің отбасылық бюджетіміз, мектептегі өзін-өзі басқару, көшбасшы қандай болу керек?, әр алуан тапсырмалар, қазақ халқының шығу тегі, қазақстанның экономикадағы жетістіктері, қазақстанда ғылымның дамуы. Ғалым Қаныш Сәтбаев, тарихи мұражайлар не үшін қажет тақырыптар кезінде зерттеу өтілді.

PUCSC моделінің бес деңгейі бойынша сабақтар жүргізілді. Соның нәтижесінде PUCSC сыни тұрғыдан ойлауды оқыту моделі бастауышта оқитын 4 «Б» сынып оқушыларына тиімді болып табылды. Өйткені Уотсон Глейзердің сыни ойлауды бағалайтын тесттегі пред тесттің нәтижесі пост тестігі қарағанда жоғары деңгейде болды. Сонымен қатар оқушылардың тәжірибе соңына қарай мұғалімнің берген тапсырмаларын орындау кезінде өте тез шешім қабылдауы байқалды. Оқушылар арасында бірігіп шешім қабылдау арқылы әлеуметтік қарым-қатынас жақсара түскені байқалды. Және де, онлайн платформаларды қолдану (LMS, Moodle) оқушылар арасында жаңа біліммен бөлісуге, пікір талас орнатуға, проблемалық сұрақтарды шешуге өте ыңғайлы болып табылды. Сонымен қатар, мұғалім үшін де бұл платформалар оқушыларды басқарып, қадағалап отыруға үлкен мүмкіндік туғызды.

Сыни ойлай білген оқушы әр дайым проблемалық жағдайлардың шешімін табуда жүйрік болады. Ал осындай оқушыларды тәрбиелеу және оқыту барысында PUCSC моделі өте тиімді екені дәлелденді.

Қолданылған 5 деңгейлік PUCSC модельді Қазақстан мектептеріне енгізу мектеп оқушыларының сыни ойлау қабілетін біршама жоғарлатуға көмектесуге мүмкіндігі бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ambarwati, D., Suyatna, A., & Ertikanto, C. (2019). The Effectiveness of Interactive E-Book for Self-Study and Increasing Students' Critical Thinking Skills in Electromagnetic Radiation Topic. *Journal of Physics: Conference Series*, 1155(1). <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1155/1/012050>
2. Bahtiar, Rahayu, Y. S., & Wasis. (2018). Developing Learning Model P3E to Improve Students' Critical Thinking Skills of Islamic Senior High School. *Journal of Physics: Conference Series*, 947(1). <https://doi.org/10.1088/1742-6596/947/1/012067>
3. Bustami, Y., Syafruddin, D., & Afriani, R. (2018). Jurnal Pendidikan IPA Indonesia THE IMPLEMENTATION OF CONTEXTUAL LEARNING TO ENHANCE BIOLOGY STUDENTS' CRITICAL THINKING SKILLS. 7(4), 451–457. <https://doi.org/10.15294/jpii.v7i4.11721>
4. Changwong, K., Sukkamart, A., & Sisan, B. (2018). Critical thinking skill development: Analysis of a new learning management model for Thai high schools. *Journal of International Studies*, 11(2), 37–48. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2018/11-2/3>
5. Fast, P., Parn, F., & Benchmarking, I. (2009). Embracing E & D.
6. Fuad, N. M., Zubaidah, S., Mahanal, S., & Suarsini, E. (2017). Improving junior high schools' critical thinking skills based on test three different models of learning. *International Journal of Instruction*. <https://doi.org/10.12973/iji.2017.1017a>
7. Heick, T. (n.d.). Are You Teaching Content Or Teaching Thought. <http://www.teachthought.com/critical-thinking/teaching-content-or-teaching-thought/>

8. Hussin, W. N. T. W., Harun, J., & Shukor, N. A. (2018). Problem Based Learning to Enhance Students Critical Thinking Skill via Online Tools. *Asian Social Science*, 15(1), 14. <https://doi.org/10.5539/ass.v15n1p14>
9. Irwan, I., Maridi, M., & Dwiastuti, S. (2019). Developing guided inquiry-based ecosystem module to improve students' critical thinking skills. *Jurnal Pendidikan Biologi Indonesia*, 5(1), 51–60. <https://doi.org/10.22219/jpbi.v5i1.7287>
10. National Association of Colleges and Employers. (2016). Class of 2016 believes it is "Career Ready," but is it? <http://tinyurl.com/ya8a559g>
11. Nisa, E. K., Koestiari, T., Habibulloh, M., & Jatmiko, B. (2018). Effectiveness of guided inquiry learning model to improve students' critical thinking skills at senior high school. *Journal of Physics: Conference Series*, 997(1). <https://doi.org/10.1088/1742-6596/997/1/012049>
12. Noer, S. H. (2018). Guided discovery model: An alternative to enhance students' critical thinking skills and critical thinking dispositions. *Jurnal Riset Pendidikan Matematika*, 5(1), 108. <https://doi.org/10.21831/jrpm.v5i1.16809>
13. Sukardi, Putra, A. P., & Dharmono. (2019). Critical Thinking Skilss Of Senior High School Students On The Ecological Learning Through Enviromental Education – A Development Research. *European Journal of Education Studies*, 5(12), 61–72. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2600364>
14. Wan Shahrazad, W. S., Rahman, W. R. A., & Dzulkifli, M. A. (2008). Relationship between critical thinking dispositions, perceptions towards teachers, learning approaches and critical thinking skills among university students. *The 4th International Postgraduate Research Colloquium IPRC Proceedings*, 3(1985), 209–220.
15. Yuliati, L., Fauziah, R., & Hidayat, A. (2018). Student's critical thinking skills in authentic problem based learning. *Journal of Physics: Conference Series*, 1013(1). <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1013/1/012025>
16. Zabit, M. N. M. (2010). Problem-Based Learning On Students Critical Thinking Skills In Teaching Business Education In Malaysia: A Literature Review. *American Journal of Business Education (AJBE)*, 3(6), 19–32. <https://doi.org/10.19030/ajbe.v3i6.436>

БІЛІМ БЕРУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Қазіргі қоғамда инновациялық технологиялар адам қызметінің барлық салаларына, соның ішінде білім беру сияқты кең салаға таралуда. Мақалада білім беру жүйесіндегі инновациялық технологиялар туралы айтылады. Білім беру процесіндегі инновациялардың орны нақтыланады.

Түйін сөздер: инновация, білім беру, инновациялық білім беру технологиялары, оқыту, инновацияның педагогикалық теориясы, оқыту технологиялары.

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В современном обществе инновационные технологии распространяются практически на все области человеческой деятельности, включая такую широкую область, как образование. В статье рассказывается об инновационных технологиях в системе образования. Уточняется место инноваций в образовательном процессе.

Ключевые слова: инновация, образование, инновационные образовательные технологии, обучение, педагогическая теория инноваций, технологии обучения.

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION APPLICATION

Abstract. In modern society, innovative technologies extend to almost all areas of human activity, including such a broad area as education. The article describes innovative technologies in the education system. The place of innovations in the educational process is specified.

Keywords: innovation, education, innovative educational technologies, training, pedagogical theory of innovation, learning technologies.

"Инновациялық білім" деген не? — Бұл өзін-өзі дамытуға қабілетті және оның барлық қатысушыларының толыққанды дамуына жағдай жасайтын білім; демек, негізгі тезис: инновациялық білім-дамушы және дамып келе жатқан білім.

Қазіргі білім инновациялық процестерсіз мүмкін емес.

Инновацияның ерекшелігі келесідей:

- инновация әрқашан өзекті мәселенің жаңа шешімін қамтиды;

- инновацияны қолдану оқушының жеке даму деңгейінің сапалы өзгеруіне әкеледі;

Білім берудің инновациялық технологиясының басты мақсаты-адамды үнемі өзгеріп отыратын әлемде өмірге дайындау. Инновацияның мақсаты-дәстүрлі жүйемен салыстырғанда оқушының жеке басын сапалы өзгерту. Инновацияның негізгі мақсаттары - іс-әрекеттерді ынталандыру, алынған ақпаратты өз бетінше саралау, шығармашылық тұрақсыз ойлауды қалыптастыру, ғылым мен практиканың соңғы жетістіктерін қолдана отырып, табиғи қабілеттерін барынша ашуға байланысты балаларды дамыту болып табылады [1, 2014].

Білім берудегі инновациялар теориясы - ғылыми-педагогикалық білімнің жаңа саласы; бұл білім беру саласындағы үш негізгі педагогикалық процес - инновацияларды құру, оларды игеру және қолданудың ажырамас бірлігі мен өзара

байланысының парадигмасы болып табылады. Басқаша айтқанда, инновациялардың теориялық мәні интеграция жасауды зерттеу, игеру және жаңа интеграцияны қарастырады. Білім берудегі инновациялар теориясы-бұл білім беру жүйесіндегі инновациялық процесс, инновациялық қызмет, жаңашылдық және инновациялық процестер жүретін инновациялық орта.

Қазіргі уақытта инновациялық оқыту қолдаушы оқытуды алмастырады. Бұл білім беру жүйесінің, қоғам дамуының жоғары сатысына көшуінің белгісі және білім берудің өзгерген мақсаттарына реакциясы деп саналады. Инновациялық оқыту-бұл қазіргі мәдениет пен әлеуметтік ортадағы инновациялық өзгерістерді ынталандыратын оқыту. Ол әр адамның және тұтастай қоғамның алдында туындайтын проблемалық жағдайларға белсенді реакция ретінде әрекет етеді. [2, 86 б.]

Қазіргі уақытта дәстүрлі оқыту әдістері, аудио, визуалды анимациялық эффектілерді қамтитын инновациялық технологиялар сияқты кең қолданыста емес. Сонымен қатар, инновациялық технологиялар оқушылардың оқу процесіне деген қызығушылығын арттыратын атмосфера жасайды.

- Оқушыларға қарым-қатынас қабілеттерін дамытуға көмектесу үшін:

Бұл әдіс оқушыларды оқуға ынталандырады

және оларға кеңірек ойлар береді. Бұл стратегия оқушыларға бірлескен жұмыс дағдыларын дамытуға көмектесетін пікірталастар мен топтық талқылаулар сияқты іс-шараларды ұсынады.

- Оқыту жүйесінің әсерін жақсарту үшін:

Инновациялық оқытулар мұғалімдерге сабақтың тиімділігін арттыруға көмектеседі. Мысалы, үлкен сыныптарда көптеген оқушыларға сөйлеу дағдыларын жетілдіру қиынға соғады. Инновациялық технологиялар уақыт пен кеңістікті ысырап етпейді, бірақ ыңғайлы орта жасайды. Технологиялық жабдықтар - тиімді сабақтар өткізу кезінде мұғалімдердің көмекші құралы.

- Мұғалім мен оқушы арасындағы тиісті қарым-қатынасты жақсарту үшін:

Мұғалімдер мен оқушылар арасындағы қарым-қатынасты дамыту-басты мәселе. Егер оқушылар үнемі инновациялық технологияларды қолданатын болса, онда оларда әр түрлі сұрақтар пайда болады. Содан кейін олар мұғалімдерімен сөйлесуі керек болады.

Яғни, ынтымақтастық жылдамдығы артып келеді. Егер оқушылар мұғалімдердің бақылауында болса, олардың білімін жақсарту оңайырақ болады. Профессор Ширак Пател көрсеткендей, инновациялық технологиялар сабақтарды тірі әрі қызықты етеді.

Білім беру технологиясындағы жиі еленбейтін үрдіс - бұл веб-сайттар мен әлеуметтік медианы пайдалану. Оқушылар, мұғалімдер және ата-аналар әлеуметтік желілер мен интернет арқылы байланысады. Бұл ата-аналар мен мұғалімдерге мектептегі іс-шаралар мен тапсырмалар туралы байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Мұны дәстүрлі мектеп ғимаратының технологиялық кеңеюі және оның қоғаммен байланысы ретінде қарастыруға болады.

Ақпараттық технологиялардың көмегімен қол жетімділік, көрнекілік, ғылымилық, сана, оқыту формалары, құралдары мен әдістерінің үйлесімі, әр оқушыға жеке көзқарас, білім мен дағдыларды игерудің беріктігі сияқты принциптер жемісті жүзеге асырылады; оқу процесінде ақпараттық технологияларды қолданудың ұтымдылығы осыған байланысты. Педагогикалық мазмұнға қатысты оның білім беру элементтерін білу деңгейлерімен байланысын бөліп көрсету керек. Мұндағы негізгі элементтерге қызмет әдістері, білім, әлемге эмоционалды және құндылық қатынасы, шығармашылық тәжірибе жатады [3, б. 109].

Қызмет әдістеріне практикалық, жалпы білім беру, зияткерлік (нақтылау, жалпылау, талдау, синтез және т.б.), пәндік әдістер жатады. Шығармашылық қызмет келесі көрсеткіштермен ерекшеленеді: таныс жағдайда жаңа проблеманы табу, бар білімді жаңа жағдайға көшіру, бар мәселенің мүмкін болатын шешімдерін табу, бар мәселеден өзгеше мәселені шешудің жаңа әдісін зерттеу.

Ақпараттық технологияларды қолдану кезінде шынайы ақпарат алу өте тез жүретіндіктен, оқу-

шылардың білімі мен дағдыларын диагностикалау нәтижелі болады.

Білім беруді түбегейлі қайта құруды білім беру жүйесінің алдында тұрған міндеттермен түсіндірілетін ақпараттық ортаны дәйекті және сенімді қолдану жүзеге асырады. Ақпараттық-білім беру ортасы өзінің тұтастығымен оның мазмұнындағы абсолютті өзгерістерді қажет етеді және қол жетімді етеді, өйткені олар оқушыларға оқу жүктемесін азайта отырып, болашақ қажеттіліктерге бағытталған. Ең ауқымды міндеттердің бірі-бұл процесті зерттеу, оны дамыту және басқару.

Білім беру процесінде ақпараттық технологиялар құралдарын қолдану туралы идея олардың әр оқушы үшін қол жетімділік принципіне негізделген. Бұл технологияларды игеру оларды компьютерлік технологияны теориялық немесе инженерлік тұрғыдан емес, оқу құралы ретінде қолдануды талап етеді.

Жалпы орта білім беретін мектептің ақпараттық ортасы интернет ресурстарына, мектеп пәндері мен сыныптан тыс жұмыстар бойынша бейнеконференцияларға, оффлайн және онлайн режиміндегі олимпиадаларға, телекоммуникациялық жобаларға еркін қолжетімділікті қамтамасыз етуі тиіс.

"Инновациялық білім беру технологиясы" дегеніміз не? Бұл өзара байланысты үш компоненттен тұратын кешен:

1. Студенттерге берілетін қазіргі заманғы мазмұн пәндік білімді игеруді ғана емес, сонымен қатар қазіргі бизнес-тәжірибеге сәйкес келетін құзіреттілікті дамытуды да қамтиды. Бұл мазмұн жақсы құрылымдалған және заманауи байланыс құралдары арқылы берілетін мультимедиялық оқу материалдары түрінде ұсынылуы керек.

2. Оқытудың заманауи әдістері-бұл материалды пассивті қабылдауға ғана емес, студенттердің өзара әрекеттесуіне және оларды оқу процесіне тартуға негізделген құзіреттілікті қалыптастырудың белсенді әдістері.

3. Қашықтықтан оқыту формаларының артықшылықтарын тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін ақпараттық, технологиялық, ұйымдастырушылық және коммуникациялық компоненттерді қамтитын заманауи оқыту инфрақұрылымы [4, б.176].

Мұнда білім беруде үлкен өзгерістер тудыратын негізгі технологиялық инновациялар көрсетілген:

1. Білім берудегі виртуалды шындық (VR).

Виртуалды шындық технологиясы қазірдің өзінде әлемдегі ең танымал технологияға айналды. Ірі компаниялар Google, Sony, Oculus (Facebook қолдауымен), Samsung және басқалары, осы технология үшін қатыгез соғысқа дайындалуда. VR-технологияларды қолданудың бірі-білім беру. VR көмегімен оқушылар үш өлшемді әлеммен өзара әрекеттесу арқылы оқи алады. Google VR технологиясын қолдана отырып, мектептерде тәжірибелік

оқытуды енгізудің алдыңғы қатарында болды.

2. Жасанды интеллект және машиналық оқыту. Жасанды интеллект технологияның барлық деңгейлерінде қолданылады, ең төменгі деңгейден бастап ең жоғары деңгейге дейін. Жасанды интеллект мектептерде пәндерді бағалау және жетілдіруді қажет ететін салалар бойынша кері байланыс беру сияқты негізгі әрекеттерді автоматтандыру үшін қолданылады. Ол сонымен қатар оқушылардың, әсіресе ерекше қажеттіліктері бар оқушылардың жеке оқуын жақсарту үшін қолданылады. Машиналық оқытудың арқасында оқушылардың жеке қажеттіліктерін ескеретін бейімделу бағдарламалары жасалды. Жасанды интеллект репетиторлары студенттерге математика және жазу сияқты пәндерді оқытуға арналған.

3. Білім берудегі бұлтты есептеулер. Білім беру ресурстарына бұлтты есептеу технологиясының арқасында әлемнің кез келген нүктесінен қол жеткізуге болады. Жазу сабақтары, аудио сабақтар, бейнелер және бейне тапсырмалар сияқты өмірлік маңызды ресурстарды мектептің бұлтты терминалында сақтауға болады. Оқушылар бұл ресурстарға үйден шықпай-ақ қол жеткізе алады, сонымен қатар оқытушыларға тапсырмаларды орындап, жібере алады. Оқушылардың тапсырмаларды орындамағаны үшін жасаған жалған сылтаулары артта қалуы мүмкін. Бұлтты есептеу сізге бірнеше тонна кітап алып жүруден немесе жергілікті кітапханада өмір сүруден сақтайды. Бұл технология студенттерге оқытушымен чат арқылы сөйлесуге мүмкіндік береді.

4. 3D басып шығару. 3D принтерлер білім беру саласында толқуды тудырады және оқушылар оларды жақсы көреді. Бұрын оқулықтарда оқытылған мазмұнды қазір 3D модельдерінің көмегімен білдіруге болады. Осы басып шығару әдісін қолдана отырып, оқушылар күрделі деп саналған нәрсені жақсы түсінеді. Жоғары оқу орындарында 3D басып шығаруды инженерлер мен жүйелік дизайнерлер түпкілікті жүйелерді жасау кезінде қолданылатын прототиптерді жасау үшін пайдаланады. 3D басып шығару тұжырымдамаларды қабылдайды және оларды нақты етеді.

5. Білім беру мекемелеріндегі әлеуметтік желілер. Білім беру мекемелері әлеуметтік желілердің әсерін пайдаланып, шетте қалмады. Шын мәнінде, бұл әлеуметтік медиа сайттардың көпшілігі кампустарда жасалды және алғашқы қолданушылар колледж студенттері болды. Университеттер мен колледждер бірнеше континенттерде орналасса да, әлеуметтік медиа сайттары арқылы бір-бірімен байланыса алады. Осы сайттар арқылы олар конкурстар, кездесулер мен кештер

ұйымдастыра алады. Ал әр түрлі мектептердегі оқушылар өмірді өзгерте алатын идеялармен алмасу үшін әлеуметтік медианы пайдаланады.

6. Электрондық дидактикалық ойындар. Соңғы жылдарда оқытуға арналған көптеген дайын ойын шешімдері жинақталды, сонымен қатар авторлық ойындарды құруға арналған арнайы қызметтер де пайда болды.

7. STEM-білім беру. Қазіргі заманғы оқытуға соңғы енгізілімдердің бірі STEM-білім беру — төрт негізгі құрамдас бөлікті: жаратылыстану ғылымдары, технологиялар, инженерлік-іс және математиканы біріктіретін әдіс болып табылады.

8. Мектептерде биометрияны қолдану. Енді ешқандай сабақтан қашу мен алдау жоқ! Мектептерде биометриялық жүйелерді енгізу оқытуды жеңілдетуге және тәртіпті арттыруға көмектесті. Бет-әлпетті тану, саусақ іздері, дауысты тану және көзді бақылау - бұл мектептер өз жұмыстарын оңтайландыру үшін қолданған биометриялық әдістер. Оқушылардың сабаққа қатысуын бақылау үшін пайдаланылатындығымен қатар, олар мектептегі мүлікті, мысалы, кітапханадағы кітаптарды қарызға алуда қолданылады.

Интернетке кең қол жеткізу-білім беру секторында технологиялық инновацияларды енгізуді жеделдеткен факторлардың бірі. Идеялар тез таралады және адамдар білім беруде технологияны қолданудың ең жақсы әдістерін зерттей алады. Жабдықты өндіруші компаниялар нақты білім беру қажеттіліктеріне бейімделген ноутбуктер мен планшеттер сияқты құрылғылар шығарады. Әр түрлі технологиялық фирмалар арасындағы қатаң бәсекелестік технологиялық инновацияның қарқынын тездететін тағы бір фактор болып табылады. Технологияларды қолдану арқылы білім берудің болашағы, әлбетте, жарқын көрінеді!

Дұрыс қолданған жағдайда мұндай технологиялар нақты оқу жетістігіне әкелуі мүмкін және уақытты қажет ететін процестерді жеңілдетеді (мысалы, сабақты жоспарлау, есеп беру және т.б.). Мультимедиа, геймификация, мобильді қосымшалар, сондай-ақ әртүрлі оқыту платформаларын біріктіру ұсынылған материалды әртараптандыруға және оны жаңа түрде ұсынуға көмектеседі [5, б. 272].

Қорыта айтқанда, білім берудегі инновациялар оқу процесін сынып бөлмесінен тыс шығаруға көмектеседі және күнделікті және бейресми оқыту үшін негіз болады. Бұл оқушылардың білім беру процесіне тартылу деңгейін арттырады және олардың жасына және қабілеттеріне қарамастан, барлық оқушылардың жалпы білім көрсеткіштерін жақсартады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бекетова О. А. Білім берудегі инновация: түсінігі мен мәні / Қазіргі әлемдегі білім беру теориясы мен практикасы: V Халықаралық материалдар. ғылыми. конф. (Санкт-Петербург, шілде 2014).
2. Қазақстанның ғылымы мен өмірі №2/2 (56) 2018, 86 б.
3. Левитес Д.Г. Практика обучения: современные образовательные технологии. - Мурманск, 2007.

- 215 с.

4. Педагогические технологии: что это такое и как их использовать в школе. / Науч. ред. Т.И. Шамова, П.И. Третьяков. - М.; Тюмень, 2012. - 176 с.

5. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Академия, 2008. - 272 с.

REFERENCES:

1. Beketova O. A. Bilim berudegi innovaciya: tysinigi men мәni / Қазирги әлемдеги bilim беру теориясы мен практикасы: V Halyқаралық materialdar. ғылыми. конф. (Sankt-Peterburg, shilde 2014).

2. Қазақстанның ғылымы мен өмірі №2/2 (56) 2018, 86 б.

3. Levites D.G. Praktika obucheniya: sovremennye obrazovatel'nye tekhnologii. - Murmansk, 2007. - 215 s.

4. Pedagogicheskie tekhnologii: chto eto takoe i kak ih ispol'zovat' v shkole. / Nauch. red. T.I. SHamova, P.I. Tret'yakov. - M.; Tyumen', 2012. - 176 s.

5. Polat E.S. Novye pedagogicheskie i informacionnye tekhnologii v sisteme obrazovaniya. - M.: Akademiya, 2008. - 272 s.

Авторлар туралы мәліметтер:

Алмабек Аяжан Нұрсултанқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 2 курс магистранты, Алматы қ.

Мадьярова Гүлнар Атыханқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, п.ғ.к., доцент, Алматы қ.

Сведения об авторах:

Алмабек Аяжан Нурсултановна

Магистрант 2 курса КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы

Мадьярова Гүлнар Атыхановна

КазНУ им. Аль-Фараби, к. п. н., доцент, г. Алматы

Information about the authors:

Almabek Ayazhan

2nd year master's student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Magyarova Gulnar Atikhanovna

Al-Farabi Kazakh National University, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Almaty

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Аннотация: Мақалада болашақ мамандардың қарым-қатынас мәдениетінің теориялық аспектісі ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына жасалған талдау негізінде айқындалды.

Қазіргі білім беру ұйымдарына қойылып отырған басты талаптардың бірі білім алушылардың қарым-қатынастық мәдениетін қалыптастыру мәселесі, «қарым-қатынас» ұғымының мәні, тарихи тұлғалардың, зерттеуші-ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі ой-пікірлер, «педагогикалық қарым-қатынас» ұғымын анықтауда таным әрекетінің орын алуы ерекшелігі қарастырылады.

Сонымен қатар, оқытушының қарым-қатынас мәдениетінің үлгілерін көрсету, сол жөнінде біліммен қаруландыру оқушының бойында жағымды сапа-қасиеттерді тәрбиелеуге бағытталған зеріттеулер беріледі.

Сондай-ақ мақалада оқушының жеке тұлғалық қабілеттерін дамыту міндетін орындау үшін тіл пәнін оқытатын педагог бойында сапалық қасиеттер анықталды.

Түйіндемесөздер: болашақ маман, тілдік қарым-қатынас, мәдениет.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ БУДУЩИ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация: В статье теоретический аспект культуры общения будущих специалистов определяется на основе анализа научно-исследовательских работ, проведенных учеными.

Одним из главных требований, предъявляемых к современным организациям образования, является проблема формирования культуры общения обучающихся, сущность понятия «общение», размышления в научных трудах исторических личностей, ученых-исследователей, специфика познавательной деятельности при определении понятия «педагогическое общение».

Кроме того, демонстрируется демонстрация образцов культуры общения преподавателя, вооруженность знаниями об этом направлена на воспитание у учащегося положительных качеств-качеств.

Также в статье определены качественные качества у педагога, преподающего языковую дисциплину, для выполнения задачи развития личностных способностей учащегося.

Ключевые слова: будущий специалист, языковое общение, культура.

THEORETICAL ASPECT OF THE CULTURE OF COMMUNICATION OF FUTURE SPECIALISTS

Abstract: In article the theoretical aspect of culture of communication is defined on the basis of the analysis, which is carried out by scientists remained scientifically research future experts.

One of the main requirements imposed on modern educational organizations is the problem of forming students' communication culture, the essence of the concept of "communication", opinions in scientific works of historical figures, researchers, the specifics of the occurrence of cognitive activity in determining the concept of "pedagogical communication".

At the same time, it is necessary to show examples of the teacher's culture of communication, to equip him with knowledge about it, to teach him positive qualities.

The article also identified the qualitative qualities of a teacher teaching a language subject in order to fulfill the task of developing a student's personal abilities.

Keywords: future specialist, language communication, culture.

Кіріспе

XXI ғасыр қоғамы жаһандану, ақпараттандыру, демократияландыру үдерістерімен сипатталады. Сондықтан да адамдар арасындағы қарым-қатынас мәні тереңдеп нығайып, ақпараттандыру тұрғысынан қоғамның дамуы әлеуметтік байланысты күшейтіп, дамытуда. Бүгінгі нарықтық экономикада жеке бастықмәдени қарым-қатынасықажет. Жекеменшіктік және қоғамдық

ұйымдардың қатар дамуы адамдар арасындағы қарым-қатынастың, іс-әрекеттің дұрыс, шынайы, мәдени, адами дәрежеде жүруін керек етеді. Бұл психологиялық тұрғыдан алғанда адамның өз еркін, білімін, мүмкіндігін дұрыс және орында қолдануына сол арқылы көздеген жетістіктер мен нәтижелерге жетуге, ар-ожданын дұрыс сақтауға көмектеседі.

Қазіргі білім беру ұйымдарына қойылып

отырған басты талаптардың бірі білім алушылардың қарым-қатынастық мәдениетін қалыптастыру мәселесі болып отыр. Қарым-қатынастық мәдениет бұл әрбір тұлғаның тәрбиелік деңгейін көрсететін бағыттардың бірі. Білім беруде жас өспірімді тек ғылым жетістіктерімен сусындатып қана қоймай, ең алдымен оны тұлға ретінде тәрбиелеу, қай кезде де алда тұрған міндет етіп қойылған. Білім беру саласында болашақ мамандарды келешекте мектеп тәжірибесінде оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға даярдауда біліммен қаруландыруда сөйлеу мәдениетін меңгертуді көздеп, тілдік нормалар мен заңдылықтарды сақтауынан және олармен тіл табысатын әрекетке түсуінен көрінеді.

Негізгі бөлім

«Қарым-қатынас» ұғымының мәнін ашуда, тарихи тұлғалардың, зерттеуші-ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі ой-пікірлеріне сүйенеміз. Ежелгі шығыс ғұламасы әл-Фараби: «Кез келген тілді тасымалдаушыда сөздер мен әріптердің формалары олардың (сөзжасау ережелерімен) байланысты. Егер олардың сөздері белгілі бір дыбысталу арқылы айтылатын болса немесе белгілі бір әріптермен байланысты болса, онда олар «қатынастықты» білдіреді. Ал ол сөздер өздерінен өздері сол сөздердің арқасында, дәл сол бір дыбысталулар арқасында немесе сол бір әріптермен байланыстырылуы арқасында соларды жеткізуші болып табылады. Егер сол сөздермен көрсетілгендердің әр идеясын бөлек қарастырсаң, онда олардың біреулерінің «қарым-қатынас» категориясына бағыныштылығын, ал кейбіреулерінің қалғандарына, яғни ең сәйкес категорияларға бағыныштылығын табасың. «Байланыс» идеясы осындай және онда «қарым-қатынас» идеясынан басқа идея жоқ», - деген тұжырым жасаған [әл-Фараби, Таңдамалы трактаттар 2009,94 б.]. Автордың пікірін түйіндейтін болсақ, адамдардың қарым-қатынас жасау мәселесіне үлкен мән бере отырып, олардың сөйлеу мәнерлігіне, тіл байлығына, көп көңіл бөлгенін көреміз. Қарым-қатынасты әрекеттің ерекше бір түрі ретінде қарастырып, сөйлеу тілі арқылы адамдардың бірін бір түсінуі, күнделікті өмірде өзара байланыстапайда болатын жағдайларды шешу бағытында қатынас құруда ойды шашыратпай жүйелі жеткізу, түсініктілігі мен нақтылығымен қамтамасыз етілуі тиіс, - деп санаймыз.

Абай 19-қара сөзінде: «Адам ата-анадан тұғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы-жаманды таниды-дағы сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жармайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады», - деп көрсеткен [Абай Қара сөз. Поэмалар, 42 б.]. Бұдан шығатын қорытынды адами ақыл-

дың іс-әрекет пен қарым-қатынастағы көрінісінің мәдениет деңгейінде қалыптасу мүмкіндігінің жоғары екенін ескертеді. Айналасын танып білуде белсенді болуы, қоршаған ортадан жақсы мен жаманды ажырататын және жақсылыққа жаны жақын болғандарды адам қатарына қосқанын көруге болады. Қазіргі қоғамға да осындай ізгілікті, адамгершілік сапаларды бойына сіңірген, рухани бай тұлға керектігін ескерсек, Абайдың қара сөзінің мағынасының мәңгілік құндылығы мен маңызыдылығын айқын көреміз.

Қарым-қатынас мәселесін зерделей келе, психологиялық тұрғыда А.Н. Леонтьевтің іс-әрекет және қарым-қатынас тұтастығы идеясын негізге алдық. Ғалымның пікірінше, қарым-қатынастың кез келген формасы бірлескен іс-әрекеттің ерекше формасы болып табылады. Осыдан барып, әрқашан іскер адам қарым-қатынаста болады. Қарым-қатынас ортақ әрекетті орындайтын индивидтардың бірлігін қалыптастырады. Іс-әрекеттің бейнесі ең алдымен, материалдық және рухани қарым-қатынастың түрлері мен әдістері арқылы анықталады. Ал олар болса, өз кезегінде, өндірістің дамуы барысында қалыптасып отырады және нақты адамдардың іс-әрекетінде жүзеге асырылады [А.Н. Леонтьев, 2001, 22 б.]. Алайда, бұл байланыстың әртүрлі түсініктері бар. Кейде әрекет пен қатынас өзара байланыс үдеріс ретінде емес, адам өмірінің бейнесі және әлеуметтік тіршіліктің екі жағы ретінде қарастырылады. Материалдық өндіріс процесі кезінде адамдар тілді де тудырып, тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар қоғамда өндірілген мәндердің иесі де болатыны туралы пікірін түсінуге болады.

Л.С.Выготский бойынша, қоғамдағы білім жүйесінің дамуына жауапты адамдар төмендегідей екі ұйғарымның алдында тұрады. 1. Тиімді мәдениеттің жүргізушілері ретінде білім арқылы қалыпты енгізу, жеке адамды дайындап шығару. 2. Әрбір адам өзін өзі таба алатын жағдайға жеткендей, білім аясында өмірді ұйымдастырумен шұғылданду, - болып табылады [Л.С.Выготский, 1991, 265 б.]. Бұл жағдайда таңдау қоғамдағы білімнің мақсаты мен орнына байланысты, қоғамды дамытатынын меңгезегенін байқауға болады. Бұл өз кезегінде білім мен мәдениеттің әрбір адамның өзіндік өмір жолын таңдауының негізі екенін көрсетеді. Ал болашақ бастауыш білім алудың өзі қарым-қатынас арқылы меңгертілетінін ескерсек, алған білімін өзінің тәжірибесінде өзін өзі жүзеге асыруда яғни өзін «Мен-ін» көрсетуімен сипатталатынын болуы тиіс, - деп санаймыз.

«Педагогикалық қарым-қатынас» ұғымын анықтауда таным әрекетінің орын алуы ерекше мәнді. Оқытушының қарым-қатынас мәдениетінің үлгілерін көрсету, сол жөнінде біліммен қаруландыру оқушының бойында жағымды сапаларды тәрбиелеуге негіз болады. «Таным»

ұғымымен «білім», «білік», «дағды», «талдау», «жинақтау», «жалпылау», сол сияқты тағы басқа ұғымдар ойлаудың логикалық іс-әрекетінің мәнін ашады. Біз өз зерттеуімізде бұл мәселеге байланысты психологиялық ой-пікірлер мен тұжырымдарды басшылыққа аламыз.

Ал, И.А. Зимняяның пікірінше, «педагогикалық қарым-қатынас оқу әрекеттестігінің, мұғалім мен оқушының ынтымақтастығы формасы. Бұл – жеке және әлеуметтік бағытты әрекеттестік. Педагогикалық тілдесім бір мезгілде қатысымдық, перцептивтік және интерактивтік функцияларды орындайды, ол үшін вербальді, бейнелі, символикалық және кинетикалық құралдар жиынтығын ұштастырады» [И.А. Зимняя, 2006, 105-б.]. Педагогикалық қарым-қатынастың негізгі функцияларын анықтау үшін жалпылай қабылданған жіктемеге сүйенгеніміз дұрыс болады, - деп есептейміз.

Педагогика және психология сөздігінде: қарым-қатынас біріккен іс-әрекет қажеттілігін тудыратын, адамдар арасындағы байланыстың дамуын орнататын күрделі көп жоспарлы процесс. Адамдардың танымдық хабардар алмасуы, өзара түсінісуі, бір бірін қабылдауы. Қарым-қатынастың үш жағы бар – интерактивті, коммуникативті, перцептивті [Педагогика және психология түсіндірме сөздігі, 2002, 1276.]. Сөздікте берілген қарым-қатынастың құрылымын зерттеуші ғалым Г.М. Андреева да бекіткенін көруге болады.

Г.М. Андреева қарым-қатынас құрылымын өзара байланысты үш жақты бөліп қарастыруды ұсынды: коммуникативтік; интербелсенділік; перцептивтік [Г.М. Андреева, 2006, 1576.]. Зерттеу тақырыбымызда қарым-қатынас күрделілігін ескере отырып, автордың ұсынған құрылымын нақтылайтын болсақ, қатынастың коммуникативтік жағы өзара қатынастағы индивидтердің ақпаратпен алмасуынан тұрады. Интербелсенділік жағы қатынастағы индивидтердің өзара әрекеттесуін ұйымдастыруды қамтиды. Қатынастың перцептивтік жағы өзара түсінушілікті құрайтын серіктестіктердің бір-бірін қабылдау үдерісін білдіреді.

Б.Х. Балтабаев: «Мәдениет дегеніміз – адам жасаған заттың және рухани құндылықтардың, әлеуметтік-мәдени қалыптың, қарым-қатынаспен мінез-құлықты қалыптастыру әдістерінің тарихи даму жүйесі, сондай-ақ, адам табиғатындағы күштердің заттық өндіріс әдістерін ескере отырып даму әрекеті, өз мүмкіндігін жүзеге асыруды, оның шығармашылық еңбегінің адамзат әлемін өзгертуге және игеруге бағытталған әлеуметтік маңызды шаралары» - деп тұжырымдайды [Б.Х. Балтабаев, 2003, 36 б.]. Автордың пікірін қорытатын болсақ, мәдениет адамның толыққанды қалыптасуы яғни білім, білік, дағдысы, қоршаған ортаға деген қарым-қатынас мәдениетін тәжірибе арқылы кеңейтудегі мінез-құлқы, өмір сүріп отырған ортаға бейімделуі болып

табылады. Бұдан мәдениеттің адам өміріндегі алатын орнының қаншалықты маңызды екенін көруге болады.

Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздікте: мәдениет дегеніміз адамдардың әлеуметтік болмысты сақтау мен жаңарту жөніндегі қызметі және осы қызметтің жемістері мен нәтижелері. Әлеуметтік болмыс адамсыз тірлік етпейді, оның табиғаттан айырмашылығы да дәл осы қасиетінде. Мәдениеттің ең басты мәселесі адамзат болмысының жандануы мен өзгеріске түсуінің немесе жаңару нұсқаларының арақатынасы [Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік, 2004, 172 б.]. Бұдан шығатын қорытынды адамдардың әлеуметтенуімен сипатталатын мәдениет оның тұрмыс-тіршілігі мен атқаратын қызметінің нәтижесі болып табылатын қарым-қатынасынан, білімді меңгеруімен оны қажетіне қарай қолдануы, өзгермелі қоғамға тез бейімделуіндегі әрекетінен көрінеді, - деген тұжырым жасаймыз.

М.Балақаев: «Тіл мәдениеті дегеніміз – тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық, тілдік тәсілдерді дұрыс қолдану дағдысы, - деген тұжырым жасаған [М.Балақаев, 1972, 96.]. Бұдан автордың тіл мәдениетін өзінің табиғаты жағынан заттық және рухани мәдениетпен тығыз байланыстылығын, әрқайсысының өзінің атқаратын қызметіне сүйене отырып, сөйлеу тілінің сапасын арттырудың жолдарын көрсеткінін байқауға болады. Бір ғана тілдегі сауаттылықтың өзі бүкіл тілдік заңдылықтар, тілдік нормалар, тілдік ұстанымдардың қатаң сақталуын қажет ететінін ескерткенін көреміз.

«Мәдениет» – жеке адамға тән қасиеттерден басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым. Тіл мәдениеті қоғамдық ортада адамның өз ойын нақты, мазмұнды және көңіл сезімімен жеткізуі арқылы айқындалады.

Педагогикалық мәдениет – бұл педагогикалық міндеттерді шешудің әдіс-тәсілдері, оқыту технологиялары, тәсілдемелерін, сабақты ұйымдастыру формаларын меңгертудегі оқытушы мен студент арасындағы субъектілік қарым-қатынасты игеру деңгейін қамтиды. Кәсіби педагогикалық мәдениет өзіне жалпы мәдениетті қосады және педагогикалық әрекет саласындағы жалпы мәдениеттің ерекше жобалау қызметін атқарады. Педагогикалық жоғары оқу орындарында оқыту үдерісінде білім алушылардың жеке тұлғасына тән қасиеттері біліктілік пен білімі, қарым-қатынас мәдениетінің бастамалық негізі болып табылады.

Жоғары оқу орнында оқытушы педагогикалық мәдениетке үш аспект арқылы қарым-қатынасқа түседі: кәсіпті игерту, үдерісте педагогика-

лық мәдениетті үйрету, мәдени-педагогикалық салаға тәжірибелік әрекет арқылы қосылуды игертеді. Бірінші аспектіде, оқытушы болашақ мамандарды кәсіби қызметінің қыры мен сырын яғни әдіс-тәсілдері, оқыту технологиялары, тәсілдемелерін меңгертуде қарым-қатынас мәдениетіне басымдық береді. Екінші аспектіде, оқыту үдерісін ұйымдастыруда педагогикалық мәдениетті және педагогикалық құндылықтарды жинақтаушы және таратушы ретінде мәдени қарым-қатынас тетіктерін үйретеді. Үшінші аспектіде, алғашқы екі аспектіде меңгергендерін педагогикалық тәжірибеде шығармашылықпен өзін-өзі жетілдіруі, мәдениқарым-қатынасты іске асыруын қамтамасыз етуі тиіс.

Ф.Ш. Оразбаевақарым-қатынастың түрі көп. Соның бірі тілдік қатынас дей келе, тілдік қарым-қатынас, пікірлесу екі адамның арасында ғана емес, екі топтың арасында да немесе бір адам мен ұжымның, көпшіліктің арасында да болады. Бұл тілдік қатынастың жеке хабаршы және қабылдаушымен ғана шектелмейтіндігін, хабаршы мен қабылдаушының түрліше болып келетінін көрсетеді, - дегентұжырым жасаған [Ф.Ш.Оразбаева, 2009, 236 б.].Біз автордың пікіріне қосыла отырып, зерттеу тақырыбымыз тұрғысынан талдайтын болсақ, яғни болашақ бастауыш сынып мамандарын даярлауда тілдік қарым-қатынастың барлық түрлерін меңгертілуі тиіс деп санаймыз. Өйткені, болашақ бастауыш сынып мұғалімі ретінде оқыту үдерісінде жеке оқушымен де, ұжыммен де қарым-қатынасқа түседі, әрі оқушылардың әрқайсысының өзіндік жеке ерекшеліктерін ескеретін болсақ, хабаршы мен қабылдаушы рөлінің өзгеретінін, өзара кері байланыс нәтижесінде тілдік қатынастың түрлерінің іске асырылатынын көрсеткенін байқауға болады.

Ж.Т.Дәулетбекова бойынша, мұғалімнен оқушының жеке тұлғалық дамуына бағдарланған оқыту үрдісінде мұғалімнің өзін өте сыпайы ұстап, олардың кез келген сөзі мен әрекетіне түсіністікпен қарауғадайын болуы талап етіледі. Әсіресе, бастауыш, орта сынып оқушысымен қарым-қатынаста бірінші кезекте эмоциялық көңіл күй алмасуына баса назар аударған тиімді. Оқушының жеке тұлғалық қабілеттерін дамыту міндетін орындау үшін тіл пәнін оқытатын педагог бойында мынадай сапалық қасиеттер болуы шарт:

- эмпатия (өзгелердің сезімін түсіне білу);
- құрметтеу сезімі (өзгелерді тұлға ретінде бағалай алу);
- қарым-қатынасәдебі [Ж.Т.Дәулетбекова, 2010, 140-141б.]. Бұдан шығатын қорытынды болашақ бастауыш сынып мұғалімі қарым-қатынас мәдениетінің қыры мен сырын жетік меңгеруі тиіс. Сабақта психологиялық оң ахуал туғызу, оқушылармен қарым-қатынаста мінез-құлық көркемдігі, оқушының жеке басына құрмет көрсетуде мәдениеттіліктің үлгісін көрсету қажет. Бұл

әрине, оқушылардың сабаққа деген ынтасын, қызығушылығын арттырып, өзін серіктес ретінде сезінуге, олардың өзара бірі бірімен мәдени қарым-қатынас орнатуына негіз болады,-деп есептейміз.

С.Р.Рахметова бойынша, оқушыны қазақ тілінде ойын ауызша жеткізе білуге үйрету деген ең алдымен өмірде оны екінші адаммен түсінсе білуге үйрету, ойын ауызша жеткізіп қана қоймай, оған жауап ала білуге, өзара ұғынысуға, тілдік қарым-қатынас жасай білуге үйрету деген сөз [С.Р.Рахметова, 2016,111б.]. Зерттеу жұмысымыз бойынша, талдайтын болсақ, болашақ мамандарды бастауыш сынып оқушыларының өзара қарым-қатынасы оның өмір сүру ортасы, яғни тілдік қарым-қатынастың негізі болып табылатын айтайын деген ойдытүсінікті жеткізе білуі, ойдың логикалық жүйесін сақтауды, бір бірімен кері байланысқа түсуі, сұрақ жауаптың белгілі құрылымды сақтауы қажеттігі басшылыққа алынуы тиіс, - деп есептейміз.

Ә.Е.Жұмабаеваның пікірінше, жеке тұлғаның рухани-адамгершілігін дамыта оқытуда мұғалім сабақта оқушының ынтасын туғызып, көңіл күйін көтеретіндей деңгейде ұйымдастыруы тиіс. Мұғалім мен оқушы арасындағы сыйласымдық қатынас жеке тұлғаның рухани дамуынаықпал ететін жағымды эмоцияның орнауына жол ашады. Нәтижесінде оқушының айналасына, қоршаған ортасына ізгілік қатынасы пайда болады.Өйткені, синтаксиспен берілетін білім мазмұнының игерілуі тікелей оқушының ішкі сезіміне байланысты [Ә.Е.Жұмабаева, 2008, 02-103 б.]. Автор пікірін түйіндейтін болсақ, бастауыш сынып оқушыларының бойына ізгілік, адамгершілік қасиеттерді сіңіруді алға шығарады. Әрине, бұл жерде біз болашақ мамандарды даярлауда қарым-қатынас мәдениетінің негізіне рухани-адамгершілікті жатқызамыз. Себебі, алдымен болашақ маманның бойында осы қасиеттердің түбегейлі орнығуы маңызды болмақ.

Г.И.Уәйісова бойынша, «синонимдік қатар» туралы мағлұматтар бермей тұрып, оқушыларға тіліміздегі сөздердің стильдік қолдану ерекшеліктерін меңгерту, сөйтіп олардың дұрыс сөйлеу және жазу дағдыларын қалыптастыру мүмкін емес. Бұл орайда оқушыларға синонимдік қатарға енетін сөздердің арасындағы мағыналық жақындықты ғана аңғартып қоймай, бұл сөздердің өзара мағыналық және қолданыстық ерекшеліктерін меңгертуге күш салу керек [Г.И.Уәйісова, 2005, 69 б.].Автор сөздердің тілдік стильдік норманың сақталуына басымдық беру қажеттігін ескерткенін және оның негізінде функционалдық сауаттылық жатқанын көруге болады.

Г.Т.Садуақастың ойынша, тіл білім мен психология тіл дамыту мәселесіндегі өте маңызды саналатын белсенді сөздік және белсенді емес сөздік мәселесін туғызады дей келе, белсенді сөздік дегеніміз сөйлеуші сөз мағынасын түсініп қана

қоймай, оны өз сөйлеуінде қолданатын сөздер. Белсенді сөздік адамның сөз байлығын, сөйлеу мәдениетін білдіреді [Г.Т.Садуақас, 2012, 35 б.]. Тұлғаның қарым-қатынас мәдениетін дербес әрекетте табысты іске асатын тұлғаның әлеуметті маңызды құндылық бағдарының барлық жүйесінің жетілу көрінісі ретінде: білімнің, мүдденің, сенімнің, мінез-құлық нормаларының, қабілеттердің және әлеуметтік сезімдердің сапалы дамуы ретінде сипатталады.

Біздің ойымызша, педагогикалық ортадағы тұлғаның қарым-қатынас мәдениеті адамның толыққанды қалыптасуын қамтамасыз ететінін, оның әлеуметтенуінің негізі болып табылатын белсенді іс-әрекет, мінез-құлық нормаларының дұрыс болуы, әлеуметтік ортада өзін ұстау мәдениеті, дүниетанымына қарай әрекет түрлерін меңгерудегі шығармашылық, логикалық ойлауының тереңдігі және оны жүйелі жеткізе білуімен сипатталуында, - деп тұжырымдаймыз.

Болашақ мамандарды бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға даярлауда мына жағдайларға басымдық беру көзделді:

- студенттердің білім алуға негізделген, тілдік қатынас түрлерін және субъектілік қарым-қатынас мәдениетін дұрыс меңгеруіне;

- алған білімін педагогикалық тәжірибеде, оқушылармен қатынаста, күнделікті өмірде мәдени қарым-қатынаста қолдана білу шеберлігіне;

- студенттердің қарым-қатынас мәдениетінің қоршаған ортада әлеуметтенуінде, оқу әрекетінде бір мақсатқа бағытталған топтық, жұптық тапсырмаларды орындауда мінез-құлықтық әрекетіне ықпалы;

- студенттердің кәсіптік сөйлеу дағдысындағы қарым-қатынас мәдениеті;

- мұғалім мен оқушы арасындағы мінез-құлықтың, қарым-қатынас мәдениетінің психологиялық сәйкестіктікке құрылатынын түсінуі;

- студенттердің оқу әрекетіндегі белсенді қарым-қатынас мәдениетінің

- дамуына, өзіндік ой-ікірін, тұжырымын жүйелі жеткізуде тілдік заңдылықтар мен нормаларды сақтауды;

- оқу үдерісінде топтық және жұптық тапсыр-

маларды орындауда қарым-

қатынас мәдениетін кеңінен қолданылуына.

Қорытынды

Сонымен, «мәдениет», «педагогикалық мәдениет», «қарым-қатынас мәдениеті» ұғымдарына берілген анықтамаларды жан-жақты талдап және оларды негізге ала отырып, «оқушылардың қарым-қатынас мәдениеті дегеніміз – оқу-тәрбие үдерісінде мәдени қарым-қатынасқа түсуі арқылы барлық пәндерден оқу материалын меңгеруі, алған білімін кез келген уақытта қажетіне қарай-тілдік қарым-қатынастың барлық түрлерін, оның ішінде сөйлеу сапаларын: ойдың логикалық құрылымын сақтауы, жүйелі жеткізуі, нақты пайымдауы, мазмұндылығы, тіл көркемділігі, сөздік қорының байлығын қолдана білуі, - деген тұжырым жасаймыз.

Қорытынды. Зерттеу мәселесі бойынша философиялық, психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді жан-жақты талдау негізінде «мәдениет» «педагогикалық мәдениет», «оқушылардың коммуникативтік мәдениеті» ұғымдарының мәні мен сипаты анықталады. Сондай-ақ, «оқушылардың қарым-қатынас мәдениеті» ұғымы педагогикалық құбылыс ретінде қарастырылады; оқыту үдерісінде оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мәселесі талданады; болашақ мамандарды оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға даярлаудың негізі ретінде педагогикалық аспектілерінің маңызды сипаттамалары қарастырылады.

Сонымен, біз болашақ мамандарды бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың теориялық негіздерін қарастырдық. Оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда басшылыққа алынатын теориялық тұжырымдар аталдау жасалынды. Болашақ мамандарды бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың жетекші факторы оқу-танымдық әрекет болып табылатынын, онда қарым-қатынас мәдениетінің алатын орнына басымдық берілді. Бұл біздің зерттеу жұмысымыздың қарым-қатынас мәдениеті ұғымдарының мәнін нақтылауға негіз болады, - деген пікірімізді бекітеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. әл-Фараби, Таңдамалы трактаттар – Алматы: «Арыс» баспасы 2009. – 656б.
2. Абай Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел. 1993. – 273 б.
3. А.Н. Леонтьев. Личность. – М., 2001, 360 с.
4. Л.С. Выготский. Педагогическая психология. – М., 1991. – 480 с.
5. И.А. Зимняя. Психология, – М., 2006, 205 с.
6. Педагогика және психология түсіндірме сөздігі – Алматы, 2002. – 254б.
7. Г.М. Андреева. Психология. – М., 2006, 203 с.
8. Б.Х. Балтабаев. Педагогикалық мәдениетану – Алматы, 2003. – 284б.
9. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік – Алматы, 2004. – 320б.
10. М. Балақаев. Баспасөздің тіл мәдениеті туралы. // Тіл мәдениеті және баспасөз. – Алматы, 1972. -

214-2206.

11. Ф.Ш.Оразбаева. Тіл әлемі. –Алматы, 2009. – 368б.
12. Ж.Т.Дәулетбекова. Сөз мәдениеті – тілдік білім нәтижесі. –Алматы, 2010. – 240б.
13. С.Р.Рахметова. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. –Алматы, 2016. – 224б.
14. Ә.Е.Жұмбаева.Бастауыш мектепте қазақ тілі синаткасисін дамыта оқыту –Алматы, 2008. – 236б.
15. Г.И.Уәйісова . Лексикологияны оқыту әдістемесі –Алматы, 2005. – 230б.
16. Г.Т.Садуақас.Бастауыш сыныптарда сөздік жұмысын жүргізу әдістемесі–Алматы, 2012. – 170б.

REFERENCES:

1. әl-Farabi,Таңдамалы traktattar –Almaty: «Arys» baspasy 2009. – 656b.
2. Abaj Қара сөз. Pojemalar. – Almaty: El. 1993. – 273 b.
3. A.N. Leont'ev. Lichnost'. –M., 2001, 360 s.
4. L.S.Vygotskij. Pedagogicheskaja psihologija. – M.,1991.– 480 s.
5. I.A. Zimnjaja. Psihologija, –M., 2006, 205 s.
6. Pedagogika zhәне psihologija тысindirme сөzdigi – Almaty, 2002. – 254b.
7. G.M.Andreeva. Psihologija. –M., 2006, 203 s.
8. B.H. Baltabaev. Pedagogikalық мәdenietanu–Almaty, 2003. – 284b.
9. Мәdeni-filosofijalық jenciklopedijalық сөzdik – Almaty, 2004. – 320b.
10. M.Balaқаev. Baspasөzdің til мәdenieti turalы.//Til мәdenieti zhәне baspasөz. –Almaty, 1972.- 214-220b.
11. F.Sh.Orazbaeva. Til әlemi. –Almaty, 2009. – 368b.
12. Zh.T.Dәuletbekova. Sөz мәdenieti – tildik bilim nәtizhesi. –Almaty, 2010. – 240b.
13. S.R.Rahmetova. Қазақ tilin оқыту әdistemesi. –Almaty, 2016. – 224b.
14. Ә.Е.Zhұmabaeva.Bastauysh mektepte қазақ tili sinatkasisin damyta оқыту –Almaty, 2008. – 236b.
15. G.I.Uәjisova . Leksikologijany оқыту әdistemesi –Almaty, 2005. – 230b.
16. G.T.Saduақас.Bastauysh synyptarda сөzdik zhұmysyn zhүrgizu әdistemesi–Almaty, 2012. – 170b.

Авторлар туралы мәлімет:

Амирова Амина Слямхановна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы

Шарипходжаева Женискуль Бейсембековна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті 2 курс докторанты

Сведения об авторах:

Амирова Амина Слямхановна – профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, доктор педагогических наук

Шарипходжаева Женискуль Бейсембековна – докторант 2 курса Казахского национального педагогического университета имени Абая

Information about the authors:

Amirova Amina Slyamkhanovna - professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University, doctor of Pedagogical Sciences

Shariphodzhayeva Zheniskul Beisembekovna - 2nd year doctoral student of the Abai Kazakh National Pedagogical University

СОСТОЯНИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: Использование учебных материалов облегчает обучение и понимание учащимися всех уровней. Для детей, испытывающих трудности в обучении, учебные материалы наиболее важны. В последние годы практика внедрения инклюзивного образования широко используется в качестве идеальной модели образования как в Казахстане, так и на международном уровне. В данной статье целью исследования является определение способов выбора, разработки и использования преподавателями учебных материалов для включения всех учащихся в свои занятия. Важно также поддерживать разработку программ инклюзии, используя знания, полученные в ходе данного исследования. Качественные и количественные данные, собранные в ходе исследования, свидетельствуют о неготовности работы преподавателей по разработке и использованию учебно-методических материалов для инклюзивного обучения учащихся. Актуальность внедрения инклюзивного образования в современную систему образования не вызывает сомнений. Современная система специального образования претерпевает изменения. Эти изменения направлены на работу с детьми с особыми образовательными потребностями по различным направлениям. Но сегодня остро стоит вопрос об альтернативных вариантах специального образования для обучения и воспитания детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: научные исследования, инклюзивное образование, качество образования, образовательные технологии, трудности обучения.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫ

Аннотация: Оқу материалдарын пайдалану барлық деңгейдегі оқушылардың оқуы мен түсінуін жеңілдетеді. Оқу қиындықтары бар балалар үшін Оқу материалдары өте маңызды. Соңғы жылдары инклюзивті білім беруді енгізу практикасы Қазақстанда да, халықаралық деңгейде де білім берудің мінсіз моделі ретінде кеңінен қолданылады. Бұл мақалада зерттеудің мақсаты барлық студенттерді өз сабақтарына қосу үшін оқытушылардың оқу материалдарын таңдау, әзірлеу және пайдалану тәсілдерін анықтау болып табылады. Осы зерттеу барысында алынған білімді пайдалана отырып, инклюзия бағдарламаларын әзірлеуді қолдау бүгінгі таңда маңызды болып табылады. Зерттеу барысында жиналған сапалық және сандық мәліметтер оқытушылардың оқушыларды инклюзивті оқыту үшін оқу-әдістемелік материалдарды әзірлеу және пайдалану жөніндегі жұмысының дайын еместігін көрсетеді. Инклюзивті білім беруді заманауи білім беру жүйесіне енгізудің өзектілігі күмән тудырмайды. Арнайы білім берудің заманауи жүйесі өзгерістерге ұшырайды. Бұл өзгерістер ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар балалармен түрлі бағыттар бойынша жұмыс істеуге бағытталған. Бірақ бүгінгі таңда ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту және тәрбиелеу үшін арнайы білім берудің балама нұсқалары туралы мәселе өткір тұр.

Түйіндемe сөздер: ғылыми зерттеулер, инклюзивті білім беру, білім беру сапасы, білім беру технологиялары, оқытудың қиындықтары.

THE STATE OF INCLUSIVE EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Abstract: The use of learning materials facilitates learning and understanding by students at all levels. For children with learning difficulties, learning materials are most important. In recent years, the practice of implementing inclusive education has been widely used as an ideal model of education both in Kazakhstan and internationally. In this article, the purpose of the study is to determine how teachers choose, develop and use educational materials to include all students in their classes. It is also important to support the development of inclusion programs using the knowledge gained from this study. Qualitative and quantitative data collected in the course of the study indicate that teachers are not ready to work on the development and use of teaching materials for inclusive learning of students. The relevance of the introduction of inclusive education in the modern education system is beyond doubt. The modern system of special education is undergoing changes. These changes are aimed at working with children with special educational needs in various areas. But today there is an urgent question about alternative options for

special education for the education and upbringing of children with special educational needs.

Key words: research, inclusive education, quality of education, educational technologies, learning difficulties.

Введение

Качество образования, предоставляемого детям, нуждающимся в специальном образовании, приобретает все большее значение с каждым днем. По этой причине создаются новые образовательные центры, проводятся новые исследования и адаптируются в общественной жизни. Инклюзивное образование является частью этих исследований. Равенство возможностей и нормализация - это основная философия инклюзии. В этом смысле инклюзия, уходящая своими корнями в принцип равенства возможностей и нормализации, определяется как процесс объединения детей-инвалидов с нормальным в остальном образовательным и социальным развитием.

Также инклюзивное образование - согласно ЮНЕСКО означает, что школа обеспечивает хорошее образование всем ученикам независимо от их различных способностей. Всем детям будет обеспечено уважительное отношение и равные возможности для получения образования и возможности учиться вместе. Инклюзивное образование - это непрерывный процесс. Учителя должны активно и целенаправленно работать для достижения своих целей [1]. Обучение студентов с ограниченными возможностями здоровья в инклюзивном классе может рассматриваться как вызов для учителей, привыкших преподавать в обычном классе. Поэтому учителя должны быть ознакомлены и использовать методы для эффективного обучения. Быть успешным учителем в инклюзивных классах нелегко, потому что в таких случаях учитель имеет дело с разными способностями. Большая часть эффективных свидетельств обучения исходит из исследования, которое включает в себя классы непосредственно с использованием нескольких различных методов [2, с. 3].

Как классные руководители, так и учителя-предметники должны обладать некоторыми важными квалификациями для обеспечения успешного инклюзивного образования. К таким качествам можно отнести: знание принципов инклюзивного образования и их реализация, выявление лиц, нуждающихся в специальном образовании, знание и умение применять методы и подходы в сфере инклюзивного образования, оценка и тестирование в здоровой среде. Степень того, насколько полезным будет дошкольное образование классных руководителей в отношении реализации инклюзивного образования, можно понять с помощью анализа их способностей с точки зрения подготовки образовательной среды и реализации инклюзивного образования. Естественно, что все преподаватели должны использовать свою базовую профес-

сиональную квалификацию во время внедрения. Однако, особенно при реализации инклюзивного образования, уровень знаний учителей наблюдается дисквалифицированный, а интегрированное пребывание учащихся в классе принимается как адекватное. В какой-то степени причиной такой ситуации является отсутствие у учителей знаний и материалов по инклюзивному образованию.

Использование материалов стало основой для обеспечения равенства возможностей в процессе обучения. Другими словами, она дает возможность представить образовательную среду, которая улучшается и обогащается с помощью всех видов образовательных технологий, всем людям в каждой части страны и мира. В результате у каждого будет шанс получить качественное образование. С помощью образовательных технологий можно предотвратить проблемы неравенства возможностей в нашей стране. Учебные материалы - это инструменты, которые обогащают процесс обучения и делают его конкретным. Исследования показывают, что учебные материалы оказывают положительное влияние на эффективность образования. Учебные материалы - это элементы, которые учителя не могут упускать из виду, такие как: облегчение процесса обучения и обеспечение постоянства того, что изучается.

Материалы, которые используют классные руководители, отличаются. Анализ показал, что это: учебник студента, рабочие листы, модели, плакаты и т. д. В последние годы благодаря поддержке Министерства образования и издательских компаний в нашей стране произошли некоторые позитивные сдвиги в использовании учебных материалов [3]. Инклюзивное образование используется в том же значении, что и размещение учащихся, нуждающихся в специальном образовании, с другими учащимися того же возраста в одних и тех же классах.

Права учащихся с особыми потребностями получать образование в инклюзивном классе, а не обучать их в изолированной среде, были главной проблемой, вызывающей вопросы и интерес у педагогов, политиков и исследователей в последнее время, и в конечном итоге стали основной проблемой с точки зрения обучения детей с особыми потребностями. Эффективные методы школы и учителей положительно влияют на достижения и результаты учащихся в инклюзивных классах, такие характеристики школы, как: квалифицированное лидерство, учебная среда, высокие ожидания, позитивное подкрепление, мониторинг успеваемости учащихся и сотрудничество родителей и школы.

Такие характеристики учителя, как: эффективное использование времени; хорошие отношения с учащимися; обеспечение положительной обратной связи; высокий уровень успеваемости учащихся; и в целом оказание поддержки учащимся с ограниченными возможностями и без них. Ресурсы учителей, занятых в инклюзивном образовании, как правило, недостаточны с точки зрения разработки материалов. По этой причине некоторые классные руководители предпочитают использовать материалы разработанные ими материалы для самих себя.

В процессе инклюзивного образования учителя сталкиваются с определенными трудностями, и им приходится вырабатывать решения для их преодоления самостоятельно [3].

Материалы и методы:

Использование материалов в образовании облегчает восприятие и обучение учащихся на всех уровнях. Это особенно верно для детей, которые испытывают трудности в обучении. Учитель должен использовать соответствующие материалы, чтобы сделать процесс обучения конкретным, практиковать и пересматривать, а также увеличить участие детей в учебном процессе. Эта ситуация помогает инклюзивным учащимся иметь наблюдаемое и конкретное обучение в течение всего процесса.

Наиболее важной частью материала в инклюзивном образовании является отбор и подготовка материала. В этом процессе, который учителя должны создавать сами, влияют такие факторы, как характеристики инклюзивного ученика, легкость или уровень сложности подготовки материала. Важно проанализировать и оценить

решения, которые преподаватели создают сами в отношении подготовки материалов, внедрения и обмена ими с другими партнерами в этой области.

Это исследование направлено на изучение выбора обучающего материала и использования индивидуального учебного материала классными руководителями, у которых есть ученики с особыми потребностями в своем классе. Она также направлена на внесение дополнений в разработку "индивидуализированных образовательных программ" (ИЭП) для детей с особыми потребностями [4].

Для описания текущей ситуации в классах с особыми потребностями учащихся использовались смешанные методы (количественные и качественные), основанные на результатах анкетирования. В этом исследовании приняли участие шестьдесят классных руководителей. Школы были выбраны случайным образом, но участники исследования были выбраны в соответствии с их опытом работы с детьми, имеющими особые потребности. Данные были собраны с помощью анкетирования с целью понимания работы учителей. В дополнение к тому, что происходит в классе с точки зрения использования учебных материалов, чтобы более четко понять ситуацию, был разработан полуструктурированный протокол интервью, и десять участников были опрошены.

В этом исследовании приняли участие 18 учителей из 9 школ Бостандыкского, Ауезовского и Турксибских районов г. Алматы. Все учителя участвовавшие в исследованиях, имели инклюзивные классы для учащихся с особыми потребностями.

Таблица 1. Демографическая информация, учителей участвовавших в опросе

Пол		Стаж работы				Типшколы	
женский	мужской	1-5 лет	5-10лет	10-15 лет	20+ лет	общеобразовательные	частные
14	4	8	5	3	2	6	3

Различия между полом участников, уровнем образования и годами их работы в качестве преподавателей помогают исследователям обобщать знания, полученные от участников. Таблица 1 показывает, что большинство участников имеют стаж работы в учебных заведениях уже более 5 лет.

18 учителей сообщили, что у них было 56 учеников инклюзии. Когда были проанализированы качества инклюзивных детей, результаты показали, что существует чрезмерное количество студентов с такими проблемами, как дефицит внимания, девятиное поведение и трудности в обучении в связи с физическими проблемами, а также тот факт, что инклюзивные дети обычно имеют более одной проблемы.

Результаты

Учитывая, что в этом исследовании были собраны как количественные, так и качественные данные обучения, можно выделить два типа анализа данных. Демографическая информация об учителях, участвовавших в опросе, была проанализирована в количественном выражении в виде. С другой стороны, мнения участников, связанные с открытыми вопросами, были проанализированы качественным образом.

Обсуждение

Информация, связанная с ответами, приведенными в форме "виды учебных материалов и их использование в инклюзивном образовании", приводится ниже.

Таблица 2. Выводы, связанные с уровнем подготовки учителей по использованию и разработке материалов инклюзивного образования

По готовности использования и разработке материалов участниками	всегда	Иногда	редко	никогда
Наличие общеобразовательных материалов	17	-	1	-
Внешней поддержки для инклюзивного ученика	8	5	5	-
Подготовки по индивидуализированной образовательной программы	10	3	3	2
Использование материалов, касающихся инклюзивного образования	4	8	4	2

Видно, что преподаватели, принимавшие участие в исследовании, недостаточно хорошо владеют учебными материалами. Некоторые из учителей указали, что эта ситуация связана с тем, что не достаточно количества научно-обоснованных материалов для полноценного использования в инклюзивном образовании.

Некоторые учителя сообщили, что они редко обращаются за профессиональной помощью (к психологу, консультанту или учителю специального образования) в решении проблем, связанных с образованием, адаптацией и здоровьем. Такая ситуация свидетельствует о том, что педагоги проходят образовательный процесс без учета развивающих и социальных потребностей своих воспитанников в инклюзии. Данные показывают, что большинство учителей нуждаются в некотором руководстве и поддержке со стороны руководящих исследовательских центров.

Учителя подчеркивают необходимость взаимодействия между родителями, учителями и образовательными центрами, заявляя о том что родители должны руководствоваться не только учителями но и сами должны принимать полноценное участие в обучении инклюзивного ребенка [5].

Учащиеся инклюзивных классов нуждаются во внеклассных программах для поддержки своего образования. Это убеждение показывает их осознание необходимости включения. Но есть и другие учителя негативно относящиеся к инклюзии и заявляющие о ее ненужности до сих пор полностью не осознавая цели инклюзии. Еще одной важной проблемой инклюзии учителя называют ощущение неэффективности

разработки индивидуализированных образовательных программ. Они воспринимают недостаток знаний, интенсивность занятий, неэффективность занятий и рабочую нагрузку как причины этих трудностей. Несмотря на все эти факторы, все они делают некоторую поддерживающую работу, чтобы помочь своим детям. Данные об использовании учебного материала свидетельствуют о недостаточности его использования. Ответы на открытые вопросы также подтверждают эту ситуацию. Хотя они знают важность материального использования, они заявляют о некоторых проблемах заявляя о своем недостатке полных знаний по этому вопросу.

Заключение

Исследование сообщает об осведомленности учителей о важности использования учебных материалов для своих учеников с особыми потребностями. Недостаточное знание преподавателями учебных материалов для включения особенных детей может снизить их чувство эффективности. Это можно решить в педагогических институтах, включив в программы некоторые курсы по "специальному образованию" и "его применению". Кроме того, материалы, разработанные учителями, должны быть изучены и оценены, а затем распределены среди других учителей руководящими исследовательскими центрами. Учителя также нуждаются в профессиональной поддержке психологов и специалистов в области специального образования. Необходимо также проводить учебные занятия без отрыва от работы для учителей, чтобы они понимали природу и цель перехода к инклюзии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Всемирный доклад по мониторингу образования, Первое издание Опубликовано Организацией Объединенных Наций 2020. - с14.

https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/200213rus_0.pdf.

Методические рекомендации по реализации обновленных учебных программ для детей с особыми образовательными потребностями, 2019. – 3с. <https://nao.kz/blogs/view/2/1184>

Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2018-2019 учебном году: Инструктивно-методическое письмо. –Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2018. – 79с.

2) Рамка мониторинга инклюзивного образования в Республике Казахстан / Г.Ногайбаева, С.Жу-

мажанова, Е.Коротких. - Астана: АО ИАЦ, 2017.- 34с.

3) Применение дистанционных образовательных технологий для обучения лиц с ограниченными возможностями здоровья / Ахметова Д.З, Челнокова Т.А, Мигранова Г.В, Корвяков В.А, Мухамбетов Д.Г. - Алматы: АЭСА, 2014.-173с.

REFERENCES:

1. Vsemirnyj doklad po monitoringu obrazovanija, Pervoe izdanie Opublikovano Organizaciej Ob#edinennyh Nacij 2020. - s14.

https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/200213rus_0.pdf.

2. Metodicheskie rekomendacii po realizacii obnovlennyh uchebnyh programm dlja detej s osobymi obrazovatel'nymi potrebnostjami, 2019. – 3s.<https://nao.kz/blogs/view/2/1184>

3. Ob osobennostjah organizacii obrazovatel'nogo processa v obshheobrazovatel'nyh shkolah Respubliki Kazahstan v 2018-2019 uchebnom godu: Instruktivno-metodicheskoe pis'mo. –Astana: Nacional'naja akademija obrazovanija im. I. Altynsarina, 2018. – 79s.

4. Ramka monitoringa inkluzivnogo obrazovanija v Respublike Kazahstan / G.Nogajbaeva, S.Zhumazhanova, E.Korotkih. - Astana: AO IAC, 2017.- 34s.

5. Primenenie distancionnyh obrazovatel'nyh tehnologij dlja obuchenija lic s ogranichennymi vozmozhnostjami zdorov'ja / Ahmetova D.Z, Chelnokova T.A, Migranova G.V, Korvyakov V.A, Muhambetov D.G. - Almaty: AJeSA, 2014.-173s.

Сведения об авторах:

Әбдімомын Жазира Асылбекқызы – магистрант «Институт естествознания» Казахского Национального Женского Педагогического Университета, г.Алматы, ул. Айтеке Би 99, 87752593003, zhazi_0313@mail.ru

Акимбаева Назгуль Оразбаевна – кандидат химических наук, доцент «Институт естествознания» Казахского Национального Женского Педагогического Университета, г.Алматы, ул. Айтеке Би 99, 87077828183, akimbayeva73@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдімомын Жазира Асылбекқызы – Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университетінің "Жаратылыстану Институты" магистранты, Алматы қаласы, Әйтеке би көшесі 99, 87752593003, zhazi_0313@mail.ru

Акимбаева Назгуль Оразбаевна – химия ғылымдарының кандидаты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университетінің "Жаратылыстану Институты" доценті, Алматы қаласы, Әйтеке би көшесі 99, 87077828183, akimbayeva73@gmail.com

Information about the authors:

Abdimomyn Zhazira Asylbekkyzy – Master's student "Institute of Natural Science" of the Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, 99 Aiteke Bi str., 87752593003, zhazi_0313@mail.ru

Akimbayeva Nazgul Orazbaevna – Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor "Institute of Natural Sciences" of the Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, 99 Aiteke Bi str., 87077828183, akimbayeva73@gmail.com

М.И. БАҒЫБАЕВА^{1*}, Д.Е. АБДРАМАНОВА²

¹²Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЕМТИХАН КЕЗІНДЕ КҮЙЗЕЛІСКЕ ТҮСУ СЕБЕПТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада студенттердің емтихан кезінде күйзеліске түсу себептері қарастырылған. Қазіргі қоғамда күйзеліс (стресстік) күйді сезбеген, сондай жағдайға тап болмаған адамды кездестіре алмаймыз. Сессияның салдарынан болатын күйзелістің студенттердің функционалдық және эмоциялық жағдайына ықпал ететін теріс әсері көрсетілген.

Түйін сөздер: күйзеліс, агрессия, эмоционалды күйзеліс, өзін-өзі бағалау, депрессия.

ПРИЧИНЫ СТРЕССА СТУДЕНТОВ ВО ВРЕМЯ ЭКЗАМЕНА

Аннотация. В статье рассматриваются причины, по которым студенты испытывают стресс во время экзамена. В современном обществе мы не можем встретить человека, не испытавшего стрессового состояния, не оказавшегося в такой ситуации. Показано негативное влияние стресса, вызванного сессией, на функциональное и эмоциональное состояние студентов.

Ключевые слова: стресс, агрессия, эмоциональное напряжение, самооценка, депрессия.

REASONS FOR STUDENTS ' STRESS DURING THE EXAM

Abstract. This article examines the reasons why students experience stress during the exam. In modern society, we cannot meet a person who has not experienced a stressful state, who has not found himself in such a situation. Shown is the negative impact of the stress caused by the session on the functional and emotional state of students.

Keywords: stress, aggression, emotional stress, self-esteem, depression.

Күйзеліс түсінігі ғылымда кеңінен зерттелініп келе жатыр. «Күйзеліс» ұғымы психологияда кеңінен қолданылады. Психологияда бұл ұғымның сипаттары: мазасыздық, жанжал, эмоционалды күйзеліс, өзіне қауіп туғызу, күйзеліс жағдай және т. б. XX ғасыр ортасынан бастап және бүгінгі күнге дейін күйзеліс теориясы мен моделі қарқынды дамып келеді, әрқайсысы күйзелістің мәні, оның даму себептері туралы көзқарастар, реттеу механизмдері, көріну ерекшеліктерін түсіндіреді.

Күйзеліске сөзіне алғаш рет анықтаманы 1936 жылы канадалық физиолог Г.Селье берген болатын. Ол күйзелісті кез-келген факторларға байланысты денеде арнайы көрінбейтін қорғаныс реакцияларының тіркесімі ретінде қарастырды. Г.Селье бойынша күйзелістегі басты мәселе – ағзада болатын реакция. Бұл реакция, төтенше фактордың сипатына қарамастан, дереу қиындықтарға дұрыс жауап беру немесе оны жеңуге қолайлы жол табу үшін дененің қорғанысын шұғыл түрде жұмылдыруда көрінеді дейді [Селье Г., 1982, 20 б.].

Күйзеліс түсінігін психодинамикалық бағыттың өкілі Зигмунд Фрейд теориясына негізделген, күйзелістің екі жағдайын сипаттаған мазасыздықтың пайда болуы және көрінісі: а) дабыл сигналы нақты сыртқы қауіпті күту реакциясы ретінде пайда болады; б) травматикалық дабыл ол бейсананың ішкі сезімнің әсерінен дамиды. Мазасыздықтың бұл түрінің пайда болуының ең нақты мысалы - жыныстық қатынас мотивациялар мен агрессивті инстинктері дейді.

Күйзеліс барлық органдар мен жүйелердің жұмысына теріс әсер етуі мүмкін, бұл күрделі биохимиялық және физиологиялық бұзылулар, мысалы, шаршаудың жоғарылауы, иммунитеттің төмендеуі, дене салмағының өзгеруі, аурудың жиі көрінісі. Көбінесе мұндай кезде адамдарда қиындықтар тыныс алу, жүрек ауруы, бұлшықет кернеуі, жағымсыз ас қорыту органдарының жұмысы кезіндегі сезім және т.б. болады. Күйзелістің кернеуінің эмоционалдық көріністері әсіресе қауіпті екенін әрдайым есте ұстау керек, себебі олар психиканың әртүрлі аспектілеріне, эмоционалдық фонға әсер етеді және пессимистік күй береді. Күйзелістің ұзақ уақыт болуы әсерінен депрессия, тітіркену, агрессия, ашу, аффективтердің пайда болуы мүмкін.

Күйзелістің субъективті және объективті себептері, мысалы, психомоториканың бұзылуы, дауыстың дірілдеуі, тыныс алудың бұзылуы, сөйлеу функциясының бұзылуы, сенсомоторлы реакцияның баяулауы.

Күндізгі режимнің қарапайым бұзылуы, ұйқының қысқаруы, түнде жұмыс уақыт, жақсы әдеттерден бас тарту, күйзелістен арылудың жеткіліксіз тәсілдері. Бұл жағдайда кәсіби бұзылулар жиі байқалады, жұмыста қателіктер саны артады, қажетті күш-жігерді орындау кезінде дәлдіктің нашарлауы. Бұл факторлар мүмкін сезімталдықтың төмендеуімен, қақтығыстың жоғарылауымен, қоғамға қарсы мінез-құлықтың көрінісімен, әлеуметтік-рөлдік функциялардың бұзылуына әкеледі.

Әлеуметтік және тұлғалық қасиеттер күйзелісті күшейтеді және жеңілдетеді, оның түріне, қарқындылығына және ұзақтығына әсер етеді. Бұл факторлардың күйзелісті күшейтуі немесе жұмсартуы көп факторларға, соның ішінде жүктеменің түріне, сонымен қатар факторлардың сипаттамаларына және олардың басқа көріністеріне немесе делдалдық айнымалылармен өзара әрекеттесуіне байланысты болады [Китаев-Смык Л.А., 1983, 366].

Психологиялық күйзеліс дегеніміз – бұл қоршаған ортаның талаптары өздерінің ресурстарына негізделген тұлғаның күйзелістік жағдайдағы жеке айырмашылықтарды анықтауда пайда болатын мәселелік жағдайды шешу ықтималдығы болады.

Психологиялық күйзелістің ерекшелігі – оның қауіпті деп бағаланатын ақыл-ойды ынталандырудың себебі болады. Психологиялық күйзеліс ақпараттық және эмоциялық күйзеліс болып бөлінеді.

Ақпараттық күйзеліс, адам тапсырманы орындамамаған жағдайда, ақпараттың шамадан тыс көп болуы. Талап етілген міндеттемеде жауапкершіліктің жоғары қойылып, шешімдер қабылдауға үлгере алмауы.

Эмоционалдық күйзеліс дегеніміз – қақтығысты жағдайдағы тұлғаның психологиялық-эмоционалдық тәжірибесі, ол оның әлеуметтік немесе биологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыруды қысқа немесе ұзақ уақыт бойы шектейді. Эмоционалдық күйзеліс эмоционалдық, психологиялық факторларға әсер етуінен байқалады. [Марищук В.Л.? 2001, 260 б.].

Жоғары оқу орнында оқу көптеген студенттер үшін күйзеліс болып табылады.

Оқу іс-әрекетінің басталуынан бастап күйзеліс белгілі бір дәрежеде студентті үнемі мазалайды және мінез-құлқы, эмоционалды, танымдық, мотивацияларының бұзылуының себебі болып табылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының деректері бойынша барлық аурулардың 45% - ға жуығы күйзелістік жағдайлардың салдарынан туындайды, бұл осы біз қарастырып отырған проблеманың өзектілігін растайды. Күйзеліс тұжырымдамасының негізін қалаушы канадалық ғалым Ханс Селе болып саналады. Күйзеліс (күйзеліс ағылшын тілінен аударғанда қысым, кернеу деген мағына білдіреді) ол дененің әртүрлі зиянды әсерлерге спецификалық емес реакциясын атайды.

В.А.Бодров күйзелісті - адамның биохимиялық, физиологиялық, психикалық жағдайының және оның мінез-құлқының психогендік сипаттағы төтенше факторлардың әсерінен (қауіп, өмір сүру жағдайларының күрделілігі немесе зияндылығы) айтарлықтай бұзылуымен сипатталатын организм мен психиканың функционалды жағдайы [Бодров В.А., 2000, 1186].

Студенттерде күйзеліс жағдайларға бейімде-

лу, жақсы табысқа жетудің жоғары мотивациясымен және сәтсіздіктен аулақ болудың төмен мотивациясымен байланысты.

Студенттерде туындаған күйзелістің белгілері оқу қарқындылығымен байланысы, күйзелісте ең айқын көрініс ол, өнімділіктің төмендеуі.

ЖОО студенттері үшін күйзеліс келесі факторларға байланысты болуы мүмкін: ұйқының дұрыс болмауы, жұмыс уақыты мен демалу уақытын ұтымды пайдаланбауы; оқу жүктемесінің көп болуы; алған бағасына қанағаттанбауы; белгілі бір пәндер бойынша үлгерімнің төмендігі; орындалмаған немесе дұрыс емес тапсырмалар; қандай да бір себептермен көп мөлшерде сабақтан қалуы (созылмалы аурудың болуы, себепсіз сабақтан қалуы); уақытында тапсырмаған практикалық және зертханалық сабақтар, курстық жұмыстар, жобалар; студент сабаққа қызығушылығының болмауы; курстастары мен оқытушымен конфликте болуы; физикалық әлсіздік (шамадан тыс шу, жарықтың нашар болуы, бөлме температурасының бірқалыпты болмауы, тамақтанудың дұрыс еместігі); таңдалған мамандығына қызықпауы немесе өзі қаламайтын мамандықта оқуы.

Е.С. Яблочкина бойынша психологиялық күйзеліс оқу процесі барысында байқалады, ал оның қарқындылығы емтихандарды дайындау және тапсыру кезінде айтарлықтай көрініс табады дейді. Бұндай жағдайлар студенттің психологиялық және физиологиялық жағдайына теріс әсер етеді. Оқыту форматының өзгеруі, ақпарат көлемінің артуында ықпал етеді, ал эмоциялық шиеленіс аралық, ағымдық бақылау алдында күшейтіледі және емтихан сессиясын дайындау және тапсыру алдында ұлғая береді.

Психологтардың анықтауы бойынша, студент өміріндегі күйзеліс сирек кездесетін құбылыс емес, көптеген жастар бұл ауруға бейім, әсіресе сессия немесе емтихан кезінде. Студенттердің эмоционалды күйзелісі сессия басталғанға дейін кем дегенде 3-4 күн бұрын басталады және тіпті ең тыныш күндерде де сақталады. Эмоционалды күйзелістің болуы және емтихан күндері емтихан сессиясы үздіксіз, созылмалы күйзеліспен бірге жүретінін дәлелдейді. Мұндай күйзелістің салдары невроз болуы мүмкін. Невроз дегеніміз не? Невроздар жүйке жүйесінің функционалды аурулары деп аталады, бұл олар кез-келген органның тұтастығын бұзбайды дегенді білдіреді. Неврозбен, әдетте, кейбір жүйелердің үйлесімділігі бұзылады. Ең алдымен жүйке жүйесі зардап шегеді, оның ресурстары таусылып, денені шекті деңгейде жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Жүйке жүйесін әлсіретеді, оның бұзылуына және аурудың пайда болуына әкеледі? Невроз адам ұзақ уақыт күйзеліс жағдайында болған кезде пайда болады деп саналады. Невроз - бұл ауру емес, ерекше күйзелістік жағдайларда адамның «қалыпты» реакцияларының бір түрі. Өз кезегінде, жанжалдар, сәтсіздіктер және өмірдің басқа оқиғалары

күйзеліске әкеледі, оны психиатрлар психикалық жарақат деп атайды. Оқу кезеңі жеке тұлғаның қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді, сондықтан студенттердің психикалық денсаулығына қатысты мәселелер өте өзекті.

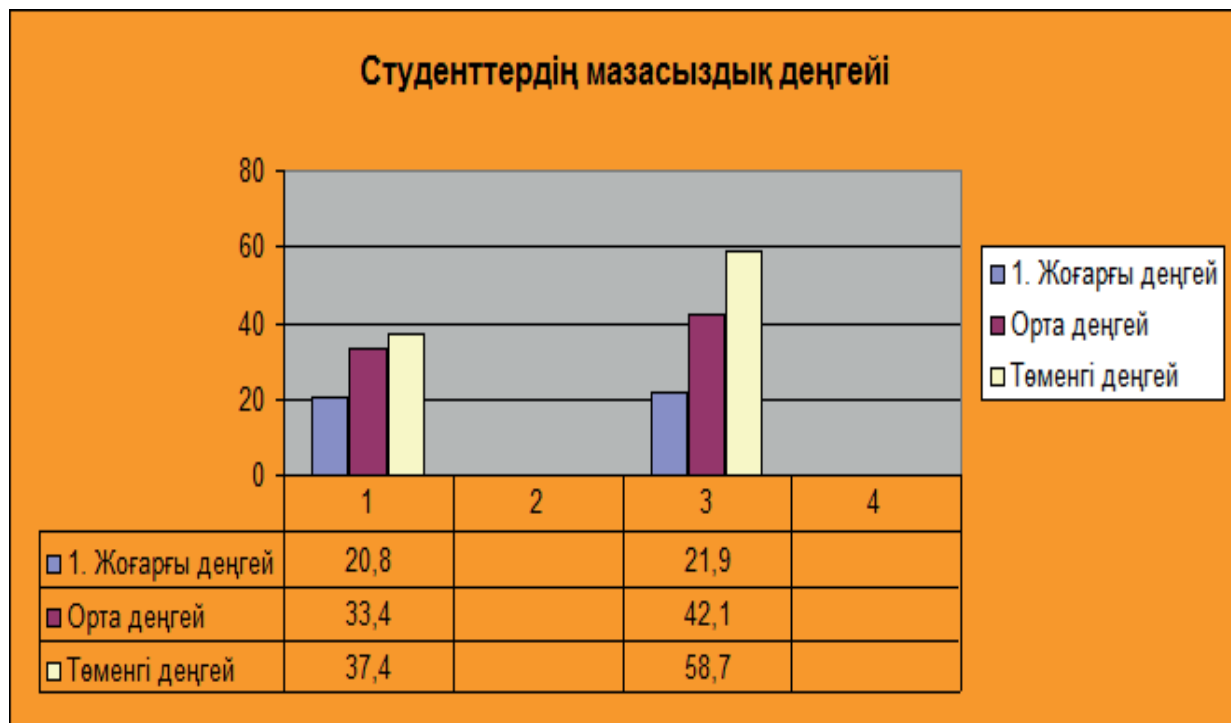
Студенттердің емтихан-сессия кезінде күйзе-

ліске түсуін анықтау үшін С.Д. Спилбергер және Ю.Л. Ханиннің «Мазасыздануды зерттеуге арналған әдістемесі» жүргізілді. Зерттеуге «Психология» мамандығының 3 курс студенттері қатысты. (20 студент).

Кесте 1 – студенттерге жүргізген С.Д.Спилгергер мен Ю.Л. Ханиннің әдістемесі бойынша тұлғалық мазасызданудеңгейінің көрсеткіштері (%)

Зерттелушілертаңдауы		Тұлғалық мазасыздық деңгейі		
		Төмен %	Орташа %	Жоғары %
Реактивті мазасыздану	Эксперименталды топ	20,8	33,4	37,4
		21,9	42,1	58,7
Тұлғалық мазасыздану				

Кестеден 3 курс студенттерде тұлғалық мазасыздық, реактивті мазасыздықтан жоғары екенін көрсетті. Реактивті сауалнамаға сәйкес, 3 курстардың алаңдаушылығы (37,4% жоғары деңгейде, ал тұлғалық мазасыздану бұл курс зерттелушілердің көпшілігінде (58,7%) жоғары деңгейде екені анықталды.

Диаграмма 1 - Студенттердің мазасыздық көрсеткіші

Реактивті мазасыздану күйзелістік жағдайда туындаған эмоцияналды реакция ретінде көрініс беретін күй. Біз тұлғалық мазасыздану мен оның қарқындылығын анықтайды.

Мұндай мазасыздықтың болуы студенттердің өзін-өзі бағалауының төменекенін, өзіне сенімсіздігін көрсетеді. Студенттерде сессия алдында қорқыныш сезімі анық байқалады, өзіне емтихан кезінде зейін бөлмеуін қалайды, емтиханды нақты орындауға, емтиханның талаптарын бұзбауға тырысады. Мазасыз студенттерді топта сенімділік тудырмайды және оқшаулауға да болмайды.

Көптеген зерттеулерде сессияның студенттердің функционалдық және эмоциялық жағдайына теріс әсері көрсеткен. Субъектілер үшін негізгі күйзеліс факторлары болашаққа деген қорқынышы және үлкен оқу жүктемесі екенін көрсетті. Сеңиядағы күйзеліс ойлау мен есте сақтау үдерістерінің төмендеуіне және жалпы оқу іс-әрекетінің нәтижелілігіне әсер ететін фактор ретінде көрсетіледі.

Студенттерді қаржының жетіспеуі және топтағы қақтығыстар да күйзеліске түсіреді.

Оқуға байланысты күйзелістің көріністерін келесі белгілер бойынша көрініс табады: дәр-

менсіздік сезімі және проблемаларды шеше алмау, сыртқы ойлардан арылудың мүмкін еместігі, алаңдаушылықтың жоғары болуы, көңіл-күйдің болмауы, ашуланшақтық пен реніш, көңіл-күйдің нашар болуы және депрессия, қорқыныш, өз кү-

шіне сенбеу және өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, асығыстық және үнемі уақытын үнемдей алмауы, ұйқының нашарлығы, әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынас проблемалары, әр түрлі соматикалық аурулардың болуы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Селье Г. Стресс на уровне целого организма. - М: Наука, 1982.
2. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. - М.: Наука, 1983.
3. Марищук В.Л. Поведение и саморегуляция в условиях стресса / В.Л. Марищук, В.И. Евдокимов: - СПб.: Изд. дом «Сентябрь», 2001. – 260 с.
4. Бодров В.А. Информационный стресс [Текст] /: учебное пособие для вузов / В.А. Бодров. – М.: PerSe, 2000.

REFERENCES:

1. Sel'e G. Stress na urovne celogo organizma. - M: Nauka, 1982.
2. Kitaev-Smyk L.A. Psihologiya stressa. - M.: Nauka, 1983.
3. Marishchuk V.L. Povedenie i samoregulyaciya v usloviyah stressa / V.L. Marishchuk, V.I. Evdokimov: - SPb.: Izd. dom «Sentyabr'», 2001. – 260 s.
4. Bodrov V.A. Informacionnyj stress [Tekst] /: учебное пособие для вузов / V.A. Bodrov. – М.: PerSe, 2000.

Авторлар туралы мәлімет:

Бағыбаева Майгул Ильясовна
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Теориялық және практикалық психология кафедрасының аға оқытушы, психология магистрі
Абдраманова Динара Ермаханбетовна
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Теориялық және практикалық психология кафедрасының аға оқытушы, психология магистрі

Сведения об авторах:

Бағыбаева Майгул Ильясовна
Казахский национальный женский педагогический университет, старший преподаватель кафедры теоретической и практической психологии, магистр психологии
Абдраманова Динара Ермаханбетовна
Казахский национальный женский педагогический университет, старший преподаватель кафедры теоретической и практической психологии, магистр психологии

Information about the authors:

Bagybaeva Aigul Ilyasovna
Kazakh National Women's Pedagogical University, Senior lecturer of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Master of Psychology
Abdrakhmanova Dinara Ermaganbetova
Kazakh National Women's Pedagogical University, Senior lecturer of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Master of Psychology

Б.Т. БАРСАЙ^{1*}, А. Н. МЫРЗАШЕВА²12Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
(*1E-mail: bbt.49@mail.ru., 2E-mail: aigul_mn@mail.ru)

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі кезде білім берудегі ең көкейкесті мәселелердің бірі - оқушыларды заман ағымына сай жан-жақты тәрбиелеудегі ұлтжандылық мәселесіне арналған. Қазіргі жаһандану кезеңінде мектеп жасындағы әр оқушыға өз ұлтының ерекшеліктерін, қадір- қасиетін, жекелеген пәндер арқылы санасына сіңіру маңызды екені баршаға белгілі. Ол еліміздің заңнамалық құжаттарында, Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдаулары мен сөйлеген сөздерінде, ел мен жерді қорғаған батырлар мен елдің бірлігін сақтауда еңбек сіңірген билер мен елдің рухани дамуына үлес қосқан ғұламалар еңбектерінде айтылады. Сонымен қатар оқушыларға патриоттық тәрбие берудің түп - тамырын, тарихын зерттеп, оны қазіргі кезде білім беру саласында тиімді қолданудың жолдарын көрсеткен ғалымдардың еңбектері қарастырыла келіп, мектепте оқытылатын пәндер арқылы патриоттық тәрбие беру жолдары сипатталған.

Қазақстан Республикасының ресми құжаттарында қарастырылған оқушыларға патриоттық тәрбие беру мәселесі қазіргі жаһандану заманында өте көкейкесті екені сөзсіз.

Кілттік сөздер: математика, ұлттық патриотизм, ұлттық құндылықтар, оқушы, қалыптастыру.

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПАТРИОТИЗМА УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Аннотация. В сегодняшнюю эпоху глобализации для каждого учащегося школьного возраста важно познать особенности и достоинство своей нации через отдельные предметы. Как известно, любовь к стране, народу, защита Родины - это дело, которое начинается с наших древних героев и ученых и никогда не устареет. Известно, что в нынешнюю эпоху глобализации значение патриотического воспитания школьников возрастает. Это отражено в законодательных документах страны по патриотическому воспитанию молодежи, в посланиях и выступлениях Президента Нурсултана Назарбаева народу Казахстана, в исторических материалах о героях, защищавших страну и землю, внесших вклад в духовное развитие страны. Известно, что виды и методы национального воспитания со временем усложняются. Поэтому нельзя забывать о патриотическом воспитании школьников не только через воспитательную работу, но и через школьные предметы.

Ключевые слова: математика, национальный патриотизм, национальные ценности, ученик, образование.

FORMATION OF STUDENTS' NATIONAL PATRIOTISM IN MATHEMATICS LESSONS

Summary. In today's era of globalization, it is important for every student of school age to learn about the characteristics and dignity of their nation through individual subjects. As you know, love for the country, people, defense of the Motherland is a matter that begins with our ancient heroes and scientists and will never become obsolete. It is known that in the current era of globalization, the importance of patriotic education of schoolchildren is growing. This is reflected in the country's legislative documents on the patriotic education of youth, in the messages and speeches of President Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan, in historical materials about the heroes who defended the country and land, dancers who contributed to the spiritual development of the country. It is known that the types and methods of national education become more complicated over time. Therefore, we must not forget about the patriotic education of schoolchildren not only through educational work, but also through school subjects.

Keywords: mathematics, national patriotism, national values, student, education.

Бұл мақала «Ауыл мектептерінің 5-6 сыныптарында оқушылардың математикалық құзыреттіліктерін қалыптастыру және дамыту үшін этноматематикалық есептердің контентін құрылымдау және модельдеу» атты ғылыми жоба аясында жазылған».

Кіріспе. Қазіргі кезде республикамыздың егемендігі мен бейбітшілігін сақтауда тұлғаның отансүйгіштікқұндылықтарын дамыту арқылы ұлттық патриотизмді қалыптастыруға үлкен мән беріліп отырғандығы Қазақстан Республикасы Конституциясында, Қазақстан Республикасы «Бі-

лім туралы» Заңында, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік «Білім» бағдарламасында, Қазақстан Республикасы Президентінің республика халқына жолдауларында, Қазақстан Республикасы тарихи сананы қалыптастыру және мәдени – этникалық білім беру тұжырымдамаларында, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында, бала құқығы туралы декларацияда және үкіметтің құжаттарында, ғылыми – зерттеу жұмыстары мен ағымдағы басылым беттерінде нақты айтылған.

Патриоттық тәрбиенің күре тамыры Күлтегін, Тонікөк, XVI-XVIII ғасырда елі мен жері үшін жан аямай күрескен Жалаңтөс, Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай т.б. батырлар ісінен бастау ала отырып, тарихи алғы шарттары ежелгі сақ, ғұн, Түркі қағанаты, Алтын Орда, XVI-XVIII ғ.ғ., XIX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық көтеріліс, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде негізі қаланып, 1986 жылғы қазақ жастарының еліміздің тәуелсіздігі үшін күресі арқылы жалғасын тауып, бүгінгі егемен еліміздің қарқынды дамуы үшін өз үлестерін қосып отырған Қазақстан халықтарының еңбектерінен көрініс тауып отырғаны белгілі.

Негізгі бөлім.. Ұрпақ бойындағы ерлік сезімін оятып, туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастырудың негізгі әл-Фараби, Ж.Баласағұн, М.Қашқари еңбектерінен бастау алып, Аймауытов Ж., Байтұрсынов А., Бөкейханов Ә., Гумилев Л.Н., Диваев Ә., Досмұхамедов Х., Құдайбердиев Ш., Потанин Г.Н., Радлов В.В. және т.б. ұлт ұстаздарының мәдени мұраларында негізі қаланып, одан бергі кезеңдерде де көптеген ғалымдар еңбектерінде өз жалғасын тапты.

Жас ұрпаққа патриоттық тәрбие берудің теориялық-әдіснамалық негіздері философиялық ілімде Айталы А., Есім Ғ., Кішібеков Д., Қасабеков А., Нысанбаев Ә. және т.б., тарих саласы бойынша Қозыбаев М., Тұрлығұлов Т., Жұртбаев Т., Шоқай М., филологиялық тұрғыда Әуезов М., Жолдасбеков М., Жұмаділов Қ., Кекілбаев Ә., Келімбетов Н., Мағауин М., Салғарин Қ., Сейдімбек А. және т.б. ұлт зиялылары мен ғалымдардың еңбектерінде зерделенген.

Сонымен қатар Қазақстанда білім мен тәрбие ісінің даму мәселелері, патриоттық тәрбиенің тарихи-педагогикалық қырлары Әлмұхамбетов Б.А., Бержанов Қ.Б., Беркімбаева Ш.Қ., Қалиев С.Қ., Құнантаева К.Қ., Сембаев Ә.І., Сытдықов Ә., Тәжібаев Т., Нұрахметов Н.Н. және т.б. ғылыми еңбектерінде қарастырылған.

Патриоттық тәрбие адамгершілік тәрбиенің негізгі құрамдас бөлігі екені Ілиясова А.Н., Байсерке Л.А., Бейсенбаева А.А., Жампейсова Х.Қ. және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылса, патриоттық тәрбие берудің этникалық және ұлттық негіздерін Бейсембаева А., Қалиев Ж.Қ., Қожахметова К.Ж., Құсайынов А.Қ., Наурызбай Ж. және т.б. өз зерттеу еңбектерінде жүйеле-

ген болатын.

Жалпы білім беретін мектептерде, мектеп-гимназияларда патриоттық тәрбие берудің мазмұны мен әдістері, ұстанымдары, технологияларын зерттеуге де көптеген ғалымдар өз еңбектерін арнағаны белгілі.

Ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, патриотизмнің қалыптасуының тарихи алғы шарттары ежелгі сақ, ғұн, Түркі қағанаты, Алтын Орда, XVI-XVIII ғ.ғ. мен XIX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық көтеріліс, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде негізі қаланып, 1986 жылғы қазақ жастарының еліміздің тәуелсіздігі үшін күресі арқылы жалғасын тауып, бүгінгі егемен еліміздің қарқынды дамуы үшін өз үлестерін қосып отырған Қазақстан халықтарының еңбектерінен көрініс тауып отырғаны белгілі.

Патриотизм – жеке тұлғаның «табиғат-адам-қоғам» жүйесінде әлеуметтену үдерісін қамтамасыз ететін тұлғаның құнды сапалық қасиеті. Сондықтан да патриотизмді философиялық категориялар тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда патриотизм адамның табиғатпен үйлесе дамуының басты факторы, адамдармен қарым-қатынасының құралы, қоғам дамуының дәйекті әсер ететін детерминант болып табылады. Осыған орай патриотизмнің мәні мен патриоттық тәрбиенің мазмұны «мәдениет-тарих-білім» деп аталатын қоғам дамуының макропарадигмалы логикасы арқылы дамиды.

Философ А.Айталы «...Ұлтжандылық халықтың рухани және материалдық игіліктерін көбейтуге арналған жігері, қайраты. Ұлтжанды деп еңбек-қор, іскер, талапты, ойшыл, ізденгіш, ұлттық мұраттар жолындағы абзал істің иесін айтамыз. Ұлы ұлттар өздерінің осындай ұлтжандылығымен мықты», - деп атап көрсетті [1. б.162].

Оқушыларға патриоттық тәрбие беру мәселесі Қазақстан Республикасының ресми құжаттарында үнемі қарастырылып отыруы да қазіргі кезде жас ұрпақты отансүйгіштікке, елін, халқын қадірлей білуге аса зор көңіл бөлініп отырғанын білдіреді.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік «Білім» бағдарламасында тәрбие жүйесін жетілдіруге байланысты алдына қойған негізгі мақсаты – «Жастардың бойында белсенді азаматтық ұстанымды, әлеуметтік жауапкершілікті, отансүйгіштік сезімді, жоғары адамгершілік және көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыру», - деп атап айтылуынан бүгінгі XXI жаһандану ғасырында ұлттық мәдениет пен өркениетті өзара кіріктіре отырып, жеке тұлға қалыптастыру көзделіп отырғанын көреміз [2. б.48].

Отанымыз аумағының бүтіндігін сақтау, халықтың тыныштығын алатын лаңкестермен қарсы ұйымшылдықпен күрес, мемлекеттерге қауіп төндіретін кез келген сыртқы және ішкі күштерге қарсы тұрудың өзі аға буынға жастарды отаншылдық рухта тәрбиелеу міндетін жүктейді. Бұл

бағытта білім беру саласының ролі өте зор. Оқушыларға отансүйгіштік тәрбие беру барлық пәндердің міндетіне жатады. Оның ішінде математика пәнінде де мүмкіншілік мол. Пәндерді оқыту барысында оқушылардың ынта-ықыласын, қызығушылығын арттыру үшін халқымыздың салт-дәстүрі, қадір - қасиетін көрсететін мысалдар тарихи және ауыз әдебиеті мен ертегілерге құрылған есептер, әзіл есептермен бірге әр түрлі заманауи әдістемелік технологияларды қолдану да тиімді болары сөзсіз. Бұл оқушылардың сабақтан жалықпауын, сабаққа ықыласымен қатысуын, әр іске назар аударып жауапкершілікпен қарауды, ой елегінен өткізіп ойлануларын, халық даналығын бойына сіңіре отырып, бағдарламалық материалдарды жеңіл, тез меңгеруге септігін тигізеді, ең бастысы өзінің ұлтын, отанын сүюге, тәрбиелейді.

Мектеп оқушыларының бойына патриоттық құндылықтарды қалыптастыру бағытында өзге пәндер секілді математика пәнін оқытуға да оқылмайтын негізгі талаптарды төмендегіше тұжырымдауға болады:

- пән сабақтарының мектептегі және сыныптағы жүргізілетін патриоттық тәрбие жүйесімен өзара байланыста жүргізілуі, пәнаралық байланыс, өткен тақырыптармен жүйелі сабақтастық, оқушылардың іс-тәжірибесі;

- күнделікті сабақ мақсаттарының нақты қойылып, тәрбиелік мәнінің ықпалды болуы және педагогикалық тұрғыда негізделуі;

- сабақтың құрылымында патриоттық тәрбиеге арналған мазмұнның қамтылуы, оның оқушылардың патриоттық іс-әрекетінің негізі болуы, берілетін білім мен оқушылардың патриоттық іс-әрекеті арасында байланыстың болуы;

- пән сабақтарында тақырыпқа орай оқушылардың патриоттық сезіміне ықпал ететін материалдардың қамтылуы;

- сабақ үстінде оқушылардың танымдық, белсенділік іс-әрекеттеріне ықпал ету, сабақтағы қамтылған материалдар олардың санасына, көңіл-күйіне әсерлі болуы, қызығушылығын тудыруы;

- сабақтың құрылымы, мазмұны, қолданылатын әдістері мен тәсілдерін айқындаудың отансүйгіштік бағыттарына баса көңіл аударылуы және т.б.

Сабақ барысында оқытылатын пәндердің ерекшеліктеріне орай патриоттық тәрбие беру мәселесі әртүрлі формада жүзеге асырылатыны сөзсіз. Мысалы қазақ тілі пәнінен отансүйгіштік тәрбиеге байланысты сөздерге талдау жасауға, диктант, мазмұндама мәтінін пайдалануға болады. Сондай-ақ, қазақ әдебиеті пәнінде қазақтың көптеген ақын-жазушылардың өлең-жырлары, поэмалары, әңгімелері мен роман, повестерін оқытуда олардың туған ел, ұлтымыз туралы еңбектерімен таныстыру және туған жер, отан туралы мақал-мәтелдер, әңгімелер, жұмбақтар,

өзге ұлттарда көп кездесе бермейтін айтыс өнерінің ерекшелігі, мазмұнының түрлілігі, оның ішінде математикаға қатысты қайым айтыстар, жұмбақ айтыстар және т.б. материалдарды пайдалануға болады.

География пәнінде еліміздің кең байтақ даласын, ой-қыры мен тау-тасын, бабаларымыздың найзаның ұшымен, білектің күшімен бізге аманат етіп қалдырған жерлерін мысалға ала отырып, еліміздің табиғатына сүйіспеншілік сезімін тудыра алсақ, биология, химия пәндерінен еліміздің табиғат және қазба байлықтарына өте бай екенін, олардың ел ырысы екеніне оқушылардың көзін жеткізе отырып, оны ысырапсыз сақтау жолдарына тәрбиелей білсек, оқушылар бойында отансүйгіштік сезімін қалыптастыруға мүмкіндік туары сөзсіз.

Тарих пәнінен ұлт азаттық көтерілісті, батырларды, халқы үшін еңбек сіңірген хандар мен билер, Ұлы Отан соғысы кезінде елімізді қорғауда ерлік көрсеткен батырларымыз, қазіргі кезде ел экономикасын дамытуға үлес қосып жүрген тұлғалар туралы айта отырып, олардың ерен еңбектері арқылы отансүйгіштікке тәрбиелеуге болады. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың "...тарихымызды елдің әрбір азаматы мақтаныш етуге тиіс. Сондықтан да біз тамырын тереңге тартып, тәуелсіздікпен бірге мәуесін жайған тарихи танымды ұрпақ санасына сіңіруіміз қажет. Атамекен деген сөзде кие бар. Атамекен десек, арманда кеткен бабалардың бүгінгі ақталған үміті еске түседі",- дегеніндей, тарихты жүйелі де терең оқыта отырып, жас өренді ата-баба салтына сай тәрбиелеуде тек тарих пәнінде ғана емес, мектепте оқытылатын барлық дерлік пәндерде, оның ішінде математика пәнінде де тарихи материалдарды тиімді пайдалану нәтиже берері сөзсіз [3. б. 15.].

Еңбек (қазіргі кездегі технология) пәнінде қазақтың ұлттық өнері, оның ішінде ою-өрнек, қолөнер бұйымдарының табиғи өнімдерден жасалатыны, экологиялық тұрғыдан тазалығы, әдемілігі және ұлттық тағамдарының адам өміріне пайдасы арқылы отанға, ұлтқа деген сүйіспеншілік, жетістіктер үшін мақтаныш сезімін тудыру, бейнелеу өнері пәнінде қазақтың танымал тұлғаларының бейнелерін немесе еліміздің табиғат көріністерін және т.б. бейнелерді кескіндеу арқылы оқушыларға патриоттық тәрбие беруге болады. Сонымен қатар еліміздің экономикасы мен мәдениетін, ғылымын өркендетуге үлес қосып жүрген танымал тұлғалардың ерен еңбегі де оқушыларға өз еліне аянбай еңбек ету арқылы елдің сенімді болашағын жасауға үлес қосуға болатынын ұғындырары сөзсіз.

Өзге пәндерге қарағанда математика пәнінен патриоттық тәрбие берудің өзіндік қиыншылықтары да жоқ емес, ол көп ізденісті қажет етеді. Мұнда әсіресе, математикалық ұғымдарды түсіндіру, мазмұнды есептерді шығарту, математикалық терминдерді, қазақы өлшем бірліктерін пай-

далану тиімді болары сөзсіз. Математика пәнін оқыту барысында ұлттық құндылықтарды оқушы бойына дарыту, ұлттық патриотизмге тәрбиелеудің жайын байқау, мұғалімдердің, ата – аналардың, оқушылардың бұл бағыттағы ойларын білу мақсатында түрлі сауалнамалар мен тестілерді пайдалану өз нәтижесін берері сөзсіз. Біздің алғашқы тәжірибеміздің нәтижесінде мектеп математика пәні мұғалімдерімен пікірлесу, сауалнама қорытындысы көптеген мұғалімдер өз сабақтарында қазақы өлшемдерге және қазақтың қара есептеріне байланысты тапсырмаларды жиі қолдана бермейтіні, көбіне оқулықтағы есептермен ғана шектелетіні байқалды. Сол сияқты математика пәні оқулықтарындағы ұлттық мазмұндағы есептерді шығарту, отансүйгіштік бағытында есептер құрастыруға тапсырмалар беру арқылы да ұлттық тәрбие беру мүмкіндіктерін қарастыруға болады. Сондықтан еліміздің, ұлтымыздың болашағының айқын да жарқын, мәңгіжасауы, қазіргі жас өркеннің ұлтжанды, ұлттымыздың қадір - қасиетін бойына сіңірген, елі үшін еңбек етуден аянбайтын, елдің болашағы үшін еңбек ететін азамат болып өсуі оларға қазіргі кезде берілетін ұлттық тәрбиенің мазмұндылығына, барынша жан-жақтылығына байланысты болмақ.

Математика сабағында ғылыми материалды оқушылар санасына халқымыздың ұлттық танымына сай мысалдар, көрнекіліктер арқылы сіңіре отырып, сабақтың мазмұнына сай мақал-мәтелдер, жұмбақ, қара өлең үлгілерін тиімді пайдалануға болады. «Бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол» дей отырып, оқушының зейінін арттыруға, сабырмен тыңдай білуге баулимыз. «Көп сөз күміс, аз сөз алтын», «Ақылдың сөзі қысқа, көпке нұсқа» деген қағидаларды басшылыққа ала отырып, математикада қысқа, дәл, нақты сөйлеуге оқушыны дағдыландыру қажет. Геометрия сабағында сызба жұмыстарды орындау барысында «шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген» деген мақал мәтелдерді пайдалана отырып, оқушыларды ұқыптылыққа тәрбиелейміз. Математикалық ұғымдарды түйіндеу, бекіту кезеңдерінде халық педагогикасының элементтерін қолдана оқытудың сапасын біршама жақсартады. Халық педагогикасының тиімді әдістерін пайдалану арқылы оқушы бойында өз халқына деген сүйіспеншілік пен мақтаныш сезімін оятып, ұлттық танымын тереңдетуге болады. «Натурал сандар» тарауын өткенде «Қасиетті сандар», «Мүшел жасты есептеу», «7 санына байланысты халық даналығы» сияқты халықтық ұғымдармен байланыстыра оқыту өте тиімді. «Екі жақсы қас болмас, екі жаман дос болмас», «Бес саусақ жиналса, жұдырық болады», «Бір тал кессең, он тал ек», «Отыз тістен шыққан сөз, отыз рулы елге жарайды» деген мақал-мәтелдер оқушылардың ар-ождан тазалығын сақтауға, достық пен татуластықты сақтауға тәрбиелейді, сонымен

қатар балалар әр сөздің мағынасын ұғынып, келешекте үлгі тұтады. Бұл кезде оқушы натурал сандарды меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар ұлттық танымын да біршама тереңдетеді. «Кесінді», «Кесіндінің ұзындығы», «Өлшем бірліктері» тақырыптарын өту барысында қазақ халқының өз тілі, өз ғылымы, өз мәдениеті болғанын айта келіп, қазақтың бармақ – 2,54 см; мысқал – 4,44 см; шақырым – 1,066 см; қадақ – 409,5 г; қолдың қары – 0,9144 см. сияқты өлшем бірліктері күнделікті тұрмыста кеңінен қолданылғаны және әлі қолданылатыны белгілі..

Ата-бабамыздың қазақ халқына қалдырған мұрасының бірі – киіз үй. Киіз үй – халық даналығының, ғасырлар бойғы тәжірибесінің жиынтығы. Олай болса, сол даналықтың қыр-сырына үңілу біз үшін парыз. Киіз үйдің құрылысын таныту арқылы оқушыларға халқымыздың данышпандығын таныта аламыз. Геометрия сабағында көрнекі құрал ретінде «Бұрыштар», «Параллель түзулер» тақырыбында кереге, көздерінің арасындағы бұрыштар «Аудан», «Шеңбер және дөңгелек» тақырыбына әр түрлі қанатты киіз үйлердің ауданын табуға түрлі есептер құрып шығартуға болады. Міне, осылайша қазақ халқының даналығының, ғасырлар бойғы тәжірибесінің жиынтығы - киіз үймен танысып, сол даналықтың қыр-сырына үңіледі. Қазақ халқының ұлттық ойындарын математика сабағында қолдану оқушыларды пәнге деген қызығушылығын, белсенділігін арттырады. Қазақтың ұлттық ойындары бес түрге бөлінеді. Олар: аңға байланысты, малға байланысты, түрлі заттармен ойналатын, зеректікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін соңғы кезде қалыптасқан ойындар. Мысалы, кеңестер одағы кезінде балаларға ойнауға тиым салынған асық ойыны оқушыларды мергендікке, дәлдікке тәрбиелесе, қазақтың ұлттық ойыны тоғызқұмалақ шахмат, дойбы, нард, калах тағы басқа ойындар секілді арнаулы тақтада ойналады және балалардың ойлау қабілетін қалыптастырып, дамытуға зор ықпал етеді.

Қазақтың ұлттық ойындарының бала тәрбиесіндегі маңызы туралы Қазақстан ұлттық энциклопедиясында қазақтың ұлттық ойындарының мән-маңызы туралы былай деп жазылған: «Қазақ ұлты негізінен ұрпақ қамын басты мақсат етіп қойып, балалардың нағыз азамат болып қалыптасуына аса зор мән берген. Нәтижесінде дәстүрлі бала тәрбиесінің басты құралы ретінде ұлттық ойынды орайластырып, дамытып отырған» [4. б.32].

Ойын сабақтары, оның ішінде ұлттық ойындар оқушылардың сабаққа белсенділігін арттырумен қатар өз ұлтына, оның тарихы мен мәдениетіне деген оңды көзқарастарын қалыптастырары сөзсіз.

Қорытынды. Қазіргі жаһандану кезеңінде қоғамның қарыштап дамуына байланысты оқушыларға білім беру, оларды тәрбиелеу және да-

мыту міндеттері барған сайын күрделеніп баратқаны айқын. Сондықтан ұлттық құндылықтарымызды сақтап қалудағы басты міндеттердің бірі - орта мектепті бітірген оқушы өмірге белсене араласа отырып, ғылымның шапшаң дамуына ілесуі, ашылған жаңалықтарды өздігінше оқып меңгеруі, олардың өзі қызмет ететін салаларына қатыстыларын ұлттық ерекшелігімізді сақтай отырып, іс жүзіне асыра білуі, яғни тәжірибеде қолдана алуы болып табылады. Сонымен қатар оқушылар мектеп қабырғасында жүріп - ақ әлемдік құрылым қалыптасуының негізгі ғылыми ұстанымдарын, ойлаудың әдіс-тәсілдерін, Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм, танымның заң-

дылықтарын игеруі тиіс. Бұл мәселелер тек тәрбие жұмыстарында ғана емес, пәндерді оқыту барысында, оның ішінде математика пәнінде де жүзеге асырылуы міндетті. Мектепте оқытылатын қандай пән болсын пәндік ұғымдарды түсіндіру, бекіту кезеңдерінде халық педагогикасының қосар үлесі ұшан теңіз. Соның ішінде математика пәнінен оқушыларға сабақ беретін мұғалімдердің негізгі міндеті - қазақтың ұлттық ойындары, өлшем бірліктері және т.б. ұлттық салт-дәстүрге байланысты материалдарды ретімен қолдана отырып, ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу арқылы оқушыларды ұлтты, отанды сүйуге тәрбиелеу болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Айталы А. Ұлттану: оқу құралы /. – Алматы: Арыс, 2000. -221б.
2. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік «Білім» бағдарламасы. -Астана, 2000.
3. Назарбаев Н.Ә. Жылдар мен ойлар. -Алматы: Алматыкітап, 2015. -352 б.
4. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Ауаған. -Алматы: "Қазақ энциклопедиясының" Бас редакциясы, 2007. -688 б.

REFERENCES:

1. Aytaly A. Ұлттану: оқу құралы /. – Алматы: Arys, 2000. -221b.
2. Қазақстан Respublikasy Memlekettik «Bilim» бағдарламасы. -Astana, 2000.
3. Nazarbaev N.Ә. ZHyldar men ojar. -Almaty: Almatykitap, 2015. -352 b.
4. Қазақстан. Ұлттық enciklopediya / Bas red. B.Auaған. -Almaty: "Қазақ enciklopediyasynуң" Bas redakciyasы, 2007. -688 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Барсай Бақыт Телжанқызы
п.ғ.д., профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, bbt.49@mail.ru
Мырзашева Айгул
ф.-м.ғ.к., профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, aigul_mn@mail.ru

Сведения об авторах:

Барсай Бахыт Тельжановна
п.н.д., профессор, Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова, bbt.49@mail.ru
Мырзашева Айгуль
к. ф.-м. н., профессор, Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова, aigul_mn@mail.ru

Information about the authors:

Barsay Bakhyt Telzhanovna
Ph. D., Professor, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedova, bbt.49@mail.ru
Myrzasheva Aigul
Ph. D., Professor, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedova, aigul_mn@mail.ru

Е.А. БИТАБАРОВ^{1*}, А.К. ДЕМЕУОВ², У.О. СЕРАЛИЕВА³^{1,2}Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті³М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУ

Аннотация: Мақалада дене шынықтыру сабақтарының жас жеткіншектердің денсаулығының қалыптасуына ықпалы қарастырылған. Физиологиялық дамуға бірден бір құрал спорт екені анықталған. Болашақ өмірінде қол жеткізетін жетістіктерге дене шынықтыру жаттығуларын орындау баланың физиологиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дұрыс тұлға болып қалыптасуына тікелей қатысы көрсетілген.

Түйіндемелік сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты.

РАЗВИТИЕ ВЫНОСЛИВОСТИ СТАРШЕКЛАСНИКОВ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация В статье рассматривается влияние занятий физической культурой на формирование здоровья младших школьников. Установлено, что единственным средством физиологического развития является спорт. Показано непосредственное отношение выполнения физических упражнений к достижениям, достигаемым в будущей жизни, к становлению ребенка физиологически, психологически и педагогически правильной личностью.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни

DEVELOPMENT OF ENDURANCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES

Abstract: The article discusses the ways of developing endurance of high school students in physical education classes. The study was conducted, and work was carried out to compare the changes in the control and experimental groups separately in boys and girls. The results of mathematical processing are presented.

It shows the direct relationship of performing physical exercises to the achievements that will be achieved in the future, to the formation of a child physiologically, psychologically and pedagogically correct personality.

Key words: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle

Кіріспе

Дене тәрбиесі – адамдардың дене, мүсін сұлулығын, қимыл-қозғалыс үйлесімділігін, әдемілігін, дене қуатын жетілдіруге қолданылатын мемлекеттің, қоғамның материалдық және рухани байлығын құрайтын, халықтың жалпы мәдениетінің бір саласы. Материалдық байлықтар – спорт сарайлары, стадиондар, бассейндер, спорт залдары, түрлі спорттық ғимараттар, құрал-жабдықтар. Рухани байлықтар – дене тәрбиесі мен спорт саласындағы арнаулы білім, ғылыми-зерттеулер, озық тәжірибелер, әдістемелер, идеялар. Дене тәрбиесінің бағыттары – негізгі дене тәрбиесі, спорт, сауықтыру, қолданбалы дене тәрбиесі, жеке басылық дене тәрбиесі.

Жоғары мектеп жасы - жалпы төзімділікті дамыту үшін қолайлы кезең. Осы жаста жүректің функционалдығы ересек адамның жүрегінің мүмкіндіктеріне жақын екендігімен түсіндіріледі.

Көптеген мамандардың деректері бойынша төзімділік деңгейі жоғары мектеп жасында табиғи даму арқылы ұлдарда 12 %, ал қыздарда 5,6 % артады. Мақсатты әсер ету кезінде жасөспірімдерде төзімділік деңгейі 24-120% – ға, ал қыздарда 9-80% - ға артуы мүмкін [1]. Сонымен қатар, жалпы төзімділік - бұл спорттық қана емес, сонымен қатар күнделікті іс-әрекетте де сұранысқа ие сапа. Көптеген сарапшылар жалпы төзімділік пен денсаулық деңгейінің оң арақатынасының жоғары деңгейін атап өтеді.

Материал мен әдістер. Мамандар көбіне ұлдар үшін 3-5 км және қыздар үшін 2-3 км қашықтықта жүгіруді ұсынады [1, 2]. Тек кейбір авторлар ғана орта мектепте дене шынықтыру сабақтарында айнымалы жүгіруді қолдану мүмкіндігі туралы айтады.

Жүгіру бағдарламасы еркін және әр түрлі жылдамдықпен жүгіретін әр түрлі ұзындықтар-

дағы үдеулермен кезектесетін (оқушылардың әлауқатына сәйкес) біркелкі жүгіруден тұрады. Бұл жағдайда жүрек соғу жиілігі 150-170 соқ/мин аралығында болуы керек.

Зерттеу барысында біз орта мектеп жасындағы дене шынықтыру сабақтарында "фартлек" әдісін қолдану тиімділігін және жалпы төзімділікті дамыту үшін тұрақты жылдамдықпен үздіксіз жүгіруді салыстырдық.

Фартлек (швед. fartlek - "жылдамдық ойыны") - анаэробты спринттен бастап аэробты баяу жүруге немесе жүгіруге дейінгі аралық циклдік жаттығудың бір түрі. Әдетте, алжапқыш жүгірумен байланысты, бірақ ол басқа циклдік спорт түрлеріне де қатысты болуы мүмкін: веложарыс, есу және жүзу.

Бұл бағдарламаны әйгілі швед спортшысы Йеста Холмер кросс бойынша жарысатын жүгірушілер үшін жасаған, дегенмен әр бағдарлама белгілі бір тапсырмаға және белгілі бір адамға бейімделуі керек. Жалпы ереже-жүктеме қарқындылығы максималды жүрек ырғағының 60% - дан 80% - на дейінгі аралықта болуы керек. Бұл жаттығу кезінде оқушы тым көп қолайсыздықты сезінбеуі керек дегенді білдіреді. Сонымен қатар, нәтижелерді жақсарту және жарақаттанудың алдын алу үшін Бағдарламаға жеткілікті жылыну мен жаттығуды қосу керек. Оған кіретін әдістер:

- жылыту — 5-тен 10 минутқа дейін жеңіл жүгіру.

- 1-2 шақырымға біркелкі, жылдам жүгіру.

- жылдам жүру, қалпына келтіру үшін шамамен 5 минут.

- 50-60 метрге спринттермен қиылысатын жеңіл жүгіру жеңіл шаршау сезіміне дейін қайталанады. Бұл жылдам жаттығудың бастауы.

- жеңіл жүгіру, серіктеспен жарысудың үш-төрт кезеңі бар.

- баураймен 170-200 метрге жоғары жылдамдықпен жүгіру.

Осыдан кейін бірден 1 минут жүру. Жаттығу уақыты аяқталғанға дейін циклді қайталау.

Талқылау. Біз педагогикалық эксперимент жүргіздік. Экспериментке екі 10-шы сынып (10-А және 10-Б) оқушылары қатысты. 10-сыныптың 12 оқушысы бақылау тобын құрады (оның ішінде 6 ұл және 6 қыз). 10-Б сыныптың 12 оқушысы эксперименттік топты құрады (оның ішінде 6 ұл және 6 қыз). Эксперименттің барлық қатысушылары негізгі медициналық топқа қатысты. Зерттеуге денсаулық жағдайы бойынша дайындық немесе арнайы медициналық топқа жатқызылған осы сыныптардың оқушылары, сондай-ақ спортпен тұрақты айналысатын және ересек спорттық разрядтары бар оқушылар кірмеген. Сабақтар мектеп кестесі бойынша әр топта аптасына үш сабақтан өтті. Эксперимент аясында әр сыныпта барлығы 30 дене шынықтыру сабағы өткізілді, оның ішінде бірінші тоқсанда 24 сабақ, екінші тоқсанда 6 сабақ. Бірінші тоқсанда сабақ-

тар мектеп стадионында, екінші тоқсанда спорт залында өтті. Бірінші тоқсандағы сабақтардың негізгі мазмұны жеңіл атлетика және спорттық ойындар, екінші тоқсанның басында спорттық ойындар болды. Екі топта да шыдамдылықтың мақсатты дамуына көп көңіл бөлінді.

Бақылау тобында әр сабақта шыдамдылықты дамыту уақыты 2 минутқа артты. Осылайша, ұлдар жүрек соғу жиілігін 140-150 соқ/мин дейін көтеруді қамтамасыз ететін қарқынмен 10 минут бойы біркелкі үздіксіз жүгіруді бастады, ал 7 сабақтан кейін жүгіру уақытын 24 минутқа жеткізді. Қыздар импульсті 140-150 соқ/мин деңгейінде ұстап тұруға тырысып, 6 минут бойы біркелкі үздіксіз жүгіруді бастады және жеті сабақтан кейін оның ұзақтығын 20 минутқа жеткізді. Осыдан кейін жалпы төзімділікке арналған жұмыс ұзақтығы өзгеріссіз қалды. Бақылау тобының оқушылары, ұлдар да, қыздар да барлық қалған сабақтарда импульстің жиілігі 140-150 соқ/мин болған кезде 24 және 20 минутқа созылатын үздіксіз біркелкі жүгіруді қолданды.

Нәтиже. Эксперименттік топта үздіксіз біркелкі жүгіру уақыты (пульсі 140-150 соқ/мин) әр сабақта 2 минутқа артты, жасөспірімдерде бірінші сабақта 10 минуттан жүгіру ұзақтығы 5 сабақтан кейін 20 минутқа дейін артты. Ал қыздарда бір уақытта біркелкі үздіксіз жүгіру ұзақтығы 6-дан 16 минутқа дейін өсті. Белгіленген жүгіру уақытына жеткеннен кейін, эксперименттік топтың субъектілері өзгермелі қарқындылық жаттығуы болып табылатын "фартлек" әдісін қолдана бастады. Ол көптеген спорт түрлерінде жалпы төзімділікті қалыптастыру үшін қолданылады. Жүгіру бағдарламасы еркін және біркелкі жүгіруден тұрады, ауыспалы (оқушылардың әлауқатына сәйкес) әр түрлі жылдамдықпен жүретін әр түрлі ұзындықтардағы үдеулермен. Бірінші кезеңде " фартлекке" салыстырмалы түрде ұзақ сегменттер қосылды. Бұл жағдайда жүрек соғу жиілігі 150-170 соқ/мин аралығында болды және т.б. жаттығу кезінде сегменттер қысқа болып, үлкен жылдамдықпен жеңілдегенде пульс 170-185 соқ/мин дейін көтерілді.

Эксперимент аяқталғаннан кейін субъектілерге қорытынды тексеру жүргізілді. Зерттеу нәтижелері бойынша біз бақылау және эксперименттік топтардағы өзгерістерді ұлдар мен қыздарда бөлек салыстырдық.

Тест ретінде келесі стандарттар қолданылды:

- 300 метрге жүгіру, жылдамдыққа төзімділіктің даму көрсеткіші;

- ұлдарда 3000 м және қыздарда 2000 м жүгіру, жалпы төзімділіктің даму деңгейінің көрсеткіші.

- 30 секунд ішінде сан рет тізе бүгілген аяқтарымен арқада жатып денені көтеру, құрсақ пресінің бұлшық еттерінің жылдамдық күшін төзімділігін анықтауға арналған тест;

Екі топтағы көрсеткіштердің өсуінің сенімділі-

гін анықтау үшін, сондай-ақ бақылау және эксперименттік топтарда алынған нәтижелердің өсу арасындағы айырмашылықтардың дұрыстығын анықтау үшін біз математикалық өңдеу әдістерін қолдандық. Математикалық өңдеу нәтижелері кестеде келтірілген.

Тестілеу нәтижелері бойынша бақылау тобындағы жасөспірімдердің нақты өсуі тек бір көрсеткіш бойынша байқалады - 3000 м жүгіру ($P < 0,05$).

Демек, тұрақты жылдамдықпен үздіксіз ұзақ жүгірудің қолданылатын әдісі жоғары сынып оқушыларының дене шынықтыру сабақтарында жалпы төзімділікті дамыту үшін тиімді. Бақылау тобының жасөспірімдерінде 3000 м-ге жүгірудегі орташа өсім 28 секундты құрады (12 мин 55 сек-

тен 12 мин 27 сек-ке дейін). Алайда, төзімділіктің басқа түрлерін (жылдамдық) көрсететін көрсеткіштер сенімді өскен жоқ. Сонымен қатар эксперименттік топтың жасөспірімдерінде екі көрсеткіш айтарлықтай өсті: 3000 м ($P < 0,05$) жүгіру; 300 м ($p < 0,05$). Бұл ретте 3000 м жүгірудегі орташа нәтиже 36 секундқа (12 мин 53 сек-тен 12 мин 17 сек-ке дейін), ал бақылау нәтижесінде 28 секундқа жақсарды. 300 м жүгірудегі орташа нәтиже 5 секундқа жақсарды, ал бақылау кезінде - тек 1 секундқа артты. Бұл жоғары сынып оқушыларының дене шынықтыру сабақтарында "фартлек" әдісін қолдану тұрақты жылдамдықпен үздіксіз жүгіру әдісіне қарағанда жалпы төзімділікті дамыту үшін тиімді деп айтуға мүмкіндік береді.

Кесте 1

Алдын ала және қорытынды тестілеу нәтижелерін салыстыру

Бақылау тобындағы ұлдар									
Бақылау сынақтарының түрлері	Экспериментке дейін			Эксперименттен кейін			t	p	
	X	δ	m	X	δ	m			
Бег 300м (сек.)	50,6	3,43	1,72	49,6	3,43	1,72	0,41	> 0,05	
Бег 3000м (сек.)									
Подъем туловища (кол. раз/30сек.)	775,3	15,4	6,9	747,5	14,6	5,3	2,9	< 0,05	
Подъем туловища (кол. раз/30сек.)	22,8	2,15	1,07	26,6	2,58	1,29	2,17	> 0,05	
Эксперимент тобындағы ұлдар									
Бег 300м (сек.)	51,8	3,00	1,50	46,4	3,43	1,72	2,37	< 0,05	
Бег 3000м (сек.)									
Подъем туловища (кол. раз/30сек.)	773,2	20,5	9,2	737,4	17,5	7,8	3,0	< 0,05	
Подъем туловища (кол. раз/30сек.)	23,6	3,00	1,50	28,2	3,00	1,50	2,17	> 0,05	
Бақылау тобындағы қыздар									
Бег 300м (сек.)	67,0	5,34	3,08	65,0	5,34	3,08	0,46	> 0,05	
Бег 2000м (сек.)	571,8	9,85	4,4	552,5	12,2	5,5	2,75	< 0,05	
Подъем туловища (кол. раз/30сек.)	19,5	3,40	1,96	24,0	3,40	1,96	1,62	> 0,05	
Эксперимент тобындағы қыздар									
Бег 300м (сек.)	65,8	2,91	1,68	61,0	1,46	0,84	2,53	< 0,05	
Бег 2000м (сек.)	573,3	10,1	4,5	552,1	11,4	5,1	3,1	< 0,05	
Подъем туловища (кол. раз/30сек.)	18,8	3,40	1,96	24,8	2,43	1,40	2,49	< 0,05	

Қорытынды

Сонымен қатар, "фартлек" қолдану жоғары мектеп жасындағы жасөспірімдерде жылдамдықты (300 м жүгіру) жақсартуға мүмкіндік береді.

Ұқсас көрініс экспериментке қатысқан қыздар арасында да байқалады.

Бақылау тобының қыздары 2000 м жүгіруде

ғана нәтиженің сенімді жақсаруына ие болды (нәтиже 19 секундқа жақсарды). Эксперименттік топта қыздар барлық бақылау жаттығуларында көрсеткіштердің сенімді жақсарғанын байқады. 2000 м жүгіруде эксперименттік топтың қыздарының орташа нәтижесі 21 секундқа жақсарды (Бақылауда – 19). 300 метрге жүгіруде - 6 секундқа (бақылау бөлімінде – 2 секундқа). 30 секундта

денені көтеруде нәтиженің артуы маңызды болды. үшін орта мектепте дене шынықтыру сабақтарында төзімділікті дамыту үшін тиімді.

Осылайша, "фартлек" әдісі қыздар мен ұлдар

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Методика физического воспитания учащихся 10-11 классов [Текст]: Пособие для учителя / А.В. Березин, А.А. Зданевич, Б.Д. Ионов и др.; Под ред. В.И. Ляха. – М.: Просвещение, 1997. – 125 с., ил.
2. Холодов Ж.К., Теория и методика физического воспитания и спорта [Текст]: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Ж.К.Холодов, В.С.Кузнецов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 480 с.
3. Мұхамеджанова Ұ.Ж. «Дене шынықтыру пәнін оқыту әдістемесі» Астана «Фолиант» 2007 жыл 6 - 13 б.б.
4. С. Тайжанов, С. Қасымбекова «Дене тәрбиесі Алматы «Атамұра» 46 – 48б.

REFERENCES:

1. Metodika fizicheskogo vospitaniya uchashhikhsya 10-11 klassov [Tekst]: Posobie dlya uchitelya / A.V. Berezin, A.A. Zdanovich, B.D. Ionov i dr.; Pod red. V.I. Lyakha. – M.: Prosveshhenie, 1997. – 125 s., il.
2. Kholodov Zh.K., Teoriya i metodika fizicheskogo vospitaniya i sporta [Tekst]: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij / Zh.K.Kholodov, V.S.Kuznecov. – 2-e izd., ispr. i dop. – M.: Izdatel'skij cenztr «Akademiya», 2001. – 480 s.
3. Mұkhamedzhanova Ұ.Zh. «Dene shy`ny`q`ty`ru pәni`n oqu`tu әdi`stemesi`» Astana «Foliant» 2007 zhy`l 6 - 13 b.b.
4. S. Tajzhanov, S. Qasy`mbekova «Dene tәrbiesi` Almaty` «Atamұra» 46 – 48b.

Авторлар туралы мәлімет:

Битабаров Ермек Абдимажитович - педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Байтұрсынов көшесі 13, тел: 87013528741, ermek_bitabarov@mail.ru

Демеуов Ахан Калыбаевич - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Тауке Хан 5, Қазақстан, тел: 87016831300, aaaaahhhhaaaannnn8883@mail.ru

Сералиева Улбосын Орынбасаровна - магистр, аға оқытушысы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан Байтұрсынов көшесі 13, тел: 87029830866, seralieva66@bk.ru

Сведения об авторах:

Битабаров Ермек Абдимажитович – кандидат педагогических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, Шымкент, ул. Байтурсынова 13, тел: 87013528741, ermek_bitabarov@mail.ru

Демеуов Ахан Калыбаевич – кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Тауке Хан 5, Казахстан, тел: 87016831300, aaaaahhhhaaaannnn8883@mail.ru

Сералиева Улбосын Орынбасаровна – магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан ул. Байтурсынова 13, тел: 87029830866, seralieva66@bk.ru

Information about authors:

Yermek Abdimazhitovich bitabarov – candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Baitursynova STR., 13, Tel: 87013528741, ermek_bitabarov@mail.ru

Demeuov Akhan Kalybayevich – candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Tauke Khan 5, Kazakhstan, Tel: 87016831300, aaaaahhhhaaaannnn8883@mail.ru

Seralieva Ulbosyn Orynbasarovna – master's degree, senior lecturer, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan Baitursynova STR., 13, Tel: 87029830866, seralieva66@bk.ru

КОНЦЕПЦИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЕКТА МЕЖДУНАРОДНОГО ДЕТСКОГО ФОНДА ООН (ЮНИСЕФ) В КАЗАХСТАНЕ «ПРАВОСУДИЕ ДЛЯ ДЕТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ ИННОВАЦИОННЫХ УСЛУГ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ РЕФОРМ НА ЦЕНТРАЛЬНОМ УРОВНЕ»

Аннотация. В статье представлен опыт реализации Концепции проекта Международного Детского Фонда ООН (ЮНИСЕФ) в Казахстане «Правосудие для детей посредством инновационных услуг и законодательных реформ на центральном уровне» на примере Восточно-Казахстанской области. Проанализированы противоречия в работе правоохранительных органов, образовательных учреждений и неправительственных организаций с подростками девиантного поведения и их родителями. Представлены результаты реализации проекта.

Ключевые слова: социализация, профилактика правонарушений, реинтеграция подростков девиантного поведения и детей, вступивших в контакт с правосудием.

ҚАЗАҚСТАНДА БҰҰ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАЛАЛАР ҚОРЫНЫҢ (ЮНИСЕФ) "ОРТАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕР МЕН ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕФОРМАЛАР АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН СОТ ТӨРЕЛІГІ" ЖОБАСЫН ІСКЕ АСЫРУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ»

Түйіндеме. Мақалада Шығыс Қазақстан облысы мысалында "орталық деңгейде инновациялық қызметтер мен заңнамалық реформалар арқылы балаларға арналған Сот төрелігі" Қазақстандағы БҰҰ Халықаралық Балалар Қоры (ЮНИСЕФ) жобасының тұжырымдамасын іске асыру тәжірибесі ұсынылған. Құқық қорғау органдарының, білім беру мекемелерінің және үкіметтік емес ұйымдардың девиантты мінез-құлықты жасөспірімдермен және олардың ата-аналарымен жұмысындағы Қайшылықтар талданды. Жобаны іске асыру нәтижелері ұсынылған

Түйінді сөздер: әлеуметтену, құқық бұзушылықтардың алдын алу, девиантты мінез-құлықты жасөспірімдер мен әділеттілікпен байланысқан балалардың реинтеграциясы.

PROJECT IMPLEMENTATION CONCEPT OF THE UNITED NATIONS INTERNATIONAL CHILDREN'S FUND (UNICEF) IN KAZAKHSTAN, " JUSTICE FOR CHILDREN THROUGH INNOVATIVE SERVICES AND LEGISLATIVE REFORMS AT THE CENTRAL LEVEL»

Annotation. The article presents the experience of implementing the concept of the project of the united nations international children's fund (unicef) in kazakhstan "justice for children through innovative services and legislative reforms at the central level" on the example of the east kazakhstan region. Contradictions in the work of law enforcement agencies, educational institutions and non-governmental organizations with adolescents of deviant behavior and their parents are analyzed. The results of the project implementation are presented.

Keywords: socialization, crime prevention, reintegration of adolescents with deviant behavior and children who have come into contact with justice.

Введение. В Казахстане правоохранительными органами, учреждениями образования, общественными объединениями и неправительственными организациями проводится масштабная работа по профилактике правонарушений среди несовершеннолетних, работа по социальной реабилитации и реинтеграции подростков девиантного поведения. В своей деятельности перечисленные выше организации и учреждения руководствуются принятыми в Республике Казахстан нормативно-правовыми документа-

ми, направленные на защиту прав детей.

Вместе с тем анализ деятельности ответственных органов за защиту прав детей, а также результаты анализа психолого-педагогической, юридической, социальной литературы позволил выявить ряд основных противоречий в работе правоохранительных, образовательных учреждений и неправительственных организаций с подростками девиантного поведения. Так, существует, на наш взгляд, несколько противоречий:

- между потребностью общества в социальной реабилитации и реинтеграции подростков девиантного поведения в общеобразовательных учреждениях и недостаточной подготовленностью специалистов (социальных педагогов, психологов, социальных работников, учителей и др.) к взаимодействию с детьми и семьями, имеющими таких подростков;

- между наличием определенного опыта с подростками девиантного в правоохранительных органах, общеобразовательных учреждениях, неправительственных организациях и недостаточным его научно-методическим обеспечением.

Указанные противоречия актуализируют проблему, в частности не разработаны теоретико-методологические и методические основы правовой, социальной, психологической и педагогической реабилитации и сопровождения подростков девиантного поведения; на национальном уровне отсутствует модель правосудия в отношении детей, вступающих в контакт с правосудием. Все это обусловило необходимость разработки Концепции «Правосудие для детей Восточного Казахстана посредством инновационных услуг и законодательных реформ на центральном уровне» (далее в тексте – Концепция).

Основная часть. Под Концепцией, мы понимаем, основные теоретико-методологические, социальные, социально-педагогические и социально-психологические положения, на которых базируется система работы различных социальных институтов по реализации проекта Международного Детского Фонда ООН (ЮНИСЕФ) в Казахстане «Правосудие для детей Казахстана посредством инновационных услуг и законодательных реформ на центральном уровне».

Основанием для разработки Концепции послужили следующие руководящие документы: Конституция Республики Казахстан от 30 авг.1995г.; Закон Республики Казахстан «О правах ребенка» от 8 авг. 2002г.; Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007г.; Закон Республики Казахстан «О браке и семье» от 17 дек. 1998г.; Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 дек. 2011г.; Закон Республики Казахстан «О профилактике правонарушений» от 29 апр. 2010г.; Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 30 янв. 2011г.; Закон Республики Казахстан «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» от 9 июля 2004г.

Были изучены и учтены основные положения международных документов: Конвенция о правах ребенка от 20 ноября 1989г., Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовер-

шеннолетних (Пекинские правила), 1985г., Замечание общего порядка в отношении к детям, находящимся в конфликте с законом, 2007г., Руководящие принципы ООН для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы), 1990г., Международные стандарты отправления правосудия в отношении подростков, лишенных свободы (Гаванские правила), 1990г., Руководящие принципы ООН в отношении действий в интересах детей в системе уголовного правосудия, 1997 г., «Подход ООН к правосудию в отношении детей: Руководящие указания Генерального Секретаря ООН», 2008г. «Основные положения проекта Международного Детского Фонда ООН (ЮНИСЕФ) в Казахстане «Правосудие для детей Казахстана посредством инновационных услуг и законодательных реформ на центральном уровне», 2017.

Цель Концепции определить теоретико-методологические и методические основы социализации и реинтеграция подростков девиантного поведения, и их правовой, социальной, психологической и педагогической реабилитации и сопровождения на примере Восточно-Казахстанской области; разработать и протестировать модель правосудия в отношении детей, направленную на обеспечение полного применения международных и национальных норм и стандартов в отношении всех детей, вступающих в контакт с правосудием в качестве жертв, свидетелей или предполагаемых правонарушителей либо по другим причинам, где требуется судебное, государственно-административное или негосударственное вмешательство.

Задачи:

1) Изучить современное состояние проблемы подростков Восточно-Казахстанской области, вступивших в контакт с правосудием в качестве жертв, свидетелей или предполагаемых правонарушителей либо по другим причинам.

2) Разработать теоретико-методологические подходы к работе с подростками девиантного поведения и модель правосудия в отношении детей, направленную на обеспечение полного применения международных и национальных норм и стандартов в отношении всех детей, вступающих в контакт с правосудием в качестве жертв, свидетелей или предполагаемых правонарушителей либо по другим причинам, где требуется судебное, государственно-административное или негосударственное вмешательство.

3) Организовать Центр в согласованном районе города, подобрать сотрудников, определить их функциональные обязанности, создать мульти-дисциплинарную реабилитационную команду, создать реабилитационное окружение для подростков.

4) Содействовать созданию условий для восстановления правосудия, дивергенции и аль-

тернатив лишению свободы, способствующие реинтеграции ребенка в общество в соответствии с принципом применения лишения свободы в качестве крайней меры.

5) Создать возможности для полного вовлечения социального сектора в вопросы правосудия в отношении детей и усилить координацию между социальным сектором, правоохранительными органами и сектором правосудия, а также внутри этих систем.

Ожидаемые результаты: социализация и реинтеграция подростков девиантного поведения и детей, вступивших в контакт с правосудием.

В рамках данной статьи будут рассмотрены теоретико-методологические подходы к работе с подростками девиантного поведения и проектная модель правосудия в отношении детей, вступающих в контакт с правосудием.

Рассмотрим содержательную характеристику понятий «подростки, вступающие в контакт с правосудием» и «девиантное поведение», а также причины, факторы и виды девиации.

Подросток – это особая социально-демографическая группа, переживающая период становления социальной зрелости. Подростковый возраст входит в группу повышенного риска, так как для него характерны: внутренние трудности переходного возраста, начиная с психогормональных процессов и заканчивая перестройкой «Я-концепции»; пограничная неопределенность социального положения: уже не ребенок, но еще и не взрослый; стремление к новизне, к оригинальности поведения, в том числе и отклоняющегося, желание понимать, бороться, достигать, утверждаться, попытки изменить существующую систему оценок и взглядов, принятых в среде ближайшего окружения [Мардахаев Л.В., 2017, с.587].

Подростки, вступающие в контакт с правосудием – это дети, не достигшие восемнадцати лет, ставшие жертвами или свидетелями преступлений, а также совершившие те или иные правонарушения и преступления [Подход ООН к правосудию в отношении детей Руководящие указания Генерального Секретаря ООН, 2008г.].

Для подросткового возраста характерно такое социальное явление как девиация. Девиация – это отклонение от нормы [Галагузова М.А., 2008, с.91].

Девиантное поведение – один из видов отклоняющегося поведения, связанный с нарушением соответствующих возрасту социальных норм и правил поведения [Губайдуллина Г.Н., 2020, с.18].

А.В. Мудрик, исследуя проблему отклоняющегося поведения несовершеннолетнего правонарушителя, отмечает, что девиация имеет сложную природу, обусловленную самыми разнообразными причинами и факторами [Мудрик, 2019, с.57]. Так, ученый выделяет следующие ос-

новные причины и факторы девиации

Биологические причины: некоторые болезни, дефекты, в частности, такие как шизофрения, дефекты зрения, слуха, повреждения нервной системы; нервно-психические нарушения, обусловленные семейным алкоголизмом, наркоманий. Нарушение речи, слуха, внешняя непривлекательность, недостатки конституционно-соматического склада, которые зачастую вызывают негативное отношение окружающих, что приводит к нарушению межличностных отношений ребенка в группе сверстников, в коллективе.

Социально-экономические причины: снижение уровня жизни определенной части населения; расслоение общества на бедных и богатых; наличие в обществе безработных, низкий уровень заработной платы и т.д.

Морально-этические причины: низкий морально-нравственный уровень современного общества; утрата моральных ценностей; равнодушие общества ко многим детским проблемам; алкоголизация и наркотизация населения.

Социально-педагогические причины: дефекты семейного и школьного воспитания; неуспехи ребенка в школе; падение престижа образования; педагогическая запущенность и т.д.; негативное влияние СМИ; учителя в школе больше внимания уделяют успевающим детям, а не тем, кто имеет проблемы в обучении; отсутствие систематической профилактической работы.

Психологический фактор: психопатология или акцентуация отдельных черт характера, что сопровождается эмоциональной неустойчивостью, неврастенией, повышенной возбудимостью нервной системы, психопатией.

Личностный фактор: заниженный уровень самоуважения и отсутствие сложившихся механизмов самоконтроля и самокорректировки поведения.

Виды девиации: бродяжничество; пьянство и алкоголизм; употребление наркотиков; преступность; самоубийство; проституция.

Информация о современном состоянии проблем подростков, вступающих в контакт с правосудием в качестве жертв, свидетелей или предполагаемых правонарушителей либо по другим причинам была получена с помощью комплекса методов исследования: беседа, наблюдение и анкетирование. Так, была использована методика «Склонность к отклонению в поведении» (А.Н. Орел) и «Анкета для родителей». Всего в проекте приняли участие – 12 детей и 12 законных представителей ребенка.

Анализ полученных результатов показал, что большая часть испытуемых подростков – 72% - склонны к отклонениям в поведении, а имеют девиантное поведение – 28%. Помимо этого, у этих подростков выявлены проблемы во взаимоотношениях со сверстниками и учителями, родителями, отсутствие мотивации к учебе, аг-

рессивность, неуправляемость – 82%.

Изучение результатов анкетирования родителей показало, что наибольшей проблемой для родителей подростков девиантного поведения является непонимание, непослушание детей – 87%, при этом родители делают ссылку на переходный возраст детей – 57%; недостаток времени заниматься воспитанием детей, занятость на работе – 43%.

Анализ результатов проведенного исследования свидетельствует о том, что несвоевременное распознавание характера и природы различных отклонений поведения подростков, а также нарушения детско-родительских отношений, педагогических отношений приводит к различным формам девиантного поведения.

На основе полученных результатов были определены теоретико-методологические подходы к работе с подростками девиантного поведения. Так, были обозначены следующие подходы:

- гуманистический подход – уважение личности подростка, его ценностей и норм;
- индивидуальный подход – решение конкретных проблем конкретной семьи, конкретного подростка в реальных жизненных условиях и в местах их пребывания;
- учет возрастных особенностей – при организации социальной реабилитации и реинтеграции подростка учитывать его возраст;
- систематический и последовательный подход – плотный и постоянный контакт с подростком, его семьей в течение длительного времени; пошаговая реализация мер по социальной реабилитации подростков девиантного поведения;
- конфиденциальный и доверительный подход – установление доверительных отношений между участниками проекта и членами семьи.

Изучение практики зарубежных стран позволило выявить существование несколько моделей деятельности с подростками девиантного поведения. Наиболее распространенными являются социальная, социально-педагогическая, психолого-педагогическая и медико-психологическая модели.

Социальная модель. Общественные организации, в числе которых неправительственные организации ведут работу по формированию у молодежи гуманистических, нравственно-социальных ценностей и установок, установки на здоровый, в том числе и трезвый образ жизни, без употребления психоактивных веществ.

Социально-педагогическая модель. Образовательные учреждения организуют учебную и воспитательную деятельность по оказанию социально-педагогической и социальной помощи подросткам девиантного поведения.

Психолого-педагогическая модель. Образовательные учреждения и кризисные центры организуют психологические консультации для подростков.

Медико-психологическая модель. Медицинские учреждения участвуют в медицинской реабилитации подростков девиантного поведения.

Анализ существующей практики свидетельствует, что представленные модели функционируют обособленно друг от друга, каждая из них решает свои локальные задачи.

Наиболее перспективной для использования в настоящее время является комплексная модель в отношении детей, вступающих в контакт с правосудием в качестве жертв, свидетелей или предполагаемых правонарушителей либо по другим причинам.

В основе модели лежат международные и законодательно-нормативные документы Республики Казахстан, в которых представлены международные и государственные стандарты и нормы по отношению детей, вступивших в контакт с правосудием. Комплексная модель представляет собой комплекс правовой, социальной, социально-педагогической, социально-психологической и медико-психологической реабилитации подростков девиантного поведения.

Комплексная модель требует разработки методики совместной деятельности различных специалистов: юриста, социального педагога, социального работника, психолога, инспектора ИДН и родителей подростков девиантного поведения.

О необходимости комплексного подхода к профилактике антиобщественных поведений, противоправных деяний среди несовершеннолетних и молодежи и о компетенциях специализированных субъектов профилактики преступлений несовершеннолетних особо выделил Е.О. Алауханов в работе «Профилактика преступлений». Ученый пишет: «Особое значение предупреждения антиобщественных проявлений среди подрастающего поколения обусловило необходимость создания специальных государственных органов, функции которых полностью сосредоточены в сфере профилактики преступности несовершеннолетних. К числу этих органов относятся комиссии по делам несовершеннолетних и защите их прав, инспектора ОДН, специальные учебно-воспитательные учреждения» [Алауханов Е.О., 2008, с.218].

Таким образом, как административное, так и иное профилактическое воздействие на противоправные деяния, совершаемые несовершеннолетними в нашей республике, возложено на правоохранительные органы, общественные объединения, комиссии по делам несовершеннолетних и защите их прав. Кроме этого к работе с несовершеннолетними подростками, вступающие в конфликт с законом, привлекается общественность, которая является также органом предупреждения безнадзорности несовершеннолетних и совершения несовершеннолетними правонарушения.

Заключение. Опытная реализация проекта Международного Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ) в Казахстане «Правосудие для детей Казахстана посредством инновационных услуг и законодательных реформ на центральном уровне» подтвердила теоретическую и практическую значимость разработанной Концепции.

Вместе с тем существуют ряд проблем, которые требуют своего разрешения:

- обеспечение правового образования по вопросам защиты прав ребенка и правовой осведомленности для всех детей, а также для семей и местных сообществ. Для этого просветительские программы должны быть интегрированы в школьные учебные курсы, а также в такие существующие инициативы, как обучение жизненным навыкам, психосоциальное консультирование или пространство доброжелательно-го отношения к ребенку, как часть широких ме-

роприятий по оказанию помощи детям обрести контроль над своей собственной жизнью;

- использование проектов для того, чтобы дети были вовлечены с самого начала в выявление важных для них правовых вопросов;

- поддержка местных общественных правовых и непрофессиональных правовых служб для детей. Так, создание различных служб в неправительственных организациях, таких, как правовые информационные центры, клиники юридической помощи и центры социально-правовой защиты для предоставления правовой информации и представительства детей.

Таким образом, реализация проекта Международного Детского Фонда ООН (ЮНИСЕФ) в Казахстане «Правосудие для детей посредством инновационных услуг и законодательных реформ на центральном уровне» позволила разработать Концепцию и протестировать ее на практике.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика: учебник для студентов вузов– М.: Юрайт, 2017. – 817с.
2. Подход ООН к правосудию в отношении детей: Руководящие указания Генерального Секретаря ООН, 2008 [Электронный ресурс] https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/guidelines_justice_inv_child.shtml
3. Галагузова М.А. Социальная педагогика: учебник для студентов вузов– М: ВЛАДОС, 2008. – 260с.
4. Губайдуллина Г.Н. Технологии социально-педагогической работы: учеб. пособие – Усть-Каменогорск, «БЕРЕЛ», 2020 – 200с.
5. Мудрик А.В. Социальная педагогика: учеб. пособие – М.: Akademia, 2019 – 95с.
6. Алауханов Е.О., Зарипов З.С. Профилактика преступности: учебник – Алматы: Нур-Пресс, 2008 – 375с.

REFERENCES:

1. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика: учебник для студентов вузов– М.: Юрайт, 2017. – 817с.
2. Подход ООН к правосудию в отношении детей: Руководящие указания Генерального Секретаря ООН, 2008 [Электронный ресурс] https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/guidelines_justice_inv_child.shtml
3. Галагузова М.А. Социальная педагогика: учебник для студентов вузов– М: ВЛАДОС, 2008. – 260с.
4. Губайдуллина Г.Н. Технологии социально-педагогической работы: учеб. пособие – Усть-Каменогорск, «БЕРЕЛ», 2020 – 200с.
5. Мудрик А.В. Социальная педагогика: учеб. пособие – М.: Akademia, 2019 – 95с.
6. Алауханов Е.О., Зарипов З.С. Профилактика преступности: учебник – Алматы: Нур-Пресс, 2008 – 375с.

Сведения об авторах:

Губайдуллина Гаян Нурахметовна
Восточно-Казахстанский университет им. Сарсена Аманжолова, доцент, кандидат педагогических наук, член-корреспондент Международной академии педагогического образования
Шайхымуратова Индира Берикхановна
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, преподаватель, магистр педагогических наук

Авторлар туралы мәліметтер:

Ғубайдуллина Ғаян Нұрахметқызы
Шығыс Қазақстан университеті. Сәрсен Аманжолова, доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты, Халықаралық педагогикалық білім академиясының корреспондент мүшесі
Шайхымұратова Индира Берікханқызы
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі

Information about the authors:

Gubaidullina Gayan Nurakhmetovna
East Kazakhstan State University named after Sarsena Amanzholova, Associate Professor, Candidate
of Pedagogical Sciences, Corresponding Member of the International Academy of Pedagogical Education
Shaikhymuratova Indira Berikkhanovna
S. Amanzholov East Kazakhstan University, teacher, Master of Pedagogical Sciences

М.А. ДАНАБАЕВА

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
(E-mail: marzhan_aikynovna@mail.ru)

НАШАР КӨРЕТІН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЕСЕПТЕУ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ

Аңдатпа. Арнайы мектепте математиканы оқытудың жалпы жүйесінде нашар көретін бастауыш сынып оқушыларының есептей білу дағдыларын қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Сонымен қатар, мектеп тәжірибесіне қарағанда арнайы бастауыш мектеп оқушыларының есептеулерді тез әрі дәл орындауда қиналатындығы байқалады. Оның басты себептерінің бірі математика сабақтарында оқушылардың есептеу дағдыларын қалыптастыру мәселесіне көңіл бөлмеуден деп ойлаймыз.

Бұл мақалада ғылыми зерттеу тақырыбына сәйкес ұйымдастырылған анықтаушы эксперименттік жұмыстың нәтижелері көрсетілген.

Түйін сөздер: мүмкіндігі шектеулі оқушылар, арнайы білім беру, математика, зерттеу жұмысы, дағды, есептеу дағдысы.

УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ СЛАБОВИДЯЩИХ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. Одним из наиболее актуальных вопросов в общей системе обучения математике в специальных школах является формирование вычислительных навыков у слабовидящих младших школьников. В то же время, по сравнению со школьным опытом, можно заметить, что учащимся специальных начальных школ трудно выполнять вычисления быстро и точно. Мы считаем, что одна из основных причин - невнимания к формированию у школьников математических навыков.

В статье представлены результаты описательной экспериментальной работы, организованной в соответствии с тематикой исследования.

Ключевые слова: учащиеся с ограниченными возможностями, специальное образование, математика, исследования, навыки, навыки счета.

THE LEVEL OF DEVELOPMENT OF COMPUTING SKILLS IN VISUALLY IMPAIRED PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. One of the most pressing issues in the general system of teaching mathematics in special schools is the formation of computational skills in visually impaired primary schoolchildren. At the same time, compared to school experience, it can be seen that it is difficult for students in special primary schools to perform calculations quickly and accurately. We believe that one of the main reasons is the lack of attention to the formation of mathematical skills in schoolchildren.

The article presents the results of descriptive experimental work organized in accordance with the research topic.

Keywords: students with disabilities, special education, mathematics, research, skills, numeracy skills.

Білім алуда ерекше қажеттілігі бар баланың әлеуметтік ортаға сәтті бейімделуі оның мектеп қабырғасында алған біліміне тікелей байланысты екендігі бізге мәлім. Мектеп қабырғасында алынған білім – білім алушының барлық мүмкіндіктерін жүзеге асыра алу кепілі. Адам – ойлау процесін қалыптастыру мәселесімен күнделікті, үнемі кездесіп отырады. Ойлау үрдісі адамның бар іс-әрекетін реттеуші болып табылады. Ешқандай әрекет ойлау қабілетісіз жүзеге аспайды. Сондықтан, білім алушының ойлау қабілетін дамытуда маңызды рөлді математика пәнді атқарады.

Математика – пәнаралық байланыс аясы кең, мектепте оқытылатын негізгі пәндердің бірі. Ма-

тематика пәнін оқытуда жалпы білім беретін мектептерде қандай мақсаттар мен міндеттер қойылса, дәл сол мақсаттар мен міндеттер арнайы мектепте де қойылады. Математика бойынша бастапқы білім сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамытады, зерттеу, қарым-қатынастың, математикалық білімді әмірде қолданудың алғашқы дағдыларын қалыптастырады. Математиканың бастапқы курсы оқып үйрене отырып, оқушылар талдау, жинақтау, жіктеу, салыстыру, себеп-салдарлық қатынастар мен заңдылықтарды анықтауды үйренеді, түрлі заттар мен қоршаған орта құбылыстарын сипаттау үшін математикалық тілдің негіздерін игереді, білім мен іс-әрекет

тәсілдерін меңгереді, мұның барлығы жинақта-ла сауаттылыққа негіз болады. Математика пәні – бастауыш сынып оқушыларының тұлға ретінде қалыптасуына қосар үлесі көп болып табылады [Бегежанова Р.К., 2019, б. 3].

Қазіргі таңда елімізде мүмкіндігі шектеулі балалар өзіне деген сенімділігін арттырып және қоғамдық өмірге белсене араласуына жәрдемдесуін толыққанды жағдайларға лайықты өмір сүруге, яғни мүмкіндігі шектеулі балаларға жан-жақты педагогикалық қолдау көрсетіліп, әрбір оқушы өз мүмкіндігіне қарай білім көлемін меңгеруде [Измағамбетов Р., 2016, б. 17]

Ерекше білімді қажет ететін балалардың, соның ішінде нашар көретін оқушылардың белгілі бір қасиеттерін, көзқарастарын, сенімін қалыптастырумен қатар, ақыл-ойы, сана-сезімдері, ой еңбегі, өнегелік, эстетикалық тәрбиелік сұрақтарға байланысты нақтылы бір тәрбиелік міндеттерді шешуді қарастыру көптеген ғалымдарды, оқытушылар қауымын алаңдатуда. Әйгілі кеңес психологі Л.С.Выгодскийдің пікірінше, бала бойындағы кемістікті оларға үнемі қамқорлық көрсетіп, оқыту мен тәрбиелеу істерін жүйелі жүргізу арқылы әлеуметтік жолмен толықтыруға болатынын айтып өткен [Бейсенбекова С.Н., 2019, б. 3].

Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың ішіндегі нашар көретін балаларды қарастырмақпыз. Жалпы көру қызметі адамға кеңістікті бағдарлау, өзінің қозғалыс аймағын кеңейту, әлеуметтік тәжірибесін байыту сияқты құндылықтарды меңгеру үшін қажет екенін білеміз. Көру адамдардың қызмет түрінің әртүрлі болуына байланысты басқа адамдармен қарым-қатынас орнатуында да маңызды рөл атқарады. Осыдан көзі нашар көретін бала жан-жақты ақпаратты ала алмағандықтан, баланың психологиялық және физиологиялық дамуында кідіріс болатыны сөзсіз.

Көру мүмкіндігі шектелген жандарға осындай өмірлік қажеттіліктерді қамтамасыз ету үшін

олардың психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін терең біліп қызмет ету тифлопедагогиканың басты мақсаты. Ал тифлопедагог негізгі мәселеге талдау жасай отырып, көру мүмкіндігі шектеулі балаларға психологиялық, педагогикалық, медициналық зерттеу жолдарын айқындап, көру қабілетінің бұзылу себептерін, психологиялық және педагогикалық ақаулықтарын анықтау, оларды толықтыру, кемістігі бар сезім мүшелерін түзету және қалпына келтіру жолдарын анықтап, жеке тұлғаның дамуына жағдай жасауға көмек береді.

Зерттеу тақырыбымызға сәйкес эксперименттік жұмысты орындамас бұрын ең алдымен эксперименттік жұмыстың негізгі мақсаты айқындалып, эксперименттік жұмыстың бағдарламасы құрылды. Ғылыми-зерттеу эксперименті КММ көздері нашар көретін және зағип балаларға арналған Н.Островский атындағы №4 мектеп-интернатында 2019 жоспарлы түрде математика пәні бойынша сыныптан тыс жұмыстар барысында өткізілді.

Эксперименттік жұмыстарды жүргізудің негізгі мақсаты төмендегідей болды:

1. Нашар көретін бастауыш сынып оқушыларының есептеу дағдыларының деңгейін анықтау.

2. Педагогикалық экспериментті жүргізу барысында алғашқы шыққан нәтижелерді математикалық-статистикалық өңдеуден өткізу.

Анықтау эксперименті барысында төмендегідей міндеттер шешілді:

- Оқытушылардан сауалнама алынды;

- Оқушылардың көбейтумен байланысты есептеулерді жүргізу деңгейлерінің дәрежесі анықталды.

Алғашқы бақылау жұмысын жүргізуде оқушылардың есептеулерді дұрыс және шапшаң орындауы есепке алынды. Алғашқы бақылау нәтижесінде оқушылардың есептеуге байланысты дағдыларының төмен екендігі анықталды.

Нәтижесін төменгі кестеден көре аламыз.

Орындаған уақыт мөлшері	«өте жақсы» 5-10 минутта орындағандар	«жақсы» 10-15 минутта орындағандар	«қанағаттанарлық» 15 минуттан артық орындағандар	Барлық оқушы саны
Орындаған оқушылар саны				
3-сынып	-	2	11	13
4-сынып	-	3	4	7

Оқушылардың білуге міндетті есептеу дағдылары:

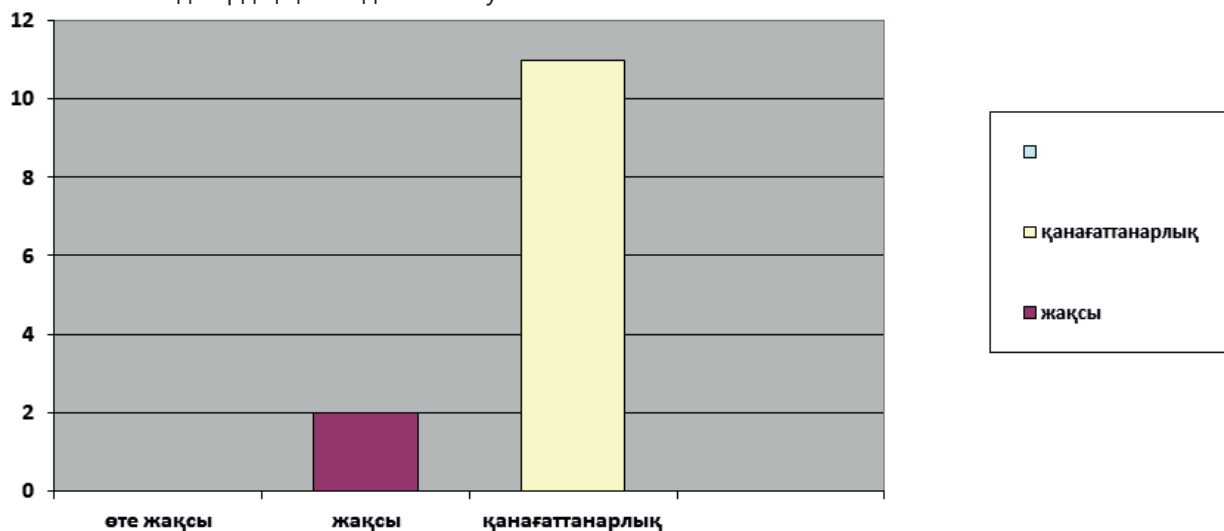
- Толық ондықтарды қосу мен азайту;
- Сандардың разрядтық құрамына негізделген қосу және азайту;
- Ондықтан аттайтын және аттамайтын жағдайлардағы ауызша қосу және азайту;
- 100 көлеміндегі ондықтан аттайтын қосу және азайтудың ауызша жағдайлары;

- 1000 көлеміндегі қосу және азайтудың ауызша жағдайлары;

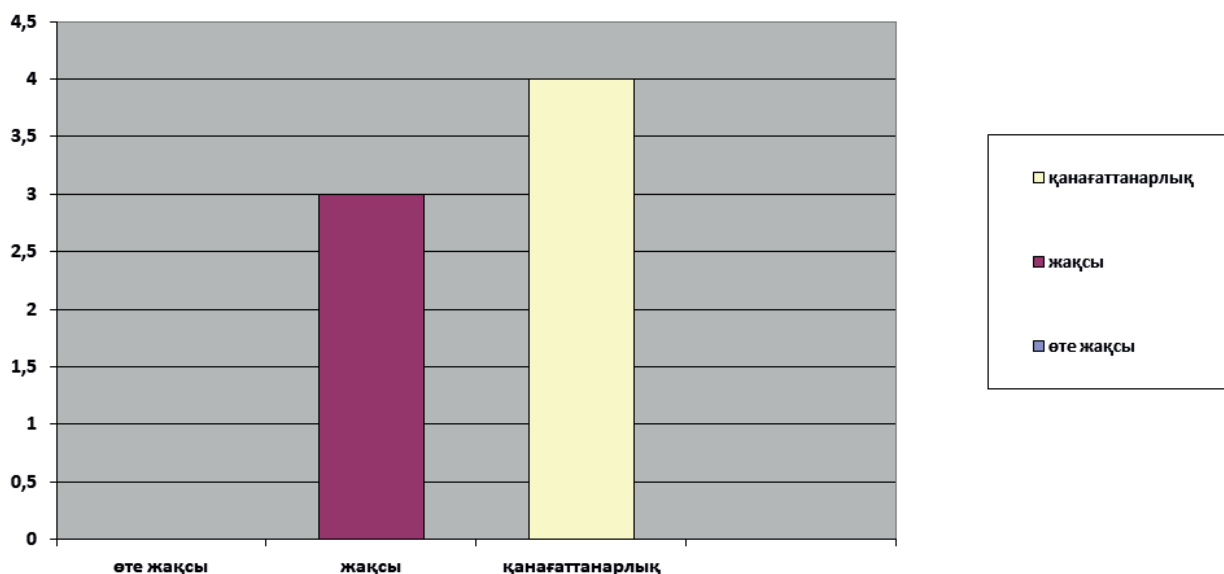
- Жақшамен және өрнектердегі амалдардың орындалу ретін білу;
- Сандарды жазбаша қосу мен азайту;
- Көбейту және қосу, бөлу және азайту амалдары арасындағы байланысты білу;
- Көбейтудің ауыстырымдылық, терімділік және үлестірімділік қасиеттерін білу;

- Толымсыз көбейтінді, толымсыз бөлінгіш, толымсыз көбейтінділердің қосындысы және толымсыз бөлінділердің қосындысын білу.

Зерттеуіміз бойынша алынған нәтижелер төмендегідей диаграммада көрсетілген.

1-диаграмма. 3-сынып бойынша.

2-диаграмма. 4-сынып бойынша.

Анықтау экспериментін өткізу барысында алынған деректерге талдау жасағанымызда оқушылардың есептей білу дағдыларының төмен деңгейде екеніне көзіміз жетті. Нәтижесінде алынған деректер оқушылардың тез есептей білу дағдыларын арнайы қалыптастыру қажет екенін көрсетті. Жоғарыда алынған нәтижелерді сандық бағалауда біз оқушылардың есептеулерді дұрыс әрі тез орындауына көңіл бөлдік.

Сонымен қатар, зерттеу тақырыбына сәйкес 3-4 сыныптарға арналған сыныптан тыс өткізілетін курстың бағдарламасы құрылып, жоспарлы түрде қалыптастырушы кезеңі жүзеге асырылды.

Ғылыми-зерттеу тақырыбына байланысты

кейбір ұсыныстар әзірленді. Олар:

- Нашар көретін бастауыш сынып оқушыларының есептеу дағдыларын қалыптастыруда арнайы әдістемелер іріктелініп, жүйелі түрде ұсынылса;

- Нашар көретін бастауыш сынып оқушыларының есептеу дағдыларын қалыптастыруда оқытушылардың дайындығы жоғары деңгейде болса;

- Нашар көретін бастауыш сынып оқушыларының есептеу дағдыларын қалыптастыруға арналған оқу-әдістемелік кешен әзірленсе, жұмыс нәтижелі болады деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бегежанова Р.К. Мүмкіндігі шектеулі балаларға математиканы оқытудың арнайы әдістемесі / Бегежанова Р.К. – Қостанай: Ә.Сұлтанғазин атындағы ҚМПУ, 2019. – 3 б.

2. Р.Измағамбетова. Мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытудың ерекшеліктері. //Дефектология. №8(74), 2016ж., 17-бет.
3. С.Н.Бейсенбекова. Даму мүмкіндігі шектеулі бастауыш сынып жасындағы оқушыларды түзету-дамыту жолдары.//Дефектология. №9(75), 2019ж., 3-бет.

REFERENCES:

1. Begezhanova R.K. Mүmkindigi shekteuli balalarға matematikany оқытудың арнайы әдістемесі / Begezhanova R.K. – Қостанай: Ә.Сұлтанғазин атындағы ҚМПУ, 2019. – 3 б.
2. R.Izmaғambetova. Mүmkindigi shekteuli balalardy оқытудың ерекшеліктері. //Defektologiya. №8(74), 2016zh., 17-bet.
3. S.N.Bejsenbekova. Damu mүmkindigi shekteuli bastauysh synyp zhasyndағы оқushylardy tyzetu-damytu zholdary.//Defektologiya. №9(75), 2019zh., 3-bet.

Авторлар туралы мәліметтер:

Данабаева Маржан Айкыновна
6D010500 - дефектология мамандығының 3 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, (E-mail: marzhan_aikynovna@mail.ru)

Сведения об авторах:

Данабаева Маржан Айкыновна
Докторант 3 курса специальности 6d010500-дефектология, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Danabaeva Marzhan Aikynovna
3rd year doctoral student of specialty 6d010500-defectology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

А.К. ДЕМЕУОВ^{1*}, Н.Б. ШЕГЕНБАЕВ², Ж.Н. АБДРАХМАНОВ³

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

³Казахский университет дружбы народов,
Шымкент, Қазақстан

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫ ҮШІН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ МІНДЕТТЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Мақалада дене шынықтыру сабақтарының жас жеткіншектердің денсаулығының қалыптасуына ықпалы қарастырылған. Физиологиялық дамуға бірден бір құрал спорт екені анықталған. Болашақ өмірінде қол жеткізетін жетістіктерге дене шынықтыру жаттығуларын орындау баланың физиологиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дұрыс тұлға болып қалыптасуына тікелей қатысы көрсетілген.

Түйіндемелік сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты.

ЗАДАЧИ И ОСОБЕННОСТИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ШКОЛЕ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация: В статье рассматривается влияние занятий физической культурой на формирование здоровья младших школьников. Установлено, что единственным средством физиологического развития является спорт. Показано непосредственное отношение выполнения физических упражнений к достижениям, достигаемым в будущей жизни, к становлению ребенка физиологически, психологически и педагогически правильной личностью.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни.

TASKS AND FEATURES OF PHYSICAL EDUCATION FOR SCHOOLCHILDREN

Abstract: In the article, physical education classes are devoted to the formation of the health of young people. The only means of physiological development is defined for sports. The implementation of physical education activities to improve accessibility in the future life is directly related to the formation of a child from a physiological, psychological and pedagogical stand to a healthy personality.

Key words: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle.

Кіріспе

Мектеп жасындағы балалардың денсаулығына, дене дайындығына, өмірге қажет әр түрлі қозғалыс іскерлігі мен дағдысының қалыптасуына дене тәрбиесінің маңызы өте зор. Осы кезеңде оқушылар дене тәрбиесі және спорттық қимыл-әрекеттермен белсенді шұғылданбаса, олардың денесі жан-жақты, толық дамымайды. Дүниежүзі, Ресей және Қазақстан ғалымдарының пайымдауынша мектеп жасындағы оқушылардың қимыл белсенділігі аптасына 8-12 сағаттан кем болмауы қажет [1. 4-7]. Қимыл-әрекет белсенділігінің аздығы баланың денсаулығын нашарлатады, ағзаның қорғаныс күшін әлсіздендіреді, дене дамуын толық қанағаттандырмайды.

Бала ағзасының табиғи даму шыңы жоғарғы сынып жасына келетіндіктен негізгі дене қабілеттілігі мен функционалдық мүмкіншіліктерін осы мектеп жасында жетілдіру қажет. Барлық дене қасиеттерін дамыту және тәрбиелеуге ең қолайлы, тиімді кезең – мектеп жасындағы уақыт. Онан

кейінгі кезеңдерде оларды дамыту өте қиынға соғады.

Мектеп жасындағы кезең әр түрлі қимыл-әрекеттерді үйретуге, жетілдіруге, өмірге қажет қимыл ептілігі мен дағдысын қалыптастыруға ең қолайлы кезең болып есептеледі. Осы кезеңде үйренбеген қимыл-әрекеттерді, кейін адам денесі қатып, буын жылжымалығы, сіңір созылымдылығы азайып, қозғалыс шеберлігі нашарлап қалған кезде үйрену, жетілдіру қиынға түседі. Бала кезінде әр түрлі, көп үйренген, жетілдірілген, дағдыланған қимыл-әрекеттер адамға кеңістікте оңтайлы, епті, жеңіл қозғалуға мүмкіншілік береді. Жаңа, күрделі қимыл-әрекеттерді жылдам үйреніп алуға жол ашады. Ал мектеп жасын босқа, әрекетсіз өткізіп алған адамдардан мысал іздегіңіз келсе, дене тәрбиесі сабақтары дұрыс өтпеген мектептерді бітірген адамдардың ебедейсіз, орашалақ қимыл-әрекеттерін көресіз, солардан мысал табасыз.

Мектептегі дене тәрбие сабағының қатысар-

дан бұрын барлық оқушылар дәрігерден тексеруден өтуі керек. Тексерудің нәтижесінде оқушылар үш топқа бөлінеді:

- Денсаулығы жақсы топ, яғни барлық қимыл-қозғалыс жаттығуларын орындай білетіндер.
- Дайындық тобы, яғни дене мүшелері бірақ кейбір қимыл-қозғалыс жаттығуларын орындауға шамасы келмейтін топ, яғни дене сапалары нашар жетілген.
- Медициналық топ бұл топқа денсаулығында ақауы бар оқушылар.

Жаңа оқу бағдарламасында әрбір сынып үшін дене тәрбие сабағының алдына осындай міндеттер мен мақсаттар қойылады. Балалардың жас ерекшелігін ескере отырып, қимыл-қозғалыстарды орындауды қадағалау, жалпы бастауыш сыныптарда мына спорт түрлері қолданылады: жүру, сапқа тұру, бұрылу, жалпы жетілдіру жаттығулары, гимнастика спорттық ойындардың қарапайым элементтері, қозғалмалы ойындар, жеңіл атлетика және т.б. [2. 17-21].

Дене тәрбиесінің міндеттері мен мақсаты тек сабақ түрінде өтілетін жұмыстармен іске асырылады. Дене тәрбие сабағы мемлекеттік бағдарлама бойынша бекітіледі. Дене тәрбие сабағы өз алдына жеке пән.

Дене тәрбиесі сабақтары және спорттық жаттықтырулармен айналысқан оқушылардың бос уақыттары аз болады, олар әр минөттарын санап, қадірлеп өмір сүреді. Спортпен шұғылданатын балалар шылым шекпейді, ішімдік ішпейді, нашақор болмайды, бос уақыттарын үнемді пайдаланады, оңдай келеңсіз іс-әрекеттермен айналысатын адамдардың арасында болмайды. Өйткені олардың бос уақыттары аз, адам ағзасына зиянды нәрселерді біледі, оңдай әрекеттерге барса денсаулық нашарлайтынын, спортта жоғарғы нәтижеге жете алмайтындықтарын түсінеді.

Әдістері. Мектеп жасында балалардың ағзаларына әсер ететін дене тәрбиесі жұмыстары дұрыс ұйымдастырылса, ол оқушының дене және ақыл-ой жұмыс қабілеттілігі деңгейінің көтерілуіне себеп болады. Осыған жетер жол дұрыс жоспарлануы, оқушылар белгілі білім негіздерін, әр түрлі ақпараттарды дұрыс алуы, меңгеруі, түсінуі керек. Оны түсінген оқушы өзінің дене және ақыл-ой, жұмысқа қабілеттілігі деңгейін жоғарылатуға тырысады, ұмтылады.

Дұрыс ұйымдастырылған дене тәрбиесі жұмыстары оқушылармен жүргізілетін басқа өнегелік, эстетикалық, еңбек, ақыл-ой тәрбиелерінің міндеттерін орындауды оңайлатады.

Мектеп жасындағы оқушылардың дене тәрбиесінің міндеттері:

Сауықтыру міндеттері:

1. Денсаулықты нығайту, дұрыс мүсінді қалыптастыру, ағзаның барлық жүйелері мен функцияларын дамыту, жүрек қан-айналысы, тыныс алу, орталық жүйке жүйесін нығайту, зат алмасу үрді-

сін белсенді ету.

2. Сыртқы ортаның қолайсыз әсерлеріне ағзаның қарсылық күшін жоғарылату. Мүмкіншілік болғанынша дене тәрбиесі жаттығуларын, сабақтарын таза ауада өткізу қажет. Күн қызуы, ауа температурасы ылғалдылығы бала ағзасын шынықтырады.

3. Ағзаның жалпы жұмысқа қабілеттілігін жоғарылату және гигиена дағдыларын қалыптастыру. Ол міндеттерді орындау үшін оқушылар күнделікті дене тәрбиесі жаттығуларын орындауы, оқу, демалыс, ұйқы, тамақтану тәртіптерін сақтауы қажет. Осы тәртіптерге бастауыш және орта сынып жасындағы кезеңнен бастап, үйретіп қалыптастыру керек, өйткені бұл кезеңдер – бала ағзасының қарқынды дамитын кездері.

4. Жынысына, мектептегі жас кезеңдеріне байланысты дене қасиеттерін дамыту. Бастауыш сынып жасындағы оқушылардың барлық дене қасиеттерін үйлесімді дамыту керек. Бірақ негізінен жылдамдық және қимыл үйлесімділігі, ептілікке басты назар аудару қажет болады. Орта сынып жасындағы балалардың жылдамдық қабілеттілігін және күш жылдамдығын дамытуға баса көңіл бөлу қажет болады. Бірақ өте ширығып, ұзақ уақыт күш салатын жаттығуларды беруге болмайды. Жоғарғы сынып жасындағы оқушылардың күш жылдамдығы қасиетін дамытуға, жалпы және аэробты төзімділікті дамытуға көп көңіл бөлген дұрыс болады.

Білім беру міндеттері:

1. Өмірге қажетті қозғалыс іскерлігі мен дағдысын қалыптастыру және жетілдіру. Оқушыларды қалыптастыру үшін керек қозғалыс іскерлігі мен дағдылары мынандай бес топқа бөлінеді (З.И. Кузнецов, 1968):

1) адамға кеңістікте қозғалуға көмектестің қозғалыс іскерліктері мен дағдылары. Олар: жүру, жүгіру, суда жүзу, шаңғы тебу;

2) адам қозғалғанда оның денесін басқаруға керек дене қалпы мен тұрыстарының дағдылары. Олар: негізгі тұрыс, бастапқы қалып, әр түрлі дене қалыптары, тұрыстары, саптық жаттығулар және т.с.с.;

3) әр түрлі қозғалыстарды спорттық құралдармен орындау дағдылары. Олар: доптармен, секіртпелермен, батпаңдармен, гимнастикалық таяқтармен жаттығулар;

4) қол, аяқ қозғалыстарын дененің басқа мүшелерінің қозғалыстарымен үйлестіре, басқара білу дағдылары. Олар: аунап түсу, ілініп тұру, жоғары көтерілу, таяну, тепе-теңдік сақтау;

5) қолдан жасалған кедергілерден өтуді қамтамасыз ететін кешенді қозғалыстарды орындайтын дағдылар. Олар: тіреле секірулер, өрмелеулер, ұзындыққа және биіктікке секірулер;

2. Дене тәрбиесі мен спорт саласында керекті білімді қалыптастыру. Оқушылар төмендегілерді білуі керек:

1) дене тәрбиесі жаттығуларының ережелері

мен жолдарын;

2) ағзаның негізгі жүйелеріне дене тәрбиесі жаттығуларының әсерін;

3) өз бетімен жаттығулар ережелері мен әдістерін;

4) дене жаттығулары сабақтары, жаттығулар кезіндегі өзін-өзі бақылаудың негізгі тәсілдерін;

5) жанұядағы дене тәрбиесінің рөлін;

Тәрбие беру міндеттері:

1. Дене тәрбиесі жаттығуларын саналы түрде демалу, жаттығу, жұмыс қабілеттілігін арттыру, денсаулықты нығайту кездерінде қолдану қажеттілігі мен біліктілігін тәрбиелеу. Дене тәрбиесі мен спорт маманына осы міндеттерді іске асыру үшін оқушыларға өз беттерімен жаттығулар жасауға жағдай жасау керек. Ол үшін: оқушылардың дене тәрбиесі мен спорт саласындағы білімділігін арттыру, дене тәрбиесінің қажеттілігіне деген бұлтартпас дәлелдермен оларды қаруландыру, өмірге қажет қозғалыс іскерлігі мен дағдысының негізгі техникаларын дұрыс орындауды, әдістемелік-ұйымдастыру шеберлігін қалыптастыру қажет болады. Оқушылар өздерінің жаттығуларын дұрыс құрастыра, жүктемені мөлшерлей білуі керек. Оларға дене қасиеттерін дамыту, тәрбиелеу әдістерін, өзін-өзі бақылау тәсілдерін қолдана білуді үйрету керек.

2. Психикалық үрдістерді дамытуға көмектесетін өнегелік, эстетикалық, жігерлілік, еңбек сүйгіштік, батылдылық қасиеттерін тәрбиелеу.

Бастауыш сынып жасы кездерінде балалардың бойлары, дене мүшелері, әсіресе, аяқтары тез өседі. Бала жылына екі килограмм салмақ қосады.

Осы жаста сүйек тез қатая бастайды. Бірақ сүйек тканьдарында әлі де органикалық заттар көп те, минералды тұздар аз. Сондықтан да сүйек икемді, созылмалы, әлі толық қатаймай, шеміршекті түрде болады. Осы ерекшеліктерін ескеріп, бастауыш сынып оқушыларына қозғалмайтын статикалық жаттығулар жүктемесін аз береміз. Үлкен биіктіктен секіру, қатты жерге секіру жаттығуларын бермеуге тырысуымыз керек.

Омыртқаның байланыстары мен бұлшық еттері әлсіз, омыртқа арасындағы шеміршек қалың болып келеді. 7 жаста барлық омыртқа айқын білініп тұрады. Қыздарда 7-11, ер балаларда 7-13 жас арасында омыртқаның денесі мен эпифиздерінің арасында жұқа болса да шеміршекті қабат сақталады. Омыртқаралық шеміршектер қалың болғандықтан омыртқалар әлі де өседі, олар 14-15 жаста бекіп, қатаяды. Омыртқа өте икемді, бірақ оқыс жағдайларда қисайып кетуі мүмкін. Сондықтан да осы жас кездерінде әр түрлі омыртқа қисаюлары: скалиоз, лордоз, кифоз байқалады. Омыртқа эпифиздерінің сүйектенуі 18-20 жаста аяқталады.

Балалардың бұлшық ет тканьдарында су көп те, белоктық заттар аз болып келеді. 7-8 жастағы балалардың бұлшық ет тканьдары олардың

жалпы салмағының 27%-ын алады. Салыстырмалы түрде қарасақ 18 жастағыларда 40% болады. Бұлшық еттер әлсіз болады, әсіресе, арқа және іш бұлшық еттері ұсақ бұлшық еттерге қарағанда жақсы дамыған. Бұл кезде бала бұлшық еттерінің жұмыс қабілеттілігі төмен болады. Осы бұлшық ет жүйесі ерекшеліктеріне байланысты ұзаққа созылатын статикалық-қозғалыссыз жаттығулар, біржақты жүктемелер, қайта-қайта бір түрлі қозғалыстар беруге болады. Жүктемелерді әр бұлшық еттер тобына ауыстырып беріп, денені үйлесімді дамыту қажет. Жаттығуларды үлкен амплитудамен кіші бұлшық ет тобына көбірек беру керек.

Бастауыш сынып оқушылары үнемі қалыптасып, жетілу үстінде болады. Осы кезде біз олардың дұрыс қалыптасып, дамуына ықпал ете білуіміз қажет деп ойлаймын. Бала – біздің болашағымыз, тәуелсіз еліміздің тұғырын ұстап тұратын келешегіміз. Дамыған, алдыңғы қатарлы мемлекет боламыз десек ең алдымен ұлт саулығына, бала денсаулығына баса назар аударуымыз керек.

Дене тәрбиесі сабағын жүргізудің төмендегідей ерекшеліктері бар:

1. Бастауыш сынып оқушыларына негізгі үйрететін жаттығулар табиғи қимыл әрекеттерді жетілдіру түрінде болып келеді. Олар: жүру, жүгіру, секіру, лақтыру, өрмелеу т.с.с.

2. Бір сабақ кезінде оқу материалын меңгеру және жетілдіру үрдісінің 2-3 міндетін ғана орындаса жеткілікті болады.

3. Сынып төмен болған сайын табан бұлшық еттерін нығайту және түзу тұлға қалыптастыру жаттығуларын беруге айрықша көңіл бөлу қажет.

4. Әрбір сабақта міндетті түрде қозғалмалы ойындар ойнату керек. 3 – 4 сынып оқушыларымен сабақ өткізгенде ойын жаттығулары сабақтың 50 % уақытын алса дұрыс болады.

5. Оқушыларға негізгі жаттығулардың техникасын үйреткенде, оны дұрыс және нақты орындауға көңіл бөлу керек. Оқу үрдісі кезінде жаттығуды үйрету және жетілдірумен бірге дене қуаты қасиеттерін дамытуға бірдей көңіл бөлген дұрыс болады.

Балалардың қимыл әрекеттерді есте сақтау қабілеттіліктері 7-12 жас аралықтарында тез дамиды да, 13 жастан ары қарай баяулай бастайды.

Қимыл әрекетке үйрету әдістерін қолданғанда көбінесе толық орындау әдісін пайдаланамыз. Жаттығуды бөлшектеп үйретудің анда-санда ғана, қосымша түрде қолданамыз.

Қозғалыс тапсырмасын берген кезде балалар дұрыс түсіну үшін нақты не істейтінін, қалай істейтінін айту керек. Мысалы, ұста, жетіп ал, допты ойыншыға тигіз және т.с.с. 2,3-сыныптарда қимыл жиілігін дамыту жаттығуларын көбірек берген дұрыс болады. Жылдамдықты дамыту жаттығуларын қысқа түрде 6-8 секунд уақытқа ғана беру қажет.

Бастауыш сынып оқушыларымен дене тәр-

биесі сабақтарын жүргізгенде негізінен білім беру міндеттерін шешеміз. Ол міндеттер: қозғалыс түрлерін меңгеру, дене тәрбиесі негіздері және салауатты өмір салты туралы негізгі теориялық мағлұматтар беру.

Жаттығуларды үйретудің белгілі бір жүйесін, әрбір құрылымдық топта ең жеңілден ең күрделіге өтудегі нақты бір жағдайы. Сол сияқты, сабақтың қатал тәртібін қарастырады. Жұмыстағы үйретілген жаттығулармен жүйелілік оны табысты меңгерудегі қамтамасыз етеді. Біртіндеп дамушы оқытуда маңызды орын алады. Спорт техникасын үйрету – оқытудың барлық процесі әдетте оқытылатын жаттығулардың күрделілігін немесе қиындығын бірте-бірте өсіре отырып құрылады. Дене шынықтыру сабағының гимнастика бөлігінде музыка практикасы әжептәуір көмегін береді. Себебі, оқушыларда әдемілік, жүріс-тұрыстың әсемдігі, орындалатын жаттығуларды бірқалыпты да, біркелкі және әсем орындау [3, 21 б.].

Нәтиже. Орта сынып оқушылары қатарына 5-8 сыныптарда оқитын 12-15 жастағы оқушылар жатады. Осы жастағы оқушылардың дене тәрбиесі міндеттері төмендегідей:

- денені жан-жақты, үйлесімді дамыту, дұрыс дене түзулігі мен сыртқы ортаның жағымсыз әсеріне қарсылық әдеттерін, жеке бас гигиенасы мен салауатты өмір салтын сақтау әдеттерін қалыптастыру;

- негізгі базалық спорт түрлері жеңіл атлетика, гимнастика, спорттық ойындар, шаңғы спорты, суда жүзу жаттығуларын ары қарай үйрену, жетілдіру;

- дене қасиеттерін, кеңістікте үйлесімді, епті қозғалуды, жылдамдықты, күш-жылдамдығын, күшті, төзімділікті, икемділікті әрі қарай дамыту;

- жеке бас гигиенасы, дене тәрбиесі жаттығуларының ағзаның негізгі жүйелеріне әсері, өнегелік және жігерлілік қасиеттерін дамыту, өзін-өзі бақылаудың тәсілдері туралы білім мағлұматтарын беру;

- негізгі спорт түрлері, жарыстар, снарядтар мен құрал-жабдықтар, сабақ кезіндегі техника қауіпсіздігі және жарақат алған кезде алғашқы көмек көрсету туралы мағлұматтарды тереңдете оқыту, іскерлік дағдысын қалыптастыру;

- таңдап алған спорт түрлерінің жаттығуларымен өз бетімен күнделікті дене тәрбиесі жаттығуларымен тұрақты, жүйелі айналысу әдеттерін тәрбиелеу;

- сабақ бөлімдерін, жарыстар, әр түрлі жаттықтыру жұмыстарын жүргізудегі төрешінің, команда капитанының, спорт нұсқаушысының ұйымдастыру іскерліктерін қалыптастыру;

- өзінің дене мүмкіншіліктерін бағалау біліктілігін қалыптастыру;

- тәртіптілікті, жауапкершілікті, дербестікті, ынталықты тәрбиелеу;

- психикалық үрдістерді дамыту, психикалық

өзін-өзі реттеу негіздеріне үйрету.

Орта мектеп жасындағы оқушылардың бойлары, денелері жылдам өседі. Бойларының ұзаруы негізінен аяқтардың өсуіне байланысты болып, жылына 4-7 см өседі. Салмақтарына жылына 3-6 кг қосылып отырады. Ұл балалардың ең тез өсетін кезі 13-14 жас, ол кезде бойлары жылына 7-9 см өседі. Қыз балалардың бойларының тез өсетін кезі 11-12 жас, ол жастарда қыздар орташа 7 см-ге өседі.

Жасөспірім кезде аяқтың және қолдың ұзын сүйектері, омыртқа сүйектерінің көлемі жылдам өседі. Жасөспірімдердің омыртқалары өте жылжымалы болып келеді. Көп, жоғары жүктемелер сүйектің қатаюын тездетеді де қол, аяқтың сирақ, ортан жілік сүйектерінің өсуін баяулатып жібереді.

Осы жас кезінде бұлшық ет жүйесі де жылдам дамиды. 13 жастан бастап бұлшық еттердің көлемдері үлкейе бастайды. Көлемдерінің үлкеюі олардың бұлшық ет талшықтарының жуандауына байланысты өседі. Бұлшық ет көлемінің дамуы, әсіресе ұлдарда 13-14 жаста, қыздарда 11-12 жастарда көбірек болады.

Жыныстық жетілу ер балаларда 10-11 жаста, қыз балаларда 9-10 жаста басталады. Ер балалардың жыныс мүшелері өсе бастайды, жыныс бездері жетіледі. 12 жаста көмекейі өсіп, дауысы қатаяды. 12-13 жаста ер адамға лайық қаңқа ерекшеліктері пайда болады, баланың сымбаты өзгереді, 15 жаста сақал-мұрты тебіңдеп шыға бастайды, сперматогенез басталады.

Қыз баланың жыныстық жетілуі ер балалардан ертерек басталады. 8 жаста - қаңқа ерекшеліктері пайда бола бастайды. Жамбас сүйектері өседі де, жамбас қуысы кеңейеді. 10 жасқа жақындағанда омырауы өседі. 13-15 жастан бастап бойлары жылдам өсіп, қолтығында, қасағасында әйелдерге тән түктері шығады, етеккір келеді. Жыныстық жетілу кезеңдерін, әсіресе қыз балалардың етеккірі келу кездерін, ол келген кезде жүктемені дұрыс беруді дене тәрбиесі мұғалімдері жақсы білуі керек. Біздің қазақ халқының сыпайылығына, менталитетіне байланысты ата-аналар мен мұғалімдердің көбі жыныстық тәрбие мәселелерінен «аулақ жүруге» тырысады. Балалар мен жасөспірімдердің көпшілігі өзінің жыныстық даму жайындағы «сыпайы» сауалдарына жауапты ересек жолдастары мен достарынан алады, 20%-ы әке-шешесінен, 9%-ы ғана мұғалімдер мен тәрбиешілерінен алады деген зерттеу нәтижелері бар. Сондықтан дене тәрбиесі мұғалімдері жыныстық даму физиологиясы мен дене тәрбиесі жаттығуларының жүктемесі туралы балаларға дұрыс мағлұматтар бере білуі керек.

Орта сыныптар жасындағы оқушылардың кеңістікте үйлесімді, епті қозғалу қабілеттіктері жақсы дамиды. Ол қасиеттер: кіші доптарды дәлдікке лақтырулар, доптарды, гранаталарды

алысқа лақтырулар спорттық, қозғалмалы ойындардағы әрекеттер, 10 метрге 3 рет қайта жүгірулер т.с.с. әрекеттер кездерінде дамиды. Сонымен қатар, осы жас кезінде күш, күш-жылдамдығы қасиеттері, бірқалыпты жылдамдық және төзімділік қасиеттері жақсы дамиды. Икемділік қасиетінің дамуы аз байқалады.

Жасөспірім кезеңде дене қуаты қасиеттері өздерінің жетілулерін ары қарай жалғастыра береді. Бұл кезең дененің қозғалыс қасиеттерінің жақсы даму кезеңі болып келеді.

Орта мектеп жасындағы оқушылармен дене тәрбиесі сабақтарын жүргізу әдістемесі негізгі базалық спорт түрлерінің (жеңіл атлетика, гимнастика, спорттық ойындар, шаңғы спорты, суда жүзу) жаттығуларын тереңдете үйрету, жетілдіруге бағытталған [4, 224 б.].

Орта сыныпта оқушылардың жеке қасиеттері айқындала бастайды. Олардың дене қуаты қасиеттерінің даму деңгейлері, кимыл-қозғалыс мүмкіншіліктері, психикалық қалыптары мен қасиеттері, ағзаларының физиологиялық даму деңгейлері әр түрлі болып келеді. Дене тәрбиесі мұғалімі, спорт бапкері осы ерекшеліктерді жақсы білуі, балалардың бойынан осы қасиеттерді көре, тани білулері қажет. Өздерінің сабақ, жаттықтырулар жүргізу барысындағы жаттығулар техникасын үйрету, жетілдіру, дене қуаты қасиеттерін дамыту кездерінде осы ерекшеліктерді ескере жұмыс жүргізу керек. Әсіресе дене қуаты дайындығы жоғары және төмен оқушылармен жұмыс жүргізгенде жекелік, даралық әдістерді, қағидаларды қолдану қажет болады. Оларға сабақ кездерінде жеке тапсырмалар беру, үй тапсырмаларын бергенде ерекшеліктерін ескеріп, басқадай тапсырмалар беру секілді жұмыстарды дене тәрбиесі мұғалімдері ескерсе дұрыс болады.

Талқылау. Орта мектеп жасындағы оқушылармен жұмыс жүргізудің тағы бір әдістемелік ерекшелігі - олардың жыныс ерекшеліктерін ескеру. Қазіргі кезде ол ерекшеліктерге өте жоғары деңгейде мән берілуде. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрілігінің 21 маусым 2002 жылғы №506 бұйрығында: «5 сыныптан бастап дене тәрбиесі сабақтары қыздар мен ұлдар арасында бөлек жүргізілуі керек», - деп жазылған. Осы министрлік бұйрығы жалғасын тауып, жергілікті және ауылдық жерлердегі мектептердің спорттық базалары жақсарып, құрал жабдықтары көбейіп, жыныс ерекшеліктері ескеріліп, дене тәрбиесі сабақтары ұлдар мен қыздар арасында бөлек жүргізіп жатса өте дұрыс болар еді.

Бала өсе келе бір спорт түріне берген абзал. Біріншіден, баланы қандай да бір спортқа бермес бұрын оның қабілетін мұқият айқындап алған дұрыс болады. Әйтпесе, кей жағдайларда көбінесе баланың қай спортқа баратынын ата-анасы біржақты шешіп жатады. Бұл – дұрыс емес. Мәселен, біздің мектептің бір спортшысы бүгінде жеңіл атлетикадан Қазақстан Республикасы-

ның жасөспірімдер құрамасында, ал кезінде оны әкесі қаратәге барасың деп қинаған еді.

Ал, енді баланы неше жастан бастап спортқа беру керек дегенге келетін болсақ, өз тәжірибеме, сонымен қатар ғылыми-педагогикалық талаптардың жас мөлшерлік нормативтерін ескеріп айтсам, күресті 12-13 жастан бастаған өте дұрыс. Сондай-ақ, баскетбол, волейбол, қол добы, хоккей, семсерлесу, конькимен жүгіру, қайықпен жүзу спортына да осы жастан бастап баулуға болады. Жеңіл атлетиканың барлық түрлеріне, ат спортына, қайық спортына 11 жастан, бокс пен велоспортты 12 жастан бастаған, ал ауыр атлетикаға 13-14 жастан кіріскен жөн саналады. Ал гимнастика, жүзу, мәнерлеп сырғанау спорттарына 6-7 жастан барса да болады. Ең бастысы, баланы қабілетіне қарай қалаған спортына бағыттай білу керек. Өйткені, спорт үлкен еңбекқорлықты, ептілік пен шыдамдылықты талап етеді.

Қорытынды

Балалар мен жеткіншектердің қимыл мүмкіндіктері олардың морфологиялық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Сондықтан үйрету процесін анатомиялық-физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерімен қоса құру керек. Балалардың бұл даму кезеңі ағзаның қарқынды, біркелкі дамуымен сипатталады. Осы жаста дене қалыбының (скелетінің) толық қалыптасуы жалғасады. Дене тәрбиесінің міндеті қозғалыс негіздерін меңгеру, үйлестіру қабілетін дамыту болып табылады. Жеке басының гигиенасы, дене жаттығуларының денсаулық күйіне әсері, жұмыс қабілеті мен негізгі қозғалыс қасиеттеріне ықпалы туралы қарапайым білімдер қалыптасады. Жеңіл атлетиканың негізгі түрлері туралы көзқарас пайда болады. Өз бетінше дене жаттығуларын жасауға жұмылады. Қозғалыс қызметі барысында психикалық процестердің дамуына ықпал жасайды.

Мектептегі орташа жас морфофункционалдық өзгерістер арқылы сипатталады. Осы уақытта қарқынды түрде бұлшық ет массасы өседі. Сүйек қалыбының қалыптасуы жалғасады, дегенмен омыртқа өзінің иілгіштігін сақтап тұрады, себебі ол күшті мускулдармен бүкіл қойған жоқ. Сондықтан дене тәрбиесінің негізгі міндеті түзу дене мүсінін қалыптастыру дағдысын нығайту болып табылады, салауатты түрде өмір сүруге бағыт береді, негізгі қозғалыс қимылдарын үйренеді. Үйлестіру мен жетілдіру қабілеттері дамиды. Дене шынықтырумен шұғылданудың дағдысы пайда болады. Өзінің дене мүмкіндігін бағалауы қалыптасады. Осы жаста дене сапаларының арта түсуіне, күшті де жылдам жаттығуларға көп көңіл бөледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. М.И.Адамбаев, М.Ш. Тұяқбаев, Е.Қ.Уанбаев «Жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесі сабақтарын жүргізу әдістемесі. Алматы 2012 жыл 4-7 б.б.
2. Бастауыш мектеп № 3 2003ж. 17-21 бб.
3. Шашкина В.А. «7-8 жастағы оқушылардың қозғалу белсенділігі» Москва, 1978 ж. 206 б.
4. Мұхамеджанова Ұ.Ж. «Дене шынықтыру пәнін оқыту әдістемесі» Астана «Фолиант» 2007 жыл 6 - 13 б.б.

1. M.I.Adambaev, M.Sh. Tұjaқbaev, E.Қ.Uanbaev «Zhalpy bilim beretin mektepterde dene tərbiesi sabaqtarын zhүrgizu әdistemesi. Almaty 2012 zhyl 4-7 b.b.
2. Bastauysh mektep № 3 2003zh. 17-21 bb.
3. Shashkina V.A. «7-8 zhastағы оқushylарdуң қozғалу belsendiligi» Moskva, 1978 zh. 206 b.
4. Mұhamedzhanova Ұ.Zh. «Dene shynуқтыru pәnin оquту әdistemesi» Astana «Foliant» 2007 zhyl 6 - 13 b.b.

REFERENCES:

1. M.I.Adambaev, M.Sh. Tұyaқbaev, E.Қ.Uanbaev «Zhalpy` bi`li`m bereti`n mektepterde dene tərbiesi` sabaqtarу`n zhүrgi`zu әdi`stemesi`. Almaty` 2012 zhy`l 4-7 b.b.
2. Bastauy`sh mektep # 3 2003zh. 17-21 bb.
3. Shashkina V.A. «7-8 zhastағы` оқushy`lardу`ң қozғалу belsendi`li`gi`» Moskva, 1978 zh. 206 b.
4. Mұkhamedzhanova Ұ.Zh. «Dene shy`ny`қты`ru pәni`n оqu`tu әdi`stemesi`» Astana «Foliant» 2007 zhy`l 6 - 13 b.b.

Авторлар туралы мәлімет:

Демеуов Ахан Калыбаевич – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Тауке Хан 5, Қазақстан, тел.87016831300, e-mail:aaaahhhhaaaannnn8883@mail.ru

Шегенбаев Нуркасим Бейсенбаевич - Phd доктор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Байтұрсынов көшесі 13, тел.87017495786, e-mail: nurkass_1969@mail.ru

Абдрахманов Жумабай Нурмаханович - п.ғ.к., аға оқытушысы, Казахский университет дружбы народов, Шымкент, ул. Жибек Жолы 131, тел.87752440748, e-mail: zhakena@yandex.ru

Сведения об авторах:

Демеуов Ахан Калыбаевич – кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский университетим. М. Ауэзова, Шымкент, Тауке Хан 5, Казахстан, тел.87016831300, e-mail:aaaahhhhaaaannnn8883@mail.ru

Шегенбаев Нуркасим Бейсенбаевич – доктор Phd, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, улица Байтурсынова 13, тел.87017495786, e-mail :nurkass_1969@mail.ru

Абдрахманов Жумабай Нурмаханович – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Казахский университет дружбы народов, Шымкент, ул. Жибек Жолы 131, тел.87752440748, e-mail :zhakena@yandex.ru

Information about the authors:

Demeuov Akhan Kalybayevich – pedagogy gylymdarynyn candidates, associate professor, M. Auezov atyndagy Ontustyk Kazakstan universitet, Shymkent, Tauke Khan 5, Kazakhstan, tel. 87016831300, e-mail:aaaahhhhaaaannnn8883@mail.ru

Shegenbayev Nurkasim Beysenbaevich – Phd Doctor, Ontustyk Kazakstan memlekettik pedagogikalyk universitet, Shymkent, Baitursynov koshesi 13, tel. 87017495786, e-mail: nurkass_1969@mail.ru

Abdrakhmanov Zhumabay Nurmakhanovich – P. G. K., aga okytushysy, Kazakh Peoples ' Friendship University, Shymkent, 131 Zhibek Zholy str., tel. 87752440748, e-mail: zhakena@yandex.ru

А.К. ДҮЙСЕНБЕК^{1*}, С.А. РАМАЗАНОВА²

¹²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
(*E-mail: a_duysenbek98@mail.ru)

ОРТА МЕКТЕПТЕ ЭЛЕКТРОДИНАМИКА КУРСЫН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ БІЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация: Бұл мақалада біз электродинамика курсы бойынша физика сабақтарының қолданбалы қолданылуын қалыптастыру әдісін қарастырамыз. Сонымен қатар, элективті курстарда осы пәнді оқытуда оқушылардың шығармашылық қабілеттерін жетілдіру.

Бұл мұғалім мен оқушы тарапынан белсенді шығармашылық ізденіс. Мұғалімнің міндеті - білім беру процесінде оқушыларға өздігінен білім алуға әкелетін оқытудың белсенді түрлерін үйрету. Оқушының міндеті-білім жүйесін саналы түрде игеру, электродинамика тақырыбындағы шығармашылық есептерді өз бетінше шеше білу. Ғылыми және қол жетімділік, сана және БЕЛСЕНДІЛІК мәселесі мұғалімге білім беру танымдық іс-әрекетін қалыптастыру мен ұйымдастырудың белсенді әдістерін практикада табу мәселесін қояды. Бұл мәселені шешудің бір жолы - оқытуды көрнекі ету.

Түйіндеме сөздер: Электродинамика, оқыту, мектеп, физика, әдістеме, қолданбалы білім.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПРИКЛАДНЫХ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КУРСА ЭЛЕКТРОДИНАМИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация: В этой статье мы рассматриваем о методике формирования прикладного применения уроках физики по курсу электродинамика. А также, совершенствование творческих способностей учеников в обучении данного предмета в элективных курсах.

Это активный творческий поиск со стороны преподавателя и со стороны ученика. Задача учителя состоит в том что, чтобы в процессе передачи знаний научить учеников активным формам учения, приводящим к самостоятельному добыванию знаний. Задача ученика — освоить осознанно систему знаний, умение решать самостоятельно творческие задачи по теме электродинамика. Проблема научности и доступности, сознательности и активности ставит перед учителем вопрос об отыскании на практике активных методов формирования и организации учебной познавательной деятельности. Один из путей решения этой проблемы - сделать обучение наглядным.

Ключевые слова: Электродинамика, обучение, школа, физика, методика, прикладные знания.

METHODOLOGY OF FORMATION OF STUDENTS ' APPLIED KNOWLEDGE IN TEACHING ELECTRODYNAMICS COURSES IN SECONDARY SCHOOL

Abstract: If you want to apply electrodynamics to your materials research project, this Specialization will help you do so. Electrodynamics force is one of the fundamental forces that hold atoms and molecules together, which are the building blocks of any materials. In four courses, you will learn the foundations of electrodynamics starting from the nature of electrical force up to the level of in-depth solutions of Maxwell equations. We will walk you through vector calculus, concepts of field, flux and circulation, electrostatics, and magnetostatics as well as electrodynamics. By the end of this Specialization you will understand four beautiful equations organized by Maxwell in a full picture. Special relativity will be covered as well to grasp the idea that magnetism is a relativistic effect of electricity. The approach taken in this Specialization complements traditional approaches, covering a fairly complete treatment of the physics of electricity and magnetism, and adds Feynman's unique and vital approach of grasping a whole picture of the physical universe. In addition, this Specialization uniquely bridges the gap between the knowledge of electrodynamics and its practical applications to research in materials science, information technology, electrical engineering, chemistry, chemical engineering, energy storage, energy harvesting, and other materials related fields.

Key words: Electrodynamics, training, school, physics, methodology, applied knowledge.

Мақаланың негізгі мәтінде:

1. Кіріспе;
2. Материалдар мен әдістер;
3. Нәтижелер;
4. Талқылау;
5. Қорытынды;

Қазіргі кезде ғылымның қарқындап дамуына байланысты физика ғылымының негізінің мазмұны кеңейіп, тереңдеп, сәйкесінше оны оқытудың әртүрлі әдіс-тәсілдері де пайда болуда. Мектептегі білім беру ісінде физика пәнінде электродинамика курсының алатын орны ерекше. Мектепте электродинамика курсының оқыту барысында оқушының қолданбалы білімінің қалыптасуы, ең алдымен оның жалпы білім алуы іске асырылуы тиіс. Физика сабағында электродинамика курсынан алған теориялық білімдерін практикада қолданудың да маңызы зор. Оны қолданбалылыққа үйретуде – белгілі бір жүйеде (жоспар) бойынша мұғалімнің басшылығымен бағдарлы мақсатқа бағытталады. Мектепте физика сабағында электродинамика курсының оқыту кезеңінде оқушыларға қолданбалы білім беру, оларды жан-жақты дамыту, тәрбиелеу сияқты негізгі міндеттер атқарылады.

Олай болса, физиканың электродинамика курсының оқытуда негізінен алғанда, оқушылардың ғылыми көзқарасы мен қолданбалы білімінің қалыптасуына, ой-өрісінің дамуына жәрдемдесіп, өнегелі-үлгілі болуға баулиды [1]:

-ғылыми-техникалық прогресті жеделдетуде физиканың атқаратын маңызы және оның даму болашағын ғалымдардың физика мен техниканы дамытуда қосқан үлесін ашып көрсету негізінде оқушыларға идеялық, патриоттық тәрбие беру;

-ғылыми білімдерді, эксперименттік фактілерді, ұғымдарды, заңдарды, теорияларды, физика ғылымының өзіндік әдіс-тәсілдерін, дүниенің қазіргі заманғы ғылыми бейнесін қалыптастыру;

-материаның құрылымдық сарқылмасиығы мен біртұтастығын, физикадағы аса маңызды сақталу заңының жан-жақтылығын, физикалық құбылыстардың диалектикалық сипатын, физикалық теориялардың сабақтастығы, физиканы дамытудағы теория мен тәжірибе арақатынасының міндетін, танымдағы іс-тәжірибенің ақарар маңызын ашу;

-ғылыми-техникалық прогрестің басты бағыттарымен, атап айтқанда, кешенді автоматтандырумен, электрониканың және микропроцессорлық техниканың, роботты техниканың, атомдық энергетиканың дамуымен, жаңа материалдарды жасау және өңдеу технологиясымен, физика заңдарының техника және өндіріс технологиясында қолданылуымен таныстыру;

-өз бетімен білім алу және алған білімдерін қолдана білу, физикалық құбылыстарды бақылай және түсіндіре білу; сондай-ақ, оқулық, анықтамалық және хрестоматия әдебиеттерін пайдалана

на білу іскерлігін қалыптастыру;

-қайсыбір эксперименттік икемділікті қалыптастыру, құралдар мен аспаптарды пайдалана білу; өлшеу нәтижелерін шығара білу, және тәжірибе мәліметтері негізінде қорытынды жасай білу, қауіпсіздік техникасы ережесін сақтай білу;

-физика мен техникаға деген танымдық ықыласын, шығармашылық қабілетін дамыту, мамандықты саналы таңдауға дайындау;

-оқушыларға адамгершілік тәрбие беру, білім беру және сол білімдерін жетілдіру, еңбек етуге дайындау;

-оқу материалын саралау принципін жүзеге асыру – негізгі фактілер, ұғымдар, заңдар, теорияларды және физика ғылымының әдістерін оқып үйренуге, теория негізінде физикалық құбылыстарды кең ауқымды қорытындылауға үйрету;

-физикалық құбылыстарды, тәжірибе нәтижелерін аспап пен қондырғылардың жұмыс тәртібін өз бетінше түсіндіріп беруге, ғылымның негізгі бастапқы қағидаларын қолдана білуге үйрету;

-оқушыларға физиканың ғылыми және теориялық негіздерін меңгерту;

-оқушылардың жалпы ғылыми ойлауын дамыту – физикалық құбылыстардың, заңдар мен заңдылықтардың, қағидалардың мәнін олардың болу себептерін түсіндіру, құбылыстардың қалай болатынын алдын-ала болжау;

-оқушылардың алған теориялық білімдерін, табиғатта, техникада, өмірде, жұмыста кездесетін физикалық құбылыстарды түсіндіруге қолдана білуге үйрету;

-оқушылардың оқылған физикалық заңдар мен заңдылықтардың іс-жүзінде қолданылуы жайындағы білімдерін кеңейту;

-оқушыларды әртүрлі физикалық аспап, құралдар мен қондырғыларды пайдалана білуге тікелей іс жүзінде дағдыландыру;

-физикалық жаттығуларды, эксперименттік және оқыту тәжірибелерін, зертханалық жұмыстар мен есептер шығаруды еркін меңгерту, т.б.

Өндірістің негізгі ғылыми принциптері жөніндегі білім физиканың мазмұнына табиғи жолмен кіруі керек. Физика пәнінің мұғалімі оқушылардың табиғат заңдарының іс жүзінде қолданылуымен таныстырып, оларды өндірістің ғылыми принциптерін түсіндіруге баулиды. Егер оқушыларға өндірістің ғылыми принциптері туралы тек теориялық мәліметтер беріліп іскерлік дағдыларға үйрету жағын алып тастасақ, онда политехникалық оқу абстаркты-теориялық сипат алады, балаларды іскерлікке даярламайды [2]. Ал өндіріс принциптері туралы теориялық білім бермей, бірыңғай тек техниканы игеру дағдыларын ғана үйретсек, онда бұл политехникалық оқу болмай, тек жалаң қол өнерге үйрету, технизм болар еді. Физиканы оқыту процесінде оқушыларды өндірістің негізгі элементтерімен таныстыру қамта-

массыз етілуі керек. Мұғалім оқушыларға өмірде өндірістің атқаратын міндетін, оның мәнін және жалпы бейнесін, жеке салаларының даму болашағын ашып беруі қажет [3].

Электродинамика — жалпы жағдайдағы электромагниттік өрісті және оның электр зарядына ие денелермен өзара әрекеттерін зерттейтін физиканың бөлімі. Электродинамика пәні электрлі және магниттік құбылыстардың, электромагнитті жарқыраудың, электр тогы мен оның электромагниттік өріспен әрекеттесуі арасындағы байланыстарды қамтиды. Заманауи физикада зарядталған денелер арасындағы кез келген электрлі және магниттік өзара әрекеттесулер электромагниттік өріс аясында өтеді деп қарастырылады, сондықтан олар да электродинамиканың зерттеу аясына кіреді.

Орта мектепте электродинамика қолданбалы курсының формалары [4]:

Оқушылардың білімдерін тиянақтау сабақтары, есептер шығару, шығармашылық ізденіс жұмыстары. Сондай-ақ курс барысында, дамыта, саралап, деңгейлеп, проблемалық, эвристикалық оқыту, шығармашылық ізденіс, өзіндік жұмыс, ынталандыру, оқу сапасының мониторингі әдістері жәнет.б. пайдаланылады.

Қолданбалы курсты қорытындылау формасы: есептершығару, бөлімді қорытындылау, сынақ жұмысы (тесттар).

Курс барысында оқушылар келесі біліктіліктерді иемденеді:

- Есептің (құбылыстың) мазмұнын талдау, белгілі және белгісіз шамалар арасындағы байланыстарды анықтау.

- Есепті шығарудың ең тиімді тәсілін таңдай білу.

- Физикалық есепті шешудің жалпы тәсілін құру мақсатында есеп мәнін оның моделі арқылы жетік меңгеру.

- Өз білімі мен біліктілігін жаңа жағдайларда қолдана білу.

- Өзінің танымдық құрдісін басқару.

- Есепті нақтылап, оны кішігірім есептерден тұратын жүйеге айналдыра білу.

- Физикалық есептерді шешу кезінде сәйкес есептерді, алгоритмдерді, схемелерді, кестелерді, анықтамалықтарды және т. б. қолдана білу.

- Адамның психологиялық ерекшеліктерін анықтай білу.

- Ұжымдық, ынтымақтастық қарым – қатынаста жұмыс істеу.

Оқушыларға қойылатын талаптар:

1. Өзінің оқу уақытын тиімді пайдалану.
2. Өзінің негізгі оқу мақсатын және міндеттерін белгілеу.

3. Оқып отырған материалдың басты мағынасын айқындау.

4. Материалдағы мағыналық тірек бөлімдерін таба білу.

5. Өзін-өзі бақылауды жүзеге асырып жүру.

6. Оқылған тақырыптар бойынша есептерді жеңілінен бастап, біртіндеп күрделендіре шығарып жүру.

7. Есеп шартының (берілгенінің) дұрыс жазылуын, формулалар мен сызбалардың дұрыс қолданылуын, есептеулердің дұрыс жүргізілуін тексере білу.

8. Есептің шығарылу жолын қысқаша әңгімелеп бере білу.

9. Есептерді мұғалімнің шығаруға бергенінен де көп шығаруға тырысу.

10. Есеп шығару барысында қателесуден қорықпай, өз қатесін өзі түзете білу.

11. Күрделі есептерден қорықпау.

12. Бастаған істі аяғына дейін жеткізуден (есепті толық дұрыс шығарудан) оңды әсер алып, қуанышқа бөлене білу.

Сондай-ақ, жалпы орта мектептің физика пәні бойынша элективті курсына [5,6]: «Әлемді танудағы электродинамиканың рөлі, электромагниттік өрістің материялық болмысы. Дербес салыстырмалылық теориясы қозғалыс салыстырмалылығының тұжырымдамасы, кеңістік пен уақыттың жаңа түсінігі, теориялық физиканы ары қарай дамыту құралы ретінде.

Вакуумдегі электростатикалық өріс. Векторлық өрістер және олардың қасиеттері. Кулон заңы. Суперпозиция принципі. Өрістің кернеулігі мен потенциалы. Пуассон теңдеуі.

Электростатикалық өрістің энергиясы. Сыртқы өрістегі зарядтар жүйесінің энергиясы. Электростатикалық өріс энергиясы үшін Максвелл формуласы.

Заттағы электростатикалық өріс. Поляризация векторы. Байланысқан зарядтар тығыздығы. Электрлік индукция векторы. Вакуумдегі және ортадағы шектік шарттар. Өрістің микро- және макросипаттарының байланысы.

Потенциалдарды анықтаудағы есептерді шешудің жалпы тәсілдері. Бірмәнділік теоремасы. Инверсия тәсілі.

Зат ішіндегі электростатикалық өрістің энергиясы мен күші. Диэлектриктердегі энергия тығыздығы. Диэлектриктегі өріс энергиясының термодинамикалық мағынасы. Диэлектриктегі көлемдік күштер.

Токтар және олардың өзара әсері. Ом, Джоуль, Ампер заңдарының дифференциалдық түрлері. Токтардың магниттік әсерлесуі және магнит өрісі. Ток түрлері.

Магнитты орталар. Тұйық токтың магнит моменті. Магниттеліну векторы. Магнит өрісінің кернеулігі. Магнит индукциясының векторы.

Максвелл теңдеулері - тәжірибелерді жалпылау нәтижесі ретінде. Үздіксіздік теңдеуі - зарядтың сақталу заңы. Максвелл теңдеулері жүйесінің микроөрістерге қолданылуы.

Өрістің потенциалдары мен кернеуліктерінің байланысы. Электромагниттік өрістің калибрлеулік инварианттылығы. Электромагниттік өрістің

импульсы тығыздығы векторы.

Электромагниттік сәуле шығару. Электрлік және магниттік сәуле шығару.

Электромагниттік толқындардың ортада таралуы.

Электродинамика заңдарының ковариантты түрдегі жазылуы. Электромагниттік өрістің 4 өлшемді сипаттамалары. Доплер эффектісі. Электромагниттік өріс үшін ең аз әсер принципі. Энергия-импульс тензоры. Максвелл теңдеулерінің ковариантты түрде жазылуы. Электронның электромагниттік массасы.

Үдемелі қозғалатын зарядтың өрісі. Электрлік және магниттік өрістердің кернеуліктерін есептеп шығару. Өріс импульсы. Классикалық осциллятордың сәуле шығаруы. Сәуле шығаруға дербес есептер. Вавилов-Черенков сәуле шығаруы. Шашыраудың классикалық теориясы. Еркін және байланысқан зарядтардың электромагниттік толқындарды шашыратуы. Спектралды сызықтардың спектралдық ені. Нормальды және аномальды дисперсия.

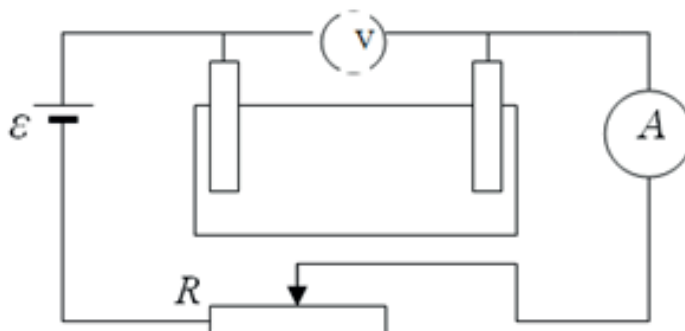
Қозғалыстағы орта электродинамикасының негіздері. Өріс векторларының түрлену заңдылықтары. Қозғалыстағы орта үшін материялық теңдеулер. Магнитті гидродинамика элементтері.

Стационарлы өрістердегі плазма. Зарядталған бөлшектердің түйіскен өрістерде қозғалысы.

Плазманың диэлектриктік, диамагниттік қасиеттері. Магниттік күш сызықтарының кептелуі. Магниттік ағынды кванттау»

және т.б. тақырыптар қарастырылады [7].

Сонымен, **электродинамика** - электр зарядтары, қозғалысы мен өзара әсерлесуін қарастыратын физиканың бөлімі. Ғылым ашқан – **гравитациялық, электромагниттік, күшті** (ядролық) және **әлсіз** (элементар бөлшектердің түрленуі) төрт түрлі өзара әсерлесудің ішінде кең таралуы жағынан және әртүрлі болып көріну жағынан электромагниттік өзара әсер бірінші орын алады. Біздің мақсатымыз электромагниттік өзара әсерлердің негізгі заңдарын оқып үйрену, сонымен қатар электр энергиясын алудың негізгі тәсілдерімен және оны іс жүзінде пайдаланудың жолдарын меңгеру. Эксперименттік жұмысты жүргізудегі негізгі мақсат - алынған нәтижені теориялық мәліметтермен салыстыру. Токтың электродтар арқылы өтуі иондардың қозғалысымен сипатталатындықтан, нәтижесінде еріген заттың құраушы бөліктерге бөлінуі жүреді, ол электродтарда байқалады. Бұл үрдіс электролиз деп аталады. Электр тоғын өткізушілер, ішінен тоқ өткен кезде диссоциацияланады, яғни құраушы бөліктерге бөлшектенетіндіктен электролит деп аталады. Электр тізбегі төменде көрсетілген [8]:

мұнда, R тізбектегі кедергіні реттейтін реостат. Амперметр көмегімен ток күшін, ал вольтметр көмегімен кернеуді анықтаймыз. Ток өткіземіз. Тәжірибе бойы реостат көмегімен тұрақты тоқты реттеп отырдық.

Сонымен, физика сабағында электродинамика курсы оқыту процесінде оқушыларды қолданбалы білімге бағыттау керек.

Атап айтқанда, халық шаруашылығының негізгі салалары бойынша оқушылардың техникалық білімін тереңдетуде физика сабақтарының ролін ерекше ескерген жөн. Мысалы, «Электродинамика» бөлімін оқығанда жас жеткіншектер двигательдердің, генераторлардың, электр станцияларының қуаттарымен, оларда қолданылатын жаңа приборлармен танысады. Материалдардың түрлі қасиеттерімен таныстырғанда, космос ғасырының металы - титан туралы түсінік беруге болады. Оның тығыздығы 4510

кг/м.куб., балқу температурасы 1668°C , ал беріктілігі темірдің беріктілігінен 2 есе, алюминийдікінен 6 есе артық. Мұндай жеңіл әрі берік металл авиацияда, космонавтикада кеңінен қолданылатын болады (в). Физиканы оқыту процесінде жастар көптеген техникалық мамандықтардың (электрмен пісіру, механик, инженер, ғарышкер, конструктор, оператор, т.т.) кәсіби ерекшеліктерімен танысады (ә).

Мұндай материалдар мектеп физикасының танымдық, тәлім-тәрбиелік және кәсібибағдарлық маңызын айқын аша түседі. Демек, бұл жағдай физика сабақтарында күнделікті ескерілуі тиіс.

Сонымен қатар, ғылыми дүниетаным қалыптастыру керек.

Ғылым әрдайым дүние жайлы біртұтас ғылыми көзқарас жасауға талпынады, өйткені дүниеде барлық нәрсе өзара байланысты және бір-бі-

ріне өзара тәуелді.

Дүниенің біртұтас ғылыми бейнесін қалыптастыру таным процесінің ежелден бергі түпкі мақсаты, мұраты болып келеді. Кейде мақсатқа жеткендей сәттер болады. Бірақ, үңіле қарағанда, танымның әр кезде қол жеткен дәрежесі бүкіл әлемнің бейнесінің тек тарихи бір сатысы болып шығып отырды. Дегенмен, бұл таным процесінің әлсіздігі немесе оның белгілі бір шегі бар екендігі емес, қайта керісінше, дүниетанымдық құбылыс үздіксіз екенін, бір мәннен одан әлдеқайда терең мәнге көшіп отыратынын көрсетеді.

Ертедегі Шығыс, Греция, Рим тәрізді дамыған елдердің ғалымдары да жалпы заңдарды, нақты заттардың бірыңғай түпкі құрылымдық негізін ашуға, дүниеге біртұтас көзқарас жасауға талпынған.

Алуан түрлі денелердің бәрі әрі қарай бөлінбейтін түп негізгі бөлшектер – атомдардың түрліше қосындысынан тұрады. Атомдар мәңгі қозғалыста болады. Түрлі заттардың алуан түрлі сапада болуы атомдардың санына, түр-нобайына және көлеміне байланысты. Атомдардың қозғалысы заңды, себепті, қажетті нәрсе болып есептеледі. Дүниеде ешқандай кездейсоқ нәрсе жоқ.

Сөйтіп, ерте дүниенің ғұлама ғалымдарының дүниетаным туралы ілімі, яғни атом ілімі, ғылымның алдағы бүкіл даму барысына зор әсерін тигізді, өйткені ондағы даналық болжамдарының сырын ғылым біздің бүгінгі заманымызға дейін зерттеп келеді. Алайда мұндай диалектикалық-материалистік көзқарастармен қатар, ертедегі ғұламалардың ой-пікірлерінде қарама-қарсы көзқарастар да орын алған еді. Кейінгі дәуірлердегі ғылымның дамуына Аристотельдің философиясы, әсіресе оның логикалық ілімі, физикасы, категориялар жайлы ілімі аса зор әсерін тигізген-ді. Бірақ оның идеализмі және космологиясы «әлемнің ортасы-жер, сол жердегінің бәрін құдай қозғалысқа келтірген, дүние уақыт пен кеңістікте шектелген» деген сияқты т.б. көзқарасы дүниенің Птолемей жасаған геоцентрлік жүйесінің негізін құрды, ал бұл түсініктер кейінен бір-талай діни ілімінің қағидасына айналды.

Дүниенің бұл ғылыми бейнесін жаратылыстанулық ғылыми көзқарас деп атауға болады. Оның игі маңызын атомистикалық негізгі идея-

ларына, яғни материаның құрылымдық түсінігін дүниенің бірлігі және ол жайлы білімнің тұтастығы қағидасынан білуге болады.

Оқушылардың физикалық ұғымдарды түсініп, талдап ұғыу олардың логикалық және диалектикалық ойлауын дамытуға зор ықпал етеді.

Физика – табиғат туралы ғылым. Оның басты мақсаты – заттар мен денелердің, құбылыстар мен процестердің негізгі қасиеттерін біліп-тану, табиғат құбылыстарының заңдылықтарын зерттеу. Сабақта мұндай танымдық процесс оқушылардың физикалық ойлауын дамытуды қажет етеді. Бұл үшін оқыту процесінде анализ және синтез, салыстыру мен аналогия, классификация және жүйелілік, абстракция және жинақтап қорытындылау сияқты логикалық ойлау операцияларын пайдаланамыз. Демек, физиканы осылай логикалық талапқа сай оқытып, физика ғылымы негіздерінің логикалық жүйесін ашу арқылы оқушы жастардың физикалық ойлауы дамытылады. Бұл, әрине, алдымен мұғалімнің физикалық білімдер жүйесі мен оның құрылымының ерекшеліктер сипаттарын білуді қажет етеді.

Мектепте физиканы оқыту кезінде оқушыларды логикалық ойлаудың негізінен мынадай түрлеріне үйретуіміз керек: физикалық ойлау; ғылыми-техникалық ойлау; диалектикалық ойлау; индуктивтік ойлау; дедуктивтік ойлау; абстракты ойлау және т.б.

Демек, физика сабағында электродинамика курсы оқытуда қолданбалы білімдерді практикада қолдана білу іскерліктерін дамытуды түсінеміз. Мұның сапалық дәрежесін оқушылардың мынадай іс-әрекеттерінен көруге болады: а) ой еңбегін жеңілдететін логикалық тәсілдерді қолдана білу, ә) физикалық формулалардың дұрыстығына сеніп, тексері білуі, б) есеп шығаруда тиімді тәсілдерді дұрыс таңдап ала білуі, в) физикалық шамалардың өлшем бірліктерін тексері білуі, г) физикалық заңдылықтардың өмірде қолданылуын түсіндіре білуі т.т. Оқушылардың ғылыми-техникалық ойлауы физика мен математиканың арасындағы терең байланысты таба білуге, олардың техникада қолдану мүмкіндіктерін алдын-ала болжай білуге, физикалық идеялардан түрлі техникалық конструкциялар мен модель схемаларды жасай білуге үйрету арқылы дамытылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Матвеев А.Н. Электродинамика. Высшая школа, – М., 2000, 383 б.
2. Ландау П.Д., Лифшиц Е.М. Электродинамика сплошных сред. - Т.8. Физматлит, – М., 2003, 651 б.
3. Батыгин В.В., Топтыгин И.Н. Сборник задач по электродинамике/Под ред. М.М.Бредова. Наука, – М., 2001. - 503 б.
4. Батыгин В.В., Топтыгин И.Н. Современная электродинамика - М.; Институт компьютерных исследований, - М., 2003, 351 б.
5. Терлецкий Я.В., Рыбаков Ю.П. Электродинамика, Высшая школа, - М., 1990, 103 б.
6. Әбілдаев Ә. Физика оқу құралы. – Алматы, 2011.
7. А.Н.Шлычкова, Загвязинский В.И. Организация опытно-экспериментальной работы по физике

в школе. Тюмень, 2018. 172 с.

8. Бүркіт Ә.Қ., Сейдалиева У. және т.б. Есептерді шығару әдіс-тәсілдері. «Самғау» журналы. №35 маусым, Ақтөбе. - М., 2019. 65 б.

REFERENCES:

1. Матвеев А.Н. Электродинамика. Высшая школа, – М., 2000, 383 б.
2. Ландау П.Д., Лифшиц Е.М. Электродинамика сплошных сред. - Т.8. Физматлит, – М., 2003, 651 б.
3. Батыгин В.В., Топтыгин И.Н. Сборник задач по электродинамике/Под ред. М.М.Бредова. Наука, – М., 2001. - 503 б.
4. Батыгин В.В., Топтыгин И.Н. Современная электродинамика - М.; Институт компьютерных исследований, - М., 2003, 351 б.
5. Терлецкий Я.В., Рыбаков Ю.П. Электродинамика, Высшая школа, - М., 1990, 103 б.
6. Әбілдаев Ә. Физика оқу құралы. – Алматы, 2011.
7. А.Н.Шлычкова, Загвязинский В.И. Организация опытно-экспериментальной работы по физике в школе. Тюмень, 2018. 172 с.
8. Бүркіт Ә.Қ., Сейдалиева У. және т.б. Есептерді шығару әдіс-тәсілдері. «Самғау» журналы. №35 маусым, Ақтөбе. - М., 2019. 65 б.

Авторлар туралы мәліметтер:

Рамазанова Сара Акзамовна - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Шымкент қаласы, Байтурсынов көшесі 8, 87021127494, sara_ra@mail.ru

Дүйсенбек Арайлым Кәмілжанқызы - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, М1502-19, 7М01502 – Физика педагогін даярлау мамандығының 2 курс магистранты, Шымкент қаласы, Нурсат 35А, 87758278984, a_duysenbek98@mail.ru

Сведения об авторах:

Рамазанова Сара Акзамовна - Южно-Казакстанский государственный педагогический университет, кандидат филологических наук, доцент, г. Шымкент, ул. Байтурсынова 8, 87021127494, sara_ra@mail.ru

Дүйсенбек Арайлым Камилжановна - Южно-Казакстанский государственный педагогический университет, 2 курс по М1502-19, 7М01502 - подготовка учителей физики, г. Шымкент, Нурсат 35А, 87758278984, a_duysenbek98@mail.ru

Information about the authors:

Ramazanova Sara Akzamovna - South Kazakhstan State Pedagogical University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Shymkent, Baitursynov Street 8, 87021127494, sara_ra@mail.ru

Duisenbek Arailym Kamilzhanovna - South Kazakhstan State Pedagogical University, 2nd year undergraduate in M1502-19, 7M01502 - Physics teacher training, Shymkent, Nursat 35A, 87758278984, a_duysenbek98@mail.ru

Н.К. ЖИЛИСБАЕВ^{1*}, М.С. ДАЙРАБАЕВ²

12Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
(*E-mail:nagashbek@mail.ru)

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ РӨЛІ

Аннотация: Мақалада дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайтумен қоса, тұлға бойындағы ұлттық тәрбиенің жан-жақты жетілуіне, өмірге белсенді ұстаным мен ізгілікті қатынастарын дамыту іс-әрекеттері қарастырылған. Жасөспірімдерді жан-жақты оқыту және олардың жеке тұлғасын дамыту әлеуметтік-педагогикалық проблема екені көрсетілген. Жасөспірімдердің ұлттық ойындарға деген қызығушылығын арттыру басты міндет. Ұлттық ойындар арқылы дене тәрбиесі сабақтарында қимыл-қозғалыс дағдыларын дамытуды жаңа сипатта талдау жасалынған. Қазіргі уақытта ұлттық спорт пен ойын түрлері дене тәрбиесі сабағында дербес орын алады. Әрбір дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындардың қайта өрлеуі мен педагогикалық практикада халықтық ойынға аударылып отырған маңызы мен жоғары әлеуметтік-мәдени және рухани қуатқа ие ұлттық спорт түрлері мен ойындарының бүтіндей дамуымен тығыз байланысты. Бір-бірімен салыстырмалы түрде ойын жаттығуларын үйрету кезінде қозғала білудің қайталанып көрінуі біліктіліктің қозғалыс дағдысына айналуына әкеледі. Қозғалыс дағдысы - бұл әрекеттің нәтижесіне және жағдайына назар аудартуға мүмкіндік туғызатын қозғалыс әрекетін орындау қабілеті болып табылады. Ойындарды үйреткенде тек бір ойынмен шектелмей қозғалыс әрекетіне кіретін қимылды ойындарды көбірек пайдалану ойыншыда қозғалыс дағдыларды жетілдіріп, дене мүмкіндіктерін жүзеге асырады.

Дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындарды кеңінен пайдалану жайлы және оны қолданылуы қарастырылған. Сонымен бірге дене жаттығуларының мәнін ғылыми-теориялық талдауға негіз болатын ұлттық ойын түрлері ғылыми-педагогикалық сабақтастық тұрғыда қарастырылған.

Түйіндемe сөздер: Ұлттық ойындар, жасөспірім, білім, спорттық ойындар, тәрбие, психология, педагогика, үйрету, дамыту.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Аннотация: В статье рассматривается деятельность системы физического воспитания, наряду с укреплением здоровья молодежи, всестороннего совершенствования национального воспитания личности, развития активной позиции и гуманных отношений к жизни. Показано, что всестороннее обучение подростков и развитие их личности является социально-педагогической проблемой. Главной задачей является повышение интереса подростков к национальным играм. Проведен анализ развития двигательных навыков на уроках физической культуры через национальные игры. В настоящее время Национальные виды спорта и игры занимают самостоятельное место на занятиях физической культуры. На каждом занятии физической культуры развиваются национальные игры и в целом связаны с развитием национальных видов спорта и игр, имеющих высокую социально-культурную и духовную мощь и значение, переводимое на народные игры в педагогической практике. Повторение умения двигаться при обучении сравнительным игровым упражнениям друг с другом приводит к тому, что навык становится навыком движения. Двигательный навык-это умение выполнять двигательные действия, позволяющие обратить внимание на результат и состояние этого действия. При обучении играм больше использовать подвижные игры, включающие в себя двигательное действие, не ограничиваясь игрой бир, совершенствует у игрока двигательные навыки и реализует физические возможности.

На уроках физической культуры предусмотрено использование и широкое использование национальных игр. Кроме того, в контексте научно-педагогической преемственности предусмотрены национальные игровые формы, основанные на научно-теоретическом анализе сущности физических упражнений.

Ключевые слова: Национальные игры, подросток, образование, спортивные игры, воспитание, психология, педагогика, обучение, развитие.

THE ROLE OF THE NATIONAL GAMES IN THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF ADOLESCENTS

Abstract: The article deals with the activities of the system of physical education, along with strengthening the health of young people, comprehensive improvement of national education of the individual, the development of an active position and humane relations to life. It is shown that comprehensive training of adolescents and the development of their personality is a socio-pedagogical problem. The main task is to increase the interest of teenagers to the national games. The analysis of the development of motor skills in physical education lessons through national games. Currently, National sports and games occupy an independent place in physical education. At each lesson of physical culture national games develop and as a whole are connected with development of the national sports and games having high social and cultural and spiritual power and the value transferred to national games in pedagogical practice. The repetition of the movement skill when learning comparative game exercises with each other leads to the fact that the skill becomes a movement skill. A motor skill is the ability to perform motor actions that allow you to pay attention to the result and state of this action. When learning games, it is more important to use mobile games that include motor action, not limited to the game bir, improves the player's motor skills and implements physical capabilities.

The use and wide use of national games is provided at the lessons of physical culture. In addition, in the context of scientific and pedagogical continuity, national game forms based on scientific and theoretical analysis of the essence of physical exercises are provided.

Key words: National Sport, teenager, education, sports games, education, psychology, pedagogy, training, development.

Кіріспе

Қазіргі таңда, заманауи қоғам өмірінің барлық жақтарын сапалы түрде қайта өзгерту жағдайларында дені сау тұлғаны қалыптастыру үшін қажетті салауатты адамдарды дене мәдениетіне даярлауға деген талаптар артуда. Білім беру мекемелерінің алдында тұрған осындай негізгі міндеттердің бірі болашағымыз болған ұрпақтардың, жасөспірімдердің денсаулықтарын нығайту, оларды патриоттық рухта, ұлтжандық сезімде тәрбиелеу. Жасөспірімдердің жан-жақты дамуына, өмірге деген құштарлығы мен ізгілікті қатынастарын жетілдіруді көздейді. Мектеп оқушыларына дене тәрбиесін беру теориялық қана емес, сондай-ақ практикалық бағыттауда қарастырылу керек. Себебі, теория мен практика жасөспірімдердің жан-жақты дамуына, сондай-ақ дене шынықтыру мен спортпен айналысуына мүмкіндік жасайды. Қимыл-қозғалыс дағдылар жеке тұлғадағы дене қасиеттерді, соның ішінде төзімділікті, шапшаңдықты, икемділікті, күштілікті дамытады. Дене тәрбиесіндегі күнделікті қимыл іс-әрекеттер адамның ден-саулығын дамытуға, дене мүмкіндіктерін жүзеге асыруға өз ықпалын тигізеді [1].

Жасөспірімдерді тәрбиелеудің негізі ретінде ұлттық ойындар мен жарыс сипатындағы қимылды жаттығулар тек дене күштерін арттыру ғана емес, ата-бабаларымыздан бүгінге дейін жеткен мәдени құндылықтарын өзара ішкі бірлікте денсаулық сақтау межесіне жету мақсаты болып есептеледі. М.О. Әуезов: «Ата бабаларымыз өмір сүрген жылдарда, өздері қызықтаған алуан ұлттық ойын түрлері бар. Ұлттық ойын арқылы тек халықтың көңілін шаттандырып қоймай, оның мәнімен мағынасына көңіл бөлуіміз керек», - деп тегіннен-тегін айтпаған [2].

Ұлттық ойындар негізінен күнделікті тұрмыста адам өзінің үйренген қозғалыс пен дағдылардан тұрады. Бұл қозғалыстармен дағдылар біздің ен-

дігі игерілетін ұлттық ойындардың жаңа қозғалыстарымен байланысты болып келеді. Себебі бұл қозғалыстарда бір-біріне ұқсас өзіндік элементтері бар. Аз немесе көп қозғалысы бар ұлттық ойындардың барлығы да дерлік қарапайым қимыл-қозғалыстардан тұрады. Ұлттық ойындарды үйрету барысында қозғалыс элементтері бар ойындарды көрсетіп қоймай, күрделі жаттығуларды да игерту қажет және жаттығу барысында жіберген қателерді дер кезінде түзетіп, оны түзеткен жағдайда балаларды мадақтап отыру орынды. Жасөспірімдер ұлттық ойындардың қай түрі болса да жаттықтырушының көмегінсіз орындаса ол өз жұмысынан ләззат алады және өзінде қимыл дағдыларының қалыптасқандығын сезінеді [3].

Ұлттық ойындардың ең басты міндеттерінің бірі ойын барысында қозғала білу және қозғалыс дағдыларын жетілдіру. Бұл дағдыларды қалыптастыру үшін арнайы білімдерін меңгеру қажет. Қозғалыс әрекетіне үйрету, оқытып үйрету жүйесінде адам денесінің бір бөліктеріндегі қозғалысты басқару сипатын өзгертеді. Нәтижесінде қозғалыс әрекетін меңгеру деңгейі артады. Ойын барысындағы жүйелі жаттығулардың нәтижесінде оқушы қозғалыс әрекетін орындау үшін қозғалыс біліктілігін меңгеріп қозғалыс дағдыларын жетілдіреді. Қозғалыс дағдыларын жетілдіру жүйесі алдын ала алған білім мен бұрын жинақтаған тәжірибеге сүйенетін қозғала білуді қалыптастырудан басталады. Қозғала білудің негізі шығармашылық іздену, салыстыру, қозғалысты орындау әдісін бағалау, олардың тұтас қозғалыс әрекетін біріктіру болып табылады, ал бұл өзіне үлкен білім беру мүмкіндігін әкеледі. Күрделі қозғалыспен ойналатын жаттығуларға тән ерекшелік қозғалыс әрекетін игеру деңгейі қозғала білу болып табылады. Онда үйретілетін ойын әрекеттерінің қозғалыс дағдыларын жетілдіру кезінде күрделене түсуі мүмкін [4].

Бір-бірімен салыстырмалы түрде ойын жаттығуларын үйрету кезінде қозғала білудің қайталануы көрінуі біліктіліктің қозғалыс дағдысына айналуына әкеледі. Қозғалыс дағдысы - бұл әрекеттің нәтижесіне және жағдайына назар аударуға мүмкіндік туғызатын қозғалыс әрекетін орындау қабілеті болып табылады. Ойындарды үйреткенде тек бір ойынмен шектелмей қозғалыс әрекетіне кіретін қимылды ойындарды көбірек пайдалану ойыншыда қозғалыс дағдыларды жетілдіріп, дене мүмкіндіктерін жүзеге асырады.

Ғалымдарымыздың зерттеу жұмыстарын талдай отырып, бастауыш сыныптағы балалардың үнемі қозғалыс әрекеттерін қажет етітіндігін, қимыл-қозғалыс ойындарына әлі дайын емес екендігі белгілі болды. Олар тез шаршайды және тез қалпына келеді, соның үшін ойындардың ойналу уақыты ұзақ болмауы тиіс. Бұл жастағы оқушылар доп соңынан қуалау, секіру ойындары, жүгіру әдісі бар ойындарды, сондай ақ лақтыру сияқты ойындар көп қызықтырады. Бұл әдістегі ойындар олардың күшіне күш қосады және шыдамдылық, шапшаңдық қасиеттері дамиды және дене бітімі жетіледі. Балалардың ойынға деген ынтасының тұрақты дамуына күштің жетілуі және орталық жүйке жүйесінің қозғалғыштығы әсер етеді. Күнделікті тұрмыста көріп жүргендей бастауыш сыныптағы балалардың ұнататын ойындары доппен ойнау, жүгіру, лақтыру, секіру әдістері бар ойындар. Ал, орта сыныптағы балалардың төзімділік қабілетін тәрбиелеуге ұзақ және күрделі қозғалыстағы ойындар өз әсерін тигізеді. Себебі бұл жастағы балдар өз деңгейіндегі әрекетті ойындарға қызығады. Олар тапқырлық, сана сезімін шапшаңдық, бейімділік, күштіліктігін ойын арқылы көрсетуге тырысады. Күрделі ойындарды игеру үшін оларға ойын ережелері, қимыл-қозғалыс тәжірибелері ықпал етеді. Бұл кезеңде жасөспірімдердің жыныстық жетілуі, бойының өсуі жеделдейді, жүрек, жүйке қан тамырларында үйлесімсіздік пайда болып, бұл олардың ойлау қабілетіне әсер етеді және жылдамдық жаттығуларына, шыдамдылыққа жақсы бейімделеді. Шыдамдылықты дамытатын қимыл-қозғалыс дағдылары ұзақ жүгіру, тосықтардан аттап жүгіру, күрес ойындарында жүзеге асады. Бұл ойындарды ұйымдастыруда ұлдар мен қыздар арасындағы айырмашылықтарды ескерген жөн [5].

Ұлттық ойындар – халық педагогикасының аса белсенді, үнемі өзгеріп, жетіліп отыратын, өмірге үздіксіз келіп жататын ұрпақ арқылы жалғасып, жаңара беретін құрамдас бөлігі болып табылады. Ғасырлар бойы сол ұлттың жасаған мұраларының заңды бір саласы, халқының игілігіне қызмет ететін, оның жас ұрпағын жетілдіріп шыңдайтын әлеуметтік-педагогикалық мүмкіншілігі зор тәрбие құралы.

Жас ұрпаққа жан-жақты тәрбие беріп, білім негіздерін меңгеру процесінде әрбір сабақтың алатын орны бар. Ондай сабақ алдымен тартым-

ды, қызғылықты ұйымдастырылуы керек, сонда ғана оқушының білімге ынта-ықыласы, құштарлығы артады. Оқушылардың дене жаттығуларын жан-жақты дамытуға, қимыл-қозғалыс дағдыларын жетілдіру үшін дене тәрбиесі сабағында әртүрлі әдіс-тәсілдер қолданылады. Соның бірі – ойын.

Ойын әдісі – бұл жасөспірімдерді жалықтырмайтын, шаршауға мүмкіндік бермейтін әдістердің бірі. Себебі ойын арқылы олар іс-әрекет түрлерін үйреніп, айналада болып жатқан қимылдарды ойын арқылы игереді. Ойын арқылы олардың психологиялық ерекшеліктері коллективтік сипат, өмірге деген көзқарасы, түрлі қасиеттері, қабілеті мен белсенділігі дамып, қалыптасады. Мәселен кез келген бала еш уақытта жалғыз ойнамайды. Сол арқылы бір-бірімен өзара қарым-қатынас қалыптасады. Ал, мұның өзі баланың дамуы үшін маңызы зор фактор [6].

Қазіргі кезде қазақтың қимыл-қозғалыс, тапқырлық, ептілік, төзімділік, ой-қиял ұшқырлығына баулитын ойындары дене тәрбиесі жүйесіне еңгізілуде. Олар жас ұрпақтың туған халқының өткен жолын, тарихын, тілін, әдет-ғұрпын, дәстүрлерін жоғалтпай, оны әрі қарай дамытуға, өз ұлтына деген сүйіспеншілікке жастайынан баулып, оны құрметтеуге, жақынырақ білуге көмегін тигізеді.

Қазақтың ұлттық ойындарын сабақта үзбей пайдаланған, балалардың қозғалыс белсенділігін арттырады, денсаулығын нығайтып, сымбатты да сулу болуына, денесінің шынығу деңгейін көтереді. Бұл ақыл-ойдан, мидың қабылдау процесіне де әсер етеді. Ойын түрлерін жасөспірімдердің психологиялық және физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты анықтайды. Дене тәрбиесі сабағында ойын түрлерін әртүрлі кезеңдерге бөліп қарау қажет: сабақ үстінде ойындардың ұйымдастырылуы; ойын ережелерін түсіндіру; ойынның негізгі мазмұнын сақтай отырып өткізу; ойын ойналып болған соң оны талдап, қорытынды жасау [7].

Дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындар сабақтың екінші жартысында жүргізілгені дұрыс. Себебі дене жаттығуларынан шаршаған жасөспірімдердің қимыл-қозғалыстары басымдай түседі. Ойын кезінде орындалған жаттығулар олардың миына, денесіне тыныс береді, жаңа жаттығу түрлерін тез бойларына сіңіріп алатын болады. Мұндай ойын жаттығулары кез келген сабақтарда қолданылып отырса, оқушының сабаққа деген әсерлілігін арттырады. Дене тәрбиесі сабағында пайдаланатын ойындар оқушының жас ерекшелігіне сай, бағдарламаға лайық болуын мұғалім естен шығармау керек. Сондай-ақ өткен жаттығуларды тиянақты, пысықтау, қорытындылау және оларды спортқа қызықтыру мақсаттары қойылады [8].

Осындай көз қарастарға сүйене отырып, білім беру үдерісіндегі дене шынықтыру сабағы және

дене тәрбиесі жүйесіндегі жаттығуларды қызықты өткізу мақсатында ұлттық ойындарды кеңінен пайдаланып, жасөспірімдердің ұлттық сана сезімін жан-жақты дамыту қажет. Дене тәрбиесіндегі ұлттық ойындар біріншіден жасөспірімдердің қимыл-қозғалыстарын дамытса, екіншіден патриоттық сезімін оятады. Ғалым С. Иманбаеваның «Ерлік тағылымы» атты ғылыми монографиясында «бала бойындағы ерлік және жауынгерлікті қалыптастыруға себін тигізетін қасиетті белгілер: ұлттық сана сезім, ұлттық мақтаныш, ұлттық салт-дәстүрлер, әдет ғұрыптар, парыз, намыс, бірлік және міндет» деп көрсеткен [9]. Жасөспірімдердің қимыл-қозғалыс дағдыларын арттырудың алғы шарты қимыл әрекеттерді жасөспірімдердің санасымен ұштастыру болып табылады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда жасөспірімдердің қимыл-қозғалысы дағдыларын арттыру орталық жүйке жүйесінің қызметін, жас организмнің мүшелерінің дамуымен байланысты болады. Отандық ғалымдарымыздың зерттеулерін талдасақ 6 жастан 15 жасқа дейінгі жасөспірімдерде қимыл-қозғалыстардың үздіксіз дамитындығы белгілі. Бұл жас

аралығында қимылы аз жасөспірімдер жаңа қимыл-қозғалыс жаттығуларын қабылдаған кезде көп қиналып қалады. Мысалы, ауылдық жердегі жасөспірімдерге қарағанда қалада өскен жасөспірімдердің қимылы аз келеді [10]. Себебі ауылдық жерлерде жасөспірімдер еңбек тәрбиесімен көп шұғылданады, күнделікті тамағында калориялық витаминдер көп, ашық және таза ауада ойнайды, ал қалалық жерлерде өскен жасөспірімдердің төзімділігі аз, тез шаршағыш, көп еңбек етпеген, химиясы бар, лас ауада өседі. Осылардың бәрі олардың дамуына, қалыптасуына жан-жақты әсер етеді. Бірақ кейбір ғалымдарымыздың зерттеулеріне қарасақ жасөспірім қайда тұрсада, қайда өссе де олардың дене бітімінің дамуында белгілі бір заңдылық бар екені белгілі. Дене шынықтыру сабағындағы ұлттық ойындарын жүйелі қарастыру, жасөспірімдердің денесінің жан-жақты дамуына, олардың денсаулығына әсері және де еңбекке деген құштарлығын жетілдіріп, жеке тұлғаның даму жағдайын жақсартады. Белгілі бір спорт түрімен айналысатын жеке тұлға жоғары қимыл-қозғалыс көрсеткіштеріне ие болады. Себебі денені жаттықтыру олардың күнделікті өмір тәртібіне айналған [11].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алимханов Е.А., 2010, б 48. Ұлттық спорт пен ойындардың теориялық және педагогикалық негіздері. Пед.ғыл док атағын алу үшін дайын.н диссертация,
2. Таникеев М.Т., 1998, б 254. Теория и практика взаимовлияния национальных и интернациональных факторов в развитии физического воспитания и спорта в Казахстане. Дисс...д.п.н. – Алматы,.
3. Малинина С.В., 2000, б 85. Теория и методики педагогических исследований в физическом воспитании. – М.: Физкультура и спорт,.
4. Бөлеев Қ.Б., 2004, б 304. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге дайындаудың теориясы мен практикасы. – Алматы: Нұрлы әлем,
5. Меңдалиев Б.М., 2009, б 37. Ұлттық халық ойындарын мектеп жасына дейінгі балалардың дене шынықтыру сабағында қолдану. Пед.ғыл.канд.дисс. Алматы, 2009
6. Тайжанов С, Қонысбаев Н., 2004, б 86. Қозғалыс қимылдарына үйрету. – Алматы: Дәнекер.
7. Дүйсембин Қ., Аликпаров З., 2003, б 21. Жасқа сай физиология және мектеп гигиенасы. Алматы.
8. Атабаев А.С., 2006, б 15. Ұлттық ойындар - халық мұрасы. Ұлт тағылымы – Алматы,
9. Шоңов Е.Ш., 2013, б 19. Қазақтың ұлттық спорт ойындарын дене тәрбиесі сабағында пайдалану, ТарМУ баспасы.
10. М. Т. Тәнікеев, А. Қ. Асарбаев., 2002, б 100. Қазақстандағы дене шынықтыру мен спорт тарихы, Алматы.
11. Omarov B.S, Seidahmetov E.E, Orazbaev E.D, Kendzhaeva B.B, Zhilisbaev N.K, Khalilaev A.N., 2016, б 10. National Sports in the Sphere of Physical Culture as a Means of Forming Professional Competence of Future Coach Instructors. Volume 9, Issue 5, February 2016. <http://www.indjst.org/index.php/indjst/article/view/87605>
12. Құрманбаева С.К., 2004, б 105. Ұлттық ойындардың бүгінгі мен келешегі. Қазақстан мектебі. - Алматы.

REFERENCES:

1. Alimxanov E.A., 2010, b 48] Ulittiq sport pen oyındardıń teoriyalıq jäne pedagogikalıq negizderi. Ped. ǵıl dok ataǵın alw üşin dayın.n dicertaciya,
2. Tanikeev M.T., 1998, b 254] Teoriya i praktika vzaimovliyaniya nacionalnix i internacionalnix faktorov v razvıtii fiziçeskogo vospıtaniya i sporta v Kazaxctane. Dicc...d.p.n. – Almatı,.
3. Malinina S.V., 2000, b 85] Teoriya i metodiki pedagogičeskix issledovaniy v fiziçeskom vospıtanii. – M.: Fizkwtlwa i sport,.

4. Böleev Q.B., 2004, b 304] Bolaşaq muğalimderdi oqwşılarğa ulttıq tärbiä berwge dayındawdıñ teoriyası men praktikası. – Almatı: Nurlı älem,
5. Meñdaliev B.M., 2009, b 37] Ulttıq xalıq oyındarın mektep jacına deyingi balalardıñ dene şınıqtırw cabağında qoldanw. Ped.ğıl.kand.dicc. Almatı, 2009
6. Tayjanov C, Qonıbaev N., 2004, b 86] Qozğalıc qımıldarına üyretw. – Almatı: Däneker.
7. Düysembin Q, Aliakparov Z., 2003, b 21] Jasqa say fiziologiya jäne mektep giğienası. Almatı.
8. Atabaev A.S., 2006, b 15] Ulttıq oyındar - xalıq murası. Ult tağılımı – Almatı.
9. Şoñov E.Ş., 2013, b 19] Qazaqtıñ ulttıq sport oyındarın dene tärbiäsi sabağında paydalanw, TarMW baspası.
10. M. T. Tänikeev, A. Q. Asarbaev., 2002, b 100] Qazaqstandağı dene şınıqtırw men sport tarixı, Almatı.
11. Omarov B.S, Seidahmetov E.E, Orazbaev E.D, Kendzhaeva B.B, Zhilisbaev N.K, Khalilaev A.N., 2016, b 10] National Sports in the Sphere of Physical Culture as a Means of Forming Professional Competence of Future Coach Instructors. Volume 9, Issue 5, February 2016. <http://www.indjst.org/index.php/indjst/article/view/87605>
12. Qurmanbaeva S.K., 2004, b 105] Ulttıq oyındardıñ bügini men keleşegi. Qazaqstan mektebi. - Almatı.

Авторлар туралы мәлімет:

Жилисбаев Нағашбек Келисбекұлы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушы, Түркістан қаласы, Б.Саттарханов даңғылы 29, 87764127575, E-mail:nagashbek@mail.ru

Дайрабаев Мақсат Сейілбекұлы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушы, Түркістан қаласы, Б.Саттарханов даңғылы 29, 87752393939, E-mail:dairabaev.m@mail.ru

Сведения об авторах:

Жилисбаев Нағашбек Келисбекович Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, старший преподаватель кафедры «Физического воспитания», г.Туркестан, проспект Б. Саттарханова 29, 87764127575, E-mail:nagashbek@mail.ru

Дайрабаев Мақсат Сеилбекович Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, старший преподаватель кафедры «Физического воспитания», г.Туркестан, проспект Б. Саттарханова 29, 87752393939, E-mail:dairabaev.m@mail.ru

Information about authors:

Zhilisbayev Nagashbek Kelisbekovich Senior Lecturer of the Department of "Physical Education", Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, B. Sattarkhanov Avenue 29, 87764127575, E-mail:nagashbek@mail.ru

Dayrabaev Maksat Seilbekovich Senior Lecturer of the Department of "Physical Education", Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, B. Sattarkhanov Avenue 29, 87752393939, E-mail:dairabaev.m@mail.ru

С.А. ЖОЛДАСБЕКОВА^{1*}, К.А. ҚАСИМБЕКОВА²

1М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

2Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
(*E-mail:saulez.63@mail.ru)

БАЛАЛАРДЫ ХАЛЫҚТЫҢ АУЫЗЕКІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ АРҚЫЛЫ ГЕНДЕРЛІК ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ЖӘНЕ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІКЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Аннотация: Бәрімізге белгілі, балалар үйлерінде жетім балаларды, гендерлік әлеуметтендіру мен тәрбиелеу үдерісі отбасы мен ата – аналардан жырақ жүргізіледі. Онда, жетім балалардың жылы отбасылық ортасы, ата-ана мейірімі, ананың нәзік қамқорлығы, ата-әжелердің ыстық махаббаты болмайды, бұл олардың гендерлік әлеуметтену, таным және қоғамның гендерлік мәдениетіне кірігу процесіне теріс әсер етеді. Осыған орай мақалада халықтың ауызекі шығармалары арқылы балалар үйіндегі балаларды гендерлік әлеуметтендіру мен адамгершілікке тәрбиелеу мәселелері қарастырылды. Балалар үйіндегі балалардың гендерлік әлеуметтенуі қоғам дамуының қазіргі карантиндік кезеңі үшін маңызды болып отыр. Гендер ұғымына түсінік берілді. Жетім балаларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсету мен балаларды қоғамға бейімдеу мәселелері қарастырылды. Қыз бала мен ұл балалардың бойында адамзат өкіліне қатысты жыныс қасиеттеріне байланысты өздерінің ерекшеліктерін сезіну қабілеттерін арттыру мүмкіндіктері нақтыланды. Мектепке дейінгі балаларды халықтың ауызекі шығармашылығы арқылы гендерлік әлеуметтендіру мен рухани-адамгершілік тәрбиелеу кезеңдері мен мазмұны, формасы, әдістері мен құралдары ашып көрсетілді. Ауызекі халық шығармашылығы үлгілерін қолдана отырып, мектеп жасына дейінгі балаларды рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде, мектепке дейінгі білім беруді оқытудың тиімді оқу бағдарламалары мен стратегияларын жасау, фольклор үлгілері арқылы ақыл-ой, рухани-адамгершілік тәрбиесін қалыптастырамыз.

Түйіндемесөздер: гендер, балалар, рухани-адамгершілік тәрбие, ауызекі халық шығармашылығы.

ГЕНДЕРНАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ И ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ СРЕДСТВАМИ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

Аннотация. Как известно, в детских домах процесс гендерной социализации и воспитания детей – сирот происходит намного больше, чем в семье и с родителями. Здесь для детей-сирот нет теплой семейной среды, родительской ласки, нежной материнской заботы, горячей любви бабушек и дедушек, что негативно влияет на процесс их гендерной социализации, познания и интеграции в гендерную культуру общества. В связи с этим в статье рассматриваются вопросы гендерной социализации и нравственного воспитания детей в детских домах через устные произведения народа. Гендерная социализация воспитанников детских домов важна в нынешний карантинный период общества. Рассмотрены вопросы психолого-педагогической помощи детям-сиротам и их социальной адаптации.

Уточнены возможности повышения у девочек и мальчиков способности ощущать свои отличительные особенности в зависимости от свойств пола по отношению к представителю человечества. Раскрыты содержание, формы, методы и средства гендерной социализации и духовно-нравственного воспитания дошкольников через устное творчество народа. Показаны пути формирования умственного, духовно-нравственного воспитания детей дошкольного возраста с использованием лучших образцов устного народного творчества, разработку эффективных учебных программ и стратегий обучения дошкольников, ориентирующих на формирование умственного, духовно-нравственного воспитания через образцы фольклора.

Ключевые слова: гендер, дошкольники, духовно-нравственное воспитание, устный фольклор.

GENDER SOCIALIZATION AND SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF CHILDREN BY MEANS OF ORAL FOLK CREATIVITY

Annotation. As you know, in orphanages, the process of gender socialization and upbringing of

orphans takes place much longer than in a family and with parents. Here for orphans there is no warm family environment, parental affection, tender maternal care, ardent love of grandparents, which negatively affects the process of their gender socialization, cognition and integration into the gender culture of society. In this regard, the article considers the issues of gender socialization and moral education of children in orphanages through the oral works of the people. Gender socialization of children in orphanages is important in the current quarantine period of society. The issues of psychological and pedagogical assistance to orphans and their social adaptation are considered.

The possibilities of increasing the ability of girls and boys to feel their distinctive features, depending on the properties of gender in relation to a representative of humanity, have been clarified. The content, forms, methods and means of gender socialization and spiritual and moral education of preschoolers through the oral folk creativity are revealed. The ways of the formation of mental, spiritual and moral education of preschool children using the best examples of oral folk art, the development of effective curricula and teaching strategies for preschoolers, focusing on the formation of mental, spiritual and moral education through folklore samples are shown.

Key words: gender, preschoolers, spiritual and moral education, oral folklore.

Кіріспе

Қазақстандық тәсіл отбасының өз бетінше даму мүмкіндігін кеңейту және отбасылық қарым-қатынастарда гендерлік теңдікке қол жеткізу жолымен өмірлік қиын жағдайларды еңсере білу үшін мемлекеттің жағдай жасауын болжайды. Еңбек қатынастары саласында көпшілікке жария деңгейде ғана емес, сондай-ақ жеке отбасы ішінде де ерлер мен әйелдер арасында тең құқылы қарым-қатынастарды құру қажетті шарт болып табылады.

Бүгінде қоғамда әйелдерге еңбек міндеттерін орындау кезінде ерлермен бірдей талаптар қойылады. Алайда, отбасылық-тұрмыстық қатынастарда ерлер басымдығының гендерлік стереотипінің сақталуы байқалады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы жағдайда ата-ананың екеуі де бала тәрбиесі мен үй шаруашылығын жүргізуге бірдей жауапты болуға тиіс. Бұл ретте, этномәдени бірегейлікті сипаттайтын отбасы дәстүрлері мен адамгершілік-рухани құндылықтарды сақтау өте маңызды [1].

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында:

- тәрбиелеу мен оқытуға психологиялық-педагогикалық жағдай жасау;
- тәрбиеленушілердің жеке және жас ерекшеліктерін ескеріп, оқу қызметіне дайындалу;
- ұлттық салт-дәстүрлер мен жалпы адами құндылықтарға негізделген рухани-адамгершілік және әлеуметтік-мәдени дағдыларды қалыптастыру көзделген [2].

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде бүкіл әлемде мектеп жасына дейінгі балаларды ауызекі халық шығармашылығы үлгілері арқылы жоғары рухани-адамгершілік қасиеттері бар тұлға ретінде тәрбиелеудің тиімді білім беру технологияларына негізделген білім беру бағдарламаларын жетілдіру қажеттілігі артып келеді. Ауызекі халық шығармашылығы үлгілерін қолдана отырып, мектеп жасына дейінгі балаларды рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде, мектепке дейінгі білім беруді оқытудың тиімді оқу бағдарламалары мен стратегияларын жасау, фольклор үлгілері арқылы ақыл-ой, рухани-адамгершілік тәрбиесін енгізу көкейтесті мәселе болып отыр. Осы орайда, корей, жапон фольклорын қолдану бойынша бірқатар ғылыми зерттеулер бар.

Адам дүниеге келгенде, ұл мен қызды қалай тәрбиелеу керек туралы, ол екеуінің «қалыпты» мінез-құлқы мен әлеуметтік ортаға сай, біреуіне берілген мінез, екіншісіне мүлдем қолайсыз деген түсініктер қалыптасты. Қоғам ерлер мен әйелдер үшін әртүрлі мүмкіндіктер ұсынады және оларға түрлі талаптар қояды. Әлеуметтік гендер әлеуметтік тәжірибемен құрылады. Сонымен бірге табиғи бейімділік пен соған сәйкес әлеуметтенудің, «типтендірудің» және «кодтаудың күрделі өзара әрекеттесуі нәтижесінде адамның гендерлік сәйкестігі біртіндеп қалыптасады. Мұндай процестің белсенді қатысушысы - осы субъектінің өзі және оны қоршаған ортасы мен қоғамы да, мәдениеті де.

Карантин жағдайында, өзін-өзі оқшаулау, урбанизация, қоғамның гендерлік мәдениетінің төмендігі, аурулардың өсуі, балалар үйіндегі отбасының тәрбиелік функциясы төмен болуы, балалар үйіндегі балаларды гендерлік әлеуметтендіру қажеттілігі артып отыр.

2. Материалдар мен әдістер

Балалар үйіндегі балалардың гендерлік әлеуметтенуі баяу ұйымдастырылған процеске айналды. Балалар үйіндегі балаларды қашықтықтан гендерлік әлеуметтендірудің негізі және балалар үйінің тәрбиеленушілері арасында ковидтің алдын алу бірыңғай процеске айналды. Осылайша, карантин жағдайында балалар үйіндегі балаларды қашықтықтан гендерлік әлеуметтендіруді зерттеу мен тиімді ұйымдастырудың объективті қажеттілігі туындады.

«Гендер» түсінігін әлеуметтік жыныс ретінде енгізудің негізгі мәні - гендер адамзат мәдениетінің өнімі, әр түрлі әлеуметтік институттардың: отбасы, білім беру, бұқаралық ақпарат құралдары, тіл, өнер, ғылыми теориялар және т.б.. Біз гендерлік айырмашылықтардың биологиялық объективтілігіне ғана емес, осы айырмашылықтарды тудыратын әлеуметтік факторлармен процестерге де назар аударамыз. Гендер табиғи емес, «қолдан жасалған» құбылыс екендігінің дәлелі, түрлі мәдениеттерде «ер» және «әйел» әлеуметтену сценарийлерінде үлкен айырмашылықтар бар екенін антропологтардың ғылыми зерттеулерінің нәтижелері көрсетіп отыр [3. 108-188].

Гендер физикалық шындыққа «сүйенеді» және мәдениеттің бөлігі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа ауысады, әртүрлі себептермен дәуірден-дәуірге өзгеріп отырады, дегенмен гендерлік әлеуметтенудің ерекшеліктерінде көрінетін консерватизмге ие. Гендер термині «жыныс» - деген мағынаны білдіреді. Аталмыш терминді әлеуметтануға енгізген Энн Оукли болатын. Демек жыныс ретіндегі гендер ұғымы ерлер мен әйелдер арасындағы айырмашылықтардың әлеуметтік аспектілерін қозғайды. Бірақ гендер термині қазіргі уақытта кең мағынада қолданыла бастады [4].

Гендер терминін ғылыми айналымға американдық психолог Роберт Столлер XX ғасырдың 60-жылдарының аяғында енгізді. Столлер гендерлік тұжырымдаманы гендердің әлеуметтік және мәдени жақтарын белгілеу үшін пайдалануды ұсынды, ол осы уақытқа дейін тек грамматикалық жынысты белгілеу үшін қолданылған, сондықтан биологиямен ешқандай түсінік туғызбаған. Гендер ұғымы жалпы алғанда, өзін қоғам адамдары биологиялық жынысына байланысты тағайындайтын әлеуметтік және мәдени нормалардың жиынтығын білдіреді. Жыныстық қатынас табиғи факторлармен алдын-ала анықталған, жынысы әлеуметтік тұрғыдан құрылған, сондықтан бұл сөздер синоним емес.

Ағылшын тілінен алынған «гендер» сөзін аударғанда («жыныс» деп аударылады) және «жыныс» сын есімі әйелдер мен еркектердің әлеуметтік тұрғыдан ерекшеліктерін сипаттау үшін, ал «жыныс» биологиялық тұрғыдан алдын-ала анықталғанды сипаттау үшін қолданылады ... Адамдар әйелдер мен ерлер болып туады, өсіп келеді, олар қыздар мен ұлдар болуды үйренеді, содан кейін олар әйелдер мен ерлерге айналады. Олардың әлеуметтік оқыту процесінде алатын мінез-құлық ерекшеліктері гендерлік сәйкестікті құрайды және гендерлік рөлдерді анықтайды.

Гендерлік сәйкестілік - бұл адамның өзін белгілі бір жыныстың өкілі ретінде қалай сезінетінін сипаттайтын өзіндік сана аспектісі. Бұл ерлер немесе әйелдер белгілерінің психологиялық интeриоризациясы нәтижесінде, «Мен» және басқалардың өзара әрекеттесу процесінде, әлеуметтену барысында қалыптасатын жеке тұлғаның негізгі қасиеттерінің бірі. Өз жынысын білу және адамның гендерлік сәйкестілігін қалыптастыру оның әлеуметтену бағыттарының бірі болып табылады.

Гендерлік әлеуметтену процесі түрлі әлеуметтік және мәдени құралдар арқылы анықталады және бағытталады. Әлеуметтену процесінде адам белгілі бір гендерлік рөлдерді игереді, олар жастан жасқа қарай күрделі және тұрақты контурларға ие болады. Өзінің гендерлік бірегейлігі мен басқалардың жынысы туралы түсініктерінің қалыптасуы әлеуметтену процесінде қалыптасқан гендерлік стереотиптерге негізделген.

Еліміздегі, саяси- этникалық қоғамда гендерлік құрылым көптеген этникалық дәстүрлердің, ең алдымен, қазақ халқының этникалық ерекшелігіне сәйкес жасалады. Соңғы жылдары ғылыми әдебиетте дәстүрлі қоғамдағы жыныс жасының ст-

ратификациясының мәселесі белсенді түрде талдануда. Зерттеушілер бірнеше жыныс жасының тобын атауда: ерте балалық шақ, балалық шақ, жастық шақ, саналы кез, қартайған кез және бір циклдан басқасына өтумен байланысты салт-дәстүр мен түрлі көзқарас тұрғысынан анықталған. Гендерлік дифференцияның алғашқы рәсімі сүндетке отырғызылатын 3-7 жаста мұсылмандыққа отырғызу, кейін ұл баланы атқа отырғызу дәстүрін жүзеге асырады. Қыздар бұрымын өреді. Балалық шақтың екінші кезеңінде (8-12 жас): ұлдарға қарқынды түрде атқа отырады, оны баптап қарауды үйренеді, түйе, қозы бақса, қыздар ас дайындап, тігу және кесте-кестелеу өнерін меңгереді [5].

Мектеп жасына дейінгі қыз бала мен ұл балалардың бойында адамзат өкіліне қатысты жыныс қасиеттеріне байланысты өздерінің ерекшеліктерін сезіну қабілеттерін арттыру керек. Мектепке дейінгі балалардың әлеуметтік кезеңдері:

а) 4-5 жас – (бала қызбала мен ербаланы сыртқы келбетінен ажыратады, қоғамда қалыптасқан және алғашқы жыныс рөлінің мәліметін алады) нақты-бір жыныстың «Мен» бейнесінің алғашқы қалыптасу кезеңі;

б) 5-6 жас – балалар өз жынысының көңіл бөлместігін меңгереді және ұқсастық пайда болады;

в) 7 жас және одан жоғарылар: жыныстық ұқсастық тереңдетіледі, дамайды, жыныс рөлі тәртібінің дамуын алады, гендерлік сәйкестендіру аяқталады. Сол балалардың барынша белсенділікке, ерлер мен әйел туралы сананы сіңіру үшін, ықпал етудің әртүрін түрлендіріп мектеп жасына дейінгі балаларды және кіші жастағыларды тәрбиелеуде гендерлік көзқарасты жүзеге асырды [6].

Адам жынысының қалыптасу процесін түсіндіретін әр түрлі теориялар бар, олардан гендерлік әлеуметтенудің негізінде жатқан негізгі психологиялық механизмдер - сәйкестендіру процесі (психоаналитикалық теориялар), әлеуметтік нығайту (әлеуметтік оқыту теориясы), әлеуметтік рөл туралы хабардар болу (когнитивті даму теориясы), әлеуметтік күтулер (жаңа жыныстық психология). Жеке-жеке олардың әрқайсысы гендерлік әлеуметтенуді түсіндіре алмайды [7]. Әлеуметтену - бұл жеке адамның әлеуметтік тәжірибені игеру процесі, әлеуметтік байланыстар мен қатынастар жүйесі. Адам әлеуметтену процесінде қоғамда қалыпты өмір сүру үшін қажет болатын сенімдерді, мінез-құлықтың әлеуметтік мақұлданған формаларын игереді [8]. Гендерлік әлеуметтену процесі өсіп келе жатқан адамның әлеуметтенуі мен дамуының жалпы процесінің бөлігі болып табылады, оның міндеті, атап айтқанда, адамның ер және әйел мәдениеті модельдерін игеруі болып табылады

Әдетте, гендерлік әлеуметтенудің екі негізгі фазасы ажыратылады:

1) бейімделу (қалыптасқан гендерлік қатынастарға, нормалар мен рөлдерге сыртқы бейімделу;

2) интернализация (ерлер мен әйелдер рөлдерін, гендерлік қатынастар мен құндылықтарды маңызды сіңіру). Әлеуметтендірудің негізгі факторлары болып әлеуметтік топтар мен отбасы,

құрдастары, оқу орны, БАҚ, жұмыс, түрлі клубтары болып табылады.
мен әдістер;

3. Нәтижелер

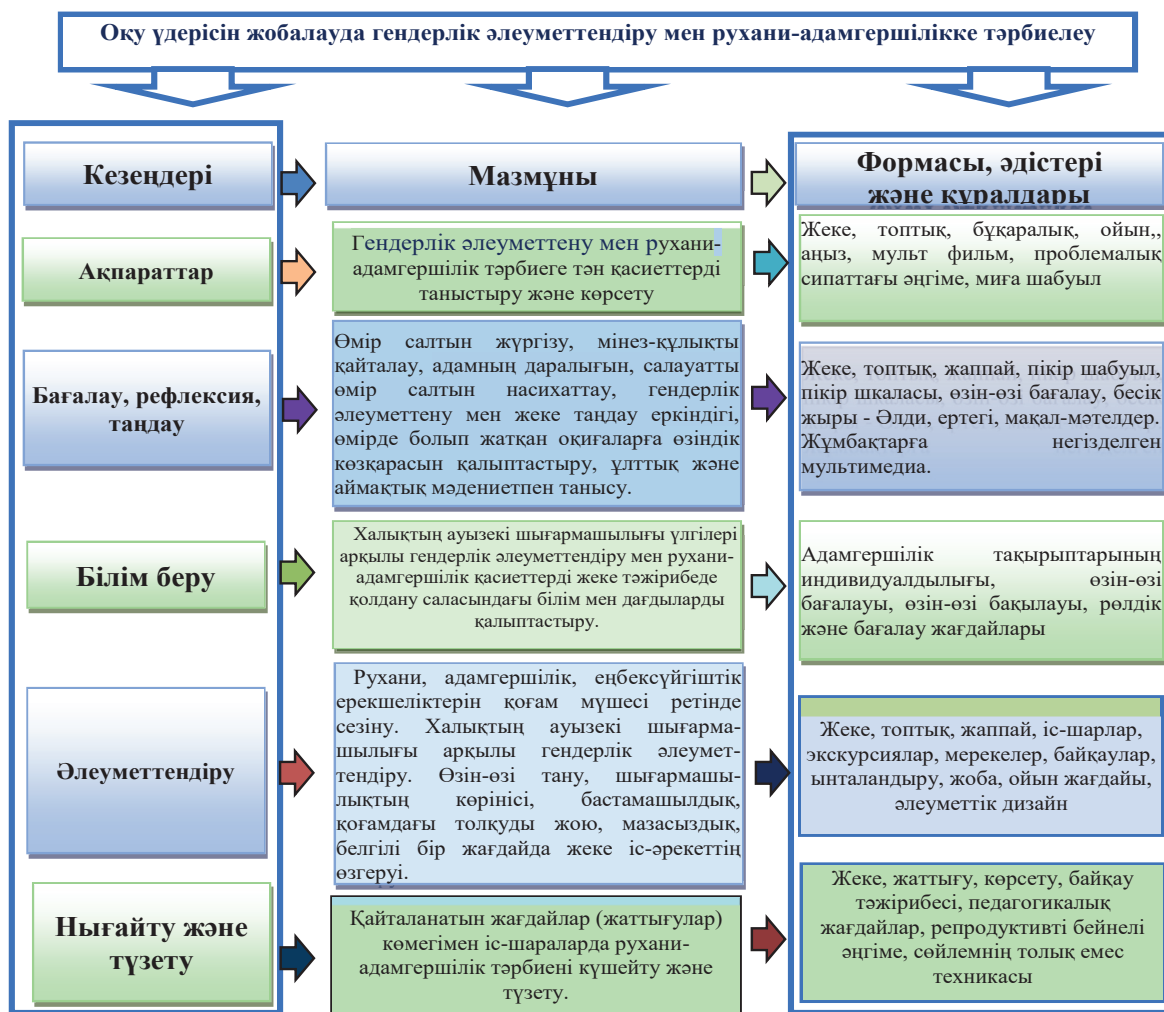
Гендерлік әлеуметтендіруді жүзеге асырудың тетіктері мыналар: дифференциалды күшейту, егер қолайлы жыныстық-рөлдік мінез-құлық көтермеленсе және жағымсыз мінез-құлық әлеуметтік келіспеушілікпен жазаланса; дифференциалды еліктеу, адам өзіне жақын топтарда - отбасыда, құрдастарының арасында, мектепте және т.б жыныстық модельдерді таңдап, сол жерде қабылданған тәртіпке еліктей бастайды. Гендерлік әлеуметтену адамның бүкіл өмірінде жалғасады, бірақ олар өскен сайын құндылықтар мен нұсқаулықтарды таңдауға тәуелсіздігі артады [9,10].

Бұл технологияның ең маңызды аспектісі - ол балалардың бойында алғашқы мінез-құлық, қарым-қатынас, шығармашылық ойлау, оқиғаларды дамытудағы көшбасшылық дағдыларын қалыптастыруға, гендерлік әлеуметтенуге қызмет етеді. Мектепке дейінгі балаларды халықтың ауызекі шығармашылығы арқылы гендерлік әлеуметтендіру мен рухани-адамгершілік тәрбиелеу кезеңдері мен мазмұны, формасы, әдістері мен құралдары анықталды. (1-сурет).

дары анықталды. (1-сурет).

Мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеуде: пәндік-дамыту орталықтар, көркемдік-рөлдік ойындар және баланың ой-өрісінің дамыту мақсатында ертегілер пайдаланылды. Көркемдік-рөлдік ойындар – мектеп жасына дейінгі балалардың жүргізетін қызметі – тағы да оңды жыныстық ұқсастықтың қалыптасу жағдайының мәні болып табылады. Э.Эриксон айтып кеткендей: «мектеп жасындағы балаға ойынға деген сіңірілім басқа балалардың ортасына кіріп кетуіне жол береді». Сол ойында, болашақ әке мен шеше рөлдеріне ұнайтын жақтарын, негізгі эмоциялық ұнамды қатынас жақтарын жинақтайды. Оқытушылар балалардың өз бетімен ойнағанда, бала мен қыздардың ойын-ойнау арқылы гендерлік білімнің қалыптасуына ықпал жасайды.

Карантин жағдайындағы дамудың әлеуметтік-педагогикалық жағдайының ерекшелігіне байланысты балалар үйінде тәрбиеленген жасөспірімдердің гендерлік әлеуметтенуі, патронаттық және қарапайым отбасылардың құрдастарымен салыстырғанда, оның компоненттерінде гендерлік стереотиптерге қатысты бірқатар айырмашылықтар мен ұқсастықтар болуы мүмкін деген ойдан шығамыз.

Сурет 1. Мектепке дейінгі балаларды халықтың ауызекі шығармашылығы арқылы гендерлік әлеуметтендіру мен рухани-адамгершілікке тәрбиелеу

4. Талқылау

Жетім балаларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсету проблемасы балалар үйінің тәрбиеленушілерін қоғамға бейімдеу мен интеграциялауға байланысты мәселелерді зерттеуді бірқатар басым міндеттер қояды.

Алайда, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларда гендерлік нормативті бағдарлар мен мінез-құлық стереотиптерінің стандарттарын қалыптастыру қиын. Себебі, мектепке дейінгі жастағы балаларға рухани-адамгершілік тәрбие беру және халықтың ауызекі шығармашылығы арқылы гендерлік әлеуметтендіруді қалыптастыру қиын, оларда жынысы, отбасылық рөлі туралы көзқарастыры дұрыс қалыптаспайды. Сондықтан мектепке дейінгі балалардың халықтың ауызекі шығармалары арқылы ертегілер айтып немесе балаларға арналған мультфильдер

көрсету арқылы рухани-адамгершілікке тәрбиелеудің мәні рөлі үлкен.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, гендерлік әлеуметтену мен балалардың ересектермен қарым-қатынасының дұрыс ұйымдастырмауы, отбасының жоқтығынан туындаған даму ақаулары, сәйкес келмейтін білімі бар әйел мұғалімдер мен мұғалімдердің жеткіліксіздігіне байланысты; білімді ер мұғалімдерінің жеткіліксіздігі; тәрбиешілердің гендерлік білімді және жеткіншектердің гендерлік сәйкестендірілуін қалыптастыруға психологиялық-педагогикалық дайындығы төмен; балалардың ұжымдық ортада үнемі болуы; дұрыс отбасылық тәрбие рөлінің болмауы. әсер етеді. Міне осыған орай балаларға отбасылық тәрбие мен халық педагогикасы әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000384> (Дата обращения: 10.12.2020).
2. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669> (Дата обращения: 10.12.2020).
3. Толстых Н.Н., Прихожан А.М. Психологический портрет ребенка из детского дома. Вы решили усыновить ребенка. М.: Дрофа. 2001. С.108-188.
4. Эшли Кроссман. Гендерлік әлеуметтану. <https://kk.eferrit.com>.
5. Беркімбаева Ш.К., Қожахметова К.Ж. Гендерлік білім теориясы мен тәжірибесі. – Алматы, 2007. <https://jasgalym.kz/studentterge/410-genderlk-tedkt-alyptasty Rudy-leumettk-filosofijaly-aspektler.html> (Дата обращения: 10.12.2020).
6. Каримова Р.Е. Мектеп жасына дейінгі балаларға гендерлік білім беру әлеуметі. http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Pedagogica/3_105526.doc.htm
7. Прихожан, А.М. Дети без семьи. М. : Педагогика, 1990. С. 160. (Дата обращения: 10.12.2020).
8. Мухина В.С. Дети детских домов и школ-интернатов о себе (ретроспективная рефлексия, обращенность в настоящее и будущее). Лишенные родительского попечительства / Ред. сост. В. С. Мухина. М.: Просвещение, 1991. С. 260.
9. Фурманов И.А., Аладьин А.А., Фурманова Н.В. Психологические особенности детей, лишенных родительского попечительства. Мн.: Тесей, 1999. С. 160.
10. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина. 3-е изд., испр. и доп.- М.: Академия, 2000. 200 с.

REFERENCES:

1. Kazakhstan Respublikasyndagy 2030 zhylға deyingi otbasylyk zhane genderlik sayasat тұжырымдамасы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000384>
2. Mektepke deyingi Turbie viri ogytudyk memlekettik zalpyға mindetti signa <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669>
3. Tolstyh N.N., Prihozhan A.M. Psihologicheskij portret rebenka iz detskogo doma. Vy reshili usynovit' rebenka. M.: Drofa. 2001. S.108-188.
4. Missa Crossman. Genderlik Aleumettany. <https://kk.eferrit.com>.
5. Berkimbaeva Sh.K., Kozhakhmetova K.Zh. Genderlik Bilim tazhiribesi opiniones hominum. - Almaty, 2007. <https://jasgalym.kz/studentterge/410-genderlk-tedkt-alyptasty Rudy-leumettk-filosofijaly-aspektler.html>
6. Karimova R.E. Mektep zhasyna deyingi balalarga genderlik Bilim aleumeti accipere. http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Pedagogica/3_105526.doc.htm
http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Pedagogica/3_105526.doc.htm
7. Prihozhan, A.M. Deti bez sem'i. M. : Pedagogika, 1990. S. 160.
8. Muhina V.C. Deti detskih domov i shkol-internatov o sebe (retrospektivnaya refleksiya, obrashchennost'

v nastoyashchee i budushchee). Lishennye roditel'skogo popechitel'stva / Red. sost. V. S. Muhina. M.: Prosveshchenie, 1991. S. 260.

9. Furmanov I.A., Alad'in A.A., Furmanova N.V. Psihologicheskaya osobennosti detej, lishennyh roditel'skogo popechitel'stva. Mn.: Tesej, 1999. S. 160.

10. 5. Mudrik A.V. Social'naya pedagogika: Ucheb. dlya stud. ped. vuzov / Pod red. V.A. Slstenina. 3-e izd., ispr. i dop.- M.: Akademiya, 2000. 200 s.

Авторлар туралы мәліметтер:

Жолдасбекова Сауле Абдазаховна – педагогика ғылымдары докторы, Кәсіптік оқыту кафедрасының профессоры М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қаласы, Қарасу мөлтек ауланы 3-үй, 33-пәтер. 87475643680, E-mail:saulez.63@mail.ru

Қасимбекова Кулзир Айдарбековна – педагогика ғылымдары кандидаты Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Сведения об авторах:

Жолдасбекова Сауле Абдазаховна – доктор педагогических наук, профессор кафедры Професионального обучения Южно-Казакстанского университета им. М. Ауэзова, г. Шымкент, микрорайон Карасу, д. 3, кв. 33. 87475643680, E-mail:saulez.63@mail.ru

Касимбекова Кулзир Айдарбековна кандидат педагогических наук Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Яссауи

Information about the authors:

Zholdasbekova Saule Abdazakhovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Vocational Training of the South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Karasu microdistrict, 3, sq. 33. 87475643680, E-mail:saulez.63@mail.ru

Kasimbekova Kulzir Aidarbekovna – candidate of Pedagogical Sciences International Kazakh-Turkish university named after H. A. Yassavi

УДК 7.08:49

Г.Т. ЖУСИПОВА^{1*}, А.М. ИСПАНДИЯРОВА², Е.А. БИТАБАРОВ³¹²³Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ ШКОЛЬНОЙ СПОРТИВНОЙ СЕКЦИИ ПО БАСКЕТБОЛУ

Аннотация. В статье рассмотрены пути и особенности организации занятий учащихся по баскетболу в спортивных секциях. Показано непосредственное отношение выполнения физических упражнений к достижениям, достигаемым в будущей жизни, к становлению ребенка физиологически, психологически и педагогически правильной личностью.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни.

БАСКЕТБОЛ БОЙЫНША МЕКТЕП СПОРТ СЕКЦИЯСЫНЫҢ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада баскетбол бойынша оқушылардың спорттық секцияларда ұйымдастыру жолдары мен ерекшеліктері қарастырылған. Болашақ өмірінде қол жеткізетін жетістіктерге дене шынықтыру жаттығуларын орындау баланың физиологиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дұрыс тұлға болып қалыптасуына тікелей қатысы көрсетілген.

Түйінді сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты.

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF THE SCHOOL SPORTS SECTION IN BASKETBALL

Summary. The article discusses the ways and features of organizing students' basketball classes in sports sections. It shows the direct relation of performing physical exercises to the achievements achieved in the future life, to the formation of the child as a physiologically, psychologically and pedagogically correct person.

Key words: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle.

В системе физического воспитания школьников одним из направлений является внеклассная работа. Основу ее составляет организация работы школьной спортивной секции. Секционная работа в образовательном учреждении по видам спорта является дополнительным физкультурным образованием и должна осуществляться на основе соответствующей образовательной программы.

В современной жизни все больше использование занятий физическими упражнениями направлено не на достижение высоких результатов, а на повышение их оздоровительного влияния на широкие массы населения. Для решения такой глобальной проблемы наиболее эффективными средствами являются, прежде всего, спортивные игры, в том числе и баскетбол [1]. Для нее характерны разнообразные движения; ходьба, бег, остановки, повороты, прыжки, ловля, броски и ведение мяча, осуществляемые в единоборстве с соперниками. Такие разнообразные движения способствуют улучшению обмена веществ, деятельности всех систем организма, формируют координацию.

Баскетбол является одним из разделов школь-

ной программы и представлен как обязательный вид спорта в государственном образовательном стандарте. Он является одним из ведущих видов спорта в организации секционной работы в общеобразовательном учреждении. Тем не менее, в осуществлении такой работы необходимо ориентироваться на единство всех форм системы физического воспитания школьников: урок физической культуры, мероприятия в режиме учебного дня, спортивные соревнования, физкультурные праздники.

Всем известно, чтобы научиться играть в баскетбол, не надо обладать сверхвозможностями, достаточно быстро двигаться, желательно иметь повыше рост, познакомиться с правилами игры и уметь ловить и бросать мяч. Но для того, чтобы участвовать и побеждать на соревнованиях, этого всего, конечно, недостаточно. Для участия в спортивных соревнованиях, к занимающимся предъявляются более высокие требования. Каждый игрок должен владеть основными техническими приемами и тактикой игры, также отличаться высоким уровнем развития психических и физических качеств, способностью упорно двигаться к победе, преодолевая энергичное

сопротивление и натиск соперника. Поэтому тренировка баскетболиста должна носить комплексный характер, с использованием тех средств, которые лучше всего гарантируют развитие необходимых психофизических качеств, получение специальных знаний, умений и навыков [2].

Школьная спортивная секция является одной из адаптированных инноваций в системе физического воспитания, которая способна учитывать интересы занимающихся в занятиях физической культурой и предназначена повысить двигательную организованную активность учащихся.

Особенность и специфичность спортивной школьной секции баскетбола заключается в том, что занятия проходят систематично, с большим воспитательным потенциалом, который реализуется в учебно-тренировочных занятиях и спортивных школьных мероприятиях. В отличие от работы тренера в ДЮСШ, учитель может сам определить цели и задачи работы спортивной секции, объем и содержание изучаемого материала по видам спортивной подготовки. Учебный план работы секции составляется с учетом возраста и пола занимающихся, материально-технической базы, подготовленности учащихся, особенностей региона и других факторов. В связи с этим, направленность работы секции может отличаться большой вариабельностью.

Цель баскетбольной секции в школе – формирование физической культуры школьников и максимальное содействие решению задач физического воспитания.

Основными задачами работы баскетбольной секции являются:

- массовое вовлечение учащихся в учебно-тренировочные занятия по баскетболу;
- воспитание привычки к систематическим занятиям спортом и тем самым способствовать формированию здорового образа;
- содействие в гармоничном физическом развитии организма и развитии физических качеств занимающихся;
- совершенствование функциональной подготовленности организма;
- расширение двигательного опыта за счет овладения техническими приемами баскетболиста, в сочетании с игровыми ситуациями;
- формирование позитивной психологии общения и коллективного взаимодействия;
- формирование умений в организации и судействе спортивной игры «баскетбол»[3];
- участие в спортивно-массовых мероприятиях школы, школьных, городских соревнованиях по баскетболу.

Отбор в школьную секцию баскетбола проводится, можно сказать спонтанно-организованно. Спонтанно – основывается на выборе школьниками вида спорта, которым они хотят заниматься. Определенная организованность заключается в том, что желание ребят занимать-

ся баскетболом подкрепляется советами и пожеланиями учителя, его наблюдениями на уроках физической культуры и соответственно отбором в школьную секцию.

При выборе спортивной секции школьником в первую очередь решающим выступает эмоциональный фактор, хотя первоначальный выбор должен быть сознательным и активным. Учитель оценивает юного спортсмена, как объект с его желаниями и потребностями, которые иногда сочетаются, а иногда весьма отличаются [4].

Позже определяющими становятся факторы, способствующие формированию привычек, интересов и обязанностей в непрерывных и регулярных занятиях, необходимости совершенствоваться в избранном виде спорта.

Еще, для создания школьной секции по баскетболу и привлечения большего числа учащихся, наиболее целесообразными мероприятиями могут быть: показ интересных видеороликов о баскетболе, соревнованиях или знаменитых баскетболистах, рассказ о спортсменах РК, ярких представителях этой игры, или красочная интересная презентация об этой увлекательной игре [5].

При отборе учащихся в секцию баскетбола необходимо учитывать следующие показатели: состояние здоровья ребенка, уровень физической подготовленности, способность к овладению техникой игры, способность к тактическому мышлению в игре, антропометрические данные.

Некоторые ребята, могут скрыть от учителя, истинное состояние здоровья, скрыть хронические заболевания, уже имеющиеся к возрасту 11-12 лет. Тренер в первую очередь, должен обратить на это внимание. Баскетбол – достаточно сложный вид спорта, предполагающий комплексные нагрузки на весь организм, поэтому для детей существует ряд врачебных противопоказаний. Так, заниматься нельзя при:

- некоторых сердечно-сосудистых заболеваний;
- нестабильности шейных позвонков;
- плоскостопии;
- язвенной болезни желудка;
- астме;
- некоторых заболеваниях опорно-двигательного аппарата.

В любом случае, прежде чем принять подрастающего в секцию баскетбола, он должен обязательно проконсультироваться с врачом и провести комплексное обследование, и предоставить справку «допуск» к занятиям спортом.

Уровень физической подготовленности определяется при помощи тестов по общей физической подготовке, например, прыжок вверх с места (по Абалакову), прыжок в длину с места, бег 30м. Способность к овладению техникой и тактикой баскетбола – при помощи не сложных

тестов технической подготовки, эстафет, подвижных игр. Наблюдения за такими действиями, помогают определить, как занимающийся действует в игровой обстановке на площадке. Антропометрические данные – основные – длина тела (рост), масса тела, окружность грудной клетки в покое и сила кисти правой и левой руки (метод динамометрии). Наиболее важным показателем антропометрии в баскетболе является ростовой, чем выше этот показатель, тем большим преимуществом обладает игрок. Ростовой показатель имеет приоритетное значение в выполнении бросков в корзину, ведь высота расположения корзины на щите – 3,05 м [6].

Стоит заметить, что отбор в баскетболе начинается с возраста 9-11 лет (это касается больше деятельности ДЮСШ), но не позже 12 лет, потому что, именно в этом возрасте, учитывая анато-физиологические особенности ребенка, наблюдается бурное развитие основных систем организма. Именно в подростковый возраст благоприятен для развития тех, физических качеств, которые нужны в баскетболе – быстроты (в ее проявлениях), выносливости, как общей, так и специальной, всех видов координационных способностей. Не стоит сбрасывать со счетов и силовые способности в подготовке баскетболистов, сильные руки позволят выполнять точнее броски, сильные ноги позволят быстро перемещаться по площадке.

Отбор в школьную спортивную секцию баскетбола начинается с возраста 11-12 лет, детей среднего школьного возраста, точнее с 5 класса, хотя некоторые школы отбирают и детей младшего школьного возраста.

Режим и продолжительность занятия в секции может быть такая: 3 раза в неделю по 60 минут, или 2 раза в неделю по 90 минут. Количество учащихся спортивной секции – до 20 человек. В школе может быть организовано несколько групп, как правило, мужская и женская, а может и две мужские группы сформироваться. Все зависит от часов, имеющихся в конкретной школе для спортивных секций.

Деятельность спортивной секции баскетбола в первые два года имеет физкультурно-оздоровительный характер. Соответственно, при повышении уровня физической подготовленности и овладения основами техники баскетбола, цели и задачи секции меняются. На следующем этапе, кроме оздоровительных задач, выдвигаются задачи спортивно-образовательного характера, направленные на подготовку учащихся к участию в соревнованиях школьного или городского масштаба [7].

Значимая роль в деятельности школьной спортивной секций по баскетболу для детей разного возраста отводится воспитательным задачам – воспитанию нравственных и личностных качеств спортсмена. Инициативность, решительность, целеустремленность, чувство коллективизма, патриотизма и другие, вот не весь перечень качеств, которые формируются в процессе спортивной и соревновательной деятельности баскетболистов [8].

Анализируя вышеизложенное, можно заключить, что баскетбол является увлекательной атлетической игрой, представляющей собой эффективное средство физического воспитания. Баскетбол, как важное средство физического воспитания и оздоровления детей, включен в общеобразовательные программы средних школ, школ с политехническим и производственным обучением, детских спортивных школ.

Многолетнее обучение детей баскетболу требует учета особенностей их возрастного развития, и в связи с этим, тщательного набора средств и методов учебной работы, так как анатомические и функциональные изменения, происходящие в каждом возрасте, имеют свои особенности.

При правильной организации работы дети уже в раннем возрасте (8-10 лет) способны овладеть двигательными навыками и умениями, необходимыми в баскетболе, а сами занятия оказывают положительное влияние на их развитие и здоровье.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Воронков, В. В. Школьная секция баскетбола [Текст] / В. В. Воронков, // Физкультура в школе. - 2007. - № 1.- С.73-77.
2. Портнов Ю.М. /Баскетбол. Учебник для институтов физической культуры. / Под общ.ред. Ю.М. Портнова. 6-е издание, переработанное. - М.: Физкультура и спорт., 1988.
3. Горбунов В. Корзина и мяч [Текст] / В.Горбунов // Спорт в школе. - 2011. - № 6. - С. 41-43.
4. Воронков В.В. Школьная секция баскетбола [Текст] / В.В.Воронков // Физкультура в школе. - 2007. - № 1. - С.73-77.
5. Колодницкий Г.А. Внеурочная деятельность учащихся. Баскетбол: пособие для учителей и методистов / Г.А. Колодницкий В.С. Кузнецов, 2011 - 77 с.
6. Организация работы спортивных секции в школе: программы и рекомендации/ авт. - сост. А.Н. Каинов. - Волгоград: Учитель. - 2010. - 87с.

REFERENCES:

1. Voronkov, V. V. SHkol'naya sekciya basketbola [Tekst] / V. V. Voronkov, // Fizkul'tura v shkole. - 2007. - № 1.- S.73-77.
2. Portnov YU.M. /Basketbol. Uchebnik dlya institutov fizicheskoy kul'tury. / Pod obshch.red. YU.M. Portnova. 6-e izdanie, pererabotannoe. - M.: Fizkul'tura i sport.,1988.
3. Gorbunov V. Korzina i myach [Tekst] / V.Gorbunov // Sport v shkole. - 2011. - № 6. - S. 41-43.
4. Voronkov V.V. SHkol'naya sekciya basketbola [Tekst] / V.V.Voronkov // Fizkul'tura v shkole. - 2007. - № 1. - S.73-77.
5. Kolodnickij G.A. Vneurochnaya deyatel'nost' uchashchihsya. Basketbol: posobie dlya uchitelej i metodistov / G.A. Kolodnickij V.S. Kuznecov, 2011 - 77 s.
6. Organizaciya raboty sportivnyh sekcii v shkole: programmy i rekomendacii/ avt. - sost. A.N. Kainov. - Volgograd: Uchitel'. - 2010. - 87s.

Сведения об авторах:

Жусипова Г.Т. - к.б.н., старший преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Испандиярова А.М. - к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Битабаров Е.А. - к.п.н., старший преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Жусипова Г. Т. - б. ф. к., аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
Испандиярова А.М. - п. ф. к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
Битабаров Е. А. - п. ф. к., аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Informationa about the authors:

Zhusipova G.T. - Candidate of Biological Sciences, Senior lecturer,
South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
Ispandiyarova A.M. - Ph. D., Associate Professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
Bitabarov E.A. - Ph. D., Senior Lecturer,
South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

ӘОЖ 502.3.

Г.Т. ЖУСИПОВА^{1*}, Г.С. РАИМБЕКОВА², М.А. КЕРИМБЕКОВ³¹Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,³АО «НЦПК «ӨРЛЕУ» ИПК ПР,
Шымкент, Қазақстан

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ДЕҢГЕЙІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Түйін. Мақалада болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастыру жолдары мен әдістері қарастырылған. Дене шынықтыру жаттығуларын орындау баланың физиологиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дұрыс тұлға болып қалыптасуына тікелей қатысы көрсетілген.

Түйінді сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты.

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье рассмотрены пути и методы формирования профессионального уровня будущего учителя физической культуры. Показано непосредственное отношение выполнения физических упражнений к становлению ребенка физиологически, психологически и педагогически правильной личностью.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни.

METHODS OF FORMING THE PROFESSIONAL LEVEL OF THE FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHER

Summary. The article considers the ways and methods of forming the professional level of a future physical education teacher. The direct relation of performing physical exercises to the formation of a child as a physiologically, psychologically and pedagogically correct person is shown.

Keywords: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle.

Қоғамдық қарым-қатынастардың өзгеруі, жаңа білімнің жинақталуы, өндірістің жетілдірілуі, әлемдік білім кеңістігіне енуіміз - жоғары, кәсіби білім беретін оқу оындарының алдына бәсекеге қабілетті білікті мамандар дайындау үшін адамның құзырлылық қабілеттерін қалыптастыруды талап етеді. Себебі жаңа формация мұғалімдері кәсіби тұрғыда қалыптастыруы тиіс. Қазіргі кезеңде мектептегі жас ұрпақ тәрбиесі, оның жеке тұлғасының жаңаша қалыптасуы, әлеуметтік дүниеге көзқарасы, жалпы болмысы жоғары оқу орындары даярлайтын болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығына байланысты. Дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуы – жас ұрпаққа қоғам міндеттеп отырған талаптарға жауап беретіндей тәрбие мен білім беру. Сол себепті болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерін кәсіби дамыту мен құзырлылықтарын қалыптастыру ол бүгінгі біздің алдымызда тұрған міндеттердің бірі. Сонымен қатар «Білім ғасыры» атанған ХХІ ғасырда оқу мен тәрбие үрдісін жаңаша ұйымдастыру қажеттілігі туындады. Бүгінгі болашақ мамандар - ертеңгі егеменді еліміздің тізгінін ұстар иелері.

Жоғары оқу орнында білім беру болашақ мұғалімнің оқу пәнінің мазмұнын игеру барысында

жүзеге асады. Әр пән белгілі бір әлеуметтік тәжірибенің пәнді игерудегі көрінісі болып табылады. Бұл көріністің өзіндік заңдылықтары болады, білім берудің мақсаттарымен, игеру үдерісінің ерекшеліктерімен, студенттердің психикалық және оқу-кәсіби іс-әрекеттерінің сипатымен, өзгешеліктерімен айқындалады.

Кәсіби білім беру міндеттері мен болашақ дене тәрбиесі мұғалімі позициясының қалыптасуы және дамуы кәсіби іс-әрекеттің құрылымы мен ерекшеліктеріне сай оқу материалын ұсыну мен құраудың логикасын анықтайды. ВА. Сласс-теніннің пікірінше, студенттің педагогикалық іс-әрекет субъектісі ретінде дамуы және оның нәтижесі ретінде өзгеріп отыратын дидактикалық мақсаттар кәсіби білім берудің мазмұндық-мақсаттық, ұйымдастырушылық және операциялық-техникалық аспектілеріндегі динамикалық өзгерістермен сүйемелденуі қажет.

Педагогикада, әсіресе, педагогикалық білім беруде, айрықша әдіснамалық жол қажеттігі туғанына көп болды. Бұны өтеу білім берудің тұтас үдерісінде біріктіруші (жүйе түзуші және синтездеуші) "көзқарастың" болуының жолдары мен амалдарын ашып-айқындауға мүмкіндік берер еді. Атап айтқанда, бұрын бытыраңқы болған

компоненттерді тұтас қасиет пен заңдылықтары бар жүйелі білім беруге біріктіру жолдарын ашар еді. Біріктіруші негіз ретінде адам табиғатына, оның құрылымы мен ішкі даму заңдарының айырмашылығы қарастырылуы мүмкін. Басқаша айтқанда, адам туралы жиынтық білім өзінің ерекше функциясын басқа педагогикалық нысандарды түзу мен құрылымын анықтауда реттеуші бейне функциясын атқара алады, атқаруға тиіс те.

Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің педагогикалық іс-әрекетінің қалыптасуы мен дамуы үдерісінің маңызды негіздемелері мына әдіснамалық әдістер болып саналады: антропологиялық әдіс: бұл арқылы білім беру үдерісінде адам табиғатын, оның құрылымын, адамның негізгі функциясына бара-бар құрылымды түзу мен іштей дамыту заңдылықтарын есепке алу ұйғарылады;

- аксиологиялық әдіс: бұл педагогикалық іс-әрекетті тәртіптейтін және білім туралы қалыптасқан қоғамдық көзқарас пен педагог іс-әрекетін байланыстырушы буын ретіндегі танымдық-әрекеттік жүйе болатын норма-бағдарлар болып есептеледі;

- жүйелік-құрылымдық әдіс: бұл — зерттелмекші және түзілмекші педагогикалық нысандардың ішкі формасын, оны құрастырушы сыңарлардың өзара байланысы мен ықпалдасуының амалдарын анықтап, сипаттауға жол ашады;

- жүйелі-кіріктілік әдіс: бұл арқылы студенттердің жүйелі іс-әрекеті мен жүйелі ойлауын қалыптастыру логикасында психологиялық және педагогикалық білімдерді синхронды түрде игеріп, қолдану ұйғарылады;

- мәдениеттанушылық әдіс: бұл арқылы педагогикалық іс-әрекеттің нақты формалары жөніндегі білім дамытудың түрлі кезеңдерінде көрінетін білімді іске қосу, оны теориялық және практикалық тұрғыдан студенттің тұлғалық кәсіби мәдениетін қажетті деңгейге көтеретіндей етіп игеру;

- тұлғалық-іс-әрекеттік әдіс: бұл — болашақ мұғалімнің кәсіби іс-әрекет субъектісі ретінде қалыптасуына бағдарланады және жоғары оқу орнының оқу үдерісінде ие болған тұлғалық, кәсіби маңызды сапаларды белсендендіруге мүмкіндік береді;

- кәсіби іс-әрекеттік әдіс: бұл арқылы кәсіби білім берудің мазмұндық және технологиялық аспектілерін трансформалау мен болашақ маманның нақты педагогикалық іс-әрекетінің жағдайларын моделдеуге мүмкіндік беретін білім беру үдерісін жасау ұйғарылады.

Білім берудің қазіргі парадигмасында білімденудің тұлғалық құндылықтарының стратегиясы өзінің даму деңгейі мен мүддесіне сай білімдену жолын саналы түрде тандаған адамды басты назарда ұстайды, құндылықтарын тану негізінде құрылады, вариативтік білім беру жүйесі арқылы

іске асады. Жедел өзгерту мен негізделген жаңалықтар енгізуге, білімдендіру іс-әрекеттерінің дифференциялық саласын кеңейтуге жол ашады. Білім беруді білімдендірудің абсолютті құндылығы бар тұлғаға бағдарланған әдіс оқушы адамның тұтас тұлғасын, оның когнитивтік, эмоциялық-еріктік және мінез-құлықтық жақтарымен бірлікте қарастырады. Педагогтің тұтас, жан-жақты, шығармашылық, белсенді тұлғасы тұтас педагогикалық үдеріс жағдайында ғана қалыптаса алатыны - ақиқат. Сондықтан кәсіби білім беру үдерісінің сапасы басқаша болуға тиіс деп есептейміз. Оны студенттер өздерінің өнімді іс-әрекетіне сүйеніп қайта құруға болады. Бұл үшін болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің педагогтік кәсіпке даярлау үдерісі студенттердің педагогикалық іс-әрекет субъектісі ретінде қалыптасу заңдылықтарына сай жаңа мазмұнға ие болуы қажет.

Кәсіби деңгейліктің қалыптасуы мен дамуы — маманның стратегиялық, тактикалық және оперативтік іскерліктер кешенін меңгерудің, қайраткер ретінде өзіне, кәсіби іс-әрекет нысаны мен пәніне маңызды кәсіби бағыт берудің күрделі үдерісі.

Бұл жерде "меңгеру" деген ұғым "бір нәрсені берік сіңіре ұсынып, үйрену" деген мағынаны білдіреді. "Кәсіпті меңгеру" деген ұғым зерттеулерде кәсіби білім беру субъектісі ретіндегі студенттің іс-әрекетін сипаттау үшін қолданылады. Ал кәсіпті меңгеру пәні кәсіби құзыреттілік болып шығады.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруда жоғары оқу орны кезеңінің өзіндік ерекшелігі болашақ маманның кәсіпті меңгерудегі іс-әрекеті алмасып отыратын екі кезеңге өрістейді:

- Кәсіби құзыреттілікті меңгеру кезеңінде студент кәсіби білім беру үдерісінің басқа субъектілерімен (оқытушы, курстастармен, өзіндік даму субъектісі ретінде өзімен т.б.) ықпалдасады.

- Кәсіби құзыреттілікті қолдану кезеңінде студент болашақ маман ретінде кәсіби көмек пен қызметті тұтынушылармен ықпалдасады.

Маманның жоғары оқу орнында қалыптасуы мен дамуы кезеңіндегі кәсіби құзыреттілік компоненттерінің байланысы педагогикалық тұрғыда меңгеру студент-кәсіп субъектісі мен оқытушылар арасындағы және психологиялық тұрғыда студент-кәсіп меңгеру субъектісі, клиенттер арасындағы ықпалдасу үдерісінде көрсетілген. Сол ықпалдасулар ішкі білім мазмұнына сай субъектінің кәсіпті меңгеру пәні мен көмек алушы субъектінің іс-әрекет пәнінен болашақ әр маманның кәсіби құзыреттілігі пайда болады.

Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуы құзыреттілікті меңгеру мен қолдану кезеңдеріндегі іскерлік үдерісін қамтуы қажет. Сол іскерліктер байланысы оқытушылар мен тәрбиеленушілер арасында өзара ықпалдасу жүйесі арқылы жүріп отырады. Мұндай ықпалдасу жүйесінде меңгеру мен

қолдану іскерліктерінің стратегиялық, тактикалық және оперативтік (жедел) компоненттерінің шарттары арқылы болашақ маманның кәсіби құзыреттілігінің қалыптасу үдерісі айқындалады. Соған орай осы маманның жоғары орнында қалыптасуы мен дамуы кезеңіндегі кәсіби құзыреттілік компоненттерінің байланысын кесте арқылы көрсетеміз.

Аталған компоненттер студенттердің іс-әрекетінде болашақ маман құзыреттілігінің субъектілік, нысандық және пәндік негіздерін түсіндіруге мүмкіндік туады.

Болашақ маманның кәсіби білімін кәсіби ойлау мен әрекет ету іскерлігіне толықтай ауыстыру үшін "оқытушы кәсіби білім беру міндеті студенттер тобы", "оқытушы→кәсіби білім беру міндеті →студент", "студента→тапсырма студенттер тобы", "кәсіби құзыреттілікті меңгеруші студент →өзіндік жұмыс→кәсіби құзыреттілікті меңгеруші студент" т.с.с. қатынастағы ықпалдастық жеткіліксіз болады. Сондай-ақ кәсіби көмек пен қызметті қабылдаушы субъектімен кәсіби ықпалдасу үдерісі мен нәтижесінде студенттің өз білімін қолдану тәжірибесі де қажет. Бұл — кәсіби әрекеттерді орындауға және осының негізінде тиісті кәсіби іскерліктердің қалыптасуына көмектеседі. Осы ерекше үдерістерде студенттің кәсіби білім беру үдерісінің субъектісімен және кәсіби көмек пен қызметті қабылдаушы субъектімен бірлесе-бөлісе еткен еңбегінің бірегей пәндері жасалады. Сондықтан кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуы мен дамуын психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қамтамасыз ету кәсіпті меңгерудің әр кезеңінің ерекшеліктерін есепке алғанда ғана мүмкін болады.

Жоғарғы оқу орнының білім беру жүйесіндегі маманның кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуын біз кәсіби іскерліктің қалыптасуы мен дамуының кезендік міндеттерінен кәсіби міндеттерді шешуге теориялық және практикалық мүмкіндігі мен дайындығының бірлігінен көрінетін нәтижеге бағытталған қозғалыс циклдер ретінде түсінеміз.

Алайда, отандық жоғары оқу орнындағы студенттер бірінші курстан-ақ олардың оқу-танымдық іс-әрекетін толықтай қолдануын қамтамасыз етуге арналған міндеттерді шеше бастайды. Ал кәсіби міндеттер жоғары курстарда, педагогикалық практика кезеңінде және білім алуды аяқтаған соң дербес еңбек ету үдерісінде студенттердің алдынан шығады.

Психологтердің зерттеулерінде кәсіби іс-әрекетті меңгеру үдерісінде оқыту үдерісінің мынандай амалдарын қолдануға болады:

- оқушылардың арнайы ұйымдастырылған белсенділігінің барысында шынайы, кәсіби құрылымы жағынан жақын іс-әрекеттің қажетті амал-тәсілдерін меңгеру;

- іс-әрекет амал-тәсілдерін қажет болған жағдайда түсіндіре отырып, сол қызмет иелерінің (кәсіпкерлердің) көрнекті түрде көрсетуі (де-

монстрация);

- студент жадында сақталуын, одан соң оны өзі дербес туындатып, жүзеге асыра алуын ескере отырып, кәсіби іс-әрекеттің ұғымдық моделін мазмұндау;

- шындық өмірдің жекелеген салаларын сипаттаудың ғылымда қабылданған амалдары туралы жеңілдетілген түсініктерді хабарлау және оны студент кәсіби іс-әрекетте өзіндік тәсілдерін жасау үшін пайдаланады деп болжау.

Зерттеуіміз көрсеткендей, болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің пайда болуы мен іштей қалыптасуының басты резерві әуелі өзіндік бағасы бар оқу-танымдық мақсаттарды кәсіп меңгеру стратегиясымен толықтыру және оқытудың әр кезеңінде, оны жүзеге асыру үшін психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасау болып табылады.

Оған осы зерттеу аясында жасалған кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуы мен дамуына білімдендіруші ішкі білім жүйесі мүмкіндік береді. Ішкі білім жүйесі деп отырғанымыз — кәсіпті меңгеру мақсаты, мазмұны мен технологиясының педагогикалық жағдайлар мен психологиялық механизмдерді ескере отырып жасалған тұтас жиыны. Бұл жағдайда, біріншіден, жоғары оқу орнында оқушы жай ғана студент болып қана қоймайды, қалыптасушы және дамушы маман болады, екіншіден, оның жинақталған әлеуеті (потенциалы) Моделденген, имитацияланған немесе шынайы кәсіби іс-әрекет жағдайда кәсіби құзыреттілігінің амытуын қамтамасыз етеді.

Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби қызметінің мәні – жалпы білім беретін мектептердің бірінші сатысында педагогикалық процесті ұйымдастыру және білім беру мекемелерінің әдістемелік жұмысы жағдайында Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасы талаптарын жүзеге асыру болып табылады. Сонымен қатар кәсіби қызметтеріне тоқталатын болсақ, оның түрлері төмендегідей:

- диагностикалық –оқушы тұлғасын, оқыту, тәрбиелеу және дамыту нәтижелерін зерттеу;

- ұйымдастырушылық-технологиялық (педагогикалық технологиялар негізінде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру);

- педагогикалық басқару («субъект-субектінің» өзара әрекеті, білім беру менеджменті);

- ғылыми-зерттеу (білім беру мекемелеріндегі мәселелерді шешудегі шығармашылық ізденіс, педагогикалық тәжірибені зерттеу, рефлексия) болып табылады;

- дене тәрбиесі педагогикасы категориялары мен әдіснамалық негіздерін, қолданыстағы білім беру стандарттарының, бағдарламаларының, оқулықтар мен оқу құралдарының құрылым мазмұнын игеру;

- әр сыныптарда оқылатын дене тәрбиесін оқыту әдістемелік- теориялық негіздерін білуі;

- электрондық оқыту жүйесінде оқу- педаго-

гикалық қызметін жүзеге асыру;

- инновациялық технологияларды қолдану дағдысының болуы;

- оқушылардың шешуші құзыреттерін (жалпымәдениеттік, танымдық, коммуникативтік) қалыптастыру;

- сын тұрғысынан және шығармашылық ойлауын дамыту тұрғысынан әр мектеп жасындағы балалармен сабақтарды ұйымдастыру және өткізу;

- сабақта және сабақтан тыс уақытта білім алушылардың мотивация негізінде оқу- танымдық қызметке шешуші құзыретін қалыптастыру бойынша біліктілігінің болуы;

- оқушылардың рухани-адамгершілік, патриоттық, экологиялық, денсаулығын сақтау тәрбиелерін жүзеге асыру бойынша құзыретті болуы.

Білім беру саясатының мәселелері - кәсіби білім берудің сапасын арттыру, білім беру жүйесін ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету, жаңару түрлерін түбегейлі өзгерту, оқытудың формалары мен әдістерін, алдыңғы қатарлы білім беру тәжірибесін және заманауи қоғамның талаптарын, білім берудегі инновацияларды, білім беруді заманауи технологиялар мен технологияларды дамыту мен пайдаланудағы өзінің рөлін жоғарылату үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз ету. Сондықтан, мектептегі педагогиканың ең маңызды проблемаларының бірі студенттің болашақ мамандығын оңтайландыру, кәсіптік біліктілікті дамыту, жаңа кәсіптік бағдарлау жүйесін құру, бизнесті және білікті мамандарды оқыту болып табылады. Оқу процесін жандандыру, оқытудың жаңа формалары мен әдістерін дамыту қажет. Оқу үдерісін жандандыру - оқушыларды шығармашылық ойлау, болашақ мамандығын тарту, оқу үрдісін ғылыми негізде ұйымдастыру және т.б. жасауға мүмкіндік беретін тұрақты және тұрақты білім беру жолдарын қарастыру. Осыған байланысты, болашақ мұғалімдердің біліктілігі мен мәдениетін дамыту мәселесі, сондай-ақ олардың мәдениетін дамыту және олардың кәсіби дағдыларын меңгеру. Болашақ дене шынықтыру мұғалімінің кәсіби құзыреті мынаны айтады:

Негізгі педагогиканың, педагогикалық теория мен әдіснаманың, оқытудың әдістерінің жоғары деңгейде қалыптасқан және бастауыш мектепте барлық пәндер оқытылады, тереңдетілген білім беру арқылы студенттерге ұсынылатын курстар;

- оқу, когнитивтік, коммуникативтік, зерттеу, шығармашылық қабілеттері, білімдерін дамыту қабілеті, теория мен практиканы байланыстыру қабілеті, дағдыларды меңгеру қабілеттілігін толық меңгеру, диагностика. Ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу;

- кәсіби және педагогикалық қасиеттерге жаңа көзқарас - ұзақ уақыт бойы «мұғалімнің мұғалімі әрдайым дұрыс» екендігі туралы ақпараттың тек қана оқушыны жеке адам ретінде дамытуға кө-

мектесу ғана емес, олардың дамуы, билік, көмек, студенттің табыстары арасындағы авторитарлық бірлескен кәсіпорынның жеке басын құрметтеу, әркімнің құзыреттілігін мойындауға тырысатын болса да, студенттер өз мамандығын жақсы көруі керек.

- Инновациялық технологияларды дамыту - педагогикалық білімнен бастап, қазіргі заманғы инновациялық технологиялардың бүкіл оқу үрдісін тиімді ұйымдастыру үшін шығармашылық белсенділігі арқасында. Жаңа инновациялық технологиялар ғылыми практиканың кідірістерін енгізуге ықпал етуі тиіс;

- білім беру проблемаларын шешудегі кәсіби, шығармашылық дағдылар;

Білім беру деңгейі проблемаларды шешуде, олардың білімдері мен дағдыларын пайдалана отырып, студенттерге қажетті білім жүйесін қалыптастырды. Оқытушы жүргізген диагностикалық іс-әрекеттер туралы білімін тексеру;

- Шығармашылық дағдылар - оқушыны тәрбиелеуге үйрету ғана емес, мектептегі өмірде көптеген күрделі жағдайлар бар және олардың шығармашылық ойлау дағдыларын, мән-жайларын білу керек. Болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігінің құрылымы: әдістемелік білім - кәсіптік білім берудің педагогикалық әдіснамалық платформасы (жүйелілік, жеке, мінез-құлық, ақпарат, құзыреттілік, мәдениеттік); Теориялық ғылыми-инновациялық әдістер, мектептерді қалыптастыру үшін білім жаңалықтарын зерттеу және синтездеу, арнайы курстарда, семинарларда кәсіби құзыреттілікті енгізу; мектепте жұмыс ұйымдастырудың ғылыми теориясы туралы ғылыми білім

Жалпы орта білім беру теориясы;

- мұғалімдерді оқыту;

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты (жалпы орта білім, педагогикалық білім);

- білім мазмұны;

- Университеттің болашақ кәсіби қызметінің оқытушылары;

- білім беру және ақпараттық технологиялар.

Зерттеу жұмысы болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға арналғандықтан, педагогикалық мамандыққа кіріспе, кәсіптік педагогика, дидактика, дидактика дамуының тарихы, дидактикалық жүйелер, мұғалімнің дидактикалық біліктілігінің мәні, олар туралы әлемдік, шығыс, қазақ философиясындағы өрелі ойларға, отандық педагогиканың тұжырымдамалық пікірлеріне талдау жасау қажеттілігі туындады.

Зерттеу жұмысында дене шынықтыру пәні мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері мұғалімнің кәсіби-педагогикалық құзыреттілігі теориясы деректемелеріне сүйеніп негізделді.

Дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби құзы-

реттілігін қалыптастыру бірнеше кезеңнен тұратын үдеріс. Ол студенттің педагогикалық оқу орнына түспестен бұрын басталғанмен, оны бітіруімен бір мезгілде аяқталмайды. Оның педагогикалық мамандыққа қажетті сапалық сипаты кәсіби тұлға ретінде қалыптасуының әр кезеңінде түрліше дамып отырады: педагогикалық мамандыққа түскенге дейін, кәсіби-педагогикалық дайындық кезінде және маман ретінде өз бетінше жұмыс жасауы кезінде. Бірақ осы кезеңдердің арасында адамды кәсіби педагог тұлғасына дейін дамытатын өзара сабақтастық болуы шарт.

Аталған дайындық сапалары болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мазмұны арқылы жүзеге асады.

Осы айтылғандарды негізге ала отырып, біз болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімін кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру жүйесінің негізін құрайтын ұстанымдарды былайша белгіледік:

маманды даярлауға саралау көзқарас негізінде жүзеге асатын *педагогикалық үдерістің мақсаттылығы* ұстанымы; мұғалімді терең әдіснамалық және теориялық тұрғыда даярлау қажеттілігі мен осы даярлықтың практикалық-қолданбалық бағыттылығын күшейту арасындағы қайшылықты шешуге бағытталған *теорияның практикамен өзара оңтайлы байланысы* ұстанымы; дене тәрбиесі сынып мұғалімін кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың үздіксіздігін сипаттайтын *үздіксіздік және сабақтастық* ұстанымы және мамандық таңдаудың баламасы ретінде барлық білім жүйесінде (жалпы білім беретін мектептер, шағын комплектілі мектептер, гимназиялар, лицейлер) басқарушылық, психологиялық-педагогикалық, дидактикалық және әдістемелік сипаттағы шаралар жүйесін жүзеге асыру негізінде жетілетін *жас маманның кәсіби бейімделуі* ұстанымы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденім паздығын қалыптастыру. Алматы, 2007.
2. Сабыров Т.С. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру Алматы-1999, 266.
3. Молдажанов Ә.А. Көпәспектiлi iс-әрекет жағдайында болашақ аудармашылардың коммуникативтік құзыретін қалыптастыру.- Алматы, 2008.-№3 – 3-8 б7
4. Әбішева С., Құдайбергенова К.С. Қазақтың Қанипасы. Ұстаз портреті. «Білім» баспасы. -2005.-320б.
5. Сарыбеков М. Н., А. О. Мұхаметжанова «Жаһандану кезеңдегі педагог даярлығы» // Қарағанды ун-тінің хабаршысы. Педагогика сер. - 2008. - №4. - С. 135-140 б.
6. Хмель Н.Д. Теоритические основы профессионального подготовки учителя. – Алматы: Ғылым. 2008.-320

REFERENCES:

1. Әбілқасымова А.Е. Studentterдің tanymdyқ izdenim pazdyғyn қalyptastyru. Almaty, 2007.
2. Sabyrov T.S. Bolashaқ mұғalimderdiң didaktikalық dajyndyғyn zhetildiru Almaty-1999, 26b.
3. Moldazhanov Ә.А. Kөpәspektili is-әreket zhaғdajynda bolashaқ audarmashylardyң kommunikativtik құzyretin қalyptastyru.- Almaty, 2008.-№3 – 3-8 b7
4. Әbisheva S., Құdajbergenova K.S. Қазақтың Қanipasy. Ұstaz portreti. «Bilim» baspasy. -2005.-320b.
5. Sarybekov M. N., A. O. Mұhametzhanova «ZHahandanu kezeңdegi pedagog dayarlyғy» // Qaraғandy un-tiң habarshysy. Pedagogika ser. - 2008. - №4. - S. 135-140 b.
6. Hmel' N.D. Teoriticheskie osnovy professional'nogo podgotovki uchitelya. – Almaty: Fylym. 2008.-320

Авторлар туралы мәлімет:

Жүсіпова Г.Т. - б. ғ. к., аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
Райымбекова Г. С. - оқытушы, магистр,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан
Керімбеков М. А. - п. ғ. к., "ӨРЛЕУ "БАҰО" АҚ ПҚ БАИ,
Шымкент, Қазақстан

Сведения об авторах:

Жусипова Г. Т. - к. б. н., старший преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Раимбекова Г. С. - преподаватель, магистр,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,

Шымкент, Қазақстан
Керімбеков М. А. - к. п. н., АО «НЦПК «ӨРЛЕУ» ИПК ПР,
Шымкент, Қазақстан

Informationa about the authors:

Zhusipova G. T. – candidate of biol. sciences, Senior Lecturer,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

Raimbekova G. S. - teacher, master's degree,
South Kazakhstan University named after M. Auezov,
Shymkent, Kazakhstan

Kerimbekov M. A. - candidate of ped. Sciences, JSC "NCPC" ORLEU " IPC PR,
Shymkent, Kazakhstan

А.К. Игибаева^{1*}, А.К. Козыбаева²
¹²С. Аманжолов атындағы ШҚУ

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ДАЙЫНДЫҒЫ МӘСЕЛЕСІНЕ

Аннотация: Қазіргі заманғы жалпы орта білім беру сапасын арттырудың шарттарының бірі педагогикалық қызметтің инновациялық сипатын күшейту болып табылады.

Мақалада болашақ мұғалімнің инновациялық қызметке дайындығының қалыптасуын бағалаудағы зерттеушілердің әртүрлі тәсілдері қарастырылады.

Авторлар университетте оқу жағдайында болашақ мұғалімнің дайындығын қалыптастыру және дамыту қажеттілігін негіздеді. Болашақ мұғалімдердің инновациялық қызметке дайындығын анықтау мақсатында «кәсіпқойдың жеке ерекшеліктерін диагностикалаудың сауалнамасы» (ЛОП) ұсынылды, авторлары И.Г. Сенин, В.Е. Орел.

Эксперимент нәтижелері авторларға проблемалық мәселелерді анықтауға, бірқатар жаңалықтарды ұсынуға және зерттеуді жалғастыруға мүмкіндік берді.

Түйіндеме сөздер: инновация, инновациялық педагогикалық қызметке дайындық, ынталандыру, шығармашылық әлеует, эмоционалды тұрақтылық, коммуникативтілік, ынтымақтастыққа ұмтылу, жауапкершілік.

К ПРОБЛЕМЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ИННОВАЦИОННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация: Одним из условий повышения качества современного общего среднего образования является усиление инновационного характера педагогической деятельности.

В статье рассмотрены различные подходы исследователей к оценке сформированности готовности будущего учителя к инновационной деятельности.

С целью выявления готовности будущих учителей к инновационной деятельности предложен «Опросник диагностики личностных особенностей профессионала» (ЛОП), авторы Сенин И.Г., Орел В.Е. для студентов педагогических специальностей.

Результаты эксперимента позволили авторам выявить проблемные вопросы, предложить ряд нововведений и продолжить исследование.

Ключевые слова: инновация, готовность к инновационной педагогической деятельности, мотивация, творческий потенциал, эмоциональная устойчивость, коммуникативность, стремление к сотрудничеству, ответственность.

TO THE PROBLEM OF PREPARING FUTURE TEACHERS FOR INNOVATIVE PEDAGOGICAL ACTIVITIES IN MODERN CONDITIONS

Abstract: One of the conditions for improving the quality of modern General secondary education is to strengthen the innovative nature of teaching activities.

The article considers various approaches of researchers to assessing the formation of the future teacher's readiness for innovation. In order to identify the readiness of future teachers to innovate, a «questionnaire for the diagnosis of personal characteristics of a professional» is proposed, authors I.G. Senin., V.E. Orel for students of pedagogical specialties.

The results of the experiment allowed the authors to identify problematic issues, suggest a number of innovations, and continue their research.

Key words: innovation, readiness for innovative pedagogical activity, motivation, creativity, emotional stability, communication skills, desire for cooperation, responsibility.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Білім берудегі қазіргі заман шындығы мен қарама-қайшылықтар педагог кадрларды даярлаудың отандық жүйесін қайта құру үшін негіз болып табылады. Бұл міндетті шешу ең алдымен болашақ мұғалімдердің

кәсіби даярлығының сапасын арттыру тәсілдерін қайта қарауды талап етеді. Пандемияға байланысты оқиғалар қазіргі заманғы мұғалімді даярлаудағы ең өзекті мәселелерді анықтады. Педагогикалық кадрларды дайындаудағы кемшіліктердің бірі болашақ мұғалімнің қалыптасу

процесі инновациялық қызметтің құрылымын жеткіліксіз модельдеуі болып табылады. Мұғалімдерді даярлайтын жоғары оқу орындарының көпшілігі әлі де пән мұғалімін, ғылыми білім негіздерінің аудармашысын даярлауға бағытталған және оқыту мазмұны мен технологиясы саласындағы инновациялық ізденістердің көпшілігі педагогтарды даярлаудың қалыптасқан дәстүрлі жүйесінің шеңберінен шықпайды.

Қазіргі тез өзгеретін әлемде функционалдық сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметке, сондай-ақ өмір бойы оқуға белсенді қатысуына ықпал ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. 2019 ж. соңында экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) PISA 2018 халықаралық зерттеуінің алғашқы нәтижелерін жариялады. Қазақстан осы бағдарламаға қатысқан барлық жылдар ішінде ең нашар нәтиже көрсетті. Бұл зерттеуге 79 елдің және экономикалық аймақтардың оқушылары қатысты. 15 жастағы қазақстандықтар 69 орынға ие болды. Қазақстандық балалар PISA-ға қатысқан барлық уақыт ішінде ЭЫДҰ-ның басқа елдеріндегі құрдастарынан бір жарым-екі жылға артта қалғанын көрсетті. Бұған 2018 жылы ЭЫДҰ бойынша орташа балмен салыстыру дәлел. Мәселен, қазақстандық оқушылардың арасындағы ЭЫДҰ бойынша математика бойынша орташа көрсеткіштен айырмашылығы 66 балл (ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіш 489 балл, Қазақстан бойынша – 423 балл), жаратылыстану бойынша 92 балл (397-ге қарсы 489 балл) және оқу сауаттылығы бойынша 100 балл (387-ге қарсы 487 балл) құрады [cabar.asia. Почему казахстанские школьники провалили международный экзамен PISA?]. Мұндай деректер білім беру жүйесіндегі проблемаларды көрсетеді, білім беруді дамыту стратегиясын түзетуге, күшті және әлсіз жақтарды көруге және қазіргі заманғы мұғалімді даярлауға баса назар аудару қажет басым бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді.

Халықаралық зерттеу нәтижелері педагогикалық бағдарламалар түлектерінің кәсіби құзыреттіліктерінің қазіргі заманғы мектептің инновациялық сұраныстарына сәйкес келмейтіндігін көрсетті. Білім беру процесі субъектілерінің жоғары белсенділігі, мұғалімнің өзінің кәсіби қызметінде көрсетілетін жағдайлар мен жағдайлардың үнемі өзгеруі және жаңаруы жоғарғы оқу орнында оқу кезеңінде инновациялық педагогикалық қызметке дайындықты дамытуды талап етеді.

Негізгі бөлім

Болашақ педагогтардың инновациялық қызметке дайындығы мәселелерін зерттеумен көптеген шетелдік және отандық ғалымдар айналысты және айналысуда.

Қазіргі педагогикалық зерттеулерде «инновациялық қызмет», «инновациялық қызметке

дайындық», «инновациялық үдерістегі педагогикалық технологиялар» және т. б. ұғымдарының мәнін анықтауға көптеген тәсілдер ұсынылған. Мысалы, В.А. Слостенин және Л.С. Подымова инновациялық қызметті құрайтын негізгі компоненттерді анықтады:

- мотивациялық - субъектінің-мұғалімнің басқа түрлер жүйесіндегі кәсіби қызметтің барабар жеке мағынасын алу;

- креативті - еліктеуден іс-әрекетті дамытушығармашылық еліктеу және еліктеу арқылы көшіру шынайы шығармашылыққа баулу;

- операциялық - жаңалықпен танысу, жаңасын пайдалану туралы шешім қабылдау, инновацияны қолданудың мақсаттары мен тәсілдерін қалыптастыру, инновацияларды енгізу жолдарын болжау, эксперименттік жұмыстың тұжырымдамалық негіздері мен кезеңдерін әзірлеу, оқу процесіне жаңалықтарды енгізу, атқарылған жұмыстың нәтижелерін бақылау мен бағалауды жүзеге асыру;

- рефлексивті-кәсіби қызметті тану және талдау [Слостенин В.А., Подымова Л.С., 1997, с.224].

Зерттеуші И.Б. Авакян мінез-құлықтың икемділігін, инновациялық хабардарлық деңгейін және кәсіби рефлексияны көрсететін мотивациялық, танымдық, эмоционалды сияқты инновациялық дайындықтың құрылымдық компоненттерін қарастырады [Авакян И.Б. 2018. - №1. - С. 63–78.].

Болашақ педагогтардың инновациялық қызметке дайындығының теориялық-әдістемелік мәселелері қазақстандық ғалымдар К.Ж. Ажибеков, Ш.Т. Таубаева, Е.Ш. Қозыбаев, Т. Молдаханов, М.М. Керімбаева, Г. Жандарбекова, Б. Мұқышев, Г.Т. Мұсабекова, К.М. Нағымжанова және т. б. ғылыми зерттеулерінде қарастырылды.

Сонымен, К.Ж. Ажибековтың диссертациялық зерттеуінде зерттеушінің инновациялық қызметке дайындығы мұғалімнің педагогикалық философиясын (сендіру), әдіснамалық рефлексия режиміндегі ойлау әрекетін (түсіну) қамтитын тұтас көп деңгейлі және көп компонентті білім ретінде қарастырылады. Сананың ішкі жоспары (өзін-өзі тану) және интегралды тұлғаның қасиеттерімен анықталады [Ажибеков К.Ж. 2010, 284 с.].

Ш.Т. Таубаева «инновация» ұғымының мазмұнын талдай келе, келесі негізгі аспектілерді көрсетеді:

- инновация - дамудың, жаңа білімді игерудің негізгі заңдылықтарын зерттейтін гуманитарлық ғылым;

- инновация - жаңа білімді әзірлеу, игеру және енгізу процестерін зерттейтін ғылыми білім саласы;

- инновация - әлеуметтік тәжірибе және ғылым мен техниканың әртүрлі салаларындағы инновациялық процестің теориясы мен практикасы [Таубаева Ш.Т. 2012. - №1(35). - С.16-20].

Б.А. Мукушев өз еңбектерінде болашақ мұғалімдерді инновациялар тұрғысынан дайындау-

дағы синергетикалық тәсілдерді қарастырады.

Синергетика, ғалымның пікірінше, қазіргі, болжанбайтын қарқынды дамып келе жатқан әлемнің шындығын ескере отырып, қазіргі білім беру жүйесінде оқытудың маңызды шарты болуы керек. [Мукушев Б.А. 2008. - №3(51). – С.121].

Шетелдік әріптестердің зерттеулері де ғылыми қызығушылық тудырады. Сонымен, R.H. Stupnisky, A. BrckaLorenz, B. Yuhas, F. Guay зерттеулерінде педагогикалық қызметте инновациялық технологияларды пайдалануға ынталандыру мәселесі қарастырылады [Stupnisky R.H., BrckaLorenz A., Yuhas B., Guay F. 2018. p. 20]. R. Khatri, C. Henderson, R. Cole, D. Friedrichsen, C. Stanford зерттеулерінде ұзақ мерзімді ойлау жаңа педагогикалық инновацияларды енгізудің қажетті шарты ретінде қарастырылады [Khatri R., Henderson C., Cole R., Friedrichsen D., Stanford C. 2017. p.1]. C.L. Weitze пікірінше, инновацияны құру педагогикалық қоғамдастық мүшелерінен бірлескен күш-жігерді талап етеді. [Weitze C.L. 2017. P 369].

Қарастырылып отырған мәселеге көзқарастардың, жіктеулердің әртүрлілігі педагогтердің инновациялық қызметін түсіну мен зерделеу мәні, болашақ педагогтердің инновациялық дайындығының дамуының мазмұны мен заңдылықтары туралы бірыңғай пікірдің жоқтығын көрсетеді, бұл педагогтердің инновациялық қызметінің тұтастығын ашу үшін қолданбалы сипаттағы зерттеулер жүргізуде белгілі бір қиындықтар туғызады.

Болашақ мұғалімді инновациялық қызметке дайындауда мұғалімнің психологиялық құзыреттілігі де маңызды емес. Кәсіби қызметте жан-жақты психологиялық білім бола отырып, ол келесі компоненттерді қамтиды:

- мотивациялық (мамандыққа оң көзқарас, оған қызығушылық және басқа да тұрақты кәсіби себептер);

- Gnostic (кәсіби қызметтің негізін құрайтын білім мен дағдылар жүйесі, сондай-ақ оның тиімділігіне әсер ететін танымдық іс-әрекеттің кейбір қасиеттері);

- эмоционалды-еріктілік (өзін-өзі бақылау, еңбек және білім беру функцияларын жүзеге асыратын әрекеттерді бақылау, эмоционалды тұрақтылық);

- бағалау (кәсіби даярлықты өзін-өзі бағалау және кәсіби тапсырмаларды бағалау).

Мәселе бойынша теориялық талдау негізінде біз болашақ мұғалімдердің инновациялық дайындыққа дайындығын бағалау бойынша диагностикалық зерттеу жүргіздік. Зерттеуге «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі», «Педагогика және психология», «Шет тілі: екі шет тілі» мамандықтарының 3 курсының 54 студенті қатысты. Біз авторлар И.Г. Сенин, В.Е. Орелдың «Кәсіби маманның жеке ерекшеліктерін диагностикалау сауалнамасын» (ЛОП) қолдандық.

Сауалнаманың мақсаты - болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығына тікелей байланысты бес негізгі жеке сипаттаманы диагностикалау. Әдістеме зерттелгендердің инновациялық педагогикалық қызметке психологиялық дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Әдістемеге сәйкес болашақ педагогтардың жеке сипаттамаларын көрсететін инновациялық дайындықтың мынадай компоненттері бағаланды: Нейротизм (N), Экстраверсия (E), Тәжірибеге ашықтық (O), Ынтымақтастық (A), Адалдық (C).

Зерттеу нәтижелері

Өткізілген сауалнама келесі нәтижелерді көрсетті: Сыналушылардың 62% - ында нейротизм шкаласы бойынша көрініс беру деңгейі жоғары. Бұл стресстің, жағымсыз эмоциялардың, шиеленістің болуын көрсетеді. Нейротизмнің жоғары деңгейі, сайып келгенде, инновациялық педагогикалық қызметке дайындықтың қалыптасуына кедергі келтіреді. Кәсіби қызметте туындайтын қиындықтар осы санаттағы адамдардың күшті тәжірибелеріне, стресстеріне ықпал етуі мүмкін. Оларға жеке және кәсіби қатынастарда жанжалды жағдайларды шешу қиын.

Экстраверсия шкаласы бойынша сыналушылардың 68%-ында орташа балл бар, бұл адамның ашықтығы, белсенділігі мен әдептілігінің үйлесімін көрсетеді. Сыналушылардың 32%-ы төмен балл көрсетті, бұл олардың ұстамдылығы, шапшаңдығы, жалғыздыққа бейімділігі туралы айта алады.

Тәжірибеге ашықтық шкаласы бойынша 26%-ы жоғары деңгей, 33%-ы орташа деңгей және 39%-ы төмен деңгейді көрсетті. Респонденттердің көпшілігі жаңа идеяларды қабылдау және ұсыну тенденциясын көрсететін жоғары және орта баллдарды көрсетті. Болашақ педагогтардың үштен бірінен көбі қызметтің дәстүрлі, жалпы қабылданған нормаларын көрсетеді. Мұғалімнің кәсіби қызметінде тәжірибенің ашықтығы өте маңызды, өйткені бұл мамандық үнемі өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі оқытуға, өзін-өзі жетілдіруге бағытталған.

Ынтымақтастық шкаласы бойынша 23%-да жоғары деңгей анықталды, сыналушылардың 46%-ында орташа деңгей анықталды. 31% - ы студенттермен, олардың ата-аналарымен және әріптестерімен оң сындарлы қарым-қатынас орнату қабілетінің төмен деңгейіне ие, бұл диалогқа, бірлесіп құруға дайындықтың жоқтығын көрсетеді.

Студенттердің тек 19%-ы өздерінің импульсивті мінез-құлқын бақылау және жұмыста жауапкершілік пен адалдықты көрсету қабілетінің жоғары деңгейіне ие.

42%-да - адалдық шкаласы бойынша орташа деңгей, сұралғандардың 39%-ы төмен деңгей көрсетті. Осылайша, экспериментке қатысқан болашақ мұғалімдердің көпшілігі өздеріне деген сұраныстың төмен деңгейіне ие, кейде олар

өздерінің мінез-құлқын, эмоцияларын басқара алмайды, оқушылармен қарым-қатынаста бола алмайды.

Айта кету керек, нейротизм шкаласы бойынша ауырлық деңгейінің жоғары болуы (62%) болашақ мұғалімдердің жеке және кәсіби қатынастарындағы күрделілігін көрсетеді. Мұндай қасиеттер инновацияға дайындықтың қалыптасуына кедергі келтіруі мүмкін, өйткені педагогикалық инновация қосымша жеке ресурстарды қажет етеді.

Сыналушылардың экстраверсия шкаласы бойынша орташа баллдың болуы (68%) болашақ кәсіби қызмет үшін жақсы үрдістерге ие. Белсенділік, сыпайылық ашықтықпен бірге болашақ мұғалімнің коммуникативті қабілеттерін дамытуға жақсы мүмкіндік береді. Коммуникативтік құзыреттілік - педагог мамандығында шешуші факторлардың бірі.

Тәжірибеге ашықтық шкаласы бойынша жоғары деңгей (26%) және орташа деңгей (33%) - сұралғандардың жартысынан астамында бәсекелестікке деген ниеттің, сындарлы диалогқа деген ұмтылыстың бар екендігін көрсетеді. Осы шкала бойынша жоғары және орташа баллдар жаңа идеяларды қабылдау және шығару тенденциясын көрсетеді, жұмыста мұндай мұғалімдер еркіндік пен тәуелсіздікті қалайды, көбінесе олар маңызды ақыл-ой ойларын, инновациялық міндеттерге тән стандартты емес шешімдерді қажет ететін жағдайларда сәтті болады. Сауалнамаға қатысқандардың 39%-ы үшін ашықтық шкаласы бойынша төмен деңгей статистикалық, жұмысты орындаудың тексерілген, сыналған тәсілін ұстануға деген ұмтылысты, бақылау мен есептілікті көздейтін нақты регламенттелген қызметті көрсетеді.

Өзінің импульсивті мінез-құлқын бақылау қабілетінің жоғары деңгейі бар болашақ мұғалімдердің тек 19%-ы жауапкершілік пен адалдықты көрсете алады. Бұл үрдіс болашақ мұғалімді даярлау мәселесінде алаңдаушылықты тудырады.

Адалдық шкаласы бойынша орташа деңгей 42% және сұралған студенттердің 39%-ы болашақ мұғалімдерді даярлауда қолданылатын психологиялық-педагогикалық әдістерге күмән келтіреді. Оқу іс-әрекетінде, кейінірек кәсіби қызметте мұндай студенттер ұйымдастырылмаған, тәртіпсіз және оқу және кәсіби міндеттерін орындауда сенімсіз болуы мүмкін. Осылайша, сыналушылардың жартысына жуығы адалдық шкаласы бойынша төмен деңгей көрсетті, бұл олардың орындалатын қызметке (оқу және кәсіби) қатынасын көрсетеді, бірақ қазірдің өзінде болашақта мүмкін болатын кәсіби мінез-құлық туралы түсінік бере алады. Өзіне деген сұраныстың төмен деңгейі, мінез-құлқын басқара алмау, сұралған студенттердің үштен бірінен көбі өздерінің эмоцияларын басқара алмауы болашақта олардың кәсіби қызметіне әсер етуі мүмкін.

Қорытынды

Осылайша, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тұтастай алғанда, студенттер тобында инновациялық педагогикалық қызмет үшін маңызды жеке қасиеттердің ауырлығы қалыпты шектерде болады. Сонымен бірге, болашақ мұғалімдердің психологиялық құзіреттілігі мәселелерінде назар аударатын нәтижелер бар. Сонымен, нейротизм шкаласы бойынша студенттер эмоционалды тұрақсыздық деңгейінің жоғарылауымен сипатталады. Мүмкін, бұл студенттік өмірдің шиеленісін көрсетеді, бірақ сонымен бірге бұл алаңдатады, өйткені болашақ мұғалім стресске төзімділіктің жоғары деңгейіне, эмоцияларын, күйін басқаруға және оқушылардың жұмыс эмоционалды жағдайын сақтауға қабілетті болуы керек. Студенттердің 39%-ы инновация мен шығармашылыққа бағдарланудың орнына педагогикалық қызметте консерватизмді көрсете алатындығына назар аударады. Сыналушылардың 39%-ында өзін-өзі талап етудің төмендігі процесс пен педагогикалық іс-әрекеттің нәтижесі үшін жеткіліксіз жауапкершіліктің себебі болуы мүмкін.

Болашақ мұғалімдердің мектептегі инновацияға дайындығын қалыптастыру мәселесі бойынша жүргізген теориялық және эмпирикалық зерттеу бірқатар проблемалық мәселелерді анықтап, кешенді зерттеу жүргізудегі келесі кезеңді және осы мәселе бойынша тәжірибелік-эксперименттік жұмысты жалғастыруға мүмкіндік берді. Эксперимент қорытындысы бойынша жаңа оқу жылына арналған педагогикалық бағыттағы білім беру бағдарламалары бойынша психологиялық-педагогикалық пәндердің мазмұны қайта қаралды. Инновация мәселелеріне тікелей қатысы бар практикаға бағытталған сипаттағы жаңа элективті пәндер енгізілді. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамытуды ғылыми-әдістемелік және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу және практикаға бағытталған оқыту жүйесін құру үшін университеттің қолда бар ресурстарын ескере отырып, ЖОО ҚР БҒМ-ге бакалавриаттан педагогикалық интернатура институтын енгізу туралы ұсыныспен шықты.

Интернатураның негізгі мақсаты - инновациялық педагогикалық қызметке дайындықты қоса алғанда, мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамыту және үздіксіз кәсіби дайындық процесінің жүйесін құру. Интернатураның оқу жоспары мен жұмыс бағдарламасын жоғары оқу орны кәсіби құзыреттердің талаптары мен тізбесіне сәйкес дербес әзірлейді. Интерн мектеп базасында дайындықтың үш міндетті компонентінің мазмұнын: оқу-теориялық, оқу-практикалық және ғылыми-практикалық бекітеді. Мұның барлығы, сайып келгенде, болашақ мұғалімнің инновациялық қызметке дайындығын қалыптастыруға және дамытуға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. cabar.asia. Почему казахстанские школьники провалили международный экзамен PISA? <https://cabar.asia/>
2. Слостенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. - М., 1997. - 224 с.
3. Авакян И.Б. Оценка готовности преподавателя высшей школы к применению инновационных технологий // Вестник Пермского университета. - 2018. - №1. - С. 63–78.
4. Ажибеков К.Ж. Теоретико-методологические основы подготовки будущего учителя к инновационной деятельности в вузе. Диссертация на соискание степени д.п.н. Шымкент. - 2010. - 284 с.
5. Таубаева Ш.Т. Инновационный потенциал преподавателя исследовательского университета в контексте смены образовательных моделей. // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия «Педагогические науки». - 2012. - №1(35). - С.16-20
6. Мукушев Б.А. Синергетика в системе образования. // Образование и наука. - 2008. - №3(51). – С. 111-121
7. Stupnisky R.H., BrckaLorenz A., Yuhas B., Guay F. Faculty members' motivation for teaching and best practices: Testing a model based on self-determination theory across institution types // Contemporary Educational Psychology. 2018. Vol. 53. P. 15–26. DOI:10.1016/j.cedpsych. 2018.01.004
8. Khatr R., Henderson C., Cole R., Friedrichsen D., Stanford C. Characteristics of wellpropagated teaching innovations in undergraduate STEM // International Journal of STEM Education. 2017. Vol. 4 (1). 2. P. 1–10. DOI:10.1186/s40594-017-0056-5
9. Weitze C.L. Designing pedagogical innovation for collaborating teacher teams [Designing pedagogical innovation for collaborating teacher teams]. Journal of Education for Teaching, 2017. Vol. 43, no. 3, pp. 361–373. DOI:10.1080/02607476.2017.1319511

REFERENCES:

1. cabar.asia. Pochemu kazahstanskije shkol'niki provalili mezhdunarodnyj jekzamen PISA? <https://cabar.asia/>
2. Slastenin V.A., Podymova L.S. Pedagogika: innovacionnaja dejatel'nost'. - M., 1997. - 224 s.
3. Avakjan I.B. Ocenka gotovnosti prepodavatelja vysshej shkoly k primeneniju innovacionnyh tehnologij // Vestnik Permskogo universiteta. - 2018. - №1. - S. 63–78.
4. Azhibekov K.Zh. Teoretiko-metodologicheskie osnovy podgotovki budushhego uchitelja k innovacionnoj dejatel'nosti v vuze. Dissertacija na soiskanie stepeni d.p.n. Shymkent. - 2010. - 284 s.
5. Taubaeva Sh.T. Innovacionnyj potencial prepodavatelja issledovatel'skogo universiteta v kontekste smeny obrazovatel'nyh modelej. // Vestnik KazNU im. Al'-Farabi. Serija «Pedagogicheskie nauki». - 2012. - №1(35). - S.16-20
6. Mukushev B.A. Sinergetika v sisteme obrazovanija. // Obrazovanie i nauka. - 2008. - №3(51). – S. 111-121
7. Stupnisky R.H., BrckaLorenz A., Yuhas B., Guay F. Faculty members' motivation for teaching and best practices: Testing a model based on self-determination theory across institution types // Contemporary Educational Psychology. 2018. Vol. 53. P. 15–26. DOI:10.1016/j.cedpsych. 2018.01.004
8. Khatr R., Henderson C., Cole R., Friedrichsen D., Stanford C. Characteristics of wellpropagated teaching innovations in undergraduate STEM // International Journal of STEM Education. 2017. Vol. 4 (1). 2. P. 1–10. DOI:10.1186/s40594-017-0056-5
9. Weitze C.L. Designing pedagogical innovation for collaborating teacher teams [Designing pedagogical innovation for collaborating teacher teams]. Journal of Education for Teaching, 2017. Vol. 43, no. 3, pp. 361–373. DOI:10.1080/02607476.2017.1319511

Авторлар туралы мәлімет:

Игибаева А.К. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор С. Аманжолов атындағы ШҚУ
 Козыбаева А.К. – педагогика ғылымдарының магистры, С. Аманжолов атындағы ШҚУ

Сведения об авторах:

Игибаева А.К. – доктор педагогических наук, профессор ВКУ им. Аманжолова
 Козыбаева А.К. - магистр педагогических наук, ВКУ им. Аманжолова

Informationa about the authors:

Igebaeva A. K. – doctor of pedagogical Sciences, Professor, East Kazakhstan state University
 Kozybaeva A. K. - Master of Pedagogical Sciences, East Kazakhstan state University

А.М. ИСПАНДИЯРОВА^{1*}, С.Қ. ШЕКЕРБЕК², Ж.Ө. ҚОНАРБАЕВ³¹²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
³Шымкент университет,

ЗАНЯТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В статье рассматривается развитие физических качеств младших школьников на уроках физической культуры. Установлено, что единственным средством физиологического развития является спорт. Показано непосредственное отношение выполнения физических упражнений к достижениям, достигаемым в будущей жизни, к становлению ребенка физиологически, психологически и педагогически правильной личностью.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ФИЗИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Түйін. Мақалада дене шынықтыру сабақтарының жас жеткіншектердің физикалық қасиетінің дамуы қарастырылған. Физиологиялық дамуға бірден бір құрал спорт екені анықталған. Болашақ өмірінде қол жеткізетін жетістіктерге дене шынықтыру жаттығуларын орындау баланың физиологиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дұрыс тұлға болып қалыптасуына тікелей қатысы көрсетілген.

Түйінді сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты.

PHYSICAL EDUCATION CLASSES AS A WAY TO DEVELOP THE PHYSICAL QUALITIES OF ADOLESCENTS

Summary. The article deals with the development of physical qualities of younger students in physical education classes. It is established that the only means of physiological development is sport. It shows the direct relationship of performing physical exercises to the achievements achieved in the future life, to the formation of the child as a physiologically, psychologically and pedagogically correct person.

Keywords: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle.

В современных условиях жизни важную роль в формировании личности играют физическая культура и спорт. Подростковый возраст можно охарактеризовать периодом бурного и неравномерного развития организма, когда происходит интенсивный рост тела, совершенствование мускульного аппарата и процесс окостенения скелета. Как было отмечено Д.И. Фельдштейном, неравномерность развития, часто приводят к повышению возбудимости, что может выражаться в раздражительности, быстрой утомляемости и головокружениях. Важнейшую роль в этот период играют особенности физического развития, которые напрямую зависят от правильного режима, а именно – организации труда и отдыха, сна, питания, спорта [1].

Представление о физическом развитии детей 10-12 лет среднего школьного возраста будет целым и глубоким, только лишь при условии рассмотрения особенностей развития физических качеств в данном возрасте.

Анализируя научную литературу по данному

вопросу, мы пришли к выводу, что разные ученые по-разному объясняют термин «физические качества», и до сегодняшнего дня не найдено единое определение для характеристики двигательных возможностей индивида:

- с точки зрения Л.П.Матвеева «физическими качествами принято называть врожденные (унаследованные генетически) морфофункциональные качества, благодаря которым возможна физическая (материально выраженная) активность человека, получающая свое полное проявление в целесообразной двигательной деятельности» [2];

- по мнению Максименко «физическими качествами принято называть отдельные качественные стороны двигательных возможностей человека» [3];

- В.П.Ашмарин «под физическими качествами понимает определенные социально обусловленные совокупности биологических и психических свойств человека, выражающих его физическую готовность осуществлять активную

двигательную деятельность» [4].

Однако, все авторы разделяют единое мнение и традиционно определяют основные физические качества: ловкость, гибкость, сила, быстрота, выносливость, коротко рассмотрим их.

Сила - это способность человека преодолевать внешнее сопротивление или противостоять ему за счет мышечных усилий (напряжений). Сила выражается через ряд способностей: собственно-силовые, скоростно-силовые, силовая ловкость, силовая выносливость.

Быстрота - способность человека совершать двигательные действия в максимально короткий отрезок времени. Быстрота – одно из наиболее трудно развиваемых физических качеств.

Выносливость - это способность длительно выполнять работу без снижения ее интенсивности и результативности. В учебных изданиях определены два вида выносливости: общая и специальная. **Общая выносливость** характерна для длительной физической нагрузки циклического характера (бег, плавание и др.). **Специальная выносливость** проявляется в преодолении утомления в условиях ограничения.

Ловкость - это способность быстро овладеть сложными движениями, быстро и точно пе-

рестраивать двигательную деятельность в соответствии с требованиями изменяющейся обстановки. Основу ловкости составляет ряд координационных способностей: способность к ориентированию, способность к ритму, способность к реагированию, вестибулярная устойчивость и другие.

Гибкость – это способность человека выполнять упражнения с большой и максимальной амплитудой. [5].

Термин «гибкость» разумно применять по отношению ко всему телу. По отношению к отдельным суставам, правильнее говорить «подвижность в тазобедренном суставе», «подвижность в локтевом суставе» и других.

Недостаточная подвижность в суставах влияет на проявление силы, быстроты реакции и скорости движений, выносливости и может привести к травмам суставов, растяжению мышц.

Средствами развития любого физического качества являются специфические физические упражнения, для развития того или иного двигательного качества применяются свойственные для него методы развития. Схематично физические качества человека показаны на рисунке 1.

Рис. 1 Схема физических качеств человека

В физическом развитии человека есть такие периоды, когда развитие определенных физических качеств происходит наиболее результативно, но воспитание других физических качеств снижено или затруднено.

Такие периоды называют *сенситивными* – благоприятными или чувствительными [6].

Обучение в благоприятный период принесет самый высокий запланированный результат. Данные периоды наиболее предрасположены для развития двигательных качеств. Знание временных диапазонов с различными темпами

прироста минимизирует временные затраты по воспитанию различных физических качеств, что положительно отражается на эффективности учебно- тренировочного процесса. Уже давно установлено, в каком возрасте, над какими качествами надо работать.

Следующий немало важный момент, как в учебном процессе по физическому воспитанию в школе, так и в учебно-тренировочном процессе спортсменов, это контроль за физической подготовленностью учащихся.

Физическая подготовленность является серъ-

езной составляющей здоровья учащихся, а повышение ее уровня - одна из основных задач физической культуры.

Контроль за физической подготовленностью позволяет установить уровень развития физических качеств, откорректировать содержание, объем и интенсивность физической нагрузки, в соответствии с определенными планами, а также применить индивидуальный подход в обучении [7].

В общей теории и методике спорта, контроль - это проверка, а также наблюдения с целью проверки. Контроль в спорте является предметом изучения спортивной метрологии. Данная дисциплина определяет контроль, как сбор информации о состоянии объекта и сравнение его реального состояния с должным и проверку [8].

Физическое состояние, в теории спорта, изучается, как минимум, с трех сторон: здоровье, телосложение и физиологические функции. Двигательную функцию включают в физиологические функции. Под двигательной функцией подразумевается физическая и техническая подготовленность спортсмена. Однако в научной литературе и в практике, все эти стороны, хотя и рассматриваются во взаимосвязи, чаще всего носят самостоятельный характер и изучаются по отдельности.

Оценка эффективности учебно-тренировочного процесса в ДЮСШа и СДЮСШОР должна осуществляться с одной стороны, по уровню функциональной подготовленности организма - работоспособности сердечно-сосудистой и дыхательной систем тренирующихся, а с другой - по уровню развития основных физических качеств.

При контроле уровня развития физических качеств учащихся, можно использовать самые различные батареи тестов, выбор которых зависит от поставленных перед тестированием задач и наличия нужных условий. Но в то же время, в связи с тем, что полученные данные тестирования можно оценивать лишь путём сопоставления, разумно подбирать те тесты, которые широко используют в теории и методике физической культуры и спорта.

В физическом воспитании под двигательным тестом понимают способ выполнения конкретного упражнения с целью определения уровня развития того или иного физического качества.

При подборе тестов по определению физической подготовленности к ним предъявляются нижеуказанные требования:

1. Стандартизованность - соблюдение комплекса мер, правил и требований к тесту, т. е. процедура и условия проведения тестов должны быть одинаковыми во всех случаях их использования.

2. Информативность - это степень точности, с которой он измеряет оцениваемое двигательное

умение или навык.

3. Надежность - характеристика теста, которая показывает в какой степени стабильны результаты тестирования при неоднократном обследовании.

4. Наличие системы оценок [9].

В подростковом возрасте физические упражнения, занятия различными видами спорта способствуют активизации умственной работоспособности и психической устойчивости, влияют на деятельность гормональной сферы, при этом резко сокращая выделение адреналина и гормонов стресса. Когда вы под напряжением или подвергаетесь любому из бесконечных раздражителей обыденной жизни, в организм поступает адреналин. Вы готовы действовать, но в то же время ничего не делаете, не ищете естественного выхода из создавшейся ситуации. Что происходит в этот момент в мышцах? Напряжение там и остается. Если мышцы вашей спины потеряли эластичность от недостатка упражнений, у вас возникает предрасположение к напряжению, вызываемому стрессом. С каждым днем мышцы спины напрягаются все больше, становятся менее эластичными и уже не в состоянии растягиваться до состояния полного покоя. Затем, в мышцах спины возникает спазм, причиняющий резкую боль и обрекающий вас на неподвижность. Некоторые отдают себе отчет в отрицательных последствиях неактивного образа жизни и стараются предпринять что-либо для улучшения своего здоровья» [10]. Некоторые авторы говорят о том, что наиболее эффективным для повышения уровня физического состояния подростков является тренировочный режим, направленный на совершенствование ведущих сторон моторики, т.к. при этом у подростков происходит наибольшее количество позитивных изменений в физической подготовленности, и работоспособности [11].

Рассмотрев полученные данные, можно сделать вывод о том, что излишне агрессивные подростки неуравновешенны, жестоки и замкнуты. Также было выявлено, что уровень агрессивности подростков, длительное время занимающихся 26 спортом, не превышает нормы. Таким образом, мы можем судить о том, что двигательная активность снижает чрезмерное эмоциональное и физическое напряжение.

Вследствие всего вышесказанного, нами разработан ряд рекомендаций для преподавателей физической культуры:

- в приобщении подростков к спорту главную роль играет положительная мотивация к занятиям. Необходимо чтобы подросток имел успех в спортивных соревнованиях;

- вовлечение подростка во внеурочную спортивную деятельность будет благотворно сказываться на эмоциональном и физическом состоянии в целом. Необходима пропаганда

здорового образа жизни, открытие спортивных секций и кружков;

- неудачи подростков необходимо воспринимать как неизбежные, но временные трудности. На данном этапе развития для подростков важна поддержка, как родителей, так и преподавателей. Индивидуальный подход, а также создание теплой, дружественной атмосферы будет способст-

вовать открытости подростка и доверительному отношению к старшим;

- необходимо замечать и поощрять успехи подростка. Акцентирование внимания на сильных сторонах характера и внешности подростка поможет сформировать позитивное отношение к себе и спорту.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М.: 1996. С.116, 206.
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры (общие основы теории и методики физического воспитания; теоретико-методические прикладных форм физической культуры): Учеб. для ин-тов физ. культуры. - М.: Физкультура и спорт, 1991 - 543 с.
3. Максименко А.М. Теория и методика физической культуры: учебник. - М.: «Физическая культура», 2005. - 544с.
4. Ашмарин В.П. Теория и методики физического воспитания: Учеб.для студентов фак. физ. культуры пед. ин-тов по спец. 03.03 «Физ. культура»/Б.А. Ашмарин, Ю.А. Виноградов, З.Н. Вяткина и др.; Под ред. Б.А. Ашмарина. - М.: Просвещение, 1990. - 287 с:
5. Курамшин Ю.Ф. Теория и методика физической культуры: учебник для вузов / Ю. Ф.Курамшин, В. И. Григорьев, Н. Е. Латышева [и др.]; под ред. Ю.Ф.Курамшина. - М.: Советский спорт, 2004 - 463 с.
6. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. -2-е изд., испр.и доп. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 450 с.
- Контроль физической подготовленности [Электронныйресурс]//-URL: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=888160> - Дата доступа: 18.02.2020
7. Спортивная метрология: Учеб.для инс-тов физ. культ. / Под ред. В. Н. Зациорского. - М.: Физкультура и спорт, 1982. - 256 с.
8. Екимова А.В. Тестирование физической подготовленности студентов: метод. рекомендации / А.В.Екимова, С.А.Марчук, Т.Ю.Степина. – Екатеринбург: УрГУПС, 2015. – 32 с.
9. Гельб Г., Зигель П. Обезболивание без лекарств. Минск: 1990 – 143с.
10. Тиунова О.В., Сонькин В.Д. Модель рациональной классификации физических нагрузок // Моделирование и комплексное тестирование в оздоровительной физической культуре: Сборник научных трудов. М., 1991, С.45 – 57.

REFERENCES:

1. Semenyuk L.M. Psihologicheskie osobennosti agressivnogo povedeniya podrostkov i usloviya ego korrekcii. M.: 1996. S.116, 206.
2. Matveev L.P. Teoriya i metodika fizicheskoy kul'tury (obshchie osnovy teorii i metodiki fizicheskogo vospitaniya; teoretiko-metodicheskie prikladnyh form fizicheskoy kul'tury): Ucheb. dlya in-tov fiz. kul'tury. - M.: Fizkul'tura i sport, 1991 - 543 s.
3. Maksimenko A.M. Teoriya i metodika fizicheskoy kul'tury: uchebnik. - M.: «Fizicheskaya kul'tura», 2005. - 544s.
4. Ashmarin V.P. Teoriya i metodiki fizicheskogo vospitaniya: Ucheb.dlya studentov fak. fiz. kul'tury ped. in-tov po spec. 03.03 «Fiz. kul'tura»/B.A. Ashmarin, YU.A. Vinogradov, Z.N. Vyatkinia i dr.; Pod red. B.A. Ashmarina. - M.: Prosveshchenie, 1990. - 287 s:
5. Kuramshin YU.F. Teoriya i metodika fizicheskoy kul'tury: uchebnik dlya vuzov / YU. F.Kuramshin, V. I. Grigor'ev, N. E. Latsysheva [i dr.]; pod red. YU.F.Kuramshina. - M.: Sovetskij sport, 2004 - 463 s.
6. Holodov ZH.K., Kuznecov B.C. Teoriya i metodika fizicheskogo vospitaniya i sporta: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij. -2-e izd., ispr.i dop. - M.: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2003. - 450 s.
7. Kontrol' fizicheskoy podgotovlennosti [Elektronnyjresurs]//-URL: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=888160> - Data dostupa: 18.02.2020
8. Sportivnaya metrologiya: Ucheb.dlya ins-tov fiz. kul't. / Pod red. V. N. Zaciorskogo. - M.: Fizkul'tura i sport, 1982. - 256 s.
9. Ekimova A.V. Testirovanie fizicheskoy podgotovlennosti studentov: metod. rekomendacii / A.V.Ekimova, S.A.Marchuk, T.YU.Stepina. – Ekaterinburg: UrGUPS, 2015. – 32 s.
10. Gel'b G., Zigel' P. Obezbolivanie bez lekarstv. Minsk: 1990 – 143s.

11. Tiunova O.V., Son'kin V.D. Model' racional'noj klassifikacii fizicheskikh nagruzok // Modelirovanie i kompleksnoe testirovanie v ozdorovitel'noj fizicheskoy kul'ture: Sbornik nauchnyh trudov. M., 1991, S.45 – 57.

Сведения об авторах:

Испандиярова А.М. - к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Шекербек С.Қ. - магистр, ст. преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Қонарбаев Ж.Ө - доцент, Шымкент университет,
Шымкент, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Испандиярова А.М. - п. ғ. к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
Шекербек С. Қ. - магистр, аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
Қонарбаев Ж. Ө – доцент, Шымкент университеті,
Шымкент, Қазақстан

Informationa about the authors:

Ispandiyarova A.M.- Ph. D., Associate Professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan
Shekerbek S. K. - Master's Degree, Senior Lecturer,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan
Konarbayev Zh. O - Associate Professor,
Shymkent University,
Shymkent, Kazakhstan

ӘОЖ 502.3.

А.М. ИСПАНДИЯРОВА^{1*}, Ж.А. ЖУНИСБЕКОВА², С.Қ. КУЛБАЕВ³¹³Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ДЕҢГЕЙІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ФОРМАЛАРЫ

Түйін. Мақалада дене шынықтыру сабақтарында пән мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастыру формалары қарастырылған. Дене шынықтыру жаттығуларын орындау баланың физиологиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дұрыс тұлға болып қалыптасуына тікелей қатысы көрсетілген.

Түйінді сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты.

ФОРМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье рассмотрены формы формирования профессионального уровня учителя-предметника на уроках физической культуры. Показано непосредственное отношение выполнения физических упражнений к становлению ребенка физиологически, психологически и педагогически правильной личностью.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни.

FORMS OF FORMATION OF THE PROFESSIONAL LEVEL OF THE FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHER

Summary. The article considers the forms of formation of the professional level of a subject teacher in physical education classes. The direct relation of performing physical exercises to the formation of a child as a physiologically, psychologically and pedagogically correct person is shown.

Keywords: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle.

Қоғамдық қарым-қатынастардың өзгеруі, жаңа білімнің жинақталуы, өндірістің жетілдірілуі, әлемдік білім кеңістігіне енуіміз - жоғары, кәсіби білім беретін оқу оындарының алдына бәсекеге қабілетті білікті мамандар дайындау үшін адамның құзырлылық қабілеттерін қалыптастыруды талап етеді. Себебі жаңа формация мұғалімдері кәсіби тұрғыда қалыптастыруы тиіс. Қазіргі кезеңде мектептегі жас ұрпақ тәрбиесі, оның жеке тұлғасының жаңаша қалыптасуы, әлеуметтік дүниеге көзқарасы, жалпы болмысы жоғары оқу орындары даярлайтын болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығына байланысты. Дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуы – жас ұрпаққа қоғам міндеттеп отырған талаптарға жауап беретіндей тәрбие мен білім беру. Сол себепті болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерін кәсіби дамыту мен құзырлылықтарын қалыптастыру ол бүгінгі біздің алдымызда тұрған міндеттердің бірі. Сонымен қатар «Білім ғасыры» атанған ХХІ ғасырда оқу мен тәрбие үрдісін жаңаша ұйымдастыру қажеттілігі туындады. Бүгінгі болашақ мамандар - ертеңгі егеменді еліміздің тізгінін ұстар иелері.

Қазіргі кезеңде болашақ маманның кәсіби деңгейінің даму үрдісіндегі мазмұны мен құрылымы анықталды. Зерттеу барысында болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастыруды әдіснамалық, теориялық, оқу-әдістемелік және ақпараттық технологиялық тұрғыда қамтамасыз етуге бағытталған ғылыми-әдістемелік жүйесі жасалды. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастыру жолдарын анықтау мақсатында Астана қаласы гуманитарлық колледжінің «Дене шынықтыру және спорт» мамандығы студенттеріне үш кезеңнен тұратын тәжірибелік- эксперимент жұмысын ұйымдастыру жоспарланды.

Экспериментке «өндірістік педагогикалық практика» атты педагогикалық практикасына шығатын 2- курс студенттерінен 38 (оның 20-і эксперимент тобында, бақылау тобында 18) студент қатысты.

Жүргізілетін анықтау эксперименті төмендегідей бірнеше бағытта жүзеге асырылды:

1. Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың ғылыми негіздері: әдіснамалық, теориялық және ғылыми-ә-

дістемелік жүйесін анықтау;

2. Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың моделін жасау;

3. Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың деңгейлерін анықтау.

Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру да жүргізілген тәжірибелік-эксперимент жұмыстарының нәтижесі бірнеше бағытта жүзеге асты. Тәжірибелік- эксперимент: анықтау, қалыптастыру, бекіту кезеңдерінен тұрады.

Тәжірибелік эксперимент бойынша болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби деңгейін қалыптастыруға бағытталған «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын және типтік бағдарлама бойынша оқылтын «Педагогикалық мамандыққа кіріспе», «Педагогика», «Психология және адам дамуы», «Бастауыш мектептегі дене тәрбиесі жұмысының теориясы мен әдістемесі»; «Оқытудың педагогикалық технологиясы», «Дене тәрбиесі пәнін оқытудың теориясы мен әдістемесі» және т.б.пәдердің мазмұны-

на талдау жасадық. Талдау нәтижесі, болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастыруға пәндерді оқытумен ғана шектелу жеткіліксіз екенін көрсетеді. Сонымен қатар, студенттермен жүргізілетін аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыстарының мазмұны, өтілу формаларының талабы төмен екендігін көрсетіп отыр.

Осы кемшіліктерді ескере отырып, тәжірибелі- эксперимент жұмысымыздың мазмұнында болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың формаларын, әдістерін көрсеттік.

Жүйеде аталған сапаны қамтамасыз етудің әр бағытының мәні мен мазмұны анықталды. Жоғары педагогикалық оқу орындарында болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың психологиялық дайындығында сынып оқушыларының дене шынықтыру пәндеріне қызығып қатысуға дайындығы, болашақ мұғалімнің кәсіби тұлғалық қасиеттері, педагогикалық мәселелерді шеше білу, білім алу барысында оқыту әдістері мен технологияларын меңгеруі қалыптасады (1 кесте).

Кесте 1. Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың ғылыми әдістемелік жүйесі

Жоғары оқу орнында білім беру үдерісін қамтамасыз ету бағыттары	Мәні	Мазмұны
Әдіснамалық тұрғыда қамтамасыз ету	<ul style="list-style-type: none"> Тұлғаның іс-әрекетте даму теориясы Іс-әрекет теориясы Қабілет теориясы Педагогикалық құзыреттілік теориясы Педагогикалық үдеріс теориясы Инновация теориясы 	<ul style="list-style-type: none"> Әдіснамалық, теориялық және ғылыми-әдістемелік білімдерге негізделіп, нәтижеге бағдарланған болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың жүйесін жасау; Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастыруда әдіснамалық тұрғыларға сүйену.
Теориялық тұрғыда қамтамасыз ету	<ul style="list-style-type: none"> Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім берудің стандартында көрсетілген пәндер мен элективті курстардың мазмұны; ҚР мемлекеттік жалпыға міндетті бастауыш білім беру стандартында көрсетілген пәндер мазмұны бойынша білімдер жүйесі 	<ul style="list-style-type: none"> Жоғары оқу орнында оқыту үдерісін ұйымдастыруда теориялық пәндер мазмұнын меңгерту үшін ОӘК жасау, семинар, практикалық, лабораториялық сабақтардың, педагогикалық және өндірістік іс-тәжірибелердің бағдарламаларын түзу. Қосымша әдебиеттермен жұмыс.
Оқу-әдістемелік тұрғыда қамтамасыз ету	<ul style="list-style-type: none"> Оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес ғылыми-әдістемелік, дидактикалық материалдардың, білім беру стандарттары мен типтік оқу бағдарламаларының, оқу жоспарлары мен жұмыстық оқу жоспарларының, пәндердің ОӘК-і, оқулықтар мен оқу құралдарының жиынтығы 	<ul style="list-style-type: none"> Жаңашыл тәжірибені оқу үдерісіне енгізу және әдістемелік көмек көрсету;

Зерттеу барысында ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді зерделеу мен кәсіби дайындықтың моделін жасау жолдарына жүргізілген талдау бізге болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейінің құрамындағы сапа мен қабілеттерді әдіснамалық, теориялық, әдістемелік, технологиялық негізгі төрт компоненттерге топтауға және олардың өлшемдері мен көрсеткіштерін анықтауға мүмкіндік жасады.

Мұндағы компоненттердің алынған өлшемдер (мотивациялық, мазмұндық, үдерістік, бағалаушылық-рефлексиялық) бойынша көрсеткіштерін біз дидактикалық біліктіліктің бес компонентіне (білім, білік, дағды, тәжірибе және қабілет) сүйене отырып дайындадық.

Әдіснамалық компонент болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің әдіснамалық білімге ынтасы мен қызығушылығын, әдіснамалық тұғырларды, білімдерінің мазмұндық деңгейін, оны өз тәжірибесінде қолдана білуі мен өзінің әдіснамалық білім, білік, дағды, қабілет және тәжірибесінде және өзінің әдіснамалық білім мен білігін бағалай білуінен көрінеді.

Теориялық компонент кәсіби деңгейінің қалыптасуына негіз болатын теориялар мен бастауыш мектепте оқытылатын пәндердің мазмұны бағытындағы білімдер жүйесін, оларды жүзеге асырудағы біліктілігін, дағдысы мен қабілеті және теориялық білім, біліктеріне рефлексия жасай білуімен сипатталады.

Әдістемелік компонент дене шынықтыру пәні білім берудің мемлекеттік стандартындағы пәндерді оқытудың әдіс-тәсілдерін білуге, өзінің кәсіби деңгейін дамытуға ынтасы, дидактикалық біліктер туралы білімдер жүйесі, оларды практикада қолдана білу және әдістемелік білім, білік, дағдыларын іс-тәжірибеде қолдануын және оны бағалау деңгейінен көрінеді.

Технологиялық компонент болашақ мұғалімнің оқытуда инновациялық іс-әрекетке ұмтылуы, дене шынықтыру пәнінде қолданылатын педагогикалық технологияларды іріктей және қолдана білуі, ақпараттық, компьютерлік технологиялардан сауаттылығы, оларды оқу-тәрбие барысында қолдана білуімен және өзінің технология саласындағы сапалық қасиеттерін бағалау, рефлексия жасауымен өлшенеді.

Зерттеу жүргізу барысында ЖОО білімгерлерді оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес ғылыми-әдістемелік, дидактикалық материалдардың, білім беру стандарттары мен типтік оқу бағдарламаларының, оқу жоспарлары мен жұмыстық оқу жоспарларының, пәндердің ОӘК-і, оқулықтар мен оқу құралдарының жиынтығына талдау жүргізу жұмыстары көп нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Мұндағы сипатталған компоненттердің бірлескен қызметі ізделініп отырған кешенді сапаның бар не жоқ екендігін, мөлшерін, деңгейін көрсетеді. Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалім-

дерінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың өлшемдері мен көрсеткіштері: **мотивациялық, мазмұндық, үдерістік.**

Мотивациялық компонентке: кәсіби деңгейлікті тәжірибеде қолдануға ұмтылысы;

- пәндерді оқыту үдерісінде ақпараттық және инновациялық технологияларды қолдану керектігін түсінуі;

- оқытуда инновациялық іс-әрекетке ұмтылуы;

- компьютерлік сауаттылыққа ұмтылуы;

- нтерактивті тақта, мультимедиамен жұмыс жасауға ынтасы;

- іс-әрекет, тұлға дамуы, құзыреттілік, нновациялық теорияларына қызығушылығы;

- интеллектуалдық шығармашылық ізденістері;

- кәсіби біліктілігін дамытуға деген ұмтылысы.

- кәсіби деңгейлікті тәжірибеде қолдануға ұмтылысы;

- нтерактивті тақта, мультимедиамен жұмыс жасауға ынтасы және т.б.

Мазмұндық компоненттерге: әдіснамалық тұғырларды білуі;

- әдіснамалық, философиялық білімдерді меңгеруі;

- педагогиканың теориясы мен әдіснамасы жайлы білімдері;

- дамыта оқытудың психологиялық негіздерін білуі;

- философия және ғылыми әдіснама терминологиясын меңгеруі;

- түйінді құзыреттіліктер туралы білімдер жүйесі;

- педагогикалық іс-әрекет, құзыреттілік теориясы туралы білімдері;

- технологияларды іріктеу критерийлерін білуі;

- оқыту технологияларының мәні мен мазмұнын білуі;

- ақпараттық және компьютерлік технологиядан сауаттылығы;

- педагогикалық технологиялардың философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздерін білуі және т.б.

Үдерістік компоненттерге: әдіснамалық тұғырларды өзінің іс-тәжірибесінде пайдалана алуы;

- әлеуметтік тәжірибесінің болуы;

- қарым-қатынас дағдысын меңгеруі;

- педагогика ғылымының жетістіктерін мектеп практикасына енгізуге дайындығы;

- оқу-тәрбие үдерісін жобалап, құра білу, сезіну, педагогикалық міндеттерді шығармашылықпен шеше алуы;

- пәндерді оқытуда инновациялық технологияларды қолдана алуы;

- пәндерді оқытуда ақпараттық технологияларды қолдана алуы;

- оқушылардың түйінді құзыреттіліктерін қа-

лыптастыруды жүзеге асыра білуі;

- оқытудың әдіс-тәсілдерін білуі;
- дидактикалық біліктерді жүзеге асыру іскерлігі және т.б.

Дегенмен, сипаттаманың болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің тұлғасындағы ізделініп отырған сапаның шамасынан жалпы мағлұмат беруге мүмкіндігі бар деп есептейміз. Осының негізінде біз ғалымдардың (И.Ф.Исаев және т.б.) еңбектеріне сүйене отырып, болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дидактикалық құзыреттілігінің төменгі, орта, жеткілікті және жоғары деңгейлерін анықтауға мүмкіндік алдық.

Төменгі деңгей (бейімделу)-құзыреттілік туралы түсініктері таяз, кәсібилікке талпынысы жеткіліксіз, өз бетімен ізденуге, білімін көтеруге ықтиярсыз, дидактикалық біліктілігі, өз қызметінің нәтижелерін саралау, баға беру деңгейі төмен, адамдармен тіл табысуға, білім, білік, дағдыларды игеруге құлықты емес.

Орта деңгей (репродуктивтік)-кәсіби құзыреттілік жайлы білімдері, қызығушылықтары бар, бірақ тұрақты емес, кәсіби құзыретті мұғалім болудың қажеттілігін сезінеді, дидактикалық біліктілігі болғанмен, оны іс жүзінде қолдануы нашар, көмек қажет етеді, оқытудың жаңа технологияларын қолдануға ұмтылады, бірақ жүйелі емес, өзінің кәсіби әрекетіне баға беріп отыруды дағдыға айналдырмаған, ұжымда жұмыс жасай алады, бірақ үнемі еркін қарым-қатынасқа түсе алмайды.

Жеткілікті деңгей (эвристикалық)-кәсіби деңгейіне деген көзқарасы жақсы, дидактикалық біліктілігі біршама қалыптасқан, оқытудың әдіс-тәсілдерін, технологияларын қолдануға, шығармашылықпен жұмыс істеуге қабілеті бар, бірақ тұрақты қолдануға машықтанбаған, жұмысында жоғары нәтижеге жету үшін қосымша материалдарды, ақпараттарды тауып, оларды іріктей алады, өзінің кәсіби іс-әрекетіне баға бере біледі, мәдени қарым-қатынасқа икемді.

Жоғары деңгей (креативтік) - кәсіби деңгейге деген қызығушылығы тұрақты, оны өзінің кәсіби іс-әрекетінің мәні деп есептейді, білім, білік пен дағдыларды игеруге қызығушылықтары жоғары. Педагогикалық қызметте кәсіби-дидактикалық деңгейліктің қажеттілігін саналы түрде түсінеді. Проблеманың шешімін табу, ақпараттық, коммуникативтік құзыреттіліктері қалыптасқан, сабақтарды жобалай біледі, ұйымдастыра алады және оқытудың түрлі әдіс-тәсілдерін, технологияларын қолданып өткізе алады, адамдармен тез тіл табысады, ұжымда, әлеуметтік ортада беделді. Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негіздеріне сәйкес, анықталған компоненттер мен болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың педагогикалық шарттары негізінде құрылымдық-мазмұндық-үдерістік моделі жасалды. Олар:

- оқу үдерісін оқытудың белсенді әдістері мен технологиялары негізінде ұйымдастыру және

әдістемелік құралдармен, ақпараттық технологиялармен қамтамасыз ету;

- кафедра ұжымының және профессор-оқытушылар құрамының студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы мақсатты бағыттылығы және келісімі.

Ұсынылған модель бойынша болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің кәсіби деңгейін қалыптастыру үдерісінде студенттермен төмендегі іс-әрекеттер жүргізілді:

- инновациялық әдістерді, құралдарды, қазіргі технологияларды қолдана отырып, сапалы білім беру;

- педагогикалық қызметке, іс-әрекетке ынталандыру; өзін-өзі тұлғалық және кәсіби дамыту, өзін-өзі жетілдіруге дағдыландыру;

- кәсіби және тұлғалық даму мен жаңа технологияларды меңгеруді байланыстыруды, педагогикалық, психологиялық диагностика әдістерін меңгеруді үйрету;

- педагогикалық үдерісті жобалай білу және ұйымдастыру біліктілігін қалыптастыру;

- студенттерге кәсіби тәжірибе жинау үшін оқу-тәрбие үдерісінде оқытудың жаңа технологияларын қолдана отырып сабақ жүргіздіру;

- кәсіби деңгейлік қалыптастыруды бастауышта оқытылатын дене тәрбиесі пәнінің әдістемелерімен жүйелі байланыстыра жүргізуге машықтандыру.

Атап көрсеткен жөн, жоғары оқу орны оқытушысының ең жоғарғы міндеті — студенттердің өз кәсіби деңгейін тұрақтандыру, толықтыру-механизмдерінің жұмысын басқару мүмкіндігінің кезең-кезеңімен қалыптасуына психологиялық-педагогикалық жағдайлар туғызу. Жағдайларды жақсарту кезеңдері — студент іс-әрекетін оқытушының басқаруы, кәсіби деңгейлік механизмдерін оқытушы мен студенттің біріге басқаруы, өзіндік кәсіби даму үдерісін болашақ маманның өзі басқаруы.

Жоғары кәсіби білім беру жағдайында студенттің өзіндік оқу-танымдық, кәсіби-практикалық іс-әрекеті кәсіпті меңгерудің негізгі көзі болады. Теориялық және практикалық даярлық тұтас кәсіби деңгейлікке жинақтау үшін кәсіби білім берудің жалпы стратегиясындағы жедел орындалатын оқу тапсырмалары мен олардың функциялары арасында мағыналы байланыс орнатуға психологиялық-педагогикалық негіз салу қажет.

Қорыта келгенде, кәсіби деңгейлік қалыптасуы мен дамуындағы жоғары оқу орны білімдендірудің ішкі жүйесі мазмұнына мыналар кіретінін айқын көрсетуге болады:

- субъектілік жүзеге асырушылық, мазмұндық технологиялық және пәндік-нәтижелік кәсіби міндеттер. Оларды шешу кілті:

- кәсіби білім беру бағдарламасының барлық циклдік іс-әрекетінің амалдары мен ол жөніндегі білім;

- болашақ маманның бағытталуы мен іскерліктерін тұрақтандыру, толықтыру мен трансформациялаудың пәндерді оқу және практика кезінде қолданылатын механизмдері;

- кәсіби міндеттерді орындауға теориялық және практикалық даярлық пен мүмкіндікті кезең-кезеңімен синтездеу үшін пайдаланылатын кәсіптану пәндерінің циклі.

Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби деңгейін қалыптастыру мақсатында педагогикалық-тәжірибе жұмысы ұйымдастырылды.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың мақсаты – болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың әдістемесін тәжірибеде тексеру.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың міндеттері:

1) болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің бастапқы кәсіби деңгейін айқындау;

2) болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби деңгейінің қалыптасу деңгейлерін белгілеу;

3) болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби-дидактикалық деңгейін қалыптастыруға арналған жүйені тәжірибеге енгізу;

4) тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың нәтижелерін статистикалық, математикалық өңдеу.

Қорытынды кезеңде ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, студенттерге түйінді кәсіби деңгейлік қалыптасуын тексеруге арналған тапсырмалар пайдаланылады.

Студенттердің өзін кәсіби маман ретінде сезінуін, өзіне сенімін арттырып, мұғалім ретінде қалыптасуға мүмкіндік беретін амалдардың бірі – «Болашақ жыл мұғалімі» конкурсын өткізу.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейлігін қалыптастыруға тиімді әсер ететін жұмыстардың бірі – жаңашыл мұғалімдер тәжірибесін үйрену, түрлі әдістемелік семинарларға және т.б. қатысу. Бұл тұрғыда да студенттер көптеген практик мұғалімдердің сабақтарына қатысу, оны талдау, өз тәжірибелерін байытуға мүмкіндік алды.

Соңғы кезеңнен кейінгі студенттердің қалыптасу деңгейі біршама жақсы жағына өзгерген. Төменгі деңгейдегі студенттер жоқ, орта деңгейдегі студенттер саны да азайып, көпшілік студент жеткілікті деңгейге жеткен. Эксперименттік топ студенттердің үштен бір бөлігі жоғары деңгейден көрініп отыр.

Бұл көрсеткіш болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби деңгейін қалыптастыру үшін жүйелі де мақсатты жұмыс нәтижеге жеткізетінін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Молдажанов Ә.А.Көпаспектілі іс-әрекет жағдайында болашақ аудармашылардың коммуникативтік құзыретін қалыптастыру.- Алматы, 2008.-№3 – 3-8 б7
2. Әбішева С., Құдайбергенова К.С. Қазақтың Қанипасы. Ұстаз портреті. «Білім» баспасы. -2005.-320б.
3. Сарыбеков М. Н., А. О. Мұхаметжанова «Жаһандану кезеңдегі педагог даярлығы» // Қарағанды ун-тінің хабаршысы. Педагогика сер. - 2008. - №4. - С. 135-140 б.
4. Хмель Н.Д. Теоритические основы профессионального подготовки учителя. – Алматы: Ғылым. 2008.-320
5. Бейсенбаева А.А.Гуманизация образования как ключевая тенденция развития общества. Материалы Международной научно- практической конференции «Образование и наука без границ» - Киев, 2010, -158 б
6. Карбаева А.С. Профессиональная готовность будущего учителя к организации межличностных отношений учащихся в целостном педагогическом процессе: автореферат дис. канд. пед. наук: 13.00.08: защищена 01.09.2008 / АйнурСадивакасовна Карбаева; Казахский ун-т междунар. отношений и мировых языков им. Абылай хана. - Алматы, 2008. - 25 с. - Библиогр.: с. 25.

REFERENCES:

1. Moldazhanov Ә.А.Көпаспектілі іс-әрекет жағдайында болашақ аудармашылардың коммуникативтік құзыретін қалыптастыру.- Алматы, 2008.-№3 – 3-8 б7
2. Әбішева С., Құдайбергенова К.С. Қазақтың Қанипасы. Ұстаз портреті. «Білім» баспасы. -2005.-320б.
3. Sarybekov M. N., A. O. Muxametzhanova «Zhahandanu kezeңdegi pedagog dayarlyғы» // Qaragandy un-tiniң habarshysy. Pedagogika ser. - 2008. - №4. - S. 135-140 b.
4. Hmel' N.D. Teoriticheskie osnovy professional'nogo podgotovki uchitelya. – Almaty: Fylym. 2008.-320
5. Bejsenbaeva A.A.Gumanizaciya obrazovaniya kak klyuchevaya tendenciya razvitiya obshchestva. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno- prakticheskoy konferencii «Obrazovanie i nauka bez granic» - Kiev, 2010, -158 b
6. Karbaeva A.S. Professional'naya gotovnost' budushchego uchitelya k organizacii mezhlichnostnyh otnoshenij uchashchihsya v celostnom pedagogicheskom processe: avtoreferat dis. kand. ped. nauk: 13.00.08: zashchishchena 01.09.2008 / AjnurSadivakasovna Karbaeva; Kazahskij un-t mezhdunar. otnoshenij i mirovyh yazykov im. Abylaj hana. - Almaty, 2008. - 25 s. - Bibliogr.: s. 25.

Авторлар туралы мәлімет:

Испандиярова А.М. - п.ғ.к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
Жунисбекова Ж.А., - п.ғ.к., доцент,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан
Кулбаев С.Қ., - п.ғ.к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Сведения об авторах:

Испандиярова А. М. - к. п. н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Жунисбекова Ж. А., - к. п. н., доцент,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан
Кулбаев С. К., - к. п. н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Informationa about the authors:

Ispandiyarova A.M. - candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan
Zhunisbekova Zh.A, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
South Kazakhstan University named after M. Auezov,
Shymkent, Kazakhstan
Kulbayev S.K. - candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

ӘОЖ 502.3.

А.М. ИСПАНДИЯРОВА^{1*}, С.Қ. КУЛБАЕВ², А.К. УСКЕНАЛИЕВ³¹²³Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ДЕҢГЕЙЛІГІН АРТТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Түйін. Мақалада болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби дейшейін арттыру жолдары мен қалыптасқан тәжірибе қарастырылған. Кәсіби деңгейлікті деңгейлікті меңгеру, қалыптастыру мен дамыту механизмінің жұмысы ретінде студенттің кәсіпті меңгеру іс-әрекетінің субъектілік, нысандық, пәндік компоненттерінің бірізді, үйлесімді ықпалдастығы ретінде ұғынылады.

Түйінді сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты.

ОПЫТ ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме. В статье рассмотрены сложившийся опыт и пути повышения профессионального уровня будущего учителя физической культуры. Под профессиональной устойчивостью понимается последовательное, гармоничное сочетание субъектного, формального, предметного компонентов деятельности студента в овладении профессией как работой механизма овладения, формирования и развития профессионализма.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни.

EXPERIENCE IN IMPROVING THE PROFESSIONAL LEVEL OF A FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHER

Summary. The article considers the existing experience and ways to improve the professional level of a future physical education teacher. Professional stability is understood as a consistent, harmonious combination of subjective, formal, and subject components of a student's activity in mastering a profession as a mechanism for mastering, forming, and developing professionalism.

Keywords: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle.

Болашақ мұғалімнің кәсіби деңгейлігін қалыптастырудың теориялық негізі біртұтас педагогикалық үдеріс, оқыту үдерісіндегі пәнаралық интеграция, құзыреттілікті қалыптастыру, инновациялық теорияларына сүйенеді.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің кәсіби деңгейлігінің қалыптасуы әдіснамалық, теориялық, әдістемелік және технологиялық компоненттердің бірлігінде және өлшемдер мен көрсеткіштердің негізінде жасалған құрылымдық – мазмұндық – үдерістік модельге байланысты.

Студенттердің кәсіби деңгейлігін қалыптастыруда болашақ маман дайындайтын оқу орны профессор-оқытушыларының осы бағыттағы және білім, ғылым саласындағы жаңалықтардан хабардар болып, өз білімдерін үздіксіз көтеріп отыруларының маңызы зор.

Зерттеу барысында теориялық-әдіснамалық әдебиеттерді талдау арқылы дене тәрбиесі мұғалімдерінің кәсіби деңгейін қалыптастыру жоғары оқу орындарында маман даярлаудың бүгінгі күнгі талаптарын ескере отырып жасалған біртұтас, жүйелі жұмысының сапалы құрылған мазмұнда жүргізілуіне және болашақ мұғалімнің өзінің ын-

тасы мен жігеріне, ұмтылысы мен қызығушылығына байланысты екені анықталды.

Студент іс-әрекетінің кәсіби маңызды бағытын психология, педагогикамен қамтамасыз ету үшін және оқу-танымдық, кәсіби-практикалық іскерліктерін қалыптастыру үшін кәсіби деңгейлікті меңгеру, жүзеге асыру мен дамыту механизмдері қолданылады. Бұлар кәсіпті меңгеру үдерісінің ішкі әрекеттенуінің сипатын береді. Кәсіби деңгейлікті деңгейлікті меңгеру, қалыптастыру мен дамыту механизмінің жұмысы ретінде студенттің кәсіпті меңгеру іс-әрекетінің субъектілік, нысандық, пәндік компоненттерінің бірізді, үйлесімді ықпалдастығы ретінде ұғынылады.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмыстарды өткізуде ғылыми - педагогикалық, психологиялық, тарихи және әдістемелік әдебиеттерге шолу жасай отырып, қойылған проблемаға алдын-ала тиянақты талдау жасау; зерттеу проблемасына байланысты теориялық және практикалық еңбектерді талдау; эксперимент жұмысын жүргізудің оңтайлы әдіс-тәсілдерін қарастыру; жүйелі түрде ақпарат жинақтау және экспериментті ұйымдастыруға түзетулер енгізу сияқты тиімділік

шарттарын басшылыққа алдық.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың анықтау эксперименті кезінде осы мәселенің қазіргі кездегі зерттелу барысы, оған әсер ететін жағдайларды анықтау мақсатында жұмыстар жүргізіп, оны болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың өлшемдері мен көрсеткіштеріне сүйеніп жасалған кешенді әдістеме көмегімен жүзеге асырдық.

Кешенді диагностикалау әдістемесі дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың өлшемдері мен көрсеткіштерін пайдалана отырып жасалған бірі арқылы бірін тексеру нәтижесінде нақты ақпарат алуға мүмкіндік беретін әдістер мен әдістемелер жиынтығынан тұрады.

Диагностикалық инструментарий 5 - кестеде көрсетілген.

Тәжірибелік эксперимент бойынша болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби деңгейлігін қалыптастыруға бағытталған «Дене тәрбиесі» мамандығының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын және типтік бағдарлама бойынша оқылатын «Педагогикалық мамандыққа кіріспе», «Педагогика», «Бастауыш мектептегі дене тәрбиесі жұмысының теориясы мен әдістемесі»; «Оқытудың педагогикалық технологиясы», «Дене тәрбиесі пәнін оқытудың теориясы мен әдістемесі» және т.б.пәдердің мазмұнына талдау жасадық.

Кесте 1. Дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің кәсіби деңгейлігінің қазіргі жағдайын анықтаудың диагностикалық инструментарийі

Критерийлері	Көрсеткіштері	Диагностикалық әдістемелер мен әдістер
Кәсібилікке ынтасының болуы	Өзінің кәсіби - дидактикалық деңгейлігін дамытуға деген қызығушылығы мен талпынысы	«Мамандық таңдауда қателескен жоқсың ба?» сұрақ – жауап; «Өз мамандығың туралы бірер сөз» сұхбат.
	Кәсіби–дидактикалық деңгейліктің мәнін, қажеттілігін білуі	«Кәсіби деңгейліктің мәні, қажеттілігі» туралы әңгіме; «Құндылықтар пирамидасы» әдістемесі.
	Өзін кәсіби маман ретінде сезіну және өзіне кәсіби қызметтің субъектісі ретінде қарау	Анкета; кәсіби деңгейлікке әсер ететін факторларды ранжирлеу; өзіне мінездеме жасау.
Кәсіби қызметтің теориялық – әдіснамалық негіздерін меңгеруі	Кәсіби біліктілігі, сауаттылығы	Сабақ және күнтізбелік жоспарлар; сауалнама; қосымша материалдармен жұмыс
	Педагогикалық іс-әрекет теориясының кәсіби деңгейлік тұрғысындағы негіздерін өз тәжірибесінде пайдалана алуы	Теориялық тапсырмалар, іскерлік ойындар, өткізген сабақтарға талдау
	Педагогикалық үдеріс теориясының негіздерін пайдалана алуы	Теориялық тапсырмалар; іскерлік ойындар; өткізген сабақтарға талдау
	Оқытудың технологиялары туралы түсінігі	Тест тапсырмалары; теориялық тапсырма; сауалнама
	Бастауышта оқытылатын пәндердің ғылыми негіздерінен білімдер жүйесі	Тест тапсырмалары; теориялық және практикалық тапсырмалар; педагогикалық міндеттерді шешу
	Түйіндік құзыреттіліктер туралы білімдер жүйесі	Сауалнама; практикалық тапсырма
Оқытудың әдістері мен оны оқу үдерісінде жүзеге асыруды меңгеру	Кәсіби деңгейлігін тәжірибеде қолдана алу біліктері	Сабақ өткізу және оны жазбаша талдау
	Пәндерді оқытуда ақпараттық технологияларды және компьютерді пайдалана алуы	Практикалық тапсырма; бақылау, сабаққа қатысу; талдау
	Оқушылардың түйіндік құзыреттіліктерін қалыптастыру әдістерін жүзеге асыра алу біліктері	Практикалық тапсырма; аяқталмаған сөйлемдер әдісі
	Кәсіби біліктерді жүзеге асыра білудегі іскерлігі	Теориялық тапсырма; сабақтарға қатысу және оны жазбаша талдау
	Шығармашылық қабілетінің болуы	Шығармашылық жұмыстарға талдау; проблемалық ситуацияларды шешу

Өзінің және өзгенің іс-әрекетін бағалай алу қабілетінің болуы	Өзінің педагогикалық іс - әрекетіндегі жетістіктер мен кемшіліктерді талдап, бағалай алу	Сауалнама; Н.В. Кузнецованың бағалау және өзінің ұмтылысын бағалауы; бақылау
	Нәтижені диагностикалаудың әдістерін білу	В.П. Симоновтың әдістемесі
	Алға мақсаттар белгілей білу	Жоспарлау; жобалау

Анықтау экспериментінің нәтижелері болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастырудың мазмұны мен әдістемесін жасап, оның тиімділігін тәжірибелік-педагогикалық жұмыста эксперименттік топ арқылы тексеру бағытында арнайы жұмыс ұйымдастырудың және оны өткізудің қажеттігін туғызды.

Зерттеу барысында қарастырылған теориялық-әдіснамалық қағидалар, анықтау экспериментінің нәтижелері, оларды болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейлерін қалыптастырудың өлшемдерімен салыстыру, жоғары оқу орнындағы педагогикалық үдерістің мазмұны мен ерекшеліктерін ескеру бізге қалыптастыру экспериментінің бағытын анықтауға мүмкіндік берді. Әр кезеңнен кейін студенттердің кәсіби деңгейі тексеріліп отырды.

Қалыптастырудың бірінші кезеңінде болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейі элементтерін қалыптастыруға жалпы білім беру пәндерінің әсері мен жоғары оқу орны педагогтарының қызметін теориялық семинар арқылы үйлестіруге мән берілді. ЖОО оқытушысының әр пән бойынша болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейінің қалыптасуына қолайлы әсер ететін, яғни студенттердің мамандығына ынтасын, қызығушылығын арттыратындай «элемент» болуына назар аударылды.

Осы пәндер арқылы студенттердің дүниетанымы, феноменді түсіну ғылыми тұрғыдан құбылыстар мен үрдістерді зерттеп, адамдармен қарым-қатынасты реттеуге деген ұмтылысты кеңейтеді. Бұл кезеңде мұғалімдермен пікір алмасулар, дөңгелек үстелдер және әрбір пәннің дене шынықтыру мұғалімінің болашақ кәсіби деңгейінің негізгі компоненттерінің бірі екеніне назар аудару мүмкіндігі бар. «Құзыретті маман - кәсіби білім беру кепілі» әдістемелік жұмыс бағдарламасы әзірленді, онда конференциялар, мастер-кластар, семинарлар, тренингтер, дөңгелек үстелдер өтеді. Семинарда мұғалімдер болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби деңгейін қалыптастыру жолдарын талдай алады, осы мәселе бойынша ғалымдардың пікірлері мен әдістерін талдайды және мұғалімдердің кәсіпқойлықты қалыптастыруға оң көзқарасын қалыптастырады. Нәтижесінде пән мұғалімдері проблемаға қызығушылық танытады және әрбір сабақта олар күнделікті өмірде кәсібилігін дамытуға бағытталған материалдарды, әдістер мен технологияларды пайдаланады.

Тәжірибелік эксперименттер барысында жос-

парлы әдістер әзірленді және енгізілді, тиімді жолдар анықталды. Ғалымдардың ұғымдары инновациялық педагогтардың озық тәжірибесіне негізделген.

Бұл кезеңде студенттер болашақ мамандық үшін негіз болды, кәсіби теңдестікке зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, жеке қасиеттерді қалыптастыруға, оны халық жұмысының басқа да міндеттерін үйренуге және бағалауға қалай қолдануға болатынын анықтауға, студенттердің оқу үрдісіндегі ғылыми білімі, кәсіби теңгерімдік студенттердің қалыптасуының келесі кезеңдерінде ғылыми зерттеулер жүргізу, ғылыми жұмыстарға қатысу және оларға жүктелген міндеттерді орындау.

Осылайша, тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың келесі кезеңдерінде алдын-ала келісімге қол жеткізілді.

Бірінші кезеңнен кейін студенттердің кәсіби деңгейін қалыптастыру шамалы өзгерістер болуы керек. Деңгей неғұрлым төмен болса, соғұрлым орташа деңгей төмен болады. Бірақ жоғары деңгей әлі күнге дейін бұл заңдық деп санайды, себебі ол кәсіптік теңдестікке бағытталған, жұмыс әлі де негізгі кезең. Бірінші кезеңде болашақ мұғалімдердің өз мамандығына деген ынта-жігері мен дұрыс кәсіпті таңдайтынына сенім арта бастадық.

Студенттердің психологиялық-педагогикалық циклінің базалық пәндері мен тілдің, әдебиеттің, математиканың, ғылыми пәндердің теориялық негіздерін оқытудың теориялық және әдіснамалық негіздерін, орта мектептегі білім беруді және процесті дамытуды дамыту арқылы студенттердің қалыптасуының екінші кезеңі, оқыту мен тәрбиенің теориясы мен әдістерінің маңыздылығы, әлеуметтену, дидактиканың өзекті мәселелерімен танысуға және кәсіпке, кәсіби деңгейге жақындауға көмектесті.

Осы кезеңде студенттерді болашақ мамандар ретінде қарастыруға, өзін-өзі ақпараттандыруға, кәсіби қызметтің пәнін сезіне баса назар аударылды. Негізгі пәндер циклі бойынша өз жұмысында ол дидактикалық дағдыларды дамытатын сауалнама, студенттердің дидактикалық қабілеттілігі, қосымша материалдармен жұмыс істеу сияқты сұрақ жүйесінде жұмыс істеді. Біз студенттерді оқыту әдіснамасы, технологиядан технология трансферіне, педагогикалық және әдістемелік пәндерді біріктіруге үйретудің теориялық әдісіне назар аударды. Теориялық мәселелер, теориялық мәселелер, іскерлік ойындар,

алынған сабақты талдау, шығармашылық жұмыстарды талдау, проблемалық жағдайларды шешу, толық емес сөйлем әдісі және т.б. Тапсырма арқылы қалыптасу деңгейі тексерілді.

Психологиялық-педагогикалық циклде пәндерді оқып-үйрену барысында студенттер оқушыларды жеке ретінде қалай тануға және мектеп жасындағы балалар дамуының жалпы дамуына назар аударады.

Екінші кезеңнен кейінгі бақылау студенттердің алдыңғы даму кезеңімен салыстырғанда қарқынды дамуын көрсетті. Төменгі және орта деңгейдегі оқушылар саны азайып, жоғары деңгей көрсеткен студенттер саны артты.

Осы кезеңде студенттер болашақ мамандықтар үшін ынталы, болашақ кәсіпқой, мұғалімдердің этикасына бейімделу үшін оң құндылықтарға ие болды. Жақсы педагог болу үшін ол теориялық білімдердің маңыздылығын сезіне бастады. Соған қарамастан, студенттердің саны жойылмаған және орташа деңгейлі студенттердің саны барлық студенттердің үштен бірінен астамын құрайды, бұл жұмыстың жалғасуын талап етеді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің болашақ кәсіби деңгейінің үшінші кезеңінде ол сабақта алған білімдері, дағдылары мен дағдыларына негізделген.

Әрбір әдістемелік пәндерді оқытудың әдістері мен технологиялары өздерінің кәсіби дағдыларын жетілдіру үшін пайдаланылады, «студенттермен тәрбие жұмысының технологиясы», «педагогикалық шеберлік» болашақ мұғалімнің мектептен тыс жұмысты ұйымдастыру қабілетін және қабілеттілігін арттырады баламен жұмыс істеу үшін «ғылыми-педагогикалық зерттеу әдіснамасы». Студенттерге өздерінің ғылыми қабілеттерін дамытуға және кәсіби тұрғыдан жұмыс істеуге үйрету үшін ғылыми-зерттеу технологияларын зерттеу. Компетенциялар Бизнес дағдыларын қалыптастыруға көмектесті деп санаймыз. Педагогтардың тәжірибелік-педагогикалық жұмысы барысында практикалық семинарлар өз жұмысында оқыды, олардың кәсіби деңгейін қалыптастырды.

Жобаны қорғау арқылы «Портфолио» әдіснамалық пәндерінен әрбір студент материалдық база құрды. Практикалық сабақтар сабақ жоспарларын, күнтізбелік кестелерді, тест тапсырмаларын, іскерлік ойындар жасау арқылы кеңейтілді. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысуы белсенді болды, әр студенттің жеке тақырыптары анықталды. Диссертациялық жұмыстары мен тапсырмалары студенттердің кәсіби деңгейін қалыптастыруға бағытталған.

Оқу және педагогикалық тәжірибелер барысында студенттерге тәжірибенің бағдарламасына сай кәсіби деңгейлік қалыптастыруға мүмкіндік жасайтын арнайы түзілген жүйе бойынша тапсырмалар беріліп, орындалуы тексеріліп отырды.

Студенттердің дидактикалық білім, білік және

кәсібидағдыларын дамыту мақсатындағы оқу курстарының теориялық бөлімі:

1) әртүрлі тарихи кезеңдердегі дидактикалық жүйелердің даму генезисі, дидактикалық зерттеудің негізгі бағыттары, дидактика және әдістеме, дидактиканың негізгі қызметтері;

2) таным тәсілдерін меңгерудің құралы ретіндегі оқыту үдерісі, оқу үдерісіндегі іс-әрекеттің түрлері және ерекшеліктері, оқушының іс-әрекет тәсілдерін меңгерудегі мұғалімнің рөлі, оқушының таным әрекетінің субъектісі екендігі;

3) қазіргі оқыту технологиялары, оқыту технологияларын іріктеу және жобалау;

4) кәсіби деңгейліктің жеке сипаты, кәсіби біліктілік, зерттеушілік-шығармашылық әрекетті ұйымдастыра білу туралы студенттердің білімін молайтуға, семинар, практикалық сабақтарда теорияны тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік береді.

«Болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби деңгейлігін қалыптастыру» атты семинар студенттердің болашақ дене тәрбиесі мұғалімі ретіндегі кәсіби деңгейлігін теориялық жағынан да, практикалық жағынан да қалыптастыруға үлкен мүмкіндік жасайды. Олар дене тәрбиесі мұғалімінің тұлғасы, мұғалімнің жалпы және кәсіби мәдениетінің өзара байланыстылығы туралы теориялық біліммен қатар семинар, пікір алмасу, дискуссия, талқылауларда өз ойларын ортаға салып, бұл жөнінде өздерінің қаншалықты білім, біліктерінің бар екенін көрсетіп отырады.

Оқушылардың интеллектуалдық әрекетін қалыптастыру барысында басшылыққа алынатын педагог-психолог ғалымдардың дамыта оқыту үдерісінің ғылыми негіздемесі (Л.С.Выготский), оқушыларды жалпы психологиялық дамыту (Л.В.Занков), оқушылардың білімді меңгеруге жалпы қабілеті тұрғысынан ойлауы (Н.А.Менчинская), шығармашылық ойлауын дамыту (З.И.Калмыкова), ойлау амалдарын қалыптастыру (Е.Н.Кабанова-Меллер), оқытуды оқушының тұлғалық сапаларын дамыта отырып ұйымдастыру (Г.А. Цукерман, В.В. Давыдов, Д.Б.Эльконин) жөніндегі тұжырымдамаларының мәні мен мазмұнын зерделеді.

Бүгінгі күні ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасу жағдайындағы бастауыш мектеп мұғалімі кәсіби деңгейінің сапалық мазмұнына қойылатын талаптармен танысып, дене тәрбиесі мұғалімінің үздіксіз даму үдерісіндегі әлеуметтік - мәдени ортаны бағдарлай білетін, баланың жеке тұлғалық дамуына бағытталған білім беруді жүзеге асыра алатын, оқытудың мазмұны мен әдістерін, технологияларын, құралдары мен формаларын өз бетінше ізденіспен саралап, шығармашылықпен пайдалана алатын педагог болу керек екенін өздерінің міндеті ретінде түсіне мүмкіндік беретіні анық.

Проблемалардың шешімін табу (өзіндік менеджмент), ақпараттық, коммуникативтік құзы-

реттіліктердің қалыптасу жолдарын іздестірді.

Практика барысында нәтижесі олардың болашақ дене тәрбиесі мұғалімдері үшін тиімді болғанын көрсетті. Студенттердің кәсіби деңгейлік туралы түсініктері кеңейіп, болашақта оларды өз бойларында қалыптастыруға ұмтылыстары арты.

Үшінші кезеңде атқарылған жұмыстар студенттердің кәсібилікке ұмтылу құлшынысын, баламен жұмыс істеуге деген қызығушылығын арттырып, кәсіби біліктілігін көтеруге үлкен әсер етті. Анықтау эксперименті кезінде алынған сауалнаманы студенттер арасында қайтадан жүргізгенімізде олардың жауаптарынан теориялық білімдері мен кәсіби біліктерінің алғашқыдан әлдеқайда жақсарғанын байқадық.

Сөйтіп, үшінші қалыптастыру кезеңі болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда мүмкіндік жасады.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың соңғы кезеңі алдындағы кезеңдерде зерделеген теориялық, практикалық білімдерін тәжірибеде қолдануға машықтанды.

Соңғы курстағы өндірістік тәжірибе барысында жүзеге асырылатын тапсырмалар жүйесі жасалып, орындалуы қадағалануы тиіс. Педагогикалық тәжірибе кезінде студенттердің мектептің әдістемелік, ғылыми, тәрбиелік шараларына кеңінен қатысуы, өздерінің ашық сабақтар, тәрбие сағаттарын өткізуі жүзеге асырылады. Сабақтарда оқытудың түрлі әдістері мен технологияларын қолдану, дидактикалық талаптардың орындалуы, ақпараттық технологияны пайдалану назарда ұсталады.

Біздің зерттеу жұмысымыз математика пәнінің мысалында болғандықтан, студенттерге математика сабақтарында қолданылатын көрнекіліктер, тест тапсырмаларын түзу, дидактикалық тапсырмалар топтамасын жасау, анализ және синтез әдістерімен есепті талдау үлгісі, оқулықпен жұмыс істеу: есептерді бағытына қарай классификациялау, мемлекеттік стандартта көрсетілген міндетті және мүмкіндік деңгейінің материалдарын оқулықтан іріктеу сияқты тапсырмалар беріліп, студенттер оны тиісті дәрежеде орындай алуы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құрманалина Ш.Х. Математиканың бастауыш курсын оқытудың әдістемесі. Педагогикалық колледждердің оқушыларына және мұғалімдерге арналған оқу құралы. 1,2 бөлімдер. – Алматы, 1999, 2000
2. Кенжебеков Б.Т.Маманның кәсіби құзыреттілігінің теориялық негізі.-Бастауыш мектеп. 2004.-№7.-Б. 3-7.
3. Менлібекова Г. Ж. «Система подготовки будущих учителей к социально-педагогической работе: методология, теория и практика» Монография. -Алматы. 2001. 254б.
4. Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы 07. Шілде, 2010.

REFERENCES:

1. Құрманалина Ш.Х. Математиканың бастауыш курсын оқытудың әдістемесі. Педагогикалық колледждердің оқушыларына және мұғалімдерге арналған оқу құралы. 1,2 бөлімдер. – Алматы, 1999, 2000
2. Kenzhebekov B.T.Mamannynң kәsibi құзыреттілігінің теориялық негізі.-Bastauysh mектеп. 2004.-№7.-B. 3-7.
3. Menlibekova G. Zh. «Sistema podgotovki budushchih uchitelej k social'no-pedagogicheskoy rabote: metodologiya, teoriya i praktika» Monografiya. -Almaty. 2001. 254b.
4. Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы 07. Шілде, 2010.

Авторлар туралы мәліметтер:

Испандиярова А.М.,
п.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Кулбаев С.Қ.,
п.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Ускеналиев А.К.,
оқытушы, магистр, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

А.М. ИСПАНДИЯРОВА^{1*}, Ж.А. ЖАПАРОВА²¹Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан²общеобразовательная средняя школа №135,
Шымкент, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕНСИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассмотрены современные интенсивные методы, проанализированы методы интенсивного обучения с учетом критериев содержания и плотности обучения. Главной задачей интенсивного метода обучения иностранному языку является овладеть в условиях ограниченного времени иностранным языком как средством общения, выработать умения и навыки понимания устной речи на иностранном языке в естественном или близком к нормальному темпу на бытовую, общественно-политическую и общенаучную тематику.

Ключевые слова: кейс-стади, коммуникация, интерактивные методы обучения, усовершенствование технологий.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҚАРҚЫНДЫ ӘДІСТЕРІ

Түйін. Мақалада қазіргі заманғы интенсивті әдістер қарастырылады, оқытудың мазмұны мен тығыздығының өлшемдерін ескере отырып, қарқынды оқыту әдістері талданады. Шетел тілін оқытудың интенсивті әдістемесінің басты міндеті: шектеулі уақытта шетел тілін қарым қатынас құралы ретінде меңгеру, күнделікті қоғамдық саяси және жалпы ғылыми тақырыптарда табиғи немесе қалыптасқан қарқынмен шет тілінде ауызша сөйлеуді түсіну дағдыларындамы.

MODERN INTENSIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH

Abstract. The article discusses modern intensive methods, analyzes methods of intensive training, taking into account the criteria for the content and density of training. The main task of the intensive method of teaching a foreign language is to master, in a limited time, a foreign language as a means of communication, to develop the skills and abilities of understanding oral speech in a foreign language at a natural or close to normal pace on every day, socio-political and general scientific topics.

В современной методике одной из важнейших проблем является формирование искусственной иноязычной среды в ходе обучения иностранным языкам. Продуктивность работы преподавателей иностранного языка находится в зависимости от того, в какой степени успешно они овладеют положениями современного образования и станут ли они насаждать эти идеи в процессе преподавания иностранного языка. Для будущего учителя иностранного языка важно понимать, что обновления предполагают: во-первых, пересмотр целей и результатов обучения; во-вторых, уменьшение объема часов, обязательных для прохождения темы; в-третьих, усовершенствование технологий, методов и подходов освоения содержания обучения; в-четвертых, применение индивидуального подхода в процессе обучения иностранному языку; в-пятых, трансформацию программы, стандартов, учебных планов по иностранному языку.

Педагогу следует быть готовым к обновлению всех элементов обучения: содержания обучения; целей обучения; средств, приемов и методов обучения; научно - теоретического подхода и принципов обучения; способов и форм

контроля результата обучения. Обновления затрагивают технологический аспект обучения, т.е. "умение" преподавать иностранный язык. Современным подходом в преподавании иностранного языка можно назвать компетентностно-деятельностный подход, основная идея которого заключается в том, что воплощение обновленного содержания и использование инноваций в обучении станет фундаментом для формирования различных компетенций обучающихся (учебно-познавательной, речевой, языковой, социокультурной), а процессу изучения содержания будет свойственен деятельностный характер. [1, с.133].

Новые реалии XXI века, общее направление интернационализации всех областей жизни, характерные черты информационного общества предъявляют особые требования к владению иностранными языками. Увеличение числа зарубежных контактов, развитие культуры и торговли породили потребность в быстром и эффективном овладении иностранными языками. В настоящее время знание иностранных языков - это не только атрибут культурного человека, но и условие его успешной деятельности. Целью

обучения иностранному языку является обучение коммуникативной компетенции, то есть способности и готовности, обучающихся осуществлять иноязычное межличностное и межкультурное общение.

Одна из важных задач страны и социума, а также приоритетная цель современного образования - воспитание серьезного, нравственного, инициативного и осведомленного гражданина. В связи с чем процесс образования обязан выступать не лишь как процесс усвоения системы навыков, умений и знаний, образующих инструментальную основу учебной деятельности обучающегося, но и как процесс развития личности, принятия духовно-нравственных, социальных, семейных и иных ценностей. Отсюда можно сказать, что воспитательный процесс не должен быть оторван от образования, усвоения знаний, умений и навыков, а, напротив, должен быть органично интегрирован в него.

Спецификой иностранного языка как учебного предмета выступает его интегративный характер, т. е. сочетание иноязычного образования и элементарных основ литературного образования (ознакомление с образцами зарубежной литературы), а также в его способности быть и целью, и средством обучения для ознакомления с иными предметными областями (гуманитарной, естественно-научной, технологической). Таким образом, в нем могут быть реализованы наиболее многообразные межпредметные связи (с родным языком, литературой, историей, географией и т. д.). Все это способствует приобщению обучающихся к культуре страны изучаемого языка, развитию взаимопонимания, толерантного отношения к особенностям иной культуры, помогает им лучше понять характерные черты культуры собственной страны и развивает у них умение представлять ее в процессе общения средствами иностранного языка.

В рамках современного образования предусмотрено применение интерактивных и активных методов:

Кейс-метод. Преподаватель предлагает максимально приближенную к реальности или реальную ситуацию. Обучающимся необходимо провести анализ ситуации, озвучить варианты ее решения, остановить свой выбор на лучшем, по их мнению, из возможных решений.

Метод проектов заключается в самостоятельном анализе предложенной ситуации и в

умении находить пути решения поставленной проблемы. Для проектного метода характерно объединение исследовательских, поисковых, творческих методов.

Проблемный метод подразумевает постановку проблемы, которой может являться какая-либо ситуация или какой-либо вопрос, а затем поиск способов решения данной проблемы посредством анализа подобных явлений (ситуаций, вопросов).

Метод развития критического мышления с активным привлечением письма и чтения. Данный метод направлен на формирование критического (логического, самостоятельного, творческого) мышления. В методику включена определенная структура уроков, которая состоит из этапов вызова, осмысления и размышления.

Эвристический метод — объединяет различные игровые приемы в формате конкурса, деловой и ролевой игры, соревнования, исследования.

Исследовательский метод имеет общие параллели с проблемным методом обучения. Но в исследовательском методе преподаватель сам задает проблему, а задачей обучающихся является организация исследовательской работы по изучению проблемы.

Метод модульного обучения. В данном методе происходит распределение содержания обучения по дидактическим блокам-модулям. Объем каждого модуля ограничивается темой, целями обучения, профильной дифференциацией учащихся, их выбором. [2, с. 82]. Требования общества к овладению иностранным языком в большом объеме при малозначительных затратах времени возросла с развитием информационных технологий, повышением числа зарубежных контактов, развитием культуры и торговли, что, в свою очередь, послужило толчком для создания в середине XX века категории интенсивных методов обучения. Внедрение данных методов осуществляется с целью реализации коммуникативного подхода в обучении иностранным языкам. Без всякого сомнения, главной задачей интенсивного обучения является повышение уровня иностранного языка, но вместе с тем оно направлено на комплексное развитие личности обучающегося, на одновременное развитие интеллектуальных, эмоциональных, мотивационных ее сторон.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Пассов, Е. И. Сорок лет спустя или сто и одна методическая идея / Е. И. Пассов. – М.: ГЛОССА-ПРЕСС, 2006. – 240 с.
2. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. - М.: Икар, 2009. - 448 с.
3. Бим, И. Л. Личностно-ориентированный подход - основная стратегия образования школы / И. Л. Бим // Иностранные языки в школе: научно-методический журнал. – №3. – 2005. – С. 26

REFERENCES:

1. Passov, E. I. Sorok let spustya ili sto i odna metodicheskaya ideya / E. I. Passov. – M.: GLOSSA- PRESS, 2006. – 240 s.
2. Azimov, E.G. Novyj slovar' metodicheskikh terminov i ponyatij (teoriya i praktika obucheniya yazykam) / E.G. Azimov, A.N. SHCHukin. - M.: Ikar, 2009. - 448 s.
3. Bim, I. L. Lichnostno-orientirovannyj podhod - osnovnaya strategiya obrazovaniya shkoly / I. L. Bim // Inostrannye yazyki v shkole: nauchno-metodicheskij zhurnal. – №3. – 2005. – S. 26

Сведения об авторах:

Испандиярова М.М.,
магистр, преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Жапарова Ж.А.
учитель английского языка,
общеобразовательная средняя школа №135,
Шымкент, Казахстан

А.Р. Калыева^{1*}, Ө.Ж. Сағымбай²

¹²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Аннотация: Мақалада география сабағында оқушылардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастырудың тәжірибелері, сыни ойлаудың даму кезеңдері, оның география пәнін оқытудағы орны туралы мағлұмат берілген.

Қазіргі заманғы мектеп түлегінің тұлғасын дамытудағы сыни ойлаудың үлкен рөлін мойындай отырып, біз оны география сабақтарында қалыптастырудың тиімді жолдарын анықтауға бағытталған педагогикалық зерттеу жүргізді.

Зерттеу міндеттерінің бірі - география пәні мұғалімдерінің сабақта және сыныптан тыс жұмыстарда оқушылардың сыни ойлауын қалыптастырудағы педагогикалық тәжірибесін талдау жасалды.

Түйіндеме сөздер: PISA 2009, TIMSS 2011, шығармашылық ойлау, АКТ, сыни ойлау.

ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Аннотация: В статье представлена информация о развитии технологии критического мышления в обучении географии, этапах развития критического мышления и его месте в обучении географии.

Признавая большую роль критического мышления в развитии личности выпускника современной школы, нами было проведено педагогическое исследование, направленное на выявление эффективных путей его формирования на уроках географии.

Одной из задач исследования является анализ педагогического опыта учителей географии в формировании критического мышления учащихся на уроках и во внеклассной работе.

Ключевые слова: PISA 2009, TIMSS 2011, творческое мышление, ИКТ, критическое мышление.

PRACTICE OF FORMING STUDENTS ' CRITICAL THINKING SKILLS IN GEOGRAPHY LESSONS

Abstract: The article provides information on the development of Critical thinking technology in teaching Geography, stages of development of Critical thinking and its place in teaching Geography.

Recognizing the huge role of critical thinking in the development of the personality of a Modern School graduate, we conducted a pedagogical study aimed at identifying the most effective ways to form it in geography lessons.

One of the tasks of the study is to analyze the pedagogical experience of geography teachers in the formation of critical thinking of students in classroom and extracurricular activities.

Keywords: PISA 2009, TIMSS 2011, creative thinking, ICT, critical thinking.

Кіріспе

Қазіргі таңда білім беру жүйесін жаңартумен қатар, оқушылардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастыру мәселесі метепте География пәнін оқуды меңгерудегі басты талаптардың бірі болып отыр.

Бүгінгі күннің шындығы қоғам алдына көптеген міндеттер қояды. Алайда, халықтың және жекелеген адамдардың болып жатқан оқиғаларды сыни бағалауы міндеттерді шешудің барабар таңдауына әкелмейді және "қиын жағдайдан" шығуға ықпал етпейді. Қызметтің мақсаттарын қою, оларды өмірдің әртүрлі кезеңдерінде түзету кезінде педагогика қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік тапсырысын орындайды.

Оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту балалар мен жастардың жан-жақты және уақтылы дамыта отырып, олардың шығармашылық қабілеттерін, өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын қалыптастырады, сонымен қатар жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруына, біртұтас дүниетаным мен заманауи ғылыми дүниетанымдарын қалыптастырады.

Материалдар мен әдістер

Қазақстан Республикасында 2015-2020 жж. білім беруді реформалаудың стратегиялық бағыттарын жүзеге асыру жобасында: "ЭЫДҰ алдағы шолуы PISA 2009 және TIMSS 2011 нәтижелері қазақстандық орта білім жүйесі фактілерді жат-

тап алу негізінде теориялық біліммен ақпарат бере алады, бірақ, оқушыларды бәсекеге қабілетті экономика үшін қажетті сыни ойлауға машықтандырмайды. Мектептің оқу бағдарламасы икемсіз және ойлау қабілетін дамытпайды. Сондықтан, негізгі міндет Назарбаев зияткерлік мектептерінің үлгісін трансляциялау болады”, - деп айтылды [Астана, 2014, б.105].

Кейінірек шығармашылық ойлау өзін-өзі сынауға айналады және бұл жалпы білім берудің мемлекеттік стандарты тұжырымдамасында көрініс табады, онда оқушылар “өз іс-әрекеттерін өздері “сынап”, іс-әрекеттерінде “тәуелсіз, белсенді” болуы керек; оларға “логикалық, шығармашылық ойлау, қиялды, ерікті есте сақтау мен зейінді, рефлексияны дамыту” тән болуы керек [Омралина М.А., 2014, б.19]. Қазіргі уақытта мектеп оқушыларынан өзін-өзі сынау, тәуелсіздік және бастамашылық талап етіледі, өйткені қоғамның сұраныстары артып, талаптар сәйкесінше сапалы түрде өзгеруде. Бұл Білім және ғылым министрлігінің нормативтік құжаттарында да көрініс тауып отыр.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: “Мектептер кезең-кезеңімен жаңартылған бағдарламаларға өтуде, ол кең спектрлі дағдыларға баса назар аударады: білімді функционалдық және шығармашылық тұрғыдан қолдану, сыни ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, АКТ пайдалану, коммуникацияның әртүрлі тәсілдерін қолдану, топта және жеке жұмыс істей білу, проблемаларды шешу және шешімдер қабылдау”-деп көрсетілді. Көріп отырғанымыздай, жоғарыда келтірілген мысалдар қазіргі қоғамда сыни ойлауды қалыптастыру мәселесіне көбірек назар аударады.

Алайда, шетелдерде сыни ойлауды дамыту технологиясы 20-ғасырдың 80-ші жылдары пайда болды. Оның авторлары Дж.Стил, Ч.Темпл, К. Мередит, С.Уолтер, “Демократиялық Білім үшін” консорциумының мүшелері болды. Технология көптеген елдердің мектептерінде апробациядан өтті. Бұл авторлар сыни ойлауды “балалардың қызығушылығының көрінісі, белгілі бір мәселе бойынша өз көзқарасын дамыту, оны логикалық дәлелдермен қорғау қабілеті, зерттеу әдістерін қолдану” деп атады [Стил Дж., Меридит К., Темпл Ч. и Уолтер С., 1997, б.6]. К. Уэйд пен К. Таврис сыни ойлау бойынша келесі түсіндірмені ұсынды: “сыни шығармашылық ойлау- бұл әр түрлі тұжырымдарды бағалауға және жақсы негізделген дәлелдер негізінде объективті пікірлер жасауға қабілеттілік пен ұмтылыс. Бұл дәлелдердегі кемшіліктерді көру және жеткілікті негізі жоқ мәлімдемелерге бой алдырмау мүмкіндігі”. Қысқаша және формальды түрде сыни ойлау-бұл объективті шындыққа әкелетін ойлау. Өйткені, сыни ойлаудың қажеттілігі әртүрлі адамдар- біз өзіміз немесе басқалар білдіретін пікірлердің

дұрыстығын тексеру қажеттілігі туындаған кезде пайда болады. Яғни, бұл саналы түрде немесе бейсаналық түрде адасқан адам болу мүмкіндігі туралы [Wade С., Tavrıs С., 1990, б.13]. К.Уэйд пен К. Тавристің анықтамасына сүйене отырып, сыни және шығармашылық ойлау синонимдер болып табылатындығын ескерсек, көптеген басқа авторлар оларды теңестірмейді, кейде тіпті қарсы болады. Біздің ойымызша, олар әр түрлі, бірақ әрқашан бірге жүреді: сыни ойлау шығармашылықты білдіреді, ал шығармашылық ойлау сыни ойлаусыз өмір сүре алмайды.

Бірге философиялық тұрғыдан “сын тұрғысынан ойлау — бұл пайдалану когнитивтік техник немесе стратегияларын төмендететін алу ықтималдығы қалаулы түпкі нәтиже. Бұл анықтама ойлауды бақылаумен, негізділікпен және мақсаттылықпен ерекшеленетін нәрсе ретінде сипаттайды — проблемаларды шешу, тұжырымдарды тұжырымдау, ықтималдылықты бағалау және шешім қабылдау кезінде қолданылатын ойлау түрі [Волков Е.Н., 2004, б.38].

Қорытындылай келе, сыни ойлаудың келесі түсіндірмесіне тоқталайық-бұл адамға өзіне ұсынылған көзқарас немесе мінез-құлық үлгісі туралы бағалау, рефлексивті, догма қабылдамайтын өз бетінше шешім қабылдауға мүмкіндік беретін ақыл-ой әрекетінің бағытталған, бақыланатын түрі.

Қазіргі заманғы мектеп түлегінің тұлғасын дамытудағы сыни ойлаудың үлкен рөлін мойындай отырып, біз оны география сабақтарында қалыптастырудың тиімді жолдарын анықтауға бағытталған педагогикалық зерттеу жүргіземіз. Зерттеу міндеттерінің бірі - география пәні мұғалімдерінің сабақта және сыныптан тыс жұмыстарда оқушылардың сыни ойлауын қалыптастырудағы педагогикалық тәжірибесін талдау.

Бізді қызықтыратын материал, негізінен “Мектептегі география” журналында келесі критерийлер бойынша таңдалды:

1) “сыни ойлау”, “диалектикалық ойлау”, “шығармашылық ойлау” сөздерінің болуы (бірқатар авторлардың пікірінше, шығармашылық және сыни ойлау өзара байланысты, бөлінбейді);

2) ойлаудың психологиялық-педагогикалық негізі;

3) ойлау қызметін жандандыру тәсілдері;

3) оқулық мәтінімен жұмыс істеу тәсілдері;

4) оқушылардың ұжымдық, топтық және дербес жұмыс түрлері.

Осы критерийлерді ұстана отырып, біз “сыни ойлауды” қалыптастыру мәселелерін көптеген ғалымдар қарастырды.

Алғашқы әрекеттерді В.А. Рауш жасады, ол “жақсы географиялық кітап жаңа ойларды тудырады, қиялды дамытады” деп мәлімдеді [Рауш В.А., 1934, б.104]. Бұл тақырыпты А.Дометтидің “География сабағындағы оқушылардың өзіндік жұмысы” мақаласы жарыққа шығып, онда “оқу-

шылардың өзіндік жұмысы" ұғымы берілген. Мұнда оқушы мұғалім немесе оқулық берген ақпаратты жай ғана қабылдап, есте сақтап қана қоймай, оларды өз бетінше ойластырып, өзі көрген фактілерден тәуелсіз қорытынды шығаратын немесе бұрын алған білімдерін практикалық қолдануды табатын жұмыс" деп айтты. [Дометти А., 1948, б.57]. Дометтидің пікірінше, бұл мектептің өте маңызды міндеті. Оқушылардың өзіндік жұмысы КСРО аумағында ХХ ғасырдың 40-шы жылдары пайда болды, бірақ ол кезде тиісті назар аударылмады. Кейін А. Дометти "География сабағында оқушылардың ойлау қабілетін дамыту" атты еңбегін жариялайды, онда оқушылардың өзіндік жұмысына көп көңіл бөлініп, оны 5 сыныптан бастау керек екендігі айтылды [Дометти А., 1940, б.38].

Нәтижелер

Белгілі географ - ғалым Т.П. Герасимов "География сабағында 5-7 сынып оқушыларының сөйлеуімен жұмыс жасау" атты еңбегінде "Оқушыларды логикалық ойлауға, ойды қалыптастыруға үйрету керек", - деп кеңес береді, бұл сыни ойлау үшін өте маңызды [Герасимов Т.П., 1952, б.1]. "Мектептегі География" журналында сыни ойлауды дамыту бойынша мақалаларды ұсынудың біз сипаттаған кезеңін "бастапқы кезең" деп санауға болады. Ол кезең 1934 жылдан 1963 жылға дейін уақытты алады. Ол негізінен логикалық ойлауды қалыптастыруға, өз пікірін дамытуға, оқулықтағы ақпаратқа сыни көзқарас туралы айтуға бағытталған жұмыстарға тән.

Бұдан кейін оқушылардың өзіндік жұмысы, проблемалық оқыту, оқушылардың ақыл-ойын дамыту бойынша көптеген еңбектер жарық көрді. Соның ішінде Г.А. Груздевтің "География сабақтарында еріксіз есте сақтаудың кейбір ерекшеліктері" мақаласын атап өту қажет, онда "географиялық объектілерді сыни қабылдау" туралы айтылады [Груздев Г.А., 1965, б.52]. Бұл басылым география мұғалімдерінің терминологиясына "сыни ойлау" ұғымын енгізудің екінші әрекеті болды. Біраз уақыттан кейін бұл термин С.И. Векслердің "Оқушылардың ақыл-ойының дамуы" еңбегінде жарық көрді, онда педагогикалық эксперимент сипатталған, бұл балалардың "ақыл-ойының сыни дамуына үлкен мүмкіндіктер бар, бірақ олар әрдайым қолданылмайды" деген тұжырымға әкеледі [Векслер С.И., 1968, б.54]. Жоғарыда аталған еңбектер мұғалімдердің сыни ойлауға қызығушылық таныта бастағанын көрсетеді және олар әртүрлі деңгейлерде зерттеледі. Дегенмен, сыни ойлау туралы біле отырып, көптеген мұғалімдер қандай да бір себептермен оны мектеп оқушыларында дамытпайды. Себебі, қоғамның сұранысы жоқ болды. Бұл уақытты "қалыптасу кезеңі" деп атауға болады және оған 1964-1990 жж. сәйкес келеді.

20- ғасырдың 80-ші жылдарында Реде шығатын "Мектептегі география" журналында оқу-

шыларды география оқулығының мәтінімен жұмыс істеу тәсілдеріне оқыту бойынша бірқатар жұмыстар жарияланады, оқушылардың ойлау қызметін жандандыру бойынша зерттеулер жүргізіледі. Оқулық мәтінімен жұмыс істеу тәсілдерін сипаттайтын ең маңызды басылым В.А. Щеневтің "Алтыншы сынып оқушыларын оқулық мәтінімен жұмыс істеу тәсілдеріне үйрету" мақаласы болды. Автор бұл мақаласында оқушылардың мәтінмен жұмыс істеу әдістерінің негізделген жүйесі жоқ екендігін, сабақта оқушылардың оқулықпен жұмысына өзгерістер енгізуді, оған айқын оқу сипатын беруді ұсынады [Щенев В.А., 1984, б. 42].

20- ғасырдың 1990-шы жылдарынан бастап сыни ойлауды дамытудың үшінші кезеңі - "даму кезеңі" басталады, "сыни ойлау" ұғымы жиі қолданылады және жеткілікті түрде егжей-тегжейлі ашылады. Осы жылдары Г.П.Соломович және Т.В. Вилейто шығармашылық ойлауды зерттейді [Соломович Г.П., 1998, б.58], оқушылардың шығармашылық әрекеттерін Т. В. Вилейто мен Н. Н. Седюк қарастырады [Вилейто Т.В., Седюк Н.Н., 2009, б.43]; М.В. Аргунова "сыни ойлауды дамыту үшін оқу және жазу" технологиясын қолданады және 2011 жылы Ю.В. Северина "Оқу құралын әзірлеу тәжірибесі" атты еңбегі жарық көрді, ол сыни ойлау проблемасын зерттеудің көп жылдық кезеңінің нәтижесі болып табылады [Аргунова М.В., 2009]. М.В. Аргунова "Сыни ойлауды дамыту үшін оқу және жазу" жұмысы мысалындағы жеке тұлғаға бағытталған тәсілдер" мақаласында қазіргі уақытта "объективті өзін-өзі бағалау арқылы өзін-өзі тануға және дамытуға қабілетті сыни тұрғыдан ойлайтын адамдар қажеттігін айтты. Жаңа қоғамды дамыту үшін "сыни ойлауды дамыту" технологиясын енгізу арқылы жеке тұлғаға бағытталған оқытуды қолдану қажеттігін айтты. Бұл жағдайда жетекші рөлді пікірталас ойнайды. Бұл жерде пікірталас кезінде оқушылар арасында пікір алмасу маңызды кезең болып табылатындығы ерекше атап өтіледі. Оқушыларға проблемалық мәтіндер ұсынылады, олар мұғаліммен бірге жұмыс істеуге үйренеді, содан кейін бірлескен іс-әрекеттің нәтижесінде ақпарат алмасу жүреді, сыни ойлау дамиды, қарым-қатынас мәдениеті қалыптасады, жеке ұстанымға, өз көзқарасына ие болу құқығын құрметтейді. [Аргунова М.В., 2009, б.44].

О.А. Каткованың "География сабақтарында сыни ойлау технологиясын қолдану" атты жұмысына тоқталсақ, онда сыни ойлау анықтамасы берілген: "бұл нәтижелерді стандартты және стандартты емес жағдайларға, мәселелерге, проблемаларға қолдану үшін ақпаратты логика мен жеке психологиялық көзқарас тұрғысынан талдау мүмкіндігі. Бұл жаңа сұрақтар қою, түрлі дәлелдер жасау, тәуелсіз, ойластырылған шешімдер қабылдау мүмкіндігі". [Каткова О.А., 2009, б.38]. Автор, сыни ойлаудың маңыздылығын атап көрсете отырып, 6 негізгі "сыни ой-

лаудың белгілерін" келтіреді:

- адаммен болатын барлық нәрселерден оң тәжірибе қалыптастыру;
- дербес, жауапты ойлауды қалыптастыру;
- дәлелді ойлау (сенімді дәлелдер ойластырылған шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді);
- көп қырлы ойлау (құбылыстарды әртүрлі жағынан қарастыру қабілетінде көрінеді);
- жеке ойлау (ақпаратпен жұмыс жасаудың жеке мәдениетін қалыптастырады);
- әлеуметтік ойлау (жұмыс жұптарда, топтарда жүзеге асырылады; өзара әрекеттесудің негізгі әдісі — пікірталас) [Аргунова М.В., 2009, б.38].

Келтірілген белгілер Д.Кластердің түсіндірмесін еске түсіреді, ол сондай - ақ сын тұрғысынан ойлауды бес тармақ арқылы анықтайды: "1) дербес; 2) ақпарат сыни тұрғыдан ойлаудың бастапқы нүктесі болып табылады; 3) сын тұрғысынан ойлау сұрақтар қоюдан және шешілуі тиіс проблемаларды түсінуден басталады; 4) сын тұрғысынан ойлау сендіре пайымдауға (негізге) ұмтылады; 5) сын тұрғысынан ойлау-бұл әлеуметтік ойлау" [Кластер Д., 2001, б.4]. Мақалада сыни ойлауды дамыту технологиясының қазіргі деңгейі, оның даму дәрежесі және шешілмеген мәселелер көрсетілген. О. А. Каткова сыни ойлаудың түсінігін ашып, технологияның негізгі идеясын келтіреді - "оқушылар мұғаліммен бірлесіп белсенді жұмыс істейтін, оқу үрдісі туралы саналы түрде ойлайтын, білімін, жаңа идеяларын, сезімдерін немесе айналасындағы әлем туралы пікірлерін қадағалайтын, растайтын, жоққа шығаратын немесе кеңейтетін оқу атмосферасын құрады" [Каткова О.А., 2009, б.39].

Осылайша, география мұғалімдерінің сыни ойлауды дамытудағы тәжірибесіне шолу география мұғалімдерінің сипатталған мәселеге біртіндеп назарын аударуға мүмкіндік береді. Алайда, көптеген ресейлік және отандық авторлар "сыни ойлау" ұғымына бірыңғай ғылыми көзқарастың жоқтығын, сыни ойлау деңгейін анықтау үшін тиімді даму технологиясы мен диагностикасының жоқтығын баса айтады.

Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру - қазіргі заманғы оқытудың өзекті міндеттерінің бірі. Бұл қоғам мен мемлекеттің білімге деген сұранысына байланысты.

Қорытынды

Оқу және жазу арқылы сыни ойлауды дамыту технологиясы-бұл үш кезеңнен тұратын сабақ-

тың құрылымы: сын кезеңдері, семантикалық кезең және рефлексия кезеңі. Сабақтың мұндай құрылымы адамның қабылдау кезеңдеріне сәйкес келеді: алдымен оқушы белгіленген тақырып бойынша не білетінін есте сақтап, содан кейін жаңа ақпаратпен танысып, алған білімін не үшін қажет және оны қалай қолдануға болатындығы туралы ойлануы керек.

Қоңырау кезеңі жаңа ақпарат алуға бейімделеді: оқушылар белсендіріледі, әрбір сұраққа жеке жауап береді, бұл алдыңғы білімді жаңартады және ең бастысы, жаңа ақпарат алуға сұранысты қалыптастырады. Сонымен қатар, жеке тәжірибеге жүгіну білім алуға деген жеке қызығушылықты қалыптастырады. Оқушылар тақырыпқа қызығушылық танытады, алдағы оқу материалын зерттеу мақсаттарын анықтайды. Бұл кезеңде оқушылар осы тақырып бойынша бұрыннан бар білімдерін шыңдайды, ол өз кезегінде ақыл-ой белсенділігін арттырады, сонымен қатар мақсаттарды түзету және нақтылау жүзеге асырылады. Оқушылар зерттелген тақырып бойынша не білетіндерін еске алады, ақпаратты жүйелейді, жауап алғысы келетін сұрақтар қояды.

Түсіну кезеңі - мазмұнды, оның барысында бағытталған, мағыналы жұмыс жүреді, оқу барысында ақпаратты бастапқы талдау және саралау жүретінін көрсетеді. Бұл кезеңде мұғалімнің негізгі қызметі жаңа ақпаратпен тікелей жұмыс жасау кезінде оқушылардың зерттелетін тақырыпқа деген қызығушылығын арттыру және оқушыларды "ескі" білімнен "жаңасына"

жеткізу. Оқушылар мұғалім ұсынған оқу әдістерін қолдана отырып, мәтінді оқиды, жаңа ақпаратты түсінген кезде өрістерде ескертулер жасайды.

Рефлексия кезеңі сабақта үйренген ақпаратты өз біліміне айналдырады. Ол ақпаратты жүйелендіруге, жаңа идеяларды әзірлеуге, бұрын қойылған мақсаттарды шешуге бағытталған. Бұл жиналған алдыңғы көріністерді түзету, жаңа ақпаратты айқындап, тақырыпты зерттеудің келешегін анықтайды.

Мұғалімнің әрекетіндегі ең бастысы-оқушыларды география пәнін оқытуда болжамдар жасауға, ол бойынша өз пікірлерін айтуға және оны дәлелдеуге үйрету. Мұғалім сонымен қатар, оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту үшін зерттелген ақпарат негізінде шығармашылық, зерттеу және тәжірибелік тапсырмалар беруге тырысуы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аргунова М.В. Личностно ориентированные подходы на примере технологии «Чтение и письмо для развития критического мышления» // География в школе. 2009. № 5. С. 42—43.
2. Векслер С.И. Умственное развитие учащихся // География в школе. 1968. № 6. С. 54—56.
3. Вилейто Т.В. Проблемные и творческие задания как способ формирования опыта творческой деятельности учащихся на современном уроке // География в школе. 2009. № 1. С. 43—45.
4. Вилейто Т.В., Седюк Н.Н. Проблемные и творческие задания как способ формирования опы-

та творческой деятельности учащихся на современном уроке // География в школе. 2009. № 2. С. 43—45.

5. Волков Е.Н. Критическое мышление: принципы и признаки. URL: <http://evolkov.net/critic.think/articles/Volkov.E.Critical.think.principles.introduction.html>

6. Герасимов Т.П. Работа над речью учащихся V—VII классов на уроках географии // География в школе. 1952. № 3. С. 1—2.

7. Груздев Г.А. Некоторые особенности произвольного запоминания на уроках географии // География в школе. 1965. № 6. С. 52.

8. Дометти А. Развитие мышления учащихся на уроках географии // География в школе. 1948. № 4. С. 38—43.

9. Дометти А. Самостоятельная работа учащихся на уроках географии // География в школе. 1940. № 6. С. 57—63.

10. Каткова О.А. Использование технологии развития критического мышления на уроках географии // География в школе. 2009. № 9. С. 38—43.

11. Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Международный журнал о развитии мышления через чтение и письмо «Перемена». 2001. № 4.

12. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года. М., 2002.

13. Омралина М.А. Развитие критического мышления на уроках географии // Обучение и воспитание: методики и практика. 2014. №17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kriticheskogo-myshleniya-na-urokah-geografii>

14. Қазақстан Республикасында 2015-2020 жж. Білім беруді реформалаудың стратегиялық бағыттарын жүзеге асыру - Астана, 2014, -174.

15. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы.

16. Рауш В.А. Внеклассное чтение по географии // География в школе. 1934. № 1. С. 104—112.

17. Северина Ю.В. Опыт разработки учебного пособия // География в школе. 2011. № 10. С. 50—54.

18. Соломович Г.П. Новые подходы к формированию творческого мышления учащихся // География в школе. 1998. № 4. С. 58—60.

19. Стил Дж., Меридит К., Темпл Ч. и Уолтер С. Основы критического мышления. Пос. 1. М., 1997.

20. Щенев В.А. Обучение шестиклассников приемам работы с текстом учебника // География в школе. 1984. № 4. С. 41—45.

21. Wade C., Tavis C. Psychology. Harper and Row, 1990. P. 692.

REFERENCES:

1. Argunova M.V. Lichnostno orientirovannye podhody na primere tehnologii «Chtenie i pis'mo dlja razvitija kriticheskogo myshlenija» // Geografija v shkole. 2009. № 5. S. 42—43.

2. Veksler S.I. Umstvennoe razvitie uchashhihsja // Geografija v shkole. 1968. № 6. S. 54—56.

3. Vilejto T.V. Problemnye i tvorcheskie zadanija kak sposob formirovanija opyta tvorcheskoj dejatel'nosti uchashhihsja na sovremennom uroke // Geografija v shkole. 2009. № 1. S. 43—45.

4. Vilejto T.V., Sedjuk N.N. Problemnye i tvorcheskie zadanija kak sposob formirovanija opyta tvorcheskoj dejatel'nosti uchashhihsja na sovremennom uroke // Geografija v shkole. 2009. № 2. S. 43—45.

5. Volkov E.N. Kriticheskoe myshlenie: principy i priznaki. URL: <http://evolkov.net/critic.think/articles/Volkov.E.Critical.think.principles.introduction.html>

6. Gerasimov T.P. Rabota nad rech'ju uchashhihsja V—VII klassov na urokah geografii // Geografija v shkole. 1952. № 3. S. 1—2.

7. Gruzdev G.A. Nekotorye osobennosti neproizvol'nogo zapominanija na urokah geografii // Geografija v shkole. 1965. № 6. S. 52.

8. Dometti A. Razvitie myshlenija uchashhihsja na urokah geografii // Geografija v shkole. 1948. № 4. S. 38—43.

9. Dometti A. Samostojatel'naja rabota uchashhihsja na urokah geografii // Geografija v shkole. 1940. № 6. S. 57—63.

10. Katkova O.A. Ispolzovanie tehnologii razvitija kriticheskogo myshlenija na urokah geografii // Geografija v shkole. 2009. № 9. S. 38—43.

11. Kluster D. Chto takoe kriticheskoe myshlenie? // Mezhdunarodnyj zhurnal o razvitii myshlenija cherez chtenie i pis'mo «Peremena». 2001. № 4.

12. Koncepcija modernizacii rossijskogo obrazovanija na period do 2010 goda. M., 2002.

13. Omralina M.A. Razvitie kriticheskogo myshlenija na urokah geografii // Obuchenie i vospitanie: metodiki i praktika. 2014. №17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kriticheskogo-myshleniya>

na-urokah-geografii

14. Қазақстан Respublikasynda 2015-2020 zhzh. Bilim berudi reformalaudyң startegijalyқ baғыttaryn zhүzege asyru - Astana, 2014, –174.

15. Қазақстан Respublikasynda bilim berudi zhәне ғылымды damytudyң 2020 – 2025 zhyldarға arналған memlekettik bardarlamасыn bekitu turaly Қазақстан Respublikasy Ykimetiniң 2019 zhyly 27 zheltoқsandary № 988 қаulyсы.

16. Raush V.A. Vneklassnoe chtenie po geografii // Geografija v shkole. 1934. № 1. S. 104—112.

17. Severina Ju.V. Opyt razrabotki uchebnogo posobija // Geografija v shkole. 2011. № 10. S. 50—54.

18. Solomovich G.P. Novye podhody k formirovaniyu tvorcheskogo myshlenija uchashhihsja // Geografija v shkole. 1998. № 4. S. 58—60.

19. Stil Dzh., Meridit K., Templ Ch. i Uolter S. Osnovy kriticheskogo myshlenija. Pos. 1. M., 1997.

20. Shhenev V.A. Obuchenie shestiklassnikov priemam raboty s tekstem uchebnika // Geografija v shkole. 1984. № 4. S. 41—45.

21. Wade C., Tavis C. Psychology. Harper and Row, 1990. P. 692.

Авторлар туралы мәлімет:

Калыева Ақбота Рахимқызы – география мамандығының 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Сағымбай Өкетай Жапарқызы – география ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Сведения об авторах:

Калыева Акбота Рахимовна – докторант 2 курса специальности география, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

Сағымбай Укетай Жапаровна – кандидат географических наук, доцент, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

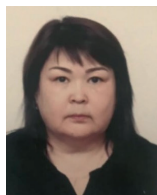
Information about the authors:

Kalyeva Akbota Rakhimovna - 2nd year doctoral student of the specialty geography, Al-Farabi Kazakh National University

Sagymbay Oketai Zhaparkyzy - candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University

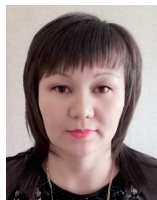

ӘОЖ 378.4

А.Х. Касымова^{1*}

¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

С.К. Баигубенова²

²Жәңгірхан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
(saya_bsk@mail.ru)

ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛ ТҰЛҒАНЫ ДАМУ

Түйін. Берілген мақалада білім алушылардың құзыреттілігін қалыптастыруда қолданылатын оқытудың инновациялық әдістері қарастырылған. Атап айтсақ, дискуссия, топтық жұмыс, сыни тұрғыдан ойлау, миға шабуыл әдісі, интерактивті, жобалау және инновациялық оқыту әдістері, проблемалық дәріс, кейс-стади әдісі, проблемалық-бағытталған сабақтар. Сонымен қатар, қолданылатын инновациялық әдістердің мақсаты мен міндеттері, олардың қолданылу тиімділігі атап айтылған.

Мақаланың қорытындысында жаңа инновациялық педагогикалық технологияның басты міндеттері: әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдас-тыра білу; білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу; өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту; аналитикалық ойлау қабілетін дамыту міндеттері көрсетілген.

Кілттік сөздер: SMART-мақсат, инновациялық процестер, кейс-стади, kahoot, SMART оқыту.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В данной статье рассмотрены инновационные методы обучения, используемые в формировании компетенций обучающихся. Это дискуссия, групповая работа, критическое мышление, мозговой штурм, интерактивные, проектные и инновационные методы обучения, проблемная лекция, метод кейс-стади, проблемно-ориентированные занятия. Кроме того, были указаны цели и задачи применяемых инновационных методов, эффективность их применения.

В заключении статьи отражены основные задачи новой инновационной педагогической технологии: целенаправленная организация образовательной, развивающей и иной деятельности каждого обучающегося; воспитание в той степени, в которой выбирается ориентир, соответствующий знаниям и умениям; формирование и развитие навыков самостоятельной работы; развитие аналитического мышления.

Ключевые слова: SMART цель, инновационные процессы, кейс-стади, kahoot, SMART обучение.

DEVELOPMENT OF A CREATIVE PERSONALITY THROUGH THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE LEARNING PROCESS

Resume. This article describes the innovative teaching methods used in the formation of students' competencies. These are discussion, group work, critical thinking, brainstorming, interactive, project and innovative teaching methods, problem lecture, case study method, problem-oriented classes. In addition, the goals and objectives of the applied innovative methods, the effectiveness of their application were noted.

In conclusion, the article reflects the main objectives of the new innovative pedagogical technology: purposeful organization of educational, developmental and other activities of each student; education to the extent that the selected benchmark corresponding to knowledge and knowledge; formation and development of skills of independent work; development of analytical thinking.

Keywords: SMART goal, innovative processes, case study, kahoot, SMART training.

Қазіргі таңда сапалы білім беру мәселесі қоғамды толғандырып отыр. Өйткені қарыштап дамып келе жатқан технологиялық прогресс кезеңінде өскелең ұрпақтың білім деңгейі заманауи талапқа сай болуы қажет. Сол себепті оқытушылар әр сабағын сапалы түрде ұйымдастырып, әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана білуі шарт. Білім беру үрдісінде ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда оқытудың әртүрлі формалары мен әдістері пайдаланылады. Коммуникативтік құзыреттілік – біріншіден, жеке тұлғаның дамуы мен өзіндік дамуы процесіндегі педагогтың жеке тұлғалық қасиеті; қажетті технологиялық деңгейін меңгеруі; коммуникативтік іс-әрекетін әрдайым жетілдіріп тұруға тырысуы; негізгі құндылық ретінде жеке адамның тұлғасына бейімделе білу, «бағдарету», сонымен қатар педагогикалық қарым-қатынас кезінде туындайтын міндеттерге шығармашылық, қапысыз шешім таба білу қабілеті.

Білім беру бағдарламаларын жаңғыртудың қазіргі заманғы үрдістері студенттерді оқытудың белсенді әдістерін енгізуді талап етеді, бұл аудиторияда оқытуды, әсіресе дәрістерді қысқартуды және студенттердің өзіндік жұмыс көлемін ұлғайтуды білдіреді. Оқу процесін ұйымдастыру кезінде педагогикалық оқытудың әртүрлі әдістері, білім алушылардың оқу үрдісінде белсендірел атқаруға ынталандыратын, студенттерге бағытталған білім беру үшін қолайлы әртүрлі оқыту түрлері пайдаланылады. Оқытудың маңызды факторы білім алушының тақырыптың мәнін өз бетімен меңгеруін түсінуі мен бағалай алуы болып табылады.

Кесте 1. SMART-мақсат

S	Арнайы, нақты	Қандай мәселе қамтылады? Біз неістейміз? Неге мұны дәл осы сәтте істеген маңызды? Біз мұны қалай істейміз?
M	Өлшенетін	Мақсатқа қол жеткізген жағдайда алға ілгерушілік болғанын қалай өлшейміз? Мақсатқа жеткенімізді қалай білеміз?
A	Қолжетімді	Біздің қазіргі ресурстарымызды, соның ішінде ақытты, адамдар мен материалдарды есепке ала отырып, осы мақсатқа қол жеткізе аламызба
R	Маңызды	Біз үшін аталған сәтте осы мақсатқа қол жеткізу маңызды ма?
T	Белгілі біруақыт аралығымен шектелген	Өз мақсатымызға қашан қол жеткіземіз деп күтуге болады?

Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсыновтың «Ұс-таз үздіксіз ізденген де ғана, шәкірт жанына нұр құя алады», — деген сөзі ізденімпаз, жаңаша оқытушыларға арналғандай. Бүгінгі білім беру кеңістігіндегі аяуадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Сондықтан да әрбір білім алушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен

Білім алушылардың құзыреттілігін қалыптастыруда оқытудың инновациялық әдістері қолданылады: дискуссия, топтық жұмыс, сыни тұрғыдан ойлау, миға шабуыл әдісі, интерактивті, жобалау және инновациялық оқыту әдістері, проблемалық оқыту, кейс-стади әдісі, проблемалық-бағытталған сабақтар сияқты әртүрлі белсенді әдістер қолданылады.

Жобалау әдісі - студенттерге әрекеттерін өз бетінше жоспарлауға, ұйымдастыруға және бақылауға мүмкіндік береді.

Жобалау іс-әрекетінің

Мақсаты:

- тәжірибе жинақтау
- қалыптастыру
- дамыту
- қамсыздандыру

Міндеттері:

- оқып-үйрену
- зерделеу
- меңгеру
- тарату
- талдау
- ұйымдастыру
- көрсету
- машықтану
- өзара әрекеттесу
- жүйеге келтіру

SMART оқыту мақсаты мен міндеттерін анықтауда қолданылатын, 1981 жылы Джордж Доран енгізген ұғым. Автордың айтуынша, SMART аббревиатурасының құрамында оқыту мақсаты мен міндеттерін сипаттауға тиіс сын есімдер қамтылған.

бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді [Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова. 2014].

Әлемдік деңгейдегі білім берудің қазіргі парадигмасы оқытудың нәтижеге бағдарлануы, білім алушының жеке тұлғасына бағытталуы, ал оқыту әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеу болып отыр. Демек, білім алушы білімді дайын күйінде оқытушы түсіндірмесінен алмай,

өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйенуарқылы танымдық «жаңалық» ашуы, шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде әр түрлі жобалар жасауы тиіс. Нәтижесінде білім алушының дүниетанымы кеңейіп, өзіндік пікірі мен көзқарасы қалыптасуы керек.

Оқытудың маңызды факторы білім алушының тақырыптың мәнін өз бетімен меңгеруін түсінуі мен бағалай алуы болып табылады. Біз сабақ беріп жүрген топтардатоқтық және жұптық жұмыс түрлерін көп пайдаланамыз. Мұндай тәсіл оқу үдерісіне білім алушының өзінің де қатысуын талап етеді. Осылайша білім алушы да өзінің оқуы үшін жауапты болады. Білім алушылар жұпта немесе топтарда жұмыс істегенде, олар «оқытушы-білім алушы» сұхбаты түріндегі өзараіс — қимылға қарағанда, мейлінше «симметриялы» болып табылатын өзараіс-қимылға «білім алушы — білім алушы» қатынасына түсеотырып, негізделген дәлелдерді әзірлеуде және қадағаланатын оқиғаларды сипаттауда түрлі мүмкіндіктерге ие болады.

Білім алушыларды топтарға бөлудетүрлі әдістерді қолдануға болады: суреттер, сандар, түстерарқылы, бойларымен тұрғызып, туған күндері бойынша, есімдерінің әріптеріарқылы, мозайка т.б. тәсілдер қолданылады.

Топтық, жұптық жұмыста білім алушыларға берілетін тапсырма бір сарынды емес, әр түрлі сипатта болуы керек. Топтық және жұптық жұмыс жеке шешуге болатын тапсырмаларды емес, анағұрлым күрделі тапсырмаларды шешуді көздейді.

Әр сабақтағы дұрыс ұйымдастырылған топтық және жұптық жұмыста білім алушылар:

- өздігінен тапсырманы орындайды, топ мүшелерімен немесе жұбымен өз пікірін бөліседі, алмасады;
- жоспарланған тапсырмалар туралы айта алады;
- өз мүмкіндігін біледі;
- өзінің оқуы үшін үлкен жауапкершілік алуға қабілетті болады;
- назарын бақылай алады және алаңдамайды;
- өз тәртібі мен өзгенің тәртібі туралы және оның салдары туралы айта алады;
- нені қалай жасағаны туралы немесе нені үйренгені туралы айта алады;
- өз сезімі мен өзгелердің сезімі туралы біледі, көмектеседі және тыныштандырады;
- жаңа тапсырманы сеніммен қолға алады;
- өзін білім алушы ретінде жағымды жағынан көргісі келеді.

Топтық және жұптық жұмыстың нәтижелері:

1. Топтық, жұптық жұмысты пайдалану сабақтың нақты мәнін терең ашуға көмектеседі.
2. Білім алушылардың барлығын сабаққа қатыстыруға мүмкіндік туады.
3. Олардың әрқайсысының деңгейін анықтай

аласың.

4. Білім алушылардың көбін бағалауға мүмкіндік аласың.

5. Білім алушыларды ізденіске баулып, жұппен, топпен жұмыс істеуге үйретеді.

6. Білім алушылардың қабілеттері, сөз саптауеркіндігі, ұйымшылдығы, шығармашылық белсенділігіартады.

7. Жеке тұлғалық сипатын дамытуға, шығармашылығын шыңдауда, өзіне деген сенімін қалыптастырады.

Топтық жұмыстарда жиі қолданылатын әдістердің бірі«Пирамида» әдісі:

➤ Алдымен студенттер силлабус тақырыбы бойыншаоқу материалымен жеке танысып, өзіндік түсінік пен пікір қалыптастырады.

➤ Соңаң соң олар жұптасып, өздерінің идеялары, ойлары мен пайымдауларымен серіктестерімен бөліседі.

➤ Топ болып, туындаған проблемалар мен мәселелердің шешімдерін талқылайды, қорытындылайды, бір шешімге келеді.

➤ Соңында, студенттер бүкіл топ болып, проблеманың шешімдерін келтіреді, олардың ең тиімділері флипчартқа жазылады.

Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – білім алушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізуарқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыруарқылы білім алушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу.

Заман талабына сай сабақ беру әдіс-тәсілдері де жаңарып, жаңаша технологиялар мен модульдаранықталуда. Осы мақсатқа жету барысында келесі міндеттерді қойылды:

1. Әр сабақта түрлі жаңа технологияларды тиімді қолдана білу;
2. Жаңашаоқыту;
3. Техника жетістіктерін сабақтарда қолдану.

Сабақта жаңа технологияларды қолдану мақсатында Кейс-стади әдісі қолданылады. Кейс әдісін қолданудағы оқытудың табысты болуы модератор жұмысына байланысты. Оның негізгі мақсаты – тыңдаушылар бір командада жұмыс істеуге үйреніп, дерек көздерінің тапшылығына қарамастан, тез арада шешім қабылдау қабілетін қалыптастыру [Kaliyeva K.M.,Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2018. №2/2 (56). 140-143].

Кейс-стади әдісінің негізгі мақсаты:

- Оқушылардың бойында жаңа қасиеттер мен іскерліктерді қалыптастыру;
- Әр түрлі проблемаларды талдау жәнеоларды шеше білу қабілетін дамыту;
- Ақпаратпен жұмыс жасауды үйрету.
- Кейс-стади әдісінің негізгіерекшеліктері:
- Практикалық жағдайларды зерттеу;
- Болған жағдайларды баяндау;

➤ Білім алушылар проблемамен танысып, оны шешудің жолдарын ісздейді.

Оқу процесіндегі кейстермен жұмыс жасау технологиясыкелесі сатылардан тұрады:

1. Кейс материалдарын зерттеушілердің жеке өзіндік жұмысы (мәселені сәйкестендіру, ұсынылған әрекетті немесе шешімді ұсыну);

2. Негізгі мәселеніенгізуге жінеоны шешуге байланысты шағын топтармен жұмыс;

3. Жалпы дискуссиядағы (оқу тобы шегінде) шағын топтардың тұсаукесерлері және тәжірибе нәтижелері.

Сабақта техника жетістіктерін қолдану мақсатында жаңа тақырыпты бекітуде Kahoot бағдарламасы қолданылады. Kahoot бағдарламасы - цифрлық smart сервисі болып табылады. Ол оқытушылардың педагогтік тәжірибесін түрлендіру құралдарының бірі болып табылады. Kahoot – коллабративтіоқыту режимінде тегін тестілеу, сауалнама мен пікірталас (ағылшын тілінде) жүргізуге мүмкіндік беретін клиент серверлік білім беру Web платформасы.

Smart оқыту – бұл білім берудің жаңа парадигмасы. Қазіргі таңда көптеген мемлекеттер, сонымен қатар Қазақстан да Smart білімін дамытуға назарын аударды. Жаңа Smart-қоғамның моделі бұл заманауи ақпараттық және ұйымдық жүйелерарқылы адамның интеллектуалдық, жоғары технологиялық жайлы ортасын құру. Қойылған міндеттерді заманауи технологияларды қолданатын, жаңаойларды, білімді және интеллектуалдық капиталды түрлендіретін маман шешеді.

SMART қоғам университеттердің алдына жаңа жаһандық міндет қойып отыр: креативті әлеуетке ие, жаңа әлемде ойлай және жұмыс істей алатын кадрларды даярлау. Ол үшін оларды жаңа практикалық дағдыларға үйрету керек: әлеуметтік желілерде коммуникациялау, пайдалы ақпаратты іріктеу, электрондық көздермен жұмыс істеу, жеке білім базасын құру, бұл оқу процесінің бағытын өзгертуді талап етеді.

Білім берудегі smart технологиялар бірі STEM – технологиялар болып табылады. Қазіргі кезде STEM әлемдік білім беруде басты трендтердің бі-

ріне айналып отыр. Технологиялардың қарқынды дамуы жаңа мамандықтардың пайда болуына әкелуде, сонымен қатар STEM мамандарына деген қажеттілік артуда. «STEM» аббревиатурасын 1990 жылдары америкалық бактериолог Р.Колвэлл алғаш рет ұсынды, ал 2000 жылдары ол белсенді қолданыла бастады. Әлемдік білім жүйесінде бір сөзбен біріктіріп айтылатын STEM (science, technology, engineering and mathematics) деген атау ғылым, технологиялар, инженерия, математика сияқты басты академиялық салаларды біріктіреді [Ахметова Г., Мурзалинова А., 2017].

STEM-оқыту ғылыми-техникалық білімді күнделікті өмірде қолдану, сыни тұрғыдан ойлау, техникалық пәндерге қызығушылықты арттыру, белсенді қарым-қатынас құру және топпен жұмыс жасау, жобаларға креативті және жаңашыл көзқарас, оқу мен карьераның ұштасуы сияқты артықшылықтарымен ерекшеленеді.

STEM-оқыту арқылы автоматтандыру, роботтандыру, жасанды интеллект, үлкен мәліметтермен алмасу сияқты төртінші өнеркәсіптік революцияның негізгі элементтерімен байланысты цифрлық технологиялар бойынша білікті кадрларды дайындауды қамтамасыз етеді. Цифрлық технология - ақпараттық қоғамдағы қауіпсіздіктің негізі. Қазіргі кезеңді ақпараттық қоғам кезеңі деп атауға болады [Алауханов Е.О., Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2018. №3/1 (59) 7-8 б].

Демек, жоғары оқу орындары ғылым, білім беру мен жас ұрпақты тәрбиелеу орталығы ретінде қоғамдық сана жаңғыруының қозғаушы күшіне айналуы тиіс.

Қорыта келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі, басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа даіс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу;
- білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу;
- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту;
- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық / Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова, – Алматы: 2014. – 360 б.

2. Kaliyeva K.M. Case study as an effective method of professional competence formation of future teachers // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. - Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал, 2018. №2/2 (56). – 140-143 б.

3. Ахметова Г., Мурзалинова А. Преимущества и перспективы STEM-образования // Білімді ел - Образованная страна, 2017. — №41 (102). – 7 ноябрь

4. Алауханов Е. Цифровизация государственных услуг: опыт сингапура // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. - Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал, 2018. №3/1 (59). – 7-8 б.

REFERENCES:

1. Modern pedagogical technologies: textbook / Buribekova F. B., Zhanatbekova N. zh., Almaty: 2014 – - 360 P.
2. Kaliyeva K.M. Case study as an effective method of professional competence formation of future teachers // science and life of Kazakhstan. - International Popular Science journal, 2018.No. 2/2 (56). - P.140-143.
3. Akhmetova G., Murzalinova A. advantages and prospects of STEM education / / educated country- educated country, 2017. — №41 (102). - November 7
4. Alaukhanov E. digitalization of State Services: experience of Singapore / / Science and life of Kazakhstan. - International Popular Science journal, 2018.No. 3/1 (59). - P. 7-8.

Авторлар туралы мәлімет:

Касымова Акмарал Хамзиевна – п.м.а., п.ғ.к.

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
87019623658, kasimova_ah@mail.ru

Баигубенова Сая Кубаидоллиевна - аға оқытушы, т.ғ.магистрі

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
87776713896, saya_bsk@mail.ru

Сведения об авторах:

Касымова Акмарал Хамзиевна - п. м. а., к. п. н.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана
87019623658, kasimova_ah@mail.ru

Баигубенова Сая Кубаидоллиевна-старший преподаватель, магистр т. н.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана
87776713896, saya_bsk@mail.ru

Informationa about the authors:

Kasymova Akmaral Khamzиеvna-Ph. D., Ph. D.

West Kazakhstan agrarian and Technical University named after zhangir Khan
87019623658, kasimova_ah@mail.ru

Baigubanova Saya Kubaidollievna-senior lecturer, master of technical sciences

West Kazakhstan agrarian and Technical University named after zhangir Khan
87776713896, saya_bsk@mail.ru

Ж.С. КӘРІМЖАН^{1*}, М.Қ.ЖУРАБОВА²

¹²Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан
(*e-mail: kzhans00@mail.ru)

ЦИФРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН: «БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРГЕ ФИЗИКАНЫ ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒЫТТА ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ВИРТУАЛЬДІ АСПАПТАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ»

Аннотация: Мақалада білім беруді цифрландыру құралы ретінде виртуальді аспаптарды қолдануға болашақ физика мұғалімдерін дайындаудың әдістемелік негіздері мен орта мектеп оқушыларына физиканы практикалық бағытта оқыту әдістемесі жайлы келесі мәселелер қамтылған.

Цифрлы Қазақстан бағыты бойынша, яғни білім беру үрдісін цифрландыруда: мультимедия, интерактивті тақта, телематикалық жүйелер, гипертехнология, нанотехнология сияқты заманауи технологияларды қолданып оқыту жаңа инновациялық принциптерді іске асыру жолдары айтылған. Сондай-ақ оларды сабақ барысында практикалық жұмыстарда қолдану мүмкіндіктері, ұтымдылығы, сапалылығы, қолайлылығы мен тиімділігі көрсетілген.

Түйіндеме сөздер: білім беру, цифрландыру, виртуальді аспап, практикалық бағыт, болашақ мұғалім, сандық технология, қашықтықтан оқыту, ақпараттық технология, бейнедәріс, интерактивті тақта.

ЦИФРОВОЙ КАЗАХСТАН: «МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ВИРТУАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ЧЕРЕЗ ПРАКТИЧЕСКОЕ ОБУЧЕНИЕ ФИЗИКЕ»

Аннотация: Статья посвящена методическим основам подготовки будущих учителей физики к использованию виртуальных инструментов как инструмента цифровизации образования и методике преподавания физики школьникам в практическом направлении.

Изложены пути реализации новых инновационных принципов в образовательном процессе с использованием современных технологий, таких как мультимедиа, интерактивные доски, телематика, гипертехнологии и нанотехнологии. Они также показывают свои преимущества и эффективность. Рассматриваются система дистанционного обучения с использованием цифровых технологий, методы и подходы к ее реализации; пути использования видеолекции.

Ключевые слова: образование, цифровизация, виртуальные инструменты, практическое направление, будущий учитель, цифровая технология, дистанционное обучение, информационные технологии, видеолекция, интерактивные доски.

DIGITAL KAZAKHSTAN: «METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TRAINING FUTURE TEACHERS TO USE VIRTUAL TOOLS THROUGH PRACTICAL TRAINING IN PHYSICS»

Abstract: The article is devoted to the methodological foundations of training future physics teachers to use virtual tools as a tool for digitalization of education and methods of teaching physics to schoolchildren in a practical direction.

Also outlines ways to implement new innovative principles in the educational process using modern technologies such as multimedia, interactive whiteboards, telematics, hypertechnologies and nanotechnologies. They show their benefits and effectiveness. The system of distance learning using digital technologies, methods and approaches to its implementation are considered; ways to use video lecture.

Key words: education, digitalization, virtual instrumenten, teacher, digital technology, distance learning, information technology, video lecture, interactive whiteboards.

Ғылыми-техникалық прогресс – сандық техниканың жетістіктері білім беру саласында технологиялық жаңа әдістерді кеңінен қолдануды қажет етуде.

Білім беру үрдісінде, оның ішінде физиканы оқытудың түрлі әдіс-тәсілдерін болашақ мұғалімдер оқу үдерісіне қажетті материалдарын тартымды, ұғынықты, мүмкіндігінше қарапайым-

дандырып дайындауы керек. Яғни, оқу үдерісінің тиімді болуы оқу материалдарының оқу үдерісіндегі нақты жағдайларға қарай бейімделуінде. Демек, оқу үдерісін тиімді басқару үшін заманауи телематикалық жүйелерді пайдаланудың пайдасы мол.

Қазіргі таңда, компьютерлік техниканың заманауи мүмкіндіктерін пайдаланып, видеобайланысқа түсуге, видеоконференцияларды өткізуге қолымыз жетіп отыр. Мұндай байланыстармен үлкен аудиторияларда семинарлар, жиналыстар, ғылыми-әдістемелік конференциялар өткізу үшін қолдануға болады. Компьютерлік технологиямен оқытуда оқушылар ақпаратты пассивті қолданушылар ғана емес, оқыту үдерісіндегі білімнің мәнін, мазмұнын өзінше пайымдаушылар болып табылады. Сондықтан, оқытудың дәстүрлі нобайы, жаңа жағдайдағы жаңаша нобаймен ауысуы керек. Компьютерлік технологиямен оқытуда орталық фигурасы – оқушылар болып табылады. Ал, технологияның мәні – оқушылардың өздігінен білім алу белсенділігін дамытып, ынтымақтастықта жұмыс істету [Қазақстан мұғалімі, 2019. № 6. б.1-3].

"Интерактивті байланыс" – қолданушының бағдарламамен диалогты қарым-қатынас жасауы, ақпарат алмасудың жоғары деңгейлі әдісі. Бағдарламаны басқару мүмкіндіктері артқан сайын, дарынды оқушының ақпарат алмасудағы белсенділігі арта түседі. Толығырық айтқанда, интерактивті байланыс дегеніміз – тиісті әдістер мен тәсілдерді қолдану арқылы субъектілердің бір-бірімен ақпарат алмасуы. Яғни, субъектілердің ақпарат алмасуы, байланыс барысын басқару және т.б. міндеттерді атқаратын ақпарат алмасу ортасы. Субъектілердің бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуіне арналған телекоммуникациялық орта–интерактивті орта болып табылады. Интерактивтілік, коммуникациялық жүйелерге сүйеніп оқылатын бағдарламалардың тиімділігіне баға беретін көрсеткіш болып табылады [Мағауова А.С., Ермакова Ж.К., 2018. б.97].

Оқытудың түрлі әдіс-тәсілдерін ұсынушы әдіскерлер, мұғалімдер оқу үдерісіне қажетті материалдарын тартымды, ұғынықты, мүмкіндігінше қарапайымдандырып дайындауы керек. Яғни, оқу үдерісінің тиімді болуы оқу материалдарының оқу үдерісіндегі нақты жағдайларға қарай бейімделуінде. Демек, оқу үдерісін тиімді басқару үшін заманауи телематикалық жүйелерді пайдаланудың пайдасы мол [Жұматаева Е., 2016. б.52.].

Зерттеуші ғалымдардың пікіріне сүйенсек, мультимедия технологиясымен оқыту арқылы оқушылардың шығармашылықпен жұмыс істеуіне мүмкіндік беріп, пәнге қызығушылығы мен белсенділігін дамытуға болады [Жұмабекова Ф. Н., 2018. б.111]. Демек, мультимедия оқыту үдерісіндегі ең тиімді оқыту әдісі бола алатыны анық.

Телекоммуникациялық байланыс құралдары-

мен дайындалған берілгендер қоры, жеке мәліметтер қорында сақталған ақпаратпен салыстырсақ, дарынды балалар мектеп оқушыларына әлдеқайда көп қызмет етіп, оқу белсенділігін дамытады. Қажетті ақпаратты сақтауға, талдауға, теңестіру логикалық амалдарының жасалуына және т.б. септігін тигізеді.

Демек, компьютерлік техниканың оқу үдерісінде қолданылып жатқан мультимедиялық аудио, видео мүмкіндіктері, бұрынғы телекоммуникациялық байланыс құралдарының заманауи дамыған түрі, оның оқу үдерісін жетілдірудегі маңызы жоғары екені анық.

Қазақстандық ғалымдарымыз Е.Ы.Бидайбеков, Н.И.Аманжолова және т.б. еңбектерінде электронды оқулықтармен жұмыс, ал Б.Бөрібаев, Р.Дүзбаева, С.Кубентаева, Е.С.Полат еңбектерінде интернет желісі арқылы қашықтан оқыту мәселелері зерттеліп, тұлғаға бағытталған автоматтандырылған комплекс оқушы-мидлфейс-компьютер жүйесі ұсынылған [Z.A.Pardos, A.White and K.Kao, 2016. p.75]. Бұл жүйе мұғалім (мидлфейс) байланыстырушы болып, оқушылардың білім алуын үзіксіз бақылап-басқаруға мүмкіндік жасайтын жеке тұлғаға бағытталған компьютерлік электронды оқулықтар кешені.

Компьютерлік техниканың жетістіктері – флеш, компакт дискілер мен жылдам компьютерлер көмегімен мәтіндік ақпарат, бейне, фото, модельдеу, мультипликация, дыбыстық сүйемелмен сапалы бағдарламалар жасауға пайдаланушының мүмкіндігі артып, шығармашылық жобаға қатысты, тәжірибелер өткізіп, зерттеу нәтижелерін көрсетті, электрондық поштаны пайдаланып ақпарат алмасты, талдау жұмыстарын жүргізді. Осындай жаңашыл шығармашылық жобаларды дайындау мәселелері, дарынды балалар мектеп оқушыларының арасында да көптеп жүргізілуде, оларды жалпы кез-келген пәнді оқытуда пайдаланудың маңызы зор. Мәселен, шет елдік зерттеушілер қауымдастығы «Community of Explorers» жобасына дүние жүзі мемлекеттерінің оқушылары қатысып, өз үлестерін қосып келеді. Ғылыми зерттеуші «Science Explorer» және релятивистік лаборатория «Rel-lab» бағдарламаларына қатысушылар физика, биология, химия, салалары бойынша зерттеулер жүргізіп келеді, зерттеу нәтижелерін ауқымды желімен алмасуда [Игибаева А.К., Дюсенбаева А.Т., 2018. б.197]. Міне, осындай мәселелермен айналысуға біздің дарынды балалар мектеп мұғалімдері мен оқушылары ортақ мәселелерді бірлесіп шешуіне, зерттеу нәтижелерін алмасуға компьютерлік техниканың көмегімен жағдай жасалған. Зерттеу нәтижелері: мәтіндер, сызбалар, сандық, мультипликация, видео және т.б. мәліметтер күйінде болуы мүмкін. Оқыту үдерісі mаcromedia flash технологиясының өркендеуіне байланысты түрлі көрнекілік құралдарымен, оқушының қызығушылығын, зейінін өзіне қат-

ты аудартып, оқуға белсенділігін арттырып қана қоймай өз еліне патриоттық сезімін оятатын отандық мультфильмдер мен видео бағдарламалар шығарыла бастады. Оларды CD, DVD, FLASH дискілерімен таратып, лицензиялауда.

Ауқымды желінің мультимедиялық мүмкіндіктері: түрлі-түсті интерфейс, аудио-видео, электрондық пошта және т.б. оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін арттырады. Оқушыларды басқа қаладағы, елдердегі достарының өмірі қызықтырады. Ауқымды желідегі белсенді жұмыстың және бір көрінісіне оқушылардың өмірде үлкен жетістіктерге жетуге әрекеті мен жеткен жетістіктерін көрсеткісі келетіні. Ауқымды желіде жұмыс істеу әдісін үйренген оқушылар жеке білім алуға, мектепте қосымша білім алуға, білім беру жүйесінің проекттерінің тақырыптарын талдауға да пайдалана алады. Бұдан, бұл жүйенің оқыту потенциалының жоғары екенін байқауға болады. Ауқымды желінің оқыту потенциалы оқулық мазмұнының қайнар көзі ғана емес, оны іздеуші, қайта өңдеуші, көрсету құралы ретінде де тануымызға болады. Инновациялық, интерактивті компьютерлік технологияларды қолданып, дарынды балалар мектеп оқушыларының білімі мен іскерлігін, танымы мен шығармашылығын дамытып, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру, кәсіптік білімдерге үйрету мәселелерін шешуге болатынына көз жеткіздік.

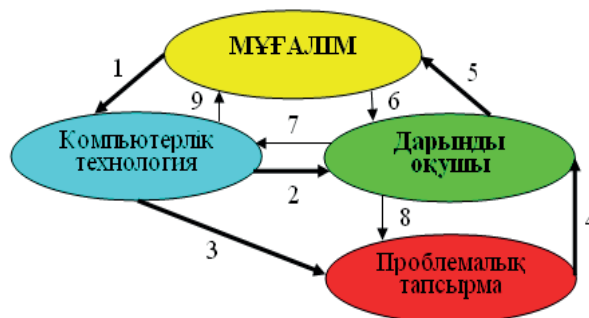
Электрондық оқулықтар көмегімен: – оқыту жүйесін жоспарлауға, сабаққа дайындау барысына, оқу мақсатына сәйкес оқу материалын іріктеуге; – іскерлікті, бақылау мен тесті т.б. дамытуға; – оқушылардың ақыл-ойын, энергиясын шамалайтын талаптарды орындауға; – имитациялық нобайлаудың нәтижелерін көркемдеп беруде; – ақпараттың мультимедиялық, гипертекстілік берілуін пайдалануға; – оқушының жеке қабілетін ескеріп, жағымды диалогтық интерфейсін жасауға; – ауқымды ақпараттық массивтерді сақтап, пайдалану тиімділігін арттыруға болады.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесі, компьютерлік технологиямен білім беру дарынды балалар мектеп оқушыларының шығармашылық белсенділігінің дамуына дәстүрлі әдістерінен салыстырғанда тиімді екендігін көрсетті.

Электрондық тестерді кез-келген пән бойынша дайындауға болады. Ол үшін арнайы бағдарлама құрылған. Оны кейде шаблон, кейде тест шебері деп атап жүр. Электрондық тестердің көмегімен бақылау жұмыстарының нәтижелерін жылдам алынып, көрнекі жазылады. Нәтижелерін диаграмма, сызба түрінде шығаруға болады. Сызбалық есептерді шешуде, компьютердің excel бағдарламасын пайдалану оқушылардың техникалық қабілетін дамытып шыңдайды. Себебі, олар есептеу нәтижесінде алған сызбаларын қадағалай отырып, график сызығының нүктелеріндегі өзгерістерді компьютерлік немесе интерактивтік экрандардан бақылап, ой тұжырымдайды.

Сызба, ең болмағанда екі физикалық шама арасындағы тәуелділікті бейнелейтін белгі екеніне көз жеткізеді. MS Excel бағдарламасын қолдану дарынды балалар мектеп оқушылардың шығармашылық жұмысының өнімділігін, пәнге деген қызығушылығы мен белсенділігін дамытады [Вайндорф-Сысоева М.Е., Грязнова Т.С., Шитова В.А., 2017. 6.45].

Компьютерді оқыту үдерісінде тиімді қолдану – дарынды оқушының оқу іс-әрекетін басқаруда, әсіресе көрнекілік қызметін жүзеге асыруда маңызы зор. Компьютерлік технология ақпараттық тапсырманы, шығармашылық іс-әрекеттің құралына айналдыруда дарынды оқушылардың мұғалімнен кейінгі үлкен көмекшісіне айналып отыр.

(1, 3, 4, 5-9) айналымында компьютер мұғалімнің нұсқауымен оқу материалы ретінде оқушының шығармашылық белсенділігін ояту, дамыту мақсатында қажетті ақпаратты көрсетеді немесе тапсырмалар береді. Оқушы алған материалдары негізінде немесе алған тапсырмасын орындап, жұмысының нәтижесін мұғалімге тапсырады. Оқушы жұмысының нәтижесіне қаныққан мұғалім, оқушының шығармашылық білім деңгейіне сәйкес жоспар бойынша және тапсырма береді. Бұл қажетінше (6, 8, 4, 5) немесе (6, 7, 9) айналымымен қайта мұғалімге оралады. Бұл үдеріс үздіксіз жүріп отырады. Ал (1, 2, 5) айналымы да іске қосылса, ол мұғалімнің нұсқауымен оқушыға тек оқу ақпараттық материал берсе, (1, 2, 5, 6) айналымына түседі. Яғни, мұғалім оқушыға түсіндіреді. Ал егер мұғалімнің нұсқауымен оқушының ағымдық білімін анықтау материалдары (тест) берілсе, онда (1, 2, 7, 9) айналымына түседі. Бұл дегеніміз, оқушы компьютердің берген тестік сауалдарына, сұрақтарына, есептеріне тікелей жауап береді. Нәтижесін компьютер мұғалімге жеткізеді. Оқушы білімінің нәтижесіне қаныққан мұғалім, оқушының білім деңгейіне сәйкес жоспар бойынша және тапсырма береді. Бұл қажетінше (1, 2, 7, 9) немесе (6, 8, 4, 5) немесе (6, 7, 9) айналымымен қайта мұғалімге оралады. Бұл үдеріс үздіксіз жүріп отырады.

Болашақ физика мұғалімнің сабақты дұрыс ұйымдастыруына байланысты, оқушылардың зейіні, меңгеру дәрежесі мен алынған білімдерінің деңгейі дамиды. Сондықтан, оқыту үдерісіндегі жұмысты тиімді жүргізу үшін оның ноба-

йын жасап, алгоритмін құрып, анықталған негізгі мақсатқа жету жолдарын қажетінше кезеңдерге бөліп, оқушылардың ойлау әрекетін белсенді, жұмысын мазмұнды етуге нақты тапсырмаларды құруымыз керек. Бұл кезде әрбір оқушының жеке психологиялық мүмкіндіктерін негізге алып, олардың шығармашылық белсенділігін дамытуға деңгейлік тапсырмалар берудің тиімділігі жоғары болады. Осылайша, оқыту үдерісіндегі жұмысты ұйымдастыруды жетілдіруде жаңашылдық факторы мен жеке түсінік берулерді пайдаланып, оқушыларға сабақта үйренген білімдерін күнделікті өмірде дұрыс қолдануға дағдыландыруымыз керек. Бұл оқушылардың ақпараттық мәдениеттің қалыптастырып, ақпаратпен жұмыс істеу шеберлігі мен білімін шыңдайды.

Бұдан, виртуальді аспаптарды, компьютерлік техника құралдарының жоғары мүмкіндіктерін пайдалану арқылы білім беру технологиясы деп айта аламыз.

Компьютерлік технология білім беру үдерісіндегі, мектеп оқушыларының физика пәнінен есеп шығаруда шығармашылық белсенділігін дамытып, оқыту тиімділігін арттыратын бірден-бір құрал екені анық.

Біз компьютерлік технологиямен оқытудың мүмкіндіктерін талдау арқылы, көптеген психолог-педагогтардың, дидактардың пікірлеріне сүйеніп, компьютерлік технологиямен оқытуда оқушылардың шығармашылық белсенділігінің дамуына үлесінің көп екенін байқадық [Бүркіт Ә.Қ., 2020. 6.512]. Осылардан, компьютерлік технологияның араласпайтын саласының жоқтығын, ғылым мен білім беру саласындағы компьютерлік технологияның ерекше орны мен көптеген пайдалы мүмкіндіктерін айқындап, оқушылардың шығармашылық белсенділігін компьютерлік технология арқылы дамытудың қажет екеніне көз жеткіздік.

Виртуальді аспаптармен практикалық жұмыс жекеше түрде жүргізіледі, сондықтан да оның мағынасы, көлемі, өнімділігі әр сынып оқушылары үшін бірдей емес. Кей жағдайларда оқушылардың қабілетіне, оның дайындық дәрежесіне қарай өз бетімен білім алу, өзіндік және шығармашылық жұмыс басты болып табылады. Мұғалім сабақ кезінде оқушыларды іс-әрекетке бағыттап, дайындауы керек. Мәселен, толқындық оптиканың әр тарауын өткен кезде, олардың алған білімдерінің дәрежесін көтеру және бекіту үшін оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру маңызы өте зор. Толқындық оптика бөлімі бойынша мынадай тараулардан: "интерференция", "дифракция", "поляризация" өзіндік жұмыстардың үлгісін деңгейлерге бөліп беруге болады. Соның ішінде біз дисперсия тарауынан дайындалған өзіндік жұмыстың үлгісін келтіріп отырмыз.

Төменгі деңгейге:

1. Төменде көрсетілген тұжырымдардың қай-

сысы дисперсия ұғымын білдіреді?

- A) Толқынның кедергіні орағытып өтуі.
- B) Когерентті толқындардың беттесуі;
- C) Сынған кездегі жарықтың спектрге жіктелуі;

2. Бақыланатын құбылыстардың қайсысы жарық дисперсиясы арқылы түсіндіріледі?

- A) Кемпірқосақ;
- B) Қыздыру шамының жарық шығаруы;
- C) Сабын көпіршігінің түрлі түске боялуы.

3. Вакуумдағы қызыл және күлгін сәулелердің таралу жылдамдықтарын салыстыр.

- A) $v_{\text{к}} < v_{\text{к}}$ B) $v_{\text{к}} > v_{\text{к}}$ C) $v_{\text{к}} = v_{\text{к}}$

4. Жарық ауадан суға өткенде жасыл сәуленің жиілігі қалай өзгереді?

- A) өзгермейді. B) кемиді; C) артады;

Орташа деңгейге:

1. Бақылаушы шыны призма арқылы ақ қағаздағы қара сызықты бақылайды, ол нені көреді?

2. Қызыл фондағы ақ жазуды жасыл жарықпен жарықтандырсақ, ол қалай көрінеді?

3. Қызыл жарықтың судағы толқын ұзындығы 526 нм-ге тең. Бұл жарықтың ауадағы толқын ұзындығы қандай? Жауабы: 700 нм.

4. Натрийдің сары жарығының судағы толқын ұзындығы 442 нм, ал вакуумдағысы 590 нм. Осы жарық үшін судың сыну көрсеткіші неге тең? Жауабы: 1,33.

Жоғары (шығармашылық) деңгейге:

1. A) Су жасыл жарықпен жарықталынған, оның шыныдағы толқын ұзындығы 0,5 мкм. Судағы толқын ұзындығы қандай болады? Судың астында көзімізді ашсақ, қандай түсті көреміз? Жауабы: 380 нм.

B) Қызыл жарықтың судағы сыну көрсеткіші 1,326, ал күлгін жарық үшін ол 1,344. Судағы жарық жылдамдығы қай түстегі сәулелер үшін үлкен және неше есе? Жауабы: қызыл жарық үшін 1,01 есе.

2. A) Спектрдің қызыл және жасыл бөлігінің толқындары Жер және Күн атмосфераларының шекараларына бірдей жылдамдықтармен өтеді ме?

B) Жарық ауадан шыныға өткенде жылдамдығы, толқын ұзындығы, тербеліс жиілігі өзгере ме? Қалай?

3. A) Электр шамының экрандағы жарық шығару спектрін алғанда, оны реостаттың көмегімен біртіндеп қыздырады. Бұл кезде экранда қандай өзгеріс байқалады?

B) Жасыл жарық ауадан суға өткенде, толқын ұзындығы кемиді. Судың ішіндегі адам бұл жарықты қандай түсте қабылдайды?

Жұмыстың жаңа формалары мен әдістерін енгізу оқу үдерісін тиімді жүргізуге көмектеседі, себебі, дарынды балалар мектеп оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру әдістерінің көптүрлілігі мұғалімдерге ең оңтайлысын таңдап алуға мүмкіндік береді. Мектеп оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастырудың педа-

гогикалық тұжырымдамасының басты мақсаты – баланың өзіндік еркін дамуына педагогтің кәсіби көмек көрсетуі болып табылады. Бірақ, қандай да бір дарынды педагог болғанымен оқушы тұлғасын дәл өзі ойлағандай етіп қалыптастырып шығара алмайды. Бұдан шығатын қорытынды: мұғалімнің басты мұраты оқушының белсенді және шығармашылықпен өзіндік әрекетіне жол ашу, өзін дамыту, өзін көкейкестілентіру, өзін бағалауын жеткілікті қамтамасыз ететін қажетті жағдайларды жасау және оны сақтау, яғни өзіндік дамуына түрткі болу, ояту қойылғаны жөн. Оқу-шығармашылық тапсырмалар мен есептер жүйесі оқушының білім алу үдерісін құруға екі жағынан келуге мүмкіндік береді. Оның бірі – тапсырмалар мен есептер жүйесі болса, екіншісі – оқытудың мазмұнымен байланысты. Осы ұстанымдарға орай дарынды балалар мектеп оқушыларының өзіндік жұмысын ұйымдастыруға қажетті оқыту мазмұнын құрастыру, арнайы жасалынған оқу-шығармашылық есептер мен жаттығулар жүйесімен, демек оларды шешуге қажетті тұлғаның білім, білік сапаларының кешенімен анықталды. Бұдан оқыту үдерісі барысында оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастырудың басты құралы ретінде дидактикалық, яғни оқу-шығармашылық тапсырмаларды пайдалану орынды деген қорытынды шығады.

Мәселен, Ара қашықтығы 15 км болатын А қаласынан В ауылына бір мезгілде екі жолаушы жолға шықты. Олар бір мезгілде В ауылына келулері керек еді. Екінші жолаушы бірінші жолаушыдан сағатына 1 км аз жүргендіктен жарты сағат кеш келді. Әрбір жолаушы қандай жылдамдықпен жүрген?

Міне осындай мәселе есептің мазмұнын, компьютер экранында өтіп жатқан қозғалысты көргеннен кейін оқушыларға сұраққа жауап беру қиынға түспейді.

Мұғалім: Есептің шарты қандай? Онда нелер берілген? Есептің шартында қандай шамалар қатысқан?

Оқушы: А қаласынан В ауылына дейінгі қашықтық 15 км екені берілген. Жолаушылардың жылдамдықтарының арасында және берілген ара қашықтықты жүріп өтуге кеткен уақыттардың арасындағы айырма берілген. Бұл есептің шартында ара қашықтық және уақыт шамалары берілген.

Мұғалім: Есепте нені табу керек?

Оқушы: Есепте әрбір жолаушының жылдамдығын табуды сұрайды.

Мұғалім: Жолаушылардың жылдамдықтарын табу үшін қандай формулаларды қолданамыз?

Оқушы: Бізге физика курсынан белгілі $S=v \cdot t$, $v=S/t$ формулаларын қолданамыз.

Мұғалім: Есептің шартына қарай нені x арқылы белгілейміз.

Оқушы: А қаласынан В ауылына қарай шыққан бірінші жолаушының жылдамдығын $v_1 = x$

км/сағ деп белгілейміз.

Мұғалім: Егер біз бірінші жолаушының жылдамдығын x десек, екінші жолаушының жылдамдығын осы белгісіз шама арқылы өрнектей аламыз ба?

Оқушы: Ия, $v_2 = (x-1)$ км/сағ екінші жолаушының жүрген жылдамдығы болады.

Мұғалім: А қаласынан В ауылына дейінгі қашықтықты бірінші жолаушы қанша уақытта жүріп өтеді?

Оқушы: $\frac{15}{x}$ сағатта.

Мұғалім: Жолаушылардың 15 км ара қашықтықты жүріп өтуге кеткен уақыттары үшін қандай теңдеу құруға болады?

Оқушы: $\frac{15}{x-1} - \frac{15}{x} = \frac{15}{0}$ теңдеуі арқылы.

Мұғалім: Бұл теңдеуді қалай шешеміз?

Оқушы: Теңдеуді шешудің жалпы ережесі бойынша:

$30x-30=30x-x^2+x$, $x^2-x-30=0$, $x_{1,2} = \frac{1 \pm 1}{2}$, $x_1=6$, $x_2=-5$.

Жауабы: $v_1=6$ км/сағ, $v_2=5$ км/сағ

Нәтижеде, бірінші жолаушының жылдамдығы 6 км/сағ, екінші жолаушының жылдамдығы $v_2=5$ км/сағ-қа тең екені шығады.

Эвристикалық әдісте мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктеріне және білім деңгейіне сай ізденіс жүргізуге тартатын сұрақтар жүйесін алдын-ала дайындап алады.

Мысалыға, бүкіләлемдік тартылыс заңын түсіндіргенде дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп оқушыларының зерттеу тақырыбына қызығушылығын эвристикалық әңгіме әдісімен арттырамыз. Бастапқыда барлық жер бетіндегі объектілердің қозғалысы, тоқтауы оқушылар өздері білетіндей болып көрсетіледі де, бүкіләлемдік тартылыс заңы болмаған жағдайдағы көрініс яғни, барлық жер бетіндегі объектілердің жер бетінен кеңістікке көтерілуі, қалықтауы (жүріп бара жатқан поездардың, машиналардың көтеріліп, аспанда қалықтауы не үшін?) оқушылардың міндетті түрде қызығушылығын оятары анық. Бүкіләлемдік тартылыстың күнделікті өмірдегі қажеттілігі туралы әңгіме жүргізу, бүкіләлемдік тартылыс заңы орындалмай қалғандағы қызық оқиғаларды бейнеклип арқылы немесе macromedia flash-те avi файлмен көрсетіп, қызықтыруға болады. Осылайша, дарынды оқушылардың зерттелетін тақырып бойынша түсініктері артып, оқу проблемасы қойылады. Оны былайша тұжырымдаймыз: бүкіләлемдік тартылыс заңын күнделікті өмірлік тәжірибеден және табиғи жағдайлармен түсіндіру. Бүкіләлемдік тартылыс заңы неге тәуелді? Оны өзгертуге болады?

Қойылған оқу проблемасын шешу үшін эксперименттік зерттеулер жүргізу керек. Яғни, оқушылардың жинақталған білімдеріне сүйене отырып, эвристикалық әңгіме әдісімен сабақ жүргізген қолайлы. Оқушылардың болжамдық ұсыныстары мүмкіндігінше эксперименттік тек-

серістен өткізілуі тиіс. Себебі, оқушылардың эксперименттік зерттеу жұмысына қызығушылығы болжамдардың оң немесе теріс нәтижесінен кейін де артады.

Оқу проблемасын қоюдың мұндай әдісі оқушылардың зерттеу жүргізу барысындағы бейне көріністерді ой елегінен өткізуге баулып, шығармашылық белсенділігін дамытады. Сонымен, ішінара зерттеу әдісін сабақ барысында қолдану пән мұғалімнен белгілі бір дәрежедегі педагогикалық шеберлікті талап ететінін атап өтуіміз қажет.

Демек, физиканы оқытуда виртуальді аспаптарды қолдану негізінде практикалық бағыттағы есептерді шешудің ұтымдылығы көбінесе мультимедиялық өнімдерді дайындау сапасы мен қолдану үдерісіне байланысты (оқыту бағдарламалары,

бақылау-тестік бағдарламалар, сандық фильмдер, электрондық кітаптар, мультимедиялық энциклопедиялар және т.б.). Олардың сапалылығы мен қолайлылығы мәтіндік, сызбалық, аудио, видео ақпараттардың, анимацияның және т.б. мультимедиялық мүмкіндіктердің бірігуі болып табылады. Яғни, компьютердің мультимедиялық мүмкіндігі пайдаланушымен диалог құрушыға айналдырып қана қоймай, дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп оқушыларын сыныптан немесе үйінен шықпай-ақ үлкен ғалымдар мен педагогтардың дәрістеріне қатысуына, өткен және қазіргі тарихи оқиғаларға куә болуына, әлемнің ең белгілі музейлері мен мәдени орталықтарымен байланыс жасап, білімін дамытуына қолайлы жағдай туғызады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қазақстан мұғалімі, 20.01.2019. – № 6. б.1-3.
2. Мағауова А.С., Еркемова Ж.К. Цифровизация образования в школах. Алматы, 2018. -с.97
3. Жұматаева Е. Жалпы орта мектепте оқытудың біртұтас дидактикалық жүйесінің теориясы. Алматы. 2016. б.52.
4. Жұмабекова Ф. Н. Физика мамандыққа кіріспе.- Алматы, 2018. б.111.
5. Z.A.Pardos , A.White and K.Kao (2016). moocRP: An open learning analytics platform. Technology, Knowledge and Learning, 21 (1), p.75.
6. Игибаева А.К., Дюсенбаева А.Т. Жалпы орта мектеп педагогикасы.. Алматы, 2018. б.197.
7. Вайндорф-Сысоева М.Е., Грязнова Т.С., Шитова В.А. Методика виртуального обучения. Москва.- Юрайт, 2017. с.45.
8. Бүркіт Ә.Қ. Білім беру жүйесін ақпараттандыру. Шымкент. 2020. б.512.

REFERENCES:

1. Қазақстан Respublikasynуң 2050 zhyлға dejingi bilim berudi damytu тыzhyrymdamasy // Қазақстан мұғалімі, 20.01.2019. – № 6. б.1-3.
2. Magauova A.S., Ermekova Zh.K. Cifrovizacija obrazovanija v shkolah. Almaty, 2018. -s.97
3. Zhymataeva E. Zhalpy orta mektepte oqytudyң birtұtas didaktikalуқ zhyjesiniң teorijasy. Almaty. 2016. b.52.
4. Zhymabekova F. N. Fizika mamandyққа kirispe.- Almaty, 2018. b.111.
5. Z.A.Pardos , A.White and K.Kao (2016). moocRP: An open learning analytics platform. Technology, Knowledge and Learning, 21 (1), p.75.
6. Igibaeva A.K., Djusenbaeva A.T. Zhalpy orta mektep pedagogikasy.. Almaty, 2018. b.197.
7. Vajndorf-Sysoeva M.E., Grjaznova T.S., Shitova V.A. Metodika virtual'nogo obuchenija. Moskva.-Jurajt, 2017. s.45.
8. Byrkit Ә.Қ. Bilim beru zhyjesin aқparattandyru. Shymkent. 2020. b.512.

Сведения об авторах:

Каримжан Жансая Сакеновна - магистрант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г.Шымкент, ул. А.Байтурсынова 13, 87763128997, kzhans00@mail.ru

Журабоева Мадина Кунтивовна - магистрант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г.Шымкент, ул. А.Байтурсынова 13, 87078313897, madi2315@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Кәрімжан Жансая Сәкенқызы - магистрант, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., А. Байтурсынова көшесі 13, 87763128997, kzhans00@mail.ru

Журабоева Мадина Кунтивқизи - магистрант, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., А. Байтурсынова көшесі 13, 87078313897, madi2315@mail.ru

Informationa about the authors:

Karimzhan Zhansaya Sakenovna - Master student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, st. A.Baitursynova 13, 87763128997, kzhans00@mail.ru

Zhuraboeva Madina Kuntivovna - Master's student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, st. A.Baitursynova 13, 87078313897, madi2315@mail.ru

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың мінез-құлық әрекетін педагогикалық-психологиялық сүйемелдеу жүргізіліп, тиімді жақсы нәтиже береді. Мұндай балалармен бірге психокоррекциялық сабақтарды жүргізу нәтижесінде, балалардың психофизиологиялық даму деңгейінің едәуір көтерілгенін, эмоциялық күйі жадырап, қызығушылығы мен құлшынысының артқаны байқалады. Міне біз балалармен бірге бірлесе жұмыс жасай отырып, оның қуанышы мен қайғысын бөлісе ортақтасамыз. Сондай-ақ психокоррекциялық жұмыстар бала дамуындағы жеке тұлғалық қасиеті, рухани бағасы мен нормасы құрылуына әсер етеді.

Түйін сөздер: эмоциялық күй, церебральды мүгедек, агрессия, жеке тұлға.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Аннотация. В данной статье проводится педагогико-психологическое сопровождение поведенческой деятельности детей с особыми образовательными потребностями, что дает эффективный хороший результат. В результате проведения психокоррекционных занятий с такими детьми отмечается значительное повышение уровня психофизиологического развития детей, повышение эмоционального состояния, интереса и энтузиазма. И вот мы, работая вместе с детьми, разделяем их радость и горе. Также психокоррекционные работы влияют на формирование личностных качеств, духовных оценок и норм в развитии ребенка.

Ключевые слова: эмоциональное состояние, церебральный инвалид, агрессия, личность.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Summary. This article provides pedagogical and psychological support of behavioral activities of children with special educational needs, which gives an effective good result. As a result of conducting psycho corrective classes with such children, there is a significant increase in the level of psychophysiological development of children, an increase in their emotional state, interest and enthusiasm. And so we, working together with children, share their joy and grief. Also, psycho corrective work affects the formation of personal qualities, spiritual assessments and norms in the child's development.

Keywords: emotional state, cerebral disability, aggression, personality.

КІРІСПЕ

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды тәрбиелеудің мақсаты мен міндеттері педагогика мен психологияның жалпы принциптерімен анықталады. Мысалы: белсенді қоғамдық пайдалы өмірге даярлау, азаматтық қасиеттерді қалыптастыру, бірақ ол кемтарлықтың құрылымы мен дәрежесіне сәйкес лайықты көлемдегі әдіс-құралдармен жүзеге асады. Кемтар балаларды оқыту мен тәрбиелеу отбасы мен мектептің тығыз байланысына тікелей әсер етеді. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен тәрбиелік жұмыс оның жеке тұлғалық және жас ерекшелігін ескере отырып жүргізіледі. Онда дербестігі, өзіне-өзі қызмет ету дағдысын, еңбек және мәдени мінез-құлқын, ұжымда еңбек етіп, өмір сүруін қалыптастыруға бағытталған.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар баланы тәрбиелеу мазмұнында көзқарастарымен белгілі қасиеттер жүйесін қалыптастырумен қатар

ақыл-ой, еңбек, эстетикалық, құқықтық тәрбиелік міндеттерді шешу кіреді. Балада оптимизм мен сенімділікті тәрбиелеу, қиыншылықтарды жеңе білу бейімділігін қалыптастыру, жақсы қасиеттерді үйретуге. өз қылықтарына сын көзбен қарай білуге дамыту маңызды болып табылады.

Бүгінгі күні ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу - бұл білімді, шеберлікті, икемділікті, іс-әрекет дағдыларын беру мен игерудің мақсаты бағыттағы процесі, өмір мен еңбекке даярлаудың негізгі құралы. Оқыту барысында білім беру мен тәрбиелеу мақсаттары жүзеге асырылады.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға арналған оқыту әдістері мен жүйелерін сараптау кезінде сондай-ақ баланың жасы, ақаулығы пайда болу уақыты есепке алынады. Мұндай балалардың даму дәрежесі қалыпты балаға қарағанда оқытуға көп байланысты. Сондықтан оқыту қалыс қалған немесе уақытында басталмаса бұл

балалардың дамуында түзетілмес зиян әкеледі, олардың психикалық қызметінің қалыптасуы тежеледі. Сонымен қатар дені сау құрдастарынан артта қалуы тереңдей түседі. Сондықтан ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың психологиялық ерекшеліктерін дер кезінде диагностикалап, соған орай, тәрбие мен оқыту мазмұнын негіздеу уақытында басталуы тиіс.

Ерекше білім беру қажеттілігі балалардың агрессиялық мінез-құлығына тоқталатын болсақ, агрессия (латын тілінен «agressio» аударғанда – шабуыл, басқындық дегенді білдіреді) – бұл бөгде адамға болмаса адамдар мен жануарлар тобына ниеттеліп тура бағышталған қиянат.

Қазіргі кезде біз кез-келген бөлімінде зорлық-зомбылық және агрессия туралы хабарламайтын газет-журналдарды, радио бағдарламаларды немесе теледидар жаңалықтарын сирек кездестіреміз. Статистика бойынша қаншама адамдар бір-бірін жарақаттап, өлтіріп, өзінің жақын адамдарына қайғы-қасірет пен ауру әкеледі.

Біріншіден, агрессияның анықтамасын нақты қисынға келтіріп алу керек.

Екіншіден, агрессиялық әрекеттің тегі мен табиғатын анықтауға арналған бірнеше теориялық бағыттарды қарастырамыз.

Теледидардағы қорқынышты фильмдер, компьютерлік ойындардағы күштеу элементтерінің ықпалы туралы мәселе де әлі шешілмеген. Бірақ агрессиялық мінез-құлық табиғаты біршама зерттелді. Сол себепті агрессияны зерттеу бағытының негізгі теорияларын көрсетуге болады. Атап айтсақ, инстинкт теориясы (З.Фрейд), агрессияның фрустрация теориясы (Дж. Доллард), когнитивті теория (З.Верковиц) және әлеуметтік үйрену теориясы (А.Бандура).

Агрессиялық мінез-құлықты зерттеу мәселесі төңірегіндегі бұл теориялар бір-бірінен агрессиялық мінез-құлықтың дамуы мен қалыптасуын түрліше түсіндірумен ерекшеленеді. Соңғы көрсетілген теориялар реті адамның агрессиялық мінез-құлқын тоқтату мен бақылаудың барынша көп мүмкіндігін туғызады. Агрессияның әлеуметтік үйрену теориясы әлеуметтену процесінде меңгерілген жағымсыз мінез-құлық моделін көрсетеді. Мысалы, кіші жеткіншек жастағы балалар басқа балалармен өзара әрекеттестікке және өзара қатынас барысында түрлі мінез-құлық моделдерін меңгереді. Өз құрдастарымен ойын балада агрессиялық реакцияларды көрсетіп, үйренудің мүмкіндігін туғызады, бірақ барлық балалар өздерінің деструктивті тәжірибесін қақтығыстық ситуацияны шешу үшін пайдаланбайды.

А. Бандура ұсынған әлеуметтік үйрену тео-

риясы агрессиялық мінез-құлықтың қалыптасуының 3 сәтін көрсетті:

- осы іспеттес әрекетті меңгеру;
- оның нақты дамуына ықпал ететін факторлар (соның бірі – коммуникация дағдысының даму деңгейі);
- оның нақты қалыптасуының шарттары.

Басстың ұсынуы бойынша, агрессия-басқаға қорқыту немесе зиян алып келетін, кез-келген мінез-құлық.

Бір топ ғалымдардың айтуынша, әрекетті агрессия деп қарау үшін, олар зәбірлеу мен қорлаудан құралып қана қоймай, зардап шектіру керек.

Кейбір зерттеулер қорытындысы бойынша, агрессия-басқаға денелік немесе физикалық зақым келтіру әрекеті. Агрессияға берілген анықтамалардың түрлілігіне қарамастан, қазіргі таңда біз мына анықтамаға сүйенеміз.

Агрессия-бұл өзінің іс-әрекеті арқылы өзгеге қиянат келтіру ниеті.

Анықтамаларға сүйенсек, агрессияны эмоция, түрткі немесе құрылым ретінде қарастырмай, мінез-құлықтың моделі ретінде қарастыру керек. Агрессия термині көбінесе эмоцияның негативті түрі-ашумен, түрткінің түрі-қорлау мен зиян келтіруге ұмтылумен, негативті құрылымның түрі-нәсілдік немесе ұлттық, нанымдармен қауымдасады. Осыған қарамастан осы факторлар мінез-құлықтың көрінуінде үлкен рөл атқарады. Ашу басқаларға шабуыл кезінде қажетті жағдай болып табылмайтынын көреміз. Агрессия жағдайдың толық суыққандылығымен және эмоцияның төтенше қозуымен сипатталады. Көбінесе агрессияны жаман ойлы мінез-құлықпен байланыстырады. Осы орайда, ұзақ жүздеген жылдар бойы теориясы қызу да қатаң тартысқа айналған З. Фрейд еңбегінің арқасында агрессия және агрессивтілік моральдық тақырыптың ой тартысы, ғылымы сараптаманың негізгі объектісіне айналды. Фрейдтің бастапқы жұмыстарының тұжырымы бойынша бүкіл адамзат әрекеті бұл тікелей болмаса жанама «эростың» ағыны, өмір инстинкті, өмірдің сақталып, мықтылануына бағытталған энергия көзі ретінде қарастырылады. Агрессия бұл тұрақты емес, алайда қашып құтыла алмайтын өмірдің бір бөлігі.

Бертін келе заманға сай көптеген оқулықтарда көрсетілгендей агрессияның деректемесінің тәртібін психоаналитикалық анықтамада – «Танатос» деп көрсетеді. Танатос - өлім мен талқандалуға деген инстинкті қызығушылық, ұмтылыс. Фрейдтің ұғымы бойынша танатос бұл өлімге ұмтылыс, танатостың энергиясы жарық өмірдің аяқталып, талқандалуына бағытталған.

Танатас

Эрес

Мен

Энергия бағытының өзгеруі

Агрессия, өзгеге бағытталу

Сурет 1 - Агрессияның өзгеге бағытталуы

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың психологиялық ерекшеліктері теориялық негізделіп, психология ғылымындағы жетекші ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалынды. Бүгінгі күні ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға неғұрлым көбірек психологиялық көмек көрсетіліп, қолдау жұмыстары жүйелі ұйымдастырыла отырып, ойындар жүргізу арқылы, олардың сеніміне кіріп, кері әсерден жеңілдетуге және жағымсыз мінез-құлықтың алдын алуға көп мүмкіншілік жасауға болады. Психокоррекциялық жұмыстарды жүргізу барысында, ата-аналарға және педагогтерге әрдайым кеңес беріліп, бала бойында туындаған мәселелер бойынша оларды да, психокоррекциялық жұмыстарға қатыстыру қажет. Бала тәрбиесіне қатысы бар ересектермен жеткілікті жұмыс жасағанда ғана біз өз еңбегіміздің нәтижесін көреміз. Ұсынылып отырған әлеуметтік-эмоциялық күй-жағдайын дамыту бойынша жүргізілетін психокоррекциялық жұмыс мүмкіндігі шектеулі балалармен, олардың ата-аналарымен, педагогтармен жүргізуге қолайлы болып табылады. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың негізгі қажеттілігі қарым-қатынас болып табылады, сондықтан ата-анасы баланың ішкі күйін түсіну үшін жиі байланыс орнатып, іс-әрекетіндегі және мінез-құлқындағы өзгерістерге ерекше мән беріп отыру қажет.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың агрессияға бейім болу себебі, өз құрдастарымен толық қарым-қатынасқа түсе алмау, еркіндікті сезінбей, сенімсіздіктің туындауы, физиологиялық артта қалушылық және т.б. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар өздеріне сыртқы ортада аяушылықты сезінуінен өзіндік бағалдау төмендеуі немесе ортадан шектен тыс талаптарды қажет етуі мүмкін.

Теориялық негізге сүйене отырып, жүргізілген зерттеу жұмыстары қазіргі таңда да, келешекте ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруды негіздеуге

мүмкіндік береді. Олардың бойындағы агрессиялық мінез-құлықты коррекциялау жолдарын анықтауда маңызды рөл атқарады. Біздің зерттеу жұмысымыз осы мәселені шешуге арналады. Теориялық негізде ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың психологиясы ғылымда зерттелу жағдайы, олардың ата-аналарымен жүргізілетін жұмыс бағыттары, агрессия анықтамалары мен сипаты, агрессивтіліктің пайда болу себептері мен шығу көздері талданады.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларда әртүрлі жас кезеңінде себепсіз агрессия, немесе жалған қауіпке бағытталған шабуылшылық орын алуы мүмкін. Бұл құбылыстың түрлерін, себебін және мөлшерін анықтауға болады. Психолог осы мәселені зерттеп, агрессияны нормадан тыс дамыған балалармен түзету жұмысын жүргізуі керек.

“Жеткіншек агрессиясын диагностикалау” әдістемесі (Басс-Дарки, балаларға арналған 40сұрақтық түрі)

Мақсаты: бала агрессиясының түрін және оның көрініс беру ерекшелігін анықтау. А.Басс және А.Дарки агрессияны сипаттағанда оны негізгі екі топқа бөледі. Біріншісі – мотивациялық агрессия, осы құбылысты туғызған себеп-сылтаулар. Психолог ең алдымен агрессияның осы түрін анықтап алуға тиіс. Екіншісі – инструментальдық агрессия, немесе өзін қорғау үшін, басқаларды зәбірлеуге қолданатын әрекеттері. Бұл қасиеттің көрініс беруі сегіз формада болуы мүмкін.

1. Физикалық агрессия – басқа біреуге қарсы физикалық күш қолдану.

2. Жанама агрессия – біреуге жанама түрде немесе арнайы бір адамға бағытталмаған агрессия.

3. Тітіркенушілік – аз ғана қозу кезінде жағымсыз сезімдер көрсетуге дайын тұру (ашушаңдық, дөрекілік).

4. Негативизм – құрылған дәстүрлер мен заң-

дарға қарсы жай пассивтіден активті түрге дейінгі оппозициялық мінез-құлық.

5. Өкпелегіштік – қоршаған ортаның шынайы немесе ойдан құрастырылған іс-әрекетіне жек көрушілік пен көре алмаушылық.

6. Күдіктенушілік – басқаларға зиян келтіруді жоспарлайды деген күдікпен қарау.

7. Вербалды агрессия – жағымсыз сезімдерді сөз бен сөйлеу арқылы шығару (балағаттау, қорлау).

8. Күнәні сезіну - өзін зиян келтіруші бейнесінде сезініп, кінәні сезіну.

Агрессияны зерттеуге қолданатын әдістемелердің Басс-Дарки сауалнамасы. Бұл әдістеме көмегімен агрессияның орын алуын және оның түрін, көрініс беру формасын диагностикалауға болады.

Шарты: Төмендегі тұжырымдарға келісетін болсаңыз «+» белгісін, ал келіспесеңіз «-» белгісімен белгілеңіз.

1. Егер мен ашулансам, Қол жұмсап жіберуім мүмкін.

2. Заттарды лақтыратындай, ешқашан мен қатты тітіркенбеймін.

3. Мен тез ренжіп, жылдам басыламын.

4. Егер мені дұрыс жиі жақсылап өтінбесе, өтінішті орындамаймын.

5. Менің ойымша, тағдыр маған қатыгез сияқты.

6. Басқалар менің сыртымнан мен туралы не айтанынын білемін.

7. Егер басқалар сөз-таласта менімен келіспесе, мен айтысудан бас тартамын.

8. Егер біреуді алдаған кезім болса, мен ар-ожданымның алдында қатты азаптанамын, ұяламын, қысыламын.

9. Басқа адамға мен қол көтеруге қабілетті емес сияқтымын.

10. Мен ашуланғанда, есікті сарт еткізіп жабамын.

11. Кей адамдар мені өзінің қатысуымен ашу ызамды келтіреді.

12. Егер маған орныққан ереже ұнамаса, мен бұзғым келеді.

13. Кейде мені қызғаныш мазалайды.

14. Көп адамдар мені ұнатпайды деп ойлаймын.

15. Менің құқығымды басқалар сыйлағанды талап етемін.

16. Кейде менің ойыма өзім ұялатын ойлар келеді.

17. Мені төбелеске дейін жеткізуге қабілетті адамдарды білемін.

18. Кейде мен ашу-ызыады төбелес арқылы көрсетемін.

19. Мен өзімді жиі атылуға дайын оқ ретінде сезінемін.

20. Егер өзін біреу бастық сияқты көрсеткісі келсе, әрқашан мен оған қарсы тұрамын.

21. Мені барлық болмысымен жек көретін адам жоқ.

22. Көбі маған қызғанышпен қарайды.

23. Егер мен қатты ызалансам да, балағат сөзге жақындамаймын.

24. Жұмыстан қашатын адамдар өздерінің кінәсін байқап сезу керек.

25. Егер маған біреу қол жұмсаса да, мен сирек жауап қайырамын.

26. Қатты ызаланғанда бірінші қолыма түскен зетты алып, сындырғанымды есіме түсіре аламын.

27. Өзіме ұнамсыз адамдарға қатынасым дәрежеліу көзқарастамын.

28. Маған бұйрық беріп сөйлесе, ештеңе істегім келмейді.

29. Басқаларға деген көзқарасымды жасыруға тырысамын.

30. Кейде мені мазақ қылатын сияқты.

31. Егер мені біреу ызаландырса, мен ол туралы не ойлайтынымды айтуға дайынмын.

32. Өз ата-анам үшін аз көмек тигізгенім мені қатты толғандырады.

33. Маған біреу қол көтерсе, мен оған жауап қайтармаймын.

34. Дау барысында мен жиі даусымды көтеремін.

35. Кішкентай нәрсеге бола ренжімеймін.

36. Адамдар здерін бастық ретінде көрсетсе, мен қалайда болса мен-менсіп кетпеуіне жағдай жасаймын.

37. Мен әрқашан да жақсы еңбегіме лайықты баға ала алмаймын.

38. Маған өштесіп, зиян келтіретін жауларым жоқ.

39. Мен жиі адамдарды жай ғана айтып қорқытқаныммен, оны орындамаймын.

40. Мен жасаған істеріме өкінемін.

Кесте 1 - Сұраққа жауап бланкісінің үлгісі

					Ұпайлардың қорытындысы
1 + -	9 + -	17 + -	25 + -	33 + -	
2 + -	10 + -	18 + -	26 + -	34 + -	
3 + -	11 + -	19 + -	27 + -	35 + -	
4 + -	12 + -	20 + -	28 + -	36 + -	
5 + -	13 + -	21 + -	29 + -	37 + -	
6 + -	14 + -	22 + -	30 + -	38 + -	
7 + -	15 + -	23 + -	31 + -	39 + -	
8 + -	16 + -	24 + -	32 + -	40 + -	

Кілті:

1. Физикалық агрессия 1 9 17 -25 -33

2. Жанама агрессия -2 10 18 26 34

3. Тітіркенушілік 3 11 19 27 35

4. Негативизм 4 12 20 28 36

5. Өкпелегіштік 5 13 - 21 29 37
6. Күдіктенушілік 6 14 22 30 -38
7. Вербальды агрессия 7 15 - 23 31 39
8. Кінәні сезіну 8 16 24 32 40

Сәйкес келген таңбаларға бір ұпайдан беріледі және ұпайларды бір-біріне горизонтальды тұрғыда қосып, қосындысын “Ұпайлардың қосындысы” бағанасына жазу қажет.

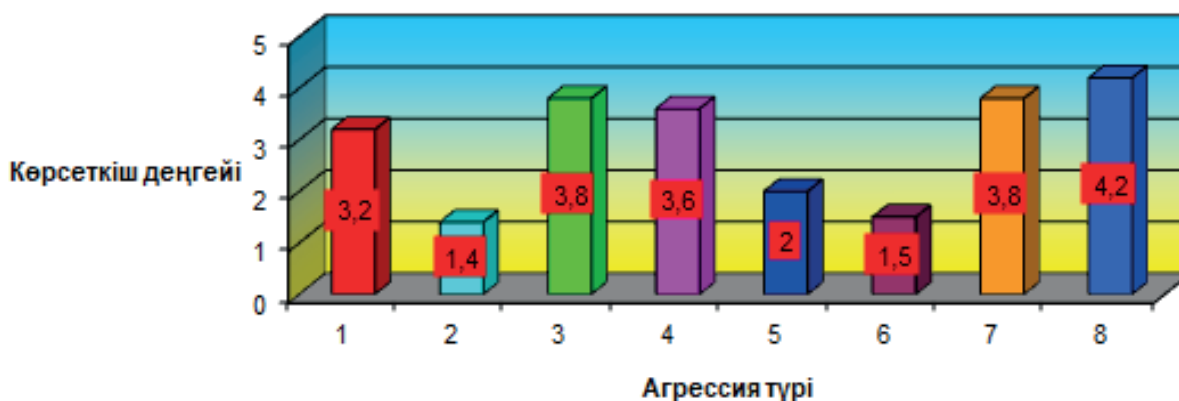
Өңдеу кезінде эксперимент жүргізуші зерттелінушінің интеллектілік деңгейі емес, оның мінезіндегі эмоциялық ерекшеліктеріне көңіл бөлуі керек.

Зерттеуге мүмкіндігі шектеулі 15 бала қатысты.

Жүргізілген “Жеткіншектердің агрессиясын диагностикалау” (Басс-Дарки, балаларға арналған қысқартылған 40 сұрақтық түрі) әдістемесі бойынша алғаш жүргізілген кездегі топтық көрсеткіш нәтижесі (балл бойынша көрсетілген):

1. Физикалық агрессия: 3,2 балл
2. Жанама агрессия: 1,4 балл
3. Тітіркенушілік: 3,8 балл
4. Негативизм: 3,6 балл
5. Өкпелегіштік: 2 балл
6. Күдіктенушілік: 1,5 балл
7. Вербальды агрессия: 3,8 балл
8. Күнәні сезіну: 4,2 балл

Коррекциялық жұмысқа дейінгі нәтиже

Сурет 2 – Коррекциялық жұмысқа дейінгі балалардың агрессиялық мінез-құлқының көрсеткіші

Сонымен, ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың коррекциялық жұмысқа дейінгі агрессиялық мінез-құлығының орташа көрсеткіші жоғарыдаға суретте көрсетілді.

Психокоррекция дегеніміз - адамның мінез-құлқы мен психологиялық қасиеттерін өзгерту мақсатымен оған арнайы әсер етіп, оның шытырман жағдайдағы өзін-өзі ұстау стилінің ыңғайсыздығын көрсетіп, бұл жағдайдан шығу жолын іздеп табу. Психологиялық коррекцияны ұйымдастыруға және психотерапия жүргізуге пайдаланылатын әдіс-тәсілдер өте көп. Қазіргі кезде жеке тұлғалық қасиеттерді коррекциялау тренинг топтарында жүргізіледі. Тренингке қатысушылардың алдында тұрған, шешуін талап етіп отырған психологиялық проблемаларына байланысты психокоррекциялық топтар әртүрде болады. Оларды іріктеп алу және пайдалану клиенттің алдында тұрған проблемаларға және психологтың қай ғылыми ағымды қолдайтынына байланысты. Ол ағымдарды қысқаша келесі топтарға сыныптастыруға болады. Психолог Курт Левин және оның әріптестері бірінші психокоррекциялық тренинг топтарының (Т-топтары) жұмысын 1946 жылы ұйымдастырды. Олар топтың тәжірибесін, онда ұйымдастырылған іс-шаралар

нәтижесін қатынасушылармен қосылып талдау барысында клиенттер алдында тұрған психологиялық проблемалардың мән-жайына терең түсініп, оларды шешу жолдарын анықайды. Мұндай топтардың адамдарға қарым-қатынас мәдениетін және коммуникация жасау жолдарын үйретуге мүмкіншілігі өте мол екендігі анық байқалды. Кейбір Т-топтар қатынасушылардың сана-сезіміне әсері үлкен болғандықтан оларды сензитивтік топ деп атады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Балаларға неғұрлым көбірек психологиялық көмек көрсетіп, ойындар ұйымдастыру арқылы, олардың сеніміне кіріп, кері әсерден жеңілдетуге көп мүмкіншілік жасауға болады.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен бірге психокоррекциялық жұмыстарды жүргізу барысында, ата-аналарға және педагогтерге әрдайым кеңес беріліп, бала бойында туындаған проблемалар бойынша оларды да, психокоррекциялық жұмыстарға қатыстыру қажет. Бала тәрбиесіне қатысы бар ересектермен жеткілікті жұмыс жасағанда ғана біз өз еңбегіміздің нәтижесін көреміз.

Ұсынылып отырған әлеуметтік-эмоциялық

күй-жағдайын дамытуға бағытталған бағдарлама бойынша жүргізілетін психокоррекциялық жұмыс жеткіншек және одан жоғары жастағы балалармен, олардың ата-аналарымен, педагогтармен жүргізуге қолайлы. Жеткіншек жастағы балалардың негізгі қажеттілігі қарым-қатынас болып табылады, сондықтан да бұл бағдарлама осы жастағы балалар үшін өте тиімді.

Лонгитюдтің зерттеу нәтижесінің көрсеткіші бойынша агрессивтілікті білдіруге мүмкіндік берілсе, бала кезіндегі агрессия біртіндеп жеткіншек жас кезеңінде антиәлеуметтік әрекетке ауысуы мүмкін.

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысы қатысушылардың іс-қимылдарындағы және дамуындағы ауытқуларын түзетуге, өзінің кедергілері мен күйзелуін оңалтуға көмектеседі, сондай-ақ оның алдын алуға мол септігін тигізеді. Бала дамуындағы әлеуметтік-эмоциялық күй-жағдайдың жағымсыз тенденцияларын түзету, оңалту болып табылады.

Балаларға неғұрлым көбірек психологиялық көмек көрсетіп, ойындар ұйымдастыру арқылы олардың сеніміне кіріп кері әсерден жеңілдеуге көп мүмкіншілік жасауға болады деген болжам зерттеу барысында дәлелденді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі Даму стратегиясы», Астана, 2012
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек
3. Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау саласын дамытудың «Саламатты Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Актілерт жинағы.-2010
4. 2007 жылғы 5 ақпанындағы №81 «Мүмкіндігі шектеулі балалармен әлеуметтік және медициналық-педагогикалық коррекциялық сүйемелдеу көрсету бойынша іс-шаралар жоспарын бекіту туралы»
5. ҚР 2009 жылдың 16 наурызындағы (№4-02-4/450) «Мүмкіндігі шектеулі балалармен кіріктірілген (инклюзивті) білім беруді ұйымдастыру бойынша нұсқау»
6. Исакова А.Т., Мовкебаева З.А., Закаева Г., Айтбаева А.Б., Байтурсынова А.А. Основы инклюзивного образования: Учебное пособие.-Алматы: L-Pride 62013-280с.
7. Мовкебаева З.А., Денисова И.А., Оралканова И.А., Жакупова Д.С. Инклюзивное образование. Учебное пособие для ВУЗОВ. - Алматы, 2013.-200 с.
8. Мовкебаева З.А., Денисова И.А., Оралканова И.А., Жакупова Д.С. Методические рекомендации по подготовке педагогов к внедрению инклюзивного образования. -Алматы, 2013. -165с.
9. Декларация о правах инвалидов. Резолюция 3447(XXX), принятая Генеральной Ассамблеей. 9 декабря 1975 года
10. Закон Республики Казахстан «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» 05.07.2011г.
11. Кенжебаева К.С. Болашақ педагогтердегі жоғары әлеуметтік интеллект профилінің сипаттамасы // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, хабаршы, «Психология және социология» сериясы. -Алматы, 2016. -№1(56). -60-65 б.
12. Кенжебаева К.С. Болашақ педагогтардың әлеуметтік интеллектісін зерттеудің өзектілігі // М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы ғылыми журналы, «Тарих, педагогика, филология» сериясы. -Орал, 2015. -№4(60). -176-182 б.

REFERENCES:

1. Memleket basshysy N.Ә.Nazarbaevtyñ Қазақстан halkyna ZHoldauy «Қазақстан Respublikasynuñ 2050 zhylyға dejingі Damu strategiyasy», Astana, 2012
2. Memleket basshysy Qasym-ZHomart Toқаevtyñ Қазақстан halkyna ZHoldauy. 2020 zhylyғу 1 qyrkyjek
3. Қазақстан Respublikasynuñ Densaulyқ сақтау salасын damytudың «Salamatty Қазақстан» memleket-tik baғdarlamasy. Aktilert zhinaғы.-2010
4. 2007 zhylyғу 5 aқpanyndaғы №81 «Mүmkindigi shekteuli balalарmen әleumettik zhәне medicinalық-pedagogikalық korrekciyalық sүйemeldeu көrsetu bojnsha is-sharalar zhosparyn bekіtu turaly»
5. ҚР 2009 zhyldуñ 16 nauryzыndaғы (№4-02-4/450) «Mүmkindigi shekteuli balalарmen kiriktirilgen (inklyuzivti) bilim berudi ұjymdastyru bojnsha nұsqau»
6. Iskаkova A.T., Movkebaeva Z.A., Zakaeva G., Ajtbaeva A.B., Bajtursynova A.A. Osnovy inklyuzivnogo obrazovaniya: Uchebnoe posobie.-Almaty:L-Pride62013-280с.
7. Movkebaeva Z.A., Denisova I.A., Oralkanova I.A., ZHakupova D.S. Inklyuzivnoe obrazovanie. Uchebnoe posobie dlya VUZOV. - Almaty, 2013.-200 s.
8. Movkebaeva Z.A., Denisova I.A., Oralkanova I.A., ZHakupova D.S. Metodicheskie rekomendacii po

podgotovke pedagogov k vnedreniyu inklyuzivnogo obrazovaniya. -Almaty, 2013. -165s.

9. Deklaraciya o pravah invalidov. Rezolyuciya 3447(XXX), prinyataya General'noj Assambleej. 9 dekabrya 1975goda

10. Zakon Respubliki Kazahstan «O social'noj zashchite invalidov v Respublike Kazahstan»05.07.2011g.

11. Kenzhebaeva K.S. Bolashaq pedagogterdegi zhořary әleumettik intellekt profiliniң sipattamasy // Әl-Farabi atyndaғы Қазақ ұлттық universiteti, habarshy, «Psihologiya zhәne sociologiya» seriyasy. -Almaty, 2016. -№1(56). -60-65 b.

12. Kenzhebaeva K.S. Bolashaq pedagogtardyң әleumettik intellektisin zertteudiң әzektiligi // M.Өtemisov atyndaғы Batys Қазақстан memlekettik universitetiniң habarshysy ғылыми zhurnaly, «Tarih, pedagogika, filologiya» seriyasy. -Oral, 2015. -№4(60). -176-182 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжебаева Кундыз Сериковна - Философия докторы (PhD), аға оқытушы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Гуманитарлық-педагогикалық институты

Педагогика және психология кафедрасы

Жолдас Айнұр Санжарқызы - 2-курс магистранты

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Гуманитарлық-педагогикалық институты

7M01104-Педагогика және психология

білім беру бағдарламасының

Сведения об авторах:

Кенжебаева Кундыз Сериковна-доктор философии (PhD), старший преподаватель

Кызылординский университет имени Коркыт Ата

Гуманитарно-педагогический институт

Кафедра педагогики и психологии

Жолдас Айнур Санжаровна-магистрант 2 курса

Кызылординский университет имени Коркыт Ата

Гуманитарно-педагогический институт

7m01104-Педагогика и психология

образовательной программы

Informationa about the authors:

Kenzhebayaeva Kundiz Serikovna-doctor of Philosophy (PhD), Senior Lecturer

Korkyt Ata Kyzylorda University

Humanitarian and Pedagogical Institute

Department of pedagogy and psychology

Zholdas Ainur Sanzharkyzy-2nd year master's student

Korkyt Ata Kyzylorda University

Humanitarian and Pedagogical Institute

7M01104-pedagogy and psychology

educational programs

А.С. КЕНЖЕТАЕВА^{1*}, М.А. МЕРГАЛИЕВ², К.Қ. БАЗАРБАЕВА³

¹²³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
(E-mail: *¹altynaikenzhetaeva@mail.ru., E-mail: ²Mergaliev8524@mail.ru)

ЖАС ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ АРҚЫЛЫ КҮШ-ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ

Түйіндеме. Бұл мақалада біз жас футболшылардың күш-жылдамдық қасиеттерін арттыру мақсатындағы жалпы және арнайы жаттығулардың маңыздылығын қарастырдық. Әдебиеттерді зерттей отырып, бұл мақсатқа жетудің бірнеше тәсілі бар екендігі анықталды. Ғылыми жұмыста әр футболшының өзіне тән дене дайындығының бар екендігі, индивидуалды түрде жұмыс жасау керек екендігі туралы жазылған. Тақырыптың маңыздылығы қазіргі таңдағы еліміздегі футболдың қарқынды дамуымен байланысты. Келешекте осы спорт түрінен жоғары көрсеткіштерге жетеміз десек, футболшылардың дене қасиеттерінің ерекшеліктері мен даму заңдылықтары мен жаттығу барысындағы әдіс-тәсілдерін тереңінен зерттеп, үздік тәжірибелерді қолдану арқылы нәтижеге жетуіміз керек. Осыған байланысты біз бұл мақалада 13-15 жас аралығындағы футболшылардың күш-жылдамдық қабілеттерін арттыру үшін қажетті әдістер мен методикалық нұсқауларды жинақтап, оларды қолдану артықшылығын көрсеттік. Сонымен қатар жаттығу кезіндегі түрлі морфофункционалдық көрсеткіштердің өзгеру ерекшеліктерін талдап, оларды теория жүзінде дәлелдедік.

Кілітті сөздер: футбол, жылдамдық, күш, морфофункционалдық көрсеткіш, спортшылар.

ОБЩЕЕ И СПЕЦИАЛЬНОЕ ТЕЛОСЛОЖЕНИЕ ЮНЫХ ФУТБОЛИСТОВ ПОВЫШЕНИЕ СИЛОВЫХ И СКОРОСТНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ЧЕРЕЗ ПОДГОТОВКУ

Аннотация. В этой статье мы рассмотрели важность общих и специальных упражнений, направленных на повышение скорости и силы юных игроков. Изучение литературы показало, что есть несколько способов достижения этой цели. Научная работа говорит о том, что у каждого футболиста есть свое физическое состояние, и что с ним нужно работать индивидуально. Важность темы связана с прогрессивным развитием футбола в нашей стране. В будущем, если мы добьемся высоких результатов в этом виде спорта, нам необходимо изучить особенности физических характеристик игроков, методы их развития и упражнений, а также опыт ведущих стран мира. В связи с этим в этой статье мы суммировали методы и методические рекомендации, необходимые для увеличения скорости и силы игроков в возрасте 13–15 лет, и продемонстрировали преимущество их использования. В то же время мы проанализировали изменчивость морфофункциональных показателей во время упражнения и доказали их теоретически.

Ключевы слова: футбол, скорость, сила, морфофункциональные показатели, спортсмены.

GENERAL AND SPECIAL PHYSIQUE OF YOUNG FOOTBALL PLAYERS IMPROVING STRENGTH AND SPEED ABILITIES THROUGH TRAINING

Abstract. In this article, we examined the importance of general and special exercises aimed at increasing the speed and strength of young players. A study of the literature has shown that there are several ways to achieve this goal. Scientific work says that each football player has his own physical condition, and that you need to work with him individually. The importance of the topic is associated with the progressive development of football in our country. In the future, if we achieve high results in this sport type, we need to study the physical characteristics of the players, the methods of their development and exercises, as well as the experience of the leading countries of the world. In this regard, in this article we summarized the methods and guidelines necessary to increase the speed and strength of players aged 13–15, and demonstrated the advantage of their use. At the same time, we analyzed the variability of morph functional indicators during the exercise and proved them theoretically.

Keywords: football, speed, strength, morph functional indicators, athletes.

Кіріспе. Қазіргі кезде футболдан жоғары футбол командасының жетістіктері, негізгі үш спорттық нәтижелі жетістікке жету жас буынның факторлармен анықталады. Олар: ойыншылар сапалы дайындығынсыз мүмкін емес. Кез-келген дың техникасы, тактикасы және әр ойыншының

жалпы дене дайындығы [1].

Арнайы әдебиеттердегі мәліметтерді зерттеу барысында жас футболшылардың спорттық жаттығуларын талдап, спортшылардың шапшаңдық – күш қасиеттерін дайындау кезіндегі шешілмеген мәселелері көп екенін көрсетілді. Қазіргі әдістемелік және ғылыми әдебиеттерде ересек футболшыларда жылдамдық – күшқасиетінің даму әдістемесі жете өңделген. Сонымен бірге, ғылыми зерттеулер және әдістемелік нұсқаулардың нәтижелері, жас және ересектер ағзасының айырмашылығынсыз жалпы сипатқа ие бола алмайды [2].

Футболшылардың дайындық кезеңдерін зерттеу өткізу барысында отандық және шетелдік мамандардың, жас аралығындағы футболшылардың жылдамдық – күш қасиеттерін дайындау жүйесіндегі жаттығуды шебер қолданылатынын көрсетті, спорттық жарақаттарды аз алып, келешекте спорттық нәтижелердің өсуіне мүмкіндік туғызатынын көрсетті.

Қазіргі уақытта жасөспірім футболшылардың жылдамдық – күш қасиеттерінің дайындығындағы тәсілдің қолданудың екі ұстанымы бар. Біріншісінде мамандар жас футболшыларды жылдамдық – күш дайындығын жақсартқан кезде доппен ғана жаттығу жасау керек деп есептейді, екіншілері жаттығудың көп бөлігі допсыз жүргізілуі керек деп санайды.

Біз соңғы көзқарасты қолдаймыз, өйткені көп жас ойыншылар жылдамдық – күшті дамыту сабақтарында, әсіресе шапшаңдық пен ептілікті дамыту жаттығуларды орындау кезінде, негізгі назарларын допқа ауысады да, өздерінің дене мүмкіндіктерін толығымен көрсете алмайды [3].

Жоғарыда айтылғанның бәрі біздің зерттеуіміздің бағыты мен өзектілігін айқындайды.

Практикалық ұсыныстар. Дәлелденгендей педагогикалық шарттар жасөспірім футболшылардың жылдамдық – күштік дайындықты тиімді басқару үшін қажет. Оған жататындар: спортшыларды мұқият іріктеу және футболға үйретудің мерзімін сақтау; жас футболшылар үшін сапалы материалдық-техникалық базаның бар болуы; жас футболшылардың жылдамдық – күш қасиеттерін дайындық жүйесінде саралау және дербестендіру; жас футболшылармен жылдамдық – күштік дайындықты жүргізу бойынша жаттықтырушылардың әдістемелік шеберлігін өсіру үшін шараларды ұйымдастыру; жылдамдық – күштік дайындыққа бөлінген уақытты ұтымды пайдалану; жас футболшылар үшін жылдамдық – күштік дайындық тәсілінің оңтайлы арақатынасы; жас футболшылар үшін жылдамдық – күштік дайындықтың ең тиімді тәсілдерін таңдап алу; футбол командасында салауатты адамгершілікті-психологиялық жағдайды ұстап тұру; жылдамдық – күштік дайындығын әдістемелік қамтамасыз ету; жас футболшыларда жылдамдық – күштік қасиеттерін дамыту үшін тренажерлер, гіртастар,

батпандар, зілтемірді және басқа да қосымша құралдардың бар болуы [4].

Жасөспірім футболшылардың жылдамдық – күштік дайындық жоғары тиімді дайындалған технологиясы олардың денелік дайындығын, функционалды жағдайын, жарақатты аз алып және спорттық шеберінің өсуіне тиімді екенін тәжірибемен дәлелдейді.

Жасөспірім футболшылардың жылдамдық – күштік дайындығында өңделген жоғары технологияның тиімділігі, олардың денелік дайын болуын, функционалды күйін жақсарту, жарақаттанушылықтың төмендетуі үшін және спорттық шеберлігінің өсуі эксперименталді дәлелденген.

Жаттықтыру үрдісіндегі дененің және техникалық дайындық жаттықтырудың бұл екі түрі біртұтас болғандықтан, ерекше көңіл бөлінеді. «қимыл әрекетінде бұл екі жақтың өзара әрекеті биомеханикалық, анатомиялық, кіріс физиологиялық заңдылықпен дәлелденеді, жас футболшылардың денелік қасиеті, доппен қимыл дағдылары сияқты дамыту негізіне жатады».

Жас футболшылардың жаттықтыру үрдісінің спорттық шеберлігін өсіру мамандандырылған сипатқа ие болады. Жасөспірім футболшылар жылдық жаттықтыру құрылымында бұл көмекші жаттықтыру тәсілінің үлесін азайту кезінде жарыстық жүктеме көлемін көбейтумен айқындалады, доппен және допсыз жаттығуларды дұрыс таңдау және іздеуде маңызды мағынаға ие.

Футболдың ерекшелігі арнайы дайындыққа жаттығуды көбірек қолдануға мүмкіндік беруінде футболдағы әрбір жаттығу доппен қимыл дағдысын дамытуға арналған арнайы дайындық сияқты қарастырылады [5].

Осыған байланысты, жалпы және арнайы дайындық тәсілінің ұғымын нақтылау керек. Арнайы дайындыққа футболшылар ойында пайдаланатын қимыл дағдыларымен сәйкестігі бар жаттығулар жатады.

Сондықтан да, жасөспірім футболшылардың «Арнайы дайындығы» термині біз ойын әрекетін, оны тарату деңгейін көтеру және нақты ампула ойыншыларының қимыл потенциалын мамандану мақсатымен жаттықтыру тәсілін жинақтау мен пайдалануға бағытталған үрдіс деп түсінеміз.

Футболда жас ойыншылардың техникалық дайындығын, қимыл дағдысын қалыптастыруға жалпы теориялық заңдылықтарды ескеру негізінде құрылған. Сондықтан да футболда техникалық дайындығын жетілдіру үшін жас спортшылардың доппен тиімді қимылын қалыптастыруда негізгі бөліктерді нақты ұсыну қажет.

Ойыншылардың техникалық шеберлігін жетілдіру күшпен қозғалатын үрдіс құрастыратын арасындағы қарсылықтық болып табылады.

Футбол практикасында техникалық шеберлік сымдары, әлемдегі ең ірі құрама команданың жетекші ойыншылары техника шығарып, «эта-

лонды» таңдау қабылданған.

Қорыта айтқанда, әрбір дарынды футболшының техникасы жеке. Типтік жекелік жыныспен, жасымен, әсіресе ойын ампуласымен байланысты және «көмекші» жекелік, нақты спортшыда көрінеді, жоғары жүйкелік қимыл түрі және денелік қасиетін дамыту деңгейі, антрометриялық ерекшеліктері.

Футболда қимыл координация ерекшеліктері бойынша күшті қою сипаттамасы және деңгейіне қарама-қарсы айырмашылығы ие. Жіңішке бұлшық етті дайындау жағдайында олардың табысты ойнауы? оның ерекшеліктері мен қимыл дағдысын іске асыру мүмкіндігін береді. Ойыншылардың техникалық дайындығына синтетикалық жақындық бұл мәселені шешпейді. Сондықтан да, жас футболшылардың жүйке қимылын оқыту және жетілдіру мәселесіне ерекше көңіл бөлу қажет.

Спорттық шеберліктің қалыптасу шарты оған ерекше ықпал ететін нәтиже болып табылатын, ойыншы ағзасының морфофункционалды мамандығы болып табылады. Верхошанский функционалды мамандықтың 2 формасын айтады – «мүшелер бойынша» және «қимыл ерекшеліктері бойынша».

Бірінші жағдайда қимыл аппараттары мамандандырылуда, екінші жағдайда – бүкіл ағза. Қосымша әрекет динамикасы әр түрлі қызмет және қабілетте бірдей емес, жылдамдық және бағытында өзгерген.

Зерттеулер футболда жүйке бұлшықет аппараттары, жүрек-қан тамырлар және тыныс мүшелерін антропометрия көрсеткіштеріне жаттығудың өзгеше әсерін көрсетті.

Жылдамдық - күштік қасиетін дамыту көлемі және сипаты ойыншының спорттық шеберлігі деңгейі, футбол ерекшелігі кіретін, спорттық әрекеттің айрықшылығымен дәлелденді. Допқа талас және доппен техникалық тәсілдерді тез орындау сияқты, спортшының жаттығуларды орындауда жылдамдық– күштік қасиетті жетілдіру негізінде жас футболшылардың арнайы дайындығы құрылады, шектеулі уақыт бөлігінен үлкен күш жұмсау қажет.

Әдебиеттерде шектеулі уақыт аралығында барынша күш шығарумен жас футболшылардың қабілеттерін дамыту жөніндегі мәселеге үлкен көңіл бөлінеді. Осымен, айрықша «элементтер оңай» қабілеттері көрінетін жылдамдық - күштік қасиетінің құрамды құрамы, абсалютті бұлшық ет күші, абсалютті шапшаңдық қимылы, сөрелік бұлшық ет күші, бұлшық ет күшінің тездетуі сияқты қарастырылады.

Арнайы жаттығуларды таңдауда, оларды сәйкестендіретін, анатомиялық-физиологиялық және құрылымды-динамикалықтан шығады. Сонымен, олар доппен қимыл әрекетін құрылымды-функциональды моделін көрсетеді.

Арнайы жаттығулар болмысы өзінің бұрынғы

бағыттылығы бойынша, ойын әрекетінің болмысынан айрықшаланады. Жаттықтыруда бір және сол арнайы жаттығуды көп рет қайталау футбол алаңында ойын әрекетін орындауда рационализацияға әкеліп соғады және жас ойыншылардың ағзасына физиологиялық әсерін қысқартады [6].

Жас футболшылардың арнайы жылдамдық– күштік дайындығы зерттеулерде арнайы дайындық жаттығуға әсер етуге бағытталған мәселе. Толық күшпен доппен жаттығуларды ұдайы орындау мүмкін емес, егер маңызды денелік және жүйкелік күш жұмсау деп есептейді. Футбол алаңында ойын әрекеті үшін қажет, қимыл қасиетін тиімді дамыту үшін, жаттықтыру жағдайында моделдеуді ұсынады.

Жас футболшылардың жылдамдық - күштік дайындығын басқару жүйесін жетілдірудің бастысы доппен және допсыз жаттығулар орындау үшін жаттығулардың қолайлы байланысын іздеу. Футбол алаңында доппен техникалық тәсілдерді үлкен жылдамдықпен тиімді орындауға футболшылардың жылдамдық - күш дайындықтың жоғары деңгейіне мүмкіндік береді.

Жас футболшылардың жылдамдық– күштік дайындығын басқару тиімділігін жақсартуды, ойыншылардың спорттық шеберлігінің өсуіне мүмкіндік беретін, өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Футболшылардың жаттықтыруының басты мақсаты доппен қарату техникалық дағдылары денелік қасиетін дамыту болып табылады. Ойыншының мүмкіншіліктері оның қимыл әрекетінің саналы сипаттамасы сияқты, еңбекке қабілеттілігі деңгейін талап ететін алаңда немесе ұзақ уақыт қолдайтын, тең жүгіру. Бұл қасиеттер арасында жалпы және арнайы қимыл әрекетін іске асыру ортаға байланысты. Денелік қасиеттері оларды дамытуға арналған тәсілге байланысты. Бұл үшін, футболшылардың дене қасиетін пайда болу формалары жөніндегі біздің ұсыныстар және жан-жақты тәжірибелік мәліметтерге сәйкес берілу керек, осыған сәйкес, жылдамдық - күш дайындық басқару үшін бірінші дәрежелі мағынаға ие, мазмұнды ойға көңіл бөлу қажет.

Қорытынды. Қорыта келгенде, жас футболшылардың мүмкіндіктері төмен болғандықтан, әрбір жаттығушыға жеке көңіл бөлу қажет. Жас футболшылардың ойын техникасы мен тактикасының бастапқы дайындығы балалардың белгілі жасы үшін тиімді жаттығулар көмегімен жүргізіледі.

Қозғалыс қабілеті жеткілікті дене дайындығы негізінде қалыптасатындығын ескере отырып, оқу-жаттықтыру сабағының алғашқы жылында уақыттың шамамен 50 % дене дайындығына бөлу керек. Оқу-жаттықтыру сабағының екінші жылында дене дайындығына бөлінетін уақыт азайады. Себебі, техникалық дайындыққа көп уақыт бөлінеді. Орта мектеп жасындағы балалардың футболдан оқу-жаттықтыру сабағында

жылдамдығын дамыту үшін олардың физиологиялық дамуын ескеру керек. Атап айтар болсақ, жас футболшылардың жылдамдығын арттыруға қолайлы кезең болып табылады. Алайда, бұл

жастағы балалардың төзімділігі жеткіліксіз болғандықтан олар жылдамдықты жоғары деңгейде тұрақты ұстап тұра алмайды және тез шаршайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Акимов А.М. Игра - футбольного вратаря/ А.М. Акимов. - М.: Физкультура и спорт, 2016. - 95 с.
2. Александров М.Н. Призвание - тренер/ М.Н. Александров. — М: Физкультура и спорт, 2014. - 20 с.
3. Аркадьев Б.А. Тренерское наследие/ Б.А. Аркадьев/Сост. А.А.Горбунов - М.: Физкультура и спорт, 2012. - 335 с..
4. Артемов С.В. Запросы и потребности населения как базовый фактор планирования развития физической культуры: Автореф. дис... канд. пед. наук/ С.В. Артемов. - М., 1991. – 21
5. Аулик И.В. Как определить тренированность спортсмена/ И.В.Аулик. - М.: Физкультура и спорт, 2013. - С. 25-26.
6. Афанасьев, В.Г. Общество: системность познания и управления/ В.Г. Афанасьев. - М.: Политиздат, 2015. - 432 с.

REFERENCES:

1. Akimov A.M. Igra - futbol'nogo vratarya/ A.M. Akimov. - M.: Fizkul'tura i sport, 2016. - 95 s.
2. Aleksandrov M.N. Prizvanie - trener/ M.N. Aleksandrov. — M: Fizkul'tura i sport, 2014. - 20 s.
3. Arkad'ev B.A. Trenerskoe nasledie/ B.A. Arkad'ev/Sost. A.A.Gorbunov - M.: Fizkul'tura i sport, 2012. - 335 s..
4. Artemov C.B. Zпросы i potrebnosti naseleniya kak bazovyj faktor planirovaniya razvitiya fizicheskoy kul'tury: Avtoref. dis... kand. ped. nauk/ C.B. Artemov. - M., 1991. – 21
5. Aulik I.V. Kak opredelit' trenirovannost' sportsmena/ I.V.Aulik. - M.: Fizkul'tura i sport, 2013. - S. 25-26.
6. Afanas'ev, V.G. Obshchestvo: sistemnost' poznaniya i upravleniya/ V.G. Afanas'ev. - M.: Politizdat, 2015. - 432 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжетаетаева А.С.
оқытушы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті
altynaikenzhetaeva@mail.ru
Мерғалиев М.А.
оқытушы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті
Mergaliev8524@mail.ru
К.Қ. Базарбаева
п.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: bazarbaeva1969@inbox.ru

Сведения об авторах:

Кенжетаетаева А. С.
преподаватель Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева
altynaikenzhetaeva@mail.ru
Мерғалиев М. А.
преподаватель Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева
Mergaliev8524@mail.ru
К.Қ. Базарбаева
к.п.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
Город Нур-Султан, Республика Казахстан
E-mail: bazarbaeva1969@inbox.ru

Informationa about the authors:

Kenzhetaeva A. S.
lecturer L. N. Gumilyov Eurasian National University
altynaikenzhetaeva@mail.ru
Mergaliev M. A.
lecturer L. N. Gumilyov Eurasian National University
Mergaliev8524@mail.ru
K.K. Bazarbayeva
candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan
E-mail: bazarbaeva1969@inbox.ru

Г.Р. КОЩАНОВА^{1*}, С.А. АЛЕНОВА²

¹²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(*E-mail:koshanova.k@mail.ru)

ПЛАНИМЕТРИЯ КУРСЫН ОҚЫТУДА «GEOGEBRA» БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ШАРТТАРЫ МЕН МЕХАНИЗМДЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада қазіргі уақытта қолданысқа ие бірнеше динамикалық геометриялық бағдарламаларға мазмұндық-әдістемелік талдаулар жасалды. Сонымен қатар оның планиметрия курсына геометрия есептерін шешу үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды мектеп тәжірибесінде пайдаланудың мүмкіндіктері қарастырылды. Осы уақытқа дейін геометрияны оқытуда жаңа технологиялардың ерекшелігі мен тиімділігіне нақты талдаулар жасалынды, және оны жетілдірудің бағыттары көрсетілді; планиметрия курсына оқытудың барысында қолданылатын динамикалық геометриялық жүйелерге (DGS) талдау жасалып, тиімдісі айқындалды; «Geogebra» бағдарламасында планиметрия курсының есептерін жасаудың алгоритмдері ұсынылды. Ғылыми жұмыстың материалдарын негізгі мектептің 7-9-сыныптарында геометрия курсына оқыту процесінде және есептерді шығаруға үйретуде пайдалана алады.

Зерттеу барысында төмендегідей тұжырымдар жасалды:

- Планиметрия курсына оқыту процесінде барлық динамикалық геометриялық жүйелер арасында «Geogebra» бағдарламасы геометриялық есептерді шешу кезінде ыңғайлы, динамикалық геометриялық ортада жасалған сызбалар мен кескіндерді сақтап, арнайы жобаларда, геометрия сабақтарында қолдану мүмкіндігіне ие болуы;

- «Geogebra» бағдарламасы ең қолжетімді бағдарлама ретінде ерекшеленді. Бағдарламаны тегін жүктеп алуға болады, сонымен бірге мультимедиялық кабинет болмаған жағдайда, планшеттер мен телефондар арқылы бағдарламада жұмыс жасауға болатыны.

Түйіндемелік сөздер: «GeoGebra» бағдарламасы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялары, планиметрия курсы, геометриялық есептер, инновациялық әдістер, нүкте, түзу, график.

УСЛОВИЯ И МЕХАНИЗМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРОГРАММЫ "GEOGEBRA" В ПРЕПОДАВАНИИ КУРСА ПЛАНИМЕТРИИ

Аннотация: В данной статье проведен содержательно-методический анализ нескольких динамических геометрических программ, которые в настоящее время используются. Также были рассмотрены возможности использования информационно-коммуникационных технологий в школьной практике для решения задач планиметрии. До настоящего времени проведен четкий анализ специфики и эффективности новых технологий в преподавании геометрии, а также показаны направления ее совершенствования; проведен анализ динамических геометрических систем (DGS), используемых в ходе изучения курса планиметрии, и определены эффективные; В программе «Geogebra» представлены алгоритмы составления задач курса планиметрии. Использовать материалы научной работы в процессе преподавания курса геометрии в 7-9 классах основной школы и при обучении решению задач.

В ходе исследования были сделаны следующие выводы:

- В процессе обучения курсу планиметрии среди всех динамических геометрических систем программа «Geogebra» имеет возможность использовать в специальных проектах, на уроках геометрии, сохраняя чертежи и изображения, созданные в динамической геометрической среде, удобной при решении геометрических задач;

- Программа «Geogebra» выделена как самая доступная. Программу можно скачать бесплатно, а также при отсутствии мультимедийного кабинета можно работать в программе на планшетах и телефонах.

Ключевые слова: программа "GeoGebra", информационно-коммуникационные технологии, курс планиметрии, геометрические задачи, инновационные методы, точка, прямая, график.

CONDITIONS AND MECHANISMS FOR USING THE GEOGEBRA PROGRAM IN TEACHING PLANIMETRY COURSES

Abstract: In this article, a content-methodical analysis of several dynamic geometric programs that are currently used is carried out. The possibilities of using information and communication technologies in school practice to solve planimetry problems were also considered. To date, a clear analysis of the specifics and effectiveness of new technologies in the teaching of geometry has been carried out, as well as directions for its improvement; the analysis of dynamic geometric systems (DGS) used in the course of studying planimetry has been carried out and effective ones have been identified; The "Geogebra" program presents algorithms for composing problems of the planimetry course. Use the materials of scientific work in the process of teaching the course of geometry in grades 7-9 of primary school and in teaching problem solving. In the course of the study, the following conclusions were made:

- In the course of learning planimetry among all dynamic geometric systems, the program "Geogebra" has the opportunity to use it in special projects, in geometry lessons, saving drawings and images created in a dynamic geometric environment that is convenient for solving geometric problems;

- The program "Geogebra" stood out as the most accessible. The program can be downloaded for free, and in the absence of a multimedia cabinet, you can work in the program on tablets and phones.

Keywords: GeoGebra program, information and communication technologies, planimetry course, geometric problems, innovative methods, point, line, graph.

КІРІСПЕ.

Қазіргі таңда жаңа технологиялармен оқыту жүйелі түрде жолға қойылып келеді. Оған еліміздің цифрлы жүйеге көше бастауы, оқу орындарында интербелсенді білім беру, түрлі технологиялық тәсілдер арқылы оқуға деген қолжетімділікті арттыру сынды мысалдарды айтуға болады. Біздің елімізде білім беру жүйесін жаңғырту үш басты бағыт бойынша жүзеге асуда. Біріншісі, білім беру мекемелерін оңтайландыру; екіншісі, оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту; соңғысы, білім беру қызметтерінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыру. Осы жерде білім беру жүйесін жаңғыртудың үшінші бағыты қазіргі таңда өзекті болып отыр. ҚР-ның «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті - ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау: оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп қоғамды ақпараттандыруды көздейді¹.

Қазіргі уақытта білім беру орындарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тек информатика сабағында қолданбай, басқа да пәндерде қолдану аясы кеңейе түсуде. Бұл компьютерлік технология мен интернет желісінің жылдам қарқында дамуымен байланысты. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануды аса қажет ететін пәндердің бірі – геометрия.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Адамдардың көп бөлігі, оның ішінде мектеп оқушыларының ақпаратты естіген кезде 5% және көру арқылы 20% - ы естерінде қалады. Ал егер ақпарат аудио және бейнефрагменттермен

алмасса, онда материалдың есте қалуы 40-50% - ға дейін артады.

Бүгінгі таңда АКТ-ның ықпалымен ақпаратты әр түрлі формада елестетуге болады және сол арқылы оқыту процесін тиімдірек етуге болады. Нақты материалды зерттеуге бөлінген уақыт шамамен 30% - ға қысқарады, ал алынған білім айтарлықтай адам жадында ұзақ сақталады.

Жоғарыда айтылғандай, компьютерлік технологиялар зерттелетін материалды визуализациялауға мүмкіндік береді. Визуализация әдісі негізгі дидактикалық принциптердің біріне негізделген — көрнекілік принципі.

Алғаш рет көрнекілік оқыту принципі ретінде Я.А.Коменский оқытудың теориясы мен тәжірибесіне енгізілді. Оның пікірінше, көрнекілік — білімді жинақтау көзі болып табылады. Оның ізбасары Песталоцци көрнекілікті баланың қабілеті мен ішкі күшін дамытатын құрал ретінде санайды. Орыс педагогі К.Д.Ушинский көрнекілік мектеп жасындағы балалардың психологиялық ерекшеліктеріне жауап беретінін дәлелдеді.

Көрнекіліксіз математиканы, әсіресе геометрияны оқыту мүмкін емес. Оқушының математикалық қабілетін қалыптастыру мен дамыту көрнекі-әсерлі, көрнекі-бейнелі, содан кейін абстрактілі ойлауын дамытумен негізделген. Мұғалімнің көрнекілік принципін жүзеге асыруына, математикалық фактілердің көрнекі әрі түсінікті болуына «интерактивті геометриялық орта» көмектеседі.

Қазіргі уақытта бір-бірінен ерекшеленетін динамикалық геометрия бағдарламалар саны өте көп екені белгілі, бірақ сондай бағдарламаларың «GeoGebra» бағдарламасына тоқталып өтеміз.

Бұл орта еркін таратылатын және сабақ өткізудің әр түрлі формаларында және оқу сыныптарының әртүрлі компьютерлік жабдықталуын-

¹ Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // «Егеменді Қазақстан». 15.08.2007.

да мұғалімдердің, сонымен қатар білім берудің барлық деңгейлеріндегі оқушылардың қолдануы үшін қолжетімді.

Бағдарлама геометрия, алгебра, кестелер мен бағандарды, статистика мен арифметиканы қамтиды.

«GeoGebra» бағдарламасы Европа мен АҚШ-та бірнеше рет жүлделерге ие болған. Бағдарламаны компьютерге еркін жүктеуге болады, планшеттер мен смартфондарға орнатуға болады. Проекторы бар әр сыныпта математиканы көрнекі түрде түсіндіру мүмкіндігі бар. Оқушылар абстрактілі түсініктерді өз көздерімен «көре алады». Әсіресе жаңа тақырыпты түсіндіру барысында бұл бағдарламаны қолданған тиімді. Әрі математикалық формулалармен шешілген есептерді көрнекі түрде графиктер салу арқылы тексеруге болады. Бұл әдіс оқушыларға ерекше қызық болып, формулаларды түсінікті түрде жеткізеді.

Tube.GeoGebra — YouTube-пен пара-пар, тек бейнелердің орнына дайын интерактивті модельдер көрсетіледі. Осы қосымшаға кірсеңіз, GeoGebra пайдаланушыларының идеяларымен және атқарылған жұмыс көлемімен таныса аласыз. «GeoGebra» қарапайым пайдаланушы интерфейсі бар және әлемнің көптеген тілдеріне аударылған. Сонымен қатар «GeoGebra» бағдарламасымен жұмыс істеу өте қызықты әрі көптеген

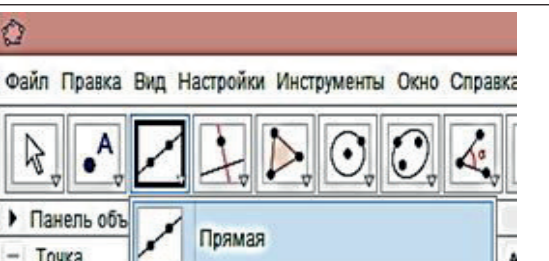
идеялар туындайды, шығармашылыққа баулиды.

Планиметрия курсының оқыту әдістемесінің белгіленген оң тәжірибелеріне қарамастан тестілеу нәтижелерінің, бақылау, кешенді жұмыстардың анализі мектеп оқушыларының негізгі білім, білік, дағдыны толық меңгермейтінін көрсетеді. Сол себепті планиметрия курсын оқытуда ақпараттық-технологиялық коммуникацияларды пайдалану тиімдірек және нәтижеге бағытталады. Бұрынғы оқыту процесі кезінде мұғалімдер көрнекі құралдар ретінде арнайы геометриялық макеттер, плакаттар тасып жүрсе, заманауи технологияларды пайдаланып осы көрнекіліктерді тасымалдай-ақ эффективті білім алуға қол жеткізуге болады. Сонымен планиметрия курсына «GeoGebra» бағдарламасын қолданудың ерекшеліктері мен кезеңдеріне тоқталып өтейік [1].

7-сыныптан бастап жалпы білім беретін мектепті бітіргенге дейін геометрияны дербес пән ретінде оқытыны белгілі. 7-сыныптың геометрия курсына қарастырылатын [2] «Геометрияның негізгі ұғымдары» тақырыбы бойынша «GeoGebra» бағдарламасында [3] салу алгоритмін келесі мысалдар арқылы көрсетейік.

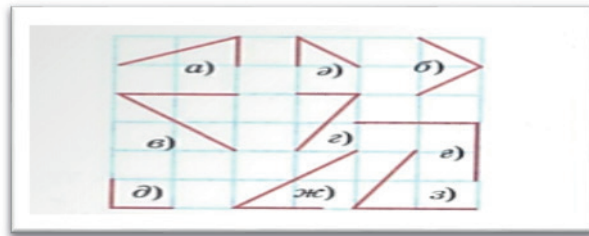
1-мысал. Бір түзудің бойында жатпайтын үш нүктені белгілеңдер. Берілген үш нүктеден, әртүрлі нүктелер жұбы арқылы өтетін түзулерді жүргізіңдер. Мұндай түзулердің барлығы қанша?

1-кесте

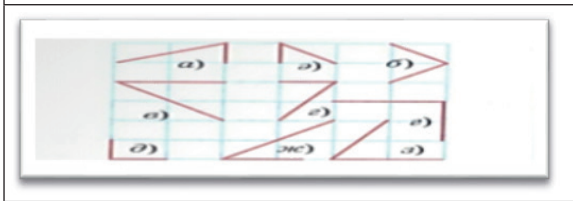

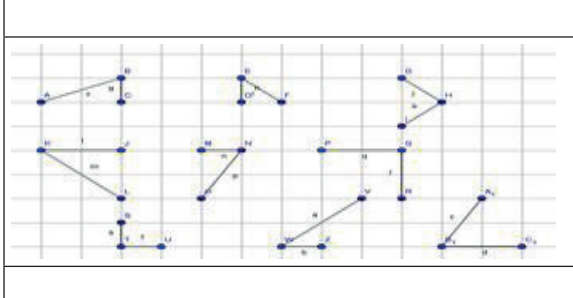
Тақырыбы	Геометрияның негізгі ұғымдары
Ресурс	Смирнов В.А., Тұяқов Е.А. Геометрия: жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Мектеп, 2017 ж.
	«Geogebra» бағдарламасын ашыңыз.
	«Нүкте» батырмасы арқылы 3 нүкте белгілеп алыңыз. А,В,С нүктелері белгіленеді.
	«Түзу» батырмасын басамыз. Әр түрлі нүктелер жұбы арқылы өтетін түзулерді жүргіземіз.

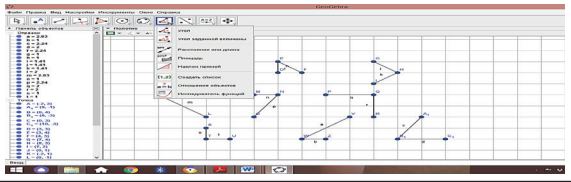

	3 түзу пайда болады.
Жауабы:	Барлығы 3 түзу

2-мысал. Суретте көрсетілген бұрыштарды өсу ретімен орналастырыңдар.

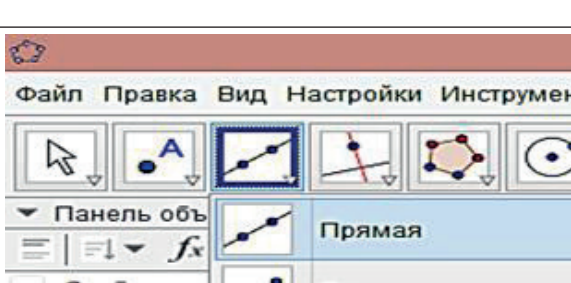
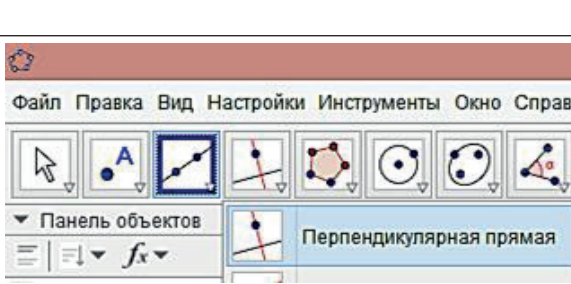
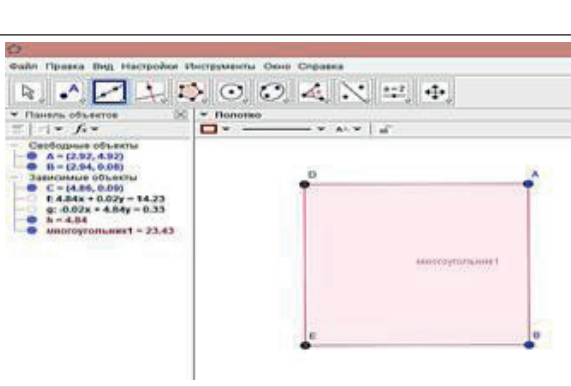

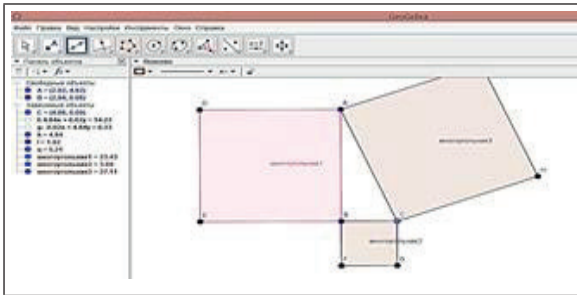
2-кесте

Тақырыбы	Бұрыштарға амалдар қолдану. Бұрыштардың теңдігі
Ресурс	Смирнов В.А., Тұяқов Е.А
	«Geogebra» бағдарламасын ашыңыз.
	Суретте берілген бұрыштарды саламыз.
	«Нүкте» және «Кесінді» батырмасын басу арқылы берілген бұрыштарды саламыз.
	Бұрыштарды сурет бойынша орналастырамыз.

	<p>«Бұрыш» батырмасын белгілейміз.</p>
	<p>Әр бұрыштың өлшемін анықтаймыз.</p>
<p>Жауабы:</p>	<p>Берілген өлшемдер арқылы өсу ретімен орналастырамыз.</p>

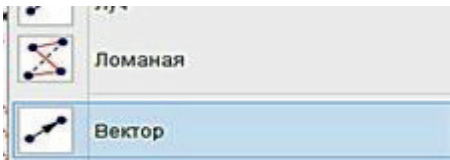
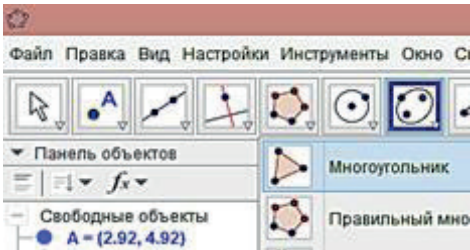
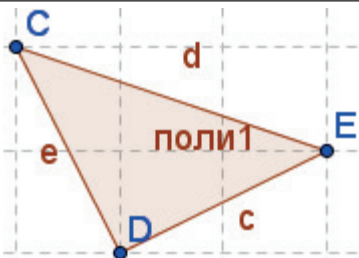
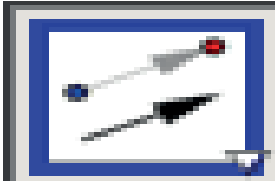
3-мысал. Пифагор теоремасын «Geogebra» бағдарламасы арқылы дәлелдеп көрсету.
3-кесте

<p>Тақырыбы</p> 	<p>Пифагор теоремасы «Geogebra» бағдарламасын ашыңыз.</p>
	<p>«Түзу» батырмасын таңдаңыз.</p>
	<p>Берілген түзуге параллель түзу жүргіземіз.</p>
	<p>Тәуелді объектілерді жасырып, дұрыс төртбұрыш саламыз.</p>

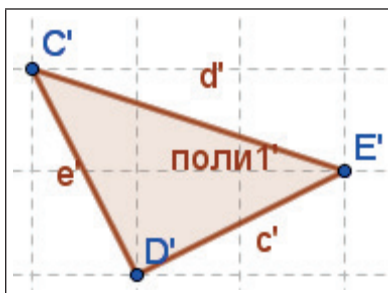

Дәлелдеуді нақтылаймыз.

4-мысал. Үшбұрышты вектор арқылы көшіру алгоритмі.
4-кесте

<p>Тақырыбы</p> 	<p>Үшбұрышты вектор арқылы көшіру «Geogebra» бағдарламасын ашыңыз.</p>
	<p>Құралдар тақтасынан «Екі нүкте арасындағы вектор» құралын таңдаңыз. Вектордың басы мен аяғы болатын екі нүктені белгілеңіз. Басы координаталар осьтерінің басы болсын. Ал аяғын (1,1) нүктесі деп алайық.</p>
	<p>Көпбұрыш құралын таңдаңыз.</p>
	<p>График алаңында үшбұрыштың 3 төбесі болатын үш нүкте белгілеңіз</p>
	<p>Құралдар тақтасынан Вектор бойынша көшіру құралын таңдаңыз.</p>

Алдымен үшбұрышты, одан кейін векторды шертіңіз.

$C'D'E'$ үшбұрышы пайда болады.

ҚОРЫТЫНДЫ. Біз жоғарыдағы мысалдар мен геометриялық дәлелдеулерді келтіре отырып, «Geogebra» бағдарламасының келесідей шарттарын қорытып шығардық:

- мазмұндық шарты;
- ұйымдастыру шарты;
- материалдық-техникалық шарт

Сонымен, «GeoGebra» бағдарламасы – геометриядағы түрлі тапсырмаларды көрнекі етіп

көрсетіп қана қоймай, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, өздігінен жұмыс жасау дағдысын қалыптастырады, ақпараттық технология сферасына жаңалық ашуға идеялары пайда болуына жетелейді, алған білімдерін басқа сыныптастарына бөлісу ниеті пайда болады. Сол себепті де, әрбір математика мұғалімінің педагогикалық қоржынында «GeoGebra» бағдарламасы болуы керек деп ойлаймын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Смирнов В.А., Смирнова И.М. - Геометрия с GeoGebra. Планиметрия. Учебное пособие. – М.: Прометей, 2018. – 206 с.
2. Смирнов В.А., Тұяқов Е.А. Геометрия: жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – А.: Мектеп, 2017. – 144 б.
3. Ардабаева А.К., Жансеитова Л.Ж. Оқушыларды геометриялық есептерді шығаруға үйретуге компьютерлік бағдарламаларды қолданудың тиімдігі // Еуразиялық педагогикалық университеттер қауымдастығының халықаралық форумы: Үздіксіз педагогикалық білім беру мәселелері: дәстүр және инновациялар. – Алматы, 2018. – б. 292-296.

REFERENCES:

1. Smirnov V.A., Smirnova I.M. - Geometriya s GeoGebra. Planimetriya. Uchebnoe posobie. – M.: Prometej, 2018. – 206 s.
2. Smirnov V.A., Тұяқов Е.А. Geometriya: zhalpy bilim беретin mekteptiң 7-synybyna арналған оқулық. – А.: Мектеп, 2017. – 144 б.
3. Ardabaeva A.K., ZHanseitova L.ZH. Оқушыларды geometriyalық esepтерdi шығаруға үйретуге компьютерлік бағдарламаларды қолданудың тиімдігі // Euraziyalyқ pedagogikalық universitetтер қауымдастығунуң halyқаралық forumy: Yzdiksiz pedagogikalық bilim беру мәселелері: дәстүр және innovaciyaлар. – Almaty, 2018. – b. 292-296.

Авторлар туралы мәліметтер:

Кошанова Гулаш Рахметовна - кандидат педагогических наук, доцент, профессор кафедры «Фундаментальные науки» Каспийского университета технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Ақтау, 29 мкр 202 дом 1 кв. 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Аленова Сауле Алтаевна - магистрант 1-го курса по специальности «Математика», Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Ақтау, 13 мкр 37 дом 61 кв. 87473628772, bikan97@mail.ru

Сведения об авторах:

Кошанова Гулаш Рахметқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Іргелі ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ақтау қаласы, 29 ш.а. 202 үй 1 пәтер, 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Аленова Сәуле Алтайқызы - «Математика» мамандығының 1 курс магистранты, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, 13 ш.а. 37 үй 61 пәтер, 87473628772, saule.alenova@yu.edu.kz

Information about the authors:

Kochshanova Gylash Rahmetovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of "Fundamental Sciences" of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, 29 mkr 202 house 1 sq., 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Alenova SAule Altaevna - 1nd year Master's student in Mathematics, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Esenov, Aktau, 13 mkr 37 house 61 sq., 87473628772, saule.alenova@yu.edu.kz

Г.Р. КОЩАНОВА^{1*}, А.Б ЖӘМИ²

¹²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(*E-mail:koshanova.k@mail.ru)

МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: Заманауи мектептің басым міндеттерінің бірі-тез өзгеретін өмір сүру жағдайында бағдарлай алатын тұлғаны тәрбиелеу мәселесін шешуге математика сабақтарында шығармашылық ойлаудың дамуы ықпал етеді. Шығармашылық адамның кез келген қызметіне қажетті шарт болып табылады. Әсіресе, ол оқыту процесінде үлкен маңызға ие. Шығармашылық - бұл қызметтің стилі (сапалық сипаттамасы), ал креативтілік-шығармашылық тұлғаның жеке психологиялық сипаттамаларының жиынтығы. Оқу үрдісінде оқушылар үшін шығармашылық оның жаңашылдығымен, бірегейлігімен ерекшеленетін жағдаят жасайтын тәсілдерінің, білімдерінің, біліктерінің болуын көздейді.

Шығармашылық белсенділікті қалыптастыруға математика сабақтарында стандартты емес есептерді шығару ықпал етеді. Стандартты емес есептердің пайда болуы әдістемелік жүйенің басқа компоненттеріне байланысты мәтіндік есептердің мазмұны мен құрылымының эволюциясын, оларды оқытудағы рөлі мен орнының өзгеру процесі болып табылады.

Мақалада, геометрия курсының негізгі міндеттері қарастырылды:

- геометрияның негізгі фактілерін, оларды алу әдістерін және оларды қолдану мүмкіндіктерін жүйелі зерттеу;

- аралас пәндерді оқыту үшін және өндіріс саласында алған білімдерін қолдануды қамтамасыз ететін оқушылардың іскерліктері мен дағдыларын дамыту;

- оқушылардың кеңістіктік қиялын және логикалық ойлауын дамыту.

Кілттік сөздер: шығармашылық, сабақтар, математика, танымдық белсенділік, оқушылар.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКИ

Аннотация: Решению одной из приоритетных задач современной школы-воспитания личности, способной ориентироваться в быстро меняющихся условиях жизни, способствует развитие творческого мышления на уроках математики. Творчество является необходимым условием любой деятельности человека. Особенно большое значение оно имеет в процессе обучения. Творчество -это стиль (качественная характеристика) деятельности, а креативность-это совокупность индивидуально-психологических характеристик творческой личности. В учебном процессе творчество для учащихся предполагает наличие ситуативных приемов, знаний, умений, отличающихся его новизной, уникальностью. Формированию творческой активности способствует решение нестандартных задач на уроках математики. Возникновение нестандартных задач-процесс изменения содержания и структуры текстовых задач, их роли и места в обучении, обусловленный другими компонентами методической системы.

В статье рассмотрены основные задачи курса геометрии:

- систематическое изучение основных фактов геометрии, методов их получения и возможностей их применения;

- развитие умений и навыков учащихся, обеспечивающих применение полученных знаний в области производства и для преподавания смежных дисциплин;

- развивать пространственное воображение и логическое мышление учащихся.

Ключевые слова: творчество, уроки, математика, познавательная активность, учащиеся.

WAYS TO INCREASE THE CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS IN TEACHING MATHEMATICS

Abstract: The development of creative thinking in mathematics lessons contributes to the solution of one of the priority tasks of a modern school-the education of a person who is able to navigate in rapidly changing conditions of life. Creativity is a necessary condition for any human activity. It is especially important in the learning process. Creativity is a style (qualitative characteristic) of activity, and creativity is a set of individual psychological characteristics of a creative person. In the educational process, creativity

for students involves the presence of situational techniques, knowledge, skills, which are distinguished by its novelty and uniqueness. The formation of creative activity is facilitated by the solution of non-standard problems in mathematics lessons. The emergence of non-standard tasks is the process of changing the content and structure of text tasks, their role and place in learning, due to other components of the methodological system.

The article deals with the main tasks of the geometry course:

- systematic study of the basic facts of geometry, methods of obtaining them and the possibilities of their application;
- development of students' skills and abilities that ensure the application of the acquired knowledge in the field of production and for teaching related disciplines;
- develop students' spatial imagination and logical thinking.

Keywords: Creativity, lessons, mathematics, cognitive activity, students.

Кіріспе

Қазіргі заман талабына сай әрбір адамның сапалы терең білімі мен біліктілігі, белсенді шығармашылығы талап етіледі.

Тұңғыш президентіміздің айтуы бойынша «Бізге керегі шын дарындылар. Нарық қол-аяғымызды қалай қыспасын, мелекет өзінің талантты ұлдары мен қыздарын тарланбоз жүйріктерін қолдауға, қорғауға міндетті», деп ұрпақ болашағына ерекше мән берген [1].

Қазақстан Республикасы Орта білімді дамыту Тұжырымдамасының жобасында: «Шығармашылық – бұл адамның өмір шыңында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек.

Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу, адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі тануға көмектеседі...» деген.

Баланың шығармашылық қабілетін ашу, оны алға қарай дамыту үшін ең бастысы жағдайлар жасау қажет.

Мектеп – еліміздің халыққа білім беру жүйесінің – күрделі тармағы. Сондықтан мектебіміздің мақсаты: жеке тұлғаны жан-жақты дамытудың алғы шарты ретінде оқушыларды сараптап оқыту арқылы шығармашылық қабілетін дамыту.

Мектептегі оқу процесінің негізгі мақсаты – жүйелі түрде оқушылардың интеллектін, шығармашылық ойлауын дамыту, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін қалыптастыру, әр адамның бойындағы туғаннан пайда болған интуициясын әрі қарай дамытуға ықпал ету, оқушының табиғи қасиеттерін, білім деңгейін тереңдету үшін оқытуды жоспарлы түрде ұйымдастыру, өз бетінше білім алу дағдыларының дамуына негізін салу болып табылады.

Математикадан тыс сабақтардың негізгі мақсаты-білімді кеңейту және тереңдету, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын дамыту, олардың математикалық қабілеттерін дамыту, оқушылардың математикаға деген қызығушылығын ояту, олардың бастамасы мен шығармашылығын тәрбиелеу және дамыту. Өзіне тән ерекшелігі бар факультативті сабақтар (уақытты неғұрлым еркін бөлу, студенттердің саны аз, бағдарламаны оны жүзеге асыру барысында түзету мүмкіндігі

және т.б.) математиканы шығармашылық тұрғыдан игеруге және оқушылардың қабілеттерін дамытуға айтарлықтай үлкен мүмкіндіктер бөлуге мүмкіндік береді. Факультативті курстардың мазмұны оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етуі үшін қандай болуы керек? Зерттелетін материалдың мазмұны белгілі бір дәрежеде математика ғылымында тиісті математикалық теорияны қалыптастыру процесін, математик ғалымдардың шығармашылық қызметін көрсетуі керек. Бұл ережені міндетті мектеп курсының жеке тақырыптарын зерделеу кезінде жүзеге асыру қиын, ал жалпы мақсатпен біріктірілген қосымша сабақтар жүйесінде бұл мүмкін. [2].

Қазіргі уақытта білім берудің негізгі талаптардың бірі – оқушыны әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, шығармашылық таныммен тікелей қатынас жасайтын жаңаша, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру. Соңғы жылғы іс – тәжірибеде байқалған негізгі үрдіс – оқушы шығармашылығын дамыту – тек тұлғаның өзін - өзі дамыту қажеттілігіне негізделген.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстан білім беру ісін өзгерту стратегиялық міндеттердің бірі-шығармашылық тұрғыдан ойлай білетін дара тұлғаға терең білім беру.

Әрбір оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасып дамуына математикалық білімнің үлкен үлесі бар. Себебі математика басқа ғылымдар саласының дамуының тірегі, қоршаған ортаны білудің басты көзі.

Олай болса оқушыларға математикалық білім негізін қалыптастырып, меңгертуді бастауыш сыныптан бастаған жөн.

Бастауыш мектептегі оқытудың ең басты міндеттерінің бірі-балалардың логикалық ойлау қабілеттерін дамыту. Оқу-тәрбие жұмысын қазіргі заман талабына сай тиімді ұйымдастыруды оқушылардың дамуын қамтамасыз етуге бағытталған интенсивті (қарқынды) тәсілді қолдану арқылы жүзеге асыруға болады. Оқытуды интенсивті тәсілмен ұйымдастыру оқушының оқу бағдарламасында көрсетілген білімді игеруі мен оның ой өрісінің дамуы арасындағы байланысты күшейтуді және танымдық дәлелдерді құру мүмкіндіктерін пайдалануды көздейді. Бұл жағдайда

оқытуда атқаратын маңызды міндет оқушылардың оқу әрекетін қалыптастыру.

Шығармашылық қабілеттерді дамыту мақсатында оқушылар үшін ең тиімдісі ойын сабақтары. Ойын – оқу үдерісіндегі оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория. Сонымен бірге ойынды мұғалім мен оқушылардың бірлескен оқу әрекетінің өзара байланысты технологиясы ретінде қолдануға болады, қазақ тілі сабағында ойын формаларын енгізу барысында интерактивті тақтаны да қолданудың маңызы өте зор. Бастауыш сынып оқушыларының мектепке келгенге дейінгі негізгі әрекеті – ойын болса, оқу-тәрбие үдерісінде олар біртіндеп ойын әрекетінен оқу әрекетін орындауға бейімделуі тиіс. Ол сабақ барысында пайдаланылатын дидактикалық ойындар арқылы жүзеге асады [6].

Ойынның мақсаты – Ойын технологиясы арқылы 5-6 жастағы балалардың логикалық қабілеттерін дамыту.

Міндеті – баланың қызығушылығын ояту, белсенділігін арттыру.

Дидактикалық ойындар – балалардың білімдерін арттырудың құралы. Сабақта ойындарды қолданудың түрлі жолдары бар.

Дидактикалық ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндетті шешеді.

Ойын:

- сабақтың басында – өткен сабақты еске түсіреді.

- сабақтың ортасында – көңіл-күйін сергітеді, ерік-жігерін дамытады, сабаққа ынтыласын арттырады. - сабақтың соңында – тақырыпты бекіту, сабақта алған білімді жинақтау мақсатын көздейді [6].

Мысалы, осы ойынның басында сізде 0 саны бар және сіз өлшемі 3×3 тең квадраттың ортасында орналасқансыз. Сіздің мақсатыңыз-к-вадраттан шығу, жолыңызда кездесетін барлық математикалық әрекеттерді аяқтағаннан кейін, осы жолды толықтай жазып алыңыз, ең бастысы- квадраттан шыққан нәтижені жазып алыңыз. Сіздің қозғалыс бағытыңыз әр уақытта 4-ке бөлу амалының қалдығына байланысты болады: егер ол 4-ке қалдықсыз бөлінсе, онда сіз (1) бір торға жоғары қарай жүріңіз; егер ол 4-ке бөлгенде 1-бір қалдық қалса бір ұяшыққа (→) оңға қарай бұрылады; егер қалдық 2 – ге тең болса-бір ұяшыққа (↓) төмен қарай бұрылады; ал егер қалдық 3-ке тең болса-бір ұяшыққа солға (←)

Жүреді. Мүмкін сіз бірнеше рет бір және сол торға келуіңіз мүмкін, бірақ сіздің әрі қарайғы қозғалысыңыздың бағыты басқаша болуы мүмкін (соңғы әрекеттің нәтижесіне байланысты). Егер сіздің келесі қадамыңыз сізді осы квадраттан тыс қалдырса, онда сіз сандық лабиринттен шықтыңыз, яғни ойын аяқталды.

+ 1	: 4	- 1
-----	-----	-----

- 8	+ 8	- 4
· 7	- 7	: 2

Шешімі

1) $0 \cdot 8 \cdot 8$ (4-ке бөлінеді, ...)

2) $8: 4 \cdot 2$ (қалдығы 2, ...)

3) $2 \cdot 8 \cdot 10$ (қалдығы 2, ...)

4) $10 \cdot 7 \cdot 3$ (қалдығы 3, ...)

5) $3 \cdot 7 \cdot 21$ (қалдығы 1, ...)

6) $21 \cdot 7 \cdot 14$ (қалдығы 2, ...); квадраттың сырты-

на шықты. Ойын аяқталды

Жауабы: 14.[4]

Мысал 2

Егер $x + \frac{1}{x}$ – бүтін сан болса, онда $x^n + \frac{1}{x^n}$

бүтін сан болатындығын дәлелдеңіз.

Шешуі: $T_0 = x^n + \frac{1}{x^n}$ деп алсақ, онда $T_0 = 2$

және $T_1 = x + \frac{1}{x}$ – бүтін сан.

Енді осыны көбейтіндісін аламыз.

$$\left(x + \frac{1}{x}\right)\left(x + \frac{1}{x}\right) = x^2 + 2 + \frac{1}{x^2} = T_2 + 2.$$

Осы жерден $T_2 = T_1^2 - 2$ – бүтін сан деп ала-

мыз. Осыны жалпы жағдай үшін қарастырамыз.

$$T_n T_1 = \left(x^n + \frac{1}{x^n}\right)\left(x + \frac{1}{x}\right) = \left(x^{n+1} + \frac{1}{x^{n+1}}\right)\left(x^{n-1} + \frac{1}{x^{n-1}}\right) = T_{n+1} T_{n-1}$$

Бұдан, $T_{n+1} = T_n T_1 - T_{n-1}$ аламыз. T_n және T_{n-1} бүтін сан болса, демек T_{n+1} бүтін сан болады. Бұдан индукция шығады және T_n кез- келген n үшін бүтін.[5]

Математика сабақтарында шығармашылық қабілеттерін дамыту әр түрлі тапсырмалар мен тапсырмаларды шешуді (таңдау бойынша) қамтиды. Стандартты емес міндеттер проблемалық - іздестіру сипатындағы тапсырмаларға оң көзқарас қалыптастыруға, сыни ойлауға және шағын зерттеулер жүргізуге ықпал етеді; сұрақтар қоюда және шешімдер іздеуде өз бетімен жоғары дәрежесін көрсетуге ықпал етеді; оқушылардың ішкі ойларын өзектендіруге әкеледі, бұл қиын тапсырмаларды таңдауда, қызығушылықта, шеберлікке деген ұмтылыста және өзіне деген сенімділікті арттыруда көрінеді:

- Шешілмеген мәселесі бар тапсырмалар:

бұл мәселелерде сұрақ тұжырымдалмайды, бірақ бұл сұрақ математикалық қатынастар мәселесіндегі мәліметтерден қисынды түрде туындайды. Оқушылар қарым-қатынас және тәуелділік мәселесінде мәліметтер логикасын түсінуге тырысады. Мәселе оқушы сұрақты тұжырымдағаннан кейін шешіледі (кейде тапсырмаға бірнеше сұрақ қоюға болады). Жақшада жетіспейтін сұрақ көрсетіледі. Мысалы: 155 м ұзындығы 5 м

және 8 м 25 м құбырлар төселді (сол және басқа құбырлар қанша төселді?)

Біз сатып алдық. Егер сіз ол үшін үш рубльмен төлесеңіз, онда сіз бес рубльмен төлегеннен гөрі сегіз ақша беруіңіз керек. (Сатып алу қанша тұрады?)

- Артық деректермен берілген тапсырмалар:

Бұл міндеттерге қосымша қажет емес мәліметтер енгізілді. Оқушылар шешім қабылдауға қажетті деректерді бөліп, артық, қажет емес мәліметтерді көрсетуі керек. Мысалы: әр түрлі салмақтағы төрт шайнектің салмағы 40 кг. егер ең ауыр шайнектің салмағын анықтаңыз, егер олардың әрқайсысы басқасынан үш есе ауыр, жеңілірек және ең жеңіл салмағы екі орташа салмақтан 12 есе аз екендігі белгілі болса. Осы жерден керек деректерді пайдаланып, шешімін табады.

- Логикалық тапсырмалар:

Осы серияның міндеттері логикалық ойлау, тапқырлық және тапқырлық қабілеттерін үйретеді. Бұл мәселелердің барлығы сөздің тармағынасында математикалық емес, олардың кейбіреулері логикалық есептер. Логиканы дамытуға арналған тапсырмалар балаларды қатты қызықтырады. Мәселенің қызығушылығына негізделген дұрыс жауапты табу, шешу процесі ойдың белсенді жұмысынсыз мүмкін емес. Мұндай жаттығулар барысында студенттер біртіндеп шешім іздеу қабілетін игереді. Мұндай тапсырмалар ақыл-ой белсенділігін, бастаманы, оқу мәселесіне шығармашылық қатынасты дамытады, оқуға, математикаға деген қызығушылықтың ұшқынын сақтауға көмектеседі. Оқушыларға шығармашылық көзқарасты, шешімге дәстүрлі емес көзқарасты талап ететін қиындықтар (олимпиадалық тапсырмалар) ерекше рөл атқарады.

Оқушыларға шығармашылық көзқарасты, шешімге дәстүрлі емес көзқарасты талап ететін қиындықтар (олимпиадалық тапсырмалар) ерекше рөл атқарады.

Қазіргі таңда көп қолданатын оқыту тәсілі :

- Математикалық ертегілерді құру.

Математикалық объектілер болып табылатын ертегілерді жазу-бұл оқушылардың шығармашылық қиялын дамытудың бір тәсілі. Әдетте мен ертегілерді құрастыру қабілетін қалыптастыру бойынша жұмысты Феликс Кривиннің керемет математикалық ертегілерінің бірін оқудан бастаймын. Содан кейін Мен өз ертегісін ойлап тапқысы келетіндерге ұсынамын. Бұл жұмыста оларға "сандар әлемінде" дәптер көмектеседі. Оқушылар құрастырған ертегілерді оқығаннан кейін балалардың байқау, салыстыру, жалпылау қабілеттерін дамытатынын қанағаттанушылықпен атап өтуге болады (№5 қосымша). Әрине, математикалық ертегілерді ойлап табу тек математикалық тақырыптар туралы қиялдай білуді ғана емес, сонымен қатар сауатты орыс тілін меңгеруді, математикалық ұғымдарды сенімді меңгеруді де қамтиды. Сюжеттік сызықта математикалық

ұғымдарды қолдана отырып, өздігінен ойлап табылған ертегі осы ұғымдарды берік және толық есте сақтауға мүмкіндік береді. Математикалық ертегілерді жазудағы басты назар оқу ақпаратын терең түсінуге, саналы және белсенді игеруге, оқушыларда алынған оқу ақпаратын өз бетінше және шығармашылықпен қолдана білуді қалыптастыруға бағытталған. Математикалық ертегінің орны қай жерде болса, жақсы көңіл-күй әрқашан болады. Ертегілерден басқа, оқушылар сабақта белгілі бір ерекшелігі бойынша теңдеулер, теңсіздіктер ойлап табады. Сондай-ақ, оқушылар сабақта қолданатын заттарды жасауға қуанышты. Мысалы, термометрлер, тақырыптар бойынша қолдануға арналған тақырыптар: «таразылар мен координаттар», «бағыттар мен сандар».

Анықтама беру қабілеті шығармашылық ойлаудың маңызды элементі болып табылады. Элективті сабақтарда анықтамаларды іздеу оқушылардың тез тапқырлығын дамытуға ықпал етеді. Факультативті курстар жүйесіне кіретін барлық тақырыптарды зерделеу кезінде студенттер тұжырымдамалардың анықтамаларын өз бетінше құрастыруға тырысуы керек. Бұл жағдайда, әрине, мұғалім дайын анықтаманы тұжырымдағаннан гөрі көп уақыт кетеді. Алайда, бұл уақытты жоғалған деп санауға болмайды, өйткені студенттер ойлауды басқару тәжірибесін алады, оны әрі қарай оқытуда сәтті қолданады. Сонымен қатар, стандартты емес есептерді шешу процесінде оқушылардың тиімді ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті математикалық мәдениетті, икемділік, сыншылдық, ұтымдылық, логика сияқты математикалық ойлау қасиеттерін қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады; олардың органикалық үйлесімі адамның шығармашылық қызметті сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін ерекше қабілеттерінде көрінеді [6, б.150].

Қорытынды

Мектепте математиканы оқыту оқушыларға математикалық білім негіздерін, математикалық мәдениетін, сауаттылығын көтеруді мақсат етеді. Мұндай мақсаттарға жетуде сыныптан тыс жұмыстар да үлкен рөл атқарады.

К.Д.Ушинский дидактикалық ойындардың маңыздылығын айта келе, ол балалардың жадының дамуы мен оқуға деген қызығушылығының артуында маңызды орын алып, жеке тұлғаның бір ғана қыры емес, онын тұтастай адам болып қалыптасуына ықпал ететінін атап өтеді.

Оқу үрдісінде ойын есептерін қолдануды толығымен қолдамайтын көзқарастар да кездеседі. Олар мектепке дейінгі жаста ғана ойнауы керек, мектепте тек қана спорттық ойындар ойналады және ойын баласының ақыл-ойының дамуы тежеледі деген пікірлер айтуда. Біздің ойымызша, оқу үрдісінде болсын, сыныптан тыс жұмыста болсын ойын есептері мен дидактикалық ойындардың орынсыз қолданылмауы керек екендігін

ескерген жөн болар.

- оқушылардың математикалық есептерді шығаруда тиімді әдістерді таңдап алуға, логикалық және математикалық дағдылардың қалыптасуына, шығармашылық қабілетінің дамуына көмектеседі;

- жолдастық қарым-қатынастар мен ұжымдық әрекетке тәрбиелейді;

- оқушыларда интеллектуалдық мәдениетін тәрбиелеуге көмектеседі;

- пәнге деген қызығушылығын арттырып, математикалық қабілеттерінің дамуына ықпал етеді.

Ал, С.Елубаева өз еңбектерінде сыныптан тыс жұмыстарды жүргізу үшін мұғалімнің білімі терең, жан-жақты дамыған, педагогикалық шеберлігі болуы басты мәселе екенін айта келе, сабақтан тыс уақытта орындалатын оқу жұмыстары оқушы тілегін, қызығатын мәселелерін жан-жақты қамтуға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Сонымен қатар, онда "...оқушылар сабақта, ойын немесе жұмыс үстінде ойлау, өлшеу, есептеу, табу, зерттеу сияқты процестермен кездеседі. Оларды ұштау, жетілдіру - мұғалім міндеттерінің бірі. Осы мағынада түрлі жаттығулардың - математикалық сөзжұмбақтардың, ойындардың рөлі зор", және де математикадан үлгермеудің бір себебі - оқушылардың пәнге аз қызығатындығы, ал сабаққа деген оқушының қызығушылығын сабақ үстінде тудырса, жүйелі түрде өткізілетін сыныптан тыс жұмыстар оны одан әрі дамытуға себепші болады.

Әдіскерлер математикадан сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстарды екі түрге бөлуге болатынын айтады:

1. Бағдарламадағы материалдарды толық түсінбеген оқушылармен жүргізілетін жұмыстар;

2. Математикалық қабілеттері жоғары математика пәніне асқан қызығушылықпен қарайтын оқушылармен жүргізілетін жұмыстар.

Сыныптан тыс жұмыстардың дәстүрлі түрлері анықталды: математикалық үйірме, математикалық викториналар, конкурстар, математикалық олимпиадалар, математикалық кеш, математикалық экскурсия, математикалық әдебиеттер оқу, математикалық рефераттар мен шығармалар жазу, математикалық қабырға газеті т.б.

Сыныптан тыс жұмыстарда математикалық мазмұнды "Кім тапқыр?", "Ойлан, тап!", "Кім көп біледі?", "Сиқырлы шаршы", "Математикалық тартыс", "Бәйге", "Халық есептері", "Қызықты есептер әлемі" т.с.с. ойындарды, сонымен қатар "Ойланайық та ойлайық" кеші, "Математикалық көкпар" сайысы, "Сайыс сабақ" және т.б. енгізу керек.

Баланың жасы ұлғайуына байланысты, ойнайтын ойынының мазмұны да өзгеріп отырады.

Сыныптан тыс жұмыстар жүргізу барысында баланың қимыл-ойындарына дұрыс жетекшілік көрсету арқылы, оның денесін ширатумен қатар, ақыл-ой іс-әрекетінің қалыптасуына мүмкіндік туғызатындығын есепке алу керек. Сондықтан математикалық ойын есептері мен ойындарды сыныптан тыс сабақтарда қолдану арқылы оқушылардың өзара пікір алысуына, араласуына үлкен жағдайлар жасалады және де танып білуге деген қызығушылығын арттыру басты назарда ұсталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы»- Алматы, 1999 ж.
2. Митенева С.Ф. Теоретические аспекты проблемы развития творческих способностей обучающихся / Среднее профессиональное образование. 2010. №7. С.29-30.
3. Ф.Б. Бөрібекова Н.Ж. Жанатбекова Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар// Алматы. 2014. 160 б.
4. И.О. Соловьева/ Практикум по решению олимпиадных задач по математике/ Псков, 2010. С.56
5. А.Я. Канель-Белов, А.К. Ковальджи Как решают нестандартные задачи// Москва. 2008.С.42
6. Митенева С.Ф. Развитие творческих способностей учащихся в процессе решения нестандартных задач по математике: монография. Вологда, 2008. 150 с.

REFERENCES:

1. Қазақстан Республикасының «Bilim turaly zaңy»- Almaty, 1999 zh.
2. Miteneva S.F. Teoreticheskie aspekty problemy razvitiya tvorcheskih sposobnostej obuchayushchihsya / Srednee professional'noe obrazovanie. 2010. №7. S.29-30.
3. F.B. Beribekova N.ZH. ZHanatbekova Qazirgi zamanғы pedagogikalық tekhnologiyalar// Almaty. 2014. 160 b.
4. I.O. Solov'eva/ Praktikum po resheniyu olimpiadnyh zadach po matematike/ Pskov, 2010. С.56
5. A.YA. Kanel'-Belov, A.K. Koval'dzhi Kak reshayut nestandartnye zadachi// Moskva. 2008.S.42
6. Miteneva S.F. Razvitie tvorcheskih sposobnostej uchashchihsya v processe resheniya nestandartnyh zadach po matematike: monografiya. Vologda, 2008. 150 s.

Сведения об авторах:

Кошанова Гулаш Рахметовна - кандидат педагогических наук, доцент, профессор кафедры «Фундаментальные науки» Каспийского университета технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, 29 мкр 202 дом 1 кв. 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Жами Аружан Бейсенбаевна - магистрант 2-го курса по специальности «Математика», Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, С. Батыр, Хазарский мкр 1/48, 87479870954, zhamiaru@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Кошанова Гулаш Рахметқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Іргелі ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ақтау қаласы, 29 ш.а. 202 үй 1 пәтер, 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Жәми Аружан Бейсенбайқызы - «Математика» мамандығының 2 курс магистранты, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Батыр ауылы, Хазар ш/а 1/48, 87479870954, zhamiaru@gmail.com

Information about the authors:

Kochshanova Gylash Rahmetovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of "Fundamental Sciences" of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, г.Актау, 29 mkr 202 house 1 sq., 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Zhami Aruzhan Beisenbayevna -2nd year Master's student in Mathematics, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Esenov, Aktau, Aktau, Batyr village, Khazar MKR 1/48, 87479870954, zhamiaru@gmail.com

Г.Р. КОШАНОВА^{1*}, Б.И.ӘЛҚАУТ²

¹²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(*E-mail:koshanova.k@mail.ru)

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Мақалада жалпы орта білім беретін мектептің математика сабағында инновациялық оқыту әдістерін пайдалану жолдары айқындалып, инновациялық оқыту әдістерінің жетекші қағида-сы, иновациялық оқыту әдістерінің басты артықшылығы мен ерекшеліктері жан-жақты сараланады.

Сондай-ақ, мақалада математика сабағында инновациялық оқыту әдістерін қолдану жолдары ашылды: «Ақылдың алтын қақпағы»; дамыту картасы; ассоциация (топтастыру); «ҰТМН (Ұстаным-Түсіндіру-Мысал келтіру- Нәтиже) формула» әдісі; Ғажайып алаңы; Венн диаграммасы; БТҚ (Білу-Түсіну-Қолдану) әдісі; «Бағдаршам» әдісі; «Қол сигналдары» әдісі; «Болжамдау- Түсіндіру-Жинақтау-Бағалау» әдісі және т.б.

Жалпы орта білім беретін мектептің математика пәнін оқыту барысында жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді қолданудың ерекшеліктері жан-жақты ашылып, педагогикалық шарттары және жолдары анықталды. Математика пәнін оқыту барысында жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануда оқушылардың оқуға деген қызығушылығы мен жауапкершілігін арттырудың, білім сапасы мен үлгерім дәрежесінің қөтерілу жолдарын қалыптастыратын жұмыстардың мазмұны нақтыланып, жүзеге асырылды. Математика пәнін оқыту барысында жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді қолданудың педагогикалық шарттары анықталды, тиімді жолдары нақтыланды, алынған көрсеткіштердің математикалық өңдеуі жасалды, оларды бастапқы көрсеткіштері алғашқы болжаммен салыстырылды, ұсыныстар, қорытындылар жасалды.

Түйіндемe сөздер: инновация, оқыту әдістері, инновациялық әдістер, дескриптор, бағалау.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Аннотация. В статье определены пути использования инновационных методов обучения на уроках математики в средней общеобразовательной школе, всесторонне проанализированы ведущие принципы инновационных методов обучения, основные преимущества и особенности инновационных методов обучения.

Также в статье раскрываются пути применения инновационных методов обучения на уроках математики: «Умная шляпа»; карта развития; ассоциация (группировка); метод «Формула ПОПС (Позиция-Объяснение-Пример- Следствие)»; поле Чудес; Диаграмма Венна; Метод ЗПП (Знать- Понимать-Применять); метод «Светофор»; метод «Ручные сигналы»; метод «Прогнозирование- Интерпретация- Обобщение-Оценивание» и др. В ходе изучения математики средней общеобразовательной школы всесторонне раскрыты особенности применения новых инновационных методов и приемов, определены педагогические условия и пути. Уточнено и реализовано содержание работ, формирующих пути повышения интереса и ответственности учащихся к чтению, повышения качества знаний и степени успеваемости при использовании новых инновационных методов и приемов обучения математике. В ходе изучения математики определены педагогические условия применения новых инновационных методов и приемов, конкретизированы эффективные пути, разработана математическая обработка полученных показателей, сопоставлены их исходные показатели с первоначальным прогнозом, сделаны рекомендации, выводы.

Ключевые слова: инновация, методы обучения, инновационные методы, дескриптор, оценивание.

WAYS TO USE INNOVATIVE TEACHING METHODS IN MATH LESSONS

Abstract: The use of the innovative teaching methods at the mathematics lessons in secondary schools are identified, the main principles of innovative teaching methods, the main advantages and features of innovative teaching methods are analyzed in detail in this article.

The ways of use of the innovative methods of teaching mathematics such as «Smart hat», development map; association (grouping), the method «Formula of POPS (Position-Explanation-Example-Consequence)»,

a field of Dreams, Vienn diagram; RFP method (Know-Understand-Apply); the method «Traffic light», the method «Hand signals», the method «Forecasting-interpretation-generalization-assessment», etc. are also revealed in this article. In the course of studying mathematics of secondary school, the features of the application of new innovative methods and techniques are comprehensively revealed, the pedagogical conditions and ways are determined. The content of the works that form the ways to increase the interest and responsibility of students in reading, improve the quality of knowledge and the degree of academic performance when using new innovative methods and techniques of teaching mathematics is clarified and implemented. In the course of studying mathematics, the pedagogical conditions for the use of new innovative methods and techniques are determined, effective ways are specified, mathematical processing of the obtained indicators is developed, their initial indicators are compared with the initial forecast, recommendations and conclusions are made.

Key words: innovation, teaching methods, innovative methods, descriptor, assessment.

КІРІСПЕ

XXI ғасырда білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру үшін оқыту бағдарламасын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет, себебі «Білім экономикасы», еңбек өнімділігін арттыру, инновацияны дамыту, жасанды интеллекті жаһандық дамудың негізгі факторларына айналды.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Бізге еліміздің ғылыми-технологиялық тұрғыдан дамыту жөніндегі арнаулы бағдарламалық құжат қажет. Оның басты міндеті ұлттық деңгейдегі нақты мәселелерді шешуге ғылымның әлеуетін пайдалану болмақ» – деп атап көрсеткендей, білім беру жүйесін жетілдіру, түбегейлі реформалау қажеттілігі туындауда ¹.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында: «Білім беру деңгейлері арасындағы мазмұнның сабақтастығын қамтамасыз ету мақсатында бүкіл білім беру траекториясы бойы жинақталатын өтпелі негізгі құзыреттер айқындалатын болады. Бұл құзыреттер білім берудің барлық деңгейлеріндегі мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының құндылығы мен мазмұндылығын, білім беру саласындағы басқа да негіздемелік құжаттарды айқындау үшін негіз болады» – деп атап көрсеткендей, педагогикалық білім беруді жаңғырту көкейтесті мәселе ².

Жаңа мың жылдықта мемлекеттің тұрақты дамуының негізі ретінде адам әлеуетінің рөлі артып отыр. Қоғамға адамның интеллектуалдық қабілеті, оның білімділігі, жаңа білімді жинақтау мүмкіндігі қажет. Бүгінгі таңда инновацияларды жедел игеретін, өмірдің серпінді сұраныстары мен талаптарына тез бейімделетін тұлға ғана табысқа жетеді.

Елдің даму үрдісінде адами құндылықтардың өркендеуі стратегиялық маңызды мақсат болып

саналады. Жаңа жағдайдағы Қазақстанда қазіргі білім беру жүйесінің көркеюі адам капиталының рөлін бағалауға толықтай мүмкіндіктер ашады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жаңа жағдайындағы Қазақстанда жалпы орта білім берудің басты мақсаты – интеллектуалды, физикалық және рухани тұрғыдан дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру, оның тез өзгеріп тұратын әлемде табысты білім алуға деген сұранысын қанағаттандыру, елдің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту.

Жаңа білім беру мазмұнының басты принципі – жеке тұлғаның адамгершілік-рухани қажеттерін дамытуға ынталандыратын ізгілендірілген білім беру ортасын құру. Ал бұл өз кезегінде әрбір оқушының өзін-өзі тану, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі жетілдіру, өзіне-өзі баға беру сияқты жаңа сапаларының қалыптасуына үлес қосады.

Бұл міндеттерді шешу үшін мектеп ұжымдары, әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық қарым-қатынас жасаулары керек. Оқыту түрлерін, әдістері мен құралдарын одан әрі жетілдіріп, тиімді тәсілдерді нәтижелі қолданудың жолдарын іздестірулері қажет.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде іс жүзінде анықталып табылған оқыту процесінің нәтижесін арттыратын әдіс-тәсілдерді көбінде жаңашыл, инновациялық деп атайды.

Инновация (латын сөзі *in* – в, *novis* – жаңа) жаңа, жаңалық, жаңарту дегенді білдіреді. С.И. Ожегов сөздігі бойынша: инновация бірінші рет шыққан, жасалған, жуық арада пайда болған, бұрынғының орнын басатын, алғаш ашылған, бұрыннан таныс емес енгізілген жаңалық [1].

Педагогикалық энциклопедияға жүгінсек, «Инновация» сөзі латын тілінен енген – *новый*, яғни «обновление – жаңарту», «новинка – жаңалық», «изменение – өзгеріс» деген мағына береді [2].

Инновация дегеніміз – білім беру, тәрбиелеу жұмысына жаңалықты енгізу, яғни жаңа әдіс-тәсілдерді, амалдарды, құралдарды, жаңа концепцияларды жасап, оларды қолдану; жаңа мазмұн-

¹ «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі»/Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. -Астана: Ақорда, 2020.

² Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы [Электронды ресурс] //http://www.edu.gov.kz (қаралған күн: 18.12.2020).

ды ұйымдастыру; жаңаша білім беру; көрсетілген деңгейге апаруды қамтамасыз ететін теориялық, технологиялық және педагогикалық іс-әрекеттің біртұтас бағдарламасы; мөлшердің шегінен шығатын кәсіптік іс-әрекеттің жаңа сапалы деңгейге көтерілуі [3-7].

Жалпы білім беретін мектептің оқу-тәрбие процесінде инновациялық технологияны пайдалану Қ.Ө.Кариева, М.С.Мәлібекова, К.Ж.Бұзаубақова, Г.Т.Жақыпбекова, Б.А.Қадырбаева, М.Б.Мақамбаев, З.А.Құттықожанова, Б.О.Қуанбаева, С.К.Исламгулова, Г.С. Сибгатовна, Б.Е. Медетбек, А.Е.Берикханова, Г.С.Базарбаева және т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерделенеді [8].

Инновациялық оқыту әдісі – өзара үйрену мен үйрету арқылы жаңа білімді меңгертуге және нақты нәтиже алуға бағытталған оқыту әдісі. Инновациялық оқыту әдісі мұғалім мен оқушының өзара ынтымақтастық қарым-қатынасына негізделіп, үйренуші мен үйренушілердің өзара нәтижелі әрі тиімді әрекеттесуіне бағытталады.

Инновациялық оқыту әдістерінің жетекші қатидасы – оңтайлы педагогикалық қарым-қатынас арқылы сындарлы ойлай алатын және белсенді зияткер тұлғаны қалыптастыру.

Инновациялық оқыту әдістерінің төмендегідей мүмкіндіктері бар:

1) барлық оқушыларға оқу процесіне белсенді арласуға мүмкіндік береді;

2) әрбір оқушыға өз білімі және ой-түсініктерін ортаға салып, бірлесе талқылауға мүмкіндік жасайды;

3) оқушылар білімді өздері ізденіп меңгереді;

4) сындарлы ойлауды қалыптастырады;

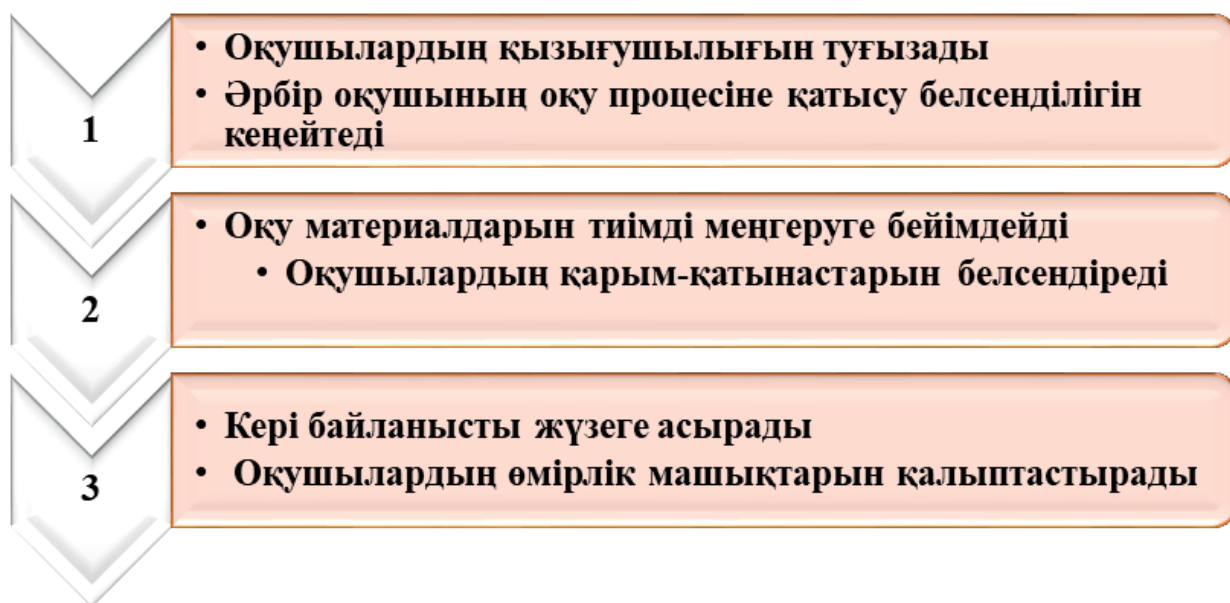
5) жеке тұлғаның рефлексиялық қабілеттерін дамытады, әрбір оқушы өз білімдері мен әрекеттеріне талдау жасап, оларға баға беруді үйренеді;

6) әрбір оқушының дербес көзқарастары қалыптасып, белсенді өмірлік ұстанымдары қалыптасады;

7) кез келген пікірталасқа қатысып, өз ойы мен пікірін еркін дәлелдей алады.

Инновациялық оқыту әдістерінің басты артықшылығы оқу процесіне әрбір оқушының тартылатындығы болып табылады.

Инновациялық оқыту әдістерін пайдаланғанда оқушы тек ғана жаңа білімді меңгеріп қана қоймайды, оның дербес танымдық қабілеттері де дамиды (1-сурет).

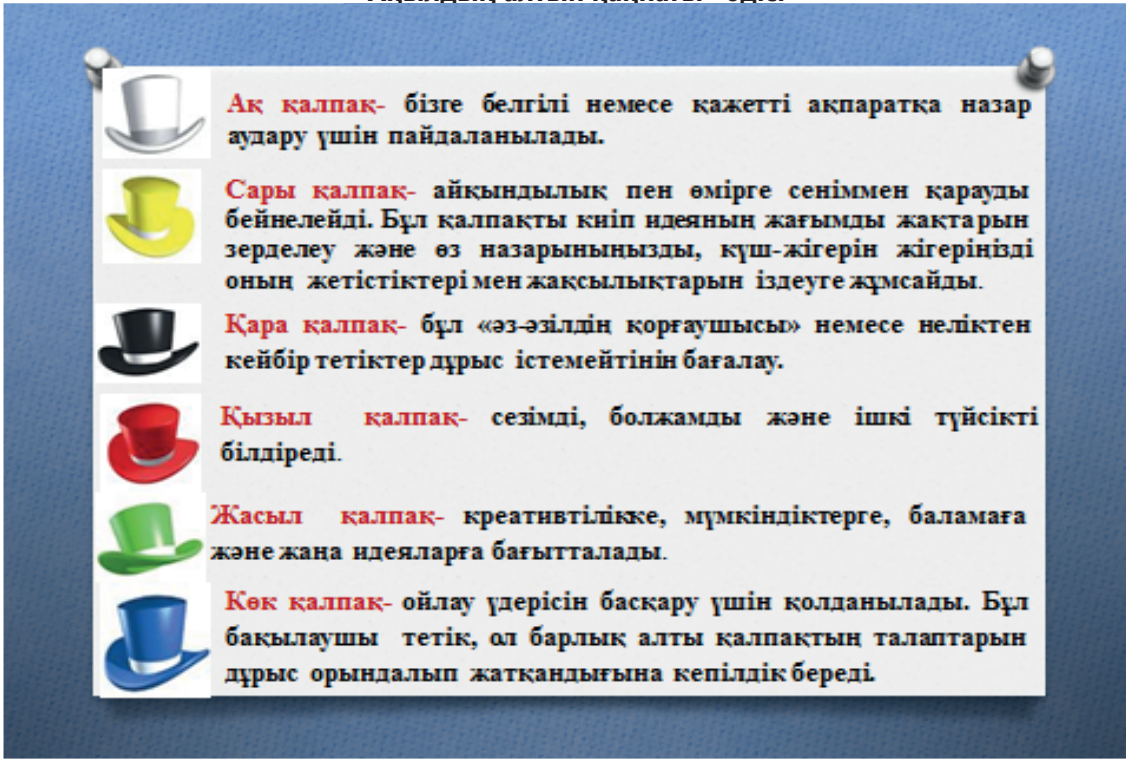
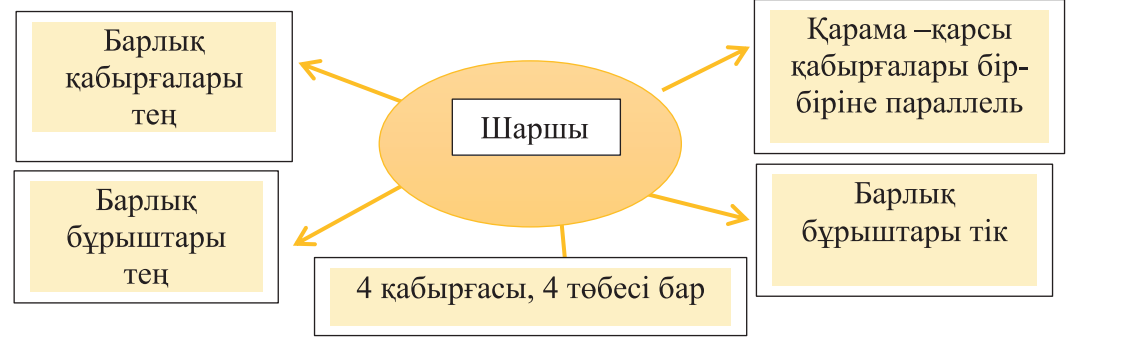
Сурет-1. Инновациялық оқыту әдістерінің артықшылығы

Қазіргі кезеңде жалпы орта білім беретін мектептердің математика сабағында инновациялық оқыту әдістерін пайдаланып, оқушының математика пәніне деген қызығушылығын, шығармашылық қабілеттерін арттыруға кеңінен мүмкіндік бар.

Жалпы орта білім беретін мектептердің математика сабағында оқушылардың математикалық сауаттылықтарын арттыруда төмендегідей ин-

новациялық оқыту әдістерді қолдануға болады: «Ақылдың алтын қақпағы»; дамыту картасы; ассоциация (топтастыру); «ҰТМН (Ұстаным-Түсіндіру- Мысал келтіру- Нәтиже) формула» әдісі; Ғажайып алаңы; Венн диаграммасы; БТҚ (Білу-Түсіну-Қолдану) әдісі ; «Бағдаршам» әдісі; «Қол сигналдары» әдісі; «Болжамдау- Түсіндіру- Жинақтау-Бағалау» әдісі (1-кесте).

Кесте 1- Оқытудың инновациялық әдістері

№	Оқытудың инновациялық әдістері
1	<p style="text-align: center;">«Ақылдың алтын қақпағы» әдісі</p> <p>Ақ қалпақ- бізге белгілі немесе қажетті ақпаратқа назар аудару үшін пайдаланылады.</p> <p>Сары қалпақ- айқындылық пен өмірге сеніммен қарауды бейнелейді. Бұл қалпақты киіп идеяның жағымды жақтарын зерделеу және өз назарыныңызды, күш-жігерін жігеріңізді оның жетістіктері мен жақсылықтарын іздеуге жұмсайды.</p> <p>Қара қалпақ- бұл «әз-әзілдің қорғаушысы» немесе неліктен кейбір тетіктер дұрыс істемейтінін бағалау.</p> <p>Қызыл қалпақ- сезімді, болжамды және ішкі түйсікті білдіреді.</p> <p>Жасыл қалпақ- креативтілікке, мүмкіндіктерге, баламаға және жаңа идеяларға бағытталады.</p> <p>Көк қалпақ- ойлау үдерісін басқару үшін қолданылады. Бұл бақылаушы тетік, ол барлық алты қалпақтың талаптарын дұрыс орындалып жатқандығына кепілдік береді.</p>
2	<p style="text-align: center;">«Дамыту картасы» әдісі</p> <p>Не білемін? Не білгім келеді? Не білдім?</p> <p>Жаңа тақырып бойынша мен не білемін ? (Оқушы өз ойын жазады) Мені қандай сұрақтар қызықтырады? Менің нені білгім келеді?</p> <p>Бүгінгі жаңа тақырып туралы мен бүгін не үйрендім?</p>
3	<p style="text-align: center;">«Ассоциация» әдісі</p>
4	<p style="text-align: center;">«Болжамдау-Түсіндіру-Жинақтау-Бағалау» әдісі</p> <p>Мұғалім шаршыны төртке бөліп, әр бөлікке келесі сөздерді жазып қояды: болжамдау, түсіндіру, жинақтау, бағалау. Жаңа тақырыпты түсіндіріп болған соң оқушыларға өздеріне белгілі бір бөлікті таңдап алуды ұсынады. Мұғалім оқушыға осылай ол өзіне өтіп жатқан тақырып бойынша тапсырма түрін таңдайтынын түсіндіреді. Таңдауына қарай мұғалім тапсырма береді.</p>

<p>5</p>	<p style="text-align: center;">«ҰТМН (Ұстаным- Түсіндіру- Мысал келтіру- Нәтиже) формула» әдісі</p> <p style="text-align: center;">“ҰТМН-формула” әдісі</p>
<p>6</p>	<p style="text-align: center;">«Ғажайып алаңы» әдісі</p> <p style="text-align: center;">ҒАЖАЙЫП АЛАҢЫ</p> <p>Барабанды айналдырғанда бір санға келіп тоқтайды.</p> <p>Сандардың астындағы сұрақтарға немесе тапсырмаларға, есептерге, жауап беруге болады.</p>
<p>7</p>	<p style="text-align: center;">«Венн диаграммасы» әдісі</p> <p>Екі шеңбер жасалады. Екі жағындағы бөліктеріне геометриялық фигуралардың өздеріне ғана тән белгілер жазылады. Шеңбердің бір- бірімен айқасқан жеріне ортақ белгілері жазылады.</p> <p style="text-align: center;">ВЕНН ДИАГРАММАС</p>

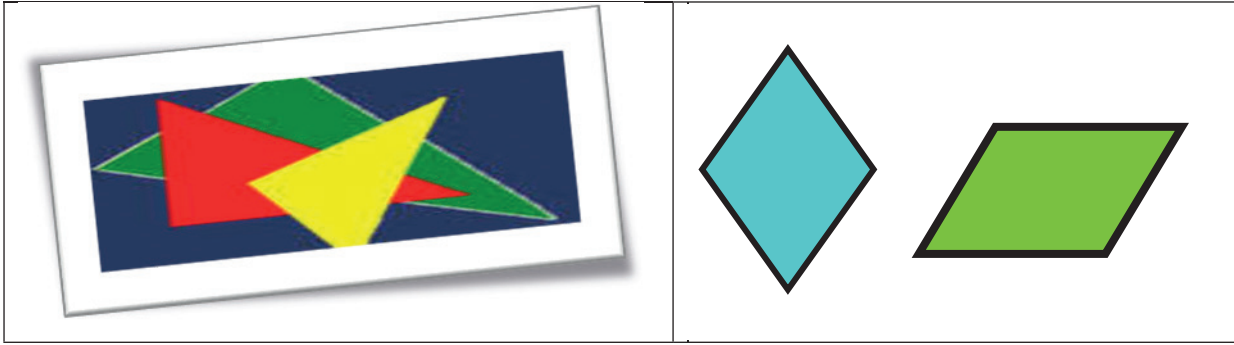

<p>8</p>	<p style="text-align: center;">БТҚ (Білу-Түсіну-Қолдану) әдісі</p>
<p>9</p>	<p style="text-align: center;">«Өзіңді тексер!»/ «Көршіңді тексер!» әдісі</p>
<p>10</p>	<p style="text-align: center;">«Бағдаршам» әдісі</p> <p>Әрбір оқушыда бағдаршамның үш түсі бойынша карточкалары бар. Мұғалім оқушыдан материалды түсінгенін немесе түсінбегенін белгілі карточкамен көрсетуін өтінеді. Жасыл түсті карточканы көтергендерден (барлығын түсіндім): «Не түсіндің?» деп сұрайды, сары немесе қызыл түсті карточканы көрсеткендерден: «Нені түсінбедің?» деп сұрақ қояды. Алынған жауаптар қорытындысы бойынша мұғалім тақырыпты қайта түсіндіру, пысықтау немесе тақырыпты түсіндіруді жалғастыру туралы шешімді қабылдайды.</p>
<p>11</p>	<p style="text-align: center;">«Қол сигналдары» әдісі</p> <p>Мен ... түсініп жатырмын және түсіндіре аламын (бас бармақ жоғарыға қарай көтерілген). Мен кейбір тұстарды түсінбедім (бас бармақ жанына қарай көрсетіп тұр). Мен түсінген жоқпын (бас бармақ төменге қарай көрсетіп тұр).</p>

Мысалы, 8-сыныпта «Төртбұрыштар мен үшбұрыштардың аудандары» тақырыбын өткенде «Өзіңді тексер!» немесе «Досыңды/Көршіңді тексер!» әдістерін пайдалануға болады.

Практикалық тапсырмаларды орындау кезеңінде оқушылардың білімін саралау жүзеге асырылады: шығармашылық тапсырмалар қиындық деңгейімен рет-ретімен беріледі. Тапсырманы орындаған жағдайда оқушы өзінің жұмысын өзі бағалайды, сабақтың соңында кері байланыс түрінде өзінің жетістіктері мен қиындықтарын талдайды.

«Досыңды/Көршіңді тексер!» әдісі арқылы жеке және жұптық жұмыс жасау. Барлық оқушыларға кеспе қағаздар таратылады. Тапсырмаларды орындап, қасындағы достарының жұмысын тексереді. Оқушылар жауабы дескриптор арқылы бағаланады (2-сурет, 2-кесте).

Сурет-2 «Фигура құрастыр!» кеспе қағазы

Оқушылардың білімдері дескрипторлар арқылы бағаланады.

Бағалау сабақтың әр кезеңінде жүзеге асырылады:

- қиындықтарды анықтап қолдау мақсатында оқушылардың жауаптарын қадағалау (жұптық жұмыс).

- теориялық материалды түсіну кезеңінде шығармашылық тапсырмаларды бағалау үшін қолдану;

- практикалық жұмысты орындау кезінде бағалау дескрипторлар арқылы жұптасып орындалады.

Кесте 2 - «Досыңды/Көршіңді тексер» әдісі арқылы жеке және жұптық жұмысты бағалау

	1-нұсқа	2-нұсқа	3-нұсқа
Есеп	Қабырғалары 5 дм және 6 дм, ал сүйір бұрышы 30° болатын параллелограмның ауданын табыңдар.	Егер $P=20$ см, $\alpha = 30^\circ$ болса, берілген периметрі мен α сүйір бұрышы бойынша ромбының ауданын табыңдар.	Үшбұрыштың қабырғасы 6 см, биіктігі 8 см болса, оның ауданын табыңдар.
Жауабы	15 дм ²	12,5 см ²	24 см ²
Дескриптор	<ul style="list-style-type: none"> Есептің шартын құрайды Параллелограмның сызбасын салады Параллелограмның ауданын тауып, жауабын жазады 	<ul style="list-style-type: none"> Есептің шартын құрайды Ромбының сызбасын салады Ромбының ауданын тауып, жауабын жазады 	<ul style="list-style-type: none"> Есептің шартын құрайды Үшбұрыштың сызбасын салады Үшбұрыштың ауданын тауып, жауабын жазады

7-сыныпта «Үшбұрыштың медианасы, биссектрисасы, биіктігі, орта сызығы» тақырыбын өткенде «Өзіңді тексер!» әдісін пайдалануға болады (3-кесте).

Оқытудың инновациялық әдістерін оқу-тәрбие процесінде пайдалану төмендегідей міндеттерді шешуді көздейді:

1. Әрбір оқушыны сындарлы ойлауға бағыттау.

2. Оқушыны есікке дейін алып келіп, қолына

кілтті беріп, сол құралды қалай пайдалану керектігін үйрету. Білім әлеміне оқушының өзінен басқа ешкімнің де кіре алмайтындығын ұғындыру.

3. Оқушыны өзін-өзі ұйымдастыруға үйрету: өзін-өзі тану, өзін-өзі зерттеу, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі белсендіру, өз бетінше білім алу, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру.

4. Әрбір оқушының ішкі әлеуетін толықтай ашуға көмектесу.

Кесте-3. «Өзіңді тексер!» әдісі

№	Тұжырым	Ақиқат	Жалған
1	Барлық элементтері өзара тең болатын үшбұрыш теңбүйірлі үшбұрыш болады.		
2	Медиана мен биіктіктің ұзындығы кез келген үшбұрышта тең болады.		
3	Теңқабырғалы үшбұрыштың биіктігі әрі биссектрисасы, әрі медианасы болады.		
4	Екі бұрышының шамасы 60° -қа тең болса, онда ол теңқабырғалы үшбұрыш деп аталады.		

№	Тұжырым	Ақиқат	Жалған
5	Теңбүйірлі үшбұрыштың периметрі 10 см, ал табаны 4см-ге тең. Үшбұрыштың бүйір қабырғасы 6 см болады.		
6	Барлық бұрыштары сүйір болатын үшбұрыш сүйір бұрышты үшбұрыш деп аталады.		

Оқытудың инновациялық әдістерін қолдану дағдылар жүйесі мұғалім мен оқушылар арасындағы ынтымақтастық аясын кеңейтуді көздейді. Соның нәтижесінде мұғалім оқушылармен бірлесе жұмыс істеп, жаңа білімді оқушы өзі іздеп меңгеруіне жол ашады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқытудың инновациялық әдістерін оқу-тәрбие процесінде пайдалануда мұғалім қызметі келесідей болмақ: білім беру аймағының пәндік және негізгі мақсаттарын ескере отырып, оқу процесінің нақты мақсаттары және міндеттерін айқындау; оқу материалдарын кешенді даярлау және оқу мақсаттарына сәйкес оқытуды ұйымдастыру; оқу процесін жобалауда және жүзеге асыруда ақпараттық ортаның әлеуетін пайдалану; оқушының оқу материалын игеруінің тұлғалық-әрекеттік бағыттылығын реттеу; оқушының

дамуын ұйымдастыру үшін толыққанды жағдай жасау, дамудың жақын зонасын жетілдіру және т.б.

Сабақтың мақсаты айқын белгіленбесе немесе мұғалім тарапынан нақты түсіндірілмесе оқушылар оқу тапсырмасын орындауға деген ынта төмендейді, себебі орындалып отырған тапсырма қандай нәтижеге жетелейтіні белгісіз болады. Оқу тапсырмасы мен оқушылардың мақсатын байланыстыру тапсырманың құндылығын, ол өз кезегінде оқушылардың ынтасын арттырады. Берілген тапсырманы сәтті орындау оқушының өзіндік құндылығы мен тапсырманың мақсатының үйлесімділігі орын алғанда тапсырма мақсатты түрде орындалады және күтілетін нәтижеге деген талпыныс күшейеді. Оқушылармен дайындалған және бағаланған мақсаттар оқушылардың өздеріне маңызды әрі мәнді болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов. /Под ред. Шведовой Н.Ю., 23-е изд., испр. -М.: Русский язык, 1990. -794 с.
2. Педагогическая энциклопедия / Под ред. И.А. Каирова, Ф.Н. Петрова и др. -М.: Советская энциклопедия, 1986. -Т. 2. -904 с.
3. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. -Волгоград: Перемена, 1995. -211с.
4. Қараев Ж.А. Мектепте оқытудың педагогикалық жүйесін жетілдірудің әдіснамалық негіздері // Бастауыш мектеп. -1996. -№7.
5. Кусаинов Г.М. Новая педагогическая технология: методология, теория и практика: Монография. -Усть-Каменогорск: Изд-во ВК ИЦРО «XXI век», 1997. -242 с.
6. Большая советская энциклопедия / Под ред. А.М. Прохорова. -Т.17. -М.: Советская энциклопедия, 1972. -592 с.
7. Кочетов А.И. Культура педагогического исследования. -Минск, 1996. -328с.
8. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері. -Алматы: Білім, 2009. -454б.

Сведения об авторах:

Кощанова Гулаш Рахметовна - кандидат педагогических наук, доцент, профессор кафедры «Фундаментальные науки» Каспийского университета технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Ақтау, 29 мкр 202 дом 1 кв. 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Алқуат Бакнур Исламовна - магистрант 2-го курса по специальности «Математика», Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Ақтау, 17 мкр 102 дом 50 кв. 87057503130, baknur@bk.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Кощанова Гулаш Рахметқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Іргелі ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ақтау қаласы, 29 ш.а. 202 үй 1 пәтер, 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Әлқуат Бақнұр Исламқызы - «Математика» мамандығының 2 курс магистранты, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, 17 ш.а. 102 үй 50 пәтер, 87057503130, baknur@bk.ru

Information about the authors:

Kochshanova Gylash Rahmetovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of "Fundamental Sciences" of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, g.Aktau, 29 mkr 202 house 1 sq., 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Alquat Baknur Islamovna-2nd year Master's student in Mathematics, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Esenov, Aktau, 17 mkr 102 house 50 sq., 87057503130, baknur@bk.ru

Г.Р. КОЩАНОВА^{1*}, Б.І. БЕКТЕМІС²

¹²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(*E-mail:koshanova.k@mail.ru)

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-ГРАФИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ

Аннотация: Бұл мақалада жалпы орта білім беретін мектепте математика сабағын оқытудағы оқушылардың функционалдық-графикалық сауаттылықтың мәні мен мазмұны айқындалып, қалыптастыру дағдылары, теориялық түрде жүзеге асыру жолдары сараланады. Сонымен қатар оқушылардың жеке бас қабілетін дамыту, өзгермелі өмірге үйрету, әлеуметтік-мәдени дағдыларын дамыту, қазіргі таңдағы ақпараттық технологияны қолдану мүмкіндіктері анықталады. Мәтінді есептердің математика курсына орны айқындалып, оларды шығару математикалық білімді өмірмен тығыз байланыстыруға, мектептің негізгі сыныптарда берілетін мәтінді есептер жүйесі оқытудың кейінгі сатыларында күрделі практикалық мазмұнды есептерді шығаруға оқушыларды дайындауға бағытталған алдын ала дайындық сипатта болуы қажеттігі белгіленді. Оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып құрастырылған мәтінді есептер – олардың танымдық қабілетінің дамуына, өмірден туындайтын практикалық қажеттіліктерді ұғынуына көмектесіп, логикалық ойлау, пікір айту қабілеттерін дамытады және математикалық мәдениетін арттырады. Әдістемелік талдаулар негізінде мәтінді есептерге қойылатын талаптар тұжырымдалып, мәтінді есептерге - өмірлік мәні бар, күнделікті тұрмыспен байланысқан өлшеу құралдарын пайдаланып шығарылатын, экономика және өндіріспен байланыстағы есептер қарастырылды. Оқушылардың функционалдық-графикалық сауаттылығын дұрыс қалыптастыру үшін, комплексті тапсырмаларды шешуде қажетті функционалды тәуелді модельдерді құру және координаталар жүйесінде графиктің орналасу сипаттамалары нақтыланды.

Түйіндемелік сөздер: функционалдық сауаттылық, функционалдық-графикалық білім, функционалдық-графикалық дағды, координаталық түзу, функция графигі, квадраттық функция, функцияның ең үлкен және ең кіші мәндері.

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНО-ГРАФИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Аннотация: В данной статье раскрываются сущность и содержание функционально-графической грамотности учащихся при обучении математике в средней общеобразовательной школе, дифференцируются навыки формирования, способы теоретической реализации. Также определяются возможности развития личностных способностей учащихся, обучения изменяющейся жизни, развития социокультурных навыков, использования современных информационных технологий.

Определено место текстовых задач в курсе математики, установлено, что их решение должно носить характер предварительной подготовки, направленной на тесное увязывание математических знаний с жизнью, подготовка учащихся к решению сложных практических содержательных задач на последующих этапах обучения в системе текстовых задач, предоставляемых школой в основных классах. Текстовые задачи, составленные с учетом возрастных особенностей учащихся – способствуют развитию их познавательных способностей, осознанию практических потребностей, возникающих из жизни, развивают логическое мышление, умение рассуждать, повышают математическую культуру. На основе методического анализа сформулированы требования к текстовым отчетам, рассмотрены задачи, связанные с экономикой и производством, выпускаемые с использованием средств измерений, имеющих жизненное значение, связанных с повседневной жизнью. Для правильного формирования функционально-графической грамотности учащихся уточнены характеристики построения функционально-зависимых моделей и расположения графика в системе координат, необходимых для решения комплексных задач.

Ключевые слова: функциональная грамотность, функционально-графические знания, функционально-графические навыки, график функции, квадратичная функция, наибольшие и наименьшие значения функции.

DEVELOPMENT OF FUNCTIONAL AND GRAPHIC LITERACY OF STUDENTS IN MATHEMATICS LESSONS

Abstract: This article reveals the essence and content of functional and graphic literacy of students in teaching mathematics in secondary school, differentiates the skills of formation, methods of theoretical implementation. The possibilities of developing students' personal abilities, learning a changing life,

developing socio-cultural skills, and using modern information technologies are also determined. The place of text problems in the course of mathematics is determined, it is established that their solution should be in the nature of preliminary training aimed at closely linking mathematical knowledge with life, preparing students to solve complex practical content problems at the subsequent stages of training in the system of text problems provided by the school in the main classes. Text-based tasks that take into account the age characteristics of students-contribute to the development of their cognitive abilities, awareness of practical needs arising from life, develop logical thinking, the ability to reason, and increase mathematical culture. On the basis of the methodological analysis, the requirements for text reports are formulated, the tasks related to the economy and production, produced with the use of measuring instruments of vital importance, related to everyday life, are considered. For the correct formation of functional and graphic literacy of students, the characteristics of the construction of functionally dependent models and the location of the graph in the coordinate system necessary for solving complex problems are clarified.

Key words: functional literacy, functional knowledge of graphical, functional and graphic skills, the graph of the function, quadratic function, maximum and minimum values of the function.

КІРІСПЕ

«Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты тұңғыш президент Н.Назарбаев 2012 жылғы 27 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында мектеп оқушыларының функционалды сауаттылығын дамыту бойынша бес жылдық ұлттық жоспарды қабылдау жөнінде нақты міндеттерді қойды¹.

Оқушылардың функционалды сауаттылығын дамытудың негізгі бағдары Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламасында² және оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық жоспарында анық көрсетілген³. Ондағы басты мақсат – жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның физикалық құбылмалы әлемде әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін білім алуға қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады. Оқушылардың функционалды сауаттылығының дамуына біздің осы зерттеуімізде өз ықпалын тигізетін анық, функционалды-графикалық сауаттылықтың дамуы оқушыларды жалпы түрдегі сауаттылығының дамуына және өмірлік мәселелерде көз алдына келтіру арқылы шешуге ықпал етеді.

Кез-келген нақты процестің бастапқы математикалық моделі – бұл функция. Графикалық түрде ұсынылған үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеу, жалпылау және талдау, энергетика, экология, экономика және ғылым мен практиканың басқа салаларында өте үлкен рөл атқарады. Функциялар, олардың қасиеттері мен графигі (функционалды графикалық материал) математикадағы мектеп курсының өзегін құрайды. Бұл мектептегі «Математика» пәні қарапайым функциялардың графиктерін оқу және сала алу үшін дағдыларды қалыптастыруды жетекші орын алады, бұл функционалды графикалық сауаттылықтың негізін қалайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Функционалды-графикалық сауаттылық оқушылардың қарапайым функциялар графиктерін оқу және бейнелеу үшін қажетті функционалды-графикалық білім мен білік жүйесі түсінеміз. Оқушылардың функционалды-графикалық сауаттылығын қалыптастыру 7-9 сыныптарда математика пәнінде қарапайым функциялар мен олардың қасиеттерін білуіне тікелей байланысты. Сауаттылық феноменін зерттеуге арналған іргелі және қолданбалы еңбектерді көптеген ғалымдар жазып кеткен (Б. С. Гершунский, Е. Миллард, Л. М. Перминова, С. Хит).

Математиканы оқытудың қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың дайындығына қойылатын талаптар келесі дағдыларды қалыптастыру арқылы іске асады:

- функция мәнін график немесе аргумент арқылы кесте құрып табу;
- функция қасиеттерін оның графигі арқылы анықтау;
- теңдеулерді, теңсіздіктерді графиктік түрде шешу;
- алған білімдері мен дағдыларын практикада қолдану, формула бойынша есептер жүргізу, күнделікті өмірде қолдану деңгейін түсіну;
- жалпы мемлекеттік аттестациядан өтетін 9 сынып түлектері алгебра пәні бойынша міндетті графикалық функцияның түрін, олардың графигін салуды және өсу, кему аралығын, ең кіші, ең үлкен мәндерін, екі айнымалысы бар теңдеулер жүйесіне интерпретация жасай білу керек. Бұл оқушылардың функционалды-графикалық сауаттылығын жоғары болуын міндеттейді [1, 122 б.].

С.М. Танеев «геометриядағы графикалық дағдылар» түсінігінде дағдылардың негізгі екі түрі бар: біріншісі есеп шартына байланысты графикалық кескін алу болса, екіншісі ұсынылған графикалық кескінді оқи алу мүмкіндігі.

Математиканы оқыту үрдісінде оқушылардың функционалды-графикалық сауаттылығын қа-

¹ «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты тұңғыш президент Н.Назарбаев 2012 жылғы 27 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауы

² Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламасы

³ Оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012 - 2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары.

лыптастыру дағдысы ретінде есеп шартын қанағаттандыратын функцияның графигін дұрыс салу, ұсынылған графикалық кескінді оқи алу дағдыларын айтамыз [2, 251-253 б.].

Көптеген талдаулар мен салыстырулар нәтижесінде функционалды-графикалық сауаттылықтың компоненттері *когнитивті* және белсенді түрде анықтады:

Когнитивті компоненттер: функционалды ұғымдардың мазмұнын білу («функция», «функция графигі»); функция қасиеттерін білу: анықтау облысы, мәндер жиыны, өсу және кему аралықтары, ең кіші және ең үлкен мәндері, функция нөлдері, асимптоталары, жұп-тақтығы; графикалық түрлендірулерді білу: осьтер бойымен параллель көшіру, координаталары мен осьтерге қатысты симметриялылығы, графиктерді созу және сығу.

Белсенді компоненттер: координаталық түзу сызу; координаталық түзуден координаталық нүктелерді белгілеу; координаталық жазықтық салу; координаталық жазықтықтан нүктелерді белгілеу; координаталық жазықтықта берілген нүктелерге түзу жүргізу; координаталық түзуде координаталық нүктелерді және график бойынша функция мәндерін, аргумент мәндерін табу; қарапайым функция графигіне қарап оның қасиеттерін анықтау; функция графигіне қарап коэффициент мәндерін формула арқылы анықтап, аналитикалық жазба құру; салынған кескінді график болатынын және сол графиктің неге тәуелді болатынын түсіндіру [3, 22-25 б.].

Функционалды-графикалық сауаттылықты, біз оқушылардың кез-келген график түрін салғандағы және оқу кезінде функционалдық-графика-

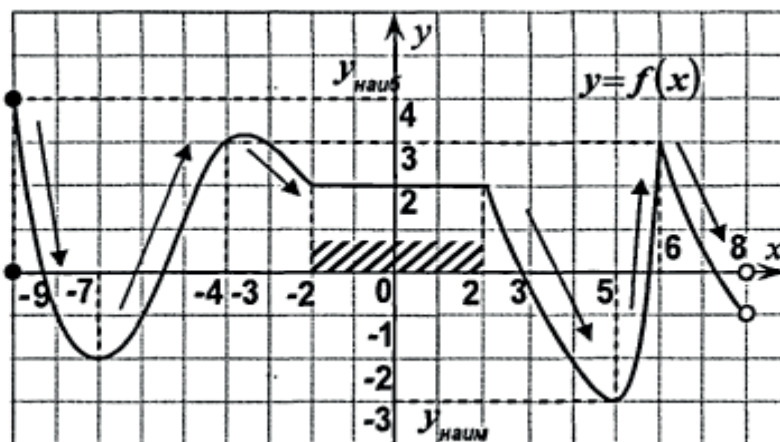
лық білімі мен дағдылардың қалыптасуын айтамыз. Функционалды-графикалық сауаттылықта екі компонентте яғни когнитивті (функционалды-графикалық білімді) және белсенді (функционалды-графикалық дағдылы) деп бөлдік.

Тәжірибелік зерттеудің көмегімен вербальді ақпаратқа қарағанда көрнекі ақпаратың артықшылығы туралы көптеген ғылыми негізделген дәлелдер бар. Көрнекі ақпарат ынталандырушы, ал ауызша ақпарат дәйекті болып келеді. Көрнекі ақпаратты пайдалану кезінде, ауызша ақпаратқа қарағанда бес – алты есе тез жүреді [4, 251-256 б.].

Функционалды-графикалық ақпаратты ұсындың көрнекі әдістерін жасау кезінде әр-түрлі теориялық материалдарды жүйелеу және жалпылау орынды болып келеді.

Мысалы сызықты функцияны коэффициенттердің мәндері мен белгілеріне байланысты зерттегенде және координаталар жүйесінде графиктің орналасу сипаттамаларын анықтағанда: алғашқы кезеңде (7 сынып) сызықтық функцияның графигін зерттей отырып, егер солдан оңға қарай жүрсек (Ох осінің мәндері бойынша) біздің графигіміз кейде өседі және кейде кемиді. Бірінші жағдайда сызықтық функция өспелі, екінші жағдайда кемімелі деп атайды. Осылайша оқушылар функцияның монотондылық қасиеті туралы тура-интуитивті білімі қалыптасады.

Базалық кезеңде (8-сыныпта) квадраттық функцияны зерттеу барысында функцияның монотондылық қасиетін анық түсінеді, бірақ біртіндеп формальді деңгейге өтеді: егер үлкен аргументтер мәніне үлкен функция мәндері сәйкес келсе функция өседі (1-сурет).

Сурет-1. Функцияның өсу және кему аралығын кескіндеу

Мысал. Функция берілген: $y = f(x)$

$y = f(x)$ функциясы жұп болатындай $h(x)$ функциясын табыңыз.

Шешуі: Бұл есепті шешу $x \geq 0$ функциясының $x \geq 0$ болғанда графигін салуға болады. Сосын ОУ осіне симметриялы график тұрғызамыз. Жұптық функцияның анықтамасын пайдалана оты-

рып, $\forall x \in X$ үшін, егер $\forall x \in X$ болса, онда функция жұп болады, ал егер $\forall x \in X$ үшін $f(-x) = -f(x)$ болса тақ функция деп аталады. ОУ осіне симметриялы абцисса осінің теріс мәндерімен ордината мәндері бірімәнді болады, олай болса $h(x) = 3 + x^2$

Қорытынды

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау, әдістемелік әдебиеттер мен зерттеу нәтижелері бойынша негізгі мектептерде математиканы оқыту үдерісінде оқушылардың қарапайым функцияларды оқу барысында функционалды-графикалық білімі мен функционалды-графикалық дағдыларын қалыптастыру қажеттілігі анықталды. Оқушылардың функционалды-

графикалық сауаттылығын дұрыс қалыптастыру үшін, комплексті тапсырмаларды ұйымдастаруда қажетті функционалды тәуелді модельдерді құру және координаталар жүйесінде графиктің орналасу сипаттамаларын анықтай білу керек. Сонымен қатар жоғарыда көрсетілген дағдыларды қалыптастыру өмірлік жағдайларда мәселелерді көз алдына келтіру арқылы шешуге көмектесетіні белгілі болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Пермякова, М. Ю. Функционально-графические умения как необходимый компонент общей культуры обучающихся // сб. науч. тр. по материалам междунар. науч.-практ. конф. 29 нояб. 2013 г. - Тамбов: Бизнес-Наука-Общество, 2013.
2. Пермякова, М.Ю. Характеристика понятия «Функционально графическая грамотность обучающихся» // Мир науки, культуры, образования. - 2012. - № 6 (37).
3. Пермякова, М. Ю. Повышение функционально-фафической фамотности обучающихся с использованием взаимопереходов различных типов моделей функциональной зависимости // Перспективы науки. - 2013. - № 6 (45).
4. Пермякова, М. Ю., О. И Чикунова. Структурно-логическая модель формирования функционально-графической грамотности учащихся основной школы // Педагогическое образование в России. - 2014. - № 8

Сведения об авторах:

Кощанова Гулаш Рахметовна - кандидат педагогических наук, доцент, профессор кафедры «Фундаментальные науки» Каспийского университета технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, 29 мкр 202 дом 1 кв. 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Бектемис Бирғаным Изтанатовна - магистрант 2-го курса по специальности «Математика», Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, 13 мкр 2 дом 145 кв. 87025596468, bikan97@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Кощанова Гулаш Рахметқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Іргелі ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ақтау қаласы, 29 ш.а. 202 үй 1 пәтер, 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Бектеміс Бірғаным Ізтаңатқызы - «Математика» мамандығының 2 курс магистранты, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, 13 ш.а. 2 үй 145 пәтер, 87025596468, bikan97@mail.ru

Information about the authors:

Kochshanova Gylash Rahmetovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of "Fundamental Sciences" of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, г.Актау, 29 mkr 202 house 1 sq., 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Bektemis Birganym Iztanatovna -2nd year Master's student in Mathematics, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Esenov, Aktau, 13 mkr 2 house 50 sq., 87025596468, bikan97@mail.ru

Г.Р. КОЩАНОВА^{1*}, Д.Т.БЕКМАГАНБЕТОВА²

¹²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(*E-mail:koshanova.k@mail.ru)

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА НЕГІЗГІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация: Мақалада математика сабақтарында экономикалық мазмұны бар есептерді қолдану мәселесі қарастырылады. Мұндай есептер мектеп математика курсына негізгі экономикалық ұғымдарды енгізуге, сол арқылы оқушылардың экономикалық сауаттылығын арттыруға және оларды адамның күнделікті өмірінде туындайтын практикалық мәселелерді шешуге дайындауға мүмкіндік береді.

Экономикалық мазмұнды математикалық есептердің шығарудың практикалық мәні зор. Мұндай есептерді шешу тек қана теориялық біліммен қаруландырып қоймай, оларды келешекте өздігінен дұрыс шешім қабылдауға, еңбек өнімділігін арттыратын әдіс-тәсілдерді іздеп табуға баулиды. Оқушылардың экономикалық тұрғыдан тәрбиелеуде қоғамдық пайдалы және өнімді еңбек ерекше орын алады. Өнімді еңбек оқушыны жоспарлау ісіне, өндіріс процесін дұрыс ұйымдастыруға септігін тигізеді.

Бұлардың бәрі материалдық қаржы қорын, жұмыс уақытын тиімді пайдалана білуге, еңбек өнімділігін арттыруға, жұмыс сапасын көтеру мүмкіндігін табуға, шаруашылыққа тәрбиелеуге мүмкіндік туғызады.

Материалдық қаражат түрлерін үнемдеп пайдалану жолында өндіріс орындарында ғана емес жеке от басы өмірінде де түрлі қиыншылыққа кездесуге болады. Осы жағдайлар оқушыларды бұйымдардың, ақшаның және т.б. құндылығын түсініп, үнем ережесінің тиімді жолдарын іздестіруге тәрбиелейді.

Түйін сөздер: экономикалық сауаттылық, математикалық модель, экономикалық міндеттер, экономикалық мәдениет.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ ОСНОВНОЙ ШКОЛЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

Аннотация: В статье рассматривается вопрос использования на уроках математики задач с экономическим содержанием. Такие задачи позволяют ввести в школьный курс математики базовые экономические понятия, тем самым повышая экономическую грамотность школьников и подготовить их к решению практических задач, возникающих в повседневной жизни человека. Большое практическое значение имеют математические задачи экономического содержания. Решение таких задач не только вооружает теоретическими знаниями, но и побуждает их в дальнейшем самостоятельно принимать правильные решения, находить методы и приемы, повышающие производительность труда. Особое место в экономическом воспитании школьников занимает общественно полезный и продуктивный труд. Продуктивный труд способствует планированию ученика, правильной организации производственного процесса. Все это способствует рациональному использованию материальных ресурсов, рабочего времени, повышению производительности труда, повышению качества работы, хозяйственному воспитанию. На пути экономного использования материальных средств можно встретить различные наряды не только на производствах, но и в личной жизни. Эти обстоятельства воспитывают учащихся в понимании ценности предметов, денег в поиске эффективных путей экономии.

Ключевые слова: экономическая грамотность, математическая модель, экономические задачи, экономическая культура

FORMATION OF THE ECONOMIC CULTURE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS WHEN TEACHING MATHEMATICS

Abstract: The article is devoted to the question of application of the exercises with an economical matter in the school mathematical course. Such exercises help to introduce basic economical notions and ideas into the course of mathematics, thus improving the economical literacy of the students and preparing them to solving of common life problems. Mathematical problems of economic content are

of great practical importance. Solving such problems not only equips them with theoretical knowledge, but also encourages them to make the right decisions independently in the future, to find methods and techniques that increase labor productivity. A special place in the economic education of schoolchildren is occupied by socially useful and productive work. Productive work contributes to the planning of the student, the correct organization of the production process. All this contributes to the rational use of material resources, working time, increasing labor productivity, improving the quality of work, and economic education. On the way to economical use of material resources, you can find various outfits not only in production, but also in your personal life. These circumstances educate students in understanding the value of objects, money, and finding effective ways to save money.

Keywords: economic literacy, mathematical model, economic tasks, economic culture

Кіріспе

Бүгінде инновациялық қызметтің қарқындылығы көбінесе экономикалық даму деңгейінен көрінеді: жаһандық бәсекеде инновациялар үшін қолайлы жағдайды қамтамасыз ететін елдер жеңіске жетеді. Яғни, инновациялық экономиканы дамыту елдің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тиімді жолдарының бірі болып табылады.¹ Қазіргі таңда өндіріс саласын терең өзгеріске ұшыратып отырған ғылым мен техниканың даму қарқыны жеделдей түсуде. Интеллектуалдық еңбек үлесінің өсуі нәтижесінде өмірге енетін жеткіншектердің білім деңгейіне, әр адамның қабілеті мен шығармашылық әлеуетінің дамуына, оның кәсіптік икемділігіне қойылатын талаптар да күшейді.

Қазіргі таңдағы еліміздің нарықтық қатынастарға өтуіндегі Қазақстан қоғамының қарқынды экономикалануы математикаға көзқарасты да өзгертуде. Банкілік, инвестициялық және қамсыздандырудағы іс-әрекеттер, қазіргі нарықтық қатынастарды математикалық модельдеу, фирмалар қызметі, т.б. біздің еліміз үшін жаңа мамандық – қаржылық математика саласының мамандарын тартуды талап етуде. Мектеп арнайы институт ретінде жалпы экономикалық сауаттылықтың сапасын арттыруды, әрбір мектеп түлегінің экономикалық мәдениетінің белгілі-бір деңгейін меңгеруді талап ететін Қазақстан қоғамының жаңа экономикалық қатынастарын қалыптастырудан туындайтын мәселелерден шет қала алмасы анық.

Негізгі бөлім

Жалпы білім беретін мектептердегі математика курсына экономикалық білімдерді кіріктіру экономиканың қарапайым математикалық модельдерін қолдану жолымен іске асырылады. Мұнда бағдарламаның тиісті тарауларының математикалық мазмұны өзгермейді, бірақ тапсырмалардың табиғаты айқын экономикалық мәнге ие болады. Сөйтіп «экономика – математика – экономика» байланысында оқушыларға нақты экономиканың қарастырылған мәселелерінен қалайша математикалық міндеттер пайда болатынын және бұл міндеттерді шешу мен зерттеуден қандай экономикалық салдар мен болжамдар алынатынын көрсетудің мүмкіндігі туады. Бұл байланыста математиканы оқып-үйрену оқушылардың математиканың өзін меңгеруле-

ріне де ерекше ынта туғызатыны да маңызды болмақ. Өйткені, «абстракциялық» математиканың тікелей практикалық маңызы болатындықтан, оқушылардың математикаға қызығушылығы өседі, демек оны оқытудың тиімділігі де арта түседі.

Қазіргі уақыттағы мектептегі математиканы оқытудың мазмұны математиканы оқыту аясында, оның ішінде негізгі мектепте де, табиғи түрде қазіргі қоғамдағы пайда, түсім, өзіндік құн, еңбек өнімділігі, рентабельділік, салық, сұраныс пен ұсыныс қызметі, нарықтағы тауардың тепе-теңдігі мен теңсіздігі секілді мейлінше қарапайым, алайда әрбір адам үшін маңызды, сол сияқты банк қызметіне байланысты мейлінше күрделі ұғымдар – мультипликаторлар, дисконттау идеясы, несиені қайтару мәселесі, жылдық пайыздық ставкаларды таңдау, т.б. экономикалық ұғымдардың қарастырылуы қажет екендігін көрсетіп отыр.

Бүгінгі оқушылар тез арада осы жаңа, олар үшін зерттелмеген, «экономикалық» өмірге аяқ басып күрделі экономикалық шындық жағдайын талдап, өз мүмкіндіктерін және қабілеттерін дұрыс бағалап жаңа әлеуметтік-экономикалық қарым қатынаста өз орнын таба білуі керек. Осы мәселенің шешілуі төңірегінде оқушыларды жаңа қоғамдағы өмірге дайындау үшін мектептің барлық пән мұғалімдері қатысуы тиіс. Мектеп математика курсының осы мәселені шешудегі орны, мүмкіндіктері және атқаратын қызметі – зерттеу тақырыбының өзекті мәселесі.

Г.Д. Глейзер [1] «мектептерді әлеуметтік тұрғыдан тиімді деп есептеу үшін, оның түлектері әлеуметтік өзгерістер жағдайында толық өмір сүре алатын, өз бетімен дұрыс маңызды шешімдер қабылдай алатын болу керек, өмірдің негізгісі болып табылатын - кәсіби, отбасылық, білім беру, қоғамдық-саяси, рухани – салаларында өзін жағымды жақтан көрсетуге дайын болу керек» деген пікірін білдіреді.

Математика пәнін оқытуда экономикалық мәселелерді шешудің мақсаттары:

- Математикалық мақсаттар. Экономикалық мәселелерді математиканы оқыту үрдісінде қарастыру, экономикалық мазмұнды есептерді шығару оқушыларға математика мен экономиканың тығыз байланысын, ол арқылы математиканың қоршаған орта мәселелерімен қарым қа-

¹ Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі инновациялық даму тұжырымдамасы.

тынасын көрсететеді. Экономиканың қарапайым математикалық моделін құрастыру және зерттеулері шынай жағдайларды талдау үшін математикалық әдістерді қолдану дағдыларын дамытуға әсер етеді.

- Экономикалық мақсаттар. Мектепте математиканы оқыту барысында экономика элементтерімен таныстырудың басты мақсаты, экономикалық ойлауын қалыптастыру болып табылады. Ол өз кезегінде, көптеген адамдар осыншама жетістіктерге қол жеткізуге қажет, өз әрекеттерін қалайша үйлестіріп, сондай жоғары дәрежедегі нақтылықпен өз күштерін жұмсап әрі басқарып білетіндігін түсінуге мүмкіндік береді.

Математиканы үйренуде экономикалық есептерді қарастыру оқушылардың экономикалық мәдениетін қалыптастыруға септігін тигізеді. Дұрыс таңдалып алынған экономикалық мазмұнды математикалық есептерді шығару оқушылардың санасына пайда, пайда түсіру, еңбек өнімділігі, пайыздық есептеулер, қарызды өтеу, кері қаржыландыру, дисконттау сияқты экономикалық түсініктерді кіріктіреді.

Аталған экономикалық түсініктерді білу ертеңгі түлектерге Қазақстан қоғамының жаңа әлеуметтік-экономикалық құрылымында дұрыс бағдар алуға көмегін тигізеді.

Сонымен оқушының экономикалық мәдениеті – экономикалық білімі, сенімі және белсенді еңбегі мен қоғамдық әрекетінің бірлігі. Экономикалық мәдениет экономикалық білімнің, біліктің және дағдының болуын қажет етеді. Олар экономикалық әрекет барысында туындайтын экономикалық қатынастардағы жеке тұлғаның экономикалық санасының жиынтығы арқылы жүзеге асады.

- Жеке тұлғаға бағдарланған мақсаттар. Қазақстандағы қоғамда қалыптасып жатқан жаңа әлеуметтік – экономикалық қатынастар, оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттеріне жаңа талаптар қояды.

Егер, біздің оқушылар мектеп қабырғасында жүріп-ақ, іскерлік, жекеше, өз бетімен ойлау, ыждаһаттылық пен белсенділік, тәуекелге бару және оған саналы баға бере алу, жаңа идеяларды қабылдай алу және олар табыс кіргізетін жағдайда, оларды өндіріске енгізе білу сияқты қасиеттерді өз бойында дамыта алмаса, ешқандай экономикадағы математикалық тәсілдерді білу, ешқандай экономиканың негізгі ұғымдарын оқу тиімді нәтиже бере алмайды.

Жаңашылдықты қабылдай алу - жас сананың аса маңызды қасиеті және сондықтан да, экономикалық білімді барлық қол жетерлік тәсілдерді қолдана отырып, жас, зерек сана көптеген идеяларды қабылдай алатын уақытында, яғни мектеп қабырғасында беруіміз керек. Белгілі америка экономисі Дж. М. Кейнс «экономика аймағында жаңа идеялар жетегінде 25-30 жастан асқан болған адамдар көп емес, сондықтан мемлекет-

тік қайраткерлер қолданатын идеялар жаңашыл емес деп» атап көрсетті [2].

Сонымен, жалпы білім беру мектебінің маңызды мақсатының бірі - экономикалық тұрғыдан сауатты, фундаменталды білімнің абстракциялық идеяларын, өмірлік практика ұсынып отыратын, нақты мақсаттармен байланыстыра алатын, қазіргі экономиканың негізгі ұғымдарын түсінген, оларды іскерлік қызметте қолдана білетін және тұлғаның экономикадағы маңызды қасиеттерін өз бойынан таба алатын жас буынды дайындау болып табылады.

И.А. Сасова осы мәселе бойынша: «экономикалық білім беру кең мағынада, қазіргі өндіріс жұмысшысына тән жеке тұлғаның экономикалық маңызды қасиеттерін, экономикалық ойлауын, экономикалық тәрбиесін қалыптастыру, экономикалық білім мен дағдыларды меңгеру нәтижесі әлеуметтік-экономикалық қатынастарға кірістіру үрдісі болып табылады» деген [4, 67 б.].

Оқушыларға экономикалық білім берудің мақсаттары туралы мәселенің бір қыры нарықтық экономика қызметтерінің мақсаттары туралы мәселелермен ұштасады. Бұл мақсаттар адамзат нарықтық экономика жүйесінде үш фундаменталды «Қандай товарды өндіру?», «Товарды қалай өндіру?», «Кім үшін өндіру?» деген сұрақтарға жауап іздеуге үнемі мәжбүр болатынымен байланысты.

Оқушыларға экономикалық білім беру және оны ұйымдастырудың педагогикалық жүйесі жоғарыда аталған математикалық, экономикалық және жеке тұлғаға бағдарланған мақсаттардың «Қалай?», «Қашан?» және «Кім үшін?» деген үш сұраққа жауап бере алатындай етіп дайындау үшін ұйымдастырылу керек.

Оқушыларға экономикалық білім беру мақсаттарын, оның ішінде, оларға математиканы оқыту барысында экономикалық білім беру мақсаттарын жүзеге асыру барысында оқушылардың экономикалық ойлау жүйесі қалыптасады, оның негізінде, олар жоғарыда қойылған сұрақтарға жауап таба алады: кәсіпкерлер мен компаниялар максималды табыс беретін тауарларды өндіреді («Не өндіру?»); минималды шығынды талап ететін технологияны қолданады («Қалай өндіру?»); «Кім үшін өндіру?» деген сұрақтың жауабы жеке дара тұлғалардың экономикалық заңдарға сәйкес жүзеге асырылған әрекеттер нәтижесінде алынған еңбек ақыны немесе табысты, сондай-ақ, банк салымдарынан, облигациялардан, жылжымайтын мүліктен және т.б. түсетін кірісті қалай жұмсау шешіміне тәуелді болады.

Орта мектептегі математика курсының шегінен шықпайтын математикалық конфигурациялардың терминдерінде сипатталуы ықтимал, тәрбие және білім беру, экономикалық білімді құраушы мақсаттардың ерекшелігіне назар аударғанымыз жөн.

Мысалы, біз бір банктің қызметін, сонымен

қатар, банктер жүйесінің қызметін қарастырамыз. Бұл осы мәселелердің математикалық базасында, негізгі мектептің алгебра курсына толық зерттелетін арифметикалық және геометриялық прогрессия тақырыптарымен байланысты. Дәл осындай жағдай, 7-11 сыныптардың математика курсына толық қарастырылатын, сызықты және сызықты емес теңдеулерді шешуге негізделген, нарықтық тепе-теңдікті табу кезінде орын алады. Бір жағынан, пайда функциясы, ауыл шаруашылығындағы «периодтылық», баға белгілеу мәселелері және көптеген өзге мәселелер біздің назарымыздан тыс қалады.

Математиканың мектептегі курсына экономика мәселелерін оқытудың, жоғарыда берілген, жеке тұлғалық және экономикалық, математикалық мақсаттарынан басқа, олардың білім берушілік, тәрбиелік және дамытушылық мақсаттарын да атап өткен жөн.

Экономика элементтері қосылған математиканы оқытудың білім берушілік функциялары туралы сөз қылатын болсақ, біз оқушыларды экономиканың негізгі ұғымдары мен терминдерімен таныстыруды, оларды арықарай тереңдету және дамыту, олардың негізінде математикалық әдістердің көмегімен, мектепті бітіргеннен кейін әлеуметтік ортаға сәтті енгуге көмектесетін, экономикалық білім және дағдыларды қалыптастыру туралы айтып отырмыз.

Экономиканың элементтері енгізілген математиканы оқытудың дамытушы функциясы дегеніміз мектептегі математикадан алған білімдерін, экономика және іскерлік саласында (несиелеу, сақтандыру фирмаларының қызметі, инвестициялар және т.б.) қолдану болып табылады. Бұл оқушылардың экономикалық мәдениетін дамытады, іскерлік, басқару және экономиканың өзге де салаларын жетістіктерге жеткізеді. Іскерлік ойындар, шынайы экономикалық жағдайларды зерттеу және шартты экономикалық жағдайларды имитациялау, оқушылардың көптеген бала-ламалы шешімдердің арасынан біреуін таңдау дағдысын дамытады және осындай таңдаудың қысқа және ұзақ мерзімді салдарын саналы түрде сезінуге үйретеді.

Экономика элементтері енгізілген математиканы оқытудың тәрбиелік функциясы жоғарыда талқыланды десек болады. Олар жеке тұлғаның - жауапкершілік, саналы түрде тәуекелге бару, қалыптасқан жағдайдың арықарай даму қарқынын болжай алу және осы болжамға сәйкес фирманың қызметін реттей алу (мысалы, нарықтағы жағдайға орай өндірісті кеңейту немесе қысқарту жөнінде, немесе фирманы жою туралы шешім

қабылдау) сияқты қасиеттерден тұрады. Экономика элементтері енгізілген математиканың тәрбиешілік функциясы ретінде, экономикалық және рухани мәдениеті аса жоғары, нарық экономикасының заңдарын білетін және соған орай шешім қабылдайтын, өзін сол нарықтың иесі сезінетін тұлғаны қалыптастыруды да атауға болады. Дәл осы экономикалық қызметпен қатар, бұрын бұлай өзекті болмаған экология мәселелері де тұр, сондықтан, бүгінгі таңда қабылданатын экономикалық шешімдердің таяудағы және ертеңгі салдары экологиялық қауіпсіздік призмасы арқылы қарастырылу керек.

Мектептің математика курсының жоғарғы аталған бағытты жүзеге асырудағы мүмкіндігі мол екені мәлім. Осы мүмкіндіктің бірі математика сабағында оқушыларының экономикалық-математикалық білімін жетілдіру мәселесі педагогтар мен психологтардың назарында үнемі тұрады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада негізгі мәселелер қарастырылды:

- математика мен экономиканың пән аралық қатынастарының рөлін, математиканың өзге де пәндер арасындағы қатынастармен салыстыра отыра анықтау, ол өз кезегінде, аса маңызды қағиданы, яғни, математиканың оқытудағы формализмді жою мен практикалық және қолданбалы оқыту қағидасын жүзеге асыру;

- негізгі мектеп оқушыларын экономикалық тұрғыдан дамыту мен тәрбиелеу мүмкіндіктері, экономикалық ойлау жүйесін қалыптастыру және математиканы шынайы өмірмен жақыстырып, тығыз қатынаста көрсету мүмкіндіктері берілген;

- экономиканың математикалық модельдерін үйренудің математикалық ойлауын және математиканы оқуға деген қызығушылықты дамытудағы рөліне, негіздеме берілген, практикалық есептерді шешумен математиканың байланысы белгіленді;

- мектеп курсынағы математиканың көптеген ұғымдары мен тақырыптарына экономикалық интерпретация жасауға мүмкін екендігі анықталды;

Экономикалық мәдениет, жалпы адамның мәдениеті сияқты, белгілі бір дәрежедегі білімді қамтитыны анық, яғни, ол жинақталған білімнің, мағлұматтар мен ақпараттардың жиынтығы немесе белгілі бір мөлшердегі қоры. Дегенмен, мәдениеттің, оның ішінде экономикалық мәдениеттің деңгейі, тек осыдан ғана қаланбайтыны анық. Бұл деңгей жинақталған біліммен қатар, тәжірибемен, оны практика жүзінде қолдана алумен анықталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Глейзер Г.Д. О школе // Университет и школа, 1999, №2, с. 17-18
2. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процентов и денег. – М.: Просвещение, 1978 – 247 с.
3. Сасова И.А. Экономическое образование проблемы и пути решения // Школа, 1996, №2, с. 67-68.
4. Сасова И.А. Социально-экономическая подготовка школьников. Обучение и перспектива //

Школьный экономический журнал, 1996, №2, с. 17

5. Мельникова Н.Б. Проблема прикладной экономической ориентации курса алгебры средней школы. Дисс. ... канд. пед. наук. –М., 1980 -193 с.

Сведения об авторах:

Кошанова Гулаш Рахметовна - кандидат педагогических наук, доцент, профессор кафедры «Фундаментальные науки» Каспийского университета технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, 29 мкр 202 дом 1 кв. 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Бекмаганбетова Дана Туркпенбаевна - магистрант 1-го курса по специальности «Математика», Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, 29 мкр 4 дом 51 кв., 87011009397, bekmaganbetoova@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Кошанова Гулаш Рахметқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Іргелі ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ақтау қаласы, 29 ш.а. 202 үй 1 пәтер, 87011009397, koshanova.k@mail.ru

Бекмаганбетова Дана Туркпенбайқызы - «Математика» мамандығының 1 курс магистранты, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, 29 ш.а. 4 үй 51 пәтер, 87011009397, bekmaganbetoova@mail.ru

Information about the authors:

Kochshanova Gylash Rahmetovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of "Fundamental Sciences" of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, г.Актау, 29 mkr 4 house 51 sq., 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Bekmaganbetova Dana Turkpenbaevna -1nd year Master's student in Mathematics, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Esenov, Aktau, 29 mkr 4 house 51 sq., 87011009397, bekmaganbetoova@mail.ru

Г.Р. КОЩАНОВА^{1*}, Е.З. МУРАДАЛИЕВ²¹²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(*E-mail:koshanova.k@mail.ru)

ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА БОЙЫНША МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аннотация: Осы мақалада ақпараттық технологиялардың оқу-танымдық іс-әрекетінің математика сабағында әртүрлі сапаларында қолдану мүмкіндігіне, сол сияқты компьютерлерді пайдаланушыларды қамту ауқымдарына қарай компьютерлердің аппараттық сипаттамалары және оларды оқыту процесінде басқару әдістері қарастырылды.

Оқыту бағдарламасы – бұл оқыту мен өз бетінше оқудың теориялық, практикалық, емтихандардың және оқытудың басқа формаларының біреуін немесе бір-бірін толықтыратын элементтерін алуға лайықталған дидактикалық компьютерлік құрал. Ақпараттық технологиялар деп жинақтау, өңдеу, сақтау, іздеу және адамға ыңғайлы ақпарат (мәтіндік, графиктік, дыбыстық және т.б.) түріндегі әртүрлі мәселелерді шешуге арналған бағдарламалық-ақпараттық кешенін түсінуге болады. Атап айтқанда, компьютерлік математикалық бағдарламаларды пайдалану кезінде оқыту мұғалімнің басқаруымен өтеді, ол нақты жағдайға байланысты қандай да бір арнада оқу процесін бағыттап алады. Осылайша, оқыту процесінде пайда болатын жағдайлардың алуан түрлілігі қарастырылады. Компьютерлік математикалық бағдарламалар мұғалімге өзі өткізетін сабақтарын жоспарлауға, өздері дайындаған тапсырмалар нұсқаларын пайдалануға көмегін тигізеді. Математикадан оқыту бағдарламаларының көпшілігінен айырмашылығы, компьютерлік математикалық бағдарламалар әрбір нақты міндетті шешудің қатаң белгіленген схемасын талап етпейді, бұл оқушыларға әртүрлі шешу жолдарын пайдалануға мүмкіндік береді.

Түйіндемесөздер: ақпараттық технологиялар, оқу-танымдық іс-әрекет, математика, жаңартылған бағдарлама, электрондық құралдар

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ ПО ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЕ

Аннотация: В данной статье рассмотрены аппаратные характеристики компьютеров и методы управления ими в процессе обучения в зависимости от возможности использования информационных технологий в различных качествах учебно-познавательной деятельности на уроках математики, а также в зависимости от масштабов охвата пользователей компьютеров. Под информационными технологиями можно понимать программно-информационный комплекс, предназначенный для решения различных задач в виде накопления, обработки, хранения, поиска и удобной для человека информации (текстовой, графической, звуковой и др.). В частности, при использовании компьютерных математических программ обучение проходит под руководством учителя, который в зависимости от конкретной ситуации может направлять процесс обучения по какому-либо каналу. Таким образом, рассматривается многообразие ситуаций, возникающих в процессе обучения. Компьютерные математические программы помогают учителю планировать свои занятия, использовать подготовленные им варианты заданий. В отличие от большинства программ обучения математике, компьютерные математические программы не требуют строго определенной схемы решения каждой конкретной задачи, что позволяет учащимся использовать различные пути решения.

Ключевые слова: информационные технологии, учебно-познавательная деятельность, математика, обновленная программа, электронные средства.

THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE ORGANIZATION OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF STUDENTS IN MATHEMATICS LESSONS ACCORDING TO THE UPDATED PROGRAM

Abstract: This article discusses the hardware characteristics of computers and methods of managing them in the learning process, depending on the possibility of using information technologies in various

qualities of educational and cognitive activity in mathematics lessons, as well as depending on the scope of coverage of computer users.

Information technologies can be understood as a software and information complex designed to solve various problems in the form of accumulation, processing, storage, search and human-friendly information (text, graphics, sound, etc.). In particular, when using computer mathematical programs, training takes place under the guidance of a teacher, who, depending on the specific situation, can direct the learning process through any channel. Thus, the variety of situations that arise in the learning process is considered. Computer math programs help the teacher plan their classes, use the options of tasks prepared by them. Unlike most math programs, computer math programs do not require a strictly defined scheme for solving each specific problem, which allows students to use different solutions.

Keywords: information technologies, educational and cognitive activity, mathematics, updated program, electronic means

КІРІСПЕ

Оқыту бағдарламасы – бұл оқыту мен өз бетінше оқудың теориялық, практикалық, емтихандардың және оқытудың басқа формаларының біреуін немесе бір-бірін толықтыратын элементтерін алуға лайықталған дидактикалық компьютерлік құрал. Ақпараттық технологиялар деп жинақтау, өңдеу, сақтау, іздеу және адамға ыңғайлы ақпарат (мәтіндік, графиктік, дыбыстық және т.б.) түріндегі әртүрлі мәселелерді шешуге арналған бағдарламалық-ақпараттық кешенін түсінуге болады.

Соңғы жылдары математикадан көптеген электронды құралдар пайда болды. Олардың бірі «МАТЕМАТИКА 5-11» электронды оқу басылымы. «МАТЕМАТИКА 5-11» электронды оқу басылымының авторлары математика курсы компьютерлік қолдау курс мазмұнын меңгеруді ұйымдастыру үшін жаңа мүмкіндіктер туғызатынын айтады. Ол мазмұнды байытуға, осы мазмұнды меңгерудің жаңа белсенді формалары мен тәсілдерін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әрбір оқушы жаңалық ашу, зерттеу процесіне тікелей өзі қатысқысы келеді, математика бөлімдерін оқуда табысқа өзінің қол жеткізгісі келеді, ал мұғалім тікелей оқушылардың іс-әрекеттерін түзетіп, бақылау жүргізуі керек, «МАТЕМАТИКА 5-11» электронды оқу басылымы бұған толықтай ықпал етеді. Кез келген ұсынылған еркін оқыту түрінің мақсаты нәтиже болып табылады. Бір мағынадағы қолданылған ұғымдардың анықтамасы, осы ұғымдардың көмегімен ұсынылған құбылыстар мен деректерді нақты немесе жанама нысанда өлшеу мүмкіндігі, сондай-ақ өлшеу нәтижелерін белгілі бір нысанда бағалау оқытудың мақсатын сауатты анықтайтын әдіскер мен мұғалімді қанағаттандыра алады. Мақсаттың мұндай құрылымын диагностикалық деп атайды [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сабақта оқушы ұстазбен бірге компьютер көмегімен үй тапсырмаларын орындау нәтижелерін, сондай-ақ MathCAD компьютерлік математикалық жүйені қолданумен тікелей байланысты барлық жеке шығармашылық тапсырмаларды тексеру ұсынылады. Технология өзгеруінің өсу жылдамдығы біліктілікті арттыру принциптерін

енгізу қажеттілігін бірінші кезекке қояды. Міндет білім беру ғана емес, түлектің қазіргі заманғы тиімді кәсіптерді өз бетінше меңгеру мүмкіндігіне дайындығында.

Математикалық цикл пәндерін оқу кезінде (алгебра және геометрия, Математикалық талдау, Ықтималдықтар теориясы және математикалық статистика және т. б.) НЛБ технологиясына негізделген екі форма қолданылуы мүмкін: сыныпта және сыныптан тыс, олар оқытудың келесі тиімді түрлері арқылы жүзеге асырылуы мүмкін:

1. Есептеу-графикалық жұмыстар (визуализаторлар үшін) - пәндік тақырыптар бойынша құрастырылған бірнеше құжаттар жиынтығы, әдетте тоқсан үшін төрт стандартты есеп. Бір жиынтықта бірнеше тапсырмадан тұратын 10 ұқсас нұсқалар бар және бір құжат - ұқсас нұсқаларды егжейтегжейлі, стандартты шешудің үлгісі. Аталған әдістеме оқушылардың жұмыс нәтижелерін жазбаша баяндау мәдениеті, жалпы ақпараттық мәдениет сияқты маңызды құзыреттіліктерін қалыптастырумен негізделген.

2. Бақылау-бағалау құралдары осы бөлімнің нәтижелерін, курс тақырыптарын өз бетінше зерделеу үшін оқу-әдістемелік материалдар болып табылады. Әдетте, бұл оқыту үшін жалпы міндеттерді қамтитын компьютерлік бағдарламалар. Әдетте, бағдарламалар ақпаратты басым қабылдаудың сол арнасын ескеретін көптеген бір типті тапсырмаларды жасайды, ал бағдарламалармен жұмыс істеу кезінде оқушылардың жауаптары автоматты түрде түсініктеме береді. Келесі тестілеуге дайындалу үшін барлық мәтіндердің «нөлдік» нұсқалары оқушылар арасында үлкен танымалдылыққа ие, өйткені оқыту режиміндегі алдын ала жұмыс әр түрлі бөлімдермен және басқа пәндермен ішкі байланыстардың күрделілігі мен тереңдігін қамтитын бақылау іс-шараларының тиімділігін едәуір арттырады.

3. Математикадан электрондық практикум-Mathcad бағдарламасы сияқты қолданбалы математикалық бағдарламалық қамтамасыз етудің кейбір заманауи пакеттерінде әзірленген, математикалық есептердің дәстүрлі және дәстүрлі емес шешімдерінің мысалдарын бағдарламалау және өз бетінше шешу үшін есептерсіз [2].

Қазіргі заманғы өлшеуіш жүйелердің ерекше-

ліктері пайдаланушыға деректермен жұмыс істеу үшін кең мүмкіндіктерді ұсынады: сандық және аналитикалық есептер, аудио және бейне импорты мен экспорты, нәтижелерді графикалық визуализациялау, құжаттарды анимациялау. Математикадан электрондық практикумдар өзіндік зерттеу жұмысы үшін бағдар және бастапқы нүкте ретінде пайдаланылады; олар жоғары дербестік үлесі бар үздіксіз білім беруде маңызды рөл атқарады, жоғары интеллектуалды қабілеті бар оқушыларды жеке өзін-өзі дамыту үшін бастапқы материалмен қамтамасыз ете отырып оқытуды саралауға мүмкіндік береді [3].

Жоғарыда аталған программалардың сапасы мен әмбебаптылығы оларды әртүрлі салаларда кеңінен қолданылуына әкелді. Енді, осы бағдарламалардың мүмкіндіктеріне тоқталып өтейік. MathCAD бағдарламалар пакеті кең көлемдегі математикалық есептерді шешуге арналған. Оның басты артықшылығы есеп шарттарының жазылу формасын қарапайым түрде қабылдау және оларды математикалық ережелер мен белгілеулерді пайдалану арқылы шешу мүмкіндігі болып табылады. MathCAD пакеті негізінде әртүрлі қолданбалы және оқыту материалдарын жасауға болады. MathCad пакеті аналитикалық түрлендірулерді қолданғанда кіріктірілген Maple ядросын қолданады.

Математиканы оқытуда осы бағдарламалардың мүмкіндіктерін пайдаланудың екі нұсқасы бар:

1. Оны пайдаланудың дағдыларына қол жеткізбейінше жүйенің мүмкіндіктерін толық қарастыру;

2. Белгілі бір міндеттер шеңберін шешу қажеттігіне сүйену және осы міндеттерді шешу кезінде меңгеруге қажетті тәсілдерді үйрену. Екі нұсқаның да оң және теріс жақтары бар. Компьютерлік математикалық бағдарламаларды пайдаланудың бірінші нұсқасы жоғары математикамен жеткілікті таныс және компьютермен жұмыс істеу дағдылары бар адамдардың бағдарламамен танысуы үшін қажет.

Мектеп оқушылары мен төменгі курс студенттерін математикаға оқыту үшін екінші нұсқаны пайдалану орынды. Нақты пакетті таңдау оны оқу процесінде пайдалану тәсіліне байланысты. Алайда, зерттеушілер атап өткендей, соңғы уақытта әртүрлі пакеттердің жақындауына және ықпалдасуына беталыс бар. Мысалы, Maple және Mathematica пакеттерінің соңғы нұсқалары визуалды бағдарламалау мүмкіндіктеріне ие.

Компьютерлік математикалық программаларды қолданудың бастапқы кезеңдерінде негізгі дидактикалық құрал ретінде MathCAD ортасын таңдау орынды деген қорытынды жасауға болады. Компьютерлік математикалық бағдарламалармен жұмыс істеу программалау тілдерін білуді талап етпейді. Қолданбалы программалардың маңызды ерекшеліктерінің бірі – қолданушыға

арнайы функциялардың алуан түрлі жиынтығын ұсынуында. Компьютерлік математикалық бағдарламалардың арнайы мүмкіндіктерін кең пайдалану уақыт шығынын талап етеді және де оқу уақытының тапшылық жағдайында қосымша мәселелер туғызады. Сондықтан, оларды сабақтарда пайдалану үшін оқу тапсырмаларының, есепті шешудің моделін алдын-ала дайындап алған жөн [4].

Сонымен қатар, оқушыларға динамикалық геометрия пакеттерін қолдану арқылы геометрия әлемінің қуатын, әсемдігін, қатаңдығын көруіне, фигуралар жасауына және оларды әртүрлі манипуляциялардың көмегімен зерттеуіне болады. Суреттердің анықтығы мен айқындығы математиканы оқыту процесін әсерлі етеді және оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырады. Математика сабақтарында сурет салу бағдарламасы сияқты бағдарламалық өнімді пайдалану ұсынылады.

Дегенмен, бұл бағдарлама алгебра және есептеу саласындағы динамикалық геометрия түсінігін кеңейтеді. Компьютерлік математикалық бағдарламалардың интерфейсінің ерекшеліктеріне байланысты проблема бар. Компьютерлік математикалық программалардың бірінші нұсқалары стандартты қосымшалардың көпшілігінің интерфейсінен ерекшеленетін интерфейске ие болды, бұл компьютерлік математикалық бағдарламаларды меңгеруді қиындатады.

Оқу процесінде ақпараттық технологияларды пайдаланудың ғылымипедагогикалық мәселелерін талдау оларды енгізу оқу процесінің тиімділігін арттыруға ықпал ететінін көрсетті. Математиканы оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану кезінде туындайтын педагогикалық мәселелер.

Бір жағынан, компьютерлік математикалық бағдарламаларды қолдану компьютерлік модельдерді пайдалану есебінен жаңа материалды баяндаудың көрнекілік деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Күрделі есептерді шешу кезінде есептеуге кететін уақытты қысқарту, материалды меңгеруді бақылауды автоматтандыру мүмкіндігі пайда болады; осылайша сабақ уақытын ұтымды бөлуге қол жеткізіледі. Компьютерлік математикалық программалардың кең есептеу және графикалық мүмкіндіктері сабақтар кезінде математикалық эксперименттерді ұйымдастыруға мүмкіндік береді [5].

Екінші жағынан, ақпараттық құралдарды пайдаланған кезде компьютердің мүмкіндіктері қуатты дидактикалық құрал ретінде жиі толық емес және әрдайым қажетті бағытта пайдаланылмайды. Ақпараттық технологияларды дұрыс пайдаланбау ешқандай оң нәтиже бермеуі мүмкін, керісінше, білім беру процесін айтарлықтай нашарлатуы, дайындық сапасын, алған білім деңгейін төмендетуі мүмкін. Бұл оқу процесінде ақпараттық технологияларды пайдалану мәселе-

сінің жақтастары да, қарсыластарды да болатындығын көрсетеді.

Атап айтқанда, компьютерлік математикалық бағдарламаларды пайдалану кезінде оқыту мұғалімнің басқаруымен өтеді, ол нақты жағдайға байланысты қандай да бір арнада оқу процесін бағыттай алады. Осылайша, оқыту процесінде пайда болатын жағдайлардың алуан түрлілігі қарастырылады. Компьютерлік математикалық бағдарламалар мұғалімге өзі әзірлеген жоспар бойынша сабақ құруға, тапсырмалардың өз нұсқаларын пайдалануға мүмкіндік береді.

Математикадан оқыту бағдарламаларының көпшілігінен айырмашылығы, компьютерлік математикалық бағдарламалар әрбір нақты міндетті шешудің қатаң белгіленген схемасын талап етпейді, бұл оқушыларға әртүрлі шешу жолдарын пайдалануға мүмкіндік береді. Компьютерлік математикалық бағдарламаларды пайдалануымен міндеттерді шешу кезінде шешімнің есептеуіш бөлігіне емес, міндеттерді шешудің жаңа жолдарын іздеуге көп көңіл бөлу мүмкіндігі пайда болғандықтан, компьютерлік математикалық бағдарламаларды пайдалануында тұлғаның шығармашылық әлеуеті бәсеңдемейді, керісінше өседі деп пайымдауға негіз бар.

Алайда, компьютерлік математикалық бағдарламаларды математиканы оқытуда қолданғанда бірқатар ерекше мәселелер туындайды. Олардың кейбірін қарастырайық.

Мәселелердің бірі компьютерлік математикалық программаларды қолданатын математикалық эксперимент барысында алынған теориялық ережелердің ғылымилығымен байланысты. Компьютер көмегімен алынған тәжірибелік деректерді қандай да бір теориялық ережелерді жалғыз негіздеу ретінде пайдалануға жол берілмейді. Компьютерлік математикалық программалар арқылы нақты есептеу жағдайларын модельдеу теориялық ережелердің қатаң дәлелдерін алмастырып қана қоймай, толықтыруы керек.

Екінші мәселе әрбір компьютерлік математикалық жүйеде символдық немесе сандық түрде (туынды, интегралдарды есептеу, графиктерді құру және т.б.) дайын шешімді алу мүмкіндігі бар бірқатар есептер бар. Егер негізгі есепті шешу үшін орындау дағдылары бұрын жасалған қосалқы есептеулердің көп санын орындау қажет болса, күрделі есептеулерді орындау үшін компьютерлік математикалық ортаны қолданған жөн. Бұл ретте компьютерлік математикалық бағдарламаларды пайдалану есептеулерді автоматтан-

дыру есебінен тапсырмаларды шешу уақытын қысқартуға мүмкіндік береді.

Үшінші мәселе екінші мәселемен тығыз байланысты. Оқушылардың қарапайым операцияны орындау дағдысы әлі дайын болмаған кезеңде оқушылардың осы операцияны орындауға арналған тапсырмаларды орындауын қатаң бақылау қажеттілігі туындайды. Сонымен қатар, қандай да бір операцияны орындау дағдыларын игеруге арналған көптеген тапсырмаларды орындау кезінде бірнеше математикалық әрекеттердің тізбегін жазу қажеттілігі жоқ. Практикада мұндай есептің шешімін жазу тек есеп және жауап шарттарынан тұрады (мысалы, 2-ші немесе 3-ші ретті матрицаның анықтаушысын табу).

Проблеманы шешу жолдарының бірі оқушылардың жазбаша түрде орындалатын міндеттерді шешуге қадамдық түсініктеме беруі болуы мүмкін. Компьютерлік математикалық бағдарламаларды оқу процесінде қолдану оқушыларға қандай да бір математикалық операцияны оқу кезінде ұсынылатын тапсырмалардың сипатын қайта қарауды талап етеді. Бастапқы кезеңде, осы операцияны орындау дағдысы әлі әзірленбеген кезде, оқушылардың қадамдық түсіндіруін қамтитын тапсырмаларды орындауға неғұрлым қатаң бақылау қажет.

Алайда, оқушылар жобалармен жұмыс істеу кезінде тап болуы мүмкін арнайы міндеттерді шешу үшін математикалық бағдарламалардың стандартты мүмкіндіктері жеткіліксіз болуы мүмкін; оқушылар әдетте қолданатыннан өзгеше компьютерлік математикалық жүйені таңдау қажеттілігі, сондай-ақ математикалық жүйенің мүмкіндіктерін тереңірек зерттеу қажеттілігі туындайды; бірқатар жағдайларда мұндай мүмкіндіктерді зерттеу қиын болуы мүмкін, өйткені математикалық жүйелер бойынша оқу және анықтамалық құралдардың көпшілігінде тек стандартты мүмкіндіктер қарастырылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтатын болсақ, мұғалім өзінің шеберлігі арқылы оқушылардың білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал ол сұрақ әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы оқушылардың алдына жан-жақты мақсат қойып, іске асыруына жол көрсетеді. Осы жоғарыда айтылғандардың негізінде сабақты жаңа технология әдістерін қолдану арқылы жүргізу – оқушылардың өзін-өзі дамытуына, өз біліміндегі олқылықтарды өзі тауып, өз сұрағына өзі жауап іздеп жан – жақты білім алуына көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. А.О.Алдабергенова Организация процесса обучения алгебре с использованием компьютерных технологий //«Использование технологий дистанционного обучения в высшей школе» Международная научнопрактическая конференция, Караганда, 2009. – С. 25-29.

2. Мамыкина Л.А. Усовершенствование методической системы обучения математике в контексте профилизации средней школы // Вестн. Помор. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. - 2009. - №6. - С.

162–166.

3. Smagulov E.Zh., Smagulov B.E., Zheksenbay A.T. On the role of tasks in the formation and development of students' mathematical thinking. Proceedings 121 of the international scientific - practical conference "PROBLEMS OF MATHEMATICAL EDUCATION IN THE INFORMATION SOCIETY", dedicated to the 85th anniversary of the doctor of pedagogical sciences, professor Burkit Baymukhanov, April 8, 2016. S.247-250. Almaty, 2016

4. Смагулов Е.Ж., Жанатбекова Н.Ж., Хаймулданов Е.С. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету – бәсекеге қабілетті болашақ кепілі. «Заманауи математикалық білім: тәжірибе, проблемалар, келешек» атты п.ғ.д., профессор Қ.Ф.Қожабаевтың 80 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция, 8 маусым 2018 ж., Көкшетау қаласы, 366- 369 б.

5. Полат Е.С. «Новые педагогические и информационные технологии в системе образования», 3-е издание, исправленное и дополненное. – Москва, изд.: Академия, 2008. – 250 с.

Сведения об авторах:

Кощанова Гулаш Рахметовна - кандидат педагогических наук, доцент, профессор кафедры «Фундаментальные науки» Каспийского университета технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, 29 мкр 202 дом 1 кв. 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Мурадалиев Елтай Закариевич - магистрант 2-го курса по специальности «Математика», Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, 27 мкр 27 дом 2 кв. 87751236006, koybagarovn@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Кощанова Гулаш Рахметқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Іргелі ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ақтау қаласы, 29 ш.а. 202 үй 1 пәтер, 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Мурадалиев Елтай Закариевич - «Математика» мамандығының 2 курс магистранты, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, 27 ш.а. 27 үй 2 пәтер, 87751236006, koybagarovn@mail.ru

Information about the authors:

Kochshanova Gylash Rahmetovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of "Fundamental Sciences" of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, г.Актау, 29 mkr 202 house 1 sq., 87789942828, koshanova.k@mail.ru

Muradaliev Eltay Zakariievich -2nd year Master's student in Mathematics, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Esenov, Aktau, 27 mkr 27 house 2 sq., 87751236006, koybagarovn@mail.ru

Б.И. КУРМАНБАЕВ^{1*}, У.О. СЕРАЛИЕВА², Г.С. РАИМБЕКОВА³

¹²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,

³М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада дене шынықтыру сабақтарының оқушылардың дене тәрбиесінің дамуы мен оны арттырудың әдістемелік ерекшеліктері қарастырылған. Жетістіктерге дене шынықтыру жаттығуларын орындау баланың физиологиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дұрыс тұлға болып қалыптасуына тікелей қатысы көрсетілген.

Түйінді сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация. В статье рассмотрены методические особенности развития и повышения физической культуры учащихся на уроках физической культуры. Показывается непосредственное отношение выполнения физкультурных упражнений к становлению ребенка физиологически, психологически и педагогически правильной личностью.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни.

METHODOLOGICAL FEATURES OF PHYSICAL EDUCATION AT SCHOOL AGE

Summary. The article discusses the methodological features of the development and improvement of physical culture of students in physical education classes. The author shows the direct relation of performing physical culture exercises to the formation of a child as a physiologically, psychologically and pedagogically correct person.

Keywords: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмысы мектеп, лицейінде шартты түрде 12 адамнан құралатын екі топқа бөлінген 11–12 жасар балалармен өткізген жөн. Біздің жағдайда зерттеуге 6 сыныптың 24 бала қатысты. Констатациялау кезеңінде 11–12 жастағы балалардың дене дамуын зерттеу жұмысы жүргізілді. Қалыптастыру кезеңінде 11–12 жастағы балалардың дене дамуына бағытталған педагогикалық жұмыстың мазмұны таңдалды. Бақылау кезеңінде 11–12 жастағы балалардың дене дамуындағы дене тәрбиесінің рөлі мен сипаттамасы қарастырылды. Әзірленген қозғалыс тәртіптемесі мен балалардың дене дамуының белсенділігін басқару әдістерінің тиімділігін тексеру үшін педагогикалық эксперимент жасалды.

Эксперименттік жұмыстың міндеттері:

- 11–12 жастағы балалардың дене даму деңгейін анықтау.
- Мектептің 6 сыныптағы дене шынықтыру сабағының ұйымдастырылуын зерттеу жәнәталдау;
- 6-7 сыныптарындағы дене шынықтыру сабағының ұйымдастырылу әдістемесін зерттеу;

- 6-7 сыныптары оқушыларының дене шынықтыру сабағына дене дайындығының деңгейі мен денсаулықтарының жағдайын анықтау;

- Оқушылардың дене шынықтыру сабағына деген көз қарастарын анықтау.

Баланың бос уақытын қалай ұйымдастыруды, қимылсыз компьютер алдында отырмай, қозғалыста дамуды үйрету жолдарын көп адамдарды ойландырмайды. Уақыттарының бостығынан 9-13 жас аралығындағы балалар әр түрлі дәрежедегі қылмысқа барады. Себебі неде? Ата-аналардың балаға аз уақыт бөлетіндіктен немесе компьютерден түрлі жағымсыз ойындар ойнағандықтан емес, өз бос уақыттарын дұрыс ұйымдастыруды, дос болумен қатар жақсы, көңілді, жағымды ойындарды білмейді.

Біздің ата-аналарымыз далада ойнап, ойнаған ойынның ережесін барлығы бірдей білетін, ал қазіргі балалар ол ойындарды білмейді. Өйткені балабақшада үйретпеді, мектептегі үзілісте мұғалімдердің қолдары тимейді, ал спортзалдағы спорттық құралдар әр балаға жетпейді. Соңғы жылдары мектептегі оқу жүктеме жоғарғы бол-

ғандықтан балалардың көпшілігінде қозғалыс белсенділігі өте төмен, олар уақыттарының 85% ға дейін статикалық жағдайда (партада отыру). Көп уақыт отырғандықтан қан айналым бұзылады, ағзаның барлық жүйелерінің жұмысқа білеттілігі азаяды.

Дені сау балалардың мектепке келуі жылдан жылға азайып барады. Ғалымдардың анықтауынша, оқушылардың 90%-да дене және психикалық дамуында ауытқулары бар, 30%- басқа аурулары бар. Бұл жағдайдан шығудың бір жолы – жас ерекшеліктеріне сай дене тәрбие үдерісін дұрыс ұйымдастыру және сабақ арасында дене жаттығуларын өткізу.

Зерттеу жұмысы барысында ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді оқу, талдау әдістері, зерттеу бағыттарын анықтау, белгілеу, қажетті материалдарды зерттеу жұмысына пайдалану мақсатында қолданылды. Ғылыми жұмыстың тақырыбының теориялық негізін зерттеу, бастауыш, орта және жоғарғы сынып оқушыларының дене тәрбиесі мен дене дамуының ерекшеліктерін анықтау барысында, денешынықтыру сабақтарын өткізудің теориялық-әдістемелік негіздерін айқындау, жаттықтырудың тиімді жолдары мен әдіснамасын анықтауға көмектесу.

Ғылыми зерттеу жұмысы барысында қажетті әдістерді зерттеп таңдау жасалды. Тәжірибе жүргізілген мектепте қазіргі кездегі білім алып жатқан оқушылардың дене дайындығының жалпы даму деңгейін анықтау, өзара салыстыру міндетін қойдық. Дене тәрбиесі сабақтарында ұлдар мен қыздар арасында дене дайындығы мен дамуына салыстырмалы эксперимент жүргізіліп, ерекшеліктері анықталды. Экспериментте сауалнама, ата-аналармен, денешынықтыру пәнінің мұғалімімен, оқушылармен әңгіме жүргізу, жас ерекшеліктеріне қарай антропометрия жүргізу, балалардың дене дайындығын тестілеу.

- Сауалнама.

Балалардың дене дамуы мен дене тәрбиесіне деген көзқарастарын анықтау мақсатында 6 сынып оқушыларынан сауалнама алынды. Астана қаласының №56 мектеп-лицейінің 11–12 жасар 22 оқушысынан жазбаша жауап арқылы алынды:

Респонденттердің 85%-ы аптасына 3 рет дене тәрбиесі сабағына қатысу тілегі бар екендігін көрсетті;

90% - өзінің физикалық дене дайындығын жақсы деп санайды;

70%- дене тәрбиесі мен денешынықтыру жаттығулары салауатты өмір салтын ұстанудың нәтижелі құралдардың бірі екенін айтады, бірақ көпшілігінің оған уақыттарының жетпейтінін көрсеткен;

Сыныптың көпшілігі (бұл 85%) сабақтан бос уақытта денешынықтырумен айналысатындықтарын, спорт секцияларына (футбол, жүзу, волейбол, күрес, хореография (танцы) қатысатындықтарын атап көрсеткен.

Бұл 6 сынып оқушыларының салауатты өмір салтына әлеуеттері жоғарғы деңгейде екенін көрсетті.

- Әңгімелесу.

Әңгіме барысында білгеніміздей, мұғалімдер өз жұмысында жалпы білім беретін мектептердің I-XI сыныптарына арналған дене тәрбиесінің кешенді бағдарламасын қолданып, сабағының мазмұнын барлық талаптарға сай құрастыратынын айтты.

Сабақта қозғалыстың негізгі түрлерін үйретуде фронталды, топтық, шеңберде жаттықтыру, жарыс, ойын әдістерін қолданады. Оқушылардың қозғалыс белсенділігін арттыру, дене дамуын дұрыс қалыптастыру үшін жеке және дифференциалды жұмыс жүргізеді.

Оқушылардың денелері дұрыс дамып және дене қасиеттерін жетілдіру мақсатында сабақта спорттық ойындарының элементтерін қолданады (волейбол, баскетбол). Бұл спорт ойындары – командалық ойындар, оқушылардың жылдамдық, кеңістікте ойлау қабілеттерін дамытады. Ұйымшылдық, төзімділік, жеңіске деген ұмтылыс сияқты жеке сапаларын тәрбиелейді.

Жеңіл атлетика сабағында білімалушылар жүгіру, секіру, лақтыру техникаларын меңгереді. Жеңіл атлетика саағы төзімділік, шыдамдылық, қиындықты жеңу сапалары қалыптасады. Дене сапалары, күш, жылдамдық, икемділікті дамытады. Денешынықтыру сабағын мүмкіндігінше таза ауада өткізуге тырысады. Сабақ өткізуге мектеп алаңындағы хоккей коробкасын қысқы мерзімде коньки тебу дағдыларын үйретуде, басқа уақытта футбол және ойын алаңы ретінде пайдаланады.

Нәтижесінде мектеп оқушылары спорттық жарыстарда жақсы көрсеткіштер көрсетеді.

Тәжірибеге жалпы саны 20, бақылау тобында -10, тәжірибе тобында -10 бала қатысты. Тәжірибелік топта (6А сыныбының қыздар) дене дамуына арналған арнайы ден шынықтыру жаттығуларын үйрету мақсатында, ал бақылау топ (6А сыныбының ұлдары) мектеп жасындағы оқушыларға арналған дене шынықтыру бағдарламасы бойынша жұмыс істелді.

Оқушылардың дене дамуын анықтау үшін антропометриялық өлшемдер жасалды: бойы (см), дене салмағы (кг). Оқу жылының басында (қыркүйек) және ортасында (ақпан) өткізген өлшемдердің қорытындысы бойынша 6 сынып оқушыларының ұлдарының дене дамуы орта деңгейде, қыздардың дене дамуы орта деңгейден жоғары екенін анықтадық. Бұл олардың дене дайындығының жақсы көрсеткішін көрсетті. «Жалпы білім беретін мектептердің I-XI сыныптарына арналған дене тәрбиесінің кешенді бағдарламасында берілген көрсеткіштермен салыстырғанда оқушылардың дене дамуы талапқа сай екенін анықтадым. Сондықтан, жас ерекшеліктеріне сәйкес тест қабылданды.

Ұлдарға келесі бақылау дене тәрбиесі жат-

тығулары белгіленді: ұзындыққа секіру, 3x10м челноч. жүгіру, 30м жүгіру, тартылу (отжимание), орыннан отырып кеудесін көтеру (пресс). Барлық сынамаларда қыздардың көрсеткіші жоғары болды.

Сонымен қатар, алтыншы класта оқушылар ойын сабақтарына едәуір жаттығатын болады. Егер оқушылар төменгі кластан бастап халық ойындарын ойнап үйренген болса, мұғалім сол білетін ойындарының негізінде жаңа ойындарды үйретуі тиіс. Ол ойындарды оқушылар бұрын ойнамаған болса, онда жоғарыда біз көрсеткен ойындарды алтыншы класта да ойнатуға болады.

Алтыншы класс оқушыларымен: «Ат қаума», «Қап киіп жарысу», «Тоспа доп», «Тең көтеру», «Мәлкі тотай», «Қазақша күрес», «Жатып күресу», «Тауық күрес», «Сірес», «Арқан тартыс», «Бойға доп дарытпа», «Доппен жарысу», «Қазан доп», «Бұқа тартыс», т. б. ойындарды ыңғайын тауып, сабаққа пайдалануға болады.

«Ат қаума» ойынын ойын сабағы ретінде пайдаландық.

Ойын өткізілген орын зал, мектеп алаңы. Ойынға ешқандай жабдық керек емес.

Ойынға даярлық. Оқушылар мұғалімнің нұсқауымен сапқа тұрады. Сонан кейін ойын тәртібімен танысады. Ойын қызықты болу үшін оқушыларды екі командаға бөлдім. Әр команданың капитаны сайланады. Арасы он метрдей қашықтықта кішірек екі шеңбер сызылады. Ойынды қай команда бастауы керек екендігі туралы өзара келіседі. Команда капитандарының нұсқауымен екі шеңбердің ортасына келіп тұрады. Қарсы командадан бір оқушы шығады. Ойын басталады.

Ойын мазмұны.

Ортаға бір команданың екі оқушысы шығады. Біріншісі өзінің сол қолымен оң қолының білегінен мықтап ұстайды, екінші бала да осылай істейді. Бұнан кейін екеуі де бос тұрған оң қолдарымен бірінің білегінен бірі ұстап, айқасқан 4 қолдың арасынан «орындық» жасайды да, екінші команданың баласын аяғын салбыратып, соның үстіне отырғызады.

- Ат қаума, ат қаума,

Арқар атқан қай тауда? –

деп оны көтеріп арлы – берлі жүреді де, өз командасына тиесілі шеңбердің дәл ортасына келгенде:

- Ат қаума, ат қаума,

Арқар атқан ақ тау ма?

Көк тау ма?

Көк тау болса,

Көп тау ма?

Ал тастадық бұл тауға, –деп қолдарында отырған баланы жерге тастап жібереді. Отырған бала жығылмай, ептілікпен тез тұрып ктеу үшін әрқашан сақ, жинақы отыруы керек. Жығылмау-

ға тиіс. Ендігі кезекте келесі командадан екі бала, бірінші командадан бір бала шығады. Ойын осы тәртіппен жүргізіле береді. Қай команданың ойыншылары жақсы көрсеткішке жетсе, сол команда жеңген болып есептеледі.

Ойын оқушылардың дене қуатын молайтуға, бұлшық еттерін жетілдіруге, сақтыққа, тапқырлыққа, шапшаңдыққа, жинақылыққа, ептілікке, қимыл бірлігіне үйретеді.

4, 5, 6 – класс оқушыларына: «Қазақша күрес», «Жатып күресу», «Тауық күрес», «Сірес», «Арқан тартыс», «Бұқа тартыс», т. б. ойындардың үлкен тәрбиелік маңызы бар. Бұл ойындар оқушылардың ерік – қайратын шыңдап, табандылыққа, тұрақтылыққа, төзімділікке тәрбиелейді. Дене күштерін шыңдап, қуаттарын молайтады, бұлшық еттерін дамытып, тыныс мүшелерін жетілдіре түседі. Дене шынықтыру сабағында халық ойындарын пайдалану жасөспірімдердің тек дене тәрбиесіне ғана әсерін тигізіп қоймай, олардың жан – жақты дамуына, сана – сезімінің өсіп, жетілуіне, оқу үлгеріміне, оқу сапасының жақсаруына айтарлықтай әсерін тигізеді.

Қорыта келгенде, 6 сыныпта өткізген тест нәтижесі бойынша денешынықтыру білімалушының дене дамуына жақсы әсер ететінін көрсетті. Бала ағзасының функционалдық жағдайын жақсартты, жүктемені жақсы көтереді, қозғалыс белсенділігі ағзасының барлық жүйелері мен мүшелерінің жұмысына сонымен бірге дене дайындығына да жақсы әсер етті. Эксперименттік жұмыс нәтижесі орта сынып оқушыларының дене дамуына денешынықтыру сабағының тиімділігін анықтады. Алайда, экспериментальды және бақылау топтары арасында үлкен айырмашылығы байқалмайды. Бұл жағдай ішінара екі топтың да оқушылары сабақтан тыс уақытта спорт секцияларына қатысатынымен бірге қазақтың ұлттық ойындарын бірге ойнайтымен түсіндірілсе керек. Сондықтан экспериментальды және бақылау топтарының бағдарлама материалына енген спорт ойындары мен қазақтың ұлттық ойындары әрекеті процесіне қатынасытындығына жатқызуға болады. Солай бола тұра экспериментальды топ көрсеткішінің жалпы көрінісі нақты.

Сонымен мектептегі дене тәрбиесі әр бала өміріндегі маңызды бөлігі болу керек және мектептегі оқу –тәрбие үдерісінде басты орын алу керек. Бала денсаулығын нығайтуда, ауруларды жеңуде дене тәрбиесі басты құралдардың бірі болып табылады. Зерттеу жұмысының белгілеген болжамын дәлелдедік. Өкініштісі баланың дене дамуында кездесетін сұрақтардың барлығы осымен шешіліп кеткен жоқ, әлі де сұрақтар көп. «Бірлесе көтерген жүк жеңіл» деп қазақ атам айтқандай, мамандар бірлесіп жұмыс жасасақ мәселенің барлығы шешіледі деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

5. М.И.Адамбаев, М.Ш. Тұяқбаев, Е.Қ.Уанбаев «Жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесі сабақтарын жүргізу әдістемесі. Алматы 2012 жыл 10-15 б.б.
6. Бүркітбаев Ә. «Спортың ұлттық түрлері және оның тәрбиелік мәні» Алматы, Қайнар, 1985 ж. 198-218 бб.
7. Есірнепов Ж. «Гимнастиканы ұйымдастыру ерекшеліктері» Қазақстан мектебі № 4-2006ж. 64-65 б.б.
8. Аbugалиева Б.Б. Методикалық жұмыс «Влияние физкультуры на организм человека», Семей 2015 жыл.

REFERENCES:

1. M.I.Adambaev, M.SH. Tұyaқbaev, E.Қ.Uanbaev «ZHalpy bilim беретin mektepтерde дене tәрbiesi сабақтарын zhүrgizu әdistemesi. Almaty 2012 zhyl 10-15 b.b.
2. Bүrkitbaev Ә. «Sportyң ұlttyқ tүrleri zhәне оның tәрbielik мәні» Almaty, Қajnar, 1985 zh. 198-218 bb.
3. Esirnepov ZH. «Gimnastikany ұjymdastyru erekshelikteri» Қазақстан мектеби № 4-2006zh. 64-65 b.b.
4. Abugalievа B.B. Metodikalықzhұmys «Vliyanie fizkul'tury na organizm cheloveka», Semej 2015 zhyl.

Сведения об авторах:

Авторлар туралы мәліметтер:

Курманбаев Б.И. - тех.ғ.к., аға оқытушысы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
Сералиева У.О. - магистр, аға оқытушысы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
Раимбекова Г.С. - магистр, оқытушы,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

Сведения об авторах:

Курманбаев Б. И. - тех.н.к., старший преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Сералиева У. О. - магистр, старший преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Раимбекова Г. С. - магистр, преподаватель,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

Information about the authors:

Kurmanbayev B. I. - tech. n. k., senior lecturer,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan
Seralieva U. O. - Master's degree, Senior Lecturer,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan
Raimbekova G. S. - Master's degree, teacher,
South Kazakhstan State University named after M. Auezov,
Shymkent, Kazakhstan

Ж.А.МАМЫТБАЕВА^{1*}, А.Е.МАМАЕВА²¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан² Шымкент Университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: *zhanat02014@mail.ru)

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ –ТӘРБИЕШІНІҢ ЖЕКЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Аннотация: Мектепке дейінгі білім беру мекемесіндегі зерттеу қызметінде тұлғалық даму мен өзін-өзі дамытуға бағытталған болашақ педагог-тәрбиешінің кәсіби дайындығы. Студенттердің ғылыми-зерттеу қызметі мен құрылымдық және функционалды моделін практикалық іске асыру. Болашақ тәрбиешілерді мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі ғылыми-зерттеу қызметіне дайындау. Бүгінгі таңда инновациялық процестерге белсенді қатысуға, баланың жеке ерекшеліктерін, мүмкіндіктерін, қабілеттерін зерттеуге және осы негізде мектепке дейінгі білім беру мекемесінде оқу процесін жобалауға және ұйымдастыруға қабілетті мектеп жасына дейінгі балалардың тәрбиешісі қажет. Осыған байланысты болашақ маман болуы тиіс даярлау саласындағы әрі қарай кәсіби-педагогикалық жұмыста және ғылыми деңгейде білім беру мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін ғылыми-зерттеу қызметі қарастырылады. Мектепке дейінгі мекемеде оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға зерттеу тәсілін жүзеге асыра алатын тәрбиеші-педагог практикасының қажеттілігі мен педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің ғылыми-зерттеу қызметіне дайындығы қарастырылады. Ғылыми-зерттеу әлеуеті бар ғылым адамының ғылыми ұжым мүшесінің қалыптасу үдерісінің бастапқы кезеңі жоғары білімге дейін және жоғары білім алу үдерісінде жүзеге асырылады.

Түйіндемe сөздер: Болашақ педагог-тәрбиеші, құзыреттілік, ғылыми-зерттеу, жоғары оқу орны, мектепке дейінгі.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА-ВОСПИТАТЕЛЯ ЧЕРЕЗ ИНДИВИДУАЛЬНУЮ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация: Профессиональная подготовка будущего педагога-воспитателя, направленная на личностное развитие и саморазвитие в исследовательской деятельности в дошкольном образовательном учреждении. Практическая реализация структурно-функциональной модели и научно-исследовательской деятельности студентов. Подготовка будущих воспитателей к научно-исследовательской деятельности в системе дошкольного образования. Сегодня необходим воспитатель дошкольников, способный активно участвовать в инновационных процессах, изучать индивидуальные особенности, возможности, способности ребенка и на этой основе проектировать и организовывать учебный процесс в дошкольном образовательном учреждении. В связи с этим будет расширена научно-исследовательская деятельность в области подготовки, которая позволит в дальнейшем профессионально-педагогической работе и на научном уровне решать образовательные задачи. Рассматриваются необходимость практики педагога-воспитателя, способного осуществлять исследовательский подход к организации учебно-воспитательного процесса в дошкольном учреждении и готовность студентов педагогического вуза к научно-исследовательской деятельности. Начальный этап процесса формирования члена научного коллектива человека науки, обладающего научно-исследовательским потенциалом, осуществляется до высшего образования и в процессе получения высшего образования.

Ключевые слова: Будущий педагог-воспитатель, компетентности, научно-исследовательский, вузовский, дошкольный.

IMPROVING THE COGNITIVE ABILITIES OF THE FUTURE TEACHER-EDUCATOR THROUGH INDIVIDUAL RESEARCH ACTIVITIES

Abstract: Professional training of the future teacher-educator, aimed at personal development and self-development in research activities in a preschool educational institution. Practical implementation of the structural and functional model and research activities of students. Preparation of future teachers for research activities in the system of preschool education. Today, we need a preschool teacher who is able

to actively participate in innovative processes, study the individual characteristics, capabilities, and abilities of the child and, on this basis, design and organize the educational process in a preschool educational institution. In this regard, research activities in the field of training will be expanded, which will allow further professional and pedagogical work and at the scientific level to solve educational problems. The article considers the need for the practice of a teacher-educator who is able to implement a research approach to the organization of the educational process in a preschool institution and the readiness of students of a pedagogical university for research activities. The initial stage of the process of forming a member of the scientific team of a person of science who has research potential is carried out before higher education and in the process of obtaining higher education.

Key words: Future teacher-educator, competence, research, university, preschool.

Кіріспе Білім беру мазмұнын жаңарту кезінде білім алушылардың оқу қызметі зерттеушілік қызметке мән берілуі - өзекті мәселе, сондықтан да қазіргі таңда оқу үдерісіне студенттердің ғылыми-зерттеушілік және эксперименталды-конструкторлық қызметін ендіру ерекше мәнге ие болып отыр. Қазіргі таңда заманымызда болып отырған өзгерістерді, жаңа талаптарды ескеретін болсақ, бәсекеге қабілетті маман міндетті түрде зерттеушілік әрекет пен дағдыны меңгеруі тиіс. Ал ғылыми-зерттеу әлеуеті бар ғылым адамының ғылыми ұжым мүшесінің қалыптасу үдерісінің бастапқы кезеңі жоғары білімге дейін және жоғары білім алу үдерісінде жүзеге асырылады. Жоғары білім беру саласындағы бүгінгі күнгі алға қойылған мақсаттардың бірі – білім беру үдерісіне қатысушылардың зияткерлік белсенділігін арттыру, сол арқылы білім беру жүйесінің дамуын жетілдіру [1].

Білім берудің жаңа мақсаттарының дайындалуы, мектепке дейінгі мекемелердің, вариативті және білім беру бағдарламаларының пайда болуы, заманауи педагогикалық технологияларды енгізу, балаларды мектепте оқуға толық дайындауды жүзеге асыру туралы ата-аналардың сұраныстарының қиындауы, бұл олардың белгілі бір білім, дағдыларды қамтамасыз етумен ғана емес, ең алдымен мектеп жасына дейінгі балалардың жан-жақты дамуымен қамтамасыз етілді. Жаңа кәсіби маман қалыптастыру қажеттілігі. Бүгінгі таңда инновациялық процестерге белсенді қатысуға, баланың жеке ерекшеліктерін, мүмкіндіктерін, қабілеттерін зерттеуге және осы негізде мектепке дейінгі білім беру мекемесінде оқу процесін жобалауға және ұйымдастыруға қабілетті мектеп жасына дейінгі балалардың тәрбиешісі қажет. Осыған байланысты болашақ маман болуы тиіс даярлау саласындағы әрі қарай кәсіби-педагогикалық жұмыста және ғылыми деңгейде білім беру мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін ғылыми-зерттеу қызметі. Педагогика ғылымында болашақ мамандарды ғылыми-зерттеу қызметіне дайындау мәселелері зерделенді, алайда қоғам дамуының қазіргі жағдайында қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда тиімді жұмыс істейтін студенттердің ғылыми-зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастырудың жаңа тәсілдері мен құралдарын анықтау мақсатында алдыңғы педагогикалық тәжірибе мен теориялық әзірле-

мелерді қайта қарастыру қажет.

Зерттеу қызметін ұйымдастырудың ғылыми тұрғыдан қарастырулары Л.Ф. Авдеева, Н. С. Амелина, В. Б. Бондаревек, В. М. Вергасов арналған, И. М. Грушко, Л. Г. Квиткиной, В. И. Крутова және т. б. Д. Алксандров, В. А. студенттердің оқу және зерттеу қызметінің өзара іс-қимылы процесінде олардың шығармашылық әлеуетін дамыту мәселелерін бастады. Артемовым, М. А. Байдан, Э. В. Белкиной, З. И. Клычникомой. В.Н. Намазов және т. б. студенттердің зерттеу дағдыларын қалыптастыру процесі О.А.Абдуллина, еңбектерінде талданды. Архангельский, И. Ю. Ерофеева, И. Кузьмина, О.И. Митрош, В. А. Слостенина, В. И. Ядэшко, Н.М. Яковлева және т. б. [2].

Мектепке дейінгі мекемеде оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға зерттеу тәсілін жүзеге асыра алатын тәрбиеші-педагог практикасының қажеттілігі мен педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің ғылыми-зерттеу қызметіне дайындығының төмен деңгейдегі анықталған кемшіліктері, объективті қарама-қайшылықтардың болуымен түсіндіріледі; қазіргі заманғы мектепке дейінгі білім беру мекемелерінің ғылыми-зерттеу қызметінде кәсіби құзыреттілікті қамтамасыз ететін, педагог-тәрбиешінің кәсіби және жеке қасиеттеріне қойылатын талаптары мен оларды қалыптастырудың педагогикалық жағдайларының дамуы арасында; ғылыми зерттеулер мен тәжірибені талдауда болашақ тәрбиешілерді мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі ғылыми-зерттеу қызметіне дайындау өте маңызды екенін көрсетті; қайта құруды, басқада тәсілдерді қолдануды, түбегейлі құрылымдық және функционалдық өзгерістерді жасауды, бұл өзгерістердің маңызды алғышарттарының бірі-осы қайшылықтарды шешу болып табылады. Анықталған қарама-қайшылықтарды ескере отырып, зерттеу мәселесі тұжырымдалды: жоғары оқу орнының студенттері мектепке дейінгі білім беру жүйесінде ғылыми-зерттеу қызметіне дайындаудың педагогикалық шарттары қарастырылады. [3, 98].

Материалдар мен әдістер Болашақ педагог-тәрбиешілердің ғылыми зерттеу жұмысының тақырыбы барысында өзектілігі мен проблемалық мәселесі анықталып алынды.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі зерттеу қызметіне жоғары оқу орнының студенттерінің дайындығын қалыптастыру болып табылды.

Болашақ педагог-тәрбиешілердің ғылыми зерттеудің мақсаты негізінде: педагогикалық жоғары оқу орнының студенттерінің мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастырудың педагогикалық шарттарын анықтау және негіздеу болып құрылуы.

- Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына дайындығын қалыптастыру процесі.

- Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастыру мазмұны, формалары, әдістері, құралдары арқылы жоғары оқу орнының студенттерінің жүргізілетін жұмыстары.

Зерттеу гипотезасы: педагогикалық жоғары оқу орнының студенттерінің мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастырса, егер: студенттердің зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастыру процесі жүйелі және жеке-қызметтік тәсілдер негізінде кезең-кезеңімен жүзеге асырылады; оқыту формаларын, әдістері мен құралдарын мақсатты іріктеу, оқытушы мен студенттердің ынтымақтастық, диалогтық қағидаттарына негізделген субъективті қарым-қатынастарын құру арқылы студенттерді даярлаудың барлық кезеңдерінде, зерттеу қызметінің бағытын қалыптастыру қамтамасыз етіледі. [4, 154].

Нәтижелер Студенттердің өз бетінше білім алуы мен мақсатты оқыту есебінен технологияларды зерттеу қызметін меңгеруде жүзеге асырылады: ақпараттық көздермен жұмыс істеу; студенттер оқу-зерттеу тапсырмаларының кешенін пайдалану кезінде студенттердің дербестік деңгейін арттыратын күрделілігін арттыра отырып, зерттеу қызметіне белсенді түрде қосылады.

Қойылған мақсатқа жету және ұсынылған болжамдардың заңдылығын растау үшін зерттеу барысында келесі міндеттер шешілді:

1. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына дайындығын қалыптастыру мәселесін талдау және оның бастапқы алғышарттарын анықтау.

2. Педагогикалық жоғары оқу орнының студенттерінің зерттеу қызметіне дайындығының құрылымын, мазмұнын, критерийлері мен деңгейлерін анықтау.

3. Болашақ педагог маман студентінің мектепке дейінгі білім беру жүйесінде зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастырудың құрылымдық-функционалдық моделін әзірлеу.

4. Болашақ тәрбиешінің мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі ғылыми-зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастырудың құрылымдық және функционалды моделін практикалық іске асырудың педагогикалық шарттары мен құралдарын анықтау және экспериментальды түрде негіздеу. [5, 55].

5. Жоғары оқу орнының студенттерінің мектепке дейінгі білім беру жүйесінде зерттеу қызме-

тіне дайындығын қалыптастыруды жетілдіру бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстар әзірлеу;

Зерттеудің әдіснамалық негізі адамның қарым-қатынас субъектісі, теория мен практиканың бірлігі ретіндегі философиялық ұстанымдары болды; іс-әрекеттің жалпы теориясы және оның психологиялық құрылымы; іс-әрекетті ынталандырудың әдіснамалық аспектілері; жүйелі және жеке-қызметтік тәсілдердің теориялық ережелері; оқыту мен тәрбиелеудің кәсіби-педагогикалық бағыттылығының тұжырымдамасы, кәсіби педагогикалық қызметке дайындығын қалыптастыру; зерттеу қызметінің теориялық негіздері; ғылыми педагогикалық зерттеу әдіснамасы.

Қойылған міндеттерді шешу және гипотезаны растау үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: философиялық, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау, зерттеу мәселесі бойынша педагогикалық тәжірибені зерттеу және жалпылау, модельдеу, бағдарламалық-әдістемелік, құжаттаманы талдау, сауалнама, әңгімелесу, бақылау, сараптамалық бағалау және өзін-өзі бағалау әдісі, саралау, өнімді талдау:

Студенттердің ғылыми-зерттеу қызметі, педагогикалық эксперимент, педагогикалық эксперимент деректерін өңдеу әдістері. тарихи дәстүрлер, озық идеялар және болашақ педагог-тәрбиешіні зерттеу қызметіне дайындаудың практикалық тәжірибесі;

- мектепке дейінгі білім беру мекемесіндегі зерттеу қызметінде тұлғалық даму мен өзін-өзі дамытуға бағытталған болашақ педагог-тәрбиешінің кәсіби дайындығына қазіргі қоғамның талаптарын арттыру;

- педагогикалық жоғары оқу орнының тәрбие-білім беру үдерісінің дифференциациясы, даралануы және тұлғалық бағыттылығы;

- студенттерді зерттеу қызметіне дайындаудағы жаңа бағыттар: болашақ педагог-тәрбиешінің тұлғасын зерттеу қызметінің субъектісі ретінде қарастыру; болашақ педагог-тәрбиеші тұлғасының мотивациялық саласының жағдайын зерттеуге сүйену; студенттердің танымдық, зерттеу және өзін-өзі тәрбиелеу іс-әрекетінің интегративті өзара әрекеті;

- педагогикалық жоғары оқу орнының студенттерінің зерттеу қызметіне дайындаудың қолданыстағы жүйесінің кемшіліктері, қайшылықтары оның мазмұндық, құрылымдық және технологиялық аспектілерінде.

Білім мазмұнын іріктеудің түрлі тәсілдері және құзыреттіліктердің түрлері мен компоненттердің сипаты негізінде «зерттеу құзыреттілігі» ұғымын бөліп қарастыруға болады [6, 36].

Талқылау Жоғары оқу орнының студенттерін мектепке дейінгі білім беру жүйесінде зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастыру кезең-кезеңмен жүргізілетін процесс ретінде қарастырылады (дайындық кезеңі, қалыптасу кезеңі, аяқталу кезеңі), ғылыми ізденісті ынталандырумен, ғылы-

ми байланыстарды кеңейтумен, зерттеу жұмысы барысында студенттердің дербестігі мен жауапкершілігін дамытумен байланысты дайындықтың мазмұнындағы, нысандарындағы, әдістеріндегі, құралдарындағы сабақтастыққа сүйенеді.

Білім берудің құрылымдық-функционалдық моделі: студенттерінің мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі зерттеу қызметіне дайындығы келесі компоненттерден тұрады: мақсаты, міндеттері, принциптері, мазмұны, этапы, жолдары мен құралдары, түпкілікті нәтиже өзара әрекеттесу болашақ тәрбиешілердің ғылыми-зерттеу қызметіне дайындық деңгейін арттыруға мүмкіндік беретін кезеңдер.

Студенттердің мектепке дейінгі білім беру жүйесінде зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастырудың педагогикалық шарттары:

- болашақ педагог-тәрбиешіні зерттеу қызметіне дайындауда жүйелі және тұлғалық-әрекеттік тәсілдерді қолдану;

- барлық кезеңдерде зерттеу қызметін, оқытудың нысандарын, әдістері мен

- құралдарын мақсатты іріктеу және ынтымақтастық, диалогтық қағидаттарға негізделген оқытушылар мен студенттердің субъект-субъектілік қатынастарын құру арқылы студенттерді даярлауды қамтамасыз ету;

- зерттеу қызметін игеруде олардың өздігінен білім алуын қамтамасыз ету

- мақсатында студенттерді ақпараттық көздермен жұмыс жасау технологиясына мақсатты түрде оқыту;

- студенттердің дербестік деңгейін арттыратын, күрделілігі арта түсетін оқу-зерттеу

- тапсырмаларын пайдалану кезінде студенттерді зерттеу қызметіне белсенді қосу. [7, 3].

Зерттеу нәтижелерінің негізділігі мен сенімділігі бастапқы әдіснамалық және теориялық ұстанымдармен, жүйелік және жеке-қызметтік тәсілдерді қолданумен қамтамасыз етіледі; пәніне, мақсаттары мен міндеттеріне қатар зерттеу әдістерінің кешенін қолдану; эксперимент деректерін сандық және сапалық талдауды біріктіру; эксперимент деректерін өңдеу үшін математикалық статистика әдістерін қолдану. Біз студенттердің зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастыруда үш кезеңді бөліп көрсетеміз: дайындық (2 курс), қалыптасу кезеңі (3 курс), аяқтаушы (4 курс). Әр кезеңде жеке тұлғаның кәсіби маңызды қасиеттерін дамыта отырып, олардың ғылыми-зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастыруға бағытталғандығын ескере отырып, мақсаттар мен міндеттер қойылады. Бұл ретте зерттеу қызметіне кезең-кезеңмен даярлаудың жалпы жүйесіне психологиялық-педагогикалық, пәндік және жалпы мәдени дайындықтың оқу пәндері, аудиториядан тыс қызмет және педагогикалық практика енгізілді.

Қорытаңды жасай келе білім берудің жаңа мақсаттарының дайындалуы, мектепке дейінгі

мекемелердің, вариативті және білім беру бағдарламаларының пайда болуы, заманауи педагогикалық технологияларды енгізуі. Бүгінгі таңда инновациялық процестерге белсенді қатысуға, баланың жеке ерекшеліктерін, мүмкіндіктерін, қабілеттерін зерттеуге және осы негізде мектепке дейінгі білім беру мекемесінде оқу процесін жобалауға және ұйымдастыруға қабілетті мектеп жасына дейінгі балалардың тәрбиешісі қажеттігі. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына дайындығын қалыптастыру мәселесін талдау және оның бастапқы алғышарттарын анықталуы. Елдегі проблеманы дамыту тәжірибесін ескере отырып, жүйелі және жеке-қызметтік тәсілдер негізінде біз педагогикалық студенттерінің зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастырудың бастапқы алғышарттарын анықтадық; тарихи дәстүрлі, озық идеялар және болашақ педагог-тәрбиешіні зерттеу қызметіне дайындаудың практикалық тәжірибесі; мектепке дейінгі білім беру мекемесіндегі зерттеу қызметінде тұлғалық даму мен өзін-өзі дамытуға бағытталған болашақ педагог-тәрбиешінің кәсіби даярлығына қазіргі қоғамның талаптарын арттыру; студенттің тәрбие-білім беру үдерісін саралау, дараландыру және тұлғалық бағыттылығы; студенттерді зерттеу қызметіне дайындаудағы жаңа бағыттар; болашақ педагог-тәрбиешінің тұлғасын зерттеу қызметінің субъектісі ретінде қарастыру; болашақ мұғалім-тәрбиешінің жеке басының мотивациялық саласының жағдайын зерттеуге сүйену; студенттердің танымдық, зерттеу және өзін-өзі тәрбиелеу іс-әрекетінің интегративті өзара әрекетін қалыптастыру; студенттердің мазмұндық, құрылымдық және технологиялық аспектілерінде зерттеу қызметіне дайындаудың қолданыстағы жүйесінің кемшіліктері мен қайшылықтары. [8].

Студенттерінің зерттеу қызметіне дайындығының мәні анықталды; компоненттер, оларға сәйкес келетін зерттеу қызметіне дайындық өлшемдері мен көрсеткіштері анықталды; мақсаты, қағидаттары, міндеттері, кезеңдері, мазмұны, оны іске асыру жолдары мен құралдары, түпкілікті нәтиже кіретін студенттердің зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастырудың құрылымдық-функционалдық моделі жасалды.

Студенттерінің мектепке дейінгі білім беру жүйесінде зерттеу қызметіне дайындығын қалыптастыру моделін табысты іске асыруды қамтамасыз ететін педагогикалық жағдайлар анықталды:

Зерттеу барысында зерттеу қызметін сәтті жүзеге асыру үшін танымдық, кәсіби және құндылық, жеке және әлеуметтік маңызды мотивтердің үйлесуі қажет екендігі анықталды. Оған курстан курсқа дейін күрделене түсетін және кәсіби бағдарлаудың зерттеу мазмұнымен толтырылатын оқу және оқудан тыс ұйымдастырушылық нысандарды, әдістерді, құралдарды әзірлеу, мақсатты

іріктеу, жобалау және қолдану арқылы қол жеткізіледі. Оларды қолданудағы бірізділік студенттердің зерттеу қызметіне белсенді қосылуын; олардың алған әдіснамалық білімі мен зерттеу

іскерлігін практика үшін маңыздылығы тұрғысынан ұғынуын; оларды шығармашылық тұрғыдан іске асыруға ұмтылысын дамытуды қамтамасыз етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Наука и жизнь Казахстана Қазақстанның ғылымы мен өмірі №2/2 (56) 2018-94
2. Сельдемирова Р.А. автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук КЕМЕРОВО 2004 -3 б
3. Абдуллина О.А. Оқулық / Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. — М., 1990-154 б.
4. Айзенберг А.Я. Учебное пособие для вузов. Высш. шк.,- М Самообразование: история, теория и современные проблемы. 1986-198 б.
5. Абулхановой К.А., Васиной Н.В., Слостенина В.А.- М. Изд-во «Совершенство», 1998-55 б.
6. Білім әлемінде. 2009 // №6 36-38 б.
7. Педагогика және психология //КазНПУ им Абая // № 4. 2014.98-103б.
8. Шкерина, Т.А. диссертация и автореферат по ВАК РФ 13.00.08, кандидат педагогических наук / 2013-72 б.

REFERENCES:

1. Nauka i zhizn' Kazakhstana Kazak, stannuñ ғыlymy men өмірі №2/2 (56) 2018-94
2. Sel'demirova R.A. avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata pedagogicheskikh nauk KEMEROVO 2004 -3 b
3. Abdullina O.A. Ok,ulyk / Obshchepedagogicheskaya podgotovka uchitelya v sisteme vysshego pedagogicheskogo obrazovaniya. — M., 1990-154 b.
4. Ayzenberg A.YA. Uchebnoye posobiye dlya vuzov. Vyssh. shk.,- M Samoobrazovaniye: istoriya, teoriya i sovremennyye problemy. 1986-198 b.
5. Abul'khanovoy K.A., Vasinoy N.V., Slastenina V.A.- M. Izd-vo «Sovershenstvo», 1998-55 b.
6. Bilim әlemінде. 2009 // №6 36-38 b.
7. Pedagogika zhәne psikhologiya //KazNPU im Abaya // № 4. 2014.98-103b.
8. Shkerina, T.A. disserta i avtoref po VAK RF 13.00.08, kandidat pedagogicheskikh nauk / 2013-72 b.

Сведения об авторах:

Мамытбаева Жанат Абдиманоповна – Докторант PhD Казахского национального педагогического университета имени Абая 2 курс, г.Алматы, пр. Достык,13 , 87086301431 zhanat02014@mail.ru

Мамаева Айгуль Еркеновна - кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры педагогики Шымкент, Каратауский район, 225 квартал, здание 426. mamayeva 68@mail.ru)

Авторлар туралы мәліметтер:

Мамытбаева Жанат Абдиманоповна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты 2 курс, Алматы, пр. Достык,13, 87086301431 zhanat02014@mail.ru

Мамаева Айгуль Еркеновна - педагогика кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты , Шымкент, Қаратау ауданы, 225 квартал, 426 ғимарат mamayeva 68@mail.ru)

Information about the authors:

Mamytbayeva Zhanat Abdimanapovna-PhD student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai 2nd year, Almaty, Dostyk ave., 13 87086301431 zhanat02014@mail.ru

Mamayeva Aigul Yerkenovna – Candidate of Philological Sciences, senior lecturer of the Department of "Pedagogy" Shymkent University Shymkent, Karatau district, 225 block, 426 building. mamayeva 68@mail.ru

ӘОЖ 37.012.7

Ж.С. МУКАТАЕВА^{1*}, М.Б. НҮСІПАҚЫНОВА²^{1,2}Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан
(E-mail: marzhan-91.08@mail.ru)

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада оқытудың инновациялық технологияларын пайдалана отырып, қашықтықтан оқытудағы мүмкіндіктері қарастырылған.

Түйіндемесөздер: инновациялық технология, платформа, білім беру, қашықтықтан оқыту.

ВОЗМОЖНОСТИ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

Аннотация: В этой статье рассмотрено возможности удаленного обучения применяя инновационные технологии обучения.

Ключевые слова: инновационные технологии, платформа, образование, дистанционное обучение.

OPPORTUNITIES OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN DISTANCE LEARNING

Abstract: This article explores the possibilities of distance learning using innovative learning technologies.

Keywords: innovative technologies, platform, educational, distance learning

Қазіргі заманның мұғалімі жаңашыл, икемді, өзгерісті тез қабылдай алатын, жан-жақты, жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды меңгерген болуы керек. Осы орайда мұғалімнің білім берудегі мүмкіндігін кеңейте алатын инновациялық технология түрлері өте көп. Дегенмен, кез келген технологияны түрлендіріп өз білім, біліктерінде тиімді қолданып оны өз тәжірибелерінде жаңаша өзгерістерге ұшырата отырып қолданатын мұғалімдер үшін менің мақаламда ұсынайын деп отырған ақпарат көздері кез келген ұстаз үшін үлкен көмекші құрал болмақ.

«Қазіргі заман талабына сай жаңа технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей, бүгінгі жас ұрпаққа білім беру жолында жаңа ақпараттық құралдарды қолдана отырып білім беру оқытушының құзыретінде болып отыр. Еліміздің жарқын болашағы, бүгінгі жас ұрпақтың терең білім, үлгілі тәрбие алуына байланысты екендігі бәрімізге мәлім. Егер де жаңа технология элементтерін білім беруде өз дәрежесінде ұйымдастыра білсек, өз нәтижесін береді деп ойлаймын. [4]

Қазіргі елімізде болып жатқан ахуалға байланысты білім берудің формасы мен оқу түрі өзгерсе де оқытушыларға жүктелген міндет пен үміт әлдеқайда жоғары болып отыр. Осы орайда,

айта кететін жайт күнделікті білім алушылармен байланыстың қиындығына қарамастан уақыт пен оқытушы жұмысын жеңілдету мақсатында көптеген отандық, шетелдік білім беру платформаларын меңгеру мүмкіндіктері болған сияқты. Қашықтан оқыту барысында өзім күнделікті қолданып жүрген білім беру платформаларымен бірге инновациялық технологиялардың маңызын түсіндіре отырып, оны өз тәжірибемде жетілдіру басты мақсатым болып отыр.

Қашықтан оқыту дегеніміз — оқу процесінде мұғалім мен оқушының қашықтан өзара байланыс жасауы.

Қашықтан оқытуда қолжетімді құрылғылар мен байланыс құралдары пайдаланылады: интернет-платформа, WhatsApp, компьютер, ноутбук, планшет сынды технология түрлерін тиімді меңгере отырып қажеттілігімізді өтеу басты міндеттеріміздің бірі болмақ [2.1]

Қашықтықтан білім беру технологиясын (бұдан әрі – ҚБТ) іске асыру теледидарлық, желілік және кейс-технология бойынша жүзеге асырылады. [3]

Қашықтықтан оқыту процесі кезінде сабақтар екі форматта: синхронды және асинхронды форматтарда өткізілуі мүмкін. Білім алушылардың мүмкіндігіне қарай интернет-платформаларға қосылу бойынша проблемалар туындаған жағдайда, педагогтар қалауы бо-

йынша кез келген қолжетімді байланыс құралдары арқылы сабақтар жүргізіп жатқанымен білім алушылардың пәнге деген қызығушылықтарын жоғалтып алмауды басты назарда ұстағандай. Сабақтың синхронды форматындағы оқыту оқытушының қазіргі заманғы мүмкіндіктерді пайдалана отырып, нақты уақыт режиміндегі білім алушылармен тікелей байланысын (стриминг) және басқа да байланыс құралдары қолдана отырып білім беруге негізделгендігі айқын. Педагог стримингке шығу үшін сабақтың белгілі бір бөлігін бөліп көрсете алады, сабақтың қалған бөлігін асинхронды форматта өткізе алады. Сабақтарды нақты уақыт режимінде (стримингтің) өткізу міндетті емес. Сабақтың асинхронды форматы – электронды платформалардың мүмкіндіктері арқылы оқытушының білім алушылармен өзара әрекеттесуі арқылы өз бетінше оқуға арналған контент және оған оқытушының кері байланысын көздейтін оқу тапсырмаларынан тұрады.[2]

«Жүз рет естігенше бір рет көрген артық» деген халық даналығы бекер айтылмаған сынды. Күнделікті сабақты түсіндіру үшін бүгінгі таңда оқытушылар қауымы бірнеше видео бағдарламалармен жұмыс жасап жатқаны белгілі. Солардың ішінде тиімді әрі жеңіл бағдарламаларға тоқтала кетсем.

- Bandicam
- Movavi
- Icecream Video Editor

Сондай-ақ, күнделікті қолданып жүрген Google-дің мүмкіндіктері де шексіз. Яғни, Google дискте, Google формада жұмыс жасай білсеңіз сіздің жаңа ақпарат құралдарын қолдану ғана емес, оны түрлендіруге де өзіндік бейініңіз болмақ. Осы аталған платформаларға байланысты білім алушылармен кері байланыс орнатудың ең тиімді тәсілі Google Форманы айтар едім. Бұл платформа тест жасауға арналғандықтан сіз білім алушыларға дайын құралған тесттің сілтемесін жіберіп, кері байланыс орната аласыз. Сонымен қатар тесттің нәтижесі мен қажетті ақпараттарды сақтау үшін арнайы құрылғы не болмаса әлеуметтік желілерді қажет етпейді, яғни, автоматты түрде сақталынып қалады. Ендеше осы платформаның мүмкіндігін көрсету үшін жұмыс істеу механизмін түсіндіре кетейін. Ол үшін ең алдымен Google-дің нысанын жасаймыз, оның көмегімен сіз деректерді жинай аласыз, білім алушылармен тестті талдап өзіңізге анализ жасай аласыз. Сондай – ақ, бұл платформа қашықтағы жұмыс жағдайы үшін өте маңызды. Тесттер жасау үшін сізде белсенді google есептік жазбасы болуы керек. Егер сізде ол болмаса, «Google есептік жазбасын жасау (Google аккаунт болуы керек) және Google дискімен жұмыс жасау» нұсқалары арқылы жұмыс жасауыңызға болады. Google платформасына «Google Форма» деп жазып, іздеу батырмасын басасыздар. Сол кезде

сізге 2 түрлі форманы ұсынады.

- Жеке пайдалануға арналған
- Бизнес үшін

Сіз «жеке пайдалануға арналған» форманы таңдай отырып өзіңізге қажетті тестті құрау терезесін ашасыз. *Бірінші қадам* - форма үшін файл атауын жасау. Бұл атау Google дискіде не болмаса өзіңіздің жеке парақшаңызда сақталды. Атау экранның жоғарғы сол жағындағы «Жаңа форма» фразасын басу арқылы жасалды. Экранның ортасында тест (форма) деген жол бар. Сынақ алушылар оны тест орындау кезінде көреді. Қажет болса өзгертуіне де болады. Сондай-ақ біз тестке (нысанда) сипаттаманы толтырамыз. Әрі қарай, бірінші сұрақ блогы автоматты түрде жасалады.

Екінші қадам. «Тақырыпсыз сұрақ» жолағына өз сұрағыңызды енгізу қажет. Төменде 1-нұсқа жауабын өзгертесіздер. Егер сізге басқа сұрақ қосу қажет болса - төменде «Сұрақ қосу» түймесін басу керек. Сондай-ақ, сіз сурет не болмаса кесте қою арқылы да тест құрай аласыз, содан кейін тестте мәтін өрісі пайда болады, онда пайдаланушы кез-келген басқа жауапқа кез-келген түрде енгізе алады. Ашылмалы тізім сұрақ түрін таңдауға мүмкіндік береді. Бір жауап бар сұрақ автоматты түрде жасалды, не болмаса бірнеше жауап батырмасын таңдау арқылы да тест үлгісін өзгерте аласыз. Әр сұраққа тиісінше балл қою арқылы «міндетті түрде тапсырылуы қажет яғни, * жұлдызша батырмасын көрсете отырып» тестті құрастырасыз. Ашылмалы тізімді кеңейтсеңіз, сіз басқа сұрақ пішінін таңдай аласыз.

Блоктың төменгі жағында батырмалар бар:

«Көшіру» - бұл бүкіл блокты көшіруді білдіреді.

«Жою» - бүкіл блокты жою

Міндетті сұрақ және слайд ауыстырғыш.

Бұл сұрақты міндетті етеді: оған жауап бермей, пайдаланушы тестілеуді жалғастыра немесе аяқтай алмайды.

Қосымша «үш нүкте» батырмасы - жауапқа сипаттама қосуға, жауаптарды араластыруға, жауаптың нұсқасын таңдауға мүмкіндік береді.

Үшінші қадам. Тестті аяқтап болғаннан кейін блоктың сол жағында сауалнама тақырыбының түсін таңдаңыз. Бұл бірнеше тұрақты сауалнамаларды жасау кезінде өте ыңғайлы - қызметкерлердің арасында шатасуға жол бермеу үшін, сонымен қатар, баяндаманың атауын атап өткен кезде оның түс формасын да атап өтуге болады. Бұл байланыс пен жұмыс тиімділігін айтарлықтай жеңілдетеді.

Тестті бітіргеннен кейінгі сіздің іс әрекетіңіз, «Сақтау» түймесін басып, сұрақтарға өтіңіз. «Жауаптар» тетігі сұрақ блогының төменгі жағында пайда болады. Одан кейін «Дайын, ГОТОВО» түймесін басыңыз. Ұпайлар тағайындалады. Енді сұрақтардың жүйелілігін және электрондық пошта мекен-жайларын жинауды реттеу

керек, егер оны оқытушы қажет деп таныса ғана. Тест (форма) «Жіберу» түймесін басу арқылы жіберіледі. Ашылған терезеде әр түрлі жіберу операцияларын таңдауға болады. Электрондық пошта арқылы жіберу не болмаса WhatsApp желісіне сілтеме жіберу арқылы. WhatsApp желісіне жіберу үшін URL батырмасын таңдай отырып, көшіру батырмасы арқылы тиісті жерге жібере аласыз.[6]

Бұл платформаның ерекшелігі оқытушы уақыт үнемдей отырып, жауап беруші тұлғаның нәтижелері сарапталып, қатемен жұмыс жасай алуында. Сондай-ақ, білім алушылардың қызығушылығын арттыруға болады. Сұрақтарды қою барысында логикалық ойлау жүйесін дамыту мақсатында видео, суреттер мен кесте қою арқылы кез келген тақырып мазмұнын ашудың мүмкіндіктерін көрсете аласыздар. Бүгінгі таңда, оқытушы үшін барлық мүмкіндіктер қарастырылған. Тек оқытушы ізденімпаз әрі ақпаратты

технологияларды қолдана білсе сабағын жоғары деңгейде жүргізе алады.

Қорыта келе, оқытушы бұрынғы әдістерді сақтай алады және оған жаңа элементтерді қосатындығын өз тәжірибемнен айта аламын. Жаңашылдық тек қызметтің түрлі тәсілдерін қолданудағы шеберлік деңгейін жоғарылатуынан тұрмайды оны өз білім, біліктерінде саралап көрсете алуында. Қазіргі таңда білім алушыға да оқытушыға да барлық мүмкіндіктер қарастырылғанымен оны тиімді қолдануды біле бермейтіндіктерінде. Осы тұрғыда болашақ педагогтар үшін инновациялық технологияларды мына үш терминге сыйдырса дер едім. Олар: жетілдіру, толықтыру және жаңарту. Әр педагог білім беруде пайдаланған оқыту технологияларын жетілдіріп, қолдану аясының кеңдігіне көз жеткізгенде сол технологияның қалайша түрлендіргенін өзі де байқамай қалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қашықтықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастырудың ережесі. — 24 желт. [ЭР].
2. «Коронавирустық инфекцияның таралуына байланысты шектеу шаралары кезеңінде білім беру ұйымдарында оқу процесін іске асыру жөніндегі әдістемелік ұсынымдарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2020 жылғы 13 тамыздағы № 345 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы
3. «Қашықтықтан білім беру технологиялар бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 20 наурыздағы № 137 бұйрығына өзгеріс енгізу туралы
4. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы.- 2012, 14 желтоқсан.
5. Абдуллина Г.Т., Юлдашева К.Ф. Инновациялық технология –бүгінгі күн талабы //Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №2/2 (56), 2018. -Б. 86-87
6. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. - А.: Білім 2008 года.

REFERENCES:

1. Qashyqytqтан bilim beru tekhnologiyalary bojnynsha oqu procesin yjymdastyruduң erezhesi. — 24 zhelt. [ER].
2. «Koronavirustық infekciyanuң taraluyna bajlanysty shekteu sharalary kezeңinde bilim beru yjymdarynda oqu procesin iske asyru zhөnindegi әdistemelik ysynymdardy bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Bilim zhәne ylym ministriniң 2020 zhylyғy 13 тамыздағы № 345 bұjryғyna өзgerister engizu turaly
3. «Qashyqytqтан bilim beru tekhnologiyalar bojnynsha oqu procesin yjymdastyru қағidalaryn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Bilim zhәne ylym ministriniң 2015 zhylyғy 20 наурыздағы № 137 bұjryғyna өзgeris engizu turaly
4. Elbasy N.Ә. Nazarbaevtyң «Qazaqstan 2050: bir мақсат, bir мүдде, bir bolashaқ» atty Qazaqstan halkyna ZHoldauy.- 2012, 14 zheltoқсан.
5. Abdullina G.T., YUldasheva K.F. Innovaciyalық tekhnologiya –bygingi күn talaby //Qazaqstannuң ylymy men өmiri. №2/2 (56), 2018. -B. 86-87
6. Kөshimbetova S. Innovaciyalық tekhnologiyany bilim sapasyn көterude pajdalanu мүmkindikteri. - A.: Bilim 2008 goda.

Авторлар туралы мәлімет:

Мукатаева Жазира Сагатбековна – х.ғ.к., қауымдасқан профессор, «Химия» кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, E-mail: jazira-1974@mail.ru

Нүсіпақынова Маржан Бақтиярқызы – 6D011200 – Химия, 3 курс докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, 87083859251, E-mail: marzhan-91.08@mail.ru

Сведения об авторах:

Мукатаева Жазира Сагатбековна - к. х. н., ассоциированный профессор, кафедра "Химия", КазНПУ им. Абая, г. Алматы, E-mail: jazira-1974@mail.ru

Нусупакынова Маржан Бахтияровна - 6d011200- химия, докторант 3 курса, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, 87083859251, E-mail: marzhan-91.08@mail.ru

Information about the authors:

Mukataeva Zhazira Sagatbekovna - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Department of "Chemistry", KazNPU. Abaya, Almaty, E-mail: jazira-1974@mail.ru

Nusupakynova Marzhan Bakhtiyarovna - 6d011200 - chemistry, 3rd year doctoral student, KazNPU. Abaya, Almaty, 87083859251, E-mail: marzhan-91.08@mail.ru

Г.Т. МУСАБЕКОВА^{1*}, Б.А. АХМЕДОВ²¹²Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави,
Туркестан, Казахстан²Шымкент, Казахстан

*E-mail: gulnar.hanum22@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА

Аннотация. Формирование социально активной личности - важное условие подготовки выпускника вуза к профессиональной и общественной деятельности. В высших учебных заведениях «Физическая культура» представлена как учебная дисциплина и предусматривает освоение студентами научно-практических и специальных знаний, умений и навыков, необходимых для становления собственной физической культуры, организации здорового образа жизни, укрепления здоровья. В настоящее время значительная часть студентов имеет серьезные отклонения в физическом развитии, состоянии здоровья, сниженное функциональное состояние, определяющие адаптивные возможности организма и его работоспособность. В этом отношении студентам вузов представляется возможность повысить свою физкультурную образованность. Успешное освоение ими теоретических, методико-практических и учебно - тренировочных разделов учебной дисциплины «Физическая культура» фактически дает студентам неспециальное физкультурное образование, позволяющее самостоятельно организовать занятия физической культурой и вести здоровый образ жизни.

Ключевые слова: формирование, физическая культура, учебный процесс, студент, вуз.

ЖОО-НЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Әлеуметтік белсенді тұлғаны қалыптастыру - ЖОО түлегін кәсіби және қоғамдық қызметке даярлаудың маңызды шарты. Жоғары оқу орындарында "Дене шынықтыру" оқу пәні ретінде ұсынылған және студенттердің өз дене шынықтыруын қалыптастыру, салауатты өмір салтын ұйымдастыру, денсаулықты нығайту үшін қажетті ғылыми-практикалық және арнайы білімді, іскерлікті және дағдыларды меңгеруін көздейді. Қазіргі уақытта студенттердің едәуір бөлігі физикалық дамуда, денсаулық жағдайында, дененің бейімделу қабілетін және оның жұмыс қабілеттілігін анықтайтын функционалды жағдайдың төмендеуінде елеулі ауытқуларға ие. Осыған байланысты жоғары оқу орындарының студенттері өздерінің дене шынықтыру білімін арттыруға мүмкіндік алады. Олардың "Дене шынықтыру" пәнінің теориялық, әдістемелік, практикалық және оқу-жаттығу бөлімдерін сәтті игеруі студенттерге дене шынықтыру сабақтарын өз бетінше ұйымдастыруға және салауатты өмір салтын жүргізуге мүмкіндік беретін арнайы емес дене шынықтыру білімін береді.

Түйіндемесөздер: қалыптастыру, дене шынықтыру, оқу процесі, студент, ЖОО.

FORMATION OF PHYSICAL CULTURE OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE UNIVERSITY

Abstract. The formation of a socially active personality is an important condition for preparing a university graduate for professional and social activities. In higher educational institutions, "Physical Culture" is presented as an academic discipline and provides for the development of students' scientific, practical and special knowledge, skills and abilities necessary for the formation of their own physical culture, the organization of a healthy lifestyle, and health promotion. Currently, a significant number of students have serious deviations in physical development, health status, reduced functional state, which determine the adaptive capabilities of the body and its performance. In this regard, university students have the opportunity to improve their physical education. The successful development of theoretical, methodological, practical and training sections of the discipline "Physical Culture" actually gives students a non-specialized physical education that allows them to independently organize physical culture classes and lead a healthy lifestyle.

Keywords: formation, physical culture, educational process, student, university.

Введение

Теоретический и методико-практический разделы учебной программы дисциплины «Физическая культура» наиболее сложные для реализации в образовательном процессе, поэтому чрезвычайно актуальным является получение отсутствующих в настоящее время данных о том, как отражается реальное изучение дисциплины «Физическая культура» на фактическом формировании личной физической культуры студентов, с тем, чтобы наметить пути совершенствования учебного процесса.

В вузах физическая культура представлена как важнейший базовый компонент формирования общей культуры студентов. В настоящее время общепризнанными формами физической культуры являются: неспециальное физкультурное образование, спорт, физическая рекреация и двигательная реабилитация. Важнейшими элементами формирования физической культуры студенчества становятся также мотивационная сфера личности, широта и глубина теоретических и методико-практических знаний, умений и навыков в области физической культуры и ее видов. Ценностное отношение к физической культуре приобретает личностью в процессе собственной, активной деятельности, и эффективность данного процесса зависит от реализации принципа единства ее физического, интеллектуального и нравственного потенциала.

Научная литература изобилует данными, показывающими значимую роль физической культуры в оздоровлении организма человека и в становлении здорового образа жизни человека. Вместе с тем, фактически отсутствуют данные, характеризующие реальное выполнение учебной программы по физической культуре в вузе и её реальный вклад в динамику уровня физического развития и здоровья студентов, в формирование мотивационно-ценностного аспекта личностной физической культуры студента на различных этапах обучения. До сих пор не раскрыта динамика становления физической культуры студентов в процессе освоения ими данного вида культуры через учебную дисциплину «Физическая культура».

Материалы и методы

Методы: анализ литературы, беседа, наблюдение, анкета, педагогический эксперимент.

По мнению М.Я. Виленского[1], образовательный процесс, с одной стороны, соотносится со своим социально значимым содержанием, с другой - обусловлен опытом студента как субъекта образовательного процесса и носителя собственной культуры. В последние годы все чаще говорится о физической культуре не только как социальном феномене, но и как об устойчивом качестве личности. Поэтому образование в вузе ориентировано на формирование студента как субъекта собственной физической

культуры. Физическая культура, являясь одной из граней общей культуры, во многом определяет поведение человека в учебе, на производстве, в быту, в общении, способствует решению социально-экономических, воспитательных и оздоровительных задач.

При организации исследования, направленного на оценку уровня сформированности физической культуры студентов и поиска путей повышения эффективности образовательного процесса, мы исходили из того, что должны быть проанализированы:

- 1) показатели, определяющие уровень физической культуры студентов,
- 2) показатели, характеризующие особенности организации образовательного процесса по формированию физической культуры студентов;
- 3) возможные изменения в организации образовательного процесса по физкультурному воспитанию путем внедрения новых педагогических технологий.

Оценка сформированности физической культуры студентов осуществлялась по:

- 1) показателям физической и функциональной подготовленности студентов;
- 2) динамике уровня потенциала здоровья;
- 3) анализу отношения студентов к ценностям физической культуры;
- 4) уровню знаний в области физической культуры.

В эксперименте по исследованию собственного физического состояния принимали участие 95 студентов.

Проведенный анализ позволил предложить пути и формы формирования физической культуры студентов:

- прохождение в полном объеме теоретического и методико-практического разделов программы по физической культуре, рекомендованной МОН РК, с использованием новых информационных технологий, активных методов и средств общения и взаимодействия со студентами (для теоретического раздела: лекция-визуализация, лекция с проблемным изложением, аргументированность информации и др.; для практического раздела: анализ конкретных ситуаций, игровой и соревновательный методы, моделирование, дискуссии и др.);

- проведение итоговой аттестации студентов по дисциплине «Физическая культура» с использованием программированных материалов и компьютерных программ, составление сравнительных таблиц и др.;

- расширение теоретического и контрольного разделов программы по теме «Основы здорового образа жизни студента. Физическая культура в обеспечении здоровья». Особое внимание уделялось значению средств физической культуры для профилактики аутопатогении - саморазрушающему поведению (наркомании, алкоголизма

ма, курения и т.д.);

- организация самостоятельного изучения студентами во внеучебное время теоретического раздела программы путем использования мультимедийных учебников «Физическая культура» и «Социальные и биологические основы физической культуры и здорового образа жизни», созданных на кафедре физического воспитания;

- освоение студентами нового методико-практического занятия «Ментальный тренинг» с набором аудиопрограмм для самостоятельного использования в домашних условиях;

- проведение индивидуальных консультаций при организации студентами собственной физической активности и выбора форм и интенсивности занятий, обеспечение необходимыми теоретическими и методико-практическими материалами, совместное решение познавательных задач и др.

Результаты

Предложенные пути и формы формирования физической культуры студентов были апробированы в ходе педагогического эксперимента, проведенного в течение 2020–2021 учебного года на кафедре физического воспитания ЮКГПУ. Эксперимент проходил в естественных условиях учебного процесса.

Для проведения педагогического эксперимента были сформированы контрольная и экспериментальная группы (по 20 человек каждая). Со студентами контрольной группы проводились только традиционные учебно-тренировочные занятия. Экспериментальное обучение проводилось по разработанной методике.

Анонимная форма высказывания мнения студентов, осуществленная по окончании педагогического эксперимента показала, что 80% студентов контрольной группы и все студенты экспериментальной группы высказались за целесообразность проведения теоретических и методико-практических занятий.

Анализ результатов анкетирования по окончании педагогического эксперимента показывает, что студенты экспериментальной группы в отличие от контрольной:

- в меньшей степени уверены в том, что их физическое развитие соответствует уровню, необходимому для продуктивного труда и сохранения здоровья и их двигательный режим

достаточен для нормальной жизнедеятельности;

- считают занятия физической культурой скорее более сложными, нежели простыми;

- в большей мере заинтересованы в систематических занятиях физической культурой в оздоровительных целях и повышении уровня своего физического развития;

- больше затрачивают времени на занятия физической культурой;

- в большей степени удовлетворены качеством преподавания учебной дисциплины «Физическая культура».

Результаты экспериментального обучения подтвердили эффективность разработанных путей и методов совершенствования физической культуры и справедливость выдвинутой гипотезы.

Обсуждение

Рассматриваются различные подходы к понятию «физическая культура», выявлению её сущности, структуры. Одни авторы рассматривают физическую культуру в связи с ее деятельностной и функциональной сторонами (Е.К. Уанбаев, Ф.Ж. Уанбаева[2] и др.), в связи с деятельностью, направленной на физическое совершенствование человека (Р.С. Кокебаева[3] и др), во взаимосвязи с организацией и управлением жизнедеятельностью человека (Р.Р. Аманбаев[4] и др.); другие – в связи с совокупностью интеллектуального, психологического, двигательного компонентов (Г.Д. Иванов, А.К.Кулназаров[5] и др.), с формами организации физической культуры (Д.Т. Онгарбаева[6] и др.).

Но недостаточно раскрыта динамика становления физической культуры студентов через учебный предмет «Физическая культура».

Заключение

Установлено, что:

- оценка уровня формирования физической культуры в образовательном процессе вуза является основанием для совершенствования учебного процесса по дисциплине «Физическая культура»;

- разработанные в нами пути и методы повысят качество физкультурного воспитания студенческой молодежи и будут способствовать формированию их собственной физической культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виленский М.Я. Личностное развитие студентов в образовательном процессе по физической культуре. - М., 2011
2. Уанбаев Е.К., Уанбаева Ф.Ж. Дене мәдениеті және спорттың ілімі мен әдістемесі. - Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, 2009. – 260 б.
3. Кокебаева Р. С. Оқытудың кредиттік жүйесі жағдайында техникалық мамандық бойынша білім алушы студенттердің дене шынықтыруға және спортқа деген қызығушылығын арттыру.- Алматы, 2009. – 31 б.
4. Аманбаев Р.Р. Спорт теориясы мен әдістемесінің жалпы негіздері.–Алматы, 2001.–107 б.

5. Иванов Г.Д., А.К.Кулназаров. Студенттердің дене тәрбиесі//Оқулық. – Астана, 2008. – 220 б.
6. Онгарбаева Д.Т. Формирование программно-нормативных основ физического воспитания студентов ВУЗов Казахстана. – Алматы: КазАСТ. – 2005. – 24 с

Сведения об авторах:

Мусабекова Гульнар Тажибаевна - доктор педагогических наук, профессор кафедры «Мировые языки» Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави, г.Туркестан, проспект Б.Саттарханова, 29; 87026768953, gulnar.hanum22@mail.ru

Ахмедов Бахытжан Асилбекович – старший преподаватель кафедры «Физическое воспитание» Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави, г. Шымкент, ул.А.Байтұрсынова, 13;87013090571, akhmedov.bakhytzhan@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Мұсабекова Гүлнар Тәжібайқызы - педагогика ғылымдарының докторы,
Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің "Әлем тілдері" кафедрасының профессоры, Түркістан қаласы, Б. Саттарханов даңғылы, 29; 87026768953, gulnar.hanum22@mail.ru

Ахмедов Бахытжан Асылбекұлы - Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің "Дене тәрбиесі" кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қаласы, А. Байтұрсынов көшесі, 13;87013090571, akhmedov.bakhytzhan@mail.ru

Information about the authors:

Musabekova Gulnar Tazhibayevna - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department "World Languages" of the International Kazakh-Turkish University named after H. A. Yasavi, Turkestan, B. Sattarkhanov Avenue, 29; 87026768953, gulnar.hanum22@mail.ru

Akhmedov Bakhytzhan Asilbekovich - senior lecturer of the Department of "Physical Education" of the International Kazakh-Turkish University named after H. A. Yasavi, Shymkent, A. Baitursynov str, 13;87013090571, akhmedov.bakhytzhan@mail.ru

Г. МЫРЗАҚҰЛ^{1*}, К.С. БАҚТЫБАЕВА²

12Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.,
(E-mail: *g.myrzakul@mail.ru., E-mail: kulizat.baktybayeva@ayu.edu.kz)

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЖАЛҒЫЗДЫҚ СЕЗІМІНІҢ ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Жасөспірімдердің тұлғааралық қатынастары оқушылардың дамуында, қалыптасуында маңызды рөл атқарады, атап айтқанда психикалық жағдайына, оқу үлгеріміне, танымдық, физикалық белсенділігімен қоса сыныптың бірлігіне де оң әсер етеді. Мақала жасөспірімдердің жалғыздық сезімін анықтау мен олардың нәтижесін талдауға арналған.

Д. Расселл мен М. Фергюсонның жалғыздықты субъективті сезіну деңгейін диагностикалау әдісі қолданудың нәтижесін, сонымен бірге оқушылардың өздерінен жалғыздықтың себептерін білу үшін сұрақтар үлгісі келтірілген.

Түйін сөздер: жасөспірім, тұлғааралық қарым-қатынас, жалғыздық, тұлғаның дамуы, психикалық қасиеттер, құндылық, өзара әрекеттесу.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЧУВСТВА ОДИНОЧЕСТВА ПОДРОСТКОВ НА МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Аннотация. Межличностные отношения подростков играют важную роль в развитии и становлении учащихся, наряду с познавательной, физической активностью, межличностные отношения положительно влияют на их психическое состояние, успеваемость, а также на единство и сплоченность всего класса. В статье рассматривается одна из наиболее серьезных проблем подросткового возраста - чувство одиночества.

В статье анализируется использование методики диагностики уровня субъективного ощущения одиночества Д. Рассела и М. Фергюсона, а также приводятся вопросы, для выяснения у самих учащихся причин одиночества.

Ключевые слова: подросток, межличностное отношение, одиночество, развитие личности, психические качества, ценность, взаимодействие.

STUDY OF THE INFLUENCE OF THE FEELING OF LONELINESS IN ADOLESCENTS ON INTERPERSONAL RELATIONSHIPS

Abstract. The interpersonal relationships of adolescents play an important role in the development and formation of students, along with cognitive, physical activity, interpersonal relationships have a positive affect on their mental state, academic performance, as well as on the unity and cohesion of the entire class. The article deals with one of the most serious problems of adolescence - the feeling of loneliness.

The article analyzes the use of methods for diagnosing the level of subjective feelings of loneliness by D. Russell and M. Ferguson, and also provides questions to find out the causes of loneliness in students themselves.

Keywords: teenager, interpersonal relationship, loneliness, personality development, mental qualities, value, interaction.

Басқа адамдармен, ересектермен немесе құрдастарымен тұлғааралық қарым-қатынас тәжірибесі баланың жеке басының дамуына және өзін-өзі тануына негіз болып табылады. Соңғы кездері балалар арасындағы қарым-қатынас мәселесі психологтар мен педагогтерді алаңдатып отыр.

Тұлғааралық қатынастар адамдар арасындағы субъективті тәжірибелі байланыс. Олардың ең маңызды ерекшелігі – эмоционалды негіз. Оқушылардың жағымды тұлғааралық қарым-қатынасы олардың психикалық жағдайына, оқу үлгеріміне, танымдық, физикалық белсенділігіне ғана емес, сонымен бірге тұтастай алғанда сыныптың бірлігіне де оң әсер етеді. Қазіргі кезде қоғамның цифрландыру дәуірінде жас ұрпақ-

тың көп уақытын бір-бірімен қарым-қатынаста емес, виртуалды қарым-қатынаста өткізетіндігіне әкелді. Осыған байланысты жастардың тұлғааралық қарым-қатынас дағдылары жоғалуы мүмкін, басқа адамды эмоционалды және құндылық тұрғысынан қабылдауы төмендейді.

Тұлғааралық қатынастардың табиғаты күрделі. Олар жеке тұлғаның таза жеке қасиеттерін - оның эмоционалды және ерікті қасиеттерін, зияткерлік мүмкіндіктерін, сондай-ақ жеке адамның меңгерген қоғамның нормалары мен құндылықтарын көрсетеді. Адам балабақшада, сыныпта, достары арасында, әр түрлі ресми және бейресми бірлестіктерде мазмұны, құндылықтары, құрылымы бойынша әр түрлі тұлғааралық қатынастарға түсе отырып, өзін тұлға ретінде

көрсетеді және өзін басқалармен қарым-қатынас жүйесінде бағалай алу мүмкіндігіне иеленеді. Дамудың әлеуметтік жағдайын талдау балалар арасындағы тұлғааралық қатынастардың мазмұнын ашуға мүмкіндік береді.

Тұлғаның дамуы тұлғааралық қатынастар арқылы жүреді. Жасөспірімдер үшін ең маңыздысы-құрдастарымен қарым-қатынас саласы. Олар үшін:

-өзіне ұнаған адаммен таныса алу;

- өзі үшін маңызы зор топтың нормалары мен мүдделерін бөлісе отырып, ортада өзін еркін сезіну;

- өз құрдастары арасында өзінің даралығын жоғалтпайтынын сезініп, өз ойын және сезімдерін білдіре алу маңызды [1, 21, 306].

Өзін-өзі тәрбиелеу және өз бетінше білім алу арқылы жасөспірім өзінің даму мүмкіндіктерін кеңейтеді, өзін болашаққа дайындайды. Жасөспірім кезеңіне тән жаңа қасиеттерге ие болу үшін өзін-өзі өзгертуге бағытталған осындай ұмтылыспен іс-әрекеттің пайда болуы жеке тұлғаның дамуындағы сапалы жаңа кезеңге көшуді білдіреді.

Тұлғааралық қатынастар мәселесі әрдайым зерттеушілер мен практиктердің назарын аударуда, өйткені бұл теориялық және практикалық аспектілерде өте маңызды. Л.С.Выготскийдің тұжырымдамасына сәйкес дамудың әлеуметтік жағдайы жасөспірім мен оның айналасындағы қоғам арасында қарым-қатынас орнату болып табылады, ол жаңа психикалық қасиеттер мен жеке қасиеттердің жолын анықтайды. Л.С.Выготскийдің түсіндіруіндегі «дамудың әлеуметтік жағдайы» ұғымы негізгі арақатынасқа баса назар аударады: объективті қолданыстағы әлеуметтік орта және осы ортадағы жеке тұлғаның субъективті қатынастары [2, б.42].

Н.И. Непомнящаяның пікірінше, тұлғааралық қатынастар саласының көрсеткіштері:

- басқа адамның қабылдау ерекшеліктері (эмоционалды, рационалды, мінез-құлық) ;

- өз мүдделерін, тілектерін, құндылықтарын басқа адамдармен байланыстыру қабілеті;

- басқалармен қарым-қатынас саласын түсіну деңгейі [3, б.152].

Тез өзгеріп жатқан экономикалық, әлеуметтік, идеологиялық процестер жасөспірімнің күйзелісін шиеленістірді және оның өсіп-жетілуіндегі қиындықтар да түрлі формаларды қабылдай бастады, олардың бірі жалғыздық. О.Б.Долгинова бұл сезім үлкен жасөспірімдерге тән екенін және оны жеке басының дағдарысымен байланыстыратынын анықтады [4, б.7]. Сонымен қатар, Р.Герригтің соңғы 10 жылда жасөспірімдер арасында суицидтік әрекеттердің саны апатты түрде өскені туралы мәліметтері алаңдатады [5, б.201]. Жоғарыда айтылғандар жасөспірімдердің тұлғааралық қатынастарын дамыту мәселесінің маңыздылығын одан әрі баса көрсетеді.

Сонымен қатар, осы жаста қалыптасатын

белгілі психологиялық механизмдерге сүйенетін жеке тұлғаның дамуындағы жақын жеке қатынастардың маңыздылығын елеусіз қалдыруға болмайды. Сондықтан, қарым-қатынаста белгілі бір себептер, мақсаттар, оның өмір сүру әдістері, оның объектісі мен өнімі болғандықтан, ол қызмет ретінде әрекет етеді. Белгілі бір қоғам аясында жеке тұлғаның қалыптасуы адам мен табиғаттың, адам мен қоғамның, адам мен адамның өзара әрекеттесуінің жалпы схемасымен анықталатыны ықтимал. Қазіргі қоғамда адам өзінің табиғатпен және қоғаммен байланысын үнемі байытады. Бала үшін алдымен анамен немесе әкемен байланыс анықталады, содан кейін бұл байланыстар отбасы шегінде бірнеше адамға кеңейеді; біраз уақыттан кейін құрдастар тобы пайда болады; кейінірек бұл байланыстар мектепке дейінгі мекемелерге, мектепке, университетке таралады. Содан кейін адамның басқа адамдармен байланысының саны өнер, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жанама байланыстарды игеру арқылы күрт кеңейеді және т.б. сонымен қатар, адамның қалыптасуындағы жанама байланыстардың рөлі үнемі артып келеді, және бұл байланыстар жеке тұлғаның сипатына, оның дүниетанымының құрылымында өз ізін қалдырады. Әр адамның, ал балаларда, олардың мінез-құлқы, ерік-жігер және нормалар мен мораль туралы идеяларға байланысты әлі де толық қалыптаспағандықтан, оның мінезінің жағымды және жағымсыз қасиеттері, өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Жасөспірімнің адамдармен қарым-қатынасының оң немесе теріс болуы осы адамдарға және әлеуметтік ортаға, оның араласатын топтың ерекшеліктеріне байланысты болады.

Осылайша, адамның тұлғааралық қарым-қатынасы-бұл адамның өмір бойы қалыптасатын шындықтың әртүрлі аспектілерімен жеке, таңдаулы, саналы байланыстарының тұтас жүйесі. Адам үнемі қосылатын макро - және микросоциумдар оның қажеттіліктерін, қызығушылықтары мен бейімділіктерін қалыптастыруға және көрсетуге әр түрлі ықпал етеді, ағзасының және ең алдымен жүйке жүйесінің ерекшеліктерімен тығыз байланыста әрекет етеді.

Мектеп оқушыларының тұлғааралық қарым-қатынасын қалыптастыру мәселесі кәсіби және педагогикалық іс-әрекеттің басты бағыты болып табылады, өйткені мектеп міндеттерін шешу барысында мұғалімдермен, құрдастарымен тұлғааралық қатынастарды құру мүмкіндігі мектептегі сәттіліктің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазіргі уақытта мектеп оқушыларының тұлғааралық қатынастарын қалыптастыру мәселесі халықтың едәуір көші-қонына, қалалардағы халықтың өсуіне және, тиісінше, білім беру жүйесіндегі көпұлтты ұжымдардың көбеюіне байланысты жаңа тұрпатқа ие болуда. Психологтардың

зерттеулері жасөспірімнің жалпы жас ерекшеліктеріне байланысты тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудағы маңызды орнын, сондай-ақ жеке тұлға қалыптасатын жаңа әлеуметтік жағдайды негіздейді.

Әсіресе жолдастармен қарым-қатынас мәселесі жасөспірімдік шақта өткір қабылданады. Осы саладағы кез-келген бұзушылық, әдеттегі үйреншікті жағдайды нақты немесе жалған жоғалтуды жасөспірім трагедия ретінде қабылдайды. Бұл білім берудегі инновациялық процестерді басқару нәтижелеріне әсер ететін жасөспірімдердің тұлғааралық қатынастарын психологиялық-педагогикалық түзету жолдарын зерттеудің маңыздылығын, қажеттілігін дәлелдейді. Жасөспірімдердің тұлғааралық қатынастарын психологиялық-педагогикалық түзету құзыреттілігі білім берудегі инновациялық қызметке дайындықтың жеке аспектілерін құрайды [4, б.9].

Жасөспірімдік шақта тағы бір жиі кездесетін мәселенің бірі – ол оқушылардың өздерін жалғыз сезінуі. Жалғыздық жағдайы алғаш рет жасөспірімдік шақта өте айқын көрінеді. Бұл жағдай жасөспірімдерге тән әлеуметтік қажеттіліктердің кеңеюімен байланысты.

Олардың ішінде:

- маңызды тұлғааралық қатынастарды орнату қажеттіліктері;
- достықты кеңейту, әртүрлі әлеуметтік статустары мен тәжірибесі бар адамдармен танысу қажеттіліктері;
- түрлі әлеуметтік тәжірибелерге қатыстысу, мойындау, қабылдану қажеттілігі, түрлі әлеуметтік топтарға енуге ұмтылу.

И.С.Кон өтпелі жаста жалғыздық пен оқшалану сияқты ұғымдардың мазмұны туралы ойлары өзгеретінін жазды. Балалар әдетте оларды физикалық жағдайдың бір түрі ретінде түсіндіреді («айналада ешкім жоқ»), ал жасөспірімдер бұл сөздерді психологиялық мазмұнмен толтырады, оларға тек теріс емес, сонымен қатар оң мағына береді [8, б.21].

Шетелдік сауалнамалардың (Т. Бренан, 1980; Э. Остров и Д. Оффер, 1980) және клиникалық зерттеулердің деректері көрсеткендей, жеткіншектер мен жасөспірімдер үлкен жастағы адамдарға қарағанда жиі өздерін жалғыз сезінеді екен [8, б.47].

Жеткіншектік жастағы тұлғаның қалыптасуында кездесетін қиындықтармен байланысты жалғыздық сезімі жасөспірімдерді өз құрдастарымен тығыз қарым-қатынасқа түсуге қатты же-

телейді, солардың ортасында олар ересектердің бере алмағандарын табуға үміттенеді, ол – эмоционалдық жылулық, зерігуден құтылу, өзінің маңыздылығын мойындату.

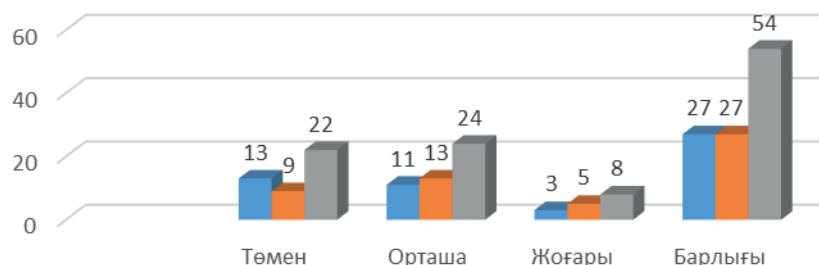
«Жасөспірімнің басты қажеттіліктерінің бірі – қарым-қатынасты қайта бағдарлау: ата-ана, мұғалім және жалпы үлкендерді өзімен жасты құрдастарға ауыстыру». Осыдан жасөспірімдер бұрын отбасынан алатын қолдауды енді құрдастары мен әлеуметтік байланыстардан, жаңа тұлғааралық қарым-қатынастардан іздейді [8, б.53].

Осыған байланысты біз өз зерттеуімізде жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынастар проблемаларын жан-жақты зерттеуге тырыстық. Мақаламызда зерттелініп отырған жасөспірімдердің арасында осы жалғыздық сезімі бар оқушыларды анықтауға аса мән бердік. Өйткені бұл өте қауіпті жағдай, жалғыздық сезімі, ересектердің, оның ішінде ата-аналардың балаларының жағдайын түсінбеу, оларға қолдау көрсетпеу, өз проблемаларымен жалғыз қалуы, ешкіммен бөлісе алмауы, айналысындағы адамдарға сенімсіздігі, өзіндік бағалаудың төмендігі т.б. көбіне ауыр жағдайға әкелуі әбден мүмкін.

Біз зерттеліп отырған 8 сынып оқушылары арасында аталған проблеманы анықтау үшін бірнеше әдістерді қолдандық, осы мақалада «Д. Расселл мен М. Фергюсонның жалғыздықтың субъективті сезіну деңгейін диагностикалау» әдісі бойынша жұмысымызбен бөліскелі отырмыз [9]. Пандемияға байланысты оқушылар онлайн оқып жатқанына байланысты сауалнаманы да онлайн өткіздік. Оқушылар, мұғалімдер мен ата-аналардың басым көпшілігі белсенді қатысуға тырысты. Барлығы 8 «А»; 8 «Б» сыныптарынан 54 оқушы қатысты. Сауалнама 20 сұрақтан тұрады, онда бірқатар мәлімдемелер ұсындық. Әрқайсысын рет-ретімен қарастырып, «жиі», «кейде», «сирек», «ешқашан» деген төрт жауаптың көмегімен оқушылар өз өміріне қатысты олардың орын алу жиілігі тұрғысынан бағалады. Таңдалған опцияны «+» белгісімен белгіледі. Нәтижелерді өңдеуде жауаптардың әр нұсқасының саны есептелінді. Жауаптардың қосындысы «жиі» - үшке, «кейде» - екіге, «сирек» - бірге және «ешқашан» - 0-ге көбейтілді. Алынған нәтижелерді қосу арқылы шығардық. Жалғыздықтың жоғары деңгейі 40-тан 60 балға дейін, 20-дан 40 балға дейін - жалғыздықтың орташа деңгейі, 0-ден 20 балға дейін жалғыздықтың төмен деңгейі.

Жүргізілген сауалнаманың нәтижелері төмендегі диаграммада келтірілген.

Д. Расселл мен М. Фергюсонның жалғыздықты субъективті сезіну деңгейінің диагностикасы

■ 8a ■ 8b ■ Барлығы

Сурет 1. Д. Расселл мен М. Фергюсонның жалғыздықты субъективті сезіну деңгейін диагностикалау әдісі бойынша оқушылардан алған сауалнаманың нәтижесі

Алынған нәтижелер бойынша біз 8 сынып жасөспірімдері арасында жалғыздықты сезінудің төмендегідей деңгейін анықтадық:

- зерттеуге қатысқан 8 «А» сыныптың 27 оқушысының 13(48,1%) баланың жалғыздықты сезіну деңгейі төмен болып шықты, 11 (40,7%) оқушының жалғыздықты сезіну деңгейі орташа және 3 (11,2%) деңгейі жоғары, бұлардың балл салмағы 40 пен 45 аралығында;

- ал 8 «Б» сыныбының сынаққа қатысқан 27 оқушының 9 (33,4%) деңгейі төмен – балдар саны 7 мен 18 аралығында; 13 (48,1%) оқушының жалғыздықты сезіну деңгейі орташа, ал 5 (18,5%) оқушының деңгейі жоғары болды.

Жалпы алғанда зерттеуге қатысқан 54 жасөспірімнің 22-нің (40,7%) жалғыздықты сезіну деңгейі төмен, 24 (44,4%) жалғыздықты сезіну деңгейі орташа, ал 8 (14,9%) баланың деңгейі жоғары. Жалғыздықты сезіну деңгейі жоғары оқушылардың үшеуі қыз баласы, ал бесеуі – ұл. Бұлардың арасында үш баланың деңгейін анықтау балл сандары өте жоғары: 52-57 аралығында.

Осы сауалнаманың негізінде біз оқушылардың арасында «маған басқалармен тілдесу жетпейді», «мені ешкім түсінбейтіндей сезінемін», «мен өзімді жалғыз сезінемін», «менің әлеуметтік қатынастарым мен байланыстарым үстіртін», «маған достар табу қиын» деген сұрақтарға «жиі» деп жауап берген оқушылар санының көп болуы бізді алаңдатты. «Айналада адамдар бар, бірақ олар менімен емес», «мені қоршаған адамдар менің мүдделерім мен идеяларыма қосылмайды», «менің сөйлесетін ешкімім жоқ», «мен қазір ешкіммен жақын емеспін» деген сұрақтарға «кейде» деп жауап берген балалар саны да көп болды.

Осыған қарағанда жасөспірімдер арасында тұлғааралық қатынас орнатуда оларды қоршаған ересек адамдардың мұндай проблемалардың орын алуы туралы беймәлім екенін түсіндік.

Бір қарағанда анау айтқан проблема жоқ сияқты болып көрінгенмен, өйткені екі сынып бойынша зерттеуге қатысқандардың саны бо-

йынша жалғыздықты сезінудің жоғары деңгейі 54 баланың тек 8 –нде анықталды, алайда біз олай ойламаймыз, ол санның артпауына кім кепіл? Ал осы сегіз баланың арасынан осы проблеманың ушығып, психологиялық ауытқушылыққа немесе аяғы қайғы-қасіретке ұшарумауына ешкім кепілдік бере алмайды.

Осы сауалнамамен қатар біз оқушыларға бір-қатар мәлімдемелерді дәйекті түрде қарастыру және жауаптардың бірнеше нұсқаларының көмегімен олардың көріністерін бағалауды ұсындық. Жасөспірімдердің өздерінен жалғыздықтың себептерін білу және сол арқылы өзін жалғыз сезінетіндерге көмектесу үшін біз оларға бірқатар сұрақтарға жауап беруді ұсындық [10].

Содан бірнеше жауаптарды ұсынамыз:

1. Жалғыздық дегеніміз не?

Жалғыздық — бұл:

- қоғамнан, ұжымнан, адамдардан алыстықты сезіну;
- достары мен жақындарының болмауы;
- сен кез келген нәрсе туралы ойлай аласың, саған ешкім кедергі жасамайды, бірақ кейде жалғыздық ауыр;
- басқа адамдарға қажет болмау сезімі;
- қалыпты құбылыс;
- зерігу, көңіл-күйдің болмауы;
- сөйлесетін ешкім жоқ;
- сені ешкім жақсы көрмейді және сен ешкімге керек емес сезімі;
- ешкімді көргің келмейтін, реніш сезімі бар кез;
- қоршаған ортамен қарым-қатынас мүмкіндігінің жоқтығы;
- қиын болған кезде және қайғысын бөлісетін ешкім жоқ;
- адам үнемі жалғыз болғанда;
- достар болмаған кезде;
- адам өзінің проблемаларымен жалғыз күресетін психологиялық жағдай;
- адам жалғыз болғысы келгенде;
- ешкімді көргісі келмей, оқшалану кезі.

Кесте 1 – Адамға жалғыздық қажет пе, қалай ойлайсыз?сауалнамасының нәтижесі

Сынып жауаптар	Иә	Жоқ	Әр кезде әр қалай	Кейде
8 «А» 27 оқушы	29,6%	40,7%	22,2%	7,5%
8 «Б» 27 оқушы	37,0%	33,3%	11,1%	18,6%

3 Қандай адам жалғыз болады?

Жалғыз болуы мүмкін:

- үнсіз адам;
- қызықсыз, өйткені онымен ішің пысады;
- бақытсыз;
- ұқыпсыз;
- өзін-өзі төмен бағалайтын;
- мұның бәрі әлеуметтік ортаға және жағдайға байланысты;

- дөрекі, өйткені басқа адамдар онымен сөйлескісі келмейді;
- өте қарапайым, ұялшақ, өйткені кейде бірінші қадамды өзің жасауың керек;
- тұйық;
- бұзақы, басқаларды сыйламайтын;
- барлығы, өйткені әркімде жалғыздық кезеңі болады;
- өзімшіл;

- кез келген.
- жалғыз болғысы келетін адам;
- мінезі нашар;
- ерекше табиғатқа ие;
- қиялшыл;
- төзімді емес, өзіншіл адам.

Оқушылардың 40% - ы жағдайға байланысты кез-келген адам жалғыз бола алады деп санайды немесе жалғыз болғысы келеді. Кейбір оқушылардың теріс қылықты, нашар мінез-құлықты адамдар ғана жалғыздыққа ұшырайды деп ойлайтындары анықталды. Сондай-ақ, оқушылар жалғыз адамның жағымсыз қасиеттерден басқа жағымды жақтары болуы мүмкін екенін де айтады.

Кесте 2 – «Сіз жалғыздыққа қалай қарайсыз?» сауалнамасының нәтижесі

Сынып жауаптар	Оң	Теріс	Әр кезде әр қалай
8 «А»	18,5%	37,0%	44,5%
8 «Б»	29,6%	25,9%	44,5%

Осы жауаптарды талдағаннан кейін, жасөспірімдердің жалғыздыққа деген көзқарастарының әртүрлі екенін көруге болады.

Кесте 3 - Сіз жалғыздық сезімін бастан өткердіңіз бе? сауалнамасының нәтижесі

Сынып Жауаптар	Иә	Жоқ	Кейде
8 «А»	44,4%	40,7%	14,9%
8 «Б»	48,1%	22,2%	29,7%

Біз соңғы сұраққа жауап алған кезде, жасөспірімдердің көпшілігінде жалғыздықтың белгілі бір тәжірибесі бар екенін түсіндік.

Бұл біздің жасөспірімдер арасында тұлғааралық қарым-қатынасты зерттеуіміздің бір ғана қыры, бұдан басқа да біз түрлі сауалнамалар алып, оқушылардың сыныптастарына деген көзқарастары, қарым-қатынастары, өзін-өзі тану, «қауіпті топқа» жататын жасөспірімдерді анықтауға бағытталған сауалнамалар алып, олардың құрдастары, сыныптастары, қоршаған орталарында өзара қарым-қатынас жасаудағы проблемаларды анықтауға тырыстық.

Бұл мақалада біз тек жасөспірімдердің жалғыздық деңгейін анықтау бойынша жүргізілген жұмысқа тоқталып отырмыз. Ендігі кезекте біздің мақсатымыз жүргізілген зерттеулер нәтижелеріне сүйеніп, жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынасын дамыту, қалыптастыруды педагогикалық-психологиялық қолдау, сүйемелдеу бағдарламасын құру. Бұл бағдарламада біз жасөспірімдердің жалғыздықтан шығуға, өзінің ортасында орнын табуға, дос табуға, жасқаншақтықтан арылуға, өзіндік бағалауын арттыруға бағытталған түрлі жаттығулар, тренингтер, ойындар т.б. жоспарлайтын боламыз.

Қорыта келе, әр адам дара және ерекше; әркімнің жеке басының бостандығы бар, және әркімнің өз қалауы мен қажеттіліктері бар мұның бәрін қабылдау және құрметтеу керек. Адамның қарым-қатынасы – бұл өте нәзік және осал, бірақ сүйіспеншілікке, құрметке және өзара түсіністікке негізделген шынайы тұлғааралық қатынастар осы нәзіктік пен осалдықты қорғауға, сақтауға және құрметтеуге тұрарлық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бактыбаева К.С. Психолого-педагогическое сопровождение подростков группы риска.: дис... канд. пед. наук:13.00.01/ Бактыбаева Кулизат Сагынғалиевна. – Тараз., 2018. – 183 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений. - М.: Просвещение, 1984. - 325 с.
- Непомнящая Н.И. Психодиагностика личности: теория и практика: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Н.И. Непомнящая. – Москва: Владос, 2001. – 192 с. – (Учебное пособие для вузов)
- Долгинова О.Б. Одиночество и отчужденность в подростковом и юношеском возрасте Автореф. дис. ... канд. психол. наук. СПб., 1996. 18 с.
3. Голубев Г.Г. Психология межличностных отношений. Формирование личности в коллективе. М.: Высшая школа, 2011. 128 с.
4. Аникеев Н.П. Психологический климат в коллективе. М.: Просвещение, 2009. 319 с.
5. Кон И.С. Психология ранней юности. М., Просвещение, 1989. 256с.
6. <https://psycabi.net/testy/607-test-na-odinochestvo-metodika-sub-ektivnogo-oshchushcheniya-odinochestva-d-rassela-i-m-fergyusona>
7. <https://kapotnya.mskobr.ru/files/%20D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%87%D0%5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf>

REFERENCES:

1. Baktybaeva K.S. Psihologo-pedagogicheskoe soprovozhdenie podrostkov gruppy riska.: dis...kand. ped. nauk:13.00.01/ Baktybaeva Kulizat Sagyngalievna. – Taraz., 2018. – 183 s.
2. Vygotskij L.S. Sobranie sochinenij. - M.: Prosveshchenie, 1984. - 325 s.
3. Nepomnyashchaya N.I. Psihodiagnostika lichnosti: teoriya i praktika: uchebnoe posobie dlya

studentov vysshih uchebnyh zavedenij / N.I. Nepomnyashchaya. – Moskva: Vados, 2001. – 192 s. – (Uchebnoe posobie dlya vuzov)

4. Dolginova O.B. Odinochestvo i otchuzhdennost' v podrostkovom i yunosheskom vozraste Avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk. SPb., 1996. 18 s.

5. Golubev G.G. Psihologiya mezhlichnostnyh otnoshenij. Formirovanie lichnosti v kollektive. M.: Vysshaya shkola, 2011. 128 s.

6. Anikeev N.P. Psihologicheskij klimat v kollektive. M.: Prosveshchenie, 2009. 319 s.

7. Kon I.S. Psihologiya rannej yunosti. M., Prosveshchenie, 1989. 256s.

8. <https://psycabi.net/testy/607-test-na-odinochestvo-metodika-sub-ektivnogo-oshchushcheniya-odinochestva-d-rassela-i-m-fergyusona>

9. <https://kapotnya.mskobr.ru/files/%20%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf>

Сведения об авторах:

Бактыбаева Кулизат Сагынғалиевна – кандидат педагогических наук, и.о.доцента кафедры «Педагогические науки», Международный казахско-турецкий университет имени Ясави, г.Туркестан, проспект Б.Саттарханова 29, 8 707 5477600, e-mail: kuli_66@mail.ru

Мырзақұл Гульзат Аскарарвна – магистрант, Международный казахско-турецкий университет имени Ясави, г.Туркестан, проспект Б.Саттарханова 29, 8 747 4750064 e-mail: g.myrzakul@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Бақтыбаева Кулизат Сағынғалиқызы – Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогикалық ғылымдар кафедрасының доцент м.а., Түркістан қаласы, Б.Саттарханов даңғылы 29, 8 707 5477600, e-mail: kuli_66@mail.ru

Мырзақұл Гүлзат Асқарқызы - Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, магистрант, Түркістан қаласы, Б.Саттарханов даңғылы 29, 8 707 5477600, e-mail: g.myrzakul@mail.ru

Information about the authors:

Baktybayeva Kulizat Sagyngalievna - Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, B. Sattarkhanov Avenue 29, e-mail: kuli_66@mail.ru

Myrzakul Gulzat Askarovna - Master Student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, B. Sattarkhanov Avenue 29, e-mail: g.myrzakul@mail.ru

УДК 37:001.32

М.Ж. ӨМІРЗАҚОВА^{1*}, Е. СЕМИНАР²

¹²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан
(*E-mail: mira_29.95@mail.ru)

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Мақала қашықтықтан оқытылатын сабақтарды ұйымдастыру ерекшеліктеріне арналған, сондай-ақ онлайн сабақтарды құру үрдісінде электрондық білім беру тұғырлары мен ресурстарының маңызы сипатталған. Электронды оқу платформалары мен ресурстарды практикада пайдаланудың негізгі бағыттары анықталған.

Кілт сөздер: қашықтықтан оқыту, электронды білім беру ресурстары, онлайн конференция.

СПОСОБЫ АКТИВИЗАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ ЭЛЕКТРОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена значению электронных образовательных ресурсов в процессе создания дистанционных уроков и особенностям их организации. Определены основные направления использования электронных образовательных платформ и ресурсов на практике.

Ключевые слова: электронная образовательная платформа, электронный образовательный ресурс, онлайн конференция.

WAYS TO INCREASE STUDENTS ' ACTIVITY THROUGH ELECTRONIC EDUCATION IN THE CONTEXT OF DISTANCE LEARNING

Annotation. The article is devoted to the importance of electronic educational resources in the process of creating distance lessons and the peculiarities of their organization. The main directions of using electronic educational platforms and resources in practice have been determined.

Keywords: electronic educational platform, electronic educational resource, Online conference.

Кіріспе

Дүниежүзін дүр сілкіндірген пандемияға байланысты еліміздегі орта, орта арнайы және жоғарғы білім беру жүйесін жаппай қашықтықтан оқытуға орта мектепте жалпы географиялық пәндерді оқыту барысында оқушыларға білім беру, оқу нәтижелерін бағалау құралы ретінде заманауи электронды білім беру ресурстарының маңыз артты.

Сандық Қазақстан бағдарламасының талаптарының бірі заманауи электронды білім беру ресурстарының мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып оқушылардың өз бетімен білім алу дағдыларын қалыптастырып, танымдық белсенділіктерін арттыру, қашықтықтан оқыту технологиясын енгізу.

География пәнін қашықтықтан оқыту барысында оқушыларға негізгі теориялық түсініктерді меңгертуде «ZOOM онлайн конференция», «bilimland», «оріq kz», «daryn.kz» білім беру тұғырлары өзінің тиімділігін көрсетті. Жоғарыда аталған білім беру тұғырларының ішінде мұғалімнің өзі дайындаған оқу материалдарын ұсынуға, негізгі түсініктердің мазмұнын ашатын интербелсенді бейнематериалдарды ұсынуға оқушылар-

мен кері байланыс орнатуда, өзекті жағдайлар тудырып бірлесіп шешуде ZOOM онлайн конференцияның мүмкіндігінің зор екенін көрсетті.

Қашықтықтан білім беру жағдайында интернетті пайдаланып тақырыптың мазмұнына сәйкес білім алушылардың оқу материалдарын меңгеру деңгейін тексеруде жер бедерінің сандық үлгісіне қажетті бастапқы мәліметтерді беретін бағдарламаларының маңызы зор. Осы орайда жер бедерін сандық картаға түсіруден мысал қарастырайық.

Нәтижелер мен талқылаулар.

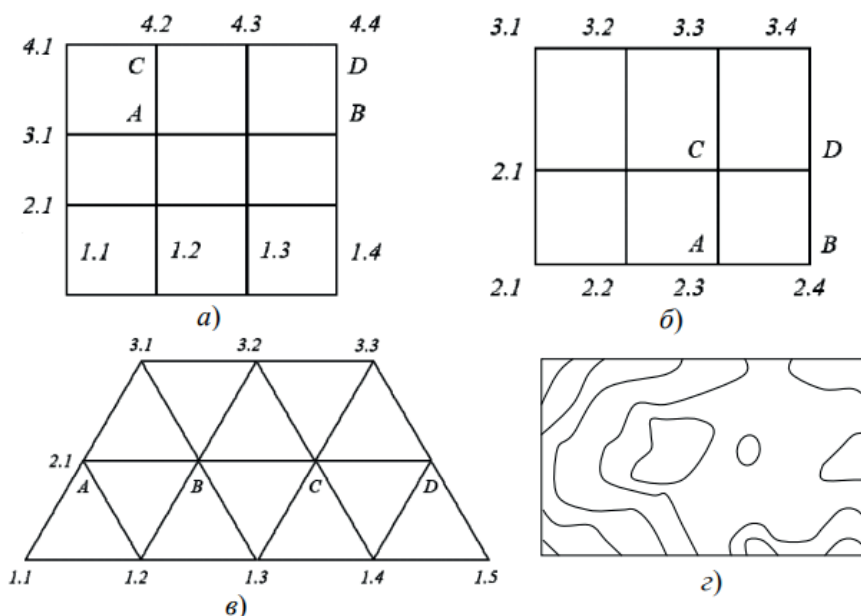
Геоақпараттық жүйелер түсінігімен геоақпараттық технологиялар түсінігі тығыз байланысты. Бұл – ақпараттық технологиялардың географиялық ұйымдастырылған ақпараттарды өңдеуі. Негізгі геоақпараттық жүйелердің ерекшеліктері, оның басқа автоматтандырылған ақпараттық жүйелердің артықшылықтарын салыстырудағы оның геоақпараттық негіздемесінің бар болуын анықтайды. Яғни, сандық карталар, жер беті жайындағы қажетті ақпаратты беріп отырады. Осының барлығы жоба ретінде қарастыруға болады.

Геоақпараттық жобаларды (GIS project) іске асыру ГАЗ жасау ұғымын қамтиды және оның төмендегідей кезеңдері көрсетіледі. Жоба алдындағы зерттеулер (feasibility study), соның ішінде қолданушының талаптарын (user requirements) және ГАЗ қолданылатын бағдарламалық құралдардың қызметтік мүмкіндіктерін зерттеу, техникалық-экономикалық негіздеме, «шығын/табыс» (costs/benefits) қатынасын бағалау; ГАЗ жүйелік жобалау (GIS designing), соның ішінде тәжірибелік жоба (pilot-project) кезеңі, ГАЗ дайындау (GIS development); оны үлкен емес территориялық бөлікте немесе тестік учаскіде (test area) тестілеу, тәжірибелік үлгі немесе прототип (prototype) жасау; ГАЗ (GIS implementation) пайдалануға және қолданысқа енгізу [Жаксыбаева, Р.Г., 2014, б. 103-109].

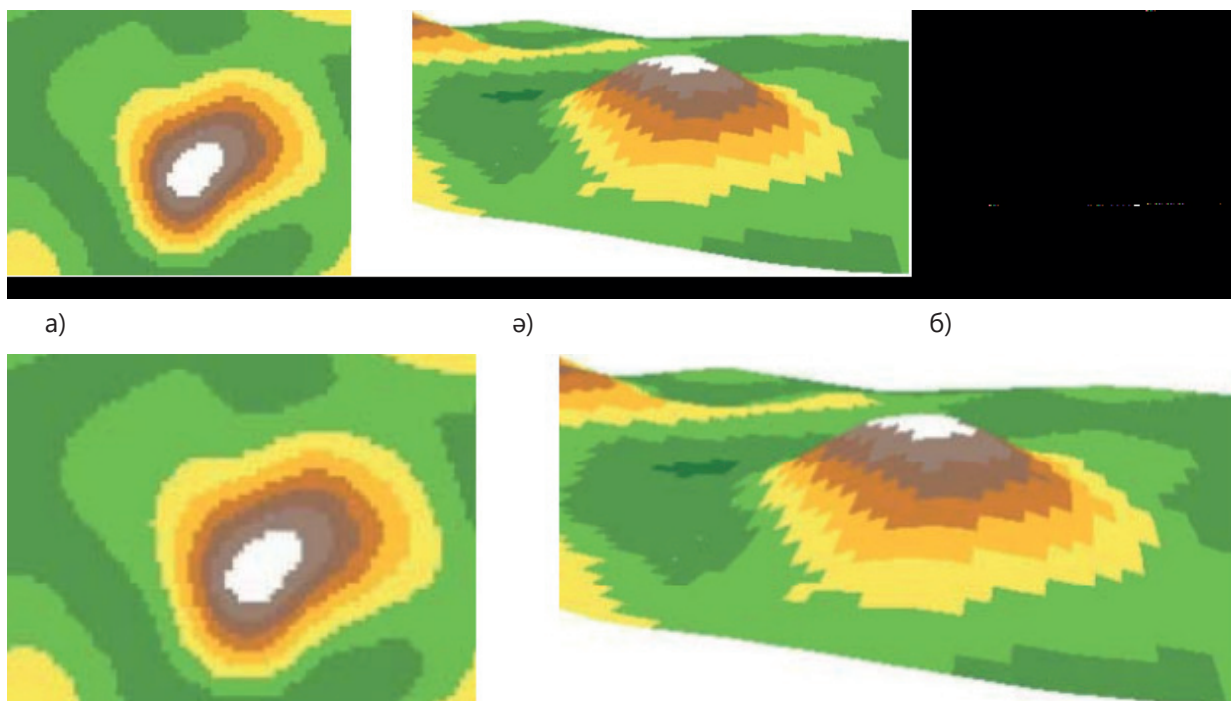
Қазіргі ГАЗ заманауи ақпараттық технологиялардың алдыңғы қатарлы құрылғыларына жатады. Бір жағынан автоматтандырылған әдістерді қосады, ал екінші жағынан мәліметтерді өңдеу және ұйымдастырумен ерекшелінеді. Олар геоақпараттық жүйелерді көп мақсатты және көп көріністі жүйе ретінде анықтайды. Географияда жергілікті жер бедерін үлгідеу тәсілі оның сипатына, үлгі ауқымына, қолданбалы есептер шешілетін жер бедерін ұсынудың талап етілетін дәлдігіне байланысты болады. Жер бедерінің сандық көрінісінің ең кең тараған тәсілдері: – векторлық сызықтар (көлденең немесе тең немесе тең емес қадаммен өзге де оқшауламалар); – жер бетінің биіктігінің тұрақты матрицалары (тұрақты немесе матрицалық үлгі) (тұрақты торда квадраттардың, тікбұрыштардың немесе үшбұрыштардың көрінісі, оның тораптарында биіктік мәндері берілген кезде); – векторлық сызықтар (көлденең немесе тең немесе тең емес қадаммен өзге де

оқшауламалар); – тұрақты матрицалар (тұрақты немесе матрицалық үлгі). бұдан әрі-тұрақты биіктік матрицасы немесе тұрақты үлгі. Ағылшын тілінде тұрақты квадрат торы GRID деп аталады, сондықтан орыс әдебиетінде жиі "грид" сөзі қолданылады [Берлянт А.М., 2002, 336 с.].

Есептеу тәсілі бойынша тор тораптарының арасындағы өріс деңгейлерінің мәндерін тор және ұяшықты торлар ажыратады. Олардың біріншісінде мұндай мәндер көрші нүктелердегі биіктіктердің мәндері бойынша интерполяцияланады, екінші үлгі нүктелерді биіктіктің тұрақты мәні бар ұяшықтар орталықтары ретінде қарастырады [Маликов Б.Н., 2002, 92 с]; –тұрақты емес, tin – үлгі (tin – Triangulated Irregular Network) деп аталатын, ол бойынша үздіксіздік сызықтарын (бұдан әрі-тұрақты емес триангуляциялық желі) ескере отырып триангуляция жүргізілген биіктік белгілері бар нүктелердің кейбір жиынтығын қамтитын. Тұрақты матрица түрінде жер бедерін көрсетудің кемшілігі координаталық тордың (матрица нүктелерінің) жер бедерінің құрылымына сәйкес келмеуі болып табылады. Мұнда цифрлық үлгінің барлық нүктелерінің теңдігі (басқаша айтқанда, жер бедерінің үздіксіздігі және бірқалыпты болуы болжанады) болжанады және тальвегтер мен су бөлу желілеріндегі, беткейлердің майыстарындағы жер бедерінің ерекше, ең нүктелерін елемей мүмкіндігіне жол беріледі. Осыған байланысты тордың оптикалық қадамын таңдау мүтүсіндірмесі болып табылады, себебі оның ұлғаюымен сандық үлгінің қателіктері өседі, ал азаюмен деректер көлемі күрт өседі. 2.1, а, б), үшбұрыштар, көлденең (1-сурет. 2.1, в, г). - Сур. 2.2, 2.3 ЦМР бейнесінің тұрақты емес триангуляциялық және тұрақты үлгілері түріндегі мысалдары берілген [Берлянт А.М., 2002];

1-сурет. Жер бедерінің сандық үлгісіне қажетті бастапқы мәліметтерді ұйымдастырудың сызбасы: а) шаршы бойынша; б) тік бұрыштар бойынша; в) үш бұрыштар бойынша; г) горизонтальдар бойынша

2-сурет. Жер бедерінің тұрақты үлгісінің үшөлшемді бейнеленуі: а) тұрақты желі; Б) Жер бедерінің үшөлшемді бейнеленуі

Негізгі тұжырымдар:

Сабақтың құрылымдық элементтерінің бірі оқыту нәтижелеріне қол жеткізу үрдісін бағалайтын, күрделілік деңгейлері, ұсыну формалары әр түрлі бақылайтын және түзететін тапсырмалар болып табылады. Қашықтықтан білім беруге көшу жағдайында оқушылардың алған білімдері мен қалыптасқан іскерлік дағдыларын тестілік бақылау білімді меңгеру сапасын жедел тексеруді, қателерді тез арада түзету және олқылықтарды толықтыруға, түсініктерді қалыптастыру дең-

гейін жедел тексеруге, олардың оқыту нәтижелерінің ілгерілеу деңгейін анықтап, мониторинг жүргізуге көмектеседі.

Қашықтықтан оқыту барысында «ZOOM онлайн конференция», «bilimland», «орік kz», «daryn.kz» білім беру тұрларыөзінің тиімділігін көрсетті. Қалыптасқан жағдайларға сәйкес Қазақстан Республикасында білім беруді қашықтықтан оқытуға көшіру талаптарына сәйкес отандық электронды білім беру өнімдерін қалыптастырып одан ары жетілдіру қажеттігі туындады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Маликов Б.Н., Пошивайло Я.Г. Составление и подготовка к изданию карт и атласов с использованием компьютерных технологий: Монография. - Новосибирск: СГГА, 2002. - 92 с.
2. Жаксыбаева, Р.Г. Геодезиядағы ақпараттық жүйелер / Жаксыбаева Р.Г. // Наука и жизнь Казахстана. – 2004. – №2. - С.103-109
3. Берлянт А.М. Картография Учебник для вузов Электронный учебник - М.: «Аспект Пресс» 2002. -336с..

REFERENCES:

1. Malikov B.N., Poshivajlo YA.G. Sostavlenie i podgotovka k izdaniyu kart i atlasov s ispol'zovaniem komp'yuternyh tekhnologij: Monografiya. - Novosibirsk: SGGA, 2002. - 92 s.
2. Zhaksybaeva, R.G. Geodeziyadaғы ақпараттық zhүйeler / Zhaksybaeva R.G. // Nauka i zhizn' Kazahstana. – 2004. – №2. - S.103-109
3. Berlyant A.M. Kartografiya Uchebnik dlya vuzov Elektronnyj uchebnik - M.: «Aspekt Press» 2002. -336s.

Авторлар туралы мәлімет:

Өмірзақова Мирослава Жамбылқызы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті магистры, оқытушы, Ақтөбе қ., Қазақстан
 Семинар Еркегул - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті магистры, оқытушы, Ақтөбе қ., Қазақстан E-mail: mira_29.95@mail.ru

Сведения об авторах:

Умирзакова Мирослава Жамбыловна, магистр Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, преподаватель, г. Актобе, Казахстан

Семинар Еркегул - магистр Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, преподаватель, г. Актобе, Казахстан E-mail: mira_29.95@mail.ru

Information about the authors:

Umirzakova Miroslava Zhambylovna, Master of the Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, teacher, Aktobe, Kazakhstan

Seminar Yerkegul-Master of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, teacher, Aktobe, Kazakhstan E-mail: mira_29.95@mail.ru

УДК 364.65

Ж.Е САЛИМОВА^{1*}¹НАО Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
E-mail: zhuldyz.salimova@bk.ru**Т.Т. НУРЖАНОВА²**²НАО Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан

КОРРЕКЦИОННАЯ РАБОТА ПСИХОЛОГА НАД ПОДРОСТКАМИ, ПОДВЕРГШИМИСЯ ДОМАШНЕМУ НАСИЛИЮ

Аннотация. В статье раскрываются особенности проявления домашнего насилия по отношению к подросткам. Обоснована классификация домашнего насилия над подростками. Также определены существенные факторы проявления домашнего насилия. На основании рассмотрения проблематики домашнего насилия в статье охарактеризована целостная модель коррекционной работы психолога с подростками, которые подвержены домашнему насилию.

Ключевые слова: подростки, домашнее насилие, факторы проявления домашнего насилия, модель коррекционной работы психолога с подростками, психологическая помощь подросткам.

ПСИХОЛОГТЫҢ ОТБАСЫНДАҒЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҰШЫРАҒАН ЖАСӨСПІРІМДЕРМЕН ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдерге қатысты зорлық-зомбылық көріністерінің ерекшеліктері айқындалған. Жасөспірімдерге қатысты зорлық-зомбылық түрлері жіктеп көрсетілген. Сонымен қатар отбасындағы зорлық-зомбылықтың маңызды факторлары анықталған. Отбасындағы зорлық-зомбылық проблемасын қарастыру негізінде мақалада психологтың отбасылық зорлық-зомбылыққа бейім жасөспірімдермен жүргізетін түзету жұмыстарының тұтас моделі сипатталып көрсетілген.

Тірек сөздер: жасөспірімдер, тұрмыстық зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың көріну факторлары, психологтың жасөспірімдермен жүргізетін түзету жұмыстарының моделі, жасөспірімдерге психологиялық көмек.

CORRECTIONAL WORK OF A PSYCHOLOGIST ON ADOLESCENTS WHO HAVE BEEN SUBJECTED TO DOMESTIC VIOLENCE

Abstract. The article reveals the peculiarities of manifestation of domestic violence against teenagers. The classification of domestic violence against teenagers is justified. Significant factors of domestic violence were also identified. Based on the consideration of the problem of domestic violence, the article describes a holistic model of correctional work of a psychologist with adolescents who are subject to domestic violence.

Keywords: adolescents, domestic violence, factors of domestic violence, model of correctional work of a psychologist with adolescents, psychological assistance to adolescents.

Домашнее насилие над детьми подросткового возраста – интегральный вид насильственного явления в семье. Домашнее насилие над подростками является систематическим циклом издевательства и унижения в форме физического, словесного, эмоционально-волевого, духовного устрашения, преобразуя внушительный страх и безысходность. Домашнее насилие представляется распространённой формой проявления во всём мире.

О проявлениях домашнего насилия над подростками говорят в том случае, если действительные и характерные факты грубого и беспощадного обращения над подростками носят постоянный и повторяющийся случай проявления. Следует отметить что, при многообразных формах проявления насилия – физического, психологического, сексуального именно домашнее насилие носит обобщённый массовый характер проявления.

На сегодняшний день домашнее насилие является правилом, нормой в современном семейном обществе. Домашнее насилие в большей степени порождает образование нового насилия и современем становится естественной частью обыденной жизни многих людей. Образцы домашнего проявления насилия на сегодняшний день можно наблюдать даже по телевидению: социальные ролики, сериалы, фильмы. Проблематика домашнего насилия явственно наблюдается в промышленных, развитых странах [1. с.225].

Сегодня насилие над подростком признаётся многими исследователями и практиками как серьезное травматическое влияние на развитие личности и здоровье подростка.

Необходимо отметить, что в наибольшей степени жертвами домашнего насилия становятся:

- безнадзорно воспитывающиеся дети подросткового возраста, которые отвержены, неполучившие основного ухода, внимания и тепла со стороны родителей;

- категория бездомных детей подросткового возраста;

- подростки, воспитывающиеся в условиях тотального подчинения, неумеющие выставлять личностные границы и не способные сопротивляться насильственным проявлениям;

- подростки, имеющие нервно-психические расстройства личности;

- дети подросткового возраста в силу своей беспомощности и незащитности [2. с.64].

Также целесообразно обосновать классификацию домашнего насилия над подростками;

- насилие, носящее явный или скрытый характер проявления;

- временное воздействие происшествия домашнего насилия;

- длительность происшествия домашнего насилия – подразумевает именно систематическое проявление, которое может длиться годами.

Можно также охарактеризовать детерминирующие факторы проявления домашнего насилия над подростками:

- неполная семья;

- многодетная семья;

- низкий уровень дохода семьи;

- неопределённый трудовой статус семьи;

- нехватка или отсутствие социальной помощи от государства;

- самоутверждение одного из взрослых за счёт унижительного, жестокого обращения по отношению к подросткам;

- стремление одного из членов семьи научить уму-разуму путём наказания;

- стремление взрослых в семье в получении психологической разрядки путём насилия над подростками [3. с.38].

В наибольшей степени психологическими и поведенческими и указательными индикато-

рами домашнего насилия является девиантное поведение подростков. Домашнее насилие зачастую преобразуется в форму воспитательной меры поддержания дисциплины подростков и обучения социальному поведению.

Также существует культурная традиция домашнего насилия, которая подразумевает наказание с помощью предметных средств: ремня, розги, палки. Именно поэтому домашнее насилие над подростками является часто встречаемой и обычной практикой в семьях.

Существенная проблема домашнего насилия над подростками показывает нам взаимообусловленность применения психологических, физических мер наказания, тем самым формируя, неодобряемые обществом формы поведения у подростков.

Целесообразно также отметить значимые поведенческие нарушения подростков, подвергшихся домашнему насилию:

- агрессивное, асоциальное поведение;

- конфликтность подростков;

- демонстративное неповиновение подростков;

- правонарушительное поведение подростков [4. с.192].

Проблема поведенческих нарушений подростков показывает нам, что главные, характерные модели такого поведения подростков приобретают, будучи, воспитываясь семье, а также в тесном взаимоотношении со сверстниками.

Именно по этой причине применение домашнего насилия над подростками способствует формированию агрессивному поведению и созданию неконтролируемых, негативных взаимоотношений в семье. Подростки, которые подвержены домашнему насилию в дальнейшем могут проявлять агрессивное поведение в обществе, тем самым быть склонны к асоциальному, жестокому поведению.

Отметим симптоматические проявления у подростков, подвергшихся домашнему насилию:

- чрезмерная уступчивость подростков;

- отсутствие сопротивления в ходе жестокого обращения;

- негативное отношение к критике, замечаниям;

- проявление девиантного поведения, путём агрессивности, жестокости, воровства;

- периодическое скрывание следственных причин повреждений, травм от насильственных проявлений;

- чувство одиночества и постоянного страха;

- копирование внешних поведенческих жестких проявлений взрослых.

Как отмечают специалисты, для минимизации психологических последствий пережитого насилия недостаточно того, чтобы подростка только перестали унижать, бить, важно оказывать ему психологическую помощь психологом

для отработки травматических переживаний [5. с.6].

Формирование организационной, полноценной защиты подростков от проявления домашнего насилия предусматривает выявление семейного неблагополучия, а также создание модели коррекционной работы. Следует отметить, что в психологической практике по оказанию помощи подросткам, подвергшимся домашнему насилию могут быть включены в работу не только психологи, но и педагоги, или специализированный центр помощи детям и семье. В свою очередь, психологи помогают лучше и эффективнее воздействовать на результаты оказания помощи подросткам, пострадавшим от домашнего насилия.

На основании рассмотрения сущности понятия насилия, проблематики, основных факторов проявления домашнего насилия над подростками целесообразно охарактеризовать коррекционную работу психолога. В первую очередь необходимо отметить цели и задачи психолога в процессе коррекционной работы.

Значимой целью коррекционной работы

психолога над подростками, подвергшимся домашнему насилию, является именно уменьшение и устранение травматических страхов и переживаний

Основные задачи психолога в процессе коррекционной работы над подростками:

1. Ликвидация у подростков чувств бессилия, вины и стыда.

2. Способствовать укреплению и формированию чувств собственной значимости.

3. Формировать у подростков позицию самоопределения путём восприятия и развития собственного образа Я.

4. Формирование и развитие новых поведенческих моделей.

5. Способствовать решительному взаимодействию с окружающими людьми, непосредственно уменьшая чувство страха у подростков.

Исходя из выше охарактеризованных целей и задач психолога, нами сформулирована и охарактеризована модель коррекционной работы над подростками, подвергшимся домашнему насилию. (Рисунок 1).

Рисунок 1. Модель коррекционной работы психолога

Консультирование – метод разговорной терапии является эффективным методом работы с подростками, подвергшимся домашнему насилию. В процессе консультирования согласовываются три основных направления:

– деятельностная работа с мыслительными операциями подростков;

– деятельностная работа непосредственно с эмоционально-волевой лабильностью подростков;

– деятельностная работа с поведенческой реакцией подростков.

Консультирование в данном случае необходимо проводить в игровом формате для того,

чтобы создавать и усиливать у подростков чувство защищённости, безопасности и уверенности. В процессе консультирования подростков наиболее важным является установление контакта между психологом и подростком, акцентируя внимание на проявлении заботы о подростке [6.с.320].

В свою очередь, подросток будет любыми способами проверять, насколько точно психолог проявляет заботу о нём. В процессе консультирования психологу важно понять и выяс-

нить чувственные сопереживания подростков. Именно поэтому важно внедрять и использовать психологам технику активного слушания, предоставляя подростку обратную связь, путём предположительных утверждений о том, какие насущные проблемы, сопереживания его беспокоят больше всего.

Особо важные рекомендации, которых нужно придерживаться при консультировании подростков: (Рисунок 2).

Рисунок 2. Рекомендации при консультировании подростков

Индивидуальная работа психолога целенаправленна на коррекцию и предотвращение отрицательного влияния, пережитого подростком в отношении домашнего насилия, влияющее на их целостное развитие.

Индивидуальная работа психолога с подростками подразумевает в себе такие компоненты как:

- оценивание психического уровня развития подростков;

- внедрение и использование методов коррекции личностно-ориентированной дисгармонии и социально-поведенческой дезадаптации подростков;

- определение и мобилизация основных методов направления в развитии личности подростков;

- включение в процесс индивидуальной работы других членов семьи, с целью оказания психологической поддержки.

В индивидуальной работе с подростками, подвергшимися домашнему насилию целесообразно также использовать психодиагностические методики: «Кинетический рисунок семьи», шкала тревожности Д.Ж. Тейлор, методика определения нервно-психической устойчивости детей «Прогноз» и т. д.

Очень важно целесообразно и правильно ор-

ганизовать индивидуальную работу с подростками. Психологу необходимо знать и конструировать специфику работы в данном направлении. Необходимо отметить, что на сегодняшний день индивидуальная работа психолога с подростками, подвергшимися домашнему насилию, требует внедрения новых методов психологической, социальной помощи, для того, чтобы лучше воздействовать на психоэмоциональное развитие в организации построения психологической, коррекционной работы с детьми подросткового возраста.

Групповой психологический тренинг ориентирован на социализации подростков в обществе. Также групповой психологический тренинг позволяет формировать у подростков адекватные взаимоотношения с другими участниками. Целью группового психологического тренинга является помощь подросткам в развитии устойчивого самоконтроля, поведенческим нормам в социальном обществе.

Необходимо выделить основные задачи группового психологического тренинга:

- коррекция проявления агрессивного поведения по отношению к окружающим людям;
- разбор психотравмирующей ситуации;
- осознание психоэмоциональной сферы подростков;

- погружение подростков в атмосферу доверительных отношений;
- формирование у подростков позитивной позиции к окружающей действительности;
- организация системной психологической поддержки подростков в группе.

Для того чтобы эффективно организовать проведение группового психологического тренинга, необходимо владеть важной информацией о подростках:

- внутрисемейные отношения;
- личностные особенности развития;
- уровень особенностей раннего развития подростков.

При правильной организации группового психологического тренинга в дальнейшем будут определены личностные границы каждого участника группы, положительные моменты группового взаимоотношения между участниками. Таким образом, метод группового психологического тренинга позволит подросткам повысить свою значимость как личности, повысить самооценку каждого участника, а также формировать эмпатию к участникам группы, делаясь своими чувствами и переживаниями.

Арт-терапия в работе с подростками, подвергшимися домашнему насилию, является эффективным средством воздействия на психологическое и эмоциональное развитие подростков. Целью арт-терапии в работе с подростками является в большей степени их самовыражение как личности, выражение и определение своих страхов, переживаний, а также снятие психоэмоционального напряжения.

Применяя арт-терапию в работе с подростками целесообразно использовать рисование на такие тематики: «Мои внутренние страхи», «Мой гнев», «Палитра чувств».

Следовательно, арт-терапия позволяет психологам диагностировать и корректировать существенные психологические травмы подростков, которые подвержены домашнему насилию.

Проведение психологом успешной коррекционной работы с подростками заключается непосредственно в тесном доверительном отношении. В свою очередь, психолог должен поддерживать их и уважительно относиться к личности подростков, оказывая конструктивную психологическую помощь в любой проблемной жизненной ситуации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А.А.Осипова. –Ростов н/Д: Феникс, 2005. –с.225. – (Справочник).
2. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб: Питер, 2001. – с.64.
3. Зиновьева Н.О., Михайлова Н.Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации. – СПб.: Речь, 2005. – с.38.
4. Детство без жестокости и насилия Составители: Байсакова З.М., Мухамедсадыкова А.Т. Перевод на каз.яз.: Жазыкбекова Токтархан Алматы: ОЮЛ «Союз кризисных центров Казахстана», Алматы, 2013. – с.192.
5. Волкова Е.Н. Ребенок и насилие: диагностика, предотвращение и профилактика: монография / Е.Н. Волкова, О.М. Исаева. – Н. Новгород, 2015. –с.6.
6. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – с.320.– (Справочник практического психолога).

REFERENCES:

1. Osipova A.A. Spravochnik psihologa po rabote v krizisnyh situatsiyah / A.A.Osipova. –Rostov n/D: Feniks, 2005. –s.225. – (Spravochnik).
2. Tarabrina N.V. Praktikum po psihologii posttravmaticheskogo stressa. – SPb: Piter, 2001. – s.64.
3. Zinov'eva N.O., Mihajlova N.F. Psihologiya i psihoterapiya nasiliya. Rebenok v krizisnoj situacii. – SPb.: Rech', 2005. – s.38.
4. Detstvo bez zhestokosti i nasiliya Sostaviteli: Bajsakova Z.M., Muhamedsadykova A.T. Peregovod na kaz. yaz.: ZHazykbeкова Toktarhan Алматы: OYUL «Soyuz krizisnyh centrov Kazahstana», Алматы, 2013. – с.192.
5. Volkova E.N. Rebenok i nasilie: diagnostika, predotvrashchenie i profilaktika: monografiya / E.N. Volkova, O.M. Isaeva. – N. Novgorod, 2015. –s.6.
6. Malkina-Pyh I.G. Psihologicheskaya pomoshch' v krizisnyh situatsiyah – M.: Izd-vo Eksmo, 2005. – s.320.– (Spravochnik prakticheskogo psihologa).

Сведения об авторах:

Салимова Жулдыз Еркиновна, магистрант специальности "Педагогика и психология", НАО Жетысуский университет имени И. Жансугурова, E-mail: zhuldyz.salimova@bk.ru., г. Талдыкорган
Нуржанова Тамара Такисовна, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор (до-

цент), НАО Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Салимова Жұлдыз Еркінқызы, "Педагогика және психология" мамандығының магистранты"
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КЕАҚ, E-mail: zhuldyz.salimova@bk.ru, Талдықорған қ.

Нұржанова Тамара Такисқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КЕАҚ, Талдықорған қалас

Авторлар туралы мәліметтер:

Salimova Zhuldyz Yerkinovna, master's student of the specialty " Pedagogy and Psychology", NAO Zhetysu University named after I. Zhansugurov, E-mail: zhuldyz.salimova@bk.ru., Taldykorgan

Nurzhanova Tamara Takisovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Associate Professor), NAO Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

А.М. СЕЙТМЕТОВА^{1*}, А.Ж. АМАНГЕЛДІ²

¹²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
(E-mail: aiman.seitmetova@mail.ru)

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. Мақалада биологияны оқытуда жаңартылған бағдарлама әдістерін қолданудың тиімділігі қарастырылды. Білім беру жүйесін дамыту, мазмұнын жаңарту - оқушыларға тек белгілі бір білім, іскерлік, дағдылар жиынтығын меңгерту болып табылады. Тақырып аясында оқушы тұлғасын дамытуға, оқыту процесінің тиімділігін арттыруға, оқыту пәнінің мазмұнын терең ұғынуға ықпал ететін проблемалық және интербелсенді әдістер қолданылды. Зерттеулер нәтижесінде мектеп бағдарламасында оқушыларға жаңартылған әдістерді қолданудың тиімділігі алынды. Жаңартылған әдістерді қолдану барысында дәстүрлі оқытуға қарағанда топтық-жеке әдістерді ұйымдастырудың артықшылығы оқушылардың білім деңгейінің жоғарылағандығын көрсетті. Ғылыми зерттеулер нәтижесі биологияны оқытудың тиімді технологияларын жасауда жаңа әдістерді мектеп бағдарламасында оқыту барысында оқу сапасын жоғарылатуға қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: жаңартылған бағдарлама, әдіс-тәсілдер, биология курсы, жаңа технологиялар, оқыту процесі, тәжірибелік топ.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДОВ ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ

Аннотация. В статье рассмотрена эффективность использования методов обновленной программы в обучении биологии. Развитие системы образования, обновление содержания - это овладение учащимися только определенным набором знаний, умений, навыков. В ходе исследований были использованы проблемные и интерактивные методы, способствующие развитию личности школьника, повышению эффективности процесса обучения, углубленному осмыслению содержания учебного предмета. В результате проведенных исследований была получена эффективность применения обновленных методов для учащихся в школьной программе. Преимущества организации группово-индивидуальных методов по сравнению с традиционным обучением при использовании обновленных методов показали повышенный уровень знаний учащихся. Результаты научных исследований могут быть использованы для повышения качества обучения в процессе обучения в школьной программе новых методов в разработке эффективных технологий обучения биологии.

Ключевые слова: обновленная программа, методы и приемы, курс биологии, новые технологии, процесс обучения, практическая группа.

EFFECTIVENESS OF THE UPDATED METHODOLOGY APPLICATION PROGRAMS FOR TEACHING BIOLOGY

Abstract. The article considers the effectiveness of using the methods of the updated program in teaching biology. The development of the education system and updating the content means that students acquire only a certain set of knowledge, skills and abilities. In the course of research, we used problem-based and interactive methods that contribute to the development of the student's personality, increase the effectiveness of the learning process, and in-depth understanding of the content of the subject. As a result of the research, the effectiveness of using updated methods for students in the school curriculum was obtained. The advantages of organizing group-individual methods in comparison with traditional teaching when using updated methods showed an increased level of knowledge of students. The results of scientific research can be used to improve the quality of teaching in the school curriculum of new methods in the development of effective technologies for teaching biology.

Keywords: updated programme, methods and techniques, biology course, new technology, the process of learning, practical group.

Кіріспе

Бүгінгі таңда егеменді елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалынып, әлемдік білім беру

кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Өйткені, білім берудің мазмұны жаңа-

шылданып, жаңа көзқарас, жаңа қарым-қатынас пайда болуда. Болашақ ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбиемен білім беруде ұстаздардың инновациялық іс-әрекеттерінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруді маңызды мәселелердің бірі деп санауға болады [Абдыхалыкова А.М., Даркенова А.Қ. 2015. 157 б.].

«Инновация» ұғымын әр елде әртүрлі түсінген. АҚШ, Нидерланды мемлекеттерінде жаңартылған бағдарлама бойынша оқыту туралы зерттеу жұмыстары жүргізілген. Сарапшылардың пікірі бойынша бірқатар зерттеулерінің мақсаты оқушылардың биология ғылымына, сондай-ақ жаңартылған бағдарлама бойынша оқыту тәсілдері оқушылардың қабілеттіліктерін анықтайды.

Шетелдік сарапшылардың пікірінше бірқатар зерттеулерінің мақсаты жаңа мазмұнды сабақты ұйымдастыру, жаңаша әдіс-тәсілдер мен технологияларды бірнеше сабақта қамтитын құбылыс делінген. Оқушылардың зоологияға, генетикаға, биотехнологияға қызығушылығын арттырып, әртүрлі материалдар, технологиялық құрылғылар мен зертханаларды пайдаланып жаңартылған әдістерді пайдалануға болатындығы дәлелденген. Оқушылар биология сабағын қызықты және қажет деп санайды. Өйткені биологияда табиғат пен адам, адам анатомиясы, табиғат, салауатты өмір, генетика және медицина туралы кейбір ақпараттар беріледі. Сонымен қатар биология пәні кейбір белгісіз ақпаратты зерттеу мүмкіндік беретін жаңа әдіс-тәсілдермен жетілдірілген ақпаратты, әмбебап пән [Emel Ekliа et al., 2009. page 1137.].

Қазіргі заман талабына сәйкес, орыс ғалымы Л.В.Зонков «Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді қолдану - білім сапасын арттырудың бір жолы» деп атап өткендей, жаңа уақыт ағымына сәйкес әлемдік ақпаратқа ілесу, жаңашыл әдіс тәсілдерді меңгеріп, қолдана білу әрбір оқытушыдан үлкен ізденісті, өз білімін жетілдіріп алуды көздеп отыр. Өйткені, ақпараттық қоғамның негізгі талабы - оқушыларға ақпараттық білім жүйесін беру, құрылымдық, логикалық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу.

Мемлекетіміздің болашағы – жастарға сапалы білім мен тәрбие беру мәселесінің өзекті мәселе екендігі сөзсіз. Қазағымыздың ұлағатты талантты ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынов: «Елімізді түзетуде баланың оқытудағы ісін жөндеуден бастама алу керек» -деген болатын.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында білім беру жүйесі рөлінің өзгеруі тиістігін ерекше атап көрсетті. «Болашақтағы парызымыз білім берудегі экономикалық көркеюдің инновациялық моделінің негізгі буынына айналдыруда. Оқу жоспарларын

сын тұрғысынан қарауда мағлұматтарды өздігінен ізденуге деген дағдыларды қалыптастыру қажет» деп айтқан болатын [Назарбаев Н.Ә. Астана. Ақорда.2017.].

Осыған байланысты 2017-2018 оқу жылының негізінде Қазақстан Республикасының білім берудегі жүйесіне өзгерістер енгізіліп, Инновациялық білім беру мазмұнына өту кезеңі басталып, оқушыларды кең көлемдегі іскерліктер мен дағдыларға үйретуге, адами құндылықтарын дамытуға, функциялық сауаттарын арттыруға баса назар аударыла бастады [Астана: НИШ им. И. Алтынсарина, 2017. 370 б.].

Инновациялық білім берудің негізділігі – оқушыға тұлғалық білім беру атмосферасын құра отырып сын жағынан ойлану, эксперимент жүргізу, АКТ-ны пайдалану, тәжірибе жұмыстарын жүргізу, жұптық, жекелей, топтық жұмыстарын жүргізе білу, интерактивті қарым-қатынас жасау, коммуникативті дағдыларын дамыту, функционалды біліктілікті, ізденушілік қабілеттерін қолдана білу және оны ұтымды жүзеге асыру қажеттілігін пайдалана отырып оқыту тәсілдерін жүзеге асырып, ұғындыру. Орташа білім деңгейін жаңарту барысында дайындалған оқу жоспарының оқушылардың төменгі сыныптан үлкен сыныпқа ауысу кезінде білім сапасымен дағдылары қадағаланып, қаралып отыратын спиральді бағыты бойынша жасалған оқу жоспарының моделіне тұжырымдалады. Спиральді бағыты бойынша жасалған оқу жоспарының «Білім беру үдерісі» атты Джером Брунердің еңбегінде танымдық теориясы қарастырылған.

Дүние жүзінде білім беру жүйесінің келешек ұрпаққа қандай білім беру туралы мәселесі қайтадан қаралмақ. Осы мәселе негізінде мынадай сауалдар туындайды: «XXI ғасырда балалардың табысты болуы үшін нені оқыту керек?» және «Білім берудегі әдіс-тәсілдер қандай?». Осы сауалдар оқу жоспарымен және оқу жұмыс жоспарын іске асыру мақсатында пайдаланатын педагогикалық әдістемелермен байланысты келеді. Әлемдік қарқынды даму, ұлттық экономикаға өз әсерін тигізуде және қазіргі таңдағы экономикалық дамудың халықаралық бәсекелестікте бағыттылығы артуда

Инновациялық бағдарлама бойынша бәсекеге қабілеттілікті арттыруға, қоғамнан өз орнын таба білуге, нағыз маман болып шығуы үшін білім алушыны баулуға бағытталған. Бүгінгі таңға дейін елімізде жалпы білім ошақтарында арнайы күтілетін нәтижеге көз жеткізбей, әртүрлі факторлардың әсерінен мамандық таңдалынып, нәтижесінде меңгерген мамандықтары бойынша жұмысқа қол жетімділігі азайып отырғаны беймәлім. Оқу процесінің шарықтау шегіне жету үшін, оқудың мақсаттары өзара байланысқан бөліктер мен бағыттарға біріктірілген. Айталық, индукциялық тұрғыдан жайдан күрделіге қарай, спираль ізімен бұрмалана түскені – қарапайым

эссе жазудан әңгімеге, тіпті повесть жаза алатындай мағынаға ие болатындай, тілдік маңызыдылығы арта түскен [Шалгимбекова А.Б., Салыкова Ә.Д. Қостанай, 2019. Б. 248-251].

Зерттеудің мақсаты.

Мектеп бағдарламасында биологияны оқытуда жаңартылған бағдарлама әдістерін оқытудың ғылымилық талаптарын қарастыру. Инновациялық тәсілдер мен әдістерді және технологияларды ұғынып, оқушының тұла бойында табиғи биологиялық үдерістер, құбылыстардың, заңдар мен заңдылықтардың мәнін түсінуде қарапайым зерттеу жұмысын жүргізу үшін шығармашылық қабілеті мен сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған биологияны оқытудың әдістемесін жетілдіру.

Зерттеудің әдістері мен материалдары.

Ғылыми-әдістемелік дерек көздерінен мектеп бағдарламасында оқушыларға биологияны оқытуда жаңартылған бағдарлама әдістері - проблемалық және интербелсенді әдістері қолданылды. Бұл әдіс дәстүрлі оқыту мен инновациялық оқытудағы оқушылардың оқу материалдарын қабылдауындағы белсенділіктерін, білім сапасының деңгейлерін анықтайды. Жаңартылған әдіс-тәсілдерді қолданғанда сабақтың тиімділігі оқушы шығармашылық деңгейге мұғалім арқылы емес, өз іс-әрекеті арқылы жететіндігі және жаңа әдіс-тәсілдердің ұтымдылығы да осында. Кез-келген сабақ өз мақсатына жету үшін жаңартылған әдіс-тәсілдерді таңдап, саралап қолдану керектігін тәжірибе жүзінде көрсетеді.

Ғылыми мақалада оқу процесіне жаңа инновациялық технологияны енгізу оқу процесінің пәрменділігін арттыруға, сабақ қарқынын жеделдетуге, оқу барысының барлық кезеңдерінде әрбір үйренушінің оқу-танымдық әрекетіне үздіксіз бақылау жасауға септігін тигізеді.

Білім мазмұнын жаңарту – білім беру бағдарламасының құрылымын, оқыту мен тәрбиелеудің тәсілдері мен әдістерін қайта қарастыру болып саналады. Жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, кез-келген өмірлік жағдайда бәсекеге қабілеттілігі мен функционалды сауаттылығын көрсете білетін тұлғаның зияткерлік дамуына және үйлесімді қалыптасуына қолайлы білім беру ортасын құру – жаңашыл білім мазмұнын енгізудің нәтижесі болуы қажет [Білім беру дамыту бағдарламасы, Астана, 2010.].

Ізденімпаз, жаңашыл мұғалімнің міндеті - сынып оқушыларының бұрын білмеген жаңа қырларынан танытуы мен ортақ белгісін табуға мүмкіндік туғызатын ынтымақтастық атмосфера-сын қалыптастыру.

Жаңартылған білім беру мазмұнының басты үш тірегі - құзіреттілік, дағды және тәрбие, бұлар қазіргі жаһандану кезеңінде жеке тұлғаның бойынан табылуға тиіс ең қажетті құндылықтар болып табылады. Білім алушы алған білімін керекті

жерінде пайдалана отырып дағдыны қалыптастырып, шыңына биігіне шығу арқылы құзіреттілікке қол жеткізсе құба-құп болар еді, ал тәрбиенің бұрынғы заманнан бергі тәртіптен қалмай келе жатқандығы баршамызға мәлім [Жумагулова К.А. С. 17-20].

Жаңашыл білімнің негізгі талабы – оқушы білімін дайын күйінде алмауы. Дүниежүзілік тәжірибеде көрсеткендей, оқушы өздігінен алға қарай талпынып, жинаған білімін іс жүзінде қолдана білсе, ондай білім оның бойында ең жоғарғы деңгейде сақталмақ. Демек, бұл бағдарламаның негізгі жүйесінде оқушы білімдерін бойына сіңіреді, дағдыларын арттырып, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптасады.

Білім берудің жүйесіндегі жаңашыл инновациялық технологиялар - бұл оқыту процесінің тиімділігін арттыруға әсерін тигізетін, оқыту пәнінің мазмұнын тереңірек ұғынуға ықпал ететін құралдармен әдістердің жиынтығы. [Абдуллина Г.Т., Юлдашева К.Ф. 2018. 86 б.].

Білім беру жүйесіндегі жаңа технологияларды шыңдап оқыту, оқу-тәрбие үрдісінің сапасын жоғарылатуды көздейді. Осы тұрғыдан қазіргі таңда жаңа технологияның тиімді әдіс-тәсілдерін жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып тәрбие беру ұстаздың басты міндеті. Сондықтан, әрбір педагог сапалы білім беру кезінде сабақты үнемі қарапайым формада өткізуден гөрі оқытудың жаңашыл технологиясын, жаңа әдіс-тәсілдерін және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізу тиімдірек. Бұл бағыттағы білім берудің құрылымы, әртүрлілігі, нұсқадағы мазмұны ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа технологиялар мен жаңа идеялар бар. Сондықтан, оқыту жүйесіндегі жаңа әдіс-тәсілдер оқушылардың жас ерекшеліктерімен оқу мазмұнына қарай таңдап алудың маңызы зор.

Бүгінгі таңда оқытудың озық жаңа технологияларын меңгермейінше жан-жақты, сауатты маман иесі болу мүмкін емес. Сабақта пайдаланылған жаңа технологиялардың өзі әрбір ұстаздың шеберлігіне байланысты әртүрлі жүзеге асырылуы мүмкін. Осыған орай жұмыстың түпкілікті мақсаты - биологияны оқыту үрдісіндегі қойылған мақсаттарға және күтілетін нәтижеге жету жолдарын қамтамасыз ететін оқу бағдарламаларында қамтылған білім мазмұнын меңгертудің жүйеленген формаларын, яғни, технологияларын қолданудың әдістемелік негіздерін ашу.

«Қазіргі заманда жастарға жаңа технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп Елбасы атап айтқандай, жас ұрпаққа білім беру жолында жаңа технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы өте зор. Сондықтан да биология пәнінде білім берудегі инновациялық технологияларды пайдалану тиімді [Тасенова П.Б. 2018. 187 б.].

Мемлекетіміздегі білім беру жүйесіне енген

жаңартылған білім беру бағдарламасы - заман талабына сай келер ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Осыған орай оқытушылар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін күнделікті жаңартып отыру және технологияларды игеру, оны тиімді пайдалана білу міндеті тұр. Қандай елдің болсын дамып-өркендеуі, әлемдік дүниеде өзіндік орнын табуы оның даму бағытына, ұлттық білім жүйесінің деңгейіне байланысты. «Ұрпағы білгір елдің болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа мән-мағыналы, сапалы, өнегелі тәрбие мен білім беру - бүгінгі күннің негізгі талабы [Қисымова А.Қ., Обаев С.Н. 2010. 218 б.].

Биология сабақтарында жиі қолданылатын дидактикалық әдістерден басқа, оқушылардың ағзаларды, биологиялық процестер мен құбылыстарды тікелей білуін қамтамасыз ету үшін мұғалім графикалық ұйымдастырушылардың әртүрлі түрлерін, сондай-ақ ақпараттық мазмұнды графикалық бейнелеудің әртүрлі әдістерін қолдана алады. Осындай әдістердің бірі - оқушыларға биология сабақтарында алған білімдері мен басқа мектеп пәндерінен алған білімдері арасында байланыс орнатуға көмектесетін пәндік карта.

Бастапқыда мұғалімнің оқушылармен әңгімесінің негізі "таңдаулы пәндік карта" болады, яғни мазмұнында осы ұғымға қатысты деректер бар пәндер көрсетілетін карта. Мұғалім балаларға келесі сұрақтарды қояды:

- Сендер қандай дәрілік өсімдіктерді білесіңдер? Өсімдіктер вегетативті мүшелер арасындағы айырмашылықты ескере отырып қалай жіктеледі (олардың лигнинді синтездеу және жинақтау қабілетіне байланысты)? Сендер өсімдіктерді қандай пән бойынша оқисыңдар? (Биология)

- Сендер көрген өсімдіктер туралы айтып өттік? Олар рельефтің қандай формаларында кездеседі? Сендер рельефтің түрлерін қандай пәнді оқу арқылы үйренесіңдер? (География)

- Неліктен сендер атап өткен өсімдіктер дәрілік өсімдіктер деп аталады? Бұл өсімдіктердің қандай пайдасы бар? (Фитопатологияның атауы, табиғи медицинаның құрамдас бөлігі ретінде, мектеп оқушыларына белгісіз болуы мүмкін, мұны мұғалімнің өзі айтып, түсіндіреді)

- Сендер оқып жатқан әдеби шығарманың атауы естеріңде ме, онда дәрі-дәрмектің жалпы атауы бар ма? Өсімдік? Авторы кім? Сендер оны қандай пән бойынша оқыдыңдар? (Әдебиет)

- Тарихтың қай кезеңінен бастап адамдар дәрілік өсімдіктерді қолданды? Уақыт кезеңін қай пәннен таптыңдар? (Тарих)

- Бұл өсімдіктерді қайдан сатып алуға болады? Дәріханада (табиғи дәріхана) немесе нарықта шай пакетінің қанша тұратынын біреу біле ме? (Экономика пәні мектепте зерттелмегендіктен, оның атын мұғалім атайды) [Gabriela-Paula Petruțaa. 2015. page 433.].

Оқыту тәсілдерінің бүкіл аспектілері сындарлы оқыту теориясымен үйлеседі. Сындарлы оқыту тәсілдері білім берудің «дәстүрлі» әдістерімен салыстырғанда, оқыту кезінде жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сындарлы оқыту тәсілдері оқушылардың оқуда алдыңғы білгендерімен қоса, жаңашыл білім деңгейін көздейтін негіздемеге тұжырымдалған. Бұл жердегі ең негізгісі: оқушылардың алдыңғы алған білімдері жаңа дағдыларды үйренуге үлкен әсерін тигізеді, ал егер ол ескерілмесе, онда білім тереңге бармай, үстірт меңгерілген негізсіз білім болмақ. Осындай үстірт білім оқушыға қазіргі таңда жетістікке жету үшін қажетті рефлексия, сын тұрғысынан ойлау және басқа да дағдыларын, сіңірген білімін қолдануына теріс әсерін тигізеді. Оқушылар білімді толығымен меңгеру үшін ақпаратты үстірт қарамай, сабаққа белсенді қатысуы қажет. Оқушыларға қабылдаған білімдерімен жұмыс атқаруға, оны әрі қарай шыңдап, өз дағдыларын арттыруға мүмкіндік беру өте маңызды болып табылады.

Жаңартылған бағдарлама бойынша тиімді әдіс-тәсілдер - сапалы сабақ кепілі. Пәндерді оқытуда тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, сабақты қызықты да көркем өткізу әрбір ұстаздың қабілетіне байланысты.

Биологияны оқытуда педагогикалық тәсілдерді іске асыру кезінде сабақта төмендегідей жұмыс түрлерін пайдалану қажет:

- тәжірибелік жұмыс;
- ойын / модельдеуді қолдану;
- биология мәселелері бойынша әртүрлі дереккөздерден керекті ақпаратты таңдау (мысалы, жануарларды клондау, генетикалық өнімдердің әсері, ағзаларды трансплантациялау), бақылау жүргізу, алынған ақпараттың шынайы бағасын ұсынып, салыстыру;
- биология саласындағы әртүрлі жағдайларды зерттеуге бағдарланған тәжірибе өткізу және құрастыру (мысалы, Қазақстандағы экологиялық мәселелер);

• биологиялық табиғи құбылыстар мен үдерістерді болжау, түсіндіру, ұғыну және модельдеудің әртүрлі әдістерін қолдану [Еленовский А.Г. 2001. С.363].

Биологияны оқытуда сондай-ақ «Қораптағы сұрақ», «Серпілген сауал», «SWOT», «Сұраққа жылдам жауап», «Сұхбат алу», «Қалың және жұқа сұрақтар», «Логикалық тізбекті ажырату» және т.б. әдіс-тәсілдерді қолдану өте тиімді, өйткені бұл әдіс-тәсілдерді пайдаланғанда оқушылардың сабаққа деген құлшыныстары мен қызығушылықтары артатындығын көруге болады. Сабақ кезінде қолжетімді ресурстарды нақты, әрі ұтымды пайдалану тиімді. Ал осы әдіс-тәсілдерді сабақ барысында тиімді қолдану үшін сабақ мақсаты дәл әрі қолжетімді болуы қажет. Себебі сабақтағы ең негізгі маңыздылық қойылған дұрыс мақсат пен күтілетін нәтижелер. Дұрыс қойылған мақсат

күтілетін нәтижелерге жету барысында нақты іс-әрекетке жетелейді.

«SVOT» әдісі - оқушының өзге топпен өзін бағалауында өте тиімді.

«Көршіңмен сырлас» әдісі - бұл оқушылардың өз ойын ауызша жеткізуіне машықтандырады. Оқушыға сұрақ қойып, ойлануына уақыт беріледі. Оқушының өз ойын келесі оқушымен бөлісіп, ақылдасуын күту керек.

«Сұраққа жылдам жауап» әдісін тақырыпты кең түсіну және оқушылардың назарын сабаққа аударып, ой-өрісін дамыту мақсатында төмен дәрежелі сұрақтарға толық жауап алу мақсатында пайдалануға болады.

«Сюжеттік кесте» әдісі. Бұл әдіс бойынша оқушылардың тақырыпты қаншалықты меңгергенін бақылау үшін сұрақтарға сәйкес төрт сөзден тұратын сөйлем құрастыруды ұсынуға болады.

«Сұхбат алу» әдісі. Бұл әдіс бойынша ортаға үш оқушы шығады. Екі оқушы бір-бірімен тақырып бойынша сұхбат жүргізеді. Үшінші оқушы түсінгенін айтып береді.

«Логикалық тізбекті ажырату». Бұл әдісті сабақты қорытындылау кезінде қолданған тиімді. Оқушыларға тақырыпқа сәйкес негізгі сөздердің тізімін бір жүйеге келтіру ұсынылады.

«Шырша немесе фишбоун» стратегиясы оқушыларды көлемі кең тақырыпты бірнеше себебі мен дәлелдемесі келтірілген шағын тақырыпшаларға бөлуді үйретеді.

«Стикердегі диалог» әдісі. Бұл - үй тапсырмасын тексеруге, ереже сұрауға, қорытындылауға арналған әдіс. Себебі бұл әдісті қолданғанда оқушы оқылған сұрақтың жауабын білуі тиіс. Сонымен қатар бұл әдіс оқушыны шапшаңдыққа, тез ойланып есте сақтау қабілетін арттыруға дағдыландырады.

«Бағдаршам» әдісінде оқушылар сабақ соңында сабақтан алған әсерлерін төмендегі түстер арқылы көрсетеді:

Жасыл түс – сабақтан жаңа идеялар байқадым.

Сары түс – жаңасабаққа көңілім толды.

Қызыл түс – бүгінгі сабақ ерекше әсер етті [Игібаева Қ. 2019. Б. 66-71].

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау.

Эксперименттік зерттеулер Түркістан қаласындағы М. Жұмабаев атындағы №15 мектеп-лицейінің 6-сынып оқушыларына әртүрлі әдіс-тәсілдерді пайдаланып отырып «Алқа тұқымдасы - кең таралған өсімдіктер» деген тақырыпта сабақ өтілді.

Тәжірибе барысында оқушылардың білім деңгейі дәрежесіне талдау жасау үшін сабақ екі сыныпқа екі түрлі әдіспен өткізілді. Екі сыныпқа қатар өтудегі мақсат: оқушылардың алқа тұқымдасына жататын өсімдік түрлерінің алуан түрлілігі мен маңызы, биологиялық ерекшеліктері туралы біліктіліктерін арттыру және қандай

әдісті қолданғанда жаңа сабақты меңгеру мүмкіндігінің жоғары болатындығын анықтау еді. Зерттеу барысында 6 «А» сыныбы бақылау, ал 6 «Б» сыныбы тәжірибелік сынып ретінде алынды. Әр сынып 4 топқа бөлініп, топтық оқыту әдістері қолданылды.

Топтық оқытудың негізгі мақсаты – оқушылар арасында топтық жұмыстың және балалардың белсенділігін арттыруға арналады. Оқытудың топтық жұмыстары - балалардың танымдық іс-әрекеттеріне, жағымды көңіл-күймен қатысуына, зерттеу тақырыбын түсінуіне және оны терең зерттеуде, алған білімінің бірізділігімен оқушылардың белсенділігін арттыруда қолданылады. Дәстүрлі оқытуға қарағанда оқытудың топтық жұмыс барысында оқушылар өздері іздене отырып көптеген ақпараттар алады, активтілігі артып, көтеріңкі эмоциялары қалыптасып, сөздік қоры көбейіп, жеке тұлғалық қажеттіліктері дамиды. Мұғалімнің дұрыс ұйымдастырған топтық жұмысы – топта бірлесе отырып жұмыс істеуіне мүмкіндік алады [Пасечник В.В. 2009. С. 23-27].

Сабақ 6 «А» сынып оқушыларына дәстүрлі оқыту әдісі арқылы өтілді. Сабақ барысында гербарийлер, А4 форматындағы өсімдіктер суреттері, тірек-сызба нұсқалары, интерактивті тақта және тағы да басқа материалдар қолданылды. Интерактивті тақта арқылы алқа тұқымдасының бірнеше өкілдері - қызанақ, картоп, бұрыш, баялды кескіндері көрсетіліп, олардың морфологиялық белгілері (жемісі, гүл шоғыры, жеке гүлі, тіршілік формасы, сабағы, жапырағы,) алдыңғы сабақта өтілген раушангүлділер тұқымдасының өкілі – итмұрынның кескінімен салыстыра отырып сұрақ-жауап бойынша қаралды. Сондай-ақ әртүрлі өсімдіктердің морфологиялық құрылысына қатысты құпия сөздерді табу ұсынылды. Бұл құпия сөздердің жауабы – картоп. Әр топтарға бөлек – бөлек тапсырмалар ұсынылды.

Жаңа сабақты қорытындылау барысында жаңа сабақ бойынша «Ортаға ойыңды қос», «Көршіңмен кеңес» деген тапсырмалар оқушылардың белсенділігін арттыру мақсатында таратылды.

Оқушыларды бағалау барысында ауызша сұрау кезінде кейбір оқушылардың ақырын сөйлеуіне байланысты уақытты үнемдеуге дайындалған сұрақтар жасалынды. Ауызша сұрау арқылы тексерудің басқа да әдіс-тәсілдері қарастырылды.

Проблемалық әдіс арқылы түсіндіру 6 «Б» сыныбындағы оқушыларға қолданылды. Ситуациялық мәселелердің шешімін табуда оқушыларға белсенділікті, қажетті білімді, санасына қабілеттілікті талап етеді. Ситуацияны тудырудағы басты мақсат – баланы ойландыра отырып проблемалық мәселелерді шешуде көбірек жұмыс істету.

6«Б» сыныбындағы оқушыларға проблемалық мәселені шешуде сабаққа тез бейімделуіне, сұрақтарға шапшаң жауап беруге үйретеді, арнайы сұрақтар қойылып әртүрлі тапсырмалар «Құ-

пия сөзді тап», «Ойлан тап», «Ой - маржан» (әр топқа сабақ алдында кесте түрінде дайындалып қойылған) тапсырмалар таратылды.

Интерактивті тақта бойынша слайд шоу түрінде сызба-нұсқа ретінде көрсетілді. Ең бірінші сабақты түсіндіру интерактивті тақатадан суреттерді көрсетуден басталды.

Өсімдіктердің көрініп тұрған морфологиялық мүшелерін: тамыры, гүлсидамы, жапырағы, жемісі алдыңғы сабақтағы итмұрынның кескінімен салыстыру арқылы сұрақ-жауап ретінде оқушыларға көрсетілді. Қорытындылау кезінде

тақтада кіріккенкүлтелілердің өкілдері туралы шапшаң жауап беретін сұрақтар көрсетілді. Әр командаға берілген тапсырмалардың орындалулары тексеріліп, қорытынды бағалаған кезде ескерілді.

Сабақтың аяғында оқушылардың білімдерін бағалау кезінде арнайы критерийлер қолданылды. 1-диаграммада оқушылардың білімінің жетістіктері көрсетілген. Қос сынып оқушыларының қорытынды нәтижелеріне қарап, білім сапасы салыстырмалы түрде көрсетілді.

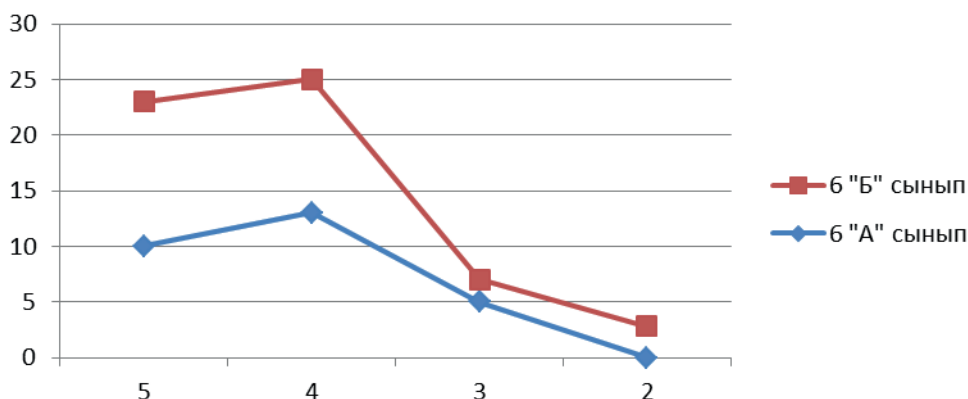

Диаграмма 1. - Оқушылардың білім деңгейлері

Бақылау сыныбындағы білім сапасы 86%, тәжірибелік тобында 92% көрсетілді. Осы деректерге сүйене отырып проблемалық әдісті қолданған оқушылардың білім деңгейі жоғары екені байқалды.

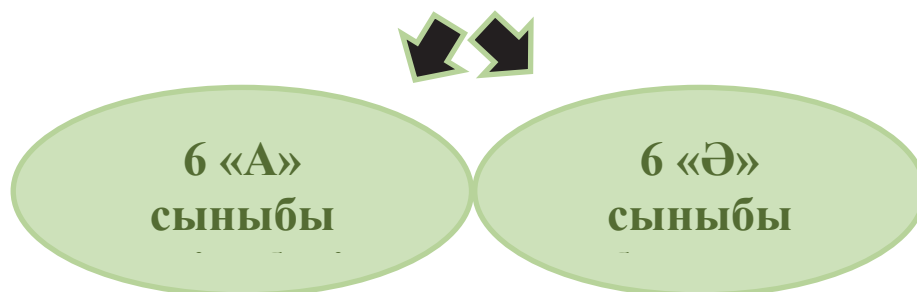
Қазіргі кезде қоғамның алдына қойған оқу-тәрбие жетілдіру және жаңғырту бойынша бірнеше жаңа талаптар қойылуда. Жиырма бірінші ғасырда мектепте жұмыс жасайтын ұстаз жоғары нәтижеге жетуге, өз пәніне деген оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін не істеу керектігін ойлануы қажет. Мұғалімнің алдында оқушылардың ақыл-ойын дамыту үшін жаңа міндеттер қалыптасты. Ол негізгі міндеттер оқушылардың дағдылары мен шеберліктерін игеруге ғана емес сондай-ақ өзінің жеке мүмкіндіктерін жүзеге

асуға және жеке қасиеттерін дамытуға бағытталуы қажет [Торманов Н. және т.б. 2015. 74 б.]

Сабақты ұйымдастыру кезінде жеке және топтық әдістерді қарастырады, өйткені білім беру кезінде оқушыларға материалды меңгерту, түзету және оны бақылау топтық жұмыс кезінде қарастырылады, ал білімді бағалау сабақ соңында жеке жүргізіледі [Сейтметова А. 2019. Б. 44-52].

Ғылыми деректерге сүйене отырып ботаника сабағында «Саңырауқұлақтар. Бытыранықтар (бактериялар)» тарауын оқыту барысында дәстүрлі және топтық-жеке әдістерді қолданып педагогикалық эксперимент жүргізді. Эксперимент барысында қос сынып оқушылары 6-сыныптар қатыстырылды.

Зерттеу барысында

Тәжірибелік топтық әдіс бойынша, ал бақылау тобын дәстүрлі әдіс бойынша оқытылды. Топтық-жеке әдіс бойынша өтілетін сабақтарға арналған төмендегідей карточка дайындалған.

«Саңырауқұлақтар. Бытыранықтар (бактериялар)» тақырыбына арналған карточка:

Оқушылардың тақырыпты өз бетінше меңгеруіне байланысты білуі тиіс: Саңырауқұлақтар-

мен бактериялардың морфологиялық құрылысы, адам өміріндегі және табиғаттағы маңызы.

Оқушылардың істей алу мүмкіндігі: саңырауқұлақтар мен бактериялардың түрлерін білуі, жеуге жарамды және жеуге жарамсыз саңырауқұлақтарды білуі тиіс.

Материалды меңгеру жоспары:

I.Прокариоттар дүниесі. Бытыранықтар (бактериялар) құрылысы мен тіршілік әрекеттерімен танысыңдар.

1.Берілген мәтінді (Бактериялардың ашылу тарихы) оқып, сұрақтарға жауап жазыңдар: Тірі организмдер қалай бөлінеді? Мембранамен бөлінген ядролы ағзаларды сипатта? Бытыранықтар тірі организмдердің қай түріне кіреді? Бытыранықтарды алғаш рет кім ашты?

2.Берілген мәтінді (Бактериялар бөлімі) тыңғылықты оқып және сұрақтарға ауызша түрде жауап бер: Бытыранықтар қай жерлерде көп тараған? Луи Пастер кім, қандай жаңалықтар енгізген? Бытыранықтар клеткасы мен өсімдік клеткасының өзгешелегі бар ма? Спора дегеніміз не?

3.Берілген мәтінді (Бытыранықтар қоректенуі) оқып, аяқта: Бытыранықтардың қоректенуі қалай жүреді? Қанша топқа бөлінеді? Өлі ағзалармен қоректенетін бактерияларды ата? Паразит бактериялар өкілдерін ата?

4.Берілген мәтінді «Бытыранықтар көбеюін, тыныс алуын» оқып, сұрақтарға ауызша жауап бер: Бактериялардың көбеюі мен тыныс алуы?

5.Берілген оқулықтың 180 бетіндегі «Ішек таяқшасымен Сүт қышқыл бактериясын микроскоппен көру», №30 зертханалық жұмысқа нұсқаулық карточкасын мұқият оқып, тапсырмаларды қара.

6.Берілген карточка бойынша «Ішек таяқшасымен Сүт қышқыл бактериясын микроскоппен көру» атты зертханалық тапсырманы жасап, қорытындысын дәптеріңе жаз.

II.Саңырауқұлақтар дүниесі. (Біржасушалы саңырауқұлақтармен танысыңдар.)

1.Берілген мәтінді (Саңырауқұлақтардың организмнің өзгешеліктері) оқып, сұрақтарға жауап жаз: Микология ғылымы нені зерттейді? Өсімдіктер мен саңырауқұлақтардың ұқсастықтары? Жануарлар мен саңырауқұлақтардың ұқсастықтары?

2.Берілген мәтінді (Саңырауқұлақ жасушасының құрылысы) оқып, сұраққа жауап жаз: Бір жасушалы ашытқы саңырауқұлақтарының және Сапролегния саңырауқұлақтарының клеткасының құрылысын сипатта?

3.Берілген мәтінді (Саңырауқұлақтардың дамуы) оқып, сұраққа жауап жаз: Өсімді, жыныссыз, жынысты көбеюді сипатта? Ашытқы саңырауқұлақтары қай көбею түріне кіреді? Шаң түріндегі спораның құрылысы қандай? Спорангий мен Конидийдің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ата?

4.Берілген мәтінді (Ашытқы саңырауқұлақтар)

оқып, сұраққа жауап жаз: Ашытқы саңырауқұлақтардың клеткасын түсіндір? Қамырды ашытудың ашытқы саңырауқұлақпен байланысы? Бір жасушалы саңырауқұлақтардың көбеюі?

5.Кітаптағы 189 беттегі ақпараттарды дәптеріңе жаз.

Тәжірибелік және бақылау сыныптарында берілген материалдарды меңгеруін анықтау үшін қос жазбаша бақылау алынды.

Алғашқысын мәтінді оқып болған соң, ал кейінгісін қайта бір айдан соң алынды. Алу барысында бақылауға үш тапсырма жинақталды. Алғашқы тапсырма нақты ақпараттарды ұғынуға бағытталады (I-деңгейлі меңгеру).

Екінші тапсырманы шешу үшін оқушыларға өзіндік жұмыс жасау барысында бұрынғы меңгерілген ақпараттарды қолдану талап етілді (II-деңгейлі меңгеру).

Соңғы тапсырма оқушының өзіндік шығармашылығын, ізденісін, іс-әрекетін, талдауын, қорытындылауын, салыстыруын, тұжырым жасауын талап етті (III-деңгейлі меңгеру).

«Саңырауқұлақтар. Бытыранықтар (бактериялар)» тақырыбын оқып меңгергеннен соң, алынған бақылау нәтижелері.

Кесте 1. - «Саңырауқұлақтар. Бытыранықтар (бактериялар)» тақырыбын оқып меңгергеннен кейінгі бақылау жұмысы нәтижелері

Білім көрсеткіштері	б «а» сынып		б «ә» сынып	
	Абс.. %	пайыз %	Абс.. %	пайыз %
Толыққанды дұрыс жауаптары	45%	27%	22%	13,8%
Толық емес жауаптар	75%	44,6%	59%	36,3%
Қате жауаптар	42%	25%	60%	36,8%
Орындалмаған тапсырмалар	12%	7,6%	28%	17,5%
Білім қорытындысы	70,6 %		48,9 %	

Кестедегі нәтижелер бойынша білім деңгейінің ең жоғарғы көрсеткіші - 70,6%, топтық-жеке әдістеме негізінде жұмыс жасалынған сыныптарда көрсетілген. Дәстүрлі әдістеме негізінде білім берілген сыныптардың білім сапасы төмен, яғни 48,9%-ды құрады. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, топтық-жеке әдістеріне негізделе отырып өздері ізденіп оқыған оқушылардың толыққанды дұрыс жауап бергендері 27% және толық емес жауап бергендері 44,6%-ды құрады. Осы жинақтар негізінде бақылау сыныбында 13,8% және төменгі нәтиже берген топта 36,3%-ды құрады. б«ә» сыныбындағы үлгермеуші оқушылардың саны – 17,5%-ды құраса, б«а» сыныбындағы оқушылар саны – 7,6% салыстырғанда екі есе

артқан.

Зерттеу нәтижелері оқушылардың меңгерілуге тиісті ақпараттарына топтық-жеке іс-әрекеттерін ұйымдастыру барысында қанағаттанарлық бағаның азайғандығын және бестік бағаның көбейгендігі байқалды. Дәстүрлі әдістемемен биологиядан білімдері «күшті» сыныптар, ал топтық-жеке әдістеме негізінде білім сапасы орташа оқушылар оқытылған. Бірақ бестіктер мен төрттіктердің білім деңгейі әлдеқайда жоғары. Топтық-жеке әдістеме негізінде оқыған оқушылар іс жүзінде бүкіл ақпараттарды карточка бойынша өз бетінше білімді жіктеу мен түзету кезеңдерінде, бақылау - қорытынды сабақта өз беттерінше оқып үйренгендігі, танымдық-шығармашылықтарының артқандығы байқалды. Топтық жұмыста оқушылардың жұмыс жасауы олардың жүйке жүйесіне ауыртпашылық түсірмеді, өз біліктеріне деген сенімділігі арта түсті, дәл осындай кезде дәстүрлі әдістеме бойынша ізденген сыныптарда көрсетілмеген.

Сондай-ақ, ғылыми әдебиет көздеріндегі зерттеушілер оқушылардың жұмысын мұқият қарап, бақылау жұмыстарының нәтижелерін талдады.

Зерттеу нәтижелері 2 және 3-кестелерде көрсетілген.

Кесте 2. - «Саңырауқұлақтар. Бытыранықтар (бактериялар)» тақырыбын топтық-жеке әдістеме негізінде меңгерген сыныптардың бақылау жұмысының нәтижелері

Оқушының жауап сипаттамалары	Алғашқы тапсырма (%)	Екінші тапсырма (%)	Соңғы тапсырма (%)
Дұрыс жауап бергендер	13,5%	40,6%	27,2%
Толық емес жауап берген	35,6%	47,5%	50,7%
Қате кеткен жауаптар	43,4%	15,2	16,7%
Орындалмаған тапсырмалар	11,9%	0%	9,8%
Білім деңгейі	47,9%	86,9%	76,8%

Талдау нәтижелері бойынша репродуктивті сипаттағы сұрақтарды шешуде тәжірибелік және бақылау жұмыс жасаған оқушылардың жауаптары бірдей көрсеткіш көрсетті. Алғашқы тапсырма негізінде 6 «ә» сыныбында – 53,4%, 6 «а» сыныбында 47,9% қарағанда жоғары көрсеткіш көрсеткен. Осы ақпарат оқу материалын дәстүрлі әдісті оқу дәл тапсырмаларды ұғыну тиімділігіне ықпалын тигізді.

Кесте 3. - «Саңырауқұлақтар. Бытыранықтар (бактериялар)» тақырыбын дәстүрлі әдістеме негізінде меңгерген сыныптардың бақылау жұмысының нәтижелері

Оқушының жауап сипаттамалары	Алғашқы тапсырма (%)	Екінші тапсырма (%)	Соңғы тапсырма (%)
Дұрыс жауап бергендер	15%	16%	10,2%
Толық емес жауап берген	39,4%	42,9%	26,5%
Қате кеткен жауаптар	33,8%	29%	47,5%
Орындалмаған тапсырмалап	16%	16,2%	20,2%
Білім деңгейі	53,4%	57,9%	35,6%

Бақылау жұмысының екінші тапсырма негізінде келесі нәтижелер алынды: 6 «а» сыныбында білім сапасы - 86,9%, ал 6 «ә» сыныбында – 57,9%. Соңғы шығармашылық тапсырмаларда 6 «а» сыныпта - 76,8%-ды құрап, бұл топ оқушыларымен шешімі табылды. Келесі 6 «ә» сыныбында көрсеткіш - 35,6% болды. Екінші және соңғы деңгейдегі тапсырмаларды орындау кезіндегі топтық-жеке әдістеме бойынша жұмыс жасаған оқушылардың меңгерген ақпараттарын осылай түсіндіруге болады: оқушылар өздері ізденген оқу материалын өздік жұмыстар кезде жиі пайдаланады.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, зерттеу жұмысында мектеп бағдарламасындағы оқушыларға тәжірибе ретінде жаңартылған әдістер қолданылды. Нәтижесінде «Саңырауқұлақтар. Бытыранықтар (бактериялар)» тақырыбын топтық-жеке әдістеме негізінде өздігінен ізденген оқушыларда шыңдалған білім қалыптасты.

Мектеп бағдарламасында оқушыларға жаңартылған әдістерді қолданудың тиімділігі алынды. Жаңартылған әдістерді қолдану барысында дәстүрлі оқытуға қарағанда топтық-жеке әдістерді ұйымдастырудың артықшылығы оқушылардың білім деңгейінің жоғарылағандығын көрсетті.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша мұғалім алдына бір мақсат қоя отырып, сол мақсатқа жету жолында шәкірттерінің жүрегіне жол тауып, әрекеттендіре білу шеберлігіне қол жеткізсе, егеменді еліміздің ұл-қыздары білімді де білікті болып шықпақ. Ертеңінен үміт күткен мәңгілік еліміздің ұрпа-

ғы үшін нақты жоспарлармен нақты қадамдар жаасап, әр мұғалімнің шеберлігін шыңдайтын, жас ұрпақтың білімін дамытуға негізделген бұл жаңа жүйенің берері көп. Соның арқасында біз бәсекеге қабелетті, іргесі мықты ел боларымызға сеніміміз мол!

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абдыхалыкова А.М., Даркенова А.Қ. Инновациялық оқыту - сапалы білім беру кепілі. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №4 (1) 2015. Б. 157-159.
2. Emel Ekliia, Hediye Deniz Karadonb, Nurettin Sahina. High school students attitudes and opinions regarding biologycourseand biological sciences / Procedia Social and Behavioral Sciences 1 (2009) 1137–1140. doi:10.1016/j.sbspro.2009.01.204
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақ еліне Жолдауы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік», Астана. Ақорда. 2017.
4. Особенности образовательного процесса в школах Республики Казахстан на 2017 – 2018 годы: Методическое, инструктивное письмо. Астана: НИШ им. И. Алтынсарина, 2017. – 370с.
5. Шалгимбекова А.Б., Салыкова Ә.Д. «Жаңашылдық білім мазмұны – жаңартуға бастама». I кітап. Қостанай, 2019. Б. 248-251.
6. ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2010.
7. Жумагулова К.А. Обновление содержания биологического образования. Актуальные проблемы педагогики. С. 17-20.
8. Абдуллина Г.Т., Юлдашева К.Ф. Инновациялық технология – бүгінгі күн талабы. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №2/2 (56) 2018. Б. 86-87.
9. Тасенова П.Б. Биологияны оқыту барысында әртүрлі ақпараттық технология түрлерін сабақ үрдісінде тиімді пайдалану. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №2/2 (56) 2018. Б. 187-189.
10. Қисымова А.Қ., Обаев С.Н. Биологияны оқыту әдістемесі. Оқу құралы, Алматы, 2010. 218б.
11. Gabriela-PaulaPetruțaa. Methodical aspects regarding the useof disciplinary maps inBiology, in order to improve the school children’s knowledge / Procedia - Social and Behavioral Sciences 180 (2015) 433–440. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.02.141.
12. Еленовский А.Г. и др. Ботаника: Систематика высших или наземных растений: Учебник. Академия, 2001. С.363.
13. Игібаева Қ., Шайхмежденова У. Биология сабағын әр түрлі әдістермен өткізудің тиімділігі. Атырау мемлекеттік университеті Хабаршысы. №2 (53), маусым, 2019. Б. 66-71.
14. Пасечник В.В. Познавательная деятельность учащихся в организации индивидуальных групп. // Школьная биология. – М.: - 2009. №6. – с. 23-27.
15. Торманов Н., Абылайханова Н.Т., Төлеуханов С.Т., Уршеева Б.И. Биологиялық білім беру принциптері және оқытудың жаңашыл әдістемелері. Қазақ Университеті, 2015. 74б.
16. Сейтметова А.М., Жүзбай А.Қ. Биологиялық оқытуда оқушылардың топтық-жеке оқу-танымдық әрекеттерін ұйымдастыру. ҚарМУ Хабаршысы. Педагогика сериясы, №2 (94)2019. Б. 44-52.

REFERENCES:

1. Abdyxalykova A.M., Darkenova A.Q. Innovaciyaлық оқыту - сапалы bilim bery kепili. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №4 (1) 2015. Б. 157-159.
2. Emel Ekliia, Nediue Deniz Karadonb, Nurettin Sahina. Nigh sshool students attitudes and opinions regarding biologycourseand biologisal scienses / Prosedia Sosial and Vehavioral Ssienses 1 (2009) 1137–1140. doi:10.1016/j.sbspro.2009.01.204
3. Nazarbaev N.Ә. Қазақ eline ZHoldauy «Қазақstannуң үshinshi zhaңғыруy: zhahandyқ bәsekege қа-bilettilik», Astana. Aқorda. 2017.
4. Osobennosti obrazovatel'nogo processa v shkolah Respubliki Kazahstan na 2017 – 2018 gody: Metodicheskoe, instruktivnoe pis'mo. Astana: NISH im. I. Altynsarina, 2017. – 370s.
5. SHalgimbekova A.B., Salykova Ә.D. «ZHаңashyldуқ bilim mazmұny – zhaңartuға bastama». I kitap. Қostanaj, 2019. B. 248-251.
6. ҚР Bilim berydi damytyduң 2011-2020 zhyldarға арналған мемлекеттик бағдарlamasy, Actana, 2010.
7. ZHumagulova K.A. Obnovlenie soderzhaniya biologicheskogo obrazovaniya. Aktual'nye problemy pedagogiki. S. 17-20.
8. Abdullina G.T., YUldasheva K.F. Innovaciyaлық texnologiya – bygingi күn talaby. Қазақstannуң ғылымы мен өмірі. №2/2 (56) 2018. B. 86-87.
9. Tacenova P.B. Biologiyany оқыту барысында әртүрлі ақпараттық texnologiya тырлерin sabaq үrdicinde tiimdi pajdalany. Қазақstannуң ғылымы мен өмірі. №2/2 (56) 2018. B. 187-189.
10. Қisymova A.Қ., Obaev S.N. Biologiyany оқыту әdistemesi. Оқу құралы, Almaty, 2010. 218b.

11. Gabriela-RaulaRetruṡaa. Methodical aspects regarding the use of disciplinary maps in biology, in order to improve the school children's knowledge / *Rosedia - Social and Behavioral Sciences* 180 (2015) 433–440. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.02.141.

12. Elenovskij A.G. i dr. *Botanika: Sistematika vysshih ili nazemnyh rastenij*: Uchebник. Akademiya, 2001. S.363.

13. Igibaeva Қ., SHajhmezhdanova U. *Biologiya sabaғыn әr тыrli әdistermen әtkizudiң tiimdiligi*. Atyrau memlekettik universiteti Habarshysy. №2 (53), mausym, 2019. B. 66-71.

14. Pasechnik V.V. *Poznavatel'naya deyatel'nost' uchaschihsya v organizacii individual'nyh grupp*. // *SHkol'naya biologiya*. – M.: - 2009. №6. – s. 23-27.

15. Tormanov N., Abylajhanova N.T., Tәleuhanov S.T., Ursheeva B.I. *Biologiyalyқ bilim beru principteri zhәne оқytudyң zhaңashyl әdistemeleri*. Қазақ Universiteti, 2015. 74b.

16. Seitmetova A.M., ZHyzbaj A.Қ. *Biologiyalyқ оқytuda оқushylardyң тоptyқ-zheke оқu-tanymdық әreketterin ұymdastyru*. ҚарМУ Habarshysy. Pedagogika seriyasy, №2 (94)2019. B. 44-52.

Сведения об авторах:

Сейтметова Айман Мараимқызы - б.ғ.к., доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан e-mail: aiman.seitmetova@mail.ru

Амангелді Арайлым Жанәділқызы, 7M015-Жаратылыстану педагогтарын даярлау мамандығының магистранты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Сведения об авторах:

Сейтметова Айман Мараимовна - к.б.н., и.о. доцента

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан e-mail: aiman.seitmetova@mail.ru

Амангелди Арайлым Жанадиловна

Магистрант специальности 7M015-Подготовка педагогов естествознания, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

Information about the authors:

Seitmetova Aiman Maraimovna, Candidate of Biological Sciences, acting associate professor, A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan e-mail: aiman.seitmetova@mail.ru

Amangeldi Arailym Janadilovna, Master student of 7M015 -Training of natural science teachers, A. Yassawi International Kazakh-Turkish University Turkestan, Kazakhstan

А.М. СЕЙТМЕТОВА^{1*}, Қ. А. ҚАДЫРБЕК²

¹²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
(E-mail: aiman.seitmetova@mail.ru)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН НЫҒАЙТУДА САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. Мақалада оқушылардың денсаулығын нығайтуда салауатты өмір салты негіздерін қалыптастырудың тиімділігі қарастырылды. Бүгінде білім беру мекемелерінің алдында тұрған міндеттердің бірегейі – келешек жастарымыздың салауатты өмір сүруге деген көзқарасын қалыптастыру болып есептеледі. Тақырып аясында ғылыми зерттеулерді жүргізуде бақылау, сауалнама жүргізу, педагогикалық эксперимент және статистикалық зерттеу әдістері салауатты өмір салтын насихаттауда, салауатты өмір сүру мәдениетін жетілдіру аясында мектеп оқушыларына, біршама мәселелерді шешу барысында қолданылды. Еліміздің азаматтарының денсаулығын нығайту, салауатты өмір салтына бағытталған Елбасының Жолдауын – егемендіктің кілтін ұстар жастардың келешегіне апаратын алтын жол десе де болады. Зерттеулер нәтижесінде биологияны оқытуда қазіргі заманғы оқушылардың заманауи өмір салтын ұстануға деген саналы қатынасын қалыптастыру арқылы спортпен айналысуға, дұрыс тамақтануға, дұрыс күн тәртібін құруға, зиянды әдеттерден аулақ болуға мектеп табалдырығынан баланың санасына сіңіруге деген қажеттілігі алынды. Зерттеу нәтижелері болашақта салауатты өмір сүру деңгейін насихаттауда және мектеп қабырғасындағы балалардың денсаулығына қатысты мәселелерді шешу барысында қолданылады. Ғылыми зерттеулер нәтижесі өскелең ұрпақтың денсаулықтарын сақтауда, нығайтуда, биология пәнін оқытуда ұсынылым ретінде қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: салауатты өмір салты, дұрыс тамақтану, күн тәртібі, спорт, шынығу, семіздік, санитарлық-гигиена, оқушы.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ОСНОВ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В УКРЕПЛЕНИИ ЗДОРОВЬЯ У ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. В статье рассмотрена эффективность формирования основ здорового образа жизни в укреплении здоровья учащихся. Одной из задач, стоящих сегодня перед образовательными учреждениями, является формирование у нашей будущей молодежи здорового образа жизни. Методы наблюдения, анкетирования, педагогического эксперимента и статистического исследования при проведении научных исследований в рамках темы использовались для пропаганды здорового образа жизни, для школьников в рамках совершенствования культуры здорового образа жизни, при решении некоторых проблем. Укрепление здоровья граждан нашей страны, реализация Послания Главы государства, направленного на здоровый образ жизни – это, безусловно, золотой путь к будущему молодежи, хранящей ключи к суверенитету. В результате исследований была приобретена потребность в обучении биологии через формирование у современных школьников сознательного отношения к ведению современного образа жизни, приобщение к занятиям спортом, здоровому питанию, построению правильного распорядка дня, избеганию вредных привычек. Результаты исследования будут использованы в дальнейшем при пропаганде здорового образа жизни и решении проблем, связанных со здоровьем детей в стенах школы. Результаты научных исследований могут быть использованы в качестве рекомендаций для сохранения, укрепления здоровья подрастающего поколения, изучения биологии.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, правильное питание, режим дня, спорт, закаливание, ожирение, санитарно-гигиенические, ученик.

EFFECTIVENESS OF FORMING THE FOUNDATIONS OF A HEALTHY LIFESTYLE IN IMPROVING THE HEALTH OF SCHOOL CHILDREN

Abstract. The article considers the effectiveness of forming the foundations of a healthy lifestyle in improving the health of students. One of the tasks facing educational institutions today is the formation of a healthy lifestyle among our future youth. Methods of observation, questioning, pedagogical experiment, and statistical research in conducting scientific research within the topic were used to promote a healthy lifestyle, for schoolchildren in the framework of improving the culture of a healthy lifestyle, and in solving

certain problems. Strengthening the health of our country's citizens and implementing the President's Message aimed at a healthy lifestyle is, of course, a Golden path to the future of young people who hold the keys to sovereignty. As a result of research, the need for teaching biology was acquired through the formation of modern schoolchildren's conscious attitude to leading a modern lifestyle, engaging in sports, healthy nutrition, building a proper daily routine, and avoiding bad habits. The results of the study will be used in the future to promote a healthy lifestyle and solve problems related to the health of children in school. The results of scientific research can be used as recommendations for preserving and strengthening the health of the younger generation, and studying biology.

Keywords: healthy lifestyle, proper nutrition, daily routine, sports, hardening, obesity, hygiene, schoolchild.

Кіріспе

Бүгінгі таңда білім беру мекемелерінің алдында тұрған міндеттердің бірі – өскелең ұрпақтың салауатты өмір сүруге деген көзқарастарын қалыптастыру, олардың денсаулығын сақтауға, қоршаған ортасын таза ұстауға және жоғары сапалы білім алуға, сол білімді болашақтағы өміріне қолдана білуге тәрбиелеу болып табылады. Денсаулық пен өмір салты арасындағы өзара байланыс салауатты өмір салты ұғымын қалыптастырады. Келешекте салауатты өмір сүру деңгейін насихаттауда, салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыруда мәселелерді шешуге, осы сала бойынша өскелең ұрпақты оқыту, тәрбиелеу формалары мен жаңа әдістерді қалыптастыратын білім де керек. Елдің келешегі – халқының денсаулығына тығыз байланысты екендігі – дәлелдеуді керек етпейтіндігі ақиқат. Ал келешек ұрпақтың бағыты – салауатты өмір салты.

«Біздің жас ұрпағымыз өседі және көбейеді, дамиды, онымен бірге олардың сана сезімдері де өсіп жетіледі. Олар өз ұрпағының қайратты және жауапты, әрі терең білім алып, денсаулықтарын әрі қарай шынықтыра алады. Бізге өз қоғамымызды құра отырып, біздің халқымыздың ғұмыр бойы дені сау ұрпақ болуы және оларды таза табиғи қоршаған ортаны қорғап тұруы үшін кең етек ала отырып қайратты болуы қажет. Негізгі мақсатты жүзеге асырудағы аурудың алдын алу және салауатты өмір салтына жігерлендіру» - деп Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына жолдаған «Қазақстан-2030» стратегиялық жобасында атап көрсеткен [Биология және салауаттылық негізі. 2009. 61 б.].

Салауатты өмір салтына сәйкес Батыс Бенгалия, АҚШ және Үндістанның ауылдық жерлерінде жасөспірімдер арасында дене салмағының, бойдың және артық салмақтың таралуын зерттеу тамақтанудың бұл түрлеріне ықпал ететін факторларға жұмыстар жүргізілуде. Шетелдік сарапшылардың пікірінше, денсаулық тек медициналық мәселе ғана емес, сонымен қатар биопсихоәлеуметтік жағдай ретінде қарастырылған [Sabina Macovei et al., 2014. page86].

Денсаулыққа деген қарым-қатынасын қалыптастырудың қандай әрекеті болсын ерте жастан басталуы қажет. Осылайша, оқушының денсаулық мәдениетін қалыптастыру, оны сақтау

және сақтау процесінде ұстаздың орнын жоғары бағалай отырып, танымал гигиенист профессор С.М.Громбах: "ұстаз барлық нәрсені жасай алады, егер ол балалардың денсаулығын жақсарту үшін барлық іс-әрекеттерді жүзеге асырса, балалар - сау, саналы, жақсы және жігерлі болып, барлығымыз жүргіміз келетін жолмен өсе келе дамиды", - деп атап кетті. Сол себепті, осы уақытта балалардың денсаулыққа қарым-қатынасын қалыптастыру өте маңызды [Иванова Н.К., 2000. 163 с.].

Қазіргі заманда ауруларға тез ұшырайтын мектеп оқушылары болып табылады. Бұның себебі Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің ақпараттары бойынша жасөспірімдердің жалпы аурулары 2018 жылы 2019 жылғымен салыстырғанда 7,7%-ға артқан. 2018-2019 жылдары жасөспірімдерде:

- тыныс алу аурулары – 12,6%-ға,
- жүйке жүйесі – 6,0%-ға,
- сүйек-бұлшықет жүйесі – 3,9%-ға,
- қан айналым жүйесі – 4,2%-ға,
- жаңа түзінділер – 6,7%-ға,
- жарақат алу мен улану – 6,4%-ға жоғарылаған.

Жалпы білім беру мекемелерін бітірген оқушылардың ішінде есту қабілеті төмендегендері 46%-ға, көру кемістігі 2,9%-ға артқан. 2019 жылғы ҚР балаларды диспансерлеу қорытындысы бойынша дені сау жасөспірімдердің үлесі 32,90%-ды құраған. [ДДСҰ/ЮНИСЕФ-тің «Баланы дамуытуға қамқорлық» материалдар пакеті: CD-ROM, 2012]

Осы себепті қазіргі таңда денсаулық мәселелерін сараптау қорытындысының нәтижесінде салауатты өмір салтын тұтынуды дамыту керектігі айқындалды. Әсіресе жастардың денсаулығы алаңдатуда. Жастар - біздің болашағымыз. Болашағымыздың жарқын болуы үшін жастарға салауатты өмір салтын үйретіп, зиянды әдеттерден аулақ болуға үгіттеуіміз керек [Соколов А.Д., Абишева З.С., 1999. 140 с.]

Бүгінгі еліміздің келешегі мектеп табалдырығындағы ұрпақ екені сөзсіз. Ертеңгі ел тізгініне ие болар ұрпақтарымыздың денсаулығына мектеп табалдырығында өте қатты көңіл аудару маңызды міндет.

Зерттеудің мақсаты: Мектеп бағдарламасында салауатты өмір салтын ұстанудың жолда-

рын балалар мен жастарда жас айырмашылықтарына, денсаулыққа қауіп туғызатын факторлардың әсерін, имандылық-еріктілігіне және құндылықтарына сәйкес салауатты өмір салтының дағдыларын, ұғымдарын және пікірлерін санасына құя отырып, ғылыми білімді қалыптастыруға бағытталған биологияны оқытудың әдістемесін жетілдіру.

Зерттеудің әдістері мен материалдары. Тақырып аясында ғылыми зерттеулерді жүргізуде бақылау, сауалнама жүргізу, педагогикалық эксперимент және статистикалық зерттеу әдістері салауатты өмір салтын үгіттеуде, салауатты өмір сүру мәдениетін жетілдіру кезінде мектеп оқушыларына, біршама проблемаларды шешуде қолданылды. Осы мәселелер бойынша арнайы сараптамалар жасалынды.

Ғылыми мақалада салауатты өмір салты туралы ұғымды дұрыс ұйымдастырған, психогигиена ережелері мен талаптарын орындауымен, тиімді активті қозғалу режимімен, шынығумен және физикалық қолайлы еңбекпен, зиянды әдеттерден бас тартуымен, жүйелі дене шынықтыру сабақтарымен, бос уақытын дұрыс ұйымдастыруымен байланыстырылады. Салауатты өмір салты адам өмірінің келесі факторларына: демалыс, жұмыс, жанұя, қоршаған қоғамға байланысты. Сонымен күн тәртібі, ұйқы, демалыс, физикалық жүктемелер, дұрыс тамақтану да маңызды роль атқарады.

Ғылыми дерек көздеріндегі зерттеулерде мәдениет әмбебап және адамдардың жасына, мамандығына, т.б. категориядағы факторларға қарамастан қажет болып табылады және дені сау дара тұлғаны білім берудің барлық кезеңдерінде қалыптастыру қажеттігі атап көрсетілген [Мухина Н. В. 2008. С.27].

Әр адамның дені сау болғысы келеді. Ғылыми әдебиеттер дерек көздерінде денсаулық деңгейі шартты түрде 100% болса, онда оның 20% тұқым қуалайтын факторларға, 20% қоршаған ортаға, 10% денсаулық сақтау жүйесіне, ал қалған 50% адамның өзіне байланысты болып табылады [Бахтин Ю.К. 2012. С.397-400].

Қазіргі кезде өз тәуелсіздігін алған егеменді еліміздің жалпы білім беретін мекемелерде денсаулығы мықты, жан-жақты дамыған, салауатты өмір салтын мақсат тұтқан ұрпақты тәрбиелеу негізгі талап етіп қойылған. Барлық азаматтардың денсаулығын дамыту, салауатты өмір салтына бағытталған Елбасының жолдауын – егемендіктің кілтін ұстар ұрпақтардың болашағына апаратын алтын жол десе де болады. Білім беру мекемелердің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – келешек ұрпақтың салауатты өмір сүруге деген көзқарасын жетілдіру, олардың денсаулығын нығайтуға, қоршаған ортаны ластамауға және жоғарғы білім алуға, сол білімін болашақтағы өмірінде қолдана білуге тәрбиелейді. Тұлғаның ақыл-ой интеллектісін

оның біліктілік деңгейінен айқындауға болады. Білім – ақыл-ойдың негізгі мотивациясы және бастапқы құралы, әрі нақты көрсеткіші бар, кезкелген адам салауатты өмір сүру үшін біріншіден ақыл-ойын жетілдіруі қажет; екіншіден материалдық жағдайын жөндеуі керек, ал ол үшін көп еңбектенуі қажет [Қасымова Р.С., Рамазанова С.А., Адизбаева Д.Ж. 2015. 1116.].

Мектеп оқушыларының денсаулық мәдениетін сақтау және мақсатты қалыптастыру мәселесі өзекті, сол себепті адамдардың өмір сүру сапасы және ұлттық қауіпсіздік адам денсаулығының жай-күйіне сай келеді. Нақ осы мектеп алдында оқушылардың психикалық және физикалық денсаулықтарын дамытуға және жақсартуға, үйлесімді нығайтуға керекті дағдылар мен білімді игеруге дайындау міндеті тұр. Олардың денсаулықты өзгерту, оның жағдайын сақтау жөніндегі негізгі қызметі оқушылардың білім беру үдерісі шеңберіндегі мінез-құлықтарының қалыптасуына байланысты болатыны ақиқат.

Биология және педагогика саласындағы бүгінгі таңдағы зерттеулердің деңгейі биологияны зерттеу процесінде мектеп оқушыларының салауатты өмір салтының жеке моделін құрастыруға бағытталған биология мұғалімінің білім беру іс-әрекетінің денсаулық сақтаудың жеке бағдарланған технологиясының стилін құруға мүмкіндік алады.

Қазіргі кезде оқушылардың денсаулығы төмендеуінің тұрақты тенденциясы байқалады. Ғылыми зерттеулердің деректері бойынша бүгінгі күні 1-сыныпқа келетін оқушылардың шамамен 25-30%-ы денсаулық жағдайында қандай да бір өзгерістерге ие. Мектепте оқу кезеңінде дені сау оқушылардың саны 4 есеге кемиді. Мектеп оқушыларының денсаулығына құндылық қатынасын қалыптастыру, бұл мәселені шешудің маңызды жолы ретінде бүгінгі мектептерде ерекше мәнге ие, сондықтан дені сау адам ғана мінез-құлықты активті өзін-өзі реттеуге, салауатты өмір салтының жеке бағдарламаларын құруға, өнімді және шығармашылық қызметке толық қабілетті. Осылайша, денсаулық құндылықтары мен салауатты өмір салтын саналы түрде тәрбиелеу тек маңызды ғана емес, сонымен қатар өмірлік мақсаттар мен мағыналарды қалыптастырудың жетекші факторына айналады, сонымен қатар оқушының келешек өмірінің сапасын анықтайды [Дрибинский П. 2018. С. 28.].

Бала жетіліп келе жатқан кезде, мектеп оқушылары үшін дүниетаным қалыптасқанда, осы кезде адамның ұстанатын құндылықтар жүйесі өте қымбат. Сол себепті салауатты өмір салтына танымдық қызығушылықты жүргізу, жеке тұлғаның дене шынықтыруын дамыту үшін ұстаздар мен балалардың құндылық бағдарларының сәйкес келуі қажет [Куправа А.Д., 2005. 186 с.].

Педагогика және биология саласындағы қазіргі заманғы зерттеулердің деңгейі биоло-

гияны зерттеу процесінде мектеп оқушыларының салауатты өмір салтының жеке стилін қалыптастыруға бағытталған биология мұғалімінің білім беру іс-әрекетінің денсаулық сақтау жекебағдарланған технологиясының моделін құруға мүмкіндік береді.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру және сақтау - бұл жас ұрпақтың күнделікті өмірінде өте маңызды міндеттердің бірі. Отбасы мен мектеп жастардың осы мақсатқа жетудің алғы шарты ретінде дене шынықтырумен айналысу қажеттілігі туралы хабардарлығын көбейтуде маңызды рөл атқарады.

Өмір салты биологиялық факторлармен және қоршаған ортамен бірге адам денсаулығының маңызды факторы болып саналады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы "денсаулық" ұғымын былайша анықтайды: денсаулық – бұл "ауру немесе аурудың болмауы емес, толық психикалық, әлеуметтік және физикалық жағдайы".

Салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін қандай жағдайларға көңіл бөлу қажет? Өмір салты дегеніміз не? Бұл жеке тұлғаның тіршілік етуге бағытталған мүмкіндіктерін қалыптастыру, бізше, адамның психологиялық-әлеуметтік және биологиялық жақтан салауатты өмір салтын айқындауға мыналар негіз болады:

- активті қозғалыс кезінде ағзаны шынықтыру дене тәрбиесі немесе спортпен айналысу; физикалық еңбектің гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;

- жеке және әлеуметтік гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;

- қарым-қатынас және экологиялық мәдениетке жету;

- зиянды заттардан аулақ болу.

Бірқатар зерттеушілер өз тәжірибелерін өмір сапасының негіздерін жақсарту проблемасына арнады. Олар негіз ретінде 12-15 жастағы мектеп оқушыларынан сауалнама алынды. Алынған зерттеулер нәтижелері әлеуметтік қолдаудың күшті қажеттілігін көрсетеді. Яғни мұғалімдердің алдына маңызды міндеттер қойылады: жағымсыз тенденцияларды жұмсарту, нығайту, әлеуметтік қарым-қатынас сапасын жоғарылату және дұрыс мінез-құлық мысалдарын модельдеу [Irena Loudová et al., 2015. page 2792].

Салауатты сөзінің түпкі мағынасы – *сау, байыпты, ақылды, парасатты, ойлы, білімді, зерделі және сабырлы* деген ұғымды білдіреді. Қоғамымыздағы адамзаттың өмірінің соңына дейін денсаулығының берік болуы қоршаған ортаның тазалығына байланысты.

Өмір сүру салты дегеніміз - әрбір жеке тұлғадан бастап, барлық қоғамның қалай еңбек етіп, қалай тұрмыс тіршілік жасап, бос кездерінде демалатыны, олардың қалыптасқан өмір жағдайы, яғни, адамның өмір сүру деңгейі қандай болса, өзі де сондай, өмір сүру салты тұлға мен қоғам деңгейінің көтерілу көрсеткішінің катего-

риясы.

Салауатты өмір сүру салты тұлға деңгейінде болуы әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты, адамның психикасына, денсаулығына, ағзаның функционалдық қасиеттеріне де байланысты. Биологиялық ерекшелігіне байланысты салауатты өмір сүру салты тұрақты болады. Әрбір тұлға өзіне тән өмір салтымен ғұмыр кешеді. Ол ұрпақтан-ұрпаққа ген арқылы тасымалданып отырады. Осыған байланысты салауатты өмір сүру салты *3 сатыға бөлінеді*:

1. Салауатты өмір сүру деңгейі;

2. Салауатты өмір сүрудің сапасы;

3. Салауатты өмір сүрудің стилі.

Салауатты өмір сүру деңгейі – экономикалық категория. Тұлғаның материалдық және моральдық-рухани қажеттілігін түгелімен қамтамасыз ету.

Салауатты өмір сүру сапасы - әлеуметтік категория оқу орындар, мектептер неше түрлі тұлға денсаулығын қамтамасыз ететін қол жетімді лабораториялық жабдықтармен қамтамасыз етілуі.

Салауатты өмір сүру стилі - әлеуметтік психологиялық категория – тұлғаның қоғамдық орындарда өзін ұстап және көрсете білуі.

Оқушыларды салауатты өмір салтына тәрбиелеудің негізгі міндеттеріне:

• халық педагогикасының негіздерін қолдану (халық шығармашылығы, салт-дәстүрлер, ырымдар, даналар сөзі, мақал-мәтелдер, ұлттық ойындар, тілектер, тыйым сөздер, баталар, т.б.);

• оқушылардың ойына салауатты өмір салтын қалыптастыруда тиімді психологиялық-педагогикалық шарттарды қолдану;

• салауатты өмір салты ұғымын қалыптастыру;

• салауатты өмірге деген оқушыларды ынталандыру;

• оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуіне қол үшін беру;

• өз денсаулықтарын сақтауда, салауатты өмір сүру деңгейіне жауапкершілікпен қарау;

• арнайы денсаулық сақтау технологиясы арқылы салауатты өмір сүру деңгейлерін қалыптастыру табыстары тәуелді болады [Сборник материалов семинара. Шымкент, 2005.].

Салауатты өмір салтын құру үшін зиянды әдеттерден құтылу қажет. Зиянды заттарға, ұятты заттар: темекі, ішімдік, есірткі кіреді. Бұл заттарды ұзақ уақыт, кейде тіпті аз ғана уақыт қолданғанда ағзада психикалық тәуелділік дамиды. Зиянды заттарға құмарланудың соңында ауыр науқастыққа алып барады. Осы аурулар ұзақ емдеуді қажет етеді. «Зиянды әдеттер - қоғамдық дерт». Қоғамның алға дамуына кері әсерін тигізіп, болашақ ұрпақтың санасы мен ғұмырын уландыратын өте ауыр, әрі қауіпті аурулардың бірі - шылым шегу, маскүнемдік, нашақорлықтан аулақ болуымыз қажет.

Бірнеше ғалымдар өзінің еңбектерінде

денсаулыққа келтіретін факторларды былайша тізімдеді:

- мәдениеттің аздығы;
- дене шынықтыру жұмыстарының төмендігі;
- санитарлық-гигиена ақпараттар туралы көпшіліктің біле бермеуі;
- дене салмағының тұрақсыздануы;
- зиянды заттарға әуесқойлық [Сәтбаева Х. Қ. және т. б. 2000. 37 б.].

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. Қазақстанда іске асырылған «Салауатты Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында салауатты өмір салтына ниеттендіру әрқайсымыздың дене жаттығумен айналысуымызға, таза-лық сақтауымызға, дұрыс тамақтануымызға, санитарлық шараларын ұстауымызға бағытталған, денсаулықты дамыту үшін жастарды салауатты өмір салтына үгіттеп, ақпараттық іс-шаралар өткізу қарастырылған.

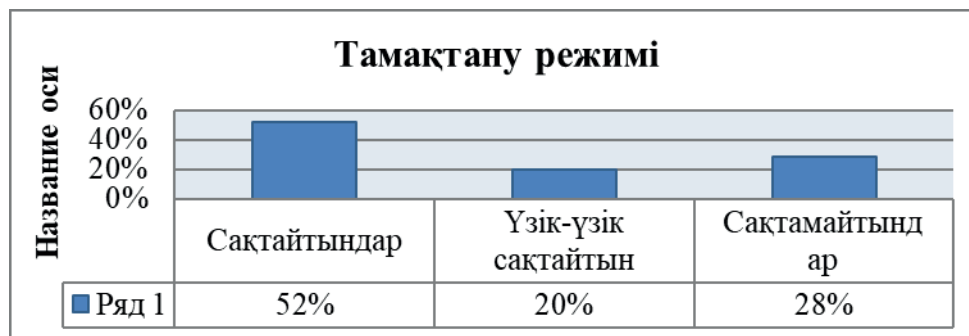
Салауатты тамақтану - балалардың тұрақты дамуын, өсуі мен тіршілік қызметін қамтамасыз ететін, денсаулығын жақсартуға және түрлі аурулардың алдын алуда ықпал жасайтын тамақтану. Жасөспірімдерді дұрыс тамақтандыру олардың денсаулығын дамытып, дене және ақыл-ой еңбегінің өзгеруіне мүмкіндік жасап қана қоймай, еңбек ету мен сабақ үлгерімдерін арттырады. Баланың жақсы тамақтануы мен оқу үлгерімі тығыз байланысты, сол себепті салауатты дұрыс тамақтану - сапалы білім беру үрдісінің жоғары көрсеткішінің негізі болып табылады. Сондай-ақ, салауатты тамақтану - бұл әрбір тұлғаның денінің амандығы мен жалпы ұлттың саулығы [Балғынбеков Ш.А. 2013. 45 б.].

Соңғы 10 жылда, педагогикалық зерттеулердің біршама нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың салауатты өмір салты негіздерінің төменгі деңгейі байқалады. Мектеп оқушыларының ауруы арнайы білімге, практикалық дағдыларға және өз денсаулығын, дене дамуын нығайту мен

бақылаудың түрлі құралдары мен әдіс-тәсілдерін пайдалану дағдыларын білмегендіктен туындап отыр. Соңғы кезде Қазақстан халқының 8-10%-ы спортпен айналысады, ал әлемнің экономикалық шарықтаған елдерінде бұл көрсеткіш 40-60%-ды құрайды. Оқушылар арасындағы физикалық активтілік 80%-ды құрайды. Мектеп жасындағы балалардың шамамен 75%-ы денсаулығында елеулі ауытқулар бар. Бастауыш сынып оқушыларының арасында дені сау балалар 10-12%, ал үлкендер арасында тек 5% құрайды. Сондай-ақ, әртүрлі мектеп оқушыларының 50%-ында созылмалы аурулар диагнозы қойылған. Мектеп қабырғасындағы оқушылардың тек 15%-ы ғана дені сау деп санауға болады [Уилмар Дж.Х. Костил Д.Л. – Киев. 2007]

Дұрыс емес тамақтанумен қатар қимылсыз өмір салты артық салмаққа әкеледі, бұл денсаулығының өзгеруіне, психологиялық мәселелердің пайда болуына және қант диабеті, гипертония және т.б. сол сияқты ауытқулармен бірге жүретін жүрек-тамыр ауруларына әкеліп соғады. Әлемдік денсаулық сақтау ұйымының 2011 жылғы зерттеуі семіздік үлкендерге де, жасөспірімдерге де әсер ететін ауруға айналғанын дәлелдейді. Халықаралық деңгейде еліміздің 25%-ы семіздікке ұшыраған деп саналады.

Эксперименттік зерттеулер Түркістан қаласындағы М. Жұмабаев атындағы №15 мектеп-лицейінің 10 сынып оқушыларының тамақтану режимін анықтау мақсатында сауалнамалар жүргізілді. Сауалнама нәтижелері бойынша, қалыпты тамақтану режимін сақтайтын оқушылар 52%, ал үзік-үзік сақтайтындар (таңғы, түскі ассыз) - 20% және тамақтану режимін сақтамайтындар - 28%-ды құрады. Мүмкін бұл оқушылардың өздеріне байланысты емес, ата-аналардың немқұрайлылығына, материалдық қамсыздандырылмауына байланысты шығар.

1-кесте. Оқушылардың салауатты өмір салтын ұстанулары бойынша сауалнама нәтижелері

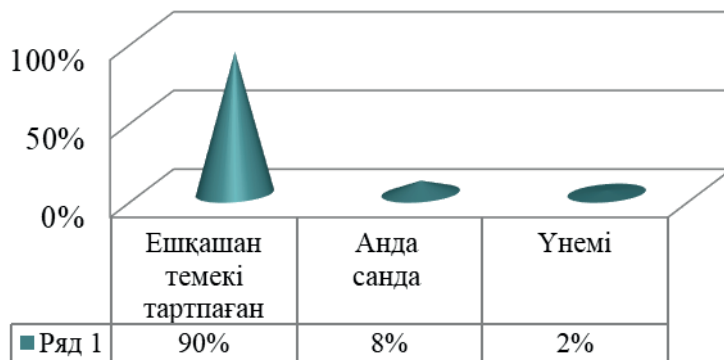
Салауатты өмір салтын дамытуға жәрдемдесу отбасының, мектептің және жалпы қоғамның басымдықтарының бірі болуға тиіс. Біз қазіргі қоғамда өмір сүріп жатырмыз, онда техникалық даму пен қауіп сыртқы факторлар (алкогольге тәуелділік, тыйым салынған есірткі, темекі шегу және т.б.) қимылсыз, салауатты емес өмір салтын

ұстанатын жастардың саны артуда.

Салауатты өмір салтын ұстануға зиянды әдеттерге үйренуі де әсер етеді. Эксперименттік зерттеу барысында 11-17 жас аралығындағы жасөспірімдердің алкогольді ішімдіктер мен темекі өнімдерін пайдалану бойынша жүргізілген сауалнама нәтижелері көрсеткендей, 90% жа-

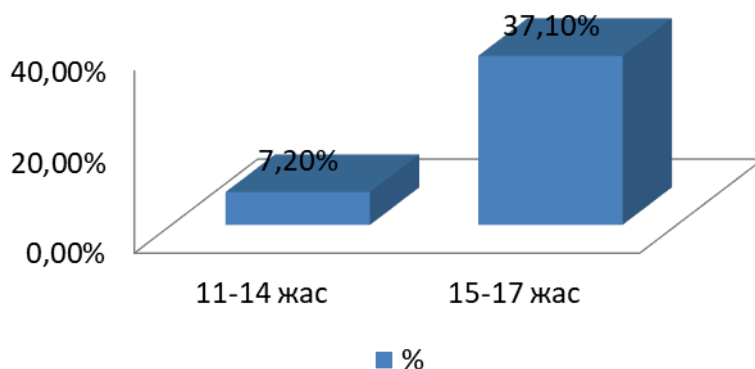
сөспірімдер ешқашан темекі тартпаған, ал 8%-ы тартқан (2-кесте).
анда-санда тартқан және 2%-ы темекіні үнемі

Темекі тарту

2-кесте. Оқушылардың алкогольді ішімдіктер мен темекі өнімдерін пайдалану бойынша жүргізілген сауалнама нәтижелері

Эксперименттік зерттеу барысында мектеп жасындағы 11-14 жас аралығындағы жасөспірімдердің алкогольді пайдалану деңгейін анықтау бойынша бұл көрсеткіш 7,2%, ал 15-17 жас аралығындағы жастарда – 37,1% алкогольді тұтыну бойынша сауалнама нәтижелері алынды (3-кесте).

3-кесте. Оқушылардың алкогольді ішімдіктер мен темекі өнімдерін пайдалану бойынша жүргізілген сауалнама нәтижелері

Ағзаның бейімделушілік мүмкіндіктері – бұл негізінде «денсаулық қоры», оны жеке дара адам ретінде өзінің әлеуметтік-еңбек қызметін орындау үшін қолданылады. Жүрек-тамыр жүйесінің функциональдық жағдайын бағалау – оқушының бейімделу мүмкіндіктерінің күйін талдау негіздерінің бірі. Жүрек-тамыр жүйесі жағдайы негізгі көрсеткіштеріне физикалық жүктемеге дейінгі және кейінгі артериалдық қысым (АҚ) және жүрек соғу жиілігі (ЖСЖ) секілді көрсеткіштер жатады. Зерттеу барысындағы жүргізген зерттеу нәтижелері 4-5 -кестелерде берілген.

4-кесте. Оқушылардың (ұлдар тобының) бейімделушілік мүмкіндіктерін бағалау нәтижелері

№	Аты-жөні	ЖСЖ /мин		ЖСЖ пайызы	АҚ (мм сын бағ)	
		Тыныштықта	Жүктемеден соң		Тыныштықта	Жүктемеден соң
1.	Есіркеп Ж.	60	85	41,6%	108/60	128/80
2.	Асылтай Е.	65	80	23,07%	109/61	126/79
3.	Бауыржан Е.	67	90	34,3%	108/61	127/81
4.	Айтжан С.	68	91	33,8%	110/60	128/80
5.	Ордабаев Б.	70	92	31,4%	108/61	126/80
6.	Мәлік М.	70	82	17,1%	110/62	127/78
7.	Қожатай Д.	69	83	20,2%	108/61	128/80

№	Аты-жөні	ЖСЖ /мин		ЖСЖ пайызы	АҚ (мм сын бағ)	
		Тыныштықта	Жүктемеден соң		Тыныштықта	Жүктемеден соң
8.	Райымбек А.	69	95	37,6%	109/62	125/80
9.	Сапардинов А.	62	92	48,3%	110/61	128/82
10.	Данышпанов И.	64	86	34,3%	110/61	127/81
11.	Ырысбеков Д.	67	89	32,8%	110/62	126/78
12.	Исмайлов А.	70	91	30%	109/60	128/80
13.	Кемелбек А.	68	90	32,3%	109/61	128/82
14.	Қозыбаев А.	67	86	28,3%	108/62	127/81
15.	Муратов А.	68	92	35,2%	108/60	128/82
16.	Пернебай А.	64	82	28,1%	110/60	128/80
17.	Пазылбек А.	64	87	35,9%	110/61	130/83
18.	Кеңесбек Е.	63	86	36,5%	109/60	127/81
19.	Сарсенбаев А.	61	91	49,1%	110/62	128/81
20.	Серіков Қ.	60	92	53,3%	110/60	129/82
21.	Сейфулин С.	70	93	32,8%	109/62	127/80
22.	Амандық А.	69	85	23,1%	108/61	129/79
23.	Қыдыралиев Д.	69	83	20,2%	109/62	130/80
24.	Сандыбай М.	67	84	25,3%	110/60	128/79
Орташа мәні		66	88	32,2%	109/61	128/80

Физикалық жүктемеден кейін пульс тыныштық күйімен салыстырғанда екі есе жиілеуі мүмкін, бұл әрине дұрыс, бірақ екі минуттан кейін оның жиілігі бір жарым ауытқудан аспауы керек, ал 10 минуттан соң бастапқы көлеміне жақындауы тиіс.

Физикалық жүктемеден кейін ұлдарда АҚ нәтижесі орташа 128/80 мм сынап бағанасын құрады. Бұл нәтиже топта 126/78 мм сын. бағ.-нан 10/83 мм сын. бағ.-на дейін болды. Бұл

мәліметтер ұлдардың жүрек-тамыр жүйелерінің жаттықпағандығына дәлел болады.

Осындай зерттеулер қыздармен де жүргізілді. Оларда физикалық жүктемеден кейін АҚ орташа көрсеткіші – 128/78 мм сын. бағ. құрды. Көрсеткіш 125/75 мм сын. бағ.-нан 11/78 мм сын. бағ.-на дейін болды. Бұл көрсеткіш тағы да жасөспірімдердің жүрек-тамыр жүйелерінің жаттықпағандығын білдіреді.

5-кесте. Оқушылардың (қыздар тобының) бейімделушілік мүмкіндіктерін бағалау нәтижелері

№	Аты-жөні	ЖСЖ /мин		ЖСЖ пайызы	АҚ (мм сын бағ)	
		Тыныштықта	Жүктемеден соң		Тыныштықта	Жүктемеден соң
1.	Құрбанғали А.	65	85	30,7%	106/62	128/80
2.	Бижан Ж.	70	90	28,5%	107/61	127/81
3.	Сейдулла Н.	70	86	22,8%	108/60	130/83
4.	Төрехан Д.	66	87	31,8%	108/62	131/82
5.	Оразханқызы Б.	60	82	36,6%	108/61	129/80
6.	Ыдырыс А.	62	83	33,8%	107/60	128/81
7.	Байзақ А.	64	91	42,1%	108/62	129/80
8.	Есенжол А.	63	92	46%	106/61	126/79
9.	Мұратқызы А.	65	86	32,3%	107/62	128/75
10.	Төребекова Б.	66	90	36,3%	108/61	129/82
11.	Сағиналина І.	69	87	26%	107/62	129/80
12.	Исахан П.	70	86	22,8%	107/61	125/75
13.	Амангелді М.	69	81	17,3%	108/62	126/73
14.	Омар А.	68	83	22%	108/61	129/80
15.	Бектемирова А.	67	91	35,8%	107/62	130/80
16.	Өтеген А.	66	85	28,7%	106/62	128/80
17.	Амангелді Ұ.	69	86	24,6%	107/60	127/79
18.	Ағабек А.	65	89	36,9%	107/61	125/78
19.	Зайтова Д.	60	91	51,6%	106/62	130/75
20.	Сұлтанбекова А.	63	92	46%	107/61	129/76

№	Аты-жөні	ЖСЖ /мин		ЖСЖ пайызы	АҚ (мм сын бағ)	
		Тыныштықта	Жүктемеден соң		Тыныштықта	Жүктемеден соң
21.	Таир А.	61	93	52,4%	107/62	130/75
22.	Жүсіп Н.	60	95	58,3%	108/61	128/78
23.	Әбді Ұ.	62	85	37%	108/62	130/75
24.	Жаппарбек А.	63	86	36,5%	108/61	130/73
Орташа мәні		65	88	34,8%	107/61	128/78

Зерттеуші өз деректерінде: «Біздің денсаулығымыз медицинаға, тамақтануға, сыртқы факторларға және сонымен қатар адамдардың қарым-қатынасына байланысты деп ойлауға дағдыланғанбыз. Бірақ біздің денсаулығымыз бен салауаттылығымыз біздің ойлау принципimizi құрайтын өмірлік философияға негізделген екендігін көп адамдар біле бермейді» деген болатын [Орлов Ю.М. 2006. С. 96].

Сол себепті ғылыми дереккөздерін зерттей келе және мектеп бағдарламасында салауатты өмір салтын ұстану бойынша салауалнама нәтижесіне сүйене отырып балалардың иммунитетін жақсартуға, түрлі аурулардың алдын алу мақсатында бірнеше қағидаттар ұсынылды:

Мектеп оқушыларының салауатты тамақтану режимдері:

- Мектепте оқушылардың неғұрлым пайдалы, салауатты тағамдық өнімдерін таңдауы мен тәтті сусындардың орнына ауыз суды алмастыруды дағдыландыруды ұстаныңыздар;

- Оқушылар күнделікті таңғы асты ішулері міндетті;

- Балалардың тісін күніне екі рет және одан көп тазалауын қадағалаңыздар;

- Мектепте және үйде физикалық қозғалысты қамтамасыз етіңіздер! 5-17 жас аралығындағы балаларға күніне кемінде 60 минут физикалық қозғалыс керек. Соның ішінде спорттық ойындар мен жаттығулары, үй шаруалары, суда жүзу, велосипед тебу және т.б.)

- Әрдайым балаларды дұрыс тамақтанулары, гигиеналық талаптарды сақтауы, физикалық қозғалыстың болуы және өз денсаулықтарына көңіл бөлуі тиіс.

Мектеп оқушыларының салауатты тамақтану негіздері:

- Күніге әртүрлі көкөністер мен жемістерді тұтыныңыз. Тәтті тағамдардың орнына шикі немесе піскен көкөністер мен жемістерді таңдаңыз;

- Көкөністер мен жемістерді шамадан тыс қайнатпаңыз, бұл өте маңызды витаминдердің жоғалуына әкеліп соғады;

- Нәруызға бай өнімдерді: бұршақ тұқымдас өсімдіктері: үрмебұршақ, жасымық, асбұршақ, нұт; сондай-ақ, ет, балық, жұмыртқа, жаңғақтар тұтынуы қажет;

- Барынша құрамында майлары өте аз сүт өнімдерін таңдаңыз;

- Тамақ құрамындағы майлардың саны

төмен болуы тиіс. Қанықпаған май қышқылдары, өсімдік майлары: күнбағыс, жүгері майы, зәйтүн майы.

Иммунитетті жақсарту мақсатында дәрілік өсімдіктердің мектеп жасындағы балалардың ағзасына тигізетін әсері: Мектеп жасындағы оқушылардың салауатты өмір салтын бағалау бойынша сауалнама нәтижесі ең төменгі көрсеткіш 56% құрағандықтан жасөспірімдердің денсаулықтарын нығайтуға және иммунитеттерін көтеру мақсатында дәрілік шөптердің тұнбасын қолдану қажет. Дәрілік шөптер ретінде: *иммұрынның жидегі, жүгерінің шашағы, түймедақ, салаубас гүлдері* өсімдіктерден 2 г (жарты ас қасық) препаратты шыны немесе эмальданған 1 литрлік ыдысқа салып, үстіне 500 мл қайнап тұрған суда бұқтырылады. Жеке адам басына 1 литр тұнбасын күніне 3-4 рет қолдану және күнделікті жағдайда таңертең жаңадан жаңартып жасап отыру қажет. Бұл өсімдіктердің пайдасы балалардың иммунитеттерін көтеруге, бүйректің бұзылуына байланысты ісіну ауруларына, гепатитке, ас қорыту және тыныс алу жолдарының функциональдық жағдайына және ең бастысы тұмаудың алдын алуға пайдасы зор. Тұнбаны екі ай ішіп, бір ай арасын үзіп пайдалану қажет. Сол себепті жаз айында балалар тұтынса, күз, қыс айларында тұмаудың алдын алады. Бұл тұнбаны балаларға күнделікті сусындармен алмастыруға да болады.

14-17 жас аралықтарында балаларда созылмалы асқазан-ішек жолдары ауруларының жыл сайынғы осы аурумен ауыратын оқушылардың саны 4%-дан 9,09%-ға, яғни екі есеге артуына байланысты дұрыс *тамақтану режимін* ұсыну қажет. Мектеп жасындағы балаларға *төрт мезгіл тамақтану* тиімді болып табылады. Себебі қарынға тамақты күші біркелкі өтіп және асқазан сөлінің тамақты толық өңдеп шығуы қажет. Балалар үшін тамақты күнделікті белгілі бір уақытта тұтыну асқазан сөлінің тез бөлінуіне көмектеседі. Осының нәтижесінде асқазан жараларының алдын алады. Тамақ рационалын күнделікті:

- ✓ таңертеңгі асқа 25%

- ✓ түскі асқа 15%

- ✓ кешкі асқа 25%

- ✓ соңғы ас қабылдау ұйқыға дейінгі 2 сағат бұрын болуы тиіс. Тамақты ұсынған кезде баланың көңіл күйіне аса назар аударатын отырып, тәуліктік ас мәзірінің әр түрлі болуын қадағалау қажет.

Мектеп жасындағы балалардың жүрек-қантамыр жүйесінің функциональдық күйін болдырмау үшін *физикалық жаттығулармен айналысу* қажет. Балалар үшін велоспорт, жүзу, волейбол, баскетбол, футбол, теннис, күрес спорт түрлерінің пайдасы зор. Суда жүзу жамбас, арқа, іштегі бұлшықеттерді нығайтып, кеуденді тік ұстауға, артық салмақтан арылуға, омыртқа жотасының қалыптасуына, кең тыныстап демалуға пайдасы зор. Әсіресе тынысалу жолдарының ауруларының алдын алады. Ал велоспорт баланың бойындағы қан айналымының дұрыс жүруіне, аяқ бұлшықеттерінің шынығуына көмектеседі.

Жағымды эмоцияларды қалыптастыру және гигиеналық талаптарды сақтау.

Күнделікті баланың бойына жағымды эмоцияны сіңдіріп отыру қажет. Оған ең бірінші ата-ана ықпал етеді. Баланың жағымды эмоциялы болуы оның иммунитетінің көтеріңкі болуына және түрлі аурулардың алдын алады. Болашақта стресстік жағдайларға ұшырауына жол бермейді. Көңіл күйдің көтеріңкі болуы тыныс алудың дұрыстығына, ағзасының қалыпты өсуіне пайдалы. Сондай-ақ *гигиеналық талаптарды сақтау* балалар үшін өте маңызды. Қолдарын дер кезінде (жануарларды ұстаған соң, ас ішер алдында, әжетханаға барғаннан соң) мұқият жуу, денені таза ұстау, шаш пен тырнақтың тазалығын сақтау, таңғы уақытта бөлмелерді жинастырып, желдетіп отыру – балалар үшін маңызды гигиеналық талаптар болып саналады. Әрқашан тазалықты сақтап жүрген бала түрлі аурулардың алдын алады.

Бүгінгі жағдайларға талдау көрсеткендей, оқушылар денсаулықтың өмір салтына тәуелділігін түсінбейді, өзін-өзі талдау, өмір салты мен денсаулық жағдайын өзін-өзі талдауына, оны сақтау және нығайту бойынша қажетті іс-шараларды толық біледі. Жас ұрпақтың денсаулық деңгейінің біршама төмендеуі әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, рухани, адамгершілік мәселелеріне

ғана емес, сонымен бірге білім беру жүйесіндегі белгілі бір мұқиятсыздықтарға да байланысты.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, мектеп жасындағы балаларда биологияны оқытуда салауатты өмір салты негіздерін қалыптастыру арқылы оқушылардың болашақтағы денсаулықтарын жетілдіруге және нығайтуға, өз денсаулықтарын сақтау ісінде жауапты көзқарастар мен сенімдерді қалыптастыруға негізделді.

Дене шынықтырумен белсенді және тұрақты түрде айналысу адам ағзасына пайдалы әсер етеді: дене бұлшықеттері шынығады және дені сау болады, дене пішіні түзетіледі, әрі дене үйлесімді дамиды. Сонымен бірге, мұндай іс-шаралар психикалық тепе-теңдік және материалдық жағдайына қол жеткізуге және өмір сүру деңгейін жақсартуға ықпал жасайды.

Сондай-ақ биологияны оқытуда қазіргі заманғы оқушылардың заманауи өмір салтын ұстануға деген саналы қатынасын қалыптастыру арқылы спортпен айналысуға, дұрыс тамақтануға, дұрыс күн тәртібін құруға, зиянды әдеттерден аулақ болуға мектеп қабырғасынан балалардың санасына сіңіруге болады.

Сөз соңында, елдің денсаулығы тек медицина саласының ғана емес, бүкіл қоғамның түгелдей денсаулық сақтауға және дамытуға арналған бірлескен іс-қимыл әрекеттерінің жемісі екені мәлім. Сонда ғана қоршаған ортаны қорғай отырып, мөлдір су ішіп, дұрыс ас ішіп, салауатты және иманды өмір салттарын қалыптастырсақ болашақтың жарқын кепілі болмақ. Жастарымыз қабілетсіз, денсаулығы төмен, білімсіз, тәрбиесіз, зиянды әдеттерге әуесқой, жалқау болса еліміз әлсіз, қорғансыз болмақ. Ертеңгі жастар - біздің болашағымыз, қорғанымыз. Ал бізге болашағымыздың қайраттылығы мен жарқындылығы керек. Ертеңінен үміт күткізер бүгінгі жастар - ертеңгі қоғам иелері.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына жолдауы: “Қазақстан-2030” стратегиялық бағдарламасы // Биология және салауаттылық негізі. 2009. №5. Б. 61-63.
2. Sabina Macoveia, Alina Anca Tufana, Bogdan Iulian Vulpea. Theoretical Approaches to Building a Healthy Lifestyle through the Practice of Physical Activities. / Procedia - Social and Behavioral Sciences 117 (2014) 86 – 91. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.02.183
3. Иванова Н.К. Организационно-педагогические условия формирования здорового образа жизни школьников. Самара, 2000. 163 с.
4. ДДСҰ/ЮНИСЕФ-тің «Баланы дамытуға қамқорлық» материалдар пакеті: Қатысушыға арналған оқу құралы – Кеңестер карточкалары – Модератордың жазбалары – Клиникалық тәжірибе бойынша басшылық – Мониторинг жүргізу және бағалау жүйесі – Плакат–курстық материалдары, таныстырылымдары, шолулары және бейнежазбалары бар CD-ROM, 2012
5. Соколов А.Д., Абишева З.С. Валеология – наука о здоровье. Учебно-методическое пособие. – Алматы: Ғылым, 2009. -140 с.
6. Мухина Н. В. Гендерные особенности формирования качества жизни студентов в динамике обучения в педагогическом вузе. М., 2008. – 27 с.
7. Бахтин Ю.К. Факторы формирования здоровья человека и их значение // Молодой ученый. –

2012. – № 5. – С.397-400.

8. Қасымова Р.С., Рамазанова С.А., Адизбаева Д.Ж. Салауатты жастар - болашағымыздың алтын тірегі. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №6 (33) 2015. Б. 111-113.

9. Дрибинский П. Воспитание ценностного отношения к здоровью / Воспитание школьников. 2018. №8. С. 28-33.

10. Куправа А.Д. Развитие ценностного отношения к здоровому образу жизни в воспитании учащейся молодежи. Краснодар, 2005. 186 с.

11. Irena Loudová, Eva Švarcová, Dagmar El-Hmoudová. Value Orientation of Pupils at the Elementary School. / Procedia - Social and Behavioral Sciences 191 (2015) 2792–2797. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.04.316

12. Сәтбаева Х. Қ, және т. б. Валеология. 2000. №4. Б. 37-46.

13. Психологические особенности больных наркоманией. Сборник материалов Первого межвузовского Научно-методологического семинара на тему: «Актуальные проблемы психологической науки в условиях гражданского общества» Шымкент, 2005.

14. Сәтбаева Х. Қ, және т. б. Валеология. 2000. №4. 37 б.

15. Балғынбеков Ш.А. «Саламатты тамақтану - артық дене салмағы мен семіздіктің алдын алу негізі»//Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Жаратылыстану-география ғылымдары» сериясы. №3(37). 2013. Б. 45-46.

16. Физиология спорта и движений, Уилмар Дж.Х. Костил Д.Л. – Киев. Олимпийская литература, 2007.

17. Орлов Ю.М. Оздоровляющее (саногенное) мышление [Текст] / Ю.М. Орлов. Сост. А.В. Ребенок. Серия: Управление поведением. Кн. 1. – 2-е, испр. – М.: Слай-динг, 2006. – 96 с.

REFERENCES:

1. Nazapbaev N.Ә. Қазақстан халқына зholday: “Қазақстан-2030” стратегиялық бағдарламасы // Biologiya zhәne calayattylyқ negizi. 2009. №5. В. 61-63.

2. Sabina Masoveia, Alina Ansa Tufana, Bogdan Iulian Vulpea. Theoretisal Approashes to Building a Healthy Lifestyle through the Prastise of Physisal Astivities. / Prosedia - Sosial and Behavioral Ssienses 117 (2014) 86 – 91. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.02.183

3. Ivanova N.K. Organizacionno-pedagogicheckie ycloviya fopmipovaniya zdopovogo obpaza zhizni shkol'nikov. Самара, 2000. 163 с.

4. DDCҰ/YUNICEF-тің «Balany damyutyға қамқорлық» материалдар пакеті: Қатысушыға арналған оқу құралы – Кеңестер картшалары – Модератордың жазбалары – Клиникалық тәжірибе бойынша бақылау – Мониторинг жүйесі және бағалау зhyjeci – Plakat–күрптық материалдары, тануытылымыдары, sholyлары және bejnehazbalары бар CD-ROM, 2012

5. Cokolov A.D., Abisheva Z.C. Valeologiya – nayka o zdopov'e. Uchebno-metodicheckoe pocobie. – Almaty: Fylym, 2009. -140 с.

6. Myhina N. V. Gendepnye ocobennocti fopmipovaniya kachectva zhizni ctydentov v dinamike obycheniya v pedagogicheckom vyze. M., 2008. – 27 с.

7. Bahtin YU.K. Faktory fopmipovaniya zdopov'ya cheloveka i ih znachenie // Molodoj ychenyj. – 2012. – № 5. – С.397-400.

8. Қасымова Р.С., Рамазанова С.А., Адизбаева Д.Ж. Салауатты жастар - болашағымыздың алтын тірегі. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №6 (33) 2015. Б. 111-113.

9. Дрибинский П. Воспитание ценностного отношения к здоровью / Воспитание школьников. 2018. №8. С. 28-33.

10. Куправа А.Д. Развитие ценностного отношения к здоровому образу жизни в воспитании учащейся молодежи. Краснодар, 2005. 186 с.

11. Irena Loudová, Eva Švarcová, Dagmar El-Hmoudová. Value Orientation of Pupils at the Elementary School. / Procedia - Social and Behavioral Sciences 191 (2015) 2792–2797. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.04.316

12. Сәтбаева Х. Қ, және т. б. Валеология. 2000. №4. Б. 37-46.

13. Психологические особенности больных наркоманией. Сборник материалов Первого межвузовского Научно-методологического семинара на тему: «Актуальные проблемы психологической науки в условиях гражданского общества» Шымкент, 2005.

14. Сәтбаева Х. Қ, және т. б. Валеология. 2000. №4. 37 б.

15. Балғынбеков Ш.А. «Саламатты тамақтану - артық дене салмағы мен семіздіктің алдын алу негізі»//Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Жаратылыстану-география ғылымдары» сериясы. №3(37). 2013. Б. 45-46.

16. Физиология спорта и движений, Уилмар Дж.Х. Костил Д.Л. – Киев. Олимпийская литература, 2007.

17. Oplov YU.M. Ozdopavlivayushchee (canogennoe) myshlenie [Tekct] / YU.M. Oplov. Coct. A.V. Pebenok. Cepиya: Uppavlenie povedeniem. Kn. 1. – 2-e, icpp. – M.: Claj-ding, 2006. – 96 c.

Авторлар туралы ақпараттар:

Сейтметова Айман Мараимқызы

б.ғ.к., доцент м.а.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан e-mail: aiman.seitmetova@mail.ru

Қадырбек Құралай Алтынбекқызы

7M015-Жаратылыстану педагогтарын даярлау мамандығының магистранты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Сведения об авторах:

Сейтметова Айман Мараимовна

к.б.н., и.о. доцента

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан e-mail: aiman.seitmetova@mail.ru

Қадырбек Қуралай Алтынбековна

Магистрант специальности 7M015-Подготовка педагогов естествознания, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

Information about the authors:

Seitmetova Aiman Maraimovna

Candidate of Biological Sciences, acting associate professor

A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan e-mail: aiman.seitmetova@mail.ru

Kadyrbek Kuralai Altynbekovna

Master student of 7M015 -Training of natural science teachers,

A. Yassawi International Kazakh-Turkish University Turkestan, Kazakhstan

Н.Б. СЕЙТХАН^{1*}, Н.О. АКИМБАЕВА²¹²Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
(E-mail:*seythan.nazerke@gmail.com., E-mail: akimbayeva73@gmail.com)

ХИМИЯ ПӘНІНДЕ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫ ДЕСКРИПТОРЛАР АРҚЫЛЫ ЖҮРГІЗУ

Түйін. Бұл мақалада қазіргі білім берудегі бағалау жүйесі және химия сабағында критериалды бағалаудың маңызы талқыланған. Критериалды бағалаудың негізгі принциптері көрсетілген. Бағалауды дескрипторлар арқылы жүргізу қарастырылған.

Кілт сөздер: білім беру, критериалды бағалау, оқушылар, дескриптор, критерий, катиондар, сапалық реакция.

ПРОВЕДЕНИЕ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ПО ХИМИИ С ПОМОЩЬЮ ДЕСКРИПТОРОВ

Аннотация. В данной статье обсуждается система оценивания в современном образовании и важность критериального оценивания на уроках химии. Указаны основные принципы критериального оценивания. Предусмотрена оценка по дескрипторам.

Ключевые слова: образование, критериальное оценивание, ученики, дескрипторы, критерии, катионы, качественные реакции.

CONDUCTING A CRITERION-BASED ASSESSMENT IN CHEMISTRY USING DESCRIPTORS

Summary. This article discusses the assessment system in modern education and the importance of criteria-based assessment in chemistry classes. The basic principles of criteria-based assessment are indicated. Evaluation by descriptors is provided.

Keywords: education, criteria-based assessment, students, descriptors, criteria, cations, qualitative reactions.

Бағалау жүйесіндегі маңызды көрсеткіштердің бірі орта білім беретін мектептердегі білім беру әрекеттерінің қалай қызмет ететінін, даму жағдайын, білім алушыға, оның нәтижесіне әсер етуін көрсететін білім алушылардың оқу жетістігінің деңгейі болып табылады. Сондықтан білім алушылардың оқу жетістігі деңгейін бағалау жүйесінің қаншалықты сапалы құрылуы білім беру сапасын арттырудың шама деңгейіне соншалықты байланысты.

Мемлекет басшысы «100 нақты қадам» ұлттық жоспарында экономикалық өсудің түбегейлі, негізгі сапасы ЭЫДҰ елдерінің стандартты негізінде адам капиталының сапасын көтеру екенін атап көрсетті. Аталған бағытты жүзеге асыру білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту үшін мектептегі оқыту стандарттарын жаңартуды көздейді [1. б.4].

Әр уақытта білім мен білікті тексерудің әр түрлі жолдары жүзеге асырылады. Жылдан жылға бағаларды қоюдың тәсілдері, түрлері, бақылау-өлшем іс-шаралардың мазмұны мен оны өткізу құрылымы, оқушыларға әсер ету шаралары, уәж ету элементтері және де басқа факторлар өзгеріп отырады.

Көп уақыт аралығында бағалау оқушылардың

жетістіктерін басқа оқушылармен салыстырудан тұрды және бұл тәсілдің келесі кемшіліктері бар:

- оқушыларға, мұғалімдерге және ата-аналарға түсінікті оқыту жетістіктерін бағалаудың нақты критерийлері жоқ;

- мұғалімдер сыныптың орташа білімін ескеріп бағытталып бағаны қояды;

- қойылған бағалар оқушылардың пән бойынша оқу бағдарламаның әр бір бөлімдері бойынша алған білім, білік, икем мен дағдыларын айқындап көрсетпейді, яғни әрбір оқушының оқу траекториясын анықтауға мүмкіндік бермейді;

- қорытынды бағаны қою барысында ағымдағы бағалар ескеріледі, яғни оқытудың соңғы нәтижесін бағалау объективті болмайды;

- оқушылардың оқуға деген уәждемесін тудыратын мұғаліммен олардың арасында байланыс жоқ [2. б. 24].

Енді критериалды бағалаудың негізгі принциптерін түсінуге тырысайық.

Критериалды бағалаудың өзі нені білдіреді? Оның артықшылықтары мен кемшіліктері қандай? Біріншіден, критериалды бағалау-бұл оқушылардың оқу жетістіктерін білім беру процесінің барлық қатысушыларына (оқушыларға, мек-

теп әкімшілігіне, ата-аналарға, заңды өкілдерге және т.б.) білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін нақты анықталған, ұжымдық дамыған, алдын ала белгілі критерийлермен салыстыруға негізделген процесс.

Критерий ұғымыдегеніміз-бір нәрсенің сәйкестігін бағалау туралы шешім қабылдаудың белгісі, негізі, ережесі, қойылған талаптарға сәйкес келуі.

Критериалды бағалаудың негізгі қағидаттарында (әрбір нақты жұмыс үшін)ең дұрысы, оқу тапсырмасының нәтижесі көрінуі керек, ал бағалау дегеніміз-оқушының осы мақсатқа жақындау дәрежесін анықтау[3, б. 216].

Критериалды бағалау принциптері:

Принцип 1. Бағалаудың мақсаты кімнің жақсы, ал кімнің жаман екенін анықтау емес. Бағалаудың мақсаты-оқушының ең жоғары нәтижелерге қол жеткізуі үшін жағдай жасау. Бағалау жоспарлау-оқыту-бағалау-жоспарлау үздіксіз үрдістің бөлінбейтін бөлігі.

Принцип 2. Бағаланушы және бағалаушы алдын-ала бағалаудың шарттарын және критерийлерін білулері керек. Олар екі жаққа да бірдей түсінікті болуы керек.

Принцип 3. Баланың даму жағдайы, оның жоспарланған нәтижелеріне қол жеткізуі туралы

анағұрлым дұрыс ақпарат алу үшін бағалаудың шарттары және критерийлері жан-жақты болуы керек.

Принцип 4. Бағалау кезеңінің маңызды сатысы: бағалаушы мен бағаланушының арасында кері байланыс болуы керек. Мұғалім де, бала да жақын уақытта қандай мәселелер бойынша жұмыс істеу керек екендігін білулері керек.

Принцип 5. Өзінің қандай да болмасын бір істі білу, түсіну және істей алу, әрекет ету қабілетін бағалай отырып оқушы барлық уақытта көз алдына рольдік модельді елестете алуы керек[4, б. 102].

Критериалды бағалауды дескрипторлар бойынша жүргізу оқушылардың өздерінің білім деңгейін қадағалауға мүмкіндік береді. Белгіленген мақсатқа жету шарттарымен оқушы алдынала таныс болады. Яғни, оқушылар жүйелі түрде жұмыс жасай алады. Мұндай бағалау жүйесі бір-қатар жұмысты жеңілдетіп, оның түсінікті болуына жол ашады. Ең бастысы оқушы өз жұмысына сын көзбен қарап, өзін-өзі бағалауы дамып, жұмысына нақты әділ баға бере алады. Төменде 9-сынып, «Бейорганикалық қосылыстардың сапалық талдауы» тарауы бойынша тапсырмалар жасап, сол тапсырмаларға дескрипторлар құрастырдым. Критериалды бағалау жүйесімен жұмыс жасай алатын мұғалім де, оқушы да тек қана сапалы білімге қол жеткізетіндігіне сенімім мол.

Тарау/Тақырып Бейорганикалық қосылыстардың сапалық талдауы

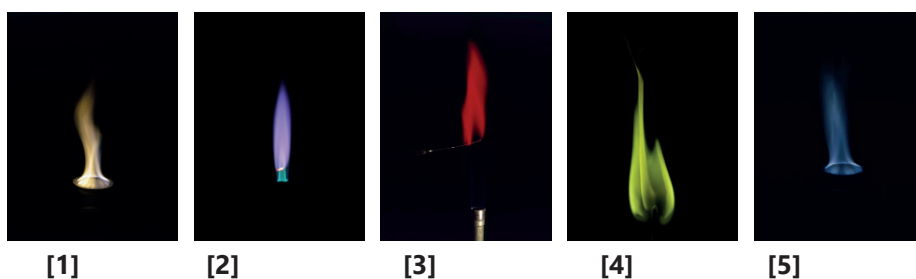
Оқу мақсаты Заттар мен қоспалардың сапалық құрамын анықтай білу

Ойлау дағдысының деңгейі Білу және түсіну

Бағалау критерийі Металл катиондары мен аниондарына сапалық реакциялар және сапалық талдаулар жүргізе алады

Тапсырмалар

1-тапсырма. Катиондарды жалын түсінің боялуы бойынша анықта

2-тапсырма. Сәйкесін тап

Na⁺	Іркілдек ақ тұнба түзіледі
SO₃²⁻	Ag ⁺ ; сарғыш тұнба түзіледі
Al³⁺	H ⁺ ; әк суын лайлайтын иіссіз газ бөлінеді
K⁺	ОН ⁻ ; ақ қоймалжың тұнба түзіледі, сілтінің артық мөлшерінде ериді

CO₃²⁻	Жалын күлгін түске боялады
Zn²⁺	Жалын; жалынды сары түске бояйды
SiO₃²⁻	Тұтанған сіріңке иісіндей өткір иісті күкіртті газдың бөлінуі
Br⁻	Ақ жүзгін тәрізді тұнба, сілтінің артық мөлшерінде ериді

3-тапсырма. Химиялық диктант

Күміс ... анықтау үшін ... анионы сапалық реактив болып табылады. Реакция нәтижесінде ... тәрізді ... тұнба түзіледі. Бұл күміс катионы мен хлорид анионынан түзілген тұз ... хлориді. Бромид анионымен күміс катионы ...

4-тапсырма. Есепті шығар

10,3 г мыс (II) хлориді ерітіндісіне 2,5 г күкіртсутек қышқылын қосты. Түзілген тұнбаның массасын есептеңдер.

Нәтижесінде қандай тұнба түзілді?

Оның қандай мөлшері артылып қалды?

5-тапсырма. Тәжірибені орында

Төменде берілген зертханалық жұмысты орындап, реакцияның молекулалық және иондық теңдеуін жаз.

Құрғақ Зсынауық аламыз.

Бірінші сынауыққа: 1-2мл калий хлоридін;

Екінші сынауыққа: натрий хлоридін;

Үшінші сынауыққа: барий хлоридін құямыз.

Барлық сынауықтарға күміс нитратының ерітіндісін қосамыз.

Қандай өзгеріс байқалды?

Нәтижесінде қандай тұнба түзілді?

Тәжірибе қорытындысын жаз.

Катиондар мен аниондарға сапалық реакция жүргізе алады; Анықтауға қажетті реактивтерді біледі; Сапалық реакциялардың нәтижелерін талдай алады	Катиондар мен аниондарға сапалық реакциялар жүргізіп, химиялық қосылыстың сапалық құрамын анықтай алады
Аниондарды анықтай алады; Аниондарды анықтау үшін қандай топтық реагент қолданылатынын біледі; Ионды анықтайтын реактивтермен таныс	Аниондарды анықтау реакцияларын біледі
Әрекеттесуші заттардың қайсысы толығымен реакцияға түсетінін және қандай зат артық мөлшерде екенін айқындай алады; Реакция теңдеулері бойынша есептеулер жүргізе алады	Әрекеттесуші заттардың біреуі артық болған жағдайда реакция теңдеулері бойынша есептеулер жүргізе алады
Молекулалық реакция теңдеулерін аяғына дейін жазады; Іс жүзінде жүретін ион алмасу реакциясын анықтайды; Толық, қысқарған иондық теңдеулерін жазады	Реакцияның молекулалық және иондық теңдеуін жаза алады

Бағалау критерийі	Дескрипторлар
Металл катиондарының әсерінен жалын түсінің өзгеруін біледі; Кристалдардың құрамында катиондар бар екенін дәлелдей алады	Катиондарға сапалық реакциялар жүргізе алады

[5.б. 43].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдістемелік құрал. / О.И.Можаева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиененованың редакциялауымен – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2016. – 4 б.
- Оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесін енгізудің әдіснамалық және оқу-әдістемелік негіздері. Әдістемелік құрал. –Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 24 б.
- Эксперименттік білім берудің халықаралық журналы № 2, 2016, - 216 б.
- Критериалды бағалау технологиясы: Оқу құралы /Б.А. Урмашев - Алматы: «ССК» баспасы, 2016, - 102 б.
- Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім/М.Қ.Оспанова, Қ.С.Аухадиева, Т.Г. Белоусова. -Алматы: Мектеп, 2019. 43 б.

REFERENCES:

- Negizgi zhәне zhalpy orta mektep mұғalimderine arnalğan kriterialdy baғalau bojnsha nұsqaulыq; Oқu-әdistemelik құral. / O.I.Mozhaeva, A.S.Shilibekova, D.B.Ziedenovanyң redakciyalauymen – Astana: «Nazarbaev Ziyatkerlik mektepteri» DBBҰ, 2016. – 4 b.
- Oқushylardyң oқu zhetistikterin kriterialdy baғalau zhүjesin engizudің әdisnamalyқ zhәне oқu-әdistemelik negizderi. Әdistemelik құral. –Astana: Y. Altynsarin atyndaғы Ұltyқ bilim akademiya, 2015. – 24 b.
- Eksperimenttik bilim berudің halyқaralyқ zhurnaly № 2, 2016, - 216 b.
- Kriterialdy baғalau tekhnologiyasy: Oқu құraly /B.A. Urmashhev - Almaty: «SSK» baspasy, 2016, - 102 b.
- ZHalpy bilim беретin mekteptің 9-synubyna arnalğan oқulyқ. 1-bөlim/M.Қ.Ospanova, Қ.S.Auhadieva, T.G. Belousova. -Almaty: Mektep, 2019. 43 b.

Авторлар туралы ақпараттар:

Сейтхан Назерке Бахытжанқызы
 Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
 7М01504-Химия мамандығының
 2 курс магистранты E-mail: seythan.nazerke@gmail.com
 Акимбаева Назгуль Оразбаевна
 Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
 х.ғ.к., доцент E-mail: akimbayeva73@gmail.com

Сведения об авторах:

Сейтхан Назерке Бахытжановна
 Казахский национальный женский педагогический университет
 Специальности 7м01504-Химия
 Магистрант 2 курса E-mail: seythan.nazerke@gmail.com
 Акимбаева Назгуль Оразбаевна
 Казахский национальный женский педагогический университет
 к. х. н., доцент E-mail: akimbayeva73@gmail.com

Information about the authors:

Seitkhan Nazerke Bakhytzhhanovna
 Kazakh National Women's Pedagogical University
 Specialty 7m01504-Chemistry
 2nd year Master's student E-mail: seythan.nazerke@gmail.com
 Akimbayeva Nazgul Orazbaevna
 Kazakh National Women's Pedagogical University
 PhD, Associate Professor E-mail: akimbayeva73@gmail.com

О.А. СТЫЧЕВА¹, Т.Т. ТУРСУНОВА²¹ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан² Международного университета SilkWay,
Шымкент, Казахстан

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СТИЛИСТИКА В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКОВЫХ ДИСЦИПЛИН

Аннотация. В статье объективируется мысль о необходимости формирования у студентов колледжа коммуникативной грамотности как важной составляющей профессионального становления специалиста. Формирование навыков устной и письменной речи, по мнению авторов, следует организовать на основе содержательного и учебно-методического обеспечения теоретического и практического материала по функциональной стилистике, усвоение которой и определяет качество коммуникативно целесообразной речи. Принцип рациональности предполагает готовность выпускников колледжа к профессиональной адаптации и характеризуется наличием у них устойчивых умений и навыков, имеющих общепредметный характер. К их числу, безусловно, относится коммуникативная грамотность, определяющая стратегию целенаправленной профессиональной деятельности опорой на экстралингвистический компонент.

Ключевые слова: коммуникативная грамотность, функциональная стилистика, обучение в условиях колледжа, среднее специальное образование, современные образовательные технологии.

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СТИЛИСТИКА ТІЛДІК ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА

Аннотация. Мақалада колледж студенттерінің коммуникативті сауаттылығын қалыптастыру кәсіби маман дамуының маңызды құрамдас бөлігі ретінде дәлелденеді.

Авторлардың пікірінше, ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру, функционалды стилистика бойынша теориялық және практикалық материалдардың мазмұнды оқу-әдістемелік қамтамасыз ету негізінде ұйымдастырылуы керек, оны игеру коммуникативті мақсатқа сай сөйлеу сапасын анықтайды.

Ұтымдылық принципі колледж түлектерінің кәсіби бейімделуге дайындығын ұсынады және оларда жалпы пәндер бойынша тұрақты дағдылары мен қабілеттерінің болуымен сипатталады.

Олардың ішінде, әрине, экстралингвистикалық компонент негізінде мақсатты кәсіби іс-әрекет стратегиясын анықтайтын коммуникативті сауаттылық бар.

Түйін сөздер: коммуникативті сауаттылық, функционалды стилистика, колледж жағдайында оқыту, арнайы орта білім, заманауи білім беру технологиялары.

FUNCTIONAL STYLE IN THE TEACHING OF LANGUAGE DISCIPLINES

Annotation. The article objectifies the idea of the need to form communicative literacy among College students as an important component of professional development of a specialist. According to the authors, the formation of oral and written speech skills should be organized on the basis of content and educational and methodological support of theoretical and practical material on functional stylistics, the assimilation of which determines the quality of communicatively appropriate speech. The principle of rationality assumes the readiness of College graduates for professional adaptation and is characterized by the presence of stable skills and abilities that have a General subject character. Among them, of course, is communicative literacy, which determines the strategy of purposeful professional activity based on an extralinguistic component.

Keywords: communicative literacy, functional style, College education, secondary special education, modern educational technologies

Среднее профессиональное образование ориентировано на подготовку кадров для отраслей народного хозяйства, оно призвано дать совокупность систематизированных знаний, умений и навыков, необходимых для квалифицированного выполнения определенной производственной деятельности. В соответствии

с Международной стандартной классификацией образования, составленной ЮНЕСКО, среднее профессиональное образование, получаемое в колледже, приравнивается к доуниверситетскому специальному образованию. Колледжи призваны сформировать у обучающегося знания о путях организации самозанятости, познакомить

с подходами к открытию собственного дела, создать научную основу для участия в предпринимательстве. В этой форме подготовки специалистов проявляется забота государства об обеспеченности молодежи профессиями, а значит, – о ее социальной защищенности.

Сегодня сеть государственных и частных колледжей имеет тенденцию к качественному росту, что обусловлено актуальностью их главной задачи – обеспечить молодых людей знаниями, умениями и навыками, которые позволят им лучше подготовиться к труду. Для профессионального становления молодежи имеются все необходимые ресурсы: современная учебная и научно-методическая база; обширный, постоянно обновляемый библиотечный фонд, в том числе и электронные учебники; мультимедийные и лингафонные классы; постоянный Интернет-доступ к популярным образовательным порталам; получение образовательных программ через спутниковое телевидение. Все обучающиеся имеют возможность самореализации в научной, творческой, спортивной деятельности. Неотъемлемой частью обучения в колледже является организация и проведение профессиональной практики, которую студенты проходят в государственных и коммерческих структурах соответствующего профиля и, как правило, с перспективой дальнейшего трудоустройства.

Проявляя единодушие в том, что профессиональное образование должно готовить конкурентно способных выпускников, востребованных рынком труда, дидакты исследуют проблему «подстраивания» профессионального образования под рыночные интересы, предлагают руководствоваться национальными социально-экономическими приоритетами. Такой подход ярко отражает гуманистическое направление непрерывного профессионального образования и наполняет новым содержанием принцип рациональности, поскольку от его реализации во многом зависит отношение субъектов познавательной деятельности к учению, к адекватной оценке собственных знаний, умений и навыков, в том числе – общепредметных, проявляемых и определяемых уровнем коммуникативной грамотности.

Особенностью современного этапа подготовки специалистов является повышение требований к формированию у них навыков устной и письменной речи на основе освоения родного и неродных языков. В условиях получения среднего профессионального образования освоение языковых дисциплин приобретает ярко выраженный коммуникативно-деятельностный подход. Формирование у обучающихся умений, направленных на создание высказываний, которые отражают речевую ситуацию и соответствуют принципу коммуникативно целесообразной речи, обусловлено самой природой и

спецификой протекания речевой деятельности. Это положение побуждает методистов активизировать исследования в области создания такой системы речевой подготовки обучаемых, которая в исходных моментах моделировала бы естественную коммуникацию, осуществляемую посредством языка. Принцип коммуникативной целесообразности, сформулированный В.Г.Костомаровым и А.А. Леонтьевым, представляет собой основу психолингвистической характеристики деятельностного подхода к речи [1;2].

В настоящее время не вызывает сомнения тезис о том, что создание такой системы в овладении языком возможно лишь при условии широкого привлечения данных функциональной стилистики, о чем убедительно сказано в типовых программах по лингвистическим дисциплинам. Так, в типовых программах по русскому языку для колледжей представлено общее и детальное видение предмета стилистики в работе по формированию коммуникативной грамотности. Рекомендуется познакомить обучающихся с основными понятиями этой области лингвистических знаний, описывается круг стилистических умений, которыми они должны овладеть; намечены направления учебно-методического обеспечения языковых занятий современными технологиями обучения.

Анализ методических источников, наблюдения, проводимые в различных типах школ, дают основание утверждать, что работа над специальными стилистическими умениями на уроках русского языка проводится в целом успешно. Знакомство с содержательным обеспечением коммуникативно обусловленных уроков, выявление уровня знаний выпускников школ, их навыков в области функциональной стилистики – необходимое условие для определения траектории дальнейшей работы на занятиях в колледже. Здесь, в полном соответствии с принципами преемственности и перспективности, организуется процесс целенаправленного развития и совершенствования коммуникативной грамотности. Отметим, что преподаватели, занятые подготовкой специалистов в условиях колледжа, успешно и творчески используют рекомендации лингводидактов, посвященные вопросам учебно-методического обеспечения функциональной стилистики в практике школьного преподавания русского языка [3; 4; 5].

И вместе с тем возникает настоятельная необходимость в разработке учебно-методического обеспечения раздела «Функциональная стилистика» с учетом задач профессиональной подготовки в условиях средних специальных учебных заведений. Чем шире и полноправнее утверждается функциональная стилистика на занятиях по всем дисциплинам образовательной программы, тем очевиднее становится потребность в разработке современных технологий ее

освоения будущими специалистами. Кроме того, учет возраста обучающихся и перспектив обучения предопределяет разработку таких подходов к организации работы по формированию коммуникативной грамотности, которые позволят под практическое овладение навыками устной и письменной речи заложить прочную теоретическую базу.

Несмотря на широкий спектр рассмотрения особенностей усвоения стилистики в школе, о котором говорилось выше, современные предметно-ориентированные и личностно-деятельностные технологии ориентируют преподавателей языковых дисциплин на неукоснительное следование принципу учета возрастных особенностей обучаемых. В лингвометодической и психолого-педагогической литературе еще не представлено в полном объеме решение проблем освоения функциональной стилистики на этапе профессионального становления специалистов. Применительно к освоению русского языка как неродного возникает необходимость в учете специфики нового этапа формирования навыков в создании устных и письменных речевых произведений в условиях профессионализации. В связи с этим актуализируется задача выявления и описания такой технологии обучения, которая обеспечит возможность освоения стилистических норм на основе анализа и создания речевых произведений профессиональной направленности в письменных текстах и устных высказываниях на русском языке выпускников колледжа. Убеждены, что исследования такого плана чрезвычайно важны в тот период, когда идет активный процесс социализации и усвоения как общественно-гражданских ценностей, так и значимости приобретаемой специальности.

Изложенные выше положения актуализировали работу авторов над исследованием, ведущая идея которого: преподавание языковых дисциплин должно способствовать профессиональной адаптации выпускника путем формирования коммуникативной грамотности, опирающейся на функционально-стилистический формат. Следует исходить из того, что готовность к профессиональной адаптации определяется наличием у обучаемого устойчивых умений и навыков, в том числе и общепредметного характера. При этом необходимо учитывать и тот факт, что выработка определенной стратегии целенаправленной профессиональной деятельности также опирается на экстралингвистический компонент.

Исследование проблемы освоения функциональной стилистики на занятиях по русскому языку мы связываем с задачами обновления и разработки образовательных технологий, поиском таких инновационных подходов, которые призваны привести к запланированному результату. Под педагогической технологией при

этом понимается систематический метод планирования, применения и оценивания всего процесса обучения и усвоения знаний путем учета человеческих и технических ресурсов и взаимодействия между ними для достижения результата. Технология обучения включает целостный процесс постановки целей, постоянное обновление учебных планов и программ, тестирование альтернативных стратегий и учебных материалов, оценивание педагогических систем в целом и установление новых целей, способствующих продвижению к конечному результату. Современные дидактические технологии позволяют разработать концепцию функционально-стилистической подготовки специалиста, которую, как уже говорилось выше, следует рассматривать как необходимую составляющую его профессионального становления.

На сегодняшний день результаты исследования нашли отражение в монографии «Формирование коммуникативной компетентности студентов среднего профессионального образования», подготовленной к изданию. В качестве объекта исследования в ней рассматривается постановка преподавания русского языка в учреждениях, занятых подготовкой специалистов со средним профессиональным образованием. Предметом изучения стало проектирование дидактической модели формирования коммуникативной грамотности студентов на основе функционально-стилистического направления в освоении лингвистических дисциплин. Цель работы – определить рациональные подходы к освоению функциональной стилистики и представить методически обоснованные рекомендации, направленные на развитие у студентов речевых умений на функционально-стилистической основе – реализована. Данная статья является своего рода аннотированной информацией о результатах проведенной работы.

Создание монографии отражает поэтапные действия: исходно-диагностические шаги; выявление планово-прогностических компонентов; процессуально-содержательное наполнение; индивидуально-корректирующие подходы; результативно-диагностические характеристики. В монографии описан лингводидактический аспект раздела «Функциональная стилистика», представлена концепция вариативной технологии ее освоения, определена значимость дифференцированного содержания речевой компетенции в деле профессиональной подготовки выпускников со средним специальным образованием. Проанализированы дидактические технологии, применяемые на языковых занятиях в колледже, определена и описана совокупность умений, отражающих способность обучающихся создавать речевые высказывания в соответствии с ситуацией общения.

Разработанная концепция учебно-методи-

ческого обеспечения занятий по функциональной стилистике на основе современных инновационных технологий апробирована в практике преподавания. Результаты нашли отражение в учебном пособии «Русский профессиональный язык» (для специальности «Строительство зданий и сооружений»), подготовленном магистром филологии, преподавателем кафедры русского языка и литературы Высшего колледжа новых технологий им. М. Утебаева, Г.Т. Тургимбаевой в соавторстве с магистром педагогики З.К. Садыковой [6].

Совместно составителями учебного пособия были разработаны методические рекомендации, ориентированные на решение задач профессионализации, где в качестве важной составляющей рассматривается коммуникативная грамотность, формируемая путем лингвистической подготовки.

Методологическую основу изыскания составили положения современной науки о единстве исторического и логического в реформировании системы образования, а также нормативные документы, определяющие образовательную политику государства на современном этапе с учетом принципа рациональности. Методологическими ориентирами выступают: феномен перспективности в личностном профессиональном развитии специалиста, системный подход к структурированию учебного процесса, теория интеграции и дифференциации содержания (в полном соответствии с требованиями ГОСО) учебных планов и типовых программ, положение о становлении специалиста на основе взаимосвязи общего, психолого-педагогического и профессионального образования. Для описания результатов исследования ориентиром послужили труды В.И. Загвязинского и В.М. Полонского [7; 8].

Конструктивно-проектные методы моделирования дидактической системы языковой подготовки отражают авторское видение проблемы и эвристику освоения функциональной стили-

тики в курсе «Профессиональный русский язык». Личные наблюдения позволили описать традиционные подходы к обучению языкам и наметить инновационные форматы функционально-стилистического направления в языковой подготовке специалистов в условиях колледжа. В работе объективируется тезис о специфике формирования у студентов колледжа коммуникативной грамотности в процессе их речевого развития; определены основные условия организации групповых и индивидуальных форм работы, необходимые для развития устной и письменной речи на функционально-стилистической основе. Ведущими понятиями в книге являются следующие: «стиль», «функциональные стили», «функционально - стилистические умения», «содержательное обеспечение занятий», «учебно - методическое обеспечение», «технология обучения».

Под функционально - стилистическими умениями понимаются такие учебные действия, которые осуществляются на основе совокупности знаний и характеризуются способностью различать стилистически направленный языковой материал в процессе восприятия и продуцирования речевых высказываний. В понятие «содержательное обеспечение» входит не только отбор информации по теории стилистики, но и использование текстов профессиональной направленности. Учебно-методическое обеспечение, определяющее качество профессионального образования, представляет собой совокупность средств обучения и технологий их использования, которая проектируется преподавателем в целях продвижения обучаемого в образовательной деятельности. Технология обучения трактуется как систематический метод планирования, применения и оценивания всего процесса обучения и усвоения знаний путем учета человеческих и технических ресурсов и взаимодействия между ними для достижения запланированных результатов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Костомаров В.Г. Наш язык в действии. Очерки современной русской стилистики. – М.: Гардарики, 2005. – 287 с.
2. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность: электронный ресурс// <https://infourok.ru/tezis-raboti-an-leonteva-yazik-rech-i-recheyaya-deyatelnost-2274963.html>
3. Барлас Л. Г. Русский язык. Стилистика. – М., 2008.
4. Голуб И.Б., Розенталь Д.Э. Секреты стилистики. Правила хорошей речи. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 255.
5. Голуб И.Б. Стилистика русского языка: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 448.
6. Тургимбаева Г.Т., Садыкова З.К. Русский профессиональный язык: учебное пособие для групп специальности «Строительство зданий и сооружений». – Шымкент: Высший колледж новых технологий им. М. Утебаева. – 2019. – 96 с.
7. Загвязинский В.И. Методология и методы психолого-педагогического исследования. – М.: Академия, 2001. – 192 с.

8. Полонский В.М. Методы педагогических исследований: состояние, проблемы, перспективы: Сборник научных статей / Под ред. В.М. Полонского. – М.: ИТИП, 2006. – 252 с.

REFERENCES:

1. Kostomarov V.G. Nash yazyk v dejstvii. Oчерki sovremennoj russkoj stilistiki. – М.: Gardariki, 2005. – 287 с.
2. Leont'ev A.A. YAzyk, rech', rechevaya deyatel'nost': elektronnyj resurs// <https://infourok.ru/tezisi-raboti-an-leonteva-yazyk-rech-i-rehevaya-deyatelnost-2274963.html>
3. Barlas L. G. Russkij yazyk. Stilistika. – М., 2008.
4. Golub I.B., Rozental' D.E. Sekrety stilistiki. Pravila horoshej rechi. – М.: Ajris-press, 2006. – 255.
5. Golub I.B. Stilistika russkogo yazyka: ucheb. posobie dlya studentov vysshih uchebnyh zavedenij. – М.: Ajris-press, 2005. – 448.
6. Turgimbaeva G.T., Sadykova Z.K. Russkij professional'nyj yazyk: uchebnoe posobie dlya grupp special'nosti «Stroitel'stvo zdaniy i sooruzhenij». – SHymkent: Vysshij kolledzh novyh tekhnologij im. M. Utebaeva. – 2019. – 96 с.
7. Zagvyazinskij V.I. Metodologiya i metody psihologo-pedagogicheskogo issledovaniya. – М.: Akademiya, 2001. – 192 с.
8. Polonskij V.M. Metody pedagogicheskikh issledovaniy: sostoyanie, problemy, perspektivy: Sbornik nauchnyh statej / Pod red. V.M. Polonskogo. – М.: ITIP, 2006. – 252 с.

Сведения об авторах:

Стычева Ольга Андреевна - кандидат педагогических наук, доцент
ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан

Турсунова Тырна - магистр-преподаватель, Международного университета SilkWay, Шымкент, Казахстан

Авторлар туралы мәліметтер:

Стычева Ольга Андреевна - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан

Турсунова Тырна - Silkway Халықаралық университетінің магистр-оқытушысы, Шымкент, Қазақстан

Information about the authors:

Olga A. Stycheva - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
SKSPU, Shymkent, Kazakhstan

Tursunova Tyrna - Master of Science, SilkWay International University, Shymkent, Kazakhstan

B. SYDYKHOV^{1*}, A. DUMAN²
^{1,2}the Suleyman Demirel University,
 Kaskelen, Kazakhstan

THEORETICAL ASPECTS OF PREPARING A PROSPECTIVE TEACHER FOR THE FORMATION OF STUDENTS' PROBLEM-SOLVING COMPETENCIES IN THE CONTEXT OF TECHNOLOGICALIZATION OF EDUCATION

Abstract. This article considers the theoretical aspects of training prospective mathematics teachers in the university in the context of technologicalization of education to form students' problem-solving competencies. Modern information technologies have great computing capabilities for the processing and display of formalized knowledge and create conditions for the development of the most advanced forms of knowledge organization and their use in teaching. An analysis of the competencies of a prospective mathematics teacher in teaching students to solve problems in the context of technologicalization of education. Professional training of a prospective teacher in higher education will be effective if it corresponds to the features and structure of his future professional activity.

Keywords: technologicalization of education, information technology, mathematical problem-solving competency, prospective teachers, professional activity.

БІЛІМДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕСЕП ШЫҒАРУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада білімді технологияландыру жағдайында ЖОО-да болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың есеп шығару құзыреттілігін қалыптастыруға даярлаудың теориялық аспектілері қарастырылады. Замани ақпараттық технологиялар формальданған білімдерді өңдеу мен бейнелеу үшін үлкен есептеу мүмкіндіктеріне ие және білімді ұйымдастырудың мейлінше жетілдірілген формаларын жасау және оларды оқытуда қолдану үшін жағдай туғызады. Оқушылардың дербес құзыреттіліктерін оқу үдерісінде қалыптастыруды ұйымдастырудың негізгі бағыттары, оған қойылатын әдістемелік талаптары келтірілген. Білімді технологияландыру жағдайында болашақ математика мұғалімі оқушыларға есеп шығаруды үйретуде қалыптастырылатын құзыреттіліктеріне талдау жасалған. Жоғары оқу орнында болашақ мұғалімді кәсіби дайындау оның келешек кәсіби қызметінің ерекшеліктеріне, құрылымына сәйкес келсе нәтижелі болады.

Түйін сөздер: білімді технологияландыру, ақпараттық технология, есеп шығару құзыреттілігі, болашақ мұғалімдер, кәсіби іс-әрекет.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ФОРМИРОВАНИЮ У УЧАЩИХСЯ КОМПЕТЕНЦИЙ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ В УСЛОВИЯХ ТЕХНОЛОГИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты подготовки будущих учителей математики в вузе в контексте технологизации образования с целью формирования у студентов навыков решения проблем. Современные информационные технологии обладают большими вычислительными возможностями для обработки и отображения формализованных знаний и создают условия для развития самых передовых форм организации знаний и их использования в обучении. Профессиональная подготовка будущего учителя в высшей школе будет эффективной, если она будет соответствовать особенностям и структуре его будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: технологизация образования, информационные технологии, компетентность в решении математических задач, будущие учителя, профессиональная деятельность.

In the context of information development of society, there is a gap between the level of use of ready-made technologies and the level of their development, which requires that the training of highly qualified specialists should not be slowed down through education. In this regard, the

main focus is on the formation of professional technological competence of prospective teachers in higher education.

Information technologies used in the educational process today are based on the use of computers and devices. Modern computers have great

computing power for the processing and display of formalized knowledge and create conditions for the development of the most advanced forms of knowledge organization and their use in teaching [1. p. 192], [2.p. 384], [3. p. 272]. However, according to our findings, there is a need to improve the training of prospective teachers in the methods of formation of students' reporting competencies. This does not allow students to fully use the tools of modern information technology in their future careers, as well as to improve the learning process.

Therefore, in modern teaching methods, computer capabilities are not fully used in training, which in turn leads to a contradiction between the achieved level of development of information technology and the existing teaching methods and technologies.

To resolve this contradiction, it is necessary to create new innovative educational technologies aimed at solving the problems of independent education, well thought out from the science of pedagogy and the theory of teaching. Therefore, in the context of technologicalization of education, there is an urgent need to prepare prospective mathematics teachers for the formation of students' problem-solving competencies. At present, the formation of independent competence in problem solving is organized as follows: it is recommended to solve many problems using the theoretical knowledge acquired simultaneously with the study of theoretical material [4. p. 153], [5. p. 96]. The main directions of the organization of the formation of such independent competencies in the educational process:

a) the problems presented in the process of studying the topic of the curriculum are the problems for the application of the theoretical material covered. It is necessary to solve mathematical problems in the process of teaching theoretical material.

b) the inefficiency of simultaneously solving problems on the use of theoretical material is that students have not really mastered the material, they are not yet ready to use it. Therefore, when reading theoretical materials, it is recommended to solve the mathematical problem aimed only at mastering this material, and to provide students with problems on the use of information technology tools after all students have mastered this material, approximately 1-2 weeks after reading.

c) the main disadvantage of the current practice of problem solving in mathematics is the lack of proper analysis of the content and number of problems among students. All students solve the same problem and the sum of the problems is the same. It is clear that students will have different problems and sum of their problems also are different in order to master their skills. In the modern system of teaching mathematics, it is expedient to consider this on the basis of the use of information

technology tools.

The purpose of educational activities at the university is to form a system of professional activities that contribute to the formation and development of professional competencies of students. Achieving this goal is based on the unity of content, organizational and methodological aspects of the process of vocational guidance. The process of formation of professional competence of prospective teachers is characterized by a certain methodological system of teaching, which is a tool for the formation of professional activity. The methodology of teaching professional disciplines is determined by the concept of formation of professional skills of the student in terms of future professional activity. It is associated with the organization of the educational process, as well as the organization of teaching and learning activities in terms of its content. Obviously, the creation of such a didactic model, ie a model of professionally oriented teaching of subjects in the methodological cycle, involves the organization and formation of the professional activity of the prospective teacher of mathematics. In the process of forming a specialist model, all the requirements of society, the education system are reflected, they form it [6. p. 68], [7, p. 190]. The study of the activities of specialists and the creation of a model of a specialist based on it allows the university to organize the process of training specialists in accordance with the requirements of practice, which prepares students for future activities. Therefore, in the pedagogy of higher education, special attention is paid to the development of a specialist model.

The model of preparation of the prospective teacher of mathematics for the formation of students' problem-solving competencies in the context of technologicalization of education provides a scientific basis for their methodological training. At present, the teaching methodology is based on a tiered approach. Its implementation in the learning process, first of all, reflects the ability of the student to master the learning material, the need to master and what he must know. In this regard, the level of mastery of the topic, section or individual didactic units is proposed, and secondly, the means of cognition that contribute to the intellectual development of students are identified, which requires determining the appropriate levels of intellectual skills and abilities [8. p. 35], [9. p. 144]. By determining the degree of mastery of these tools, the teacher has the opportunity to monitor the dynamics of intellectual growth of the student.

One of the main issues in the process of teaching mathematics, which is part of the indicators of preparation of prospective mathematics teachers for the formation of students' problem-solving competencies in the context of technologicalization of education, is the formation and development of students' general competence in solving any

mathematical problem. In the course of this work, students do not receive any special education, so there is no basis for formation yet. Moreover, at this stage, the general skills are formed randomly, not as a result of purposeful, focused, systematic training. To teach problem-solving, it is necessary to develop students' individual competencies. Individual competence is the independent methods of problem solving that students have learned - solving by algorithms and heuristic schemes, such as calculating area, volume, solving equations and inequalities, etc. Independent competence is formed on the basis of theoretical knowledge acquired by students, students perform operations that are part of the competence formed using this knowledge [10. p. 345].

The formation of students' reporting competencies, including personal competence, is carried out subject to certain methodological requirements. Methodological requirements can be as follows [11. p. 240]:

- systematic work at all stages of training with a set of tasks that correspond to the curriculum, textbooks and their methodological and technological tools;

- when planning a new material, clearly indicate its actual application to the report, the stages of formation of problem-solving competencies, prepare a plan for each lesson and homework for students, taking into account their specific competence; analysis of tasks given to students on this basis;

- to monitor the actual performance of students
- to solve the problem until the final result, to convert the equilibrium transformations until the final expression, to draw the desired figure or graph, to fill in the tables, etc. ;

- supplementing the system of tasks with exercises aimed at building the competence of students, both in terms of content and methods of problem-solving, and aimed at achieving the specific objectives of the lesson.

For instance, we consider it appropriate to include in the system of problems proposed in the lessons, which aims to strengthen the practical orientation of teaching mathematics, exercises and problems that meet the following requirements, taking into account the age characteristics of students [12. p.255], [13. p. 127]:

1) Tasks must meet the requirements of the program and the level of knowledge and skills of students, and these tasks must contribute to the formation of competencies that are now an element of human culture (modeling of practical situations, graphical interpretation of data, ability to read graphs, schedules, use of information technology, etc.). And in the text of the problem students should be shown the practical application of mathematical apparatus already familiar to them and the peculiarities of the use of numerical values

(the need to round the results of calculations, approximate calculations, etc.);

2) the information in the content of the exercise, the data must be clear to students, must correspond to their life experience and cognitive abilities;

3) the conditions of the mathematical problem must be compatible with real-life situations ("Is it enough?", "Is it possible?", etc.);

4) the method of problem solving should be close to the methods used in practice, familiar to students and not time consuming;

5) the analysis of the solution of the problem should be carried out with the participation of the class.

Constant orientation of the educational process to the formation of students' competence to work with the textbook(reading the exercise, dividing its text by meaning, making a plan of the content of the exercise, etc.).

Adherence to these requirements and the use of information technology tools will ensure a high level of active participation of students in the problem-solving process, increase their motivation and interest in problem-solving, and, consequently, positively affect the formation of problem-solving skills.

In the context of technologicalization of education, the ability of a prospective mathematics teacher to meet the above conditions of teaching students to solve problems requires the need to prepare them for this work in the teaching process in higher education.

To do mentioned things, they must achieve the formation of the following competencies [14. p. 230]:

1. To know the classification of problems in the school mathematics course and, accordingly, to get acquainted with the features of their types.

In the learning process, tasks, including learning tasks, are divided according to their function. For example, they may be aimed at the formation of students' knowledge, skills and abilities, or at the teacher's control over the level of formation of students' knowledge, skills and abilities. Theoretical knowledge of the multiplication of working problems and their expansion is associated with skilled citizenship. Theoretical knowledge formed in the teaching of mathematics includes concepts and their definitions, theorems and their proofs, rules, algorithms.

Teaching students to find effective, convenient ways to solve problems is one of the most important aspects of their problem-solving skills.

2. Ability of each student to methodologically analyze mathematical problems.

The knowledge required for the effective analysis of mathematical problems can be divided into three groups. The first is theoretical knowledge, which is the definition of concepts, proof of theorems, algorithms, mathematical reasoning. The second -

mathematical problems - to determine the function of the problems assigned to the topic, to determine the methods of action that need to be formed in the process of solving the problem. The third is to establish the relationship between theoretical knowledge and mathematical problems.

Psychological, pedagogical and methodological research shows that the system of analysis of school mathematics problems includes the following actions of the teacher: 1) determine the function of the tasks assigned to the study of a particular topic, individual paragraph; 2) definition of a system of problems that will implement the developmental and educational ideas of teaching mathematics; 3) perform the analysis of the conditions of exercise: a) extract its consequences from the information provided directly, b) translate the exercise into the language of a particular theory; 4) highlight the stages of the problem: the stage of problem search, solution of the problem stage; 5) identification of own mathematical and general logical learning activities that form the basis of the problem-solving process; 6) identifies the following difficulties that may arise in solving problems: a) mathematical - the ability to see the basic ideas of the problem-solving process, b) psychological - to determine their new properties by introducing new connections and relationships in the systems of the objects under consideration, c) methodical - the use of visual aids, teaching aids; 7) determination of the level of reporting (understand or move to a new situation); 8) to determine the quality of knowledge to be formed in students in the process of problem solving.

Guided by the results of this research and refining them, in order to develop the competence in solving problems, students should know the following sequence of analysis of the report:

- be able to identify a wider range of theoretical knowledge that can be used to solve the problem by analyzing the conditions of the problem. After all, the solution of any problem begins with reading and analyzing the actual situation described in it;

- be able to find ways to solve the problem by consciously understanding the contradiction between the given situation and theoretical knowledge: a) understand the fact formulated by the conditions of the mathematical problem; b) identification of relevant theoretical knowledge; c) be able to identify contradictions;

- be able to make predictions from contradictions: a) deepening of theoretical knowledge to explain the fact or interpretation of a specific situation with theoretical knowledge; b) be able to predict.

- be able to test the forecast by dividing the given problem into individual simple problems.

Practice shows that mastering the system of competencies to analyze these mathematical problems helps students to develop the ability to qualitatively apply the methods of problem solving in the content of the problem and the corresponding

theoretical knowledge and to determine it on their own.

3. Ability to organize the activities of students in the problem-solving process, as the activation of problem-solving activities in the teaching of mathematics plays a key role in the overall learning process and requires special attention. Therefore, problem-solving should be purposeful, that is, students should not only master a certain set of theoretical knowledge, but also consciously understand that they can use this knowledge effectively to solve various life problems encountered in their practical activities in the future. Competence to master and apply mathematical knowledge is formed by solving problems using mathematical concepts, theorems, rules in different situations.

4. Be able to analyze the progress of the problem, because it is important for the development of students' mathematical thinking. When solving a mathematical problem, the process of determining the importance and relevance of this knowledge, using theoretical knowledge through its analysis, the educational direction of teaching mathematics is carried out.

5. Be able to write a way to solve the problem. In the process of teaching mathematics, it is necessary not only to teach students to solve problems, but also to teach them how to write them. The form of writing the conditions of the mathematical problem should be concise. It should contain only the information needed to solve a mathematical problem. The most important issue in writing a problem solving way is its accuracy and validity. Actual use of the algorithm used in the given problem to achieve it; verbal explanation of what is needed. Of course, such explanations are not always necessary, for example, when solving problems, balancing transformations of algebraic expressions, solving quadratic equations, first-order equations and inequalities, their systems.

6. Be able to select the problems used in the process of teaching mathematics and create a system of selected problems. The peculiarity of the traditional system of reports is that they have a standard character. Problems that develop special skills and abilities are not given enough attention. In pedagogical psychology, the general principles of creating educational problems are not defined. Therefore, in the practice of teaching mathematics, the creation of a system of problems, the selection of problems from this system in accordance with the objectives of teaching is often carried out at the discretion of the teacher.

The prospective teacher should pay special attention to the selective use of the tasks used in the lesson. The tasks used in the lesson depend on its purpose. For example, if a lesson requires students to introduce a new concept that they were previously unfamiliar with, they will be given tasks that will help them introduce that concept and

reveal its content. At the same time, the selection and effective use of each problem enriches the knowledge and experience of students. Professional training of a prospective teacher in higher education will be effective if it corresponds to the features and structure of his future professional activity

[15. p. 295]. This allows us to draw conclusions about the need for research in this area. Because the acquisition of these professional competencies by prospective mathematics teachers will allow them to more effectively use modern information technology in their future professional activities.

REFERENCES:

1. I. G. Zakharova. Information technologies in education. "No," I said. "I don't know," he said."no," I said."no," I said."no," I said. Moscow: IC "Academy", 2005. 192s.
2. E. V. Mikheeva. Information technologies in professional activity. Moscow: Akademiya publ., 2006.-384s.
3. Polat E.S. new pedagogical and information technologies in the education system. Moscow: Izdatelsky Center "Academy", 2001-272B.
4. Baimukhanov B.B. learn how to solve mathematical problems. - Almaty: School, 1983. - 143bet.
5. Elubaev S. The use of terms and symbols in the process of teaching mathematics in secondary school. - Almaty: Shkolnaya STR., 1984.-96 pages.
6. formation of dialectical and materialistic views of students in teaching mathematics: methodological analysis/ compiled by M. Akhmetov. - Almaty, 1991 (Republican educational and methodological office). -68 pages.
7. Abylkasymova A.E. formation of students ' cognitive interest. Almaty: bilim publ., 1994.-190 pages.
8. Musabekov E., Rakhimbekov D. Mathematics and scientific knowledge. - Shymkent, 1988. -35 pages.
9. Nysanbaev A. Mathematics and World Science. - Almaty: Shkolnaya STR., 1973.-144 pages.
10. Kaskataeva B. R. formation of methodological competence of the future mathematics teacher. - Almaty, 2009. -345 P.
11. Nugysova A. scientific and methodological foundations of preparing future mathematics teachers for the formation of students ' problem-solving skills. "I don't know," he said. Karaganda, 2005. 240 P.
12. Rakhymbek D. improving students ' logical and methodological knowledge. - Almaty: Republican publishing house for educational and methodological literature, 1998. - 255 pages.
13. Rakhymbek D. Teaching proof in a school mathematics course: a book for teachers. - Shymkent: SKSU named after M. Auezov, 2009. -127 pages.
14. Mubarak a.m. continuity in teaching mathematics. Pavlodar: Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, 1999. - 230 pages.
15. Sydykov B.D. System of professional training of future teachers based on information, computer and mathematical modeling.. Turkestan, 2008. 295 P.

Сведения об авторах:

Сыдыхов Бахыт Дикамбаевич, д.п.н., асс. Профессор Университета Сулеймана Демиреля, Казахстан, г.Каскелен.

Думан Адилет, Магистр, Университета Сулеймана Демиреля, Казахстан, г.Каскелен

Авторлар туралы мәліметтер:

Сыдықов Бақыт Діқанбайұлы, п.ғ.д., асс.профессор Сүлеймен Демирель университеті, Қазақстан, Қасқелең қ.

Думан Әділет, Магистр, Сүлеймен Демирель университеті, Қазақстан, Қасқелең қ.

Information about the authors:

Sydykhov Bakhyt, Dr.Sci.(Pedagogical), Associate Professor of the Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

Duman Adilet, M.Sc., Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

А.К. ТАЗАБЕК

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
(e-mail: alissa.tazabek@ayu.edu.kz)

«ПЕДАГОГТИҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІ» ПӘНІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аннотация: Мақала авторы білім беру жүйесіндегі педагог-студент қатысым мәдениетіне түрткі болатын мотивациялық әрекеттердің маңыздылығын дәйекті көрсете білген. Педагогтің мотивациясы оқушысын шығармашылыққа, ойшылдыққа тәрбиелейтіндігі, ұдайы ізденіс пен белсенді әрекеттің негізінде дара тұлға тәрбиелеуге негіз болатынын айқындап көрсеткен. Сонымен қатар, педагогтің кәсіби мотивациясының бағыттарын анықтап, оларды үш топқа бөліп саралайды. «Мотивация» ұғымының қолданылу аясының кеңдігін, оны тудыратын түрткілердің негізіне анықтама береді. Бала тәрбиесінде педагогтің психологиялық аспектілерді меңгере білуі де маңызды екені айтылған. Мақалада педагог үшін «бәсекелестік» ұғымының маңыздылығы сөз болады.

Кәсіби тұрғыда бәсекелестік қабілетінің болуы педагогті сенімділікке, ұтқыр ойлауға дағдыландыратыны оның оқушы тәрбиесінде маңызды екендігі, ой тұзуге, ұқыптылыққа баулитындығы қамтылған. Педагогтің бәсекеге қабілеттілік деңгейі үш деңгеймен өлшенетіні сараланған, Педагогтің бәсекеге қабілеттілігі мотивациялық әрекет негізінде, рефлексивті бағалау түрінде, іскерлік компонент түрінде жүретіндігі дәлелді айшықталған. Мақалада педагогтің имиджін қалыптастыру мәселесі сөз болады. Жалпы «имидж» сөзінің шығу төркіні, маңыздылығы, зерттеушілер жөнінде анықтама берілген. Шәкірт тұлғасының қалыптасуы педагогтің сөз әдебімен, мәнерімен, киім үлгісімен байланыстылығы айтылған. Педагогтің кісілік-ұстаздық қасиеттері, біліктері, дағдылары жіті қамтылған.

Түйіндеме сөздер: педагогтің мотивациясы, тұлға психологиясы, педагогтің имиджі, педагогтің бәсекеге қабілеттілігі, мотив.

ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА «КУЛЬТУРА РЕЧИ ПЕДАГОГА»

Аннотация: Автор статьи последовательно продемонстрировал важность мотивационных действий, побуждающих к культуре участия педагога-студента в системе образования. Мотивация учителя показывает, что она приучает ученика к творчеству, мышлению и является основой для развития личности на основе постоянного поиска и активных действий. Кроме того, выделяют направления профессиональной мотивации педагога и дифференцируют их, разделив на три группы. Понятие «Мотивация» дает определение широты сферы применения, основ ее порождающих. Отмечается, что в воспитании детей важно и умение педагога овладеть психологическими аспектами. В статье речь пойдет о важности понятия «конкуренция» для педагога. Дано определение в целом исследователей, происхождения, значимости слова «имидж».

То, что профессиональная конкурентоспособность учит учителя быть уверенным в себе, мыслить мобильно, важно в воспитании учеников, научить их думать, быть осторожными. Дифференцировано, что уровень конкурентоспособности педагога измеряется тремя уровнями. Конкурентоспособность учителя на основе мотивационной деятельности, в виде рефлексивной оценки. Хорошо известно, что это происходит в форме бизнес-составляющей. В статье рассматривается формирование имиджа учителя. Дано определение в целом исследователей, происхождения, значимости слова «имидж». Отмечается, что формирование личности ученика связано с словесностью, манерой, формой одежды педагога. Подробно описаны личность, педагогические качества и способности учителя.

Ключевые слова: мотивация педагога, психология личности, имидж педагога, конкурентоспособность педагога, мотив

OPPORTUNITIES FOR INCREASING THE EDUCATIONAL MOTIVATION OF STUDENTS BY TEACHING THE SUBJECT "TEACHER'S SPEECH CULTURE".

Abstract: The author of the article has consistently demonstrated the importance of motivational actions that encourage a culture of teacher-student participation in the education system. It is established that the motivation of the teacher educates the student to creativity, the thinker, serves as the basis for the

education of the individual on the basis of constant search and active activity. In addition, they identify the areas of professional motivation of the teacher and differentiate them, dividing them into three groups. The concept of "Motivation" defines the breadth of the scope, the foundations of its generating. It is noted that the ability of the teacher to master the psychological aspects is also important in the upbringing of children. The article discusses the importance of the concept of "competition" for the teacher.

The fact that professional competitiveness teaches teachers to be confident, to think mobile, is important in the education of students, to teach them to think, to be careful. It is differentiated that the level of competitiveness of the teacher is measured by three levels. Teacher competitiveness based on motivational activity; in the form of a reflexive assessment; it is well known that this occurs in the form of a business component. The article deals with the formation of the teacher's image. In general, the definition of the origin, significance of the word "image" is given by researchers. In general it was given the definition of the researchers, the origin, and the significance of the word "image". It is noted that the formation of the student's personality is associated with the language, manner, and uniform of the teacher's clothing. The personality, pedagogical qualities and abilities of the teacher are described in detail.

Key words: motivation of the teacher, personality psychology, image of the teacher, the competitiveness of the teacher, the motive.

Кіріспе

Білім беру үдерісін жүзеге асыруда педагог мамандардың психологиялық даярлығын ұдайы жақсартып отырудың маңыздылығы зор. Еліміздің ертеңі келешек ұрпақтың тәлімі мен тәрбиесі қай заманда да өзекті болып саналады. Бала тәрбиесі туралы жазған еңбегі даналыққа ұласқан француз жазушысы Мишель де Монтень, «Тәлім-тәрбие мен ғылым-білімнің түпкі мұраты – жүйкесі берік, бағдары белгілі, ішкі сарайы бай адам дайындау керек» деген екен. Ендеше, болашақ педагогтың жаны таза, рухани бай, білімді тұлға болып қалыптасуында меңгерер психикалық үрдістердің маңыздылығы орасан зор. Демек, педагог-студент қатысым мәдениетінің негізінде туындайтын әрекеттер педагогтің қолдауы, педагогтің жауапкершілігі секілді педагог тарапынан берілетін мотивациялық әрекеттер болып табылады. Бұл өз кезегінде студенттің бойында өзіндік тиімділігін арттыруына септігін тигізеді. Өзіндік тиімділігі жоғары педагогтің студенті де қабілет қарымы жоғары болмақ. «Мұғалімнің өзіндік тиімділігі – оқушы жетістігінің маңызды көрсеткіші», дейді Дейл Х. Шунк [1, 177 б.]. Өзіндік тиімділік студенттің білім алуда табандылығына, көпті бастар батылдығына байланысты. Демек, студенттің өзіндік тиімділік деңгейінің қозғаушы күші – педагогтің сөз қолдауы. Педагогтің сөз қолдауы – студентті ынталандырып, батылдық пен шешімталдыққа тәрбиелейді. Ал, батылдық қасиетінің болуы – педагогті «көшбасшы тұлға» болып қалыптасуына ықпал етеді. Педагогтің көреген қасиетінің болуы да оқушысын алдағы жарқын болашаққа жігерленіп, ынталы әрекет етуіне септігін тигізеді. Осы ретте адам жанының қыр-сырын зерттеуші Ж. Аймауытов: «Неғұрлым бала жұмысты шабыттанып, көңілденіп істесе, соғұрлы оның ілтифаты да, тырыстығы да артады, сезім қуаты да күшейеді, ой қызметін тілейтін қиын нәрселердің шешуі де жеңіл тиеді. Баланың көңілденіп істемегі сабақтың ынталы болуынан», дейді. Ендеше, балаға ілім үйретуде педагогтің аса талғампаздықпен студенттің сана-сына әсер ететін тәсілдерді қолдана білуі жатыр.

К. Д. Ушинский: «Адамның ынтасы – оның санының есігі» дейді [2, 372 б.].

Тұлға психологиясы бойынша әлемнің маңдайалды зерттеушісі Кэрл Двек «Ойлау табыстылықтың жаңа психологиясы» еңбегінде, «адам баласының ойы қандай болса, жеке тұлғалық болмысы да сондай болмақ, шындап келгенде ойлау үлгісінің жемісі», дейді. Ойлау үлгісінің өзін екі топқа бөліп қарастырады: шектеулі ойлайтындар, шектеусіз ойлайтындар. Адам баласының ақыл-парасатын шыққан тегіне байланысты емес, ол қасиет тумысынан берілмейді. Ал, егер тәжірибе мен табандылыққа емес, тегіңізге негізделген қасиет деп танысаңыз ойы шектеулі адамсыз. Ойлау жүйесі шектеусіз адамдар – ұстаздар, ата-аналар [3, 214 б.]. Ойы шексіз адамдар үнемі дамудың, өзін жетілдірудің тың жолдарын табуға талпынады. Осындай бағытта шексіз ойлайтын педагог студенттің біліктілігін арттыруға жұмыс жасайды. Шексіз ойлау арқылы педагог оқушысын нартәуекелдікке, қиындықпен күресуге, дамуға тәрбиелейді. Оқушысының ойшылдығы педагогтің шеберлігі мен білігіне де байланысты. Өйткені, ұстаз алдындағы әрбір шәкірт ашылмаған сыр сандық секілді, педагогтің шеберлігі оқушысының ықыласын ояту арқылы нәтижеге қол жеткізу.

Материалдар мен әдістер

Педагогтің мотивациясы – оқушыны іске машықтандырады. Мұның негізі оқыту мен білім беруде көрініс табады. Ол ұдайы белсенді әрекеттің негізінде оң нәтиже береді. Педагогикалық психологияда «мотив», «мотивация» ұғымдарына әртүрлі түсінік беріп келеді. А. Н. Леонтьев, «Мотив, біріншіден субъектінің «предметке» қажеттілігі, екіншіден субъектінің қажеттілігіне бағыттаушы, нұсқаушы», деген анықтама береді [4, 85 б.]. Мотивация ұғымы психология саласында іргелі мәселелердің бірі болып саналады. Адам белсенділігінің негізі оның іс-әрекеті мен мінез-құлқының көрсеткішінде жатыр. Ал, белсенді әрекетті туындататын түрткі болатын жайттар қарым-қатынастың негізінде жүзеге асатыны

белгілі. Ендеше, оқу мотивациясында педагог пен студент қатысымындағы түрткі болатын ын-таландырушы, итермелеуші факторлар болып саналады.

Демек, мотив дегеніміз - адамды әрекетке итермелейтін тілек, талпыныс. Психология сөздігінде, «Мотивация - өмірге қажетті мақсаттарды туғызатын, қажеттілікті қанағаттандыруға бағыттайтын қылықтардың барлық факторлары, механизмдері және үрдістерінің жиынтығы» [5, 288 б.]. Мотивация ұғымының мәні мен табиғатын зерттеуші ғалымдар Б. Г. Ананьев, С. Л. Рубинштейн, М. Аргайл, В. Г. Асеев, Дж. Аткинсон, Л. И. Божович, К. Левин, А. Н. Леонтьев, А. Маслоу т.б. болып саналады [6, 207 б.]. Ғалымдар мотивацияны қатып қалған қағида төңірегінде емес, өзгермелі, өмірлік іс - әрекет негізінде дамиды деп қарастырып отырған. Мотивация – қажырлық пен ниеттен тұрады. Сондай-ақ, педагогты нақты іс-әрекетке итермелейтін күш болып табылады. Стивен Р. Кови: «Білім – нені, не үшін жасайтыныңды анықтайтын теориялық парадигма. Икемділік қалай жасау керектігін түсіндіреді. Ал, ниет – бұл мотивация: яғни жасағым келеді деп құлшыну. Белгілі бір дағдыны меңгергісі келетін адамға осы үш компонент қажет», дейді [7, 58 б.]. Ендеше білімді игеруде ең алдымен студенттің ниеті мен икемділігі ішкі тілегі мен мүддесіне астасып жатуы абзал. Мотивация педагогті ізденімпаздыққа, оқушысын шығармашылыққа, ойшылдықтың жаңа деңгейіне жетелейді. Ендеше, педагогтің кәсіби мотивациясы үш жағдайға бағытталады:

1. пәнге қызығушылық;
2. өзіне сенімділік;
3. шеберлікке бейімделу;

Ғалымдар қызығушылықты мотивацияның құрамдас бөлігі ретінде қарастырып келеді. Қызығушылықтың өзі пәнге қызығушылық, дидак-

тикалық қызығушылық, білімге қызығушылық болып бөлінеді. Педагогтің қызығушылығы осы үш негізбен өлшенеді. Пәнге қызығушылық - пән мазмұны мен тақырыбына қатысты тұжырымдарға негізделеді. Дидактикалық қызығушылық - оқыту әдістемесі мен оқу жоспарының дайындығын құруға бағытталады. Білімге қызығушылықтың негізі студенттің кәсіби тұлғасын қалыптастырады. Қызығушылық оқушының бойында адами құндылықтарды сіңіре білуге, қоғамдық құзыреттілігін жетілдіруіне септігін тигізеді. Педагогтің қызығушылығы кәсіби іс-әрекетінің негізгі факторы. Ол студентті оқытуға емес, мотивация алуға тәрбиелейді. Ендеше, студенттің тілдік тұғырлырының қалыптасуына, шешен сөйлей білу қабілетінің артуына пәнге қызығушылық ынтасын арттыру мәні жатыр. Баланың қызығушылығы артып, ынталы әрекет етуі, талпынуы педагог тарапынан берілетін пәрменді әрекеттің негізінде болмақ.

Нәтижелер

«Бала оқыту жүзінде ынта деген нәрсенің білімді қылуға, жетілтуге мағынасы зор. Адамдағы бар ынта жетіліп тәрбиелене берсе, жаңа ынталар туа бермек», дейді Ж. Аймауытов [2, 323 б.]. Демек, оқушының ынтасын жігерлендіру арқылы нәтижеге қол жеткізуге болады. Бұл әрбірден соң педагогтің көрегенділігін талап етеді. Себебі, «көреген педагог» оқушысының болашақта қандай маман иесі және икемділік дәрежесінің шамасын болжай алады. Ғалым А. Қыраубайқызы: «Мұғалімнің өз сабағын білуі жеткіліксіз, оған қоса бала жанын ұға білсін», дейді. Педагогтің өз тарапынан оқушыға қолдау, жауапкершілік көрсетуі пәнді оқытудың бөлшегін құрайды. Осы тұрғыда педагогтің сөз мәдениетінің психологиялық аспектілерін төмендегіше жүйелеуге болады (1-сурет).

1-сурет. Педагогтің сөз мәдениетінің психологиялық аспектілері

Шәкірт тәрбиесі танымы мен тағылымы мол қызмет. Педагогтің мотивациясы – оқушысын шығармашылыққа шабыттандырады. Мұның негізі оқыту мен білім беруде көрініс табады. Ол

ұдайы белсенді әрекеттің негізінде оң нәтижесін беріп отырады. Мотивация күрделі психологиялық феномен. Ол адам белсенділігін талап ететін үдеріс. Дейл Х. Шунк: «Оқыту теориясы» еңбе-

гінде мұғалімнің мақсаты оқушыға мотивациялық күй қалыптастыру керек дегенді алға тартады. «Мотивациялық күйлер дегеніміз – эмоциядан, танымнан, және мінез-құлықтан тұратын күрделі нейрондық байланыстар», дейді [1, 502 б.]. Демек, мотивациялық күй Тұлға әрекетінің жемісі. Психолог Курт Левиннің пікірінше: «адам мінез-құлқы дегеніміз – қысым күйінде немесе қажеттілік күйінде тұру, содан кейін олардың әсерінен іс-қимылға бару және жағдайды жеңілдетуден тұратын цикл». Мотивацияның ой арқылы тізбектеліп, Тұлға әрекетімен жүзеге асатынын былайша топтастырып қарастырады:

1. Субъектіге тапсырма берілген кезде қысым жүйесі дамиды.

2. Тапсырма аяқталған кезде қысым жойылады.

3. Егер тапсырма аяқталмаса, қысымның қалып қоюына байланысты, субъект оны қайта қолға алады [8, 312 б.]. Ендеше, мұны Тұлға белсенділігінің негізінде, ұдайы дамып, жетіліп отыратын процесс ретінде тануымызға әбден болады.

Мотивация туралы түсінік теориялық-әдіснамалық негіздерін талдай отырып, психологиялық үдерісін түсінуге мүмкіндік береді. Осы ретте психолог А. Г. Асмолов тұлға дамуындағы мотивациялық әрекетті үш тәсіл арқылы меңгеруге болатынын алға тартады:

- жан дүниесінің тыныштығы
- ойшылдыққа ұмтылу
- тұлғаның өзін-өзі дамытуы

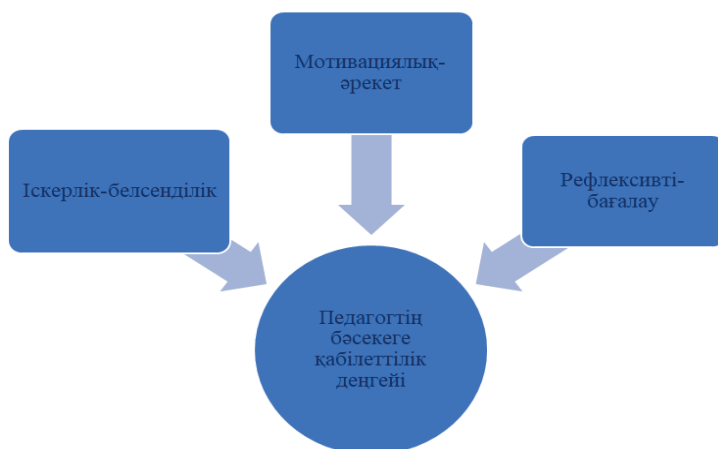
[9, 93 б.]. Демек, Тұлға дамуында ішкі жан дүние үйлесімділігі мен ой жүйесінің бір арнада тоғыса алуы өзін-өзі дамытуға деген баспалдақтың бірі болып саналады. Шындығында, әрбір жетістіктің бастауы рухани тыныштық пен ой тізбегінің бірлікте туындайтыны ақиқат. Бұл педагогтің табиғатына жақын дүние. Ұлы Абай, «Мұғалімге сөз өз ойын сапырылыстырып айту үшін берілмейді, басқаның ойын қозғау салу үшін беріледі» дейді.

Жаһандану уақытында әлемдегі өзгеріс пен дамуға, ішкі мүмкіндіктердің қалыптасып бейімделуіне түсінік қалыптасатын кезең - студенттік кезең болып табылады. Жоғары оқу орнында оқыған студенттің кәсіби іс-әрекетінің стереотиптері дамып, болашақ маманның бейнесі қалыптаса бастайды. Сондықтан, педагогтың тұлғалық жетілу мазмұнына танымдық, мотивациялық, моральдық, эстетикалық, бәсекеге қабілеттілік, мінез-құлық механизмдерімен жұмыс жасау, іс-тәжірибелік сала-

ларын дамыту, студенттің құзыреттілігі секілді міндеттері негізге алынады.

Талқылау

Практикалық іс-әрекет студенттің ішкі потенциалын жаңартуға және құзыреттілігін қалыптастыруға, педагогикалық шарттарын, ұстанымдарын жүзеге асыруға бағыттайтын педагогтің процесуалды тәсілі болып табылады. Сонымен қатар, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі өзгерту секілді бәсекеге қабілеттіліктің қалыптасуына түрткі болатын тәсілді қолдану арқылы шешім табуымызға болады. Бәсекеге қабілеттілік компонентін қалыптастыру тұлғаның кемелденуінің кепілі. Болашақ педагогтің бойында «бәсекелестік» қабілетін дамыту кәсіби тұрғыда ұтқыр шешім қабылдауға, коммуникативтілікке, креативті ойлауға, табандылыққа, сенімділікке жетудің дара жолы болмақ. Қазіргі таңда отандық және шетел психологтары «бәсекеге қабілеттілік» ұғымымен педагогтің кәсіби жетістігі мен тұлғалық жетілуін, тұлғаның ұтқырлығын байланыстырып қарастыруда. Сонымен қатар, бәсекеге қабілеттілік тұлға жетілуінің басты көрсеткіші. Педагогтің тұлғалық жетілуінің құрылымын бәсекеге қабілеттілік ұғымының құрамдас бөлігі деп айтсақ болады. Педагогтің бәсекеге қабілеттілік деңгейі үш жағдайға негізделеді: мотивациялық әрекет негізінде; рефлексивті бағалау түрінде; іскерлік компонент түрінде көрініс табады. Мотивациялық-әрекет бағдарында педагогтің кәсібіне деген ынта мен сүйіспеншілігі жатыр. Және бәсекеге қабілетті педагог үшін маңызды тұлғаның құндылық бағдарын, өзіндік көзқарасын, әлеуметтік маңызды қажеттіліктерін қамтамасыз ету жатыр. Рефлексивті-бағалау компоненті педагогтің өз әлеуетін іске асыруына, бәсекеге қабілеттіліктің нақты деңгейін бағалауға, кәсіби маман ретінде өсуіне мүмкіндік жасайды. Ал, танымдық, коммуникативтік дағдылары мен сипаттары тұлғаның бәсекелестік мінез-құлқының қалыптасуы іскерлік-бәсекелестік компоненті арқылы жүзеге асырылады. Демек, тұлғаның кәсіби бәсекелестігінің жетілуіне сөз мәдениетін, сөз әдебін дамытудың маңыздылығы зор. Іскерлік-бәсекелестік қатынастың астарында – сөзіміздің байлығы мен тазалығын сақтау жатыр. Ал, оны қолдану, қаймағын бұзбай жеткізу педагогтардың ықпал әсерінің негізінде жүргізіледі. [10, 79 б.]. Осы тұрғыда педагогтің кәсіби бәсекелестік қабілетінің деңгейін төмендегіше топтастыруға болады (2-сурет).

2-сурет. Педагогтің бәсекеге қабілеттілік деңгейі

Қазіргі таңда педагогтің кәсіби имиджі туралы ғылыми басылымдарда, әдебиеттерде көп айтылып жүр. Жалпы, педагог бейнесінің оқушысының жүрегінде сақталуы көп мәселені шешеді. Оқушыға тек білім емес, Тұлға болып қалыптасуына ықпал жасайтын педагогтің ұқыптылығы, мәнері, іскерлігі, әдебі, өзін ұстауы бәрі педагогтің имиджінің іргетасын қалайды. Педагог имиджін қалыптастыру – заман талабы. Кәсіби іскерлігі мен қабілет-қарымы жоғары, істің көзін табатын әмбебап педагогтарды тәрбиелеу ісі маңызды дүниелердің бірі. Педагогикалық имидж туралы түсінік алғаш рет ХХ ғ. 20 жылдарында пайда болды. Американдық зерттеуші У. Липпманнның «Общественное мнение», У. Троттердің «Стадные инстинкты», Э. Мартиннің «Поведение толпы», Г. Лебонаның «Психология толпы» еңбектерінде имидждің әлеуметтік стереотиптегі көрінісі туралы сипатталады. 1990 жылдардың ортасында Р.Р. Ромашкина, Е. И. Манякина, Е. В. Гришунина, П.С. Гуревич, Ф. А. Кузиннің еңбектерінде имидж туралы алғашқы деректер пайда бола бастайды. «Имидж» сөзі ағылшынның «image» сөзінен шыққан, «образ», «келбет», «түр» деген мағынаны береді. Педагогтің имиджі оқушының жеке тұлға болып қалыптасуына әсері мол. Педагогтің іс-әрекеті, креативті ойлауы, сөйлеу мәнері, дауыс харизмасы, тыңдай білу әдебі, стилі, күлкісі бәрі имиджін толықтырып тұратын компоненттер болып табылады. Психолог А. Калюжний: «Педагог имиджі әлеуметтік ортаның ой-пі-

кірінен жинақталған сыртқы бейнесімен, сөйлеу мәнерімен, әдетінен, ұлттық және өзіндік санасымен, мінез-құлқымен ерекшеленетін тұлға», дейді. Ал, С. И. Ожеговтың түсіндірме сөздігінде: «Имидж дегеніміз - ой-тұжырым, бірнәрсе туралы берілген көзқарас, пікір» деген анықтама береді [11, 106 б.]. Ендеше, педагогтің имиджі шәкіртіне жақсы ой қалыптастырудың, тұлға ретінде бой түзеудің тетігі. Себебі сыртқы келбеті мен ішкі әлемінің көрінісі терең біліммен ұштасқанда ғана бүгінгі заманауи педагогтің моделі қалыптаспақ. Педагогтің кәсіби имиджінің негізі ЖОО-да қалыптасады. Тұлға өзінің имиджін білімнің, біліктің, педагогикалық қарым-қатынастың, тұлғалық құндылығымен, мотивациялық әрекетімен толықтыра түседі. Бұл пәрменді әрекеттің негізі педагогті үнемі ізденіс пен дамуға итермелейді.

Қорытынды

Жаһандану дәуірінің сынына төтеп беретін болашақ педагогтің кісілік болмысы, оқу, оқыту мотивациялары, кәсіби бәсекелестігі, кәсіби-интеллектуалдық деңгейінің сай болуы бүгінгі ұрпақ тәрбиесінде басты талап. Ал, келешек педагог мамандығында оқитын студенттің бойынан табылатын кісілік-ұстаздық қасиеттері мен біліктерін меңгеру, оның психологиялық аспектілерін білуге баулу бүгінгі күнде өзектілігін жоймақ емес. Ендеше, «Педагогтің сөз мәдениеті» атты элективті пәнді оқытудың маңызы зор болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дейл Х. Шунк. Оқыту теориясы. – Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2019. –608б.
2. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы, т.4 / Алматы: Ғылым, 1998. 456 б.
3. Мұхан Ш. Әрбір адам кемел бола алады. – Алматы: Лидерлік даму орталығы, 2019. – 256 б.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. -115с.
5. Жарықбаев Қ. Сангилбаев О. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. -384б.
6. Зимняя И. Педагогикалық психология. –Москва: “Логос”, 2005.- 368б.
7. Стивен Р. Кови. Жасампаз жандардың 7 дағдысы. Алматы. 2018.- 352 б.
8. Дуэйн Шульц, Сидни Эллен Шульц. Қазіргі психология тарихы. - Астана. Ұлттық аударма бюросы, 2018.- 448 б.
9. Н.А. Бакшаева А. А. Вербицкий. Психология мотивации студентов. “Логос” М., 2006. -93б
10. Маркова С. В. Мезинов В. Н. Личностная зрелость как компонент конкурентоспособности педагога // Педагогика. – 2019-Т.2. №7. -79-84с
11. Калюжний А. Психология формирования имиджа учителя. –М: Владес.2004.-222с

REFERENCES:

1. Deil H. Şunk. Oqytu teoriasy. – Astana: Ұлттық аударма бюросы, 2019. –608b. 2. Aimauytov J. Bes tomдық şyğarmalar jinağy, t.4 / Almaty: Ğylym, 1998. 456 b. 3. Mūhan Ş. Ąrbir adam kemel bola alady. – Almaty: Liderlik damu ortalyğy, 2019. – 256 b.
4. Leontev A. N. Deiatelnöst. Soznanie. Lichnöst. – М.: Politizdat, 1975. -115s. 5. Jaryqbaev Q. Sangilbaev O. Jantanu ataularynyñ tüsindirme sözdıgı. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2006. -384b.
6. Zimnäia İ. Pedagogikalyq psihologia. –Moskva: “Logos”, 2005.- 368b.
7. Stiven R. Kovi. Jasampaz jandardyñ 7 dağdysy. Almaty. 2018.- 352 b.
8. Duein Şüls, Sidni Ellen Şüls. Qazırғы isihologia tarihy. - Astana. Ұлттық аударма бюросы, 2018.- 448 б.
9. N.A. Bakşaeва A. A. Verbiski. Psihologia motivasii studentov. “Logos” М., 2006. -93b

10. Markova S. V. Mezinov V. N. Lichnostnaia zrelos kak komponent konkurentosposobnosti pedagoga // Pedagogika. – 2019-Т.2. №7. -79-84s
11. Kalūjnji A. Psihologia formirovania imija uchitelä. –М: Vlades.2004.-222s

Сведения об авторах:

Тазабек Алиса Каналбекқызы – Международный казахско-турецкий университет имени Ясави, магистр филологических наук, PhD докторант, г.Туркестан, проспект Б.Саттарханова 29, +77752074832, alissa.tazabek@ayu.edu.kz

Авторлар туралы мәлімет:

Тазабек Алиса Каналбекқызы – Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, филология магистрі, PhD докторант, Түркістан қаласы, Б.Саттарханов даңғылы 29, +77752074832, alissa.tazabek@ayu.edu.kz

Information about the author:

Tazabek Alissa Kanalbekkyzy – Master of Philology, PhD student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, B. Sattarkhanov Avenue 29, +77752074832, alissa.tazabek@ayu.edu.kz1

А.К. ТОҒАЙБАЕВА^{1*}, М.Т. ЖАСЖАНОВА²
¹²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

ЖАСӨСПІРІМ ШАҚТАҒЫ DAҒДАРЫСТАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада жасөспірім шақтағы дағдарыстарды, психологиялық қолдау және психологиялық бағытталқыланады.

Түйін сөздер: мінез-құлық, девианттылық, ауытқушылық, психологиялық қолдау, бағыттар.

СПОСОБЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ КРИЗИСОВ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В статье рассматриваются кризисы подросткового возраста, психологическая поддержка и психологические тенденции.

Ключевые слова: поведение, отклонение, психологическая поддержка, направления.

WAYS TO SUPPORT PSYCHOLOGICAL CRISES IN ADOLESCENCE

Annotation. The article discusses the psychological support and psychological directions of crises in adolescence.

Keywords: behavior, deviation, psychological support, directions.

Тәуелсіз еліміздің қазіргі таңдағы дамуы қоғамның барлық саласындағы өзгерістермен яғни, экономикалық және әлеуметтік қарым-қатынастардың ерекшеліктерімен сипатталады. Қазіргі кезеңдегі жасөспірімдердің әлеуметтік жағдайға бейімделуіне, мінез-құлықтарының қалыптасуына, тұлға ретінде дамуына әсерін тигізетін тиімді жолдарын көрсету, анықтау да басты мәселелердің бірі болып табылады.

Біздің елімізде өркениетті қоғам мен құқықтық мемлекетті қалыптастыруға ұмтылумен бірге, ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігін, еркін ойлау қабілеті мен білімділігін арттыру көзделіп келеді, ал бұл мәселелердің іске асуына небір әлеуметтік, психологиялық кері факторлар әсерін тигізбей қоймайды. Қазіргі кезде өмірдің мәнін жоғалтқан көптеген жасөспірімдерімізде өз - өзіне сенімсіздік пен өзін төмен бағалау пайда болды. Олар жан күйзелісінен арылу үшін ішімдік, темекі, наркотикалық заттарды пайдалануға дейін барады. Бұрын түсінбей немесе көрінбей жүрген мәселелер қазіргі кезде үлкен жауапкершілікпен қарауды талап етеді.

Жасөспірімнің мінез-құлқындағы ауытқушылықтарды қалыптастыруда нақты іс-әрекетті ұйымдастырушы педагог-психолог, ата-ана, оқытушы болғандықтан, олардың кәсіби даярлығын, ғылыми психологиялық-педагогикалық негіздерін қарастыру қажеттілігі туындайды. Бүгінгі жасөспірім, ертеңгі белгілі бір маман иесі немесе қарапайым ғана қоғамдық ортаның мүшесі десе де болады, олардың тұлғалық түр сипатын даярлауда қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру-

да олардың психофизиологиялық негізін жетілдірудің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылып келеді.

Психологияда мінез туралы түсінік тұлғаның тұрақты дара ерекшеліктерінің жинтығы. Адамның мінезін айтқанда оның жасаған ісін, яғни ол батылдық танытты, шыншыл, ашық, қабілетті, мінезінің ерекшеліктерін белгілі жағдайларға байланысты саралай бастаймыз.

Мінезді адам туралы жиі былай делінеді: «Ол міндетті түрде солай жасау керек болды, ол былай жасай алмады, ол басқаша жасай алмады – оның мінезі сондай» деген тұжырымдар жасап жатамыз. Адам баласының мінезі туралы Абай Құнанбаев: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы жаманды танидыдағы сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді, тәрбиелі болады» - дейді» [А. Құнанбаев.1993., 19 қара сөзі].

Жеке тұлғаның мінез-құлқын қалыптастыру, дағдарыстардың алдын алу үшін келесі мәселелерді ескеруіміз қажет, яғни саналы көзқарасын, ізгілікті қарым-қатынас орнатуда жүйелі іс-әрекет жасауға мүмкіндік беру.

Мінез-құлық дағдарысын психологиялық көзқарас тұрғысынан қарастыратын болсақ кез-келген жеке адам басқа адамдармен олардың ой-пікірімен, бағдарымен, қызығуларымен, сезімімен тағы басқа да қасиеттерімен байланысқа түскен кезде жағымды эмоцияны сезінген кезде жүріс-тұрыста девиантты мінез-құлықтар болмайтындығы сөзсіз.

Бұл мәселені ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеулер жүргізіп өз дәлелдемелерін ұсынған төмендегі ғалымдардың есімімен байланыстырамыз.

Э.Эриксонның психоаналитикалық теориясы «эго-психологиясында» көрсетілген, мұнда тұлғаның дамуы мен мінез-құлқының қалыптасуына әлеумет пен мәдениеттің әсері туралы айтылған. [Э. Эриксон, 1996, 2066]

К.Хорни [К. Хорни, 2012, 1076], Г.Салливан [Г.Салливан, 2007, 976], Д.Боулби [Д. Боулби, 2020, 686] ауытқушылықтың себебін эмоциональды қарым-қатынастың жетіспеушілігінен, бірінші жылдардағы анасымен жылы қарым-қатынасының жетіспеушілігінен көреді. А.Адлер [А.Адлер, 1998, 1076] тұлғаның қалыптасуындағы ең маңызды фактор деп жанұяның құрлымын атайды.

Мінез-құлықтағы ауытқушылықты алғаш рет әлеуметтік түсіндіру аномия негізінде жүзеге асты. Мұның негізін - Эмилем Дюркгейм салды.

Роберт Мертон - мінез құлық ауытқушылығының себебі – қоғамның мәдени мақсаттары мен оған жетудің әлеуметтік мақұлданған жолдарының арасындағы үйлеспешілік дейді [Р.Мертон, 2006, 566].

Мұнда адамдар қаржылық табысқа жетуге тырысады, бірақ оған әлеуметтік мақұлданған жолдармен жете алмайтындықтан, ол заңсыз жолдарға түседі – ұрлық, наша сату, айлакерлік. Мінез-құлық ауытқушылығының әр-түрлі коцепцияларының ішінде ең маңызды орын алатыны психоаналитикалық бағдарды зерттеу, оның негізін қалаушы - Зигмунд Фрейд болатын.

А.Адлер тұлғаның қалыптасуындағы ең маңызды фактор деп жанұяның құрылымын атайды.

Суицидті мінез-құлық туралы ақпарат Э.Шнейдман еңбектерінде берілген. Оның «өзін-өзі өлтіруді анықтау» еңбегінде жалпы сипаттама берген [Э.Шнейдман, 2001, 646].

А.Г.Ковалев зерттеулерге сүйеніп жасөспірімдік шақта өзін-өзі тәрбиелеуге қажеттілік туындап және өзін күтуге байланысты белсенді жұмыстар жүргізіледі дейді [А.Г.Ковалев, 1983,566].

Р.Бэронның айтуынша, «агрессия әлеуметтену процесінің бұрмалануының нәтижесі, жекелей айтқанда, ата-аналардың жазаны шектен тыс пайдалануы мен балаларына қатал қарым-қатынасы салдарынан туындайды» [Р.Бэрон, 2014, 246].

Л.Б.Филоновтың пікірінше мінез-құлық ауытқушылығының қайнар көзі «мүмкін болатын шекараны іздеу». Бұл өзіндік санаға жағымсыз әсер етеді де, атаққұмарлық, өзін-өзі бағалаудың қалыпсыздығын тудырады, қоршаған адамдармен қарым – қатынасында дау-жанжалға ұрындырады [Л.Б.Филонов, 1981,166]

В.С. Овчинский болса, мына жайтқа көңіл аударады. Жасөспірімдердің теріс қылықтары, еркіндіктің салдарынан және уақытынан бұрын

дамыған қажеттіліктермен сипатталады [В.С.Овчинский, 2019,566].

Жасөспірімдер үшін құрдастарымен «қарым-қатынас жүйесі» маңызды дейді ғалымдар. Жасөспірімдердің қарым-қатынасқа, аффилиацияға, тұлғааралық әсер етуді тануға деген қажеттілігі олардың психикалық дамуының маңызды факторы болып табылады. Жасөспірімдердің мінез-құлықтарының өзгеруі жайлы мәселе кең шеңберде зерттеушілердің яғни психологтардың назарын аудартты. Мінез-құлық адамның күнделікті өміріндегі тұлғалық қасиеттерінің көрініс беру формаларының бірі деуге болады. Жалпы психологияда осындай терминдер, яғни «мінез-құлқының актісі», «іс-әрекет», «әрекет» әлі жеткілікті жіктеліп зерттелмегендіктен, бұл терминдердің синонимдері жиі қолданылады.

Жастардың қалыптасуында құндылықтардың өзгерісі жүзеге асып жатыр. Мынадай құндылықтарға деген құрмет әлсіреді: «тәртіп», «борышты өтеу», «өзін-өзі игеру». Мынадай құндылықтарға құрмет артты: «беделділерден еркін болу», «тұлғаны мойындау», «автономия», «жеке дербестік».

Психологиялық түсіндіру мінез-құлық ауытқушылығын тұлғашілік дау-жанжалмен, ақыл-ой ақаулығы күйімен, психопатиямен байланысты қарастырады. Баланың мінез-құлқындағы дағдарыстардың пайда болуының себебін психологиялық тұрғыда былай түсіндіреді: жоғары психикалық қызметтің дамуын қамтамасыз ететін мидың қызметтік жүйесінің жеткіліксіз қалыптасуынан деп анықтайды. Жасөспірімдерге тән мінез-құлықтар айқайшылдық, тентектік, қорқытып алушылық, тыңдамаушылық, дөрекілік, жекелік және беделділерге қарсы шығу, ашушаңдық. Осыған орай, мазасыз жасөспірімдерге үлкен талап қоймау қажет, олардың зейінін оқу жұмысын игертуге жұмылдырып, оның табысқа жетуге деген сенімділігін қосшап, қуаттап отыру өте маңызды. Оларды қызықты және пайдалы іске араластырып, ерік-күшін тәрбиелеп, болашақтағы іс-әрекеттері мен ойларын жүзеге асыруға мүмкіндік беру керек. Үйлесімді психикалық даму үшін олардағы тұрақты және ұзаққа созылатын оптимисті көңіл-күйді нығайту қажет. Тұлға аралық мінез-құлықтың лайықты мақсаттары мен түртікілерін қалыптастыру арқылы, пайдалы іске жұмылдыру арқылы жасөспірімдердің қоғамның толық мүшелері екендігін сезіндіруге көмектесу керек. Тұрақсыз жасөспірімдерді қоғамдық пайдалы еңбекке араластыру арқылы түзеуге болады.

Республикамыздың жастарына ең сапалы білім беру мен қатар еліміз егеменді, тіліміз мемлекеттік болуына байланысты жастардың жағымды мінез-құлқын дамытып, оларды адамгершілікке, мейірімділікке, тәртіпке, қоғамның лайықты азаматтары ретінде тәрбиелеу - бүгінгі таңдағы басты мәселелердің бірі. Біздің қоғамымызда жасөспірімдердің адамгершілік келбетіне

қоятын талаптардың өсуіне, оларды жақсылыққа тәрбиелеуге баса назар аударылуда.

Мінез – құлқында өзгеріс бар девиантты жасөспірімдермен дұрыс тіл табысып, сөйлесе білу керек. **Девиантты мінез-құлық** (лат. *deviatio* - ауытқу) - жалпыға ортақ ережелерден ауытқытын әлеуметтік іс-әрекет, осы ережелерді бұзатын адамдар мен әлеуметтік топтардың қылықтары; қабылданған құқықтық немесе моральдық нормаларды бұзған адамның мінез-құлқы. Кең мағынасында *девиантты мінез-құлық* кез келген әлеуметтік ережелерден (мысалы, оның ішінде жағымды: батырлық, аса еңбек-қорлық, альтруизм, өзін құрбан ету, аса үлкен рөл ойнау, жетістіктермен қатар, жағымсыз: қылмыс, қоғамдық тәртіпті бұзу, адамгершілік ережелерін, дәстүрді, әдет-ғұрыптарды аттап өту, өзіне-өзі қол жұмсау және т.б.) ауыт-қушылықты білдіреді.

Ал, тар мағынасында қалыптасқан құқықтық және өнегелік ережелерді тек белінен басып, аттап өту деп түсіндіріледі. Мұндай *девиантты мінез-құлық* әлеуметтік өмірді ыдыратып, әлеуметтік аномияға әкеп соқтырады.

Жақсы беделге ие болған оқытушының жеке өнегесі қандай білімалушыға да күшті әсер етеді. Көмек көрсететін психологтар жасөспірімнің ішкі жан дүниесін алыстан көріп білуі шарт. Девиантты жасөспірімді ешқандай ұжым өмірінен, қоғамдық пайдалы еңбектен тыс қалдыруға болмайды, олар барлық үйірме жұмысына, басқа да шараларға қатысуы керек. Бұл олардың зиянды істермен айналыспай, жауапкершілік сезімін туғызуға жол салады.

Психикалық дені сау адамның мінезіне шағылысатын мінез акцентуациясы психопатиялық реніштердің тін келетін түрлерімен шектелетіндіктен, олардың типологиясы психиатриядағы осындай реніштердің бөлшекті жоспарланған классификациясына қарастырылады. Осыдан келіп мынадай 3 жағдай туындайды:

Біріншіден – жасөспірімдік шақ өзі мен психопатиялыққа сыншыл көзбен қарайтын кезең.

Екіншіден – психопатияның әр түрінің қалыптасу кезеңі болады.

Үшіншіден психикалық зақым алған кезде биологиялық өзгерістер болады.

Міне, айналадағы қоршаған ортаға үйрену барлық жасөспірімдік кезеңде өтіп, отбасымен байланыста да шиеленісушілік, дауласу немесе

патологиялық тәуелділікте болады. Өзінің қатарлас құрбыларының ортасына да үйрену бұзылады – психопатиямен азап шегіп жүрген жасөспірім ешқандай қарым-қатынас жасамауы да мүмкін, не болмаса олармен қарым-қатынас тек дау үстінде болады немесе шектеулі түрде болады. Осындай үш жағдай ғана жалпы мінездің біршама тұрақтылығы мен әлеуметтік дизадаптация-психопатияны айыруға мүмкіндік береді.

Белгілі кеңес психологтары мен педагогтарының: Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин, И. Божович, Л.В. Мудрик, В.А. Сухомлинский, И.А. Невскийдің еңбектерінде жеткіншек кезеңнің қауіп-қатерлі топқа енетіндігі баяндалған.

Қорыта айтқанда, қазіргі кезеңдегі жасөспірімдердің әлеуметтік жағдайға бейімделуіне, мінез-құлықтарының қалыптасуына, тұлға ретінде дамуына әсерін тигізетін тиімді жолдарын көрсету мен анықтауда басты проблемалардың бірі болып табылады.

Мінез-құлқында ауытқушылығы бар жасөспірімдердің мінез-құлқы мен тұлғасын зерттеу, әлеуметтік маңызы бар, қасиеттерінің қалыптасуы мен даму деңгейі жәнәмінез-құлқының тұрақтылығы үшін керекті коррекциялық жұмыстарды және шараларды ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Жасөспірімдердің психикалық дамуын анықтауда қолданылатын әрбір зерттеу әдісінде міндетті түрде анық шешілетін тапсырманы, объектінің таңдалуын, мәселені қалыптастыру, қолданылатын ұғымды анықтап алу, сонымен қатар барлық қолданылатын әдістер жүйесін белгілеп алу қажет.

- Психологиялық диагностика.
- Психологиялық коррекция.
- Психологиялық ағарту.
- Психологиялық кеңес беру.
- Психологиялық алдын-алу жұмыстары.

Осы аталған психологиялық бағыттар бойынша жасөспірім шақтағы дағдарыстарды психологиялық қолдау арқылы қалыптастыру өте маңызды. Себебі: тұлғалық қалыптасуға бағытталған психологиялық ағарту, дамыта

оқыту жұмыстары коррекциялық және терапевтік қызметтер атқарады. Ол жасөспірім әлеміне үңіле отырып, өзіндіксана және тиімді мінез-құлық қалыптасуын белгілі бір уақыт аралығында психологиялық қолдау көрсетуді көздейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абай. Қара сөз. Поэмалар. Алматы, 1993ж.-436.
2. К.Хорни – Невротическая личность нашего времени., Москва, 2012.-288с.
3. Г.Салливан –Теория межличностных отношений и когнитивные теории., Москва, 2007.-128с.
4. Д.Боулби – Создание и разрушение эмоциональных связей., 2020.-272с.
5. А.Адлер – Воспитание детей, взаимодействие полов., Ростов н/Д - 1998.-448с.
6. Э.Шнейдман – Душа самоубицы., Москва – 2001.-64с.
7. Р.Бэрон., Д.Ричардсон- Агрессия 2-е изд. Изд.Питер – 2014.-416с.

8. Р.Мэртон-Социальная теория и социальная структура –Аст.Москва, Хранитель-2006.-873с.
9. А.Г.Ковалев – Личность воспитывает себя. М.Изд. Политической лит.ры -1983.-256с.
10. Л.Б.Филонов – Детерминация возникновения и развития отрицательных черт характера у лиц с отклоняющимся поведением/ Психология формирования личности/М., Изд.МГУ - 1981.- 99с.
11. В.Овчинский – Искусственный интеллект этика и право Изд.Москва/Книжный мир. – 2019.-192 с.

REFERENCES:

1. Abaj. Қара сөз. Poemalar. Almaty, 1993zh.-43b.
2. K.Horni – Nevroticheskaya lichnost' nashego vremeni., Moskva, 2012.-288s.
3. G.Sullivan –Teoriya mezhlichnostnyh otnoshenij i kognitivnye teorii., Moskva, 2007.-128s.
4. D.Boulbi – Sozdanie i razrushenie emocional'nyh svyazey., 2020.-272s.
5. A.Adler – Vospitanie detej, vzaimodejstvie polov., Rostov n/D - 1998.-448s.
6. E.SHnejdman – Dusha samoubicy., Moskva – 2001.-64s.
7. R.Beron., D.Richardson- Agressiya 2-e izd. Izd.Piter – 2014.-416s.
8. R.Merton-Social'naya teoriya i social'naya struktura –Ast.Moskva, Hranitel'-2006.-873s.
9. A.G.Kovalev – Lichnost' vospityvaet sebya. M.Izd. Politicheskoy lit.ry -1983.-256s.
10. L.B.Filonov – Determinaciya vzniknoveniya i razvitiya otricatel'nyh chert haraktera u lic s otklonyayushchimsya povedeniem/ Psihologiya formirovaniya lichnosti/M., Izd.MGU - 1981.- 99s.
11. V.Ovchinskij – Iskusstvennyj intellekt etika i pravo Izd.Moskva/Knizhnyj mir. – 2019.-192 s.

Авторлар туралы ақпараттар:

Тоғайбаева Айгүлден Кадировна
 Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
 Жасжанова Медеухан Тобышовна
 Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің педагогика және психология білім бағдарламасының I курс магистранты

Сведения об авторах:

Тоғайбаева Айгүлден Кадировна
 Доцент Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, кандидат педагогических наук
 Жасжанова Медеухан Тобышовна
 Магистрант 1 курса образовательной программы педагогики и психологии Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова

Information about the authors:

Togaibayeva Aigulden Kadirovna
 Associate Professor of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Candidate of Pedagogical Sciences
 Zhaszhanova Medeukhan Tobyshovna
 First-year master's student of the educational program of pedagogy and psychology of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov

YE. TSAY^{1*}, A. ISSAYEVA²

¹² University of International Business,
Almaty, Kazakhstan

(e-mail: ^{1*} lenagem60@mail.ru, ² issayevaigul38@gmail.com)

USE OF SOCIAL NETWORKS IN FORMING INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE

Abstract. Nowadays, teaching a foreign language cannot be imagined without the use of multimedia teaching aids. Along with traditional teaching methods, modern digital technologies allow developing the intellectual potential of students. The Internet is widely used in all spheres of human communication, and the social network today has become the main object of the educational process in a pandemic. The use of social networks creates the most positive and favorable conditions for the development of intercultural communicative competence of students. Our research is devoted to the role, content and types of social networks used in the formation of intercultural communicative competence of students in the process of teaching a foreign language

Key words: foreign language, intercultural communicative competence, teaching, social networks.

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ КЕЗІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта шетел тілін оқытуды мультимедиялық оқу құралдарынсыз елестету мүмкін емес. Дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар қазіргі заманғы сандық технологиялар оқушылардың интеллектуалды әлеуетін дамытуға мүмкіндік береді. Интернет адамдар арасындағы қарым-қатынастың барлық саласында кеңінен қолданылады және әлеуметтік желі бүгінде пандемия жағдайындағы білім беру процесінің басты объектісіне айналды. Әлеуметтік желілерді пайдалану студенттердің мәдениаралық коммуникативті құзыреттілігін дамытуға барынша жағымды және қолайлы жағдайлар жасайды. Біздің зерттеуіміз студенттердің шет тілін оқыту процесінде мәдениаралық коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыруда қолданылатын әлеуметтік желілердің рөлі, мазмұны мен түрлеріне арналған.

Түйінді сөздер: шет тілі, мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік, оқыту, әлеуметтік желілер.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация. В наши дни обучение иностранному языку невозможно представить без использования мультимедийных средств обучения. Наряду с традиционными методами обучения современные цифровые технологии позволяют развивать интеллектуальный потенциал студентов. Интернет широко используются во всех сферах человеческих коммуникаций, а социальная сеть сегодня стала главным объектом образовательного процесса в условиях пандемии. Использование социальных сетей создает самые позитивные и благоприятные условия для развития межкультурной коммуникативной компетенции студентов. Наше исследование посвящено роли, содержанию и типам социальных сетей, используемых в формировании межкультурной коммуникативной компетенции студентов в процессе преподавания иностранного языка

Ключевые слова: иностранный язык, межкультурная коммуникативная компетенция, обучение, социальные сети.

Introduction

In recent years there has been a lot of research on the use of mobile technology. It concerns innovative forms and methods of teaching, using new digital technologies and approaches to the learning process. Informatization is one of the main mechanisms covering all the fields of Kazakhstan education system. The State Program

of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 states: "We have a task to create educational areas focused on new forms of information dissemination" [State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, 2019]. At this crucial time of reforming the education system new meaningful and high-quality approaches are necessary for

teachers to combine years of experience with new technologies.

The First President of the Republic of Kazakhstan in his "Address to the people of Kazakhstan" declares that in contemporary Kazakhstan the knowledge of three languages is a prerequisite for a personal success and by 2020 the number of English speaking population should be at least 20% [Nazarbayev N.A., 2015]. A citizen of a new century should be well-educated, well-versed in the cultural world achievements and fluent in several languages. Learning foreign languages in accordance with the requirements of modern society is considered not only as a human educational component but also as a person's desire to take a worthy place in society both personally and professionally. Nowadays, learning a foreign language as a means of communication should go hand in hand with learning the culture of the people who speak that language. It is no coincidence that experts in fields of psychology, sociology, culturology, linguistic sciences pay attention to the formation of intercultural communicative competence of students and help them to understand real significance of language phenomena. In that regard professor S. Kunanbaeva points out the social significance of foreign language education and along with the advantages highlights the problems that hinder the development of foreign language education in the country:

- The lack of consistency and uniformity of subject content in foreign language education.
- Education based on a comprehensive set of foreign educational programs and courses, textbooks and trainings is not aimed at achieving standard results.
- The consistency and continuity of foreign education at all levels of education is an important component of foreign language education ensuring its effectiveness and quality.
- Need for didactic and methodological content of new information technology used [Kunanbayeva S.S., 2011, p. 56].

At the same time Taubaeva Sh. notes that the situation is aggravated by the lack of specialists for schools and universities with a good knowledge of innovative technology [Taubaeva Sh., 2013].

At the turn of the century the social demand for the quality of foreign language teaching exceeds the proposed quality of education. The main objective of the teacher is to create an opportunity for each student to master a foreign language, to choose a method so that students can show their creativity and communicative skills to speak a foreign language. Thanks to digital transformation and the growth of educational technology teachers can make radical changes in their instructions and assessments at a much faster rate. Accordingly, it is necessary to change traditional educational paradigm with its philosophy to integrating

digital technology into subject area to enhance relationships between teachers and students to provide an effective outcome of learning.

The aim of the research is to consider the use of social networking and its potential in improving intercultural communicative competence (ICC) in teaching a foreign language.

Methodology

In this study, the authors use descriptive qualitative method. In terms of the purpose of this work, design is considered appropriate because it is a method used to describe research results, but not used to draw broader conclusions. This means that qualitative description is a method for analyzing and classifying a natural phenomenon.

To solve the research objectives, theoretical analysis of normative, pedagogical, psychological and methodological literature on the problem in question and scientific works on the issues of implementing of Internet technologies in teaching a foreign language is applied. The principles and approaches for the formation of intercultural communicative competence of students are studied through the prism of the concepts and strategies in the field of information technologies and foreign language education. At the same time, empirical methods such as conversation and observation to compare social networking from the perspective of its opportunities to influence the content of developing intercultural competence on the basis of working out material, covered within the classroom, are rather productive.

The 'information society' (the term was first used by professor Yu. Hayashi in 1969) is a stage of civilization development, at which information and knowledge becomes the main products of production and is considered as a trend and landmark of changes in the modern world. The most characteristic features of the information society in the field of communications are significant expansion of the possibilities of communication and interaction in a range of interpersonal communication through chat rooms, blogs, Internet forums and online conferences, i.e. to interact with so-called information networks within global information space at the intercountry and intercultural level. The study of strategies of the development of information society and foreign language teaching is treated through the practical implication of social networks in teaching experience.

A foreign language as an educational discipline is one of the main tools for educating a person with planetary thinking. The effective use of the means of the language being studied contributes to the formation of key competencies of the individual. With the help of a foreign language, students master the basics of intercultural education, study the culture and vision of other people which

expand their humanitarian horizons and contribute to the development of abilities. The development of intercultural communicative competence has become a central issue in teaching English as a Foreign Language (EFL) over the past two decades. Teachers understand that teaching students to communicate effectively with people from different cultures is one of the main goals of language teaching.

However, Lázár I. (Lázár I., 2003) and Byram M. (Byram M., 2012) argue that cultural competence is often ignored in EFL, since learning the language is traditionally based on the acquiring of grammatical and lexical forms. Mastering grammar rules and fluency in the language is not sufficient to establish intercultural communication. The main goal of learning a second language should be not only effective communication, but also the search for understanding cultural boundaries and trying to come to terms with these boundaries [Kramsh C., 2001].

Competence is a set of interrelated personality traits, knowledge, skills, abilities, methods of activity which is reflecting the given requirements for preparing a personality for professional activities. A person's competency involves both an ability and willingness to realize his/her potential knowledge, skills, experience, personal qualities, etc., manifested in practice for the successful creative activity in the social sphere and recognition of the social significance and personal responsibility of the results of this activity and the need of their continuous improvement (Magauova A., Aman Zh., 2018, p. 236).

A foreign language communicative competence must include linguistic, speech, sociocultural, compensatory and educational cognitive competencies [Bim I.L., 2007]. In accordance with the teaching of English as a foreign language (EFL), intercultural communicative competence is a complete knowledge of the system of language and its units, their meaning and function in speech, the ways of forming thoughts in language and understanding the judgments of others about

the national and cultural characteristics of native speakers of the target language.

The rapid development of information and communication technologies (ICTs) and the move towards more knowledge-intensive, interdependent and internationalized societies create new challenges and opportunities for the design and delivery of education. It should be emphasized that the introduction of information and communication technologies makes it possible to move to a qualitatively new level of education, conditioned by new pedagogical techniques and methods. The term open and distance learning reflects both the fact that all or most of the teaching is conducted by someone removed in time and space from the learner, and that the mission aims to include greater dimensions of openness and flexibility, whether in terms of access, curriculum or other elements of structure [Patru M., Khvilon E., 2002, p. 25]. Distance learning involves the use of ICTs, internet platforms which allow the educational process to be carried out in a virtual environment.

The concept of "social network" is interpreted as a special type of communication between users of the Internet. We find a more precise interpretation of D.M. Boyd who calls a social network site an Internet-based service that enables individual users:

- to create open (public) or partially open user profiles;
- to make a list of users with whom they are members of social connection;
- to have access to the lists of communications of "friends", i.e. to social networks of other users within the system [Boyd D.M., 2007].

Social networking is defined as interactive online media having the function of a channel for relationships and transmission of information [Gilpin, D.S., 2011, p. 56]. A. Handley and A. Chapman treat social networks as a steadily growing collection of online tools, platforms and applications that allow all the people interacting and exchanging information [Handley A., Chapman A., 2011, p. 116]. Social networks are characterised by many useful features (Figure 1).

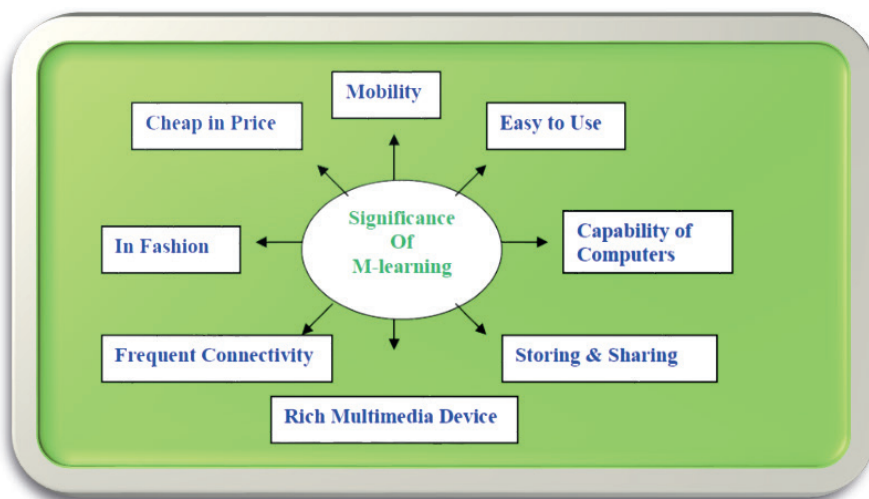

Figure 1- Features of social network

Characteristic features of social networks include:

- mobility;
- ease of use;
- use of computer benefits;
- storage and sharing of information;
- variety of multimedia tools;
- fast connection to the network information;
- be in a new style, trend;
- low prices, etc.

Zoom Instructor teaches how to find answers using WhatsApp with a focus on the student's thoughts and personality. Typically, this type of teaching is used when interpreting a new teaching material. Thus, a feature of a problem-based learning is that students do not receive ready-made knowledge, but they are needed to solve problems through scientific research.

According to Stangalieva N., the advantages of learning using mobile technologies are:

- developed ability of students to think logically;
- increased interest in academic work;
- skills to work independently;
- solid knowledge and high learning outcomes.

Disadvantages of learning through mobile technologies involve weak influence on the management of students' cognitive activity; spending a lot of time to achieve goals [Stangalieva N.K., 2010, p. 96].

The purpose of social network is to master not only the way to achieve results and develop students' cognitive independence and creative power, but also to provide the audience with the link to the international and global information, causes, events, and competitions in order to create global awareness and connection to the international community.

Results and Discussion

Researchers of different countries investigated the issue of using multimedia technologies in teaching different aspects of a foreign language (Huynh Tan Hoi, Kasyanov A., Bola Tunde-Awe, Kochneva V., Belyakova O). Comparative analyzes of the results showed a considerable increase of motivation, language skills and academic performance of students in learning a foreign language through networking. Tsay L. experimentally proved the effectiveness of mastering the vocabulary of Russian as a foreign language using multimedia technologies by means of creating a special educational environment. The data showed that multimedia technologies, including mobile applications are an effective means of teaching a foreign language contributing to better mastering of Ss' language skills (Tsai L., 2020).

The growing role of the Internet in the lives of youth, the use of social networks in education and the current global challenges to know a foreign language require new approaches to the organization of teaching process. According to S.

Kunanbayeva, the formation of students' ICC can be productively realized by using the information resources of the global network via the Internet, applying them into the learning process and providing with appropriate didactic support:

- creating of different materials to develop reading skills and competencies in terms of complexity;
- improving oral skills based on the analysis of materials obtained from the Internet;
- expansion of cognitive knowledge, including the history and culture, customs, features of economic development of the country of study [Kunanbayeva S.S., 2011, p. 121].

Language is a source of knowledge about the outside world and environment. Learning the discipline, students get acquainted with cultural phenomena. The English language as a means of intercultural communication is a functional ability to understand the views and opinions of representatives of another culture, to overcome conflicts in the process of communication and to recognize the right to the existence of different views, values, norms of behavior. Using the Internet a learner can communicate globally with representatives of any country. In this context the following teaching tools could be effectual in forming intercultural competence of Ss:

- e-mail, teleconferencing, videoconferencing;
- resource, as a logical or physical part of the computer system allocated to the process or user (CPU time, RAM or external memory area, logical or physical external device);
- publishing personal information or the Web
- individual release to the server;
- information directories (Yahoo, InfoSeek / Ultra Smart, Galaxy);
- search engine (Alta, Vista, HotBob, Open Text);
- in-system chat (Chat).

Through the globalized Internet system language learners can develop skills in all four types of speech activities since internet resources help them master reading and writing skills, enrich the vocabulary. The English language environment can be created through the use of the Internet authentic texts, listening to native speakers and taking part in real live communication. Internet technology can be efficient for organizing:

- research work of students to search for the information relevant to the topic of the lesson;
- self-study, mastering and development of skills of a foreign language;
- monitoring the knowledge of a foreign language on a specific topic under the guidance of a teacher.

Mobile apps often complement a regular textbook providing quick feedback helping to quickly find the necessary information and save time [Galeeva D.S., 2015, p. 52]. The possibilities of using Internet resources are huge. Students can take part

in online tests, quizzes, contests, Olympiads and correspond with friends in other countries. Mobile communication technology helps the learner to establish communication between a student and a teacher and peers. Many additional programs for the study of EFL with mobile technology are proposed, but they require didactic support. For instance, the mobile applications installed on Ss' mobile phones of my class are used to create a dictionary by students to consolidate active vocabulary acquisition. Zoom and WhatsApp boost Ss' interest and are potent instruments of motivation. It is considered that in search for answers to each problem students' research skills, cognition and understanding increase. In identifying the problem, students need to be able to change their attitude to the object of study. Thus, Zoom and WhatsApp are the tools leading students to see and recognize the problem, to identify it, to search for answers, to come to a decision and more importantly, help express students' ideas.

However, when using linguistic social networks, the role of the teacher changes significantly. If in the process of traditional teaching the teacher acts as a mentor and a key figure, then when using language social networks the teacher becomes only a coordinator. In this case communication with students is characterized as indirect. Consequently, the student's self-control, motivation and independence increase. In order to provide methodological support to students to find necessary information for an assignment, the teacher must properly organize the student's independent work. As a preparatory work, he/she can give students a list of sites that can help them find information. This type of work perfects the research skills of students helping to highlight the necessary materials in the flow of various information, analyze and systematize the collected data. The correct organization of the independent work of students by the teacher is the key to a successful process of learning English.

Watching the screen version of the novel that students' are reading in class or having them attend a class webinar, learners will be more apt to pay attention to the process of what they are seeing or hearing if you provide them in advance with focus questions for independent work. Then make students discuss those questions via online chat while the video is playing. When you need more time or cannot play the video in the computer lab, have them take notes while watching and after that do an online chat the following day. You may need to break the class into separate chat groups so that group members have more opportunity to participate. Or you may want to assign particular focus questions to particular groups. Let us consider the example focus questions:

- Serve as an "expert commentator" on...
- Share your reaction to (or opinion about)...

- Note three things that are memorable or surprising, and discuss...
- Answer the following trivia questions...
- Gather support for your argument and debate one of the following positions...
- Share key quotes that sum up the topic of...
- Define the following terms mentioned in the video...

While organizing a classroom chat, we may provide a guest speaker experience in virtual classroom. A teacher arranges someone as an expert (a veteran, etc.) on a topic who has experienced the history or event firsthand to attend a chat at a designated time. Students are expected to prepare questions for the expert ahead of time. After screening/approving the questions and removing duplicates, the teacher should moderate and monitor the chat to ensure smooth flow and appropriate students' participation. To extend the lesson, the learners are referred to the recorded chat to summarize what they have known from the speaker, noting how their perceptions and attitudes have changed as a result of the chat event or what they have learned as a result of questions discussion with classmates.

The lecturer can also carry out the class virtually by the use of a chat room. Use of chat rooms assists learners to communicate in real time mode to discuss the topics and assignments given by the lecturer. Chat room makes it easy for Ss to access the lecturer to communicate and clarify the topic of discussion. When courses are offered online, students sometimes access classes from school centers that offer free Internet access since not all students have the Internet at home.

Therefore, making use of social networking to form ICC provide great opportunities and advantages both for students and teachers. Social networks have become a must, serving as an important tool for online learning.

Conclusion

Internet technologies provide the implementation of intensive forms and methods of teaching and the organization of independent work in the virtual space. They have significant potential in the formation of foreign language communicative competence of students. At the same time, social networks contribute to the exchange of worldwide information and create didactic conditions for the development of student's personality by involving in intercultural communication. The use of social networks leads to the development of the ability to effectively interact in virtual intercultural communication and to simulate situations of open communication within the framework of intercultural interaction. We have every reason to believe that social networking is an effective method to form intercultural communicative competence of students in the process of teaching a foreign language.

REFERENCES:

1. State of the Nation Address of President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, October 5, 2018. https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/state-of-the-nation-address-of-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-october-5-2018
2. Byram M. Language awareness and (critical) cultural awareness– relationships, comparisons and contrasts. *Language Awareness*, 21(1–2), 2012. – Pp. 5–13.
3. Bim I. L. Chto meshaet uluchshit prepodavanie inostrannykh yazykov? – *Inostrannye yazyki v shkole*, № 4, 2007. – S. 2–6.
4. Boyd D. M. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship / Danah M. Boyd, Nicole B. Alison // *Journal of Computer-Mediated Communication*. – Vol. 13 (1), 2007. – Pp. 210 – 230.
5. Gilpin D. R. Working the Twittersphere: Microblogging as professional identity construction // *A networked self: Identity, community, and culture on social network sites*. – NY, 2011. – Chapter 11. – Pp. 232 – 250.
6. Galeeva D. S. Nekotorye voprosy ispolzovaniya kompyuterov pri obuchenii inostrannym yazykam v shkolakh Velikobritanii i SshA // *IyaSh*. – № 2, 2015.
7. Kramsch C. *Context and culture in language*. – Oxford: Oxford University Press. – 2011.
8. Kunanbaeva C.C. *Teoriya i praktika sovremennogo inoyazychnogo obrazovaniya*. – Almaty, 2010. – 344 s. – ISBN 978-601-270-038-1.
9. Lázár I. *Incorporating intercultural communicative competence in language teacher education*. – Strasbourg: European Centre of Modern Languages – Council of Europe Publishing, 2003.
10. Magauova A., Aman Zh. Teoreticheskie aspekty izucheniya roblem formirovaniya kommunikativnoi kompetentsii. – *Nauka i zhizn Kazakhstana*, №3 (59), 2018. – S. 234-236.
11. Patru M., Khvilon E. *Open and Distance Learning: Trends, Policy and Strategy Considerations*. – UNESCO, 2002. – 96 p. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000128463> (Date of access: 5.01.2021)
12. Stangalieva N.K. *Kompyuternye tekhnologii v obuchenii inostrannomu yazyku* // *IyaSh*. – 2010. – S. 162–169.
13. State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019, No. 988. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> (Date of access: 11.01.2021)
14. Taubaeva, Sh.T. *Pedagogika ədisnamasy: oқи құралы* /. – Almaty, 2016. –432 b.
15. Tsai L. Rol multimediiynykh tekhnologii na zanyatiyakh po russskomu yazyku kak inostrannomu. – *Nauka i zhizn Kazakhstana*. - № 12/3 (149), 2020. – S. 363-367.
16. Handley A., Chapman A. *Content Rules // How to Create Killer Blogs, Podcasts, Videos, Ebooks, Webinars (and more) that Engage Customers and Ignite your Business*. — Hoboken, N.J.: Wiley. – 2011.

Сведения об авторах

Цай Елена - кандидат педагогических наук, доцент, «Языковой центр», Университет Международного Бизнеса, г. Алматы, проспект Абая 8А.

тел.: +7(707)0378535, e-mail: lenagem60@mail.ru

Исаева Айгуль Арасбековна – магистрант 2 курса специальности «Иностранный язык: два иностранных языка», «Языковой центр», Университет Международного Бизнеса, г. Алматы, проспект Абая 8А., тел.: +7 (701)5221818, e-mail: issayevaigul38@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Цай Елена - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, "Тіл орталығы", Халықаралық бизнес университеті, Алматы қаласы, Абай даңғылы 8А., Тел.: +7(707)0378535, e-mail: lenagem60@mail.ru

Исаева Айгүл Арасбекқызы – "Шетел тілі: екі шетел тілі", "Тіл орталығы", Халықаралық бизнес университеті, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 8А мамандығының 2 курс магистранты., Тел.: +7 (701)5221818, e-mail: issayevaigul38@gmail.com

Information about the authors:

Tsai Elena - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, "Language Center", University of International Business, Almaty, Abay Avenue 8A., phone: +7(707)0378535, e-mail: lenagem60@mail.ru

Isayeva Aigul Arasbekovna - 2nd year Master's student of the specialty "Foreign language: two foreign languages", "Language Center", University of International Business, Almaty, Abay Avenue 8A., tel.: +7 (701)5221818, e-mail: issayevaigul38@gmail.com

Г.Т. УРАЗБАЕВА^{1*},

¹Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(E-mail: ugulsara@rambler.ru)

А.А. КАБДИЕВА²

²Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
(E-mail: akmaralkabdi@gmail.com)

ВОСПРИЯТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО КУРСА ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА ПРЕПОДАВАТЕЛЯМИ В КАЗАХСТАНСКОЙ СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы восприятия преподавателями процесса преподавания курса профессионально-ориентированного иностранного языка в системе высшего образования Казахстана. Анализ интервью с преподавателями из высших учебных заведений в городе Нур-Султан (Казахстан) показали, что они испытывают трудности в связи со скудностью соответствующих учебников и учебных материалов при проведении занятий курса профессионально-ориентированный иностранный язык. Однако, обозначено, что применение и активное использование коммуникативных методов обучения способствует улучшению уровня владения английского языка, а также достижению желаемых результатов обучения.

Ключевые слова: профессионально-ориентированный курс иностранного языка, вопросы обучения, владение.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ-БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТ ТІЛІ КУРСЫН ҚАБЫЛДАУЫ: МӘСЕЛЕЛЕР МЕН МҮМКІНДІКТЕР

Түйіндіме. Бұл мақалада мұғалімдердің Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде кәсіби бағытталған шет тілі курсы оқыту үдерісін қабылдау мәселелері қарастырылады. Нұр Сұлтан қаласындағы (Қазақстан) жоғары оқу орындарының оқытушылары мен жүргізілген сұхбатта, кәсіби оқуға бағытталған шет тілі курсы өткізу кезінде тиісті оқулықтармен оқу әдістемелік материалдардың тапшылығына байланысты қиындықтарға тап болатындығын көрсетілген. Сонымен бірге оқытудың коммуникативті әдістерін белсенді қолдану ағылшын тілін білу деңгейін жоғарылатуға, оқудың қажетті нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік беретіні белгіленген.

Түйінді сөздер: шет тілінің кәсіби бағытталған курсы, оқыту мәселелері, ағылшын тілін білу, оқытудың коммуникативті әдістері, тілдік дайындық.

PERCEPTION OF A PROFESSIONALLY-ORIENTED FOREIGN LANGUAGE COURSE BY TEACHERS IN THE KAZAKH HIGHER EDUCATION SYSTEM: PROBLEMS AND OPPORTUNITIES

Abstract. This article discusses the issues of teachers' perception of teaching a professionally-oriented foreign language course in the higher education system of Kazakhstan. The analysis of interviews with teachers from higher educational institutions in Nur-Sultan (Kazakhstan) showed that they experience difficulties due to the scarcity of appropriate textbooks and teaching materials while conducting a professionally-oriented foreign language course. However, it is indicated that the active use of communicative teaching methods helps to improve the students' level of English language proficiency, and contributes to achieving the intended learning outcomes of the course.

Keywords: professionally-oriented foreign language, learning issues, English language proficiency, communicative teaching methods, language training.

Введение

В нынешних условиях глобализации и интеграционных процессов, необходимость в специалистах, владеющих иностранным языком на профессиональном уровне, способных свободно осуществлять коммуникацию в своей отрасли, очень высока. Профессионально-ориентированный иностранный язык, в этой связи, предполагает развитие и совершенствование коммуникативных навыков, которые продиктованы потребностями студентов, как к одному из основных требований будущей профессии. Языковые навыки должны развиваться наряду с личными качествами студентами профессиональных знаний для формирования профессионально-значимых качеств будущего специалиста [Асылбекова Ж. М., 2013]. Так, отмечается, что современному преподавателю курса "Профессионально-ориентированный иностранный язык" необходимо четкое понимание задач курса и методов его преподавания [Сибул, В. В., 2013].

Валеева Р.З. [Валеева Р.З., 2014] обозначает, что проблеме профессиональной языковой подготовке, в целом, посвящены работы многих исследователей в зарубежном и отечественном контексте (И.Л. Бим, О.А. Ключниковой, В.Л. Кузовлева, Р.П. Мильруди т.д.). Необходимо отметить, однако, что зачастую исследования вопросов профессионально-ориентированного курса иностранного языка, имеют довольно описательный характер перечислением целей и задач курса, навыков и умений студентов после прохождения данного курса. К примеру Кучерявая Т.Л. [Кучерявая Т.Л., 2012] описывает какие базовые знания необходимо иметь студенту, обучающемуся на данном курсе, в то время как Аипова, А.К., Галиева, Б.Х., Дарьянова, К.Ш. [Аипова, А.К., Галиева, Б.Х., Дарьянова, К.Ш., 1989] рассматривают теоретические основы обучения профессионально-ориентированному иностранному языку в высшей школе.

Следует отметить, однако, что изучение вопросов по восприятию профессионально-ориентированного курса иностранного языка преподавателями в казахстанской системе высшего образования очень скудны. В данной работе, мы предпринимаем попытку выявить проблемы в преподавании профессионально-ориентированного курса иностранного языка, и обозначить какие возможности могут улучшить навыки английского языка студентов, а также поможет достичь желаемых результатов обучения.

Материалы и методы исследования

Для изучения вопроса восприятия учителями преподавания профессионально-ориентированного курса иностранного языка, мы опросили преподавателей, которые имеют опыт преподавания данного курса в высших учебных заведениях города Нур-Султана, Казахстан. Сами являясь преподавателями в университете, мы имели доступ к преподавателям, как к потенциальным участникам нашего исследования. Три из семи преподавателей, к которым мы обратились, согласились принять участие в нашем исследовании, ответив на вопросы в интервью. В целом, после сбора данных, мы обнаружили, что у нас достаточно материала для проведения качественного анализа, так как основные вопросы и возможности курса, были озвучены участниками исследования.

Для получения информированного согласия участников, преподавателей были ознакомлены с процедурой исследования: интервью записываются на аудио, а затем транскрибируются для более подробного анализа. Необходимо обозначить, что участники были проинформированы о том, что вся личная и идентифицируемая информация будет конфиденциальной и использована только в исследовательских целях; настоящие имена участников заменены на псевдонимы. Таблица участников представлена ниже (Таблица 1).

Таблица 1. Данные участников

#	Имя	Возраст	Пол	Опыт преподавания	Курс преподавания
1	Айнур	38	Ж	7	профессионально-ориентированный иностранный язык для медицинских и педагогических специальностей
2	Сабина	36	Ж	8	профессионально-ориентированный иностранный язык для экономических специальностей
3	Светлана	33	Ж	3	профессионально-ориентированный иностранный язык для экономических специальностей

Вопросы анкеты были адаптированы из прошлых исследований в области изучения вопросов восприятия учителями преподавания профессионально-ориентированного курса иностранного языка. В качестве модели использовался труд Pham, H. T. L. [Pham, H. T. L. 2013], который изучал проблему восприятия учебных вопросов

и школьной рабочей среды при преподавании курса английского языка для специальных целей. В итоге, наша анкета состояла из 13 открытых вопросов, которые затрагивают проблемы преподавания курса профессионально-ориентированного иностранного языка. Анкета включала в себя вопросы по методам обучения, формам

оценивания студентов, уровню владения студентами английского языка, учебным материалам и о возможностях при дизайне курса.

Интервью с каждым из участников длилось около 25-35 минут. Аудиозаписи были транскрибированы, и выявлены тематические дискурсы, которые были сгруппированы в несколько категорий.

Результаты и обсуждение

В результате анализа данных возникли следующие дискурсы:

Тема 1. Учебный материал

Практически все участники сообщили о проблемах, с которыми они сталкиваются при подготовке материалов курса, а именно о нехватке соответствующих учебных материалов.

Айнур: *“Здесь уже принято, во многих вузах Казахстана, принято использовать определенные учебники для определенных специальностей. В чем проблема этих учебников? То, что они неинтерактивные; даются задания с того советского периода: хороший базовый состав там дается, но вот интереса такого, когда ты держишь этот учебник, и вот в электронном варианте, когда ты его прочитываешь - нет: это просто какой-то напечатанный учебник, не радует глаз, и желания заниматься нет. Самостоятельно находим задания; аудиоресурсы, которые бы соответствовали данному заданию, очень тяжело найти в интернете”*

Сабина: *“В библиотеке есть определенный спектр учебных материалов; там была российская литература, которую мы не используем, так как мы пытаемся сразу использовать аутентичный материал, неадаптированный”*

Светлана: *“Насколько я знаю, в библиотеках материала для этого курса часто недостаточно. Были, конечно, учебники российского издания, но они не совсем были подходящими. Приходилось подбирать материал из интернета, или покупать учебники самим, а потом просто делать копии учебного материала для студентов”*

Тема 2. Низкий уровень владения английским языком среди студентов.

Данную проблему, преподаватели объясняют либо отсутствием мотивации у студентов и слабой подготовкой до прохождения курса профессионально-ориентированного языка. Такая ситуация требует дополнительной нагрузки и ресурсов по подготовке соответствующего материала для студентов со слабой языковой подготовкой.

Светлана: *“Да, это проблема, о которой нужно говорить. Иногда просто невозможно вести урок, когда в аудитории сидят студенты с совершенно разным уровнем английского языка. Приходится все время адаптироваться, подстраиваться под каждого индивидуально, это сложно”*

Сабина: *“Зачастую уровень владения языком студентов не соответствует. Я это связываю с тем, что у них нет мотивации. Студенту второго курса объяснять что в перспективе ты будешь использовать иностранный язык в своей профессиональной деятельности, это как вилами на воде. Иногда приходится приспосабливать язык под уровень студентов”*

Айнур: *“Да есть такие студенты”*

Тема 3. Использование коммуникативных методов обучения

Преподаватели предполагают, что применение и активное использование коммуникативных методов обучения может улучшить навыки английского языка студентов, а также поможет достичь желаемых результатов обучения.

Айнур: *“Мне нравится этот курс, потому что я могу преподавать разного рода методы, разного рода находки какие-то свои для того, чтобы сделать занятие интересными”*

Светлана: *“Да, я все-таки считаю, что активное использование коммуникативных технологий на уроках английского языка, улучшает языковые навыки студентов, развивает разговорные навыки, которые действительно пригодятся для работы”*

Сабина: *“Прежде всего, обучение языку - это обучение коммуницировать, это умение общаться на иностранном языке, понимать, излагать свое мнение, и в соответствии с этим, больше всего при преподавании иностранного языка, в моем понимании, мы должны, мы именно должны опираться на коммуникативные методы. Почему? В связи с тем, что мы обучаем... курс нацелен на то, чтобы студент, будущий выпускник, мог общаться бегло в своей профессиональной среде. Если это будет чтение или письмо, если это профессиональный уровень, это хорошо. Но тем не менее, в первой очередности у нас - общение: переговоры, обсуждение и так далее”*

Тема 4. Профессиональная готовность преподавателей курса

Преподаватели положительно оценивают свой опыт преподавания курса профессионально-ориентированного иностранного языка. Более того, они считают, что при наличии необходимых дополнительных ресурсов, преподавание профессионального языка может быть очень успешным.

Сабина: *“Для меня, в принципе, преподавать профессиональный иностранный язык не было сложным, потому что я старалась выбрать именно те специальности, которые соответствовали моему второму высшему образованию, то есть это экономические специальности (...) а технические специальности, например, такие как ВТиО для меня было сложным так как не владея информацией, не владея что такое компьютер сложно преподавать”*

Светлана: *“Мне было очень интересно вести этот курс, так как я сама вместе со студентами изучала материал, ранее незнакомый для меня. Конечно, много времени уходило на подготовку, но мне было несложно и интересно”.*

Айнур: *“Если существуют какие-то ресурсы, учебники, программы, сайты дополнительные, где можно взять материал, то проблем, мне кажется не будет. Преподаватель всегда быстренько ориентируется, узнает какие-то новые слова, терминологию в данной сфере, и проблемы это не вызовет”.*

Заключение

В данной статье мы рассмотрели вопросы восприятия профессионально-ориентированного курса иностранного языка преподавателями в казахстанской системе высшего образования.

Для сбора данных, мы провели интервью с тремя преподавателями вузов в городе Нур-Султан, Казахстан. Проанализировав данные, мы выявили, что преподаватели вузов при преподавании курса профессионально-ориентированный язык сталкиваются с нехваткой соответствующих учебных материалов при подготовке материалов курса; и при слабой языковой подготовке студентов, эта проблема усиливается, так как требуются более серьезные ресурсы. Однако, преподаватели положительно оценивают свой опыт преподавания курса, и считают, что при наличии всех необходимых ресурсов, преподавание профессионального языка может быть успешным так как применение и активное использование коммуникативных методов обучения качественно улучшит навыки английского языка студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Асылбекова, Ж.М. О преподавании дисциплины “профессионально-ориентированный иностранный язык” для студентов-историков // Сборник материалов конференции “Глобальные вызовы и современные тренды развития высшего образования”, 2013.
2. Сибул, В.В. Актуальные вопросы преподавания профессионально-ориентированного языка в неязыковом вузе // Вопросы прикладной лингвистики, 2013, Т. 10-11. -С. 77.
3. Валеева, Р. . Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку будущих специалистов социокультурной сферы // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств, 2014, Т. 4-2.
4. Кучерявая, Т.Л. Проблемы профессионально-ориентированного обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей. Редакционная коллегия: Абсадыков АА, д. ф. н., профессор, 2012. - С.176.
5. Аипова, А. К., Галиева, Б. Х., и Дарьянова, К. Ш. Теоретические основы обучения профессионально-ориентированному иностранному языку в высшей школе // ПМУхабаршысы, 1989, Т. 52.
6. Pham, H.T. L. Teacher perceptions of English for Specific Purposes (ESP) programs (Doctoral dissertation, Argosy University/San Francisco Bay Area), 2013.

REFERENCES:

1. Asylbekova, Zh.M. O prepodavanii discipliny “professional'no-orientirovannyj inostrannyj yazyk” dlya studentov-istorikov // Sbornik materialov konferencii “Global'nye vyzovy i sovremennye trendy razvitiya vysshego obrazovaniya”, 2013.
2. Sibul, V.V. Aktual'nye voprosy prepodavaniya professional'no-orientirovannogo yazyka v neyazykovom vuze // Voprosy prikladnoj lingvistiki, 2013, T. 10-11. -С. 77.
3. Valeeva, R. . Professional'no-orientirovannoe obuchenie inostrannomu yazyku budushchih specialistov sociokul'turnoj sfery // Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv, 2014, T. 4-2.
4. Kucheryavaya, T.L. Problemy professional'no-orientirovannogo obucheniya inostrannomu yazyku studentov neyazykovykh special'nostej. Redakcionnaya kollegiya: Absadykov AA, d. f. n., professor, 2012. - С.176.
5. Aipova, A. K., Galieva, B. H., i Dar'yanova, K. SH. Teoreticheskie osnovy obucheniya professional'no-orientirovannomu inostrannomu yazyku v vysshej shkole // PMUhabarshysy, 1989, T. 52.
6. Pham, H.T. L. Teacher perceptions of English for Specific Purposes (ESP) programs (Doctoral dissertation, Argosy University/San Francisco Bay Area), 2013.

Сведения об авторах:

Уразбаева Гульсара Тундебаевна
доктор педагогических наук, доцент кафедры
“Социальная педагогика и самопознание”

Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева эл.почта: ugulsara@rambler

Қабдиева Ақмарал Архашевна
докторант второго года обучения по образовательной программе "Педагогика и психология"
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева эл.почта: akmaralkabdi@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Оразбаева Гүлсара Тундебайқызы
педагогика ғылымдарының докторы, кафедра доценті
"Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану"
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті пошта: ugulsara@rambler
Қабдиева Ақмарал Архашқызы
"Педагогика және психология" білім беру бағдарламасы бойынша екінші оқу жылының докторанты"
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті пошта: akmaralkabdi@gmail.com

Information about the authors:

Urazbaeva Gulsara Tundebayevna
Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the department
"Social pedagogy and self-knowledge"
L. N. Gumilyov Eurasian National University email: ugulsara@rambler
Kabdieva Akmaral Arkhashevna
is a second-year doctoral student in the educational program "Pedagogy and Psychology"
L. N. Gumilyov Eurasian National University e-mail: akmaralkabdi@gmail.com

Г.Д. ҮДЕРБАЕВА^{1*}, Ж.К. ҚУАНЫШЕВА²¹²Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

(E-mail: uderbayeva_g@mail.ru)

(E-mail: zhanarkuanyzheva.1111@gmail.com)

ХИМИЯ ПӘНІН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ КІРІКТІРЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. Бұл мақалада химия пәнін ағылшын тілімен кіріктірге байланысты оқу процесін ұйымдас-тыру мәселелері қарастырылады. Кіріктіре білім берудің маңызды компоненттері анықталады.

Кілт сөздер: кіріктіре оқыту, мектеп, оқушылар, білім беру, ағылшын тілі, құзыреттілік.

ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы организации учебного процесса, связанные с интегрированием химии с английским языком. Определяются важнейшие компоненты интегрированного образования.

Ключевые слова: интегрированное обучение, школа, ученики, образование, английский язык, компетенция.

THE VALUE OF INTEGRATED CHEMISTRY EDUCATION IN ENGLISH

Summary. The article examines the organization of the educational process considered to the integration of chemistry with the English language. The most important components of integrated education are determined.

Keywords: integrated learning, school, students, education, English, competence.

«Қазақстан Республикасында білімді және ғылымды дамытудың 2016–2019 жылдарға мемлекеттік бағдарламасының» басты мақсаттарының бірі жалпы орта білім берудің мазмұнын жаңарту болып табылады [Назарбаев Н.Ә., Жарлығы, 2016, б. 3]. Бұл оқытудың құзыреттілікке бағдарланған оқыту моделіне бірітіндеп өтуге жағдай жасайтын білім беру жүйесін дамыту бағдарламасын әзірлеуді және жүзеге асыруды талап етеді. Мұндай бағдарламалардың бірі – «Үш тілде білім беруді дамытудың 2015–2020 жылдарға арналған жол картасы». Бұл бағдарламаны жүзеге асыру үшін пәнді (информатика, физика, химия, биология) және тілді кіріктіріп оқыту қажет [ҚР Ғылым және Білім министрлігінің бұйрығы, 2015, б. 2].

Кіріктіре оқыту дегеніміз:

- біріншіден, мектеп оқушылары сабақта пәнаралық байланыстарды дамытуды және тереңдетуді, олардың ғылымаралық байланысының түпнұсқасы, яғни түрлі пәндерді оқытуды қиыстырудан, олардың өзара терең байланысуына өтуді қарастыру болып табылады.

- екіншіден, мектеп оқушылары жекеленген пәндер бойынша білімді біріктіретін, ұштастыратын жүйе.

- үшіншіден, мектеп оқушыларының ойлау қабілеттерін белсендендіруге, танымдық белсенділіктері мен қызығушылықтарын, өз бетінше

жұмыс жасауын дамытуға ықпал етеді, түрлі ғылым салаларына қатысты білімді қорытындылауға бағыттайды [Алтынсарин Ы., атындағы ҰБА-ның оқу – әдістемелік құралы, 2016, б.5].

Пәндерді кіріктіріп оқытудың ұстанымдарының басты мақсаты – оқушылардың ойлау қабілетін дамытуды жүзеге асыруға бағытталған.

Оқушылардың оқыту және тәрбиелеу міндеттерін сапалы шешуге мүмкіндік беретін оқу процесін кіріктіруді құрастыру, төмендегідей мүмкіндіктерге жағдай туғызады:

1. пәнішілік байланыстан көппәндік байланыстарға өту білім алушылардың әрекет тәсілдерін бір нысаннан басқаларға көшірілуіне, оқу процесін толығырақ түсінулеріне мүмкіндік береді.

2. пәндерді кіріктіру құрылымындағы проблемалық жағдаяттардың көлемін ұлғайту, мектеп оқушысының ойлау әрекетін белсендендіреді және оны оқудың тұлғалық нәтижелеріне жетуге жетелейді.

3. кіріктіру білім алушыға мақсаттан нәтижеге дейінгі аралықта жүргізілген барлық әрекеттердің орындалу процесін бақылауына, әлемнің тұтас бейнесін қалыптастыруына мүмкіндік береді.

4. кіріктіру метапәндік ұстанымын жүзеге асыру арқылы, сабақтың ақпараттық көлемін ұлғайтады.

5. кіріктіру білім алушылардың түрлі пәндерді

оқу барысында жасаған қорытындыларын қалыптастыра отырып және оқытудың тұлғалық тәсілін жүзеге асыра отырып, нақты бақылауларды дәлелдейтін жаңа факторлар табуға мүмкіндік береді.

6. кіріктіру оқу – танымдық әрекетті белсендіруге көмектеседі, оқушылардың білім алу үшін көп күш жұмсауларын жеңілдетеді, олар үшін ынталандыру құралы болып табылады.

7. оқу материалдарын кіріктіру білім алушылардың шығармашылығын дамытуға, алған білімдерін қажетті қолдана білуге жағдай жасайды [Алтынсарин Ы. атындағы ҰБА–ның оқу – әдістемелік құралы, 2016, б. 6].

Химия пәні мен ағылшын тілі пәндерін кірік-

1–тапсырма. Сәйкесін табыңыз. Find a match

Қазақша нұсқасы	Ағылшынша нұсқасы
1. Оксидтер	a) Acids
2. Негіздік оксид	b) Indicators
3. Қышқыл қалдығы	c) Bases
4. Суда еритін	d) Acidic oxides
5. Амфотерлі оксид	e) Alkali
6. Негіздер	f) Water soluble
7. Қышқылдар	g) Neutral oxides
8. Қышқылдық оксид	h) Acid residue
9. Индикаторлар	i) Oxides
10. Сілтілер	j) Basic oxides

2–тапсырма. Мәтінмен жұмыс. Берілген мәтінді қазақшаға аударыңыз. Work with text. Translate the given text into Kazakh.

Oxides-substances consisting of atoms of two elements, one of which is oxygen. Oxides are divided into non-salt-forming and salt-forming, and salt-forming, in turn, are divided into acid, basic and amphoteric. Acid oxides include non-metal oxides, basic oxides include metal oxides, and amphoteric oxides include oxides exhibiting common oxides-interaction with both acids and alkalis

3-Тапсырма. Сызықтарға тиісті сөздерді жазыңыз. Write the appropriate words in lines.

Yellow, substances, bitter taste, acids, soluble in water, bases, blue, alkalis, strong, dissolved in water, corrosive, cleaners, metal cations, weak, pink, carefully, production of soap, hydroxide anions, slippery feeling, strong ones, soiled, detergents, Ammonia solutions, damage skin, cleaning materials.

___ are substances known as the “opposite” of ____. Like acids, bases must be used ____, especially the ____, because they are ____ and can ____

тіре оқыту барысында менің жеке тәжірибем бойынша 8–сыныптарда өтілетін «Оксидтер. Негіздер. Қышқылдар. Тұздар» тақырыбына төмендегідей тапсырмалар жиынтығын жасадым. Химия пәнін ағылшын тілімен кіріктіре оқытуда оқушылардың сабаққа қызығушылықтары мен ынталарының артқанын байқадым. Бұл қазіргі жастардың өзгерістен қорықпай, тілді меңгеруге сонымен қатар химия ағылшын тілінде оқуға деген ынта –жігерлерін көрсете алды. Төменде құрастырылған тапсырмалар Алматы қаласы, Медеу ауданындағы №7 жалпы білім беретін мектептің 8 а,б сыныптарымен сабақ өту барысында қолданылды.

___ and destroy the texture of ____. Bases have a ____. They give a ____. Bases consist of ___ and ____. ___ generally contain bases. ___ are used widely as household ___ and ____. Sodium hydroxide and potassium hydroxide are used in the ____. Water soluble bases are called ___ and they give OH⁻ ions when they are ____. Most alkalis are in a ___ state. Bases can be classified according to strength as ___ and ____. Alkalis are ___ ____, so they change the color of indicators: litmus paper to ____, methyl orange to ____, phenolphthalein to ___.

4–тапсырма. Ағылшын тілінде берілген қышқылдарды аударып, атауларына қарай формуласын жазыңыз. Translate the acids given in English and write the formula according to their names.

№	Ағылшынша атауы	Формуласы
1	Perchloric acid	
2	Nitrous acid	
3	Nitric acid	
4	Sulfuric acid	
5	Carbonic acid	
6	Sulfurous acid	

7	Acetic acid	
8	Hydrochloric acid	
9	Silicic acid	
10	Phosphoric acid	

5-тапсырма. Реакция теңдеуін аяқтап теңестіріңіз. Complete and equate the reaction equation.

- $H_2SO_4 + NaOH \rightarrow Na_2SO_4 + ?$
- $? + ? \rightarrow Mg(NO_3)_2 + H_2O$
- $HCl + K_2O \rightarrow ? + H_2O$
- $HNO_3 + LiOH \rightarrow ? + ?$
- $? + ? \rightarrow Li_2SO_4 + H_2O$
- $HNO_3 + NaOH \rightarrow ? + H_2O$
- $HNO_3 + KOH \rightarrow ? + H_2O$
- $HCl + Na \rightarrow ? + H_2O$
- $HCl + LiOH \rightarrow ? + H_2O$
- $H_2SO_4 + ? \rightarrow K_2SO_4 + H_2O$

[Аухадиева Қ.С., Белоусова Т.Г., 2018, б. 194]

6-тапсырма. Тұздардың графикалық формуласын құрыңыз. Make the graphic formulas of salts.

$NaHSO_4, K_2CrO_4, PbI_2, Na_2CO_3, Al_2(SO_4)_3, CrCl_3, CaHSO_4, FeSO_4, CaCO_3, CdS, K_2Cr_2O_7, CuS, PbS, CaCl_2, BaSO_4, AgNO_3, CaSiO_3, Pb(NO_3)_2, AgSO_4$

7-тапсырма. Келесі тұздарды жіктеңіз. Classify the following salts.

$K_2CrO_4, Na_2SO_4, Cr(OH)Cl_2, Fe(OH)_2Cl, CrCl_3, NaHS, NaHSO_4, Al_2(SO_4)_3, KH_2PO_4, KHCO_3, Al(OH)Cl_2, NaH_2PO_4, NaHCO_3, AgNO_3, Mg(OH)Cl, NaH_2PO_4, KHS, BaSO_4$

Орта тұз Normal salts	Қышқылдық тұз Acidic salts	Негіздік тұз Basic salts

[Оспанова М.Қ., Аухадиева Қ.С., Белоусова Т.Г., 2018, б. 173]

8-тапсырма. Негіздердің формулалары мен атауларын сәйкестендіріңіз. Match formulas and names of bases.

Негіздердің атаулары Names of bases	Негіздердің формулалары Formulas of bases
Магний гидроксиді Magnesium hydroxide	$Pb(OH)_2$
Аммоний гидроксиді Ammonium hydroxide	$CsOH$
Калий гидроксиді Potassium hydroxide	$LiOH$
Цезий гидроксиді Cesium hydroxide	$Zn(OH)_2$
Литий гидроксиді Lithium hydroxide	$Cu(OH)_2$
Бериллий гидроксиді Beryllium hydroxide	$Mg(OH)_2$
Мыс (II) гидроксиді Copper (II) hydroxide	KOH
Мырыш гидроксиді Zinc hydroxide	$RbOH$
Рубидий гидроксиді Rubidium hydroxide	$Sr(OH)_2$
Қорғасын гидроксиді Lead hydroxide	NH_4OH
Стронций гидроксиді Strontium hydroxide	$Be(OH)_2$

[Аухадиева Қ.С., Белоусова Т.]

Менің жоғарыда қолданған әдіс – тәсілдерімнен: оқушылар білімді өздері жинақтайды, олар өзара бірін – бірі оқытады, өз бетінше материал іздейді, жұмыс жасайды және олар бірін – бірі алған білімдерін қорытындылау мақсатында тексереді. Химия пәнін ағылшын тілімен кіріктіре оқыту оқушылардың тілдік дағдысын жетілдіруге, оқушылардың сөздік қорын кеңейтуге, оқушылардың оқуға құштарлығын оятуға үлкен септігін тигізеді. Жаратылыстану пәндерін ағылшын тілімен кіріктіре оқытудың маңызына, тиімділігі мен қолайлылығына көз жеткізе отырып, мен химия пәнін ағылшын тілімен кіріктіре сабақ беру арқылы өз оқушыларымды шет елмен тікелей байланысқа түсіремін. Осылайша, химияны ағылшын тілінде оқыту арқылы жас ұрпақты жаңа өмірге, жаңа қадамға жетелейтін баспалдақ боламын деген сенімдемін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2016 жыл. Қазақстан Республикасы Президентінің Н.Ә.Назарбаевтың 2016 жылғы 1 наурыздағы №205 Жарлығымен бекітілген.
- «Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы». Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрінің м.а. 2015 жылғы 5 қарашадағы №622, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 9 қарашадағы №344 және Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрінің 2015 жылғы 13 қарашадағы №1066 бірлескен бұйрығымен бекітілген.
- Химия. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық / М.Қ.Оспанова, Қ.С.Аухадиева, Т.Г.Белоусова, - Алматы: Мектеп, 2018. – 216б.
- Ағылшын тілі және жаратылыстану –математика бағытындағы пәндерді (информатика, физика, химия, биология, жаратылыстану) кіріктіріп оқыту. Оқу – әдістемелік құралы. – Астана: Ы.Алтынсарин

атындағы ҰБА, 2016. – 946.

5. Химия: Әдістемелік нұсқау. Жалпы білім беретін мектептің 8–сынып мұғалімдеріне арналған құрал / Аухадмева, Т.Г.Белюсова, - Алматы: Мектеп, 2018. – 232б.

Авторлар туралы ақпараттар:

Үдербаева Гүлбахрам Дастанбекқызы
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
7М01504-химия мамандығының 2 курс магистранты
E-mail: uderbayeva_g@mail.ru
Қуанышева Жанар Кадыржановна
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
п.ғ.к., қауым. профессор м.а. E-mail: zhanarkuanyzheva.1111@gmail.com

Сведения об авторах:

Удербаева Гульбахрам Дастанбековна
Казахский национальный женский педагогический университет
Магистрант 2 курса специальности 7м01504-химия
E-mail: uderbayeva_g@mail.ru
Куанышева Жанар Кадыржановна
Казахский национальный женский педагогический университет
к.п.н. и. о. профессора
E-mail: zhanarkuanyzheva.1111@gmail.com

Information about the authors:

Uderbaeva Gulbakhram Dastanbekovna
Kazakh National Women's Pedagogical University
2nd year Master's student of specialty 7m01504-chemistry
E-mail: uderbayeva_g@mail.ru
Zhanar Kadyrzhanovna Kuanysheva
Kazakh National Women's Pedagogical University
Ph. D. Acting Professor
E-mail: zhanarkuanyzheva.1111@gmail.com

УДК 7.08:497012.25

Н.Б. ШЕГЕНБАЕВ^{1*}, А.А. БАЙДОСОВА², Ж.Ө. ҚОНАРБАЕВ³¹²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан³Шымкент университет,
Шымкент, Казахстан(*nurkass_1969@mail.ru)

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОВЕДЕНИЯ УЧЕБНО-ТРЕНИРОВОЧНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ВОДНОМУ ПОЛО СПОРТСМЕНОВ 10-12 ЛЕТ

Аннотация. В статье рассматривается влияние занятий физической культурой на формирование здоровья младших школьников. Установлено, что единственным средством физиологического развития является спорт. Показано непосредственное отношение выполнения физических упражнений к достижениям, достигаемым в будущей жизни, к становлению ребенка физиологически, психологически и педагогически правильной личностью.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни

10-12 ЖАСТАҒЫ СПОРТШЫЛАРДЫҢ СУ ДОБЫ БОЙЫНША ОҚУ-ЖАТТЫҒУ САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Түйін. Мақалада дене шынықтыру сабақтарының жас жеткіншектердің денсаулығының қалыптасуына ықпалы қарастырылған. Физиологиялық дамуға бірден бір құрал спорт екені анықталған. Болашақ өмірінде қол жеткізетін жетістіктерге дене шынықтыру жаттығуларын орындау баланың физиологиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дұрыс тұлға болып қалыптасуына тікелей қатысы көрсетілген.

Түйінді сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты

ORGANIZATION OF WATER POLO TRAINING SESSIONS FOR ATHLETES AGED 10-12 YEARS

Summary. In the article, physical education classes are devoted to the formation of the health of young people. The only means of physiological development is defined for sports. The implementation of physical education activities to improve accessibility in the future life is directly related to the formation of a child from a physiological, psychological and pedagogical stand to a healthy personality

Key words: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle.

Введение. Эффективность подготовки спортивного резерва во многом зависит от правильной организации учебно-тренировочной работы на

начальном этапе подготовки юных спортсменов и является одним из важнейших условий обеспечения роста спортивных результатов. На начальных этапах многолетней подготовки используются различные методы воспитания, обучения и тренировки [1]. Многолетний практический опыт работы и педагогические наблюдения показывают, что особое место среди методов тренировки занимают игровой и соревновательный.

Данный раздел необходимо начать с задач ДЮСШа, клубов, СДЮСШОР в предпрофессиональной подготовке спортсменов на учебно-тренировочном этапе. Важнейшие задачи этапа:

- сохранение и укрепление здоровья;
- повышение уровня физической подготов-

ленности спортсменов;

- совершенствование техники и тактики игровых ватерполистов;

- максимальное развитие аэробной и анаэробной выносливости;

- формирование стойкой привычки к систематическим тренировочным занятиям;

- расширение теоретических знаний (терминов, основ правил) по виду спорта;

- установление игровой специализации ватерполистов;

- воспитание морально-волевых и нравственных качеств, психологической устойчивости спортсмена;

- пропаганда здорового образа жизни.

Участие в спортивных соревнованиях по водному поло является естественным компонентом спортивной подготовки на учебно-тренировочном этапе подготовки [2].

Режим учебно-тренировочной работы в УТТ

2 года обучения, к которой относятся дети 10-12 лет – 14 часов в неделю, наполняемость групп – 8 человек.

Материалы и методы. Водное поло предъявляет высокие требования к уровню развития физических, морально-волевых качеств и интеллектуальных способностей занимающихся. Юный спортсмен должен быть физически сильным, обладать аналитическим умом и нестандартным мышлением, а также обладать чувством коллективизма и взаимовыручки. Все эти способности и качества формируются в процессе систематических занятий водным поло.

Во время спортивной тренировки ватерполисты выполняют максимальное количество двигательных действий: плавают с мячом и без мяча, перемещаются под водой; часто противостоят с соперником за обладание мячом или выгодной позицией, выполняют передачи мяча друг другу и выполняют броски по воротам соперников, с целью решения при этом разнообразных тактических задач.

Специфика вида спорта требует от ватерполистов хорошего владения всеми спортивными способами плавания и специальными приемами игрового плавания. Водное поло – спортивная игра, прикладного характера, формирующая жизненно необходимый навык плавания, подготавливающая

ребят к любым неожиданным ситуациям на воде, вплоть до спасения утопающего.

Таким образом, интереснейшая и захватывающая игра с мячом на воде, является одним из основных средств физического воспитания, которая успешно решает воспитательные, образовательные, оздоровительные задачи, а также является весьма зрелищным видом спорта [3].

Перейдем по конкретнее к планированию и содержанию учебно-тренировочных занятий в группах УТ-2 года обучения.

Каждому этапу спортивной подготовки по водному поло соответствуют определенные нормы тренировочной нагрузки. В учебной литературе, мы нашли ориентировочные максимальные нормы тренировочной нагрузки на всех этапах спортивной подготовки (таблица 1). Данные нормы могут корректироваться на усмотрение тренера.

Таблица 1

Ориентировочные нормы тренировочной нагрузки

Вид подготовки Этапы и годы спортивной подготовки Этап начальной подготовки Этап учебно- тренировочный подготовки Этап совершенствования спортивного мастерства 1 год Свыше года До двух лет Свыше двух лет

Общая физическая подготовка (ОФП) (%) 44-56 44-56 16-20 16-20 14-18

Специальная физическая

подготовка (СФП) (%) 17-23 17-23 17-23 17-23 19-25

Техническая подготовка

(%) 19-25 12-16 40-52 41-53 42-54

Тактическая,

теоретическая,

психологическая

подготовка (%) 2-4 3-5 4-6 4-6 3-5

Участие в соревнованиях,

тренерская и судейская

практика (%) 1-3 1-3 4-6 6-8 8-10

Основная форма проведения тренировочных занятий на этапе учебно- тренировочной подготовки – групповая и индивидуальная. Индивидуальная форма предполагает индивидуальный подход в обучении техническим действиям юных ватерполистов.

Важное место в учебно-тренировочном процессе отдается знаниям и соблюдению правил техники безопасности на занятиях. Общие требования порядка обеспечения безопасности, организации занятий по физической культуре и спорту определены в нормативном документе «Об утверждении

Правил безопасности при проведении занятий по физической культуре и спорту». Этим правил придерживаются все учреждения основного и дополнительного образования.

В водном поло помимо общих правил есть правила, обеспечивающие безопасность при проведении занятий в бассейне:

- присутствие учащихся, проходящих спортивную подготовку в помещении ванны бассейна без тренера запрещается;

- занятия учебно-тренировочных групп осуществляется строго под руководством тренера в определенной части бассейна;

- ныряние в бассейне допускается только под наблюдением тренера;

- при наличии условий, угрожающих жизни и здоровью учащихся, тренер должен их устранить, а в случае, когда это невозможно, отменить занятие;

- тренер обязан вести наблюдение за всеми спортсменами, которые находятся в воде. При первых признаках переохлаждения вывести их из воды;

- нельзя разрешать учащимся толкать друг друга и погружать с головой в воду, громко кричать и поднимать ложную тревогу.

Результаты. Программный материал для практических занятий на учебно-тренировочном этапе представлен в основных видах спортивной подготовки: общей физической, специальной физической, плавательной, технической, тактической и теоретической.

В содержание ОФП на суше входят:

- общеразвивающие гимнастические упражнения без предметов;

- упражнения на растяжку, парные и группо-

вые общеразвивающие упражнения – в парах, тройках, группах (стоя, сидя, лежа);

- элементы акробатики, прыжки;
- упражнения для развития силовых способностей с отягощениями или тренажерных устройств;
- подвижные игры с мячом и без, эстафеты;
- упражнения из легкой атлетики;
- езда на велосипеде;
- спортивные игры.

В содержание СФП на суше входят:

- упражнения направленные на развитие подвижности суставов (плечевых, голеностопных);
- упражнения на развитие силы мышц рук – броски набивных мячей одной и двумя руками из различных положений (стоя, сидя, лёжа);
- упражнения для развития силы и точности бросков: броски ватерпольных мячей в цель (макет ватерпольных ворот, вертикальная стенка или деревянный щит) из положения стоя, сидя, лёжа с ближней, средней и дальней дистанции;
- упражнения для совершенствования ловли мяча: броски мяча в вертикальную стенку и ловля мяча после отскока от неё сильной и слабой рукой в положении стоя, сидя, лёжа. Пас между двумя, тремя или четырьмя игроками с ловлей мяча сильной и слабой рукой в положении стоя, сидя, лёжа.

- упражнения с амортизаторами.

Присущая водным видам спорта, плавательная подготовка, делится на общую и специальную.

Общая плавательная подготовка включает в себя:

- совершенствование спортивных способов плавания: кроль на груди, кроль на спине, брасс на груди, дельфин, плавание на боку;
- проплывание дистанции от 25 до 1000 м. с учётом и без учёта времени;
- проплывание от 100 до 600 м с доской, работая только ногами;
- аэробное и анаэробное плавание;
- фартлек.

Специальная плавательная подготовка включает в себя:

- плавание ватерпольным кролем на груди с поднятой головой;
- плавание тредженом на груди и спине;
- переходы от одного способа плавания к другому.
- плавание кролем на груди с мячом с поднятой головой (ведение мяча).
- старт в разных направлениях без мяча;
- изменение положения тела игрока в воде и перемещение игрока без мяча в различных направлениях;
- выпрыгивание из воды;
- выпрыгивание из воды в различных направлениях к мячу;
- обманные движения.

Техническая подготовка ватерполистов среднего звена основана на технике владения мячом:

- поднимание мяча с воды снизу (кисть игрока находится под мячом);
- поднимание мяча с воды сверху, с поворотом кисти на 180 градусов (кисть игрока находится сверху мяча);
- поднимание мяча с воды различными способами при ведении мяча;
- отработка кача на месте и в движении;
- пас (кистевой пас партнёру (короткий и длинный), пас партнёру на высоком жиме, длинный пас партнёру, сильный пас партнёру, пас партнёру тычком, пас партнёру после выполнения кача);
- перемещение с мячом с качем вправо, влево, вперёд или назад с подниманием на высокий жим и последующим пасом партнёру.
- блокирование паса;
- перемещение в воде с целью перекрытия линии паса;
- ловля мяча: техника приёма высоко летящего мяча; техника приёма низкого летящего мяча; техника приёма мяча с удобной и неудобной стороны.
- броски мяча по воротам из вертикального положения тела в воде: основной бросок по воротам; основной бросок по воротам с качем; основной бросок по воротам в темп, без кача; бросок по воротам с отвала; навесной бросок, бросок по воротам через блок.
- броски мяча по воротам из горизонтального положения тела в воде: бросок по воротам тычком в движении, с подниманием мяча над водой; бросок по воротам тычком в движении; бросок по воротам переводом в движении;
- броски мяча по воротам, которые применяет центральный нападающий;
- бросок по воротам с 5-ти метров со свободного броска;
- отработка броска с пенальти;
- блокирование броска по воротам;
- блокирование части ворот при броске по воротам;
- изменение положения тела игрока в воде и перемещение игрока с мячом и без мяча в различных направлениях;
- продвижение игрока к воротам в полувертикальном положении тела в воде, с мячом в руке;
- использование ложной атаки против нападающего, владеющего мячом [31].

Тактическая подготовка юных ватерполистов. Индивидуальные тактические действия включают отработку и совершенствование тактики игры ватерполистов согласно выбранным амплуа в нападении и защите.

Групповая тактическая подготовка:

- продолжение обучению игре в нападении и

защите при контратаке. Поиск свободного игрока. Перемещение мяча по периметру. Сохранение мяча при контратаке.

- 1x0 с догоняющим игроком и без догоняющего игрока.

- 2x1 с догоняющим игроком и без догоняющего игрока.

- 3x2 с догоняющим игроком и без догоняющего игрока.

- 4x3 с догоняющим игроком и без догоняющего игрока.

- 5x4 без догоняющего игрока.

- 6x5 без догоняющего игрока.

Командная тактическая подготовка:

- игра в нападении в равных составах:

- игра в защите в равных составах:

- игра в нападении при численном преимуществе;

- игра в нападении при численном меньшинстве.

Заключение. Широкое применение группового метода в тренировочном процессе мальчиков 10-12 лет обуславливает увеличение силы воздействия любых упражнений, выполняемых в условиях соперничества. Использование соревновательных отношений в разминке, основной и заключительной части тренировки юных спортсменов способствует повышению развивающего эффекта упражнений. Соревновательный метод спортивной тренировки позволяет организовать тренировочный процесс на высоком эмоциональном фоне, что чрезвычайно важно для формирования устойчивого интереса к

занятиям спортом и в большей степени способствует планомерному созданию прочного общефизического и функционального фундамента, способствующего в дальнейшем эффективному росту спортивного мастерства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Волков А.В. Теория и методика детского и юношеского спорта/ А.В.Волков. - Киев: Олимпийская литература, 2002.- 208 с.

2. «ВОДНОЕ ПОЛО» Предпрофессиональная программа в области физической культуры и спорта по водному поло СПб ГБОУ ДОД «КСДЮСШОР по ВВС «Невская волна», 2014г.

3. Водные виды спорта: Учебник для студ. высш. учеб. заведений / Н. Ж. Булгакова, М. Н. Максимова, М. Н. Маринич и др.; Под ред. Н.Ж.Булгаковой. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 320 с.

4. Суслов Ф.П., Холодов Ж.К. Теория и методика спорта.- М.: Физкультура и спорт,, 1997.- 250 с.

REFERENCES:

1. Volkov A.V. Teoriya i metodika detskogo i yunosheskogo sporta/ A.V.Volkov. - Kiev: Olimpijskaya literatura, 2002.- 208 s.

2. «VODNOE POLO» Predprofessional'naya programma v oblasti fizicheskoy kul'tury i sporta po vodnomu polo SPb GBOU DOD «KSDYUSSHOR po VVS «Nevskaya volna», 2014g.

3. Vodnye vidy sporta: Uchebnik dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij / N. Zh. Bulgakova, M. N. Maksimova, M. N. Marinich i dr.; Pod red. N.ZH.Bulgakovoj. - M.: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2003. - 320 s.

4. Suslov F.P., Holodov Zh.K. Teoriya i metodika sporta.- M.: Fizkul'tura i sport,, 1997.- 250 s.

Авторлар туралы мәліметтер:

Шегенбаев Нуркасим Бейсенбаевич - Phd доктор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Байтұрсынов көшесі 13, тел: 87017495786 почта: nurkass_1969@mail.ru

Байдосова Азиза Абуталиевна - магистр, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Шымкент, Байтұрсынов көшесі 13, тел: 87025518610 пошта: aziza_72@bk.ru

Қонарбаев Ж.Ө. - доцент, Шымкент университет, Шымкент, Қазақстан

Сведения об авторах:

Шегенбаев Нуркасим Бейсенбаевич - доктор Phd, Южно-Казakhstanский государственный педагогический университет, Шымкент, улица Байтурсынова 13, тел: 87017495786 почта: nurkass_1969@mail.ru

Байдосова Азиза Абуталиевна - магистр, ст. преподаватель, Южно-Казakhstanский государственный педагогический университет, Шымкент, Шымкент, Байтұрсынов көшесі 13, тел: 87025518610 почта: aziza_72@bk.ru

Қонарбаев Ж.Ө. - доцент, Шымкент университет, Шымкент, Қазақстан

Information about the authors:

Shegenbayev Nurkasim Beisenbaevich-PhD, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, 13 Baitursynov Street, tel: 87017495786 mail: nurkass_1969@mail.ru

Baidosova Aziza Abutalievna-Master, senior lecturer, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Shymkent, Baitursynov koshesi 13, tel: 87025518610 mail: aziza_72@bk.ru

Konarbayev Zh. O., Associate Professor, Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan

УДК 374.1

С.Қ. ШЕКЕРБЕК^{1*}, А.М. ИСПАНДИЯРОВА², Ж.Ө. ҚОНАРБАЕВ³¹²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан³Шымкент университет,
Шымкент, Казахстан

ХАРАКТЕРИСТИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ 10-12 ЛЕТ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье рассматривается влияние занятий физической культурой на формирование здоровья младших школьников. Установлено, что единственным средством физиологического развития является спорт. Показано непосредственное отношение выполнения физических упражнений к достижениям, достигаемым в будущей жизни, к становлению ребенка физиологически, психологически и педагогически правильной личностью.

Ключевые слова: образование, здоровье подростков, физическая культура, здоровый образ жизни.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДАҒЫ 10-12 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАМУЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Түйін. Мақалада дене шынықтыру сабақтарының жас жеткіншектердің денсаулығының қалыптасуына ықпалы қарастырылған. Физиологиялық дамуға бірден бір құрал спорт екені анықталған. Болашақ өмірінде қол жеткізетін жетістіктерге дене шынықтыру жаттығуларын орындау баланың физиологиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дұрыс тұлға болып қалыптасуына тікелей қатысы көрсетілген.

Түйінді сөздер: білім беру, жеткіншектер денсаулығы, дене шынықтыру, салауатты өмір салты.

CHARACTERISTICS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN AGED 10-12 YEARS IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES

Summary. In the article, physical education classes are devoted to the formation of the health of young people. The only means of physiological development is defined for sports. The implementation of physical education activities to improve accessibility in the future life is directly related to the formation of a child from a physiological, psychological and pedagogical stand to a healthy personality.

Keywords: education, adolescent health, physical education, a healthy lifestyle.

Скоростная и быстроменяющаяся жизнь XXI века ставит перед обществом много новых вопросов и задач, среди которых самой актуальной и значимой на сегодняшний день является проблема сохранения и укрепления здоровья детей и подростков. Сохранение и защита здоровья молодого поколения – приоритетная долгосрочная задача государства, т.к. основой здоровья взрослого населения страны выступает здоровье современных детей. Актуальной эта проблема является как для современной медицины и здравоохранения, так и для организаций образования.

Здоровье детского населения зависит от ряда факторов, ведущими из которых являются: образ жизни и наследственность, процесс беременности и родов, место проживания и состояние окружающей среды, качество оказания медицинской помощи и другие факторы.

Оптимальная двигательная активность – одно из важных условий здорового образа жизни.

Двигательная активность – основа систематических занятий физическими упражнениями и спортом, эффективно решающая задачи укрепления физического, психического и социального здоровья, развития физических способностей детей и подростков, сохранения здоровья и двигательных навыков, усиления профилактики ряда заболеваний.

Каждому возрастному периоду присущи определенные особенности роста и развития как отдельных органов и систем, так и всего организма в целом.

Успех воспитания и обучения зависит, конечно же, от знания педагогами особенностей возрастного развития детей и способности раскрывать индивидуальные особенности каждого воспитанника.

Исходя из биологических и социальных признаков, возраст 10-12 лет относится к среднему школьному возрасту, дети 11-12 лет уже считаются подростками [1].

Физическое развитие - один из важных показателей состояния здоровья детей и подростков. В «Теории и методике физического воспитания» Холодова Ж.К., Кузнецова В.С. «физическое развитие - это процесс становления, формирования и последующего изменения на протяжении жизни индивидуума морфофункциональных свойств его организма и основанных на них физических качеств и способностей». Другой автор - Ильинич В.В., определяет «физическое развитие как биологический процесс становления, изменения естественных морфологических и функциональных свойств организма в течение жизни человека (длина, масса тела, окружность грудной клетки, жизненная емкость легких, максимальное потребление кислорода, сила, быстрота, выносливость, гибкость, ловкость и др.)» [2]. Как бы не определялось данное понятие, смысл и его значение совпадают или идентичны.

Физическое развитие управляемый процесс, особенно на занятиях физической культуры. С помощью физических упражнений, занятий различными видами спорта, сбалансированного питания, режима труда и отдыха, закалывающих процедур, можно изменять в необходимом направлении перечисленные выше показатели физического развития.

Основными показателями, которые отражают состояние физического развития детей и подростков, на полном основании считают длину и массу тела. Длина тела отражает процессы роста детского организма, масса - свидетельствует о развитии внутренних органов [3].

В широком понимании «физическое развитие» охватывает развитость физических качеств - гибкости, ловкости, выносливости, быстроты, силы. Физическое развитие детей оценивается при сравнении индивидуальных показателей с выработанными нормами.

Для детей 10-12 летнего возраста характерен период быстрого роста и активного развития организма. Занятия спортом могут оказать как благоприятное, так и негативное влияние на организм ребенка. Планирование и проведение учебно-тренировочных занятий в течении учебного года, строится на знании тренером возрастных особенностей развития детского организма, особенностей развития систем и органов, костей и мышц и т.д.

Изучение возрастных особенностей организма - предмет анатомии и возрастной физиологии. Для обобщения материала мы изучали учебные пособия по этим дисциплинам нескольких авторов: «Возрастная физиология (Физиология развития ребенка)» М.М. Безруких, В.Д. Сонькина, Д.А. Фарбера; Мартиросов Э.Г. «Применение антропологических методов в спорте, спортивной медицине и фитнесе»; Аникина Т.А., Зефилов Т.Л., Русинова С.И и другие «Возрастная анатомия, физиология и гигиена».

Для возраста 10-12 лет характерны функциональные изменения, которые происходят из-за начинающегося периода полового созревания. Авторы говорят о так называемом повторном вытягивании, заметном удлинении тела; мышечная масса интенсивно прибавляется, а вместе с ней и вес тела. Годовой прирост школьников 10-12 лет составляет порядка 4 см, а вес увеличивается на 2 кг. В этот период девочки словно округляются из-за прибавки в весе. Большая прибавка в весе у мальчиков 10-12 лет имеет индивидуальный характер, и может быть связана с ограничением и недостатком физической нагрузки, или при наличии отдельных заболеваний. Физическое развитие мальчиков 11 лет постепенно ускоряется, активизируются ростовые процессы, а вот в весеможно наблюдать отставание [4]. В научной литературе существуют разработанные ВОЗ таблицы норм длины и массы тела для детей разных возрастов и пола. Эти стандарты позволяют сравнить и оценить индивидуальные показатели роста и веса любого ребенка.

В связи с тем, что дальнейшее наше исследование будет проведено с мальчиками 10-12 лет, мы обозначим нормальные границы роста и веса для них.

Нормальный показатель роста для мальчиков находится в границах:

- 10 лет - от 129,4 до 146,7 см.;
- 11 лет - от 134,5 до 152,9 см.;
- 12 лет - от 140,0 - 159,5 см.

Показатели ниже первых значений, говорят о низком росте, показатели выше граничного значения, говорят о высоком росте ребенка.

Нормальный показатель веса для мальчиков составляет:

- для 10 лет - от 25,6 до 39,7 кг;
- для 11 лет - от 28,0 до 44,9 кг;
- для 12 лет - от 30,7 до 50,6 кг.

Показатели ниже граничных значений, говорят о недостатке веса, показатели выше граничного значения, говорят о лишнем весе ребенка.

Если реальный рост или вес на много отличается от нормы, это может быть причиной какого-то хронического заболевания или нездорового образа жизни. В таких случаях родители должны вовремя обратиться к врачу за медицинской помощью.

Для оценки изменений пропорциональности физического развития в физической культуре и спорте широко используется метод антропометрических индексов. Метод антропометрических индексов позволяет периодически делать ориентировочные оценки физического развития человека.

Одним из показателей относительного ожирения или дефицита массы тела является индекс массы тела (ИМТ), или индекс Кетле, который можно высчитать по формуле: масса (кг)/рост (м²).

ИМТ зависит от пола и возраста человека, его показатель нужно сравнивать с соответствующими стандартами для взрослых и детей.

Тип телосложения человека оценивается с помощью масса-ростового индекса (МРИ), который позволяет оценить общую характеристику

телосложения по морфологическим признакам обследуемого по формуле:

$$\text{МРИ} = \text{М (кг)} / \text{Рост (м)}^3$$

Значение масса-ростового коэффициента у обследуемых мужского пола в разных возрастных группах определено в таблице 1 [5].

Таблица 1

Значение масса-ростового коэффициента у мальчиков и юношей

Тип телосложения	Возраст								
	8	9	10	11	12	13	14	15	16
дигестивный	13,7	13,5	13,2	13,1	12,9	12,8	12,8	12,7	12,7
мышечный	12,6	12,5	12,1	12,6	11,8	11,8	11,8	11,8	11,9
торакальный	11,4	11,1	11,1	10,9	10,7	10,6	10,9	11,0	11,4
астеничный	9,4	9,1	8,7	8,6	8,6	8,7	9,1	9,7	9,7

Для оценки физического развития детей есть еще ряд антропометрических индексов:

- для выяснения гармоничности, пропорциональности физического развития ребенка используются индексы Чулицкой и Эрисмана;
- для оценки развитости системы дыхания ребенка, используют экскурсию грудной клетки (ЭГК) [6].

В возрасте 10-12 лет у школьников продолжается развитие костей скелета, который содержит большей частью хрящевую ткань. Позвоночник все также подвижен, отличается слабостью и нестабильностью основных изгибов - грудного и поясничного. Также очень подвижны все суставы тела. Связки и мышцы эластичны, слабо развиты. Поэтому, неправильно применяемые физические упражнения, с чрезмерными отягощениями, высокоинтенсивные, могут привести к заболеваниям позвоночника (искривлениям).

В этом возрасте отмечается слабость всех мышц тела ребенка: мышц живота, косых мышц туловища, мышц верхнего плечевого пояса, мышц бедра и голени. Мышцы спины также очень слабые, они не способны длительно удерживать тело в правильном положении, что приводит к нарушениям осанки (сколиозы, лордозы, кифозы и др.) В этом возрасте осанка детей представляется весьма неустойчивой, у них легко возникает искривленное положение тела. Необходимо систематически выполнять упражнения для укрепления мышц всего тела и на отдельные группы мышц. Мышцы необходимо развивать многосторонне и поэтапно. В период с 7 до 12 лет наблюдается интенсивный прирост силы мышц верхних конечностей, в отличие от нижних [7]. Это подтверждают исследования мышечной силы обеих рук детей 11-12 лет, где показатели увеличиваются почти в 2 раза по сравнению с силой 7-летнего ребенка.

Сердечно-сосудистая система (ССС) развивается несоответственно, масса сердца больше, в соотношении с массой всего тела. Увеличению сердца способствует рост сердечной мышцы - миокарда. У новорожденного масса сердца сос-

тавляет в среднем 24 г, что равно 1% от массы всего тела, у взрослых - 0,4% (300 г у мужчин и 220 г - у женщин). К 8 мес. сердце увеличивается в 2 раза, к 3 годам - в 3 раза, к 5 годам - в 4 раза, к 6 годам - в 5 раз, к 15 годам - в 10 раз. Но вместе с этим, надо сказать, что кровеносные сосуды растут медленнее. Сердце, как насос, который с большими усилиями перекачивает кровь, для того, чтобы организм не ощущал дефицита кислорода [8].

Деятельность сердца младшего подростка нестабильна, переменна, что приводит к возникновению нарушений ритма и темпа сердечных сокращений, а также к резким изменениям кровяного давления. В связи с этим, дети этого возраста могут жаловаться на периодические боли, покалывания, слабость, быструю утомляемость и плохое самочувствие, особенно при физических нагрузках.

Другой, не менее важный *показатель работы ССС - артериальное давление (АД)*. Совершенно обратная картина наблюдается с показателями артериального давления (АД). С рождения показатель наименьший, и со временем показатель поднимается до нормального (120/80 мм.рт.ст). Это связано с высокой эластичностью стенок сосудов, и густой сеткой капилляров, в результате чего напор крови на вены меньше.

Норма давления у детей отличается соответственно с возрастом, показатели стабилизируются ближе к 16 годам. У детей 11-12 лет норма АД равна 105/72 мм.рт.ст.

Дыхательная система также находится в стадии развития, она несовершенна, дыхательные мышцы слабые, отмечается учащенное, неглубокое, поверхностное дыхание, узкие воздухоносные пути. В целом, вся дыхательная система подростка выполняет свои функции менее продуктивно.

Заметно растет окружность грудной клетки, ее форма приобретает вид конуса, расположенного вершиной кверху. По этой причине увеличивается жизненная емкость легких (ЖЕЛ).

Во время сна у ребенка частота дыханий

уменьшается [9].

Для детей 10-12 лет, встречающиеся проблемы с дыханием в момент физической активности, могут привести к гипоксии (понижение содержания кислорода в организме). Именно поэтому, педагогу по физической культуре или тренеру по виду спорта, так важно подбирать физические упражнения, которые будут соответствовать работе дыхательной системы ребенка.

При активных занятия физической культурой или спортом увеличивается лёгочная вентиляция. Физические нагрузки на открытом воздухе, упражнения дыхательной гимнастики, плавание, развивают и тренируют органы дыхания.

Объективные показатели деятельности системы дыхания - частота дыхательных движений (ЧДД), жизненная емкость легких (ЖЕЛ) и дыха-

тельная экскурсия грудной клетки (ЭГК).

Для измерения ЧДД нужно, чтобы ребенок находился в состоянии покоя. Измеряющий кладет свою ладонь на грудь или живот обследуемого, для подсчета дыхательных циклов и определения типа дыхания. Частота дыхательных движений - количество вдохов и выдохов за минуту. Одно движение считаю, так «вдох-выдох» - раз, «вдох-выдох» - два и т.д. Этот показатель определяет насколько дыхание глубокое и ритмичное, а также по этому показателю можно судить о здоровье человека. В таблице 2 определены показатели максимального количества и минимального количества ЧДД детей разного возраста, где очень хорошо видна тенденция снижения ЧДД от 5-7 лет к юношескому возрасту 18 лет.

Таблица 2

Показатели частоты дыхания детей от 5 до 18 лет

Возрастные диапазоны	Минимальное количество вдохов в минуту	Максимальное количество вдохов в минуту
С 5 до 7 лет	20	25
С 7 до 10 лет	18	25
С 10 до 14 лет	18	20
С 14 до 18 лет	16	20

ЖЕЛ (жизненная емкость легких)- это количество воздуха, которое способен выдохнуть человек после максимального глубокого вдоха, характеризует вместимость легких и силу дыхательных мышц [10].

Первое глубокое исследование ЖЕЛ принадлежит А.Гетчинсону -английскому ученому. Для точного определения ЖЕЛ он создал свой спирометр, который используют и в современности. Спирометрия показывает очень точные результаты. Для оценки ЖЕЛ пользуются разработанными нормами или стандартами. Нормальная ЖЕЛ у мальчиков 11 лет равна 2100мл., у мальчиков 12 лет 2200 мл. Постепенно жизненная емкость легких увеличивается.

Нервная система детей 11-12 лет характеризуется следующими нарушениями: перевозбуждение, вспыльчивость, раздражительность, склонность к аффектам-эмоциональному возбуждению.

С 10 до 12 лет организм ребенка перестраивается и начинает подготовку к подростковому возрасту, связанного с половым созреванием. После 12 лет у большей части мальчиков и девочек наступает новый этап физического развития.

Учитывая все вышеизложенное, занятие по физической культуре очень важны для подростков. Потому что, младший школьник активно включен в разные виды деятельности – игровую, трудовую, занятия спортом и искусством. Однако ведущее значение в младшем школьном возрасте приобретает учение. [11] Исходя из этого, отношение к спорту будет формироваться на

уроках физической культуры. Обеспечение индивидуального подхода к ученикам, а также разработанная программа обучения, включающая в себя спортивные занятия на природе, бассейн и командные игры, способствуют формированию положительного отношения к спорту. Пропаганда здорового образа жизни у подростков ряд мер и мероприятий, которые должны проводиться в совокупности. В ходе учебного года должны проводиться тематические уроки на занятиях по биологии, ОБЖ, географии и физической культуре, на которых ученики должны получить и усвоить информацию о личной ответственности, правильном питании, отсутствии вредных привычек и получить навыки и информацию по закаливанию и комплексам упражнений. Выготский считал проблему интересов «ключом ко всей проблеме психологического развития подростка» [12]. Поэтому также важно проводить встречи с известными спортсменами, которые бы пропагандировали ответственное отношение к собственному здоровью.

Исходя из этого, пропаганда спорта в юношеском возрасте – это мера профилактики алкоголизма, курения и многих инфекционных, психических и соматических заболеваний. Подводя итог, можно сказать, что регулярные физические упражнения средней интенсивности будут способствовать более легкой и быстрой адаптации организма в стрессовой ситуации, а также, что с помощью несложной гимнастики можно снять негативное напряжение и раздражение. Таким образом, физические упражнения не только

благоприятно отражаются на мышцах, работе сердца и легких, сохраняют стройную осанку, но также способствуют совершенствованию нервной системы, поднимают настроение и вселяют уверенность в себя и свои силы. Поэтому прививать любовь к здоровому образу жизни нужно

начинать еще в детстве. Нами были рассмотрены компоненты, необходимые для полноценного воспитания культуры здорового образа жизни человека, которые в целом создают модель здорового образа жизни поколений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ковалев Н.Е., Матюхина М.В., Патрина К. Т. Введение в педагогику. - М.: Просвещение, 1975. - 176с.
2. Ильинич В.И. Физическая культура студента: Учебник / Под ред. В.И. Ильинича. М.: Гардарики, 2000. - 448 с.
3. Ашмарина Б.А. Теория и методика физического воспитания: учебное пособие для студентов факультета физического воспитания педагогических институтов/ Б.А. Ашмарина. - М.: Просвещение, 2007. - 511 с.
4. Безруких М.М. Возрастная физиология: (Физиология развития ребенка): Учеб.пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М. М. Безруких, В. Д. Сонькин, Д. А. Фарбер. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 416 с.
5. Аникина Т.А., Зефилов Т.Л., Русинова С.И., Ситдилов Ф.Г., Билалова Г.А., Дикопольская Н.Б., Зайнеев М.М., Крылова А.В., Побежимова О.К., Зверев А.А. Возрастная анатомия, физиология и гигиена: учебное пособие / Казань, КФУ, 2013. - 166 с.
6. Оценка физического развития и функциональной подготовленности человека: методические указания к выполнению контрольной работы [Электронный ресурс] / сост.: Е.М. Ревенко, Т.Ф. Зелова, О.Н. Кривошекова. – Электрон.дан. – Омск: СибАДИ, 2015. – Режим доступа: свободный после авторизации. – Загл. с экрана.
7. Баёва Н. А., Погадаева О.В. Анатомия и физиология детей школьного возраста: Учебное пособие. - Омск: СибГУФК, 2003. - 56 с.
- Развитие организма подростков и юношей [Электронный ресурс] // Сердечно-сосудистая и дыхательная - URL: <https://www.fizkulturai sport.ru/biologiya/vozzrastnye-osobennosti/206.-> Дата доступа: 22.02.2020
- Каменская В.Г. Возрастная анатомия, физиология и гигиена: учебник для вузов. Стандарт третьего поколения / В.Г. Каменская, И.Е. Мельникова. - СПб.: Питер, 2013. - 272 с.
8. Мартиросов Э.Г. Применение антропологических методов в спорте, спортивной медицине и фитнесе: учеб. пособие / Э. Г. Мартиросов, С. Г. Руднев, Д. В. Николаев. - М.: Физическая культура, 2009. - 144 с.
9. Психология: словарь/под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. М., 1990. С.473-474.
10. Выготский Л.С. Педология подростка // Выготский Собрание сочинений: в 6 т. Т.4. С.6.

REFERENCES:

1. Kovalev N.E., Matyuhina M.V., Patrina K. T. Vvedenie v pedagogiku. - M.: Prosveshchenie, 1975. - 176s.
2. Il'inich V.I. Fizicheskaya kul'tura studenta: Uchebnik / Pod red. V.I. Il'inicha. M.: Gardariki, 2000. - 448 s.
3. Ashmarina B.A. Teoriya i metodika fizicheskogo vospitaniya: uchebnoe posobie dlya studentov fakul'teta fizicheskogo vospitaniya pedagogicheskikh institutov/ B.A. Ashmarina. - M.: Prosveshchenie, 2007. - 511 s.
4. Bezrukih M.M. Vozrastnaya fiziologiya: (Fiziologiya razvitiya rebenka): Ucheb.posobie dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij / M. M. Bezrukih, V. D. Son'kin, D. A. Farber. - M.: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2003. - 416 s.
5. Anikina T.A., Zefirov T.L., Rusinova S.I., Sitdikov F.G., Bilalova G.A., Dikopol'skaya N.B., Zajneev M.M., Krylova A.V., Pobezhimova O.K., Zverev A.A. Vozrastnaya anatomiya, fiziologiya i gigiena: uchebnoe posobie / Kazan', KFU, 2013. - 166 s.
6. Ocenka fizicheskogo razvitiya i funkcional'noj podgotovlennosti cheloveka: metodicheskie ukazaniya k vypolneniyu kontrol'noj raboty [Elektronnyj resurs] / sost.: E.M. Revenko, T.F. Zelova, O.N. Krivoshchekova. – Elektron.dan. – Omsk: SibADI, 2015. – Rezhim dostupa: svobodnyj posle avtorizacii. – Zagl. s ekrana.
7. Bayova N. A., Pogadaeva O.V. Anatomiya i fiziologiya detej shkol'nogo vozrasta: Uchebnoe posobie. - Omsk: SibGUFK, 2003. - 56 s.
8. Razvitie organizma podrostkov i yunoshej [Elektronnyj resurs] // Serdechno-sosudistaya i dyhatel'naya - URL: <https://www.fizkulturai sport.ru/biologiya/vozzrastnye-osobennosti/206.-> Data dostupa: 22.02.2020
9. Kamenskaya V.G. Vozrastnaya anatomiya, fiziologiya i gigiena: uchebnik dlya vuzov. Standart tret'ego pokoleniya / V.G. Kamenskaya, I.E. Mel'nikova. - SPb.: Piter, 2013. - 272 c.
10. Martirosov E.G. Primenenie antropologicheskikh metodov v sporte, sportivnoj medicine i fitnese:

- учеб. пособие / E. G. Martirosov, S. G. Rudnev, D. V. Nikolaev. - M.: Fizicheskaya kul'tura, 2009. - 144 s.
11. Psihologiya: slovar'/pod red. A.V. Petrovskogo i M.G. YArOshevskogo. M., 1990. S.473-474.
12. Vygotskij L.S. Pedologiya podrostka // Vygotskij Sobranie sochinenij: v 6 t. T.4. S.6.

Сведения об авторах:

Шекербек С.Қ., магистр, старший преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Испандиярова А.М., к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан
Қонарбаев Ж.Ө., доцент, Шымкент университет,
Шымкент, Казахстан

Авторлар туралы мәліметтер:

Шекербек С. Қ., магистр, аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
Испандиярова А. М., п. ф. к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
Қонарбаев Ж.Ө., доцент, Шымкент университеті,
Шымкент, Қазақстан

Information about the authors:

Shekerbek S. K., Master's degree, Senior lecturer,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan
Ispandiyarova A.M., Ph. D., Associate Professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan
Konarbayev Zh. O., Associate Professor, Shymkent University,
Shymkent, Kazakhstan

KASSYMBEKOVA NURILYA SABETKANOVNA

candidate of Pedagogical Sciences, acting associate professor of
the Department of foreign languages,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

BAZZAROVA ARAILYM BAUYRZHANKYZY

first-year master's student of
the Department of theory and practice of foreign languages,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

**INTERNET DISCOURSE IN FORMING WRITING SKILLS
OF NON-LINGUISTIC STUDENTS**

Аңдатпа. Мақала лингвистикалық емес мамандықтар студенттерінің жазу дағдыларын қалыптастыру мақсатындағы Интернет-дискурсқа арналған. Студенттердің болашақта тиімді кәсіби қызмет жасауына қажетті жазу дағдыларын қалыптастырудың және дамытудың қажеттілігі негізделген. Интернет-дискурстың анықтамалары, шет тілін жазудағы және оқудағы қиындықтар мен оқыту аспектілері көрсетілген. Шетел тіліндегі іскери хаттың өзіндік мәтінін жасауға бағытталып, нәтижелі сөйлеуге үйрету әдістемесіне ерекше назар аударылған.

Тірек сөздер: Интернет дискурсы, лингвистикалық емес мамандығындағы студенттер, жазу қиындықтары, электрондық пошта.

Аннотация. Статья посвящена Интернет-дискурсу в формировании письменных навыков студентов неязыковых специальностей. Обоснована необходимость формирования и развития у студентов письменных навыков, необходимых для их будущей эффективной профессиональной деятельности. Показаны определения Интернет-дискурса, трудности в написании и обучении иностранному языку и аспекты преподавания. Особое внимание уделяется методике обучения иностранному языку продуктивной речи, направленной на создание собственного текста делового письма на иностранном языке.

Ключевые слова: Интернет-дискурс, студенты неязыковых специальностей, трудности в письменной речи, электронная почта.

Annotation. The article is devoted to Internet discourse in forming writing skills of students of non-linguistic specialties. The necessity of formation and development of students' writing skills, which are necessary for their future effective professional activity, is justified. Definitions of Internet discourse, difficulties in writing and teaching foreign language and teaching aspects are shown. Special attention is given to the method teaching foreign language productive speech aimed at creating your own text of a business letter in the foreign language.

Key words: Internet discourse, students of non-linguistic specialties, difficulties in writing skills, e-mail.

Introduction

With the development of information technologies and thanks to unlimited access to information sources, significant changes have occurred in the process of teaching a foreign language (FL) at a non-linguistic university. The widespread introduction of such modern means of communication as e-mail and the Internet, and the associated rapid increase in the volume and pace of information exchange on the Internet environment, contributed to the emergence of the so-called "electronic communication space", in which new genres of Internet discourse are constantly emerging.

The concept of "Internet discourse" has entered linguistic science relatively recently.

A.N. Glushchenko gives the following definition: "Internet discourse is a speech situation (text) immersed in a situation of communication within

the world wide web" [Glushchenko 2015].

According to A.I. Samaricheva, Internet discourse is "a collection of texts united by a common theme related to modern information technologies" [Samaricheva 2001].

M.A. Ulyanova argues that Internet discourse should be understood as interpersonal communication on the Internet, represented by modern means of communication, which include electronic mail (e-mail), chat, web forum, blog, social networks [Ulyanova 2011]

Based on the definitions given in scientific works, it can be assumed that the Internet discourse has all the characteristics inherent in texts and should be interpreted precisely as a text that exists on the Internet system, in which its features such as semantic and structural completeness, communicative orientation are obvious, compositional design, informative richness.

Many scholars, highlighting the features of Internet discourse at different levels of the language system, agree that in linguistic terms, online communication should be considered as a type of language that combines the features of written and oral forms of speech.

So, L.A.Kapanadze writes that the now widespread "electronic genres" can be conditionally divided into two categories: "genres that gravitate towards written texts (Internet conference, e-mail) and genres that are a kind of hybrid of written and oral text" (blogs, chats, social networks, forums) [Kapanadze 2001]. Thus, a special type of discourse is formed - oral-written, in which the participants carry out communicative interaction in a computer network outside the temporal and spatial boundaries, and their communication has the characteristics of oral and written speech. At the same time, it seems necessary to emphasize that speech as a means of communication in the Global Network is represented mainly by its written form [Prokofieva 2017, p. 89]. Other researchers adhere to the same point of view.

For example, N.A. Akhrenova, pointing out the emergence of a new style of interpersonal communication, in the process of which there is a written fixation of spoken oral speech, emphasizes that the main way of storing and transmitting information on the Internet is a written text [Akhrenova 2016, p. 7]. That is why the term "written colloquial speech" is introduced to denote its features [Altukhova 2012; Vinogradov 2004; Golev 2012; Kuznetsov 2011; Ushakov 2010].

We come to the conclusion that, considering the Internet discourse as an incentive for the formation of a FL written speech, we open up huge opportunities for improving the quality of teaching professional communication for students of non-linguistic specialties. In the process of studying FL through e-mail and the Internet, it is possible to achieve parallel mastery of a FL culture and the Internet language, which is important for communicative interaction in a professional and business environment and other related areas.

It is logical to assume that in connection with the transition of most of the professional communication on the Internet to the field of writing, the ratio of oral and written forms of speech is changing. Accordingly, in modern conditions, knowledge in the field of written speech and computer-mediated communication skills are becoming an important part of the real professional activities of future specialists. All this leads to the fact that the formation of skills and abilities of written communication in teaching a FL for non-linguistic students as a written expression of thought and as a type of speech activity (for example, the ability to competently and efficiently conduct business correspondence with foreign colleagues) acquires special practical significance.

It is also worth noting that in methodological science there is only a small amount of research devoted to the development of intercultural skills of students precisely through an e-mail group, when communication between participants in an international telecommunication project was carried out through the exchange of e-mails [Apalkov 2008]. All these factors determine, firstly, the need to develop an innovative technology for teaching FLs in order to form and develop the necessary skills and abilities in the field of FL productive written speech in students based on their immersion in the information and communication space using the Internet resources; second, search for the most effective approaches to the process of teaching business writing in FL, based on real situations of professional communication using modern means of communication (in particular, via e-mail).

Main part.

Electronic mail, or e-mail (from electronic mail - e-mail), is an Internet technology, thanks to which users in an asynchronous mode can exchange text messages with each other without using paper media - "e-mail".

At present, it is difficult to imagine business turnover between partners without using e-mail due to its availability and high speed of delivery of correspondence. Electronic communication both in real time - "online" and with the possibility of a deferred response, allows you to quickly resolve numerous issues that arise in the activities of any company and in the course of interaction between people. And that is why electronic correspondence, as a special genre of Internet discourse, is becoming one of the main tools for the implementation of professional written communication in FLs and a widespread form of information exchange on the network.

Many prominent scientists have addressed the problem of teaching writing and writing in different years: Sh.A. Amonashvili, P.K.Babinskaya, N.D. Galskova, N.I. Gez, Ya.M. Kolker, L.G. Kuzmina, O. V. Kudryashova, R. P. Milrud, E. V. Musnitskaya, E. I. Passov, G. V. Rogova and others. L. S. Vygotsky called written speech "the algebra of speech" and considered it "the most difficult and complex form of intentional and conscious speech activity" [Vygotsky 1982, p.240]. "Mastery of oral speech plus writing technique," wrote S. L. Rubinstein, "still does not give the mastery of written speech. This is an art that needs to be learned" [Rubinstein 2002, p.490].

Indeed, one cannot but agree that mastering the skills of writing is a more difficult and time-consuming process than speaking or listening, therefore, great attention should be paid to teaching this particular aspect. Indeed, as rightly noted by R. P. Milrud, in the educational process of teaching a FL written speech as an independent type of speech activity for many years, only secondary importance

was assigned, which led to a significant lag of writing from the level of formation of other types of speech activity - speaking, listening and reading [Milrud 1997, p.5]. However, it should be recognized that in recent years the attitude towards writing has changed for the better: today it is present in the educational process of various types of educational institutions as a means and as a goal of teaching foreign language.

At first glance, it may seem that students with a sufficient level of formation of lexical and grammatical skills and speech skills should not have any difficulties with composing writing tasks in a foreign language. However, in the field of processing writing tasks to FLs, students face similar difficulties in their native language.

These difficulties include:

- 1) Lack of vocabulary
- 2) Lack of Grammatical Knowledge
- 3) Lack of Motivation
- 4) Learning Environment

As a teacher regarding:

- 1) Motivation
- 2) Use of technology
- 3) Class room management and
- 4) Different learning styles of the students.

Being a teacher it is important to discuss the objectives of writing skill and let the students know that their script will speak in their absence. The main reason for teaching writing is to help the students express their thoughts into words. This process usually starts from:

When we talk about writing is necessary to remember that there are three inseparable aspects when teaching it:

- Writing as a channel of a FL is the use of it alongside listening, speaking and reading in the process of learning important elements of the language;
- Writing as a goal of a FL learning, is the development of writing skills to fulfill such purposes as: note-taking, summarizing, narrating, reporting for various real-life situations;
- Writing with cohesion, is the employment of various linguistic means by which the parts of a written text are related to one another, with continuity and organization.

Recognizing the extremely important role of written communication by e-mail in the aspect of the formation of intercultural and FL communicative competence, we must take into account that the teacher selects the content of the learning process of the FL and searches for the most effective ways to implement the appropriate methodology for the development and improvement of productive written speech.

The method of teaching FL productive speech presented by A.S. Kobysheva, aimed at creating your own text of a business letter in the foreign language, seems to us the most complete. It includes four stages:

- 1) theoretical stage (pre-text work: identifying and preventing problems that may arise in the course of creating a business letter on a foreign language, planning the content of a written message);
- 2) incentive-motivational and analytical-research (working with a sample text, teaching the implementation of the idea of a written statement: teaching the structuring of a written message and mastering the composition of the text);

- 3) the implementing stage (creating your own text);
- 4) the stage of control and self-control (post-text work: editing a written business letter) [Kobysheva 2009].

Language (training, preparatory, motivational) exercises involve mastering the language material and preparing for operations related to expressing thoughts in writing, as well as overcoming grammatical, lexical and lexical-grammatical difficulties. The main types of language exercises include imitative, substitutional, transformational. It can also be tasks aimed at translation, selection, construction, combination, reduction, expansion, etc. The basis of writing and speech exercises is the phased formation and development of language and speech-thinking skills and abilities. These include all types of tasks that teach to formulate a thought in accordance with a written style, the transfer of semantic information in writing, forecasting, analysis and interpretation of the text. They provide students with a speech strategy and tactics of written business communication, actualize the relationship of communication participants, develop speech activity, contribute to the structural diversity of statements, expand knowledge and horizons, instill a general culture and form an intellectual readiness to independently create a written work of speech and exercise control over their activities. The main types of writing and speech exercises in the classroom with non-linguistic students: question-and-answer, situational, reproductive, descriptive, translation.

Conclusion

Modern Internet technologies have significantly expanded both interpersonal and professionally significant contacts, and their active introduction into the educational process allows you to move to a qualitatively new level in teaching and learning

FLs. Due to its linguistic and extralinguistic features, Internet discourse is becoming an effective means of forming a productive foreign written speech among students of non-linguistic specialties. Today it becomes obvious that creative tasks, like the creation of written speech works, characteristic only of the global information environment, have a huge teaching and creative development potential: they help to form and improve the skills of producing FL written statements, have a positive emotional impact on students, motivate to study FL... In addition to studying the rules of writing in FL, you can instill a culture of writing, expand and deepen the socio-cultural and linguistic and regional components, develop the ability to use writing in different situations of communication in the field of professional and personal interests. In conclusion,

we note that today the teacher is responsible for creating an integral system of exercises aimed both at the gradual consolidation and improvement of the lexical and grammatical aspects of speech, and at the purposeful formation of the communicative skills of productive writing at all levels of FL proficiency. In our opinion, the integration of a large number of various written assignments into the learning process of FLs contributes to the development and development of skills for effective written Internet communication, as well as their application in business correspondence and professional communication using e-mails. It will be quite reasonable to say that productive written assignments filled with "professional meaning" can be recommended for use both during classroom studies in FL and as homework.

REFERENCES

1. Ahrenova N. A. Internet-discourse as hypertext. Public.: MGOU, 2016. № 3. pp. 1-12.
2. Vinogradova T. Ju. Specifics of learning on the Internet// Russian and Comparative Philology: Linguacultural aspect. Kazan', 2004. Pp. 63-67.
3. Vygotskij L. S. Collected works: in 6 t. / Public.: V. V. Davydova. M.: Pedagogy, 1982. T. 2. Problems of learning psychology. p.504.
4. Golev N. D. Written communication of the modern times: The main vectors of development// Bulletin of Tomsk state University. Philology. 2012. № 2 (18). pp. 5-17.
5. Kapanadze L. A. Structure and trends in the development of electronic genres // life of the language: for the 80-anniversary of M. V. Panova / compiled by L. A. Kapanadze ; executive editor S. M. Kuz'mina. M., 2001. pp. 112-129.
6. Kobysheva A. S. Methods of teaching written speech as a component of the intercultural competence of a linguist-teacher: author's thesis ... .. cand. ped. science. Stavropol', 2009. p.24.
7. Mil'rud R. P. Methods of teaching foreign language written speech // foreign languages at school. 1997. № 2. pp. 5-11.
8. Prokofeva A. V. Development of the Internet space discourse at the present stage and features of its language organization // Bulletin of the Moscow state regional University. Series "Linguistics". 2017. № 5. pp. 85-96. DOI: 10.18384/2310-712X-2017-5-85-96.
9. Rubinshtejn S. L. Fundamentals of General psychology. 2nd public.: Piter, 2002. p.720. (Series «Master psychology»).
10. Samaricheva A. I. English-language influence or German computer discourse // language, communication and social environment: inter-University.SB. scien. teor. /be edit. A. A. Kretova. Voronezh: Publish: VGTU, 2001. 1. pp. 71-74.
11. Ushakov A. A. Internet-discourse as special type of speech // Bulletin of the Adyghe state University. Series 2: Philology and art history. 2010. № 4. pp. 170-174.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

УДК 327.8

АБИЛЬДАШОВА А.Ж.*

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
Министерства образования и науки Республики Казахстан,
Алматы, Казахстан
(E-mail: anara.abildashova@mail.ru)

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ЯПОНИИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ

Аннотация. Рассматривается развитие внешней политики Японии по отношению к Казахстану, с периода обретения его независимости. Отношения стран укрепляются благодаря диалогу «Центральная Азия плюс Япония». Развитие взаимного сотрудничества усиливается на основе деловой интеграции в различных областях международных отношений.

Ключевые слова: Казахстан, Япония, внешняя политика, сотрудничество, соглашение.

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ЖАПОНИЯНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ: ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аннотация. Тәуелсіздік алған кезден бастап Жапонияның Қазақстанға қатысты сыртқы саясатының дамуы қарастырылады. «Орталық Азия плюс Жапония» диалогы арқасында елдер арасындағы қатынастар нығайды. Өзара ынтымақтастықтың дамуы халықаралық қатынастардың әр-түрлі салаларындағы іскерлік интеграция негізінде күшейтіледі.

Түйіндемe сөздер: Қазақстан, Жапония, сыртқы саясат, ынтымақтастық, келісім.

JAPAN'S FOREIGN POLICY IN KAZAKHSTAN: HISTORICAL FORMATION

Abstract. The development of Japan's foreign policy towards Kazakhstan, since the period of its independence, is considered. The relations between the countries are strengthened thanks to the dialogue "Central Asia plus Japan". The development of cooperation is enhanced through the integration of the business in various fields of international relations.

Key words: Kazakhstan, Japan, foreign policy, cooperation, agreement.

Уже прошло почти 30 лет, с тех пор как Япония и Казахстан установили дипломатические отношения. Стоит отметить, что Япония на протяжении многих лет была одним из основных доноров для Казахстана, занимая, по состоянию на 2020 год, 11 место [1].

С тех пор, как Первый Президент Казахстана, Нурсултан Назарбаев, вступил в должность, 1 декабря 1991 года, он стремился построить хорошо сбалансированные отношения с другими странами. А также подчеркивал важность налаживания дипломатических отношений с Япо-

нией [2, с. 183].

Япония объявила о дипломатическом признании суверенного Казахстана 28 декабря 1991 г. 26 января следующего года, было установлено дипломатическое сотрудничество между странами. В мае 1992 г. заместитель премьер-министра и министр иностранных дел Японии М. Ватанабэ прибыл в Алматы для проведения встречи с руководством страны [2, с. 184]. А уже 20 января, 1993 года, в Алматы было открыто посольство Японии, которое после, в 2005 году переехало в Астану [3].

В течение двух десятилетий партнерство между Казахстаном и Японией начала прогрессировать, а в 1997 году была описана подробная концепция дипломатии «Шелкового пути» политики Японии касательно стран Центральной Азии. Казахстанско-японские отношения в начале 1990-х годов были непростыми и столкнулись с некоторыми трудностями. Однако в 1994 и 1999 годах Нурсултан Назарбаев посетил столицу Японии, Токио, где была заключена «Совместная декларация о дружбе, партнерстве и сотрудничестве». Во время встречи также были подписаны и другие документы, экономической и культурной сферы [4].

Несмотря на некоторые трудности и проблемы 1990-х годов, в казахстанско-японских отношениях произошел позитивный сдвиг в сторону расширения отношений в различных областях, включая энергетику, транспортно-коммуникационные связи и экономическое партнерство. С начала 1997 года, Япония, в рамках Официальной помощи развития оказывает поддержку по программе Грантовой помощи по проектам человеческой безопасности, под названием «Корни травы» или «Кусаноне» [5].

Согласно данной программе, Япония, предоставляла грант, в размере до 85.000\$, на конкурсной основе, для простых слоев населения, на социальные проекты по обеспечению безопасности населения [6]. К данной категории относятся сферы: здравоохранение, образования, экологии, общественного благополучия и т.д. Данный грант предоставлялся для некоммерческих организации, местных НПО, образовательных учреждения, медицинских учреждения и т.д. По правилам программы, организация должна была действовать более 2 лет. На 2018 год, данную помощь смогли получить 92 проекта [7].

В конце 2000х годов Казахстан благодаря благоприятным условиям экономических показателей и становлению более дружелюбному к бизнесу среде, привело к росту интереса японских компаний к стране [8].

В 2004 году по политической инициативе со стороны Японии, в Астане было организовано и подписано сотрудничество «Центральная Азия плюс Япония». Целью этого диалога, является укрепление двусторонних отношений между странами Центральной Азии и Японии. Для Японии страны Центральной Азии богаты природными ресурсами, такими как нефть, природный газ и золото [9].

В соответствии с «Синей книгой Дипломатии», Япония поддерживает свободное развитие стран Центральной Азии и продвигает дипломатию, которая направлена на содействие миру и стабильности в регионе, исходя из убеждения, что странам региона необходимо совместно решать общие проблемы. Три столпа дипломатии Японии в Центральной Азии это:

- 1) неуклонное укрепление двусторонних отношений
- 2) стимулирование межрегионального сотрудничества и вклад в решение общих проблем региона
- 3) сотрудничество на мировом уровне [10].

Во время визита министра экономики, торговли и промышленности Японии А. Амари 30 апреля 2007 года в Астану, вместе с премьер-министром К. Масимовым, было подписано «Совместное заявление об укреплении стратегического партнерства в области мирного использования атомной энергии». Стороны также заключили ряд соглашений об увеличении экспорта урана из Казахстана в Японию, кроме этого о начале сотрудничества в области реакторных технологий, производства ядерного топлива и природного урана. В ходе визита Премьер-министра Д. Коидзуми в Казахстан в августе 2007 года с Первым президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым, подписал «Совместное заявление о дальнейшем развитии дружбы, партнерства и сотрудничества между Казахстаном и Японией». Кроме того, Нурсултан Назарбаев и Премьер-министр Японии подписали Меморандум о взаимопонимании по развитию сотрудничества в мирном использовании природных ресурсов и атомной энергии. На тот период двустороннее экономическое сотрудничество между Казахстаном и Японией включало в себя сферу промышленных технологий и атомной энергии, экспорт природного урана, производство ядерного топлива, обмен технологиями в области строительства реакторов и обучение персонала. Японский бизнес занимался перевозкой, энергетикой, производством, торговлей, обеспечением и добычей полезных ископаемых [11].

Содействие Японии в преодолении последствий ядерных испытаний в Семипалатинском регионе, а также в сохранении Аральского моря и ликвидации последствий экологической катастрофы, имеющей большое значение для стран Центральной Азии. В сентябре 1999 г. в Японии прошла Международная конференция по Семипалатинску. Форум позволил Казахстану получить дополнительную помощь в реабилитации пострадавших людей и территорий, загрязненных радиацией. А уже в 2006 году Казахстан вместе с другими странами Центральной Азии, был подписан «Семипалатинский договор о свободной зоне в Центральной Азии». Это стало одним из основных моментов в укреплении региональной безопасности [12].

В ноябре 2008 года экс-президент Казахстана Н. Назарбаев совершил свой третий визит в Токио и встретился с премьер-министром Японии, Я. Фукуда. В рамках визита были подписаны Меморандум к проекту конвенции между Республикой Казахстан и Японией об устранении двойного налогообложения и устранении не-

соблюдения от уплаты налогов на прибыль, Меморандум о взаимном сотрудничестве в области развития торговли и инвестиций [13]. В марте 2010 года государственный секретарь - министр иностранных дел Республики Казахстан К. Саудабаев посетил Токио и встретился с премьер-министром Ю. Хатоямой и министром экономики, торговли и промышленности М. Наосима. Энергетическое партнерство является основой экономических отношений между двумя странами, и ядерная энергия играет все более важную роль. Национальная атомная энергетическая компания в Казахстане "Казатомпром" и одна из крупнейших компаний "Sumitomo Corporation" в Японии, подписали соглашение о создании совместного предприятия Summit Atom Rare Earth Company (SARECO). Совместный проект, который предусматривает создание горно-обогатительного комплекса по добыче и переработке редкоземельных металлов, в основном из месторождений полезных ископаемых в Восточном Казахстане [14].

Также японская сторона финансирует строительство автомагистрали в Южном Казахстане, которая будет служить частью международного транспортного коридора, развиваемого в рамках Центрально-азиатского регионального экономического сотрудничества. Завершение работ запланировано на 2022 год [15].

Японская политика в Центральной Азии получила новый импульс в 2015 году, премьер-министр Японии, Синдзо Абэ, посетил Казахстан, и страна получила финансирование на сумму 1 млрд. 200 млн. долларов [16]. При участии японских инвесторов реализовано множество проектов в области химии, машиностроения, инфраструктуры, сельского хозяйства, добычи полезных ископаемых. Завод по производству готовой продукции, стоимостью 50 миллионов долларов, был открыт японской компанией «Mareven Food» в Алматинской области и реализованный при поддержке АО «Kazakh Invest». Завод позволил создать около 600 рабочих мест и поставляет продукцию не только в Казахстан, но и в страны ЕАЭС, Китай, Узбекистан и Монголию. Также в Казахстане был открыт завод компании «Tokio Rope», которая является мировым лидером по производству стальных канатов. Она запустила в Алматы завод по производству систем инженерной защиты мощностью более 17 тысяч тонн стальных изделий в год. Для поставки товаров не только на территории Казахстана, но и в страны СНГ. «Cokey Systems» японская компания, сфера деятельности которой включает оптовую торговлю рецептурными лекарствами, патентованными лекарствами и туалетными принадлежностями, совместно с акиматом Жамбылской области, открыли завод по переработке корня солодки, для последующей продажи в соседних странах. Корень солодки, содержащий глицер-

ризиновую кислоту, используется в качестве пищевого подсластителя и в лекарствах. Японская транспортная компания NYK Group запустила логистический терминал для обработки автомобилей в Алматы, основной деятельностью которого является терминальная обработка автомобилей и транспортировка к дилерам. Инвесторы достраивают аналогичный терминал в Нур-Султане. Представители компании АО «Kazakh Invest» сообщили, что на проведенной встрече с японской компанией Toyota Tsusho Co., Ltd обсуждались вопросы партнерства в агропромышленном комплексе и возможность будущего планирования экспорта в Японию. Они также были заинтересованы в импорте гречки из Казахстана, популярного ингредиента для приготовления японской лапши. Представитель АО «Kazakh Invest» сообщил инвесторам японской компании «JOGMEC» о проектах в области производства редких металлов, таких как никель и кобальт. Кроме того, были обсуждены проекты касательно добычи урана и вольфрама. Также японская компания «Sojitz Corporation», которая осуществляет деятельность в области покупки, продажи, импорта и экспорта товаров, производством продукции, предоставлением услуг в различных областях, а также планированием и координацией проектов в Японии и за рубежом, выразили намерение реализовать проект по производству железнодорожных контейнеров, шпал и созданию логистического центра в Казахстане. Также их интересовали агро и пищевая промышленность, нефтехимия, IT [17].

Начиная с конца 2019 года, по всему миру начал распространяться вирус COVID-19, который охватил 216 стран мира. Казахстан не стал исключением. 14 мая 2020 года Япония поставила в Казахстан более 12 000 таблеток при лечении коронавируса, ПЦР-тесты и медицинские принадлежности в качестве гуманитарной помощи [18].

Сегодня Япония является одним из крупнейших помощников Казахстана в структурных реформах, и японские инвестиции в различные аспекты экономики региона и транспортных коммуникаций составляют несколько миллиардов. В Казахстане работают более 70 предприятий с участием японского капитала, которые заняты в таких сферах как нефть и газ, металлургия, финансы, горнорудная промышленность, оптовая продажа автомобилей и логистика [19]. В Казахстанско-Японских отношениях есть несколько областей, представляющих особый интерес для Японии, включая сотрудничество в области образования, экономическое развитие региона, политические реформы, а также энергетические ресурсы. Приоритетом внешней политики Республики Казахстан является создание хороших внешнеполитических условий для быстрой экономической, социальной и политической

модернизации. И в отношениях с Японией, для Казахстана, интерес представляют высокие технологии, экономическое развитие с большим вкладом в науку и образование, а также культура труда. Казахстан импортирует из Японии автомобили и оборудование, а также товары массового потребления (электронную домашнюю технику, телевизоры, транзисторы и др.). За короткий

исторический период, отношения между двумя странами повысились до уровня расширенного стратегического сотрудничества. Основные товары экспорта в Японию из Казахстана: топливо, минеральное сырье, продукция химической промышленности, черной и цветной металлургии, строительные материалы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Япония заняла 11-е место в списке стран-инвесторов в Казахстан с объемом инвестиций 7,3 млрд. долларов США [Электр. ресурс] Режим доступа: —URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tokyo/press/news/details/yaponiya-zanyala-11-e-mesto-v-spiske-stran-investorov-v-kazahstan-s-obemom-investitsiy-73-mlrd-dollarov-ssha?lang=ru> (дата обращения: 24.10.2020).
2. Внешняя политика Республики Казахстан: Учебник /Под общ. ред. К. И. Байзаковой. - Алматы: Казак университет, 2006. - 302 с.
3. Двусторонние отношения между Японией и Республикой Казахстан [Электр. ресурс] Режим доступа: —URL: <https://www.kz.emb-japan.go.jp/relations/index.htm> (дата обращения: 24.10.2020).
4. Казахстан-Япония: грани взаимовыгодного сотрудничества [Электр. ресурс] Режим доступа: —URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30187334#pos=42;-2
5. Корни травы/Kusanone, программа безвозмездной помощи социальным проектам по обеспечению человеческой безопасности [Электронный ресурс] /. – Режим доступа // URL: <https://www.kz.emb-japan.go.jp/files/000559386.pdf> (дата обращения: 24.10.2020). (презентация)
6. Корни травы/Kusanone, программа безвозмездной помощи социальным проектам по обеспечению человеческой безопасности [Электронный ресурс] /. – Режим доступа // URL: https://www.kz.emb-japan.go.jp/kusanone/Guideline_rus%20_2020.pdf
7. Грантовая помощь для проектов «Корни Травы» [Электронный ресурс] /.-Режим доступа // URL: <https://www.kz.emb-japan.go.jp/files/000396836.pdf>
8. Murashkin N., "Japan and Central Asia: Do Diplomacy and Business Go Hand-in-Hand?", Études de l'Ifri, Ifri, April 2019. [Электр. ресурс] Режим доступа: URL: https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/murashkin_japan_central_asia_diplomacy_2019.pdf
9. Statement "Central Asia + Japan" Dialogue/Foreign Ministers' Meeting —Relations between Japan and Central Asia as They Enter a New Era [Электр. ресурс] Режим доступа: URL: <https://www.mofa.go.jp/region/europe/dialogue/joint0408.pdf>
10. Diplomatic Bluebook (2015) Japan's Foreign Policy in Major Diplomatic Fields. Minister for Foreign Affairs of Japan. [Электр. ресурс] Режим доступа: URL: <https://www.mofa.go.jp/policy/other/bluebook/2015/html/index.html>
11. Ким Е.В, Конопьянова Любовь Оскаровна Сотрудничество Центральной Азии и Японии // Вестник ЗабГУ. 2018. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotrudnichestvo-tsentralnoy-azii-i-yaponii> (дата обращения: 01.11.2020).
12. Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии утв. 5 января 2009 года № 120-IV
13. Convention between the Republic of Kazakhstan and Japan for the avoidance of double taxation and the prevention of fiscal evasion with respect to taxes on income [Электр. ресурс] Режим доступа: —URL: <https://www.mofa.go.jp/region/europe/kazakhstan/convention0812.pdf>
14. "Казатомпром" и японская Sumitomo учредили совместное предприятие [Электронный ресурс] /. –Режим доступа: URL: <https://tengrinews.kz/news/kazatomprom-yaponskaya-sumitomo-uchredili-sovmestnoe-44522/>
15. Дорога Север-Юг: Абылгазиев лично проинспектировал ход строительства [Электронный ресурс] /.- Режим доступа: URL: <https://elgezit.kg/2019/05/26/doroga-sever-yug-abylgaziev-proinspektiroval-hod-stroitelstva/> (дата обращения: 17.10.2020)
16. Казахстан и Япония продвигают 10 совместных проектов на 700 млн долларов // Informburo [Электр. ресурс] Режим доступа: URL: <https://informburo.kz/novosti/kazahstan-i-yaponiya-prodvigayut-10-sovmestnyh-proektov-na-700-mln-dollarov-14909.html> (дата обращения: 24.10.2020).
17. Japan bring sinquality to Kazakhstan // Strategy of Kazakhstan 2050 [Электр. ресурс] Режим доступа: URL: <https://strategy2050.kz/en/news/53278/> (дата обращения: 25.10.2020).
18. Гуманитарная помощь Правительства Японии доставлена в Казахстан [Электронный ресурс] /.- Режим доступа: URL <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/63126?lang=ru> (дата обращения: 17.10.2020)
19. Казахстан обсудил перспективы сотрудничества с Японией и Афганистаном [Электронный ресурс] /.- Режим доступа: URL: https://forbes.kz/news/2019/05/20/newsid_199545 (дата обращения: 17.10.2020)

Сведения об авторах:

Абильдашова А.Ж. - магистрант, 2 курс, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан, Алматы, Казахстан, E-mail: anara.abildashova@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Абильдашова А.Ж. - магистрант, 2 курс, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, E-mail: anara.abildashova@mail.ru

Information about the authors:

Abildashova A.Zh. - Master's student, 2nd year, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan, E-mail: anara.abildashova@mail.ru

Abramova G.I.¹

Zhartay A.B.²

¹²South-Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

THE THEME OF ROMANTICISM IN THE POETIC HERITAGE OF GEORGE GORDON BYRON AND THE POETS OF THE LAKE SCHOOL AS A CHARACTERISTIC FEATURE OF THE ISLAND MENTALITY

Abstract. The article describes the formation of romanticism in English literature from 1807 to 1824. The author explores the development of romanticism and divides it into two stages. At the first stage, she spoke about the "Lake School" poets who made a significant contribution to the formation of romanticism in 1800-1812. In the second stage, along with the introduction of new genres and new topics to literature, the outstanding English poet D.G. Byron, who laid the Foundation for the romantic movement and gave rise to unique genre-lyric-epic poems, was widely discussed. The author not only mentions the poetic side of D.G. Byron, but also delves into his fighting side. The article says that Byron visited countries that fought for freedom and inspired them with his songs. The author also analyzes the poet's works and lyrical poems, which are called "oriental poems", and tried to express his opinion.

Key words: romanticism, English literature, world literature, lake school, poets, poems, lyricism, ambitious romantics, character, lyric-epic poem, manuscript.

ДЖОРДЖ ГОРДОН БАЙРОН МЕН КӨЛ МЕКТЕБІНІҢ АҚЫНДАРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ МҰРАСЫНДАҒЫ РОМАНТИЗМ ТАҚЫРЫБЫ АРАЛ МЕНТАЛИТЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ РЕТІНДЕ

Аннотация. Бұл мақалада 1807-1824 жылдар аралығында ағылшын әдебиетіндегі романтизм ағымының қалыптасуы туралы жазылған. Автор романтизм ағымының дамуын зерттей келе екі кезеңге бөліп қарастырған. Бірінші кезеңде 1800-1812 ж. аралығындағы романтизмнің қалыптасуына үлкен үлесін қосқан «Көлдік мектебі» ақындары туралы баяндаса, екінші кезеңде әдебиетке жаңа жанрлар, тың тақырыптар енгізумен қатар, ерекше жанр-лиро-эпикалық поэмаларды өмірге әкелген, романтизм ағымының негізін қалаушы ағылшынның көрнекті ақыны Д.Г. Байрон туралы кеңінен тоқталған. Автор Д.Г. Байронның ақындық қырын ғана көрсетумен шектелмей, оның күрескерлік қырларына да тереңірек үңілген. Мақалада Байронның азаттық үшін күресіп жатқан елдерде болып, оларға өз отты жырларымен дем бергені айтылады. Автор сонымен қатар ақынның «шығыстық поэмалары» аталған туындылары мен лирикалық өлеңдеріне де талдау жүргізіп, өз ой-пікірін беруге тырысқан.

Түйіндемесөздер: романтизм, ағылшын әдебиеті, әлем әдебиеті, көл мектебі, ақындар, өлеңдер, лирика, өршіл романтикалар, кейіпкер, лиро-эпостық поэма, қолжазба.

ТЕМА РОМАНТИЗМА В ПОЭТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ДЖОРДЖА ГОРДОНА БАЙРОНА И ПОЭТОВ ОЗЕРНОЙ ШКОЛЫ КАК ХАРАКТЕРНАЯ ЧЕРТА ОСТРОВНОГО МЕНТАЛИТЕТА

Аннотация. В статье рассказывается о становлении романтизма в английской литературе с 1807 по 1824 год. Автор исследует развитие романтизма, разделив его на два этапа. На первом этапе автор рассказывает о поэтах «Lake School», которые внесли значительный вклад в формирование романтизма в 1800-1812 годах. На втором этапе, наряду с введением в литературу новых жанров и

новых тем, широко обсуждается о выдающемся английском поэте Д.Г. Байроне, положивший основу романтического движения и породивший уникальные жанрово-лирико-эпические поэмы. Автор не только упоминает поэтическую сторону Д.Г. Байрона, но и углубляется в его боевую сторону. В статье рассказывается, что Байрон посещал страны, которые боролись за свободу, и вдохновлял их своими песнями. Автор также анализирует произведения поэта и лирические стихи, которые называют «oriental poems», и пытался выразить свое мнение.

Ключевые слова: романтизм, английская литература, мировая литература, озерная школа, поэты, стихотворения, лиризм, амбициозные романтики, персонаж, лирико-эпическая поэма, рукопись.

Romanticism was formed in England earlier than in other European countries. The approximate time of entry of this current into English literature coincides with 1790-1800. This period was the time when industrial changes were taking place in England, which was called the "Industrial Revolution". This phenomenon contributed to an increase in the pace of production in some cities, on the other hand, mass poverty in the countryside, famine, as well as increased prostitution crimes, forced the release of peasants who could not stand hard living and poverty. It is precisely such troubles and social inequalities that have taken place in the country, crime - filled events, that have contributed to the transition of the former classicism direction in English literature to a new direction-romanticism.

Speaking of romanticism in English literature, it is impossible not to mention the "Lake School", founded in 1800 by William Wordsworth and Samuel Taylor Coleridge. The name of the school Lake is probably due to the connection of the life and work of these three poets with the attractiveness of the north of England, the most picturesque lakes. Here, for the first time, representatives of this Lake School began to openly criticize the direction of classicism in their work and move to the direction of romanticism, which sincerely describes life. In their works, the Lake poets not only described the main historical events and famous personalities, but also included in their poem the life and hard life of ordinary people, workers and peasants. For example, Wordsworth's works often depicted the hard life of vagabonds and beggars, reflecting the degradation of the village and the degradation of the population at that time. He excellently reflected the pathetic fate of society and people of that period in his poems "Alice fell or Poverty", "The Sailor's mother", "The Old Cumberland Beggar", "Poor Susan", etc.

Wordsworth's lyricism of nature was especially noteworthy at that time. In his works, he tried to bring closer the mysterious nature and the owner of the mind, expressing the beauty of nature, its beautiful colors and fragrances in a song full of tender feelings. Reading his poems "To The Cuckoo", "My Heart Leaps Up", "The Haunted Tree", etc., which describe the beautiful views of the lake region, the soul not only grows in love with nature, but also freely communicates with it.

Thus, Wordsworth, Coleridge, Southey, Rogers, Blake, Moore, and Chatterton, the pioneers of

Romanticism in English literature, welcomed the new direction, sang songs inspired by their homeland and sang about current issues of society.

The new direction of romanticism in general brought a new theme, new characters to literature, enriched the art of the word with its originality. It expanded the thematic and ideological range of civic lyrics and gave rise to advanced examples of romantic poetry. The characters of the works, born in the direction of romanticism, were portrayed mainly as strong, energetic, honorable people who fought tirelessly for a good life, happiness, and freedom. Their special qualities and heroic deeds were also highly praised and praised. However, along with its advantages, romanticism also had its weaknesses. While a group of Western romantics was looking for a better life, a narrative life in the future, another group longed for the past and promoted a return to medieval life in their works. The direction followed by the first group was called progressive or revolutionary romanticism, while the direction of the later group was called radical romanticism. While progressive romantics focus on good-natured people whose dreams are higher than others, radical romantics have refused to support such an educational idea and even tried to deny its role in society. In their works, which looked to the future with skepticism and longed for the past, pessimistic motives such as frustration with life and obedience to destiny were widely allowed. Among the natives, who were called Islanders at that time, the rulers and the rich hated the progressive romantics and tried to drive them out of the country, while the poor and ambitious romantics gained strength from the works of dreamy, ambitious romantics and increased their hopes for the future.

However, in the 1820s, after the death of the previous wave of romantics, English Romanticism collapsed and gradually lost its current quality once and for all, giving way to other literary trends.

The first stage of English Romanticism is defined by the representatives of the "Lake School", founded in 1800 by William Wordsworth and Samuel Coleridge, the second stage is closely connected with the work of Byron, Shelley, Scott, Keats, which began in 1812. In addition to introducing new genres and new themes to literature, they also brought to life a unique genre-lyric-epic poems and historical novels. V.G. Belinsky, a prominent Russian critic, noted this: "the poems and small poems of Byron, the works of Moore, Wordsworth, Southey, Colridge

and others are a rich treasure trove of lyrical poetry" [6, p. 79].

As the main theme of my article, I decided to focus on George Gordon Byron, a famous English poet who became one of the highest peaks of World Poetry, a person who greatly contributed to the development of ambitious romanticism among Western European poets and writers.

George Noel Gordon Byron was born on January 22, 1788, in a large aristocratic family in London. From an early age, he was obsessed with justice, he resisted evil and injustice in his homeland. Although he came from an aristocratic background and had the status of a "lord", he could not get along with his environment and traveled to countries that were fighting for freedom. From 1809 to the end of his life he visited Spain, Switzerland, Italy, Albania, and Greece and responded to their political and social struggles with his songs. In 1816, under the persecution of English arbitrators, he left his homeland permanently, and soon moved to Venice, Italy.

In April 1819, Byron became a member of an underground political organization of carobians fighting for the freedom of Italy. He spared no effort to fight the carobians, and his house in Ravenn became a secret arsenal and a rebel headquarters. The ambitious poet did not stop there, but dedicated his fiery songs to the victory of the Neopolitan revolutionaries who overthrew their kings. However, the uprising ended in defeat and he was forced to flee the country. He went to Greece, took part in the liberation struggle of the Greek people and called the people to revolt:

SONS of the Greeks, arise!
The glorious hour's gone forth,
And, worthy of such ties,
Display who gave us birth.
Sons of Greeks! let us go
In arms against the foe,
Till their hated blood shall flow
In a river past our feet [2, p. 532].

He spent his own money and formed a military unit. He died of a fever on April 19, 1824, while leading the detachment.

The ancient country of Hellas respected the talented and ardent poet so much that he canceled the Easter holidays, closed restaurants, shops for three days, and spent twenty days in mourning. The state flag is lowered and thirty-seven gun shots are fired in Athens. Ships that are about to embark on a journey lower their sails, turn off the lights, and tie a mourning flag. The death of the ambitious poet is deeply saddened not only by Greece, but also by the entire literary community of the world. According to fate, the body of the poet, who died in a foreign country, was brought to his homeland and buried in a church.

Although George Noel Gordon Byron lived only 36 years, he accomplished what others could not do in a hundred or even two hundred years. In the end, he "brought the spirit of freedom to poetry", which left an immortal legacy [1, p. 268]. The ambitious poet has been called a "Ruler of thought" by all the leading poets of Europe and has set an example in the development of his work.

Byron's work can be divided into two stages. In 1807-1816 the poet's works were written in the direction of classicism, and in 1817-1824 he proved himself as a mature poet-romantic.

In the first poem "Hours of idleness", published in 1807, the imitation of the young poet is more noticeable, and in the epic "Childe Harold's Pilgrimage", published in 1812, his original creative personality and unique artistic techniques are fully reflected. In his epic, The Lake Poet reveals the modern face of the whole of new Europe, telling the story of the main character Childe Harold. Through the observation of the hero of the work over the ship, he skillfully depicts the life and way of life of different countries with purely romantic thoughts, touching and artistic words. This lyric-epic poem deeply influenced not only English readers, but also the advanced thinking community of all of Europe and made the poet's name known to the world. "Byron's romantic motives had a strong influence not only on Russians, but also on world literature" [1. p.269].

Although the plight of the black people, oppressed by internal and external forces in 1811-1812, affected Byron and caused a spiritual crisis, the ambitious poet did not stop singing. His works of this period were called "Oriental Poems". This group of poems, written in 1813-1816, includes 6 works: *The Gyaur* (1813); *The Bride of Abydos* (1813); *Le Corsaire* (1814), *Lara* (1814), "The Siege of Corinth", "Parizina".

No matter what work we take from Byron's "Oriental Poems" the main characters were often portrayed as people with a special fate, who do not struggle in difficulties, who crave life. In the words of Belinsky: "They are real people, fighting citizens who are hostile to the entire public environment, who always believe only in themselves." However, when it comes to feelings of love, these irresistible romantic characters are helpless and easily fall victim to unrequited love. For example, the poem "Gyaur" tells about the love between Gyaur and Leila, who truly love each other, and in the end, Leila is killed by a jealous, evil husband Hassan, who was hunted down, and in the poem "Corsair" the main character, a pirate leader, a brave and cruel Corsair who fell in love with Medora, also wears Gyaur's shroud and becomes a prisoner of unrequited love.

Also, the ambitious poet is full of lofty humanism: "Imitated from Catullus", "Lines written in an *album* at Malta", "Athenian girl", "To Thyrsa", "The First Kiss of Love", "Divorce", "I Saw Thee

Weep" and others. The idea of freedom in the new society was widely sung in his lyrical poems.

In 1815, Byron's collection of lyrical poems "Hebrew melodies" was published. This collection, consisting of more than twenty works, was appreciated as the pinnacle of Byron's lyrics, which made the poet more famous than ever.

In the collection "Hebrew melodies" the author forms his own world of love feelings and glorification of beauty:

*Light be the turf of thy tomb!
May its verdure like emeralds be!
There should not be shadow of gloom,
In ought that reminds us of thee* [3, p. 474].

Prominent critic Belinsky linked the peculiarities of the poet's poetry with his personality. "In Byron's poetry, the first thing that strikes you is the height of the poet's personality, his sharpness and depth of thought"[6, p.119]. I think it would be useful to quote from the poet's wonderful poem "Thou art happy".

*I saw thee gaze upon my face,
Yet meet with no confusion there:
One only feeling could'st thou trace;
The sullen calmness of despair.
My foolish heart, be still, or break.
Away! away! my early dream
Remembrance never must awake:
Oh! where is Lethe's fabled stream?* [2, p. 491].

While living in Geneva, Switzerland, in 1816, Byron visited the Fortress of Chile, where Francois de Bonivar (1493-1570), a patriot of Geneva who suffered for the republic in the 16th century. Bonivar's heroic deeds inspired the poet to write the famous poem "The Prisoner of Chilon". Its plot is based on the life of Bonivar, the national hero of Switzerland, who became famous for his heroism in the struggle for freedom against the army of Charles X Savoy.

In 1817, he wrote the famous philosophical dramatic poem "Manfred". The work, being the most disappointing of Byron's dramatic poems, aroused great interest among thoughtful readers. It is often said that Balzac, who was not far from Byron, read this wonderful work and wept in despair, saying, "Wow, if I could write a great work like Manfred, I would die without regrets."

In the 30s of the XIX century, the shock of Byron's poetry reached the Russian territory, and Mikhail Lermontov turned to translating his poems.

Unfortunately, he passed away early and managed to translate only three of Byron's poems. We know that one of such wonderful works translated by Lermontov - the poem "My soul is dark", full of sorrow and tears, grief and nostalgia, was also spoken by the poet Abai in Kazakh language, which

became a link between Kazakh readers and Byron. Thus, the delicate and great poems of the ambitious poet attracted the attention of Kazakh poets, and thanks to their works, Kazakh readers began to get acquainted with the works of Byron.

In the 1930s, excerpts from "Childe Harold" and "The Prisoner of Chilon" were translated into Kazakh and published in newspapers and magazines. In 1960, Byron published a one-volume collection of selected works.

Thus, Byron's wonderful lyrical poems and famous poems "Childe Harold's Pilgrimage", "Mazepa", "Bronze Age", "The Prisoner of Chilon", "The Curse of Minerva" and Eastern Poems - "The Blue sea", "Gyaur", "Abydos Bride" - became a spiritual treasure in the hearts of Kazakh schoolchildren.

It is clear that any soul who seeks to study Byron's work will first of all focus on his unique poetic aspect and bright poems and epics. He's right, too. After all, the poet left a significant mark in the world literature with his poems written in a romantic tone. There is no doubt that Byron, who influenced the work of the German national poet Goethe, the outstanding Russian poets Pushkin and Lermontov with his unique poetry, is a real poet!

However, we should not forget that there is another aspect of the poet that many researchers do not delve into. Thoughtful and nutritious proverbs and memoirs burned in the form of manuscripts without seeing the printed page. Reading Byron's proverbs translated into Kazakh, which are often seen in various publications, it is clear that he was not only poetic, but also deeply rooted man in philosophy:

"The great art of life is sensation, to feel that we exist, even in pain"

"Friendship is Love without his wings!"

"We are all selfish and I no more trust myself than others with a good motive"

"Self-love forever creeps out, like a snake, to sting anything which happens to stumble upon it" and so on.

In the last five years of his life (1818-1823), Byron managed to write a memoir on the example of the black word and pass a four-hundred-page manuscript in three parts to his friend, the Irish poet Thomas Moore. However, the fate of the manuscript of a different fate, which saw more trouble and suffering in the passage of life than joy, and died in a foreign country, was also different.

The country was aware that Byron had been writing memoirs in recent years. As the poet himself said, the manuscript about the "special love and passion that makes a person human" caused a stir among the intelligentsia before it was published. Some were eager to read the memoir as soon as possible, while others waited for it to become a book. However, their goal was to test the new work mercilessly, to kill the ambitious poet alive and to make it impossible for him to return.

After the poet's death, his rivals, who praised and rewarded him during his lifetime, cursed him and equated him with an infidel. What saddened them the most was, as the author of the memoir puts it, the bitter truth that the characters' sharp and razor-sharp, not "shameful, shameless feelings" were full of love and passion. The memoirs are bitter about the ladies who deceive many with their appearance and beautiful words, and about the poets and writers who pretend to support the black people and become the pawns of those who come out in support of the black people. The truth was written and their beautiful masks were swept away.

In addition, this memory of Byron, which "stirred up the crowd" from childhood, put a friend of the poet John Hobhouse, who dedicated the fourth verse of "Childe Harold", to great anxiety. "The memory cannot be brought to light. The living and the Dead need honor. The honor of the poet is most precious!" "I'm going to be his shadow for the rest of my life." I also need to go out into the light. "I'm not the only one in the world," he said, "but I'm not the only one in the world." He had only one goal. He took the manuscript from the publisher and set it on fire. To show that there are geniuses like himself. To become a wise deputy, a powerful figure who can do what he says and destroy the manuscript, which worried the intelligentsia and the authorities. John Hobhouse said, "I haven't heard a word or a stick that I haven't heard in ten years that I'm going to print Byron's famous works. Now, before the end of writing, what will be tomorrow if I publish this shameful book that stirred up the country?" the publisher, John Murray, who is about the same age as Byron, was immediately welcomed. Thus, during the poet's lifetime, a close friend and close friend of the same age—both John, who shared that "Byron should not be praised, we should be proud of him"—began to seriously destroy the famous manuscript.

The manuscript was once entrusted to Byron by the poet Thomas Moore:

- Gentlemen! Byron wrote the manuscript day and night with tears in his eyes. At least let's read it all and discuss it.

- We should not judge Byron. The judge of Byron's works did not listen to the argument that the next generation should not be cursed by the next generation.

Soon the manuscript of the ambitious poet's memoirs, written for five years, was engulfed in flames, leaving only a handful of ashes. Who knows, if the manuscript had not been burned, but published as a book and received by readers, the name of the ambitious poet, who became one of the highest peaks of world poetry, would be even more glorious than it is today.

Conclusion

However, the reader's love for the wonderful works of George Byron, one of the founders of the flow of romanticism in English literature, distinguished by nobility, tenderness, artistry, and sincerity, is not only increasing, but also decreasing. His works, which have attracted and captivated readers all over the world (including Kazakh readers), still remain relevant today (although they were written more than 200 years ago) and are among the most valuable in world literature. Summing up the words of the outstanding Russian critic Belinsky, "the greatness of every great poet lies in the fact that his suffering and joy are deeply rooted in the life of society. This is the great poet Byron, whose life and work are inextricably linked with historical and social life." "Byron's lyrics are equal to the world of the Earth, which is connected with the open sky" [George Gordon Byron "Izbrannoe", Moscow, Prosveshchenie publishing house, 1984, p. 326].

REFERENCES:

1. A. Kenschilikuly. "Stories of world literature", Research, essays, interviews, Almaty, LLP RPBK "Daur", 2019 p. 268
2. Byron George. "Greek War Song", Childe Harold. Accept. Sea's tiger. Poems. Astana: translation, 2005, p. 532
3. G. Byron. Jewish melodies. // Translated by G. Kairbekov-Astana, 2005, p. 474].
4. George Gordon Byron "Izbrannoe", Moscow, Prosveshchenie publishing house, 1984, p. 326. Harold »- Kurgan, 2016. - p. 19-24.
5. Lazareva TG The image of Britain in Byron's poem "Childhood Pilgrimage-
6. V.G. Belinsky. Works. Almaty, Zhazushy publishing house, 1987 p. 79].
7. V.G. Belinsky. Essay of power. [Electronic resource]. Access mode https://librebook.me/obiasneniia_na_sochineniia_derjavina

Information about the authors:

Abramova G.I. - Candidate of philological sciences, Assistant Professor English language department in South-Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Zhartay A.B. - 2nd course master student in South-Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Сведения об авторах:

Абрамова Г.И. - кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент, Казахстан

Жартай А.Б. - магистрант 2 курса Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент, Казахстан

Авторлар туралы мәліметтер:

Абрамова Г.И. - филология ғылымдарының кандидаты, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің ағылшын тілі кафедрасының доценті, Шымкент қ., Қазақстан

Жартай А.Б. - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің 2 курс магистранты, Шымкент қ., Қазақстан

Абубакирова Г.Н.*

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

М. ХАКИМЖАНОВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ БЕРІЛУІ

Аннотация. Бүгінгі таңда тіл білімінде ақын-жазушылар шығармаларының тілдік табиғатын жан-жақты тану үшін автор шеберлігін тек лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, танымдық тұрғыдан да зерттеу қажет. Көркем мәтіннің танымдық аспектісі аясында автордың дүниетанымын, өмірлік болмысын, мәдениетін, психологиясын жан-жақты қарастыру ерекше мәнге ие болуда. Сондықтан мақалада ақын М.Хакімжанова шығармаларындағы ұлттық дүниетанымның берілуі когнитологиялық теория тұрғысынан талданады.

Түйіндемелік сөздер: Этнолингвистика, ұлттық тіл, ұлттық болмыс, ұлттық дүниетаным, таным.

ПЕРЕДАЧА НАЦИОНАЛЬНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М. ХАКИМЖАНОВОЙ

Аннотация. Сегодня в лингвистике для всестороннего познания языковой природы произведений поэтов и писателей необходимо изучение авторского мастерства не только лингвистически, но и познавательно. В рамках познавательного аспекта художественного текста особое значение приобретает всестороннее рассмотрение мировоззрения, жизненной реальности, культуры, психологии автора. Поэтому в статье анализируется передача национального мировоззрения в произведениях поэта М. Хакимжановой с позиций когнитивной теории.

Ключевые слова: Этнолингвистика, национальный язык, национальная идентичность, национальное мировоззрение, познание.

PRESENTATION OF THE NATIONAL WORLDVIEW IN THE WORKS OF M. KHAKIMZHANOVA

Abstract. Today in linguistics, for a comprehensive knowledge of the linguistic nature of the works of poets and writers, it is necessary to study the author's skill not only stylistically, but also cognitively. Within the framework of the cognitive aspect of a literary text, a comprehensive consideration of the individual worldview, life reality, culture, and psychology of the author is of particular importance. Therefore, the article analyzes the transfer of the national worldview in the works of the poet M. Khakimzhanova from the standpoint of cognitive theory.

Key words: Ethnolinguistics, national language, national identity, national Outlook, cognition.

Кіріспе.

Ұлттық тілдің шынайы болмысы сол тілде сөйлеуші этностың ғасырлар бойғы тарихымен, тұрмыс-салтымен, мәдениетімен, дәстүрлі менталитетімен тікелей байланысты. Оны тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз. Сондықтан да қазіргі тіл білімінде тілді этностың дүниетанымымен, мәдениетімен, ой танымымен, тарихымен біріктіре қарастыратын этнолингвистика, когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану сияқты жаңа бағыттардың қалыптасқаны белгілі.

Тіл – халық қазынасы, өшпес мұрасы. Этнолингвистикалық зерттеулер ұлттық сана, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тұрмыс-тіршілік, тарихи қалыптасу сияқты ұғымдардың ішкі сырын ашумен ғана шектелмейді, олар мәдени өркендеу, әдеби өрлеу, қоғамдық-саяси даму секілді этникалық

айқындағыштардың да негізгі шарттарын түсіндіруге атсалысады. Сондықтан да тіл мен халық тарихының байланысы – екі жақты байланыс. Тілдің тарихын сол тілді жасаушы, қолданушы және оның иесі – халықтың тарихымен және кері байланыста зерттеу соншалықты қажет. Зерттеуші-ғалымдардың халық тілінің ерекшелігіне мән беріп, оның қоғамдағы орнын бағалауы, яки тіл мен ұлттың дамуы арасындағы ажырамас бірлікті сараптауы, тіл ғылымының түп қазығын содан өрбітуі де сондықтан болар. Ғалым Ж. Манкеева қазіргі тіл білімінде тілді ұлттық рухани-мәдени қазынасы ретінде зерттеудің ауқымы кеңейе түсті дей келе «әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай

мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол – мәдениет айнасы» [Манкеева Ж., 2008, б. 200] – дейді.

Ал, филология ғылымдарының докторы Ж. Есеналиева «Ұлттық концептосфераны қалай анықтауға болады?» деген өз сұрағына «Ұлттық концептосфераны халықтың мәдениетінің ерекшеліктерін зерттеу арқылы анықтауға болады. Концептосфераны құрастыру мен байытуда аса маңызды рөл атқаратын тұлғалар: жазушылар (әсіресе ақындар)... Ұлттық концептосфераны анықтаудың жолы: сол ұлттың ауыз әдебиетін және жазба әдебиетін зерттеу, тарихи мәдени тәжірибесін зерттеу, ол этностың концептілерін интерпретациялау» деп жауап береді [Есеналиева Ж.Ж., 2019, №4, б.160-163]. Міне сондықтан да көрнекті ақын М. Хакімжанова шығармашылығын зерттеуді қолға алып отырмыз.

Негізгі бөлім.

М. Хакімжанова өлеңдері ұлт табиғатын, болмысын, таным-түсінігін, тарихын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, ұлт мәдениеті мен рухани қазынасын жан-жақты, әр қырынан танытатын көркем туындылар болып табылады.

Ақынның шығармалар жинағында (III томдық) ұлттық болмыстың тілдік көрінісін бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Олар:

- ұлттық өнер;
- ұлттық салт-дәстүр;
- ас атаулары;
- діни дүниетаным.

М. Хакімжанова шығармаларында ұлттық ерекшелік болып табылатын қазақ өнерінің болмыс-бітімі кеңінен ашылған. Мәселен демалыс уақыттарындағы ән кеші қазақ дүниетанымындағы жастардың алтыбақан теуіп, ойын-сауық құруын еске түсіргендей. Мысалы, «*Оспан жездем келген сайын, біздің тұқым жастары жиналып сауық-сайран құратын. Жаз болса алтыбақан құрып, әнші қыз-келіншектер ән шырқайтын әр түрлі халық ойындарын ойнайтын. Қыс болса домбыратартып, хисса айтып бірімен-бірі айттысып, екі жақ болып қарта ойнайтын*» [3, 271 б.].

Ақын шығармасында қазақтың ұлттық аспабы домбыраны да тілге тиек еткен: «*Енді керісті қойып тамақ келгенше кішкене ән салып көңілді көтерейікші – деп отырған жерінен тұрды да анандай жерде тұрған қоңыр домбыраны алып Сәкенге ұсынды. Сәкен домбыраны қолына алып, құлағын бұрап, тиегін жылжытып алды да баяулата қағып-қағып жіберді. Отырғандардың бәрі Сәкеннің аузына қарап тына қалды. Сымбатты ағаның сымға тартқан күмістей аппақ саусақтары домбыраның өн бойына еркелей жүгірді*» (3, 62 б.). «*Есіктен кірген Нүрекеңді көрген Толстой зайыбымен екеуі де орындарынан тұрып келіп, қолтықтап апарып өздерінің қастарына отырғызды. Бұл мәжілісте*

де Нүрпейіс атамыз домбыраны ойнап, жыр толғаған еді. Оның күмістей таза үні, келісті келбеті адамгершілікке біткен тұлғасы ерекше жан еді» [3, 146 б.].

Автор ұлттық ойын түрлеріне де тоқталып өткен: «*Келесі күні ипподромда ұлт ойындарының әртүрлісі орындалады. Бәйге, көкпар тарту, қыз қуу, ат үстіндегі сайыс, жерден теңге алу, күрес, жаяу жарыс, айтыс, тағы-тағылар. Осындай тамашамен жүргенде бірсыпыра азаматтардың мойындары мен арқалары күнге күйіп ауырып қалды*» [3, 126 б.]. «*Бажырақ көлдің басына жан-жақтан көп ел келіп қонады. Сол ауылдардан топ-топ, лек-лек болып балалар қырдың басына жиналып ойнайтын. Олардың ойындары: асық атпақ, тонай тікпек, күрес, жалаң аяқ жарыс, соқыр теке, ақ сүйек, судыр-судыр, жаңылтпаш айту, жұмбақ айту, бекет өлең айту, тағы-тағылар. Бір ғажабы, сонша көп баланың ішінде бір қыз бала болмайды*» [3, 8 б.].

Қазақтың ұлттық мәдениеті қарым-қатынас негізінде қалыптасқан. Ақын айтып отырған ауыл жастарының жиыны мағынасыз сауық-сайран үшін емес, жастардың өнер-білім тану, ой-өрісін кеңейту, рухани даму мақсаттарын көздеген. Әсіресе білім-ғылым таныған ел ағаларымен, өнерлі жандармен жүздесу кеші әр адамға рухани азық болғандай.

М. Хакімжанова «Азамат ердің өнері, «Барымта», «көкпар», «қыз қуу» (2, 106 б.) деп қазақтың ұлттық ойындарын дәріптейді. Ұлттық ойындарарқылы балалардың дүниетанымын кеңейту, ойлау қабілеттерін дамыту, батылдыққа, қырағылыққа, ептілікке, шапшаңдыққа, байқағыштыққа баулу көзделген. Халқымыз ер баланың тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. «Жігітке жеті өнер де аз» деп ер азаматтардың мерейі үстем, беделі асқақ болуы үшін жастайынан түрлі өнерге баулуды жөн санаған. Сондықтан қазақтың әр азаматы ат құлағында ойнайтын шабандоз, әнші, ақын, аңшы, мерген, балуан болып өскен.

АЙТЫС – қазақтың суырып-салма ақындық өнерінің жемісі. Айтыс – ауызекі әдеби-музыкалық өнер болғандықтан халық ауыз әдебиетінің ерекше бір түрі. М. Әуезов «айтыс... өлең жарысы, өнер жарысы... Айтыс – уәж, дәлелге құрылған екі қарсыластың ақындық сөз сайысы, өнер бәсекесі» дейді [Әуезов М., 1959, б. 430].

Халқымның ата салты айтыс деген, Тас жарып, қамал бұзған айтыс өлең. Таранған ақ иықтай ақындарды, Көргенде жеткендей бұлт көкке төбем [Манкеева Ж., 2008, 308 б.].

Осы айтыс өнерін М. Хакімжанова да жоғары бағалаған. Халқының ата салтын құрметтеп, айтыс ақындарын көргендегі қуанышын жасырмайды.

САЯТШЫЛЫҚ – өнердің бір түрі. Жыртқыш аңдарға ит жүгіртіп, құс салу қазақ халқындағы ертеден келе жатқан спорттық өнер деуге болады. С. Мұқанов «көшпелі елдердің тіршілігіне көз салсақ, малшылық пен аңшылық егіз туғанға ұқсайды. Әйтсе де ең алдымен аңшылық пайда болған. Себебі үй хайуандарының өздері алғашында тағы хайуандар болғаны мәлім. Адамзат ең алғаш рет соларды аулап, тірідей ұстағандарын қолға үйреткен де, үйренбегендерін аулап, пайдалануын доғармаған» [Мұқанов С., 1974, б. 86].

Қан сонарда із кесетін аңшылар,
Ит жүгіртіп, құс салатын, аң құмар.
Қанжығасын қасқыр-түлкі қандаса.
Аңсыраған аңшы көңілі бір тынар [Манкеева Ж., 2008, 222 б.].

Саятшылықты кей қазақ тұрмыстық пайдасы бар өнер деп, кейбірі құмарлық деп қабылдаған. Ақын айтып отырған қан сонарда жолы болатын аңшылардың қанжығасына қасқыр-түлкі қандауы аңшы көңіліне қуаныш сыйлайтындай.

Ұлттық салт-дәстүрдің тілдік көрінісі: Автор шығармаларында қазақ ұлтына тән дәстүрлерді тілге тиек еткен. Қазіргі таңда ұмытылып бара жатқан ғұрыптар жайлы да сөз қозғаған.

БАТА БЕРУ – адал ниет, тілектес болу, қолдау білдірудің ұлттық дәстүрі. Ұлттық дәстүр бойынша түрлі жиын-тойларда, қуаныштарда дастарқан басында үй иесіне, жиналған қауымға арналып қол жайылып, бата беріледі. Батаны сыйлы қонақтардың үлкені береді. Халқымыз «Батамен ер көгереді, жаңбырмен жер көгереді» деп те текке айтпаған. Бата болашаққа жол ашып, түрлі бәледен қорғайды деп саналады. М. Хакімжанова «Ақ батамды мен бүгін, Жырға орап шашайын!» [2, 34 б.] деген ақын. «Бата мирас атадан, Ел азбайды батадан (2, 28 б.) деп көп өлеңдерінде бата беру салтын ұстанған.

Арта берсін, аса берсін мерейім,
Болашақтың нұрлы таңын көрейін.
Жамандықты, жауыздықты көрме деп,
Ұрпағыңа ақ батамды берейін! [Манкеева Ж., 2008, 307 б.]

Жер менен көк аман болсын,
Бейбітшілік заман болсын.
Ақ әженің ақ батасы,
Осыменен тамам болсын!
Алла акпар! [2, 29 б.]

ҚАЛЫҢ МАЛ– ежелден келе жатқан дәстүр. Күйеу жағының қалыңдық үшін беретін малы [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008, б. 467]. Ертеректе қалың мал қара малмен белгіленетін болған. Осы дәстүр ақын өлеңінен көрініс тапқан. XX ғасырдың басында дүниеге келіп, талай

қыздың еріксіз, қалың мал дәстүрімен тұрмысқа шыққанын көргендігін айтады. Ақын өлеңдерінен бұл дәстүрді қолдамайтындығын аңғарамыз.

Алатын қызды сатып қалың малын,
Жүрегін жаралайтын, жастай жанын.
Шал болсын, жаман болсын, жарым болсын,
Міндетті қыз баруға төкпей арын [Манкеева Ж., 2008, 210].

Жамал қызды малға сатты Шәкең шал,
Жүз сом ақша, он бас қараң қалың мал
Смайылға дейді Шәкең ырза боп,
Жүз теңгені шапан үшін өзің ал [2, 93 б.].

Ақынның айтып отырғаны «дөңгелек қалыңмалы». Бұл дәстүр бойынша қалыңдық жаққа он бас қара мал берілетін болған. Бұл – әлеуметтік жағдайы өте төмен отбасылардың арасындағы қалыңмал өлшемі саналған.

ТОҚАЛДЫҚ. ӘМЕҢГЕРЛІК. Қазақ халқында тоқал алу, әмеңгерлік дәстүрлері болғаны белгілі. Ер адамның тоқал алуына бәйбішенің бала көтермеуі, денсаулығының сыр беруі сияқты әр түрлі себептер түрткі болған. Дегенмен ауқаттылардың ешқандай себепсіз әйел үстіне әйел алуы тарихтан белгілі. Ал, әмеңгерлік – жесір қалған әйелді иелену дәстүрі [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008, б. 88]. Өмір заңдылығына сәйкес қайтыс болған адамның артында бала-шағасы, әйелі, мал мүлкі қалады. Сондықтан да әулет ақсақалдары ағаның әйелін, яғни жеңгесін інісіне алып беруді жөн санаған.

Құдалыққа Мырзағазы келеді,
Алма мойын Жамал қызды көреді.
Шалғымбай мен Сағиланы көндіріп,
Тоқалдыққа жас Жамалды береді [2, 93 б.].

Тоқалдық, әмеңгерлік ғұрып заңы,
Көнетін әйел сорлы күйіп жаны.
Қайырып сөз айтуға хақысы жоқ,
Қол сынып, бас жарылып ақсын қаны [Манкеева Ж., 2008, 210 б.]

Ақын «Жамалдың өмірі», «Теңдік жыры» өлеңдерінде тоқал алу, әмеңгерлік дәстүрлерін қыздың құнын малға теңейтін, қыз жүрегін жастай жаралайтын, өмірін қорлайтын дәстүрлер деп түсіндіреді. Ақынның жан айқайында «Қайсысыңды дегеніңе жеткізді олар, Қайсысыңды есіркеді өскен ортаң?» деп бұл дәстүрді ұстанатын ортаны кінәлау бар. Сонымен қатар «Қыз бала жат-жұрттықтың адамы деп, Көретін ата-анасы артық ұлын» деп қазақтың ұрпақ жасғастырушым, қара шаңырақ иесі, қамшы ұстарым деп қарайтын ерекше ықыласын айтып отыр.

ШАШУ – келін түскенде, той үстінде құрт, ірімшік, кәмпит шашу ырымы [Қазақ тілінің тү-

сіндірме сөздігі, 2008, б. 909]. Ақын қуанышқа, жақсылыққа өлеңдерін шашу еткендігін айтады. Мәселен:

Қайырлы, құтты болсын алған жүлдең,
Шашайын *шашуыңды* жыр мен гүлден [Манкеева Ж., 2008, 188 б.]

Ақ босаға! Құтты болсын қадамың,
Қуаныштан жарыла жаздап қаламын.
Қарт ананың жыр *шашуын* қабыл ал,
Байғазым деп маңдайыңа қададым [2, 30 б.]

Халықтың әншіден ән, бишіден би, ақыннан өлең күтетіні белгілі. Сондықтан да той-жиындарда ақын апамыздың өлеңін шашу деп ұсынуы өзін «қазақпын» деп таныстыруы сияқты.

БАЙҒАЗЫ – жаңа киген киімге не бұйымға берілетін ырым, жоралғы [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011, Т. 2, б. 576]. Яғни, құтты болсын ретінде берілетін сый сұрау салтына байланысты қалыптасқан. Бүгінгі таңда етістік сыңары түсіріліп, жеке этнографиялық атау ретінде де айтылып жүр. Ақын осы салтты ұстанып, той-жиында, қуанышта «байғазың» деп өлеңдерін сыйға ұсынған.

Тұтанды ұшқын шаша отты өлең,
Өлеңнің әрбір сөзі бесті, дөнен.
Жүректің төлі өлең, тілегі өлең,
Сондықтан *байғазыңа* өлең берем [Манкеева Ж., 2008, 164 б.]

Сенде жүзген кемеңің,
Төрінде менің өлеңім.
Өлеңімді, Волга – Дон.
Байғазыңа беремін [Манкеева Ж., 2008, 110 б.]

Ақ босаға! Құтты болсын қадамың,
Қуаныштан жарыла жаздап қаламын.
Қартананың жыр *шашуын* қабыл ал,
Байғазым деп маңдайыңа қададым [2, 30 б.]

Ақынның қуанышқа беретін байғазысы – өлеңдері. «Қайран өлең өмірімнің кілті сенде, Сен жоқ жерде ақын да, өмір де жоқ» деп жырлаған ақынның байғазыға өлеңдерін сыйға тартуы бағалысын берумен тең.

Ұлттық астың тілдік көрінісі: Қазақ ұлты асты қадірлі, киелі тұтқан. Үйге келген қонақ ешқашан астан аттап, не ауыз тимей кетпеген. Жазушы қазақ халқының тағамдарын, оның ішінде соғымға шақыру дәстүрін былай суреттейді: «*Ауылдың жастары Ақмағамбетті «Ағеке» деп атайды екен. Мен де солай атап кеттім. Бір күні Ағекем қаладан келді де жолдасы Меңсұлуға: - Етіңді ас, шайыңды қой, бауырсағыңды пісір. Ауылдың үлкендері соғымға шақырамын*

деп жүр едің ғой. Шақыратын болсаң, бүгін шақыр. Сол үшін қаладан ерте қайттым» [3, 121 б.]. Сонымен қоса: «*Ыстық қуырдақ желініп, салқын қымыз ішіліп болғаннан кейін, бағланның еті піскенше қонақтар дуылдаған көңілді кеңеске көшті. Манадан бері Сәкен ағайдың әр саладан сөйлеген байсалды әңгімесін құмарлана тыңдаған көпшілік енді сауыққа ойысып, серги бастады. Оның кілтін ашқан да Сәкеннің өзі еді»* (3, 61 б.).

Соғым сою да қазақ дәстүрлерінің бірі. Қыстың суық күндері әр үйде соғым сойылып, бір-бірін қонаққа шақырысатын дәстүр әлі де жалғасын тауып келеді. Бұл дәстүр ағайынның қарым-қатынасын арттырып, сыйластығын жақсартады.

Қазақ үйге сыйлы қонақ келсе, қорадағы малын сойып күткен. Сыйлы, үлкен адамға бас тартқан. Жазушы осы жайында былай суреттейді: «*Осы кештің мына бір көрінісі менің есімнен кетер емес. Оның біріншісі: қонақтар мен жиналған жұрт дастархан басына отырғаннан кейін Алексей Николаевичтің алдына Сәбең қойдың басын әкеп тартты. Кейбіреулердей Алексей бастан шошыған жоқ. Қайта қос қолын жайып қарсы алды»* [3, 119 б.]

Діни дүниетанымның тілдік көрінісі. Халқымыздың жүріп өткен жолы тікелей ислам дінімен байланысты. Қазақ қай істе болмасын әуелі үлкендердің батасынан бастаған. Жауға шапса да, жаңа іс бастаса да бата алған. Жазушы осы тұрғысында былай дейді: «*Кәрі ақынның мұнша суыт жүргеніне бәріміз де үдере қалған едік. Сүйтсек – «Ақындарымыздың бір тобы майданға аттанғалы жатыр. Жәкең келіп балаларына ақ батасын беріп, ақ жол тілеп шығарып салсын» - деп бастығымыз Әбділда Тәжібаев телефон соққан екен. Бұл хабарды естіген Жәкең қайдан жатсын жайланып... жеткен екен»* [3, 229 б.]

Ертеректе де, бүгінгі таңда да әрбір қазақ қиын күндерді басынан өткерген сәтте туыстарын, ағайынын, жолдастарын шақырып, құран оқытып ас беріп жатады. Мұны тәубеге келу, шүкірлік ету, құдайға разылық білдіру деп қабылдаған жөн. Келген жұрт «қабыл болсын» деп жатады. Осы көрініс М. Хакімжанова шығармасынан да кездеседі.

«Қазақтың марқасқасы ұлы Ілияс Омаров қатты ауырып, Москваға тарып операция жасатып, үйіне келді...

Қайран Ілияс қармақтай боп үйге кіргенін әйнектен көріп, еңіреп жылап отырып, осы өлеңді жазып, пошта жәшігіне салдым.

Келдің бе аман-есен, бауырласым,
Жолыңа төктім талай көздің жасын.
Ажалмен арпалысып сен жатқанда,
Тіледі тілегіңді ауылдасың...

Арада бір жеті өткенде, аман келгеніне жылқы сойып, жолдастарын, достарын шақырып

қонақасы берді.

Келесі күні құдаларын, ағайындарын шақырғанда, маған өзі хабарласып: «Анай бүгін сағат екіде біздің үйге келіңізіміз. Сіздерді аман көргенім үшін азғана уақыт бірге отырғым келеді» - деді [2, 315 б.].

Дініміз бойынша дүниеден өткен адамды арулап ақ матаға орап жерлеген. Оған дәлел: «Екі жәшік шәй-қантты Әубәкірова өз атынан жырауға сыйға тартты. Сол алғандардың ішінде 50 метр жұмсақ ақ зонт бар. Мен байқамай: «Есім, бұлте көп емес пе» дедім. Сонда Есекең: «Ой, Мәке-ай, бұл шал қанша жүрер дейсің... Осы 50 метр ақ мата кебініне де, жыртысына да жетеді дегені бүгінге дейін есімнен кетпейді» [3, 107 б.].

Мақал-мәтелдер қолданысы. Ғалым Ж. Манкеева «Қазақ этносына тән дүниетаным мен сананың айқын айғағы, халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық танымы мен тағлым-тәлімінің, өркениеті мен мәдениетінің, барша болмысының қайнар-бұлағы – мақал-мәтелдер» дейді [Манкеева Ж., 2008, б. 69].

М. Хакімжанова шығармашылығында *Ит үред – керуен көшеді, Айда аяқ, жылда жілік жоқ, Өткен күннен белгі жоқ* [1, 197 б.]. *Ерден иман құтылмас қашып* [1, 284 б.]. *Таза бұлақ тасада қалмас* [1, 307 б.]. «*Сары алтын, сабыртүбі*» оны да аңғар [1, 289 б.]. *Жүк қалмас нар жолында* [1, 285 б.]. *Аты өшпейді жақсының* [1, 259 б.]. *Ер тарықпай, молықпас* [1, 248 б.]. *Білімдінің білегі мыңды жығар* [1, 230 б.]. *Ойнақтаған от басар* [2, 11 б.]. *Сырлы аяқтың сыны кетпес* [2, 19 б.]. *Бір тасқынға бір тосқын бар* [2, 164 б.]. *Жүк ауырын нар көтерер* [2, 315 б.], *Үмітсіз шайтан* [1, 124 б.], *Орнындағы оңалар* [1, 124 б.] мақал-мәтелдері кездесті. Мысалы:

Тең қосылып, тең өскен асыл жарлар,
Ақылды жас болашақтың жолын барлар.
Төгілмей асып-тасып түгел жүрсек,
«Сары алтын, сабыр түбі» оны да аңғар [Манкеева Ж., 2008, 289 б.].

Халықтың қалаулысы қадірменді,

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулар. - Алматы, 2008. -266 б.
2. Есеналиева Ж.Ж. Ұлттық концептосфераны анықтаудың жолдары. //Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – Нұр-Сұлтан, 2019. №4. -160-163 бб.
3. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. -555 б.
4. Мұқанов С. Халық мұрасы (тарихи этнографиялық шолу). – Алматы: Қазақстан, 1974. -304б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған – Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Құраст. Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О.Нақысбеков және т.б. – Алматы, 2011. 2-том.- А - Б. -744 б.
7. Хакімжанова М.Шығармалары. Т.1. – Алматы: Ана тілі, 2006. – 328 б.
8. Хакімжанова М.Шығармалары. Т.2. – Алматы: Ана тілі, 2006. – 328 б.
9. Хакімжанова М.Шығармалары. Т.3. – Алматы: Ана тілі, 2006. – 368 б.

Ақтар деп үмітімді халық сенді.
«Жүк қалмас нар жолында» дегендейін,
Күшңді, қуатыңды көрсет енді [Манкеева Ж., 2008, 285 б.].

Қара бұлт, түнересің дауыл тілеп,
Дүниеде менен күшті жоқ деп білед.
«Ойнақтаған от басар» деген сөзді,
Есіне есуастардың салғым келеді [2, 11 б.].

Ақын мақал-мәтелдерді өлең жолдарында өз ойын тиянақтау, нақтылау мақсатында қолданып отырған.

Қорытынды.

Тіл мен ойдың, тіл мен танымның, тіл мен тіршіліктің, тіл мен салт-сананың бірлігін дәлелдеу үшін алдымен тілді, оның табиғатын тану қажеттілігі туындайды. Яғни, аталған бірліктерді немесе олардың әрқайсысын жекелей тани түсу үшін де ұлт тіліне үңілуге тура келетіндігі өз-өзінен алдымыздан шығатын тіл біліміндегі өзекті мәселе болып табылады.

Соның негізінде ұлт болмысына, тарихына, салт-дәстүр, ұлттық санасына, тұрмыс-тіршілігіне, т.б. өзіндік ерекшеліктеріне қатысты дүниелердің сыры ұлт тіліне байланысты екендігіне көз жеткіздік. Бұған жоғарыда келтірілген мысалдар тобы дәлел бола алса керек. Нәтижесінде, ұлттың тілін тану оның бар болмысын, ұлттық дүниетанымын тығыз бірлікте екендігі жөніндегі тұжырымды нақтылай түстік. Қазақ тіл біліміндегі тілтаным мен дүниетаным ұғымдарының біртұтас ұғымдар екендігін осындай пікірлермен, нақты М. Хакімжанова сияқты ұлттық болмысты мақтан етіп, туған жерін, елдігін жырлап жүрген ақын шығармаларынан алынған мысалдармен делелдеп көрсетуге тырыстық. Яғни, тілтаным мен дүниетаным біртұтас ұғым. Ақын шығармалары арқылы халық, ұлт тілін, ұлт тілі арқылы ұлт болмысын, тарихын, тұрмыс-тіршілік, салт-санасын тануға болады. Бір сөзбен айтқанда, ұлт болмысы мен мәдениетін тануға болатын бірден-бір құрал – ұлт тілі. Бұл - ұлт тілдерінің қай-қайсысының қарым-қатынас құралы болудан кейінгі маңызды қызметтерінің бірі деп ұққан жөн.

Авторлар туралы мәліметтер:

Абубакирова Г.Н. - докторанты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Information about the authors:

Abubakirova G.N. - doctoral student, Kostanay regional university of arts named after A. Baitursynov

Сведения об авторах:

Абубакирова Г.Н. - докторант, Костанайский университет искусства имени А. Байтұрсынова

AKYLBEK A.K.¹, KARAGOISHIEVA D.A.²¹al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan¹E-mail: akylbek_aidana@mail.ru²E-mail: danel.karagoish@mail.ru

GENDER LINGUISTICS: GENDER VIEWS IN SOCIETY AND LANGUAGE

Abstract. This article is devoted to the study of gender peculiarities in society and a language. Gender linguistics is a fairly young and insufficiently studied science, and now in linguistics there is a rapid growth of research devoted to the study of the gender parameter in language and speech. To understand the peculiarities of gender linguistics the meaning of the term "gender" in general and its role in society and linguistics will be explained.

Key words: gender, femininity, masculinity, gender view, society.

ГЕНДЕРНАЯ ЛИНГВИСТИКА: ГЕНДЕРНЫЕ ВЗГЛЯДЫ В ОБЩЕСТВЕ И ЯЗЫКЕ

Аннотация. Статья посвящена изучению гендерных особенностей в обществе и языке. Гендерная лингвистика – достаточно молодая и недостаточно изученная наука, и сейчас в лингвистике наблюдается бурный рост исследований, посвященных изучению гендерного параметра в языке и речи. Для понимания особенностей гендерной лингвистики будет объяснено значение термина «гендер» в целом и его роль в обществе и лингвистике.

Ключевые слова: гендер, фемининность, маскулинность, гендерный взгляд, общество.

ГЕНДЕРЛІК ЛИНГВИСТИКА: ҚОҒАМ МЕН ТІЛДЕГІ ГЕНДЕРЛІК КӨЗҚАРАСТАР

Аннотация. Бұл мақала қоғамдағы және тілдегі гендерлік ерекшеліктерді зерттеуге арналған. Гендерлік лингвистика – бұл өте жас және жеткіліксіз зерттелген ғылым, ал қазір лингвистикада тіл мен сөйлеудегі гендерлік параметрді анықтап байқауға арналған зерттеулердің қарқынды өсуі байқалады. Гендерлік лингвистиканың ерекшеліктерін түсіну үшін «гендер» терминінің жалпы мағынасы және оның қоғам мен тіл біліміндегі рөлі түсіндіріледі.

Түйіндемесөздер: гендер, фемининдік, маскулиндік, гендер көрінісі, қоғам.

Gender studies in the field of language and communication began to attract the attention of an increasing circle of researchers. There is an opinion that the linguistic tradition, which takes into account the gender factor, goes back to the ancient world, when the understanding of the categories of natural (sexus) and grammatical (gender) concepts began. When using the concept of "gender" we talk about the social, cultural, psychological characteristics of the positions of women and men. Sexus means physical, physiological, biological differences between men and women.

1. Gender is first used to describe social, cultural, and psychological characteristics of women compared to men and then the opportunity to recognize typical character traits, norms, stereotypes, roles of men and women [Shokym G., 2012].

The gender category was introduced into the conceptual apparatus of science in the late 60s – early 70s of twentieth century and was used first in history, historiography, sociology, and psychology, and then it was perceived in linguistics. The gender factor, taking into account the natural sex of a

person and its social "consequences", is one of the essential characteristics of a person and throughout his life in a certain way affects his awareness of his identity, as well as the identification of the speaking subject by other members of society.

2. Unlike the sexus category, gender status and, accordingly, gender hierarchy and gender-based behavioral patterns are not set by nature, but are "constructed" by society, prescribed by institutions of social control and cultural traditions [Reid S.A., Keerie N., Palomares N.A., p. 210-233].

Ann Oakley was one the first social scientists to distinguish the concept of gender from the concept of sex. According to Oakley, gender parallels the biological division of sex into male and female, but it involves the division and social valuation of masculinity and femininity [Oakley A., 1972].

3. Social gender is a matter of entrenched social stereotypes that tie certain role scripts to women and men. Social gender is not about directly indexing female or male, but about making general interpretation more likely [Motschenbacher H., 2010].

In gender linguistics also exist stereotypes about

using a definite basic set of expressions either by woman or men. Even though these stereotypes may be true in some cases, they are not so in other situations.

Modern gender studies in linguistics focus on three problem blocks: the social nature of male and female languages, the features of male and female speech behavior, and the study of concepts in the gender aspect.

The formation of gender linguistics, which studies the manifestation of the gender factor in the units of language and speech, was a logical consequence of understanding the fact that differences between the sexes, which are sufficiently manifested in various aspects of society, are also implemented in a rather peculiar way in the process of language communication. It is worth noting that if at the very beginning the object of research in gender linguistics was the problem of gender reflection mainly in the aspect of analyzing the live speech of representatives of different sexes, at this stage its interests include a variety of issues related to the relationship of language with all types of human activity.

In different disciplines, with the help of various methods, and starting from differing conceptions of the problem, a number of aspects of gender differences in language have been studied. The differences described fall into two categories, which can occur in all linguistic levels:

a) Gender-based differences inherent in the language system. Each language has a particular language system where two things can be distinguished: a set of basic elements (phonemes, morphemes, words and words phrases) and a set of combination rules. However, the latter distinction can differ depending on the variety of the languages; it can also differ depending on gender.

b) Gender-based differences in the language use. Each representative of gender uses a certain set of basic elements of language or set combinations the way he or she feels it appropriate.

Gender is the most puzzling of the grammatical categories. It is a topic which interests non-linguistics as well as linguists and it becomes more fascinating the more it is investigated. In some languages gender is central and pervasive, while in others it is totally absent. One of its attractions for linguists is that there are some interesting aspects of the study of gender in each of the core areas of linguistics [Corbett, Greville G., 1991. 415 p].

Anthropologists have examined certain language differences between genders while linguists try to find out differences in their speech and the use of certain set of combinations depending on their gender differentiations.

In parallel, studying and comparing the gender characteristics expressed in the language and the specificity of the language caused by the individual preferences of a woman or man, scientists pay

special attention to the frequency of language use of representatives of both sexes, the expressiveness of the word, the size of the text (short or long), the quality and content of the text, the complex philosophical or easy evaluative significance of the thought in it. Based on these criteria, the female text and the male text are compared. As a result, the frequency of use is predominant, i.e. the text that is often repeated in the game, the text that is long, the text with a large evaluative, descriptive content is typical for women's language.

Experiment. We are surrounded by gender lore from the time we are very small. It is ever present in conversation, humor, and conflict, and it is called upon to explain everything happening around us [Eckert P., 2003]. People use "different" languages without noticing it. Their speeches can vary and our aim is to analyze these variations.

The method of the research. The method which is used for an experiment is a questionnaire. The oral or written questionnaire about speech behavior by a number of informants is a quite simple method. At the same time, this method has many risks. Firstly, informants who are not linguistically trained often find it too difficult to answer questions about their own speech. A second problem is whether the answers indeed reflect the spontaneous speech of the informant, or merely the norm that the informant thinks she/he should meet.

The questionnaire was intended for students of the first course. They are aware of linguistics and have some major understandings in a particular sphere of a science.

The aim of an experiment was to identify the differences in their speech behavior depending on their gender peculiarities, find out and analyze the differences whether they were pragmatic or more grammatical and lexical.

The results. During the analysis of the questionnaire, we have noticed perceptible differences in their answers. The informants were differed in their answers as it was predicted. Besides lexical, grammatical differences, the changes in their tone and mood were detected. It has shown that some representatives of gender were more emotional than others. The questionnaire was conducted in oral form, so it was not hard to notice the way they answer.

The most common differences in answers were grammatical, the use of different parts of speech in different ways, depending on the questions being asked.

1. Women use mostly quantifiers in their speeches (too, very, so, etc.);
2. Women use a large variety of adjectives depending on the situations (instead of just saying good, they try to concrete using adjectives such as pretty, beautiful, charming, adorable, sweet, lovely, etc.);
3. Men try to be more concise and precise in

their answers (short concrete answers);

4. Women, unlike men, use the exact color to describe an object, if necessary, compare it with an object of the same color so that the listener can accurately imagine a certain color (azure instead of just blue, purple or violet depending on an exact color of a thing, etc.).

5. Men use introductory words, especially those that have the meaning of a statement: obviously, undoubtedly, of course;

6. Women tend to use many introductory words, definitions, circumstances, pronominal subject and additions, as well as modal constructions, expressing varying degrees of uncertainty;

7. Men use the words with the lowest emotional indexation when transmitting an emotional state or assessment of an object or phenomenon;

8. Women have great imagery of speech when describing feelings, a variety of invectives and their accentuation with the help of amplifying particles, adverbs and adjectives;

9. Men try to use combinations of officially and emotionally marked vocabulary when addressing relatives and friends;

10. Women have the tendency to use "prestigious", stylistically elevated forms, bookish vocabulary.

According to Lakoff, the language is the one and the same which either men or women use in their speaking but different in their use of language during the speaking [Lakoff R, 1973].

To sum up with the results of the presented experiment we can come up to the following conclusion: men and women differ not only in their role in society as genders but also their languages differ too. Both representatives of genders use the same set of basic elements of the language as phonemes and morphemes, words and word

phrases, moreover the way of using these basic elements differ. Gender linguistics deals with the problems of the use of language by genders and figures out the peculiarities of the use.

Conclusion

Statements about linguistic differences of degree between genders need further investigation. However, gender roles in society have been studied for not long time we can confidently confirm that gender linguistics is being taught properly in high educational institutions and in the future this field of linguistic studies will be understood not only by scholars. The importance of understanding the differences between gender and sex is highly regarded since these two terms do not mean the same things despite their similarity in the meanings. They have been used interchangeably as synonyms for a long period of time till today.

By comparing the associative field of men and women, scientists note that the feminist language is full of symbols, images, tropes, phraseology, and men are limited to specific nouns and specific conceptual explanations.

This general description of the female language and the male language is correct, and we know that it is a natural feature inherent in both sexes. However, the female language and the male language do not always adhere to these criteria. A woman's speech can also be short, direct. On the contrary, some men may have a dominant oratorical ability, and there may be a more pronounced, expressive talkative trait. Such features are facilitated, first of all, by inherited genetic abilities and behavior. Secondly, the professional environment, profession, and activities contribute to this. Third, we believe that the environment in which we live, national education, traditions and customs will also contribute.

REFERENCES:

1. Reid, S. A., Keerie, N., Palomares, N. A. Language, Gender Salience, and Social influence // Journal of Language and Social Psychology, 22(2). – June 2003. – P. 210-233.
2. Oakley, A. Sex, Gender, and Society. New York: Harper and Row, 1972.
3. Motschenbacher, H. Language, gender and sexual identity: poststructuralist perspectives. John Benjamin's Publishing Company, 2010.
4. Corbett, Greville G. Languages. Grammar. Gender. Cambridge University Press, 1991. - 415 p.
5. Eckert, P., McConnell-Ginet, S. Language and Gender. Cambridge University Press, 2003.
6. Lakoff, R. Language and Woman's Place. Cambridge University Press, 1973.
7. Shokym, G. Basics of gender linguistics. - Almaty: Economics, 2012.- 189 p.

Information about the authors:

Akylbek A.K. - 2-year master student of speciality "Foreign philology", al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: akylbek_aidana@mail.ru

Karagoishieva D.A. - candidate of philology, senior lecturer of the Chair of Foreign philology and translation studies, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: danel.karagoish@mail.ru

Сведения об авторах:

Акылбек А.К. - магистрант 2 курса специальности "Иностранная филология", Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: akylbek_aidana@mail.ru

Карагоишиева Д.А. - кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры зарубежной филологии и переводоведения Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: danel.karagoish@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Ақылбек А.К. - "Шетел филологиясы" мамандығының 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: akylbek_aidana@mail.ru

Карагоишиева Д.А. - филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Шетел филологиясы және аударматану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, E-mail: danel.karagoish@mail.ru

АЛКЕБАЕВА ДИНА АҚБЕРГЕНҚЫЗЫ¹,
ШЕНГЕЛБАЙ МӘДИНА ҚАЙРАТБЕКҚЫЗЫ²,

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(¹e-mail: alkebaeva@mail.ru, ²e-mail: madinashengelbay@mail.ru)

АСПЕКТУАЛДЫҚ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация: Мақалада тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі саналатын функционалды грамматиканың аспектуалдылық категориясы туралы баяндалады. Аспектуалдық категориясын функционалды семантикалық өріс тұрғысында қарастырып, оның кіші өрістері туралы талдау негізгі мақсатқа алынған. Осы саланың әр түрлі өрістерін қарастыра отырып талдаулар жүргізілді.

Түйіндемe сөздер: функционалды грамматика, аспектуалдық, категория, сөйлеу әрекеті, микроөріс, категориялық жағдаят.

КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АСПЕКТНОЙ КАТЕГОРИИ

Аннотация: В статье рассказывается о категории аспектуальности функциональной грамматики, которая является одним из новых направлений в лингвистике. Основная цель – рассмотреть аспектную категорию в контексте функционального семантического поля и проанализировать ее подпространства. Проведен анализ с рассмотрением различных полей данной сферы.

Ключевые слова: функциональная грамматика, аспектуальность, категория, речевая деятельность, микроуровень, категориальная ситуация.

COGNITIVE AND PRAGMATIC FOUNDATIONS OF THE ASPECT CATEGORY

Abstract: the article describes the category of aspectuality of functional grammar, which is one of the new directions in linguistics. The main goal is to consider an aspect category in the context of a functional semantic field and analyze its subspaces. The analysis is carried out with consideration of various fields of this sphere.

Key words: functional grammar, aspectuality, category, speech activity, micro-level, categorical situation.

Кіріспе. Тіл білімінің жаңа бағыты ретінде функционалды грамматиканы тануды айтуға болады. Бұл ғылымның негізін барлық ғылымдардың бастауы болған философиядан алынады. Функционалды грамматика негіздерін зерттеген орыс тіл ғылымында А.В. Бондарко болды. Қазақ тіл білімінде функционалды грамматика негізінен А.В. Бондарко негізін қалаған ленинградтық мектептің бағыты бойынша зерттелініп келеді. Функционалды грамматика - лингвистиканың жаңа, қызықты, көпқырлы әрі қиын саласы. Функционалды грамматика тілдік тұлғалардың қызметтік сипатын анықтап, осы бірліктердің не себепті жұмсалғанын анықтайды. Бұған дейін, тілді құрылымдық тұрғыдан зерттеп, тіл-тілдік тұлға тұрғысынан қарастырсақ, ал бүгінгі таңда тілді антропоэзектік жақтан, яғни тілді жасаушы адам екенін ескере отырып зерттелінді. Құрылымдық бағыт: «Тіл-тілдік бірлік», функционалды бағыт: «Тіл - адам» деп қарайды.

Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарының бірі – категориялық жағдаят. Категориялық жағдаят тілдік бірліктерді жасауға себепші болады. Осы ұғым философияның сәт (ситуация) деген ұғымынан шыққан. Мысалы, бір

сәтте түрлі оқиғалар орын алады, сол әрекеттерге орай ұғымдар да жасалады. Ұғымды ұғым етіп жасалуына ықпал еткен – категориялық жағдаят. Категориялық жағдаяттың 2 түрін ажыратуға болады: жекелеген және жалпы. Көп ұғымдар жекелеген сәттерден туындап, жалпылыққа яғни уысты. Яғни, индукциядан дедукцияға (дарадан күрделіге) ауысады.

Функционалды-семантикалық категория уақыт және кеңістік деп ажырайды.

Уақыт категориясына енетіндер: темпоралдық, аспектуалдық, таксис, локалдылық, модальділік, каузативтілік т.б.

Аспектуалдық категориясы – функционалды грамматиканың негізгі категорияларының бірі. Бұл категория іс-әрекеттің жүзеге асу барысын, қимылдың басталуы, аяқталуы, дүркінділігі, созылықылығы секілді сипаттарды айқындайды. Аспектуалдық деген түсінік ХХ ғасырдың басында пайда болды. Аспектуалдық категориясы - (латын тілінен aspectus - сыртқы түрі және грекше logos - сөз, ілім) - бұл етістіктің формасын және аспектуалдықтың барлық сферасын зерттейтін грамматика бөлімі.

Аспектуалдық ежелгі әлемде бұрыннан та-

нылған. Аристотель шектеулі және шектеусіз етістіктерді ажыратады. Алайда, кейінгі грамматикаға сәйкес етістік формаларын шақ категориясының бөлімдері ретінде қарастырды. Бұл ұзақ уақыт бойы Батыс Еуропа дәстүріндегі етістіктің түсіндірілуін анықтады және орыс грамматикалық ғылымына әсер етті.

Аспектуалдық терминін алғаш XIX ғасырдың 30-жылдары Рейф қолданған. В. Бондарко аспектуалдықты тар және кең мағынасында түсіндіреді. Кең мағынасында «әдіс» ұғымына байланысты категориялардың көпшілігін қамтиды. Тар мағынасында аспектуалдықтың қайталау, дүркінділік сипаттары анықталады [1, 14]. Аспектуалдық категориясы негізінен қимылдың өту сипатын қарастырады. Қазақ тіл ғылымында морфолог ғалым Н. Оралбаева қимылдың өту сипаты категориясына былайша анықтама береді: «Қимылдың өту сипаты категориясы – көп мағыналы категория. Бұл грамматикалық категория қимылдың жасалуына байланысты түрлі мағыналардың, қимылдың қалай жасалғанын және сөйлеуші хабарлап отырған қимылдың қандай сатыда, дәрежеде екенін білдіреді. Біз бұл категорияны қимылдың өту сипаты деген терминмен атадық» [2, 103].

Аспектуалдық ұғымының лингвистиканың дербес саласы ретінде қалыптасу және даму жолындағы келесі серпін тіл философиясы төңірегіндегі зерттеулер болды. Отандық тіл біліміне келер болсақ, төл ғалымдарымыз да жаңа үрдістен шет қалмай осы салаға ғылыми концепциялар ұсынып жатты. Функционалды бағытта зерттеудің жаңа бағыттарын толық тану үшін толассыз күш салуда. Оның басты себебі бұл саланың және оның ұғымдарының әлі ғылымда қарастырылатын жақтары баршылық деген пікірді қуаттайды. Аспектуалдық ұғымы қимылдың өту сипаты – белгілі бір уақыт ішіндегі іс-әрекеттің жасалу ерекшеліктері мен оның басталу, жасалу үстіндегі, аяқталу сипатын қамтитын аса ауқымды категория болып табылады. Тілдің функционалды аспектіде зерттеуде бірде таза функционалдық жағы, енді бірде құрылымдық жағының басым сипатта болуы әдістанымдық жағынан ерекшеленетін функционалды грамматиканың бірнеше бағытта дамуына алып келді. Осы саланы зерттеуші ғалымдардың пікірінше функционалды-семантикалық өріс (ары қарай ФСӨ) теориясына негізделетін грамматика деп ұсынады. Функционалды-семантикалық өріс дегеніміз – белгілі бір семантикалық категорияға негізделіп, семантикалық қызметінің ортақтығына орай өзара әрекеттес келетін грамматикалық және лексика-грамматикалық, сондай-ақ әр түрлі аралас (лексика-синтаксистік т.б.) тілдік құралдар тобы. Сонымен аспектуалдық категориясын сан алуан тілдік амалдар атқарып жатады. Функционалды грамматика тұрғысынан аспектуалдық категориясын М. Жолшаева зерттеді. Ол өзінің

еңбегінде бұл ұғымға былайша анықтама береді: «Аспектуалдық категориясының өзіндік категориялық ерекшелігі оны басқа етістік категорияларымен, басқа тіл деңгейлерімен ашып көрсеткенде ғана айқындалмақ. Яғни, аспектуалдық категориясын функционалды тұрғыдан қарастырудың өзектілігі көрінеді, шұғыл не созылыңқы, тыңғылықты не босаң, біркелкі не үздік-создық т.б. түрлері кездеседі. Осы мағыналық реңктердің барлығы аспектуалдық аясына енеді» [3, 18]. Осы пікірлерді саралай келе, аспектуалдық категориясын зерттеудің өзектілігі танылады.

Функционалды грамматика таным теориясының негізінен жасалынады. Сондықтан функционалды грамматиканың тілдік құрылымдық жүйесінің түрлі жүйеде, атап айтқанда семантикалық, когнитивті, прагматикалық, стилистикалық аспектіде айқындалуы грамматиканың функционалдығынан өрістейді.

Негізгі бөлім. Аспектуалдық ұғымының қазақ тілінде семантикасы өте мәнді де қызықты мазмұнға толы деп айтуға болады. Бұл ұғым жалпы түркі тілші ғалымдардың еңбегінде ұзақ уақыт талас тудырып келген болатын. Ол көбінесе аспектуалдық мағына мен темпоралдық мағынамен өте тығыз байланысты. Түр мен шақтың грамматикалық категориялары мазмұндық жағынан да, формальды жағынан да өзара байланысты грамматикалық категориялар ретінде танылады. Түрлер де, темпоралдық та жалпы уақыт идеясымен байланысты, бірақ бұл идея түрлер мен уақыт мәндерінде әр түрлі нақтыланған. Темпоралдық категориясында уақыттың жалпы идеясы – іс-әрекетті уақыт бойынша оқшаулаудың бір түрі, осы әрекеттің сол немесе басқа сілтеме нүктесіне қатысты бағыты ретінде көрінеді. Сөйлеу сәті сілтеме ретінде әрекет ете алады, ал бұл жағдайда үш уақыттың қарсылығы ұсынылады: қазіргі (сөйлеу сәтін іс-әрекетке қосу), өткен (әрекет сөйлеу сәтіне дейін болады), болашақ (әрекет сөйлеу сәтінен кейін болады). Бір әрекеттің орындалу уақыты тірек нүкте ретінде берілді. Онда бұл әрекеттің орындалу уақытына қатысты бір мезгілде, басымдықта немесе сабақтастықта жүзеге асырылатын салыстырмалы уақыт туралы айтуға болады. Уақыттық мән – анықтамалық мән. Мұны кейде дейктикалық (индикативті) мән деп те атайды. Темпоралдықтың аспектуалдық мағынадан айырмашылығы бұл дейктикалық функцияға ие емес, мұнда уақыт идеясы көрсетілген іс-әрекеттің өзіндік ішкі қасиеті ретінде ұсынылады. Функционалды грамматика сияқты заманауи тенденциялар, әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика және дискурс теориясында аспектуалдықты қарастырамыз. Дискурс теориясында біз өз сөзімізде қаншалықты етістіктерді көп жұмсаймыз және қандай етістіктерді жиі айтатындығымыз турасынан жауап береміз. Күнделікті уақытта адам өзінің қандай әрекетке

қатысты сөз айтатындығын білмейді. Дискурс барысында мол аспектуалдықты танытатын бірліктер қолданылады. Ол бірліктер адам санасында орнықпайды. Дискурстағы аспектуалдық:

- Шаршадым;
- Ерте тұру керек;
- Тәтті жегім келіп тұр;
- Ұйқым келіп тұр;
- Кеттім;
- Күте тұрайық;
- Маған жіберіңіздер;
- Қолданып көріңіз.

Қимыл етістігі мен күй етістігі дискурста қатар жүреді. Бұл ауызша сөздегі, ауызекі стильдегі аспектуалдықтың көрінісі ретінде танылады.

Адам – қоғам өкілі. Оның іс-әрекеті осы қоғамға қатысты жасалады. Әлеуметтік лингвистика тұрғысынан алып қарағанда осы адам іс-әрекетінің қоғаммен байланысын анықтай отыра талдау жасалынады. Адамның күнделікті жұмыс істеуі, жұмысқа баруы, қайтуы, сабақ оқуы, жазуы, сөйлеуі осы секілді қимыл процестері қайталану сипатын алады.

Когнитивті лингвистикада аспектуалдықтың танымдық негіздерін сараптауға болады.

Танымдық негіздерге сәйкес тұрақты тіркестердің жасалуында өзіндік ерекшелік бар.

- Ат ізін салмау – хабарласпау
- Ат ізін суытпау – жиі келіп тұру.

Қазақ халқы жылқыны қасиет тұтуыңа байланысты, шаруашылығы осы жылқы малымен қатысты болғандықтан «ат» сөзін қатыстырып тіркестер құраған.

«Ат ізін салмау» – келмей кету, сол үйге бармай қалу, хабарсыз қалу мәнін айқындайды. Қайталанатын әрекет қайталанбайтын процеске ауысады. «Ат ізін суытпау» тұрақты тіркесі «ат ізін салмау» тіркесіне қарама-қарсы мағынада жұмсалады. Бұл қимыл-әрекеттің үзіліссіздігін көрсетеді.

-өліп ұйықтау. Бұл тіркесті басқа тілге аударсақ, мағынасы өзгеріске түседі. Бұл күйдің ұзаққа созылуын танытады.

«Ұйқы – кіші өлім» ретінде ислам дінінде айтылған. Осыған қарай, «өліп ұйықтау» тіркесі адамның ештеңені сезбей, қатты ұйықтау процесіне байланысты жасалған.

Прагматикада іс-әрекеттің мақсатты орындалуын түсіндіріледі. Аспектуалдық категориясын прагматикалық аспектіде қарастыруда ескеру қажет:

1. Аялық білім, пресуппозиция.
2. Сөйлеушінің сөз мазмұнына қатынасы (модальділік).

Қимылдың, іс-әрекеттің бірден жасалуы, баяу өтуі, созылыңқы, үдемелі, дүркінді, тездік сипаттары, шапшаң өтуі, қимылдың асығыссыздығы, қимылдың жасалуына шек қойылуы, жетімсіздігі мен немқұрайлығы, ынтамен істелуі, әдейі жасалуы, басталуы мен аяқталу кезеңі белгілі уақыт

ішінде орындалатындықтан, уақытпен тығыз байланыста қаралады. Орындалған іс-әрекет, қимыл бірқалыпты өтпейді, ол әр түрлі сипатта өтеді. Осыған сай аспектуалдықтың өрістері ажыратылады. Олар: шектік өрісі, ұзақтық өрісі, қайталаушылық өрісі, фазалық өрісі, шеткері өрісі, қимылдың іс-әрекетке түсуі, қалыпты жағдайда қимылдың өтуі, қимылға қатыстылық іс-әрекеттер. [4, 112] Аспектуалдық категориясы кеңістік пен уақыт шеңберінде қимылдың өзгеріске түсуін көрсетеді.

Екі ұғымды салыстыра қарағанда айырмашылығы нақтылана түседі.

Аспектуалдық мағынаны екі топқа бөлуге болады:

1. Сапалық;
2. Сандық.

Сапалық аспектуалдық 3 негізгі қарама-қарсылықты қамтиды:

- 1) динамика-статикалық;
- 2) ішкі шектеуге бағытталған іс-әрекетті шектеу, ішкі шектеуге жетуге бағытталмаған;
- 3) әрекет шектеуіне бағытталған болса да, шегіне әлі жетпеген сәттер қарастырылады, шегіне жеткен сәттер.

Сандық аспектуалдық әрекетті немесе күйді келесі параметрлер бойынша сипаттайды:

- 1) рет саны немесе жүзеге асырудың үзіліссіздігі-үздіксіздігі. Осы негізде бірыңғай әрекеттер және көп қайталанатын әрекеттер, шектеулі және шектеусіз әрекеттер ажыратылады. Жүйелілік пен шексіз қайталанудың қосылуы тұрақты әрекетке әкеледі. (Жер Күнді айналады).

Бірыңғай әрекетке арналған етістіктер: жарылу, жұтылу, шаншу, сүңгу, жыпылықтау, түшкіру, айқаулау. Бірыңғай әрекетте адам күйіне орай факторлар әсер етіп, қимыл-әрекет орындалады. Түшкіру әрекеті – адами құбылыс. Айқаулау сыртқы орта әсер еткен жағдайда орын алады.

Қайталанатын әрекеттер: сатып алу (кітап, тамақ, киім т.б.заттар); қайнату (шәй қайнату, тосап қайнату), беру (сыйлық беру, уәде беру), орнату (бағдарлама орнату, жаңа үйдің блоктарын орнату), сүрту (қол сүрту, шаң сүрту, дастарқан сүрту). Қайталанатын әрекетте адам қанағаттандыру сезімін тудыру, белгілі бір іс-әрекетті орындауды мақсат тұтып жасайды.

- 2) ұзақтық дәрежесі бойынша әрекет.

Ұзақ мерзімді әрекет: өмір сүру, күту, ұйықтау, армандау, серуендеу, сөйлесу.

Қысқа мерзімді әрекет: жарқылдау, жалт қарау.

- 3) қарқындылық дәрежесіне сәйкес әрекет қалыпты болуы мүмкін.

Қарқынды әрекеттер: жүгіру, тамақтану, биікке көтерілу, жүзу, сүйсіну, айқайлау; ұйықтау, жылау;

Сарқылған әрекет (қарқыны аз): аңсау, шаршау, тербелу, толқу.

Аспектуалдық мағыналар сөйлеушінің іс-әре-

кеттің уақыт бойынша ағымы мен таралуы тұрғысынан, бірақ сөйлеу сәтін ескермей, әрекетке берген бағасын көрсетеді.

Етістік – іс-әрекетке итермелеуші сөз табы. Сөз экологиясын зерттеу барысында тілдегі етістіктердің қолданыс аясының азайғанын айтуға болады. Етістіктерді қимыл етістіктері, күйді білдіретін етістіктер деп шартты түрде екі топқа жіктеледі. Күй етістіктері қимыл етістіктеріне қарағанда аз. Ол категориялық жағдаятқа тікелей тәуелді.

Қимыл етістіктері: серуендеу, тамақ пісіру, келу, созылу, жүгіру, секіру, оқыту.

Күй етістіктері: жылау, күлу, күйзелу, ыстықтау, тоңу, қорқу, шыдау, төзу, жақсы көру. Күй етістіктері сыртқы ортаның әсерінен туындайды. Предикаттардың уақыттық және модальдық параметрлері оқиғаның мағынасымен қарастырылады.

Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарының қатарына функционалды-семантикалық категория, функционалды-семантикалық өріс және категориялық жағдаят жатады. Функционалды грамматиканың мәселелері осы үш ұғымның аясында қарастырылады. А. Салқынбай тілдің функционалдық сипатын зерттеу оның терең ішкі семантикалық құрылымы мен қызметтік қатпарларын зерделеуге мүмкіндік беретінін айтады. [5, 4]

Функционалды-семантикалық өріс дегеніміз – белгілі бір семантикалық категорияға негізделіп, семантикалық қызметінің ортақтығына орай өзара әрекеттес келетін грамматикалық және лексика-грамматикалық, сондай-ақ әр түрлі аралас тілдік құралдар тобы [6,105].

О.С. Ахманова өріске «адам тәжірибесінің белгілі бір саласын жауып тұратын мазмұндық бірліктің (ұғымның, сөздің) тұтастығы» - деген анықтама берген. [7, 334]

Аспектуалдық категориясының фазалық өрісінің ерекшеліктері туралы, берілу амал-тәсілдері туралы айтқанда оның фазалық шегі басталу мен ортасы аяқталу фазасында көрінеді. Аспектуалдық – функционалды-семантикалық категория, фазалық өріс – функционалды-семантикалық өріс деп танылады, осы категория мен оның өрісін жасауға категориялық жағдаят қатысады. Функционалды грамматиканың осы үш ұғымы «триада» құрайды.

Амал-әрекеттің жасалу фазасы оның уақыт бойындағы жіктелісіне сипаттама береді. Амал-әрекеттің жасалу фазасында басталу, жалғасу, аяқталу ұғымдары бар. Амал-әрекеттің жасалуының әр фазасының шекарасын дәлдікпен көрсету қиындық туғызғанымен, оларды салыстырмалы түрде қарастырып, жіктеуге болады. Қазақ тілінде амал-әрекеттің жасалу фазасына тән өзіндік тілдік бірліктер қалыптасқан.

М. Балақаев, Т. Қордабаев «Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис» атты оқулығында күр-

делі баяндауыштардың қимыл кезеңдерін білдіруін былайша топтастырады:

1. Қимылдың басталу кезеңі. Отыр, қал, жатыр, кел тағы басқа көмекші етістіктер қатысты күрделі баяндауыштар қимылдың не күйдің басталып қалғанын, басталғанын білдіреді.

2. Қимылдың болып жатқан кезеңі. Мұндай мағынада жұмсалатын баяндауыштың құрамында тұр, бер, жүр, қой, түс тағы басқа көмекші етістіктері болады.

3. Қимылдың аяқталған кезеңі. Күрделі баяндауыштар бұл мағынаны білдіру үшін олардың құрамында жібер, кет, бер, бол, қой, таста сияқты көмекші етістіктер болады [8, 100]. Бұл топтастыру аспектуалдықтың фазалық өрісінің жасалуының бір көрінісі ретінде сараланады.

Қимыл-әрекеттің басталу фазасы:

Отыра қалып, хат жаздым; Хадиша шайын қоя салып орнынан тұрды (Мұртаза Ш. Соғыстың соңғы жесірі). Сөйлемдерде қимылдың басталуы әрекеттің басқа бір әрекетке бірден алмасуынан байқалады.

Қимыл-әрекеттің жалғасуы:

Жолдан бұрылып, жылқы жусап жатқан өзеке қарай жүре бердім (Мұртаза Ш. Соғыстың соңғы жесірі). Лексикалық құрал арқылы аспектуалдық берілген.

Тарқаған базардың жұрты көңілсіз. Сөйлем етістіксіз берілген. Бұл сөйлемде қимыл-күйінің жалғасу сипаты танылады. Жауын саябырлады бердім (Мұртаза Ш. Соғыстың соңғы жесірі). Осы сөйлемде жауынның әлі тоқтамағаны лексикалық бірлік арқылы айқын аңғарылады.

Қимыл-әрекеттің аяқталуы:

Ол қараторғайдың әнінен оянды. Кең дүние де өзі және скрипкасы ғана тұрғандай, өз ойынына өзі елітіп, баяу ғана көзін жұмды (Мұртаза Ш. Соғыстың соңғы жесірі). Бір күйден екінші күйге көшу сипатын анықтаған уақытта, бірінші күйдің аяқталуы орын алады. Соған сай аспектуалдық фазасы айқындалады.

Аспектуалдылыққа белгілі бір тұрақты тілдік бірлік қана алынбайды. Аспектуалдықтың аналитикалық жолмен берілуі – өнімді тәсіл. Лексикалық және морфологиялық көрсеткіштер аспектуалды мағынаны беруде кеңінен қолданылады. Әсіресе, үстеу сөздер мен еліктеуіш сөздердің аспектуалдылық категориясын танытуда рөлі ерекше. Аспектуалдықтың синтаксистік бірліктер арқылы берілуі сөз тіркесі және сөйлем деңгейінде қарастырылды. Сөз тіркестерінен анықтауыштық қатынасқа құрылған есімді тіркестердің қызметі ерекше болса, сөйлем деңгейіндегі аспектуалдықтың берілуі болымсыз сөйлемдер, етістікті және етістіксіз бұйрықты сөйлемдер аясында қарастырылып, олардың аспектуалдықты жасауға қатысы көрсетілді. Аспектуалдықтың етістіктер арқылы берілуі қимылдың жасалу кезеңдерімен және оның қалай жүзеге асатындығына байланысты болады. Мысалы, *баста, қозғал, кіріс,*

жөнел. Қимылдың аяқталу сипатын танытатын етістіктерге мыналар жатады: *аяқта, бітір, сөндірі, доғар, өш, таусыл, үзіл*. Қиылдың аяқталу мәнінің айқындылығы лексикалық мағынасының абстракциялану дәрежесіне қарай көрінеді. Етістіктердің тура және ауыспалы мағынасына қарай сараланады.

Қимылдың жалғасуы, жасалу фазасында категориялық жағдаяттың рөлі зор. Сөз сөйлеу сәтіндегі қимыл адамға қатысты деп алып қарастыруға болады. «Ол баяу сөйледі» дегенде баяу сөйлеу себебі адамның ішкі сезім, толғаныстарынан туындайтынын ескерсек, ол да белгілі бір жағдаятпен байланысты айтылады.

Жер бетіндегі тіршілік атауы үнемі іс-қимыл, әрекетте болады. Олардың табиғи жаратылысынан әрекетті бастауы, аяқтауы, қимылды баяу, шапшаң, қарқынды, үдемелі, созылыңқылы, тым тез, тым баяу жасауы адам факторының өзіне тән. Ал осы қимыл әрекеттің жүзеге асуын танымдық тұрғыда сөзбен сипаттауы тұрғылықты жеріңе, діліңе орай анықталады. Осы тұста ареалдық лингвистика мен когнитология тұрғысынан аспектуалдық ұғымын зерттеу негіздері шығады.

Қорытынды. Қорыта келе, тіл табиғаты мен оның жұмсалымдық негізін толық ашып көрсе-

тудің бір жолы – тілді функционалды грамматика негізінде зерттеу. Грамматикалық категорияларды функционалды-семантикалық аспектіден зерттеу түрлі тіл деңгейі элементтері арасындағы жүйелі байланысты көрсетуге жол ашады. Қимылдың уақыт бойындағы ішкі өту ағымына қатысты түрлі жасалу сипатының тілдік көрінісін лексикалық, сөзжасамдық, морфологиялық және синтакситік – барлық тіл деңгейі бірліктері бір-бірімен мағыналық жағынан тығыз қарымқатынаста болу арқылы танылады. Бұл қимылдың өту сипатының тілдік жүйедегі болмысын, ал функционалды грамматикада олар аспектуалдық категориясының функционалды-семантикалық өрісін құрайды. Осы орайда аспектуалдылық категориясы тек аналитикалық форманттар аясында ғана емес, барлық тіл деңгейі бірліктерінің өзара байланысы негізінде қарастырылып, функционалды грамматика аясында зерттелді.

Аспектуалдық – адам өміріндегі әрекеттердің өту сипатын айқындайтын, танытатын маңызды ұғым. Бұл ұғым тек функционалды грамматика шеңберінде қарастылып қана қалған жоқ, когнитивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика, прагматика, дискурс саласындағы мәні, мазмұны айқындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бондарко А.В. Проблемы функциональной грамматики. – Наука, 2003. – 398 с.
2. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. –136 б.
3. Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі аспектуалдық семантика: форма және мазмұн. – Филол.ғылым. докт. ...автореф. – Алматы, 2009, - 54 б.
4. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 199 б.
5. Салқынбай А. Функционалды грамматика очерктері. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. -119 б.
6. Жаңабекова А. Функционалды грамматиканың метатілі. – Алматы: Елтаным баспасы, 2012.
7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М: Советская энциклопедия, 1966. -608 с.
8. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1971. –340 б.

Авторлар туралы мәліметтер:

Алкебаева Дина Ақбергеноқызы - ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: alkebaeva@mail.ru

Шенгелбай Мәдина Қайратбекқызы - «Қазақ филологиясы» мамандығының II курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: madinashengelbay@mail.ru

Сведения об авторах:

Алкебаева Дина Акбергеновна - д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: alkebaeva@mail.ru

Шенгелбай Мадина Кайратбековна - магистрант II курса специальности «Казахская филология» Казахского национального университета имени аль-Фараби, e-mail: madinashengelbay@mail.ru

Information about the authors:

Alkebayeva Dina Akbergenovna - doctor of philology, professor, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: alkebaeva@mail.ru

Shengelbay Madina Kairatbekkyzy - second year master's student of the specialty "Kazakh philology", Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: madinashengelbay@mail.ru

УДК 81.42

ANESSOVA D.M.¹, KARAGOISHIEVA D.A.²

¹al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

(¹E-mail: danessova@mail.ru,

²E-mail: danel.karagoish@mail.ru)

MENASIVE SPEECH ACT AND SPECIFICS OF ITS FUNCTIONING IN THE POLITICAL DISCOURSE

Abstract. The article is devoted to the study of menasive speech acts in political discourse. Issues of analysis of political discourse, as the most influential on the public consciousness and widely spread in the mass media, consideration of speech acts of threats and their features are brought to the fore today. In the article, the author analyzes speech acts of threat based on the material of English political discourse. Excerpts from articles and interviews of politicians were taken for analysis. Examples are given to illustrate in more detail the semantic features of verbs of threat that are used in the speeches of politicians.

Key words: speech act, menasive speech act, political discourse, threat, directive, commissive.

ҚАУІПТІ СӨЙЛЕУ АКТИСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЯСИ ДИСКУРСТА ЖҰМЫС ІСТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақала саяси дискурстағы менасивті сөйлеу актілерін зерттеуге арналған. Бүгінгі таңда қоғамдық санаға ең ықпалды және бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен таралған саяси дискурсты талдау, менасивті сөйлеу актілері мен олардың ерекшеліктерін қарастыру мәселелері алдыңғы қатарға шығып отыр. Мақалада автор ағылшын саяси дискурсының материалын негізге ала отырып, менасивті сөйлеу актілерін талдайды. Талдау үшін саясаткерлердің мақалалары мен сұхбаттарынан үзінділер алынды. Қауіп-қатер төндіру етістіктерінің семантикалық ерекшеліктерін егжей-тегжейлі суреттеу үшін саясаткерлердің сөйлеген сөздерінен мысалдар келтірілген.

Түйіндемесөздер: сөйлеу актісі, менасивті сөйлеу актісі, саяси дискурс, қауіп, директивтер, коммиссивтер.

УГРОЖАЮЩИЙ РЕЧЕВОЙ АКТ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию менасивных речевых актов в политическом дискурсе. На первый план сегодня выдвигаются вопросы анализа политического дискурса, как наиболее влиятельного на общественное сознание и широко распространенного в средствах массовой информации, рассмотрения речевых актов угроз и их особенностей. В статье автор анализирует речевые акты угрозы на материале английского политического дискурса. Для анализа были взяты отрывки из статей и интервью политиков. Приведены примеры, чтобы более подробно проиллюстрировать семантические особенности глаголов угрозы которые используются в речах политиков.

Ключевые слова: речевой акт, менасивный речевой акт, политический дискурс, угроза, директивы, коммиссивы.

Introduction

Language is an indispensable part of human existence. It is through him that power is exercised, the main task of which is to establish order in the world. Unfortunately, at the same time, from time to time we have to resort to threatening statements. As R. Barth noted, "we do not notice the power that lurks in language, because we forget that language is a means of classification and that all classification is a way of suppression: The Latin word «ordo» has two meanings: "order" and "threat" [Barth R., 1994, p. 548], which, in all probability, indicates the impossibility of establishing order without the use of threat. But the use of a threat also serves as an indicator of a conflict situation, which in politics

can have undesirable consequences. To avoid such results, it is necessary to interpret speech acts adequately. The current geopolitical situation makes it even more necessary to identify the intentions of the authors of statements – politicians who decide the fate of States and the whole world.

"Speech act, the minimum unit of speech activity, identified and studied in the theory of speech acts – the doctrine that is the most important part of linguistic pragmatics" [Searle J.R., 1986, p. 151]. Speech act of threat, or menasive speech act, has always attracted the attention of researchers. Threat is the basic category for the entire variety of menasive speech acts in modern English. The

threat represents the conceptual core of menacing of the speech act. A threat is an intention not only to harm the interests of the other party, but also to force the opponent to act in accordance with the requirements [Epstein O.V., 2009, p. 216]. The goal of this tactic is to obtain the necessary information by directly exerting pressure on the communication partner. It is interesting to consider the point of E. Sheigal, who believes that "in a threat, the power of a political opponent is manifested through a categorical promise to harm the opponent and a demonstration of determination to fulfill the promised" [Sheigal E.I., 2000, p. 298].

When a threat is used in political discourse, the means of its verbal implementation are reoriented in accordance with the purpose of this discourse. Therefore, in political communication, the threat is used as a tactic for manipulating the enemy in situations with diametrically different goals: the struggle for power and negotiations.

For many years, the definition of the concept of discourse has been one of the problems in linguistics. Discourse as a linguistic category is a complex and multi-valued object of research. This complexity lies in the fact that discourse is a phenomenon of an intermediate nature between speech and communication, language behavior, on the one hand, and the recorded text on the other hand.

In modern linguistics, there are many definitions of discourse. E. Benveniste was the first to introduce the term "discourse" into linguistics. It defines discourse as speech assigned to the speaker, as opposed to a narrative that unfolds without the explicit intervention of the subject of the utterance [Benveniste E., 1978, p. 129].

Political discourse performs the function of influencing the listener through attracting attention, arousing certain emotions, and persuasion. The pragmatic orientation of political discourse, its "specific orientation to the recipient of information" determines not only the selection of linguistic and non-linguistic means, but also the way they are presented and organized. Political discourse is a type of institutional discourse, a specialized type of communication determined by the social functions of partners and regulated both in content and form [Dyck T.A., 1994, p. 13].

Political language, according to the works of V.Z. Demyankov, has certain characteristics: political vocabulary and terminology, a specific structure and, most importantly, a specific implementation of discourse, that is, sound design. But we should not ignore the fact that politicians in the current geopolitical situation often express aggression. Thus, the most important characteristics of political discourse, according to the research of Demyankov [Demyankov V.Z., 2002, p.34], are evaluative and aggressive, effective and defending the point of view.

When referring to speech acts of threat in their direct expression, it is necessary to mention the existence of a special class of verbs that relate to verbs of speech activity and call the action performed by the speaker. They are illocutionary verbs, but they cannot be used in a performative formula, i.e. they serve as an indicator of illocutionary power. These include the verb "threaten". Such verbs are called "quasi-performatives", which means that they are either unable to be used in a performative utterance, or require the introduction of special operators that make it possible to function in first-person statements in the present tense [Wendler Z., 1985, p. 55-56].

The lexical specification of the representation of menacing intent in the English language of politics is carried out within a number of functional performative verbs by types:

1. Threat-promise (promises)
2. Threat-warning (directives)
3. Threat-intent (commissives).

Experiment

The material for our study was chosen menacing speech acts or speech acts of threat, and the subject of analysis was examples from the speeches of the US President Donald Trump and the President of the Russian Federation Vladimir Putin.

A speech act of threat or menacing speech act (MSA) is an intention expressed orally or in writing to cause any harm in order to influence the will of the listener. Given the above, we can consider the types of performative verbs, such as threat-promise (promises), threat-warning (directives), threat-intent (commissives).

Using the performative promise formula for its direct explication, a menacing speech act is recognized through a pragmatic component in the content structure of the utterance that expresses the addressee's intention to harm the addressee or predict negative consequences for the addressee's personality or activity.

Mr. Trump initially promised to ban all Muslims entering the US - a "total and complete" shutdown should remain until the US authorities "can figure out what's going on". [<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-37982000>]

In this example, US President Donald Trump promised to ban all Muslims from entering the US. He commits himself to perform some action not for the addressee, but to the detriment of him - this is exactly the fundamental difference between a promise (promises) and a threat (menacing). The verb "promise" means to make a commitment, to solemnly declare the intention to do something. The word "promise" borrowed from Old French *promesse*. This sentence uses the past tense of the verb "promise". *Trump vows to ban TikTok app from U.S.* [<https://www.cbc.ca/news/world/trump-vow-ban-tiktok-1.5671606>].

In this example, addressee US President Donald Trump said he would take action as early as Saturday to ban TikTok, a popular Chinese video app that has been a source of national security and censorship concerns. In this case, the verb "vow" is used as a threat-promise and the addressee has fulfilled his promise. The meaning of the verb "vow" is to give a solemn assurance of something or a solemn promise, reinforcing this assurance, promise by mentioning something sacred, dear. The verbs *swear, vow, and promise, pledges* are synonyms. This verb borrowed from Old French *voer*. In this sentence the author used the 3rd person singular present tense.

Turning to the following formula, it should be noted, first of all, that a directive is defined as an expression of the speaker's will, aimed at causation of the addressee's activity [Belyaeva E.I., 1992, p. 168]. A directive speech act has three types: prescriptive, requestive, and suggestive. All three are characterized by the priority position of the speaker, but have different shades of obligatoriness of performing the action by the addressee. Prescriptions include an order, instruction, prohibition, etc.; requestives - a request, plea, invitation; suggestions - advice, suggestion, warning. MSA tries on the performative formula of the latter type of directive in the meaning of a warning, which is why it gets the name of a preventive menasive. For example:

During a speech in Iowa in November 2015, Mr Trump warned that he would, using an expletive, bomb the so-called Islamic State group into obliteration. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-37982000>

In this example, Donald Trump warns that he will bomb The Islamic state until it is destroyed. And it dropped the largest non-nuclear bomb in the US Arsenal on a stronghold in Afghanistan. The meaning of the verb *to warn* is to inform someone in advance about a danger or an event; to report certain information before it can be useful. The synonyms are *informed, cautioned*. The etymology of the verb *to warn* is derived from the Old English *warnian*. In this sentence the author used the past tense (warned).

In political discourse, the threat is usually expressed in indirect constructions, which contributes to a comparative weakening of the conflict situation. The lack of specification of the addressee's actions if the addressee does not agree with the addressee's requirements serves to introduce the addressee into an even more uncomfortable state, since the addressee is in a state of fear of uncertainty. At the same time, the range of implementation of the speech act of threat is limited. For example:

«Я понимаю, что у каждого государства есть свои региональные интересы, и мы всегда относимся к ним с уважением. Но мы никогда не потерпим, чтобы совершались такие преступления,

как сегодня» (В.В. Путин в связи с атакой на российский военный самолет Су-24). [<https://www.omskinform.ru/news/87967>].

This example is taken from Putin's meeting with king Abdullah II of Jordan on November 24, 2015. He warned that he will never tolerate such a crime and will carefully analyze everything that happened, and this tragic event will have serious consequences for Russian-Turkish relations. The verb "потерпеть" means to endure an unpleasant sensation or condition. In this sentence, the prefix «no» is added to the verb "терпеть" and the verb is used in a negative form (не потерпим). The verb "потерпим" is used in the 1st person, future tense, and plural. Synonyms are – вытерпеть, стерпеть, выдержать.

Turning to the third formula, it should be noted that the class of commissives was identified already at the first stages of the development of the taxonomy of speech acts of J. Austin and J. Searle. Despite the fact that later this class of speech acts was subject to processing and sorting, during which many linguists distinguished promissive speech acts from this class, the commissive class continues to exist confidently as a separate type of pragmatic utterances. The commissaries impose an obligation on the speaker to perform an action, which in turn will lead to a change in the state of Affairs in reality. They oblige the speaker to a certain line of behavior - "I will do all I can". Statements of intent and actual obligations can be distinguished within this class.

Mr. Trump repeatedly pledged to label Beijing a "currency manipulator" on his first day in office, during an election campaign when he also accused the Asian powerhouse of "raping" the US. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-37982000>

In this example, the verb "pledge" is used as a threat-intent (commissive). President of the United States D. Trump in his speech threatened to call China a "currency manipulator" and in 2019 in August officially named. The verb "pledge" means to make a solemn promise, to assure; to vouch. The verb derived from Old French "plege". The synonyms are *promise, vow*. In this sentence the author used the past tense of the verb (pledged).

Results and Discussion

Summing up the results of our research, we can draw the following conclusion: the speech act as a threat and warnings differ only in the degree of intensity. The peculiarity of speech acts is that they are aimed at changing the world around them through speech actions, their goal is "to make the world match the words". And now speech acts are of great interest, are in the center of attention and are studied by many linguists. Classifications of speech acts continue to expand and expand, so the scope of research on speech acts is stretched.

Conclusion

The menasive speech act (speech act of threat) has its own characteristics as a separate illocutionary type in the field of vocabulary, morphology, and syntax. The menasive speech act is located at the junction between the speech acts of the promise and the directive and combines their characteristic features.

Information about the aggressive orientation of the entire message is mainly found in verbs, which can be divided into several large lexical and semantic groups characterized by a common meaning. The

use of various grammatical categories in the design of a speech act of threat in political discourse has its own characteristics and is usually characterized by a performance formula. In addition to the presence of certain requirements that the threatening person seeks to implement, the number of participants in the dialogue and persons who may take part in the implementation of the speech act of the threat is also characterized by the forms of threats.

REFERENCES

1. Barth R. Selected works: Semiotics: Poetics. - M.: Progress, 1989. – 616 p.
2. Searle J. R. What is a speech act // New in foreign linguistics– Issue 17 – Moscow: Progress, 1986. – P. 151-169.
3. Epstein O.V. Language design of the speech act of threat (based on the English political discourse) // Philological Sciences. Questions of theory and practice. – Tambov: Literacy, 2009. – № 1 (3). – P. 216-220.
4. Sheigal E.I. Semiotics of political discourse. - Volgograd: Peremena, 2000. – 440 p.
5. Benveniste E. General linguistics. – Moscow, 1978. – 448p.
6. Dyck, T. A. Van. Principles of critical analysis of discourse // translation and linguistics of the text. – Moscow: VTSP, 1994. – 320 p.
7. Demyankov V.Z. Political discourse as a subject of political philology // Political science. Political discourse: History and modern research, 2002. - No. 3. – P. 32-43.
8. Wendler Z. Illocutionary suicide // New in foreign linguistics. – M., 1985. – Issue 16. – P. 238-250. BBC News [Electronic resource]. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-37982000>
9. CBC News [Electronic resource]. URL: <https://www.cbc.ca/news/world/trump-vow-ban-tiktok-1.5671606>
10. Belyaeva E. I. Grammar and pragmatics of motivation: English. Voronezh: Voronezh State University, 1992. – 168 p.
11. Omsk inform [Electronic resource]. URL: <https://www.omskinform.ru/news/87967>

Сведения об авторах: Information about the authors:

Anessova D.M. - 2-year MA student of speciality "Foreign philology", al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: danessova@mail.ru

Karagoishieva D.A. - candidate of Philological Science, PhD doctor of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: danel.karagoish@mail.ru

Сведения об авторах:

Анесова Д.М. - студентка 2 курса специальности "Иностранная филология", Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: danessova@mail.ru

Қарағоишиева Д.А. - кандидат филологических наук, докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: danel.karagoish@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Анесова Д.М. - "Шетел филологиясы" мамандығының 2 курс студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: danessova@mail.ru

Қарағоишиева Д.А. - филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан, E-mail: danel.karagoish@mail.ru

АУБАКИРОВА Г.Т.¹, МАГУАЗОВА Ж.Б.²

¹Қарағандық Экономический университет Қазпотребсоюзы,

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЖҮЙЕЛІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Қазіргі жаһандану дәуірінде студенттердің өзіндік жұмыс жасай білігін арттыру өте маңызды аспектілердің бірі болып табылады. Шетел тілінде дәрісханадан тыс өз бетінше білім алу білігін қалыптастырып, оны ұйымдастыру, ыңғайлы жағдай тудыра білу өте маңызды.

Түйіндемелік сөздер: лекция, өзіндік жұмыс, инновация, шет тілдік білім беру.

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМНОСТИ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В сегодняшнюю эпоху глобализации одним из наиболее важных аспектов является повышение способности учащихся работать независимо. Очень важно уметь организовать и создать комфортную среду для формирования умения самостоятельно учиться на иностранном языке вне учебной аудитории.

Ключевые слова: лекция, самостоятельная работа, инновация, иностранное образование.

FORMATION OF CONSISTENCY OF THE PROBLEM OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN A FOREIGN LANGUAGE LESSON

Abstract. In today's era of globalization, one of the most important aspects is to improve the ability of students to work independently. It is very important to be able to organize and create a comfortable environment for the formation of the ability to independently study in a foreign language outside the classroom.

Key words: lection, independent work, innovation, foreign language education.

Қазіргі заманымызда қоғамда өз бетімен жұмыс атқаратын, еркін де кеңінен ойлайтын, өздігінен

алдына мақсат қойып және оған жетудің әдіс-тәсілін шығармашылықпен анықтап, сандай-ақ қолдана алатын кәсіби-маман тұлғасы қажет. Мұндай тұлғалардың дамуына бағытталған білім берудің негізіне тұлғаның өздігінен білім алу, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін жетілдіру процесі жатады.

Студенттердің танымдық қызметі барысында өзіндік жұмыстарын ұйымдастыра алудың маңызы зор. Осы өзіндік жұмыс жайында көптеген ғалымдар, мысалы, Ястребова Е.Б., Ерецкий М.И., Гарунов М.Г., Блохина Р.А., Сабодашев В.П., Вербицкий А., т.б. үлкен мән беріп, зерттеген. Олар педагогикалық әдебиеттерде алғаш өзіндік жұмыс мәселелерін В.К. Буряк, Е.Я. Голант, Б.П. Есипов, Р.Г. Лемберг, Р.М. Микельсон, И.И. Пидкасистый, Е.С. Саблик, М.Н. Скаткин еңбектерінде қарастырылып, оқу үрдісінде білім алушы оқушылардың өзіндік жұмысын жүйелі түрде қолдану негіздері зерттелінді. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың мәнін дидактикалық тұрғысында қарастырған ғалымдар: А.Е. Абылқасымова, Н.А. Адельбаева, С.И. Архангельский, М.В. Буланова-Топоркова, М.Г. Гарунов, И.И. Кобыляцкий, Р.Н. Низамов. Өзіндік жұмысқа берілетін анықтамалардың бірдей болмағанына қарай, оларды бірнеше кіші топқа бөлуімізге бола-

ды. И.Т. Протасовтың тұжырымдауынша, өзіндік жұмыс біліктілік пен іскерлік жиынтығы. Г.Н. Кулагина өзіндік жұмысты студенттің іс-әрекет құралы белсенділігі мен өз бетімен білім алуға дайындығы деп түсінеді. Г.Н. Дари өзіндік жұмыстың мәнін осылайша жеткізеді: Бұл жұмысты студент өз бетімен орындайды, ол өзінің біліміне, іскерлігі мен сеніміне, өмірлік тәжірибесі, дүниетанымына арқа сүйей отырып жасайтын болады. Бұл зерттеулердің өзектілігі – студенттердің теориялық және практикалық білімді саналы игеріп, интеллектуалдық қызмет жасай білуге тәрбиелеу болып табылады. Және де студенттер жай ғана беріліп жатқан дайын біліммен сусынданып қана қоймай, білімді өздері іздеп алуына, яғни студенттердің ізденімпаздық қасиетке үйрету маңыздырақ.

Студенттердің өздік жұмысының (СӨЖ) басқа жұмыстардан ерекшелігі – студент өзінің алдына мақсат қоя білуі, соған жету барысында жұмыс түрін өзі таңдап алу еркіндігі. П.И. Пидкасистый «өзіндік танымдық жұмыс» пен «өзіндік жұмыс» ұғымдарын ажыратып алуға шақырады. Себебі, «өзіндік жұмыс оқып-үйренушілердің өзіндік танымдық жұмысын ұйымдастырудың тек құралы ғана болып табылады» деп пайымдайды. Ол оқу өзіндік танымдық қызмет процесінде жүреді,

алайда, ол өзіндік жұмысты орындау барысында жүреді деген сөз емес деп есептейді (6). Мысал ретінде, оқытушы оқу материалын айтқанда, студент салыстыру, материалды ойша талдау және т.б. ойлау амалдарын жүргізеді. Дәл осы кезде студент ешқандай тапсырма алған жоқ, өзіндік жұмыс та жоқ, бірақ өзіндік танымдық қызметінің нәтижесінде жұмысты орындай алып отыр. Жалпы алғанда, өзіндік жұмыс (ӨЖ) – біртұтас педагогикалық процестің, жоғары білім берудің негізі. Бұл бір жағынан алатын болсақ студенттердің дәрісханадан тыс жұмысы ретінде, басқа жағынан сабақ кестесі бойынша студенттің дәрісханада жүзеге асыратын жүйелі жоспарлы, мақсатты жұмысы.

Оны ұйымдастыру жауапты теориялық және практикалық міндет, маңызды ғылыми проблема. Өзбетінше жұмыс істеуді дәрісханада және одан тыс жерлерде ұйымдастырудың әр қандай түрлері мен типтерін қолдана отырып, студенттердің өздігінен ізденіп оқуына, білімін дамытуға ықпалетіп, оны ұйымдастыра білу өте қажет деп атап көрсетеді П.И. Пидкасистый «Өзіндік жұмыс» бәрінен бұрын басқа оқу жұмыс түрлерінің міндеттерін аяқтайды. Адамның ешбір білімі, егер де ол өзінің қызметінің объектісіне айналмаса, қажетті нәтиже бере алмайды, дейді Петровский [1, 129 б.]. Өзіндік жұмыс жасай білудің негізі, алғашқы дағдысы мектепте қалануы тиіс. Мектептен жаңа оқу орнына келген студент, өзбетімен жұмыс жасау қабілеттілігі төменділігінен, жұмыс жасау тәсілдерін білмегендігінен көп қиналады. Мысалы, 1-курс студенттерінің 80%-ы материалды талдау, жүйелеу, амал-тәсілді қолдану дағдылары жоқтың қасы. Электронды кітапхана, интернет ресурстарын пайдаланумен қатар, энциклопедия, сөздікпен жұмыс жасау дағдысы жоқ студенттер де кездеседі. Сондықтан да, студенттердің өзіндік жұмыс жасауына көмек беру оқытушының негізгі міндеттерінің біріне айналады.

Сондай-ақ студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстары олардың таным, іс-әрекеттерінің ерекшеліктеріне қарай әр түрлі бағытта ұйымдастыруға болады. Уақытты тиімді пайдаланып, оқушының өз бетімен тапсырманы орындауына ұдайы жағдай жасалуы қажет. Ол үшін мынадай міндеттер орындалу керек:

- Студенттерге өзіндік жұмыстар туралы түсіндіру.

- Студенттердің өз бетінше тапсырма орындау әдістерін таныстыру.

Өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың негізгі шарттары мыналар:

1. Оқытушының нақты тапсырмалар беруі;
2. Жұмысты орындаудың және аяқтаудың дербестігінің өзара байланысы;
3. Жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеу;
4. Олардың жұмысты өз еркімен және қа-

лауымен істеуі.

Негізінен алғанда, студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру және өткізу технологиясы мынадай элементтерден тұрады:

- Студенттердің өздік жұмыстарын жоспарлау,
- әдістемелік қамтамасыз ету,
- бақылау және орындалу бағасы,
- талдау және жетілдіру.

Қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті тұлғаларды қажет етеді. Білім беру жүйесінің даму деңгейі қоғамдық дамудың дәрежесі. Осы заманғы ақпараттық технологиясын игеру болашақ мамандар даярлау ісінде міндетті кілт деуге болады.

Студенттердің шетел тілінде жүргізілетін сыныптан тыс өзіндік жұмысын жүзеге асыру кезінде құралдар кітаптар, ғылыми, мерзімді және анықтамалық әдебиеттер, сөздіктер, оқыту бағдарламалары (бағдарламаланған оқыту), ақпараттық мәліметтер базасы (ақпараттық технологияларды пайдалану), техникалық құралдар, атап айтқанда, ғаламтор желісі бола алады. Студенттердің шет тіліндегі сабақтан тыс өзіндік жұмысын ұйымдастырудың негізгі дидактикалық принциптері келесі принциптер: ғылыми сипат, жүйелілік, қол жетімділік және жүйелілік; тәрбиеге оқыту, оқушылардың жас және жеке ерекшеліктеріне сай оқыту; оқытудың, сана мен шығармашылық қызметтің негізділігі мен қолданбалы бағыты; оқытудың өнімділігі мен сенімділігі.

Шет тіліндегі сыныптан тыс өзіндік жұмысты ойдағыдай ұйымдастыру үшін келесі шарттар қажет: студенттердің оқуға деген оң көзқарасы, дайындығы, танымдық қызығушылық, өзіндік жұмысты өзін-өзі ұйымдастырудың практикалық дағдылары, заманауи курстық бағдарламалар, әдістемелік әзірлемелер мен нұсқаулар, оқулықтар және қосымша әдебиет көздері. Студенттерді дәрісханалармен, оқу залдарымен, лингафондық зертханалармен және тиісті аудио-видео жабдықтармен қамтамасыз ету білу және осы пән бойынша өзіндік жұмысты ұтымды жоспарлап оқытушылардан тиімді басшылық ала отырып дербес міндеттердің орындалуын есепке алу және жүйелі бақылау. Шетел тілінде жүргізілетін сыныптан тыс өзіндік жұмыс келесі талаптарға сай болуы керек: сабақтастық, жан-жақтылық, қызығушылық, әр оқушымен жеке жұмыс жасай отырып, содан кейін оның нәтижелерін ашық талқылау.

Инновациялық білім беру – тұлғаға бағытталу, білім берудің негізділігі, шығармашылық, кәсіби бағдар, ақпараттық технологияларды қолдану деген түсініктердің жиынтығы. Сондықтан оқытушыны студенттердің қандай қасиеттерін, сапаларын дамыту керек, қалайша өзін-өзі дамыта білуіне көмектесуге болады деген сұрақтар толғантуы керек. Студенттердің ең алдымен, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, өз білімін жетілдіру, өзін-өзі бақылау мен бағалау әдет-дағдысын қалыптастыру тұлғаның шыңға (акме-шын, акмео-

логия) жету жолы болмақ.

Оқу орындарындағы студенттердің өздік жұмысы сабақ барысында оқыту лекция, практикалық, лабораториялық жұмыстар арқылы және сабақтан тыс уақыттарда жүзеге асады. Лекция ақыл-ой әрекетінің тек 1-деңгейін, (тану) және біліммен танысу деңгейін қамтамасыз етеді. Ал СӨЖ ақыл-ой әрекетінің 2-деңгейін: қабылдау мен қайта жаңғырту және білім көшірмесін игеруін қамтамасыз етеді. Одан әрі ол алған білімді практикада қолдану, ептілік, шығармашылық қабілеттерін дамыта алады. Оқытушы студенттің білім алуға деген мотивін дамытуға, ішкі ынта-ықыласымен білім алуға ұмтылуына көмектеседі.

Оқытушының бақылауымен студент:

- Зерттеушілік іскерлігімен дағдысын қалыптастырады;

- Өткен материалдарды жалпылай алу және қайталау;

- Алған білімді қолдану, оларды толықтыру, кеңейту дағдысын қалыптастырады;

Оқытушы студенттің психофизиологиялық және академиялық үлгерімін ескере отырып, өзбетімен жұмыс жасауға бағыт-бағдар беріп, олардың дербестігінің дамуына мүмкіндік жасайды.

- Студентпен бірлесе кеніс-әрекет барысында оқытушы – студенттің уақытын тиімді пайдалануға беретін түсіндірмелі-иллюстративті (схема, таблица, тезис, т.б.) материалдарды қолдануды үйрету, қажетті әдебиетті іздеу жолдарын көрсету;

- Өзіндік белсенділігін, дербес тігін дамыту үшін проблемалық баяндау, шығармашылық ізденіс әдістерін қолданған дұрыс.

- Оқытушы студентке жеке тапсырма таңдауға (курстық жұмыс, реферат, ғылыми баяндама, үлгі сабақ жоспарын құруға) көмектеседі.

- Әдебиеттермен қамтамасыз етуге, олармен жұмыс жасай білуге;

- Тиімді әдіс-тәсілдер, тапсырма орындау жолдарын қолдана білуге үйретеді;

- Жеке не бірнеше студентке кеңес береді, студенттердің бір-бірімен жұмыс жасауын үйлестіреді.

Студенттердің өздік жұмысы (СӨЖ) тиімді болуы маманның кәсіби бағыттылығының талаптарына сай жасалған өздік жұмысты ұйымдастыру үлгісінің дұрыс құрылуына байланысты болады. Алайда студентке қойылатын талаптар төмендегідей жіктелініп көрсетіледі:

- Студенттің шығармашылық потенциалын белсендіру: студент оқу тапсырмасын өзбетінше орындау барысында ғылыми әдебиеттермен, әдістемелерді талдау мен танысу және шығармашылық технологиясын меңгеруді жүзеге асырады.

- Өзбетінше білім алу және өзіндік дамуға ынтасын тәрбиелеу: шығармашылық белсенділігін қабілетін белсендіру, кәсіби даярлық қасиетін

жоғарылату, кәсіби тапсырмаларды шешу барысында шығармашылық бағытын дамыту, жалпы және жеке дара зерттеу әдіс-тәсілдерін меңгеру т.б.

- Оқу іс-әрекетке деген мотивациясын жоғарылату: білім беру процесінде тұлғаның позициясын белсендіру, субъективті жаңа білімдердің негізгі қатынасы, яғни білімді өзбетінше алу функциясы, нақты студент үшін жаңа және тұлғалық маңыздылығы.

- Танымдық белсенділікті дамыту: өзбетінше ойлауға талпынысы, қандай да бір тапсырманы немесе мәселені шешуде өзіндік бағытты табу, өзбетінше білімалуға тырысуы, пікірлерді сыни тұрғыдан қалыптастыру, оқу процесіндегі оқу-танымдық процесс белсенділігінде студенттердің оқыту әдісінің белсенділігі жанама қызығушылығы мен басымдылық танытып, жүзеге асады.

Студенттердің өзіндік жұмыс жасаудағы қабілеттерін қалыптастыру міндетін орындауда бүкіл педагогикалық ұжым үшін проблема туындайды. Ол осы жұмыс мазмұнына оқушыларды мақсатты түрде, әсіресе студенттерді оқытуда болып табылады. Мұндай оқыту оқу іс-әрекетінің өзінің модельдеу тәсілдерін қалыптастыруды, студенттердің ең қолайлы күн тәртібін анықтауларын, оқу материалымен жұмыс істеудің ұтымды тәсілдерін саналы аңғаруын және оны кейіннен өңдеуін, терең, сонымен бірге тез оқу амалдарын игеруді, түрлі әрекеттердің, конспектілердің, оқу-практикалық міндеттерді қою мен шешу жолдарын құруды қамтиды. Осы тұрғыда А.К. Маркова ұсынатын оқу жұмысының тәсілдері үлкен қызығушылық тудыруы мүмкін:

- «мәтінді мағыналық қайта өңдеу тәсілдері, оқу материалын кеңейту, оның ішінен басты идеяларды, принциптерді, заңдарды бөліп көрсету, міндетті орындаудың жалпыланған тәсілдерін саналау, белгілі бір санаттағы міндеттер жүйесін өз бетінше құру;

- оқу мәдениетінің (мысалы, ірі синтагмалар мен «динамикалық оқу») және тыңдау мәдениетінің тәсілдері, қысқа және неғұрлым ұтымды жазу тәсілдері (жазыпалу, жоспарлар, тезистер, конспект, аннотация, реферат, рецензия, кітаппен жұмыстың жалпы тәсілдері);

- есте сақтап қалудың жалпы тәсілдері (оқу материалын құрылымдау, бейнелі және есту естеріне сүйене отырып мнемотехниканың ерекше тәсілдерін қолдану);

- зейінді шоғырландыру тәсілдері, яғни мектеп оқушысының өзіндік қадағалаудың әр түрлерін пайдалануына, өз жұмысын сатылап тексеруге, тексеру тәртібін, «бірліктерін» бөлуге сүйенетін;

- қосымша ақпаратты іздеудің жалпы тәсілдері (библиографиялық материалдармен, анықтамалар, каталогтар, сөздіктер, энциклопедиялармен жұмыс) және оларды үйдегі кітапханада сақтау;

Соңғылардың қалыптасқандығы студенттер-

дің барлық оқу пәндері бойынша өзіндік жұмыстарының негізгі алғышарттарының бірі және де негізі болады.

Тағы атап өтетін болсақ, жалпы студенттердің өзіндік жұмысы - оқу іс-әрекеті тұрғысынан, сыныптық оқу іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыруға негізделеді. Солардың ішінде бұл оқытушының сырттан қадағалауынан студенттің өзін-өзі қадағалауына және де сыртқы бағалаудан оның өзін-өзі бағалауының қалыптасу деңгейіне өтуі және олардың байланысына қатысты және бұл, өз кезегінде, оқытушының бақылау мен бағалауын жетілдіреді.

Өздік жұмыстың тиімді ұйымдастырылуы тек өздік жұмыстың жүйесіне ғана емес, сонымен қатар педагогикалық шарттардың орындалуына да байланысты:

- Студенттің дәрісханадағы және өздік жұмысының көлемінің дұрыс үйлесімі, студенттің оқу жүктемесінің тиімді болуы, сабақ кестесінің дұрыс құрылуы, оқытушының жұмыстың күрделілігін анықтауда студенттің уақытын, орындай алу мүмкіндіктерін, оқу әдістемелік әдебиет көздерімен қамтылуын ескеруі оқушының өздік жұмыс нәтижесіне үлкен әсер етеді.

- Әдістемелік тұрғыдан студенттің дәрісханадағы және одан тыс өздік жұмысын дұрыс ұйымдастыру, өздік жұмысты орындауға оқу орындағы материалдық-техникалық базасының, оның қызметкерлерінің лайықтылығы. Студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыруға қатысушылардың өз қызметтерін дұрыс атқаруы.

- Студенттердің өздік жұмысының процесін шығармашылық процеске айналдыру мақсатында студентті қажетті әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету. Оқу орындарындағы кітапханаларда қажетті оқу әдебиеттерінің қорының, электрондық оқу құралдары мен электронды оқыту бағдарламасының және қазіргі уақыттағы мықты ақпарат көздерінің бірі – ғаламтордың болуы. Оқу процесінің компьютерленуі студенттің өздігінен білім алуына және ақпарат көздерімен жұмыс жасауына, өзіндік бақылау жасауына, уақытын үнемді пайдалануға жағдай тудырады. Сол себепті өзіндік жұмысты тиімді қолдануда мазмұнды динамикалық түрде өзгертуге және соңғы ғылыми жаңалықтармен жаңартуға болатын, сонымен қатар қолданысқа ыңғайлы электронды оқулықтардың маңызы зор.

- Студент пен оқытушы арасындағы қатынасты студенттің белсенді болуымен және өз

бетінше білім алуға ұмтылысы бағытына өзгерту жұмыстарын ұйымдастыру, сондай-ақ соған сәйкес студенттің өздік жұмысын ұйымдастырудың тиімді әдістерін, формаларын, түрлерін, құралдарын дұрыс таңдау және қолдану студенттің өздік жұмыс нәтижесіне ықпал жасайды. Студенттердің өздік жұмысының тиімділігін және оны орындауға студенттің ынтасын арттыруда дидактикалық құралдары мен жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың маңызы зор. Әр өздік жұмыстың мақсаты айқын, түсінікті, оның көлемі мен мазмұны оқу мақсатына сай, студентті орындауға ынталандыратындай жасалып, оны орындауға студенттің жағдайы мен мүмкіндігі болуы тиіс. Студенттің өздік жұмысының тапсырмалары алған білімді жаңа жағдаятта қолдануды, жаңадан өздігінен білім алуды қажет ететіндей, студенттің танымдық қабілеттерін арттыратындай болуы қажет.

- Студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыруға, яғни оқу формасына (күндізгі, сырттай), білім деңгейіне, оқу курсына, мамандыққа, пәнге, орындалу орнына байланысты ерекшеліктерді ескеру.

- Студенттің өздік жұмыс мәселелерін шешуде білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ашуға, ой қабілеттерін дамытуға жағдайлар жасау. Мұның өзі студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру үлгісін жүзеге асырумен тікелей байланысты. Нәтижесінде өздігінен жұмыс жасау, өз бетінше білім алу, өз кәсіби әрекетінде ғылыми ізденіс жасау іскерлігі мен дағдысы, аналитикалық ойлауы қалыптасқан, өз әрекетін басқара алатын, өз жұмысының нәтижесінде өзіндік бақылау жасайтын студенттің шығармашылық тұлғасы қалыптасады.

Олай болатын болса, жүйелі түрде ұйымдастырылған және де ғылыми негіздегі студенттердің өздік жұмысы мен студенттердің оқу-танымдық әрекеттерін басқару жұмысы олардың саналы белсенділіктерін, жоғары оқу-кәсіби мотивациясын, оқу процесінің сапасын жақсартып, студенттердің шығармашылық әрекеті мен ынтасын дамытуда үлкен әсерін тигізіп, батырлық, табандылық, жауапкершілікке тәрбиелеуде және қалыптастыруда көздеген мақсатқа жетуге және жеке тұлғалық қасиеттерін жетілдіруге үлкен мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Каменский Я.А. Великая дидактика. Изб. пед. соч., 1955, б. 69.
2. Асанов Н. Өзіндік жұмыстардың ерекшеліктері. Алматы, 2004, б. 118.
3. Р.Б. Исмаилова Студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері. //Бастауыш мектеп- №5,6-2012, б. 36-37.
4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана. – 2004, б. 134.
5. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность учащихся. Дидактический анализ процесса и структуры воспроизведения и творчества. – М.: Педагогика, 1972, б. 64.

Авторлар туралы мәліметтер:

Аубакирова Г.Т. - к.ф.н., профессор, Карагандинский Экономический университет Казпотребсою-

за

Мағуазова Ж.Б. - магистратура 1 курс студенті МИ-52 тобы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті

Сведения об авторах:

Аубакирова Г.Т. - к.ф.н., профессор, Карагандинский Экономический университет Казпотребсоюз

за
Мағуазова Ж.Б. - студентка 1 курса магистратуры группа МИ-52, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова

Information about the authors:

Aubakirova G.T. - candidate of philological sciences, professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Maguazova Zh.B. - master's Degree 1st year student Mi-52 Group, Karaganda University named after academician E.A. Buketov

UDC 378 (574)

ORGANIZATION OF CONTROL OF EXTRACURRICULAR INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN A FOREIGN LANGUAGE

Abstract. One of the most important problems is to improve the quality of training of specialists. The student must not only acquire knowledge in the program's disciplines, master the skills to use this knowledge and research methods, but also be able to independently acquire new scientific information. Thus, students should be prepared for further self-education, and the means to achieve this goal is extracurricular independent work. Extracurricular independent work is performed by students on the instructions of the teacher, but without his direct participation. The article analyzes the concept of "independent work" in general and the extracurricular form of organization of independent work of students in a foreign language in particular. We consider didactic goals, forms of tasks, methods, for example, as a rating system that makes it possible to objectively reflect in points the expansion of the range of assessment of individual abilities of students, their efforts spent on work, means, principles and necessary conditions for effective organization of extracurricular independent work, as well as assessing the language portfolio as an innovative means of organizing extracurricular independent work. Throughout the independent work of students, a teacher should accompany them, acting as a consultant, coordinator of students' actions. The amount of time allocated for extracurricular independent work is reflected in: the work curriculum; in the work programs of academic disciplines.

Key words: extracurricular independent work, self-education, rating system, foreign language, methods.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕТ ТІЛІ БОЙЫНША АУДИТОРИЯДАН ТЫС ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН БАҚЫЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аннотация. Қазіргі таңда мамандардың біліктігін арттыру өзекті мәселелердің бірі екені белгілі. Студент бекітілген пәндер бойынша теориялық білім алып ғана қоймай, оны тәжірибе жүзінде қолданатындай әдіс-тәсілге бай, әрі үнемі өздігінен жаңа ғылыми жаңалықтарды меңгере алатын қабілетке ие болуы қажет. Сондықтан одан әрі студенттің өзін-өзі жетілдірудегі негізгі жолы аудиториядан тыс өзіндік білім алуы болып табылады. Аудиториядан тыс білім беру оқытушының қатысуы- нысыз, тек студенттерге тапсырма беруімен анықталады. Мақалада «өзіндік жұмыс» түсінігі жалпы мағынада және шет тілі мамандығы бойынша аудиториядан тыс өзіндік білім беру бағыттары талқы- ланады. Оған әр түрлі тапсырма түрлері, дидактикалық мақсаттар мен әдістер, мысалы, студенттердің жеке қабілетін жан-жақты көрсетуге мүмкіндік беретін балдық көрсеткіш - рейтингтік жүйе мен тіл үйрену портфелі жатады. Бұл аудиториядан тыс өзіндік білім алуды ұйымдастырудағы инновациялық жүйе ретінде қарастыруға болады. Аудиториядан тыс өзіндік білім алу барысында студенттерге оқы- тушы кеңесші, үйлестіруші ретінде бағыт көрсетеді. Өзіндік білім алу барысында кеткен уақыт оқу жоспарында, пәндерді оқытудың бағдарламаларында көрініс табады.

Түйіндемесөздер: аудиториядан тыс өзіндік жұмыс, өзіндік білім, рейтингтік жүйе, шет тілі, әдіс- тер.

ОРГАНИЗАЦИЯ КОНТРОЛЯ ВНЕАУДИТОРНОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Одной из важнейших проблем, является повышение качества подготовки специа- листов. Студент должен не только получать знания по дисциплинам программы, овладеть уме- ниями и навыками использования этих знаний, методами исследовательской работы, но уметь са- мостоятельно приобретать новые научные сведения. Таким образом, студенты должны получить подготовку к последующему самообразованию, а средством достижения этой цели является внеау- диторная самостоятельная работа. Внеаудиторная самостоятельная работа выполняется студентами по заданию преподавателя, но без его непосредственного участия. В статье анализируется понятие «самостоятельная работа» в целом и внеаудиторная форма организации самостоятельной рабо- ты студентов по иностранному языку, в частности. Рассматриваются дидактические цели, формы за- даний, методы, например, как рейтинговая система, которая даёт возможность объективно отразить в баллах расширение диапазона оценивания индивидуальных способностей студентов, их усилий, потраченных на выполнение работы, средства, принципы и необходимые условия для эффективной организации внеаудиторной самостоятельной работы, а также языковой портфель как инновацион-

ное средство организации внеаудиторной самостоятельной работы. На протяжении всей самостоятельной работы студентов должен сопровождать педагог, выступающий в роли консультанта, координатора действий студентов. Объем времени, отведенный на внеаудиторную самостоятельную работу, находит отражение: в рабочем учебном плане; в рабочих программах учебных дисциплин.

Ключевые слова: внеаудиторная самостоятельная работа, самообразование, рейтинговая система, иностранный язык, методы.

Introduction

Teaching a foreign language is an integral part of the process of forming a specialist with a higher education. A foreign language (in this case, English) as an academic discipline is of particular importance in the training of a qualified specialist. A modern specialist must be actively proficient in at least one foreign language as a means of communication in socially conditioned spheres of everyday life and his professional activity.

The motivation English language acquisition is primarily the professional need of the student himself, preparing to become a highly qualified specialist. Therefore, one of the main features of this subject is its professionally oriented nature, reflected in the content of training.

Research material

The main goal of teaching students English is to develop the ability to read independently original literature in the specialty in order to extract professional information.

The effectiveness of extracurricular independent work of students in a foreign language is largely determined by the presence of active methods of its control. There are the following types of control:

- entrance control of students' knowledge and skills at the beginning of the study of the next discipline;
- current control, that is, regular monitoring of the level of assimilation of the material in lectures, practical and laboratory classes;
- intermediate control at the end of the study of a section or module of the course;
- self-control carried out by the student in the process of studying the discipline in preparation for the control events;
- final control of the discipline in the form of a test or exam;
- control of residual knowledge and skills after a certain time after completing the study of the discipline.

Along with the traditional forms of control - colloquia, tests, exams, new methods are widely introduced. That is, the organization of independent work of students is carried out on the basis of modern educational technologies. As such a technology in modern practice of higher professional education, a rating training system is used, which allows a student and a teacher to act as subjects of educational activity, i.e. be partners.

The rating system of education presupposes a multi-point assessment of students, but this is not a simple transition from a five-point scale, but an opportunity to objectively reflect in points the

expansion of the range of assessing the individual abilities of students, their efforts spent on performing one or another type of independent work. A properly organized technology of rating education allows us to leave the five-point grading system from the very beginning and come to it only when summing up the results, when the points earned by students are converted into the usual grades (excellent, good, satisfactory, unsatisfactory). In addition, the rating system includes additional incentive points for originality, novelty of approaches to completing assignments for independent work or solving scientific problems.

The rating system is a regular monitoring of the quality of mastering knowledge and skills in the educational process, the implementation of the planned volume of independent work. Maintaining a multi-point assessment system allows, on the one hand, to reflect the individual characteristics of students in a point range, and on the other, to evaluate objectively in points the efforts of students spent on performing certain types of work. The developed scale for translating the rating for a discipline into a final five-point grade is available, easily calculated by both the teacher and the student.

When using the rating system:

- the main emphasis is placed on the organization of active types of educational activities, the activity of students goes to the creative comprehension of the proposed tasks;
- in the teacher's relationship with students there is cooperation and co-creation, there is a psychological and practical readiness of the teacher for the fact of the individual originality of the "I-concept" of each student;
- a variety of stimulating, emotionally regulating, guiding and organizing methods of intervention (if necessary) of the teacher in the independent work of students is assumed;
- the teacher acts as a teacher-manager and training director, ready to offer students the minimum required set of teaching aids, and not only transfer educational information; the student acts as a subject of activity along with the teacher, and the development of his personality acts as one of the main educational goals;
- educational information is used as a means of organizing educational activities, and not as a goal of learning.

Most of the students have a positive attitude to such a system of tracking the results of their

training, noting that the rating system of training contributes to an even distribution of their forces during the semester, improves the assimilation of educational information, and ensures systematic work. A large number of different tasks offered for self-study, different scales of their assessment allow the student to monitor their progress, and if desired, he always has the opportunity to improve his rating (by completing additional types of independent work) without waiting for the exam.

Self-control and self-correction play an important role in organizing control of students' extracurricular independent work in a foreign language. For the development of self-control and self-correction, it is necessary to provide trainees with the opportunity to check their work, to check with the model. In this regard, the problem of the teacher's attitude to mistakes arises. When learning a foreign language, mistakes are natural and inevitable. It is necessary to give the student the opportunity to correct their mistake on their own. In this case, the error will not be an inhibiting factor, but a developing factor in the learning process [3, 480 c.]. Mutual control contributes to the development of self-control skills. By learning to see errors in the speech of others, learners will be better able to control their speech activity. Mutual control can be carried out in pairs, when trainees check each other's assignment, independent work. Besides, it is mutual control in small groups.

"Self-control in a broad sense means checking oneself, one's work, one's knowledge, one's behavior by one's own efforts and regulating them by making appropriate adjustments. These are the mental, motor and sensory components of the process of a person's activity, allowing him, based on a set goal and a planned plan (by comparison, comparing with it), to monitor his actions and the results of these actions and on this basis consciously regulate them. At the same time, in the course of self-control, the feasibility and efficiency of both the process of performing the work itself and the drawing up of a plan and the implemented regulation (that is, adjustments already made) are assessed. «A different point of view on self-control is offered by A.V. Petrovsky. "Self-control is the subject's awareness and assessment of his own actions, mental processes and states. The emergence and development of self-control is determined by the requirement of society for human behavior. The formation of arbitrary self-regulation presupposes the ability of a person to be aware of and control a situation, a process. Self-control assumes the presence of a standard and the ability to obtain information about controlled actions and conditions.

One of the forms of self-control of out-of-class independent work of students in a foreign language is the language portfolio. A language portfolio is a personal document that allows the student to

assess their own language competence in different languages and their contacts with other cultures.

The language portfolio includes:

1) language passport, which reflects the language skills described on the basis of the levels of the Common European Framework of Reference for Languages, information on language learning and intercultural experience, a list of certificates and diplomas, an overview of individual competencies in the language at a given time. Based on the Common European Framework of Reference for Languages, the passport includes self-assessment and assessment by the teacher or language institute of the student's language competencies. Indicates when and by whom the rating was made. In addition, it includes formal qualifications and descriptions of intercultural experience [4, c. 7-8 4.].

2) linguistic biography - contributes to the development of planning skills, reflection and self-esteem in the process of language learning. Development of multilingualism, competence in a number of languages. What can I do in other languages? What is my language and cultural experience in the academic context and outside the classroom?;

3) dossier - materials for documentation and illustration achievements or experience described in the passport and language biography. The owner collects works showing his achievements in self-study of the language.

Portfolio goals:

- 1) show the talents and the best works of the student;
- 2) develop in the student the skill of reflection on the done work;
- 3) enable teachers to understand which courses and assignments have had the greatest impact on the student and better understand his personality.

Portfolio objectives:

- 1) deepening mutual understanding among European citizens;
- 2) respect for diverse cultures and lifestyles;
- 3) protection and development of linguistic and cultural diversity;
- 4) the development of multilingualism throughout life;
- 5) formation of the ability to independently learn languages;
- 6) creation of transparent language learning programs;
- 7) the development of mobility through a clear description of language skills.

Portfolio functions:

- 1) self-assessment (the student assesses his / her language level in order to improving specific skills and abilities);
- 2) grades (tracks the real language level of the student);
- 3) pedagogical (the teacher tracks the independent, extracurricular work of the student

and the improvement of his language level) "One of the main pedagogical functions of this document is to help develop the skills to independently master non-native languages";

4) educational (allows you to develop individual language the student's ability to work with gifted children, improve their internal motivation for independent study of languages in throughout life).

In modern practice of teaching foreign languages, various types of language portfolio are effectively used, depending on its target orientation:

- a language portfolio as a tool for self-assessment of the student's achievements in the process of mastering a foreign language and the level of proficiency in the target language (Self-Assessment Language Portfolio);

- a language portfolio as a tool for autonomous learning (Language Learning Portfolio) - this type of language portfolio can also vary depending on a single-purpose or complex focus: a language portfolio for reading (Reading Portfolio), a language portfolio for listening (Listening Portfolio), a language portfolio for Speaking Portfolio, Writing Portfolio, Integrated Skills Portfolio [5. 166 c.];

- a language portfolio as a tool for demonstrating an educational product - the result of mastering a foreign language (Administrative Language Portfolio);

- language portfolio as a feedback tool in the educational process in a foreign language (Show Case, Feedback Language Portfolio);

- a multipurpose language portfolio, reflecting various goals in the field of foreign language acquisition (Comprehensive Language Portfolio) [6, 68 c.].

When learning a foreign language, self-esteem can have three different goals. The first is the learning process itself. Students should be able to assess their overall success, achievements at a certain stage, how successfully they fulfill their individual educational tasks and special educational goals. The second is communicative language proficiency in terms of the scales and descriptors of the Council of Europe. The third goal of self-esteem is linguistic competence - the words he knows, which he uses, the sounds he can pronounce [7, 95 c.]. For learners, this may seem more difficult than assessing communication skills. But if they don't develop this kind of self-esteem, how can they control, correct, and improve their speech? In this case, it is good to work on correcting each other's mistakes in different types of tasks and in their own works. However, the concept of self-esteem is broader than the concept of self-control and self-examination. To help the student adequately assess his knowledge, opportunities, he must have a scale of values, with which he could compare his own achievements in various fields of activity [8. 132 c.]. By the word reflection, we mean conscious and focused thinking about something. It is clear that this seemingly

simple definition refers to the complex realm of mental action. After all, when we study a language, we think about linguistic facts, ways of learning and using it. Moreover, we can reflect on this before we start learning activities and performing any communication task (planning), in the process of performing any type of educational work or task (control) or after completion (assessment). The language portfolio involves students in all these three types of reflection [9, c.106].

Conclusion

In the course of a theoretical study of the problem of organizing independent extracurricular work of students in a foreign language in the conditions of credit technology of education, we came to the conclusion that productive independent activity of students, contributing to the development of four types of speech activity, is possible with the correct organization of extracurricular work of students in a foreign language.

The forms of organization of extracurricular independent work of students in a foreign language can be various. Moreover, the effective implementation of independent work of students in a foreign language depends on the interest in achieving the result, that is, on sustainable motivation.

To keep the student motivated to study in the mode of extracurricular independent work, the following techniques are required:

- conviction of the importance and expediency of extracurricular independent work in the process of mastering a foreign language (in the guidelines for independent work);

- a clear definition of the purpose and significance of each of the tasks, intended for independent extracurricular work (in the instructions for the tasks);

- providing students with specific ways of performing extracurricular work;

- in the practical implementation of the results of independent work, it is necessary to confirm its significance;

- compulsory assessment of assignments for independent extracurricular work - deferred or not deferred;

- selection of special tasks that stimulate the students' interest in mastering new knowledge;

- the use of technical teaching aids for organizing students' independent extracurricular work;

- widespread use of distance learning and monitoring tools.

The conducted research gives grounds to put forward a number of recommendations for improving the organization of independent extracurricular work of students in a foreign language in terms of credit technology of education:

- to create multimedia language centers as a format for organizing independent extracurricular

work of students in a foreign language;

- use the electronic textbook "English for Autonomous Learning, Level A1 A2", developed during the research;

- use the resources of the Internet as a means of teaching a foreign language within the framework of students' independent extracurricular work;

- to use the language portfolio as a form of self-control in the extracurricular independent work of students in a foreign language;

The introduction of a language portfolio seems to be relevant, firstly, taking into account the specifics of learning a foreign language, where much depends on the student's independent work. Secondly, working with a language portfolio allows you to see the intermediate results of your efforts (which is not always possible with the traditional assessment system). Thirdly, it is a package of working materials (which may be useful to the student in further educational and professional activities). Fourthly, it is a document reflecting the student's achievements in a particular area of the studied language and the experience of educational activities in this area, which, if necessary can be presented to a potential employer. Finally, from a methodological point of view, it provides a student-

centered approach to learning.

Working with a language portfolio involves creating a number of conditions for its successful application, namely:

- holding various conferences, competitions, etc., in order to ensure the "filling" of the language portfolio;

- Allocation of time to work with the language portfolio (which is the most difficult in the face of a shortage of hours);

- development of a formative assessment of students' competencies, which, in contrast to the traditional five-point scale,

- should provide the most objective assessment of various descriptors.

A language portfolio can be an effective means of motivating students because it:

- gives students the opportunity to control the learning process, set specific goals and achieve them;

- develops students' ability and readiness for independent study of the language and foreign language culture.

REFERENCES:

1. Болонский процесс. Гарантия качества

образования Т. 2: Сб. документов /Под ред. Г.Н.Мотовой (2008) и др.-М.; Астана: Нац. аккредитац. центр.-136 с.-(Библиотека ректора)

2. Образование в Республике Казахстан: в 3-х т.Сб. законодательных актов РК по вопросам образования (Постановления Правительства РК, нормативные правовые акты Министра образования и науки)/Под ред. М.Кузембаева. -4-е изд.-Астана.

3. Выготский Л.С. (1991) Педагогическая психология / Под ред. В.В.Давыдова. -М.: Педагогика. - 480 с.

4. Гальскова Н.Д. (2000) Языковой портфель как инструмент оценки и самооценки учащихся в области изучения иностранных языков, Иностранные языки в школе, №5, С. 7-8 4.

5. Сарсембаева А.А. (2008) Педагогические условия организации самостоятельной работы студентов технического вуза по иностранному языку на основе личностно-ориентированного подхода: Дис. ... канд. пед. наук. - Караганда. - 166 с.

6. Андреев В.И. (2008) Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. - Казань: Центр инновационных технологий.

7. Белкин Е.Л. (2007) Сущность понятия «самостоятельная работа» в дидактике. - Москва: Дрофа.

8. Дикинсон Л., Пенникук А. (2006) Автономная деятельность: плюсы, минусы. - Москва: Русь.

9. Коряковцева Н.Ф., (2002) Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык: Пособие для учителей. М., с.106

10. Ямских Т.Н. (2006) Компьютеризация, как способ повышения эффективности самостоятельной работы по иноязычному чтению. // Красноярский государственный торгово-экономический институт.

11. Коптюг Н.М. (2000) Интернет-уроки как вспомогательный материал для учителя иностранного языка // Иностранные языки в школе, № 4. С.23-28.

12. О.Н. Кузнецова, Ж.Т.Копбасаров, Л.С.Тимошенко (2004) Кредитная система обучения в вузе: структура, процедуры и организация -Алматы: МАБ и EdNet -80 с.

Сведения об авторах:

Авторлар туралы мәліметтер:

Аубакирова Г.Т. - к.ф.н., профессор, Карагандинский Экономический университет Казпотребсоюза
Мағуазова Ж.Б. - магистратура 1 курс студенті МИ-52 тобы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті

Сведения об авторах:

Аубакирова Г.Т. - к.ф.н., профессор, Карагандинский Экономический университет Казпотребсою-

за

Магуазова Ж.Б. - студентка 1 курса магистратуры группа МИ-52, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова

Information about the authors:

Aubakirova G.T. - candidate of philological sciences, professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Maguazova Zh.B. - master's Degree 1st year student Mi-52 Group, Karaganda University named after
academician E.A. Buketov

UDC: 378.02:372.8

DEVELOPMENT OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE SKILLS AS THE AIM OF LINGUISTIC EDUCATION

Abstract. The aim of the article is to study and to find out the interactive forms of learning, its role in the communicative skills formation, methods of its use in the process of learning the English language. Methods. Analysis of psychological, pedagogical and methodical literature, observation. Result. The author of the article explains the peculiarities of using the interactive forms, particularly the virtual excursion, gives the examples of its using at English lessons and gives the practical recommendations. Conclusion. Using the interactive forms of learning the foreign languages leads to forming the interest to study a foreign language, to acquire the communicative experience, to develop the creative thinking and skills of work with information and in groups.

Key words: foreign language, communication, development, teaching process, communicative competence.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ МАҚСАТЫ РЕТІНДЕ ШЕТ ТІЛІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМУ

Аннотация. Білім берудің интерактивті түрлерін, олардың коммуникативті дағдыларды қалыптастырудағы ролін, ағылшын тілін оқыту үдерісінде интерактивті формаларды қолдану тәсілдерін зерттеу және ашу. Әдістер. Психологиялық, педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді талдау, бақылау. Нәтиже. Автор интерактивті формаларды қолдану ерекшеліктерін ашып, оқытудың әр түрлі интерактивті формаларын ағылшын сабағында, атап айтқанда виртуалды экскурсияны қолдануға мысалдар келтіреді және практикалық ұсыныстар береді. Қорытынды. Шетел тілдерін оқытудың интерактивті формалары: шет тілін оқуға деген қызығушылық пен оқуға деген жалпы қызығушылықты қалыптастыруға ықпал етеді; коммуникациялық тәжірибені жинақтау; шығармашылық ойлау мен ақпараттық дағдыларды дамыту; топтық жұмыс дағдыларын дамыту.

Түйіндемесөздер: шет тілі, коммуникация, даму, оқу процесі, коммуникативтік құзыреттілік.

РАЗВИТИЕ ИНОЯЗЫЧНЫХ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ КАК ЦЕЛЬ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Изучить и раскрыть интерактивные формы обучения, их роль в формировании коммуникативных навыков, способы применения интерактивных форм в процессе обучения английскому языку. Методы. Анализ психолого-педагогической, методической литературы, наблюдение. Результат. Автор раскрывает особенности использования интерактивных форм, приводит примеры использования на уроке английского языка различных интерактивных форм обучения, в частности, виртуальной экскурсии, дает практические рекомендации. Вывод. Интерактивные формы обучения иностранным языкам способствуют: формированию интереса к изучению иностранного языка и общего интереса к учебе; приобретению коммуникативного опыта; развитию творческого мышления и навыков работы с информацией; развитию навыков работы в группе.

Ключевые слова: иностранный язык, коммуникация, развитие, учебный процесс, коммуникативная компетентность.

Introduction

The main issue of concern to psychologists of different countries is the role of communication with peers in the life of the child and his personal development. Many scientists argue that communication is a decisive factor in the overall personal development of the child. The influence of communication can also help to correct the difficulties arising in children with improper upbringing. The overwhelming majority of authors believe that the age-appropriate interaction between children is necessary for the development of the child as a whole and the formation of his personality in particular. Communication, or in other words, communication, its features and mechanisms were the subject of study of philosophers and sociologists, psycholinguists and psychologists.

Communicative objective is carried out by forming the language and speech skills in reading, listening, speaking, writing, at the end providing the language proficiency and the communication in the context of foreign language environment (educational, professional, daily, sociocultural).

Foreign language communicative competence of the student performs as a general, elusive in

learning short time aim. It implies such language proficiency that approaches to the language of native speakers by its linguistic parameters; therefore, oral and written forms of training should differ in correctness, disengagement, stylistic adequacy, accordance to the situation of communication.

Thus, foreign language communicative competence can be interpreted as a goal and as a result, the outcome of foreign language teaching.

However, different researchers put into the concept of communication a different meaning. For example, N.M. Shelovanov and S.M. Aksarin called the conversation an adult affectionate speech addressed to the baby; M.S. Kagan talked about communicating man with nature and himself. A.N. Leontiev believed that in modern science there is a huge number of inconsistent definitions of communications; V.M. Filatov defines communication as "communication, transfer of information from person to person in the process of activity" [1, 89-91c.].

So, communication is an act and a process of establishing contacts between subjects of interaction through the development of a common sense of transmitted and perceived information. In a broader sense, communication has seen as "a social process associated with either the communication, the exchange of thoughts, information, ideas, and so on, or with the transfer of content from one consciousness to another through sign systems".

To consider the importance of communication skills in the formation of the personality of schoolchildren, it is necessary to define the concept of "skills". By the term "skills" we mean automated ways of doing things. And communication skills, in our opinion, are identified with communication skills.

Mastering communication skills involves mastering foreign-language communication in the unity of its functions: information, regulatory, emotional-evaluative, etiquette.

Scientists distinguish four basic stages of the formation of a communicative skill:

1. Introductory
2. Preparatory (analytical)
3. Standardizing (synthetic)
4. Varying (situational)

Research material

The process of mastering communication skills is the multiple execution of foreign language activities aimed at automation in various types of speech activity and communication in a foreign language. The content of teaching a foreign language in a secondary school realizes the main goals aimed at developing a culture of communication among schoolchildren in the process of forming communicative skills [2, 8 c.].

These skills assume the formation of both purely linguistic skills (lexical, phonetic, grammatical), and their normative use in oral and written speech. Var-

ious topics, texts, problems, speech tasks are oriented to the formation of different types of speech activity, the development of socio-cultural skills and skills, which ensures the use of a foreign language as a means of communication.

When studying a foreign language in the main school (grades 5-10), the focus is on the systematic and systematic development of communicative skills among schoolchildren in the process of mastering various strategies of speaking, reading, listening and writing.

The teaching of a foreign language is aimed at studying it as a means of international communication through:

- Forming and development of basic communicative skills and abilities in the main types of speech activity;
- Sociocultural development of schoolchildren in the context of European and world culture with the help of regional, cultural and linguistic - cultural material;

Communicative skills are formed on the basis of:

- a) Language knowledge and skills;
- b) Linguistic and regional geography.

The following critical skills are included in communication skills:

- Read and understand simple, authentic texts (with understanding of the main content and with full understanding);
- Orally communicate in standard situations of educational, labor, cultural, household spheres;
- In oral form, briefly talk about yourself, your surroundings, retell, express your opinion, evaluate.
- The ability to write in writing and transmit basic information (letter) in writing [3. c. 4-9].

This determines the minimum level of communicative skills in the state educational standard for foreign languages.

In the process of verbal communication, people use the means of the language - its vocabulary and grammar - to construct utterances that would be understood by the addressee. However, knowledge of only vocabulary and grammar is not enough for communication in a given language to be successful: one must know the conditions for the use of certain language units and their combinations. In other words, in addition to the actual grammar, the native speaker must acquire a "situational grammar" that dictates the use of language not only in accordance with the meaning of lexical units and the rules of their combination in the sentence, but also depending on the nature of the relationship between the speaker and the addressee, and from other factors, knowledge of which, combined with the actual language knowledge, is the level of the communicative skills of the native speaker.

The nature of communication skills that are part of the communicative competence and differing from the knowledge of the actual language can be illustrated by the example of so-called indirect

speech acts. Indirect is called a speech act, the form of which does not correspond to its real meaning in this situation. For example, if a neighbor at the dinner table speaks to you with the following words: - Could you pass me the salt? then form is a question, and in fact - a request, and the answer to it should be your action: you pass the saltcellar to a neighbor. If you understand this request as a question and answer: - I can, without doing the appropriate action and waiting, when the interlocutor really directly asks you to give him salt, - the communication process will be violated: you will not do what the speaker expected and how to respond to similar questions - requests in similar situations [3. c. 4–9].

Also in the process of communication, there is an orientation toward the social characteristics of the speech partner: its status, position, situational role, which is manifested in the choice of alternative speech tools with stratifications and speech limiters.

Thus, both grammatical and lexical skills and skills are the center of language competence, on which speech skills are based.

Communication forms a person as a person, gives him the opportunity to acquire certain traits of character, interests, habits, inclinations, to learn the norms and forms of moral behavior, to determine the goals of life and to choose the means for their realization [4. pp. 9–38].

In our opinion, communication is the most important phase in the formation of the student's personality.

Under the personality of S.L. Rubenstein understands a set of developed habits and preferences, socio-cultural experience and acquired knowledge that determine everyday behavior.

When organizing the communicative process, an important role is played by the account of the personal and age characteristics of schoolchildren. Junior school age is extremely favorable for mastering communication skills in English classes. The love of the subject at this age is very closely related to the psychological comfort, joy, need and willingness to communicate that the teacher creates in the lesson.

A readiness for school education is typical, based on interest in new activities that are a source of motivation for learning. The child's readiness for school is determined by his possession of sufficient knowledge from the field of everyday communication, culture and behavior, the ability to cooperate, the desire to learn. These qualities are formed in the family, in pre-school years, and the level of their formation largely depends on the child's entry into school life, his attitude to school and the success of training.

So, school age is optimal in mastering a foreign language. In this case, the task remains to be seen in the field of vision, which is to be solved by teaching this subject, namely the development of communicative skills. This presupposes that stu-

dents have not only practical skills, but also certain qualities of personality: sociability, relaxedness, the desire to come into contact, the ability to interact in a team and so on. Undoubtedly, it is not about developing children at the expense of knowledge, but about developing the communication skills specifically aimed at developing the personality of schoolchildren [5, 17 c.].

Possibilities of English lessons in the formation of communication skills among schoolchildren are extremely wide. First of all, we formulate the goal of teaching a foreign language.

The modern requirements for the foreign language proficiency in high school include the presence of foreign language communicative competence of future specialists. It is defined as a certain level of language proficiency, speech and social-cultural set of knowledge, skills and abilities that enable to vary acceptably and appropriately their communicative behavior in a communicative way depending on the functional predictors of foreign language communication and creates the basis for the qualified information and creative activities in various fields.

The teacher draws students to creative cooperation for effective preparation and conduct of the lesson through search, personal-orienting tasks, project methodology.

The personal activity of students is at the center of attention. They (students) are the main autonomous subjects of learning, which develop certain individual styles of mastering the language and communication. The atmosphere of the lesson, the proposed assignments, selected regimes and forms of work stimulate students to broaden the general educational and linguistic outlook, accumulation of communicative experience. Now not only the teacher decides what should be in a foreign language lesson, but a student who can make proposals, determines problems for discussion or creative writing, offers field and business games, creates his own teaching materials (collages, posters, projects, etc.). Under such conditions, the student is more responsible for his successes and failures.

The logic of the lesson of a foreign language aimed at training cooperation, foresees also the presence in its structure of permanent elements.

From the position of the teacher, such unchanging elements are:

- Creating an atmosphere of foreign communication;
- Demonstration of the functioning of the material that must be learned;
- Management of the training process.

From the perspective of the student is the active inclusion of foreign communication into the atmosphere, a conscious perception of the material and means of using it for solving speech tasks, training to achieve the required level of mastery of the material.

With the communicative approach, the arrangement is a character of real communication between the teacher and students, during which there can be an exchange of new information interesting for both sides, thoughts about what they heard or seen, experience in solving problems that arise in their lives, etc.

Such charging at the beginning of the lesson creates a verbal atmosphere, an emotional charge, facilitates the involvement of all students in active listening and speaking.

Speech charging, conducted in this way, serves as an impetus to the activation of speech, thought activity. This helps to establish an atmosphere of trust and cooperation in the lessons of a foreign language. For example:

a) T.: Hello, everyone! I'm full of impressions.

Are you interested in having my story?

Cl.: Yes, of course.

T.: I saw a football match between the Kiev Dynamo team and German team yesterday. Did you?

Cl.: Sure. It was a tough game.

T.: Unfortunately, the Ukrainian lost. I thought it had something to do with the absence of some key players.

Cl.: Not only that ...

b) T.: Hello, everybody. Have you heard the school news today?

Cl.: No, we have not. Have you?

T.: Have not you heard that a new Peace Corps Volunteer is coming to our school that afternoon.

Cl.: I heard the principal say something about a new teacher from California. Is that going to be a new teacher from California? Is that going to be the same person ...?

c) T.: You know, friends, there's going to be an excursion to Odessa on the winter vacation. Surprisingly, many of you are not on the list, though you have applied for it, have not you?

Cl.: It cannot be true. We've already paid the money for the tickets.

T.: Whatever shall we do?

P.: Let's try and ...

The task of the teacher at this stage is to immediately introduce students into the atmosphere of a foreign language, replacing the formal organizational moment with verbal charging in the form of a dialogue.

At the same time, the use of external and internal speech motives by the teacher excludes artificiality and artificiality of students' statements and brings this stage of the lesson closer to natural speech in a foreign language. A benevolent tone of the teacher creates working contact with students, sets them up for communication [6, 65 c.].

Regular, purposeful conduct of regular exercises for the development of reflective skills in a foreign language lesson without much effort and time consuming allows:

- To repeat and firmly master the vocabulary;

- To consolidate in the memory of schoolchildren new grammatical structures and verbal turns, which have not yet sufficiently firmly established in the course of working with the textbook;

- It is better to master the skill of dialogue, the ability to ask general and special questions, briefly and concisely answer them.

The experience of carrying out the final attestations suggests that it is necessary to teach the dialogue constantly in order to achieve the set goals, I try:

- Involve as many students as possible in the conversation, using a pre-planned and rationally selected language material;

- Associate voice charging with the main content of the lesson to ensure a logical transition to the next stage;

- Avoid monotony, monotony and pattern in the conduct of speech charging (or introductory conversation).

The structure and the levels of foreign language communicative competence of students are correlated with the willingness of the student to use the possibilities of foreign language for professional self-education. The cognitive level of the development of this competence (pedagogical and linguistic knowledge) implies the development of theoretical readiness, operational (foreign language communicative skills)—the formation of the technological readiness, personal and professional (the qualities of the teacher and the experience of practice-based foreign language communication) reveals through the professional and personal readiness of the student. Investigating the reflection in the processes of communication, some psychologists see it as "a kind of duplicated process of mirror reflection by people of each other as a deep, consistent relationship, the content of which is a subjective reproduction of the inner world of the interaction partner, and in this inner world, in turn, reflects the inner world the first researcher". N.F. Talyzina under reflection considers "the ability to analyze and evaluate one's own actions" from the side", through the eyes of other people". The formation of reflective abilities in the educational activity of schoolchildren is possible if a number of didactic conditions are observed. In the pedagogical literature there is no single approach to the definition of this concept, but in general didactic conditions are considered as the conditions for success, which allow to achieve better results in any activity, enable the teacher to effectively teach, and learn to successfully learn [8, pp. 132–163].

The analysis of psychological and pedagogical studies that examine the conditions for improving the educational process shows that the success of the allocation of didactic conditions depends: first, on a clear definition of the ultimate goal and result to be achieved in the learning process, and secondly, as a rule, the improvement of the educational

process, the successful formation of educational activities is achieved through the implementation of not one but a number of didactic conditions, their system, and thirdly, highlighting these or other didactic conditions, it is important to bear in mind that in the process of learning activities they can act as a result achieved in the process of their implementation.

Usually at the end of the lesson, its results are summed up, a discussion of what they learned, and how they worked - that is, everyone assesses their contribution to the achievement of goals set at the beginning of the lesson, their activity, the effectiveness of the class, the fascination and usefulness of the selected forms of work. This is an unfinished proposal. The guys in a circle, working in pairs or in a group, speak out, choosing the beginning of the phrases written on the sheets on the desk or on the blackboard:

- Сегодня я узнал... - I have known that...
- Было интересно... - It was interesting to know that...
- Было трудно... - It was difficult to know that...
- Я выполнял задания... - I have done exercises...
- Я понял, что... - I understood that...
- Теперь я могу... - Now I know that...
- Я почувствовал, что... - I felt that...
- Я приобрел... - I knew that...
- Я научился... - I studied that...
- У меня получилось ... - I have got that...
- Я смог... - I could...
- Я попробую... - I try to...
- Меня удивило... - I was amazed that...
- Урок дал мне для жизни... This lesson gave me ... for my life...
- Мне захотелось... - I would like to...

At the same time, students, albeit unconsciously, repeat the lesson material, the English verb times, the order of words in the English sentence, etc. The teacher simply has to ask the student what his "partner on the face or on the shoulder" told him.

At the beginning of the study, students were not affected by emotional reflection. Reflection of the activity and content of educational activities was not always adequate, specific and detailed evalua-

tion criteria were required, formulated by the teacher, the children did not have enough vocabulary to describe their effectiveness in the lesson. By the end of the school year, most students are able to independently determine the main criteria for self-evaluation, have learned to see shortcomings in their work, to foresee possible difficulties. Students have a sufficient level of the following skills:

- Adequately perceive oneself;
- Determine the results of activities;
- Correlate the results with the purpose of the activity;
- Determine the presence of errors in their own behavior;
- Describe your performance in the lesson.

We tried to organize reflective situations not only in the case of the student's problem, but also in case of success. In our opinion, this provided comfort in teaching, gave the students the opportunity to learn with interest and great desire.

- To the effectiveness of our experience, we refer:
- The formation of students' reflective skills and abilities, the development of reflective abilities of students;
  - Formation of children's interest in self-development;
  - Development of self-assessment skills and planning of their activities;
  - The opportunity for the teacher to improve his professional level: to study, constantly independently develop and use new forms and methods of working with students. After our experiment, we take from our pupils questionnaire and give them exercises which they couldn't do at the beginning again for comparing results. We can say that our experimental work was successful. The students have learned to analyze the lesson and the activities at the English lesson. Most of the students learned to answer questions, analyzing their actions, not relying on the opinions of the other students (see the Table 1).

Table 1
Analyzing opinions of the students

Questionnaire - 1			
Dear school-leaver, answer the following questions, please.			
№	Has the school taught you to...?	Yes	No
1	Work with books		
2	Makebriefnotes		
3	Expressyouropinion		
4	Loveandrespectpeople		
5	Avoidproblems		
6	Solveproblems		
7	Loveyourcountry		
8	Takeanydecisionyourself		
9	Beresponsible		

Questionnaire - 1			
Dear school-leaver, answer the following questions, please.			
№	Has the school taught you to...?	Yes	No
10	be proud of your country		
11	Understandtheworld		
12	Protectthenature		
13	Beconfident		
14	Achievethegoal		
15	Beindependent		
16	Bein a team		
17	Beproudofyourself		
18	Developyourabilities		
19	Betolerant		
20	Not to be in despair, if you loose		
Has the school helped you to...?			
1	prepare for your future life		
2	prepare for your future profession		
3	Chooseyourfutureprofession		
4	Believeinyourself		
5	Broadyourmind		
6	Solvesomeproblems		
7	Earnmoney		
8	Nottobeellonely		
9	Developyourskills		
10	Learn your traits of character		
11	Improve(change) your traits of character		
I wish the school had taught me...			
to ...			
to...			
to...			

Also, there was a survey of eight questions to determine the level of development of reflective skills (see the Table 2).

1. What surprised you today, and why?
2. What's the most important thing you learned today? Why do you think so?
3. What do you want to learn more about, and why?
4. When were you the most creative, and why do you think that is?
5. What made you curious today? How does learning feel different when you're curious?
6. When were you at your best today, and why?
7. (Assuming we were studying the same thing and you could decide and have access to anything), where would you start tomorrow? Why?
8. What can / should you do with what you know?

The questionnaire consisted of the following criteria:

- Developed and complete 7-8 answers – developed communicative skills;
- 5-6 full and detailed answers - the average development of communicative skills (the student is able to analyze his actions, but he has not developed these self-analysis skills);
- Below 5 points - the student is not able to analyze his actions; self-monitoring does not take place during the lessons);

According to the results of the initial questionnaire in the experimental group of students with developed communicative skills - 3, average - 5, with a low level - 6. And in the control group of students with a high result - 3, average - 4, low - 6.

Table 2

The results of the questionnaire

Groups	Number of pupils	Well-developed reflective skills (%)	Average (%)	Low level (%)
Experimental	14	21,4	35,7	42,9
Control	13	22	33,5	44,5

However, in theory and practice the problem of formation of foreign language communicative competence of future foreign language teachers is not fully investigated.

Nowadays the transition from subject-centered model of specialist training with clearly defined cognitive and active components in the development of foreign language education to the personality-oriented professionally developing education in the logic of the competence approach is visible [7, 8 c.].

The main goal of learning foreign languages in school is to develop the ability of a student to communicate in a foreign language. The realization of this goal is connected with the formation in the students of a number of communicative skills: to understand and generate foreign language statements in accordance with the specific situation of communication, a speech task and communicative intention; to carry out their communicative behavior in accordance with the rules of communication and the national and cultural characteristics of the country of the studied language.

At the first stage of training the following goals are realized:

- To promote earlier involvement of younger school students in a new language world for them at an age when children do not yet experience psychological barriers to using a foreign language as a means of communication; to form children's readiness for communication in a foreign language and a positive attitude towards further study of it;

- To form elementary communicative skills in four types of speech activity (speaking, listening, reading, writing), taking into account the speech capabilities and needs of junior schoolchildren;

- Acquaint young schoolchildren with the world of foreign peers, with foreign song, poetic and fairy folklore and with samples of children's literature available to children in the foreign language being studied;

- To introduce children to a new social experience using a foreign language by expanding the range of playing social roles in game situations typical for family, domestic, educational communication, to form ideas about the most common features of speech interaction in native and foreign languages, about the interests of younger schoolchildren and customs of the countries of the studied language;

- To formulate some universal linguistic concepts observed in native and foreign languages, thus developing intellectual, speech and cognitive abilities of students.

Updating the content of teaching English language is manifested in the fact that the selection of subjects and problems of foreign-language communication is oriented to the real interests and

Екатеринбург: Изд-во АБ. 2001. - 89-91 p.

2. Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан Алматы. 2010. - 8p, [Электронный ресурс]

3. Кравченко А.В. Коммуникация и язык: некоторые соображения о предметной области коммуникативистики // Научные исследования и разработки. Современная коммуникативистика. 2013. № 2. С. 4–9

4. Johnson D.W., Johnson R.T. Social interdependence theory and cooperative learning: the teacher's

needs of modern schoolchildren, taking into account different age groups, to strengthen the active character of learning in general.

Particular attention in selecting the content of teaching foreign languages is given to sociocultural skills and skills, which allows to adequately represent the culture of your country in the process of foreign-language communication.

The content of training within the initial school stage is determined by the program and is aimed at forming the foundations of communicative competence.

What do we mean by the term "communicative competence"? This is the ability of flexibly and effectively using of foreign language within the understanding and communication of information. Since the primary school is the first link in the general school education system, its task is to lay the foundations of a communicative competence that enables foreign-language communication and interaction of school-age children. Communicative competence is the leading goal of the English lesson and determines the structure of the lesson [1, 89-91c.].

Conclusion

The main task of learning a foreign language for students is to acquire a communicative competence, allowing them to use a foreign language on a professional level and for the purposes of self-education. The communicative competence refers ability of students to be familiar with the language patterns used in specific areas, situations, conditions and objectives of the communication. Related tasks of learning a foreign language at the present stage are the formation of independent working skills within the profession and the development of the creative potential of students.

Considering the specificity and uniqueness of a foreign language as a subject involving both language and culture training, we can assume that the problem-solving activities with a focus on the culture of the studied language contribute to the practical mastery of a foreign language as the means of communication, improve the efficiency of the process of foreign language teaching and the achievement of higher results.

REFERENCES:

1. Левитан К.М. «О содержании понятия "коммуникативная компетентность"».

role. The teacher's role in implementing cooperative learning in the classroom / R.M. Gillies, A.F. Ashman, J. Terwel (editors). Springer science + business media, LLC. 2008. Pp. 9–38.

5. Соловьева Е.Н. Задачи языкового образования в контексте глобальных реформ, первое сентября, 17/2005.

6. Шипицина Л. М., Воронова А. П., Нилова Т. А. Азбука общения. Развитие личности ребенка, навыков общения со взрослыми и детьми. СПб Изд-во. 2000.

7. Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан Алматы. 2010. - 8р, [Электронный ресурс]

8. Feedback and reflection to promote student participation in computer supported collaborative learning: a multiple case study. The teacher's role in implementing cooperative learning in the classroom / F. Prinsen [et al.]; R.M. Gillies, A.F. Ashman, J. Terwel (ed.). Springer science + business media, LLC. 2008. Pp. 132–163.

Авторлар туралы мәліметтер:

Аубакирова Г.Т. - к.ф.н., профессор, Карагандинский Экономический университет Казпотребсоюза
Нуркеева Б.Б. - педагогика ғылымдарының магистрі, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

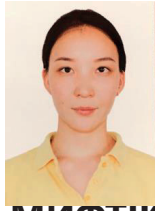
Сведения об авторах:

Аубакирова Г.Т. - к.ф.н., профессор, Карагандинский Экономический университет Казпотребсоюза
Нуркеева Б.Б. - магистр педагогических наук, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза

Information about the authors:

Aubakirova G.T. - candidate of philological sciences, professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Nurkeeva B.A. - master of pedagogical sciences, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz

УДК 821.512.122'09

АХАН К.Т.*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
(E-mail: karima_ahan@bk.ru)

КОЛБАРЫСЫ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ МИФТІК БЕЙНЕНІҢ ОБРАЗДЫҚ ПОЭТИКАСЫ

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ драматургия жанрындағы фольклоризм мәселесі қарастырылған. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ драматургиясына үлес қосып жүрген қазақ драматургінің шығармасы негізге алынып, ондағы фольклоризмнің эстетикалық мәні мен көркемдік қызметі талданған. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ драматургі, атап айтқанда Әннас Бағдаттың «Жыр Жолбарысы» пьесасы және сахналануындағы фольклоризм мәселесіне көркемдік талдау жасалып қарастырылған. Аталған драматург шығармасында қоғам бейнесі, кейіпкер жан дүниесі, қайшылықтар мен тартыс айқын көрініс тапқан. Пьеса арқылы бүгінгі қоғамдағы өзекті мәселелер мен адами құндылықтар, тарихи оқиғалардың деңгейін тағы да басқа проблемаларды айқындауға болатынын тұжырымдайды. Көркемшығармадағы фольклоризм табиғатын ашуда тартыс, трагедия, жатсыну, ішкі монолог, психологизм неомифологизм сынды мәселелердің өзіндік орны сараланады. Тарихи кейіпкер бейнесін, жан дүниесін, түрлі қайшылықтар әлемін бейнелеудегі фольклоризмнің орны ерекше екендігін тиянақты тұжырымдайды. Сондай-ақ, ақын өміріне арналған шығармадағы тартыс табиғатын талдау арқылы оның идеясын айқындап, образдық көріністерін жазушы көзқарасымен байланыстыра қарастырады.

Түйіндемe сөздер: фольклоризм, пьеса, драматургия, тарихи тұлға, Жамбыл, психологизм, неомифологизм.

ОБРАЗНАЯ ПОЭТИКА МИФИЧЕСКОГО ОБРАЗА В ПРОИЗВЕДЕНИИ "ЖЫР ТИГРАСЫ"

Аннотация. В статье рассматривается проблема фольклоризма в жанре современной казахской драматургии. За основу взято произведение казахского драматурга, внесшего вклад в казахскую драматургию за годы независимости, проанализированы эстетическая сущность и художественная деятельность фольклоризма. Проведен художественный анализ проблемы фольклоризма в постановке и пьесе казахского драматурга, а именно «Жыр Жолбарысы» Аннаса Багдата. В произведении данного драматурга ярко отражены образ общества, душа героя, противоречия и противоречия. Пьеса формулирует, что можно определить актуальные проблемы современного общества, человеческие ценности, уровень исторических событий и другие проблемы. В раскрытии природы фольклоризма в художественном творчестве выделяются такие вопросы, как борьба, трагедия, ложь, внутренний монолог, психологизм, неомифологизм. Он твердо обосновывает, что фольклоризм занимает особое место в изображении образа исторического героя, его души, мира различных противоречий. Также, анализируя характер тяготения в произведении, посвященном жизни поэта, он выделяет его идею, соотносит образные проявления с точкой зрения писателя.

Ключевые слова: фольклоризм, пьеса, драматургия, историческая личность, Жамбыл, психологизм, неомифологизм.

FIGURATIVE POETICS OF THE MYTHICAL IMAGE IN THE WORK "ZHYR TIGER"

Abstract. The article deals with the problem of folklore in the genre of modern Kazakh drama. The article is based on the work of a Kazakh playwright who made a contribution to the Kazakh drama during the years of independence, and analyzes the aesthetic essence and artistic activity of folklore. An artistic analysis of the problem of folklore in the production and play of the Kazakh playwright, namely "Zhyr Zholbarys" by Annas Bagdat, is carried out. The work of this playwright vividly reflects the image of society, the soul of the hero, contradictions and contradictions. The play formulates that it is possible to determine the current problems of modern society, human values, the level of historical events, and other problems. In revealing the nature of folklorism in artistic creativity, such issues as struggle, tragedy, lies, internal monologue, psychologism, neo-mythologism are highlighted. He firmly argues that folklore occupies a special place in the image of the historical hero, his soul, and the world of various contradictions. Also, analyzing the nature of gravity in a work dedicated to the life of the poet, he highlights his idea, correlates figurative manifestations with the writer's point of view.

Key words: folklore, play, drama, historical personality, Zhambyl, psychologism, neo-mythologism.

Тарихи тұлғаның халық жадында сақталуы қызық құбылыс. Байырғы замандардағы батыр, ақын, би-шешендерді, елге танылған ғашықтарды поэтикалық суреттеулерден елестетеміз. Бертін келе суретшілердің салғанынан және фотоаппараттың шығумен қатар түскен суреттерден (алғашқы кезде

фото сурет сирек болды) белгілі бір жастағы, сол кезде түскен жай-күйімен есте сақтаймыз. Мысалы, Жамбылды әрқашан қарт адам ретінде елестететіміз. Себебі, ақын жетпіс жастан асып кеткен кезіндегі сары шапанымен түскен бояуы қанық фото суреті қалды. Толық ғасырды көрген алыптың бала шағы архивтерде қарт күніндегідей мол сақталмаса да, бірсыпыра деректер қалған. Шежіресіне көз салсақ, Шапыраштының ұрпағы бала күнінде молдадан да хат танығысы келмей, іке жолын да қумай, еркіндікті аңсап, көсіле сөйлегенді сүйді. Жамбыл бала кезінде қырғыз-қазақ барымтамен бірде ары, бірде бері өткізіп ат үстінде той өткізген заманда өткерген. Суырып салмалық қасиет күллі руында бар қасиет еді. Бала Жамбылға сол ерекше дарыса керек, кезкелген қарсыласын ойсырата жеңген айтыстары да тарихта сақталды. Айтыс аренасында жауырыны жерге тимеген палуандай, жеңіліс көрмеген екен. Мұнан басқа тарихи дерек те, ол туралы жазылған көркем шығарма да бүгінгі күнде аз. Совет ақынының өзі тарихта толық қалмаса, дархан далада неше түрлі белгісіз күйде кеткен дүлділдер ғұмыр кешкені, бүгінде оларды білмеуіміз уайымға салдырады. Дегенімен, Жамбыл жайында біршама зерттеу еңбектерін атап кетуге болады. Кеңес заманындағы шығармалар жайы бір бөлек, заманауи авторлардың халық жадындағы Жамбыл образын жасауы, әдеттегі қарт Жамбылды алмай, Бала Жамбыл образын ашып, «Жыр – жолбарыс» атты жаңа тундыны дүниеге алып келіп, Алматы қаласындағы «Алатау» дәстүрлі өнер театрына сахналады. Пьеса авторы – Әннәс Бағдат. Режиссері – Есләм Нұртазин.

Жамбыл XX ғасыр Гомері атанған қазақтың дүлдүл ақыны, эпик жыршысы. «XX ғасырымыздың аса әйгілі ақыны шын мәнінде аты аңызға айналған замана жаршысының өткір де, асқақ үні – бір ғана қазақ халқы емес, осы күнгі түркі тектес барлық халықтар поэзиясының арсеналындағы ең озық игілік болып отыр...» [1, б. 264], – деп жазды Жамбыл жерімен шекаралас жатқан қырғыз елінің баласы Шыңғыс Айтматов. Шын мәнінде Жамбыл әлем түркілері поэзиясының алыбы болды, бүкіл түркі халқы поэзиясының, соның ішінде қазақ поэзиясының шоқтығын биікке көтерді.

Ал, Мырза Тұрсын-заде «Ең биік шың – адамның жүрегі. Жамбыл өзінің поэзиясымен сол шыңға жол таба білді және ол шыңды бағындырды...» [2, б. 418], – деп жазды. Ал осы бүкіл түркіге ортақ ақынның, жүректі ақынның өміріне арналған қойылым нендей сыр шертті. Көрерменін қандай жаңалықпен таныстырғысы келді.

Пьесаның заманауилығы артық кейіпкер, артық мәтіннің жоқтығынан белгілі. Құдды ақынның

поэзиясы секілді. Оның үстіне бұл музыкалық қойылым. Сондықтан, сөз атқаратын дүниелердің көбін қимылға, сахнаның сценографиясына, музыка мен биге салуға тырысқан. Сонымен қатар, бұл қойылым пьесасын арнайы келісіммен режиссер мен драматург ақылдаса отырып жазып шыққан. Сондықтан қойылымның әрбір деталі ойластырылған десек болар.

«Жыр – жолбарыс» қойылымындағы ең бірінші назар аудартар нәрсе оның сахнасы. Мұндай көркем безендірілген және тұтас қимыл қозғалыстағы сценография қазақ сахнасында аз. Жас театрдың жаңа костюмдері, кәсіби деңгейге енді өткен артистер спектакльді безендіріп жібергендей.

«Жыр – жолбарыс» қойылымының сахнасын белгілі бір дейгейде пелжент деп атауға болады. Әрине, пелжент миракль сахналау кезінде көп пайдаланылған. Яғни, ғажайыптарды сахналау үшін. Жамбыл туралы қойылымның да өз ғажайыбы мен тылсымы бар. Тау жылжып, ат шапқан сахнаның қозғалысы жаңа театрдың жаңа механизмдері ерекше әсер берді. Сахнадағы аттардың шабысы мен идеялық астары, тұрқы да мүлде бөлек. Әрине, бұлардың барлығы театр шеберханасында қарапайым темір мен матадан жасалғаны айқын. Бірақ, аттардың ішкі темірден жасалған құрылысына мата толық қапталмаған. Әр жерінен бір ұстатып қоя салған. Қоюшы-суретші Ерлан Тұяқовтың а жасанды аттардың тұрқына аса мән бермей, идеялық астарына үңілту үшін әдейі қолданған әдісі болуы да мүмкін. Аттарды әдейі жартылай жалаңаш жасап, оның тұрқының, түсінің, сұлулығының бұл қойылымда аса үлкен маңызға ие емес екенін астын сызып көрсеткендей. Өнер мұраты эстетикалық ләззәт сыйлай отырып, көрерменіне ой қалдыру болып табылады. XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басы қазақтың ұлт ретінде үлкен сынаққа түскен кезеңі. Патшалық ресей боданына алып, оған қарсы қанша көтерілістер мен қарсылықтардың енді тыныштала бергенде большевиктердің соққысы, қолдан ұйымдастырылған ашаршылық діңкелеп тұрған халықты тіпті тұралатып тастады. Қазақ ұлт ретінде өз болмысынан айрылып, рухани жалаңаштана бастаған кезең еді. Міне, осы рухани аза бастаған қазақ бейнесін спектакль сценографы қазақтың жанына, ерінің қанатына айналған жылқылармен бергендей.

Қойылымның көркем тұсы пластикалық шешімдер екені көрер көзге анық. Бір қарағанда Жамбыл ақынның өміріне биді араластыру «Екейде қырық бақсы» деп әкесі Жапаның айтатын сөз тіркесін ескере отырып, бақсылық өнердің семиоткасы екенін түсінуге болады. Режиссер сахнадағы бидің барлығын өз шешімдері үшін

жақсы пайдаланған. Бишілер көрермен көзіне бейне бір адам кейпіндегі аққулар сынды көрінеді. Бұл бидің барлығы дерлік сахнадағы Жамбыл көңіл күйіне байланысты құрылған. Яғни, сөзі мен қимылынан төгілген жас Жамбылдың бүкіл жанының кейпін пластикалық шешімдер арқылы бейнелеп, оған сезім үстей түседі. Бұл тұжырым Жамбылдың әкесінен бата алған кезінде, Бұрыммен айрылысқан кездерінде анық көрініс табады. «Жыр – жолбарыс» қойылымындағы бұл жетістік режиссер-хореограф Асель Абақаева-ның еңбегі.

Спектакль сахансы даланың, кеңдік пен мінездің символына айналған жылқылардың ойнағымен басталады. Пьеса авторының сөзі бойынша бұл образдар Жамбыл туған Екей елінің әр кезеңдердегі жай-күйін бейнелейді. Осы дүниенің үстінен қарап жыршы отыр.

Жамбыл дүниеге келерде жер-дүние алай дүлей болып, табиғаттың дүлей күш танытуы спектакльдің екінші сахнасында көрініс тапқан. Жамбыл өмірінен хабары бар кез келген адам оның қызыл жолбарысы болғанын біледі. Ғалымдар бұл жолбарысты сан саққа таратып жатады. Бірақ, барлығының түйісер тұсы біреу. Ол – Жамбылдың ақындық рухы, жеке тотемі. Сахнадан қызыл жолбарыс қалай көрініп қалар екен деп аңдумен болады. Жамбыл дүниеге келетін сахнадағы алай-дүлей, күркірдің арасынан жолбарыстың үнін анық байқауға болады. Спектакльдегі музыканың да, артық, ұғаш көрінген жері жоқ. «Жыр – жолбарыс» драма емес, музыкалық спектакль болғандықтан мұндағы әнге де, үнге де қойылар талап жоғары. Ал талаптарды композитор-музикант – Болатбек Нұрқасымов өз деңгейінде орындап шықты.

Қойылым Екей елінің басы құралып, Сарыбайдың басқаруымен өзге халықпен иықтаса бастаған кезін суреттейді. Жамбыл мен әкесі Жапаның арасындағы диалог кез келген өнер адамының басынан өтер әңгіме екенін іштей ұғынасың. Жапа – жылқышы, әрі барымташы. Жамбылдың да өз ізімен жүргенін қалайтын адам. Ол Жамбыл қолына жылқы тізгінін ұстатқанда Жамбыл: «Әке, мен жылқы емес жыр бақсам деп едім», – деп әкесінің шешіміне қарсы келеді. Сондағы әкесінің: «Тізгін сенің қолыңда, болдырасың ба, тозыд-расың ба, саған сын», – деген сөзінің астарынан ұлының сөз қуғанын аңғаруға болады. Әке балаға сыншы болса да, бала жанын нәзік түсінер ана ғана. Жамбылдың әке сөзінен беті қайтып, жылқыны тізгіндеуге бұрылған сәтінде анасы Ұлтан: «Ұлым, домбыраңды ұмыттың», – деп Жамбыл қасиетін қолына ұстатқандай, арқасынан қаққандай болады. Тұтас қойылым бойынша Жамбылдың анасының аузынан санаулы ғана сөз шығады. Бірақ, бүкіл спектакльдің жүгін, өзегін ұстап тұрған сөз. «Ұлым, домбыраңды ұмыттың» деген сөзді Ұлдан ана Жамбылдың әрбір еңсесі түскен сәтінде айтып, қосішектің қолына ұстатып кетіп

отырады.

Қойылымдағы елдік, еркіндік мәселесі, билік пен бишік мәселесі биік деңгейге көтерілген. Жамбылдың Бұрымды алып қашып келіп келген кезіндегі Сарыбай, Жапа, жас Жамбыл арасындағы әңгіме махаббат пен намыстың, жаулық пен елдіктің ара жігінің нәзік шекарасын айқындап береді.

Жамбыл. Сарыкем барда, Екейді ешкім шаба алмас. Тентектік жасасам, еркелігімді көтерер аға бар деп жасадым.

Сарыбай. Мен көтерермін. Бірақ, елдің белі көтермес. Басқа білмесе де сенің білер жөнің бар, Жамбыл! Қыз дауы ежелден ел бүлігі емес пе!

Жамбыл. Сонда, Сарыкеке...

Сүйінбай. Жамбыл, сен қазір Мен мен Елдің арасында тұрсың. Мен дейтін болсаң елдің белін үзесің де, ошақтың қасында қаласың. Ал Ел дейтін болсаң, өз белеңді үзіп өнегеге жетесің!

Дәл осы тұстағы ел ұстаған, елдің сөзін ұстаған азаматтың тағдырының қаншалық ауыр екені суреттелді. Әрине, Жамбыл сөзге тоқтайды. Бірақ, іші «толған у мен дерт». Мен және Елдің мәселесі қашаннан маңызды, ешқашан ескірмейді.

Қойылым барысында аса көзге түсе бермейтін жыршының образы бар. Ол әрқашан Жамбылдың құлағына сөз сыбырлап отырғандай болады. Бұл ақын құлағына сыбырлаушы бір тылсым мен қызыл жолбарыстың қосындысынан шыққан образ. Бұл режиссер Есләм Нұртазиннің шешімі және ұтымды ұйғарым. Қойылымдағы халық тізгінін жылқы тізгінімен суреттеу халық түсінігінің жемісі және режиссер мен автордың Абайға жасаған сілтемесі болса керек. Абайдың «бүгінгі халық жылқы секілді. Оны жеңін жастық, етегін төсек етіп, арасында жүргендер ғана бағды» деген сөзінен қорытуға болар.

Сонымен қатар, спектакльде Жамбыл кешегі Кеңес өкіметі тұсындағы біздің санамызға сіңіргісі келгендей жарлылық ғұмыр кешпейді. Қазақ танымындағы «бай» деген сөздің де терең мағынасын осы қойылымнан байқаймыз. Сарыбайдың бүкіл Екейді ұстап, жарлысына көмектесіп, жақсысын биіктетіп отыруы нағыз қазақ түсінігіндегі байдың образы. Тек біз «бай» деген бейнені қызыл өкімет тұсында әбден құйтырқыла-нып кеткен.

Актерлер де өз ролдерін биігінде орындап шықты. Жамбылды сомдаған Әсет Есжан албырт Жамбылдың ақыл тоқтатқа деңгейге көтерілуін, өсуін шеберлігімен жақсы жеткізді. Шынында да көрермен сахнадағы бейненің сатылап, көз алдында өсіп келе жатқанын сезіп отырады. Әсет Есжанның сахнадағы еркін, әрі ширақ қозғалысы нағыз жастықтың лебін естіреді.

Сарыбай рөлін сомдаған Оңдасын Бесікбасов жоғарыда айтқан қазақы танымдағы «бай» образының нағыз тұлғасын жасап бергендей. Әкесі Жамбылдың рөліндегі Нәсіпжан Басшыбай әкеге

тән қаталдық пен тереңдегі жұмсақтықты нәзік ұштастыра білді.

Ақындар айтысы кезінде, дау кездерінде «беу, пах, шіркін» деген секілді одағай сөздер өте жасанды айтылып, құлаққа түрпідей тиіп жататын тұстары аз емес. Оның үстіне одағай сөз деген қазақ тілінде термин болғанымен, бұл сөздер көбіне адам еркінен тыс шығып отырған. Ал қойылым массовкасының репликаны күтіп тұрып, бірден жамырай кетуі ақылға да, сахнаға да сыйымсыз.

Қойылымда бала Жамбылдың бозабала Жам-

былға айналу кезеңі тұтас, шашау шығарылмай суреттелген. Халық санасында қартайтып алған Жамбыл образын «Жыр – жолбарыс» қойылымының ұжымы жасартып берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Айтматов Ш. Художественный мир современной прозы. – М., 1983 – 264 с.
2. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым – 2003. – 418 б.

Авторлар туралы мәліметтер:

Ахан К.Т. - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., E-mail:karima_ahan@bk.ru

Сведения об авторах:

Ахан К.Т. - Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, E-mail:karima_ahan@bk.ru

Information about the authors:

Akhan K.T. - Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail:karima_ahan@bk.ru

ӘБДИҒАППАРОВА А.Б.¹, ДӘДЕБАЕВ Ж.²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

(1E-mail: abdigapparovaaisara@mail.ru, 2E-mail: institutabai@gmail.com)

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңіндегі фразеологиялық бірліктер және оларды орыс, ағылшын тілдеріне аудару мәселелері қарастырылады. Өлеңдегі фразеологиялық бірліктерді орыс, ағылшын тілдеріне аудару жолдары анықталады, зерделенеді, пайымдалады.

Түйіндемесөздер: Абай, фразеология, фразеологиялық бірліктер, аударма, көркем (поэтикалық) аударма, экспрессивтілік, стилистика, эквиваленттілік.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ПОЭЗИИ АБАЯ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ

Аннотация. В статье рассматриваются фразеологические единицы в стихотворении Абая «Қансонарда бүркітші шығады аңға» и их переводы на русский и английский языки. В статье также изучаются, интерпретируются и определяются способы воссоздания фразеологических единиц в переводах на русский и английский языки.

Ключевые слова: Абай, фразеология, фразеологические единицы, перевод, художественный (поэтический) перевод, экспрессивность, стилистика, эквивалентность.

PHRASEOLOGICAL UNITS IN ABAY'S POETRY AND PROBLEMS OF THEIR TRANSLATION INTO RUSSIAN AND ENGLISH

Abstract. The article examines phraseological units in Abai's poem "Qansonarda burkitshi shygadyanga" and their translations into Russian and English. The article also explores, interprets and defines ways of recreation of phraseological units in translations into Russian and English.

Key words: Abai, phraseology, phraseological units, translation, literary (poetic) translation, expressiveness, stylistics, equivalence.

Кіріспе.

«Фразеология» термині кең мағынада алғанда, белгілі бір тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің барлық түрлерінің жиынтығы деген ұғымды береді. Фразеология – құрылымы мен құрамы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын бейнелі тұрақты тіркестердің қазіргі жай-күйін және тарихи қалыптасуын зерттейді. Фразеология жеке лингвистикалық пән ретінде ХХ ғасырдың 40 жылдары қалыптасты. Фразеология теориясының негізін қалаушы – швейцар ғалымы Шарль Балли (Bally, 1865 – 1974). Ол сөз тіркестерін ең алғаш ғылыми тұрғыдан жүйелеп, лингвистикаға "phraseologie" деген термин еңгізген. 1909 жылы жазған "Француз стилистикасы" деген еңбегінде Ш. Балли тілдегі тіркестерді 1. еркін тіркестер және 2. фразеологиялық бірліктер деп екіге бөлген. Ол фразеологиялық бірліктерді компоненттері өзіндік дербес мағынасынан айырылған, бәрі бірігіп тұтас бір-ақ мағына беретін тіркестер деп сипаттайды. Баллидің бұл тұжырымдары кейіннен лингвистикада фразеологиялық тұтастықтарды атап көрсетуге, фразеологизм мен сөздің

ара жігін ажыратуға теориялық негіз болды [П. Литвинов, 2001, б. 28].

Фразеология өз алдына бөлек лингвистикалық пән ретінде еліміздегі фразеологизмдерді құрылысына, мағыналық ерекшелігіне қарай жіктеп топтастырады және жасалу жолдарын, даму заңдылықтарын зерттейді. Тұрақты сөз тіркестерінің мәселелері қазіргі таңда тіл ғылымында актуалды проблемелардың бірі есебінде зерттеліп жүр. Сонымен қатар ол бір тілден екінші бір тілге аудару техникасын жетілдіреді, фразеологизмдердің қалыптасуы мен баю жолын аңғартады.

Қазақ топырағында фразеологизмдердің теориялық және практикалық мәселелерін – Ә. Қайдаров, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев, С. Исабеков, Г. Смағұлова, С. Сәтенова зерттеуде; стильдік ерекшелігін – М. Серғалиев, Ғ. Құсимова, Г. Боранбаева, көркем шығармада қолданылуын – Х. Қожақметова, Б. Шалабай, М. Жәнібеков; аударылуын – А. Алдашева, Ө. Айтбаев, Айтжанова зерттеп, фразеологизмдерді тақырыптық, мағыналық тұрғыдан топтастырумен – Р. Жайсақова, А. Елешова; шет тілі фразеологизмдерін топтастыру-

мен – Р. Жайсақова, А. Елешова; шет тілі фразеологизмдерін қазақ тілі фразеологизмдерімен салғастыра талдау мәселелерімен П. Дәулетова, М. Әбдіғалиева, М. Арғынғазина айналысып жүр. Фразеология негізінен психология, философия, тарих, этнографиямен тығыз байланысты. Қазіргі кезде фразеологизмдерді кең ұғымда түсінуді жақтаушылар фразеологияның зерттеу аясын кеңейтуді ұсынуда.

Қазіргі кезеңде мәдени қарым-қатынастарға, ғылыми-техникалық прогреске байланысты аударма проблемасы кең өріс алып отыр. Фразеологиялық сөз тіркестері біршама тұрақты лексикалық мағынаға ие, сондықтан олардың аудармасы да толық ойды аударуға негізделеді. Мысалы, қатты ойлану деген мағынаны қазақ тілінде «Басты қатыру» десе, ал орыс, ағылшын тілдерінде «Ломать голову», «To ruck one's brain» (бас сындыру) дейді. Сол сияқты: құрыту – «Жермен жексен ету», «Стереть с лица земли», «To wipe somebody off the face of the earth» (біреуді жер бетінен өшіріп тастау); үндемеу – «Тістен шығармау», «Держать язык за зубами», «To hold one's tongue» (тілді ұстау). Фразеологизмдердің белгілі бір мағынасы болады, олар мағыналық жағынан біртұтас бірлік ретінде көрінеді және әрдайым туынды мағынада жұмсалып, бейнелі мән тудырады [В. Комиссаров, 1990, б. 57].

Негізгі бөлім.

Абайдың фразеологиясы – өз алдына жеке ғылыми зерттеу объектісі. «Қансонарда бүркітші шығады аңға» – Абайдың 1882 жылы жазған 58 жолдан тұратын, 11 буынды жыр үлгісінде жазылған өлеңі. Алғаш рет Қазан қаласында басылған «Князь бен Захифа» (1897) атты жинақта жарияланды. Аталмыш шығармада қазақ халқы мекен еткен жердің қысы, бүркіт аңшылығының қыр-сыры суреттелген. Аңға шығушылардың

мінездері, аңшылықтағы тәсіл-тәжірибелері, әр алуан динамикалық кесек әрекеттері толып жатқан ұсақ машық-мерзімі тұтас қазақтың өзіне тән тіршілігі болып шығады. Өлең зор мәдениетті, ірі суреткердің шығармашылық еңбегі нәтижесінде туған [Р. Нұрғалиев, 1995, б. 321].

Осы ерекшеліктерді, ең алдымен, пейзаждан байқауға болады. Көз алдымызға қар басқан елсіз таудың тұрғысы, сағасы, қансонар күнгі анық болмыс күй елестейді. Анық қазақ сахарасындағы аңшылар ғана жүретін жым-жырт таудың елең-алаңдағы тыныштық шағы беріледі. Өлеңде көрініс тапқан шындық құбылыстарды суреттеуде фразеологиялық бірліктер кеңінен қолданылады. Ендігі мәселе осы туындыдағы фразеологиялық бірліктерді өзге тілдерге аудару жайы.

Осы уақытқа дейін дәл осы шығарма бірнеше тілдерге тәржімаланған. Оның ішінде орыс, ағылшын, өзбек, татар, түрікмен, ұйғыр, т.б. тілдері бар. Орыс тілінде ең алғаш аударма 1897 жылы Абайдың көзі тірісінде жасалған. Оны 1946 жылы Әлкей Марғұланмен табылған К.Н. Кудашевтың «Перевод киргизских песен и легенд» қолжазбаларынан көруге болады [А. Маргулан, 1946, б. 97]. Кейіннен, 1944 жылы, Ғабит Мүсіреповтың басшылығымен жасалған бір томды жинақта орысшаға жолма-жол аударылды [Г. Мусрепова, 1944, б. 1]. Алайда, бұл аудармаларда аудармашылардың аты-жөндері ескерілмей кеткен. Бертін келе, бұл шығарманы аударғандар – С. Липкин, А. Штейнберг, М. Дудин. Ал ағылшыншаға аударған жалғыз нұсқа Том Боттингпен орындалған. Аудармаларда түпнұсқадағы фразеологиялық бірліктердің адекватты аударылған, аударылмағанын анықтау оларды егжей-тегжейлі талдауды талап етеді. Ол үшін келесі үзіндіге назар аудару қажет.

<p>Қансонарда бүркітші шығады аңға, Тастан түлкі табылар аңдығанға Жақсы ат пен тату жолдас — бір ғанибет Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға.</p>	
<p>Всадник с беркутом скачет в ранних снегах. Будет зорок — добудет лису в горах. Вот находка в пути: удобный наряд, Конь хороший да спутник, забывший страх,</p>	<p>The first snow falls. The blood-sport calls, then hunters mount and ride. The eagle's master knows the place where the wily reynards sit— Just give him a good companion to canter by his side, A swift mount clamped between his legs and hunting gear to fit.</p>

Липкин аудармасының алғашқы жолы *Алғашқы қарда салт атты бүркітімен шауып келеді* деп басталады [Абай, 2003, б. 26]. Аудармашының алғашқы қар деп отырғаны түпнұсқадағы *қансонар* деген фразеологиялық бірліктің аудармасы. Бұл орайда, аудармашы автордың айпағын түсінбегенін, тілдік элементтерін толыққанды жеткізе

алмағанын байқауға болады. Атап кететіні: Біріншіден, бүркітші атпен шаппайды, ол аңға шығады. Екіншіден, аудармашының *қансонар* сөзінің мағынасын түсінбегендігі байқалады. Бұл сөзді, бір қарағанда, реалий деп те алуға болар еді, бірақ та, Есениннің Пороша деген өлеңі бар – пороша (*қансонар*) – азық іздеген аңның балғын іздері

түскен түн бойы таңға жауып біткен қар (выпавший ночью и переставший идти к утру снег, на котором отпечатываются свежие следы жировавших (то есть бегавших для отыскания корма) ночью животных) [URL: <https://rupoem.ru/esenin/edu-tixo-slyshny.aspx>]. Яғни, орысшада қансонар сөзінің баламасы бар. Сонымен қатар, түпнұсқадағы бүркітші сөзінің де эквивалентті бірлігі орыс тілінде кездеседі. Бұл - *беркутчи* сөзі. Осы тұста, аудармашы ісденісінің жеткіліксіз екендігін атап кетуге болады.

Екінші тармақта *тас* сөзі аудармада *тауға* айналып кетіп тұр. Егер түпнұсқаны барабар мағынада аударатын болсақ, *среди камней* деп алар едік, дегенмен де зоологияда *Тас торғай (Горный воробей), Тас сусары (Горная Куница)* деген ТАУ құстары мен жануарлары бар. Түлкі де тау баурайларын мекендейді, сондықтан аудармада *тау* сөзінің алынуы туындыдағы көркемдік рухты әлсіретіп тұрған жоқ. Ары қарай, *аңдушы* (выслеживающий) тастан түлкіні табады деген мағынада айтылса, аудармада *Егер салт атты қырағы көзді болса, түлкіні тастан таба алады* делінген – мұнда, түпнұсқадағыдай бөлек аңдушы қарастырылып тұрған жоқ, тек қана бірінші жолдағы *бүркітшінің* іс-әрекеті толықтырылып, аңдушы сөзі тасталып кетіп тұр және аудармашының осы жолдарда сөздерді ойдан қосып, өз бетінше өзгертулері оқырманның туындыны толықтай қабылдауына кедергі тудырып тұр. *Қансонар* тілдік бірлігінің мағынасы орыс тілінде лайықты түрде берілмегенінің үстіне оның жалпы сипатын білдіретін іс-әрекеттер, көріністер де түпнұсқаға сай аударылмаған.

Үшінші, төртінші жолдарда Липкин тармақ нөмірлерінің орнын ауыстырып тәржімалаған. Яғни, тағы да өз тарапынан өзгерту енгізген. Игілік, мақтаныш, рақат деген мағынаны білдіретін (Абай тілі сөздігі) *ғанибет* сөзін олжа деп аударған. Тату жолдас дегенді *қорқынышты ұмытқан серіктес* деп тәржімалаған; шын мәнісінде, тату сөзінің мағынасы өте терең, себебі, құсбегілік деген үлкен саятшылық өнер, мұнда бүркітші, тұрғышы, қағушы, бақыршы арасында бір-біріне деген икемділік болу керек. Абай бір-бірін сөзсіз, ыммен түсіне алатын *тату жолдасты* әдейі атап кетіп тұр. Липкиннің өз тәржімасында *қорқынышты ұмытқан серіктес* деп алуы түпнұсқадағы бірліктің семантикасын ауытқытып тұр. Ал *ыңғайлы ықшам киім* дегенді *ыңғайлы киім* деп қана тәржімалағанын Абайдың айтпағын жіті түсінбегендігінде екенін байқауға болады. Мұнда Абай бір бүтін киіну мәдениетін сипаттап отыр. Мысалы жай

күнде қазақ ұзын шапан, т.б. кесе, аңға шыққанда жеңіл, қысқа, ықшам киім киген. Аудармашы осы тұста, түпнұсқа семантикасын толық бұрмаламаса да, оны оқырманға жеткізе алмай тұр. Оқырман түпнұсқаны қандай әсермен қабылдап сезінсе, аударманы да дәл солай сезінуі керек деген бар. Алайда, аударма түпнұсқадағыдай әсер беріп тұрған жоқ. Яғни, аудармашы автордың жүрегінен, ой түйсігінен шыққан осы шумақтағы көркемдік рухты, автордың көркемдік бейнелеу құралдарының, соның ішінде фразеологиялық бірліктердің экспрессиялық қуатын әлсіреткенін байқауға болады.

Ал Том Боттинг болса, алғашқы шумағында, *қансонар* сөзін жай ғана *алғашқы қар* деп алған, себебі ағылшын тілінде қансонар сөзінің эквивалентті бірлігі жоқ [Victor Chistyakov, 1970, 6-25]. Алай да, семантикасына алғашқы қар дегеннен сәл жақындау *newly-fallen snow* деген тіркес бар, яғни *жаңа жауып біткен қар* деген мағынадағы тіркес. Алғашқы қар дегеніміз күздің соңғы уақытында немесе қыстың басында бірінші рет жауған қар – бұл мүлдем қансонар сөзінің семантикасына сәйкес емес. Ал бүркітші сөзін *eagle hunter* деген ағылшыншаға аудармасының барына қарамастан, аңшылар деп алған; шығады аңға дегенді *аңшылық шақырады, сондықтан аңшылар атқа мінеді, шаба жөнеледі* деп өз тарапынан қосып, тармақты тым созған, бұл аудармаға ешқандай көркемдік әсерлік беріп тұрған жоқ, тіпті, түпнұсқаның көркемдік әсерлігін кедейлетіп тұр. Біреудің ізін бағатын *аңдушыны* (ағылшынша *shadower*) *бүркіттің иесі* деуі аңдушының сипаттмасына сәйкес келмейді, себебі аңдушы мен бүркітші екі түрлі ұғым – алғысы, із бағушы болса, соңғысы – бүркітті баптаушы, аң аулауға үйретуші, аңға салатын адам [URL: <http://kaz.slovopedia.com/>]; Түпнұсқада түлкіні тастан табатын болса, аудармада *тас* сөзі мүлдем қалып кеткен, оның орнына *бүркітші түлкінің қайда жүретінін біледі* дегені түпнұсқадағы нақтылықты жеткізе алмай тұр. Келесі жолда игілік, мақтаныш, рақат деген мағынаны білдіретін *ғанибет* сөзі де мүлдем қалып кеткен; тату жолдас – *бірге шабатын жақсы серіктес*, жақсы ат – *жүйрік ат*, ыңғайлы ықшам киім – *аңшылық жабдық* деп аударғандары түпнұсқаның көркемдік-эстетикалық, лексикалық, лексикалық мәнін толық жеткізе алмайды. Алайда, аударма Абайдың ойын, тілдік элементтерін тура жеткізбесе де, мазмұны жағынан ұқсас болып, оқырманға түсінікті болып шыққан.

Қанат, құйрық суылдап, ысқырады,
Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,
Сағадан сымпың қағып із шалғанда.
Бүркітші тау басында, қағушы ойда,
Іздің бетін түзетіп аңдағанда.

<p>Да лисы осторожной обратный след, Обнаруженный чудом в горных кустах. У подножья горы — охотников сбор. Всадник с беркутом скачет во весь опор,</p>	<p>With a cry the men in the saddle sweep the valley at a trot It opens wide upon the plain—there a fox's traces show. He's gone to earth—to find the spot The eagle's keeper mounts a hill, while his helper waits below.</p>
--	--

Келесі шумақта автор метафоралық құрылымдарды кеңінен қолданған: Суылдау – *су-су ету; зуылдау*; ысқыру – *зуылдау, суылдау*; салаң ету – *сап ете қалу, тап болу*; саға – *сай-саланың негізгі арнаға келіп құяр жері*; сымпың қағу – *сып-сып ету*; із шалу – *ізге түсу*, ой – *таудың төменгі жағы, ойпаңдау жер*; аңдау – *байқау*... деген мағыналарды білдіретін (Абай тілі сөздігі) метафоралар қолданылған. Қанат тез қаққанда, құйрық тез қимылдағанда желдің дауысы шығарды – суылдап ысқыру осы мағынаны білдіріп тұр. Мұның бәрі тұлкінің қайтқан ізіне түсіп, сол ізге тап болғанда, яғни, салаң еткенде орын алады. Аудармашы төртінші жолдағы *бүркітші, қағушы* деген сөздерді мүлдем аудармай тастап кеткен. Бүркітші дегеніміз – бүркітті баптап, аң аулауға үйрететін, аңға салатын адам, ал қағушы дегеніміз – аң жүретін жерді тінтеп, сүзіп қараушылар. Екеуін де аңшы деп қана атау – құсбегіліктің қырсырын, түпнұсқа авторының мазмұндау жүйесін жеткізе алмай тұр.

Осы шумақтың аудармасында мазмұндық-мағыналық тепе-теңдік, сәйкестік сақталмаған. Аудармашы жоғарыда аталған метафораларды қалдырып кеткен, оның орнына өз тарапынан өзгерту енгізіп, 5 жолды шумақты 4 жолды етіп тәржімалаған. Автордың образды-эмоционал-

ды стилі де аудармада сақталмаған. Тәржімалау кезінде метафоралардың мән-мағынасын аңғара білу аударма сапасын жақсартады. Мұнда да тәржімалаушының осы бір ерекшеліктерді егжей-тегжейлі қарастырмағаны, аудармада түпнұсқа пішінін, автордың стилін сақтамағаны аудармашыға үлкен сын болып отыр. Біз бұл жерде Абай өлеңдеріндегі жекелеген ұғым атауларын, метафораларды аударудың жайын айттық. Оны бекер айтып отырғанымыз жоқ. Аудармашылар фразеологиялық бірлікті ғана емес, жекелеген ұғым атаулары мен метафоралық қолданыстағы сөздерді де дұрыс аударып, жеткізе алмаған.

Ағылшын тіліндегі аудармасында түпнұсқаның сюжеті бұрмаланған, сондықтан Том туындының көркемдік рухын оқырманға жеткізе алмай тұр. Себебі шумақ басында сюжетінің субъектісі негізінде тұлкі болып тұрса, аудармада *ер-тоқым үстіндегі жігіттер* (the men in the saddle) деген – аудармашы тарапынан қосылған қосынды тіркес. Жалпы, тәржімалау кезінде метафоралардың мән-мағынасын аңғара білу аударма сапасын жақсартады. Мұнда да тәржімалаушының осы бір ерекшеліктерді егжей-тегжейлі қарастырмағаны, аудармада түпнұсқа пішінін, автордың стилін сақтамағаны аудармашының ізденісінің, талпынысының жеткіліксіз екенін көрсетеді.

<p>Қырық пышақпен қыржыңдап тұрған тұлкі, О дағы — осал жау емес қыран паңға. Сегіз найза қолында, көз аудармай,</p>	
<p>Помнит беркут: лиса — из мощных врагов, Сразу в дело пускает сорок клинков. Обнажит восемь лезвий, восемь штыков.</p>	<p>They know a good fox may come out the best With his forty ivory knives. A knight with eight bright spears to dart.</p>

Бесінші шумақтың бірінші жолындағы *қырық пышақ* фразеологиялық бірлігіне қазақ түсіндірме сөздігінде бірнеше анықтамалар берілген. Соның бірі – *қырық пышақ болды [қылды]* – өзара таласып, тартысты, қыр-қысты дегенді білдірсе, екіншісі – шайқастың құралының мейлінше толықтығын білдіреді. Сонымен қатар, атап өтетін қызықты факт – зоология ғылымына жүгінсек тұлкінің қырық екі тісі болады екен, алайда бұл тұрғыдан қарастырсақ *қырық пышақ* сөзі өзінің фразеологиялық бірлік сипатын жоғалтады. Аудармада Липкин осы тіркесті орысшаға өте ұтымды аударған. Себебі, фразеологиялық бірлік аудармада да өз эквиваленттілігін сақтап тұр. Ал, Том Боттинг *қырық пышақты* сөзбе-сөз ағылшыншаға тура мағынада аударған. Алайда, қы-

рық пышақ тіркесіне балама бірліктер ағылшын тілінде де кездеседі. Мысалы: *dog eat dog* – бәсекелесу, дұшпандасу [URL: http://sherwoodschool.ru/lessons1/anglijskie_idiomu/], *bad blood* – дұшпандық, жанжал, жеккөрушілік деген мағыналарды білдіретін сөздер.

Келесі жолдарда да Липкин өз тарапынан өзгертулер енгізген – түпнұсқада «бүркіттің жадында» дегеннің эквиваленті жоқ, сонымен қатар, тақаппар, керім, кербез, текті – *паң қыранды* да оқырманға қарабайыр тілмен жеткізген. Сегіз найзаны (бүркіттің болаттай сегіз тырнағын) найзаға да, өткір жүзге де теңеп алуы көркемдік әдемілікті арттырса да, әсерлілікке ешқандай үлесін қосып тұрған жоқ. *Осал жау емес* деген тіркеске орысшада *достойный противник*, ағылшынша-

да to give a run for one's money деген балама фразеологиялық бірліктер барына қарамастан, Том

Боттинг мүлдем басқа мағынаны білдіретін өз ойынан жаңа жол қосқан.

<p>Құсы да иесіне қоразданар, <u>Алпыс екі айлалы</u> түлкі алғанда. <u>«Үйірімен үш тоғыз»</u> деп жымыңдап, Жасы үлкені жанына байланғанда.</p>	
С. Липкинаудармасы	С. Липкинаудармасы
<p>Шестьдесят две хитрости лисьи разбив, Победители стая на отдых не прочь! Скажут старшие, похвалив смельчака: «Дай еще нам, о боже, три косяка» [Абай, 1995,6-126].</p>	<p>И, гордясь победой над хитрой лисой, Победители стая на отдых не прочь. Скажут старшие, похвалив смельчака: "Захвати в добычу <u>три косяка!</u>" [Абай, 2003, 6-26].</p>
М.Дудин аудармасы	Штейнберг аудармасы
<p>Нет, не лисица в охоте захвачена - А перехвачены <u>три косяка</u>. Все силы, <u>все хитрости</u> лисьи побоку, И дух молодит на охоте успех.</p>	<p>А покончив с лисой, на хозяина смотрит в упор И гордится победой над рыжей царицей лесов. Мол, она обладала <u>шестьюдесятью и двумя</u> <u>Утонченными хитростями...</u> [Абай Кунанбаев, 1940, 6-31]</p>
Ауезхан Қодараудармасы	Том Боттинг аудармасы
<p>Хозяин и беркут, красуясь, глядят молодцом, Когда их кругом все хвалить вперевой принялись. Когда аксакал <u>три девятки</u> сулит и табун, Чтоб с беркутом славным к удаче своей унести. [Абай (Ибрагим) Кунанбаев, 1996, 6-18]</p>	<p>The huntsman struts proudly, his smile glad and wide - His bird won the bout, and the fox <u>could not dodge.</u> . . [Victor Chistyakov, 1970, 6-29]</p>

Үзіндінің жоғарыда алты түрлі аудармасы мысалға келтірілді. Алғашқы жолдағы *қораздану* сөзі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *менменсу, паңсыну* деген мағынаны білдірсе, Абай тілі сөздігінде *мақтану, масаттану* деген мағынаны білдіреді. Липкиннің бірінші жасалған аудармасында бұл сөз алғашқы екі жолда мүлдем кездеспегенімен, үшінші жолда *үлкендер мақтайды* (старшие, похвалив) деп үстіртін аударылса, кейінгі өзгертілген аудармасында *гордясь (гордиться - мақтану)* деп аударылып, аудармада өз эквивалентті бірлігін тауып отыр. Дәл солай, Дудиннің де аудармасында түсіп қалған сөз, Штейнбергтің аудармасында да *гордится* деп аударылған.

Ауезхан Қодар бұл сөзді үшінші жақ тарапынан *хвалить (мақтау)* деп тәржімалаған. *Бүркіт те иесіне мақтанар* деген мағынаны білдіретін *Құсы да иесіне қоразданар* жолын Қодар *айналадағының бәрі оларды тоқтамай мақтай жөнелгенде* (Когда их кругом все хвалить вперевой принялись) деуімен ситуацияны ауыстырып, бүркіт орнына *оларды* деген сөзді қою арқылы бүркітші мен бүркіт екеуіне бірдей меңзейді. Қодарға сәйкес, Том Боттинг те өз аудармасында құс емес, аңшы өз құсының олжасына *паңданады* деп аударған.

Аңшылықты жанындай сүйетін қазақ халқы үшін өзі алмаса да әкелген аңды көру де бір ғанибет. «Құсы да иесіне қоразданар, Алпыс екі айлалы түлкі алғанда» деген жолдар сипаттағандай мұндайда аңшының мақтануы да, оны мақтау да орынды. Ел ішінде аңшылық – қасиетті, құрметті өнер әрі салт болса, аңшының өзі де беделді, сыйлы адамдардың бірі. Мұның өзі аңшылық дәстүрдің бағасы жоғары, өмірде орны бөлек құбылыс екенін толық дәлелдейтінін есепке ала отырып, аудармашының қай-қайсысы болмасын осы ситуацияны жоғалтпағанын байқауға болады.

Алпыс екі айлалы түлкі алғанда жолына көз жүгіртсек, *алпыс екі айлалы* деген құрамында сандар кездесетін фразеологиялық бірлігі бар. Бұл фразеологиялық бірліктің қазақ тілінде бірнеше интерпретациялары кездеседі:

— тәсілқой, қу, айлакер	Абай тілі сөздігі;
— неше түрлі қулығы бар, айлакер	Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі;
— алуан түрлі қулығы бар, сан түрлі әдісі бар, өте айлалы	ulagat.com сайтынан

— Қазақ ертегілері, аңыздарында аңның ішіндегі айлакері ретінде бейнеленген, бағалы терісі үшін ауланатын, табиғатында аңшыға өзін тез ұстатпайтын, ізін жасырып, шимайлап кететін ақылды аң.	ulagat.com сайтынан
---	---------------------

Ал, орыс және ағылшын тілдерінде осы санға байланысты фразеологиялық бірлік өз баламасын таба алды ма әлде жоқ па?

Липкин алғашқы аудармасында бұл фразеологиялық бірлікті сөзбе-сөз *шестьдесят две хитрости* деп аударған. Аударма эквивалентті бірлігін тапқанымен, оқырманға толық түсінікті емес. Қазақта сандарды киелі санап, оларды әдебиетте, әсіресе фразеологиялық бірліктерде қолдану (алпыс екі айла, алпыс екі тамыр, т.б.) ерекше болып саналса, өзге тілдерде ол түсініксіз немесе мүлдем қажет болмауы мүмкін. Мысалға, орыс тілінде *хитрый, как лиса* деген адамға айтылатын фразеологизм бар, алайда орыс тілінде түлкінің айлакерлігі туралы тұрақты сөз тіркесі кездеспейді, яғни, жай ғана *хитрый* деп аударылса, ол оқырманға әлдеқайда түсінікті болады. Мүмкін, соны ескерді ма екен, Липкин кейінгі аудармасында *шестьдесят две* деген тіркесті алып тастап, *хитрый* деп қана қояды. Дудин де осы үлгіге ұқсас *лисы хитрости* деп аударса, Штейнберг бірінші мысалдағыдай эквивалентті бірліктерді қолдана отырып сөзбе-сөз тура аударма жасаған: *с шетьюдесятью и двумя утонченными хитростями* (алпыс екі өткір айласымен). Штейнбергтің аудармасы Липкиннің алғашқы аудармасына ұқсас болғанымен, дефиниция беруіне байланысты Штейнберг ау-

дармасы әлдеқайда түсінікті болып қана қоймай, аталған аудармашылық шешімімен аударманың көркемдік әсерлігін де арттырып отыр.

Қодар осы тұста, түлкінің бұл ерекшеліктерін аудармада атамауды жөн көрген, ал Том Боттинг *түлкі құтылып кете алмайтындай* (the fox could not dodge) деп аударған. Осында көзге түсетіні – түпнұсқада да, жоғарыдағы аудармашы еңбектерінде де түлкі асыра сипатталса, Том Боттинг бүркітті жоғары қойып, түлкіні сол бүркіттен қашып құтыла алмас жануар ретінде сипаттаған. Егер, Том да өз әріптестерінің тәсілімен бет алса, онда ол *tricky as a monkey* (маймыл сияқты құ), *slippery as a fish* (балықтай сусылдап) деген фразеологиялық бірліктерді (көбінесе адамға қатысты қолданылады) немесе жай ғана *sly* (әдетте, ағылшын тілінде айлакер түлкі әрқашан осы сын есіммен сипатталады) деп аударар еді.

Қай аудармашы болмасын, Абайдың экспресивті қуатын дәлме-дәл сақтамада да, оқырманға түсінікті етіп аударуға тырысқан. Аудармалар эквивалентті болып табылмаса да, адекваттылықта әдеқайда жақын.

Үйірімен үш тоғыз деп жымыңдап жолында да санға қатысты фразеологизм бар. Осы сан есімдерге байланысты әрқандай дефинициялар кездеседі:

Тоғыз	Қазақтың ескі дәстүрі бойынша үлкен жиын-тойда ат бәйгесінде берілетін сыйлық	Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі
Үш тоғыз	Айып, сыйлық – әр қайсысы тоғыздан тұратын үш сыйлық (айып).	
Үйірімен үш тоғыз	Олжалы бол, олжаң көбейсін деген мағынадағы тілек.	(Абай тілі сөздігі)
Үйірімен үш тоғыз	Олжа көбейсін, байлау көбейсін	
Үйірімен үш тоғыз	Қыран бүркіт ылғи осылай олжалы болсын деген мағынадағы мәтел сөз	mylektsii сайтынан

Қазақы дүниетаным бойынша тоғыз киелі сандардың бірі. «Тоғыз» көне есепші, жұлдызшылар ай мен күннің, жұлдыздың, ауа ағысының, өскен шөптің, аққан судың, бүрлеген ағаштың, түскен жапырақтың, ұшқан құстың, жүгірген аңның, т.б. табиғат өзгерістеріне қарап шығаратын ауа-райы болжамдарында және ай-жыл есебінде көп айтылатын «тоғыс» сөзін білдіреді. Яғни тоғыз бен тоғыс бір сөз. Ғаламда мойындалған триллиондаған сандар 1,2,3..... 9 деп барып, қайтадан 0-ден бастап кететіні ескерілсе тоғыздан киелі дүние жоқ сияқты көрінеді.

Тоғыз – «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Тәуке ханның жеті жар-

ғысында», тіптен күні кешеге дейін қазақ халқы арасындағы заңды жауапкершілікке тартылған иә айыпты болған кісіге шығарған үкімде қолданатын өлшем. Айыптың ең кішісіне ілінгендер ат-шапан беріп құтылады. Мысалы, келген қонаққа қырын қабақ танытып, өңі түзу ас бермесе, қонақ биге шағымданса, ауыл ақсақалдары үй иесіне ат-шапан (бір ат, бір шапан) айып салады. Айыпты кісі оны мойнына алады. Айыптың (жазаның) ауыры – құн төлеу. Аталып отырған «тоғыз» айыбы да осындай құн төлеуден тартып, кісі, мал барымтасы, жер дауы, жесір дауына жүретін болған. Бұл кезде айыпты (қылмысты) жаққа айып дәрежесіне қарай, «түйе бастатқан бір

тоғыз», «түйе бастатқан үш тоғыз», «ат бастатқан бір тоғыз» сынды айыптары тағылатын болған. Бұл жерде ат-шапан айыптан кейінгі ауыры сол «түйе бастатқан бір тоғыз» саналады. Оның құрамында бір түйе, бір жылқы, бір сиыр, қалған алтауы ұсақ мал (қой-ешкі) болады [URL: <http://arman-ako.com/zhanalyktar/%C2%ABujirimen-ush-togyiz%C2%BB-turalyi-eki-bolzham.html/>].

Жоғарыда келтірілген түсінікті есепке ала отырып, Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңінен алынған үзіндіде жасы үлкендер жанына «үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдап байланады дегенде «олжаны сыйға тарту» сөз болып тұр деп түсінуге болады. Себебі қазақта байлау деген сөз *тапқан олжасын сыйға тарту, тарту ету* (қазақ тілінің түсіндірме сөздігі) деген мағынаны білдіреді. Яғни, *үйірімен үш тоғыз* – олжа, *байлау* – сыйға тарту болса: *жасы үлкендер олжасын сыйға тартуды сұрайды* деген интерпретация жасауға болады.

«Үйірімен үш тоғыз» Штейнберг пен Том аудармаларында түсіп қалса, Липкин мен Дудин аудармасында *три косяка* деп аударылса керек. Косяк – стая, табун, стадо (Этимологический русскоязычный словарь Фасмера), яғни *топ, табын, отар* деген мағынаны білдіретін малға, жан-жануарға қолданатын сөз екені анықталды. Ал, аудармада, *три косяка* – бір топ түлкіге меңзеліп, олжаның мөлшері айтылып тұрғандай көрінеді. А. Қодар болса, өз аудармасында *үш тоғыз*-ды эквивалентті бірліктерін қолдана отырып сөзбе-сөз *три девятки* деп тәржімалаған. Жоғарыда атап кеткендей, *тоғыз* сөзі түркі халықтарында мәнді, әрі маңызды сан аталысы болса, орыс тілінде бұл санның әлдебір ерекше мәні де,

мағынасы да кездеспейді. Алайда, көп ізденістердің арқасында, нумерология саласында ғана осы «үш тоғыз» санының дефинициясы кездесті: *999 – это числа приносящие удачу и успех в начинаниях* (үш тоғыз – жаңа бастамаларда сәтілік әкелетін сандар) [URL: <http://chtooznachaet.ru/>]. Мұнда, Қодар өз аудармасында сол қазақтың *тоғызын* меңзеп, оны орыс оқырманының ізденісіне қалдырды деп тұжырымдау әбден мүмкін. Бұл тұста, егер шын мәнісінде орыс оқырманы *Значение числа девять у тюркского народа/казахского народа* деп іздер болса, өте қызықты мәліметтер табылады. Осы шумақты А. Қодар адекватты тұрғыдан алғанда өте сапалы жасады деп бағалауға келеді.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңінің көркемдік бейнелеу жүйесінде фразеологиялық бірліктердің, сөздердің ауыспалы мағынада қолданылуының атқаратын қызметі зор. Ақынның шығармашылық ойлау даралығының ерекшеліктері осындай бірліктер арқылы ашылады. Сондықтан, ақын өлеңін басқа тілдерге аударғанда аталған бірліктерін лайықты түрде берілуі аударманың түпнұсқаға сәйкестігінің басты өлшемі болып табылады. Аударма бұл өлшем талаптарына жауап бере алмаған жағдайда, оның көркемдік сапасы туралы айту артық болуы мүмкін. Жоғарыда жасалған талдаулар түпнұсқа мәтініндегі фразеологиялық бірліктердің мазмұны мен пішіні, семантикасы орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармаларда жеткілікті көркемдік деңгейде көрініс таппағанын білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абай (Ибрагим) Кунанбаев – Избранное. «Ана тілі» 1996, б. 18.
2. Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Однотомник. Подстрочный перевод, под редакцией Г.Мусрепова. Алма-Ата, 1944. (Содержание – 644)
3. Абай Кунанбаев, Лирика и поэмы, Гослитиздат, М, 1940, б. 31
4. Абай, Стихи. Слова назидания – Москва, Русская книга, 2003, с. 26-27
5. Абай. «Свою судьбу от мира не таю...» ИЗБРАННОЕ Герольд Бельгер, Алматы, 1995, б. 126
6. К.Н. Кудашев. Перевод киргизских песен и легенд. – Ленинград, Архив географического общества. Найден А. Маргуланом, 1946г, 104 стр.
7. Комиссаров В.Н., Теория перевода (лингвистические аспекты). М.: Высшая школа, 1990, б. 43-61
8. П. П. Литвинов, Фразеология – Москва, 2001, б. 21-37
9. Р.Н. Нұрғалиев, Абай. Энциклопедия – Алматы, Атамұра баспасы, 1995, б. 320-322
10. URL:<http://arman-ako.com/zhanalyktar/%C2%ABujirimen-ush-togyiz%C2%BB-turalyi-eki-bolzham.html/>
11. URL:<http://chtooznachaet.ru/>
12. URL: <http://kaz.slovopedia.com/>
13. URL: http://sherwoodschool.ru/lessons1/anglijskie_idiomy/
14. URL:<https://rupoem.ru/esenin/edu-tixo-slyshny.aspx/>
15. Victor Chistyakov, Abai Kunanbayev. Selected poems – USSR, 1970, p. 25-26

Авторлар туралы мәліметтер:

Әбдіғаппарова А.Б. - «Аударма ісі» мамандығының II курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., E-mail: abdigapparovaaisara@mail.ru

Дәдебаев Ж. - профессор, филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлт-

тық университеті, Қазақстан, Алматы қ., E-mail: institutabai@gmail.com

Сведения об авторах:

Абдигалпарова А.Б. - магистрант II курса специальности "Переводческое дело", Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, E-mail: abdigapparovaaisara@mail.ru

Дадебаев Ж. - профессор, доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: institutabai@gmail.com

Information about the authors:

Abdigapparova A.B. - second-year master's student of the specialty "Translation Studies", Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: abdigapparovaaisara@mail.ru

Dadebayev Zh. - Professor, Doctor of philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: institutabai@gmail.com

БАТАЕВА Ф.А.¹, БРАТАЕВА А.М.²

Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова,
Казахстан, Кокшетау
(E-mail: asanfroza@gmail.com, E-mail: asyablesk@mail.ru)

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ПЕРЕВОДЕ НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности опосредованного перевода форм прошедшего времени английского глагола на казахский язык. В статье исследуется насколько сохраняется семантика глагольных форм прошедшего времени английского языка при переводе на казахский язык.

Ключевые слова: глагольные формы, семантика, прошедшее время, перевод, вид.

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ КЕЗІНДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ӨТКЕН ШАҚТАҒЫ ЕТІСТІК ФОРМАЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын тіліндегі етістіктің өткен шақ формаларын қазақ тіліне дельдалдықпен аудару ерекшеліктері қарастырылады. Мақалада ағылшын тілінің өткен шақтағы етістік формаларының семантикасы қазақ тіліне аударылған кезде қаншалықты сақталатындығы қарастырылады.

Түйіндеме сөздер: етістіктің формалары, семантика, өткен шақ, аударма, тип.

SEMANTICS OF PAST TENSE VERB FORMS OF THE ENGLISH LANGUAGE IN TRANSLATION INTO KAZAKH

Abstract. This article discusses the features of the mediated translation of the past tense forms of the English verb into the Kazakh language. The article examines to what extent the semantics of the past tense verb forms of the English language is preserved when translated into Kazakh.

Key words: verb forms, semantics, past tense, translation, aspect.

Введение

Для Казахстана характерна языковая ситуация, обусловленная постоянным и активным взаимодействием казахского, русского и английского языков, ведь основой формирования поликультурной личности является многоязычие [1, с. 59].

Казахстанские исследователи связывают поликультурное и многоязычное образование и считают, что многоязычный человек – это, многокультурный человек. Многоязычным человеком можно назвать человека, который говорит, понимает и умеет использовать иностранные языки в различных ситуациях общения [2, с. 56]. Английский ученый М. Байрам связывает языковую и культурную осведомленность и считает, что они дополняют друг друга [3, с. 5].

Государственная языковая политика направлена на расширение сфер функционирования казахского языка, на установление соответствия функциональной нагрузки казахского языка его статусу государственного языка. В силу этого исследование работ, дающих выход в практику прямых переводов с английского языка на казахский язык своевременно и необходимо. В данной статье рассматриваются особенности опосредо-

ванного перевода форм прошедшего времени английского глагола на казахский язык.

В связи с тем, что до сих пор перевод текстов с английского языка на казахский язык осуществлялся не с оригинала, а с их перевода на русский язык, последний и принимается нами как “язык-посредник”. По этой же причине предлагаются и русские, и казахские варианты предложений, перевод которых представляет определенные трудности. Во-первых, с точки зрения опосредованного перевода явления, избранные нами для анализа, не рассматривались. Во-вторых, в Казахстане сопоставительно-типологический подход получил наиболее полную и последовательную разработку на материале казахского и русского языков, казахского и английского языков, т.е. двух неродственных языков.

Сохраняется ли семантика глагольных форм прошедшего времени английского языка при переводе на казахский язык? Для того, чтобы ответить на этот вопрос рассмотрим примеры из книги Р.Л. Стивенсона «Остров Сокровищ» на английском языке и подвергнем анализу их перевод на русский, а через него на казахский язык. Выборка примеров проводится в соответствии с глагольными формами английского языка.

Основная часть

Претерит основного разряда (Past Indefinite). Претерит основного разряда как отмечалось выше, указывает на то, что действие происходило в отрезок времени, не включающий момент речи, т.е. в прошедшем времени. Только в этой форме передается смена последовательных действий. А также описывается развертывание событий в прошлом.

На английский язык значение окончания действия передается обычно посредством PastIndefinite, если речь идет о действии абсолютном. Если же действие соотносится с настоящим моментом, то законченность и результативность действия передаются формами перфекта.

Претерит английского глагола выражается в русском языке формой прошедшего времени совершенного вида, и в казахском языке формой, в большинстве случаев, формой – жедел өткеншақ - (Ог+ді/ды, ті/ты).

Dr. Livesey **came** one afternoon to see the patient, **took** a bit of dinner from my mother, and **went** into the parlour to smoke a pipe... [4, с. 21].

Как-то вечером к больному **пришел** доктор Ливси. Он **осмотрел** пациента, наскоро **съел** обед, которым угостила его моя мать, и **спустился** в общую комнату выкурить трубку [5, с. 19].

Бір күні кешке науқастық өру үшін үйге Ливси доктор **келді**. Ауруды қарап болғаннан кейін, тамақ **іштік**. Тамағын ішіп болған соң, атыналып келгенше шылым тартыпалайын деп, төменге түсіп жалпы бөлмеге **кірді** [6, с. 9].

Иная картина наблюдается в следующих примерах:

Past Indefinite – Пр. время. сов. вида – Ог+ын/п+қойды, шықты, келді

The captain, who was close behind the messenger, **entered** at once, and **shut** the door behind him [4, с.65].

Капитан әлгі өзінің жіберген адамының артында келіп ақ тұрекен, есікті **жауып** бірден, қаютаға **кіріп келді** [5, с. 54].

Капитан, оказалось, шел за своим посланцем. Он сразу **вошел** в каюту и **закрыл** за собой дверь [6, с. 60]

На русский язык эта форма передана в данном примере синонимичной формой прошедшего времени совершенного вида. В казахском переводе сталкиваемся с осложненной формой, состоящей из причастия на –ып/іп- и сложной глагольной формой с вспомогательным *келді*.

All day long he **hung** about the cove, or upon the cliffs, with a brass telescope; all evening he **sat** in a corner of the parlour next the fire, and **drank** rum and water very strong [4, с. 18].

Целыми днями **бродил** по берегу бухты и **взбирался** на скалы с медной подзорной трубой. По вечерам он **сидел** в общей комнате в самом углу, у огня, и **пил** ром, слегка разбавляя его водой [5, с. 17].

Күні бойы бухтаның маңында **қыдырады да жүреді** немесе жез турбасын қолына алып, жартастардың басына **шығады**. Кешкісін жалпы бөлменің бұрышындағы шамның тап түбіне **барады да**, суға араластырып арақты **ішеді де отырады** [6, с. 21].

Здесь претерит основного разряда английского глагола передан сложной формой – *сөйлесіп тұр еді*.

Вспомогательный глагол еді имеет форму екен, которая, употребляясь с основным глаголом – проецирует его значение в план прошлого. В казахском языке эта форма прошедшего времени образуется от деепричастия на -ып (-іп) и вспомогательного глагола еді. Преждепрошедшее время в современном казахском языке употребляется с одной целью – обозначить действие, предшествовавшее другому действию или вообще происходившее в какой-то определенный момент прошлого, что, безусловно, без соответствующего контекста невозможно установить, ибо по своему внутреннему содержанию это прошедшее время является ярко выраженным релятивным прошлым. Но, данная глагольная форма усложнена еще и вспомогательным глаголом **тұр**, которая передает действие, совершенное в определенный момент о прошлом. В оригинале он передан причастием *talking*, которое неотделимо от глагольной формы *stood (talking)* и функционирует в предложении как часть составного именного сказуемого. Необходимо отметить, что не всегда на перевод глагольных форм прошедшего времени в данном случае, и перевод с английского на казахский вообще, оказывает влияние язык, с которого делался перевод. Глагольная форма во всех трех рассматриваемых языках имеет свою специфику употребления и только частично, а иногда и совсем не совпадая по форме передает одно и то же значение. Ср.: *stoodtalking – разговаривал –сөйлесіп тұр еді*. Казахская форма глагола *сөйлесіптұр еді*, как нам представляется, является более синонимичной английской форме глагола со вспомогательным *stood*. Отсюда вытекает утверждение, что форма прошедшего длительного английского глагола имеет соответствие в казахском языке.

Past Indefinite – Пр. время. сов. вида – Ог+ған/ген

Результаты исследования доказывают правомочность высказывания, что претериту основного разряда английского глагола соответствует очевидное прошлое время казахского глагола в форме на -ды, -ді, -ты, -ті.

Таким образом, выявляем, что если форма английского претерита в русском языке имеет эквивалентные формы, то в казахском языке выражается различными формами казахского глагола прошедшего времени:

а) формой на –ды/ді/ты/ті (52%);

б) формой на –ып/іп/ап+шықтым, қалдым (35%)

в) другие формы (13%)

В связи с вышеуказанным, полное совпадение претерита основного разряда английского глагола с какой-либо одной или несколькими глагольными формами казахского языка невозможно.

Прошедшее время длительного разряда (Past Continuous). Категориальное значение Past Continuous состоит в том, что оно квалифицирует выраженное им прошедшее действие как длительное, процессуальное. При этом такое длительное действие может быть ограниченным или неограниченным в своем протекании, одновременным или неодновременным с другим действием, непрерывным или прерывным, повторным или однократным.

В русском языке длительность и повторность, выражаются формой несовершенного вида. Эти видовые различия передаются в русском языке морфологически – с помощью различных префиксов и суффиксов. В казахском языке существует эквивалентная Past Continuous форма казахского глагола - форма Ог+ып/п/іп+жатты/тұрды/отырды. Это можно увидеть, рассмотрев следующие примеры.

Hunter lay beside his loophole stunned; Joyce by his, shot through the head, never to move again, while right in the centre, the squire **was supporting** the captain, one as pale as the other [4, с. 139].

Хантер лежал без чувств возле своей бойницы. Джойс, с простреленной головой, затих навеки. Сквайр **поддерживал** капитана, и лица у обоих были бледны [5, с. 121].

Гентер өзі тұрған бойницаның түбінде ессіз жатыр Джойстың басында сквайр, капитанды **сүйеп тұр**, екеуінің де қанықашып кеткен, беттері сұп-сұр [6, с. 121].

На русский язык форма Past Continuous передана глаголом в форме прошедшего времени несовершенного вида с помощью префикса –под-.

Использование сложной формы – причастие на –іп (-еп, -ап) + вспомогательный глагол –тұр – как один из способов передачи прошедшего времени длительного разряда английского глагола, думается, не подлежит сомнению. Необходимо отметить, однако, что эта форма, передавая прошедшее действие, имеет форму настоящего.

He **was whistling** to himself, Come, lasses and lads [4, с. 139].

Спокойно **насвистывал** он он себе под нос «За мною, юноши и девы» [5, с.114].

... «Қыз бен жігіттер менің соңыма еріндер», дейтін өлеңнің әнін жайлап жәй барақат қалыпта **ысқырып салып отыр еді**[6, с. 133].

Анализируя этот пример необходимо выделить использование вспомогательного глагола *отыр*, которое встречается в том же ряду, что

-тұр. Введение слова *салып* вводит дополнительное значение перфектности, которое отсутствует в оригинальном предложении.

My father **was always saying** the inn would be ruined... [4, с.20].

Отец **постоянно твердил**, что нам придется закрыть наш трактир: капитан отвадит от нас всех посетителей [5, с. 18].

Бұл бәленің көзі жоғалмай тұрып, мұнда жаңадам келмес, - деп әкем **айтып жүрді** [6, с. 17].

Вспомогательные глаголы *жатыр*, *жұр* восходят к знаменательным глаголам со значениями *лежать*, *ходить* и указывают на продолжительность действия. обстоятельство *always* указывает в английском предложении на все временность действия, окрашенного оттенком преувеличения и характеризующий человека, его привычки. Удачен перевод данного обстоятельства на русский язык, в сочетании с которым, форма прошедшего времени несовершенного вида передает адекватно семантику английского предложения. Семантика такого употребления PastContinuous не передана в казахском переводе ни глагольной формой (ср.: *айтып жүретін*, *айтатын*), ни лексически.

Таким образом, глагольная форма английского длительного разряда передается на русский язык глаголом прошедшего времени несовершенного вида (67%), возможны случаи передачи прошедшим временем совершенного вида (21%). В остальных случаях эта форма английского глагола передается на русский язык другими частями речи (причастиями, деепричастиями) или лексически.

На казахский язык, в большинстве случаев она передается сложной конструкцией со вспомогательными *отыр*, *тұр*, *жұр*, *жатыр* (42%). Зарегистрировано 23% использования формы на –ып/-ған для передачи Past Continuous и 27% - формы на –ып/-ты. Помимо этого, встречается использование предпрошедшего времени со вспомогательным *еді* и форм настоящего времени, что связано с соблюдением норм русского и казахского языков.

Перфект прошедшего времени (PastPerfect). Форма PastPerfect всегда выражает категорию предшествования по отношению к другому действию в прошлом. Поэтому она зачастую передается прошедшим временем совершенного вида в русском языке и сложными причастными формами в казахском языке, как, например, в следующем примере:

He **had taken** me aside one day, and promised me a silver fourpenny on the first of every month if I would only keep my "weather-eye open for a seafaring man with one leg", and let him know the moment he appeared [4, с. 19].

Однажды он **отвел** меня в сторону и пообещал платить мне первого числа каждого месяца по четыре пенса серебром, если я буду «в оба

глаза смотреть, не появится ли где одноногий моряк», и сообщу ему сразу же, как только увижу такого [5, с. 17].

Бір күні мені оңашалау бі ржерге **шақырып алып барды** да: «Осы араға бір аяғы жоқ ақсақ теңіз шікелуі мүмкін, сонықадағалап, қатты қара, көре қойсаң тез маған келіп хабар бер...» деді [6, с. 5].

Сема результативности в сфере прошлого, выраженная в английском предложении формой Past Perfect и переданная формой русского глагола совершенного вида с префиксом про-, со значением "довести действие до результата" не выражает семы предшественности. При переводе на казахский язык происходит трансформация семантики английской глагольной формы. Глагольная форма на -іп + вспомогательный глагол *шығу* выражают мгновенность действия, причем вспомогательный глагол присоединяет к себе окончание -ай + аналитический формант -ақ, которое имеет значение уступки. В данном случае к грамматическому значению путем прибавления грамматикализованных элементов добавляется и сема уступки и следствия, без передачи которых адекватный перевод предложения невозможен.

Poor old fellow, he **had not uttered** one word of surprise, complaint, fear, or even acquiescence, from the beginning of our troubles till now, when we had laid him down in the loghouse to die [4, с. 118].

Бедный старый товарищ! Он ничему не **удивлялся**, ни на что не жаловался, ничего не **боялся** и даже ни на что не **ворчал** с самого начала наших злоключений до этого дня, когда мы положили его в сруб умирать [5, с. 105].

Бишара қарт жолдас! Ол **ешнәрсеге таңырқаған емес**, мынау былай деп бір нәрсе туралы **арызайтып та көрген емес**, ешнәрседен **қорыққан да емес**, біздің әуелгі кездескен оқиғамыздан бастап осы шегенге әкеліп салғанда дейін **бір нәрсеге ренжіп**, тіпті қабағын шытып, **күңкілдеген де емес** [6, с. 102].

На русский язык процессуальность действия, выраженная в английском предложении формой прошедшего перфекта, передана формой прошедшего времени несовершенного вида.

В этом предложении прошедшее время английского перфекта передано на казахский причастием на -ған (*таңырқаған, қорыққан, күлген*). Также встречаем формы деепричастий на -п с союзами да, те (*арызайтып та, қабағыншатып та*). Рассматривая данное предложение нельзя обойти вниманием роль лексических маркеров времени: деепричастия с начинательной семантикой и послелога *дейін* в выражении предела действия – *оқиғамыздан бастап осы шегенге әкеліп салғанға дейін*, выраженного в английском предложении обстоятельственной конструкцией – *from the beginning of our trouble still now*,

when we had laid him down in the log house to die.

Очевидно, что одним из наиболее распространенных способов передачи Past Perfect на русский язык является прошедшее время совершенного времени (73%). Нередки случаи перевода Past Perfect на русский язык с помощью причастий.

На казахский язык глагол в форме Past Perfect может передаваться с помощью времен прошедшего времени:

в форме на іп/ып+ ты/ды,
в форме на іп/ып+ған/ген,
другими формами (на -ған, на -ды);
неличными формами глагола

другими способами (с помощью грамматикализованных элементов (ғой), лексических преобразований).

Прошедшее время перфекта длительного разряда (Past Perfect Continuous). Семантическое содержание формы Past Perfect Continuous обусловлено комбинированием в составе отдельных контекстуальных значений постоянных признаков: предшествование действия моменту речи в прошлом и соотнесенность данного действия с этим моментом, а также процессуальность, незавершенность действия и переменных признаков: однократность-повторность.

Думается, что анализ примеров из текста и вариантов их перевода позволит установить соответствия и способы передачи Past Perfect Continuous в казахском языке.

As soon as Silver disappeared, the captain, who **had been closely watching** him, turned towards the interior of the house, and found not a man of us at his post, but Gray [4, с. 133].

Как только Сильвер скрылся, капитан, все время **не спускавший** с него глаз, обернулся и заметил, что на посту стоит только один Грей [5, с. 117].

Сильвер қарасын үзіп кеткенше, капитан одан **көз айырған жоқ, қадағалап қарады да тұрды**, содан кейін бұрылып бізге қарады, қарағаннан кейін күзетте тек жалғыз Грейдің тұрғанын кезді [6, с. 116].

В этом предложении придаточное определительное с глаголом в рассматриваемой форме передан в русском переводе причастной формой; в казахском варианте двумя предикатами «*көзайырған жоқ*» и «*қадағалап қарады да тұрды*». Если предположить, что «*көзайырған жоқ*» введен автором перевода для передачи семантики слова *closely*, то «*қадағалап қарады да тұрды*» введен для передачи «*had been watching*». Эта сложная глагольная форма состоит из причастия на -ап, глагольной основы с окончанием на -ды (бұрынғы өткен шақ) в сочетании с вспомогательным глаголом *тұр* в прошедшем времени. Сочетание причастия на -ап и вспомогательного глагола *тұр* в прошедшем времени было описано нами выше при рассмотрении прошедшего

времени длительного разряда и использование его в данном случае указывает на сему длительности. Употребление глагола *қарады* в «бұрынғы өткен шақ» в сочетании с союзом –да, так же встречалось нами ранее при рассмотрении презенс перфект. Но в данном случае употребление этого элемента усиливает значение протяженности, а предшествование выделяется не только обстоятельством времени *содан кейін*, что может указать на последовательность действий и тем самым повлечь потерю значения предшествования, но еще и обстоятельством придаточным «Сильвер қарасын үзіп кеткенше...». Употребление этого придаточного без обстоятельства времени «содан кейін» в главном предложении указывало бы лишь на длительность и только сочетание обстоятельства времени «содан кейін» в главном предложении с обстоятельным придаточным и сложной глагольной формой оп + ап + тұрды передает в полной мере.

In the mean while we **had been making headway** at a good pace for a boot so overloaded, and we had shipped but little water in the process [4, с. 115].

Несмотря на тяжелый груз, ялик наш **двигался** довольно быстро и почти не черпал воду [5, с. 103].

Жүгі ауыр болса да, біздің қайығымыз енді **тез жүре бастады** және ішіне су да құйылған жоқ [6, с. 99].

В переводе на русский язык утрачиваются значения предшественности и процессуальности действия, которые в оригинальном предложении передано не только глагольной формой, но и лексически (*in the mean while, in the process*). Не передана также семантика самого глагола – семантика начинательности.

Сема начинательности является также определяющей для употребления перфекта длительного разряда. Предшественность действия вытекает из контекста и вводится следующим простым предложением «*ішіне су да құйылған жоқ*», с глагольной формой давнопрошедшего времени (бұрынғы өткеншақ), которое подразумевает продолжительность и предельность действия (*за все это время*). Если при переводе на русский язык произошли определенные преобразования (опущение обстоятельства времени), то при переводе на казахский язык происходит обратная трансформация, т.е. передается семантика самого глагола, вводится обстоятельство – *енді*.

He **had been growing nettled** before, but now he pulled himself together [4, с. 131].

Он уже **начал было сердиться**, но теперь сдержался [5, с. 115].

Ашу кернеп, не қыларын білмеді, бірақ өзін өзі ұстады [6, с. 114].

Не имея соответствующей формы в казахском языке, глагол в форме прошедшего длительного перфекта передан на казахский язык в этом

примере посредством причастия на –п, и глагола на –ді. Таким образом достигается в этом предложении нарастание, степень раздражительности. Грамматической формы, указывающей на длительность, начало, предел, и даже предшествование, здесь не находим. Лишь использование союза *бірақ (но)* имплицитно в некоторой степени предшествование (*до этого нервничал, но потом сдержал себя*).

“That’s for number one”, cried the accused, wiping the sweat from his brow, for he **had been talking** with a vehemence that shook the house [4, с. 188].

- Это пункт первый! – воскликнул Сильвер, вытирая вспотевший лоб. Он **говорил** с таким жаром, что стены дрожали [5, с. 161].

-Бұл бірінші тармақ! – деді, маңдайынан терін сүртіп жатып, оның терлеген себебі ашуланып – **қатты сөйледі**, қаттылығы ғой, дауысына жар дірілдеді [6, с. 171].

Не находим специальной грамматической формы, передающей анализируемую форму английского глагола в примерах русского и казахского переводов. Точнее, не передается сема одновременности, разноплановости. Здесь прошедший длительный перфект передан на казахский язык с помощью глагола в форме $O_2 + ді$. Многие лингвисты определяют эту форму, как «жеделөткеншақ», как время, выражающее недавно происходившее действие, результат которого продолжается еще в настоящем – действие, которое совершилось недавно, в достоверности которого говорящий не сомневается.

Вслед за презенс перфектом длительного разряда прошедший перфект длительного разряда является наименее употребимой формой в художественной литературе: на 220 стр. – 8 примеров (по “Treasures land” – R.L. Stevenson). Но, являясь прошедшим по форме, эта глагольная форма, несомненно, относит действие в план прошедшего, предшествуя действию глагола в форме претерит.

Из рассмотренных примеров видно, что английский глагол в форме «прошедшее время перфекта длительного разряда» не имеет соответствия в казахском языке и может передаваться различными способами.

Прошедшее время перфекта длительного разряда может передаваться на казахский язык:

- а) глаголом в форме жедел өткеншақ: $O_2 + ді$,
- б) сложной глагольной формы $O_2 + -ап + тұрды$.
- в) формой на *-атын/-итын болады*, осложненную семой предположительности,
- г) аналитическим формантом –да, требующим за собой другое действие в прошедшем;
- д) лексически

Заключение

Таким образом, выявляем, что если форма

английского претерита в русском языке имеет эквивалентные формы, то в казахском языке выражается различными формами казахского глагола прошедшего времени:

Устанавливаем, что в процессе опосредованного перевода на казахский язык глагольные формы английского языка могут сохранить свою семантику и передаваться синонимичными формами языка перевода.

Глагольные формы английского языка могут передаваться на русский, а через него и на казахский язык, не синонимичными им глагольными формами, т.е. другими глагольными формами

прошедшего времени, иногда настоящего времени;

Глагольные формы прошедшего времени английского языка могут передаваться на русский, а через него и на казахский язык, лексическими заменителями или другими частями речи;

Глагольные формы прошедшего времени английского языка при переводе на русский, а через него и на казахский язык, могут быть опущены, или же значение действия, выраженного этими глагольными формами, обобщается, объясняется, изменяется.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

Zhetpisbayeva B.A., Shelestova T.Y., Akbayeva G.N., Kubeyeva A. E., Tleuzhanova G.K. Problems of English language implementation into primary schools for multilingual education development in the Republic of Kazakhstan. *Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin*, 2016, vol. 6, no. 4, pp. 59–72. DOI: <http://dx.doi.org/10.15293/2226-3365.1604.06>

Yeskeldiyeva B.Y., Tazhibayeva S.Zh. Multilingualism in modern Kazakhstan: New challenges. *Asian Social Science*. Published by Canadian Center of Science and Education, 2015, vol. 11, no. 6. DOI: <http://dx.doi.org/10.5539/ass.v11n6p56>

Byram M. Language awareness and (critical) cultural awareness—relationships, comparisons and contrasts // *Language Awareness*. – 2012. – Vol. 21, Issue 1-2. – P. 5–13. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/09658416.2011.639887>

Stevenson R.L. *Treasure Island*. Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1948. - 221 p.

Стивенсон Р.Л. *Остров сокровищ*. Алма-ата, «Жалын», 1985. – 396 с.

Стивенсон Р.Л. *Қазынааралы*. Аударған А. Құлбеков. Алматы, Қазақстан Мемлекеттік Көркем Әдебиет Баспасы, 1950. - 195 б.

Сведения об авторах:

Батаева Ф.А. - кандидат филологических наук, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, E-mail: asanfroza@gmail.com

Буратаева А.М. - старший преподаватель, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, Казахстан, Кокшетау, E-mail: asyablesk@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Бутаева Ф.А. - филология ғылымдарының кандидаты, Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, E-mail: asanfroza@gmail.com

Буратаева А.М. - аға оқытушы, Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан, Көкшетау, E-mail: asyablesk@mail.ru

Information about the authors:

Butaeva F.A. - Candidate of Philological Sciences, Abay Myrzhakhmetov Kokshetau University, E-mail: asanfroza@gmail.com

Burataeva A.M. - Senior Lecturer, Abay Myrzhakhmetov Kokshetau University, Kazakhstan, Kokshetau, E-mail: asyablesk@mail.ru

БЕЙСЕНҚҰЛОВ А.А.¹, ӘБІТӘЛІ М.Е.²¹Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қаласы¹E-mail: ayazbi@mail.ru, ²E-mail: makpal241296@gmail.com)

ЕРТЕГІ КІТАПТАРЫН БЕЗЕНДІРУДЕГІ СУРЕТШІНІҢ РОЛІ

Аннотация. Мақалада ертегі кітаптарының безендіруінің ерекшелігі, иллюстрацияның мәтінмен байланысты болуы, суретшінің иллюстрацияда қолданатын тәсілдері сипатталған.

Түйіндемесөздер: ертегі кітаптары, дизайн, иллюстрация, графика, суретші.

РОЛЬ ХУДОЖНИКА В ОФОРМЛЕНИИ СКАЗОЧНЫХ КНИГ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности оформления сказочных книг, взаимоотношения иллюстрации с текстом, а также приемы, используемые художником в иллюстрации.

Ключевые слова: сказочные книги, дизайн, иллюстрация, графика, художник.

THE ROLE OF THE ARTIST IN THE DESIGN OF FAIRY-TALE BOOKS

Abstract. The article describes the specifics of the design of fairy-tale books, the connection of the illustration with the text, and the techniques used by the artist in the illustration.

Key words: fairy tale books, design, illustration, graphics, artist.

Кез келген кітапта безендіру ісі жетекші роль атқарады. Өйткені, кітапта жазылған дүниені оқып білу басқа әсер қалдырса, суреттер арқылы мүлдем басқа әсер алады. XV ғасырда өмір сүрген Леонардо да Винчи: «Сіз адамның формасын және оның барлық қырын сөзбен жеткізгіңіз келсе, бұл идеядан бас тартыңыз. Сіз неғұрлым егжей-тегжейлі сипаттасаңыз, оқырманның ақыл-ойын соншалықты шектейсіз, соғұрлым оны сипатталған нәрсені білуден сақтайсыз. Сондықтан сурет салу арқылы сипаттау керек» [Children's Books Illustrators and Designers], – деп безендіру туралы өз ойын айтқан. Балалар әдебиетіндегі иллюстрация тарихы бірнеше ғасырға созылады. Мысалы, Ресейде баспа кітабы пайда болған кезден бастау алады. Әрине, алғашқы безендірілген балалар кітаптары буклеттер болды, яғни суреттерді оқу және қарау процесіне тікелей байланысты болған кітаптар. Ресейдегі алғашқы безендірілген балалар кітабы 1692 және 1694 жылдары Мәскеуде жарық көрген Карион Истоминнің әйгілі «Әліппе» кітабы болды. Онда мәтінмен бірге әдемі суреттер берілген еді.

Әліппе парақтары адамдар, жануарлар, өсімдіктер, ғимараттар, тұрмыстық заттар бейнелерімен безендірілген. Сондай-ақ оның ішінен қолында беті ашылған кітап пен сиясы бар тарихшыны, көру түтігі бар жұлдызшаны және тағы басқаларды көруге болады.

XIX ғасырда фотомеханикалық басып шығару әдісін ойлап табылғаннан кейін кітапты көркемдеу мүмкіндіктері арта түсті. Суреттер кез келген кескіндеме немесе графикалық техниканы (қа-

рындаш, қалам, акварель, гуашь, май және т.б.) қолдану арқылы суреттерді көркемдеп жеткізе алды. Суретшілер әртүрлі көркем материалдарды қолдануға және біріктіруге қол жеткізді.

Материалды таңдау, бейнелеу тілі, кітап құру принциптері көбінесе әдеби шығарманың сипаты мен стиліне байланысты. Балалар иллюстрациялық кітабы үшін танымал жазушылар, көрнекті суретшілер мен графиктер жұмыс істеді. XIX ғасырдың соңында В.М. Васнецов, А.М. Васнецов, И.Е. Репин, В.И. Суриков, М.В. Нестеров сынды көрнекті суретшілер балаларға арналған кітаптарға суреттер салды.

Дәл осы кезден бастап балалар кітабы ересектерден бөлініп, өзінің жеке келбетін, ерекше құрылымын қалыптастыра бастады. Ертегі кітаптардың ерекшелігіне жұмыстың негізгі оқиғаларын егжей-тегжейлі ашып көрсететін суреттердің көптігі және негізгі экспрессивті құралдардың біріне айналған түстердің әр алуандығы жатады. Суреттер тіпті мәтіннен басым болуы мүмкін. Ал сюжетті тек бір ғана суреттен де байқауға болады. Дәл осы ерекшеліктер [Художественная иллюстрация в детской книге] балалар кітабына тән ерекшелік ретінде әлі де өзекті.

Әрине, қазіргі заманда телевизияның басымдығын ескермесе болмайды. Зерттеушілер ертегі фильмдерге көңіл бөліп, соны қазақ тілінде таратудағы «Балапан» телеарнасының рөліне тоқталады: «Балаларға мейірімділік, достық, адалдықты үйрететін фильмдерді көруге пайдалы. Жақсы балалар туралы ертегілер көру үшін өте ыңғайлы. Ол сондай-ақ жақсы мультфильмдер қам-

тиды: Сприт, Lion King, Rapunzel, Bambi. Арнайы балалар фильмдерін көруге болады. «Balapan» – Қазақстанның балаларға арналған бірінші арнасы. Аудиторияда үш пен он жасаралығында жас көрермендер тамашалайды. басты ерекшелігі – ақпаратты қазақ тілінде таратады» [Байтерекова Н.И., Давлетова В.М., Уксикбаев Е.З. / Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2019. №4, 224-6]. Дегенмен теледидардың өз орны бар, ал суретті кітап бала қиялын қалыптастыруда жетекші мәнін еш уақытта төмендеткен емес.

Баланың қалыптасу процесінде ертегі кітаптарының орнын бағаламау мүмкін емес. Ертегі кітаптарбаланың табиғи қызығушылығын арттырады, оның қиялын дамытады және тереңдетеді, қиялында пайда болған мыңдаған сұраққа жауап береді. Сонымен бірге, ертегі кітаптар балада адам тұлғасын қалыптастырып, кішкентай оқырманның санасына гуманизм мен әділеттілік идеяларын қалыптастырады. Ертегі кітаптарын безендіру суретшіге көп ізденіс пен жауапкершілік жүктейді. Алайда, балалар ертегілердің суреттерін бірдей қабылдай бермейді. Сондықтан суретшіертегі кітабындағы бейнелердің бір немесе басқа бейнелі құрылымын іздеуге, белгілі бір сюжеттерді, композициялық құбылыстарды іздеуге мәжбүр.

Қазақстанның Ұлттық кітап палатасының деректері бойынша 1936-1981 жылдар аралығында 58 ертегі кітап баспа бетін көрген екен. Солардың қатарында таралымы жөнінен үздіктері де болған. Мысалы, «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» ертегі-фильмі негізінде (қазақша текстің авторы Б. Исқақов) 1979 жылы «Жалын» баспасынан 120 000 данамен таралған. 1978 жылы осы баспадан «Жарғақбас; Қылқеңірдек, шибұт: Қазақ ертегісі» 80 мың данамен шыққан. «Жазушы» баспасы 1968 жылы «Аяз би: Халық ертегісі» кітабын 65 000 дана етіп бастырған екен. Қазақ кітабының ең көп таралыммен оқырманға жеткен уақыты деп осы 70-інші жылдарды айта аламыз.

Қазақ ертегі кітаптарының тарихы қазан төңкерісінен бұрынғы, ескіше жазу кезеңінен бастау алады және арнайы зерттеуді, ізденуді қажет етеді. Мысалы, Қазанда орналасқан татар баспаларынан ондаған қазақ кітаптарының басылып шыққанын білеміз. Соларды толық тізімдеп, маңыздыларының көшірмесін алу үшін арнайы экспедициялық зерттеу ұйымдастырса деген ұсыныс білдіреміз. Зерттеушілер алғашқы қазақ кітабы ретінде 1807 жылы Қазан ерлер гимназиясы жанындағы «Азия» баспасынан жарық көрген «Сейфул Мәлік қиссасын» атап жүр. 1917 жылға дейін қазақ тілінде 753 кітаптың шыққандығы туралы деректер айтылады.

1862 жылы Қазан университеті баспасынан «Ер Тарғын» қазақ эпосы жарық көреді. Н.И. Ильинскийдің өтініші бойынша Құлыбеков деген азамат Марабай ақынның айтуынан эпосты жазып алады және кітапқа даярлап береді. 1868

жылы татар баспагері Шамсутдин Хусайыновтың қолдауымен «Қамбар батыр» эпосы кітапболып шығады. Осы кезеңде «Алпамыс батыр» эпосы да басылып, оқырманының көзайымы болады, тарих үшін қатталып қалады.

1914 жылы орыстың танымал ақыны Александр Сергеевич Пушкиннің «Алтын балық туралы» ертегісі қазақ тіліне аударылып, кітап болып шығады.

Орынбор қаласы да кітап баспасы тарихында маңызды орын алады. Деректер 1917 жылға дейін осындағы баспалардан 100-ге тарта қазақ кітабының жарық көргендігін көрсетеді. Сол сияқты қазан төңкерісіне дейін Уфа, Петербург, Ташкент, Троицк, Омбы, Мәскеу қалалары баспаханаларында қазақ тілінде кітап бастыру мүмкіндіктері болады, ондаған басылымдар жарық көреді.

Әрине, кітапты суретпен безендіру ісі әлдеқайда кеш дамыды. Дегенмен, сол заманның ерекшеліктері мен полиграфиялық мүмкіндігін талдау ғылыми ізденіске сұранып-ақ тұр. Небір қызықты деректер анықталатынына еш күман жоқ.

Қызықты иллюстрация, жарқын, бейнелі, реалистік танымдық функцияны орындайды, баланың көкжиегін кеңейтеді. Бала әлемді дәл солай қабылдайды, көреді, елестетеді және біледі. Жалпы суретші баланың психологиясын білуі тиіс, баланың шындыққа сенетінін, шынайылықты қызығушылықпен қабылдайтынын толық білуі керек. Ертегі кітаптарын жобалау және иллюстрациялау принциптері, ең алдымен балалардың қабылдауының жас ерекшеліктеріне байланысты. Баланың дамукезеңдерінің әрқайсысы кітаптың дизайнына, иллюстрациясының сапасына, қаріп композицияларының шешіміне айтарлықтай әсер ететін ақпаратты игерудің белгілі бір ерекшеліктерімен [Райымбекова Қ.,/Бастауыш мектеп. 1998. №4. б. 20-21] сипатталады.

Балаларға арналған басылымдарда негізінен ересектерге арналған кітаптардың тақырыптары болуы мүмкін. Балалар әдебиетінің «алтын қорына» енген кейбір кітаптар бастапқыда ересектерге арналған, бірақ балалар арасында тез танымал болды (мысалы, «Гулливердің саяхаттары», «Робинзон Крузо» және т.б.).

Басылым түріне байланысты ертегі кітаптарында әртүрлі иллюстрациялар қолданылады: қолмен салынған суреттер, түпнұсқа суреттер, репродукциялар, фотосуреттер, компьютерлік графикамен салынған суреттер және т.б. Ертегі кітаптарында иллюстрацияның болуы көбіне оның функционалдығына және оқырманның ерекшеліктеріне байланысты. Лингвистикалық және көрнекі компоненттердің ара-қатынасы баланың жасына байланысты өзгереді. Кішкентай балаларға арналған кітаптардағы суреттердің басым болуы бірнеше себептермен түсіндіріледі: туа біткен визуалды дағдылар, лингвис-

тикалықтардан айырмашылығы, оқи алмайтын баланы оқу үдерісіне тарту, балалардың ойлау қабілетін дамыту. Айналып келгенде ертегі кітаптарының дизайнының бала тәрбиесіне қосар үлесі де көп екенін айта кету керек. Анна Сидорова суретті кітаптың ерекшеліктері туралы айта отырып, кішкентай бүлдіршіндер үшін кітаптарда не маңызды екенін атап өтті. Суретті кітапта бәрі маңызды: кітаптың форматы, оның жасалатын материалы, мұқабасы, форзацы және нахзатцы, титул парағы, мәтін мен иллюстрацияның парақтағы және таралымдағы орналасуы, шрифт, иллюстрацияның жасалу техникасы, түстердің қанықтығы, баяндаудың иллюстративті болу-болмауы, суретші автордың ерекшелігін ескеруі, кеңістік пен уақыт мәтінде және иллюстрацияда бейнеленуі, иллюстрация кейіпкердің ішкі әлемін бейнеленуі, оның мәтінмен сәйкес келуі, баяндаудың ырғағы иллюстрациялармен үйлесуі секілді әрбір детальға дейін маңызды [Сидорова А., 2014, с. 26-28].

Өкінішке орай, ертегі кітаптарын безендірудің жолға қойылмаған. XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы ертегі кітаптың дизайнында суретшінің де, жазушының да жеке ерекшеліктерін жоятын белгілі бір стандарт жасалды. Бұған батыстық үлгілерді көшіретін комикстер шығару, мультфильм сюжеттерін кітап формасына көшіру, классикалық туындылардың қысқартылған және жеңілдетілген презентациясы сияқты кітап шығарудың кейбір заманауи тенденциялары ықпал етті. Бірақ өнердің дамуы тұрғысынан қарағанда, кітап бір қадам артқа қалып отыр. Өйткені мұндай басылымдар олардың рухани мазмұнының тапшылығына сәйкес келетін көркем образдың бейнеленуі, үзілуі бірінші орынға шығады [Художественное оформление издания].

Ертегі кітаптардың негізгі оқырмандарына екі жастан бес жасқа дейінгі балалар және бес жастан жеті жасқа дейінгі балалар кіреді. Бұл жаста кішкентай оқырман мәтіннен немесе әр сөйлемнен кейін кідіріп, демалып, суретті көргісі келеді. Егер бала оқи алмаса, онда ол кітапты парақтап, суреттерді қарайды. Сөйтіп ертегінің мәтінін сурет арқылы қабылдайды. Сондықтан, ертегі кітаптарын безендіру мен иллюстрациялау ерекше мәнге ие. Салыстырмалы түрде алғанда кішкентай балалар шындықты объективті және функционалды қабылдайды [Характеристика детской иллюстрации]. Бала шындықты қабылдай отырып, объектінің формасын, оның функционалдығын қиялында бейнелейді. Балалар психологиясына жақын қасиеттердің ішінде антропоморфизмді атап өту керек. Антропоморфизм (грек. *antropos* адам, *morphe* – форма, пішін) – адамзаттық, халықтық дүниетанымдағы жаратылыс иелеріне мал-жан, табиғаттағы нәрселерге жануарларға, өсімдіктерге және жансыз табиғат құбылыстарына адами қасиеттер беру. Яғни адамға ұқсату құбылысы, өнердегі көркемдік

әдіс. Бұл техниканы ертегі кітаптарының авторлары кеңінен қолданады. Мысалы, жануарлар туралы халық ертегілерін еске түсіретін болсақ, жануарлардың әдеттеріне ғасырлар бойы бақылау жасау арқылы адам типтері мен кейіпкерлеріне теңестіру жасалды. Осыдан кейін, айлакер тұлкі, ақымақ қасқыр, қорқақ қоян секілді дәстүрлі идеялар пайда болды. Бала санасының анимизм ерекшелігін ескеру қажет, бала шындықты жанды тірі нәрсе деп қабылдайды. Мысалы:

«Көрпе қашып кетті,

Парақ ұшып кетті...»;

«Ашулы от айқайлап,

екі өрт сөндірушіні төбесінен тастады...». Бұл сөздерді бала метафора, образ ретінде емес, шындық ретінде қабылдайды.

Ертегі кітаптарында жоғарыда аталған қасиеттер – антропоморфизм мен анимизм айқын көрінеді. Ертегі кітаптарындағы иллюстрациялардың көп болуы, түрлі-түсті кескіндердің, ашық түстердің көп болуы, түстердің бір-бірімен байланысты болуы бала психологиясына, эмоциясына, қызығушылығын арттыруға, баланың оңай қабылдауына әсері зор.

Ертегі кітаптарын безендірудің 3 ережесі:

Керемет иллюстрацияның әмбебап рецепі жоқ. Бірақ суретшілерге ертегі кітаптарына тартымды суреттер жасауға мүмкіндік беретін үш ереже [https://mel.fm/knigi/589647-book_illustration] бар.

1. Балалардың суреттері қарама-қайшы болуы керек. Әйтпесе, баланың назарын бір жерде ұстап тұру қиын. Балаларда зейін қою қабілеті дамымаған. Олар түстер мен пішіндерді қабылдайды, сондықтан бұл балалар иллюстрациялары үшін өте маңызды.

2. Композиция анық, жақсы ойластырылған болуы қажет. Көрініс иллюстрациядан тыс қалмауы керек. Барлық назар суреттің ішінде шоғырланғаны абзал.

3. Оқырмандар өздерін кейіпкерлерден тануы керек.

Әлі сөйлеуді білмейтін балаға суретші кітап авторымен бірге тәрбиеші, мұғалім бола алады. Ол балалардың бойында әсемдікке, жоғары эстетикалық сезімдерге, көркемдік талғамға, Отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастырады. Осы орайда теоретик Е.А. Флерина сурет, әсіресе кішкентай балалар үшін, өте маңызды педагогикалық материал екенін, оның нақты көрінуіне байланысты сөзден гөрі сенімді және өткір екенін жазды. Суретшілердің жарқын, әдемі суреттері бейнеленген ертегі кітаптары баланың алдында тірі бейнелер әлеміне, қиял әлеміне терезе ашадy. Кішкентай бала түрлі-түсті суреттерді көргенде эмоционалды түрде әрекет етеді, кітапты өзіне қысып, суретті қолымен сипайды, суреттегі кейіпкермен сөйлеседі [Григорьева Г.Г., 2000].

Б.М. Теплов өнер туындыларын қабылдау ерекшеліктерін сипаттай отырып: «Егер ғылы-

ми байқау кейде «ойлау, қабылдау» деп аталса, өнерді қабылдау «эмоционалды» [Дехтерев Б. / Детская литература. 1972. - №3. с. 56-63] деп жазады. Сондықтан ертегі кітаптарын иллюстрациялаған кезде баланың эмоциясына қалай әсер ететінін басты назарға алу керек.

Ұлт көсемі Ахмет Байтұрсынұлы өзінің танымал «Әдебиет танытқышында» өнердің құдіретін баяндай келе, «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1. Ақылға. 2. Қиялға. 3. Көңілге. Ақыл ісі — аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі — меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу суреттеп ойлау, көңіл ісі — тую, талғау» [Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер / Байтұрсынов Ахмет, 2003. 208 б., Дехтерев Б. / Детская литература. 1972. - № 3. с. 56-63] деп түйіндейді. Бұл қағида шығармашылық өнердің бәріне де қатысты. Кітап суретшісінің де, әсіресе, балалар әдебиетін безендірудегі ролі айрықша.

Қазақстанда кезінде кітапты безендіруші суретшілердің мектебі болды, балаларға арналған әдебиеттер де жүйелі түрде шығып жататын. Балалар кітабын безендіруде Е. Сидоркин, И. Исабаев, Б. Пак, К. Бекенов, Т. Ордабеков, Н. Гаев, А.Р. Юлдашев, С. Өтемисов, К. Каметов сынды шеберлердің өшпес қолтаңбасы қалды. Кейбір туындылар халықаралық деңгейде үздік деп танылды. Мысалы, Евгений Сидоркиннің «Бесік жыры - Колыбельная» литографиясы 1963 жылы Германияда өткен халықаралық байқауда бәйгені жеңіп алып, қазақөнері жетістігінің символына айналды.

Қазір мұндай қарқын жоқ, дегенмен, көбіне аударма кітаптар қазақ оқырманына жетіп жатады. Қазіргі балалар кітабының суретшісі ретінде Дина Буксикованың есімі жиі аталады. Ол «Алматыкітаптың» бірнеше басылымын сәтті безендірді. Кейін Мәскеуде жарық көрген бірнеше кітапқа суретші болып танылды. Қазір «Көкжиек» баспа үйінде көбіне мектеп оқулықтарының суретпен көркемделуіне өзінің үлесін қосып келеді. Өзінің бір сұхбатында «Кітапты безендіру менің тікелей міндетім емес, көбіне графикалық дизайн және полиграфиямен айналысамын. Кітапқа сурет салудан жан рахатын табамын, көңілім өсіп қалады. Жарық көрген кітапты қолыңа ұстағанда керемет ләззат сезіміне бөленесің, мақтаныш сезімі кернейді. Дизайн, полиграфия – бұлар ағымдық дүниелер, ұдайы ауысып жатады, ал кітап өзіңнен кейін қалады және көп адамдарға қуа-

ныш сыйлайды. Осыны сезінудің өзі бір бақыт» [4 казахстанских иллюстратора книг, <https://vlast.kz/zhizn>] - дейді.

«Аруна» баспасында суретшілер әулетінде дүниеге келген Марат Көмеков еңбек етеді. Оның қолынан шыққан қазақ батырларының суреттері жас оқырмандар тарапынан жылы қабылданды. Сонымен қатар оның комикстері де тартымдылығымен ерекшеленеді. Мәскеу мен Киевтің кітап баспалары да Маратқа тапсырыс беріп, сурет салғызып жатады.

Келесі бір суретші Ассоль Сас қолынан ондаған балалар кітабы жарық көрді. Халықаралық жобаға қатысып, Канадада басылым көрген Африка балаларына арналған кітаптар сериясына, өзінің қазақ халқының салт-дәстүріне қатысты тартымды суреттерін шығарды.

Қазақстандық қазіргі кітап суретшілері қатарында Татьяна Мясникова да есімі аталады, оның қолынан 20 кітаптың безендірілуі шыққан екен. Сонымен қатар, ТМД кеңістігінде жарық көріп жатқан дүниелері де баршылық.

Жалпы, елімізде талантты суретшілер баршылық, бірақ соның көпшілігі өз нарығымыздан гөрі сыртта танылып, өздерінің үздік туындыларын әлем оқырмандарына ұсынып жатады. Соңғы уақытта солардың қатарында Қайырхан Орымбаев, Мурат Дильманов, Айгерім Түменбай, Айша Дүрмағамбетова, Айкерім Саттар және басқалардың есімдері жиі аталып жүр. Олардың Қазақ елінің атын шетелдік нарықта танытып жүргендігін мақтанышпен айтқанымыз орынды.

Көркем безендірілген, бояуы қанық кітаптар баланы көбірек қызықтырады. Адамды киіміне қарап қарсы алып, ақылы мен мінезіне қарай шығарып салатыны сияқты кітап кішкентай баланың қолға ұстап көруіне қызық болғаны жөн. Қазіргі кітаптар мәтінмен және суретпен де шектелмейді. Полиграфияның жаңа мүмкіндіктері еркін қолданылуда. Мысалы, панорама түрінде ашылып, кітаптың тақырыбына сай баланы қызықтырады. Ханшайым туралы кітапта үлкен сарай, "Теңіз қарақшылары" кітабында кеменің суреті шыға келеді. Аң-құстың да келбеті әр түрлі формада беріліп жатады. Осындай 3D форматтағы кітаптар көбейіп, заман талабына сай түрленіп келеді.

Балалар кітабын безендіру, оған сурет салу ісі осылай жедел даму үстінде. Оның ерекшеліктері мен суретшінің шығармашылық әдіс-тәсілдері ғылыми тұрғыдан талдауды және баға беруді алдағы уақытта да қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Children's Books Illustrators and Designers Worth Knowing. URL: culture.pl/en/article/12-childrens-books-illustrators-and-designers-worth-knowing.
2. Художественная иллюстрация в детской книге. URL: <http://book-lit.ru/xudozhestvennaya-illyustraciya-v-detskoj-knige>.
3. Байтерекова Н.И., Давлетова В.М., Уксикбаев Е.З. Танымдық фильмдер құру технологиясы // Қа-

зақстанның ғылымы мен өмірі. – 2019. №4, 224-бет.

4. Райымбекова Қ. Ертегінің тәрбиелік мәні. – // Бастауыш мектеп. – 1998. –№4. – б. 20-21.

5. Сидорова А.Анатомия книжки-картинки [Электронный ресурс] // Переplet.2014. №3. с. 26–28.
URL: <http://vpereplete.org/?p=689>.

6. Художественное оформление издания. URL: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook088/01/part-005.htm>.

7. Характеристика детской иллюстрации. URL: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook095/01/part>.

8. https://mel.fm/knigi/589647-book_illustration

9. Григорьева Г.Г. Развитие дошкольника в изобразительной деятельности: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2000., 300с.

10. Дехтерев Б. Познание мира и иллюстрация // Детская литература. – 1972. - № 3. – С. 56-63.

11. Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер / Байтұрсынов, Ахмет, - Алматы : Атамұра, 2003 . - 208 б.

12. 4 казахстанских иллюстратора книг. Власть интернет журналы, <https://vlast.kz/zhizn/13834-4-kazahstanskih-illustratora-knig.html>

Сведения об авторах:

Бейсенқұлов А.А. - профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы қаласы, E-mail: ayazbi@mail.ru

Әбітәлі М.Е. - «Дизайн» мамандығының 2 курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, E-mail: makpal241296@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Бейсенқұлов А.А. - профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы қаласы, E-mail: ayazbi@mail.ru

Әбітәлі М.Е. - «Дизайн» мамандығының 2 курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, E-mail: makpal241296@gmail.com

Information about the authors:

Beisenkulov A.A. - professor, candidate of philological sciences, International University of Information Technologies, Almaty, E-mail: ayazbi@mail.ru

Abitali M.E. - 2nd year master's student of the specialty "Design", Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, E-mail: makpal241296@gmail.com

УДК81'42

BEKZHANOVA ZH.*

Astana IT University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: zhazira.bekzhanova@astanait.edu.kz

THE DISCURSIVE CONSTRUCTION OF COMMENTS ON YOUTUBE AUDIOBOOK CHANNELS

Abstract. The article explores the comments of YouTube users on the classic audiobook pages such as "Canterbury tales", "Romeo and Juliet", "The Adventures of Tom Sawyer", "Great Expectations", "Jane Eyre", and "The Picture of Dorian Grey". Discourse analysis and manual sentiment analysis are implemented to observe why YouTube is popular regarding audiobooks, what audiences prefer to visit these channels, what their purposes can be, and how their discourses are constructed within the channels. The findings reveal curious characteristics on agony, negativity and positivity in the discourse and identity construction across the commenters. The study gives some perspectives for further analysis of social media comments.

Key words: YouTube, comments, sentiment, discourse, audiobooks.

ДИСКУРСИВНОЕ ПОСТРОЕНИЕ КОММЕНТАРИЕВ НА КАНАЛАХ АУДИОКНИГ YOUTUBE

Аннотация. В статье исследуются комментарии пользователей YouTube на страницах классических аудиокниг, таких как «Кентерберийские рассказы», «Ромео и Джульетта», «Приключения Тома Сойера», «Большие надежды», «Джейн Эйр» и «Портрет Дориана Грея». Дискурс-анализ и сентимент-анализ (вручную) применяются для выявления причины, почему YouTube пользуется популярностью в плане аудиокниг, какие аудитории предпочитают посещать эти каналы, каковы их цели и как их выстраиваются их дискурсы в рамках этих каналов. Полученные данные раскрывают любопытные характеристики агонии, негатива и позитива в дискурсе и построении идентичности комментаторов. Исследование раскрывает перспективы для дальнейшего анализа комментариев в социальных сетях.

Ключевые слова: YouTube, комментарии, сентимент, дискурс, аудиокниги.

YOUTUBE АУДИОКІТАП АРНАЛАРЫНДА ПІКІРЛЕРДІҢ ДИСКУРСИВТІ ҚҰРЫЛЫСЫ

Аннотация. Бұл мақалада «Кентербери әңгімелері», «Ромео мен Джульетта», «Том Сойердің шытырман оқиғалары», «Үлкен үміттер», «Джейн Эйр» және «Дориан Грейдің суреті» сияқты классикалық аудио кітап беттеріндегі YouTube пікірлері қарастырылған. Аудио кітаптадың неліктен YouTube желісінде танымал болып келетінін, неліктен аудитория осы арналарды қарап, тыңдайтынын, олар қандай мақсат көз дейтінін және олардың дискурстары осы арналарда қалай шақұрылатынын анықтау үшін дискурстық талдау және сентимент-талдау (қолмен) қолданылады.

Түйіндеме сөздер: YouTube, пікірлер, сентимент, дискурс, аудиокітап.

INTRODUCTION

YouTube is one of the most pervasive platforms among the social media. Initially, it used to be a video hosting platform for amateur video producers to upload their short pieces of work or interesting events they had witnessed and to share them with the global community mostly for entertainment purposes. Authenticity and truthfulness of the materials attracted mass attention and made a big contrast with artificial edited professional works. Nowadays, the array of functions and genres on the platform is much wider and is still in process of changing and improving. Moreover, it has become a serious trigger for public debate on a range of social issues [1. 2013], and this makes the platform

powerful as a mass medium.

Not only is YouTube influential for entertainment and public announcements, guide and sometimes even manipulate people [2. 49 p], but also as any other digital practice it is important for teaching and literacy [3.45-62 p; 4. 2003; 5. 2009]. There are many tutorials on practical skills, academic lectures and pages for broadening one's general worldview including: life hacks, music, style and etc [6.616-629 p]. One of the learning resources is YouTube audiobooks accompanied by few images, which may be used to enhance knowledge of classic literature. The existence of audiobooks on video platform may seem unclear, as YouTube viewers usually intend to watch video materials, not just listen to them.

Consequently, YouTube users perceive information visually rather than verbally, or at least come to YouTube for visual information. Surprisingly, the audiobooks lacking visual images still exist and are quite popular among users.

Despite the fact that users can find audiobooks as recordings from other websites, they still appear to prefer YouTube. This is a phenomenon, which I explore in the framework of this small-scale investigation. There are a lot of viewers, likes and comments. The comments have become objects of my research in as much as they can reveal a great deal about the audience of these pages, their intentions in listening to them, as well as evaluations and reactions to the content. Furthermore, I argue that the commenters shape a separate community and discourse, although their comments seem isolated and independent from each other.

LITERATURE REVIEW AND BACKGROUND

1.1 YouTube as a digital practice and social network

YouTube is a multi-faceted platform, which combines the features of video website, educational tools, mass medium and social network. Taylor [2018] emphasizes the high degree of intimacy between participants in YouTube communities, especially in Vlogger-viewers interaction. Likewise, Lange [2007] mentions that video sharing in YouTube creates a close social network among users, uniting them. Similar findings on high solidarity and intimacy in Internet communication are reached by Bekzhanova [9. p. 236]. Indeed, YouTube users are connected by one common feature – watching the same video, though for different reasons (for example: occasional watching, visiting the channel due to boredom, following the link sent by someone). Interestingly, they are united by the video, despite the fact that they may come from very different backgrounds, different locations, belonging to different age groups and professional fields. In spite of this, they definitely form a common discourse as YouTube webpage visitors.

Being partially a social network, YouTube certainly differs from traditional networks like Twitter, Facebook or LinkedIn, as it is not based on communicating directly with people, 'friending', knowing their profiles. Carter [10] notes that on the Internet virtual friendship often migrates to an offline setting. This is normally not true concerning YouTube hosting participants. The peculiarity of YouTube communication is that: commenters usually do not know each other either in real life, virtually, or may use nicknames, which do not match their real names. This anonymity elicits free behavior in building relationships, more critical or even aggressive feedback from the audience [11. 29-46 p]. In this article I show the way users give feedback about audiobooks, the way they form a discourse and assume about the reasons and

value of the audiobooks on YouTube hosting. For this reason, it is important to substantiate YouTube interaction as a discourse.

1.2 YouTube discourse

I consider the term "discourse" as a social practice, which includes much more than linguistic features. Discourse also involves the use of language connected with social identity, the activities and lives people live [12.2012].

However, not any digital practice is valid for discourse analysis. Following Gee [13. pp. 18-27], I agree with the list of linguistic and non-linguistic requirements for a digital practice, which are crucial for discourse analysis: certain syntax, semantics, package (flow), context, situated meaning and cultural knowledge. The syntax and semantics of YouTube are characterised by simplification of sentences, and special semiotic systems substituting body language (signs, punctuation marks, emojis). On YouTube, commenters use their fake nicknames to show their potential "self" or "try on different identities" [14. p. 69]. This enables them to be braver in their comments than in real life.

A comment is considered the basic discourse unit for analysis in this paper. It is defined as "a genre of communication, characterised by a short length, asynchrony and social nature" [15. p.2]. Hence, it can provide information about the commenters as well as general participants of the YouTube community. Separate comments cannot tell as much about YouTube discourse as interactions between commenters, so I also go to the level of micro-interaction among commenters. Thus, I argue that the interaction between YouTube commenters have their specific discursive features.

STUDY DESIGN

In the study I seek to identify the purposes and incentives of users when visiting the audiobook pages. As Gillen [2015] mentions, several modes of communication in digital spaces are inseparable. Hence, all the modes of YouTube pages such as likes/dislikes feedback, comments, sentiments of comments, emojis, fonts and the ways of building interactions should be taken into account for elucidating the discourse features, the personalities of visitors and their intentions. Thus, I answer the following research questions:

1. Why are the classic audiobooks popular in YouTube?
2. Who are participants of the discourse? What are their intentions?
3. What are the peculiarities of the discourse?

3.1 Data

Data for the study was collected from YouTube webpages. The pages were selected manually using the requirements that they should:

- contain a classic piece of writing, which is well-known and recognizable;

- be open for comments and likes/dislikes feedback;
- contain minimum images and video, complete audiobooks;
- have more than 500 viewers and more than 50 comments.

Overall, six YouTube pages (300 comments including micro-dialogues/polylogues) with the audiobooks were prepared for the analysis. Among the data are classic pieces of literature: "The Canterbury Tales" (J. Chaucer), "Romeo and Juliet" (W. Shakespeare), "The Adventures of Tom Sawyer" (M. Twain), "Great Expectations" (M. Twain), "Jane Eyre" (C. Bronte) and "The Picture of Dorian Gray" (O. Wilde). I selected 50 recent comments from each of them.

3.2 Methodology

First, I analysed discourse units of the platform. Degand and Simon argue that discourse segmentation is to be accomplished according to the research objectives [17]. This means that it is possible to take general comments as a unit. I also examined separate comments of different discourse participants. Looking at dialogues and polylogues of commenters gave deeper insight into interactional character, so they are also valid to be 'discourse segments'.

So, the research was to be conducted on two dimensions: single comments level and interaction level (involving replies of other participants). First, I segmented these separate comments as discourse units, deleting replies and reactions to them. I aimed to identify and evaluate the general atmosphere in the comments space. For this, elements of lexicon-based sentiment analysis by Taboada [2016] were employed. Unlike Taboada's method, I avoided computer assistance due to the small-scale level of the work and accomplished it manually.

The lexicon-based approach to sentiment analysis denotes the evaluation of words and phrases through its polarity such as neutral, positive, strong positive, negative and strong negative. Besides, Taboada [2016] refers to sentences and discourse level as objects relevant for research via this approach. I counted positive and negative comments by evaluating adjectives, nouns, adverbs and intensifiers in a traditional way, as these two

polarities were particularly interesting for this work. Such sentiments as complaints, confusions, misunderstandings and critics of the audiobooks were counted as negative comments. I also counted and compared "like"/ "dislike" markings.

Quantitative analysis was employed on the first stage of the research when positive and negative comments were counted. Evaluation of negativity or positivity (sentiments) was analysed by context, borrowing some elements of sentiment analysis [18.325-347 p].

Then I conducted interpretative discourse analysis of YouTube comments. In this work discourse analysis is the study of ways languages or media 'affect the kinds of meanings people can make in different situations, the kinds of actions they can perform, the kinds of relationships they can form, and the kinds of people they can be' [19. p. 4]. The current research involved the interpretation of comments in order to define commenters' evaluation, mood ('kinds of meaning they can make'), their personalities ('what kind of people they can be') and relationships in dialogues and polylogues.

The analysis of YouTube comments is not a new idea. For instance, Benson's analysis of trans-lingual comments emphasizes the role of the comments in negotiation of identities [Benson P, 2015]. Thus, sharing the same video/audio information makes people closer to each other, facilitates their mutual understanding, irrespective of language, social or cultural barriers. Thelwall and Sud [2012] find out the following typical features of an average YouTube comment: 500 characters, 11 words, mildly positive sentiments in domination, negative comments triggering discussions. The results of this work were compared with my results.

ANALYSIS AND DISCUSSIONS

1.1 General commenters' discourse

All the audiobook pages had received quite positive feedback from visitors, which was clear from both the huge number of viewers, and the 'likes'/'dislikes' proportion, so verbal analysis was expected to confirm the first impression. However, sentiment analysis of comments showed controversial results (Table 1).

Audiobook	Positive comments	Negative comments	Neutral/unclear	Likes	Dislikes
"The Canterbury Tales" (J.Chaucer)	3	20	27	546	37
"Romeo and Juliet" (W.Shakespeare),	3	16	31	2,8K	205
"The Adventures of Tom Sawyer" (M.Twain)	8	8	34	3,1K	247
"Great Expectations" (M.Twain)	10	5	35	938	61

Audiobook	Positive comments	Negative comments	Neutral/unclear	Likes	Dislikes
"Jane Eyre" (C.Bronte)	15	6	29	1,8K	115
"The Picture of Dorian Grey" (O.Wilde).	3	23	24	1,5K	114

Table 1. Results of sentiment analysis of commenters

Table 1 illustrates that two audiobooks ("*Great Expectations*" and "*Jane Eyre*") collected more positive comments, whereas three of them were criticised. One book has an equal number of both good and bad evaluations from commenters. If I compare the figures with 'likes' and 'dislikes' columns, I can see that generally negative evaluation of the audiobooks was not confirmed. In fact, all three books 'negatively evaluated' by the commenters, actually got more 'likes' than 'dislikes'. This contradiction proves that evaluation of the page by likes/dislikes is not reliable and needs further investigation.

The next step was the analysis of the content. The basic technique used for identifying sentiments was scanning the texts for positive or negative evaluative words. For this type of YouTube discourse positive vocabulary mainly involved such adjectives as 'great', 'cool', 'well done'. There are also many cases of gratefulness ('Thank you', 'Thanks for uploading', 'Astonishing', 'You saved me'). There are also some words such as 'awful', 'disgusting', 'vomit' for expressing negativity. However, the negative comments are not necessarily expressed by direct evaluative words. Most of the negative comments are given in a rather indirect and implicit manner:

(1) *Do any of these actors practice before recording?*

("The Picture of Dorian Grey")

(2) *Turning the speed up*

("Romeo and Juliet")

(3) *Why have they got American reading it?*

("The Canterbury Tales")

Vocabulary analysis will not be successful here as only human interpretation can clarify the meaning. In (1) the commenter hints that the actors are not prepared enough to read the book for recording. Actually, most visitors of this page complained about amateur way of reading and irrelevant selection of actors, particularly age differences of

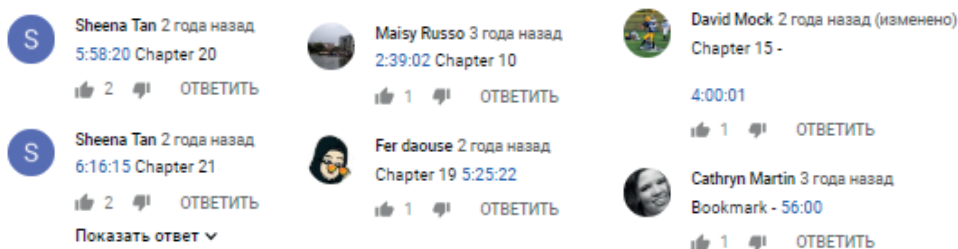
actors and characters.

Extract (2) implies the negative evaluation of the speed of the recording. Most of the books, even those, which received more positive comments, were strongly criticized for low speed. This complaint was seen across all pages: 'speed up', 'so slow', etc.

Comment (3) looks like a simple question. However, it is known that "*The Canterbury Tales*" is in Middle English, and the commenter (probably native British) is insulted to listen to the work in American English. Thus, this comment is negative in its nature.

Explicit comments are more typical for positive comments with relevant evaluative words such as 'great', 'super', 'thank you', 'wow', 'nice', 'best', 'enjoy', 'love', 'adorable'. Among the common evaluative words are 'boring' and 'bored'. They appeared 12 times. The reason might be decreasing interest in classical works. Moreover, in recent decades' visual perception became dominant over the verbal one [21.2001]. People tend to be spoiled by immediate and quick information, thus, the 'long and detailed' ones seem to be boring and time-consuming.

Classical literary texts are obviously more detailed than the modern ones. Modern creative writing styles have been adapted to so-called "clip thinking" of the new generation who receive information in short images [22.277-280 p]. Even language means are shortened and simplified rapidly due to hybridization of writing and speaking modes in digital practices [23. 2001]. Therefore, it is not a surprise that the young generation probably finds audiobooks too long. There were many implicit alternatives to evaluative adjective 'boring': 'Is it bad that while listening to this I fell asleep?', 'I skipped through some of it', 'Thanks. This makes me sleep and I can't stop listening to it'. Similarly, some commenters just use figures to help others find the necessary chapters not wasting time and getting bored (Figure 1). In response, the comments get 'likes' as the online format of 'thank you'.

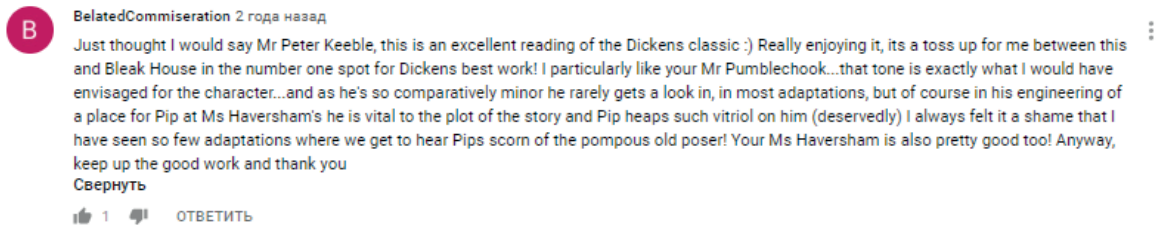
Figure 1. Expressing support by sharing exact time

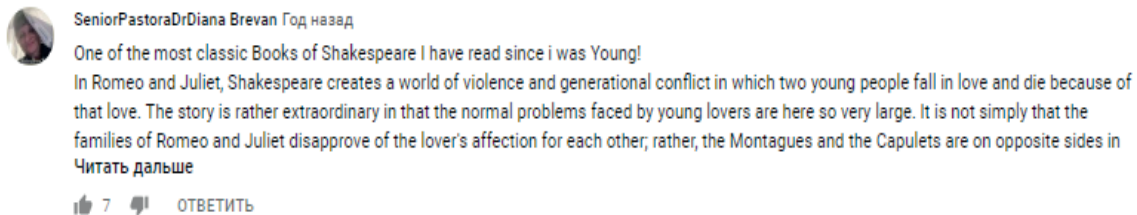
I counted examples of comments indicating that the audiobook is used for education. Some students are going to take an exam on the materials. They probably share this information to seek support and find like-minded people who have the same challenge. They all prefer listening to it in audiobook format to reading it, as it is supposed to take less time. Even if the support is not provided directly, the other commenters try to help with finding particular chapters, sharing their own experience or just

typing supportive comments. Hence, the comments in YouTube are not just separate isolated pieces of texts, many of them are semantically embedded in the whole discourse of the page, positioning the commenter as a participant of this discourse.

However, there are some commenters who are fascinated by the audiobooks, real fiction fans, but they are in the minority, according to the comments. I counted only nine of them among all the comments.

("Great Expectations")

("Romeo and Juliet")

The main feature of fiction fans' comments is exceeding the typical length of YouTube comments, which normally contains 58 characters (11 words) in average [6. p.616-629]. Equally, an outstanding feature is the style of such comments, which adapt to fiction style of the audiobooks: 'a world of violence', 'generational conflict'. They minimize acronyms, abbreviations and emoji's, which characterize Internet discourse. So, this is another clear representative group of participants of the discourse – fiction fans. Fiction fans stand opposite to "learners" in style, and their comments sound like critical reviews (mainly positive).

Other commenters do not identify as belonging to a certain group. Nevertheless, a few of them position themselves as teachers evaluating these channels, parents helping their children with homework or adults who feel nostalgia about childhood. Nevertheless, their numbers are not sufficient for distinguishing them as a group (3).

Despite the positive affect of the YouTube comments environment on the participants, there are many negative comments as shown on Table 1. A curious fact is that the majority of negative comments are not expressed directly. They became a real entertainment and way of showing creativity in digital practice.

(4) 'Chaucer would've been a sick rapper'...

(mocking at the classic writer, comparing him with a rap-singer)

(5) 'This starts with a woman who speaks like she has just been told she has terminal cancer but at least she is English'. (mocking at the woman's voice, hinting that it is unpleasant)

("The Canterbury Tales")

(6) 'Dorian gray sounds like the elephant man' (mocking at the actor's voice)

(7) 'Thanks for the read aloud. Although I must say I fell asleep several times' (hinting that the recording sounds boring)

("The picture of Dorian Gray")

(8) 'This is the cause of my future death' (hinting that this is the assignment of the commenter, which he is going to fail).

("Romeo and Juliet")

Interestingly, humorous comments and playful language appear mainly on three pages whose audiobooks received more negative and fewer positive comments (Table 1). Besides, humour was involved in the negative comments.

Laineste's study [2013] shows that funny comments on the Internet are usually misunderstood as aggression due to the scarcity of different means of verbal and non-verbal communication on the Internet. Indeed, though some comments sound quite offensive [6.616-629 p] towards the actors,

they are definitely not aimed at creating conflict or initiating discussions. Although the latter can be true in some cases, because in fact these jokes provoked the highest number of replies from other commenters. Following Hennoste et al. [2010], I call these small embedded interactions “parallel micro-dialogues/polylogues”. They are included into big YouTube discourse, but have their own small alliance or perhaps, ‘fighting community’.

1.2 Parallel micro-dialogues/polylogues on YouTube webpage

Micro-dialogues turn up spontaneously, as a

(“The Adventures of Tom Sawyer”)

Figure 2. Parallel micro-dialogues

Figure 2 represents parallel micro-dialogues initiated by the commenter Kremit Thy Frogus who tried to find “fellow sufferers” who has to listen to the book for school. Olivia Bassett, Jamaican gamer333 and Cameron Marshal reply to her directly (two of them confirm and one refutes). Thus, here there are three adjacency pair groups. Kremit Thy Frogus + Olivia Bassett, Kremit Thy Flogus + Jamaican gamer333 and Kremit Thy Frogus + Cameron Marshal. There is one more participant Jackesloco who also contributes to the conversation. However,

reaction of a commenter to another comment and then can trigger a micro-polylogue, which involves more than two people. Depending on the agreement or disagreement of the response, these comments form their own micro-atmosphere (fighting, support, asking extra questions). The structure of adjacency pairs (exchange of turns) in the comments is intricate. Because of asynchrony in online communication, replies to the exact comments do not appear exactly after them. So, the only way to track the adjacency pairs is to check hashtags, which denote addressees of the replies or guess by the context in Figure 2.

his texts are not addressed to the convener of the micro-dialogue, but to Olivia Bassett who is tagged. Their relationships out of this spontaneously formed mini-company are obvious since they talk as if they know each other and exchange several turns. So, this is the fourth adjacency pair group Jackesloco+ Olivia Bassett. Thus, one comment can create several micro-dialogues and/or one polylogue. The atmosphere of this commenters’ micro-dialogue seems warm, friendly and sincere.

The triggering comment is neutral, though it still entails feedback. However, Thelwall and Sub establish that negative comments provoke more feedback from other comments [6.616-629p]. The analysis of audiobook pages confirms these findings, though with some clarifications: not only negative comments, but also particularly jocular, playful and offensive negative comments attract further discussion from other participants. At least, it is relevant for audiobooks’ audience. I counted 19 samples with this type of comments. They also collect the highest number of “likes” (Figure 3).

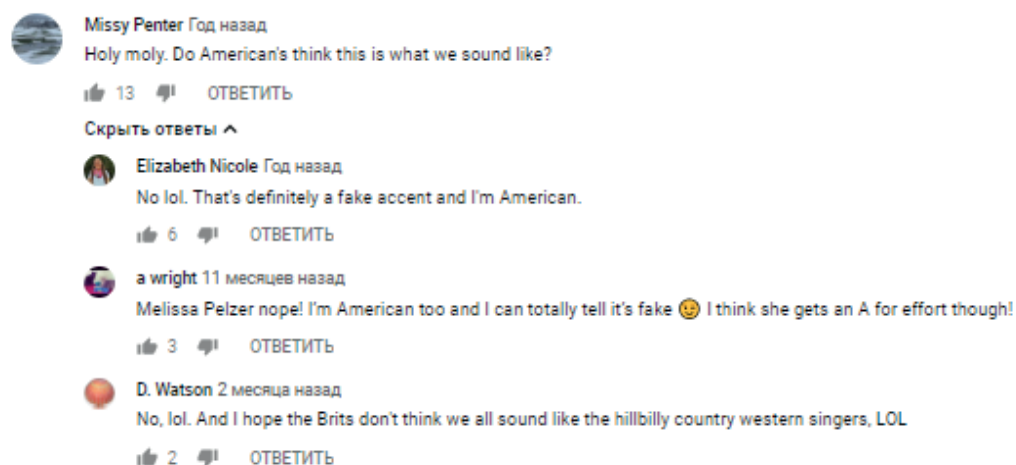
Figure 3. Polylogue triggered by the jocular comment (“Romeo and Juliet”)

The comment on Figure 3 is jocular, as the commenter Matthew Jensen is laughing at the picture accompanying the audiobook. He finds some similarities of Romeo’s image with the fish. Other commenters agree with this witty observation, which they would not notice without this remark. The comment gets 45 likes and 4 replies, 3 of which agree with the opinion (Yellow Colour, Lanza and luizabakumenko). JoJo RAY also agrees with Matthew, but prefers to reply with the joke again (‘thought I was going crazy’). Matthew Jensen supported his co-participants’ replies, commenting on two of them. This comment is quite inoffensive, though many jokes in comments include offensive and provocative traits, which attract many replies.

The previous studies proves that hostility included ‘flaming’ have become frequent in YouTube [25. 2016]. The current analysis of audiobook pages

does not identify any strong hostility in comparison with other pages on YouTube (for example, political, religious pages). Even the most negative comments are relatively soft. Eg, ‘Wtf is up with cousin capulets voice?’, ‘i dont know why but i felt a lot of gay undertones in the first to chapters’, ‘Holy shit I can’t listen to her’. Although the comments contain vulgar lexis, they do not damage social relationships. Commenters just do not keep silent. They express their disagreement, though without attacking, ‘flaming’ or ‘trolling’ other participants. Consequently, strong negativity is atypical for audiobooks comments.

Another type of comment provoking reaction is interrogatives where commenters inquire information. I call it ‘question – answer’ type. This provides support and affinity among participants of the discourse.

Figure 4. Question – answer type of comments (“Jane Eyre”)

Figure 4 illustrates the curiosity of commenter Missy Penter who wonders if Americans perceive British English in the way the audiobook sounds. The comment receives 13 likes in support, probably because many listeners want to ask the same question. In response, three commenters who are obviously Americans write the answers.

Overall, YouTube commenters of audiobook pages tend to support and help each other rather than fight and confront. Polylogues and dialogues from the pages demonstrate this. The interactions can be intricate, and micro-groups can emerge spontaneously and can include people of different relationships (for example: strangers, close-knit friends, like-minded fans, ‘fellow sufferers’).

CONCLUSION

In summary, the small-scale study of YouTube discourse of commenters on audiobook pages has determined salient traits typical for this internet community. As a result of discourse analysis with focus on interaction and quantitative elements, I have answered the research questions.

Firstly, the study identified the reasons for mass popularity of audiobooks on YouTube in spite of alternative ways of accessing classic pieces of literature. It transpires that audiobooks are more preferable to acquire the work than reading it. The main reason for using them is education. The users choose YouTube, probably because it gives more opportunity to share thoughts and impressions, and get support from the community. This is evidenced by the amount of supportive and approving comments, which users share on the page, question – answer adjacency pairs, tips to each other and etc.

Secondly, the analysis detected two major groups of commenters on the pages – learners and fiction fans. The former explicitly or implicitly express their identity through language complaining, sharing their academic plans, meanwhile the latter perform as experts and literary critics, using bookish lexis, belles-lettres and academic style in their comments and opposing themselves to learners. Learners’ purpose is obviously education, particularly, some support to formal education, while fiction fans visit the pages to enjoy the works. Interactional

analysis of adjacency pairs showed that the degree of closeness in relationships of commenters significantly vary from close friends up to strangers.

Thirdly, YouTube comments discourse can be analysed in two dimensions: 1. Macro-level, which denotes the whole comments' space with all the comments, likes/dislikes; 2. Micro-level, which consists of spontaneous interactions between commenters and create small sub-groups inside the community.

On macro-level the main characteristics of commenters' discourse on audiobooks pages is high degree of support and help, both informational (when they answer each other's questions, prompt how to speed up and find a particular chapter) and psychological (agree with the statements, give tips, share experience). Likes/dislikes proportion under the content do not often coincide the evaluation of the commenters.

Dialogues/polylogues on micro-level are

normally triggered by certain types of comments. As a rule, negative comments get more replies from other participants, especially the playful and humorous ones. Besides, question comments usually receive answers. There are not saliently aggressive comments, which initiate conflicts and hot discussions.

The study illustrates that it is difficult to generalise the features of YouTube discourse, because the characteristics differ depending on the topic, content and format of the page. For instance, audiobook pages do not contain antagonistic comments in comparison with political, religious or news pages. By contrast, dominant strategy of participants is support and affinity. All these evidence to investigate specific topics and formats of YouTube discourse, which is extremely diverse and multimodal. Another promising area for further scrutiny could be intertextuality and interdiscursivity of YouTube comments.

REFERENCES:

1. Burgess J., & Joshua G. (2013). *YouTube: Online Video and participatory culture*. New Jersey: John Wiley & Sons.
2. Essenova K.O. (2007). *Kazirgi media-matinningpragmatikasi (Kazakh baspasozmaterialdarinegizinde) [Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде)]*: thesis of doctor of philological sciences. – Almaty, 2007. – 49 p.
3. Furlong J., & Davis C. (2012). Young people, new technologies and learning at home: taking context seriously. *Oxford Review of Education*, 38 (1), 45-62
4. Gee J.P. (2003). *What video games have to teach us about learning and literacy*. Palgrave: MacMillan
5. Ito M. (2009). *Hanging out, messing around and geeking out: kids living and learning with new media*. Cambridge, the Massachusetts: The MIT Press
- Thelwall M., & Sud P. (2012). Commenting on YouTube videos: from Guatemalan rock to El Big Bang. *Journal of the Association for Information Science and technology*, 63 (3), 616-629. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/asi.21679>
- Taylor J. (2018). *YouTube or "We Tube"? An exploration into how lifestyle vloggers use semiotic resources to construct and maintain a sense of community with their viewers*. MA dissertation. Lancaster: Lancaster University.
- Lange P.G. (2007). Commenting on comments: investigating response to antagonism on YouTube. *Society for Applied Anthropology Conference proceedings*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/228615792_Commenting_on_Comments_Investigating_Responses_to_Antagonism_on_YouTube
- Bekzhanova Z. (2017). *Molodezhnyıdiskurs: suschost', funktsii, format [Молодежный дискурс: сущность, функции, форматы]*. Moscow: FIINTA: Nauka
- Carter D. (2005). Living in virtual communities. An ethnography of human relationships in cyberspace. *Information, community and society*, 8 (2), 148-167. Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13691180500146235>
- Laineste L. (2013). Funny or aggressive? Failed humor in internet comments. *Folklore*, 53, 29-46. Retrieved from <http://www.folklore.ee/folklore/vol53/laineste.pdf>
- Jones R. (2012). *Discourse analysis: a resource book for students*. London: Routledge
- Gee P. (2000). Discourse analysis of games. In R.H. Jones, A. Chik, & C. A. Hafner (Eds.). *Language and learning in the digital age* (pp. 18-27). Abington, New York: Routledge
- Barton D., & Lee C. (2013). *Language online. Investigating digital texts and practices*. London: Routledge
- Reagle J.M. (2015). *Reading the comments: likers, haters and manipulators at the bottom of the Web*. Cambridge, the Massachusetts: The MIT Press
- Gillen J. (2015). Virtual spaces in literacy studies. In J. Rowsell, & K. Pahl (Eds.), *The Routledge handbook of literacy studies (Routledge Handbooks in Applied Linguistics)*. London: Routledge
- Degand L., & Simon L.C. (2009). On identifying basic discourse units in speech: theoretical and empirical

issues. *Discourse*, 4, Linearization and Segmentation in Discourse (Special issue), 1-19. Retrieved from: <http://discours.revues.org/index5852.html>

Taboada M. (2016). Sentiment analysis: an overview from Linguistics. *Annual review of linguistics*, 2, 325-347. Retrieved from <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-linguistics-011415-040518>

Jones R., Chik A., & Hafner C. (2015). *Discourse and digital practices. Doing discourse analysis in the digital age*. London: Routledge

Benson P. (2015). Commenting to learn: evidence of language and intercultural learning in comments on YouTube videos. *Language learning and technology*, 19 (3), 88-105

MacLuhan M. (2001). *Understanding of media: the extensions of man*. London and New York: Routledge

Berezovskaya I.P. (2015). Reverse side of multimedia pedagogics: clip thinking. *Mediterranean journal of social sciences*, 277-280. Retrieved from: <http://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/view/8019>

Crystal D. (2001). *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press

Hennoste T., Gerassimenko O., Kasterpalu R., Koit M., Laanesoo K., Oja A., Rääbis A., & Strandson K. (2010). The Structure of a Discontinuous Dialogue Formed by Internet Comments. In P. Sojka et al. (Eds.), *LNAI 6231*, 515–522. Retrieved from https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-642-15760-8_65

Lehti L., Isosäviet J., Laippala V., & Luotolahti M. (2016). Linguistic analysis of online conflicts: A case study of flaming in the Smokahontas comment thread on YouTube. *Vertaisarvioitu collegial tgranskat* peer-reviewed. Retrieved from <http://widerscreen.fi/assets/Lotta-Lehti-et-al2-1-2-2016.pdf>

VIDEO SOURCES:

Greatest AudioBooks. (2012, December 13). *ROMEO & JULIET - FULL Audio Book* by William Shakespeare | Theater & Acting Audiobooks [Video file]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=e4tSfkGyC74&t=45s>

Greatest AudioBooks. (2012, November, 27). *Oscar Wilde: The Picture of Dorian Gray - FULL AudioBook - Dramatic Reading – Fiction*. [Video file]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=Ksn2pwKN0WI>

Greatest AudioBooks. (2013, February, 20). *THE CANTERBURY TALES* by Geoffrey Chaucer - FULL AudioBook | Part 1 of 2 | Greatest AudioBooks. [Video file]. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=_4Be9pQtQPU

FabAudioBooks. (2014, February, 16). *JANE EYRE - Part 1 of Jane Eyre* by Charlotte Bronte - Unabridged audiobook – FAB. [Video file]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=QB2FHfiVv4Y>

Greatest AudioBooks. (2012, November, 23). *THE ADVENTURES OF TOM SAWYER* by Mark Twain - FULL AudioBook | GreatestAudioBooks V1. [Video file]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=SF7ISyjmZwQ>

Greatest AudioBooks. (2015, February, 16). *GREAT EXPECTATIONS* by Charles Dickens - FULL AudioBook | GreatestAudioBooks.com P.1 of 2 (V2).[Video file]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=YA18xKvOK94>

Information about the authors:

Bekzhanova Zh. - PhD, associate professor of the English language programme, Astana IT University, Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: zhazira.bekzhanova@astanait.edu.kz

Авторлар туралы мәліметтер:

Бекжанова Ж. - филология ғылымдарының кандидаты, ағылшын тілі кафедрасының доценті, Астана Ақпараттық технологиялар университеті, Нұрсұлтан, Қазақстан, E-mail: zhazira.bekzhanova@astanait.edu.kz

Сведения об авторах:

Бекжанова Ж. - кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка, Астанинский университет информационных технологий, Нурсултан, Казахстан, E-mail: zhazira.bekzhanova@astanait.edu.kz

ЕЩАНОВА Ф.Б.¹, ЖҰМАШ А.Ы.²
¹Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰҰА,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ӨЛЕҢ СӨЗБЕН ЖҰМЫС ІСТЕУДЕГІ АКТЕР ДАУЫСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Бұл мақала актердің сөз өнерімен, өлеңмен жұмыс істеу процесстері қарастырылған. Актер шығармашылығындағы өлең мен жұмыс жасау жолдары айқындала келе, актер дауысына тигізер әсері зерттеледі.

Түйіндемe сөздер: өлең, сахна тілі, сөз өнері, дикция, интонация, артикуляция, орфоэпия.

ЗНАЧЕНИЕ ГОЛОСА АКТЕРА В РАБОТЕ СО СТИХАМИ

Аннотация. В данной статье рассмотрены процессы работы актера со словом, стихом. По мере того, как раскрываются пути поэмы и произведения в творчестве актера, изучается влияние на голос актера.

Ключевые слова: стихотворение, сценический язык, искусство слова, дикция, интонация, артикуляция, орфоэпия.

THE IMPORTANCE OF THE ACTOR'S VOICE IN WORKING WITH A POEM

Abstract. This article describes the processes of an actor's work with a word or verse. As the ways of the poem and the work in the actor's work are revealed, the influence on the actor's voice is studied.

Key words: poem, stage language, art of speech, diction, intonation, articulation, orthoepy.

Сөз өнерінің ауқымы кең әрі тамыры тереңде екенін білеміз. Себебі ол, түбі бір түркі тектес халықтардың көнедегі жазба ескерткіштеріндегі аталы сөздерден бастап, жұрт сынынан өткен халық қазынасы (фольклор) ауыз әдебиетінің үлгілерінен нәр алады. Актер, сөз өнерінің, сөйлеу мәдениетінің тарихын біліп қана қоймай театр кеңістігінде оны кәсіби тұрғыда белгілі бір заңдылықтарға сәйкес қолданады. Яғни, өлеңнің оқылу ерекшелігі, сөйлеу техникасы, сөз саптау және актерлік шеберлік арқылы іске асырады. Осыған орай, киелі сөздің қасиеті мен құдіретін терең түсіндіріп, ұғындырып көрермен жүрегіне жеткізетін сахналық тіл мәселесіне зор ықыласпен мән бергеніміз жөн. Өлең – шағын көлемді поэзиялық шығарма немесе қысқа көлемді поэзиялық туындылардың жалпы атауы. Ұйқасы мен ырғағы қалыпқа түскен, Бунағы мен шумағы белгілі тәртіпке бағынған нақысты сөздер тізбегі. Өлеңнің түрлері мен жанрлары әр алуан: ода, элегия, баллада, сонет, т.б. болып келеді. Қазақ ауыз әдебиетіндегі халық өлеңдері еңбек-кәсіпке орай (аңшылыққа, төрт түлік малға байланысты және наурыз өлеңдері), ескілікті наным-сенімге байланысты (бақсы сарыны, арбау сияқты), әдет-ғұрып негізіндегі (салт, үйлену, мұң-шер өлеңдері), сонымен қатар қара өлең, тарихи өлең, айтыс өлеңдері болып бөлінді.

Өлең сөздердің болмысы, жаратылысы аса күрделі, оған ишара, меңзеу, салыстыру, жұмбақтау, астарлау, бейнелеу, теңеу, ұқсату, т.б. тән. Өлең лирика жанрында кең тараған, тақырыбы

жағынан саяси, табиғат, махаббат және философия сияқты түрлерге жіктеледі.

Ұлттық театрдың дамуындағы ең басты құрал – тіл. «Тақпақ айтқан билерді, естірту, жоқтау өлеңдерін айтқан ақындарды, қобызбен сарын айтқан бақсыны, сыбызғымен күй шерткен күйшілерді тірілту керек» [1. 49 б.] – деп, ұлы жазушы М.О. Әуезов бекер айтпаса керек. Театр тарихында сахна тілі мәселесі әрқашан даму үстінде. Ол сөзге деген қызығушылық үрдісі түрінде өмір сүреді. Сахнадағы сөз, актерлік орындау стилінің мінездемесінде аса үлкен орын алады. Себебі, сахнадан айтылар әрбір сөз майдан даласындағыдай қақтығыстар мен сайыстарға толы.

Бүгінгі таңда жан – жақты жүйелі талданған қолданбалы ғылым ретінде сахна тілі тәжірибе жүзінде әлі жасалған жоқ. Алайда бұл жағдай аталмыш пәнді оқыту мәселелері күн тәртібіне қойылып, назарға алынбады деген де ой емес. Қайта бұл мәселемен сан уақыттар бойы айналысу, сахнаға аяқ басқан кейіпкердің ішкі рухани байлығы мен сыртқы бейнелік болмысының көркемдік байланыс үйлесімін тұлғалауды мақсат етеді. Актер, сахна мен экранда, радиода көрермен немесе тыңдармандарымен сөйлеу тілі яғни, дауысы арқылы байланысқа түседі. «Дауыс - ол біз, біздің ойымыз, ішкі жан дүниеміз, жаны сұлу адамның дауысы да ерекше, құлаққа жағымды, лебізі жылы келеді»– [2.106 б.] дейді Поль Соппер. Ал, өлең оқушы үшін дауыс бірінші кезектегі мәселе екендігі даусыз. Демек сахна адамы, сөз өнеріне баулитын, дауысты тәрбиелейтін негізгі

пән - сахна тілінсіз кәсіби маман ретінде қалыптаса алмайды.

Сахна тілі - сөз өнері. Сөз өнері арқылы әр ұлтың бет-бейнесі, мәдениеті мен өнері, тілі мен ділі анық байқалады. Бабамыздан қалған асыл мұра біздерге түрлі қиындықтармен жеткендігі де тарихи шындық. Ал, тілдің атқаратын қызметі де көтерер жүгі де айрықша. Сол себепті, асыл мұрамызды қаз- қалпында сақтау бүгінгі біздер мен келер ұрпақтың міндеті. Алайда сөйлеу мәдениеті өмірлік тәжірибемен, оқу-ізденудің, еңбектің негізінде толығып, молыға түсері сөзсіз. Әр сөздің стильдік бояуын, мағыналық ерекшелігін, жұмсалуды аясын, қыр-сырын жете түсінбей тіл ұстарту жолдарын жалпы, сөйлеу мәдениетін меңгеру мүмкін емес.

Сахна тілі негізгі бес бөлімнен құралады; дикция, орфоэпия, тыныс, дауыс, мәтінмен жұмыс істеу. Сахна тілі әдемі, таза, анық, шешен, мәдениетті сөйлеуге, дұрыс деммен дыбыстауға, әуезді, жұмсақ, тартымды дауыспен сөйлеуге, сөздің соңын жеп қоймауға үйретеді және сөйлеу аппаратының қызметін шыңдайтын пән. Оны оқып-үйрену тек артистерге ғана емес, сонымен қатар дикторларға, журналистерге, лекторларға, адвокаттарға, соттарға, мешіт имамдары мен уағызшыларға, бүгінгі заман талабына сай жаңа мамандарға яғни, менеджер, интервьюер және т.б. мамандық иелеріне өте қажет. Сонымен, жоғарыда айтылғандай сахна тілінің көркемдік және шығармашылық міндеттерін атқаратын, бір-бірімен тығыз байланысты бес бірдей бөлімдердің бірі әрі күрделісі – мәтінмен жұмыс істеуге тоқталайық. Солардың бірі, өлеңмен жұмыс істеу. Көркем әдебиеттің тілі екі түрлі; 1 еркін құрылыстағы тіл – проза, 2 белгілі бір тәртіпке бағынған, тізбекке түскен тіл яғни, өлеңмен жазылған шығарма – поэзия. Поэзия, яғни өлең тілі ерекше әрі күрделі болып келеді. Өлең теориясында арнайы түсініктер беріледі. Алдымен поэзия дегеніміз не, соған тоқтала кетсек. Поэзия грекше (poiesis) – шығармашылық, яғни белгілі бір тәртіпке бағынған, тізбекке түскен тіл, ал проза латынша (proza) – тікелей, тура айтылған сөз деген ұғым береді. Өлеңнің құрылымы прозадан қиын. «Ырғақ бар жерде өлең бар» [3. 23 б.] - деп, Маяковский айтпақшы өлең буындық заңдылықтармен қоса ырғаққа да үйлесуі керек. Қазақта өлең шумақтары екі тармақтан басталып, он-он бес тармаққа дейін жетеді. Өлең шумағы бірнеше сөйлемдерден тұратын синтаксистік тіркес.

Сөздің образдық бейнесі оның ішкі қуатымен, бар болмысымен ерекшеленіп, сараланып барып тыңдаушысына жетеді. Сондықтан да автордың ойын, оның меңзеген әлемін танып-біліп, игеріп, түсініп көрерменге жеткізу үшін де көп еңбектеніп жұмыс жасау керек. Актерға, сахналық тіл мәдениетін жоғары деңгейде меңгеру үшін өлең сөзбен жұмыс істеу яғни, оның ішкі құпия сырларына үңілу зор нәтиже берері сөзсіз. Сан ғасырлар бойы түбі бір түркі тектес халықтармен бірге жасасып және ұлттық болмысымызды айшықтап, баға жетпес қазынамызға айналған бабалардан

жеткен қисса – дастандар, өлең – жырлар кейінгі ақындардың өлең, поэмаларымен толықтырылып бүгінгі ұрпаққа рухани байлық ретінде ұсынылып отырғаны белгілі. Ал, бүгінгі күнгі театр актеріның сахналық сөйлеу мәдениетінің жаңаша дамып, заман талабына сай қалыптасуына өлең сөздің орны ерекше әрі құнды материал екені анық. Поэзия тілі құдіретті тіл дей тұрсақта, өзінің ой түйсігімен түсініп, жүрегінен шыққан өлең-жырларын ақ қағазға түсірген ақын жазушылардың көбісі өз өлеңдерін көркемдік деңгейге жеткізіп оқи алмауының себебі не?. Бастысы, көзге ұрып, құлақта қалатын келеңсіз жай өлеңнің қисынсыз екпін мен ырғағынан шыға алмай мәнсіз айтылуында. Өлеңнің олай оқылуы жолсыз жерде доңғалағы әр тасқа тиіп салдырлаған арбаның жүрісін көз алдыңызға келтіреді. Ал, өлең сөздің оқу әдістемелерін меңгермеген актерлардың да сондай ақындардан айырмашылығы шамалы. Мысалы, үннің әуезділігі, тыныстың кеңдігі, сөздің айшықтылығының ашылатын тұсы да осы өлең сөзбен жұмыс істеу кезінде болады. Кейбір актерлардың тобы өлең сөздің құдіретін аяққа басқандай сыртқы формасын, буын санын, ырғақ екпінін бұзып жай қара сөзге айналдырып оқиды. Бұның поэзиядан, өлең сөзден ауылы алшақ жатқанын жәй тыңдаушының өзіне де тайға таңба басқандай болып көрініп тұруы мүмкін. Ал, асау сезімін поэзия заңдылықтарына бағындырып яғни, екпін мен ырғақты тең ұстап, ой желісін өлшемге салып бейнелі сөзді тыңдаушысына жеткізу, нағыз суреткердің мақсаты.

Сахнада оқылып тұрған өлең жолдары жай прозалық шығарма ретінде айтылмасы үшін мына жайларды есте сақтап және соған дағдыланып, жаттығулар жасау керек; Ол үшін, а) дыбыс үндестігіне ғана емес, жалпы айтайын деген ойын жоғалтып алмай, өлең жолдарындағы дыбыстарды және рифмді қатаң сақтау керек. ә) Өлеңді оқуға кіріспес бұрын, оның логикалық мағынасының құрылысына баса назар аударған жөн. Өйткені, поэзияға селқос қарау логикалық екпін мен кідіріске (паузаға) кері әсерін тигізеді. б) Өлең белгілі бір ритммен жазылатынын естен шығармаған дұрыс. Сол себепті де өлеңді дұрыс оқуға көп жаттығу қажет. в) Өлең жолдарындағы кездесетін кідірісті (паузаны) өзіңіз дұрыс табуға тырысыңыз. Ол фразаның логикалық мүшелерімен немесе өлеңнің соңымен сәйкес келуі керек. г) Өлеңді дұрыс оқу, үлкен техникалық дайындықты, жақсы дикцияны, қалыптасқан сахналық демді және дауысты, ойды дұрыс анықтауды талап етеді. Орайы келгенде Д. Тұранқұлованың «Сахна тілі» кітабы, «Өлеңмен іс жүзінде жұмыс істеу» бөлімінен мына жаттығуларды мысалға келтірейік;

«1. Кез келген өлеңді алыңыз, жақсылап оқып көріңіз. Сонан соң өлең жолдарындағы рифмнің характерін және мөлшерін анықтаңыз.

2. Берілген мәтін бойынша кідіріс (пауза) жасауды үйреніңіз.

3. Алған мәтініңізді дұрыс оқыңыз. Логикалық

екпін және кідіріс (пауза) дұрыс қойылғанын тексеріңіз.

4. Берілген мәтін бойынша өлеңнің ортаңғы жолдарында ырғақ кідірісін анықтаңыз. Логикалық бөлу мен ырғақ кідірісі сәйкес келе ме, анықтаңыз. Мәтін оқуға жаттығыңыз.

5. Өлең түрлері көп. Оның ішінде гекзаметр (6 бунақты өлең), ақ өлең, поэмалар және тағы басқалар. Өлеңнің қай түрі кездессе де, оны дұрыс оқуға жаттығыңыз» [4. 83 б.].

Актер демін, дауысын тәрбиелеу, тіл тазалығын (дикция) жақсарту, шағын мәтіндермен, үзінділермен, монологтармен және өлең сөзбен жұмыс істеу әдістерін меңгеру үдерістерінен (процес) өтеді. Бірақ, тек онымен шектелмей, кәсіби сахнаның қатал талаптарына сай болуы үшін шеберлігін үнемі шыңдап отыруы, жалпы көп еңбек етуі қажет.

«Дауыс техникасын меңгеру, үн тазалығын, оның әуезін қалыптастыру, мінсіз сөз саптау арқылы жаттығуларды толық меңгерудің өзіндік орны ерекше. Әрбір жаттығудың өзіндік бағыт - бағдары бар, олар қандай болса да белгілі мақсатқа қызмет етеді: біреулері - дауыстың созылмалығын дамытады, екіншісі - дауыстың қозғалғыштығын жақсартады. Үшіншісі - демді бекітіп қатайтады және тағы, тағылар» [5. 145 б.].

Поэзиялық мәтінмен жұмыс істеу тәсілі ең әуелі автор шығармасын жан- жақты талдаудан басталады яғни оқу, түсіну, түйсіну, зерттеу, білу. Актер шығармашылығының ерекшелігін де, даралылығын да осындай тынымсыз еңбектің нәтижесінен көруге болады..

Мысалы, шығармашылық сәтте жазушыдан - сөз, артистен сөз астары туады. Егер бұлай болмаса, көрермен көру үшін театрға келмей-ақ,

шығарманың өзін ғана оқи салған болар еді. Сөз, актер үшін жәй дыбыстың өзі емес, образ тудырушы. Бізге бос сөз емес, шығармадағы оқиғаның сурет арқылы сипатталған астары қажет. Актер үшін сөз тек дыбыс қана емес, образ оятушы күш екенін және образ жасау үшін сөздің астарын ашу керектігін ұмытпау керек.

Сонымен, сахнада сөйлеу тілі үлкен өнер. Автордың ойын, жан- сезімін, жүрек толғанысын өз сөзіңдей етіп жеткізу, сөйлеу нормаларын бұзбай драматургтың ой-тебіренісі желісіменен көрермен құлағының құрышын қандырардай етіп жеткізу, қиынның қиыны. Салауатты әрі мәдениетті адамдар үшін дұрыс сөйлеп, сауатты жазу қандай міндет болса, сөздерді дұрыс айту да актерлер үшін сондай жауапты іс. Сонықтан да сөз, ойдың айнасы. Шығармашылықтың мән мағынасы сөз астарында жатады. Ал, сахнада астарсыз айтылған сөз - бос сөз.

Роль жасауда, әсіресе поэтикалық қойылымдарда актер сөз астарын ашып автордың айтар ойына өз үнін, түсінігін қосып, ой елегінен өткізіп өз басынан өткендей сезінгенде ғана ойлаған мақсатына жетпек. Сондықтан автор шығармасының тақырыбын, идеясын нақтылап, дәлдеп алғаннан кейін айтар ойын жеткізуде қандай тәсіл, қандай поэтикалық, образдық өлшемдер пайдалану керектігін анықтау керек. Поэзияның заңдылығына бағынған өлең жолдары, буын өлшемі қандай нақтылы, жинақы болса актердің ой желісі, сезім толқыны сондай жинақы, өлшемге, екпін-ырғаққа бағынуы керек. Мысалы, суретші өз көзімен көрген, жанын тербеген көріністі бояу арқылы бейнелесе, актер сөзі арқылы сол көрініске жан береді, тыңдаушының көз алдына әкеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Б. Құндақбаев «Мұхтар Әуезов және театр», Алматы «Ғылым», 1997 ж., - 248 б.
2. Польш Л. Сопер, М. « Основы искусства речи», Россия. 2002 ж. – 345 б.»
3. Чехов М.А. «О технике актера», сборник, - М. Издательство АСТ, - 2019. – 288 с.
4. Д. Тұранқұлова «Сахна тілі », Алматы «Білім» 4 т. 2016 ж., - 216 б.
5. Д. Тұранқұлова «Сырлы сөз сахна сәні» 3т. Алматы «Білім» баспасы, 2016 ж. – 192 б.

Сведения об авторах:

Ещанова Ф.Б. - магистранты, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА, Алматы, Қазақстан Республикасы
Жұмаш А.И. - өнертану кандидаты, доцент, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА, Алматы, Қазақстан Республикасы

Авторлар туралы мәліметтер:

Ещанова Ф.Б. - магистрант, Казахский НПЗ им. Т.К. Жургенова, Алматы, Республика Казахстан
Жумаш А.И. - кандидат искусствоведения, доцент, казахский НПЗ им. Т.К. Жургенова, Алматы, Республика Казахстан

Information about the authors:

Eshchanova F.B. - master's student of the Kazakh National Research Center named after T.K. Zhurgenov, Almaty, Republic of Kazakhstan

Zhumash A.I. - candidate of art history, associate professor, Kazakh National Research Center named after T.K. Zhurgenov, Almaty, Republic of Kazakhstan

ЖУСУПОВ Р.А.¹, АХМЕТБЕК Г.²¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан,
(¹E-mail: rikozhus@gmail.com, ²E-mail: akhmetbek.gulzhan@gmail.com)

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КИТАЙСКОЙ МИФОЛОГИИ

Аннотация. Испокон веков китайская мифология вбирала в себя самые разные видоизменения, ввиду существования множества народов в самом Китае, и, в большинстве своем из-за обособленности их культуры от других в целом. Таким образом, она сформировала различные национальные и культурные особенности, представленные в статье.

Ключевые слова: мифология, миф, китайская мифология, тотемизм, фетишизм, культ поклонения, мифические персонажи.

ҚЫТАЙ МИФОЛОГИЯСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Ежелден бері қытай мифологиясы көптеген модификацияларды өзіне сіңірді, бұл Қытайдың өзінде көптеген халықтардың өмір сүруіне байланысты және көбіне олардың мәдениетін басқалардан оқшаулауына байланысты болды. Осылайша, бұл мақалада келтірілген әртүрлі ұлттық және мәдени сипаттамаларды қалыптастырды.

Түйіндеме сөздер: мифология, миф, қытай мифологиясы, тотемизм, фетишизм, табыну культі, мифтік кейіпкерлер.

NATIONAL FEATURES OF CHINESE MYTHOLOGY

Annotation. From time immemorial, Chinese mythology has absorbed a variety of modifications, due to the existence of many peoples in China itself and for the most part due to the isolation of their culture from others as a whole. Thus, it has shaped the various national and cultural characteristics presented in the article.

Key words: mythology, myth, Chinese mythology, totemism, fetishism, worship cult, mythical characters.

Введение

Китай – одна из стран с уникальной культурой и цивилизацией, история которой восходит к глубокой древности. Китайская мифология наряду с их развитием формировала свои особенности, благодаря которым она и является одним из столпов мировой мифологии.

Из мифов и легенд мы знаем о разных знаменитых героях, которые учили людей пахать землю, изобрели сельскохозяйственные орудия, телеги и лодки, пули и стрелы и различные другие инструменты, которые можно использовать для защиты от врага, изобрели песни и танцы, музыкальные инструменты [Д. Мәсімханұлы, 2014, с. 283]. Китайская мифология имеет длинный список особенностей, которые отличают ее от мифологии других восточных и исторических и культурных регионов мира. Прежде всего, главная особенность – это фрагментарность и эпизодичность китайских мифов. Можно сказать, что не только мифологические циклы делают ее уникальной, но, плюс ко всему, китайские мифы являются неоднородными, они являются уникальными по географическим, а иногда этническим и хронологическим аспектам. Еще одна особенность – отказ от тенденции зага-

дочно отождествлять все явления, происходящие в мире, появившейся в древности. Отсюда «гуманизация» большей части первоначальной формы мифа, а иногда даже формирование того, что рассказывается как истинное историческое событие. Китайские мифологи иногда называют это явление «смертью» китайской мифологии. Но в древности мифы не были полностью разрушены. Следуя учению конфуцианства, которое доминировало в династии Хань (206 г. до н.э. – 220 г. до н.э.), последователи конфуцианства пересмотрели образы мифических героев и использовали их для проповеди своих учений, превратив их в исторические личности, существовавшие на самом деле. Таким образом, мифология стала частью традиционной истории Китая, что затрудняет их отделение от исторических пластов в процессе восстановления системы древних мифов. Однако в то время, например, в третьем веке до н.э., без какой-либо официальной иерархии, даже без китайского государства, главные герои древних мифов становились главами государств и императорами, второстепенные персонажи – чиновниками и судьями, а древние боги назывались «帝» («глава государства», «император»).

Такие разработанные и историзированные мифы продолжают в трудах историков и фило-софов. Во II веке до н.э. Сыма Цянь, написавший «Исторические записки», начинает их с главы «Основные заметки о делах пяти императоров» и начинает с рассказа о мифическом Желтом вожде Хуан Ди, который изображен здесь как истинная историческая личность. Однако за образом главы государства, которым действительно жил Хуан-Ди, «покорил пять сил природы, посадил пять разных культур, установил мир в четырех уголках страны, приручил черных и бурых медведей, барсов, леопардов и т. д.» Отчетливо прослеживается образ совершившего подвиг мифического культурного героя [В. Ежов, 2004, с. 27]. Легенда гласит, что он родился от молнии, в форме дракона (один из китайских тотемов), имел солнечный рот, четыре глаза и четыре лица, указывающие на четыре стороны света в его изображении, и что его первоначальный образ пришел из шаманизма (у древнекитайских шаманов ранее были четырехглазые, четырехликие). Известно, что Хуан-Ди сражался со своим сводным братом, богом солнца, огня, лета и правителем юга Янь-Ди, который не проявлял к нему уважение, не платя налоги в окрестностях Бань цюаня, и следует отметить, что Хуан-Ди при битве использовал диких животных в качестве своей армии. Эта история предполагает, что самого Желтого Вождя в древние времена считали зооморфным, антропоморфным предком, и что антропоморфизация зооморфных героев и персонажей в древнекитайской мифологии продолжалась до позднего времени.

В трудах относительно ранних генеалогических предков Сыма Цян признал Фу-Си, Нью-Ва и Шен-Нун как сомнительных и исключил их из списка исторических традиций, но изобразил других мифических персонажей – Чи-Ю, Яо, Шунь и других – как исторических лидеров древнего Китая. Однако эти упущения были восполнены в восьмом веке Сыма Чжэн, комментатором «Исторических записей» о Фу-Си, Нью-Ва и Шен-Нуне, написавшим работу «Основные заметки о трех лидерах». Такие подходы к мифологическому материалу включают контаминацию древних, мистических и исторически современных материалов, таких как описание Сыма Чжэнем главы государства Нью-Ва, как если бы она была настоящим человеком, который залатал трещины в небе расплавленными цветными камнями.

Другой особенностью китайской мифологии является то, что «исторический возраст» мифа, то есть период, который можно отнести к его содержанию, обратно связан с его «литературным возрастом». Таким образом, миф о Пан-Гу (о происхождении мира) восходит к нашей эре. Он был зафиксирован только в III веке, и самым древним по литературному возрасту является

миф о богатыре Юй, остановившем потоп.

Кроме того, если не рассматривать миф о Пан-Гу и брать некоторые второстепенные версии (миф о Хун-Дун), вполне возможно, что Китай – единственная среди древних цивилизаций, не имеющая достоверных сведений об истории своего формирования. Подобный феномен можно наблюдать в китайской философии, которая с самого начала уделяет большое внимание отношениям между людьми и средой обитания человека, но относительно мало уделяет внимания теории космического происхождения мира.

Сюжеты китайских мифов не только китайские, наоборот, в фольклоре многих народов, близких к Китаю, есть множество поэтических произведений схожего мифологического происхождения. Речь идет о представителях яо, мяо, шэ и других национальностей, сохранивших архаичную форму общественных отношений и национального устного искусства. Так, в юго-западной китайской провинции Гуйчжоу народности мяо сохранили четыре цикла «стихотворений о древности». Один из циклов повествует о начале мира, разделении земли и неба, установке столбов, поддерживающих небо, изливании солнца из золота и луны из серебра. Другой цикл – о потопе и браке выживших брата и сестры, то есть он написан по рассказам, которые также встречаются в ханьской (китайской) мифологии. Это говорит о том, что в Древнем Китае в Китае были свои мифологические эпосы, стихи с таким же мифологическим содержанием.

Таким образом, в первоначальном, неизменном виде сохранились лишь краткие надписи на бронзе Чжоу (XII-III вв. до н.э.) и еще более короткие надписи на гадальных костях династии Шань-Инь (XVI-XI вв. до н.э.). Тексты, написанные на бамбуковых плитках, не удалось сохранить из-за климатических условий.

Одним из основных источников информации в китайской мифологии является «*Шу-цзин*» («Книга истории»), самые старые части которой относятся к периоду XIV-XI вв. до н.э. [Попова Г.С., 2004, с. 83] Он рассказывает о героях великой истории Китая, в том числе о периоде от династии Яо, которую последователи конфуцианства считают «золотым веком», до первых лидеров династии Чжоу. Книга истории – это в первую очередь не исторический отчет, а собрание мудрых слов королей и их придворных.

Другой источник – «*Ши-цзин*» («Книга песен»), который включает XI-VII вв. до н.э. произведения, то есть 304 стихотворения, слоганы и в основном народные, дворцовые и парадные стихи. Они состоят из следующих разделов: «Гофын» («Отношения ханств»), в который вошли стихи, выражающие ненависть к жестоким царям, сопротивление сложившимся общественным отношениям; «Сяо-я» («Небольшие оды») включает стихи, написанные поэтами для церемоний, а

иногда в этом разделе встречаются стихи, выражающие пренебрежение к политике королей; «Сяо-да» («Великие дома») состоит из еще более крупных произведений, которые часто связаны с конкретными историческими событиями; стихи раздела «Солнце» («Лозунги») читались в храмах, они были посвящены добродетелям царя, таким как религия, власть, справедливость, и призывали царя к долгой жизни [Марсель Гране, 2008, с. 370].

Источником информации в китайской мифологии и первым из конфуцианских канонов «*五经*» («Пятикнижье») является «*易经*» («Книга перемен»), основанная на древнекитайской натурфилософии и служащая календарем древнекитайского календаря. Самые старые части книги относятся к периоду IX-VII вв. до н.э. [Ю.К. Шуцкий, 1999, с. 3].

В дополнение к вышеупомянутым произведениям, в «Пятикнижье» включены произведения «*礼记*» («Книга ритуалов») и летописи Конфуция с земель Лу (722-481 гг. до н.э.) «*春秋*» («Весна и осень»). «Весна и осень» состоит из 64 коротких текстов, содержание которых состоит из одобрения или осуждения любых действий лидеров. Согласно легендам, эту летопись составил сам Конфуций [6-Н.В. Абаев, 1994, с. 209].

К другим источникам китайской мифологии относятся следующие произведения последователей древнего даосского учения: «*Чжуан-цзы*» (VI-III вв. до н.э.), «*Хуайнань-цзы*» (II век до н.э.) и «*Ле-цзы*» (IV век до н.э.), эти книги названы в честь даосских философов, последовавших за Лао-цзы, а также книга «Критические мысли» Ван Чуня, жившего в I веке н.э. [А.А. Петров, 1954, с. 9].

Из вышеперечисленных произведений следует отметить «Книгу песен», в которую вошли мифологические стихи, но этот сборник редактировал Конфуций с использованием собственного рационализма, и он сам выбирал эти стихи.

Наибольший объем информации по китайской мифологии считается собранным в трактате «Книга гор и морей», отдельные разделы которого выделены разными датировками: VIII-V вв. до н.э. и III-II вв. до н.э.; а также встречается в стихах первого известного поэта Цюй Юаня (340-278 гг. до н.э.). «Книга гор и морей» - главный источник информации по китайской мифологии. Понятно, что она написана не руками самого мифического персонажа Ю и его помощницы Бо-И, а совместным трудом многих авторов. Вероятно, он был написан в течение нескольких столетий в регионе Чу (южный Китай), где жил и работал Цюй Юань. Основными обитателями этого места являются маньчжурские племена, которым помешали более поздние народы Мяо и Яо. В доисторические времена местные обычаи были относительно архаичными, в основном основанными на шаманизме. Вероятно, сочетание

местных традиций с китайской письменной культурой создало особую комбинацию, например, поэтические произведения Цюй Юаня и памятники, сосуществующие с древними китайскими писаниями, найденными в «Книге гор и морей». В «Книге гор и морей» ян - белый, мужской, активная сила в мире и инь - черный, женский, атмосферный, астральные эффекты нейтральных сил, а также пять стихий природы, пять планет и земля, связанные с открытием меда (геомантия) можно отнести к ряду работ, описывающих конфигурацию поверхности. Согласно «Книге гор и морей», в первые века нашей эры были работы о Десяти континентах и «Описания божественности и чудес», которые иногда содержали фантастические верования, и многие из них использовались для реконструкции древних китайских мифов.

Как и в Древнем Египте, в Китае есть элементарные части мифов, мотивов и так далее. Фетишизм и тотемизм легли в основу истории мифологии Китая. В период фетишизма появилось первое представление о магии и ее «непостижимых» чудесных свойствах - совокупности действий, направленных на объект поклонения для защиты от сил зла. «Книга гор и морей», которая сохраняет ранние стадии развития мифа и часто сохраняет мифологические версии, близкие к фольклору, описывает магические силы «вещей», включая благословенный нефрит и другие драгоценные камни, персики, шелковицу и другие деревья, также включают птиц и животных, таких как: индейки, черные черепахи и др. Магические способности тотемов, такие как способность защищать верующих и их благополучие, очевидны в молитвах людей в «Книге псалмов» о тотемах.

Этот период тотемизма изображался на искусственных поверхностях (масках) в бронзовых жертвенных сосудах, ставших впоследствии символом божества праздничного стола - Таотэ (Обжора). На этих искусственных поверхностях - в их простейших и геометрических формах - вместе с характерными рогами есть символы барана, а иногда, реже, быка, который входит в ряды тотемов.

Фетишистское обоснование тотемистического цвета отражено в горной культуре, которая является одной из самых устойчивых в Китае, в сочетании с культом предков: Аю-тау, Канат-тау почитается как гора, как место отправления наших предков в иной мир, а позже как место их захоронения. Тотемистические представления появились и в мифах о чудесных рождениях, согласно таким легендам, Ю сотворен из камня, Инь - из тутового дерева.

Тотемизм также присутствовал в зооморфизме богов и предков: Нюйва была получеловеком-полужемлем, бог молний был быком, солнце и луна были трехногими воронами и трехногими

лягушками, а бог дождя был драконом. Восточный бог Гоу - Ман изображен в виде полуптицы, а «богоподобный культиватор» Шен-Нун изображен как имеющий тело змеи, человеческое лицо, голову быка и нос тигра. Это же понятие повлияло на мотивы олицетворения другой души: например, Гун обладал способностью превращаться в медведя, в некоторых версиях – в черепаху, в белого коня. Защитной магии служила одна и та же лошадь-черепаха, обернутая змеей, феникс (вероятно, аналог красной птицы), тигр, дракон, реже леопард и леопард. Чтобы «очистить» гробницу от сил рабства, перед траурным шествием явился священник в медвежьей шкуре на колеснице, а затем коней закопали под землю перед могилой с колесницей. Изображения других тотемов повторяются внутри гробницы. В более поздних рельефах (примерно в начале периода) были созданы многофигурные композиции, начиная с дракона и заканчивая тигром, оба из которых стоят на задних лапах и держат на передних копыта и щиты. Другие участники марша, одетые в шкуры животных и маски, побежали преследовать врага, убивая его мечами и ножами. Эта сцена совпала с изгнанием злых сил из деревень и домов. В этом типе ритуала тотемы почитаются как хранители могил и домов.

Основой стал тотемизм и некоторые мифы. Простой миф представлял собой ритуал или магическое действие, которое понималось с анимистической точки зрения, и действие было связано с одним из мифических персонажей, таким как король Просо из церемонии сбора урожая. При этом формирование образа осуществлялось в богах, олицетворявших силы и явления природы, в том числе богиня земли, мать солнца Си-Хе и другие.

Еще одной национальной особенностью китайской мифологии является то, что у них солнце стало объектом поклонения и обожествления гораздо раньше, чем у других этносов. Древнейшие слои солярных мифов свидетельствуют о существовании жертвенных церемоний, направленных на восход и заход солнца, и их связи с представлением о количестве дней, то есть о десяти днях восхождения на небо. Культ солнца связан с культом огня, а последний связан с «изобретением» Суй-Чжэнь, которое иногда создает огонь с помощью зеркала или трения. Со временем «воспламенение» солнца сочетается с изменением года: летними и зимними солнечными затмениями, осенними и весенними равноденствиями. В этот переходный период все старые пожары были потушены, и специальный священник развел новый пожар. Такие солнечные циклы связаны с феноменом воскрешения природы, и, таким образом, культ Солнца тесно связан с культом плодородия.

При трансформации различных солярных мифов по стадиям характеристики его развитие

определяется сначала формой дриады - от солнечного дерева, зооморфной - солнечной вороной, затем полу-зооморфной -наполовину птицей, наполовину женщиной и полностью антропоморфным божеством - матерью солнц. Позже этот образ превратился в образ бога-мужчины, культурного героя, гадальщика на солнце и «изобретателя» календаря. В Книге истории этот «мудрый Яо» описывается как два, а иногда и четыре брата-астронома.

Действительно, среди известных человечеству мифов о происхождении мира особое место занимает миф китайского народа о сотворении мира. Это мифы о Хун Туне и Хаосе и Пан Гу. Считаю необходимым уделить им особое внимание и подробнее рассказать об их происхождении и развитии в следующем абзаце.

Согласно полученным данным, древнейшим из космогонических мифов Китая является миф о Хун-Туне. Здесь хаос – это масса без постоянной формы, которая характеризуется как водный хаос. Согласно трактату «Хуайнань-цзы», два бога вышли из хаоса, когда не было ни небес, ни земли, и бесформенные тайны блуждали во тьме. По смыслу термина «Кайли» (буквально «разделение»), «начало мира» понималось как разделение земли и неба.

Фактически, единственный миф, который можно считать мифом о природе, восходит к нашей эре. Автор третьего века Сюй Чжэн написал в своих «Хронологических записях трех и пяти королей», которые он назвал «пан» - «тарелка» и «гу» - «древний», а иногда и «обращенная в кольцо древность». Изображение первого человека или первого предка с первородными элементами тесно связано с образом Пан-Гу. Считается, что в момент, когда земля и небо были неразделимы и образовывали единое целое, весь мир пребывал в хаосе и имел форму куриного яйца, из которого родился первый предок Пан-Гу. Только восемнадцать тысяч лет спустя Пан-Гу проснулся посреди этого яйца, окруженный липкой тьмой, которая была заблокирована светом, и его сердце было наполнено печалью. Не сумев найти выход из яйца, Пан-Гу взял топор, который внезапно появился рядом с ним и изо всех сил ударил по тьме перед ним. Раздался оглушающий звук и треснуло гигантское яйцо. Все легкие и чистые предметы поднимаются и образуют небо (образ мужчины – ян), все тяжелые и грязные предметы падают под них и образуют землю (образ женщины – инь). Разделив землю и небо, Пан-Гу уперся ногами в землю и головой оперся об небо, опасаясь, что они могут воссоединиться. Первый предок стоял так и менялся вместе с ними: каждый день небо поднималось на 1 чжан (3 метра), земля становилась толще на такое же расстояние, а Пан-Гу увеличивался пропорционально им; Таким образом, восемнадцать тысяч лет спустя увеличение расстояния между землей

и небом остановилось на нынешнем уровне 90 000 ли (более 50 000 километров). Пан-Гу удерживал их на месте, пока земля и небо не были достаточно уплотнены на своих местах, так что они не могли воссоединиться.

По более поздним версиям, они говорят, что Пан-Гу в конце концов упал и умер. Его последний вздох превратился в ветра и облака, его голос в гром, его правый и левый глаза, соответственно, в солнце и луну, и его четыре конечности и пять пальцев в четыре стороны земли и пять великих гор, кровь в реки, плоть в землю, волосы и борода в звезды, волосы, покрывающие его кожу и тело, превратились в растения и деревья, зубы и кости превратились в металлы и камни, костное вещество превратилось в золото и драгоценные камни, струящийся пот превратился в капли дождя и росы.

И одна из черт, которую я выбрал из особенностей китайской мифологии - это культ предков. На протяжении всей истории Китая культ предков был неотъемлемой частью жизни китайского народа. Возник он в период неолита и достиг своего пика во времена династий Шань (XVI-XI вв. до н.э.) и Западной Чжоу (XI-VIII вв. до н.э.). Несмотря на упадок культа предков Восточного Чжоу (VIII-III вв. до н.э.), сам культ продолжался и в последующие исторические периоды [Н.А. Орлова, 2013, с. 1].

Культ предков - это сложная система верований, основанная на почитании своих непосредственных предков, а также «абстрактных» общих предков, древних лидеров, духов и т.д. Процедуры, непосредственно связанные с культом предков, представляют собой набор соответствующих действий. Наряду с названием «культ предков» со временем менялись понятие и содержание его ритуалов.

Поскольку пик этого культа пришелся в основном на времена династии Шань, я решил опираться на данные этого периода. По этой причине информация в следующих параграфах направлена на культ шаньского периода.

В настоящее время пантеон предков Шаня считается неоднородным и может быть разделен на шесть категорий. В первую категорию входили Ду (帝), представитель верховного божества, верховного предка. Во вторую категорию входили природные духи, такие как речной дух Хе (河) и бог солнца Цзи (日). В третью категорию входят духи древних королей, таких как Нао (夔) и Ван Хай (王亥). Четвертая категория была сформирована предками династии Шань Цзя (上甲). Пятая категория состоит из правящей династии Да И (大乙). Последняя - шестая категория включает ветвь правящей династии. Шань объединили духов природы, духов древних правителей и духов додинастических правителей в особую категорию, называемую «высшие силы».

Заключение

Мифология одной из древнейших держав, то есть Китая, наряду с её развитием, подвергалась многочисленным изменениям, вместе с этим в немалой степени влияя и на её литературу и культуру. В данной работе Вы узнали о нескольких особенностях китайской мифологии, в частности о видении народов Китая о сотворении мира в целом, структуре вселенной, тотемизме, мифических персонажах, культах поклонения, космогонических, солярных мифов и др. Таким образом, мы можем убедиться в обособленности мифологии Китая, таящей в себе нераскрытые темы, которые могут стать объектами исследования в дальнейшем.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Д. Мәсімханұлы. Қытай туралы қырық сөз. Ғылыми зерттеулер, очерктер, сұхбаттар. – Астана: Фолиант, 2014. – 559 б.
2. В. Ежов. Мифы древнего Китая. – Издательство Астрель, 2004. – 496 б.
3. Попова Г.С. «Шуцзин» («Книга документов») как исторический источник: анализ датировок Чжоу шу («Документы [периода] Чжоу»). – Академия гуманитарных исследований, 2004. – 157 б.
4. Марсель Гране. Китайская мысль от Конфуция до Лаоцзы. – Алгоритм, 2008. – 528 б.
5. Ю.К. Шуцкий. Китайская классическая «Книга перемен». – Харвест, 1999. – 752 б.
6. Н.В. Абаев. Китайская философия: энциклопедический словарь. – Мысль, 1994. – 573 б.
7. А.А. Петров. Ван Чун – древнекитайский материалист и просветитель. – Издательство академии наук СССР, 1954. – 104 б.
8. Н.А. Орлова. Литература и язык. – Вост. лит, 2013. – 35 б.

Сведения об авторах:

Жусупов Р.А. - магистрант 1-курса, кафедра китайской филологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, E-mail: rikozhus@gmail.com

Ахметбек Г. - доцент, к.и.н., PhD, кафедра китайской филологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, E-mail: akhmetbek.gulzhan@gmail.com

Information about the authors:

Zhusupov R.A. - 1st year Master's student, Department of Chinese Philology, L.N. Gumilyov Eurasian

National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: rikozhus@gmail.com
Akhmetbek G. – Associate Professor, PhD, Department of Chinese Philology
L.N. Gumilyov Eurasian National University, E-mail: akhmetbek.gulzhan@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Жусупов Р.А. - 1 курс магистранты, қытай филологиясы кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, E-mail: rikozhus@gmail.com

Ахметбек Ж. - доцент, т. ғ. к., PhD, қытай филологиясы кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, E-mail: akhmetbek.gulzhan@gmail.com

ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.¹, АБДРАХМАНОВА А.Е.²

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
(¹E-mail: imansaule@mail.ru, ²E-mail: aitbala65@mail.ru)

ОНОМАСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕР МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Бұл мақалада ономастикалық терминдер мен ономастиканың метатілі қарастырылған. Ономастика лексикографиясына арналған жұмыстарға қысқаша шолу жасалып, кейбір ономастикалық терминдердің өміршеңдігіне, жалқы және жалпы есімдердің айырмашылықтары мен ұқсастықтарына талдау жүргізілді. «Ономастикалық кеңістік» пен «ономастикалық өріс» терминдерінің айырмашылықтары ашылды. Сондай-ақ прецедентті терминінің нұсқасы ретінде кенинг, тәмсіл, антономасия және т.б. терминдер талданды.

Түйіндеме сөздер: ономастика, метатіл, топоним, антропоним, прецедент атаулары.

ПРОБЛЕМА ОНОМАСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются ономастические термины и метазык ономастики. Сделан краткий обзор трудов, посвященных лексикографии ономастики. Проведен анализ по vitality некоторых ономастических терминов. Предложено определение некоторых ономастических терминов. Проведен анализ по различиям и сходствам имен собственных и нарицательных. Выявлены различия терминов «ономастическое пространство» и «ономастическое поле». Также рассмотрены термины кенинг, тәмсіл, антономасия и др. как вариант термина прецедентность.

Ключевые слова: ономастика, метазык, топоним, антропоним, прецедентные имена.

THE PROBLEM OF ONOMASTIC TERMS

Abstract. This article discusses onomastic terms and metases onomastics. A brief overview of the works devoted to the lexicography of onomastics is made. The analysis of vitality of some onomastic terms is carried out. The definition of some onomastic terms is proposed. The analysis of differences and similarities between proper and common nouns is carried out. The differences between the terms "onomastic space" and "onomastic field" are revealed. Also, the terms kening, tumsil, antonymsia, etc. are considered as a variant of the term precedence.

Key words: onomastics, metalanguage, toponym, anthroponym, precedent names.

Ономастикалық кеңістіктің дамуы, кәсіби тілдік қатынастың жоғары деңгейде болуы, ономастикалық зерттеулердің өзектілігі – бұның барлығының жиынтығы ономастикалық терминологияның өзгеруіне себеп болды. Жоғарыда айтылғандар толықтырылып, нақтыланып шығарылған Н.В. Подольскаяның «Словарь русской ономастической терминологии» (1998, екінші басылымы) атты сөздігі дәлелдейді. Аталған сөздік қалыптасқан ономастикалық ұғымдар мен терминдердің ақпараттық жиынтығын құрады. Бұл материал бойынша терминдер арасында әрқашан семантикалық байланыс барын байқауға және ономастикалық термин жүйесінің типтік модельдерін, оның ретін және бірізділігін анықтауға болады.

Ономастикалық терминографияның қысқаша тарихы бар. Н.В. Подольскаяның сөздігінен (1978, 1998) басқа Германияда (Т. Витковский, 1964), Украинада (В.В. Нимчук, 1966), Англияда (Е. Смит, 1967), Финляндияда (Ед. Кивинайми т.б., 1974), Қырғыстанда (Ч. Жұмағұлов, А.Б. Исабеков, 1985) терминологиялық сөздіктер ба-

сылып шықты. Бұның өзі 60-70 жылдары ғылымның дамуына байланысты жоғары деңгейге жеткізу, реттеу және жүйелеумен, ономастикалық ғылымның метатілінің терминологиялық аппаратының концептуалдылығымен ерекшеленеді.

Қазақ ономастикалық терминология әлі қажетті зерттеу алған жоқ, дегенмен қазірдің өзінде мұнда базалық терминдерге және лингвистика мен ономастикалық метатілдің әмбебап ұғымына сүйену бағыты анықталған, бұл «әмбебап-концептуалды деңгейге шығуға» мүмкіндік береді. Қазіргі кезде қазақ тіл білімі, соның ішінде ономастикалық метатіл жаңа ономастикалық ұғымдарды білдіру үшін өз құралдарын іздеуде. Сонымен қатар қазақ ономастикасында қолданылатын ономастикалық терминдердің барлығын бірізділікке салу, яғни унификациялау мен стандартқа келтіру жұмыстары жүргізілуде. Қазақ ономастикасы метатілде қалыптасқан көптеген терминдер орыс, қырғыз, украин, т.б. ономастикалық терминологиясында қолданылады.

Н.В. Подольскаяның пайымдауынша, «орыс ономастикасында қолданылатын терминдердің

көбі барлық славян тілдерінде қабылданған» [Подольская Н.В., 1977, 198 б.]. Кеңес дәуіріндегі ұлттық ономастиканың термин жүйелері концептуалды-әмбебап орыс ономастикалық метатілге негізделген. Сонымен бірге орыс терминдері ұлттық тіл жүйесіне бейімделіп, ұлттық негізде қалыптасқан терминдермен толықтырылды.

Осы себептерден ономастиканың ұлттық термин жүйесі (орыс, украин, қазақ, өзбек, грузин, т.б.) бастапқы және ұлтаралық лексиканың бірігуінен тұрады, бұл әр тілдің ғылымына қатысты. Кірме және грек-латын элементтері негізінде жасалған терминдер тіл иесінің тілінде бастапқы параллельмен бірге қолданылады, мысалы:

гр. Оним – қаз. Жалқы есім – орыс. Собственное имя;

гр. Топоним – қаз. Жер-су атауы – орыс. Географическое название.

Ұлттық негізде толық сәйкестік ономастика-

лық ұғымдар мен құбылыстардың барлығынан табылмаған. Сондықтан да ономастикалық терминдер мен термин тіркестерінің көбінің негізінде грек-латын элементтері жатыр. Осы себептен грек немесе латын тілі негізіндегі терминдердің әмбебаптығы мен бейтараптығын айтуға болады. Көптеген ғалымдардың пікірінше, грек-латын тілдерінің негізінде жасалған ұлтаралық терминдер нақты мағынаны білдіреді, терминжасамда жеңіл қолданылады, сөзжасамдық мүмкіндіктері шектелмеген, стиль тұрғысынан бейтарап болып келеді.

Ғылымның ономастика атауының өзі-ақ грек «onomastice» сөзінен жасалған «атау беру өнері» дегенді білдіреді және де зерттеу нысанының атауы оним (онома) (гр. ονιμα, ονομα) «ат, атау» көне грек сөзі. Ономастикалық терминологияда оним терминінен көптеген терминдік құрылымдар сәтті жасалған, мысалы:

Оним –	<p>Онимдік (қатар) Онимия (жалқы есімдер – онимдер жиынтығы) Онимдік тип (формант) Ономастикалық (сөздік) Онимдену (апеллятивтің жалқы есімге өту үдерісі)</p>
--------	--

Ономастикалық терминологияның жүйелілігін және шетел тілді лексиканы игерудің нақты механизмін аталмыш мысалдар көрсетеді.

Грек-латын элементтері ономастикалық кеңістікке атауларды енгізу және атау беру акті реалийлер енгізумен байланысты қалыптасатын жаңа терминдер жасауда өнімді негізгі қызметін атқарады. Мысалы:

Хремотоним – гр. Cremato «зат» + оним – материалды мәдениеттегі бірегей заттың жалқы есімі;

Марсионим – лат. Mars «соғыс құдайы» - «Марс ғаламшары» + оним – Марс ғаламшарының бетіндегі кезкелген нысанның жалқы есімі.

Жаңа реалийлерді зерттеу грек-латын түбір морфемаларын тіркестіру сияқты нақты жүйе арқылы жасалған жаңа терминдерді зерттеушілердің енгізуіне мүмкіндік береді. Мысалы, В.Н. Попова Қазақстан топонимдерінің құрылымды семантикалық табиғатын зерттей отырып, ғылыми айналымға археоним (қосымша археологиялық ақпарат беретін топоним) терминін енгізді. Қазақстан шөлдерінің топонимдік материалдарын зерттеп, Қ. Рысберген әртүрлі құм үйінділерін білдіретін екі термин ұсынды: эремоним – гр. eremoz «шөл» – ірі географиялық шөл объектілерінің атауы (Қызылқұм, Гоби), ареноним – лат. arena «құм» – шөлді жерлердің ұсақ объектілерінің атауы (Еспеқұм, Төбеқұм).

Тағамхана (азық-түлік дүкені, мейрамхана, кафе, т.б.) атауларының ерекшеліктерін зерттеп, С. Иманбердиева (2001) менсоним терминін mensa «тамақ. Ас, асхана, науа» латын сөзі не-

гізінде енгізді. С.Е. Керімбаева (2004) мифонимдерге арналған зерттеуінде аруахоним деген терминді ұсынды – аруақ + оним, яғни аруақтардың аттары. Алайда бұл термин қалыптасқан онимдік қатарына кірігуі қиын, себебі бірінші компоненті – қазақ тілі негізінде, ал екіншісі грек тілі негізінде жасалған. Осы терминнің орнына спиритоним терминін Г.Б. Мәдиева ұсынған – лат. spiritus (аруақ) + оним. Барлық жаңа енгізулердің екінші компоненті – оним, яғни жалқы есім термині.

Ономастикалық метатілдің терминологиялық аппараты әр модель бойынша терминжасамның жүйелігін, ұлтаралығын (грек-латын термин элементтерін қолдану бойынша), негізгі терминдердің бір-біріне тәуелділігін, термин жүйесінде гипер-гипонимдік қатынастың сақталуын көрсетеді.

Ономастикалық кеңістік теориялық ономастиканың негізгі ұғымы болып табылады. Оның құрамына басқа разрядтың енгізілуі мен жалқы есім дәрежесін беру тұрғысынан бұл ұғымды зерттеушілер әртүрлі талдайды. Сол себептен де бұл ұғым Н.В. Подольскаяның ономастикалық терминология сөздігіне енген болар.

Басқа халықтар мен территорияның ономастикасына қатысты В.Н. Топоровтың қағидасын дамытып, А.В. Суперанская, т.б. ғалымдар қорытындылап, «белгілі бір тарихи кезеңде социум қолданатын жалқы есімдер жиынтығы *ономастикалық кеңістікті* құрайды. Белгілі бір кезеңде тілдік топтың атау таққан нысанның құрамына оның (ономастикалық кеңістіктің) көлемі мен ерекшеліктері байланысты» деген тұжырым

жасайды [Суперанская А.В., Сталтмане Э.В., Подольская Н.В., 1986, 197 б.].

Е.Ә. Керімбаев *ономастикалық кеңістік* пен *ономастикон* терминдерінің арасына теңдік белгісін қою керек деп санайды, соңғысы өз кезегінде жалқы есімнің жиынтығы деп анықталады, яғни белгі бір кезеңдегі этностың, социумның жалқы есімдер жасауы, олар онимге тең келеді [Керімбаев Е.А., 1995, 131 б.].

В.И. Супрун *ономастикалық кеңістікті* күрделі көп аспекті әр компоненті көптеген ерекшеліктерге ие және ішкі құрылысының қатынасынсыз жалқы есімдер жиынтығынан тұратын көп объектіні құрылым деп қарайды [Супрун В.И., 2000, 156 б.].

«*Ономастикалық кеңістік* – тілде қолданылатын ақиқат және бейақиқат онимдер кіретін жалқы есімдердің барлық жиынтығы. Ономастикалық кеңістік шектік принцип бойынша ерекшеленді, олар адамның тұрмыстағы қолданыс қажеттілігіне қарай кеңейе түсуі мүмкін. Ономастикалық кеңістіктің өзі өзектік-перифериялық, семантикалық және құрылымдық қатынасына қарай шектік құрылымнан тұрады» [Болотов В.И., 1972].

Көріп отырғанымыздай, *ономастикалық кеңістік* туралы зерттеушілердің пікірлері ұқсас, дегенмен олардың разряд арасына қатынасты енгізу, жалқы есімдердің жүйелілігін, жалқы есімдердің көптүрлілігі мен көп аспектілігін ерекшелейтін разряд пен түрлердің ішіндегі парадигматикалық және синтагматикалық байланысты ономастикалық кеңістікке енгізу туралы пікірлері әрқилы болып келеді.

Бұл қайшылықтарды жою үшін А.В. Суперанская әр разряд ішінде бөлінетін «*ономастикалық шек*» ұғымын енгізді, яғни ономастикалық кеңістіктің секторы. А.В. Суперанская жалқы есімнің ерекшелігін ескере отырып, «ономастикалық шек – бұл, ең алдымен, атаудың нақты сәйкестік аясы» деп пайымдайды. Атау семантикалық шек кешеніне кіретін біртұтас ономастикалық кеңістікке енеді. Бұл шек атау мен нысанының байланысына қарай: ономастикалық кеңістікті аяларға бөлуге сәйкес антропонимдік, топонимдік, т.б. болып бөлінеді» [Суперанская А.В., 1973, 276 б.].

Шек құрылымына қатысты ой жалғасын В.И. Супруннан да табамыз. Ономастикалық шек төмендегі ерекшеліктерге ие нақты тілде ерекшеленетін құрылым болып табылады:

- өзекті-перифериялы қатынастың болуы;
- семантикалық жалпылық;
- ұқсас семантикалық құрылым (дифференциалды және потенциалды семалардың болуы/болмауы);
- жиілік;
- стилистикалық бояуы;
- сөзжасамдық белсенділігі.

Бұл белгілер өзара байланысқан, олардың кейбірі өзектіленуі және бейтараптануы мүмкін

[Супрун В.И., 2000, 156 б.].

Сонымен бұл пікірлерден ономастикалық кеңістік шектерге (антропонимия, топонимия, зоонимия, космономия, т.б.) бөлінетін нақты дено-таттарға қатысты жалқы есімнің жиынтығы деген ойды бөліп алу маңызды. Өзекті-перифериялық, құрылымды-семантикалық, т.б. қатынастардан тұратын шек құрылымынан ономастикалық кеңістік шығады.

Тіл білімінің ономастика саласында топоним ұғымы ерекше орын алады. Топонимдер әр тілдің лексикалық қабатының салмақты бөлігін құрайтыны белгілі, бұл – алдымен, кеңістікте бағыт алу мақсатында қалыптасқан адам санасындағы географиялық болмыс көрінісінің алғашқы тұрпаты. Топонимдердің тағы бір маңызды ерекшелігі – бұл көптеген мәдениетте географиялық нысан – бұл тіл, мәдениет, тарихи география, дәстүр, этностың өзін-өзі тану ескерткіші, тарихи қатынастың құрылымдық элементтерінің бірі [Горбаневский М.В., 1987, с. 4].

Топонимнің гипер-гипонимдік қатынасын мынадай кесте негізінде көрсетуге болады.

1-кесте Топоним түрлері

ороним (жер үсті қабатындағы нысандар атауы)

спелеоним (жер асты қабаты нысандарының атауы)

хороним (аймақ атауы)

агрооним (жер бөлімшелерінің атауы)

Т

потамоним (өзен атауы)

Олимноним (көл, көлшік атауы)

гелеоним (саз, батпақ атауы)

Покеаноним (мұхит не оның бөліктерінің атауы)

Огидроним (су нысан- **пелагоним** (теңіз не оның

дарының атауы) бөліктерінің атауы)

Нпегоним (бұлақ атауы)

Иэкклезеоним (монастырь, шіркеу атауы)

Мастионим (қала атауы)

ойконим (елді мекен **урбаноним** (қала атауы)

атауы) **комоним** (ауыл атауы)

дромоним (кез келген байланыс жолдар атауы)

некроним (жерлеу орындары атауы)

дримоним (орман, алқап, тоғай атауы)

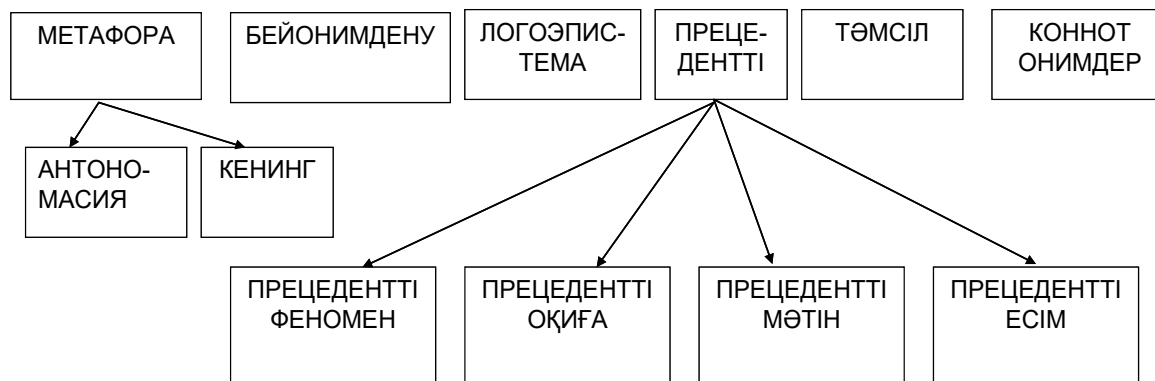
Сонымен, бұл кестеден біз ономастикалық кеңістіктегі ономастикалық шекті құрайтын разряд – топонимнің іштей түрленуін анықтаймыз, гипер-гипонимдік қатынасты құрайтын топоним

түрлерінің жасалуында грек негізіндегі түбір жатыр.

XX ғасырдың соңғы жылдары ономастикалық терминдер қатарын толықтыратын прецеденттік есім (прецеденттік феномен, прецеденттік мәтін) ұғымы тіл біліміне енгізіле бастады. Дегенмен әр ғалым бұл ұғымдарды өзінше қабылдады, өз тү-

сінігін берді. Олардың бірі жалқы есімнің жалпы есімге ауысуы деп түсінсе, енді біреуі оны кеңірек мәнде деп ұғынды. Сонымен бірге оны қарастырған ғалымдар әртүрлі атау берді.

Бұл құбылысты тіл білімінде атау үшін ғалымдар әртүрлі терминдер ұсынған. Мұны кесте түрінде төмендегідей көрсетуге болады:

2-кесте – Құбылысты атаудың терминдік көрінісі

Мұндағы *метафора* терминін С.В. Перкас ұсынған болатын. Ол жалқы есімдерді жалқы есімдерге жақындататын метафоралық қолданыс туралы айта келе: «Метафоралану аталатын нысандарды ерекшелігінен айырады», – дейді [Перкас С.В., 1983].

Ал *автономасия* терминін Л.Н. Андреева, Э.Б. Магазаник, В.М. Калинин қолданған [Андреева Л.Н., 1965; Магазаник Э.Б., 1967; Калинин В.М., 1999]. Л.Н. Андреева үшін автономасия – лексикалық мағынаның екі түрінің – негізгі және мәтін ішіндегі, нысанды-логикалық және аталымдық мағынаның бір уақытта іске асуына негізделген жеке стильдік тәсіл. Осы тектес қолданысты Э.Б. Магазаник поэтикалық ономастикаға ғана тән деп есептесе, В.М. Калинин онимнің поэтикасы туралы сөз етеді.

Бейонимдену терминін Ресей ғалымдарынан А.В. Суперанская, П. Кристоферсон, В.И. Болотов, И.Н. Юшманов ұстанған [Суперанская А.В., 1973; Christophersen P., 1939; Болотов В.И., 2003; Юшманов Н.В., 1942, 56 б.]. Н.В. Подольскаяның сөздігінде «бейонимдену – онимнің апеллятивке өту үдерісі» деген анықтама берілген [Подольская Н.В., 1988, 7 б.]. Н.В. Васильеваның пікірінше, бейонимдену термині «орыс ономастарының қолданысына кеңінен енген жоқ», дегенмен шетел ономастикасында, соның ішінде неміс ономастикасында кеңінен қолданылады [Васильева Н.В., 2000, 20 б.]. Бұл мәселе бойынша профессор Т. Жанұзақовтың шәкірті Б.Ә. Көшімова «Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі» атты кандидаттық диссертация қорғаған болатын [Көшімова Б.Ә., 2001, 28 б.]. Сонымен қатар А.Е. Бижкенова неміс тіліндегі бейонимдену үдерісін

зерттеп, кандидаттық диссертациясын 1997 ж. қорғап шыққан [Бижкенова А.Е., 2003].

Тәмсіл (араб тілінен аударғанда «ұқсату» дегенді білдіреді) терминін С. Мұстафаұлы ұсынған [Мұстафаұлы С., 1996], ол фразеологизмдерден нақты мысалдар келтіре отырып, тәмсіл болу үшін келесі белгілерді атап көрсеткен: «Біріншіден, тәмсілдер сөз соңындағы дыбыстары болмаса, негізінен сөйлем ішінде қолданғанда біртұтас даяр күйінде жұмсалады...; екіншіден, мағына тұтастығына ие». Тәмсілдердің белгілі бір меншікті мағынасы болады. Ол мағына тәмсілді құрастырушы, жеке сөздердің мағынасының жай жиынтығы емес. Қайта тәмсілдерде мағынаға байланысты белгілі бір аңыз-ертегі, тарихи оқиға, яки әңгіме бар, енді бір сөзбен айтқанда, астарлы мағынасы бар сөздер. Үшіншіден, тіркесті анықтылық ерекшеліктеріне ие. Тиянақты сөз тізбегіндегі сөздер әркімнің қалауынша емес, қалыптасқан белгілі жүйемен орналасқан.

В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова «логоэпистема» терминін қолдануды ұсынып отыр (грек тілінен «логос» – «сөз», «эпистема» – «білу, тану») [Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д., 2001], яғни сөздің түп төркінін тану. В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова логоэпистемаларға әр деңгейдегі лингвоелтанымдық құнды бірліктерді (қанатты сөздер, фразеологизмдер, прецедентті мәтін, т.б.) жатқызады. Олардың әр деңгейде болуы логоэпистемаларды қолдануға байланысты, ал ондағы мағына сөздің мағынасын мәдени факт ретінде қолдана білуінде деп түсіндіреді [Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д., 2001].

Кенинг терминін Ю. Лотман, Б. Успенский ұсынған. Кенинг – метафораның бір түрі, мысалы,

«қарға тұмсығын бояушы» және «қылыш бояушы» – жауынгер. Ю. Лотман, Б. Успенский *Иван геркулес және Иван Геркулес* есім ұғымдарын талдай отырып: «Бірінші жағдайда жалпы есім, ал екінші жағдайда нақты кейіпкерге қатысы бар, қандай да бір жеке белгісі арқылы анықтау емес, тұтас жалқы есім арқылы анықтау», – деп санайды [Лотман Ю., Успенский Б., 1971].

Е.С. Отин нақты қолданыста мағыналық үстемдігі денотатпен байланысты емес, кейіннен дамыған ұғыммен байланысты жалқы есімдерді бөле отырып, *коннотонимдер* терминін ұсынған. Оларға мысал ретінде Ходынка, Камчатка, Соловки, Вавилон, Мекка, Клондайк, Бродвей сияқты жалқы есімдерді келтірген [Отин Е.С., 2004].

Жоғарыда аталған терминдердің кейбірі бұл құбылысты толығымен қамти алмаса, екіншілерінің мағыналары кеңірек. «Метафора», «антономасия», «бейонимдену» терминдерінен жалқы есімдердің мүлде жалпы есімге ауысу үдерісін байқасақ, «тәмсіл», «кенинг» терминдерінің беретін ұғымдары тар, «прецеденттік есім», «прецеденттік оқиға», «прецеденттік айтылым» терминдерінің ұғымдарын бере алмайды, ал «логоэпистема» терминінің ұғымы кеңірек, ал «коннотонимдер» термині бұл құбылысты нақты ашып бере алмайды. Біздің ойымызша, «прецедентті» термині жалқы есімнің жалпы есімге ауысуы емес, «полярылық», яғни ортадағы ұғым, қажет уақытында жалқы есім бола алады.

Шет тілдер сөзігінде *прецедент* терминінің келесі анықтамасы берілген «прецедент [*лат. praecedent (praecedentis)*] – 1) бұрын-соңды орын алған және осы сияқты кейін болатын жағ-

дайларға (оқиғаларға) үлгі болатын немесе оларды растайтын жағдай» [Словарь иностранных слов, 1942. с. 241].

Прецедентті деген ұғым тіл білімінде ХХ ғасырдың соңына қарай Ресей ғалымдарының (Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин, т.б.) еңбектерінде қарастырылған, ал прецедентті есім Д.Б. Гудков, В.В. Красных,

Е.Л. Березович, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева, О.С. Боярских, Г.Г. Сергеева, т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз етіледі. Мәселен, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева Ресей және Америка мерзімді басылымдардағы прецеденттік есімдерді қарастыра келе, прецеденттік феномен терминіне анықтама беріп, олардың төрт түрін көрсеткен: *прецеденттік оқиғалар, мәтіндер, айтылымдар және есімдер*.

Сонымен, прецеденттік есім – бұл белгілі бір ассоциация тудыратын жекелеуші белгілері бар және салыстыру үшін қолданылатын нақты оқиғаға, кеңінен танымал мәтінге, жеке тарихи немесе белгілі тұлғамен байланысты кез келген жалқы есім.

Ономастикалық терминдер қатарына сонымен бірге протоним (нақты тарихи атау) арқылы криптоним – ойдан шығарылған кейіпкерді атау үшін жасырын ономастикалық атауды енгізуімізге болады.

Қазіргі кезде қазақ тілінде ономастикалық терминдерді бірізділендіріп, жүйелеп, сөздік құруға әбден мүмкіндік бар, себебі жоғарыда атап көрсетілгендей, ономастикалық терминдерді мағынасына, таралу аясы мен қызметіне қарай топтауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. –М.: Наука, 1977. С. 198.
2. Суперанская А.В., Сталтмане Э.В., Подольская Н.В., Теория и методика ономастических исследований. –М.: Наука, 1986. –С. 197.
3. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. –Алматы, 1995. –С. 131-132.
4. Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. –Волгоград, 2000. –С. 156.
5. Болотов В.И. К вопросу о значении имен собственных // Восточнославянская ономастика. –М.: Наука, 1972. –С. 333-346.
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. –М.: Наука, 1973. –С. 276-284.
7. Горбаневский М.В. В мире имен и названий. –М., 1987. –С. 4.
8. Перкас С.В. Имена собственные и нарицательные в словаре и в художественном тексте // Материалы к серии «Народы и культуры». Вып. XXV. Ономастика Кн. 1. ч. 1. Имя и культура. –М. 1983. –С. 141-151.
9. Андреева Л.Н. Лингвистическая природа и стилистические функции «значащих» имен (антономасии): автореф. ... канд. филол. наук. –М., 1965. – 24 с.
10. Магазаник Э.Б. Поэтика имен собственных в русской классической литературе: Имя и подтекст. автореф. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1967. –23 с.
11. Калинин В.М. Поэтика онима. –Донецк, 1999. –С. 47.
12. Christophersen P. The articles: A study of their theory and use in English. Copenhagen – London, 1939. –35-39 p.
13. Болотов В.И. Теория имен собственных: К проблеме определенности/неопределенности именования денотатов речи. –Ташкент, 2003. – С. 238.

14. Юшманов Н.В. Грамматика иностранных слов // Словарь иностранных слов. –М., 1942. –С. 56.
15. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988. – С. 7.
16. Васильева Н.В. Онимический мир жаргона. –М.: Институт языкознания РАН, 2000. – С. 20.
17. Көшімова Б.Ә. Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы: ҚР ҒА ТБ, 2001. – 28 б.
18. Бижкенова А.Е. Содержательный и словообразовательный потенциал деонимов (слов, восходящих к именам собственным). – Алматы: Ғылым, 2003. – 308 с.
19. Мұстафаұлы С. Тіліміздегі тәмсілдердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері// Мир языка. Материалы конференции, посвященной памяти профессора М.М. Копыленко. – Алматы: КазГУМОиМЯ, 1996 – 632 бб.
20. Костомаров В.Г. Бурвикова Н.Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века. СПб., – М., 2001. – 256 с.
21. О семиотическом механизме культуры // Труды по знаковым системам. –Тарту, 1971. Т. 5 –С. 152.
22. Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк: Юго-Восток. 2004. –С. 79.
23. Словарь иностранных слов. –М., 1942. –С. 241.

Авторлар туралы мәліметтер:

Иманбердиева С.Қ. - профессор, филол.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, E-mail: imansaule@mail.ru
 Абдрахманова А.Е. - аға оқытушысы филол.ғ.к., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, E-mail: aitbala65@mail.ru

Сведения об авторах:

Иманбердиева С.К. - профессор, д.филол.н., Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: imansaule@mail.ru
 Абдрахманова А.Е. - старший преподаватель к.филол.н., Казахский агротехнический университет им.С. Сейфуллина, г. Нур-Султан. Казахстан, e-mail: aitbala65@mail.ru

Information about the authors:

Imanberdieva S.K. - professor, philol.doctor of science, S. Seifullin Kazakh agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: imansaule@mail.ru
 Abdrakhmanova A.E. - senior lecturer philol.candidate of science, S. Seifullin Kazakh agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: aitbala65@mail.ru

ИСАЕВА Ж.И.*

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
(E-mail: jazirhon79@mail.ru)

ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ УӘЖДЕМЕДЕГІ КӨРІНІСІ

Аннотация. Бұл мақалада әрбір халықтың рухани-мәдени өміріндегі паремиялардың атқаратын қызметі, уәжділік сипаты нысанаға алынған. Уәждеме теориясына сүйене отырып, паремиялардың түп-төркініне зер салып, уәжін айқындау, сол арқылы мақал-мәтелдердің қалыптасу түп көзін тауып, өзіндік ерекшеліктерін ажырату арқылы олардың мәні мен мазмұнын ашу қарастырылған. Уәждеме негізінде паремиялар табиғаты тарихи тұрғыдан талданып, оның ішкі құрылымдық мағынасы айқындалған. Паремиялардың семантикалық құрылымын терең зерделеп, уәжділік тұрғысынан қарастырып, оларды құрастырушы компоненттердің қаншалықты дәрежеде уәжділіктің немесе уәжсіздіктің қатысы бар деген мәселелер зерттеген.

Түйіндеме сөздер: паремиология, паремиялар, мақал-мәтелдер, уәж, уәждеме, уәжділік т.б.

ОБРАЗ ПАРЕМИЙ

Аннотация. В данной статье анализируются функции и значение паремии в духовной и культурной жизни каждого народа. Основываясь на теории мотивации, предполагается исследовать происхождение паремий и выяснить их значение, раскрыв их сущность и содержание путем определения происхождения пословиц и поговорок. На основе теории мотивации изучается природа исторического происхождения паремий, выявлены их внутренний смысл и содержание. Особое внимание уделяется также изучению семантической структуры паремий, а также степени мотивации для составляющих ее компонентов.

Ключевые слова: паремиология, поговорки-пословицы, мотив, мотивация, мотивированность.

MANIFESTATION OF PAREMIA IN MOTIVATION

Abstract. This article deals with the functions of paramemeology in the spiritual and cultural life of every nation and of a propaganda nature. Based on the theory of motivation, it is supposed to investigate the origin of paremy and find out their meaning, thus revealing their essence and content by determining the origin of proverbs and sayings. On the basis of motivation, the character of parameyav is analyzed from the point of view of historical significance and its internal structural meaning is determined. Having studied the semantic structure of paremics, it was studied from the point of view of motivation and the extent to which the components of their compositions are involved in motivation or inconvenience.

Key words: paremeology, proverbs and sayings, the background and figurative basis, direct and indirect meaning of the words.

Қазақ мақал-мәтелдерінің қадір-қасиеті біздің дәуірімізде одан әрі арта түсуде. Әрбір халықтың рухани-мәдени өмірінде паремиялардың атқаратын қызметі мол. Мақал-мәтелдер – терең философиялық ойдың, ғасырлар бойы жинақталған тәжірибенің мәнді де, нәрлі көркем бейнесі. Сондай-ақ өткен өмір мен бүгінгі заманды, болашақты, ата-баба тілі арасын жалғастырушы күрделі тілдік құбылыстар болып табылады. Паремиялар өздерінің бейнелі-әсерлілік, экспрессивтік-эмоциялық қасиеттерімен ерекшелене отырып, ұрпақ өмірінің барысында сатыланып қалыптасатын, санаға сіңіп барып қабылданатын құбылыстар болып табылады.

Отандық тіл біліміндегі паремиялардың уәждемесін ашу, мақал-мәтелдердің қалыптасу түп төркінін айқындау – этнолингвистикалық зерттеуді қажет ететін аса маңызды тақырыптардың бірі.

Мақал-мәтелдердің зерттелу тарихы тым әріден басталғанымен ішкі мазмұнын анықтауда уәж, уәжділік, уәжділік арақатынасы, байланысы төңірегіндегі мәселелер әлі де теориялық тұрғыдан кешенді зерттеуді қажет етеді деп білеміз. Халықтың өмірінен, тыныс-тіршілігінен, менталитетінен т.б. хабардар ететін мақал-мәтелдердің қалыптасуында белгілі бір уәж болады.

Уәждеме теориясына сүйене отырып, паремиялардың түп-төркініне зер салып, уәжін айқындау, сол арқылы мақал-мәтелдердің қалыптасу түп көзін тауып, өзіндік ерекшеліктерін ажырату арқылы олардың мәні мен мазмұнын ашуға болады. Уәждеме негізінде паремиялар табиғаты тарихи тұрғыдан талданып, оның ішкі құрылымдық мағынасы айқындалады.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты – паремиялардың семантикалық құрылымын терең зерделеу, уәжділік тұрғысынан қарастырып,

оларды құрастырушы компоненттердің қаншалықты дәрежеде уәжділіктің немесе уәжсіздіктің қатысы бар деген мәселелер.

Лингвистикалық түсіндірме сөздігінде *уәждемені* (мотивацияны) «туынды және күрделі сөз мағыналарының, оларды құрайтын сөздердің мағыналарына тәуелді болуы» [1, 151 б.], - деп көрсетіледі.

Уәжділік – уәждеме үдерісінің нәтижесінде туындайды. Уәжділікке байланысты бірнеше пікірлер де баршылық.

«Уәжділік – кез келген атауды түсіндіруге тырысатын адам психикасының табиғатына сәйкес лексиканың онтологиялық қасиеті» (М.М. Копыленко [2, 109 б.] болса, «сөз мағынасының уәжділігі оның құрылымымен, тіл жүйесі элементтерінің арасындағы семантикалық қатынастылықты түсінумен байланысты» (В.В. Виноградов) [3, 17 б.], - делінеді.

«Сөз уәжділігі әдетте сөздің формасы мен мағынасының тілде басқа себепші құбылыспен ұғынылуы» (М. Докулил) [4, 208 б.]. «Деривациялық байланыс уәжділік ретінде түсіндірілуі мүмкін» (Д.Н. Шмелев) [5, 196 б.].

Ф. де Соссюр: «Сөздер уәждемесіз тілдердің де болуы мүмкін емес» дегендей, уәждемесіз паремиялардың да жасалуы мүмкін емес. Паремиялардың түп-төркінін уәждеме тұрғысынан қарастыруда олардың белгілі бір жағдаяттар мен уәж-себептерінің әр алуан және өте көп екендігін анықтауға болады. Паремиялар уәжінің де заман дамуына орай қолданыс аясының кеңейе түскендігіне көз жеткізуге болады. Сонау Жиренше шешеннен тартып, бүгінгі даналық сөз тудырудың биік тұғырынан көрініп отырған дарынды ақын Мырза-Әлі Қадырға дейінгі зерделі ұрпақтың мұрасын түгелдей қарап шығу, әрине, мүмкін емес. Сондықтан біз мысал ретінде бірер шешен, би шығармаларына ғана тоқталмақшымыз. Ескерте кететін бір жағдай: айтқыш, сөзтапқыш шешендер шығармашылығы міндетті түрде ел арасындағы дау-дамай, талас-тартыстарға, жер дауы мен жесір дауына, барымта, қарымталарға байланысты билік айту, қазылық жасау мақсатында, өзара сөз сайысына түсуге, ақыл-парасат сынасауға, жұмбақ шешімін табуға т.б. осы сияқты ситуацияларға қатысты туындап, дамып отырғандығы белгілі. Сондықтан оларды пайда болған мәтінінде ғана қарастырамыз.

Мәселен, аты алты алашқа әйгілі Жиренше шешенді Жәнібек хан сапарға бірге ала шықпақ болып, тез келсін деп, қызметкерін жібереді. Ол:

– Ау, Жиренше, хан жолаушы шығайын деп Сізге тез келсін деп жатыр, – дейді. Сонда Жиренше:

- Ханның жеккені не? – депті
- Жеккені қып-қызыл алты нар, әзір тұр.
- Жиренше сонда:
- Қазір барамын, ханға сәлем айт, күн бұл екен де, – депті.

– Тақсыр, Жиреншені шақырдым, ол «ханға сәлем айт, қазір барамын, күн бұлт екен» деді, – дейді.

– Айтылған сөздің астарын түсіне қойған хан:
– Алты нарды доғарып, арабаға алты тұлпар жегіңдер! - деп бұйырады.

Тұлпарлар жегіліп, әзір болған кезде Жиренше де келеді. Сөйтіп, хан екеуі жолға шығыпты. Жолда құбыладан қара бұлт пайда болып, жаңбыр құйып, Жер батпаққа айналыпты, соған қарамастан олар сыдырта желіп отырыпты. Сонда Жиренше ханға қарап:

– *Жылқы малдың патшасы, түйе – малдың қасқасы; түйе малының мынадай ми батпақта жүруі қиын, мен соны ойлап айтқан едім, – депті* [6, 11 б.].

Міне, Жиренше шешеннің ханға айтыпқалған осы бір ұтқыр сөзі малшылар тілінде мақал болып қалыптасып, ел жадында сақталып, мақал-мәтелдер жинақтарына еніп келеді.

Даналық сөздердің біразы қазақ даласында әйгілі үш дана бидің – Төле, Қазыбек, Әйтеке - есімдерімен байланысты болып келеді.

«Төле би айтыпты» деген циклдан, мәселен, «жауға тізе бүгуден басқа амал жоқ» деп қорқақтық білдірген Қарабек батырға айтқан мына:

*«Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.
Өзіне келер ұятын
Өзі біліп тұрса игі,
Жаудан бұққан немені*

Ортасынан қуса игі.» – деген жолдарын алдыңғы екі жол («Атадан ұл туса игі, Ата жолын қуса игі») өз алдына жеке қолданылатын мақал болып саналады.

«Қаз дауысты Қазыбек айтыпты» деген даналық сөздер де ел арасында аз емес. Қазақтың дана билері мен ділмәр-шешен, ақылман-айтқыштарының рухани мұрасын зерттеушілер қаз дауысты Қазыбектің ойрат пен қазақ бітіміне барғанда «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз...» деп басталатын қыранның қияғындай қиып түсетін айбынды сөзінің өзін шешенді көнерінің үлгісі етіп көрсетеді.

Қаз дауысты Қазыбектің Бұқар жыраудың «Бірден онға дейінгі санның мағынасын білесің бе?» деген сауалына берген жауабындағы: «*Бір дегеніңіз – бірлігі кеткен ел жаман; екі дегеніңіз – егесіп өткен ер жаман; үш дегеніңіз – үш бұтақты шідерден шошыған ат жаман; төрт дегеніңіз – төскейге шыға алмаған кәрілік жаман*» деп санамалап айтқан уәждері қанатты сөз. Мақал-мәтелдер ретінде қолданылып жүргендері де бар.

Немесе: «Жақын кім?», «Қымбат не?», «Қиын не?» деген сауалдарға берген Қазыбектің: «*Тату болса, ағайын жақын, Ақылшы болса, апайың жақын, Бауырмал болса, інің жақын...» деген, «Алтын ұяң – Отаның – қымбат, Құт-берекең*

атаң – қымбат, Мейірімді анаң – қымбат» т.т.с. «Арадан шыққан жау қиын, Таусылмайтын дау – қиын, жазылмайтын дерт – қиын» деп санамалап көрсеткен жауаптары да жеке-дара қолданылып, мақал-мәтелдер болып жүргені белгілі.

Сондай-ақ:

«Бір бала бар – атаға жете туады,

Бір бала бар – атадан өте тады,

Бір бала бар – кері кете туады» деген Қазыбектің уәжі ел аузындағы аңызда Ертіс биге берген жауабы болып саналады.

Жалпы алғанда кез-келген мақал-мәтелдердің бәрі белгілі бір уәжге, жағдаятқа құрылады. Мысалы: Бірде Қаз дауысты Қазыбек биге жақындары қастандық жасамақшы болғанын сезіп қалған кенже інісі Бөдене батыр қолына қол шоқпарын ала жүгіреді екен. Сонда Қазыбек би: - Шығарым, бір қолың ұрысшы болса, екінші қолың арашасы болсын дейді. Міне осындай уәжден *Бір қолың ұрысшы болса, Екінші қолың арашасы болсын; Жауға сілтер қаруыңды жақыныңа сілтеме; «Өркенім өссін десең, кекшіл болма – кесапаты тиер еліңе, елім өссін десең, өршіл болма – өскеніңді өшірерсің...»*

деген мақал-мәтелдер қалыптасқан.

Сонымен қатар, прамиялардың жасалуында, олардың қалыптасуына, уәждік белгілеріне қарай бірнеше лексика-тематикалық топқа бөлуге болады. Атап айтқанда:

– *Әдет-ғұрып, наным-сенімге орай;*

– *Тарихи кезеңдер мен тарихи тұлғаларға байланысты;*

– *Жан-жануарларға байланысты;*

– *Адамның дене мүшелеріне (соматизм) қатысты;*

– *Ұзындық, қашықтық, тереңдік өлшемдеріне қатысты* т.б.

Мақал-мәтелдер уәжемесін анықтау барысында мынаған көңіл аудару қажет.

1) паремиялардың қалыптасу кезеңінде белгілі бір ситуациялық жағдаяттың дәйек, себеп болғанын;

2) олардың паремиялыққа ие болуға дейінгі аралықта қаншалықты күйде өзгеріске түскенін, қандай тілдік құбылыстар әсер еткендігін;

3) паремиялар компоненттерінің өзара үйлесуі мен ара қатынасы қаншалықты деңгейде көрініс тапқандығын;

4) олардың компоненттерінің арақатынасы қаншалықты деңгейде семантикалық өзгеріске түскен немесе түспегенін анықтау;

5) сөз қолданыста, мәтінде олардың қаншалықты күйге өзгеріске ұшырағандығын.

Этимология атаудың қайдан шыққандығын

қарастырса, уәж, уәжділік атаудың қойылу себебін анықтайды.

Уәждеме мен этимологияның арасында ондай айтарлықтай алшақтық болмағанымен, фONOлогияның фонетикадан, фразеологияның лексикология -дан бөлініп шыққаны тәрізді, уәждеме де өз алдына зерттеуді қажет ететін жеке сала болып табылады. Ішкі форманың этимологиядан негізгі айырмашылығы – этимология сөз мағынасының синхрондық күйіне қатыссыз қарастырылады, ал ішкі форма – сол тілде сөйлеуші адам үшін жасырын күйде болмайды. Адам санасына бекіген таңба ішкі форманы көрсетеді. Ал таныс емес атаулар ішкі формамен бейнеленбейді [7, 29 б.]. Бұл жерде түсінікті болу үшін этимология нені білдіретіндігі жайлы айта кетсек, *этимология* – (грек. *etymologia*, *etymon* - сөздің нақты мағынасы + *logia* - ілім) ағыл. *etymology*, фр.*etymologie*, нем.*etymologie* 1. Сөз және морфемалардың шығу төркінін зерттейтін тіл білімінің бір саласы. 2. Зерттеу тәсілдерінің жиынтығы және сол зерттеудің өзіндік қорытындысы [8, 436 б.].

Паремиялардың уәждемедегі көрінісін лингвистикалық және емес кодтармен талдау барысында мақал-мәтелдердің мазмұндық таңбаларын және фонының негізін таба алады. Қазақ мәдениеті үшін өте маңызды, мақал-мәтелдерде қолданылатын архетиптер мен символдар көмегімен қазақ дүниетанымының негізгі ерекшеліктерін көруге болады. Таңбалардың астындағы уәждерді, архетиптер мен нышандарды анықтау қазақ мәдениетін, қазақы ойлау жүйесінің ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылады. Лингвистикалық және лингвистикалық емес кодтардың уәждік қатынастарын анықтау арқылы тұрақты және бейнелі тілдік бірліктердің этномәдени мазмұны анықталады [9, 634 б.].

Уәжді сөздерде этимологиялық мағынаға жақын мән болады. Бұл уәжділіктің этимологиямен байланысын көрсетеді. Ал уәжділік этимологияға сүйене отырып айқындалады. Бұл жөнінде М.М. Копыленко былай дейді: «Этимолог – алғашқы мағынаны анықтайды. Оның жұмысы мотиволог бастаған ісі тұсында аяқталады. Этимолог түрткі болған факторды табады, яғни атау негізін, уәжді табады. Бірақ уәждеме заңдылықтары, уәжділіктің болуы немесе болмауы уәж, уәжділік белгілер және басқа да уәжтану мәселелері этимологтың зерттеу орбитасына енбейді» [2, 102 б.].

Қорыта келгенде, отандық тіл біліміндегі паремиялар астарына үңіліп, этнолингвистика пәні аясында зерттеуге ұмтылыс жасалып, қазақ паремияларының уәжін ашуға талпыныс жасалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. -Алматы, 2002. – 304 б.
2. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. -Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1978. – 145 с.

3. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. -М.: Уч.педгиз, 1947. – С.17-18
4. Докулил М. К вопросу о морфологической категории // ВЯ. 1967. – 208 с.
5. Шмелев Д.Н. Проблема семантического анализа лексики. -М.: 1973. – 196 с.
6. Төреқұлы Н. Қазақтың жүз шешені. – Алматы, 1975. -11 б.
7. Қасым Б.Қ. Сөзжасам: семантика. Уәждеме. -Алматы: АМУ, 2003. – 167 б.
8. Сүлейменова Э.Д. Тіл білімі сөздігі. -Алматы: Ғылым, 1998. – 544 б.
9. Taukebaeva R, Isaeva Zh. Linguistic Analyze of Characters in the Proverbs and Sayings, Procedia - Social and Behavioral Sciences 143 (2014) 634 – 637.

REFERENCES:

1. Salkynbay A, Abakan E. Lingvistykalık tusindirme sozдіk. -Almaty, 2002-304b
2. Kopylenko M.M., Popova Z.D. Ocherki po obshei fraseologii. -Voronej: Izd-vo Voronejskogo universiteta, 1978-145s.
3. Vinogradov V.V. Ruskii iazyk: Grammaticheskoe uchenoe o slove. –M.: Uch.pedgiz, 1947.-С.17-18
4. Dokulil M. K voprosu o morfologicheskoi category //VIA. 1967-208s.
5. Shmelev D.H. Problema semanticheskogo analiza leksiki.-M.: 1973-196s.
6. Torekulu N. Kazaktyn juz shesheni.-Almaty, 1975 -11b.
7. Kasym B. K. Sozjasam: semantika. Uajdeme. – Almaty: AMU,2003.-167b.
8. Suleimenova E.D. Til bilimi sozdigi. – Almaty: Gylym, 1998.-544b.
9. Taukebaeva R, Isaeva Zh. Linguistic Analyze of Characters in the Proverbs and Sayings, Procedia - Social and Behavioral Sciences 143 (2014) 634 – 637.

**Сведения об авторах:
Авторлар туралы мәліметтер:**

Исаева Ж.И. - филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, E-mail: jazirhon79@mail.ru

Сведения об авторах:

Исаева Ж.И. - кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, E-mail: jazirhon79@mail.ru

Information about the authors:

Issayeva Zh.I. - candidate of philological Sciences, Associate Professor, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: jazirhon79@mail.ru

ИСАЕВА Ж.И.¹, МОЛДАШОВА А.², БУРКИТБАЕВА М.А.³

¹²³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

(¹E-mail: jazirhon79@mail.ru, ²E-mail: akziyach@mail.ru, ³E-mail: ram-meruert@mail.ru)

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАСЫ

Аннотация. Бұл мақалада ғылымдар интеграциясындағы ізденістердің жарық жұлдызы ретінде лингвистикалық, педагогикалық парадигма, яғни адамзат қоғамының әлемдік әсер тәсілдерін меңгеруі мен педагогикалық ой-өріс пен қарым-қатынастың онтологиялық және жеке аспектілерін қамтитын жүйесі ретінде зерделенген. Қазіргі кездегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығы мен шығармашыл тұлғасын қалыптастыру мәселесі, қазақ тіл біліміндегі білім беру парадигмаларының бірнеше инновациялық түрлері қарастырылған.

Түйіндеме сөздер: парадигма, концептуальдық модель, *парадигмалық ұстаным*, инновациялық-дидактика, дамыта оқыту, *сатылы оқыту* қашықтықтан оқыту әдісі, кейс технологиясы, интернет технологиясы, телекоммуникациялық технология, креативті білім беру, эссе жазу технологиясы.

НОВАЯ ПАРАДИГМА ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается лингвистическая, педагогическая парадигма как одно из главных исследований в области интеграции наук, то есть системы глобальных воздействий на человеческое общество, а также системы внутренних и внешних аспектов педагогического мышления и коммуникации. В современной парадигме современного образования рассматриваются проблемы творчества и творческой личности, рассматриваются несколько инновационных форм образовательных парадигм в казахском языкознании.

Ключевые слова: парадигма, концептуальная модель, парадигматическая позиция, инновационная дидактика, продвинутый уровень, поэтапное обучение, дистанционное обучение, технология Case, интернет-технологии, телекоммуникационные технологии, креативное образование, технология написания эссе.

A NEW PARADIGM OF EDUCATION IN KAZAKH LINGUISTICS

Abstract. This article deals with the linguistic, pedagogical paradigm as the main work of research in the field of integration of sciences, that is, the system of global influences on human society, as well as the system of internal and external aspects of pedagogical thinking and communication. In the modern paradigm of modern education, the problems of creativity and the creative personality of a person are considered, several innovative forms of educational paradigms in Kazakh linguistics are considered.

Key words: paradigm, conceptual model, paradigmatic position, innovative didactics, advanced training, step-by-step training, distance learning, Case technology, Internet technologies, telecommunication technologies, creative education, essay writing technology.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіндегі жаңа өзгерістер мен білім беру саясатын жүргізу барысында қазақ тілін оқыту үдерісін осы жаңа ағымға ілестіру – маңызды мәселе.

Қазақстан Республикасының дүниежүзілік байланыстарға енуге ұмтылып жатқан осы кезеңдегі әрекеті елдің болашақ даму моделінің болмысын білдіреді. Білім беру кеңістігінде қазақстандық мектептердің, оның ішінде қазақ мектебінің де дүниежүзілік 50 елдің стандарттық талаптарына жауап бере алатын деңгейге көтерілуі қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде оқытылуын ұйымдастыру дәрежесіне тікелей байланысты. Бұл қазақ тілі әдістемесінде бұрын түбегейлі зерттелмеген мәселелер қатарында.

Әр елдің білім көкжиегінде өзіндік ізденісі, сүрлеуі болу – аса қажет. Оған мысал А. Байтұрсыновтың мына бір тұжырымы: “Әдіс ерекшелік-

тен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмыс алатын орынның күш-қуатына қарай. Мәселен, сауаттау әдісін алсақ, бір жұрттың сауаттау ісіне қолайлы болған әдіс екінші жұрттың да сауаттау ісіне қолайлы болуға тиіс деп айтуға болмайды. Екеуінің тілінің заңы, емлесінің жүйесі бірдей болса, біріне қолайлы болған әдіс, екіншісіне де қолайлы болуы мүмкін. Егер де тілінің заңы, емлесінің немесе әрпінің жүйесі басқа болса, онда біріне жақсы болған сауаттау әдісі екіншісіне де жақсы болады деп ешкім айта алмайды” [1, б.357-б.] десе, Елбасы Н.Ә. Назарбаев Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті студенттерінің алдында сөйлеген сөзінде: “...Бәсекеге қабілетті технологиялар инновациялық экономиканың өзегі ретінде өздігінен пайда бола қалмайды. Бұл – ұзақ үрдіс, ғылыми зерттеулердің, күрделі де шығынды эксперименттердің

және ақыр аяғында, ғалымдардың идеялық нұрлануының қиындықпен келетін жемісі.

Сонымен бірге, егер технологияларды басқалардан алуға ғана сүйенетін болсақ, біз өзіміздің технологиялық артта қалушылығымызды сол күйінде тұмшалап, технологиялық және ғылыми тұрғыда дамыған елдерге тәуелділікте боламыз. Сондықтан бізге өз ғылымымызды дамыту керек" [2. №115 (24368)].

Елбасының, ғалымдардың пікірлерін әрі қарай сабақтар болсақ, қазақтың ұлттық тілін сақтап, дамыту үшін ұлттық менталитетімізге жақын төл технология қажет.

Ғылымның тарихы мен философиясын арнайы зерттеген Томас Кунт өзінің «Ғылыми революциялардың құрылымы» деген әлемге әйгілі еңбегінде *әр тарихи дәуірге тиесілі ғылым атаулының негізінде ірге теуіп, әбден қалыптасқан ғылыми әдіс-тәсілдердің, базалық ұғымдардың өзгерісі, яғни "парадигмалардың" ауысуы – заңды құбылыс* деген шешімге келген [3. <http://psylib.org.ua/books/kunts01/index.htm>].

«Парадигма» латын тілінен аударғанда «үлгі» деген мағынаны білдіреді. Ал қазіргі педагогикада білім берудің концептуальдық моделі ретінде қолданылып келеді. Білім беру парадигмаларының көптеген түрлері бар. Кейбір ғалымдар білім беру парадигмаларының көптүрлілігін педагогикалық өркениетке байланыстырады, адамзат қоғамы көптеген сатылардан: табиғи және репродуктивті-педагогикалық өркениеттен өтіп, креативті-педагогикалық өркениетке енуде деген пікірлер айтылуда. Бұл педагогикалық өркениет мұғалім іс-әрекетінің жаңа қырларын аша отырып, кәсіби педагогикалық сапалары мен қызметтерін түбегейлі түрде жаңартуды талап етеді. Бұл ізденістердің жарық жұлдызы ретінде *педагогикалық парадигма*, яғни адамзат қоғамының әлемдік әсер тәсілдерін меңгеруі мен педагогикалық ой-өріс пен қарым-қатынастың онтологиялық және жеке аспектілерін қамтитын жүйесі ретінде алға шығады

"Парадигма" ұғымының енуі Бергманнның және оны терең талдау, философ Т. Кунт есімдерімен байланысты. Т. Кунт парадигма идеясын ғылым дамуының кезеңдерін анықтауда пайдаланды. Парадигма – ғылым дамуының негізгі өлшем бірлігі ретінде түсіндіріледі [3. <http://psylib.org.ua/books/kunts01/index.htm>].

Парадигма – ғылым дамуының белгілі бір кезеңдерінде ғылыми қоғамның қабылдаған әдіснамалық және теориялық қағидаларының жиынтығы, ғылыми зерттеудің үлгісі, стандарты, зерттеу мәліметтерін, болжамдар мен ғылыми міндеттердің жиынтық үлгісі ретіндегі көрінісі.

А.Е. Әбілқасымова пікірінше, қазіргі кезеңдегі «білімді адам» (білім, білік, дағдыны меңгерген) парадигмасының «өмірлік іс-әрекеттерге дайындалған адам» парадигмасына ауысуда, яғни бел-

сенді, шығармашылық ой-санасы қалыптасқан, өзін-өзі дамытатын, интеллектуалдық тұрғыда өзін жетілдіретін адамның қалыптасуы.

Қазақ тіл білімінің дүниеге келуі мен теориялық, методикалық тұрғыда қалыптасуы жолында ұлттық филологиямыздың маңдай алды қайраткерлерінің бірі – *Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың* ғылыми мұрасы уақыт өткен сайын жаңа қырынан ашылып, өз құндылығын арттыра түсуде. Ғалымның шығармашылығы бүгінге дейін аз зерттелді деу шындыққа жанаспас, бірақ заман талабына сай барлық ғылым атаулының түпкілікті мақсаты – ғылым үшін емес, *адамзат* игілі үшін қызмет ету екендігі түбегейлі анықталған шақта Қ. Жұбановтың ғылыми-теориялық, методикалық мұраларын бүгінгі таңда мүлде жаңаша сипатқа, өзгеше сапаға ие.

Қазақ топырағында дүниеге келіп, білімнің әлемдік деңгейіне қол жеткізген ғұлама ғалым Қ. Жұбановтың ғылыми мұраларынан зерттеудің негізгі әдісі ретінде көрініс тапқан *парадигмалық ұстанымның* жаңа заман ғы жетекші бағытта қолда бар лингвистикалық еңбектеріне шолу жасап, оны бүгінгі тілтанымдағы *парадигма* шеңберінде оқытудың жаңа технологиялық мәселелерімен байланыстыра арнайы зерттеу бүгінгі өзекті мәселе.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, ҚР стратегиялық дамуының «Қазақстан - 2030» бағдарламасында, ҚР білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында, ҚР «Білім» бағдарламасында мемлекеттік саясаттың басты принциптері ретінде жеке адамның шығармашылық әлеуетін дамыту, білім берудің дамытушы сипатын арттыру мәселелерінде басты міндеттер қатарында қойылған. Демек, болашақ жастарымыздың кәсіби құзырлы, шығармашыл болуын қамтамасыз ететін оқытудың жаңа парадигмасы оқытудың субъектін және оқушының әлеуетіне тікелей әсері мол шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың теориялық, әдіснамалық, дидактикалық тұғырларын айқындау міндеттерін алдыңғы қатарға шығарады. Қазіргі кездегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығы мен шығармашыл тұлғасын қалыптастыру мәселесіне қызығушылықтың артуы осы міндеттерді шешудің бағдары ретінде қарастырылып отыр.

Қ. Жұбанов өз заманындағы педагогикалық ой – пікірден 40-50 жылдай алға кетіп, мұғалімнің оқушыға білім беріп қана қоймай, оны тұлғалық жағына қалыптатырушы екенін де атап көрсетті. Ал оқушыны тұлғалық жағына қалыптастыру мен дамыту қазіргі оқыту технологияларының басты мақсаты екендігі белгілі.

Қ. Жұбанов 1936 жылы «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығының алғашқы беттерінен-ақ оқушыға ізденіс жолын нұсқайды. Материалды сатылай бере отырып, ғалым балаларды жүйелі

ойлауға төселдіреді [4, б. 33].

Еңбектен қазіргі жаңашыл әдіскерлеріміз кең қолданып жүрген деңгейлік тапсырмалар арқылы дамыта оқыту әдісінің элементтерін байқауға болады. Оқулық құрылымы әр оқушының белгілі бір деңгейдегі тапсырмаларды орындау қажеттілігіне көңіл бөлген [5]. Егер оқушы аз уақыттың ішінде көп тапсырма орындап үлгеретін болса, ол оқушының қабілетін, белсенділігін, іскерлігін, ал ұстаздың шеберлігін көрсетеді. Тілдік заңдылықтарды неғұрлым жақсы білсе, оқу технологиясының талаптарын да соғұрлым жақсы орынатады. Сөйтіп, деңгейлік тапсырмаларды орындау барысында жақсы оқитын бала зерікпейді, орташа оқушы бос отырмайды, ал нашар оқитын оқушы бос көшіре бермейді. Бұл әдіс қазақ тілі сабақтарында өз дәрежесінде жүргізілсе, жақсы нәтиже беретінін кезінде Қ. Жұбановтың өзі жақсы аңғарған. Оқулық беттерінен тілді оқытуда ұлттық менталитет пен дүниетанымды ескеру қажеттілігі көрінеді. Мысалы қарыны ашып, қазанның қақпағын аша берген баласына анасы: «*Ақылды бала қазанның астын қарайды, ақылсыз бала үстіне қарайды*» деген мақал айтып, баланың алдына проблема қояды. Бұл – түйін. Түйінді түсінген бала астына от жағады, түсінбеген бала қақпағын аша береді. Ал анасының балаға ақылын тура айтпай, жанамалап айту себебі – проблеманы баланың өзіне шешкізу. Олай болса қазақ тілі сабақтарында халқымыздың көп жылдық тәжірибесі мен дүниетанымынан туған мақал-мәтелдер негізінде оқушыларды тауып сөйлеуге баулу, бала алдына проблема қоя білу – Қ. Жұбанов оқулығының ерекшелігі.

Адамзаттың ұлт ретінде қалыптасуы, ұлттың шығармашылық әлеуеті де әр жеке тұлғаның шығармашылық деңгейімен анықталады. Сондықтан зерттеушілер өркениетке жетудің жолын әр адамның шығармашылық қызығушылық деңгейімен, жаңашылдық болмысымен байланыстырады.

Ежелгі дәуір философтары (Аристотель, Демокрит, Платон, Сократ, шығыстың көрнекті ойшылдары Әл-Фараби, Махмуд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ибн-Сина, Қ.А. Иассауи), жаңару кезеңінің ағартушылары (Я.А. Коменский, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци, А. Дистервег, т.б.), орыс педагогтары (К.Д. Ушинский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, т.б.), қазақтың ағартушылары (Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, т.б.) еңбектерінде адамның дара мүмкіндіктерін ашу, ішкі рухани күштерін дамыту мәселелеріне ерекше мән берілгені анықталды. Мысалы, Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби “Бақытқа жол сілтеу” атты трактатында адамның бақытқа жетудегі бірден бір жолы – адамның ой белсенділігі, интеллектінің дамуы, логикалық жаттығулар мен сабақтар нәтижесіндегі шығармашылық

ізденістері деген тұжырымдары зерттеліп отырған мәселенің әрқашанда, әр заман талабына сай туындап отыратындығы және оның өміршең, үздіксіз процесс екендігінің дәлелі. Демек, шығармашылық – үздіксіз және адамзат баласын прогрессивті түрде ілгері қарай жетелейтін үрдіс.

Білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында оқушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негізі инновациялық-дидактикалық әрекеттің құндылық бағдары, өзегі ретінде танылуы – оқушылардың шығармашылық іс-әрекет мәнін терең ұғынып, танымдық қызығушылықтарына сай, рухани, интеллектуалдық жетілуі іске асып, жан-жақты дамыған шығармашыл жеке тұлғасының қалыптасуына мүмкіндік туындайды.

Қазіргі педагогика теориясы жаңашылдыққа бет бұрып, білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көз қарас пайда болуымен білім беру құрылымында жаңа технологиялар өмірге келді. Қазақ тілін дамыта оқыту технологиясының жүзеге асырылу механизмдері, дамыта оқу жүйесі енгізілді. Оның негізгі шарты оқушының ақыл ойын тәрбиелеу, баланы өмірге үңілдіру, оны өз бетімен білімін толықтыра алатын дәрежеге жеткізу.

Қазақстандық білім беру аясында бүгінгі күні вариативтік ұстаным кең орын алып келеді [6. б. 41]. Бұл ұстаным бойынша оқу орындары қандай оқыту технологиясын да таңдап алуға құқылы. Мұндай бағыт білім берудегі догмалық жолды бұзып, қажеттісін таңдай білу, тиімділігін анықтай білу, педагогикалық-әдістемелік ой-пікірлерді салыстыра отырып талдау сияқты жаңа леп беріп, жаңа сапаларға көтерілуге мүмкіндік беріп отыр. Мұндай мүмкіндікті оқушының жеке тұлға ретінде жан-жақты дамуы бағытында қолдану үшін қазақ тілі мұғалімдері дамыта оқыту технологиясының болмысымен терең танысып, оның мақсат – міндеттері мен бағыт-бағдарын айқын тануы тиіс. Дәстүрлі оқыту жүйесінен тыс, оқушыны объект емес, білімді ізденуші субъект деп тану арқылы дамыта оқыту технологиясының басты қасиеті анықталады.

Қазіргі кезде дамыта оқыту мәселесіне екі жүйе қалыптасты: Л.В. Занков жүйесі және Д.В. Эльконин – В.В. Давыдов жүйесі.

В.В. Давыдов дамыта оқыту қағидасын бүтін жүйе ретінде қарастыруды ұсынады. Оның құрылымы мынадай: оқу қызметі оқу мақсаты мен міндеттерінен, оқыту әдістерінен тұрады. Оқыту әрекеттеріне оқу операциялары (ұғымды түсіну), оқуды игеру, бақылау, оқылатын материалды меңгеру дәрежесі, ал қабылдау әрекетіне дағдылар мен біліктер жатады [7, б. 87].

Л.В. Занковтың дамыта оқыту жүйесі 50-жылдарда дүниеге келді. Ғалымның пікірі бойынша мектеп баланы психикалық тұрғыдан дамыта алмай келеді. Ол бірнеше жылға созылған іргелі зерттеулерде білім берумен дамытудың жолдарына талдау жасады. Оның лабораториясында

алғаш рет даму-мектеп жұмысының басты өлшемі деген идея туып, дамыта оқытудың өзіндік жүйесін жасады [8, б. 53].

Ғалым Л.В. Занков жасаған дамыта оқыту жүйесін жеке тұлғаны жеделдете, қарқынды, жан-жақты дамыту жүйесі деп те атауға болады. Л.В. Занков жасаған дамыта оқыту жүйесіндегі оқу әрекетінің негізгі себебі танымдық қызығушылық болып табылады. Үйлесімділік идеясы әдістеменің әдістерін үйлестіруді талап етеді [8, б. 66].

Қазіргі педагогика теориясы жаңашылдыққа бет бұрып, білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көз қарас пайда болуымен білім беру құрылымында жаңа технологиялар өмірге келді. Дамыта оқу жүйесі енгізілді. Оның негізгі шарты оқушының ақыл ойын тәрбиелеу, баланы өмірге үңілдіру, оны өз бетімен білімін толықтыра алатын дәрежеге жеткізу. Бұл термин ғалымның еңбектерінде де кездеседі, бұл сөзге үлкен мән берілген.

Л.В. Занков өзінің жүйесін негіз болатын дидактикалық ұстаным көрсетеді:

1. жоғары қиындықта оқыту;
2. теориялық білімнің жетекші рөлі;
3. оқу материалын жылдам қарқынмен игеру;
4. оқушылардың оқу үрдісін саналы түрде меңгеруі.

Бұл жүйенің негізгі мақсаты – баланы оқыта отырып, жалпы дамыту, оның еркіндігін қалыптастыру, өздігінен ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру.

Бұл жүйенің басты мақсаты – баланы оқыта отырып, жалпы дамыту, оның еркіндігін қалыптастыру, өздігінен ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру. Оқытушы балалардың жекелік қасиеттерін ескеріп, басшылыққа ала отырып, тұлғалыққа бағытталуы керек. Дамыта оқыту жүйесіндегі бүгінгі күннің өлшемімен қарағанда айрықша көкейкестігімен ерекшеленетін ұстаным – жоғары қиындықта оқыту. Бұл ұстаным бойынша қазақ тілін оқытуда оқушылардың қиындатылған тақырыптарға әңгіме, шығарма жаздырту, өлең, ертегі құрастыру т.б.с.с. Дәстүрлі педагогикада «Жеңілден ауырға қарай, нақтыдан абстрактіге қарай» деген ұстаным бар. Ал дамыта оқыту жүйесінің авторлары бұған керісінше, бала ойлауын абстрактіден қарапайымға қарай жетелейді. Бұл ұстанымдардың мақсатына жету үшін қазақ тілін оқытуда жеңіл тапсырмаларды орындату үлкен нәтиже береді. *Дамыта оқыту* жүйесінің ұстанымы бойынша оқушыларға қазақ тілінде меңгерткен білімді, фразалық тіркестерді, мақал-мәтелдер, нақыл сөздерді және т.б. жаттанды түрде меңгертпей, күнделікті өмірде өз орнында қолдана білуге, айтар ойларын анық жеткізе білуге дағдыландыру.

Жалпы оқыту технологиялары оқу процесінде жеке дара қолданылмайды. Олар бір сабақта бір-бірімен тоғыса келе, жымдасып қолданылуы мүмкін.

Сатылы оқыту – бұрында бар, Қ. Жұбанов

оны қазақ тілінің заңдылықтарына қарай «Сөз бөлшектері жаңа термин, сөз құрамы» бірден ауыр материалдарға салмай, жеңілден бастауға, қиын деген түсінікті бөліп, бүтіндеп, сатылап түсіндіруге мүмкіндік береді. «Сөз ауызекіде сөйленеді, қағазға да жазылады. Жазылған түгел бір кітап болуы, тіпті бір ғана әріп болуы да мүмкін. Осы сияқты ауызекі сөйлегенде сөзде ұзақ бір әңгіме, тұтас бір баяндама болуы да немесе бір-ақ ауыз сөз болып не бір нәрсенің ғана аты, тіпті бір ғана дыбыс болуы да мүмкін. Осылардың бәрі де сөз бөлшектері болады.» дейді ғалым.

Қ. Жұбанов мектеп мұғалімдеріне көмек көрсетуді екі түрлі жолмен жүзеге асыру қажет деген, бірі – тікелей мектепке келіп көмектесу, екіншісі – хат-хабар арқылы көмектесу немесе аулақтан оқыту. *Қашықтықтан немесе дистанциялық оқыту әдісі* қазіргі заман талабы. Ғұлама ғалым ертеңгі күнді алдын-ала болжаған.

Елімізде білім беру жүйесінде жаңа серпін еніп, әлемдік білім кеңістігіне бағдар алып жатқан кезеңде, оқушының шығармашылық қызығушылығын дамытуда дистанциялық оқыту мәселесінің маңыздылығы жоғары екендігі сөзсіз.

Дистанциялық оқытудың маңыздылығы – жеке тұлғаның дамуын ілгерілетіп, оның қызығушылықтары арқылы шығармашылық ізденіске жетелеу, сондай-ақ оқыту курсының оңтайлы нұсқасын таңдап, оны меңгеру деңгейін арттыру. Мұғалім дистанциялық оқытуда оқу ақпаратын тиімді пайдалана отырып, үлгерімі төмен деңгейдегі оқушылармен жеке жұмыс істеуге және озат оқушылармен қызықты тапсырмаларды орындауға мүмкіндік алады. Оқушы үйреншікті өмір жағдайын өзгертпей-ақ, өзіне оңтайлы уақытта және ыңғайлы жерде білімді игереді, пәнді қалағанынша меңгеруге мүмкіндігі болады, әрі көп шығынды талап етпейді.

Дистанциялық оқытудың мынандай түрлері бар:

– педагогикалық кадрлардың білім дәрежесін көтеру және сырттай оқыту жүйесін ұйымдастыру;

– әртүрлі мектептердегі, аймақтардағы әр алуан елдердегі ғылыми және оқу орталықтарының оқушыларын, мұғалімдерін, студенттерін жан-жақты біріккен зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру;

– білімді өз бетінше меңгеруге көмектеседі.

Қашықтықтан (дистанциялық) оқытудың негізгі жалпылау технологиялық құрамы үш бөліктен: 1 - *кейс технологиясы* (оқытуда жасалынған әдістемелік материалдармен іске асырылады); 2 - *интернет технологиясы* (презентациялар түрінде лекциялар мен сабақтар өткізіледі); 3 - *телекоммуникациялық* технологиялардан (телевизиялық технология тікелей эфирде лекция оқумен өткізіледі және мультимедия технологиясы бағдарламаны оқытатын электронды оқулықтар жасайды) тұрады.

Кейс технология (ағылшынша case - жинақ) өз бетінше дербес ізденуге оқу-әдістемелік кешендердің арнайы жинағы түріндегі ақпараттық білім беру көздерін қамтамасыз ету. Бұл технология дистанциялық оқытуда алғашқы болып қолданылды.

Телекоммуникациялық технология – ғарыштық спутник құралдары арқылы мәліметтер мен телехабар, сондай-ақ ақпараттық білім ресурстарын сандық кітапхана, видеолекция т.б. оқыту құралдары негізіндегі дистанциялық оқыту технологиясы болып табылады. Бүгінгі күні CD-ROM дискісіндегі ақпараттарды түрлі телекоммуникациялық құралдар арқылы кез-келген тұтынушыға жеткізуге болады.

Интернет – технология. Дистанциялық оқытуда интернет технология Интернет ақпараттық жүйесіне қосылу нәтижесінде мүмкін болады. Интернет жүйесі арқылы оқушы дистанттық мұғаліммен (тьютор) өзара байланысқа түседі. Бұл қарым-қатынас синхронды түрде жүзеге асуы мүмкін сол мезеттегі уақыт режимінде (онлайн), немесе асинхронды, басқа уақытқа қалдыру (офлайн) арқылы ақпараттың үлкен көлеміне байланысты өзгеруі мүмкін.

Сонымен, зерттеу жұмысында аталған өзекті мәселелер жан-жақты сараланып, нәтижелері тәжірибе жүзінде тексеруді талап етті.

Жалпы орта білім беретін мектептерде жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастыру бойынша жүргізілген тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардың басты міндеттері мынадай мәселелерді анықтауды қамтыды: жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастыруда пән сабақтарының дидактикалық мүмкіндіктерін; оқу процесінде оқушылардың шығармашылық қызығушылығының қалыптасуына әсер етіші факторлар мен дидактикалық шарттарын; оқушылардың шығармашылық іс-әрекетке қызығушылық деңгейлерін; жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың мазмұнын, әдістемелік бағыттарын; шығармашылық оқыту технологияларының мәні мен маңызын анықтау [9. б. 33-36, 10. б. 56-58, 11. б. 115-117].

Қашықтан оқыту – тыңдаушылар негізінен кеңістікте оқытушыдан немесе уақыт бойына алыстатылуын жиі және біржола сипаттайтын «оқу» түсініктемесі мен оның әдістеріне стандартты емес тәсіл жағынан келуі, қазіргі таңдағы білім беруді дамытудың жаңа кезеңі.

Дәстүрлі оқытудың түрлері қазіргі заманға жаңа ақпараттық технологиялар мен коммуникация құралдарын қолдануға аз бағытталған десек те, компьютер мен техникалардың аса жоғары жылдамдықпен дамуы және оның оның артықшылығы оқу үрдісінде жан-жақты пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта қашықтан оқыту Қазақстан

Республикасының кәсіптік лицейлерінде, ЖОО-да, мектептерінде мамандар даярлауда интернет сетінің базасын пайдалану немесе әр түрлі технологияларды қолдану – бірден-бір перспективалы оқытудың түрі болып табылады. Мектепте қашықтан оқыту телекоммуникациялық жүйе және қазіргі компьютерлік құралдарға негізделген жаңа педагогикалық әдістер мен технологияларды жасау, оқыту процесін жетілдіру және дамыту, білім беру қызметін көрсету көлемін ұлғайту мен өрісін кеңейту үшін қажет.

Ұлттық мәдениетіміз бен ғылымымыздың көрнекті өкілі, алаш арыстарының бірі – Қ. Жұбановтың ғылыми зерттеулеріндегі көрініс тапқан инновациялық ұстаным – жаңа заман лингвистикасы үшін жетекші бағытқа айналған антропологиялық парадигмамен өзектес.

Қ. Жұбанов өз заманындағы педагогикалық ой пікірден шамамен 40-50 жылдай озық етіп, әрбір пәннің тек білім ғана беріп қоймайтынын, сонымен қатар тәрбие де бере алатынын, оның үшін, ең алдымен оқушының ақыл-ойын тәрбиелеу керектігіне баса назар аударған [9. б. 33-36, 10. б. 56-58, 11. б. 115-117]. Сонымен қатар Қ. Жұбанов қоғамдағы болашақта болатын жаңа өзгерістер және оның техникалық ақпараттандырылуы мен даму жылдамдығы білім беруге қойылатын талаптарды да түбегейлі өзгертіп, қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін, білім беру саласына төмендегідей міндеттерді қойытындығын алдын ала болжаған деген тұжырымға келеміз:

– Білім сапасын арттыру; Әлемдік білім беру кеңістігіне ену; Орта білімді ақпараттандыру; Интернет жүйесін пайдалану; Электрондық оқулықтар; Қашықтықтан басқару.

Бүгінгі күні өткеннің қателіктері неден тұратындығын біліп қою жеткіліксіз. Маңыздырағы – қандай бағыттарда ілгерілетуді ұғыну мен түсіну. Осындай бағыттардың бірі психологиялық-педагогикалық білімдердің берік ағынын тірек еткен, XXI ғасыр білімі деп батыл санауға болатын *инновациялық креативті білім беру* болып табылады.

Қазіргі заман дамуының сыртқы және ішкі қарама-қайшылықтағы даму заңдылықтарының бірі де бірегейі – латын графикасы негізіндегі эссе жазу технологиясының моделі [12].

Ұлттық білім үлгісінің негізгі бағыты – адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, оның қоғамдағы орны мен рөліне, әлеуметтік жағдайына, психологиялық даму ерекшелігіне мән беру, сол арқылы оның рухани жан-дүниесінің баюына, саяси көзқарасының, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігінің, кәсіби іскерлігінің қалыптасуына жағдай жасау, мүмкіндік беру. XXI ғасырдың маманы – жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдар бойынша ой-өрісі кең, жан-дүниесі бай, ұлттық менталитеті жоғары, кәсіби білікті маман, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасай алатын, басқаның пікірімен

санасатын, кез келген ситуациядан шығудың жолын таба алатын, жауапкершілік сезімі жоғары, қоғамда белгілі бір рөл атқаратын, қайталанбайтын дара тұлға болуы тиіс.

Білім берудің ұлттық моделін жетілдіру және Қазақстанның әлемдік білім беру кеңестігіне енуі басты назарда қарастырылады [13]. Осыған орай, қазіргі таңда білім беру парадигмасы өзгеріске ұшырап, оқытудың мазмұны жаңарды. Жалпы орта мектептердегі қазақ тілі пәнін оқытуда оқушының: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым

дағдыларын жетілдіруге бағыттталып отыр. Оқушылардың бойында аталған дағдыларды қалыптастырудың бір элементі ретінде эссе жазу технологиясын ұсыну тиімді.

Қорыта айтқанда, инновациялық креативті білім беру – қазіргі мектептерде оқытудың шығармашылық қызметі сапасын анықтайтын, жаңаны тану мен жасауға бейімделу арқылы танылатын әрбір жеке тұлғаны қалыптастыруға бағыттайтын интеллектуалдық процесс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасы // Егемен Қазақстан. – №115 (24368) 27 мамыр 2006.
3. Кунт Т.С. Структура научных революций – T.S.Kuhn. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962, M., 1975 per. с англ. И.Э.Налетова: <http://psylib.org.ua/books/kunts01/index.htm>
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 518 б.
5. Жұбанов А.Қ. Құдайберген Жұбанов зерттеулеріндегі модельдеу әдісінің көрінісі // Тілтаным. - 2006. - №1 (21) – 168 -169 бб.
6. Құрманова Н.Ж. Қазақ мектептерінде сөз тіркесі синтаксисін дамыта оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері. Пед.ғ.д. ғыл.дәр.алу үшін дайындалған автореф. А., 2004ж.
7. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения – М:ИНТОР,1996.
8. Занков Л.В. Избранные педагогические труды – М:Педагогика, 1990.
9. Оразбаева Ф.Ш. Қ. Жұбановтың педагогикалық мұрасы: Оразбаева Ф.Ш. Қ. Жұбановтың педагогикалық мұрасы: лингводидактика және әдістеме // «Жұбанов тағлымы»: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе, 2005. – 33-36 бб.
10. Манкеева Ж.А. Қ.Жұбанов және қазақ тіл білімі // «Жұбанов тағылымы» республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 1999. -56-58 бб.
11. Жұбанов Е. Баба тілді барласақ...// XXI ғасырдағы жоғарғы оқу орны: жаңа экономикалық жағдайда өркендеу: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Ақтөбе, 2006. –115-117 бб.
12. Methods of teaching essay writing for senior pupils in the Kazakh language / Opción, Año 34, Especial No.17 (2018): 1020-1047 ISSN 1012-1587/ ISSN: 2477-9385
13. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030» стратегиясы, Қазақстан халқына Жолдауы. 1997 ж. 11 қазан.

REFERENCES:

1. Baitursynov A. Til tagylymy (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri. – Almaty: Ana tili, 1992-444 b.)
2. Nazarbaev N.A.// Innovasiolar men oku-bilimdi jetildiru arkyly bilim ekenomikasy, Egemen Kazakstan. - № 115 (24368) 27 мамыр 2006.
- Kunt T.C. Struktura nauwnyx revolusii- T.S. Kuhn. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962, M., 1975 per. S angl. I.E. Nadetova: <http://psylib.org.ua/books/kunts01/index.htm>
- Jubanov K. Kazak tili jonindegi zertteuler.- Almaty: Gylym, 1999 – 518 b.
- Jubanov A.K. Kudaibergeren Jubanov zertteulerindegi modeldeu adisinin korinisi//Tiltanym. – 2006.- №1(21) – 168-169 bb.
- Kurmanova N.J. Kazak mektrepterinde soz tirkesi sintaksisin damyta okytu teknologiasynyn gylymi-adistemelik negizderi. Ped.g.d. gyl. Dar. Alu uwin daiyndalghan avtoref. A., 2004 j.
- Davydyv V.V. Teoria razvivauwego obuwenia- M: INTOP, 1996
3. Zankov L.V. Izbrannye pedogogiweskie trudy- M: Pedagogika, 1990.
4. Orazbaeva F.W. K. Jubanovtyn pedagogikalyk munarasy: Orazbaeva F.W. K. Jubanovtyn pedagogikalyk munarasy: lingvodidaktika jane adisteme // «Jubanov taglymy»: Kalykaralyk gylymi-teorialyk konferensia materialdary. - Aktobe, 2005. – 33-36 bb.
5. Mankeeva J.A K. Jubanov jane Kazak til bilimi// «Jubanov taglymy» respublikalyk gylymi-teorialyk konferensia materialdary.–Almaty, 1999. - 56-58 bb.
6. Jubanov E. Baba tilde barlasak. // XXI gasyrdagy jogargy oku orny: jana ekonomikalyk jagdaida

orkendeu: Kalykaralyk gylymi-praktikalyk konferensia materialdary. – Aktobe, 2006. – 115-117 bb.

7. Methods of teaching essay writing for senior pupils in the Kazakh language / Opción, Año 34, Especial No.17 (2018): 1020-1047 ISSN 1012-1587/ ISSNе: 2477-9385

8. Nazarbaev N.A. «Kazakstan -2030» strategiasy, Kazakstan kalkyna Joldauy. 1997 j. 11kazan.

Авторлар туралы мәліметтер:

Исаева Ж.И. - филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, E-mail: jazirhon79@mail.ru

Молдашова А. - доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, E-mail: akziyach@mail.ru

Буркитбаева М.А. - PhD докторанты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, E-mail: ram-meruert@mail.ru

Сведения об авторах:

Исаева Ж.И. - кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, E-mail: jazirhon79@mail.ru

Молдашова А. - доцент, кандидат филологических наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, E-mail: akziyach@mail.ru

Буркитбаева М.А. - докторант PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, E-mail: ram-meruert@mail.ru

Information about the authors:

Issayeva Zh.I. - candidate of philological Sciences, Associate Professor, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: jazirhon79@mail.ru

Moldashova A. - associate professor, candidate of philological Sciences, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: akziyach@mail.ru

Burkitbaeva M.A. - PhD student, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: ram-meruert@mail.ru

KAZYBAEVA A.A.*

Kazakh National Pedagogical University after Abai,
Almaty, Kazakhstan
(E-mail: kazybaeva_aigul@mail.ru)

PROBLEMS AND PRINCIPLES OF TEACHING INTERCULTURAL COMMUNICATION SKILLS AT THE FOREIGN LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY SCHOOL

Abstract. Learning a foreign culture begins with learning a language. By learning a new language form, the learner discovers that part of the culture, that social unit that lies behind it. Through a foreign language, the pupil of primary school constructs the culture of the people who speak it. The process of studying foreign culture goes from the private – language structures - to the general-knowledge and understanding of culture. However, a foreign culture can only be understood when compared with the native culture, with the knowledge that the student has already mastered.

Key words: intercultural, linguistic, skill, communication, formation.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ДАҒДЫЛАРЫНА ОҚЫТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ

Аннотация. Шетел мәдениетін үйрену тіл үйренуден басталады. Бастауыш сынып оқушысы тілдік форманы біле отырып, мәдениеттің бір бөлігін және әлеуметтік бірлікті ашады. Шет тілі арқылы бастауыш сынып оқушысы сол тілде сөйлейтін адамдардың мәдениетін қалыптастырады. Бастауыш сынып оқушысы негізгі ойды түсінуі, ақпаратты анықтауы мен түсінгенін тәжірибеде қолдана білуі мәдени аралық қатысымдық дағдысының қалыптасқандығын айқындайтындығына, сөйлесім мен айтылым дағдыларының дұрыс қалыптасуы оқушының сөйлеуге, айтар ойын жеткізе білуге үйренуіне және мектепте оқытылатын барлық пәндерден жақсы нәтижеге қол жеткізуіне тікелей ықпал ететіндігіне көз жеткіздік. Егер оқушы өзіне керек мәліметті тыңдау арқылы тауып үйренсе, ол басқа үш дағдыны (айтылым, жазылым, оқылым), яғни айтылып жатқан мәліметті түсініп; өз пікірін білдіруді және басқалармен қарым-қатынас жасауды, тақырыпқа қатысты деректі түсініп оқуды, көтерілген мәселеге өз көзқарасын жазбаша жеткізуді де үйренеді. Шетелдік мәдениетті зерттеу процесі жеке тілдік құрылымдардан-жалпы танымға және мәдениетті түсінуге дейін жүреді.

Түйіндемe сөздер: мәдени аралық қатысым, шет ел мәдениеті, тіл, дағды, қарым-қатынас.

ПРОБЛЕМЫ И ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ НАВЫКАМ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. Изучение иностранной культуры начинается с изучения языка. Узнавая новую языковую форму, обучаемый в начальной школе открывает для себя ту часть культуры, ту социальную единицу, которая лежит за ним. Через иностранный язык обучаемый конструирует культуру народа, говорящего на нем. Процесс изучения иностранной культуры, идет от частного – языковых структур - к общему – познанию и пониманию культуры. Однако иностранная культура может быть понята только при сопоставлении с родной культурой, с теми знаниями, которыми уже овладел обучаемый.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, иностранная культура, язык, навыки, общение.

Introduction

Our society is in dire need of people who can independently, proactively and with a high degree of moral responsibility solve the problems that arise before them - social, scientific, industrial, personal. Every teacher is looking for a way to educate and develop children by means of their subject in the process of educational and extracurricular activities.

A foreign language teacher has very great opportunities in this regard. Our subject opens before the primary school's pupil the prospect of a broad acquaintance with the cultures of other peoples, and thus creates the preconditions for a careful attitude to the culture of his people, allows you to better know your language, comparing and matching it with the target language, and be aware of the existence of language as a means of achieving mutual understanding between the people.

Undisputed public statements that knowledge of socio-spiritual and national-specific nature of partner communication, a direct reflection of the culture of tango ethnic group language media provide full-fledged use of language as means of intercultural communication and is a prerequisite for mutual understanding subjective cultural communities [Kunanbayeva S.S., 2010, p.53.]

Therefore, it is impossible to disagree with the point of view that it is necessary to teach not only the language, but the semantic content of the language, the countries where this language is spoken, since this is a complete indicator of culture. It is well known that it will be more difficult to master a foreign language if the differences greater between languages and cultures, as a means of communication.

A foreign language has a great educational, upbringing and developmental potential. The main direction in the methodology of teaching a foreign language is the formation of intercultural communicative competence that provides practical knowledge of a foreign language and communication with native speakers of the language being studied. It is the communicative method that focuses on the primary school pupil personality, allows us to take into account the essence of language as a tool of human activity, a means of personal development, and allows us to connect the educational process more closely with the life needs and orientations of pupil. Consequently, the issue of the intercultural aspect in teaching a foreign language is most relevant

The problem of intercultural communication and intercultural competence is the subject of numerous studies by both foreign and Russian, Kazakh scientists. The study of the organization, content, forms, methods and technologies of intercultural learning is reflected in the works of S.S. Kunanbaeva, I.I. haleeva, S.G. Ter-Minasova, N.M. Gromova, N.D. Galskova, N.F. Koryakovtseva, Yu. Roth and G. Kopteltseva, G.V. Yatskovskaya, G.I. Voronina,

V.P. Furmanova, R.D. Lewis, Hofstede, Geert, in the research of A.A. Leontiev, I.A. Zimnaya, I.L. BiM, E.I. Passov, R.P. Milruda, E.S. Polat, T.Y. Tambovkina, V.V. Safonov, Oshchepkova, A.A. Mirolyubov, and others.

Despite the active attention that is shown to the formation of intercultural competence of students, the problem of the process of becoming a person competent in intercultural communication is not sufficiently studied. Also, many teachers and methodologists speak primarily about the formation of intercultural competence while studying in primary school, although today children are introduced to and imbued with foreign culture often before graduation.

From this it should be concluded that intercultural competence should be actively developed at school. Primary school, and especially primary classes, is the time when students begin to develop the concept of personality, self-awareness, self-esteem, and perception of the world around them, therefore, correct concepts of intercultural communication should be laid down at that time.

The content of education should be such as to maximize the educational needs of children and develop, form, intercultural communication competence.

The theory of language and culture teaching should be based on the concept of cultural dialogue developed by M.M. Bakhtin and V.S. Bibler. In psychology found that the presence in the mind of each participant of communication of their personal baggage, in other words their own culture (individual picture of the world) - and somehow opposed to the alien world (alien image consciousness) creates a Dialogic identity. It is the Dialogic nature of the individual that makes it capable of a dialogue of cultures as a result. [Viktorova L., G. M.M. Bakhtin, Bibler V.S., 1998. № 1, p.67]

M. M. Bakhtin interpreted culture as a form of communication between people of different cultures. Culture as a subject of learning in the process of mastering a foreign language is not one-dimensional, but exists in three dimensions – past, present, and future, which are simultaneously implemented in the process of intercultural communication [Viktorova L., G. M.M. Bakhtin, Bibler V.S., 1998. № 1, p.67]. Communicating, individuals come into contact with cultural phenomena and through culture learn about the world in the richness of interactions of objects, people, and philosophical principles. Under culture in the context of the intercultural component of foreign language teaching, scientists understand a body of knowledge and experience that allows students to be adequate participants in intercultural communication [Sysoev P.V., 2001, № 4, p. 16-18].

Methods

Learning a foreign culture begins with learning a language. By learning a new language form,

the learner discovers that part of the culture, that social unit that lies behind it. Through a foreign language, the pupil of primary school constructs the culture of the people who speak it. The process of studying foreign culture goes from the private – language structures - to the general-knowledge and understanding of culture. However, a foreign culture can only be understood when compared with the native culture, with the knowledge that the student has already mastered.

Currently, there are different approaches to teaching culture in Russian and foreign methods of teaching foreign languages.

Discussion

E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov in the methodology of teaching Russian as a foreign language, as well as G.D. Tomakhin, distinguish two approaches to teaching culture in the process of teaching a foreign language: Social Science and Philology [Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G., 1993, p.246-247]. The first approach is based on teaching a discipline traditionally associated with the study of any foreign language, namely, country studies. Country studies are understood as a complex academic discipline that includes a variety of information about the country of the language being studied: it has a place for history, literary studies, geography, Economics, and art studies.

The second approach is philological, the main object of which is not the country, but the background knowledge of native speakers.

The most reasonable approach is a systematic approach that combines both philological and country-specific approaches. This approach can be called *linguo-cultural*.

In our country, E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov can be considered pioneers in the field of research of *linguo-country studies* as an aspect of teaching a foreign language. They had to defend the *linguo-country* aspect as an integral part of the methodology of teaching Russian as a foreign language.

The subject of language studies is a specially selected homogeneous language material that reflects the culture of the country, the language being studied, as well as non-equivalent background vocabulary, non-verbal sign languages, facial expressions and everyday behavior.

A special place is occupied by non-equivalent vocabulary. It exists because it represents national realities. Knowledge of these realities is important when studying the culture and language of the country. The presence of a national and cultural component that is absent in other languages remains a constant sign of a word's belonging to the linguistic and cultural material.

Realities – the name of specific Nations and people, material culture, historical facts, names of national heroes, mythological creatures.

In reality, the closeness between language and culture is most clearly shown: the emergence of new realities in the material and spiritual life of society leads to the emergence of realities in language. Hallmark realities from other words of a language is the nature of its subject content, i.e. a close relationship denoted by the realities of an object, phenomenon with national, on the one hand, and historical time period on the other. It can be concluded that the realities have a national and historical flavor. And as a language phenomenon is most closely related to the culture of the country of the language being studied. [Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G., 1993, p.246-247].

When comparing languages and cultures, the following can be distinguished:

1. Reality peculiar to a single linguistic group, but in another it is not: the us – *drugstore* – pharmacy-diner / Russian counterpart is not; us – sponge bath rubbing body with wet sponge / Russian counterpart is not.

2. Reality is present in both language groups, but in one of them it has an additional meaning: American *clover leaf*-clover leaf: road intersection with a cloverleaf interchange / Russian – cloverleaf.

3. In different societies, similar functions are performed by different realities: American sponge-sponge / Russian-washcloth (when washing in the bathroom, in the bath).

4. In different societies, similar realities differ in shades of their meaning: cuckoo's call-the cuckoo's call in American folk beliefs predicts how many years a girl has left before the wedding, in Russian-how many years left to live.

When learning a foreign language, we encounter such concepts as toponyms and anthroponyms (geographical concepts), which are objects and it is very important to pay attention to these phenomena when teaching a foreign language.

In the textbook "Enjoy English" by M.Z. Biboletova, O.A. Denisenko, you can find, for example, the following realities-toponyms in the section «A Linguistic and Cultural Guide»:

a) name of physical geography items: Snowdon mountain in Wales. The Thames is the most famous and longest river in Britain, on which London stands.

b) country names: Scotland is a country in the United Kingdom, North of England.

c) name of streets and squares: Carnaby street-a street in London. [Viktorova L.G., Bakhtin M.M., Bibler V.S., 1998, № 1.p.69]

Other realities given in the textbook can be classified as follows.

1. Ethnographic realities. The realities of life:

a) clothing, shoes: Reebok-expensive and fashionable sports clothes;

b) food, beverages: Coca-Cola; hamburger;

C) domestic establishments: pub – a place, not a club or hotel; saloon

d) recreation, pastime, sports, games: baseball;

Boot Race; cricket; rugby;

e) customs and traditions, holidays: May Day; July the Fourth

e) plants and animals, environmental protection: daffodil; national park.

2. Socio-political realities. The government, the armed forces. State, City hall.

3. Realities of the system of education and upbringing of the younger generation: girls guide, public schools, Scout Association.

4. Realities of culture:

a) reading: Burns, Robert; Shakespeare, William;

b) movies and theater: Chaplin, Charlie; Globe theater; Star Wars;

c) in fine arts: National gallery;

d) music: AC / DC-on Australian Heavy-Metal Group; the Beatles;

e) media: the BBC; The Independent; The National Geographic; The Times.

Thus, the variety of national features embodied in reality provides as an object of study of intercultural communication skills, with the help and through which we study and try to understand the internal structure, economic and cultural level, the history of the country of the language being studied, its national traditions and customs. It is through reality that we learn the traits and character traits that are inherent in this particular country living in this historical era, because the vocabulary reacts to all changes in public life and reflects this in the country's vocabulary.

So, we see that the realities are the main object of study of linguistics. And if we introduce Intercultural communication material based mainly on the knowledge of the country of the language being studied, in certain, normalized, thematically oriented portions, then this introduction will contribute to the assimilation of the language, not only as a communicative function. The higher the level of formation of active speech activity, the stronger and more stable will be the internal motives that, in unity with broad social ones, will ensure a positive attitude to the political, economic and cultural life of the country of the language being studied. Thus, the upbringing, educational, developmental and, mainly, practical goals set out in the state standard will be implemented.

Intercultural communication skills provide both an adequate perception of foreign language speech, and adequate speech and non-speech behavior of our student as a speech partner in a situation of communication with a native speaker of the foreign language being studied.

Linguistic and cultural skills are integral part of intercultural skill, but the two concepts are not identical. Linguo-cultural skill is the ability to use a system of nationally codified background knowledge about the country of the language being studied, while intercultural skill is the ability to build adequate communication using the acquired

background knowledge.

As can be seen from all the above, the linguistic and intercultural skills are extremely important and priority when teaching a foreign language. When studying a foreign language, our students most often transfer their own knowledge and experience, which is characteristic of their national culture, to the reality and way of life of the country of the language being studied. This leads to a natural complete misunderstanding or inadequate understanding.

Undoubtedly, the cultural barrier can become a real factor that hinders mutual understanding of communication participants, and to overcome it, it is necessary to prepare students for real communication in a foreign language with native speakers of this language. And here we find a paradox, since many years of preparation for real intercultural communication consists in training communication in a foreign language with their peers belonging to the same culture. This is seen as one of the essential features of intercultural communication in teaching a foreign language at primary school.

Conclusion

Among the features of intercultural communication in a primary school environment can be attributed to patterning, understood as the reproduction of stereotypes of behavior of a native speaker of the language being studied, as imitation of a national cultural model. However, full patterning will be a pedagogical error that does not correspond to the modern goals of teaching a foreign language. The task of a teacher at primary school is to teach them to communicate adequately with representatives of other cultures, and not to become the closest possible copy of a native speaker of another culture and language. Intercultural communication with imperfect command of a foreign language is characterized by the primacy of the native picture of the world and the secondary nature of the non-native one. Imitating a cultural model with an imperfect command of a foreign language characteristic of primary school can significantly reduce the motivation to study, because, for example, if you do not have enough English, it is difficult to be like an Englishman, both in speech and behavior.

As you know, for successful communication it is necessary not only to master the language means of the interlocutor (phonetic, lexical, grammatical), but also General meaningful knowledge about the world. This cognitive knowledge is commonly referred to as background knowledge. It is quite possible to agree with the statement of the great Russian linguists E.M. Vereshchagina and V.G. Kostomarova that each human community has four main groups of background knowledge. To the first group they attributed such universal concepts as: sun, air, wind, mother, etc. The second group

reflects specific concepts that are characteristic of all members of a particular ethnic and linguistic community. The third group consists of socio-group knowledge. This is knowledge that is specific to social and professional groups (doctors, engineers, sailors, teachers, etc.). The fourth group consists of knowledge related to the characteristics of the region [Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G., 1993, p.246-247].

The following important tasks can be identified when teaching a foreign language culture:

- 1) determine the minimum amount of cultural material;
- 2) identify what kind of culture corresponds to the goals of learning a foreign language in a particular situation;

3) select and present material that relevant for these purposes;

4) to form of primary school pupils "cultural awareness skills" (the term «cultural awareness skills»). S. Stemplesky);

5) to form of primary school pupil's concept that no culture is static;

6) involve them in «cultural» activities.

To solve these problems, the pupil of primary school should read the relevant dictionaries, books, manuals, and encyclopedias. Today, country-specific information can be obtained from everywhere: from television programs, periodicals, and of course on the Internet.

REFERENCES:

1. Kunanbayeva S.S. Theory and practice of modern foreign language, Almaty, 2010. - 53 p.
2. Viktorova L.G. Dialog concept of culture. Bakhtin M.M., Bibler V.S. // Paradigm. Journal of intercultural communication. – 1998. – №1. p.67
3. Sysoev P.V. Language and culture: in search of a new direction in teaching the culture of the country of the studied language // Foreign language school. - 2001. - № 4. - p. 16-18
4. Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. Language and culture, Moscow, 1993, p. 246 -247
5. Viktorova L.G. Dialogic concept of culture of Bakhtin M.M., Bibler V.S. // Paradigm. Journal of intercultural communication. – 1998. – №1. p.69

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иностранного языка, - Алматы, 2010. - 53 с.
2. Викторова Л.Г. Диалоговая концепция культуры. М.М. Бахтина - В.С. Библера. // Парадигма. Журнал межкультурной коммуникации. – 1998. – №1.
3. Сысоев П.В. Язык и культура: в поисках нового направления в преподавании культуры страны изучаемого языка // ИЯШ. – 2001. – №4. – с. 16-18
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М., 1993. 246 с.
5. Викторова Л.Г. Диалоговая концепция культуры М.М. Бахтина - В.С. Библера. // Парадигма. Журнал межкультурной коммуникации. – 1998. – №1.

Information about the authors:

Kazybaeva A.A. - PhD student of Kazakh National Pedagogical University after Abai, Almaty, Kazakhstan, E-mail: kazybaeva_aigul@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Қазыбаева А.А. - Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аспиранты, Абай, Алматы, Қазақстан, E-mail: kazybaeva_aigul@mail.ru

Сведения об авторах:

Казыбаева А.А. - аспирант Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: kazybaeva_aigul@mail.ru

ҚАЙЫРБЕКОВА Ұ.Ж.¹, ҚУАНДЫҚ Б.Т.²¹²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті¹E-mail: ulbala_kairbek@mail.ru, ²E-mail: adilbekova-@mail.ru

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОГНИТИВТІК НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Аталмыш мақалада ауыз әдебиетінде кездесетін фразеологиялық бірліктердің танымдық ерекшеліктері қарастырылған. Тұрақты тіркестің қалыптасуында мифтік, ертегілік, аңыздық уәждер ерекше орын алады. Фразеологизмдер халықтың салт-дәстүрінен, діни-әдет ғұрыптарынан, өмір сүру салтынан хабардар етеді. Көне заманнан бері келе жатқан халықтың асыл қазынасы – тұрақты сөз тіркестерінің танымдық ерекшелігін зерттей отырып, ел тарихына да үңілуге болатындығы белгілі.

Түйіндеме сөздер: фольклор, фразеологизмдер, таным, ертегі, ментальді ұғым, компонент.

КОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ ФОЛЬКЛОРНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Аннотация. В данной статье рассмотрены когнитивные особенности фразеологизмов, встречающихся в устной литературе. Основой возникновения фразеологизмов являются мифические, сказочные, легендарные повествования. В фразеологизмах охватываются темы народных обычаев, религиозные понятия, традиционных норм жизни. Изучая познавательные, нравоучительные особенности фразеологизмов, пришедших к нам издревле, можно также вникнуть в историю нашего народа.

Ключевые слова: фольклор, фразеологизмы, познание, сказка, ментальное понятие, компонент.

COGNITIVE BASES OF FOLKLORE PHRASEOLOGY

Annotation. This article considers the cognitive features of phraseological units found in the oral literature. Mythical, fairy-tale, mythical motives have a special place in the formation of phraseological units. Phraseologisms inform about the traditions, religious customs and way of life people. It is known that one can look at the history of the country by studying the cognitive features of phraseological units - a treasure of people from ancient times.

Key words: folklore, phraseological units, knowledge, fairy tales, mental concepts, components.

Өзге тілдік бірліктерден өзіне тән образдылығы, мазмұн мәнділігімен, тұрақты сипатымен ерекшеленетін фразеологиялық бірліктер халықтың арғы-бергі тарихы мен мәдениетінен, ұлттық дәстүрінен және рухани дүниесінен аса мол ақпарат жинақтаған «қойма» іспетті. Сондықтан да фразеологиялық бірліктер зерттеушілердің ерекше қызығушылығын туғызып отыр.

Фразеологизмдерді тілден тысқары «дүниелермен» байланысты қарау аса нәтижелі болмақ. Сондықтан біз өз зерттеуімізді фразеологизмдерді ұлттық, мәдени, тарихи, материалдық құндылықтармен тығыз байланыста қарауды көздедік. Қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілері – халық тілінен, ел тарихынан, материалдық және рухани мәдениетінен, дүниетанымынан аса мол дерек беретін қайнар көздердің бірі. Әсіресе фольклордағы лексика-фразеологиялық бірліктер соңғы жылдары зерттеушілердің ерекше назарын аударып отыр.

Фольклорлық мәтіндегі фразеологизмдерді зерттеу өзекті болып табылады, өйткені ол фольклорлық фразеологиялық бірліктердің ғана

емес, сонымен бірге мәтінде кездесетін және ауызша халық шығармашылығының ауызекі сөйлеумен тығыз байланысының нәтижесі болып табылатын фразеологиялық бірліктердің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Фразеологизмдердің астарындағы ертегілік, аңыздық сипат негізінде қалыптасқан тұрақты тіркестер тобы мифтік, ертегілік сюжетті фактілермен түсіндіріледі. А.А. Потемняның теориясы бойынша, тілдің барлық рухани эволюциясының алғашқы нүктесі, бастауы – миф. Ол тіл дамуын: миф-поэзия-проза сатысында көрсетеді. Ал фольклордың ең көне жанры миф адамзаттың алғашқы қауым болып өмір сүрген шағында пайда болған. Уақыт өте келе мифтің өзінің құпиялық сипатынан айырылып, ыдырауға ұшырауына рулық қоғамның күйреуі, бұрынғы наным мен ұғымдардың өзгеруі және т.б. себептер ықпал етеді. Сондықтан тұрақты тіркестің қалыптасуында мифтік, ертегілік, аңыздық уәждер ерекше орын алатыны сөзсіз. Осы орайда *жер жұту, бақыт құсы қону, сырғасалу, жон терісін сыпыру, қайда барсаң Қорқыттың көрі* т.б. тұрақты тір-

кестер тілде өз көрінісін тапты. Мысалы, «Бақытты болу» мағынасын беретін «бақыт қону» тұрақты тіркесіне негіз болған уәжді ертегілік сюжеттерден жиі байқаймыз.

«Біздің патшамыз қайтыс болар алдында жұртты жиып былай деп өсиет айтты. Мен өлген соң сендер патшалыққа қаласыңдар, менің арнайы бағып келе жатқан «бақыт құс» деген құсым бар. Мені жерлегеннен кейін үшінші күні маған бағынышты халық түгел жиналсын, содан соң осы бақыт құсымды аспанға ұшырып жіберіңдер. Бақыт құсым кімнің басына келіп қонса, сол менің орныма патша болсын».

«Ел ханның орнына хан сайламақ болады. Бұл елдің заңы бойынша «бақыт құс» деген болады екен. Сол құсты үш күндік жерден ұшырып, құс кімнің үйінің төбесіне қонса, сол кісі хан болады» (Қазақ ертегілері. «Бақыт құс»).

Осындай «бақыт құс» бейнесін «Ер Төстік» ертегісінен де кездестіруге болады. Халқымыз жер асты әлемін жылан, айдаһар арқылы, ал аспан әлемін құс арқылы бейнелейді. Құс – халық санасында қашан да қадірлі, киелі. Халық тіпті аттың өзін де құсқа теңеді. Сондықтан да болар жақсы ат пен құсты жеті қазына қатарына жатқызады. Осының бәрі тіліміздегі «Басына бақыт құсы қонды» деген тұрақты тіркестің қалыптасуына негіз болса керек.

Келтірілген мысалдарға қарап отырсақ, «бақыт құсы» – халық арманының көрінісі. Қазақ халқы үшін қандай да болсын құстың маңызы зор болған. Құс – көне түркі тайпаларының ұғымында көктің (аспан әлемінің) символы. Көкті түркілер тәңірі деп білген. Қазақ ертегілері мен аңыздарында қарға, бүркіт, алтын құс, самұрық жайында көп айтылады. Яғни, халқымыздың санасында «бақыт құс» – адамның көмекшісі, қамқоршысы бейнесінде.

Осындай ертегілік, аңыздық сипатта қалыптасқан тұрақты тіркестердің бірі – өлтіре тілдеу мағынасындағы *жон терісін сытыру* тіркесі. Жон – малдың, адамның желкеден құйымшаққа дейінгі аралығы, арқа тұсы. «*Жон терісін сытыру*» тұрақты тіркесінің ертегілік уәждері өте көп. Мысалы, *Аждаһаның жон терісін сойып, қалтасына салып, жатып ұйықтап қалды* (Қазақ ертегілері). *Бала айдаһарды өлтіргенінің белгісі үшін оның жонынан екі тілім таспа алып, қалтасына салып алды* (Қазақ ертегілері). Осы мысалдардан көрініп тұрғандай, ертегі кейіпкерлері жауды жеңгенінің дәлелі ретінде оның жон терісін кесіп алады. Аталған тұрақты сөз тіркесі осының негізінде пайда болған деген болжам бар.

Кез келген тұрақты тіркестің еркін тіркестің негізінде қалыптасатынын ескерсек, «топырақ шашу» фразеологизмі де о баста тура мағынасында қолданылған. Мысалы: *Желаяқ қолына бір уыс топырақ алды да, кемпірдің алдынан өте беріп топырақты көзіне шашып жіберді* (Қазақ ертегілері).

Уақыт өтіп, даму барысында «топырақ шашу» еркін тіркесі мағынасы өзгеріп, тұрақты тіркеске айналған. Сондықтан, қазір бұл тіркес көбіне біреуге өтірік жала жабу, қаралау мәнінде қолданылады. Бұл тіркесті Б.Әбілқасымов халықтың ежелгі әдет-ғұрпымен байланыстыра түсіндіреді. Мәселен, мал иесі қасқыр жоламас үшін бір уыс топырақты алып, үш қайтара арбап оқитын да қораны айналдыра әлгі топырақты шашатын. Бұдан соң қасқыр қораға кіре алмайды деп сенетін. Яғни, топырақ шашу рәсімі арқылы кімді болса да, өзінен аластатуға болады деген наным халық сенімінде үлкен орын алған. Мәселен, тарихи себептерге байланысты ұлт жақсыларын кезінде халық тарихынан аластатылып, әдейі көмескілендірді. Мысалы, *Сөйтін, Кенесары аруағына қырық жыл бойы топырақ шаштық* (Хан Кене).

Ауыз әдебиеті үлгілерінде тұрақты сөз тіркестерін жиі кездестіруге болады. Олардың бойынан халықтың өмір сүру салты, дәстүрі, танымы жөнінде мол ақпараттарды алуға болады.

Ертеректегі фразеологизмдердің көпшілігі еркін сөз тіркесінің негізінде пайда болған. Тұрақты сөз тіркестерінің пайда болуына негіз болған батырлар жырында, ертегі-аңыздарда жиі ұшырасатын *отқа салса жанбайды, суға салса батпайды* деген орамды тура мағынасында түсінсек, жай ғана әсірелеу болып көрінер еді. Өйткені *суға салсаң батпайтын, отқа салсаң жанбайтын адам* жоқ екендігі бәрімізге де белгілі. Шын мәнінде бұл орамда бір кездердегі наным-сенім жатыр.

Ертеде жауапкер адамды сынаудың әр түрлі тәсілі болған. Ондай адамның өзінің өтірік-шындығын, тексеру үшін отқа күйдіріп, суға тастаған. Ал мұндай сынақтан аман құтылған адам шындығын айтып тұр, адал адам деп танылған. Осындайдан суға салсаң батпайды, отқа салсаң жанбайды деген ұғым туған. Ісі адал, ақ адам түбінде жеңіп шығады дегенге саяды. Алпамыс, Қобыланды т.с.с. батырлардың отқа салса жанбайтын, суға салса батпайтын қаһарман болуы да сондықтан.

Ауыз әдебиеті үлгілерінде перзентке зар болғандар киелі жерлерді аралап, *әулие-әнбиелерге* (пайғамбарларға) жалбарынады, тілек тілейді. Осыған байланысты қазақ халқының тілінде *әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып* деген тұрақты сөз тіркесі пайда болған. Бұл фразеологизмді қазақтың бай фольклорынан, жазушыларымыздың тілінен кездестіруге болады. Мәселен,

Әулие қоймай қыдырып,
Етегін шеңгел сыдырып,
Жеті пірге танысқан.
Әулиеге ат айтып,
Қорасанға қой айтып,
Қабыл болған тілегі,
Жарылғандай жүрегі... («Қобыланды батыр» жыры)

Осындағы *әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып* дегеніміз параллель фразеологизм. Бұндағы компоненттер тұлға жағынан да біркелкі келіп, қос тағанды фразеологизм ретінде танылған. Бұлардың қос тағанды сөз болу себебі тек форма жағынан біркелкі келгендігінде ғана емес. Негізгі шарт – қосарланған қос сөздің бірінен-бірінің жігі ажырамауы. Сөз тізбегі екі сөзден жасалуы да мүмкін, екі-екі сөзден (жұп қос сөзден) жасалуы да, екі жұп сөйлемнен жасалуы да мүмкін. Бірақ мұндай фразалардағы сөздер екі салаға бөлініп, параллельденіп, тұлға жағынан үйлесіп, қиысып отырады.

Аталған фразеологизмді батырлық жырларының басқа түрінен де кездестіруге болады. Мысалы,

*Әулиеге ат айтып,
Қорасанға қой айтып,
Артынан қуып келіпті,
Өлгенде көрген шешесі.*

Шешесі келіп сөйлейді... («Қыз Жібек» жыры)
Бұл «Алпамыс батыр» жырында төмендегіше көрініс тапқан:

*Қыдыр Ілияс атасы,
Диуана Бүркіт бабасы
Дегенін қоймай шарлады,
Сөзімнің жоқ қатасы
Әулиенің басына
Шырағын жағып түнеді.*

Отыз күн ойын, қырық күн тойын өткізу деген тұрақты сөз тіркесі ауыз әдебиеті үлгілерінде жиі кездеседі. Қазақ ертегілеріндегі «*отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу*» фразеологизмін талдай отырып, оның мағынасы этимологиядағы жиын, той, қонақ ету, сыйлау, құрмет көрсету және түсіндірме сөздік-тегі жиын, ойын-тамаша салтанатты мереке, ойын-сауық, той, думан мағынасымен ұштасып жатқанын көреміз.

*Айтқан серттен қайта алмай,
Отыз күн ұдай ойын қып,
Қырық күн ұдай тойын қып,
Көктім аймақ атасы
Қыз Құртқаны бергені («Қобыланды батыр» жыры).*

«Алтын құс және сұр қасқыр», «Сыйқырлы қыз», «Ералы батыр», «Ханның қойшысы» ертегісінің мәнмәтінінде бұл фразеологизм ата анасының баласының құрметіне жасайтын тойы ретінде көрініс табады.

Онда баласын үйлендіру, қызын тұрмысқа беру мақсатында *отыз күн ойын, қырық күн тойын қылады*. Фразеологизмнің ментальді ұғымдық өрісі елдің көңілін ойын сауықпен көтеру, жиналғандарды тойдырып тамақтандыру ретінде мазмұндалады. Бұл түсінік «Қырықтың бірі Қыдыр» деген халық даналығымен астасып, халық танымындағы баласының болашағына деген ға-

сырлар бойы қалыптасқан жарқын ниетін меңзейді.

Мысалы, «Алтын құс және сұр қасқыр» ертегісінде: «...Шаһарға келген соң әкесімен көрісіп, екі ағасын малға құл қылып қояды. Мына баласына хан сүйікті қызын қосып, *отыз күн ойын, қырық күн тойын істеп*, өз орнына хан қойыпты» (Қазақ ертегілері).

«Сыйқырлы қыз» ертегісінде: «...Қыз ренжиді: – Мен әкемді өлтіріп келіп едім, сен ақырында мынадай істедің? – деп. «Қате менен, ұмытып кеткенім рас», – деп ақырында әке-шешесіне айтып, алдынан қыз келіп өтіп, кәдімгідей келін түсіреді. Хан *отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып*, жігіт екі қатын алып, мұратына жетті» (Қазақ ертегілері).

«Ералы батыр» ертегісінде: «...Хан Ералы батырдың барлық тілегін орындап, қызын қайта ұзатып, Күнханның қызын қайта әперіп, *отыз күн ойын, қырық күн тойын жасады*» (Қазақ ертегілері).

«*Отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу*» фразеологизмі тура мағынасында жұмсалған сөз тіркесінен қалыптасып, одан фразеологизмді тудыруға уәж болған фразеологиялық бейненің нақты көрініс тапқанын байқауымызға болады. Бұдан тойдың ажырамас бір бөлігі болып табылатын «ойын» компонентінің түрлі ұлттық ойындармен және айтыс өнерімен астасып жататындығын байқауымызға болады.

«Қобыланды батыр» жырында: Келелі түйем ішінде, Қайырлы бураға ұқсаған. *Алалы жылқы* ішінде, Көзге түсер тұлпардай. *Ақтылы қойдың* ішінде, Ай мүйізді қошқар деген жолдар бар. Мұндағы тұлпар, қошқар, бура дегендерді үстірт құрылымдық ақпарат бойынша төрт түлік малдың таңдаулысы деп ұғамыз. Ал астырт құрылымдық деңгейдегі білім бойынша, яғни мифологиялық сана бойынша келе толы түйенің ішінде бура көп болғанымен, келенің құты саналатын бура болады. Оны қайырлы бура дейді. Сол тәрізді қора-қора қойдың ішінде көп қошқар болғанмен, ақтылы қойдың ішіндегі ай мүйізді ақ қошқар қой түлігінің құты болады. Жылқы малының ішінде айғыр көп болғанымен, алалы жылқы ішінде ала айғыр сол түліктің құты болып саналады. Сөйтіп мифологиялық санада келелі түйедегі қайырлы бура, алалы жылқыдағы ала айғыр (тұлпар), ақтылы қойдағы ай мүйізді ақ қошқар «төрт түліктің құты» деген ұлттық болмысты танытатын эпикалық фразалар тобы» - дейді С. Жапақов [1, б. 10].

Алалы жылқы, ақтылы қой тұрақты тіркесі мыңғырған мал, табын-табын жылқы, қотан-қотан қой мағынасын береді. Жылқы малында торы, кер, жирен секілді түсі басым болса, қойда негізінен ақ, қара түс жиі кездеседі. Фразеологиялық тіркестің этномәдени мәні де осында.

Ала сөзі жылқы малына қатысты символдық мәнге ие болған. Оны қазақ күшті жылқы деген

сөздің синонимі ретінде қолданады. Осыған байланысты «жылқы ішінде аламын», «жылқы ішінде ала жүр», «мінген аты ала еді, қылшық жүнді қара еді» деген тіркестер пайда болған.

Ай мүйізді қошқар тұрақты тіркесінің берер мағынасы – мықтылық, қуаттылық. Бұл – ер жігітке тән қасиеттердің бірі. Сондықтан, қазақ ер жігітті ай мүйізді қошқарға теңеп, «қошқарым» деп, ұл туса оған «қошқардай ұл тапты» деп той жасап, көкпар берген. Сонау түркі заманнан бастап, қойды киелі деп санағандықтан, оның мүйізін күштілік, қажырлылық, айбындылық белгісі ретінде бейнелеген [2. б. 13].

Шыбын жан тұрақты тіркесін өте жиі кездестіруге болады. Мысалы,

Қобыландының қамшысы
Тайбурылға шын батты,

Шыбын жаны тым тәтті [3. б. 44] деген жолдарда жыршы шыбын жаны мен жаны тәтті деген екі тұрақты сөз тіркесін бір тармаққа сыйғыза білген.

І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» шыбын жан көне ұғым бойынша өмір, тірлік мағынасында (діни ұғым бойынша кісі өлгенде жаны шыбын тәрізді ұшып кетеді-міс) деп түсіндіреді 4. б. 569]. Бұл түсінік туралы академик Р. Сыздық: «Махмұд Қашқаридың көрсетуі бойынша, көне түркі тілдерінде чывы (чыбы) сөзі ру, тайпаның жебеушісі, рух деген ұғымды берген [5, б. 151]. Мүмкін чыбы(н) сөзімен ру-тайпаны жебеп-қорғап жүретін ғана емес, адамдарды қолдап-жебейтін күшті де, яғни адамның

жанын да білдіретін болу керек» [5, б. 163], - деген жорамал айтады.

Мысалы, «Қобыланды батыр» жырында Құртқа Қобыландыға:

Шыбыныңды тапсырдым,
Бір жаратқан құдаға.

Бұл тіркестердегі шыбын «шыбын-шіркей» дегендегі шыбынмен бір емес сияқты. Сірә, парсының жан сөзімен қатар осы мағынада шыбын сөзі қолданылған тәрізді. Өйткені шыбын сөзі жан сөзін қосарламай да жан мағынасында қолданылып келгені байқалады.

Тұншығып тұлпар қалар деп,
Құртқаның жаны шығады.
Ұйқы көрмей түн қатты,
Ноғайлыны алды деп,
Сүйекке таңба салды деп,
Өлейін десе жан тәтті,
Кірейін десе жер қатты.

Фразеологизмдер халықтың салт-дәстүрінен, діни-әдет ғұрыптарынан, өмір сүру салтынан хабардар етеді. Тұрақты сөз тіркестері – көне заманнан бері келе жатқан халықтың асыл қазынасы.

Фразеологизмдер – фольклор лексикасына жан бітіріп, астарлы мағына арқылы көркем образ тудыратын тілдегі дайын единица. Әр тұрақты тіркестің астарында халықтың өмірімен байланысты мол ақпарат бар. Сондықтан фразеологизмдерді когнитивтік тұрғыдан зерттеудің маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жапақов С.И. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері. – Алматы, 2003.
2. Тлепин Б.Қ. Мал шаруашылығына қатысты лексиканың этнолингвистикалық табиғаты. Ф.ғ.к... авторефераты. – Алматы, 1997. – 31 б.
3. Советова З.С. «Қобыланды батыр» жырындағы фразеологизмдердің этномәдени мәні. //Филологические науки/ Теоретические и методологические проблемы исследования языка. – Алматы, 1998. – 40-48 бб.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
5. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. 2-басылуы. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.

Авторлар туралы мәліметтер:

Қайырбекова Ұ.Ж. - ф.ғ.к, доцент, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, E-mail: ulbala_kairbek@mail.ru

Қуандық Б.Т. - магистрант, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, E-mail: adilbekova-@mail.ru

Сведения об авторах:

Каирбекова У.Ж. - к.ф.н., доцент, кафедра казахского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, E-mail: ulbala_kairbek@mail.ru

Куандык Б.Т. - магистрант, кафедра казахского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, E-mail: adilbekova-@mail.ru

Information about the authors:

Kairbekova U.Zh. - candidate of philological Sciences, Associate Professor, Department of Kazakh language and literature, South Kazakhstan State Pedagogical University, E-mail: ulbala_kairbek@mail.ru

Kuandyk B.T. - master's student, Department of Kazakh language and literature, South Kazakhstan State Pedagogical University, E-mail: adilbekova-@mail.ru

ӘОЖ:81.367.4

ҚАЛИБЕКҰЛЫ Т.*

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
(E-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru)

ҚЫТАЙ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ПЫСЫҚТАУЫШТЫҚ ҚАТЫНАСТАҒЫ СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ҮЛГІЛЕРІ МЕН МАҒЫНАЛАРЫ

Аннотация. Қытай тілінің сөз тіркесі – сөйлем сияқты маңызды синтаксистік бірліктердің бірі болып табылады. Сөз тіркесі синтаксисі өткен ғасырдың елуінші жылдарынан бастап құрылымдық және мағыналық аспектіде жан-жақты зерттеле бастады. Соңғы кездері сөз тіркесін зерттеу мен оны оқытудың әдістемесі де жан-жақты қолға алына бастады. Мақалада қытай тіліндегі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің байланысу тәсілдері, жасалу жолдары, құрылымдық үлгілері мен мағыналары қарастырылған.

Түйіндеме сөздер: қытай тіл білімі, сөз тіркесі, пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі, құрылымдық үлгі, синтаксистік қызмет.

СТРУКТУРНЫЕ МОДЕЛИ И ЗНАЧЕНИЯ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ДИАЛОГИЧЕСКОМ ОТНОШЕНИИ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. Китайские словосочетания наравне с предложениями являются одной из важнейших синтаксических единиц. Синтаксис словосочетаний подробно изучается в структурном и семантическом аспектах с пятидесятих годов прошлого века. В последнее время методы исследования и обучения словосочетаниям получили широкое распространение. В статье описаны способы связи, способы построения, структурная модель и синтаксическая функция обстоятельственных словосочетаний китайского языка.

Ключевые слова: китайская лингвистика, словосочетание, обстоятельственное словосочетание, структурная модель, синтаксическая функция.

STRUCTURAL MODELS AND MEANINGS OF A WORD PHRASE IN A WORKING RELATIONSHIP IN CHINESE LINGUISTICS

Abstract. Chinese phrases, along with sentences, are one of the most important syntactic units. The syntax of phrases in structural and semantic aspects has been studied in detail since the fifties of the last century. Recently, research methods and teaching phrases have become widespread. The article describes communication methods, construction methods, structural model and syntactic function of adverbial phrases of the Chinese language.

Key words: Chinese linguistics, phrase, adverbial phrase, structural model, syntactic function.

Кіріспе

Қытай тіліндегі сөз тіркесі синтаксисінің қалыптасу кезеңі өткен ғасырдың елуінші жылдарынан басталады. Қытай тілінің сөз тіркесі Ма Жанжоңның 马氏文通 (Mashiwentong, 1898 ж.) деген еңбегінен бастап, қытай тілі жөнінде жазылған еңбектерде айтыла бастады.

Қытайдың көрнекті тілші-ғалымы Жу Дыший: “Үндіеуропа тілдерінде сөйлемнің құрылымы мен сөз тіркестерінің құрылымында елеулі айырмашылықтар бар, ал қытай тілінде сөйлем құрылымы мен сөз тіркестерінің құрылымы негізінен ұқсас болып келеді. Егер біз әр түрлі сөз тіркестерінің құрылысы мен қызметтерін анық, жан-жақты сипаттасақ, онда сөйлемнің құрылымдық заңдылықтарын да айқын сипаттап берген боламыз” [Фан Шяу, 193 б.] – деп жазды. Бұл айтылғандар қытай тілінің сөз тіркестері үндіеуропа тілдерінің сөз тіркесіне қарағанда анағұрлым маңызды

екендігін көрсетсе керек.

Қазақ тілінің сөз тіркесін арнайы зерттеген ғалым Т. Сайрамбаев қазақ тіліндегі сөз тіркесінің құрылысын зерттеудің теориялық және практикалық маңызының зор екендігін былай деп түсіндіреді: “Сөз тіркесінің байланысу формалары арқылы сөз таптарының морфологиялық өзгерістері, ал олардың байланысу тәсілдері арқылы әрбір сөз табының мағынасы айқындалады... Жалпы алғанда сөз тіркесінің әрбір сыңары жеке сөз табын, оның морфологиялық өзгерісін, құрылымдық жүйесін, тіркесу қабілетін, дербес мағынасы бар сөз бен дербес мағынасы жоқ сөздің рөлін т.б. айқындауға мүмкіндік туады” [Сайрамбаев Т., 7 б.].

Негізгі бөлім

Қытай тілі білімінде қалыптасқан дәстүр бойынша сөз тіркесі құрылымына қарай бастауыш-

баяндауышты сөз тіркесі, толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі, бағыныңқы-басыңқылы сөз тіркесі, толықтырғыштық қатынастағы сөз тіркесі және салаласа байланысқан сөз тіркестері деп бөлінеді. Бағыныңқы-басыңқылы сөз тіркесі екі сыңардан құралады. Алдыңғы сыңары – айқындаушы сөз, соңғы сыңары – ұйытқы сөз. Екі сыңар арасында айқындауыш-айқындалғыш (анықтауыштық немесе пысықтауыштық) қатынас болады. Бұл сөз тіркесі өз ішінен анықтауыштық қатынастағы және пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі болып екі түрге бөлінеді [Қалибекұлы Т., 604 б.].

Қытай тілінде сөз тіркесі құрамында да, сөйлем құрамында да бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш және толықтырғыш деген мүшелер бар, бірақ сөз тіркесінің құрамындағы мүшелер сөйлем мүшелеріне ұқсамайды, олар қытай тіл білімінде *сөз тіркесінің құрылымдық мүшелері* деп аталады.

Қазақ тілінің дәстүрлі грамматикасында сөз тіркестері сөз таптарының негізінде топтастырылады. Басыңқы сыңарлардың қандай сөз табынан екендігі негізге алынып, қазақ тіліндегі сөз тіркестері есімді және етістікті сөз тіркестері деген үлкен екі топқа бөлінеді. Тіркескен сөздер анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста жұмсалатындығын ескере отырып, оларды толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі, анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі және пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі деп үш түрге бөлуге болады. Қазақ тілінде, әдетте, сөз тіркестерінің терминдері өз алдына, сөйлем мүшелерінің терминдері өзара бір-біріне қатыссыз қолданылып келсе, кейде сөз тіркестерінде сөйлем мүшелерінің элементтері араласып келе береді [Сайрамбаев Т., 92 б.].

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері қытай тілінде де, қазақ тілінде де бар. бірақ олардың жасалу жолдары мен құрылымдық үлгілері ұқсамайды. Қытай тіліндегі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің құрылымдық үлгісі: Ad+KW.

Қытай тіліндегі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің құрамындағы сыңарлар екі түрлі жолмен байланысады: біріншісі – орын тәртібі; екіншісі – 地 [de] құрылымдық шылауы. Мысалы: 认真听 [renzhen ting] *көңіл қойып тыңдау*, 轻轻地走 [qingqing de zou] *ақырын жүру*.

Қытай тілінде сөз тіркесінің құрамындағы сөздерді байланыстыруға дәнекер болатын септік, тәуелдік, жіктік жалғаулары жоқ. 地 құрылымдық шылауы – пысықтауыштың грамматикалық көрсеткіші.

Қазақ тіліндегі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің құрамындағы сыңарлар қабыса және меңгеріле байланысады да, қабыса байланысқан етістікті сөз тіркесі және меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркесі дейтін екі түрге бөлінеді. С. Аманжолов меңгерудің қатарына тек

толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесін ғана қосады да, пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесін меңгерудің қатарына қоспайды [Аманжолов С., 38 б.].

Қабыса байланысқан етістікті сөз тіркесі бағыныңқы сыңардың қандай сөз табынан болуына қарай: 1) үстеулі сөз тіркесі; 2) сын есімді сөз тіркесі; 3) сан есімді сөз тіркесі; 4) еліктеуіш сөзді сөз тіркесі; 5) көсемшелі сөз тіркесі деп бес топқа бөлінеді. Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркесінің құрамындағы бағыныңқы сөздер, яғни етістіктермен тіркесетін сөздер шығыс, барыс, жатыс және көмектес септік жалғаулары арқылы меңгеріледі. Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркесі бағыныңқы сөздің тұлғасына қарай 1) барыс жалғаулы сөз тіркесі; 2) шығыс жалғаулы сөз тіркесі; 3) жатыс жалғаулы сөз тіркесі; 4) көмектес жалғаулы сөз тіркесі деп бөлінеді.

Қытай тілінде 地 құрылымдықшылауының қолданылуы ерекше. 地 кейде қолданылады, кейде қолданылмайды. Бұл мынадан көрінеді:

1. Қос буынды сын есімдер қосарланып келіп, пысықтауыш болғанда 地 қолданылады:

高高兴兴地上班, 平平安安地回家 [Gaogaoxingxing de shangban, pingping-an'an de hui jia] *Қуанышты көңіл күймен жұмысқа барып, аман-есен үйге оралу.*

2. Сөз тіркестері (предлогты сөз тіркесінен басқалары) пысықтауыш болғанда 地 жұмсалмайды:

他态度温和地回答了所有问题 [Ta taidu wenhe de huida le suoyou wenti] *Ол барлық сұрақтарға сыпайы жауап берді.*

战士们有计划地完成了任务 [Zhanshimen you jihua de wan cheng le renwu] *Сарбаздар жүктелген міндетті жоспарлы түрде орындады.*

3. Жалаң буынды үстеулер, сын есімдер пысықтауыш болғанда 地 қолданылмайды:

他这个人太好了 [Ta zhe ge ren tai hao le] *Ол кісі өте тамаша жан екен.*

他们来了, 快跑 [Tamen lai le, kuai pao] *Олар келіп қалды, тез қашайық.*

4. Есімдік, мезгілді немесе мекенді білдіретін зат есімдер пысықтауыш болғанда 地 жұмсалмайды:

你怎么又来了 [Ni zenme you lai le] *Сен неге тағы да қайтып келдің.*

你今天走, 还是明天走 [Ni jintian zou, haishi mingtian zou] *Сен бүгін кетесің бе, әлде ертең кетесің бе?*

我们阿拉木图见 [Women Alamutu jian] *Алма-тыда жолығайық.*

Ескеретін жайт, қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша 今天 (бүгін), 明天 (ертең) сияқты сөздер “мезгілдік зат есімдер” деп аталады. Қазақ тілінде олар “мезгілдік үстеулердің” қатарына жатады.

5. Предлогты сөз тіркесі пысықтауыш болғанда 地 жұмсалмайды:

他们都从农村来 [Ta men dou cong nongcun lai]

Олардың барлығы ауылдан келген.

6. Мекендік мәнді білдіретін сөз тіркестері пысықтауыш болғанда 地 жұмсалмайды:

黑板上写满了字 [Heibanshang xie man le zi]

Тақтаны жазумен толтырыптастаған.

7. Кейбір қос буынды үстеулерге 地-ны жалғаса да, жалғамаса да болады:

天气非常热 [Tianqi feichang re] Күн өте ыстық.

天气非常地热 [Tianqi feichang de re] Күн қатты ыстық.

8. Көп буынды сын есімдердің көпшілігіне 地-ны жалғаса да, жалғамаса да бола береді. Егер 地 жалғанса, күшейту мағынасын білдіреді:

他仔细看了半天 [Ta zixi kan le bantian] Ол біразға дейін мұқият қарап тұрды.

他仔细地看了半天 [Ta zixi de kan le bantian] Ол біразға дейін бар зейінімен қарап тұрды.

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің жасалу жолдары мен мағынасы.

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің құрамындағы баяндауыш, көбінесе, етістік немесе етістікті сөз тіркестерінен жасалса, пысықтауыш көбінесе үстеулерден болады, үстеулердің ең негізгі қызметі – пысықтауыш болу. Сондай-ақ, пысықтауыштар сын есім, етістік және сан-мөлшер сөз тіркесі мен предлогты сөз тіркесінен де жасалады.

Қытай тіліндегі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі мынадай жолдармен жасалады:

1. "Үстеу – етістік" болып құралған сөз тіркесі:

常常想家 [changchang xiangjia] үнемі үйін сағыну, т.б.

2. "Үстеу – сын есім" болып құралған сөз тіркесі:

很多 [hen duo] өте көп, т.б.

3. "Сын есім – етістік" болып құралған сөз тіркесі:

简单地询问 [jiandan de xunwen] жай ғана сұрау, т.б.

4. "Үстеу – сан есім" болып құралған тіркес:

她今年三十 [ta jinnian sanshi] Ол биыл отызға толды, т.б.

5. "предлогты тіркес – етістік" болып құралған сөз тіркесі:

在中国学习 [zai Zhongguo xuexi] Қытайда оқу, т.б.

6. "Етістік – етістік" болып құралған сөз тіркесі:

感动地握着我的手 [gandong de wo zhe wo de shou] әсерленгендіктен қолымды алды, т.б.

7. "Сан-мөлшер – етістік" болып құралған сөз тіркесі:

饭要一口一口地吃 [fan yao yikou yikou de chi] тамақты ақырын жеу керек, т.б.

8. "Еліктеуіш – етістік" болып құралған сөз тіркесі:

泉水咕嘟地向外冒 [quan shui gudu di xiang] Бұлақ суы бұрқ-бұрқ етіп сыртқа ағып жатыр, т.б.

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің

(Ad+KW) құрылымдық үлгісі мен мағыналарын екі топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Ad+V құрылымдық үлгісі.

1) S(shijian)+V және Adv.(lok)+V үлгісі. Мезгілдік мағынаны білдіреді:

今天来 [jintian lai] бүгін келу, 立刻去 [like qu] дереу бару, т.б.

2) (P+O)+V, Adv(temp)+V және S(мекен)+V үлгілері. Мекендік мағынаны білдіреді:

往前看 [wang qian kan] алдыға қарау, 常常来 [changchang lai] үнемі келу, 上海见 [Shanghai jian] Шаңхайда кездесу, т.б.

3) V(кc)+V үлгісі. Күшейту мағынасын білдіреді: 很喜欢 [hen xihuan] өте ұнату, 完全同意 [wanquan tongyi] толық қосылу, т.б.

4) (M+N)+V үлгісі. Сан-мөлшер мағынасын білдіреді:

事要一件一件地做 [shi yao yijian yijian di zuo] жұмысты бір-бірлеп істеу керек, т.б.

5) N+V, (P+O)+V үлгісі. Іс-қимылдың құралын білдіреді:

电话联系 [dianhua lianxi] телефонмен сөйлесу, 用铅笔写 [yong bi xie] қарындашпен жазу, т.б.

6) (P+O)+V, Adj+V үлгісі. Іс-қимылдың жасалу тәсілін (істелу жолын) және істің сапалық амалын білдіреді:

凭本事赚钱 [ping benshi zhuanqian] өз өнерімен ақша табу, 活生生地打死 [huoshengsheng de dasi] тірідей ұрып өлтіру, 形象地解释 [xingxiang de jieshi] образды түрде түсіндіру, т.б.

7) (P+O)+V үлгісі. Іс-қимылдың мақсатын білдіреді:

替他办事 [ti ta ban shi] ол үшін жұмыс бітіру, 为人民服务 [wei renmin fuwu] халық үшін істеу, т.б.

8) (P+O)+V үлгісі. Іс-қимылдың объектісін білдіреді:

向他学习 [xiang ta xuexi] одан үйрену, 给他看 [gei ta kan] оған көрсету, т.б.

9) V(кc)+V үлгісі. Болжал мәнін білдіреді: 大概有人 [dagai you ren] бәлкім біреу бар шығар, 也许不知道 [yexu bu zhidao] мүмкін білмейтін де шығар, т.б.

10) (P+O)+V үлгісі. Бірлестік мағынаны білдіреді:

跟他们谈 [gen tamen tan] олармен әңгімелесу, 与他商量 [yu ta shangliang] онымен ақылдасу, т.б.

11) Жай-күйді білдіреді:

慢慢地说 [manman de shuo] ақырын айту, 紧紧地抓住 [jinjin de zhuazhu] қатты қысып ұстау, т.б.

12) Болымды немесе болымсыздық мағынаны білдіреді:

不看 [bu kan] көрмеу, 没睡觉 [mei shuijiao] ұйықтамау, 一定去 [yiding qu] міндетті түрде бару, т.б.

2. Ad+Adj құрылымдық үлгілері.

1) V(кc)+Adj, Adj+Adj үлгісі.

а) мезгілдік мағынаны білдіреді: 已经走了 [yijing zou le] әлде қашан кетіп қалды, 快老了

[kuai lao le] қартаю (сөзбе-сөз: тез қартаю), т.б;
 ә) күшейту мағынасын білдіреді: 很难 [hen nan] өте қиын, 太老实 [tai laoshi] өте жуас, т.б.
 2) (P+O)+Adj және 比 [bi]+O+Adj үлгісі.

Салыстыру, салғастыру мағынасын білдіреді: 两米高 [liang mi gao] екі метр биік, 五公斤重 [wu gongjin zhong] бес килограм ауыр, 比他聪明 [bi ta congming] одан ақылды, 比这儿好 [bi zher hao] бұл жерден жақсы, т.б.

比 [bi]+O+Adj үлгісі қазақ тіліндегі N+Adj үлгісімен сәйкес келеді.

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің синтаксистік қызметі.

Қытай тіліграмматикасының ерекшеліктерінің бірі – сөз тіркесі сөз сияқты сөйлем мүшесінің қызметін атқара алуы.

1. Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі баяндауыштың қызметін жиі атқарады: 今天天气很热. Бүгін күн өте суық.

2. Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі анықтауыш қызметін атқарады: 很多人在为他担心. Көптеген адамдар ол үшін алаңдауда.

3. Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі сөйлемде толықтырғыштың қызметін де атқара алады. Толықтырғыш болғанда 得 құрылымдық шылауы міндетті түрде жұмсалады: 他走得特别快. Ол өте тез жүреді.

4. Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі сөйлемде бастауыш қызметін де атқарады: 不回来是对的. Келмегені дұрыс.

5. Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі сөйлемде пысықтауышта бола алады. Бірақ пысықтауыштың міндетін атқаруы сирек кездеседі: 我清楚地听见了他的声音. Оның даусын ап-анық естідім.

6. Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің сөйлемде толықтауыш қызметін атқаруы сирек болса да кездеседі. Бірақ шарты мынау: баяндауыш болатын сөздер кісінің армандау, сезіну мағыналарын білдіретін етістіктерден болуы керек. Мысалы:

看到这场景, 他觉得十分愉快. Мына көріністі көрген ол қатты қуанды.

Қорытынды

Қытай тіліндегі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің құрылымдық үлгісі: Ad+KW. Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің құрамындағы сыңарлар екі түрлі жолмен байланысады: біріншісі – орын тәртібі, екіншісі – құрылымдық шылауы.

Қазақ тіліндегі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің құрамындағы сыңарлар қабыса және меңгеріле байланысады. Қазақ тілінде сөз бен сөзді байланыстыратын аналитикалық тәсілдерге сөздердің орын тәртібі, көмекші сөздер және интонация жатады. Қытай тілінде аналитикалық тәсілдерге тек сөздердің орын тәртібі мен көмекші сөздер ғана жатады.

Қытай тіліндегі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі негізінен мынадай жолдармен жасалады: “үстеу – етістік”, “үстеу – сын есім”, “сын есім – етістік”, “үстеу – сан есім немесе мөлшер сөзді тіркес”, “предлогты тіркес – етістік”, “етістік – етістік”, “сан-мөлшер – етістік”, “еліктеуіш – етістік”.

Қытай тілінде пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері сөйлемнің құрамында негізінен баяндауыш, анықтауыш, толықтырғыш, бастауыш және пысықтауыш қызметтерін атқарады. Толықтауыш қызметін атқаруы сирек болса да ұшырасады.

Қытай тіліндегі сөз тіркестерінің сыңарларын таңбалауда қолданылған символдар:

S(shi) – қимыл иесі зат есім; Adj – сын есім; V – етістік; Num – сан есім; Pron – есімдік; S(shou) – меңгерілуші зат есім; S(gongju) – құралдық зат есім; S(shijian) – мезгілдік зат есім; M – мөлшер сөз; S+P – бастауыш-баяндауыштық сөз тіркесі; V+O – баяндауыш-толықтауыштық сөз тіркесі; Ad+KW – пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі; At+KW – анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі; P+O – предлогты сөз тіркесі; M+N – мөлшер сөзді сөз тіркесі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Фан Шяу. Қытай тілінің сөз тіркесі. –Бейжің: Шанью-иыньшугуань, 1991. –194 б.
2. Сайрамбаев Т. Күрделі сөз тіркестерінің кейбір мәселелері. –Алматы: Мектеп, 1976. –70 б.
3. Қалибекұлы Т. Қытай тіл біліміндегі атаулардың қазақ және орыс тілдеріндегі аудармасы жайында//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. –Алматы. 2020. №2 (72).–597-607 бб.
4. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. –Алматы: Рауан, 1991. –176 б.
5. Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. –М.: Наука, 1969. 103 с.

Авторлар туралы мәліметтер:

Қалибекұлы Т. - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Шығыс тілдері аудармасы кафедрасы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, E-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

Information about the authors:

Kalibekuly T. - candidate of philological Sciences, Associate Professor, Department of translation of

Eastern Languages, Abylai Khan Kazakh University of international relations and world languages, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

Сведения об авторах:

Калибекулы Т. - кандидат филологических наук, доцент, кафедра перевода восточных языков, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

ОККАЗИОНАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА СЛОВА В РУССКОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается символика и семантика окказионального слова в поэтической традиции. На основе примеров из поэзии известных русских поэтов-футуристов иллюстрируются тенденции окказионального словоупотребления. Особое внимание уделяется описанию коннотативного потенциала индивидуально-авторских образований.

Ключевые слова: окказионализмы, индивидуально-авторские образования, русская поэтическая традиция.

ОРЫС ПОЭТИКАЛЫҚ ДӘСТҮРІНДЕГІ СӨЗДІҢ КЕЗДЕЙСОҚ СЕМАНТИКАСЫ

Аннотация. Мақалада ақындық дәстүрдегі окказионалды сөздің символикасы мен семантикасы қарастырылады. Белгілі орыс футурист ақындардың поэзиясындағы мысалдар негізінде окказионалды сөз қолдану үдерісі көрініс табады. Дербес-авторлық құрылымдардың коннотативті потенциалын суреттеуіне ерекше назар аударылады.

Түіндеме сөздер: окказионализмдер, дербес-авторлық құрылымдар, орыс поэтикалық дәстүр.

OCCASIONAL SEMANTICS OF THE WORD IN THE RUSSIAN POETIC TRADITION

Abstract. The article considers the symbolism and semantics of the occasional word in the poetic tradition. Because of examples from the poetry of famous Russian futurist poets, trends in occasional word consumption are illustrated. Special attention is paid to the description of the connotative potential of individual copyright entities.

Keywords: occasional words, individual-author formations, Russian poetic tradition.

В русской поэтической традиции особое место отводится индивидуально-авторским образованиям, или окказионализмам. Изучение их символической и семантической природы всегда остается в поле зрения исследователей языка и стиля поэзии. «если мы хотим представить себе будущее языка, то мы должны также тщательно исследовать окказиональные явления в речи, как исследуют диалектизмы для лучшего понимания прошлого языка» [1, с. 129].

В настоящее время окказиональные новообразования широко употребляются не только в художественной речи, но часто встречаются на страницах современных СМИ. Это свидетельствует об «окказиональном взрыве» в контексте активных процессов, происходящих в русском языке конца XX – первой четверти XXI вв. В связи с этим Е.А. Земская отмечает: «Конец XX века иногда даже называют веком окказионализмов. Человек играет со словом, состязается в этих играх с окружающими, стремясь победить соперника в остроумии, острологии, оригинальности формы выражения» [2, с. 128].

Исследователи семантики окказионального слова в поэтическом тексте на общественно-политические преобразования, повлиявшие на языковые изменения и языковую эволюцию. «Глубокие социальные перемены конца XX века

значительно ускорили процессы языковой эволюции и существенно поколебали устойчивость отдельных языковых структур, что неизбежно привело к преобразованиям на всех уровнях языка и стало причиной возникновения третьей волны словотворчества в современной русской поэзии» [3, с. 3].

В творчестве В. Маяковского часто встречается опредмечивание абстрактных имен на –ость: *Стать знаменитостью* в какие-то сутки (Маяковский, Мечта поэта). В некоторых случаях это приводит к полной утрате отвлеченным существительным своей привычной словообразовательной семантики, что отражается и в лексикографической традиции – в словарях такие слова получают особые толкования, зачастую сопровождающиеся пометой *разговорное*. Такими являются, например, лексемы *гадость* и *дурость* (разг. глупость), встречающиеся в текстах Маяковского: *но черт его знает, что едим мы и в какую гадость обуты?!* (В. Маяковский. Соберитесь и поговорите-ка).

Конкретно-предметное значение зачастую достигается подчеркнутым сочетанием со словами, передающими неопределенно-количественную семантику:

Новостей у вас вагон

(В. Маяковский. Птичка божья);

Банан, ананасы! Радостей гряда!

(В. Маяковский. Гимн судьбе)

Неприятностей этих потрясающее количество (В. Маяковский, в 12 часов по ночам),
И хочется мне крикнуть миллионм Бездарностей,

взращенных в кабаке

(И. Северянин. Собратья).

Словотворчество футуристов – один из наиболее ярких аспектов, привлекавших внимание исследователей, о чем свидетельствуют не только различные работы частного характера, но и отдельные словари неологизмов.

М.Л. Гаспаров пишет, что окказионализмы – «одна из самых ярких примет языка Маяковского» [4, с. 369].

Наблюдаемый факт отказа от существующих, простых существительных при помощи самого продуктивного из словообразовательных формантов в поэзии XX века весьма показателен.

Суффикс *-ость* традиционно носил стилистически маркированный книжный характер, затем эта маркированность начала утрачиваться, тем не менее для В. Маяковского, по всей видимости, формант *-ость* остался соотносимым с поэтизмами, поэтому поэт не только не использует его для словотворчества, но зачастую отсекает: таким образом появляется *-ясь*. Например, «Необычайное приключение, бывшее с Владимиром Маяковским летом на даче», вместо *ясности-ясь*, вместо *рьяности* и *ярости* появляются *рьянь* и *ярь*, и далее *легочь* (Стихи о красотах архитектуры) заменяет *легкость*, а *алчь-алчность*. Последняя пара слов показательна тем, что *алчь* в тексте занимает синтаксическую позицию однородного члена к конвенциональному существительному жадность: *в жадности и алчи укупил двенадцать grossов дирижерских палочек* (Плюшкин. Послеоктябрьский скопидомобустроивает стол и дом).

Такое столкновение двух синонимичных форм представляет собой своего рода «обнажение приема». Таким образом, мы видим, что присоединение форманта *-ость* – наиболее продуктивный тип образования как узуальных, так и окказиональных абстрактных существительных, не привлекает В. Маяковского, его неологизмы – это слова, в которых «*есть бунт против привычных моделей*» [5, с. 514]. Схожую мысль высказывает и К.И. Чуковский, размышляя об аналогичном приеме с отсечением форманта *-ость*, встречающегося у Северянина: «У Северянина мне ... понравилось прелестное слово *бездарь*. Оно такое бьющее, звучит, как затрещина и куда энергичнее вялого речения *бездарность*. Оно все насыщено эмоцией, в нем бьется живая кровь» [6, с. 217].

В. Маяковский проявляет свои поэтические стратегии в области словотворчества, и активно

вводит в свои тексты лексические окказионализмы:

Ходить на двух ногах старо.

Но себя на одной трудно нести.

Гомперс прихрамывает от односторонности

(В. Маяковский. Гомперс).

Исследования «слово новшества» футуристов часто фокусируются на изучении текстов В. Маяковского и Г. Хлебникова, однако на основании сопоставления используемой ими незуальной лексики на *-ость* можно прийти к заключению, что поэты не демонстрируют особого сходства.

У Северянина не глаголы в его текстах становятся производящими для абстрактных имен, а отвлеченные существительные мотивируют отыменные глагольные дериваты (*отъюнил юность* (Ростан), *молодость отмолодал* (Высшая мудрость). Собственно, неологизмы на *-ость* (89 лексем) распространены у И. Северянина и играют в его словотворчестве заметную роль. В отличие от В. Маяковского, избегавшего продуктивных словообразовательных моделей, И. Северянин использовал их достаточно активно, что даже стало поводом для упрека его новообразований в «нефутуристичности»: «В стихах Северянина встречается много новых, непривычных для слуха слов, но самые приемы словообразования у него не только не футуристичны... но и вообще не могут назваться новыми, так как следуют общим законам развития русского языка» [7, с. 23].

Среди форм на *-ость* И. Северянина в отдельную группу выделяется целый ряд существительных, в качестве производящей базы для создания которых используются относительные прилагательные, что становится нормативным в языке поэзии: «*озёрность в глазах*» (Соблазны влаги) – глаза озёра, «*лышность волос*» (Песня матери) – лён волос, «*пламенная льдяность*» – пламенный лёд (Все хорошо в тебе...). Способность относительных прилагательных приобретать качественные значения широко проявляется в узусе, но еще более явно это происходит в языке поэзии. Зачастую в процессе «окачества» атрибутивный признак получает ярко выраженную эмоциональную окрашенность, что часто используется И. Северяниным для образования незуальных отвлеченных понятий, наделенных отрицательными коннотациями:

Ненавижу чувств сахарность некую

(Без заглавия);

Как смеет лсалкая бездарность

Вносить в собор свою базарность

(Триолеты).

Примеры демонстрируют, что, в отличие от

традиционных отадъективных образований на *-ость*, представляющих качество или свойство прилагательного, формы И. Северянина опираются не на семантику производящего в целом, расширяя и углубляя ее, а на отдельные развиваемые производящим значения что позволяет говорить о характерном соединении метафорического мышления с абстрактным.

Среди новообразований Северянина также есть формы, напрямую образованные от конкретных имен. На первый взгляд, *форельность* (Наверняка), *соловейность* (Обзор) и еще более показательные в словообразовательном плане *стулость* (От дэнди к дикарю), *царевность* (Белая фиалка) и *гшкубость* (Все хорошо в тебе...), можно соотнести с традициями символизма и философскими эйдосами, их трактовать возможно, например, как *идею стула (стулости)*, то есть некое универсальное представление, свойство каждого отдельно взятого стула. Однако контекстуально обусловленные значения неологизмов И. Северянина заставляют нас отказать от этого объяснения:

*Не будет зарослей над речкой,
станет выглядеть увенкой Она,
струя отбросов муть
Взамен **форельности** кристальной...*
(Наверняка).

Таким образом, новые слова формы И. Северянина, подобно словотворчеству В. Маяковского, иллюстрируют использование продуктивного форманта *-ость* для образования новых отвлеченных имен, оставаясь при этом «футуристичным». И поэтому, поэт экспериментирует не только в области словообразования (помимо дериватов от конкретных имен существительных), но и в его текстах встречаются производные и от имен собственных: *Лишь доля малая «марийности»...* (Стихи о человеке); *И с ней снегурочность Лппковской...* (Поэма беспоземия), но и семантики, что проявляется в намеренном представлении значений слов, обусловленных конкретной ситуацией, то есть требующих каждый раз нового толкования адресата.

Таким образом, в результате изучения абстрактной лексики на *-ость* в текстах поэтов XX века были выявлены такие формальные показатели для их дальнейшего интерпретирования как *частотность* имен на *-ость* в целом, *воспроизводимость* отдельно взятых лексем – констант, характеризующих идиолект поэтического направления или идиостиль конкретного автора, процентная доля *неузальной лексики*, *форм множественного числа*, *падежная дистрибуция*. К значимым особенностям употребления отвлеченных имен на *-ость* также относятся их вынесение в сильные текстовые *позиции заглавия и рифмы* и графическое выделение – *капитализация*.

Анализ функционирования лексем на *-ость* по выделенным критериям в текстах трех поэтических направлений (символизм, акмеизм, футуризм) позволяет проследить две особенности: *близость* показателей поэтов *внутри одной школы* и *отличия* показателей при сопоставлении данных *между поэтами разных школ*.

Среди особенностей функционирования абстрактных имен на *-ость* в текстах символистов определяющим фактором является высокая частотность, причем характерно, что показатели «старших символистов» В. Брюсова (50), К. Бальмонта (57), отличаются от «младших» – А. Блока (32), Д. Белого (29), что можно рассматривать как подтверждение обоснованности общепринятого разделения поэтов внутри данной группы. Употребление форм множественного числа отвлеченных имен на *-ость* и активное словотворчество, в том числе создание лексических окказионализмов по модели «непроизводное имя существительное – производное имя на *-ость*, характерное для философских текстов, также в большей степени присуще первому поколению символистов.

В то же время у всех поэтов этой школы обнаруживается ряд общих стратегий использования абстрактной лексики:

- ✓ вынесение имен на *-ость* в заглавия, сильные позиции
- ✓ капитализация,
- ✓ применение констант, в числе которых используются часто воспроизводимые лексемы – *вечность, бесконечность, радость*.

В текстах акмеистов абстрактные имена на *-ость* встречаются реже и демонстрируют стратегию конкретизации и овеществления их семантики. У ранних Гумилева и О. Мандельштама прослеживается явная близость к традициям функционирования абстрактной лексики на *-ость*, отмечаемым у символистов. Специфика употребления абстрактных существительных на *-ость* позволяет нам выделить среди всех поэтов-акмеистов О. Мандельштама и А. Ахматову. В текстах А. Ахматовой стратегии функционирования имен на *-ость* наиболее явно противопоставлены символистским, что подтверждается полным отсутствием новообразований на *-ость* и их употреблением исключительно в форме единственного числа. О. Мандельштам, напротив, демонстрирует ряд особенностей функционирования абстрактных имен, что подтверждается более высоким показателем частотности употребления им существительных на *-ость* (А. Ахматова – 23, И. Мандельштам – 39).

В рамках типологических особенностей, присущих поэтам одного направления, важен учет отдельного идиостиля, при этом существительные на *-ость* являются одним из формальных показателей, указывающих на опознаваемость.

Абстрактные имена на *-ость* в поэзии фу-

туристов отличаются высокими показателями употребления форм множественного числа и неузальной лексики. Характерно, что данные особенности отмечались ранее и у символистов, однако сопоставительный анализ их употребления позволяет нам увидеть абсолютно разные стратегии поэтик. Если плюральное употребление имен на *-ость* у символистов было оправдано стремлением вывести отвлеченные существительные, то у футуристов тот же самый прием

отражает общезыковые тенденции использования абстрактных имен и нацелен на достижение предельной конкретности.

Таким образом, окказиональное слово становится способом сочетания несовместимых по смыслу словообразовательных элементов. Авторские новообразования становятся элементом мировоззрения творческой личности и служат средством самовыражения языковой личности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Чиркова Е.К. Типы окказиональных слов в языке газеты // Язык и общество: Сб. статей. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1974. – Вып.3. – С. 129–144.
2. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – 2-е изд. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 90–141.
3. Сивкина О.Н. Семантика окказионального слова в поэтическом тексте: Автореф. дисс. канд. филол.н. – Алматы, 2000.
4. Панов М.В. Поэтика // Панов, М.В. Труды по общему языкознанию и русскому языку. Т. 2. М., Языки славянской культуры, 2007. С. 387–584.
5. Чуковский К.И. Футуристы // Чуковский К. Собрание сочинений. Т. 6. М., 1969. – С. 202–239.
6. Горнфельд А.Г. Новые словечки и старые слова. М., 2011.

Сведения об авторах:

Киынова Ж.К. - доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет

Әділхан А. - магистрант, Казахский национальный женский педагогический университет

Ахметжанова А.И. - кандидат филологических наук, ассоц. профессор, кафедра русской филологии и мировой литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Information about the authors:

Kiyonova Zh.K. - Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University

Adilkhan A. - Master's student, Kazakh National Women's Pedagogical University

Akhmetzhanova A.I. - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Russian Philology and World Literature, Al-Farabi Kazakh National University

Авторлар туралы мәліметтер:

Қиынова Ж.К. - филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Әділхан А. - магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Ахметжанова А.И. - филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, орыс филологиясы және әлем әдебиеті кафедралары, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

MAMETOVA SH.R.¹, ZHAMBYLKYZY M.²

¹²Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

(¹E-mail: shurunkamametova@mail.ru, ²E-mail: marina_719@mail.ru)

IDIOMS RELATED TO ANIMALS AND FEATURES OF THEIR INTERPRETATION

Abstract. The article is devoted to the feature of animal idioms in English and their interpretation to other languages. Idioms are the most emotional part of the language. They reflect the deepest values, views and cultural characteristics. Pedagogical experience shows that learning English idioms is very efficient and helps to increase the vocabulary of pupils. The problem of translation and interpretation of idioms is crucial today, for both English language teachers and translators. In practice, using the language in oral speech with a native speaker, we understand that knowledge of a set of words and grammar is not enough to feel yourself like a fish in the water. The topic of translation and use of languages is becoming very relevant nowadays in the age of globalization and digitalization. Analyzing and observing social networks, foreign music, and people see that native speakers often use idioms and phraseological units. Idioms are part of the history and culture of each language, in order to get closer to the original language, to speak freely with a native speaker, to understand the humor of the interlocutor, the language learners must correctly translate, understand and use phraseological units in the right context. The article has a great practical importance because given examples and theory, derivation of idioms can be useful while English lessons for improving the methods of teaching in terms of mastering the idioms of a foreign language and acquiring the skills of correct speech.

Key words: idioms, idiomatic expressions, phraseology, phraseological units, interpretation, problems of translation, adequate translation, etymology, figurative meaning, phraseological equivalent, phraseological analogue.

ЖАНУАРЛАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ИДИОМАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТҮСІНДІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақала ағылшын тіліндегі жануарларға байланысты фразеологизмдердің ерекшеліктеріне және оларды басқа тілдерге интерпретация үдерісіне арналған. Идиомалар - тілдің ең мәнерлі, эмоционалды боялған бөлігі. Олар ең терең құндылықтарды, көзқарастарды және мәдени сипаттамаларды көрсетеді. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, ағылшын фразеологизмдерін оқытуы оқу үдерісіне әсер етеді және оқушылардың сөздік қорын молайтуға көмектеседі. Фразеологизмдерді аудару және түсіндіру мәселесі қазіргі кезде ағылшын тілі мұғалімдері үшін де, аудармашылар үшін де өзекті болып табылады. Іс жүзінде, тілді ауызекі сөйлеу кезінде, ана тілімен сөйлесуде қолдана отырып, біз өзімізді еркін сезіну үшін, сөздер жиынтығы мен грамматиканы білу жеткіліксіз екенін түсінеміз. Тілдерді аудару және қолдану тақырыбы жаһандану мен цифрландыру дәуірінде өте өзекті болып табылады. Әлеуметтік желілерді, шетелдік музыканы талдап, бақылап отырғанда, адамдар идиомаларды мен фразеологиялық бірліктерді жиі қолданатынын көреді. Идиомалар әр тілдің тарихы мен мәдениетінің бір бөлігі, төл тілге жақындау, ана тілінде сөйлеушімен еркін сөйлесу, әңгімелесушінің әзіл-қалжыңын түсіну үшін тіл үйренушілер фразеологиялық бірліктерді дұрыс контекстте дұрыс аударуы, түсінуі және қолдануы керек. Мақаланың практикалық маңызы өте зор, өйткені келтірілген мысалдар мен идиомалар теориясы ағылшын тілі сабақтарында шет тілі фразеологизмдерін меңгеру және дұрыс сөйлеу дағдыларын меңгеру тұрғысынан, оқыту әдістерін жетілдіруге пайдалы болуы мүмкін.

Түйіндеме сөздер: идиомалар, идиомалық сөз тіркестер, фразеологизмдер, интерпретация, аударма мәселелері, адекватты аударма, этимология, сөздің ауыспалы мағынасы, фразеологиялық эквивалент, фразеологиялық аналог.

ИДИОМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЖИВОТНЫМИ, И ОСОБЕННОСТИ ИХ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Аннотация. Статья посвящена особенностям идиом, связанных с животными в английском языке, и их интерпретация на другие языки. Идиомы - самая выразительная, эмоционально окрашенная часть языка. Они отражают глубочайшие ценности, взгляды и культурные особенности. Педагоги-

ческий опыт показывает, что изучение английских идиом эффективно влияет на процесс обучения и помогает увеличить словарный запас учащихся. Проблема перевода и интерпретации идиом актуальна сегодня как для учителей английского языка, так и для переводчиков. На практике, используя язык в устной речи, контактируя с носителем языка, мы понимаем, что знания набора слов и грамматики недостаточно, чтобы чувствовать себя в своей тарелке. Тема перевода и использования языков становится очень актуальной в эпоху глобализации и цифровизации. Анализируя и наблюдая за социальными сетями, зарубежной музыкой, люди видят, что носители языка часто используют идиомы и фразеологизмы. Идиомы являются частью истории и культуры каждого языка, чтобы приблизиться к языку оригинала, свободно говорить с носителем языка, понимать юмор собеседника, люди, изучающие язык должны правильно переводить, понимать и использовать фразеологизмы в правильном контексте. Статья имеет большое практическое значение, поскольку приведенные примеры и теория вывода идиом могут быть полезны на уроках английского языка для улучшения методов обучения с точки зрения усвоения идиом иностранного языка и приобретения навыков правильной речи.

Ключевые слова: идиомы, идиоматические выражения, фразеология, фразеологизмы, интерпретация, проблемы перевода, адекватный перевод, этимология, переносное значение, фразеологический эквивалент, фразеологический аналог.

Introduction

Idioms are integral part of each language. The unique phenomenon, which is not reduced to a set of meanings of its constituent elements. Only the way to understand and qualitatively translate an idiom is to study its origin, its national and cultural context, the practice of using it native speakers. Oxford dictionary gives the following definition of idiom - a group of words whose meaning is different from the meanings of the individual words. [8]

Many scientists emphasize the importance of idioms that make written and oral speech lively and colorful. Russian linguist Amosova N.N. describes idioms - units of constant context in which the index and the semantically realizable element is normally identity and both are represented by a common lexical composition phrases and which are characterized by a holistic meaning. Idioms consist of word combinations, one of the words may be archaism, which people do not use in oral speech, for example idiom - *to buy a pig in a poke*. The word «poke» (*посса, pouch*) is the Old English version of the word pocket (pocket, pouch). The word "poke" is still used in some countries, especially in Scotland and the USA.

Main part

The uniqueness of idioms lies in the fact that behind their external simplicity and ease of study lies huge potential for understanding history, culture and national character. For a language learner, idioms are a great opportunity to play easily master the national linguistic code that native speakers tongue is absorbed with mother's milk. Translating idioms is a fun activity that challenges erudition and linguistic flair. The beauty of idioms is that they are simply impossible to learn. They arise the interest of the student, motivate language learners to study new expressions, phraseological units, arise the imagination and act as a starting point for language research. To translate an idiom means to understand its origin, national mentality

of country, features of its use, to study its habitat.

English Animal Idioms are closely connected with people. People made up legends, invented proverbs, sayings related to animals. They compared the appearance of a man with animals, as he or she looked with beastly eyes, and compared traits of character with animals. In all fairy tales, the fox was associated with a cunning animal, in oral speech "*as sly as a fox*" is frequently used. The lion is associated with bravery. The problem, which may be faced while interpreting from one language to another, is a lack of information about the equivalent, existence the idiom in particular language. As example, in French language most of the idioms is connected with a rooster - "*fier comme un coq*" which means proud as a rooster, because the Gaulish rooster became the symbol of Gaul and Gauls, since in translation from Latin "gallus" has two meanings - "rooster" and "gall". The ancient Romans called the Celtic ancestors - today's French - Gauls. In the 15th century, King Charles VIII chose the image of the Gallic rooster as the emblem of France.

English animal idioms also can be used during the in English lessons at school or college in a variety of forms of work. Idioms can be discussed and compared with other languages, explored; various interactive games can be played. Idioms can be essay topic or discussion topic. Idioms with images of animals are the best choice of the acquaintance with the world of idioms. Firstly, English animals differ from Russians, Kazakh languages, more interesting the difference in their images reflected in idioms. Secondly, idioms with animals are very clear, easy to explain and easy to use, which is very important during learning a foreign language. Finally, everyone loves animals. Idioms with animals cause positive emotions. That is why the process of education and translating is productive.

The process of translation English idioms requires an integrated approach. To translate an idiom in the best possible way, you need to solve three problems: investigate the origin and nature

of the idiom; choose the most appropriate method of translation into Russian, Kazakh; the context and practice of using the idiom in the speech of native speakers. Sometimes, to understand idioms we must understand the specifics of the national character, way of life and traditions of the people. The origin of some idioms is well studied and unambiguous. For some idioms, there are several versions of the origin. Smith L. P. in his book "Phraseology of English language" [9. p. 67] gave detailed sources of the origin of idioms:

1. Terminological and professional lexicology. Idioms are borrowed from science: physics, chemistry. Idioms belong to the profession in the fields of medicine, law and military.

2. British literature. Most of the English Idioms are from Shakespeare's works. Shakespeare is in Othello, which means jealously, coined the idiom "green – eyed monster". One of the representative of writers who used such kind of expressions was Lewis Carroll. From his book "Alice's Adventures in Wonderland", people from childhood know the idiom "grin like a Cheshire cat" - have a broad fixed smile on your face, which is of uncertain origin, is recorded from the first half of the 19th century. [7. p. 52]

3. One of the source of idioms is British customs and traditions. Most of them are connected with eating and drinking habits. It is well known that British people prefer drinking afternoon tea at five o' clock that is why in idiom learners meet the word – tea, bread and butter.

4. The history plays one of the significant role in the formation of idioms. The origin is connected with facts and historical events, with personalities of queens and kings. Even there are idioms, which have roots from Stone Age "to have ants in your pants" - to be jumpy, restless. It came probably from Stone Age when people used to live in caves and all insects would live with them. The insects were everywhere, including in the pants. [3. p. 10] Nowadays especially teachers use this idiom, when children are noisy and cannot sit in one place.

5. Idioms originated from Bible. Religious took one of the important place in history development. The amount of them are numerous. One of them is "a leopard can't change his spots" means people cannot change their basic nature. [6. p. 171]

6. Fairy-tales. The etymology of idioms is connected not only with legends, fact also with fairy – tales from all over the world. Widely used idiom is "an ugly duckling" - less attractive than his family members or friends, turns out to be beautiful or talented against all expectations. "The Ugly Duckling" is a fairy tale by Hans Christian Andersen in which the ugly duckling, mocked and jeered at by his peers, eventually develops into a beautiful swan. [7. p. 302]

7. Ancient legends and myths. Greek legends and myths influenced on the formation of English

idioms. Most of idioms became the international idioms, have the same meaning and interpretation. For instance, well-known idiom is a "Trojan Horse" - something that is designed to undermine or destroy from within. Furthermore, programmers use this idiom, which means a program that secretly performs hidden functions - for example, steals passwords and personal data of the user. The Trojan horse in the Iliad is a huge wooden horse in which the Achaean warriors who besieged Troy were hiding. According to legend, the unsuccessful siege of the city lasted ten years. Then the cunning Odysseus came up with a trick: the Achaeans made a giant wooden horse hid a squad of scouts inside. The army of the Greeks left the camp and disappeared from sight, leaving only a horse - supposedly as an offering to the goddess Athena.

8. Borrowed Idioms. As the result of a long historical interaction of languages, borrowing as a process and borrowing because of this process are of significant interest for the history of the language, within which they receive detailed coverage not only of the reasons for borrowings, but also their source languages. In English, scientists have found words borrowed from Old French, Latin, Greek, Scandinavian and other languages. Smith L. P. emphasized that snakes, worms and insect idioms are mostly old proverbs or borrowings from French: "to go at a snail's pace" – very slowly, "a bee in one's bonnet" – to have a great idea. [9. p. 67]

Interpretation of Idioms

Interpretation of Idioms is a difficult task, since in addition to conveying the semantic component it is also necessary to pay attention to the figurative, so as not to lose the stylistic effect of the original text. Therefore, you need to clearly understand the boundaries of interpretation, because only within these boundaries is an adequate translation possible. Determination of these boundaries in translation is an actual problem as for a specific translator and for the theory of translation in general.

Choosing a translation method is a difficult task for a translator, but even earlier, he must answer for himself an important question: whether to leave the original idiom, while preserving the figurativeness of the text, or it is better to do without it, preferring a more accurate reflection of the meaning. By choosing a literal translation, the translator automatically saves the original image. However, paraphrasing slightly expands the boundaries of interpretation, allowing the translator to accept decision. The danger of error is great on the first phase of translation, since idioms are often homonymous with a free combination of words and they can be distinguished only based on the context and general logic of the statement. An error leads to a gross distortion of the meaning of the original.

For translators, teachers and linguists is extremely essential to interpret and give adequate

translation of phraseological units, should be able to recognize idioms in the context and to analyze their speech functions. It is very crucial because in original language and target language there can be idioms identical in the form, but having different figurative meaning. That is why many scientists researched the field of interpretation and translation of idioms, one of them is a Russian linguist Ilyushkina M.Y. in her book "Translation theory: basic concepts and problems" draw our attention to the ways of translating idioms. [4. p. 61] Ilyushkina M.Y. highlights the rules of transmitting the validity of the meaning of idiomatic expressions:

1. Phraseological equivalent - searching for an identical phraseological unit in the translating language, which coincides with the original in all aspects of meaning, for example: "*a dark horse*" – *темная лошадка* - a person, about whom little is known. Originally, this Idiom was a horse – racing slang. First, it was recorded in 1831, when a dark horse unexpectedly rushed past the grand stand in sweeping triumph [2. p. 73]. Among such idioms in English language, exist international idioms, which were derived from Greek and Latin languages, for instance – "*Augean stables*" – *Авгиевы конюшни*.

2. Phraseological analogue - in the absence of direct matches, the original phraseological unit can be translated using a similar idiom, which has in common with the translated phrase meaning, but built on a different verbal-figurative basis. For example "*to buy a pig in a poke*" – *купить кота в мешке* - something that is bought or accepted without knowing its value or seeing it first. This raises many questions about the usage different words in the same idiom; even it has the identical meaning in both languages. Other observation by American scientist Smith L. P. indicates the distinction between the idioms in accordance with those sources from which drew phraseological material English language. Furthermore, idioms are taken from the language of sailors, anglers, soldiers, hunters, etc. Smith L. P. systematized idioms associated with various domestic and wild animals, birds, with natural phenomena; idioms, related to agriculture, cuisine, various sports, with art, with human parts body. [9. p. 67]

3. Literal translation –the word order and construction of the original language remain unchanged. For example, "*poor as a church mouse*" – *бедный как церковная мышь* – means to be extremely poor. For the first time this idiom began to be used in the 17th century. At that time, mice often settled in people's homes, various buildings. However, the churches did not have kitchens where the rodent could find some food. There were no buffets or storage rooms where food could be stored. Therefore, the animal, who had the imprudence to settle in the church, was doomed to a hungry life. Over time, the idiom began to be used not only to refer to a hungry mouse, but also

to name a poor person.

4. Descriptive semantic translation - in the absence of an identical or similar phraseological unit in the translating language, as well as in the impossibility of word-by-word translation, the translation-explanation of the figurative meaning of the phraseological unit is applied, i.e. the transformation of stable free phrases. As an example in English, there is a very remarkable idiom, which does not have any equivalents in Russian – "*raining cats and dogs*" – *проливной дождь* – to rain very heavily. Additionally, this idiom has an informative origin, from the history of England it is known, than in 17th century, there were heavy rainstorms. Cats and dogs would be found lying dead on the roads after the rains. It almost looked like it had been raining cats and dogs. [3. p. 12]

Interpreting idioms sometimes poses very serious philosophical and ideological for the translator. In order to translate idiom without losing its meaning, emotional coloring and expressiveness, translator should know not only have a rich vocabulary, also must be familiarized with etymology of stable idiomatic expressions, in which context and situation can be used appropriate idiom.

Through comparative analysis idioms, we have shattered hidden differences between nations and see how these differences affect people's lives. Soviet scientists Kopylenko M.M. and Popova Z.D. in their book «Essays on general phraseology: problems, methods, experiences» proved it, their researches are still useful for students of philological universities. Scientists investigated that Idioms and phraseological units reflect the *national identity* of the language and they are *national phenomenon of every nation* [5. p. 119]. In spoken English, a lot of phraseological expressions related to hunting, horse racing. Nevertheless, in Kazakh language most of the idioms connected with four types of livestock: horses, camels, cows and small livestock - sheep, goats. Since ancient times, the life of the Kazakh people is closely related to domestic animals. The following idioms shows close connection of man with a horse «*Ер қанаты - ат*» which means horse is like wings of a man. Horses played one of the significant role in Kazakh nation, because people used them like a transport, were valued as the country's military power. There are various legends and myths about horses, were faithful companions of the batyrs. One of the interesting idiom, which has equivalents almost in all languages: in Kazakh «*ат шап тырым жер*», in Russian «*у черта на куличиках*», in English «*in the middle of nowhere*». All of them have the same meaning - in a place that is far away from other people, houses; very far. Analyzing given examples, analyzing the examples, you can see that only in the Kazakh version is given an association with an animal. Undoubtedly, there are almost identical idioms with the same usage of animals. For instance, in Kazakh «*қой терісін*

жамылған қасқыр», in Russian «волк в овечьей шкуре», in English «wolf in sheep's clothing» these idioms have the identical meaning – someone who looks harmless but may actually be dangerous. The etymology of idiom is closely connected with Aesop's story, a hungry wolf killed a sheep and wore its skin to kill some more. The sheep thought that the wolf was one of them. The wolf managed to fool the flock [3. p. 55].

The problems of translation idioms

There are four main difficulties in translation: translation accuracy (polysemy), preservation of lexical meaning, problems of variability of translation and preservation of the style of narration.

The accuracy and reliability of the translation. These two essential requirements are characterized by how accurately the translation conveys the meaning of the source text; does he do it by adding or subtracting something from the meaning, strengthening or weakening any elements of meaning, because many phraseological units can be translated immediately: like cat and dog – как кошка с собакой.

Preservation of lexical meaning or transparency of translation. Here we are talking about the extent to which a translation is perceived by a native speaker not as a translation, but as an original text that corresponds to grammatical, lexical and other norms of the language, while paying attention to maintaining a logical sequence. Strictly lexical translation is applicable, as a rule, in cases where a given concept is indicated in one language by a phraseological unit, and in another by a word. So, for example, many English verbs expressed in phrases can be easily conveyed by their lexical equivalent in one word: to step on somebody's toes – задеть.

The problem of variability of translation of phraseological units and polysemy of stable expressions. There is a coincidence problem. The Russian language is so rich that there are many options for translating idioms from English, for example: to drive someone crazy – выводить из себя, to drive someone crazy – дразнить гусей. The translator must remember that it is obligatorily to refer to the context; otherwise, the meaning may turn out to be completely different.

Style preservation problem. This problem is very common. After all, there are outdated idioms, sometimes-reduced vocabulary is used, or vice versa, high-style vocabulary. It is necessary to take into account the stylistic coloring and try to convey this feature of speech.

The main condition in any case is to be able to recognize idioms, phraseological units in the text, in contrast to free linguistic units. The most productive way is the skill of highlighting units that contradict the general meaning in the text, since, as a rule; it is the appearance of such units that indicates the presence of a figurative meaning. Therefore, as soon

as an expression appears in the text that logically contradicts the context, it should be considered as a possible phraseological unit. The second important condition in the process of recognizing idioms is the ability to analyze their speech functions. For example, the author of the text to play around with any figurative, aesthetic, emotional-evaluative and other associations or to create a humorous effect often uses the conflict between figurative and literal meaning. In addition, idioms are quite firmly attached to certain socio-cultural strata of society and serve as a sign of the indirect presence of a particular layer in the text. Further, idioms have a certain stylistic coloring: they can be elements of high, neutral or low style, professional or other jargon. The system of phraseological units also includes various kinds of historical phrases that have become popular expressions, but differently significant for the original and translating cultures. Some of them acquire great versatility and are relatively easily recreated during translation, becoming, in turn, a fact of the translation culture. However, there are also such expressions that have several phraseological matches depending on the context. Problems can arise even when translating international phraseological units that have the same source and approximately the same meaning in different languages, but have received different functional characteristics. For example, the idiom "black sheep" has a negative connotation – a person with a bad reputation on a group of people or family. The idiom "black sheep" is the result of a rare genetic combination: in flocks of white wool, lambs with black wool were sometimes born, in whose genetic code a recessive gene was manifested. The black wool was practically unsuitable for sale because did not give in to color, so it was unprofitable to keep black lambs. In 18th century in England, the black color of the sheep was perceived as a devil's mark. Perhaps that is why this expression initially wore a more negative connotation than its Russian counterpart "white crow". The most popular version of this idiom was "a black sheep of the family," which emphasized the meaning that a "black sheep" is a person lost to the family and to society, casting a shadow on the family's reputation with his anti-conformism; a person who often deliberately goes against norms and expectations, causing shame or embarrassment to others. Visa versa the idiom "white sheep" has a positive connotation – a well-behaved person in a bad company. This idiom appeared in 2011 in Australia, thanks to the large white breed of Australian sheep. [1. p. 1]

Conclusion

In consolidation, idioms are widely used in literature of all styles. A competent translator should not allow inaccuracies in the translation of phraseological units and idioms. Without knowledge of phraseology, it is impossible to

assess the brightness and expressiveness of speech, to understand the wordplay, especially just the meaning of the whole utterance.

It goes without saying that existence animal idiom in Kazakh, Russian and English languages is a result of lifestyle, deeply rooted in history, associated with the traditions and customs of each nation. The appearance of animals, the habits of animals, the images and perception of animals, the attitude towards them - all this is reflected in

idioms, but in different ways in various languages. Through comparative analysis of English, French, Russian and Kazakh idioms, we can discover deeply hidden differences between nations and see how these diversities affect people's lives. Researching the etymology of idioms is contact with the world of history, culture, life, and traditions of the people. This is a great opportunity to plunge into the bottomless ocean of the language.

REFERENCES:

- English animal idioms. [electronic resource]. URL: <https://dtsib.ru/testy/black-sheep-of-family-perevod-idiomy-znachenie-idiomy-black-sheep-sm-takzhe-v-drugih-slovyah/> -1 p. - интернетисточники
- Harry Collis. 101 American English Idioms. McCraw Hills. – NY. –73 p. - словарь
- Idioms are fun. - Wilco Book, Outstanding works of universal interest –10, 12, 55 p. -книга
- Ilyushkina M.Y. "Translation theory: basic concepts and problems". Ural University Publishing House, Ekaterinburg, 2015. –61 p. - учебное пособие
- Kopylenko M.M. and Popova Z.D. «Essays on general phraseology. Problems, methods, experiences». Voronezh University Publishing House, Voronezh, 1978. –119 p. - книга
1. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. 11th edition. - Springfield, Massachusetts, 2008. – 171 p. – словарь
  2. Oxford Idioms Dictionary, Oxford University Press, 2002. – 52, 302 p. - словарь
  - Oxford Learners Dictionaries. Oxford University Press, 2020.- электронный словарь <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/idiom?q=idiom>
  3. Smith L.P. "Phraseology of English language", London, 1959. – 67 p. - книга

Information about the authors:

Mametova Sh.R. - Master student of the Department of General Linguistics and European Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: shurunkamametova@mail.ru

Zhambylkyzy M. - PhD doctor, acting associate professor of the Department of General Linguistics and European Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: marina_719@mail.ru

Сведения об авторах:

Маметова Ш.Р. - магистрант кафедры общего языкознания и европейских языков Казахского национального университета им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: shurunkamametova@mail.ru

Жамбылқызы М. - доктор филологических наук, и.о. доцента кафедры общего языкознания и европейских языков Казахского национального университета им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: marina_719@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Маметова Ш.Р. - Қазақ ұлттық университетінің жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасының магистранты. Әл-Фараби, Алматы, Қазақстан, E-mail: shurunkamametova@mail.ru

Жамбылқызы М. - филология ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық университеті Жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасының доценті м.а. Әл-Фараби, Алматы, Қазақстан, E-mail: marina_719@mail.ru

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF THE LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF KAZAKH AND ENGLISH FOLKTALES

Abstract. The article is devoted to the study of linguistic and ethnocultural characteristics of folktale texts in Kazakh and English languages. A folktale is a special genre of folklore that reflects the traditional national picture of the world. With the help of linguocultural analysis, the article studies ethnocultural and structural-semantic components of folktales, such as national traditional formulas and analysis of proper names that determine the linguistic peculiarities of the language of folklore.

Key words: linguocultural analysis, folklore, folktale, traditional formulas, anthroponym, national specifics.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ХАЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЛИНГВОМӘДЕНИ ТАЛДАУ

Аннотация. Мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі халық ертегілері мәтіндерінің тілдік және этномәдени ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Халық ертегісі–әлемнің дәстүрлі ұлттық бейнесін көрсететін фольклордың ерекше жанры. Лингвомәдени талдаудың көмегімен мақалада фольклор тілінің ерекшеліктерін анықтайтын ұлттық дәстүрлі формулалар мен жалқы есімдерді талдау сияқты халық ертегілерінің этномәдени және құрылымдық-семантикалық компоненттері зерттеледі.

Түйіндеме сөздер: лингвомәдени талдау, фольклор, халық ертегісі, дәстүрлі формулалар, антропоним, ұлттық ерекшеліктер.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ КАЗАХСКИХ И АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК

Аннотация. Статья посвящена изучению лингвистических и этнокультурных особенностей текстов народных сказок на казахском и английском языках. Народная сказка– особый жанр фольклора, отражающий традиционную национальную картину мира. С помощью лингвокультурологического анализа в статье изучены этнокультурные и структурно-семантические составляющие народных сказок, такие как национальные традиционные формулы и анализ имен собственных, которые определяют особенности языка фольклора.

Ключевые слова: лингвокультурологический анализ, фольклор, народная сказка, традиционные формулы, антропоним, национальная специфика.

Introduction

Linguoculturology as a science began as a result of increased attention to language as a cultural treasury in the mid-90s of the XX century, since then it has been exploring the manifestations of the culture of an ethnic group reflected and fixed in the language. Thus, *linguoculturology* is an integrative field of knowledge and is based on the achievements of such related sciences as cultural studies, psychology, ethnolinguistics, ethnography and psycholinguistics.

The first naïve ideas about the world recorded in the traditional national picture of the world are reflected precisely in the works of folklore. At the same time, they not only preserve and transmit the ideas of ancient peoples about the world and reflect the national picture of the world, but also influence

the strengthening and reflection of the national mentality. Their study makes it possible to recreate and explore the features of certain national pictures of the world, as well as to identify the most ancient archetypal ideas of people.

Language is one of the most important categories of culture, since it is through language that a person's worldview is formed and expressed, and the experience of generations is most clearly reflected in the works of oral folk art, including folktales. The word "language" is multifaceted and is a wide variety of artificial and natural means of communication. Moreover, any language on the one hand, correlates with consciousness and thinking, and on the other hand with culture. These concepts interact with each other in many ways and function in different contexts.

The relationship between language and thinking is one of the main problems of linguistics and philosophy. E. Sapir points out that "language ... incessantly follows thinking, although its form and structure are hidden and can be interpreted only under certain circumstances", and that contrary to the generally accepted view, "language is not a label that is subsequently applied to a ready-made thought" [Sapir E., 1993, p.36].

According to A.A. Potebnja, "accepting the spiritual instead of the conscious (which is impossible without words), we will see that the spiritual is impossible without language, and language in it is the first event in time" [Potebnja A.A., 1993, p.33]. It is quite possible that such thoughts of A.A. Potebnja originate from the conclusion of W. Humboldt that "the language is the spirit of the people, and the spirit of the people is the language."

When studying the correlation of language and culture, it is necessary to dwell in detail on this very concept. As is known, there are many definitions of the concept of "culture". A. Vezhbitskaya suggests that the definition of culture proposed by K. Hertz, who believes that culture is "an example of meanings reflected in symbols and developing historically, as well as a system of ideas passing from generation to generation, which is used in society and on the basis of which the knowledge of people about life is refined and expanded" [Vezhbitskaya A., 1996, p. 289].

Depending on who makes the culture and its level, sociologists distinguish three forms of culture: national, popular and high [Kravchenko A.I., 2011, p. 23]. In national culture, two levels are distinguished - high, which originates from folklore and includes folktales, epics, folk legends, ancient dances, etc., and low, manifested in the framework of the so-called pop culture.

In this study, we are primarily interested in the high level of national culture, which resonates with folklore. Folk art, which originated far in antiquity, is the historical basis of all known world artistic culture, a source of national artistic traditions, and also an exponent of national self-awareness.

The modern interpretation of the linguistic analysis of the text presupposes such a study of a linguistic text as a multidimensional phenomenon, in which all the external linguistic facts expressed by it "must be analyzed, since without considering their semantics, the work will be misunderstood. In other words, the nominative units of the language, which include words, phraseological units and free combinations, need to be investigated from the point of view of all background and connotative meanings inherent in them as linguistic names of a particular cultural and historical content" [Anisimova E.E., 2003, p. 11].

The linguocultural focus of text analysis plays a special significant role in the framework of intercultural communication. In which connotative

information is read from various associative links and its perception presupposes that the addressee has knowledge of the cultural code of a given ethnos. Consequently, linguistic analysis and its interpretation in terms of linguoculturology should lead to an accurate perception by the reader of those linguistic and extralinguistic features reflecting regional and intercultural facts unknown to them.

As for folklore, such texts are distinguished by a high linguocultural potential, and this depends, first of all, on such basic features of folklore as loyalty to tradition and collectivity. It was revealed that the linguoculturological analysis makes it possible to describe a folklore sample as a cultural and linguistic phenomenon, in which the specific features of the national culture of the ethnos that created it are quite strongly described. At the same time, the core of the national culture is such a picture of the world that allows showing the integrity of an individual ethnos in the linguistic and cultural terms in the process of its historical development.

We regard the folktale text as a closed set of features with a complex mechanism, all components and levels of which are in close contact and are intended to indicate the author's idea of the transmission of specific aesthetic and cognitive information.

A folktale text must necessarily meet all general textual definitions: have an ordered sequence of its constituent units, structural and semantic unity, as well as completeness and communicative purposefulness.

The tale is multidimensional in semantics, it outwardly seems simple and uncomplicated but inside it there is something deep, a kind of hidden content. The folktale reflects the social structure of the most ancient society, its customs and beliefs; it can be used to study how the thinking of humanity progressed. Fiction is a specific feature of a tale. Some tales were originally based on myths; they were given magical meaning. According to V.Ya. Propp, our real life is very little reflected in the folktale, and everything that got into the folktale from reality has the character of "secondary education" [Propp V.Ya., 1986, p. 434].

The origins of the folktale genre are ancient myths, stories and various rituals and legends that arose in the early community [Kaskabasov S., 1984, p. 180].

In the folktale, you can see the most ancient forms of human thinking: its poetics is organized in a different way and explained by archaic thinking.

An archetype in linguistics is usually understood as a set of minimal structural phenomena presented in culture. In the cultural aspect, the archetype is studied along with the texts and at the same time serves as a kind of cognitive model. Thus, the archetypes of culture are its main elements, which form strong models of spiritual life. The concept of

archetypes is a linguistic search for mythological plots and motives in all ethnic and typological diversity, which are metaphorically expressed by these plots and motives. One of these classical archetypes, identified by K. Jung, is the image of a "wise old man (old woman)" - this is the archetype of spirit, the meaning of life, hidden behind chaos. The mythologeme of the mother (woman), for example, is given in various versions: Demeter, Baba Yaga, goddess, witch, which helps to determine the archetype of the highest female being, who will create the psychological sensation of generational change, as well as overcoming the power of time and immortality that are characteristic of the plot of a tale [Epoeva L.V., 2007, p. 15].

Folktale motifs are considered echoes of the most ancient mythological archetypes, but not only as units for describing the structure of a folktale, but also as a component of folk consciousness, which initially manifested itself in myth, and later in tales of different peoples, which relate to their ethnic character. Thus, we consider the motive as an obligatory component of the text, along with such its components as an image, an object or any unit of a folklore plot. The motives also include the so-called "eternal" themes such as *conscience, fear, love, beauty, goodness, death*. Despite the fact that the motives differ in their archetypal commonality, the same motive in different conditions may have different connotations.

The presence of a large number of proper names, carrying a large functional and semantic load in the text of the tale and constituting the ethnocultural and linguistic specifics of the fairytale text. Proper names are of great importance in folktale texts in English.

The study has shown that in more than half of all examples, the main character of an English folktale is a human (51% of all heroes) and moreover, has a "name that speaks for itself": For instance:

Prince Gallow - describes the personality of this character (Thurber "The Seven-headed Dragon");

Tin Woodman - characterized by the appearance and location of the character (Baum "The Scarecrow and the Tin Woodman");

Mrs. Sparrow - characterizes the personality and appearance of the character ("Rainbow Walker"), etc.

Proper names in an English folktale can also characterize the function of characters in a folktale. For example, The Climbing Girl, The Fishing Boy, The Writing Woman, The Thinking Man (U.K. le Guin "Fish Soup");

In a comparative analysis of the results of the study of these anthroponyms in the texts of an English folktale on the basis of species, kinship and sex, as well as on the basis of the etymology of the name and the presence of phonetic, lexical and morphological expressive means, it was revealed that a typical hero in an English folktale is

a person (41%), a male in whose name a speaking proper name is represented: (*Hammerman*), and that at the lexical level the name carries certain information about the character's activities (J. Henry "Hammerman").

Animals (36%) represent by a man (43%), and, less a villain character in a folktale often for example, *Truant, The Death Hug*, from the point of view of vocabulary, these names mean evil and insecurity (F. Stockton "Prince Hassak's March").

Thus, in the course of studying the anthroponyms found in the English folktale, one can conclude that speaking anthroponyms transform the English folktale into a traditional and patriarchal one, being a characteristic feature of the text of a traditional folktale as a genre.

Comparing Kazakh and English folktales, it is necessary, first of all, to note the time of origin of tales, Kazakh folktales date back to the 15th century. Characters of the most Kazakh folktales and legends tell about the noble deeds and courageous struggle of hunters, well-aimed archers and individual batyrs.

Proper names are also of great importance in Kazakh folktales. Proper names in folktales very often carry an expressive meaning. The study has shown that the majority (84%) of characters, especially the protagonist of the tale are considered male. The names also contain information about the personality or an appearance of a character. As for example:

Er-Tostik - which describes the bravery, strength and courage. ("Er Tostik and Dragon");

Aldar Kose - describes the witty and sly personality of the character. ("Aldar Kose and the Greedy Bai");

Zhalmauyz-Kempir - characterizes the personality and appearance of the character. ("Altynsaka"), etc.

As a result of the study, it was found that a typical hero of a Kazakh folktale is a young man in the nominative construction of name a speaking proper name is represented, possessing strength, intelligence and courage.

A person with magic or a supernatural being in the nomination of which an expressive proper name is used represents the typical villain of the hero.

The genre features of this type of works of folklore presuppose the presence of a certain structural, compositional and linguistic form, characteristic only of folktales, therefore the emergence and functioning of traditional formulas in the language of folktales is quite natural. Traditional formulas of a folktale are generally accepted patterns that the storyteller uses, following the tradition, these are patterns in which the storyteller changes information and the plot while maintaining the form: "The essence of the generally accepted formulas of a folktale lies in their functions, which directly depend on the specifics of a folktale as a complex genre; these are not just "methods", but

indicators of a specific attitude to reality" [Roshianu N., 1974, p. 45].

The presence of traditional linguistic formulas is the most basic distinguishing feature of the folktale style.

As a rule, traditional tale formulas are subdivided into groups in accordance with the traditional national picture of the world. Generally, these are groups that indicate the beginning or end of an action, a period of time, place, direction, etc.

According to N. Roshianu, three groups - initial, medial and final, represent traditional formulas of a folktale [Roshianu N., 1974, p. 45]. Initial formulas are highlighted as the most significant. There are two types of initial formulas: time formulas (chronological) and space formulas (topographic).

As the results of the study have shown, in the text of folktales in any language, including Kazakh and English, traditional formulas that carry an important functional load occupy a large proportion: they introduce into the narrative, serve compositional purposes, date actions or events, nominate space, represent and describe persons, etc.

In this section, an attempt is made to conduct a typological comparative analysis of traditional formulas, which will help to reveal and describe the ethnocultural and universal characteristics of folktales in the analyzed cultures.

The typical beginning of an English folktale is the phrase (chronological formula): "Once upon a time (there)..." which is the first and main marker of the traditional storyteller.

Examples: "Once upon a time a little old man and a little old woman lived in a neat little house in a wood".

"Once upon a time there was a king who had an extraordinary garden".

"Once upon a time, in a small cottage near to a forest, there lived a woodcutter with his wife and son whose name was Hansel".

In addition to the generally accepted indicator of time "Once upon a time", the authors of tales use a variety of lexical indicators of fairy time. In the texts of English folktales, you can find the following lexical and semantic variants of the lexeme and the concept of "time" in the initial formula: *there was once, a long time ago, there were formerly, some time since, on a certain time, one-day, one winter (summer) morning, one evening, one dark and stormy night etc.*

Thus, for an English tale, the initial time formula is also the most common and has many options:

"Once upon a time a little old man and a little old woman lived in a neat little house in a wood";

"In the days of the great Prince Arthur, there lived a mighty magician, called Merlin, the most learned and skillful enchanter the world has ever seen".

The initial formulas of time in the English folktale can be differentiated by the semantic component "fact of existence": *Years ago in China, there was a*

poor couple, who had no children (L. Yep "Slippers"); *There lived in Land of Oz two queerly made men, who were the best offriends* (L.F. Baum "The Scarecrow and the Tin Woodman"); and "input of action": *There are many tales about Johnny's travelling through the forests without any fear of wild animals.* (S. Appleseed "Rainbow Walker").

Analysis of numerous samples of initial formulas gives the assertion that the phenomena described in the English folktale are excluded from real time and are indefinite.

A similar structure of initial formulas is shown in Kazakh folktales, where the time is also indefinite and adverbs of time and the verb "to be" in the past tense are most often used. For instance, «*Ерте-ерте ертеде*», «*...баяғыда болыпты*».

Ерте, ерте, ертеде,

Ешкі жүні бөртеде,

Қырғауыл жүні қызылда,

Құйрық жүні ұзында, бір байдың малын баққан қойшы болыпты. ("The batyr who killed eighty in one rage").

In both Kazakh and English folktales, there is a tendency when the priority is to indicate the time of events. Thus, in a folktale, the definition of time in a fairytale initial situation corresponds with the performing time of the story of tale events and opposes the absolute time of the action of folktale heroes, a feeling of temporal ambiguity is created.

In English, as well as in Kazakh, time formulas prevail among the initial formulas: "Long ago, and along time it was. If I were there then, I would not be there now. If I were there then and now, I would have a new story or an old story, or I would have no story at all. In any case, however well off I am tonight, may ye not be half so well off tomorrow night".

Thus, the initial traditional formulas are the most significant and frequent group of traditional structural formulas in each of the compared languages, however, their implementation in each of them has its own specifics, due to the national mentality.

It should be noted that the final formulas of the tale are much more numerous and varied than the initial ones.

It was revealed that a folktale is characterized by frequent use of the final formula, this is explained by the desire to summarize, draw a line to the action, the meaning of which depends on the nature of the plot and on the storyteller himself, in his desire to convince readers that he was a witness to the events that took place.

The final phrase of the successful ending of an English folktale is often vague and non-indicative. The abstract final forms such as *and they lived happily ever after, from that day/ever since* are used:

And so they lived on a farm where they raised popcorn (C. Sandburg "The Huckabuck Family");

In addition, from that day to this, not a single snake, big or small, is to be found in Ireland (E. Dillon "Saint Patrick and the Snakes").

However, other variants of the final forms were also highlighted:

That is how it happened that Babe the Blue Ox went... (P. Banyan "Skybright Axe");

Moreover, he and his mother were both doin' pretty well, last time I saw 'em (R. Chase "Jack and the North West Wind").

As for the final traditional formulas of folktales in the Kazakh language, they end with a statement of what happened with the help of such words as "болыпты", екен:

Содан былай Қаржау батыр нағыз сарбаз болыпты ("The batur who killed eighty in one rage").

Сол күннен бастап тек шопанның сөзіне сеніп, онымен жақсы дос болыпты. ("Prince and shepherd boy").

Қайтадан той жасап, хан әйеліне екінші рет қосылған екен... ("The pauper's daughter and the khan's son")

The analysis has shown that the presence or absence of certain traditional formulas in the texts of folktales in different languages allows us to judge the traditional national picture of the world and ethnocultural features of a particular society.

The presence of traditional linguistic formulas is the most basic distinguishing feature of the folktale style. Folklore reveals folk philosophy, ethics and aesthetics. The studies has shown that the folktale has the most marked ethnic and cultural specifics. A folktale as a result of oral folk art has absorbed the national features of its people, it reflects its worldview and is a repository of national consciousness.

Conclusion

There are similarities and differences between different cultures that can be traced in all spheres

of human life. In this article, the linguocultural features of the Kazakh folktales were analyzed in comparison with the English folktales. In the course of the study, the nationally determined specificity of the structural and compositional features of the folktale was revealed, the analysis of the traditional formulas of the fairy text in the compared languages was carried and the specificity of proper names in the texts of folktales in Kazakh and English was described. A comparative analysis of proper names in the texts of folktales makes it possible not only to characterize their functional specificity, origin, the stereotypes of thinking of each of the compared languages recorded in the texts, but also help to identify similar folktale motives, similar foundations of folktales. In the course of studying the anthroponyms found in the Kazakh and English folktales, one can conclude that proper names in both languages and cultures are described by a large quantity of male characters and protagonists that transform the said cultures into a traditional and patriarchal one.

The traditional formulas of a folktale are universal models provided to the storyteller by tradition. These are schemes in which the storyteller puts material, modifies the plots, while maintaining the form. As the comparative analysis has shown both tales of the Kazakh and English languages are characterized by a chronological initial formula where the time of the events is indicated. The final formulas of analyzed folktales are often vague, non-indicative and abstract.

A folktale passing from generation to generation and living for centuries, retains the original archaic forms of world view, since they are associated, first of all, with myth and archaic socio-economic relations. The tale appeared for the first time in prehistoric times and it occupies an important place in the folklore of all peoples at different stages of their development.

REFERENCES:

1. Anisimova E.E. Lingvistika teksta i mezhkulturnaya kommunikatsiya (na material kreolizovannyih tekstov). Ucheb. Posobie dlya stud.fak. inostr. yaz. vuzov. – M.: Akademiya, 2003. – 128 p.
2. Epoeva L.V. Obraznyie hudozhestvennyie sredstva v yazyike volshebnoy skazki // Kulturnaya zhizn Yuga Rossii. 2007. №1. P. 48-50.
3. Kravchenko A.I. Kulturologiya: uchebnoe posobie dlya vuzov / A.I. Kravchenko. –2-e izd., dop. iispr. – M.: Akademicheskii proekt, 2011. – 106 p.
4. Kaskabasov S. Qazaqtyń halyq prozasy. – A., 1984. – 180 p.
5. Potebnja A.A. Myisli yazyik. Sobranie trudov. – Kiev, 1993. – 192 p.
6. Propp V.Ya. Istoricheskie korni volshebnoy skazki. – L., 1986. – 361 p.
7. Roshianu N. Traditsionnyie formuly i skazki. – M.: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura», 1974. – 216 p.
8. Sapir E. Izbrannyye Trudy i poyazyikoznaniyui kulturologii. – M.: Progress, 1993. – 656 p.
9. Vezhbitskaya A. Yazyik. Kultura. Poznanie. – M.: Pusskieslovary, 1996. – 416 p.

Information about the authors:

Makhadiyeva M.K. - 2-year MA student of speciality "Foreign philology", al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: m.makhadiyeva@gmail.com

Aytzhanova G.D. - candidate of philology, senior lecturer of the Chair of Foreign philology and translation studies, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: a.gulnara70@mail.ru

Сведения об авторах:

Махадиева М.К. - студентка 2 курса специальности "Иностранная филология", Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: m.makhadiyeva@gmail.com

Айтжанова Г.Д. - кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры зарубежной филологии и переводоведения Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: a.gulnara70@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Махадиева М.К. - "Шетел филологиясы" мамандығының 2 курс студенті. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: m.makhadiyeva@gmail.com

Айтжанова Г.Д. - филология ғылымдарының кандидаты, шетел филологиясы және аударматану кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: a.gulnara70@mail.ru

ОРАЗАҚЫНҚЫЗЫ Ф.¹, ПӘТХОЛЛА А.²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,(¹E-mail: faridak09@mail.ru, ²E-mail: patkhollaaray@gmail.com)

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ҒАЛАМТОР ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада қытай тіліндегі ғаламтор тілінің лексикалық және орфографиялық ерекшеліктері қарастырылған. Ғаламтордың әлемнің түпкір-түпкіріне кең жайылуына байланысты, ғаламторсыз өмірімізді елестету мүмкін болмай кетті. Адамдардың күнделікті өмірі ғаламтормен тығыз байланысты болғандықтан және жастардың уақытының көп бөлігінің ғаламторда өтуіне байланысты, уақытты үнемдеу мақсатымен жастардың ғаламтор тілі қалыптасты. Бұл тілдің қазіргі өмірде өте маңызды болғандықтан, ерекше тіл ретінде қарастырылып отыр.

Түйіндемесөздер: ғаламтор тілі, фактор, сленг сөздер, компьютер, семантика.

ЛЕКСИКО-ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В этой статье рассматриваются лексические и орфографические особенности китайского онлайн-языка. Из-за распространения Интернета во всех частях мира невозможно представить нашу жизнь без него. В связи с тем, что повседневная жизнь людей тесно связана с Интернетом и большую часть времени молодые люди проводят в Интернете, язык Интернета был создан для экономии времени. Он считается особым языком, так как очень важен в современной жизни.

Ключевые слова: язык интернета, фактор, сленговые слова, компьютер, семантика.

LEXICAL AND SPELLING FEATURES OF THE INTERNET LANGUAGE IN CHINESE

Abstract. This article discusses the lexical and spelling features of the Chinese online language. Due to the spread of the Internet all over the world, it is impossible to imagine our lives without the Internet. Because people's daily lives are closely connected with the Internet and most of their time is spent on the Internet, the language of the Internet was created to save time. It is considered a special language because it is very important in modern life.

Key words: Internet language, factor, slang words, computer, semantics.

Кіріспе

Біздің қазіргі өмірімізді ғаламторсыз елестету мүмкін емес, өйткені ол біздің өміріміздің барлық салаларына әсер етті. Ғаламтордан сіз барлық дерлік жаңалықтарды, бұқаралық ақпарат құралдарын, ғылыми журналдарды, интернет-әдебиеттерді таба аласыз. Ғаламтордағы қытай әдебиеті мен БАҚ, сондай-ақ электронды хат алмасу дәстүрлі жазу нормаларына мүмкіндігінше жақын, сондықтан ғаламтор оған онша әсер етпеді. Бұл жағдайда әлеуметтік желілер мен әр түрлі сфералардағы сайттар айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Қытайдағы ғаламторды пайдаланушылардың 90%-ы мобильді құрылғыларды қолданады, көбінесе қазіргі уақытта танымал We Chat (微信) қосымшасы арқылы мәтіндік және дауыстық хабарларды жіберу және алу үшін, әлем бойынша миллиондаған қытайлар күн сайын байланыс жасайды. Нәтижесінде, қытай ғаламтор тілі (网络语言) қызықты лингвистикалық құбылыс ретінде өзіндік қызығушылық тудыратын даму жолдары мен заңдылықтарына ие болды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу:

Ғаламтор тілі – Қытайдың ұлттық ділін көрсететін, сөйлеу тілінің құрамдас бір бөлігі ретінде қалыптасқан тіл құралы болып табылады. Аудармашы ретінде біз қытай тілінің әр түрлі деңгейін қолдана алуымыз қажет. Аудармашы путунхуа, яғни жалпыға түсінікті қытай тілінде де, әр түрлі қытай диалектілерінде де сөйлей алса немесе аудармашы ғаламторда ғаламтор тілін пайдалана алса бұл аудармашының жан-жақты дайындығын және оның ауызекі тілдесуге деген дайындығын, маман ретіндегі біліктілігін көрсетеді.

Мақсаттары мен міндеттері: Қытай тіліндегі ғаламтор тілінің семантикалық және орфографиялық ерекшеліктері мен қазақ тіліне аударылу жағдайын зерделеу.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы: Зерттеу жұмысын жазу барысында деректердің негізгі көзі ретінде қытай деректері пайдаланылғандықтан, оларды саралау, аудару әдістері қолданылды. Сонымен қатар, суреттеу (эмперизм (практикалық) әдісі, генерализация әдісі, (талданып жатқан мәселенің немесе тақырыптың классифика-

циясын жасау), сөздік дефиницияны анализдеу (құрамындағы компоненттерді талдау арқылы жасалады, әлеуметтік маркерде сөздік дефиницияларын табу бағытындағы контент мазмұнын анализдеу әдістері), құрылымдық және концептуалдық анализ элементтерін қолдану арқылы жүзеге асатын модельдеу әдісі, салыстырмалы-педагогикалық зерттеу әдістері, жүйелілік-құрылымдық, жүйелілік-талдау, құрылымдық-функциональдық, ғылыми зерттеулерді және мұрағат материалдарын оқып-танысу және теориялық талдау, жұмыс нәтижелерін болжау сияқты әдістер пайдаланылды.

Қазіргі кезде жастардың ғаламтор тілі күннен - күнге дамып келеді. Әсіресе 12-22 жас аралығындағы жастар арасында жақсы дамуда. Қытай тіліндегі ғаламтор тілі тура мағынада қолданылмайды. Егерде сол ғаламтор тілінің мағынасын білмейтін адамға айтса, ол тек қана жай сөйлем ретінде түсінеді. Кейде тіпті екеуінің айтып жатқан тақырыбынан ауытқыған сөз айтылуы да мүмкін. Жастардың ғаламтор тілі сөзден, сөз тіркестерінен, сөйлемнен тіпті сандардан да құралып жатады. Және де шет тілінен енген сөздерді де қытай жастары өз ыңғайына қарай қытай иероглифтарына келтіріп алған.

Ғаламтордың пайда болуымен байланыстың жаңа түрі пайда болды - онлайн байланыс. Қазіргі уақытта интернет адамзат белсенді пайдаланатын негізгі ақпарат көздерінің бірі болып табылады.

Қытай тілінде әрдайым жазбаша және ауызекі тілдер арасында үлкен алшақтық болған.

XX ғасырдың екінші жартысында Ғаламтордың пайда болуы жаңа тілдік ортаны қамтамасыз етті, ол бір жағынан кейбір шектеулерді талап етті, екінші жағынан, қолданыстағы жүйеде үлкен мүмкіндіктер ашты, бұл тіл құбылыстарын талдауға әдеттегі тәсілдерді қайта қарауға әкелді.

Ғаламтор тілі жаңа тіл құбылысы ретінде бірден Қытай үкіметінің назарын аударды, себебі Қытай үкіметі әрқашан өз елінің тілін кодтауға және зерттеуге қомақты ресурстар жұмсап отырады, нәтижесінде танымал сөздердің ресми тізімдері, сондай-ақ неологизмдер мен сленг сөздерінің сөздіктері пайда бола бастады.

Нәтижесі және талқылама: Ғаламтор байланысы тілдің екі формасының - ауызша және жазбаша түйіскен жерде жүретіндіктен, ға-

ламтор жаңа, ерекше тілдік орта болып табылады. Бір жағынан, Ғаламтор байланысы жазбаша түрде жүреді, ал екінші жағынан, ғаламтордағы байланыс тірі қарым-қатынас процесіне ұқсас. Бұл қосарланған сипат қайшылықтың пайда болуына әкелді, атап айтқанда иероглифтерді енгізу пайдаланушылардың тез әрекеттесу процесін едәуір қиындатады. Қытайдағы қарапайым адамның сөйлеу жылдамдығы минутына 170 тілдік бірлікті құрайды, ал таңбаларды теру жылдамдығы минутына 30-50 таңбаны құрайды. Қытайлық қолданушылар үшін жағдай алфавиттік тілдердің ана тілдерінен айырмашылығы иероглифтерге ену процесінің соншалықты тез және қарапайым емес екендігімен күрделене түседі. Қытай таңбаларын енгізудің екі әдісі бар:

1. Фонетикалық. Бұл пернетақтадағы пиньиннің транскрипциялар жиынтығы, ол 2-ден 4 әріпке дейін.

2. Графикалық. Бұл сенсорлы экранды немесе арнайы қаламды қолданып иероглифтерді қолмен жазу.

Бірінші әдіс екіншісіне қарағанда әрдайым тезірек жүреді, өйткені транскрипцияның бастапқы дыбыстарын теру кезінде әріптер тіркесімін енгізу оңай, хабарламалар енгізу процесін тездететін және жеңілдететін дайын сөздер мен өрнектер пайда болады. Қолмен жазу өте баяу процесс, өйткені орташа таңба 9-12 сызықшадан тұрады. Бірақ бірінші әдістің өзіндік кемшілігі бар - транскрипциядан кейін толық немесе ішінара гомофондардың ішінен керекті таңбаны таңдау керек, бұл үшін уақыт қажет. Интернет өзара әрекеттесуде жылдам реакцияны қажет етеді, ал иероглифтерге ену жылдамдығы иероглифтік белгілер жиынтығымен шектеледі. Сондықтан тілдің бұрмалануы мен жеңілдетілуіне әкелетін осындай қиындықтарды жеңудің арнайы стратегиясы жасалды.

Қытай тілінде бүкіл әлемде қолданылатын ағылшын тіліндегі ғаламтор сөз өрнектері жиі кездеседі, мұндай ғаламтор сөз өрнектері көбінесе барлық компьютер құрылғыларында ағылшынша туралаудың болуына байланысты. Қытайлық ғаламтордағы сөздер ағылшын тілінің туралауын азайту, жеңілдету және экспрессивтілік пен стилистикалық белгілерді беру үшін қолданады.

3344Sānsānsì	生生世世 Shēngshēngshìshì	өмірлік
338 Sānsānbā	想想吧Xiǎngxiǎngba	Енді, осы жайлы кішкене ойланшы
3399Sānsānjiǔjiǔ	长长久久chángchángjiǔjiǔ	Ұзақ уақыт бойы
35925 Sānwǔjiǔ'èrwú	想我就爱我Xiǎngwǒjiùàiwǒ	Мені ойлау- мені сүйуді білдіреді
360Sānliù líng	想念你Xiǎngniànnǐ	Сені сағындым
3726Sānqǐ'èrlìu	想起来啦Xiǎngqǐláila	Осы туралы ойлаймын

38726Sānbāqī'èrliù	想不起来啦XiǎngBùqǐláila	Осы туралы ойлай алмаймын
409 Sìlíngjiǔ	罰你走Fánǐzǒu	Кетуіңмен жазалайсын
456 Sìwúliù	是我啦Shìwǒla	Бұл мен
476 Sìqǐliù	死机了Sǐjīle	Телефоным өшті
58 wúbā	晚安Wǎn'ān	Қайырлы түн
510wúYílíng	我已来Wǒyǐlái	Мен әлдеқашан осындамын
516 wúYīliù	我要溜Wǒyào liū	Маған кету керек
517wúyīSì	我要吃Wǒyàochī	Менің тамақ ішкім келіп тұр
520WúÈr líng	我爱你Wǒàinǐ	Мен сені сүйемін
521Wú Èryī	我愿意Wǒyuànyì	Келістім
530Wú Sānlíng	我想你Wǒxiǎngnǐ	Мен сені ойлаймын
546Wú Sīliù	我输了Wǒshūle	Жоғалып қалды
548Wú Sībā	無事吧Wúshìba	Сенде бәрі дұрыс па?
555wú wúwú	呜呜呜Wūwūwū	Вууууу (өксiк даусы)
558 wúwúbā	午午安Wǔwǔān	Қайырлы кеш
51020 wú yī líng Èr líng	我依然爱你Wǒ yīrán ài nǐ	Мен сені әлі де сүйемін
51131420 wú yī yī SānyīliùÈr líng	我要一生一世爱你Wǒ yào yīshēng yīshì ài nǐ	Сені өмір бойы сүйіп өтемін
51396 wúyījiǔSān	我要睡觉了Wǒyào shuìjiào le	Менің ұйқым келді
51476 wúyīSìqǐliù	我也死机了Wǒyěsǐjīle	Менің де телефоным өшіп қалды
5179 wúyīqǐjiǔ	我要吃酒Wǒyàochījiǔ	Менің вино ішкім келеді
5196 wúyījiǔliù	我要走楼Wǒyào zǒulóu	Менің кетуім керек
5201314 wúèrlíngyīSānyīSì	我爱你一生一世Wǒàinǐyīshēngyīshì	Мен сені өмір бойы сүйемін
5203344587 wú èr líng Sān Sānsìsì wú Bāqī	我爱你生生世世不变心Wǒ ài nǐ shēng shìBù biànxīn	Сені күмәнсіз өмір бойы бойы сүйіп өтем
5240 wúèrsíling	我爱是你Wǒàishì nǐ	Мен менің махаббатымсың
5366 wúSānLiùliù	我想聊聊Wǒxiǎngliáoliáo	Семен сойлескім келеді
53719 wúSānQīyījiǔ	我深情依旧Wǒshēnqíngyījiǔ	Мен сені әлі де қатты жақсы көремін
5376 wúSānqīliù	我生气了Wǒshēngqīle	Менің көңіл қошым жоқ
53770 wúSānqīqīling	我想亲亲你Wǒxiǎngqīnqīnǐ	Мен сені сүйгім келеді
53880 wú Sān bā bā líng	我想抱抱你Wǒ xiǎng bào bào nǐ	Мен сені құшақтағым келеді
564335 wúLiùsìSānsānwǔ	無聊时想想我Wúliáoshíxiǎngxiǎngwǒ	Ішің пысса, мені ойла
5689 wúLiùbājiǔ	我流不走Wǒliú bùzǒu	Мен бара алмаймын
5776 wúqīqīliù	我出去了Wǒchūqule	Мен көшеге кеттім
5810wú bāyīlíng	我不依你Wǒbùyīnǐ	Сені тыңдағым келмейді
584520wubasiwuerling	发誓我爱你Wofashiwoaini	Ант етемің, мен сені сүйемін
586wubaliu	我不来Wobulai	Мен келмеймін
587wubaqi	我抱歉Wobaoqian	Өкінішті
5871wubaqi	我不介意Wobujieyi	Маған бәрібір
52667wuerliuliugu	我俩遛遛去Woliuliugu	Бұлай тез кетпеші
594230wujiusiersanling	我就是爱想你Wojiusiaixiangni	Сүйемін, сені ойлаймын
596wujiliu	我去了Woqule	Мен кеттім
667liuliugu	遛遛去Liuliugu	Кеттік жүріп қайтайық
6785753liuqibawuqiwan	老地方不见不散Laodifangbujianbusan	Бұрынғы жерде кездесеміз, көріспейінше кетуші бол ма
6868liubaliuba	溜吧！溜吧！Liuba! Liuba!	Кеттік бір жерге барып жүрек жалғап алайық

70345qilimgsansiwu	请你相信我Qingnixiangxinwo	Өтінем, маған сенші
71817qiyibayi	请你干要气Qingniganyaoqi	Өтінем, ренжімеші
721qieryi	亲爱的Qinaide	Қымбаттым
7456qisiwuliu	气死我啦Qisiwola	Адмның жынына тиеді
745839qisiwubasanjiu	其实我不想走Qishiwobuxiangzou	Шын мәнісінде менің кеткім келмейді
765qiliuwu	去跳舞Qutiaowu	Кеттік билейік
768qiliuba	吃了吧Chileba	Кеттік тамақ ішейік
775qiqiwo	亲亲你qinqinni	Сүйдім
770880 qiqilingbabaling	亲亲你抱抱你qinqinnibaobaoni	Сүйдім, құшақтадым
775qiqiwo	亲亲我qinqinwo	Мені сүйші
7998qijiujiuba	去走走吧Quzouzouba	Кеттік қыдырып қайтайық
8006baling lingliu	不理你了Bu li nile	Саған енді мүлдем көңіл бөлмеймін
801314balingyisanyisi	伴你一生一世Banniyishengyishi	Сенмен мәңгілікке
809balingjiu	保龄球Baolingqiu	Боулинг
810bayiling	不要脸Buyaolian	Оңбаған
812bayier	不要来Buyaolai	Келгім келмейді
8170bayiqiling	不要瞎动Buyaoxia dong	Жауапкершіліксіз болудың қажеті жоқ
8172bayiqier	不要瞎来Buyaoxialai	Көзіңе қарап жүр
82475baersiqiwu	被爱是幸福Beiaishixingfu	Ғашық болу ол бақыт
825baerwu	别爱我Bieai wo	Мені сүймейді
837basanqi	别生气Bie sheng qi	Ашуланудың қажеті жоқ
865baliuwu	别惹我Bie re wo	Жыныма тимеші
885babawu	抱抱我Baobao wo	Құшақташы
886babaliu	拜拜了Baibaile	Сау бол
898bajiuba	分手吧Fenshouba	Арақатынасымызды үзейікші
910jiuyiling	就要你Jiuyaoni	Сен маған керексің
918jiuyiba	加油吧Jiayouba	Қане, алға! Шира!
940jiusiling	就是你Jiushini	Бұл сен бе
9482jiusibaer	就是不来Jiushibulai	Тек келмеші
98jiuba	早安Zao an	Қайырлы таң
987jiubaqi	对不起duibuqi	Кешір
At	@	@электрондыадрестеқолданылады
As far as I know	AfAlk	Қаншалық мен білемін
As soon as possible	AsAp	Қаншалық мүмкін, соншалық тез
All the best	Atb	Көріскенше
Before	B4	Бұрын
Bye for now	B4n	Сау бол! Көріскенше !
To be back late(r)	Bbl	Жақында келемін
To be seeing you	Bcnu	Сені тағы көремін
Best regards	Br	Көріскенше!
To be right back	Brb	Жақында осында боламын
By the way	Btw	Негізі,
See you	Cu	Көрісеміз!
See you later	Cul8r	Тағы көрісерміз

Ағылшын тіліндегі сөздерді туралау арқылы тілді жеңілдету әдістері:

- «gg» (哥哥) аға
- «sg» (帅哥) әдемі аға
- «tx» (同学) сыныптас, группалас.

Мұндай әріптік қысқартулар сондай-ақ жа-

ғымсыз лексиканы білдіру үшін де қолданылады. Жеңілдету үшін әріптерден басқа сандар дыбыстық ұқсастығына байланысты кеңінен қолданылды. Сандар көбінесе қарапайым, жиі қайталанатын тілдік бірліктерге ауыстырылады.

- 5 (我) - «Мен» есімдігінің орнына қолданы-

лады

- 0 (你) «сен» есімдігінің орнына қолданылады

- 6 (了) «了» модальді бөлшектерді ауыстыру үшін қолданылады

- 4 (是) «болу» байламын ауыстыру үшін қолданылады, сонымен қатар (思) «ойлану, сағыну», (死) «батыл болу, өлу» иероглифтерінің орнына қолданылады.

Сонымен қатар сандар мен әріптер немесе иероглифтер және тіпті белгілердің тіркесі бар.

- P9 (啤酒) «сыра»

- 小孩 «жастар, жасөспірімдер»

Саннан басталып, иероглифті қамтитын комбинациялар да бар.

-1 公 (老公) «күйеудің» орнына қолданылады;

-1 婆 (老婆) «әйелдің» орнына қолданылады.

Ғаламтордағы сленгтік сөйлемдердің түрлерін және олардың ерекшеліктерін қарастырайық.

1. Алфавиттік (қысқартылған сөздерді қосу)

Интернет байланысы негізінен баспа түрінде ұсынылады, яғни байланыс теру процесін едәуір тездету үшін пернетақтада мәтін теру арқылы жүзеге асырылады, жеке белгілердің алғашқы әріптерінің аббревиатурасын білдіретін қысқартулар пайда болды. Айта кететін бір жай, мұндай қысқартулардың экспрессивтілік деңгейі осы сөздің толық нұсқасынан асып түседі.

PFPF (佩服佩服 - pèifú pèifú - тағзым етемін;

GG (哥哥 - gēge) - аға;

MM - (妹妹 mèimèi) - қарындас;

ZT (转贴 - zhuǎntiē) - репост, хабарды қайта жіберу;

JR - (贱人 - jiànrén) - шыққан тегі төмен адам.

Айта кететін бір жай, бұл түрдегі сленгтер «пиньинь» транскрипциясында қабылданған алғашқы әріптерді енгізу арқылы қалыптасады.

2. Сандық ғаламтор тілі

Интернет байланысында нөмірлерді қолдану өте кең таралған. Интернет қолданушылары күнделікті өрнектерді жеткізу үшін сандар мен өрнектердің үйлесімділігін, сондай-ақ олардың жасырын мағынасын пайдаланады. Мұндай өрнектер қарапайым және түсінуге оңай болып табылады. Себебі, қытай тілінде сандар кейбір сөздермен бірдей болады. Бұл сандық жаргондардың ең көп кездесетіні - «88» - Саубол. Бұл сленгті қарапайым пайдаланушылар ғана емес, сонымен қатар компаниялардың қызметкерлері де қолданады. Бұл жағдайда сөз телефон нөмірін немесе тіпті мекеменің атауын жақсы есте сақтау құралы ретінде қолданылады.

521 (我爱你 - wǒ ai nǐ) - мен сені сүйемін;

555 (wu wu wu) - жылау;

07414 (你去试一试 - nǐ qǐ shì yī shì) - сен тырысып көр;

569 (我走了 - wǒ zǒu le) - бардым, кетіп қалдым;

527496 (我要睡觉了 - wǒ yào shuì jiào le) - мен ұйықтауға кеттім, ұйықтауға барамын.

Ғаламтор тілінің бұл түрін қытай тілінде сөйлейтін шетелдік әрдайым түсіне бермейді, өйткені мұндай сленгтерде гомофондар құбылыстарынан басқа, дыбысты жеңілдету және шамалы ауыстыру элементтері де кездеседі. Бірақ қытайлықтар «сандық сленгті» өте жақсы игерді және оны тек Ғаламторда ғана емес, сонымен қатар кейде тек нөмірлерден тұратын және шифрлауға ұқсайтын SMS емлесінде де белсенді қолданады.

3. Аралас сленг (алфавиттік және цифрлық аббревиатуралардың тіркесі)

Мұндай тіркес ағылшын өрнектерімен ұқсастық нәтижесінде пайда болады. 3Q - (thank you) - рақмет; 米 2 - (me too) - мен де; + U - (加油 - jiāyóu) - Алға!

Бұл жағдайда ағылшын тілінің грамматикалық формаларының негізгі байланысы қытай тіліне әсер етеді.

幸福 ing (бақытты + continuous) - сол сәтте бақытты болу, бір нәрседен ләззат алу; 哭 ing - (жылау + continuous) - жылау; 学习 ing - (үйрен + continuous) - оқимын;

Сленгтің бұл түрі тілдің кез-келген нормасына сәйкес келмейтіні және кез-келген тілдің ережелеріне бағынбайтыны анық. Мұндай сөздің пайда болуы түсінуге негізделген және қолданушыларға дәстүрлі тілдік стандарттармен шектелмеуге мүмкіндік береді.

4. Сөздің семантикасындағы өзгеріс (ескі иероглиф басқа мағынаға ие болады).

Осы типтегі Ғаламтор сөзі дыбыстың метонимиясы мен ұқсастығы негізінде пайда болады. Осы типтегі сөз өрнектерінің өзгертілген мәні көбінесе оның бастапқы мәнінен алыс болады [4. б.85].

Осы типтегі ғаламтор сөз тіркестерін келесі топтарға бөлуге болады:

1) ескі таңба жаңа мағынаға ие болады:

Мысалы, 囍 иероглифі 光明 «жеңіл - жарық» дегенді білдіреді, таңқаларлықты білдіретін смайликке ұқсастығына байланысты жаңа мағына алды. Бастапқыда бұл жаңа мағына Тайваньда пайда болды, содан кейін ол Қытайда танымал болды.

雷 «найзағай» - интернетте соққы мен таңқалу мағынасына ие болды.

糗 «ақымақ» - мағынасын күшейтті, өйткені бұл иероглифтің жеке бір бөлігі «ақымақ» дегенді білдіреді, бөліктер қайталанғандықтан оның мәні екі есеге яғни «өте ақымақ және аңғал» дегенді білдіре бастады.

2) метафоралық немесе метонимдік қайта ойлау.

恐龙 «динозавр» сөзі «қорқынышты қыз» деген мағынаны алды. Жиі 恐龙妹 тіркесімінде қолданылады. «Қызықтырмайтын» жігіттерді сипаттау үшін бақаны білдіретін «青蛙» тіркесі жиі қолданылады. 白骨精 сөзі әйгілі «Батысқа саяхат» шығармасынан шыққан. 白骨精 - бұл әдемі қызға айналған және адамдарға зиян келтіретін «Ақ

сүйектің демі» шығармасындағы жағымсыз кейіпкерлердің бірі. Бірақ интернетте біртүрлі болғанымен, бұл кейіпкер мүлде басқа мағынаға ие болды, олай әдемі және табысты қыздарды атай бастады. «白骨精» сленг өрнегінің жаңа мағынасы «白领 - ақ жағалар» және «элиталар» деген екі сөздің тіркесінен пайда болды. Жақында «草根 sāogēn - шөп тамыры» деген жаргон жақында «қарапайым адам, қоғамның орта немесе төменгі қабаты» деген жаңа мағынаға ие болды. Шөп барлық жерде дерлік кездеседі және олар төмен позициямен немесе шығу тегімен байланысты. Бұл өрнектің тағы бір мағынасы - «бұқаралық мәдениет». 土豪 tǔháo - бай адам, бірақ сонымен бірге нашар мәдениетті адам, «жаңа» қытай [2. б.11].

3) Дыбыстың ұқсастығына негізделген қайта ойлау.

Бұл типтегі ғаламтор сөзі кейбір иероглифтердің айтылуының ұқсастығына байланысты қалыптасады, ал иероглифтердің жаңа тіркесімі жаңа мағынаға ие болады, осылайша полисемия пайда болады. Бұл әдіс ақпаратты көп мөлшерде беру немесе шифрлау үшін қолданылады. Ғаламтор сөзінің бұл түрі күлкілі болуына байланысты, әсіресе, жастар арасында кеңінен таралған.

果酱 - 过奖 (guǒjiàng-guòjiǎng). Бұл жағдайда 果酱 (варенье) сөзі жаңа мағынаға ие болды 过奖 (мадақтау).

稀饭 - 喜欢 (xīfàn-xǐhuan). Бұл жағдайда 稀饭 (ботқа) сөзі жаңа мағынаға ие болды 喜欢 (ұнату).

群猪 - 群主 (qúnzhū-qúnzhǔ). Бұл жағдайда 群猪 (шошқалар тобы) 群主 (топ әкімшісі) жаңа мағына алды. Бұл мысалда сіз нақты күлкілі әсерді көре аласыз.

4) Гипербола

Орыс тіліндегі бұл құбылыс гипербола ретінде қарастырылады - бұл шындықтың өрнектелген түріндегі көрінісі.

屌丝 (diǎosī) - бұл ғаламтор сөзі интернеттегі танымал сөздердің бірі. Бұл бастапқыда «өзін-өзі масқаралау, басқаларды мазақ ету» мағынасын білдірсе, қазіргі мағынасы «тағдырын өзгерте алмайтын кедей, тәртіпсіз жігіт».

5) Күрделі сөздердің үлгісіндегі ғаламтор сөздер.

Күрделі сөздер - толық атаулардың қысқартылған түрі. Мұндай сөздер кейбір элементтерінің жоғалуына байланысты кейде күрделі тілдік бірліктердің сөздері, сөз тіркестері негізінде қалыптасады. Күрделі сөздер қолдану процесін жеңілдетеді және пайдаланушының уақытын үнемдейді, ал сөздің мағынасы өзгермейді. Мысал ретінде келесі сленгтерді қарастырайық:

高富帅 (бойлы + бай + сымбатты) - бұл ғаламтор сөзі идеалды «армандаған адам» деректері бар адамды сипаттау үшін қолданылады.

白富美 (ақ тері + бай + әдемі) - бұл ғаламтор сөзі «идеалды қызды» сипаттау үшін қолданыла-

ды.

6) Сленгтің тағы бір кішігірім түрі - Аралас күрделі сөздер - бұл ғаламтор сөз тіркестері, олар, әдетте, екі тілді біріктіретін тілдік бірлік болып табылады.

Мысалы:

Hold 住 (住 - ұстап тұру, ұстап тұру) - жағдайды басқарыңыз, мүмкіндік алыңыз. Бұл сленгтің танымал болғаны соншалықты, ол қазірдің өзінде интернетте ғана емес, күнделікті өмірде де белсенді қолданылады.

小 case (кішкентай + case) - ұсақ-түйек, ұсақ мәселе, қиындықсыз шешуге болады дегенді білдіреді.

7) Фразалық типтегі ғаламтор сөздер.

Интернет қолданушылары қоғамда болып жатқан оқиғаларға өте қызығушылық танытады, олар өзіндік «қызу тақырыптарға» айналады.

Мұндай «қызу тақырыптар жиі жаңа ғаламтор сөздерін тудырады».

Бұл сленгтің өзіндік сипаттамалары бар:

- аудару қиын;
- тез пайда болып, тез жоғалады;
- жастар арасында танымал;
- мағынасын түсіну үшін ғаламтор сөзінің шығу тегін білу керек.

Мысалы:

«元芳，你怎么看» - (Юань Фанг қалай ойлайсыз?) Бұл тіркес Қытайдың әйгілі «Детектив Ди» телехикаясынан алынған (сіз қалай ойлайсыз?).

«我爸是李刚» - (менің әкем Ли Ганг) Бұл жаргон сөзі қызу талқыланған апаттан кейін пайда болды, оны жауап алу кезінде қылмыс жасаған жүргізуші қолданған. Бұл сөз шенеуніктердің балаларын мазақ ету үшін қолданылады. Қазіргі уақытта бұл жаргон өрнегі өзінің танымалдылығын жоғалтты және қолданылуы тоқтатылды [2. б.11].

8. Әр түрлі ядролық элементтері бар ғаламтор сөздер.

帝 (император) интернет дискурсында бұл кейіпкер жаңа лексикалық мағына алды - сарапшы, кәсіпқой, шебер, әуесқой. Ғаламтор сөздер «帝» жұрнақтарын қосу арқылы жасалады. Мысалы: 表情帝 - өте мәнерлі бет әлпеті бар адам; 游戏帝 - ұқыпты ойыншы, 文学帝 - әуесқой, әдебиет білуші, 电脑帝 - компьютерді жақсы білетін адам.

Ғаламтор тілі - қытай тілін үйренудің жаңа тақырыбы сияқты заманауи қытай сөздерінің жаңа көзі.

Кез-келген тілдің сөздік қорын толықтырудың негізгі жолдары - сөзжасам және кірме сөздер. Әр түрлі елдердің, соның ішінде қытайлықтардың ғаламтор тіліне ағылшын тілі әсер етеді. Сондықтан, қытай интернет-тілінде «拷贝» kǎobèi - көшірме (ағылшынша copy), «博客» bókè - блог (ағылшын blog), «在线» zàixiàn - онлайн (ағылшын online) сөздерін табуға болатындығы таңқаларлық емес. Олардың барлығы ағылшын тілінен алынған кірме сөздер. Фонетикалық кірме сөздер қытайлық Интернет тілінде кездеседі:

«怕体» pàtǐ - мереке (ағылшынша party), «酷» kù – жақсы, керемет (ағылшынша cool), «爱老虎油» ài lǎohǔ yóu - Мен сені сүйемін (ағылшынша I love you), «兔爸» tùbà - құралдар тақтасы (ағылшын toolbar); семантикалық кірме сөздер: «网页» wǎngyè - Интернет-парақша (ағылшынша Internet-page), «草根网民» cǎogēn wǎngmín - «Интернеттің қарапайым пайдаланушылары» (ағылшынша grassroots netizens); фонетикалық-семантикалық кірмелер: «黑客» hēikè - хакер (ағылшынша hacker).

Ағылшын сөздерінен әртүрлі аббревиация мен қысқарған сөздерді табуға болады: BB - baby (сәби), B4 - before (ертерек). Немесе осы сөйлемдегідей бастапқы формасын өзгертпей, тек ағылшын тіліндегі сөздер: 我很 fine, 星期 7 到我家 eat 饭, ok? (Мен жақсымын, жексенбіде кешке тамақтанып ал, жақсы?). Сондай-ақ, қытайлық Интернет тілінде жапон тілінен енген кірме сөздер бар, мысалы: «萌» méng - сүйкімді, (жапонша «もえ» мөэ сөзінен), «纳尼» nàní - не? (жапон тілінен «なに» нани), «残念» cǎnniàn – кешіріңіз (жапон тілінен «ざんねん» дзаннэн), «卡哇依» kawayī – сүйкімді (жапондық «かわいい» кавайи сөзінен) және басқалар.

Кірме сөздер интернеттегі лексиканың жалпы көлемінде белгілі бір үлесті алады. Осылайша, «Интернет тілінің Синьхуа сөздігінде» 2946 лексикалық бірлік бар, олардың 24% (718 бірлік) кірме сөздер [5. б.45]. Сонымен қатар қытай тілінде жаңа сөздерді құра отырып, сөздік қорын өз бетінше толықтырудың ішкі құралдары бар. Сөзжасам - бұл «белгілі бір модельдерге сәйкес түбір мен аффикстік морфемаларды бір-бірімен немесе аффикстерсіз байланыс арқылы жаңа сөздердің қалыптасуы». Жаңа сөздер жасау үшін адамдар тілдік әдеттерді, сонымен қатар тілде бар және адамдар қарым-қатынас кезінде пайдаланатын материалды қолданады. Рен Сюэлян қытай тілінде сөз құрудың 5 жолын анықтайды: морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық, фонетикалық және синтетикалық.

А.А. Хаматова «Қазіргі қытай тілінің сөзжасамдық қызметі» еңбегінде қытай және ресей зерттеушілерінің еңбектерін талдай отырып, қытай тіліндегі сөзжасамдық әдістердің диохрония тұрғысынан келесі жіктелуін алады: сөз құрамы, морфологиялық, жартылай аффиксация, морфемалық тарылу, лексикалық-семантикалық, конверсиялық, фонетикалық сөздердің қалыптасуы.

Қорытынды және тұжырымдама: Ғаламтор тілінің лексикасы мысалында сөз құрудың негізгі жолдары бар екені айқындалды.

1. Сөз біріктіру

Сөз біріктіру - «бір сөзбен бірнеше (екі және одан да көп) сөздерді немесе негіздерді біріктіру арқылы жаңа сөздердің қалыптасуы».

Ғаламтор тілінде, реттеуші қытай тіліндегідей, біріктіру әдісі өте кең таралған. Мысалы: «菜单» càidān - мәзір (жалпы тілде - тағамдар тізімі, Ин-

тернет тілінде - компьютерде орындалатын функциялардың тізімі) (ыдыс + тізім). «飞虫» fēichóng - шыбын-шіркей (ұшу + жәндік), ғаламтор тілінде - ғаламтордың жоғары дәрежелі қолданушысы. «返回» fǎnhuǐ - оралу, ғаламтор тілінде - артқа (алдыңғы бетке) (қайтару + қайтару).

2. Морфемалық бірігу

Морфемалық бірігу - «күрделі сөздердің немесе белгілі бір маңызды компоненттердің (морфемалардың) терминологиялық тіркестерінен түсуі нәтижесінде жаңа сөздердің пайда болуы».

Мысалы «北漂» běipiāo («来北京漂泊» lái běijīng piāobó) - ақша табу үшін Пекинге келген адамдар. «美女» měinǚ «бақытсыз тағдыры бар әйел» дегенді білдіреді («倒霉的女人» dǎoméi de nǚrén-ден шыққан, «霉» méi «美» měi-ге ауыстырылып, олардың омониміне байланысты «美女» měinǚ - «сұлу қыз»). “苹果” píngguǒ (“苹果手机” píngguǒ shǒujī) – iPhone, iPod немесе iPad. “笔记本” bǐjìběn (“笔记本电脑” bǐjìběn diànnǎo) – ноутбук.

3. Аффикс және жартылай аффикс

«Аффикстеу әдісі маңызды морфемаларға аффикстерді қосудан тұрады». Аффикс дегеніміз - «аффикске негіз болатын сөздің қалған бөлігінің мағынасын өзгертетін, сөз формасының бөлігі болып табылатын морфема». Ал сөзжасамдық аффикстер жаңа сөздерді қалыптастыру үшін қолданылады. Сун Чансю префикстер мен жұрнақтар сөздің түбірінің мағынасын түсіндірмейді және шектемейді, оның мазмұнын кеңейтпейді немесе тарамайды, тек сапалы өзгерістер береді деп жазады. Мысалы «客» kè суффиксін қолдана отырып, «换客» huànke (олар қажет емес нәрсені алмастыруды ұсынатын адамдар), «博客» bókè (блог / желілік күнделік) сияқты сөздер қалыптасады; блогер (желілік күнделік жүргізетін адам), «晒客» shàikè (әлеуметтік желілерде өзінің соңғы сатып алуларының, қымбат тамақ өнімдерінің, шетелге сапарларының суреттерін көрсететін адам) және «晒客» shàikè желіде жазған нәрселеріне қарайтын адамдарды «看客» kànkè деп аталады.

4. Конверсия

«Конверсия - бұл сөзжасамның бір түрі, онда тек парадигма сөз тіркесін құрайтын құрал болады. Конверсия нәтижесінде пайда болған сөздер бірдей негізге ие, бірақ олардың формалары жүйесінде ерекшеленеді. «电话» diànhuà – телефон, «电话» diànhuà - телефон арқылы қоңырау шалу Мысалы: «我电话呢» Wǒ diànhuà ne, бұл «我在打电话呢» Wǒ zài dǎ diànhuà ne (мен қазір телефонмен сөйлесіп тұрмын) білдіреді. Кейде етістік мағынасындағы «电话» diànhuà сөзі «电» diàn қысқарады. Мысалы: “有事电我” Yǒu shì diàn wǒ → “有事给我打电话” Yǒu shì gěi wǒ dǎ diànhuà (Егер сұрақтарыңыз болса, маған қоңырау шалыңыз).

Мұндай формаларды нормативті қытай тілінде қолдануға болмайтынын ескеру керек. Себебі олар грамматика ережелеріне мүлдем қайшы.

Соңғы жиырма жыл ішінде тіл білімі тірі қа-

рым-қатынасты белсенді түрде зерттеп келеді, өйткені бұл тіл жұмысының маңызды саласы болып қала беретін ауызша қарым-қатынас. Ауызекі тіл - ұлттық тілдің өзіндік минималды жүйесі. Сондықтан, ауызекі сөйлеуді зерттеу өте маңызды, өйткені ауызекі тіл - жалғыз шынайы тіл және сөйлеудің барлық басқа түрлерін бағалайтын норма.

Ғаламтор тілі қоғам өмірінің өзіндік көрінісі болып табылады. Ғаламтор тілі дегеніміз тілдің ерекше формасы, өйткені қазіргі кезде бұл қазіргі заманғы адамның қарым-қатынас құралы және адамдардың даму деңгейінің, талғамы, қызығушылықтары мен қажеттіліктерінің өзіндік көрсеткіші болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Туребаева А.Е., Сыдыкова А.К., Сулейменова А.К. Кірме сөздердің лингвомәдени сипаты және оны аудармада қолданылуы // Молодой ученый. — 2015. — №1.1. — С. 131-132
2. Г.А. Судзиловский. Сленг – что это такое? – Москва: Воениздат, 2003. -11с.
3. Е.Г. Рабинович “Поэтика жаргонов: О некоторых методах стереотипизирования речи”. – М. Высшая школа, 1991. - 320 с.
4. Лю, Цзюань. Новые заимствованные слова в современном китайском языке. Журналистика и культура рус. речи. – М., 2018. -№ 3 – С. 85 – 88.
5. Щукин, А.А.Ходячие китайские выражения, -М.: Академия,2008. -148 б.

REFERENCES:

1. Turebaeva AE, Sydykova AK, Suleimenova AK Kirme sozderdin lingvoddeni sipaty zhane ony audarmada qoldanylyu // Young scientist. - 2015. - No. 1.1. - S. 131-132
2. G.A. Sudzilovsky. Slang - what is it? - Moscow: Military Publishing, 1973.-11с.
3. E.G. Rabinovich “Poetics of Jargons: On Some Methods of Speech Stereotyping”. - M. Higher School, 1991. - 320 p.
4. Liu, Juan. New borrowing of the word in modern Chinese. Journalism and culture rus. speech. - M., 2003. -No. 3 - S. 85 - 88.
5. Shchukin, A.A. Walking Chinese expressions, - M.: Academy, 2008.-148 b.

Авторлар туралы мәліметтер:

Оразақынқызы Ф. - Ph.D, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., E-mail: faridak09@mail.ru

Пәтхолла А. - 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., E-mail:patkhollaaray@gmail.com

Information about the authors:

Orazakynovna F. - Ph.D., Acting Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: faridak09@mail.ru

Pathullah S. - 2nd year Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail:patkhollaaray@gmail.com

Сведения об авторах:

Оразақыновна Ф. - Ph.D, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: faridak09@mail.ru

Фетхолла С. - магистрант 2 курса, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, E-mail: patkhollaaray@gmail.com

ON THE CONCEPT OF DISCOURSE AND CLASSIFICATION IN LINGUISTICS

Abstract. Discourse (fr. Discours, eng. Discourse, from lat. Discursus "running back and forth; movement, circulation; conversation, conversation") speech, the process of linguistic activity. The term involves the study of the functioning of language and is the subject of a number of humanities - linguistics, literary criticism, semiotics, etc. There is no generally accepted definition of "discourse", P. Serio deliberately gives a list of eight different understandings, and this is only within the framework of the French tradition. There are three main classes of use of the term "discourse" with different national traditions and contributions of specific authors. Professor V.I. Karasik offered several more variants of the typology of discourse, namely, the scientist speaks of the expediency of distinguishing between the performance and non-performance types of discourse. This distinction is based on "opposition on the basis of" fact-fiction".

Key words: discourse, linguistics, personality-oriented discourse, typology, language activity process.

ТІЛ БІЛІМІНДЕ ДИСКУРС ЖӘНЕ ЖІКТЕУ ТУРАЛЫ ТҮСІНІККЕ

Аннотация. Дискурс (фр. discours, ағылш. дискурс, лат. discursus "артқа-артқа жүгіру; қозғалыс, цикл; әңгіме, әңгіме") сөйлеу, тілдік іс-әрекет процесі. Бұл Термин тілдің қолданылуын зерттеуді қамтиды және бірқатар гуманитарлық ғылымдардың – лингвистика, әдебиеттану, Семиотика және т.б. "Дискурстың" жалпы қабылданған анықтамасы жоқ, П. Серио сегіз түрлі түсініктің нақты тізімін береді және бұл тек француз дәстүрінде. "Дискурс" терминін қолданудың үш негізгі класы әртүрлі ұлттық дәстүрлермен және нақты авторлардың үлестерімен ерекшеленеді. Профессор В.И. Карасик дискурс типологиясының тағы бірнеше нұсқаларын ұсынды, дәлірек айтсақ, ғалым дискурстың орындаушылық және орындалмайтын түрлерін ажыратудың орындылығы туралы айтады. Бұл айырмашылық «факт-фикция» негізінде оппозицияға негізделген.

Түйіндемә сөздер: дискурс, лингвистика, тұлғаға бағытталған дискурс, типология, тілдік қызмет процесі.

К ПОНЯТИЮ О ДИСКУРСЕ И КЛАССИФИКАЦИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. Дискурс (фр. discours, англ. discourse, от лат. discursus «бегание взад-вперед; движение, круговорот; беседа, разговор») речь, процесс языковой деятельности. Термин предполагает изучение функционирования языка и является предметом ряда гуманитарных наук – лингвистики, литературоведения, семиотики и др. Общепринятого определения «дискурса» не существует, П. Серио приводит заведомо список из восьми различных пониманий и это только в рамках французской традиции. Выделяются три основных класса употребления термина «дискурс» с различными национальными традициями и вкладами конкретных авторов. Профессор Карасик В.И. предложил еще несколько вариантов типологии дискурса, а именно ученый говорит о целесообразности различать перформативный и неперформативный типы дискурса. В основе данного разграничения лежит «противопоставление по признаку «факт-фикция»».

Ключевые слова: дискурс, лингвистика, личностно-ориентированный дискурс, типология, процесс языковой деятельности.

In recent decades, the term "discourse" has become particularly popular in modern scientific literature. This term is used in various fields of knowledge (philosophy, psychology, sociolinguistics, linguoculturology, linguistics, literary studies, etc.), in which it is interpreted from different positions. It should be noted, on the one hand, the presence of a certain universality of the concept of discourse that meets the needs of researchers, on the other hand, the lack of a single clear understanding of this term. In this regard, the process of its definition and

assimilation of values, as well as its use in research practice, is complicated. The purpose of the article is to try to briefly describe and systematize the main directions and approaches to the definition of the concept of discourse presented in the works of modern Russian and Kazakh scientists. [B. Tumanova, 2002]

Discourse (FR. Discours, English discourse, from lat. discursus " running back and forth; movement, circling; conversation, conversation») speech, the process of language activity. The term implies the

study of language functioning and is the subject of a number of Humanities - linguistics, literary studies, semiotics, etc.

There is no generally accepted definition of "discourse", P. Serio gives a list of eight different understandings, and this is only within the French tradition. There are three main classes of usage of the term "discourse" with different national traditions and contributions of specific authors. [Ilyin I, 2000, p. 87]

The first class includes linguistic uses of this term in the title of the article Discourse analysis by the American Linguist Z. Harris, published in 1952. The transition from the concept of speech to the concept of discourse belongs to F. de Saussure, a Swiss linguist, one of the founders of modern linguistic science and structuralism as a scientific ideology and methodology. Saussure's theoretical works have distinguished synchronic and diachronic approaches to language, from historical and comparative study of languages in their development to the structure of a particular language at a particular moment. Discourse is thought of as speech inscribed in a communicative situation; in the words of N.D. Arutyunova, «discourse is speech immersed in life." Since the mid-70s, Harris has correlated discursive analysis with studies of the patterns of information movement within a communicative situation, primarily through the exchange of replicas; this actually describes a certain structure of dialogical interaction. The first class of understandings of the term "discourse" is represented in the English-language tradition, but the Belgian Scientist E. Buissance and the French linguist E. Buissance have long spoken outside this tradition. Benveniste consistently used the term "discourse". The second class of uses of the term "discourse», goes back to the French structuralists and poststructuralists, in the justification of an important role played by M. Foucault, A. Greimas, J. Derrida, Y. Kristaeva, later this understanding was partially modified by M. pesche. Of course, the term "discourse" understood in this way describes the way of speaking and necessarily has a definition – which and whose discourse is considered as an indication of the communicative originality of the subject of social action, and this subject may be specific, group or even abstract. The third use of the term "discourse" is connected, first of all, with those with the name of the German philosopher and sociologist J. Habermas. In this sense, "discourse" is a special type of communication that aims to critically discuss and justify the views and actions of communication participants. [Zemskaya E.A. Kitaygorodskaya M.V., Shiryayev E., 2005, p. 95]

In modern linguistics, the term "discourse" is close to the concept of "text", but it emphasizes the dynamic nature of language communication; text is the result of language activity. The concept of dialogue is extremely close to the concept of

discourse. In 1952, Zellig Harris first used the term "discursive analysis".

When studying discourse, the question arises of classification, what types and varieties of discourse exist? The most important distinction in this area is the opposition of oral and written discourse, since this distinction is related to the channel of information transmission. It is clear that oral discourse is the original and fundamental form of language, and written discourse is derived from oral discourse. However, at first glance, this aspect is not so clear. Professor V.B. Kashkin it also allows you to distinguish a hybrid type of discourse that combines the features of the oral and written types.

In essence, the very definition and concept of discourse is an interdisciplinary problem, Krasnykh V.V. "discourse is a verbalized and speech-thinking activity, taken in the totality of linguistic and extra linguistic factors and fixed in the form of texts".

Accordingly, it is customary to speak of monological and dialogical types of discourse. Kashkin V.B. says that there is a polylogical form of discourse organization, namely, polylogue discourse. [Otkupshchikova M. I., 2009, p. 46]

Professor Karasik V.I., describing personality-oriented communication, connects «discourse "with situations» when participants in communication reveal to each other all the richness of the inner world and perceive each other as individuals". Karasik V.I. distinguishes two types of personality-oriented discourse: everyday and everyday. The status-oriented type of discourse is also called institutional, communication, «in which the types of communication that have developed in society and reflect the specifics of the corresponding social institution are contrasted». V.I. Karasik explains the last component of any type of institutional discourse as follows: "Discursive formulas are understood as peculiar turns of speech peculiar to communication in the corresponding social institution". These formulas bring together all representatives of the scientific (political, pedagogical, etc.) to the public. Scientific discourse tends to strive for maximum accuracy of wording, which sometimes leads to excessive semantic (terminological) and syntactic complexity of the text. But at the same time, "scientific communication involves a calm, unhurried conversation and thoughtful reading, and therefore the complicated text in this case optimally performs the main discursive functions: it reveals the content of the problem at the most accurate level and organizes the pace of speech adequate for discussing this problem. Discursive formulas are concretized in cliches. Communicative cliches within the framework of institutional discourse are a kind of key to understanding the entire system of relations in the corresponding institution" [VanDyck T.A., 2008, p. 25].

Professor Karasik V.I. suggested several more variants of the discourse typology, namely, the

scientist says that it is advisable to distinguish between the performative and non-performative types of discourse. The basis of this distinction lies "the opposition on the basis of "fact-fiction". According to this distinction, if the content of communication is information that can be verified, then such communication is performative, such as legal discourse. Otherwise, they talk about non-performative communication.

Zagnitko A.L. offers the following classification of discourse: non-addressable and addressable discourses. Non-direct messages directed at a specific person who is a participant in the communication (artistic, journalistic, and scientific discourses). Addressable discourses are directed at a more or less designated addressee/interpreter.

In the collective monograph "Modern theories of discourse", O. F. Rusakova offers her own typology and identifies the following types of discourses: discourse of everyday communication, institutional discourse, public discourse, political discourse, media discourse, business communication discourse, academic discourses, cultural and worldview discourses [Arutyunova N.D., 2006, p. 85].

The semiotic understanding of the term "discourse" implies a different classification of types of discourse. Al girdas J. Greimas and Joseph courtet in their Explanatory dictionary of language theory interpret discourse, on the one hand, as a "semiotic process", which, in turn, should be understood as "the whole variety of ways of discursive practice, including linguistic practice and non-linguistic practice. On the other hand,

taking into account "only the actual language practice", scientists consider discourse as an object of the scientific discipline "linguistics of discourse or discursive linguistics, noting that in this sense, discourse will be synonymous with text: "...In fact, in some European languages that do not have a term equivalent to the French-English "discourse", it was forced to replace the term text and, accordingly, to talk about the linguistics of the text. In addition, by extrapolation, as a useful hypothesis, the terms "discourse" and "text" also began to be used to refer to non-linguistic semiotic processes (ritual, movie, drawn comics are considered in this case as discourses or texts)." In the third meaning, however, which does not contradict the previous ones; the authors of the Explanatory dictionary of language theory identify the discourse with the statement-result. With respect to the last value Greimas A.J. and J. Kurte introduced the concept of "discourse statement»: "The way in which a statement is more or less implicitly understood (as what is said) defines two theoretical approaches and two different types of analysis. For phrasal linguistics, the basic unit of utterance is the phrase, and discourse is considered as the result (or operation) of linking (concatenation) of phrases. Discursive linguistics, as we understand it, on the contrary, takes as its initial unit a discourse considered as a meaningful whole: in this case, phrases will only be segments (or fragments) of the discourse-utterance (this, of course, does not exclude the fact that the discourse may sometimes, due to condensation, take the size of a single phrase [Foucault M., 2007, p. 37].

REFERENCES:

1. B. Tumanova (Al-Farabi Kazakh national University) ON THE ISSUE OF DEFINING THE CONCEPT OF DISCOURSE AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH // <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/119355/111/3/9618/0/>
2. Ilyin I.P. Dictionary of terms of French structuralism. - In the collection: Structuralism: "for" and "against". Moscow, 2000.
3. Zemsкая E.A. Kitaygorodskaya M.V., Shiryayev E.N. Russian colloquial speech. Moscow, 2005.
4. Otkupshchikova M.I. Syntax of a connected text. L, 2009
5. VanDyck T.A. language, cognition, communication. Moscow, 2008
6. Arutyunova N.D. Discourse-Linguistic encyclopedia. Moscow, 2006
7. Foucault M. Archeology of knowledge. Kiev, 2007

Авторлар туралы мәліметтер:

Рамазанова А.Р. - Phd докторант, Л.В. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Жарқынбекова Ш.К. - ғылыми жетекші, ф.ғ.д., профессор, Л.В. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Information about the authors:

Ramazanova A.R. - PhD doctoral student, L.V. Gumilyov Eurasian National University
Zharkynbekova Sh.K. - Scientific Supervisor, Doctor of Philology, Professor, L.V. Gumilyov Eurasian National University

Сведения об авторах:

Рамазанова А.Р. - Phd докторант, Евразийский национальный университет имени Л.В. Гумилева
Жарқынбекова Ш.К. - научный руководитель, д.ф.н, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.В. Гумилева

УДК: 372.881.111.1

RYSBEKKYZY N.¹, BERKUTBAEVA M.Z.²¹al-Farabi Kazakh National University,²Kazakh National Women`s teacher training university,
Almaty, Kazakhstan(¹E-mail: nazerkei@inbox.ru, ²E-mail: mako_7705@mail.ru)

ROLE OF PROBLEM SITUATION IN TEACHING ENGLISH

Abstract. In this article was considered structural elements of the problematic lesson, five stages of problem situations in teaching foreign language. The use of integrated technology in problem-based learning methods ensures the effectiveness of higher education, the participation of each student in the process of creative thinking and joint creative activity.

Key words: problem situation, critical thinking, stages, types of exercises.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫҢ РӨЛІ

Аннотация. Бұл мақалада проблемалық сабақтың құрылымдық элементтері, шет тілін оқытудағы проблемалық жағдайлардың бес кезеңі қарастырылды. Проблемалық оқыту әдістерінде интеграцияланған технологияны қолдану жоғары оқудың нәтижелілігін, әр студенттің шығармашылық ойлау процесіне және бірлескен шығармашылық қызметке қатысуын қамтамасыз етеді.

Түйіндеме сөздер: проблемалық жағдаят, сыни тұрғыдан ойлау, кезеңдер, жаттығулар түрлері.

РОЛЬ ПРОБЛЕМНОЙ СИТУАЦИИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В данной статье были рассмотрены структурные элементы проблемного занятия, пять этапов проблемных ситуаций при обучении иностранному языку. Использование интегрированных технологий в проблемных методах обучения обеспечивает эффективность высшего образования, участие каждого студента в процессе творческого мышления и совместной творческой деятельности.

Ключевые слова: проблемная ситуация, критическое мышление, этапы, виды упражнений.

Introduction

One of the areas of scientific research in the field of improving the efficiency and effectiveness of the educational process is the so-called problem-based learning, which is now considered as one of the most effective means of solving such complex problems as the development of mental forces, cognitive activity, independence, and creative thinking. Problem-based learning, as its name implies, training in which trainees are involved in resolving problems.

The history of problem learning itself begins with the introduction of the so-called research method, many of which were developed by John Dewey. Many domestic educators have successfully applied the "research method", in particular in the widely developed youth work organized by B.V. Vsesvyatskim, who called it the "method of searching". In pedagogical courses, the need to solve "small scientific problems" was pointed out.

Main part

A problem situation is an intellectual difficulty of a person arising in the case when it does not know how to explain the phenomenon that has arisen, a fact, a process of reality, cannot achieve

the goal in a way known to him, this action prompts a person to look for a new way of explanation or a way of acting. A problem situation is a pattern of productive, creative cognitive activity. It determines the beginning of thinking in the process of posing and solving problems.

In the process of work, a tendency to increase quality of knowledge of students in the English language, in which, students gain knowledge not by memorization and memorization in finished form, but in the result of mental work on solving problems and problem tasks, create on the content of the studied material.

1. The use of problem-based learning techniques integrated technology provides high learning performance, the involvement of each child in the process of creative thinking and joint creative activity, contribute to the formation of linguistic and communicative competence of schoolchildren, there are the most Common types of work as following:

- pair work
- intellectual dispute
- general discussions
- discussions
- situation illustration

- situation - exercise
- situation assessment
- use of business games.

In particular, practice proves the effectiveness of the application. Integrated learning technology for grammar and vocabulary lessons. This the method stimulates the independence and responsibility of pupils and allows the teacher to individually approach each pupil, thus providing high-quality assimilation of educational material.

2. The use of problem-based learning techniques information and communication technology training. Active and effective implementation of ICT in the learning process allows the teacher to work more successfully on the development and improvement of skills foreign speaking and writing in pupils, increase motivation, and cognitive activity due to the variety of forms of work.

3. Project method. When creating projects, pupils get excellent the ability to systematize acquired knowledge and skills, as well as the ability to realize intellectual and creative abilities. After using these technologies, the acquisition process improves pupils of lexical and grammatical knowledge qualitatively, develop speech skills, with interactive computer environments you can differentiate and individualize the process of learning English language. All this contributes to the development of communicative universal learning activities of pupil.

A problematic approach to teaching English can be carried out in all types of speech activity (oral speech, reading, and letter). At each stage, an exercise system can be used, in the basis of which is the problematic situation that forms universal learning activities. When performing these exercises, a huge role is played by visual and auditory visibility, which allows diversify options for problem situations, thereby motivating students to learn English. For solving educational, training and developmental tasks problem-based learning a case study method is the most effective technique at all stages of learning foreign language.

The advantage of this method is that in classes we have a unique opportunity to create specific problem situations taken from school, home or family practice. Pupils with special enthusiastically participate in the analysis of the situation and take optimal solutions, since the topics are very close and understandable, and therefore interesting and relevant. Depending on the topic of the lesson and features of the content we use different types of problem situations in the classroom, by which we motivate pupils to learn English.

Situations - illustrations, for example, during training dialogical speech on the topics: "Music and film images" you can use exercises, built on the "model of the communicative situation". Entire training cycle dialogic speech on this model contains five stages:

1. Presentation of the model
2. Control of understanding
3. Preparing to play the dialogue
4. Semi-free speaking
5. Free speech, that is, an independent statement in the volume of lexical and grammatical material on these topics.

The task of the first stage is to show students what they will talk about in connection with this situation, and to understand the speaker's speech or teacher. The aim of the second stage is to check understanding content dialogue actors. In the third stage, when saving similar situation, some changes are made. So, for example, in microdialog "Music and film images".

Pupils can compose dialogical statements in depending on where they want to get. The fourth and fifth stage is the final one. This is free speaking. Pupils have a conversation with each other on a given topic.

To perform exercises using the model communicative situation, the following conditions must be observed:

- First, students should be prepared for this work, then they must be able to realize speech patterns already known to them and lexical units in this dialogue (get the mood);

- Secondly, the teacher himself must prepare in advance necessary pictures. Therefore, for example, when working with a dialogue on a topic "Music and film images" you need to have a city layout or city plan with street signs, squares, and shops and so on. When performing situational-communicative exercises elements of programmed learning can also be used. Each pair of students receives individual assignments. On cards, dialogue participants have questions and suggested answers with the correct marked intonation.

The use of tasks of a problem nature is also possible with learning monologue speech. So when studying the topic "Appearance" each pupil receives a task card, for example: Look at picture. Describe the appearance of the person.

The situation is an assessment. Pupils are asked to describe a specific act. The task of students: write a letter to the Animal Society with aim to take part in the action to protect endangered animals. For example, we propose for analysis a description of a specific case whether take care of animals listed in the red book and how we can help them. Children analyze the situation, assess the correctness of actions and offer their option.

The situation is an exercise. Pupils spend a little lesson study. For example, each pupil receives a task - to conduct study in a group on the topic Can we save the planet, interview other pupils, fill out a table, analyze the results, do conclusion and give advice or share your experiences.

One of the methods of problem situation is to use "Intelligent dispute" in foreign language

teaching. The essence of the "intellectual dispute" method is a collective search for unconventional solutions to the problem. Intelligent dispute conducts dynamic mental processes, the ability to abstract from the ordinary conditions and existing restrictions, from habitual views on phenomena and processes, forms the ability to focus on any narrow actual goal. This method is used by me differently, depending on the topic lesson; in its incomplete, short-term form (we bring the content a problematic question in the lesson and we ask the pupils for help, organize an intellectual workout in class. In order to organize successful classes in the framework of the "intellectual dispute", we divide it into the stages:

Stage 1 - the formulation of the problem that needs to be solved, we substantiate the tasks for finding a solution. Further along with pupils we determine the conditions for teamwork, develop rules of conduct in the process of intellectual dispute, and we form working groups of 3-5 people and an expert group whose responsibilities include development evaluation criteria and selection of best ideas;

Stage 2 - training workout. Quick search exercise answers to questions and tasks of the

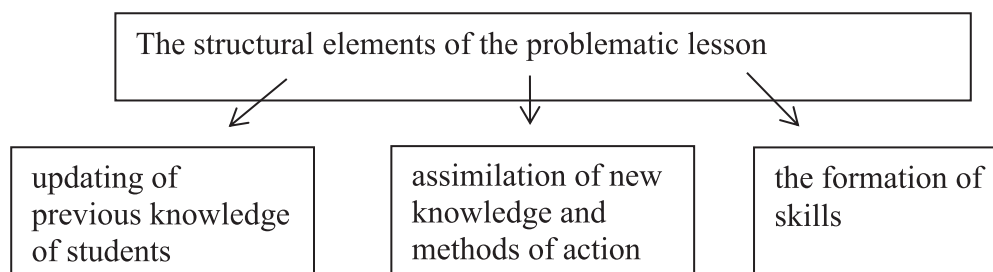
training session. The objective of this phase is to help pupils get the most out of the shackles factors, psychological barriers (awkwardness, shyness, fear errors, etc.).

Stage 3 - brainstorming for the problem. The generation of ideas begins at my signal at the same time in all groups. Each group is assigned an expert from among the students, the task which to fix put forward ideas on paper.

Stage 4 - evaluation and selection of the best ideas. So far, experts based established criteria select ideas, work groups.

Stage 5 - reporting on the results of a brain attack. Discussion of the outcome work of groups, evaluation of the best ideas, their justification and public defense.

When applying the technology of problem-based learning, the structure of the lesson is changed. The structure of the lesson is the basis of the thematic and lesson plan, predetermine the logic of the analysis of the lesson. Under the structure is understood various options for the interaction between the elements of the composition that arise during the functioning of the object.

This structure reflects the main stages of learning and the stages of organizing a modern lesson. Since the indicator of the lesson's problematic nature is the presence of stages of search activity in its structure, it is natural that they represent the internal part of the structure of the problematic lesson:

- occurrence of problem situations and problem statement;
- proposing and substantiating a hypothesis;
- hypothesis proof;
- checking the correctness of the solution to the problem.

Further, there were demonstrated some methods of using business game in problematic lessons.

Business game.

To increase students' interest in learning English, their activity and practical orientation in the study of theoretical we use problems in the form of a business game. Business a game is a pedagogical technique for modeling various situations, with the goal of teaching students how to make decisions. Experience shows that occupations in the form of a business game are largely least activate the educational process, evoke the spirit rivalry,

emotional intensity, contribute to the development of creative students' thinking, learn to purposefully apply existing knowledge to practice. Business games change the way you study develop creativity, form practical skills and habits necessary for the formation of skills to adapt to changing life realities create conditions for self-realization personality.

When discussing theoretical and practical problems, the discussion method is used to exchange experience between students, to clarify and coordinate the positions of all participants in the discussion, to develop a unified approach to the analysis of a certain phenomenon. The method of training discussions improves and consolidates knowledge, increases the amount of new information, develops skill argue, prove, defend one's opinion and listen to the opinions of others.

Further, the article explains how to work with the text, a number of researchers recommend using the problematization of the text, modeling problem situations on its basis, during the solution of which the main semantic connections at all levels of the text are determined. Problematization is carried out by dividing the text into parts presented in order of

priority. Each part is followed by a question about the further content of the text. Problematization in this case is based on the mechanism of probabilistic forecasting.

In this regard, a number of ways to create problem situations based on text can be given. They are as follows:

1. Presentation to the student of phenomena, facts requiring a theoretical explanation (it is possible to use the native language).

2. The formulation of educational problem tasks to explain the phenomena or search for ways of its practical application.

3. Encouraging students to compare, contrast and contrast facts, phenomena that result in cognitive difficulties.

The data necessary for the decision can be transmitted:

1) in the question itself;

2) in an incentive phrase;

3) in a monologue of a communicating type that precedes a question or an inducement phrase;

4) graphically followed by a question.

Following the researchers who are actively involved in this problem, we believe that the problematization of educational texts can be carried out at three levels: low, medium, and high: non-problematic educational texts (with an internal non-obvious problem) belong to the

low level of problematization; the average level of problematization involves the use of one of the methods of problematization, a high level includes the use of more than one method of problematization. Finally, it should be emphasized that the interconnected development of speech skills in all types of activities based on the problematic approach as a whole intensifies foreign-language learning activities of students of non-linguistic faculties, increases the motivation for learning a foreign language, and improves the quality of their professional training. In the process of teaching foreign languages to students of technical specialties, using problem-based learning, students achieve certain successes. Thanks to the application of this technique, students are better oriented when reading authentic literature (to understand texts, do exercises and write annotations to them). Students gradually have trouble in translation and speaking. Students become more confident in learning a foreign language.

Conclusion. The technique problem tasks, situations were used in practical classes, from the beginning until the end of every lesson at school. To implement problem-based learning, you must carefully select educational material; develop a set of exercises aimed at development of critical thinking of language learners.

REFERENCES:

1. Brushlinsky A.V. Psychology of thinking and problematic learning. - M.: "Knowledge", 1983.
2. Gontar G.I. Using a problematic approach to teaching a foreign language: Author's abstract. diss. cand. ped sciences. - M., 1987.
3. Makhmutov M.I. Organization of problematic education at school. A book for teachers. - M.: "Enlightenment", 1977.
4. Dorno I.V. Problematization of education at school: a method. manual for correspondence students. - St. Petersburg.: 2015. -- 274 p.
5. Initskaya I.A. Problem situations and ways to create them in the lesson. - M.: 2015. -- 312 p.
6. Kaydash E.G. The development of cognitive interests in the educational process // Primary School. 2013. - No. 12. - 17-22 p.
7. Karpov K.B. The use of technical means in teaching foreign languages. - M.: 2011. - 188 p.

Information about the authors:

Rysbekkyzy N. - Senior lecturer of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: nazerkei@inbox.ru

Berkutbaeva M.Z. - Senior lecturer of Kazakh National Women's teacher training university, Almaty, Kazakhstan, E-mail: mako_7705@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Рысбекқызы Н. - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, E-mail: nazerkei@inbox.ru

Беркутбаева М.З. - Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, E-mail: mako_7705@mail.ru

Сведения об авторах:

Рысбекқызы Н. - старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: nazerkei@inbox.ru

Беркутбаева М.З. - старший преподаватель Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан, E-mail: mako_7705@mail.ru

SADYKOVA S.A.¹, OMIRZAK B.M.²¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan¹E-mail: sauleda@mail.ru, ²E-mail: omirzak.bagdat@mail.ru)

PROBLEMS OF EFFECTIVENESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS

Abstract. The article discusses issues related to teaching future teachers in a foreign language. Currently, it is believed that the quality of teaching a foreign language is influenced not only by the language teacher and methodology, but also by the understanding of current trends that contribute to appropriate practical changes. The factor that affects success or failure can be different for each student. The impact can affect a variety of situations, starting with the level of training, the pace and intensity of learning a foreign language, for example, important events that occur in a student's life. B analyzes the factors that affect the effectiveness of teaching a foreign language at a Pedagogical University. The need to take into account the interests of modern schools was noted. The author notes that a university teacher can predict the results of personal development of a future teacher in the conditions of monitoring the formation of General professional and special competencies.

Key words: foreign language education, professional training, quality of education, future teachers, competencies.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЯРЛАУДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада болашақ мұғалімдерді шет тілінде оқытуға қатысты мәселелер қарастырылады. Қазіргі уақытта шет тілін оқыту сапасына тек тіл мұғалімі мен әдістеме ғана емес, сонымен қатар тиісті практикалық өзгерістерге ықпал ететін қазіргі тенденцияларды түсіну әсер етеді деп саналады. Табысқа немесе сәтсіздікке әсер ететін фактор әр оқушы үшін әр түрлі болуы мүмкін. Әсер әр түрлі жағдайларға әсер етуі мүмкін, мысалы, дайындық деңгейінен, шет тілін үйрену қарқыны мен қарқындылығынан бастап, студенттің өмірінде болып жатқан маңызды оқиғалар. Педагогикалық университетте шет тілін оқытудың тиімділігіне әсер ететін факторларды талдайды. Қазіргі мектептердің мүдделерін ескеру қажеттілігі атап өтілді. Автор университеттің оқытушысы Жалпы кәсіби және арнайы құзыреттердің қалыптасуын бақылау жағдайында болашақ мұғалімнің жеке басының даму нәтижелерін болжай алатындығын айтады.

Түйіндемe сөздер: шет тіліне білім беру, кәсіби дайындық, білім сапасы, болашақ мұғалімдер, құзыреттіліктер.

ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с иноязычной подготовкой будущих учителей. В настоящее время считается, что на качество преподавания иностранного языка влияют не только знания преподавателя языка и методики, но и понимание современных тенденций, способствующие соответствующим практическим изменениям. Фактор, влияющие на успех или неудачу, могут отличаться для каждого отдельного студента. Влияние могут оказывать различные условия, начиная от уровня подготовки, темпа и интенсивности изучения иностранного языка, например, важные события, которые происходят в жизни студента. Анализируются факторы, влияющие на эффективность преподавание иностранного языка в педагогическом вузе. Подчеркивается необходимость учета интересов современных школ. Автор отмечает, что преподаватель вуза способен прогнозировать результаты развития личности будущего учителя при условия мониторинга формирования общепрофессиональных и специальных компетенций.

Ключевые слова: иноязычное образование, профессиональная подготовка, качество образования, будущие учителя, компетенции.

Introduction

The problem of the quality of foreign language education is actively investigated in connection

with the modern needs of the school in teaching staff, which have high level of foreign language training. A common goal that unites teachers of all

levels of Education have effective teaching. Higher schoolteachers are responsible for training future teachers, who will come to schools and, in turn, will be responsible for the results of their work.

Understanding this responsibility encourages foreign language teachers languages at the Pedagogical University to look for ways to solve the problem effective foreign language training. It should be noted that this is not only a task, related to teaching; learning is a normative activity, which is regulated by Education Standards, requirements educational program. Content-related reform training directly affects the quality of Education. Changes that are constantly being made to educational programs, they have grounds and have a significant impact on quality improvement preparation; however, there are some aspects that only concern teacher's activity. Thus, the total contribution that is made as in terms of normative activities, as well as through individual work of the teacher higher education, contributes to improving the quality of foreign language training. The article analyzes these two aspects of foreign language professional education of future teachers.

Main part

When considering the normative aspect of foreign language training it is important to pay attention to pay attention to the logic of developing educational programs. Common practice in the construction of an educational program, it is divided into three parts: main parts: general education disciplines, basic disciplines, profile disciplines. These parts are closely related to each other, between there can be no strict restrictions on them. This kind of aggregate can it can be built in various ways, and it can be called a basic level teacher education. Such rationing in the distribution of content allows you to standardize the training requirements for future teachers. Considering the logic of building educational programs on an example Pavlodar State Pedagogical University, we can note that foreign language training of future teachers regardless of the profile of future professional activity is presented, for example, in modules "information and communication" through the discipline "foreign language language" (10 credits), which is studied as a general education discipline mandatory component of the program for the 1st and 2nd semesters and through the discipline "Professionally-oriented foreign language" 5 credits), basic discipline of the University component. In addition, some specialties on, the program for the development of multilingualism includes courses in educational program special subjects taught in a foreign language (English language). Additional courses are also offered for students of these groups. For example, from 23.10.2017 to 08.12.2017, courses were organized at PDPU-for students of Final courses and PPS of pedagogical specialties

with directions "trilingual Education" (24 hours.) under the program "training domestic and foreign specialists in pedagogical education specialties based on the best international standards in the field of management and Personnel Training", organized by the Higher School Education of Nazarbayev University (NUGSE). Such courses and trainings provide graduates have the opportunity to study leading technologies, acquire practical skills and prepare students for the realities of modern life, expanding and complementing the theoretical foundation. Organization of educational activities the process largely depends on how well thought out the procedures are, related to the implementation of the goals and objectives of the educational program. This one he effectiveness aspect of foreign language training is ensured by the efforts of all structural divisions of the University.

We follow this logic when solving quality problems education: factors related to improving the organization of the educational process, including conditions related to updating educational programs, factors related to teaching, including the development of student motivation and its educational competencies, improving approaches to learning teacher.

Addressing the problem of quality of education, most often researcher they direct attention to teaching. Research on quality education, until a few decades ago, had a slightly different character. Quality was studied almost exclusively in connection with selection content, methodological means and applied methods, that is, it was aimed at identifying the specifics of the quality of teaching [1, p. 86]. Therefore, at present, the quality of education is not only related to teaching a foreign language. This pedagogical phenomenon is associated with identification of factors affecting the effectiveness of training. Consider the effectiveness of teaching a foreign language in this vein, we cannot ignore conditions related to the student's personality.

Motivation is an important part of learning any foreign language language. Students face difficulties in learning a foreign language, studied it for several years, and students who have just started before mastering the language. Some students can overcome this problem; so that they want to learn a new language. Many students want to take exam or get good grades. Both types of such students can be successful, but a person's personal interest is more important for learning a language. Motivation is seen as an important element of success in any activity.

Motivation is seen as an important element of success in any activity. This plays a crucial role in achieving your desired learning goals, since motivation is an integral part of mastering a foreign language. The concept of motivation is complex, and this complexity consists of not in the absence

of theories and models to explain the mechanisms of motivation, but in their abundance. According to the researchers, there are two types of motivation, which should be taken into account when addressing the problem of quality of development, a foreign language. This is the motivation of learning a language and the motivation of learning in-group (in the audience). Motivation to learn a language refers to motivation to acquire skills in using a second language, and is considered in the models of social context, in the model of self-determination. This general form motivation is relevant in any context of learning a foreign language. Motivation to learn in a group (audience) is something that will depend on many factors related to both educational and cultural context [2, p. 18–19]. For example, it is important to develop students' competencies, related to the skills of working with various tools to master a foreign language.

The role of the teacher is to provide the student have a wide choice of such tools. Teaching a foreign language takes place with proven technologies, strategies, and actions. A combination of traditional innovative learning methods are more productive. Training center the process is enriched with a huge number of modern technical means, and so it became more attractive. Current teaching a foreign language is distinguished by modern active approaches, strengthening the role of students' group work. This form of training increases students' chance to master communication skills in a foreign language. Different simulation classes that are among the innovative forms. Organization of training, allow you to develop language skills, strengthen social connections of students, their general and special competencies, and their learning skills. When they talk about the quality of teaching a foreign language, it is very important it is often pointed out that the basis of success is the personality of the teacher. The responsibility of a foreign language teacher at a university is content selection, selection of interesting exercises, presentation material for assimilation, in the organization of the language environment for communication, in the application of optimal control methods, in motivating students to active learning. In the foreign language training of future teachers, it is important to another aspect: knowledge of a foreign language is necessary for specific needs professional goals. In their future professional activities the teacher will use the knowledge of a foreign language as a tool in promote your students. This point is important for the teacher to take into account foreign language when selecting the content of Education. In normal practice the teacher focuses on the standards of the specialty, studies typical programs in the main disciplines, analyzes the specifics of training in each individual specialty. For example, for future biology teacher's important topics related to biological systems for future teachers mathematics

and physics topics focused on mastering modern technologies scientific theories in the relevant field. Accounting for intersubject relationships, which are available both within the specialty and those that manifest themselves in the in the process of general pedagogical training of students, they can improve the quality of teaching a foreign language.

Foreign language teacher at the the subject must demonstrate ways to teach effectively, show how best to organize school teaching subject in a foreign language. There are problems in this aspect. Teacher the Pedagogical University practically ignores this task of foreign language education training, directing efforts to develop communication skills, reading on the internet in English. Developments aimed at methodological training future teachers for practical use of a foreign language, do not be conducted. It is widely used among current teachers unfortunately, the CLIL method is practically not used in higher education. This method is considered promising in teaching foreign languages language. In CLIL, it is important to consider the interdisciplinary aspect, because CLIL technology is considered a necessary tool for teaching subjects in a foreign language. If traditional lessons are aimed at solving general educational tasks by providing students with basic knowledge and the use of traditional explanatory methodology works, integrated lessons are based on a combination of different methods learning tools, as well as contribute to solving learning problems subjects such as the natural cycle and English. In progress, integration uses interpretation, visualization, and research methods, debates, various sources of Knowledge, TV programs, video clips, multimedia courses, internet technologies, other teaching methods and training. At the same time, individual and Group options are widely used, paired or collective types of work. Such forms and methods of work solve educational tasks that create opportunities.

Another profitable combination of learning a foreign language and any other languageanother discipline is the actual use of four types of language activities (listening, speaking, reading, and writing). In the context of teaching Natural Sciences the main language in Kazakhstan is the language training (Kazakh, Russian), and in integrated learning the main place takes English, which means that English is important in any discipline. Taking into account the fact that language learning takes place in any subject area, CLIL is not a foreign language lesson, but a lesson, which is taught in English. Overall, interdisciplinary training in combination with teaching a foreign language and a certain the discipline provides an excellent opportunity for cognitive development [3, p 50]. The first step in a student's quest to learn is to start with the formation of cognitive perception. Implementation of integrated learning in the educational process the

process is primarily aimed at the ability to develop teaching taking into account the psychological state of the student. Integrating English in natural sciences, students can increase their interest in learning, develop your scientific language skills and use more than just your native language language, but also their equivalent in English, as well as competently develop your skills knowledge of the English language in the framework of the National Project "trilingualism".

In addition, this technique not only allows students to focus based on the needs and opportunities of interpersonal communication in a foreign language in the language, but also allows them to simultaneously solve educational tasks of a given language discipline. Speaking of the types of work that can be used for integration English with the disciplines of the Natural Science cycle, we can name the following examples. At the organizational stage you can apply, foreign language skills to create a special positive atmosphere, demonstrating readiness to perception through listening to or performing an excerpt from a song on in English [4, p 3–10].

At the main stage the teacher can offer a number of tasks, related to the use of media resources, for example, it can be fragment of a film made by National Geographic. In group work, you can use the topics for discussion suggested by modern publications. For example, the publication "Guardian" was raised the problem of climate conservation and the participation of adolescents and young people in this process.

In an Instagram, post dated March 16, 2019, The Guardian editors' addressed subscribers: "Thousands of young people around the world went on strike on Friday to demand world leaders take stronger action on climate change. Did you join them? (On Friday, thousands of young people around the world went on strike, demanding that world leaders take more decisive action in connection with climate change. Did you join them?). Covering real events, which are currently taking place in the world, the publication draws attention to global problems of humanity. At lessons on environmental issues problems, you can create topics for discussion, paying attention not only to the immediate problems of Environmental Protection, but also forming civic position on vital issues. Undoubtedly, it is possible to increase the cognitive interest of students by implementing the logic of "brainstorming" both when introducing a new topic, and when working on a project.

Implementation of interactive communication of students through an individual or a group project, in turn, is not only a strategy that promotes the development of professional skills, but also excellent speech skills practice. Adaptation of various terms in a foreign language from the point of view of the subject not only enriches students' vocabulary,

but also contributes to achieving the educational goals set by the teacher. Main the advantage of learning and teaching English with integrated learning is that it is important not only as a tool for interpersonal and intercultural communication, but also as a professional language. At the same time, use visual tools, such as presentations, promotes understanding and consolidation of new concepts and terms. When teaching a subject in a foreign language makes it easier to find the equivalent of new ones words and phrases in Russian that are obtained using different methods images. In addition, this work allows you to define content boundaries in English and Natural Sciences. Working with new texts offered by modern science, allows you to keep up to date with the discoveries that occur in the world, most often the first publications are made in English. Conversion and expanding the amount of information used can increase interest students to a foreign language, expand their worldview and even lead to new approaches [5, p. 12–22].

Specialists who have been trained at a higher educational institution must have a higher education. After all, this requirement should determine the content of education in each specialty as a relatively unified field of knowledge. In mastering the complex content of education, the implementation of modern principles of the organization of the educational process, the main task is played by the pedagogical process, i.e. the interconnected and coordinated interaction of teachers and students. Therefore, modern higher education faces the problem of implementing the types and methods of work of students and teachers [6, p. 31–33].

Holding various kinds of competitions and contests allows you, to the student should focus on the best patterns of language use, see and correct your mistakes and increase your motivation to learn a foreign language language. The organization of competitive work allows students to expand participation in international projects, establish and strengthen scientific contacts with foreign partners, as well as access to sources of information in foreign languages and make them more accessible for your students in the future. The reflection stage will be more effective if the teacher suggests optimal forms of control and analysis. A variety of forms that can the use of a foreign language teacher depends on how much takes his work seriously and responsibly, anticipates the results of work, analyzing students' progress in language learning. Development Monitoring foreign language skills are carried out by the teacher through generally accepted, traditional methods forms of control and analysis. Quality issues directly it depends on how individualized the teacher's approach to the questions is monitoring the student's Development: their foreign language skills, motivation to work, and ways of promotion. Using modern technologies evaluation in this case

can serve a good purpose in the methodological process the plan. A student who is used to criterion assessment in the process own training, will be able to in their future activities as a teacher easily prepare for lessons, focus on a specific result, such as both your own and your students'.

Conclusion

This article provides an analysis of issues related to current issues the problem of foreign language training of future teachers. The leading ones are considered ideas of foreign language education at the intersection of higher and general education pedagogy schools, as well as features of integrating the content of subjects related to learning a foreign language. Foreign language education at a Pedagogical University is a means of Education pedagogical professional training that requires taking up to attention changes in the structure, content and organization of educational activities a process that will take more fully into account the interests of reform secondary school. This is because one of the tasks professional pedagogical education system of the Republic of Kazakhstan

there is a formation of an adaptive environment for the implementation of educational programs programs that take into account the needs of modern general education school.

Competencies in the use of a foreign language in professional settings the goal will allow future teachers to create conditions for students in accordance with their interests and intentions to continue their studies. In teaching a foreign language at a Pedagogical University is important apply modern methods of selecting the content of education, take into account when this is the idea of integrating objects, using innovative forms, methods and training strategies, ensure adequate compliance with modern requirements a system for monitoring and analyzing results. Providing an organization of training that meets the needs of all subjects of the educational process can improve the quality training of future teachers. Foreign language learning in this process at this stage at the stage of development of the professional education system, it is important an aspect for the formation of students' readiness to work in the updated school.

REFERENCES:

1. Hubackovaa S. Factors influencing the quality of teaching and the foreign language knowledge // *Procedia – Social and Behavioral Sciences* – 2015. – № 197. – R. 1952–1956.
2. Eshboeva D.A. Rol' motivacii v izucheniiinostrannogoyazyka // *Obrazovanieivospitanie*. – 2015. – № 3. – S. 18–19.
3. Hutorskoj A.V. Metapredmetnyjpodhod v obuchenii :Nauchnometodicheskoeposobie / A.V. Hutorskoj. – M.: Ejdos : Izd-vo In-ta obrazovaniyacheloveka, 2012. – 50 s.
4. Kraevskij V.V., Hutorskoj A.V. Predmetnoeiobshchepredmetnoe v obrazovatel'nyhstandartah / V.V. Kraevskij, A.V. Hutorskoj. – *Pedagogika*. – 2003. – № 2. – S. 3–10.
5. Lazarev V.S., Konoplina N.V. Deyatel'nostnyjpodhod k proektirovaniyucelejpedagogicheskogoobrazovaniya / V.S. Lazarev, N.V. Konoplina. – M.: *Pedagogika*, 1999. – S. 12–22.
6. Almeshova ZH.K. nauchno - pedagogicheskieosnovyformirovaniyaprofessional'nojkompetentnostib udushchihuchitelej / ZH. K. Almeshova. - *Tekst: neposvyashchennyj* / / *Molodojuchennyj*. — 2014. — № 4.1 (63.1). - S. 31-33.

Information about the authors:

Sadykova S.A. - PhD, Senior lecturer of "Foreign philology and translation" department of Aktobe regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, E-mail: sauleda@mail.ru

Omirezak B.M. - Master's degree «Foreign language: two foreign languages», Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, E-mail: omirezak.bagdat@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Садықова С.А. - филология ғылымдарының кандидаты, "Шетел филологиясы және аударма" кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан, E-mail: sauleda@mail.ru

Б.М. Өмірзақ - "Шет тілі: екі шет тілі" магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, E-mail: omirezak.bagdat@mail.ru

Сведения об авторах:

Садыкова С.А. - кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры "Иностранная филология и перевод", Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан, E-mail: sauleda@mail.ru

Омирзак Б.М. - Магистр «Иностранный язык: два иностранных языка», Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, E-mail: omirezak.bagdat@mail.ru

СЕЙСЕНОВА А.А.¹, ЕСЕМБЕКОВ Т.У.²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
(E-mail: memo_more@mail.ru)

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР ТАБИҒАТЫ

Аннотация. Антропоцентрилік бағыт аясында гендерлік ерекшеліктер қоғамдағы гендерлік рөлдермен астасып, тамыры тереңде жатқан ұлттық-мәдени ерекшеліктермен, халықтың наным-сенімдері, әдет-ғұрпы, ділі мен дінімен тығыз байланыста қарастырылуды қажет етеді. Ата бабамыз сан ғасырлар бойы басынан өткерген тәжірибесін, материалды және рухани мәдениет негізінде қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын, халықтық дүниетанымын, өзіндік жеке дара фәлсафасын бізге шебер де жасампаз тіл арқылы жеткізген. Тілдегі қалыптасқан паремиялогиялық қор, нақыл сөздер, шешендік сөздер, фразеологиялық тіркестер бізге халықтық менталитет пен ұлттың өзіндік ерекшеліктерін танытатын этнолингвистикалық арналар болып табылады. Мақалада қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің гендерлік қырына талдау жасау, екі халық дүниетанымындағы ер адамның алатын орнын айқындау, олардың қоғамдағы орны халықтың даму тарихында қаншалықты өзгеріп, қандай салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа негізделгенін анықтау, астарындағы ұлттық менталитет, рухани мәдениет дереккөздерін ашу мәселесі қарастырылады.

Түйіндемесөздер: гендер, жыныс, гендерология, гендерлік қатынастар, концепт, мақал-мәтел.

ПРИРОДА ГЕНДЕРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В рамках антропоцентрической ориентации гендерные различия сочетаются с гендерными ролями в обществе и должны рассматриваться в тесной связи с глубоко укоренившимися национальными и культурными различиями, верованиями, обычаями, менталитетом и религией людей. Наши предки передали нам многовековой опыт, традиции, обычаи, национальное мировоззрение, свою индивидуальную философию, сформированную на основе материальной и духовной культуры, через мастерский и творческий язык. Сформированный паремиялогический фонд языка, пословицы, ораторское искусство, фразеологические фразы - этнолингвистические каналы, которые показывают нам национальный менталитет и особенности нации. В статье анализируется гендерный аспект казахских и английских пословиц, роль мужчин в мировоззрении двух народов, насколько изменилось их место в обществе в истории нации, на чем основаны традиции и обычаи, национальный менталитет, источник духовной культуры. считается.

Ключевые слова: гендер, гендер, гендерные исследования, гендерные отношения, концепция, пословица.

NATURE OF GENDER DIFFERENCES IN ENGLISH AND KAZAKH

Abstract. Within the anthropocentric orientation, gender differences are combined with gender roles in society and must be viewed in close connection with deeply rooted national and cultural differences, beliefs, customs, mentality and religion of people. Our ancestors passed on to us centuries-old experience, traditions, customs, national outlook, their individual philosophy, formed on the basis of material and spiritual culture, through a masterful and creative language. The formed paremiological fund of language, proverbs, oratory, phraseological phrases are ethno-linguistic channels that show us the national mentality and characteristics of the nation. The article analyzes the gender aspect of Kazakh and English proverbs, the role of men in the worldview of the two peoples, how much has changed their place in society in the history of the nation, on what traditions and customs are based, national mentality, the source of spiritual culture. is considered.

Key words: gender, gender, gender studies, gender relations, concept, proverb.

Кіріспе

Әр түрлі әлеуметтік ғылымдарда, негізінен, әлеуметтану, психология, философияда әйел мен еркектің мінез-құлықтарының көптеген айыр-

машылықтарын, қоршаған ортаны қабылдауын, реакцияларын әлеуметтік себептермен түсіндіретін және гендер ұғымымен анықтайтын бағыт дами бастады. XX ғасырдың 60-жылдары әлеу-

меттану мен философияда биологиялық жыныспен әлеуметтік жыныс ұғымдарының ара-жігін ажырату тенденциясы көріне бастады.

Ағылшын тілінен тікелей аударғанда «gender» сөзі грамматикалық род (тек) деген ұғымды білдіреді. Гендер ұғымы грамматика аясынан шығып, қазіргі таңда әлеуметтік-мәдени, психолінгвистикалық құбылыс ретінде қарастырылуда. Орыс тіліндегі «род» категориясы сияқты, ағылшын тіліндегі «gender» сөзінің де алғашында аясы тар болып тек грамматикаға ғана қатысты болды. Кейін ол ұғымдық мағынаға ие бола отырып (әлеуметтік-мәдени жыныс), және де гуманитарлық ғылымның гендерлік мазмұнының дамуымен қоса, тілдің барлық жүйелері үшін гендерлік өлшем өзекті бола бастады [1, б. 12].

Грамматикада «he», «they» есімдіктері «man» бейтарап сөзін алмастырушы деген пікірлер бар. Бірақ олар көбінде тектік қасиеттермен байланыстырылып «female» сөзінен гөрі «male» сөзін көбірек алмастырады.

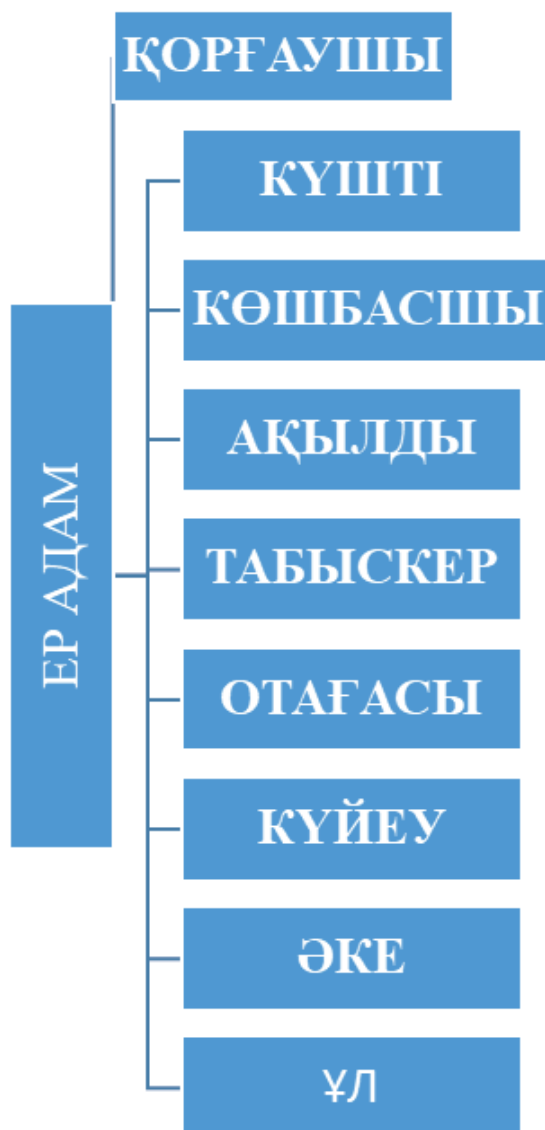
Зерттеуші Б. Тілеубердиевтің тұжырымдауын-

ша, тілде көрініс тапқан адам ұғымын анықтауда этникалық өзіндік сана аса маңызды, себебі ол этникалық қауымды қалыптастыратын барлық негізгі факторлардың іс-әрекеті нәтижесінің ерекше тегі болып табылады [2, б. 98].

Мақал-мәтелдерде бейнеленген «ер адам» концептісі нақты бір қоғамдағы ер адамның өзіндік қасиеттерімен, оның ұлттық бейнесін сипаттайды.

Негізгі бөлім

Қазақ мақал-мәтелдерінде сипатталған «ер адам» концептісін бейнелейтін ұйытқы сөздерді *еркек, жігіт, ер, әке, ата, ұл, шал* лексемалары құрайды. Аталмыш ұйытқы сөздерді құрайтын мақал-мәтелдерден «ер адам» концептісіне қатысты қалыптасқан халықтық дүниетаным мен діл ерекшеліктерін аңғаруға болады. Ер адамға тән қасиеттер, халық аса бағалап-қастерлейтін ерге тән мінез-құлық, оның шаруашылық аясы, жауапкершілігі, барлығы келіп ұлт мәдениеті шеңберіндегі ер адамның бейнесін құрайды.

Сурет 1 - «Ер адам» концептісінің дүниенің қазақ тілдік бейнесіндегі ассоциативтік өрісі

Оксфорд түсіндірме сөздігінде «man» сөзінің төрт мағынасы келтірілген: 1. An adult male person (ересек ер адам) 2. humans as a group (жалпы адам баласы) 3. a person of either sex, male or female (екі жынысқа да қатысты, ер не әйел) 4. a man who comes from a particular place; a man who has a particular job or interest (нақты бір жерден келген адам; нақты бір кәсіп иесі не бірнәрсеге қызығушылығы бар адам).

Сөздікте келтірілген бірінші анықтама 'man' сөзінің мағынасын береді. Ал «male» еркектік жынысқа қатысты айтылатын категория. Оксфорд түсіндірме сөздігінде «male» сөзіне келесі анықтама келтірілген: male/ adj. belonging to the sex that does not give birth to babies or produce eggs (бала туа алмайтын жынысқа қатысты).

Дүниенің ағылшын тілдік бейнесінде еркектік позиция үстемдік танытатынын атап өткеніміз жөн болар, себебі жалпы сипаттағы паремияларда, дүниедегі құбылыстарды пайымдауда жалпы адамзат баласына қатысты мақал-мәтелдерде «man» компоненті басымдылық танытады. Мәселен, бұны төмендегі жалпы адамзат баласына ортақ болатын құндылықтарды сипаттауда аңғаруға болады: *The early man never borrows from the late man; Every man is the architect of his own fortune.*

«Ер адам» концептісінің номинативті өрісін ағылшын тілдік дүниенің бейнесіндегі паремияологияда *gentleman, husband, boy, son, father, an old man* лексемалары құрайды.

MAN	BREADWINNER
	COURAGEOUS
	STRONG
	GENTLEMAN:
	HANDSOME
	WELL-MANNERED
	MASTER
	HUSBAND
	FATHER
	SON

Сурет 2 - «Ер адам» концептісінің дүниенің ағылшын тілдік бейнесіндегі ассоциативтік өрісі

«Еркек» концептісі Б. Тілеубердиевтің пайымдауынша, қазақ фольклорлық жанрында аңшы-мерген ежелгі грек еркек образынан кейін батыр еркек образымен алмастырылды [2, б. 110]. *Елдің қорғаушысы, көшбасшы, жауынгер, жаужүрек батыр* сияқты «күштілік, мықтылық» эталонына лайық стереотипті образдар қазақ паремиялогиялық оралымдарындағы «ер адам» бейнесін құрайтын доминантты қасиеттер жиынтығын түзеді: *Ел барда ер қор болмас, ер барда ел қор болмас; Ел үшін еркек кіндік – құрбандық; Ер жігіт ел үшін туады, Ел үшін өледі; Ер жігіт туар ел үшін.*

Елін-жерін қорғаған ұлы батырлар Махамбет, Исатай, Қанжығалы Бөгенбай, Қара керей Қабанбай, Сырым батыр және көптеген басқа батыр бабаларымыз білектің күшімен, найзаның ұшымен қазақтың ұлан-ғайыр даласын жаудан қорғауда, қанды шайқастарда ел намысына дақ түсірмей, жаужүректілікпен еліне қалқан бола білген. Халықтың басынан өткерген тарихи, саяси жағдайы, жинақтаған тәжірибесі ұлтымыздың дүниетанымында өзіндік бояуға ие болып, ұлттық болмыстың басымдылық танытатын идеалды, мұрат тұт-

қан бейнесін түзеді.

Ер адам қазақ халқының танымында ең алдымен *жауынгер, батыр* образымен сомдалып, елдің қорғаны рөлін иемденген. Намыс ер адам үшін басты нәрсе және қазақ халқының дүниетанымындағы ер адамның стереотиптік образы қайсар, өзіне өзі сенімді, намысын қолдан бермейтін, өзінің ғана емес елінің қамын ойлайтын биік тұлға: *Ер – намысының құлы; Ерді намыс өлтірер, Қоянды қамыс өлтірер; Намыс пен ар қымбат.*

Ер адам түздегі жұмыстармен айналысқандықтан оның жолдағы, шаруашылықтағы серігі ат болған. Қазақ жылқы малын текті, асыл тұқымды санаған. Қазақ халқының ұлттық ойындарының көбі жылқы малына байланысты, жамбы алу, садақ тарту, көкпар, қыз қуу, бәйге және т.б.. Бұрынғы ел қорғаған ерлер жылқы ішіндегі таңдаулыларын жорға, сужорға, текежәумет, жүйрік, тұлпар, қазанат, саңлақ, сәйгүлік, наз бедеу, дүлдүл, пырақ, арғымақ деп сипаттап ерекше дәріптеп бағалаған [3, б. 86]. Бұл турасында айтылған тілдік оралымдар: *Ер қанаты – ат; Жақсы жігіт, бір мінез*

ат сақтайды; *Am ерінді келер, ер мұрынды келер.*

Ағылшын танымына сәйкес ер адам тұлғасын айқындайтын ұғымның бірі «kighthood» (жауынгерлік). Рыцарь (knight) әскери күрес өнерін меңгерген, ержүрек батыр ғана емес, сонымен қатар биші, әнші, шешен, түрлі ғылымдарды меңгерген сегіз қырлы бір сырлы болған. Оның қаруымен қоса, әр мақсатта пайдалану үшін бірнеше жүйрік аты болуы тиіс болған. Ағылшын дүниетанымында ерлерге тән ержүректілік, батырға тән қасиеттер ерекше бағаланған: *A man of courage never wants weapons (Батыл жігітке қарудың қажеті жоқ); Faint heart never won fair lady (Әлсіз жігітке қыз қарамас); Courage ought to have eyes as well as arms (Батылдықтың қарумен қатар көзі де болуы қажет); Discretion is the better part of valour (Сақтық нағыз батыр белгісі).*

Ағылшындардың тілдік санасында вербалданған «ер адам» бейнесін күштілік, мықтылық эталонымен қатар рационалдылық, суыққандылық сияқты гендерлік стереотиптік ақылдылық, сақтық, сабырлылық сияқты қасиеттер де құрайды [4. p. 86].

Ағылшындар да ер адам өз сөзіне берік болып, екі сөйлемейтін болуы тиіс деп санаған, мысалы: *Man of words and not of deeds is like a garden full of weeds (Аузымен орақ орған еркек, арамшөпке толы бақшамен тең).*

Әр халықтың тілінде баға жетпес қазына болып саналатын паремиологиялық оралымдар – бір лингвомәдени қауымдастықтың өмірін, тұрмыс-салтын ізгілікті арнаға бағыттаушы бейнелі тілдік бірліктер. Ағылшындардың тілдік санасында вербалданғандай ер адамның іссіз, бос сеңделіп жүруі құпталмаған: *He who can, does (Іске қабілеті бар істейді); Every man living has something to do (Өмірге келген әр адамның ісі болуы тиіс).*

Оған қоса ағылшын халқының дүниетанымында ер адамның басты артықшылықтарының қатарында ақша, материалды көрсеткіштер саналған. Асыраушы, табыскер сияқты ерлерге тән дәстүрлі гендерлік рөлдер ұжымдық санада әбден орнығып, ағылшын қоғамының танымында ер адамның маңызды көрсеткіші ақша болғанын көрсетеді: *He seemeth wise, with whom all things thrive (Барлық ісі берекелі болатын ер ақылды).*

Ағылшындар іссіз, бос сенделген ер адамды сыйламаған және әр ер адам өзіне лайық іс меңгеруі қажет деп санаған [4. p. 86]. Әрі үйленгеннен кейін ер адамның отбасы, әйелі алдында жауапкершілігі артатын болған. Сондықтан отбасын асырай алмаған, әйелге дұрыс қарамаған ер адам ағылшын тілдік дүниенің бейнесіндегі паремиологияда жағымсыз ретінде сипатталған: *I rather would a husband wed with a beetle brow than a beetle head (Ақымақ жігітке шыққанша, сұрықсыз жігітке шыққаным дұрыс).*

Аталған ағылшын мақал-мәтелдеріне мағынасы жағынан ұқсас «Қорқақтың қатыны болғанша, Батырдың жесірі бол» мақалын келтіруге

болады. Әйтсе де, ұлттық дүниетанымдағы батырдың идеалды образын дәріптеп, қорқақтың әйелі болып өмір бойы елге мазақ болғанша, батырдың жесірі болып елдің құрметіне бөленгенді дұрыс деп санаған.

Ер адамның өміріндегі еншісі, оның жолы қазақ халқының дүниетанымында жоғары болып саналған [б. б. 68]. Ер адамның өмірі сыртқы істерді қамтып, қоғамдық өмірмен тығыз байланыста болғандықтан қазақ мақал-мәтелдерінде суреттелген ер адам халықтың санасындағы оған жүктелген түздің адамы, көшбасшы образымен бірлікте сипатталып, сапалық тұрғыдан халықтың идеалында ақылды, шыдамды, қайсар, парасатты еркек образын алға шығарады: *Ақылды жігіт атқа да отырар, таққа да отырар; Ақыл – ердің қорғаны; Ам күйгелек болса – арық, Ер күйгелек болса – кәріп.*

Ер азаматтың еңбек етіп, шаруашылық басқарып, отағасы болып ел арасында сыйлы болуы, өзінің батылдығы, қайраттылығы, жігерлілігімен жетістіктерге жетуі, сонымен өмірінде тап болатын ауыр, сындарлы замандары болуын «*Ер жігіт өмірінде үш ақ үй тігеді, үш қара үй тігеді*» тілдік оралымы бейнелі түрде сипаттаған.

Айналысатын ісі жоқ, шаруасы өнбейтін, өмірге жеңіл қарайтын, өз кемшілігін түземей заты еркек болғанға өркөкіректенетін ер адамның образы дүниенің қазақ тілдік бейнесінде төмендегідей эксплициттенген: *Еркектің қоры күлегеш; Ит жаманы түз қорыр, Жігіт жаманы қыз қорыр; Жаман етікші біз таңдайды, Жаман жігіт қыз таңдайды.*

Сонымен қатар қазақ танымында қатыгез еркек образы «*Тілі ащы бектен гөрі тұл қатын артық*» паремиясы арқылы негативті сипатталған. Қолынан іс келмей, берекесі қашқан ер адамға сынмен қарап, «*Отызында орда бұзбаған қырқында қамал алмайды*», «*Отызында оқ атпаған, қырқында қылыш шаппас*» деп пайымдайды.

Жоғарыдағы қазақ мақалына ағылшынның *A fool at forty is a fool indeed (Қырыққа келген ақымақ нағыз ақымақ)* мақалы үндес келеді. Ағылшын дүниетанымында үй қожайыны, түздің адамы ретінде ер адамның жауапкершілігі де өте көп болған [4. p. 92]. Ер адамның қоғамда алатын доминантты позициясына байланысты, өзін өмірде қол жеткізген жетістіктері арқылы танытатын, абырой-атаққа, сыйға бөленетін болған.

Екі тілдің мақал-мәтелдерінің ішінде халықтың дүниетанымы негізінде еркек концептісінің бойына ұлттық-мәдени реңк дарыта отырып, менталитеттің жеке бір этностық қауымдастыққа тән өзіндік ерекшеліктерін сипаттайтындары баршылық.

Ер адамға қатысты стереотиптік қасиеттерді бейнелеуде ағылшын тілдік дүниенің бейнесіндегі паремиологияда еркекті үйдің қожасы, иесі (master of the house) ретінде бейнелейді: *An Englishman's house is his castle (с.с.а.: Ағылшынның үйі оның қорғаны); A man is a king in his home (с.с.*

.а.: *Ер адам өз үйінде король*).

Ағылшын тіліндегі *master* сөзі шебер, ұста, қожайын мағынасында қолданылады. Ағылшын тілдік дүниенің бейнесіндегі паремиялогияда суреттелген «ер адам» концептісі дәстүрлі көшбасшы, кәсіп иесі секілді гендерлік рөлдер негізінде кәсіп иесі, шебер, іскер ретінде сомдалған: *Like master, like man* (с.с.а.: *Ұстасына қарай, шәкірті*); *Jack is as good as his master* (с.с.а.: *Ұстасы қандай болса, Джек те сондай*); *Jack of all trades and master of none* (с.с.а.: *Барлық іске шебер Джек, еш іске ебі жоқ*).

«Ер адам» концептісі ағылшындардың ұлттық санасында тереңінен орныққан «gentleman» ұғымымен айқындалады. Уильям Харрисон джентльмен деп нәсілі мен қаны, немесе адамгершілігі арқылы өзін кішіпейіл әрі танымал етіп көрсететін адамды айту керек деп пайымдаған.

Ертеде нағыз джентльменнің белгісі оның гербті эмблемасы бар шекпені мен қылышы саналатын болған. Джентльмен ұғымы ағылшын танымында әр ғасырда әр түрлі мағынада қабылданды. Мәселен, Encyclopedia Britannica энциклопедиялық сөздігі джентльмен сөзіне әр басылымында әр түрлі түсініктеме берген. Бірде, ешқандай атақсыз гербті эмблемасы бар шекпен киген, не арғы аталары қаланың құрметті азаматы болған адамды джентльмен деп таныса, басқа бір түсіндірмесінде ұсақ жер иеленушіден жоғары барлық дәрежеге ие адамдарды джентльмен деп ұққан. Алайда джентльмен ұғымының ара-жігін ажыратуға 1832 жылғы Реформа Заңы ықпал етті. Сонымен джентльмен адамның тегіне байланысты емес, оның біліміне, сөйлеу мәнеріне, қызметіне байланысты қолданылатын болды [4. р. 96].

Ағылшын паремияларында сипатталған «джентльмен» ұғымы «man» концептісінің құрамдас бөлігі ретінде оның өзіндік дара сипатын аша түседі: *It takes three generations to make a gentleman* (с.с.а.: *Нағыз джентльмен үш буында бір туады*); *King can make a knight, but not the gentleman* (с.с.а.: *Король рыцарь бола алғанмен, джентльмен бола алмайды*).

Нағыз жігіт «нағыз джентльменге» лайық қасиеттерді бойына жинай білуі керек болған. Мәселен, пунктуалдылық ағылшын халқына тән ұлттық өзіндік қасиеттерінің бірі және ер жігіт пунктуалдылықты сақтауымен өзінің әдептілігі мен тектілігін көрсететін болған: *Punctuality is the politeness of princes* (с.с.а.: *Пунктуалдылық ханзадаларға тән*).

Ағылшындар үшін жігіттің жақсысы атына заты сай, тәрбиелі, өзін қоғамда дұрыс ұстай білетін болған. Ер адамның сырт келбеті мен киімі оның мәнерімен сай келмесе, ол нағыз джентльмен болып саналмаған: *Handsome is as handsome does*

(с.с.а.: *Ер адам істеген ісімен әдемі*); *Nine tailors make a man* (с.с.а.: *Нағыз жігіт тоғыз шеберден киім кие*).

Қазақ халқының түсінігінде нағыз жігіт сегіз қырлы бір сырлы, яғни жан-жақты, білімді, сөзге шешен, жауынгерлік өнерді меңгерген, байсалды болуы тиіс саналады: *Жігітке жеті өнер де аз; Жігіт бір сырлы, сегіз қырлы болсын*.

Халқымызда ел басқаруда, билік айтуда ерлер басты тұлға болған. Мәселен, Абылай хан үш жүздің басын қосып, халықтың бірлігін ойлап, талай шапқыншылықта жаудың бетін қайтарғаны тарихта да аңыз болып қалған [5. б. 25]. Қазақ даласында бұрынғы заманда хандық билік дәуірінде жер дауы, жесір дауы, шапқыншылық, барымта, жаугершілік көп болған. Осылардың бәрін ретке келтіріп, халықты ымыраға келтіріп шешімін тауып отырған хандарымыз аса ақылды, парасатты, жан-жақты болған. Мысалы, Тәуке ханның жеті жарғысы сол кезеңдегі заман талабына сай құрылған заңнама болғанымен әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Тәуке ханның «Жеті жарғысы» халықтың берекесін бұзып, ел ішінде бүлік шығаратындар, отанын сатқан опасыздарды, неке парызын бұзған ер мен әйелді, барымта жасаушыларға қолданылатын ел заңдарын қамтыған [7, б. 7].

Билер, шешендер ел қамын жеп, жауласқан елдерді бітістіріп, елдің бірлігін сақтауға күшін аямаған, осындай батыл да ақылды билеріміз жайында халқымыз «*Екі ел егер болса, Елті жігіт қатын алар*» деген. Бұл – кезінде даулы мәселелерді шешіп, екі елді татуластыру үшін қыз алысып, қыз беріскен заманның айғағы.

Қорытынды

Қорытындылай келе, біз қазақ және ағылшын тілдеріндегі сипатталған «ер» концептісіне төмендегідей тұжырымға келдік:

- ер адамға қатысты қалыптасқан *күшті, батыл, ержүрек, батыр* сияқты әмбебап стереотиптік қасиеттер универсалды сипатына қарай қазақ-ағылшын мақал-мәтелдерінде кеңінен көрініс тауып, «мықты, күшті» ер образын құруда екі халықтың дүниетанымындағы көзқарастарынан ортақтықты көруге болады;

- қазақ-ағылшын тілдерінде де еркектерге тән *бірбеткейлік, қайсарлық* сияқты қасиеттер вербалданған және халық танымындағы жағымды кейіптегі ер адамды сөзінде тұратын, берген уәдесін орындайтын, істің адамы ретінде бейнелейді;

- екі тілде ер адамның еңбек етіп, нақты бір кәсіпті иеленуі жайындағы мақал-мәтелдері ер адамды оның еңбекқорлығына қарап бағалаған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистике и теории коммуникации: Учебное пособие.–М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 252 с.
2. Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері [Текст]: моногра-

фия. – Алматы: Арыс, 2007. – 280 б.

3. Хасанұлы Б. Қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері // Психолінгвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы: халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 288 б.

4. Key M.R. Male / Female Language. – New-Jersey: Metuchen, Scarecrow Press, 1975. – 200 p.

5. Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: Қайнар, 2005. – 216 б.

6. Қаирбаева Қ. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2004. – 136 б.

7. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: Докт. дис. ...автореф. – Алматы, 2004. – 11 б.

Information about the authors:

Seisenova A.A. - Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Yessembekov T.U. - scientific supervisor: Doctor of philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: memo_more@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Сейсенова А.А. - магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Есембеков Т.У. - ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: memo_more@mail.ru

Сведения об авторах:

Сейсенова А.А. - магистрант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Есембеков Т.У. - научный руководитель: д.ф.н., Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: memo_more@mail.ru

СЕЙСЕКОВА Б.Қ.¹, ТУРСЫН Ш.К.²¹Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан
(¹E-mail: b.seisekova@mail.ru, ²E-mail: sharainatk93@gmail.com)

ЖАРНАМА ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТАПТАУРЫНДАРДЫҢ КӨРІНІСІ

Аннотация. Ұсынылған жұмысымызда біз гендерлік таптаурындардың жарнама тіліндегі ерекшеліктерін, тұтынушыларға әсерін қарастырдық. Теледидар, интернет желісі және көше жарнамаларынан мысалдар келтіріп, мағыналық және тілдік талдаулар жасадық. Жарнама мәтіндері мен жарнама дискурсының айырмашылығын, жарнама дискурсына тән ерекшеліктерді анықтап, гендерлік таптаурындар туралы ғылыми зерттеулерге салыстырулар жүргіздік. Ерлер мен әйелдерге арналған жарнамаларды бөліп қарастырып, күнделікті өмірде кездесетін таптаурындардың әсерін түсіндірдік және лексикалық ерекшеліктерін көрсеттік.

Түйіндемe сөздер: гендерлік лингвистика, жарнама тілі, дискурс, мәтін, гендерлік таптаурындар.

ПРОЯВЛЕНИЕ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В РЕКЛАМНОЙ ЛЕКСИКЕ

Аннотация. В своей исследовательской работе мы рассмотрели особенности гендерных стереотипов в языке рекламы, влияние на потребителей. Привели примеры из телевизионной, интернет-сети и уличной рекламы, сделали семантический и языковой анализ. Сравнили различие рекламных текстов и рекламного дискурса, особенностей, характерных для рекламного дискурса, научных исследований гендерных стереотипов. Выделив рекламы для мужчин и женщин, мы объяснили влияние стереотипов, встречающихся в повседневной жизни и показали лексические особенности.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, язык рекламы, дискурс, текст, гендерные стереотипы.

MANIFESTATION OF GENDER STEREOTYPES IN ADVERTISING VOCABULARY

Abstract. In our research work, we examined the features of gender stereotypes in the language of advertising, the impact on consumers. We gave examples from TV, Internet, and street advertising; conducted semantic and language analysis. We compared the differences between advertising texts and advertising discourse, features characteristic of advertising discourse, and scientific research on gender stereotypes. Highlighting ads for men and women, we explained the impact of stereotypes encountered in everyday life, and showed lexical features.

Key words: gender linguistics, advertising language, discourse, text, gender stereotypes.

Жарнама бүгінгі адам өмірі мен қоғамның айрылмас бөлшегіне арналған бірлікке жатады. Ол функциясы жағынан адресатты кері қайтарымды әрекетке бағыттайды және жарнаманың қабілеттілігі коммуникацияда қаншалықты дәрежеде әсер ете алуымен бағаланады. Күніміздегі жарнаманың түрлері көп: мәтін, видео, аудиоформаттарда да беріліп жүр. Дегенмен, барлық жарнама түрінде белгілі бір мәтін кездеседі. Жарнама мәтініне байланысты М.М. Увайсова «маркетингтік коммуникация аясындағы коммуникативтік бірлік», - деген пікір білдіреді [Увайсова М.М., 2010, 27-6.]. Бұл бірлік әлеуметтік коммуникация болып табылатындықтан, әсер етушілік, ақпараттылық, прагматикалық, экспрессивтілік және коммуникативтілік сынды қызметтер атқарады. Жарнама дискурсы осы қызметтер негізінде, тұрмыстық қажеттіліктер мен құндылықтарды өтеуді мақсат етеді және жарнамалық стратегияларды да қарастырады. Бүгінгі таңда бұл стратегиялардың рационалды және эмоционалды түрлері

белгілі. Рационалды стратегияда жарнама мәтіні тұтынушыға ұсынылған тауардың сапасы туралы нақты логикалық мәліметтер берсе, эмоционалды стратегия тұтынушы сезімі мен көңіл-күйіне әсер ету арқылы тартымды образ ұсынады. Зерттеуші А.Н. Назайкин жарнама мәтінінің рационалды типіне фактілер, сілтемелер, аргументтер мен цитаталарды, қолданылған иллюстрацияларды жатқызса, эмоционалды стратегияда адам ойына белгілі ассоциациялар көмегімен символдық қасиет беруін қарастырады [Назайкин А.Н., 2007, 50-6.].

Жарнама мәтіндерін жіктеуде жанрлық ерекшелік оның нысанына, мақсатты аудиториясына және жеткізу стиліне мән беріледі. Жарнама нысанына байланысты тауарлық, әлеуметтік, саяси және корпоративтік деген типтері көрсетілсе, мақсатты аудиториясын түрлеріне қарай бизнес саласына немесе жеке тұтынушыға бағытталған деп жіктей аламыз. Ал, жарнаманың жеткізілуіне байланысты баспа, теледидарлы, радио, интер-

неттегі әлеуметтік желілер, т.б. түрлері кездеседі. Ал, мәтін құрылымына тақырып, слоган, негізгі мәтін, эхо-фраза, реквизит, иллюстрация, логотип, компания атауымен қатар, түстер мен иллюстрацияларды да жатқызамыз.

Қазақ тіл білімінде жарнама мәтіні, жарнама тілі, жарнама дискурсын қарастырған біршама зерттеулер бар. Алғашқы зерттеулер қатарында С. Асанбаеваның 1999 жылы жарияланған, жарнамадағы мемлекеттік тіл рөлін қарастырған диссертациясын айта аламыз. Келесі жарияланған еңбектерге Ғ. Солтанбекованың жарнаманың қызметтері мен стильдік сипатын қарастырған зерттеуін, М. Увайсованың прагматикалық тұрғысынан қарастырған еңбектерін жатқыза аламыз. Осы секілді елімізде жарнаманы тілдік тұрғыдан қарастырған орыс тілінде жазылған И.М. Филиппинова, А.М. Нурбаева, Л.М. Бугенова, С.В. Мясиченко сынды зерттеушілердің еңбектері бар.

Жарнама құрылымы жағынан бірнеше кезеңнен тұрғандықтан, дискурстың бір түрі болып табылады және жарнама дискурсына мынадай ерекшеліктер тән:

1. Прагматикалық бағыттылық: ақпарат беру арқылы, белгілі іс-әрекетке бағыттау;
2. Стильдер диффузиясы: мәтінде бірнеше функционалдық стиль түрінің кездесуі;
3. Креолизациялау: тілдік тәсілдермен қатар, тілдік емес тәсілдердің де қолданысы;
4. Стандарттар мен экспрессияның үйлесуі: жарнаманың бір стандартқа сүйене жасалғанымен, қабылдаушыға әсер ету үшін креативті, жаңа жолдарға талпынысы;
5. Бағалауыштық: ұсынылып отырған өнімге жағымды баға бере білу;
6. ИмPLICITтік: қабылдаушыны қызықтыру үшін біршама мәліметтерді жасыру және жарнамадағы ықшамдылық;
7. Диалогтылық: жарнама монологтық формада болса да, сатып алушыларға ұсынылатындықтан, диалогтық қатынас ретінде қарастырылады;
8. Композиция ерекшелігі: құрылымы тақырып пен логотип, слоган мен мәтін, реквизиттер мен бейнеден тұрады.

Жарнама түрі өнімнің кімге арналғандығына тығыз байланысты. Себебі, заттар ерлерге, әйелдерге, балаларға, тұрмыстық қолданысқа, т.б. болып бөлінеді. Осыған орай, жарнаманың ұсынылу ерекшеліктері де ортаға шығады. Тарихи дамуымыз, менталитетіміз бен қоғамдық халіміз жарнамаға үлкен әсер етеді. Осы әсер етуші факторлардың бірі де гендерлік стереотиптер болып табылады. Себебі, халық арасында ерге не әйелге тән деген қасиеттер, түстер, дүниелер мен түсініктер қалыптасқан. Жарнама жасау барысында бұл міндетті түрде ескеріледі.

Тіліміздегі гендерлік ерекшеліктер Ғ. Шоқым, Б. Хасанұлы, З.К. Сәбитова, Н.М. Жанпейісова, Ғ.

Исмағұлова, З. Нұржанова, Ғ.Б. Мамаевалардың еңбектерінде қарастырылған. Ғ. Шоқым гендерлік аспектілер А. Байтұрсынов пен Қ. Жұбановтардан бастау алатындығын көрсете отырып, қазақ лингвистикасындағы еркек және әйел тілі түсініктерін осы ғалымдар ашқандығын атап өткен [Шоқым Ғ., 2009, 20-б.]. Гендерлік стереотиптерге О.В. Стасенко қоғамда маскулинді және феминді ойлар негізінде қалыптасқан түсініктерге негізделген стереотип деген анықтама берген [Стасенко О.В., 2016, 136-б.]. Барлық адамда гендерлік стереотиптер өмірлік тәжірибе барысында сыртқы факторлар әсерінен қалыптасады. Сыртқы факторларға отбасы мен ата-анасының норма ретінде түсіндірген ақпараттары, қабылдай алатын және сын көзбен қарайтын қоршаған адамдар, әдеби шығармалар мен бұқаралық мәдениетті жатқызамыз.

Жарнама тілінің гендерлік ерекшеліктерін қарастырудағы алғашқы мән беретініміз, ұсынылған өнімнің ер не әйелге арналғандығы. Күнделікті өмірде ерлерге қарағанда әйелдерге арналған журнал түрлерінің басымдығын байқаймыз. Бірақ, журналдағы мәтіндер, сөз саны көлемі ерлерге арналған журналдарда көбірек. Бұл қоғамдағы әйелдер әдемілікке алданады және сатып алуға құштар, ерлер әйелдерге қарағанда көбірек оқиды деген стереотипті көрсетеді. Зерттеуші В.В. Акуличеваның байқауынша, әйелдерге арналған жарнама мәтіндері бірінші жақтан айтылады және тәуелдік формасындағы сын есімдер жиі қолданылады. Бұл жарнама жасаушының өзі нақты тұтынушылардың бірі деген ой туғызады. Ерлер мен әйелдерге тән мінезге байланысты, әйелдерге арналған жарнамаларда сұраулы сөйлемдер жиі берілсе, ерлер жарнамасы бұйрықты формада қолданылады. Жарнама слогандарында байқалатын гендерлік ерекшелік – ерлерде тура, әйелдерде сөйлем ауыспалы мағынада көбірек беріледі. Сын есімдер мен үстеулер ерлерге арналған жарнамаға қарағанда әйелдер жарнамасында көп қолданылады. Бұл сын-сипат пен ерекшеліктің жиі берілуі әйел эмоциясына басым әсер ететіндігімен түсіндірілген. Сонымен қатар, әйелдер жарнамасы эстетика, әдемілікке қатысты және ерлер жарнамасы батылдық, төзімділік пен мықтылыққа қатысты лексикалық бірліктерден құралады [Акуличева В.В., 2008, 22-б.].

Жарнамалардың барлығы тұтынушыға тауар сатуды мақсат етпейді. Қоғамдағы жағдайларды көтере алатын жарнама дискурсының түрі әлеуметтік жарнама болып табылады. Зерттеуші О.И. Каримова Англия мен Ресейдегі әлеуметтік жарнамаларға салыстырулар жасайды. Ғалымның көрсетуінше, ресейлік жарнамалардың сипаты насихаттаушы мәнде келіп, реквизиттер толық көрсетілмейтін жағдайлар болады. Ал, Англиядағы әлеуметтік жарнамаларда аргументтер мен фактілер көп беріліп, құндылықтарды алға тарту

арқылы проблеманың шешім жолына да бағыттай алатындығымен ерекшеленеді [Каримова О.И., 2006, 19-б.]. Тақырыбы жағынан әлеуметтік жарнамалар салауатты өмір салты, экология және қарым-қатынастағы гармонияға арналады. Осы тақырыптарда да гендерлік таптаурындар байқалады. Әлеуметтік жарнамалардың ерлерге арналғаны – алкогольді тәуелділік, ЖИТС-тен қорғану, көлік жүргізу қауіпсіздігі (салауатты өмір салты), донорлық пен қоқыстарды реттеп жинау (экология) болса, әйелдерге арналған әлеуметтік жарнамалар көбіне, темекіге қарсы күрес (салауатты өмір салты), экономды ыдысжуғыш, кіржуғыш машиналарды қолдану (экология), әйелдерге зорлық-зомбылықты тоқтату, донорлық секілді тақырыптар қамтылады. Жарнама-ның берілуіндегі ерекшеліктерге тоқталсақ:

- Рөлдік сараланымы ер мен әйелдің атқаратын жұмысына қарай бөлінеді;
- Сөйленімде грамматикалық құрылым айырмашылықтары байқалады;
- Сөйленімдегі адресатқа бағыттылық әйелдерге арналған жарнамада эмоцияға әсер ету мен көмек сұрау басымдылығы, ерлерде аргументтердің жиілігімен ерекшеленеді;
- Гендерлік стереотиптердің қолданылуын ер мен әйелге тән қорқыныш сезімдерінен де байқалады: ерлерде темекінің бедеулікке соқтыру мәселесі, әйелдерде темекінің ерте қартаюға соқтыруы секілді.
- Жарнамада мәтінмен бірге суреттердің қолданылуы.

Бұл аталғандар жарнамада байқалатын ер мен әйелге тән гендерлік ерекшеліктер болып табылады. Өнімді жарнамалау барысында уақыт пен кеңістік түсінігі қатар жүреді. Мысалы, тұрмыстық қолданысқа арналған өнім немесе киім жарнамасында оның қаншалықты ұзақ қолданысқа жарамды және экономды екендігін көрсету барысынан, уақыт түсінігін байқаймыз. Көлік жарнамасындағы қаншалықты қиын, нашар жолдарды жүріп өтсе де бастапқы қалпында қалғанын көрсетуімен немесе косметикалық өнімді әр елдің ханымдары қолданып жатқандығын көрсету арқылы кеңістік ұғымы байқалады. Бұл екі түсінікте де жарнамалау барысында ер мен әйелге тән ерекшеліктер байқалады.

Ерлер жарнамасынан бірнеше мысалдар берейік.

• «BMW Concept Spider. Болашағыңа қош келдің. Біз армандарды құрастырамыз. Әсерлерді түрлендіреміз. Болашақты бөлшектерге жіктеп, жаңа инновациялар жинақтаймыз». Жарнама мәтінінде қолдан жасай алатын болашақ немесе армандарына сәйкес келетін болашақ туралы ой берілген. Тілдік ерекшелігінде кілттік сөзді қайталау, жағдаяттық сөйленімге қатысты синонимдер: автомобиль-болашақ секілді лексикалық экспликация тәсілі қолданылған.

- «Жаңартылған Land Cruiser Prado, жетілді-

рілген VOLVO, жаңа MAZDA». Тұтынушы ойын жаңа және жетілдірілген сапа көрсеткішіне нұсқайды. Уақыт сапаның бұрынғыдан жақсы, жетілдірілгендігімен байқалады.

• «Әр секундта ерекше бол. Қазір сенің уақытың. Maurice Lacroix (ерлерге арналған сағат жарнамасы)». Бүгінгі күнге, қазіргі ситуацияға және дәл қазіргі уақытқа мән беру арқылы уақыт көрінісін ұсынған. Тілдік ерекшелігіне әр секунд тіркесінің үйлесімділігі, абстрактілі және нақтылы деректі ұғымдарды байланыстыра білуін жатқызамыз.

Әйелдер жарнамасы:

• «Уақытта басқаруға ұмтылып жүрсіз бе? Әжімдерге қарсы Мирра Люкс: уақытыңды жоғалтпай артық жылдарыңнан арыл!». Жарнамада уақытты басқара білу ойы актуалды. Тілдік ерекшеліктеріне метафоралық қолданыстары мен сөздерді ұтымды пайдалана білуін жатқыза аламыз.

• «MILAVITSA – өмірге арналған іш киімдер. Өмірді толықтай сүр. Сіздің тәніңіздің жарқын өмірі». Өмірді толықтай сүру, әр сәтін сезіне білу идеясының берілуімен уақыт түсінігі байқалады. Лексикалық экспликациялық тәсіліне өмір сөзінің толық адамға ғана емес, дене мүшелеріне де қатыстыра қолданылуын жатқызамыз.

• «7 күннен соң ғана сіздің бет теріңіз жасарады; 2 аптада көрінетін әсер». Уақыт көрсеткіші аз уақыт ішінде байқалатын өзгеріс арқылы байқалған және нақты сандық ұғымдармен берілген.

• «Ерекше сарысулар. Лезде өзгеру. 3 май – зақымданған шаштарды бірден жаңартуға 3 қимыл». Өзі күткен жағымды өзгеріске бірден жетуі ойын ұсынып тұр. Лезде өзгеру, бірден жаңарту секілді жылдамдықты білдіретін сөздердің тіркесімі арқылы ой ұтымды берілген.

• «Біз формулаға үздік дерматологтардың екі буынының жемісін қостық. 15 жылдық ғылыми зерттеулер». Жарнамалау барысында алушыға сенімділік ұсынатын лексикалық бірліктер екі буын мен 15 жылдық ғылыми зерттеулер. Өнім сатылымға шықпас бұрын оның он бес жыл бойы зерттелгендігі туралы ой алушыға сенім береді.

Берілген мысалдардан ерлерге арналған жарнамаларда уақыт ұғымына қатысты манипуляциялар болашақпен байланысты екендігін байқаймыз. Қысқа уақыт ішіндегі жағымды әсерді түсіндіретін жайлылық, сенімділік, тұрақтылықты білдіретін лексемалар автокөлік, сағат жарнамаларында жиі қолданысқа ие. Ал, әйелдер жарнамасында уақыт ұғымы темпоралды шектеу, сақталып тұру немесе шексіздік мәнімен үйлесе келе уақытты басқара білу идеясын ұсынады. Ерлердегі секілді аз уақыттық ұғымды білдіру әйелдер жарнамасына да тән. Бұл өнімді тұтынғаннан кейінгі әсердің байқалуы, жылдам өзгерістерді көрсетуімен байланысты. Ұзақ уақыттық қолданыс өнімді зерттеуге көп уақыт кеткендігімен байқалады және бұл алушыларда сенім ұялату-

дың бір жолы болып табылады. Қорытындылар болсақ, ерлерге арналған жарнамаларда уақыт көрінісі статикалық сипат алып, қазіргі сәттегі жағымды әсерді сезіндірумен байқалса, әйелдерге арналған жарнамаларда динамикалық көрініс алады.

Зерттеуші Г. Шоқым гендерлік стереотиптерді мәдени және әлеуметтік тұрғыдан нақтыланған пікірлер деп көрсетеді. Сондай-ақ, бұл түсінік аясына белгілі жыныс өкілінің қасиеттері, мінез нормалары, атрибуттық пікірдің тілдегі көрінісін жатқызады [Шоқым Г., 2012, 119-б.]. жоғарыда біз уақыт түсінігінің жарнамадағы жасырын көрінісін қарастырсақ, ол түсінікпен қатар жүретін кеңістік ұғымына да тоқталып өтейік. Ерлер жарнамасынан мысал:

- «BMW. Қимыл бостандығы. Тәуелсіз болу сенімді таңдау жасау, жаңа эмоциялар мен сезімдерге қарсы қозғалу дегенді білдіреді. Сізге кез келген жолдар ашық; Арманыңызға қадам басыңыз». Жарнама мәтінінде қимыл тәуелсіздігі, динамика мен саяхаттаушы архетипі ұсынылған. Кеңістік ұғымын біз қимыл бостандығы, сезімдеріне қарай қозғала білу, ашық жолдар мен арманға қадам басу лексемаларынан көре аламыз. Себебі, еркін қимылдай білу үшін кеңістіктің көлемі, сезімдері мен армандарына адымдау үшін жолдардың ашық болуы маңызды.

Әйелдер жарнамасынан мысалдар:

- «NAFA – барлық құрлықтардың сәнгерлеріне танымал, теріден жасалған киімдердің жоғары деңгейдегі сынамаcының көрсеткіші. Әлемнің барлық бьюти-редакторлары Lancome-ні таңдайды. Миллиондаған әйелдер бағасын берген». Мұнда кеңістік үлкен және барлық планетаны қамтуымен көрініс тапқан. Сатып алушыға сенім беретін лексема ел, әлем мен құрлық сынды үлкен масштабты қамтитын кеңістік пен бағасын берген миллиондаған әйелдер болып тұр.

- «Мультитональды технология. HD-пигментті. Жақыннан да мінсіз тері». Бұл мысалда керісінше макрожақындау түсінігі ұтымды қолданылған. Жақын үстеуінің қолданысы әйелдердің күтімінде ерекше мәнге ие болғандықтан, жарнама тілінде қолданысы орынды.

- «COSMOPOLITAN «Стереотиптерді жоямыз» конкурсын ұсынады. Шекараңнан шығуға ты-

рыс!». Мұндағы кеңістік идеясы шекара лексемасымен ұсынылған. Бүгінгі күнде танымал және жиі қолданылатын таптаурындарды жою, өз шекарасынан шыға білу тіркестері ұтымды берілген. Себебі, сатып алушыға шекарадан шығу арқылы өзін өзгерту, жаңалықтарға бет бұруға болады.

Ерлер жарнамасында кеңістік көрінісі статикалық және динамикалық сипатта байқалады. Сенімділік пен жайлылық статикалық, оңай жету, тәуелсіз қозғалыс пен кеңістіктерді бағындыру идеясы динамикалық сипатта. Әйелдерге арналған жарнамалардағы кеңістік ұғымы жан-жағына әдемі, ерекше көріну, жақын және алыс қашықтықты салыстыра отырып сынау, өнім сапасына сендіре білу үшін үлкен масштабты қамтыған басқа адамдардың да қандай әсер алғандығы, вертикалды кеңістікті білдіретін биіктерді бағындыру идеясы, шекарасынан аса білу секілді идеялардан көрініс тапқан. Ерлер кеңістігі комфорт ұғымымен қатар жүрсе, әйелдердегі кеңістік жаңа дүниелер, шекарасынан шығу түсінігімен тығыз байланысты екендігін байқай аламыз.

Ерлер мен әйелдерге тән таптаурындар түстік айырымдарда жиі көрініс табады. А.М. Оспанғалиеваның мақаласында ер мен әйелге тән түсті қабылдаудың бірнеше факторы көрсетілген: біріншіден, ерлер мен әйелдер эмоционалды жайлылықты алғашы орынға қояды. Бұл ерлерде қуаныш, тартымдылық, күш, сенімділікпен байқалса, әйелдерде мейірімділік, тыныштық, үйлесімділік арқылы көрініс табады. Екінші орында – ерлерде сырт көрініс, әйелдердегі сезімдік динамика. Үшіншіден, фон түсінің жылылығы. Бұл әйелдерде сары, қызғылт, қызғылт сары түстермен, ашық және тәтті нәрселермен ассоциация берілсе, ерлерде көңілді, шулы дүниелермен есте қалады [Оспанғалиева А.М., 2012, 213-б.].

Түстерге байланысты гендерлік таптаурындар күнімізде жиі кездеседі. Мысалы, қыздар қызыл немесе ашық түсті киімдерді, ерлер көк немесе қараға жақын түстерді таңдауы қажет деген стереотип бүгін де жалғасып келеді. Бұл гендерлік ерекшеліктер жарнамадағы түстердің таңдалуына қаншалықты әсер ететіндігіне мән берейік. Төменде берілген 1-кестеде ерлерге арналған өнім мен қорап түсі, 2-кестеде әйелдерге арналған өнімдердің түстік ерекшеліктері көрсетілген

Ерлерге арналған тауарлар мен түстері:
Кесте 1

	Өнім атауы	Түсі
1	<i>BAD BOY</i>	қара
2	<i>INFECTO</i> уіccуы	көгілдір
3	<i>Clear шампуны</i>	көк
4	<i>Gillette</i>	көк
5	<i>OldSpice</i>	қызыл
6	<i>Christian Dior Sauvage EAU De Parfum</i>	көк, қара
7	<i>Jummy Choo MAN</i>	сұр

Әйелдерге арналған өнімдердің түсі:
Кесте 2

	Өнім атауы	Түсі
1	<i>la petit MarseillaS</i>	қызғылт сары
2	<i>Glisskur</i>	сары (алтын түстес)
3	<i>ALIVE</i>	нәзік қызғылт
4	<i>Palmolive</i>	ақ
5	<i>kotex</i>	ақ және қызыл
6	<i>OLYMPEA uiccy</i>	қызғылт
7	<i>Dove</i>	ақ, көк

Берілген мысалдарда күнделікті тұрмыста қолданылатын заттар мен иіссулардың атаулары және өнім құтысы мен жарнама үшін таңдалған түстер көрсетілген. Байқағанымыздай, ерлер өнімдерінде қара, көк, сұр түстер болса, әйелдер өнімінде қызыл, қызғылт, ақ түстер жиі қолданылған. Тауардың сыртында кімге арналғандығы жазылмаса да, тұтынушылар көк түсті ерлердің қолданысы үшін деп ойлауы қалыпты жағдай. Жуынуға арналған өнімдердің көп бөлігінің қорабы ақ түсті болуы тікелей тазалықпен байланысты. Зерттеулерге сүйенсек, ерлер қанық, анық көрінетін түстерді көбірек таңдаса, әйелдер жеңіл, нәзік түстерге көп мән береді. Сондай-ақ, мидың жұмысына байланысты әйелдер ерлерге қарағанда көбірек түс реңктерін байқай алады. Ер адамдар негізгі түстерді ғана көретін болса, әйелдер басқа түстерге мән береді және жарнаманың мазмұнына қарағанда, түстік ерекшеліктер әйелдерге көп әсер етеді. Сондықтан, жарнаманың қандай аудиторияға арналғандығын анықтап алу маңызды.

Зерттеуші М. Шыңдалиева еңбегінде жарнамадағы түстердің көңіл аударту, өнім интерпретациясына сәйкестігі, өнім символын не брендин нақтылау, тартымдылық пен индивидуалдылық беру сынды қызметтерін атап өткен. Сондай-ақ, түс тек эмоция мен қабылдауға әсер етіп қоймай, тарихи қоғамдық дифференциация, жас ерекшелігіне қарай бөліністері, мамандық пен саяси ерекшеліктер секілді деректерге де сілтеме беретіндігін көрсеткен [Шыңдалиева М.Б., 2010, 74-б.]. Жарнамасы ер, әйел деп бөлінбейтін барлығына ортақ қолданысқа арналған өнімдердің түстерінен бірнеше мысалдар келтірейік. Қызыл түс – *MacDonald's, Coca Cola, Lego, Lay's, Youtube,*

H&M, т.б. Қызғылт сары түс – *Mozila, Nickelodeon, Fanta,* т.б. Сары түс – *Nikon, National Geographic, IKEA,* т.б. Жасыл түс – *Android, Starbucks Coffee, XBOX,* т.б. Көк және көгілдір түс – *Skype, Facebook,* т.б. Қара түс – *Яндекс, Chanel, Adidas,* т.б. Ақ түс – *Apple, Swarovski, Black and White,* т.б. Қоңыр – *Кофе Хауз, Hersheys's, Cafetto* т.б. Бүгінгі танымал брендтер өз логотиптері мен өнімдері үшін осы түстерді таңдаған және барлығының белгілі сәбептері бар.

Зерттеуімізді қорытындылар болсақ, жарнама бүгінгі өмірдің айырылмас бөлшегіне айналған. Барлық халық қолданатын теледидар мен әлеуметтік желілердің барлығында ашық және жасырын жарнамалар беріледі. Ұсынылған өнімнің кімге арналғандығына қарай жарнама құрылымы таңдалады. Слоганнан бастап, түстер мен материалдық бөлшектері де жалғасып келе жатқан гендерлік стереотиптерге негізделеді. Сондықтан, гендерлік лингвистика қазіргі тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі және зерттеулерді қажет етеді. Жарнама слоганында сөйлем жай беріле салмайды және ерлерге не әйелдерге тән ерекшеліктер байқалады. Мысалы, әйелдерге арналған жарнамалар бірінші жақтан айтылып, сын есімдер жиі қолданылса, ерлер жарнамасында сөйлем бұйрық райда жиі кездесіп, тура мағынада беріледі. Контекстте байқалатын уақыт пен кеңістік ұғымы да ерлер мен әйелдер жарнамасында өзгешеліктерге ие. Ал, маңызды компонент болып табылатын түстер туралы стереотиптер барлық елдерде ұқсас. Дегенмен, бүгінгі күнде жастар арасында стереотиптерді жою туралы әлеуметтік бастамалар жиі көтерілуде. Осыған байланысты, тілдік ерекшеліктерде де өзгерістер туындайтындығы белгілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Увайсова М.М. Жарнама тілі: лингвопрагматикалық аспект: филол.ғыл.канд. ...дисс. – Алматы, 2010. – 230 б.
2. Рекламный текст в современных СМИ: практическое пособие / А.Н.Назайкин. – М.: Эксмо, 2007. – 352 с.
3. Шоқым Г. Тілдің гендерлік жіктелімінің ғылыми негіздері. филол.ғыл.канд.дисс.авторефераты. / Алматы, 2009. – 39 б.
4. Стасенко О.В. Трансляция гендерных стереотипов средствами массовой коммуникации // Вестник Московского государственного университета печати. – Москва: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Московский политехнический

университет», 2016. №3. – С. 135-139.

5. Акуличева В.В. Гендерные характеристики рекламного текста (на материале французского языка): автореф.дис. ...канд. филол. наук./ Москва, 2008.- 27с.

6. Каримова О.И. Гендерный и лингвокультурный аспекты социальной рекламной коммуникации: автореф.дис. ...канд. филол. наук./ Ульяновск, 2006. – 24 б.

7. Гендерлік лингвистика негіздері / Шоқым Г. – Алматы: Экономика баспасы ЖШС, 2012. – 192 б.

8. Оспанғалиева А.М. Жарнама тілінің ерекшелігі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2013. – №1-2. – 211-215 б.

9. Шыңдалиева М.Б. БАҚ-тағы жарнама технологиясы. – Астана, 2010. – 118 б.

Information about the authors:

Seisekova B.K. - master of Pedagogical Sciences, International University of Tourism and hospitality, Turkestan, Kazakhstan, E-mail: b.seisekova@mail.ru

Tursyn Sh.K. - master of Humanities, International University of Tourism and hospitality, Turkestan, Kazakhstan, E-mail: sharainatk93@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Сейсекова Б.Қ. - педагогика ғылымдарының магистрі, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан, E-mail: b.seisekova@mail.ru

Турсын Ш.К. - гуманитарлық ғылымдар магистрі, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан, E-mail: sharainatk93@gmail.com

Сведения об авторах:

Сейсекова Б.К. - магистр педагогических наук, международный университет туризма и гостеприимства, г. Туркестан, Казахстан, E-mail: b.seisekova@mail.ru

Турсынский Ш.К. - магистр гуманитарных наук, международный университет туризма и гостеприимства, г. Туркестан, Казахстан, E-mail: sharainatk93@gmail.com

СҰЛТАНБАЕВА Ж.Б.¹, САХИТЖАНОВА З.О.²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан,
(¹E-mail: zhansaya_270196@mail.ru, ²E-mail: sakhitzhanova@mail.ru)

КӨРҰҒЛЫ ЖЫРЫНЫҢ ҚАЗАҚ НҰСҚАЛАРЫ МЕН АҒЫЛШЫН БАСЫЛЫМЫНЫҢ МОТИВІК КӨРСЕТКІШТЕРІ

Аннотация. Мақалада «Көрұғлы» жырының қазақ нұсқалары мен ағылшын басылымының мотивтік көрсеткіштері қарастырылды. Зерттеу барысында «Көрұғлы» жырының мотивтік ерекшеліктері жан-жақты сараланып, салыстырмалы-салғастырмалы, тарихи-типологиялық және тарихи-генетикалық зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ нұсқалары мен ағылшын басылымына ортақ мотивтер жүйесі анықталды. Зерттеудің ғылыми нәтижелерін болашақ мұғалімдерге, республикамыздағы жоғары оқу орындарының магистрлері мен студенттеріне арналған лекциялық дәріс, фольклортану пәнінің оқулықтарын жазуда және арнаулы курс бойынша материал ретінде пайдалануға болады.

Түйіндемә сөздер: Көрұғлы жыры, фольклор, эпос, қазақ нұсқалары, ағылшын басылымы, сюжет, мотив.

МОТИВАЦИОННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ КАЗАХСКИХ ВЕРСИЙ И АНГЛИЙСКИХ ИЗДАНИЙ КӨРҰҒЛЫ ЖЫРАУ

Аннотация. В статье рассматриваются казахские версии песни «Коруглы» и мотивационные показатели англоязычного издания. В ходе исследования детально проанализированы мотивационные особенности песни «Коруглы», использованы методы сравнительного, историко-типологического и историко-генетического исследования. В результате исследования была выявлена система мотивов, общих для казахской версии и английского издания. Научные результаты исследования могут быть использованы в качестве лекции для будущих учителей, магистров и студентов вузов страны, при написании учебников по фольклору и в качестве материала для спецкурса.

Ключевые слова: песня Коруглы, фольклор, эпос, казахские версии, английская редакция, сюжет, мотив.

KAZAKH VERSIONS OF KORUGLY'S POEM AND MOTIVATIONAL INDICATORS OF THE ENGLISH EDITION

Abstract. The article considers the Kazakh versions of the song "Koruglu" and the motivational indicators of the English edition. In the course of the study, the motivational features of the song "Koruglu" were analyzed in detail, and methods of comparative, historical-typological and historical-genetic research were used. As a result of the study, a system of motives common to the Kazakh versions and the English edition was identified. The scientific results of the research can be used as a lecture for future teachers, masters and students of higher education institutions of the country, in the writing of textbooks on folklore and as a material for a special course.

Key words: Koruglu song, folklore, epic, Kazakh versions, English edition, plot, motive.

Кіріспе

«Көрұғлы» жыры - өзінің таралу аймағы мен жырланған этникалық ортасының ауқымдылығымен ерекшеленетін, көркемділігімен, тарихи шындық белгілерін және әр түрлі эпикалық жанрларға тән поэтикалық құралдарды мол жинақтаумен дараланатын, әлем халықтары фольклорының алтын қорынан орын алатын эпос. Жырдың қазақ халқының мәдениетіндегі жиналу, жариялану және зерттелу кезеңдері қарастырылып, стадиялық сипаты сөз болды; жыр сюжетіне енген көптеген көне фольклорлық сарындардың жырдан қалай көрініс тапқаны синх-

рондық және диахрондық салыстырулар негізінде қарастырылды. Осының бәрі «Көрұғлы» жырының генезисін арнайы ғылыми проблема ретінде зерттеудің қажеттілігін айқындады. Жырдың қазақ варианттары алғаш 1960 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихы» басылымының 1-кітабында «Бұрын зерттелмеген жырлар» деген атаумен қарастырылған-ды [Қазақ әдебиетінің тарихы, 1996, б. 284]. Онда жырдың Мұрын, Жамбыл, Нұрпейістер [Хакімжанова М., 1999, б. 247] жырлаған бірнеше нұсқаларының сюжеттік желісі баяндалған болатын. «Көрұғлы» жырының 1973 және 1989 жылғы басылымдарының алғы

сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған М. Ғұмарова. 1989 жылғы жинақтың алғы сөзі де біршама толықтырылған. М. Ғұмарова жырдың зерттелу тарихына шолу жасап, ұлттық нұсқалар арасындағы ұқсастық пен айырмашылық мәселелеріне, сол сияқты жырдың қазақ нұсқаларын жырлаушыларға кеңінен тоқталған.

«Көрұғлы» жырына қатысты кезекті зерттеу Ә. Қоңыратбаевтың «Қазақ эпосы және түркология» атты монографиясында жарияланған [Қоңыратбаев Ә.Қ., 1987, б. 258]. Онда зерттеуші жырдың генезисіне қатысты ғылыми тұжырымдар сабақтаған. Қазақ эпосындағы тарихи типология мәселелері тұсында жырды Р. Бердібаев [Бердібаев Р., 1982, б.232], қаһармандық жырлардың поэтикасы тұсында Ш. Ыбыраев та арнайы қарастырған [Ыбыраев Ш.Ш., 1990, б. 92]. Б. Әзібаева [Әзібаева Б.У., б. 201] «Көрұғлыға арналған қазақ дастандары хақында» атты мақаласында жырдың қазақ нұсқаларына қатысты тың ойлар сабақтаған. Ол «Көрұғлы» жырының жиналу, хатқа түсу, зерттелу тарихын кең көлемде қарастыра отырып, жырдың генезисіне қатысты ойлы пікірлер айтқан. Жырдың қазақ және түрлі ұлттық нұсқаларындағы сюжеттік ерекшеліктері салыстырмалы негізде анықтаған. Жырдағы мотивтер жүйесіне талдаулар жасап, бірқатар антропологиялық атаулардың этимологиясына терең бойлаған. Сонымен қатар «Көрұғлы» жырының шетел ғалымдары тарапынан зерттелу тарихы да қарастырылды. «Куроули-нама» парсы тілінде ең ерте жазылған нұсқасы болып, 1840 жылдары Табриз маңында поляк ғалымы және дипломаты Александр Ходзьконың өтініші бойынша жазылған [Wilks J., 2001, б. 305] XIX ғасырдың бірінші жартысында поляк шығыстанушысы тарапынан жазылып алынған жыр нұсқасы ағылшын тілінде 1842 жылы жарияланған болатын. Қазіргі таңда да Көрұғлы жыры туралы зерттеулер халықаралық деңгейде жүргізілуде. Мәселен, Rasmi A., Rasmi S. [Rasmi A., Rasmi S., 2016, б. 175] мақаласында түрік эпосы «Ростам мен Сохраб» пен «Короглау және Кордоуглу» әңгімелері зерттеледі. Kalmış, G. [Kalmış G., 2020, б. 155] зерттеуінде Анатолийдің солтүстік-шығыс аймағында орналасқан Кероглу қамалдарын ежелгі және ортағасырлық сәулет тұрғысынан қарастырады. Özdamar F. [Özdamar F., 2019, б. 69] зерттеу мақаласында эпизодтағы әрбір элементтің эпизодтың негізгі құрылымына қалай әсер еткенін; эпизодқа осы элементтердің әрқайсысы қалай енгізілгені немесе алынып тасталғаны, сондай-ақ осы қосу мен алып тастаудың нәтижесі, сонымен қатар эпизодты құрылымдау кезінде баяндаушы қандай жолды меңзеп отырғанын анықтаған. Asker N. [Asker N., 2019, б. 798] мақаласында Көрөғлу эпосының батыстық нұсқасына жататын Анадолы және Әзірбайжандық Көрөғлу типтері мысал ретінде алынып, Көрөғлының эпикалық қаһарман ретіндегі ақыны мен поэзиялық қабілетін көрсеткен. Зерттеушілердің

Көрұғлы жырының батыстық нұсқалары мен шығыстық нұсқаларды салыстыра отырып зерттеу жұмыстары әлемдік рейтингтегі Scopus, Thomson Reuters, Web of Science, Publons басылымдарында жарияланған. Бұл тақырыптың әлі де тың екенін, көптеген зерттеулерді қажет ететіндігінің айқын дәлелі. Зерттеудің негізгі мақсаты — «Көрұғлы» жырының қазақ нұсқалары мен ағылшын басылымының мотивтік көрсеткіштерін айқындау және көркемдік ерекшеліктерін саралау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу мақаласында: жырдың қазақ нұсқаларындағы жырлануы, хатқа түсуі, жариялануы, зерттелуі туралы ғылыми шолу жасау; жырдың қазақ нұсқалары мен ағылшын басылымының көркемдік жүйесін саралап, ондағы мотивтік ерекшеліктері мен тұтастану құбылысын анықтау; ағылшын басылымның генезисіне қатысты ізденістер жүргізу; ағылшын басылымына типологиялық саралау міндеттері көзделді.

Негізгі бөлім

«Көрұғлы» эпосы - түркі тілдес халықтар арасында ең көп тараған қаһармандық халық эпосы. Жыр Орта Азия, Таяу Шығыс, Кавказ халықтарына ортақ фольклорлық туындылардың бірі. Қазақ фольклортану ғылымында жырға қатысты ой-пікірлер қалдырған зерттеушілер санатында М. Ғұмарова [Ғұмарова М., 1986, б. 400], Ә. Қоңыратбаев [Қоңыратбаев Ә.Қ., 1987, б. 258], Р. Бердібаев [Бердібаев Р., 1982, б. 232], Б. Әзібаева [Әзібаева Б.У., б. 201] есімдерін атауға болады.

Мотив - ситуация кейіпкерлердің қимыл-қозғалысынан тыс, сюжеттік, қозғалыссыз кезеңдерін қамтиды. Мотивтің бұл түрі көбінесе экспозициялық қызмет атқарады [Путилов Б.Н., 1975, б. 146]. Мотивтердің фольклорлық шығармадағы қызметі - көпқырлы. Ол фольклорлық шығармалардың барлық жанрларында кездеседі және оның шығу төркіні өте көне замандарға бойлайды. Фольклорлық шығарманың ішкі құрылысын, типологиялық бірізділік пен ұқсастықты айқындауда және ажыратуда мотивтер ерекше қызмет атқарады.

Көзде туылу мотиві.

Кейіпкердің ғайыптан тууы - әлемдік фольклордың сюжетіне кең тараған мотивтердің бірі. Бұл мотив көне мифтерде, діни әпсаналарда, батырлық және ғашықтық жырларда, ертегілерде, аңыздарда кездеседі.

Ғайыптан туу мотиві фольклорлық даңқты қаһарманның ғұмырнамалық баянында тұрақты орын алады. Көне миф пен ертегілер қаһарманы жайындағы әңгімелерде аталмыш мотивтің матриархат дәуірі мен тотемизм түсінігіненегізделген көріністері тұрақты орын алса, батырлық жырлар мен аңыздарда ол түсініктің қоғам мен жаңа сұраныстың талабына сай өзгерген, түрленген түрі де кездеседі.

Көрұғлының көрде туылуы Жамбыл жырлаған нұсқада бар. Жамбыл жырлаған Көрұғлыда Гүлжазира малға еріксіз сатылған 13 жасар қыз, 70 жастағы Бозайханның әйелі. Бозайхан жала жауып, Гүлжазираны дарға асады. Бала көрде туылады. Бірақ мұнда көрде туған баланы бір кемпірдің ешкісі емізеді [ҒұмароваМ., 1973, б. 256].

Қ. Дәулетбаев [Бабалар сөзі, жүз томдық, 48-том, 2006, б. 536] нұсқасында бір байдың әйелі екіқабат кезінде жерленіп, алтын айдар екі ұл туады. Бірі қаз болып ұшып кетеді (бұл монғол аңызы), бірі Көрұғлы болып өседі. Орта Азия аңызында Ақсақ темірді де көрде туғызады. XVI ғ. өмір сүрген Самарқан патшасы Хасан өзінің жұлдызшыларына: «Менің тағымды кім алады, соны болжап беріңдер», - депті. Сонда сәуегейлер: «Жетісудағы Барлас елінде Тарағай дейтін би бар, тағыңызға соның белінен жаралған бала алады», - дейді. Хасан Жетісуға жасауыл жіберсе, Тарағай туғалы отырған әйелін жерлеп, Ақсақ Темір содан туған екен дейді. Жырдың қай нұсқасын алсақ та, бас қаһарманның әрі қарай өсуіне, қиын жағдайға тап болғанда қырық шілтендер көмектеседі. Олар «Көрұғлы» жырындағы барлық оқиғаларда бас кейіпкердің жебеушісі болады. Көрұғлының анасы дүние салар алдында түсінде қырық шілтендер аян береді. Сөйтіп, қырық шілтеннің де-

O, Fate what have I done to you
O, God you have deprived me of eyes
I have done things right but no one appreciated
O, God you have deprived me of two eyes

How can I understand this
I brought two foals for the Beg of Bolu
O, God you have deprived me of two eyes
O, God you have deprived me of two eyes

Түс көру мотиві. Қаһарманның түс көруі — батырлық жырдағы тұрақты мотив. Түс арқылы қаһарман өз алдында күтіп тұрған істі, болашақты көреді. «Қаһарманның алдағы болар болашақты, күткен істі өзінің немесе жанындағы жақын адам арқылы көре білуі, болжай алуы ежелден ерекше қасиет ретінде қабылданған.

«Көрұғлы» нұсқасында түс жору сарыны да кең көрініс тапқан. Жырдағы түс жору сарыны мифологиялық ой-сананың сәулесі ретінде көрінеді. Эпостанушы Ш. Ыбыраев түс жору мотиві туралы былай дейді: «Сондықтан да мұндағы түстің атқаратын қызметі бір бағытта, бір жақты. Ойнақшытуға, мағынасын олай да, бұлай да бұрмалауға жол жоқ. Түс міндетті түрде шындыққа айналады» [Ыбыраев Ш.Ш., 1993, б. 296].

Көркем прозадағы психологизм мәселелерін қарастырған Г. Пірәлиева: «Фольклорлық шығармада стадиялық тұрғыдан танылған түс көру әуелі кейіпкерлердің табиғатпен, мінез болмысын, кө-

меуімен Көрұғлы бүкіл халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтайтын, жаудан кек қайтаратын батыр болады. Ал кейіпкер есіміне келсек, ол эпостың батыс нұсқаларында әкесінің екі көзінің ойылуына байланысты көр (соқыр) баласы, яғни Көрұғлы деп аталғаны айтылады. Қазақ және басқа да ортаазиялық нұсқаларда кейіпкер есімінің этимологиясы оның көрде туғанына байланысты қойылады.

Ал, жырдың ағылшын басылымында кейіпкер соқырдың ұлы болғандықтан Көрұғлы аталған деп көрсетілген. Жырда қаһарманның туылуы тарихи шындыққа жақын. Себебі: мұнда ғажайып туу жоқ, яғни Көрұғлы көрде туылмайды, тек соқыр әкеден туылған кейіпкер ретінде суреттеледі. Әрине Көрұғлының әдеттегідей жаратылуы, феодалдық шығыстың сарай тәртіптеріне бейімдеп суреттелгенін көрсетеді. Жырдың бұл бөлімі ағылшын басылымында «Koroglu arrears» деп аталады. Мұнда Раушан - Алидің әкесі. Болу бек Раушанды теңдесі жоқ ат әкелуге жібереді. Раушанның әкелген аттарына көңілі толмай, «мені мазақ еттің» - деп, Раушанның көзін ояды [Chodzko A., 1842, б. 18]. Уақыт өте келе халық Алиді «Көрұғлы», яғни соқырдың баласы деп атап кетеді. Бұл сюжеттің қазақ нұсқасынан айырмашылығы зардың Раушанның атынан айтылуы:

O, Жаратқан, мен не жаздым,
Екі көзімнен айрылдым.
Мен дұрыс таңдау жасадым,
Бірақ мені ешкім қолдамады.

Мұны қалай түсінуге болады,
Болу бекке екі арғымақ әкеп ем,
Мені мазақ қылдың деп,
Екі көзімнен айырды.

[Chodzko A., 1842, б. 17].

ңіл-күйін бейнелеуде, белгілі бір психологиялық жағдайды суреттеуде көптеген көркемдік қызмет атқарады» -дейді [Пірәлиева Г., 2003, б. 328].

Көрұғлының ержүрек болып туылатынын, қара халықтың жағында болып, үстем тап өкілдерімен күресетінін Шағдат хан түсінде көреді, оны мыстанға жорытады. Алтыншаштың түсіне Қырық шілтен кіріп жақында дүние салатыны, баласы көрде туылатыны туралы аян береді. Өмірде тура солай болады.

«Көрұғлы» жырының қазақ нұсқасындағы Шағдаттың түс көруі аталмыш мотивке мысал бола алады. Шағдат Көрұғлының Райханның белінен жаралатынын, өзіне қарсы соғысатынын түс көру арқылы біледі. Шағдаттың келесі түсінде үш жолбарыс ауыз салып оны алтын тағынан құлатады. Бұл түсті де мыстан жорып береді: түрік елінің батырлары еліңді талқандайды. Қатты сасқан Шағдат әскер жинайды.

Көрұғлы да бірнеше түс көреді - бірінші түсін-

де Баршагүл өзінің зынданда жатқанын хабарлап көмек сұрайды, екінші түсінде әжесі Күләйім қызылбастардың елінде қорлық көргенін, Көрұғлыны күте-күте зарыққанын хабарлайды. Енді бірде Сапабектің жау қолынан қаза тапқанын түс көру арқылы біледі:

Тауда қандар бүгін түнде төгілді,
Біреу шауып жарағынан бүгілді.
Алтын үйде ұйықтап жатсам, жігіттер,
Қабырғамның оң жақтары сөгілді.
Ғабиболла, жылдам жүргін, Ғауазхан,
Біз айрылдық Сапабектей данадан.
Ей, жігіттер, айтамын мен зарымды,
Аямаймын Сапабектен барымды,
Сапабегім беңде болған нарым-ды
[Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том, 2006, б. 416].

Болып жатқан жайды батырдың түсінде көруі - қаһармандық жырдағы дәстүрлі сюжет. Қорыта келгенде, «Көрұғлы» жырында орын алған түс көру мотиві кейіпкердің өзіне немесе туыстарының басына төнген қауіптен алдын-ала сақтық шараларын жасауға қызмет жасайды. Шет жерде, яғни бала сырт жақта жүргенде аты оған қамқор бола білді. Бірақ бала қорқынышты түс көреді. Көрұғлы өзінің жоспарын жасады. Ол өзінің ата-анасының уайымын, қамқорлығын түсінді, және ол сол торы атпен үйінен шықты. Бірнеше жылдан соң Көрұғлы қауіп-қатерге душар болды.

Ат тану мотиві. Ғасырлар бойына көшпелі өмір сүрген қазақ халқының өмір тіршілігіндегі жылқы малының орны зор болғандығын эпостағы батырдың сенімді серігі ретінде мадақталатын тұлпар бейнесінен көреміз. Ат, жылқы тану, баптау мотиві жырдың барлық нұсқаларына тән. Бұл мотив әсіресе Мәзқожаев [Әбсадықов А., 2008, б. 146] нұсқасында кеңінен жырланған. Раушанбектің тұлпар болар жылқыны жазбай тануы - заңды құбылыс. Өйткені ол - атақты Толыбай сыншының баласы. Сөзіміз дәлелді болу үшін жырдан үзінді келтірейік:

Тұлпар едің туған баста асыл боп,
Аста, тойда ұрандатқан басы боп.
Қазір, міне топырақ болып қурапсың,
Көргендерге бір тиындық бәсің жоқ.
Толыбайдың баласы деп мені айтпас
Кімдер айтар сені тұлпар басы деп?!

«Қисса Көрұғлы» нұсқасында [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 48-том, 2006, б. 536] Көрұғлы Райхан арабтың атына қызығады. Көрұғлының атын сұрағанда Райхан арабтың жауабы жылқы тану мотивіне мысал бола алады.

- Ат таныған мұның өзі қандай бек?
Ғиратыммен дұшпандардан алдым кек.
Көзің тиер Ғиратыма, қарама,
Жеті жасар көрден шыққан жүгермек!

Ал, ағылшын басылымында жылқы тану мотиві былайша өрбиді:

"Foolish Prince! thou believest thyself a good judge of horses. Simpleton that thou art, lo! listen to me, and learn by what signs a horse of noble breed may be known." This said, he improvised the following song: — I come, and I say to thee, Prince, listen and learn how a noble horse may be known. Active and brisk, see if his nostrils are rapidly swelling and shrinking alternately, whether his slender limbs are like the limbs of the gazelle, ready to commence its course. His haunches must resemble those of a chamois: his tender mouth yields to the slightest motion of the bridle, like the mouth of a young camel. 'When he eats, his teeth grind the grain, and make them crack like a millstone in motion; and he swallows them like a famished wolf. His back ought to remind you exactly of that of a hare: his mane is soft and silky: his neck is lofty, formed in semblance of the peacock's. The best time to mount him is between his fourth and fifth year. His head, neat and small as the head of the great serpent, chah-maur: his eyes projecting like two apples: his teeth are like so many diamonds. In one word, he ought to be what Mirza-Serraf was in his youth [Chodzko A., 1842, б. 23]." Раушан (Көрұғлы) Ханзадаға жылқының жақсысы бір көргеннен қалай танылатынын баяндап береді. «Тұқымы асыл аттың жүрісі ширақ әрі жылдам болады. Оның танауының кезек-кезек тез үлкейіп, кішірейіп жатқанын, тұяқтары жейреңдікіне ұқсайтынын, әдетте өз бағытын бастауға дайын тұратынын байқайсыз. Оның тістері дәнді ұнтақтайды және шайнағанда диірмен тасындай үгітіп жібереді; және ол оларды аш қасқырдай жейді. Мойыны ұзын келеді, аузының пішіні бураға ұқсайды, бір сөзбен айтқанда, ол Мырза-Серрафтың жас кезіндегідей болуы керек» – дейді. Мұнда Көрұғлының жылқы малын танудағы шеберлігін айқын көруге болады. Сондай-ақ, жылқыны сипаттау барысында ол стилистикалық және әдеби құралдарды, атап айтқанда метафора, симилярді қолдана отырып ойын жеткізген.

Ұрпақсыздық мотиві. Ұрпақсыздық - ең көне мотив. Белгілі түрколог Х.Г. Короглы «Мотив бездетности является завязкой почти всех дастанов. Но как правило, в них бездетность приносит страдание только родителям» - дейді [Короглы Х.Г., 1976, б. 78]. Бұл биліктің мұрагерлікпен байланыстылығын көрсетеді (яғни, мотивтің мәні әр түрлі кезеңдерде өзгеріп отырған). Батырлық жырда мотив қаһарманның бүкіл елді қорғаған ерекше болмысын таныту қызметін атқарады. Дәстүрлі классикалық батырлық эпостарда кездесетін перзентсіз кәрі ата-ана, олардың әулиеге түнеп, бала сұрау мотивтері бұл жырда жоқ.

Ғауазды асырап алу сюжеті көптеген нұсқаларға тән тұрақты сюжеттік элемент болса, «Хикаят Көрұғлы» [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 48-том, 2006, б. 536] нұсқасында былай берілген:

Көңілде сөз қалмасын болып арман
Тәңірге аян болғанмен бізге жалған,
Біздің ел сондай ғажап тамашалы,
Барар ма ең алып кетсем, ей, Ғауазхан!

Жырда Ғайып Ерен қырық шілтен келіп балаға батасын береді, көп насихат айтып, қандай тілегі барын сұрайды. Сонда Көрұғлы өзіне ұзақ өмір мен дұшпаннан үнемі күш-қайраты асып, өзінің үстем болуын сұрап, «әйел жолдан, бала белден» деп, перзент сұрамайды, Көрұғлының өз қанасынан перзент көрмегендігі, асыранды балалары, Ғауаздың әкелінуі, Ғауаздың өкпелеп, бұрынғы тұрған еліне кетіп қалып, қайта оралуы еларалық версиялардың барлығында дерлік айтылады.

Ағылшын басылымында ұрпақсыздық мотивін Көрұғлының Азербайжан аумағында кездестірген саудагер Қожа Жақыппен диалогынан көруге болады.

The merchant Khoja Yakub then thought in himself: "Kurroglou has no children, why should he not adopt so fine a stripling as Ayvaz for his son? But what am I to do? If, upon my return to Chamly-bill I should attempt to describe to him what I have seen, he will not credit me." [Chodzko A., 1842, б. 42] Kurroglou inquired: "Say, hast thou seen there a youth braver and handsomer than my lads?", "Say, hast thou there seen any cupbearers handsomer and more richly attired than mine?" The merchant replied, "Brother warrior! I have seen there a youth whose hands all your young men are unworthy to wash. Now thou art getting old and hast no children. Why shouldst thou not take him

Please, my Lord, forgive him
Let him be my brother till he dies,
Let us fight for our country together
Let him be my brother till he dies,
Reyhan is worthy of his fame,
Please, do not separate this hero from me
I would ask you to forgive Reyhan
Let him be my brother till he dies,

Батырлардың достасу мотивін жырдан Көрұғлының Азербайжан аумағындағы атақты қарақшы Далы Хасанмен достасуынан да байқаймыз. Далы Хасан өзінің 40 шақты серігін көз алдында жайратып салғанын көрген соң, Көрұғлының батырлығына, қайсарлығына бойсұнады. The celebrated brigand in Aderbaidjan whose name was Daly Hassan besought him in these words: "Invincible warrior! It is true, that for seven years my inroads have laid waste this country, but I have sworn, before God and myself, to serve faithfully the man who shall throw me on my back; yes, henceforth I shall obey thee as a slave purchased with gold". At these words Kurroglou felt himself touched by pity: he removed his hands, raised himself, and stood over his prostrated foe.

"What is the name of my new master?"— "Kurroglou."

to be thy son, in order to make of him in due time a warrior worthy of serving thee, and of succeeding thee when thou art dead — as a support and son so long as thou livest? [Chodzko A., б. 43] Бастапқыда ашуға мінген Көрұғлы Айвазды өз көзімен көруге Орфахқа аттанады. 15 жасар бала Айваздың сымбаттылығын көрген бойда баланы асырап алуға бел байлайды. Kurroglou promised to make a son of him, to surround him with plenty, to train him to be a warrior. And thus they pursued their journey to Chamly-bill [Chodzko A., 1842, б. 73].

Батырлардың достасуы. Батырлардың достасуы мотиві - қаһармандық жырларда жиі қолданылатын сарын. Қазақ нұсқасында Көрұғлының кегін алу үшін Шағдат ханға қарсы аттанған төрт жүз мың қолға Райхан араб пен оның қолбасшысы - Қызылбай көп әскерімен қосылады. Бұған дәлел ретінде қазақ нұсқасында Көрұғлының Қызылбаймен, ағылшын басылымында Демирчиоглымен достасуын айтуға болады. Қазақ нұсқасында Көрұғлының кегін алу үшін Шағдат ханға қарсы аттанған төрт жүз мың қолға Райхан араб пен оның қолбасшысы - Қызылбай көп әскерімен қосылады. Ағылшын басылымында [Chodzko A., 1842, б. 341] бұл мотив «Демирчиоглы және араб Райхан» деп аталады. Демирчиоглы - Эрзурумдағы атақты, ержүрек сарбаз, Көрұғлының досы. Ол араб Райханды айлалы әрекеттермен ұстап, Көрұғлыға әкеледі. Райхан араб Көрұғлымен өле-өлгенше дос болуға ант береді. Көрұғлы Райхан арабты кешіріп, онымен дос болады. Сол елдің сұлтанынан оны кешіруін сұрайды:

Әміршім, оны кешіре көріңіз
Өле-өлгенше ол менің ағам болсын
Еліміз үшін бірге күресуге рұқсат ет,
Өле-өлгенше ол менің ағам болсын
Райхан өз ісінің шебері
Бұл батырды менен айырмаңызшы
Мені сіздің Райханды кешіруіңізді сұраймын
Өле-өлгенше ол менің ағам болсын

"Hear me now, Lord Kurroglou: during the seven years of my robberies I have gathered such riches as can be found only in a king's treasury. From this day the whole of it shall be thine [Chodzko A., 1842, б. 33].

Батырлардың бір-біріне сын айтуы (жауаптасуы). Ұрыс алдында әскердің алдына жыраулар шығып, жырмен сайысады. Ондағы мақсат - сөз арқылы жау әскерінің рухын жеңу. Оның астарында рухы жеңілген жауды соғыс үстінде жеңу оңай деген түсінік жатыр [Әбсадықов А., 2008, б. 146].

Жекпе-жекке шыққан батырлар ұрысар алдында бірін-бірі сөзбен қағытып, сынады. Мұндағы мақсат - тыңдаушыға екі батырдың алапат, ерен күш иесі екендігін, неден болса да қайтпайтын нағыз жау жүрек батыр екендігін жеткізу. Оның ішінде, әсіресе, басты қаһарманның ел, ер

намысын арқалаған мықты күш иесі екендігін таныту.

Көрұғлы мен оның қарсыласы жекпе-жек алдында сөзбен жауаптасады. Айтты Маһрам:

«Көрұғлы, сен кел өзің,
 Меңдей ерге ете алмайсың сен төзім,
 Ілгеріде шауып алып еліңді
 Ойдырғанмын Раушанбектің мен көзін.
 Көрұғлының жауабы:
 Көрұғлы айтты: Тұрсың Маһрам мақтанып,
 Қара жүрек, қанды аузыңнан ақтарып,
 Шағдатпенен сен екеуің күнкерім,
 Табанымда езілерсің тапталып
 [Әбсадықов А., 2008, б. 146].

Сонымен эпикалық жырларда батырлардың жауаптасуы өз басы немесе ру-тайпаның мүдделерін жоғары қою түрінде болады. «Көрұғлы» жырында батырлардың жауаптасуы кек қайтару мақсатында болады. Батырлардың жауаптасуы мотиві қазақ нұсқалардың барлығына тән.

Сонымен, қазақ «Көрұғлысында» бастапқы сюжет біраз өзгеріске ұшыраған, жалпытүркілік мотив, сарындармен байыған, бас кейіпкер эпикалық батыр тұлғасында сомдалған. Ағылшын басылымындағы батырлардың бір-біріне сын айтуы Көрұғлының Демирчиоглының сөзіне құлақ аспағанынан, дәлірек «Ол Көсенің сөзіне құлақ аспағанына өкінді. «Егер адам дана адамның сөзін бағаламаса, ол өзінің менменділігі үшін жазаланады» деп ойлады. Батылдар оған барма деп өтінді, бірақ ол оларды елемеді. «Мен оның мені қорлауына лайықтымын» деген өкінішінен көруге болады.

Зерттеу әдістері. Мақалада талдау, жинақтау, қорыту, сипаттау, салыстырмалы-тарихи және тарихи-типологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Көрұғлы жырының қазақ нұсқаларының түрлерін зерттеуде жинақтау, қорыту әдістері, ағылшын басылымының оқиғалар желісін анықтауда талдау, сипаттау әдістері жүзеге асырылды. Көрұғлы жырының қазақ нұсқаларының шығу тегін анықтауда тарихи-генетикалық зерттеу әдістері қолданылды. Ағылшын басылымы мен қазақ нұсқаларының мотивтік көрсеткіштерін зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдіс, салғастырмалы әдіс пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері.

Көрұғлы жырының қазақ нұсқаларындағы көне сарындар мен образдардың ортақ сипаттары тарихи-типологиялық және генетикалық зерттеу тәсілдері аясында қарастырылды. Зерттеу барысында ағылшын басылымының кездесетін түрлі көркемдік құбылыстардың атқаратын қызметі айқындалды. Осыған байланысты жырдың қазақ нұсқалары мен ағылшын басылымына ортақ мотивтік көрсеткіштері сараланды. Жырдың қазақ нұсқалары негізінде олардың өзіндік

ерекшеліктері: туу, даму, қалыптасу жолдары, тарихи шындық пен эпикалық шындықтың арақатынасы анықталды. Зерттеуде жырдың қазақ мәдениетіндегі жиналу, жариялану және зерттелу кезеңдері қарастырылып, стадиялық сипаты сөз болды; жыр сюжетіне енген көптеген көне фольклорлық сарындардың жырдан қалай көрініс тапқаны синхрондық және диахрондық салыстырулар негізінде қарастырылды. Жырдың ағылшын басылымындағы тұтастану процесінің өзіне тән ерекшеліктері белгілі болды.

Мақалада «Көрұғлы» жырының қазақ нұсқалары мен ағылшын басылымының мотивтер жүйесі 1-кестедегідей салыстырылды:

1-кесте «Көрұғлы» жырының қазақ нұсқалары мен ағылшын басылымының мотивтер жүйесі

№	Нұсқалар мотивтер	қазақ	ағылшын
1	Көрде туылу	+	-
2	Түс көру	+	-
3	Жылқы тану	+	+
4	Бала асырап алу	+	+
5	Батырлардың достасуы	+	+
6	Батырлардың бір-біріне сын айтуы	+	+

Қорытынды

Қорыта келе, «Көрұғлы» жырындағы көрде туылу, түс көру, жылқы тану, қу бас, ғажайып көмекшілер, аттың сөйлеуі, бала асырап алу, батырлардың достасуы және батырлардың бір-біріне сын айтуы сияқты мотивтер жүйесі жырдың қазақ нұсқаларының барлығынан бірдей көрініс тапқаны, ал жырдың ағылшын басылымының мотивтер жүйесінен елеулі айырмашылықтары бар екені анықталды.

Атап айтқанда, ағылшын басылымына жылқы тану, бала асырап алу, батырлардың достасуы және батырлардың бір-біріне сын айтуы тәрізді мотивтер жүйесі тән екені айқындалды. Сондай-ақ эпостың әуел баста түркі халықтары арасында туғаны белгілі болғанымен, жырдың қазақ нұсқаларының бір ғана генетикалық тарихи-мәдени байланыс аясында қалыптасқаны байқалды. Мысалы, батырдың көрде, яғни жер астында туылу мотиві ежелгі үш әлем туралы ұғымды еске түсіреді. Бұл сарын қазақ фольклорында жиі кездеседі. «Ер Төстік», «Жерден шыққан Желім батыр» сияқты сюжеттер соның айғағы. Олай болса, «Көрұғлы» жырының өзегі көне мифтік ұғымнан бастау алуы да әбден мүмкін. Бірақ жырдың түрлі қазақ нұсқаларының көптеген өзіндік ерекшеліктері қалыптасқан. Олар кейінгі тарихи оқиғалар мен сюжеттерді бойына сіңірген. Зерттеу барысында «Көрұғлы» жырының мотивтік ерек-

шеліктері жан-жақты сараланып, салыстырмалы-салғастырмалы, тарихи-типологиялық және тарихи-генетикалық зерттеу әдістері қолданылды. Сонымен бірге, зерттеу нәтижесінде қазақ нұсқалары мен ағылшын басылымына ортақ мотивтер жүйесі анықталды. Жырдың қазақ халқының мәдениетіндегі жиналу, жариялану және зерттелу кезеңдері қарастырылып, стадиялық сипаты сөз болды; жыр сюжетіне енген көптеген көне фольклорлық сарындардың жырдан қалай көрініс тапқаны синхрондық және диахрондық салыстырулар негізінде қарастырылды. «Кө-

рұғлы» жырының 1842 жылы Лондонда жарық көрген ағылшын басылымы тұңғыш рет ғылыми оралымға енгізіліп, жырдың қазақ нұсқаларынан ерекшеліктері менұқсастықтары сарапталды. «Көрұғлы» жырының қазақ нұсқалары мен ағылшын басылымының мотивтік көрсеткіштері айқындалып, көркемдік ерекшеліктері сараланды. Қазақ нұсқаларынан тұтастану құбылысы анықталып, ал ағылшын басылымның генезисіне қатысты тың ізденістер жүргізіліп, оған типологиялық саралау жүргізілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әзібаева Б.У., Көрұғлыға арналған қазақ дастандары хақында // Жұлдыз. - №7.-Б.201-205.
2. Әбсадықов А. ХҮ-ХҮІП ғ. тарихи аңыздар: мотив пен сюжеттер типологиясы, тұтастану мәселелері. - Филол.ғ.докт. дәр. алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2008. -146 б.
3. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 48-том. Көрұғлы. Томды құрастырып, ғылыми түсініктемесін жазғандар: Әзібаева Б., Ақан А. Алғы сөзін жазған Әзібаева Б.- Астана: Фолиант, 2006. - 536 б.
4. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том. Көрұғлы. Томды құрастырып, ғылыми түсініктемелерін жазғандар: Әлібек Т., Қосан С., Сәкенов С. (жауаптышығарушы). - Астана: Фолиант, 2006. - 416 б.
5. Бердібаев Р. Қазақ эпосы (жанрлық және стадиялық мәселелері).- Алматы: Ғылым, 1982. - 232 б.
6. Ғұмарова М. «Көрұғлы» эпосы // Қазақ халық әдебиеті: көптомдық батырлар жыры: 4 т. - Алматы: Жазушы, 1986.- 400б.
7. «Көрұғлы» эпосы. Құрастырып, алғы сөзін жазған М. Ғұмарова.- Алматы: Жазушы, 1973. - 256 б.
8. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. - М., 1976. - 78 б.
9. Қазақ әдебиетінің тарихы. - Алматы: Ғылым, 1960.- 1 т. 1 кіт. 284б.
10. Қоңыратбаев Ә.Қ., Қазақ эпосы және түркология.- Алматы: Ғылым, 1987. - 258 б.
11. Қисса Жұмжұма. - Қазан, 1897.
12. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). -Алматы: Алаш, 2003. -328 б.
13. Путилов Б.Н. Мотив как сюжето-образующий элемент//Типологические исследования по фольклору. - Москва: Наука, 1975 -С.141-155
14. Сыдықов Қ., О. Нұрмағамбетова. Алғы сөз// Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Т. 5. Батырлар жыры.- Алматы, 1989.5-146.
15. Chodzko A. Popular poetry of Persia as Found in the Adventures and Improvisations of Koroglu, the bandit- Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Stories of the Caspian Sea.- London, 1842.17-345pp.
16. Хакімжанова М. Мұрын жырау туралы есімде қалғандардан қосымша// Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық Батырлар жыры (Құрастырған Қ. Сыдықов, О. Нұрмағамбетова). Алматы: Жазушы, 1999. - 247-261 б.
17. Ыбыраев Ш.Ш., Қазақ фольклористикасы: Кеше, бүгін, ертең// Әлем Альманах. I басылым. - Алматы: 1990.-91-111 бет.
18. Ыбыраев Ш.Ш. Эпос әлемі. - Алматы: Ғылым, 1993. - 296 б.
19. Wilks J. (2001). The Persianization of Köroğlu: Banditry and Royalty in Three Versions of the Köroğlu "Destan". Asian Folklore Studies,60(2), 305-318. <https://doi.org/10.2307/1179059> <https://www.jstor.org/stable/1179059>
20. Rasmi A., Rasmi S. (2016) Comparison of father and son's battle in epic stories of "Rostam and Sohrab" and Koroglu and Kordouglu". CFL.; 4 (11):175-194 URL: <http://cfl.modares.ac.ir/article-11-1899-en.html>
21. Kalmış G. (2020). KUZUYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE TESPİT EDİLEN KÖROĞLU KALELERİ. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 15 (1), 155-169. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/gopsbad/issue/55182/719064>
22. Özdamar F. (2019). "Köroğlu'nu Greimas'la Okumak: "Köroğlu'nun İstanbul Seferi"ne Yapısal Bir Yaklaşım". Milli Folklor, 16 (123) 69-89 <https://dergipark.org.tr/en/pub/millifolklor/issue/49086/594877>
23. Asker N. (2019). Batı Versiyonu Köroğlu Destanında Ozan Köroğlu. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 18 (2), 798-804. <https://doi.org/10.21547/jss.514267>

Information about the authors:

Sultanbayeva Zh.B. – master’s degree student, Kozha Ahmet Yassawi International Kazakh-turkish University, Turkestan, Kazakhstan, E-mail: zhansaya_270196@mail.ru

Sakhitzhanova Z.O. - candidate of philological sciences, lecturer, Kozha Ahmet Yassawi International Kazakh-turkish University, Turkestan, Kazakhstan, E-mail: sakhitzhanova@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Сұлтанбаева Ж.Б. - магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан, E-mail: zhansaya_270196@mail.ru

Сахитжанова З.О. - ф.ғ.к., оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан, E-mail: sakhitzhanova@mail.ru

Сведения об авторах:

Султанбаева Ж.Б. - магистрант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркистан, Казахстан, E-mail: zhansaya_270196@mail.ru

Сахитжанова З.О. – к.ф.н., преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркистан, Казахстан, E-mail: sakhitzhanova@mail.ru

ТАСШАБАЙ А.Б.¹, ЖҰМАШ А.Ы.²
¹²Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰӨА,
Алматы, Қазақстан Республикасы

Т. АХТАНОВТЫҢ «СӘУЛЕ» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ СӨЗ АСТАРЫН АШУДАҒЫ АКТЕРЛІК ІЗДЕНІСТЕР

Аннотация. Мақалада қазақ драматургиясының дамуына мол үлес қосқан Т. Ахтановтың «Сәуле» пьесасы бойынша М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының сахнасына қойылған спектакль талданды. Аталған спектакльдегі орындаушылардың пьеса мәтінімен жұмыс жасау ерекшеліктері қарастырылды. Драматург пьесасының актерлердің сөйлеу шеберлігін жетілдіруге тигізген ықпалы зерттелген.

Түйіндемелік сөздер: театр, спектакль, шығармашылық, актер, режиссер, дауыс, дикция.

АКТЕРСКИЕ ПОИСКИ В РАСКРЫТИИ СЛОВЕСНОГО ПОДТЕКСТА В ПЬЕСЕ Т. АХТАНОВА «САУЛЕ»

Аннотация. В статье анализируется исполнение пьесы Т. Ахтанова «Сауле» на сцене Академического драматического театра имени М. Ауэзова, внесшего значительный вклад в развитие казахской драматургии. Учтены особенности работы исполнителей с текстом спектакля в спектакле. Изучено влияние драматурга на развитие разговорной речи актеров.

Ключевые слова: театр, перформанс, творчество, актер, режиссер, голос, дикция.

ACTING SEARCH IN REVEALING THE MEANING OF THE WORD IN T. AKHTANOV'S PLAY "SAULE"

Abstract. The article analyzes the performance of T. Akhtanov's play "Saule" on the stage of the M. Auezov Academic Drama Theater, which made a significant contribution to the development of Kazakh drama. The features of the work of performers with the text of the play in the play are taken into account. The influence of the playwright on the development of the spoken language of actors is studied.

Key words: theater, performance, creativity, actor, director, voice, diction.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі, жазушы Т. Ахтанов драматургия саласының дамуына да ерекше үлес қосты. Осы қиын жанрдағы драматургтің шығармашылық табысы көп ізденістің, еселі еңбектің нәтижесі болып табылады. Қазақ театрының сахнасына қойылған Т. Ахтановтың «Боран», «Күтпеген кездесу», «Сәуле», «Махаббат мұңы», «Әке мен бала», «Ант» пьесалары бірнеше буын актерлер мен режиссерлердің шеберліктерін ұштауға үлкен баспалдақ болды. Театр актерлерінің шығармашылығына тың тыныс пен мол табыстар әкелді.

Ұлттық драматургияның даму заңдылықтарын жете білетін Т. Ахтанов пьеса жазуға үлкен дайындықпен келді. Ол «Театр тынысы» атты мақаласында: «Қазақ драматургиясының күні бүгінгі үлкен міндеті-осы заманның тақырыбындағы шығармалар туғызу. Драматургтеріміз өмірді барынша батыл, барынша жіті зерттеп, өз замандастарымыздың ой-сезіміне көбірек құлақ

асқанда ғана шынайы шығарма тудыра алатындарын ұмытпауымыз керек», - [Ахтанов Т., 1985, 329 б.] деп жазған. Қаламы қарымды, батыл ойлы суреткер бүгінгі заман тақырыбын жазуды алдына мақсат етіп қойды. Сондықтан да, оның пьесаларының басым бөлігі өзі өмір сүрген қоғамның өзекті мәселелеріне арналып жазылды. Сөйтіп қазақ театр репертуарының жаңа шығармалармен толығына атсалысты.

Негізгі бөлім

Т. Ахтановтың пьесалары өткен ғасырдың өткір мәселелерін көтеруімен ерекшеленеді. Жазушылық стилі мен драматургиялық келбеті ешкімге ұқсамайтын қаламгердің «Сәуле» пьесасы М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының сахнасына 1961 жылы Қ. Жандарбековтың режиссурасымен жарық көрді. Пьесаның мазмұны мен драматург стилін дәл анықтай білген режиссер қойылымның сыртқы пішінін де тура тапты. Ол пьесаның көркемдік және жанрлық

ерекшеліктерін актерлер ойынында әдемі үйлестірді. Драмадағы басты тартыс облыстық партия комитетінің бірінші және екінші хатшыларының арасындағы көзқарастар қайшылығына құрылған. Бұл туралы Ә. Тәжібаев: «Жұт деген пәледен құтылу үшін шаруашылықты жаңаша басқару керек екендігі, оған құрылыстар, базалар, мәдени малшы қыстақтары салыну керектігін өзгелер сияқты, обкомның бірінші хатшысы Сырдақ та біледі. Сырдақ ойлағандай малды өсіріп орден, жақсы атақ алу үшін мал шаруашылығының құрылыстарын салудың қайшылығы жоқ-ақ сияқты», - дей [Тәжібаев Ә., 1971, 190-б.] келіп Сырдақ пен Сәуле екеуінің арасындағы пікір қайшылықтарының өткірленбей қалғанын сынға алған. Дәл сол жылдары бүкіл Кеңестер одағының драматургиясында «тартыссыздық теориясының» үстемдік еткенін еске алсақ, Т. Ахтанов пьесасының да одан шеткері қалуы мүмкін еместігін түсінеміз.

Пьесада колхозды көркейту жолында бірінші басшы Сырдақ мал басын көбейтуді ұсынады. Сәуле болса малшы тұрмысын жақсартудың заманға лайық жаңа тәсілдерін алға тартады. Тартыс ескі мен жаңа күштердің арасында өтсе де, автор пьеса қаһармандарына терең ой, ішкі драматизм бере алған. Сырдақ пьесаның соңына дейін Сәулемен ұстасып, билікті қолынан бермей өзінің айтқанын жасайды. Автор Сәуленің жаңашылдық қасиетін, азаматтық бейнесін Сырдақпен пікір бөлісетін сәттерде ашып отырған.

Т. Ахтановтың драматургиясын зерттеген ғалым С. Құлбарақ: «Драматургия заңдылығын берік ұстанған Т. Ахтанов пьесаны күшті тартысқа негіздейді. Конфликтінің екінші басындағы салмақ ауыр да жойқын. Ол-сол кездегі обкомның бірінші басшысы Сырдақ. Абырой – атағы үстем, уысы мықты. Ел басқарудағы қалыптасқан тәсілі, принципі бар оның жедел арада көзқарасынан өзгермек, жаңармақ түгілі, қайта беки түсер, нығая түсер ыңғайда. Мұндай кесек тұлғамен арадағы шиеленіс те оңай болмақ емес. Аянары жоқ, аяуы жоқ тартыс. Драматург осы ситуацияны ыңғайымен дамытып, күшті тартыс барысында Сәуленің жаңашылдық қасиетін, азаматтық бейнесін аша түседі», - деп [Құлбарақ С., 2013, 300-б.] драматургтің негізгі ойы мен адам тағдырын шиеленіскен тартыс үстінде суреттегенін талдаған. Өмір болмысының әлеуметтік келбетін ашу, кейіпкерлердің рухани ой-өрісіне үңіліп, мінез ерекшеліктеріне ден қою драматург шеберлігін танытатын қасиет. Оның қаламынан көркемдік шешімін тапқан бірнеше пьесалары театр репертуарының көркіне айналды. Режиссерлік және актерлік жұмыстардың жарқын үлгісі болып, театр тарихына алтын әріппен жазылды.

М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының сахнасында қойылған «Сәуле» пьесасы психологиялық тереңдігімен көрермендерді тәнті етті. Спектакльде Сәуле ролін Х. Бөкеева сомдады. Осы ретте, театр сыншысы Ә. Сығайдың

мына бір пікірін еске алу артықтық етпейтін тәрізді. Ол Х. Бөкеева туралы жазған мақаласында: «Актриса жасаған тамаша образдарға үнемі қызу пікір, жақсы тілектер айтылмай қалған емес. Осы тұрғыдан қарағанда Х. Бөкеева творчествосында шоқтығы тым биік тұрған үш образ алдымен ойға оралады. Олар: В. Шекспирдің «Асауға – тұсау» комедиясындағы Катарина, М. Әуезовтың «Қобыланды» драма-дастанындағы Қарлыға, Т. Ахтановтың «Сәуле» драмасындағы Сәуле бейнелері», - [Сығайев Ә., 1982, 300 б.] деп жазған. Сыншының бұл айтқандарымен толық келісе отырып, Х. Бөкееваның Сәуле бейнесін жасауда пьесаның ішкі астарына терең бойлаумен бірге, сөздің нәзік иірімдері мен сазды сиқырын іштей сезінгенін байқау қиын емес. Актриса кейіпкердің әрқилы көңіл-күйін әрекет арқылы ғана емес, сөз арқылы да күшейткен. Себебі, орындаушы дене мүшесін қимылдатумен қоса, дыбыс әуезі мен сөз өрнегіне де сүйенген.

Пьеса мен рольдің оқиға желісі, ұсынылған тосын жағдай, зейін нысанасы ой мен сезімді тудырады. Сөздің үні мен әуенін, ішкі саздылығын қиял тудыратынын ескерсек, Х. Бөкеева өз жан сарайымен кейіпкер тамырына қан жүгірте алған. Егер рольдің ішкі желісі мен әрекет арқауы, көкейкесті мақсаты кейіпкержандылықты іргесін қаласа, бұл үрдіс сөз бен тілге де тікелей байланысты. Себебі сөз әрекетінсіз, қимыл-істің туындауы күмән тудырады. Сахнадағы сөз жәй ғана дыбыс емес, бейне жасаудың қайнар көзі. «Қазақ театр тарихында»: «Сәуле-қоғам қайраткері, партия қызметкері, бастаған ісін аяқтамай тынбайтын табанды қайраткер. Ең басты қасиеті - адам тағдырын естен шығармайды. Колхоз мәдениетін көтеріп, ауыл тұрмысын жақсартса, мал жайылымын тұрақтандырып, малшы ауылдың орталығын көркейтсе, мұның бәрі адам тағдырына қамқорлық деген сөз. Х. Бөкееваның Сәулесі осылай ойлайтын, парасатты кейіпте бейнеленген», - деп [Қазақ театрының тарихы. II Т, 1978, 142 б.] спектакльге қатысты жарық көрген сыни мақалаларға да тоқталып өткен. Шынында да, актриса Сәуле бейнесін жасау жолында көп ізденістерге барды. Х. Бөкеева көзі ашық, іскер әйелдің қайсар мінезін таба білді. Үлкендермен сөйлескен кезде кішіпейілдік сақтап, үнемі сабырлы қалыпта отыратын басшы әйелдің керек кездерде өз ойын ашық айта білетін өткірлігі де жақсы ашылды.

Сәуле - қазақ театр сахнасында сол дәуірдің, уақыттың туғызған қазақ әйелінің тың бейнесі болып қалды. Осы рольді сомдау барысында Х. Бөкеева пьесадағы кейіпкер тілін жан-жақты зерделеді. Айталық, Сәуленің Сырдаққа айтатын: «Иә, сіз үйреншікті адамдарыңызды шашау шығарған жоқсыз. Түсіп қалған екі секретарьды басқа ауданға жібердіңіз. Тайпақовты ауданға алдыңыз. Қатты айтсам, ғафу етіңіз, Сырдеке. Соқыр көргенінен жазбас деп, біз номенклатурадағы

қызметкерлерді ғана білеміз. Алшысынан қойсақ та, тәйкісінен қойсақ та соларды ғана қоямыз. Ал олардың кейбіреулері халық қамын ойлайтын қайраткер емес, отырған орнын қорғаштайтын тоғышар болып кеткенін неге көрмейміз», - [Ахтанов Т., 1978, 58 б.] деген сөзін қарапайым ғана айтып шығудың оңайға соқпағанын актриса өз сұхбаттарында мәлімдеген. Шынымен де, драматург бүгінгі замандастардың өмірі туралы мәселе қозғағандықтан кейіпкерлердің тілдері де соған лайық жасалған. Тілдің интонациялық-логикалық екпінін дөп басып, кейіпкер көңіл-күйімен ұштастырып алып шығу сахналық бейне жасаудың басты кілті болып саналатынын жақсы білетін Х. Бөкеева өз кейіпкерінің тілін терең зерделеді. Ол сөйлеу логикасы мәтіннің мағыналық мазмұн мәселесімен ұштасып жататындықтан, авторлық синтаксиске, тыныс белгілеріне дейін көңіл аударды.

Белгілі театр сыншысы Қ. Қуандықов: «Тахауи Ахтанов драма тіліне де ұқыпты. Мұнда реалистік пьесаға лайық тіл бар», - [Қуандықов Қ., 1987, 138 б.] деп режиссер ой-қиялы, мақсаты актерлер ойынымен көркемдік шешімін табатынын атап көрсеткен. Х. Бөкееваның роль сомдаудағы ерекшелігін былайша бағалаған: «Ал актриса автор тексінің ішкі сырын өз ойымен мағыналы ете түскен. Хадишаның мұңды көзқарасы, абайсызда көкірек жарып шыққан күрсініс лебі, тіпті бір сәт өз ойынан өзі ұялғандай жалт беріп, теріс айналып кететін сәттері де сезім арпалысын айқын білдіріп тұрады. Сәуле Хадишаның бейнелеуінде сұлу, әрі қарапайым болып шыққан», - [Қуандықов Қ., 1987, 138 б.]. Театр сыншысы актрисаның драмалық мәтінді, терең сіңіргенін дөп басқан. Актердің басты міндеті – драматургтың шығармашылық қиялының арқасында пайда болған қаһарманды бейнелеу. Автордың айтар ойын ашып көрсету.

Актерлік өнер ең біріншіден «мәтіндерді» қабылдаудан басталады, сахналық шығармада автордың қиялы кодталады. Актер спектакль жасауға белсене араласатын режиссер, сазгер, суретші тапсырмаларын түсіну арқылы өзінің әрекеттерін зерттеуге тырысады. Спектакль режиссері Қ. Жандарбеков актер шығармашылығының басты міндеті кейіпкердің сыртқы «түрін» бейнелеуде ғана емес, оның ішкі «психикалық өмірін» шынайы көрсету екенін актерлерге дұрыс түсіндірген. Мұнда, көркемдік түрде шығармашылық қиял «адам рухын» бейнелеуге бағытталған. Бұл қиялдың «ішкі» жұмысына көп тәуелді, ол актерлік қиялдың жемісі арқылы «жанданады». Кезкелген актер роль алғаннан бастап, оны қалай шығаруды ойластырады. Бұл – сахна кейіпкерінің ой-арманын, іс-әрекетін, мінезін зерттеуден басталады. Актер режиссерлік интерпретацияны түсініп, пьесаның ішкі дәнін тапқан кезде, сахнада еркін әрекет етеді. «Сәуле» спектакліндегі Х. Бөкееваның ойынына қатысты жазылған мақа-

лаларды оқыған кезде актрисаның роль сомдаудағы басты жетістігі драматург тілін терең игергенімен байланысып жатқанын байқадық.

Кейіпкердің эмоциялық көңіл-күйін сезініп, дене қимылы мен пластикаға сәйкестендіру актерге оңай емес. Актерлік өнер кәсібіндегі ең күрделісі де – эмоциялар мен сезімдерді іс-әрекет тіліне аудару. Бұл үрдіс актердің қиялында жанданған кезде ғана жүзеге асырылады. Актердің сахнадағы іс-әрекеті, сөйлеген сөзі табиғи әрі шынайы болуы керек. Бұл жағдайды режиссер талап ететін дұрыс физикалық әрекетті нақты табумен бірге, сөз әрекетін психикалық әрекеттермен байланыстыра отырып, ұсынылған жағдайларда өз денесін дәл меңгеруі шарт. Ол үшін актер денесін ғана емес, дауысын баптап әртүрлі жаттығулар жасайды.

Пьесаның басты ойы мен көкейкесті мақсатын табу режиссер үшін ғана емес, бүкіл актерлерге де маңызды. Дәл осы шығарманы таңдау себебін режиссердің түсіндіруі пьесаны дұрыс талдаудың басты критерийі болып саналады. Пьесадағы уақыт пен дәуірді сезіну арқылы өз кейіпкері тап болған жағдайды дөп басу, соған байланысты өзі сомдайтын кейіпкер қандай азаматтық және адамгершілік позицияны ұстанатындығын анықтау актер үшін аса маңызды. Актердің ішкі көңіл-күйінің шынайылығы сахнада өтетін оқиғамен байланысты. Ол әрекет етуші тұлға ретінде еркін қимылдап, еркін сөйлегенде ғана шынайы өмір туады.

«Сәуле» спектаклінде роль сомдаған актерлердің барлығы да, Сырдақ - Ы. Ноғайбаев, К. Қармысов, Жарас - М. Сүртібаев, Қ. Әділшінов, Бөпежан - М. Абдуллина, Б. Римова, Құдайбергін - С. Телғараев, Сапар - Ш. Мусин т.б. сөз мағынасын жеткізуге бар шеберліктерін салды. Олар дауыс пен сөз айтуды меңгере отырып, өз кейіпкерлерін нанымды шығарды.

Театр өнері үшін сөз өнері қашан да бірінші кезекте тұрады. Сахнадағы тіл актер шығармашылығының бөлінбейтін бөлшегі. Спектакль стилінің сақталуына да тілдің тигізер ықпалы айрықша зор. Драматургтің сөзінде, тілдік мәнерінде, сөйлемдерді құрауда өзіне тән ерекшелігін ұғыну актерлер үшін басты міндеттердің бірі. Автор сөзі актер аузынан анық та, нақты естілуі басты шарт. «Сәуле» спектаклінде ойнаған актерлердің барлығы да репетиция кезінде әр сөздің айтылуына, екпіннің дұрыс қойылуына әбден жаттықты. Драмалық тартысқа психологиялық сипат беретін әр сөздің түпкі астарын жеткізуге машықтанды.

Сахна тілі пәнінен ұзақ жылдар сабақ беріп келе жатқан профессор Д. Тұранқұлқызы өзінің әріптестерімен бірігіп жазған мақаласында: «Сахна тілінің басты мақсаты – сахна тілі заңдылықтарын ұстана отырып ойлы, бейнелі сөздің айтылу техникаларын терең меңгеріп және шығарманың жанрлық айырмашылығы мен стильдік ерекшеліктеріне қарай сөз саптау мәнерін

келтіріп айту тәртібі деуге болады. Актер драматургтің идеясын, режиссердің мақсатын ескере отырып, қажетінше оны өзінің шеберлігімен дамытуға, шарықтау шегіне жеткізіп орындауға тырысып бағады. Осылайша, қағаз бетіне жазылған әрбір сөздің көрермен құлағына жеткенге дейін сан қырлы астары ашылып, қырланып, сараланып барып негізгі көздеген мақсатына жетуі сахналық тілдің заңдылықтары мен техникасына байланысты», - деп [Рамазан А., Нұрпейіс Б., Тұранқұлова Д., *Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №3/2, 2020, 238-б.*] атап көрсеткендей біз талдап отырған спектакльде де актерлер сөздің айтылу техникаларын терең меңгергені байқалды. Дәлірек айтқанда, сөз әрекетінің түп тамыры – үндік бояу, дауыс екпіні, фонетикалық өрнек, психологиялық кідіріс, тыныс белгілері, сөз перспективасы сияқты тәсілдерді еркін игерген. Сөз салма-

ғына орай дұрыстап тыныс алып, ойын өрнегін өрістете алған актерлердің еңбегі театр сыншылары тарапынан дұрыс бағаланған.

Қорытынды

Сонымен Т. Ахтановтың «Сәуле» пьесасының композициялық құрылысы, оқиға желісі, идеялық мақсаты, тілдік қуаты әбден пісіп, айқындалып барып жазылғандықтан, театр сахнасында ұзақ жүрді. Аталмыш пьеса қаламгердің драмадағы қадамын нығайтумен бірге, театр актерлерінің шыңдалуына да үлкен мектеп болды. Бұл туралы белгілі театр сыншысы Б. Құндақбайұлы, Қ. Қуандықов т.б. әдебиет және өнер қайраткерлері өз мақалаларында жан-жақты тоқталған. Оның «Сәуле» пьесасы актерлердің сөз ұстарту шеберлігінің шыңдала түсуіне де мол ықпал етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахтанов Т. Шығ.жинағы. 5-Т., –Алматы, «Жазушы», 1985 ж.
2. Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1971 ж.
3. Құлбарақ С. Тахауи Ахтановтың көркемдік әлемі: прозасы мен драматургиясы. – Алматы, «Экономика» баспасы ЖШС, 2013 ж.
4. Сығаев Ә. Сыр сандық. – Алматы, «Өнер», 1982 ж.
5. Қазақ театрының тарихы. II Т. – Алматы, «Ғылым», 1978 ж.
6. Ахтанов Т. Ана дауысы. (Пьесалар жинағы). – Алматы, «Жалын», 1978 ж.
7. Қуандықов Қ. Сәуле. Бел-белестер.(Құрастырған және арнайы редакциясын қараған Б. Құндақбаев). – Алматы «Өнер» баспасы, 1987 ж.
8. Рамазан А., Нұрпейіс Б., Тұранқұлова Д. «Сахна тілі» пәнін оқытудың негізгі бастаулары. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №3/2, 2020.

Сведения об авторах

Information about the authors:

Tasshabay A.B. – master’s degree student, Kazakh National Academy named after T.K. Zhurgenova, Almaty, Kazakhstan

Zhumash A.Y. – candidate of Art History, Kazakh National Academy named after T.K. Zhurgenova, Almaty, Kazakhstan

Авторлар туралы мәліметтер:

Тасшабай А.Б. - магистранты, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА, Алматы, Қазақстан Республикасы
Жұмаш А.Ү. - өнертану кандидаты, доцент, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА, Алматы, Қазақстан Республикасы

Сведения об авторах:

Тасшабай А.Б. – магистрант, Казахская Национальная Академия Искусств имени Т.К. Жургенова, г. Алматы, Республика Казахстан

Жумаш А.Ү. – кандидат искусствоведения, доцент, Казахская Национальная Академия Искусств имени Т.К. Жургенова, г. Алматы, Республика Казахстан

ТЕКТИҒҰЛ Ж.О.¹ БАЯДИЛОВА-АЛТЫБАЕВА А.Б.²,
^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
 Ақтөбе қаласы
 (¹E-mail: t.khamza@mail.ru, ²E-mail: ba_ainura85@mail.ru)

ЖАҒАНДАНУДЫҢ ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТКЕ ЫҚПАЛЫ

Аннотация. Бұл мақала қазақ тілінің төл мәдениетіне жаһанданудың әсеріне арналған. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының жастары өмірлік маңызы бар барлық спектрлердің дамуына өз үлесін қосатын жаңғыру сәтін бастан кешуде. Жас буын тек ағылшын тілін үйреніп қана қоймай, қытай, корей және түрік тілдерін де жақсы көреді. Бұл үрдіс жеке тұлғаны қалыптастыруда өзінің жарқын ізін қалдырады. Тіл-мәдениетте көрініс табатын жаһандану құралы. Бұл мақаланың негізгі идеясы-оқырманға дамып, біз бүкіл этникалық мәдениеттің және ұлттың мұрасы болып табылатын ана тілінің тазалығы мен бірегейлігін сақтауымыз керек деген идеяны жеткізу. Керісінше, біз өзіміздің рухани санамызды байыта отырып, қазіргі тыңдарманға туған өлкеміздің баға жетпес мәдени мұрасын жаңғырта және аша білуіміз керек.

Кілт сөздер. Жаһандану, тіл, мәдениет, этномәдени құндылықтар, рухани жаңғыру, ұлттық сана.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ЯЗЫК И КУЛЬТУРУ

Аннотация. Данная статья посвящена влиянию глобализации на культуру носителя казахского языка. На сегодняшний день молодежь республики Казахстан переживает момент модернизации, которая вносит свой вклад в развитие всех жизненно важных спектров. Молодое поколение изучает и знакомится не только с английским языком, но также увлекается китайским, корейским и турецкими языками. Эта тенденция оставляет свой яркий след в формировании личности. Язык это инструмент глобализации, который отражается в культуре. Основная мысль данной статьи это донести до читателя идею о том, что развиваясь, мы должны сохранить чистоту и уникальность родного языка, который является носителем целой этнической культуры и достоянием нации. Напротив мы должны суметь модернизироваться и раскрыть современному слушателю бесценное культурное наследие родного края, тем самым обогащая его духовное сознание.

Ключевые слова. Глобализация, язык, культура, этнокультурные ценности, духовное возрождение, национальное сознание.

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND CULTURE

Abstract. This article is devoted to the influence of globalization on the culture of a native speaker of the Kazakh language. Today, the youth of the Republic of Kazakhstan is enduring a moment of modernization, which makes a contribution to the development of all vital sectors. The younger generation learns and discovers for themselves not only English, but also enjoys Chinese, Korean and Turkish. This trend leaves its bright mark in the formation of their personality. Language is a tool of globalization, which is reflected in the culture. The main idea of this article is to convey to the reader the idea that developing, we must preserve the purity and uniqueness of the native language, which is the carrier of an entire ethnic culture and the heritage of the nation. On the contrary, we must be able to modernize and reveal to the modern listener the priceless cultural heritage of our native land, thereby enriching their spiritual consciousness and making modernization of public consciousness.

Key words. Globalization, language, culture, ethno-cultural values, spiritual, modernization of public consciousness.

Бүгін жаһандану сөзі біздер үшін тансық емес. Қазақстан республикасының тәуелсіз өркениетті мемлекет болып қалыптасуында- жаһандану негізгі орынды алады.

Жаһандану дәуірінің негізгі мақсаты - заман талабына сай мемлекет дамуына қажетті барлық салаларға өзгеріс енгізу арқылы, әлемдік экономикасы, білім беру жүйесі мен ғылымы жоғары деңгейде дамыған алып елдер қатарына кіру.

Еліміздің талпынып, ізденіп және тырмысып

жатқан негізгі міндеттерінің бірі - заман талабына сай дамыған, барлық инновацияларды жетік менгерген, әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті мамандарды дайындау арқылы, жарқын болашақтың кепілді негізін бүгін қалыптастыру. Оның ішінде бойына жан-жақты біліммен қатар, әлеуметтік және азаматтық қасиеті бар, көзі ашық, ұлттық санасы бар жеке тұлғаны қалыптастырудың орны ерекше.

Бұл үрдістің мемлекеттің жан-жақты дамуына

әсері мол екені сөзсіз, дегенмен бүгінгі күні бұл жаһанданудың тіл мен мәдениетке тигізер ықпалы қандай екенін айқындау қиындық туғызбайды.

Бұл жерде жаһандану елімізге әлеуметтік-саяси, сауда-саттық, мәдени-қарым-қатынас, әсіресе ақпараттық салада үлкен жаңалықтар мен өзгерістерді алып келгенін мойындаймыз. Бірақ жаһанданамыз деп, еліміздің тарихында болған отаршылдықты қайталап қалмайық деп, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақалаларының негізінде керемет бастаманы қолға алды. Бұл бастаманың негізі жаһандану, жаңару, жаңашыл түрде ойлайтын, өзіміздің елімізде туып өскен, бәсекеге қабілетті жас мамандарды дайындау, мәдени сауаттылықты жетілдіру мен тіл білімімен қарулану.

«Мәдениеті жоғары халық – мәдениеті төмен халықты аз-көбіне қарамай жем қылатыны айдай анық, күндей жарық ақиқат... Мәдениет жігін жоғалтпай, өз жігін жоғалту оңай емес» - деген Ахмет Байтұрсынұлының сөздері әлі де өз мәнін жоғалтпады [1]. Өз тіліміздің мәртебесін көтеру, тілмен бірге мәдениет, өркениет пен тарих, салт-дәстүрімізді дәріптей отырып, ата-бабаларымыздан, ұлы ғұлама ғалымдарымыздан келген ұлттық мұра мен ұлы даламыздың дара даналарының шежірелерін ұмытпасақ, еліміздің болашағы жарқын болары сөзсіз.

Мәдени жаһанданудағы тілдік жаһанданудың орны ерекше. Жаһанданудың дамуының ең басты құралы - тіл. Сондықтан ана тілді бекіту, дамыту, кем дегенде тазалығын жоғалтпау ең басты мақсат.

Ана тілі, ата-бабамыздың, Отанымыздың тілі – бұл адамның рухани дамуының құралы да, мазмұны да, ол адами құндылықтардың таусылмас көзі, бұл ұрпақтар арасындағы байланысты зерделеуші, әлемді, халықтың дәстүрлерін, оның философиясы мен сенімдерін танытатын асыл арна. Ана тілі рухани және материалдық мұрамызды сақтау мен дамытудың ең мықты құралы.

ЮНЕСКО-ның бағалауы бойынша әлемнің 6 мың тілінің жартысы жақын арада жердің "бетінен" жоғалып кетуі мүмкін [2]. Бұл оқиға орын алмас үшін, әр адам баласы, балалық шағынан бастап, өзінің ана тілін танып сүйсінуі қажет. Қазақ елі көпұлтты мемлекет болғанымен, ондағы мемлекеттік тіл – қазақ тілі, біртұтас білім беру және мәдени кеңістікте өзіне лайықты орынды алуы керек.

Тіл-мәдениеттер арасындағы қарым-қатынас пен этностардың коммуникативтік кеңістігін дамытып, этномәдени тәжірибе және мәдениетаралық өзара іс-әрекетті қарастырып, ұйымдастырады. Ол қоғамның тарихи-мәдени дамуының өнімі ретінде, әрбір этнос тарихының кезеңдерін айқындаушы болып табылады.

С.Г. Тер-Минасованың пайымдуынша - «Тіл

-мәдениет айнасы, онда адам айналасындағы шынайы өмір мен оның өмірінің шынайы шарттары ғана емес, сонымен қатар халықтың қоғамдық санасы мен менталитеті, өмір сүру салты, дәстүр салты, мораль құндылықтар жүйесі, әлемді сезінуі және түйсінуі қамтылған» [3,19].

Тіл - этникалық топтардың коммуникативті кеңістігінің мәдени құрамдас бөлігі ретінде, әлеуметтік өзара қарым-қатынас құралы. Бұл тұрғыда тіл бірқатар әлеуметтік маңызды функцияларды орындайды. Ол адам баласының тұлға ретінде қалыптасуына қажетті, тәжірибені жинақтауға және оған ықпал ететін құндылықтарды біріктіреді және көбейтеді. Ол адамдар арасындағы өзара әрекеттесудің саналы және маңызды шарты, әлеуметтік өмірдің жоғары функцияларын жүзеге асыру және байланыс процестерін басқару құралы болып табылады. Этнос мәдениеті мен логикасын қалыптастыруға ықпал ететін этномәдени бірегейліктің тетігі болып табылатын құрал - тіл.

Тіл этномәдени құндылықтардың тасымалдаушысы, әлеуметтік процестерді реттеуші және үйлестіруші, әлеуметтілікті жаңғырту механизмінің өзі болып табылады. Тілде өркениет модельдері, этникалық мәдениетке тән белгілер, ұлттық менталитет және этникалық топтардың коммуникативті мінез-құлқы жазылады. Ол мәдениетке қарағанда консервативті, сондықтан тіл ең алдымен өткен мен қазіргі арасындағы байланысты қамтамасыз етеді, осылайша болашақта мәдениеттің дамуын жобалауға мүмкіндік береді. Оның бұл ерекшелігі ақпаратты сақтау және тасымалдау, әлеуметтік-мәдени тәжірибені ұрпақтар арасында шоғырландыру мен көбейту қабілетін анықтайды, осылайша синхронды және диахрондық жоспарларда коммуникативті байланыстарды қамтамасыз етеді.

Адам баласы қолданатын ұғымдар, мағыналар, ойлар ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін, ұлттық тілдің өзіндік ерекшелігін таңбалайды, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан этномәдени бірегейліктің белгілері мен негіздерін берік сақтайды. Бұл ерекшеліктер ұлттық менталитетте көрініс табады және оны сақтауға әсерін тигізеді. Ал олардың сыртқы көрінісі, әсіресе ұлттық сана-сезім, этномәдени бірегейлікті сақтаудың маңызды арнасы болып табылатынды. Күнделікті қарым-қатынас тілі әлемнің этномәдени бейнесі мен этнос логикасының қалыптасуына қатты әсер етеді.

Бұрын біз орыс тілінен енген сөздерге толық баламаның керектігін талқыласақ, қазіргі таңда ол сұрақтар аса маңызды емес сияқты, бүгін таңдағы қазақ тілінің жағдайы екі талай деп айтуға болады.

«Тілдердің қатар өмір сүруі, олардың ықпалдасуы, тілдік контактілер сияқты әрекеттер – қазақстандық қоғамның қазіргі тілдік жағдаятында орын алып» - деп Г.Ә. Омарбекова өз еңбегін-

де сөз қозғандай, бүгін расында да жас буын арасында ағылшын тілінен басқа қытай, корей мен түрік тілі де сұранысқа ие [4,18]. Әрине бұл жақсы тенденция, жастар қазақ, орыс, ағылшын және қытай немесе түрік тілінде сөйлейді, бірақ бұның осал тұсы да бар. Мысалы, ауыз екі тілде ғаламтор және желілік қарым-қатынастың дамуының әсерінен, яғни ақпараттық-коммуникациялық жаһандану әсерінен, біз барлығымыз бейсаналы түрде, таза қазақ немесе таза орыс тілінде де сөйлеу мүмкіндігінен де айрылып қалуымыз әбден мүмкін. Өйткені ауыз екі қолданыстағы сөздер, уақыт өте тілімізге әбден сіңісіп, әдеби нормаға айналуы, сол арқылы бұқаралық ақпарат тілдеріне де енуі әбден мүмкін. Мәселен, бүгін- *хештэг, прерогатива, лайк, смайлик, гоу, пиар, промоушн, карпорейшн, уан лав, батл, квест, кибер кеңістік, виртуалды әлем, флешка, блендер, диск, миксер, факс, ксерокс, бойфренд, гейм, иес, англиш, летсгоу, лузер, мани, мейк ап, ноу проблем, о май гот, плиз, постер, секьюрити, суперстар, тинейджер, уикэнд, хай, холидей, шопинг, шопагоглик* [5] - сөздерінің мағынасын барлығымыз естідік, білеміз деп те айтуға болады. Бұл сөздердің басым бөлігі ағылшын тілінен енген англицизмдер деп аталады.

Бүгінгі таңда жастардың тілінен бір кішкене мысал келтірсек:

- *Good morning, Анай! Как вы?! (Саламатсыз ба, Анай! Қал жағдайыңыз жақсы ма!?)*

- *Анай go-me с нами на «Бауырсақ Party»! (Анай бізбен бірге «Бауырсақ кешіне» жүріңіз!)*

- бұл мысалдар жастардың көптілділікті қаншалықты меңгергендігін емес, қазіргі жастар арасындағы ақпараттық ағымдардың олардың сөйлеу мәдениетіне ықпалын көрсетеді. Біздің жастар бір репликада қазақ, орыс және ағылшын сөздерін бірге қолдануды әбден үйреніп бара жатыр.

Д. Ақынова өз тұжырымдамасында – Адам баласының бір тілден екінші бір тілге немесе керісінше, барлық тілдік ережелерді сақтай бірнеше тілді қолдана білуі, қостілділікті жетік меңгергендік деп біледі, бірақ оған қарама-қайшы келетін де пікірлер аз емес. Әсіресе бүгінгі орта буын бұл жастардың керісінде сауатсыздығына әкеліп соқтырады деген ойды айтады [6,228].

Жас буынның әңгімесін тыңдап, біздер үшін де, мұның күнделікті тұрмыстық жағдай болып бара жатқандығы, ең қорқыныштысы! Яғни тілімізге осындай сөйлеу мәнерінің енуімен қатар, жастардың өмірге деген көзқарасы, ұлттық сана сезімі, құндылықтары мен өмірлік ұстанымдары да өзгеруде. Бұл жаңашылдықтардың жастардың киім киюі, үлкендермен қарым-қатынасы, оларға деген сыйластық, отбасылық құндылықтар, ар-ождан, намыс тіпті отансүйгіштікке де кері әсері бар.

Барлық жаңашылдықтар уақыт өте дәстүрлерге енеді, ал дәстүр мәдениеттің тұрақтылығын қамтамасыз етеді, оның ішіндегі жаңашылдықтар оларды дамытады, көркейтеді де басқа мәдениеттермен қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Ескі салт-дәстүрлер әлеуметтік ортада тіптен жаңармай бір қалыпты болып тұрып қалса, онда ол қоғамның дамуын тежелейді, ал жаңашылдық басым болып кетсе, мәдениет пен өткеніеттің өзін құлдырауға әкеліп соқтыруы мүмкін. Әр өркениет салт-дәстүрлер мен жаңашылдық, жаһанданудың арасындағы тепе-теңдікті ұстауға тиісті.

Бүгін қоғам жаңашылдыққа үлкен көңіл бөледі, бірақ сонымен қатар көптеген байырғы дәстүрлерді жаңа форматта қоғам арасына енгізуде. Салт-дәстүрлердің жаңарған түрі немесе тіптен болмаған ғұрыптар әсересе үйлену тойында көрініс табуда, мәселен бір үйдің келіндері ұлттық нақыштағы бірдей көйлек пен кестелі камзол мен зерделі орамалдарды тағуы.

Адам сана сезімінің жаһандануы, өмірге деген көзқарастың, құндылықтардың өзгеруі – мәдени немесе менталдық жаһандану болады. Бұл жерде ұлттық сана-менталитет, елдің, ұлттың ерекшелігі болып саналатын құндылықтарды сақтап қалу мәселесі қозғалады. Яғни тіл мен мәдениет, олдағы салт-дәстүрлер мен дінді таза күйінде сақтап қалу өте маңызды.

Жаһанданудың еліміздің дін саласына да ықпалы күшеюде, діни ұйымдар мен мекемелер ғаламторды пайдаланып, үгіт-насихат жұмыстарына кірісті. Адамдардың дінге қызығушылығы артты, діни сауаттылық деңгейі де көтерілді.

Бүгінгі таңда қазақ тілінде 3000-ға жуық арабизм кеңінен қолданылады. Араб терминдері мен түсініктердің таралуы, қазақ елінің арасында ислам дінінің кең белең алуына байланысты. Байырғы заманнан келе жатқан діни терминдер аударылмаған, олар тікелей қазақ айтылымын ескере отырып кірме сөздер ретінде енген болса (мысалы, арабтың «масджид» сөзі қазақтың «мешіт» - сөзіне айналды) [6,53], кейінгі кезде қазақ отбасыларында араб, парсы тілдерінен есімдерді қою тенденциясы күшейіп отыр. Мәселен, сәбилерін Алланың 99 есімімен атауға ұмтылушылық кең қолданысқа ие болуда.

Нәрестелерге есім тек араб тілінен емес, түрік тілінен де келуде: Айлин, Айла, Ясина, Адият, Сурайа, Эсра, Севиль, Айсель, Филиз, Эбру, Айшегюль, Сельма, Айтен-деген сияқты көптеген қыздардың есімдері қойылса, ұл балаларға: Мустафа, Ахмет, Али, Хюсейн, Хасан, Ибрахим, Исмаил, Осман, Сюлейман, Салих, Фатих, Мехмет Али, Хакан, Кемаль, Муса, Орхан, Гокхан, Ясин, Мухаммед, Джемаль, Ариф, Юнус, Онур, Йылмаз, Халиль Ибрагим аттары азан шақырылып қойылып жатыр.

Мәдени жаһанданудың әсерінен қазақ тілінде көрініс тапқан жаңашылдықтардың бірі, түрік сериалдарының әсерінен “*ханым*” сөзі енді. Бұрын тек орыс тілінің моделінде ғана, сыпайы түрде -

Шолпан Орынбасаровна десек, қазір - *Шолпан ханым* – дегенді жиі естиміз.

«Қазақтың көне аңыз-ертегілерінен бастап, бүгінгі әдеби шығармаларына дейін «ханым» деп тек ханның әйелін ғана атайды емес пе? Қазақ халқының санасына сіңген бұл сөздің ұғымы қалай, неге бұзылып жүргенін түсіну қиын. Жалпы, қазақта ханның әйелін «ханым», әпке-қарындастарын, қыздарын «ханша», «ханшайым», аға-інілерін, ұлдарын «ханзада» деп атайтынын қара қазақтың бәрі біледі» [7] деп «Ана тілі» газетіне Қ. Боқаев, бұндай жаңашылдықты бұрыс деп жазған екен, бірақ бұндай қаратпа сөздер әйел қауымына ұнайтыны сөзсіз. Бірақ ондай сөздің қазақша баламасы бар екендігін де еске түсіргені жөн.

«Қазақта «бике», «бикеш» деген сөздер бар емес пе. «Бикеш» деп қыздарға, жас келіншектерге айтылады. «Бике» деп әйелдерді атайды емес пе?! Орыстардың «госпожа» сөзі, француздардың «мадам» деген сөзі қазақтың «бике» деген сөзіне дөп келеді. Сонымен қатар қазақта жасы үлкен әйелдерді – әпке, жеңеше, апа, әже, ал жасы өзінен кішілерді «қарындас» деп айта бермей ме?» [8].

Осы орайда орыс тілінің көмегімен, жастар қазақ тіліне тағы да бір қолданыстар енгізуде. Яғни, қазақтың ұлттық тәрбие мен өнегенің негізін құрайтын, аса құрметті қазақтың *әпке, жеңге, жеңеше, апа, әже, ата, қайын апа, қайын ата, аға, тәте, көке* деген туыстық қарым-қатынасты білдіретін сөздердің мәртебесін түсіруде. «Қазақтың терең мағыналы туыстық қатынасты білдіретін қаратпа сөздеріне орыс тілінің кішірейту-еркелету мәнді «-ка» жұрнағын қосу арқылы әрбір сөздің мағынасын өзгертеді, мысалы *жеңгешка, апашка, әжека, аташка, қайын апашка, қайын аташка, ағашка, тәтешка, көкешка*» [9,206]. Қазақ отбасына жаңадан түскен келін бала, үйдегі отбасы мүшелерін осылай атаған себепті, отбасылық құндылықтар тіпті жоққа шығуы да мүмкін. Бүгінгі таңда жас отбасылар арасында түсініспеушілік сияқты, көптеген мәселелердің де туындаудың да бірден-бір себебі осы. Отбасы мүшелерінің әрбіреуінің өз орны мен мәртебесі бар, ол жазылмаған заңдылық деп те айтуға болады. Бұл отбасы ішіндегі дәстүрлі қарым-қатынас ұлттық сана сезімнің негізі.

Сөзімізді қорытындылай келе айтарымыз, бірнеше елді тану, тілін игеру, жаһандану заман

талабына сай болудың артықшылығы бола алатын аспектілерді атап өтсек:

- ең бастысы адам баласының ақпаратты игеру мүмкіндігі кеңейеді, лезде өз мүмкіндіктерін пайдалана қажетті материалға қол еткізе алады;

- дүниеге деген көзқарасы кеңейеді;

- коммуникативті ерекшеліктері дамиды;

- ой өрісі кеңейеді, сыни тұрғыдан ойлау, логикасы, есте сақтау қабілеті дамиды, барлық нейрондық деңгейде физиологиялық мүмкіндігі толықтай іске қосылады.

Заман талабына сай боламыз деп, бәйгеге қатысқанның кері әсер де жоқ емес:

- ең бастапқысы ол тұлғаның бірнеше мәдениетпен танысып, оның біреуін де толық түсінбей, яғни жартылай меңгеріп, туған өлкесінің өркениетімен мәдениетін түсінбей, танымай, өзін-өзі жоғалту;

- бөгде менталитетке еліктеу, яғни отбасылық құндылықтардың, қарым-қатынас, өзін-өзі ұстай білуі өзгеруі;

- өмірге деген көзқарасының толықтай өзгеріп, ұлжандылық пен патриоттық сезімдердің жоғалуы;

- түрлі сленг немесе жаргондарды әрдайым қолданғандықтан, туған тілінде таза сөйлеу мүмкіндігінен айрылуы да мүмкін [10].

Олай болса, жаһандану барысында болып жатқан мұндай тілдік қолданыстар, жасалымдар ұлтымыздың сөз мәдениетіне кері ықпал етумен қатар, ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи дәстүрлі сөйлеу мен жазу мәдениетіміздің бірте-бірте ұмытылып, алғашқы бастау арналарынан ауытқуына алып келері сөзсіз.

Б.Қ. Қапасова айтқандай «Ұлттық тілді білу – ұлт ділін, қасиетін, мінезін, ой, жан дүниесін, сырын білу, халықтық мәдениет пен дәстүрді жаңғырту» -бүгінгі таңдағы басты мәселе ұлттық тілді білу мен таныту және сол арқылы ұлттық сананы ояту [11,5]. Сондықтан да ұлттық тілдің негізі тәлім-тәрбие, ұлтжандылық сияқты, өте маңызды құндылықтарда, ғасырлар бойы жинақталған мұра деп танып. Ұлттық тіл аналарымыздың сүтімен, ана тілімізбен бізге жетіп, ұлттық сананы құрайтынын ұмытпай, керісінше жанданған тілімізді, кейінгі ұрпақты рухани байытуға құрал ретінде қолданып, жаңашыл бастамаларды ең алдымен, жақсы сүзгіден өткізіп алу керектігін де мойындауымыз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ербол Тілешов. <http://anatili.kazgazeta.kz/news/9732///>Жаһандану дәуіріндегі ұлт мүмкіндігі
2. <https://ru.wikipedia.org/>
3. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация.-Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл-320 бет. ISBN 978-601-7943-07-3
4. Г.Ә. Омарбекова. Тіл және жаһандану: Оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: «Fastprint» баспасы, 2019. – 160 б. О-58, ISBN 978-601-332-667-2
5. Зайкинова Д.Ж. Казахизмы и англицизмы в современном русском языке / Д.Ж. Зайкинова, Г.Г.

- Аужанова. // Юный ученый. -2020. -№ 4 (34). -С. 1-4. URL: <https://moluch.ru/young/archive/34/1970>
6. Damira Akynova, Sholpan Zharkynbekova, Atirkul Agmanova, Aliya Aimoldina, Lyazzat Dalbergenova. Language Choice among the Youth of Kazakhstan: English as a Self-Representation of Prestige. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 143 (2014) 228 – 232, doi: 10.1016
7. Заимствованные слова // Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. II. — ISBN 9965-9746-3-2.
8. Қ. Боқаев. <http://anatili.kazgazeta.kz/news/8787/> «Ханым» деп кімді айтамыз?
9. Zhazira Bekzhanova. IJAEDU - International E-Journal of Advances in Education, Vol. 1, Issue 3, December 2015 <http://ijaedu.ocerintjournals.org/> Influence Of Multilingualism And Bilingualism On Youth Language In Kazakhstan: Discourse Analysis Of Internet Resources DOI: 10.18768/ijaedu.91032
10. А. Әбділманов https://www.inform.kz/kz/koptildilikti-ulttyn-orkendeui-ruhani-bayuy-ushin-koldanuymyz-kazhet-a-abdilmanov-galym-bko_a2865983
11. Қапасова Б.Қ. Тіл мәдениеті Шешендік өнер: Оқулық. – Алматы, 2014. – 224 бет, ISBN 978-601-217-479-3

Information about the authors:

Tektigul Zh.O. – doctor of philology, Aktobe university of arts named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan, E-mail: t.khamza@mail.ru

Bayadilova-Altybayeva A.B. – doctoral student of the specialty philology, Aktobe university of arts named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan, E-mail: ba_ainura85@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Тектігүл Ж.О. - филол. ғ.д., профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қаласы, E-mail: t.khamza@mail.ru

Баядилова-Алтыбаева А.Б. - Филология мамандығының докторанты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қаласы, E-mail: ba_ainura85@mail.ru

Сведения об авторах:

Тектигуль Ж.О. – д. филол. н., профессор, Актюбинский университет искусств имени К. Жубанова, г. Актобе, E-mail: t.khamza@mail.ru

Баядилова-Алтыбаева А.Б. – докторант специальности «Филология», Актюбинский университет искусств имени К. Жубанова, г. Актобе, E-mail: ba_ainura85@mail.ru

ТУМАБАЕВА А.Б.*

Ғылыми жетекші: БАЛТАБАЕВА Г.С.

П.ф.д.

«Қайнар» академиясы, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: erke939391@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 60-80 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ САРЫН

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы сарындардың қолданысы жайлы қарастырылады. Көркем туындыдағы этно-фольклорлық үрдіс, сарын түрінде ғана көрініп, ол кейіпкер тұлғасын, жан әлемін жайып салудың әдісі ретінде авторлық баяндау мен шешімде көбірек көрініс табады. Ол уақыт этно-фольклорлық дүниетаныммен мазмұндас. Екі түрлі таным мен адам типінің арасындағы қарым-қатынас қайшылығына зерделей үңілу, талантты қаламгерлерге тән қасиет. Сарын — ән жанрының речитативті саласының бір түрі. Қазіргі таңда сарындарды қазақ прозасынан көптеп кездестіруге болады. Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романынан да кездестіруге болады. Шын суреткер - бір қалыптан шыққандай өз тегі, өз заманының ортақ ұлы ғана емес, ол – қайталанбас дарынды дара тұлғасымен, шеберлігімен, ерекше қатынас – көзқарасымен өзі жасаған сом суретке өз қолтаңбасын қалдыра алатын адам.

Түйіндеме сөздер: қазақ прозасы, көркемдік, деңгей, ұлттық, кезең, салт-дәстүр, елжандылық.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ МОТИВ В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ 60-80-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Аннотация. В статье рассматривается использование сарказма в современной казахской прозе. Этно-фольклорный процесс в произведении искусства можно увидеть только в форме сарын, что в большей степени отражено в повествовании и решении автора как способ раскрыть личность и душу главного героя. Это связано с этно-фольклорным мировоззрением. Талантливым писателям свойственно изучать противоречия между двумя типами знаний и отношения между разными типами людей. Сарын - своеобразная речитативная ветвь песенного жанра. Сегодня сарыны можно встретить во многих казахских произведениях прозы. Он также встречается в романе Таласбека Асемкулова «Талтүс». Настоящий художник - это не только обыкновенный сын своего времени, но и человек с уникальным талантом, мастерством, особым отношением и видением, который может оставить свой след на картине.

Ключевые слова: казахская проза, искусство, уровень, национальный, период, обычаи, древне-казахская мифология.

ETHNOGRAPIC SARYN IN KAZAKH PROSE OF THE 60-80S OF THE XX CENTURY

Abstract. The article considers the use of sarcasm in modern Kazakh prose. The ethno-folklore process in the work of art can be seen only in the form of sary, which is more reflected in the author's narrative and decision as a way to reveal the personality and soul of the protagonist. It is associated with ethno-folklore worldview. It is a characteristic of talented writers to study the contradictions between the two types of knowledge and the relationship between different types of people. Saryn is a kind of recitative branch of the song genre. Nowadays, sarins can be found in many Kazakh prose. It can also be found in Talasbek Asemkulov's novel "Taltus". A true artist is not only a common son of his time, but also a person with a unique talent, skill, special attitude and vision, who can leave his mark on the picture he created.

Key words: Kazakh prose, art, level, national, period, customs, ancient Kazakh mythology.

Кіріспе.

Қазіргі қазақ әдебиетінде мифке қызығушылық реализм мен постмодернизмге дейінгі әр түрлі эстетикалық бағыттағы жазушылардың көбіне тән, ол әңгімеден романға дейінгі түрлі жанрлық нышандарда жүзеге асырылып келеді. Миф әр түрлік өркем бағыттар мен жанрларда нығайып қана қойған жоқ, көркем мәтіннің барлық деңгейіне енуде.

М. Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз» повесі сонау бағзы замандардан да әрідегі біздің бабаларымыз тәу еткен «Тәңірі» туралы әңгімеленеді.

«Ол өзі бір Жақияда, Бұддада, Исада, тіпті Алла тағаланың өзі де адам санасынан орын тебе қоймаған кез еді. Не жанарымызға сыймайтын, не ақылымызға сыймайтын бүкіл мына жарық дүниені де, Адам ата-

мен Хауа анадан өзге тірі пенде көріп-білмеген, көзде, көңілге де қараңғы о дүниеніде Тәңірі жеке-дара билейтін».

Ғалым С.А.Қасқабасов «Қазақтың көне мифінде болуға тиісті ілкі ата демиург бейнесі Тәңір образы мен алмастырылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни Тәңір ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі» деген...

М.Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз» повесін фольклорлық таным пайыммен жасампаздық мифке жатқызуға болады.

Талқылау.

Қазіргі қазақ прозасындағы фольклордың мәні ұлттық өмір салтымыздағы он сауағынан өнері тамған тұлғаларды сомдауынан көрінеді. Бұрынғы қазақ тұрмысындағы ұсталық, зергерлік өнерінің іздерін көркем шығарма арқылы қайта тірілту Таласбек Әсемқұловтың «Тал түс» атты туындысының ғана емес, қазіргі қазақ прозасының тың тақырыбы деуге болады. Себебі «Шебердің қолы ортақ» дейтін халқымыз темірден түйін түйгенұста, шеберлерді заманының толық қанды тұлғалары ретінде таныған. Көп уақыт бойына социалистік реализм талаптары тұрғысынан ғана қарағандықтан ұлттық ой өрісіміздегі мұндай халықтық идеалдар көмескіленген.

Кезінде Мұхтар Әуезов әдебиеттегі ұлттық тұлға мәселесіне ерекше назар аударған. «Ойлы адам интеллектуальный адам дегеніңіз кім? Әрине бұл «оқымысты» немесе «интеллект» деген сөзімен бара бар емес» деп жазды ол «Заман шарты» деген мақаласында. Энциклопедиялық көп жақтан хабардар болуда интеллектің тереңдігін танытпайды. Қазіргі білім жеке ғылым саласына терең дейтін мамандықты тілейді.

Аристотельдің, Абуғали Ибн Синаның, Леонардо да Винчидің жан-жақтылығы бұл күнде мүмкін де емес.

Дәуіріміз бізден өзгені тілейді. Адамзаттың көп ғасырлы мәдениеті бізге қалдырған мұрада өз дәуірің туралы жауапты терең ойлан дейді. Ал біздің әдебиетіміз анық күткен қадірлі замандасымыздың өзі де өзінің дәуірін барлық қайшылықтары мен, бар кең көлемінде даналық пен қамтып, тани білетін адам [6, 140 б.]. М. Әуезов, міне, дәл осындай адамның жүрегін, жанын, жалынды ойын кең де терең күйде ашып бере білуді бүкіл жазушылар ымыз ғапарыз қылып тартты.

Оның ой еңсесі биік, парасатты, жаны таза, сезімі сұлу адамның көркем өнерде бейнеленуін, яғни кейіпкерпарасатының көрінісін жазушының өз интеллекті тереңдігі мен кеңдігін туындысы деп тануы жайдан-жай емес!

Шығармадағы диалог арқылы берілген басқалардың Ахметжан ұста жайлы ой пікірлері болашақ кейіпкердің кім екендігінен хабардар етеді.

Ал жасампаз миф туралы орыс ғалымы Е.М.Мелетинский «Жасампаздық мифтер дегеніміз бүкіл дүниені құрайтын нәрселердің пайда болуын баяндайтын мифтер» деп анықтайды өзінің «Поэтика мифа» атты еңбегінде.

Бұл мифтік повесте Тәңірі екі періштесін кезек тыңдап, ғаламда болып жатқан өзгерістерді солардың шар айналарынан қарап біліп отырады. Анда санда жерге қарап, әуелде адамзат атаулы Адам атамен Хауа ананы пейіштен қуғанда екеу-ақеді, қазір ұзын саны бірер мың болыпты деп ой түйеді.

Шарапат қашанда ізгілікпен жақсылықтың символы іспет тес. Ал Кесепат болса мүлдем қарама-қарсы.

Автор Шарапатпен Кесепатты антитезалық бейнелеу тәсілімен ізгілікпен зұлымдықтың, жақсылық пен жамандықтың қарама-қарсы символы ретінде алған.

Дүние дүние болып жаралғалы жұмыр басты пенде бойындағы екі ұдай мінез: бірі жамандыққа бастап тұратын – кесепат азғыруы, бірі адамдар үшін жақсылық жасауға бар Шарапаттың іс әрекеті өмір бойы бір біріне кереғар күресіп өтетіні содан екен.

Ғ.Мүсіреповтің «Ана туралы жыр» әңгімесі алғашқы адамның пайда болуы Адам ата мен Хауа ананың алғаш жер бетіне түсіп, ұрпақ жаюы туралы. Мұны әңгімені фольклорлық пайыммен гениологиялық мифке жатқызуға болады.

М. Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз» повесіндегі орталық негізгі кейіпкер Тәңірі болса, бұл шығармада Алла бейнесі берілген.

«Ұят туралы аңызда» Тәңірінің екі періштесі Кесепат пен Шарапат болса, Ғ.Мүсіреповтің «Ана туралы жыр» повесінде Алланың бес періштесі болады. Екі повестеде бір Құдіреттік үшке бас ию, тағзыметіп табыну.

Екі автордың авторлық идеясы бағзы заманнан келе жатқан Тоны көк, Күлтегін жырларымен үндесіп жатқандай.

«Жоғарыдағы Көк Тәңірі, Төменде қара жер жаралғанда,

Екеуінің ортасында адам баласы жаратылған...»

Бұл повесті көне діни аңыздық сюжетке құрылған, мифтік бейнелермен толықтырылған жасампаздық рухани шығарма деп қарастыруға болады. Сонымен қатар бұл шығармада ар, ұждан, ізгілік, ақыл, қанағат ұғымдарын мәңгілік мәселелерді қамтиды. Егер адам бойындағы қанағат атты мінез өз күшін жойса, ардан, ұяттан безіп күнәға бататындардың жосықсыз көбейетінін мегзейді.

Академик С. Қирабаев «Ұят туралы аңыз» повесін аңыздық сюжетке құра отырып, соның негізінде жазушы адам баласы өмір бойы толғандырып келе жатқан бүкілхалықтық проблеманы – зұлымдық пен адалдықтың күресін бейнелейді. Ертегілік оқиғаларға нақты адам әрекетіне ылайық сипаттар береді. Дүниені жеке дара билеуші Тәңірі де, оның періштелері Шарапат пен Кесепат та Марал повесінде аңыздық күйден көркем бейнеге айналады» деп бағалайды.

Нәтиже.

Бұл мифтік аңыз шығыстың мотивтегі көне сюжетке құрылған. Жазушы құрғақ баяндаудан гөрі адам тойымсыздығының түп төркіні неде деген сұ-

рақты ортаға салады.

Е.М. Мелетинский өзінің «Миф поэтикасы» деп аталатын іргелі зерттеу еңбегінде мифтің әдебиетке әсер ету нәтижелерін былайша сипаттады:

1. Ортағасырлық «символизмнен» табиғатқа еліктеуге, шынайылықты өмірдің дәлме-дәл нышандарында бейнелеуге көшу үшін дәстүрлі сюжет пен «топиктерден» саналы түрде бас тарту.

2. Мифті (нышаны емес, оның рухын) саналы, нағыз биресми, дәстүрден тыс қолдану, бұл кейде дербес поэтикалық мифтік шығармашылық сипатқа ие болады.

Реалистік прозаны шарттылықтың бір түрлі нышандарына ресми түрде салу кеңестік кезең кезіндегі отандық әдебиеттің мифтендіру/мифологизация үдерісіне кері әсер етті.

Бірақ бірқатар жазушылардың шығармашылығындағы реалистік әдісті мифологиялық логика элементтерімен біріктіру ұмтылыстары шығарманың құрылымын құруға, шынайы өмірді тұрақты мифологияның модельдер мен образдар арқылы түсіндіруге ықпал етті.

Ә. Кекілбаевтың «Күй» повесінде ежелгі аңыз-әңгімені, өткен күннің елесін ой елегінен өткізіп, бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерін қозғайды. Жазушы ескі аңызды қайта жаңғыртып, қайта баяндап қана қоймайды, оған философиялық, психологиялық реңк үстемелей отыра аңыздың әлеуметтік сипаты, (қырын) ашады. Шығармада ежелден қоңсы отырған бірде жауласып, бірде татуласып, талас-тартыспен күшін көрген қазақ пен түркімен арасындағы бітіспеспен жаулығы сөз болады. Бітімге келмей, тек қана жауласумен болған, өзара сыйыса алмай, ұғыса алмай өткен екі бауырлас жұрт талай тауқыметті бастан кешіріпті, бірін-бірі кешіре алмапты. Автор талай замандар бойы қазақ даласы мен түркімен құмдарындағы зорлық-зомбылықтың неше алуан түрі: алып кету, шауып кету, жер дауы, жесір дауы, жазушының ең ауыр сұмдық түрі – мәңгірт жасау сияқты аңыздық желілерді шебер қолдана білген.

Шығармада түркімен батыры Жөнейттің қолға түскен тұтқын жас өспірімдерді мәңгіртке айналдырып, жаулықтың, дұшпандықтың ең ауыр да сорақы үлгісін көрсетеді. Бағзы заманнан адам баласына неше түрлі қиянат зұлымдық-әрекеттер жасаудың ішіндегі ең сұмдығы, ең шектен шыққаны – адамды қинап, мәңгірт жасау болып табылады. Мәңгірттіктің қасында басқа зұлымдық, жауыздық дегеніңіз түк емес. Бұл қорлау – мәңгірт жасап, жеңген жауының тұқымын құрту, болашақтың тамырына балта шабу мақсатында жасалған мәңгілік азап. «Кенет тұтқын балалардың бірі артындағы тұтқынның кеудесіне екі шекесін алма кезек ұрғылап шыңғырып жіберді. Ақ тайлақтың терісі күнге күйіп, тырысып барады. Қаудырап кеуіп жатқан түйенің кеуі бас сүйекті сытырлатып шаға түсті. Қазір ақ ұн қылып уатып жіберетіндей. Басқа тұтқындар да бебеулей бастады».

Автор повестің сюжет желісіне мәңгірттік туралы аңызды орынды ала білген. Жауласқан елдер тарихында мәңгірттік және мәңгірт жасау ежелден бар екендігі белгілі. Бұл жайлы кейбір мәлімет-

тер ауыз әдебиеті нұсқаларында кездеседі. Мысалы қырғыздың әйгілі «Манас» жырында да жас балаларды алып қашып кетіп, олардың басына шіре байлайтыны жайлы айтылады. «Кепеш кигізу», «шіре байлау» дегенді мәңгірттікпен қатарластыра алуға болады. Төл әдебиетімізге, жалпы өз кезеңінде, одақтық әдебиетке мәңгірт ұғымын алғаш алып келген қаламгер Әбіш Кекілбаев.

«Олар бір апта бойы осылай зар илеп, шыңғырды да жүрді. Сосын бастарына шаш шықты, ол түйенің көнінен өте алмай, қайтадан бастың құйқасын тесіп кері өсті. Алты тұтқын елі қайда, жері қайда екенін білмейтін мәңгіртке айналды. Жүре-жүре тілден де айырылды. Түйемен бірге өреді, түйемен бірге келеді»

Автордың айтпағы әр заманның, әр қоғамның өз мәңгірті болады деп ой түйдіреді. Патша үкіметі тұсындағы бертін келе, Кеңес Үкіметі тұсындағы күшпен енгізілген отаршылықтың таз кепеші мәңгірт болып жалғасын тапты. Бүгінгі күні ешкімнің зорлық-қорлығынсыз-ақ туған тілімізден, дінімізден айырылған, тегін білмейтін «шала қазақ» дейтін - «рухани мәңгірт» ұрпақ дүниеге келді. Автор танымы рухани мәңгірттік мәңгірттіктің ішіндегі аса қауіптісі деген байламға көз жеткізеді. Ежелгі аңыздағы тарихи шындыққа сүйеніп, жазушының өткенді шолып, болашаққа жасаған ишара – тұспалы аңызбен астасып, қазіргі күнмен үндесіп, психологиялық – параллелизм тұрғысынан мәні ашыла түседі.

Негізгі кейіпкер – түркімен батыры Жөнейттің өш алу, кек алу жолында туған бауырынан да, баласынан да айырылуын, өмірінің соңында құлағына келген күй әуені арқылы түсінеді. Екі елді татуластырып табыстырған да, бітістірген де өнердің құдіреті. «Күй» повесіндегі аңыздық желідегі сол кездегі мәңгірттікті қолдан жасау болса, бүгінде рухани мәңгірттіктің белең алуын және екі кезең мәңгірттігін бір-біріне қарама-қарсы, антитеза формасында алынуы шығарманың әлеуметтік салмағын арттыра түседі.

Ол күйдің астарында – рухани таным, ұлттық болмыс, салт-сана, фольклорлық сана, бүкіл қазақ елінің рухани-мәдени – пәлсапалық байлығының негізі, түп-тамыры, көрсеткіші жатыр.

Д. Досжановтың «Тілегімді бере гөр» повесінде Шалқардың шалғай түкпірінде жас журналист жігіт Дана сол маңнан мемлекеттік қорық аштырмақ болады. Жергілікті «Охотсоюздың» қорықшысы, өкіметтің байлығына қолын салып, тегін ішіп-жеп отырған араны ашылған Молдаберді зиянкестік әрекет жасап жас жігітті айдалада соққыға жығып тастап кетеді. Біраз жыл өткен соң Молдаберді ұшты-күйлі жоғалып кетеді. «Ақырында Мәнәулие маңында жапанда шошайып жалғыз отырған жүз жасқа келген аңшы шал айтыпты-мыс деген сөз ел ішінде гу ете түседі. Әлгі аңшы айдалада, киік қарап сандалып жүрсе, бүйірі қабысып бұратылған аш қасқыр көріпті. Құдая тоба, сол қасқырдың көзі құдды Молдабердінің көзі, үні құдды Молдабердінің үні дейді: қарт аңшы қарап тұрып қайран қалыпты, қатты шошыпты, көріп тұрып сенбеуге амалы болмапты. Аш қасқырға айналып айдалаға

қаңғып кеткен Молдаберді сол деп иманын айтып жат та қарғаныпты. Бұл қауесетке бәреу сенеді, біреу күлді, біреу шошынып ішегін тартты.

Біз айтсақ – үйірінен, туған жерінен қарадай безініп, айдалада алып соғып тояттауға таппай сілесі қатып сенделіп жүрген аш қасқыр – сол Молдаберген дер едік», деп аяқтайды автор повесті

Қазақ халқының ең асыл қасиеттерінің бірі – үйіне келген адамды жылы жүзбен қарсы алып, құрметтеп шығарып салатын қонақжайлық мінезі. Кез келген жолаушының өз үйіміде қонақтың еншісі бар деген ұғымы халық санасында берік орын алған. Ол туралы аңыз Алаш атымен байланыстырылады. «Алаш қартайған кезінде қолындағы бар малды төртке бөліп, үш бөлікті үш баласы – Ұлы, Орта және Кіші жүзге беріпті-мыс. Ал өзінде қалған төртінші бөлікті қонақ сыбағасы болсын деп, үшеуінің ортақ меншігіне беріпті [3, 270 б.]. Өйткені, жолаушы жүрген адам өзімен бірге барлық азығын алып жүруге мүмкіндігі жоқ, сондықтан әр жолаушыға қандай қазақ болмасын тегін тамақ, жылы орын, т.б. қажетті қамқорлықтар жасап тұруға міндетті болады. Қазақ дәстүрінде қонақасын дұрыстап бермеу сараңдық саналып, ол жеке отағасының, отбасының ғана емес, жалпы ел-жұрттың атына келетін сын ретінде ұғынылған. Себебі бұл ұғым, бір жағынан, «қырықтың бірі – Қыдыр» деген түсінігімен тамырласып кеткен. Қонақ күтудің өзіндік әдет-нормалары қалыптасып, ұрпақтанұрпаққа жеткен, бұл шарттардың сақталуы қатаң талап етілген. Мысалы; күтіп алудан шығарып салуға дейінгі аралықтағы сан түрлі міндеттер: алдынан шығып күтіп алып, аттан түсіріп, атын байлау, амандасу, төрге оздыру, мал сойып, қонақасы беру, бас қойып, мүшелі сүйек тарту, қызық-думан өткізу мен шығарып салу рәсімдері. Сондай-ақ қонақты тек

күтуші ғана емес, қонаққа келушіге де үлкен талаптар қойылған. «Түскенше қонақ ұялады, түскен соң үй иесі ұялады» деген мақал осыны аңғартады [5, 22 б.]. Ортаңғы бөлменің есігі ашылып қойдың басы көрінгенде қонақ қария сасқалақтап қолын сермеген. – Ойбай, әуре болма, қарағым. Соймай-ақ қой, керегі жоқ. Мен тойып отырмын. Керегі жоқ, керегі жоқ. Сабыт «керегі жоқты» тыңдаған жоқ. Аузын бір сипап қойды жайратып тастады. Аздан соң қазанға ет салынды. Сүт пісірімнен кейін қойдың жылы-жұмсағынан қуырылған қаражігер қуырдақ та алдыға келген. Жазушы диалогты шебер қолданады. Себебі, «...Диалог арқылы кейіпкерлердің ішкі сыры аңғарылады. Яғни әр кейіпкердің сөз саптауынан, оның ой-толғанысынан, сөйлеу өзгешелігінен жан дүниесі айқын елес береді. Жазушының шеберлігі де әр кейіпкердің мінез-бітіміне, ой-өрісіне орай сөйлетуінен көрінеді». Қонағын күтуде біраз әбігерленген үй иелерінің жан әлеміне тереңдеп бойлататын бұл диалогтарда қазақи пейілдің, ақжарқын көңілдің сипаты бар [5, 53 б.].

Қорытынды.

Жалпы қорыта келгенде адамның жалпы өмірдегі орны, бүкіл тіршілігінің мән – мағынасы – ең алдымен не үшін жер басып жүргендігін, бүкіл болмысын қаншалықты сезіне білгендігіне тікелей байланысты. Халықтың дәстүрлі эстетикасы мен генетикалық байланыстың жандануы ұлттық рухты жаңғыртуды қажет етіп отырған, заман талабының рухани сұранысын өтейтін өнегелі үрдіс. Бұл тұрғыда қазақ прозасындағы қаламгерлердің кең тынысты творчестволық құлашы танылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбдезұлы Қ., Жазушы және заман шындығы. Алматы: Қазақ университеті, - 2003. – 191 б.
2. Әбдезұлы Қ., Тарих және тағдыр. - Алматы: Қазығұрт. – 191 б.
3. Әбдезұлы Қ., Тәкен Әлімқұлов және қазақ прозасы. Алматы: Арыс. 371 б.
4. Әбдезұлы Қ., Таным көкжиегі. - Алматы: Қазақ университеті. – 223 б.
5. Әсемқұлов Т., Талтүс. - Алматы. - 340-бет.
6. Жүнісбекова К., Абайдіданов Поэзиясындағы Көркемдік Ізденістер. Филол. ғыл. канд. дис., - Алматы. – 167 б.
7. Кекілбаев Ә., Таңдамалы шығ. 1 том. - Алматы: Жазушы. – 440 б.

Information about the authors:

Tumabayeva A.B. – 2nd year master's student of Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan, E-mail: erke939391@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Тумабаева А.Б. - «Қайнар» академиясы 2 курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: erke939391@mail.ru

Сведения об авторах:

Тумабаева А.Б. - магистрант 2 курса Академии «Кайнар», Алматы, Казахстан, E-mail: erke939391@mail.ru

UDC: 37.016: 81-028.31

TURLYBEKOV B.D.¹, PATULLAYEV SH.M.²

¹²Khoja AhmetYassawi International Kazakh-Turkish University
(²E-mail: shpatullayev@mail.ru)

ACTUALIZATION OF COMMUNICATIVE STRATEGIES IN SCIENTIFIC DISCOURSE: FUNCTIONAL PRAGMATIC POTENTIAL AND SPECIFICITY OF IMPLEMENTATION

Annotation. The article deals with the basic communicative strategies implemented in scientific discourse and testifies to the obligatory nature of competitiveness in it. Confrontational, discussion and game competition are reflected in the scientific discourse due to the need for a reasoned refutation of the opponents' positions, the designation of their own research space, which in general corresponds to the ultimate goal of the scientific discourse – the acquisition of objective scientific knowledge. Communicative strategies of confrontation, persuasion, and argumentation are realized in scientific discourse through various tactics (references to authoritative sources, direct criticism, irony, etc.). While the rhetorical ideal of the scientific discourse is an impartial presentation of objective facts devoid of appraisal and emotionality, the communicative tactics discussed in the article reflect the general tendency to level the neutral stylistic dominant of scientific discourse.

Key words: scientific discourse, communicative strategy, intentionality, competitiveness, evaluation.

ҒЫЛЫМИ ДИСКУРСТА КОММУНИКАТИВТІ СТРАТЕГИЯЛАРДЫ ӨЗЕКТЕНДІРУ: ФУНКЦИОНАЛДЫ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация. Мақалада ғылыми дискурста жүзеге асырылатын негізгі коммуникативті стратегиялар қарастырылады және ондағы бәсекелестіктің міндетті сипатын көрсетеді. Қарама – қайшылық, пікірталас және ойын жарыстары ғылыми дискурста қарсыластардың позицияларын дәлелді түрде теріске шығару қажеттілігіне, өздерінің зерттеу кеңістігін белгілеуге байланысты көрінеді, бұл жалпы ғылыми дискурстың түпкі мақсатына-объективті ғылыми білім алуға сәйкес келеді. Қарсыласудың, сендірудің, дәлелдеудің коммуникативті стратегиялары ғылыми дискурста әртүрлі тактикалардың көмегімен жүзеге асырылады (беделді дереккөздерге сілтемелер, тікелей сын, ирония және т.б.). Ғылыми дискурстың риторикалық идеалы-объективті фактілерді объективті түрде ұсыну, бағалау мен эмоционалдылықтан аулақ болу, мақалада талқыланған коммуникативті тактикалар ғылыми дискурстың бейтарап стилистикалық доминантын теңестірудің жалпы тенденциясын көрсетеді.

Түйіндемe сөздер: ғылыми дискурс, коммуникативтік стратегия, ниет, бәсекеге қабілеттілік, бағалау.

АКТУАЛИЗАЦИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ: ФУНКЦИОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И СПЕЦИФИКА РЕАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются основные коммуникативные стратегии, реализуемые в научном дискурсе, и свидетельствует об обязательном характере конкуренции в нем. Конфронтационные, дискуссионные и игровые состязания находят отражение в научном дискурсе в связи с необходимостью аргументированного опровержения позиций оппонентов, обозначением собственного исследовательского пространства, что в целом соответствует конечной цели научного дискурса – приобретению объективного научного знания. Коммуникативные стратегии конфронтации, убеждения, аргументации реализуются в научном дискурсе с помощью различных тактик (ссылки на авторитетные источники, прямая критика, ирония и др.). В то время как риторическим идеалом научного дискурса является беспристрастное изложение объективных фактов, лишённое оценочности и эмоциональности, обсуждаемые в статье коммуникативные тактики, отражают общую тенденцию нивелирования нейтральной стилистической доминанты научного дискурса.

Ключевые слова: научный дискурс, коммуникативная стратегия, интенциональность, конкурентоспособность, оценка.

Introduction

To obtain objective scientific knowledge as the

main purpose of scientific discourse forms and communicative-pragmatic specifics and tradition-

ally defined in academic discourse genres different only in terms of the channel broadcast information, but also on the possibilities of the use of certain communicative strategies and speech tactics, suggests its own concept, to support and to refute the postulates put forward by the opponents. Traditionally, scientific discourse is interpreted as unbiased, devoid of evaluation and emotional presentation of objective facts, but this state of affairs is rather a rhetorical ideal, while one's own opinion and criticism of competitors' positions in the research space are an integral part of this institutional discourse. We also note that the clash of different opinions is one of the characteristic features of scientific discourse, a condition for the development of science as a whole.

The method of studying communication strategies in scientific discourse is determined by the specifics of the object and subject of research: it is based on the methods of observation and modeling, comparative method, descriptive-analytical method, interpretive method, as well as the method of component analysis.

Experimental

In our opinion, it is the communicative strategy of persuasion that becomes the leading one in scientific discourse, which is quite natural and allows us to implement "a plan for the optimal implementation of a certain communicative intention of the sender of the message; a plan that regulates 1) the content/topic of the information that they put in the text; 2) the communicative effect (reaction of the addressee) that they strive to achieve; 3) selection and combination language tools that provide speech formulation of the intended goals of utterance" [4, p. 45]. In a broad sense, a communication strategy is understood as a type of behavior of one of the partners in a specific situation of Dialogic communication, which is conditioned and correlated with the plan of achievement communication (or global) goals in the framework of a typical frame scenario [5, p. 103]. A communicative strategy can be considered in this interpretation as a set of certain actions that are correlated with the plan, goals, and conditions of achievement. A.V. Romanov suggests considering a communicative strategy as a certain projection of how various goals can and should be achieved and what set of actions is necessary for this [5, p. 104]. Often, communication strategies are evaluated as relevant to the global level of awareness of the communication situation, while rhetorical techniques speech behavior is considered as a tactic [1, p. 208].

We also note that the communicative strategy of persuasion is implemented in scientific discourse in synthesis with the communicative strategy of argumentation, and the argumentative model is one of the most representative in this type of in-

stitutional discourse [see: 3]. The communicative strategy in the process of communication manifests a constant "adjustment" to the changing-discursive context, which allows us to talk about its flexibility and dynamism, but in scientific discourse, communicative strategies of persuasion and argumentation represent a sufficient degree of stability, which is quite understandable, since the researcher needs to convey to his colleagues the main results of his scientific research, the research concept as a whole, and therefore justify it, showing sufficient firmness and confidence.

Three types of competition, highlighted by E.I. Sheigal and V.V. Based on the criterion of intentionality, they get a consistent interpretation: confrontative a tonality is considered as a signal of the speaker's intention to lower the status of the opponent; discussion competition is the desire of communicants to establish the truth; game competition is due to the desire of participants in the discourse to enjoy verbal competition.

The establishment of truth as the Foundation of debatable competition is, of course, preferable in scientific discourse, but long-term scientific disputes can be partially carried out in the manifestation of confrontational atonality, and irony, which can be represented in scientific discourse, contributes to the implementation of game atonality in it.

A relatively stable set of communication strategies implemented in scientific discourse allows us to speak of competition as an obligatory feature of this type of discourse, which is hindered by contradiction between the desire for objectivity and the need to Express one's own (i.e. subjective) opinion [7; 8]. As a result, communication strategies that are traditional for scientific discourse are generally "unappreciated" only speculatively. Evaluation as one of the main goals of scientific communication determines, among other things, the emergence and functioning of the genre of scientific review, in which the methods of research, its material, results, and the very form of presentation of the research concept are evaluated, and the evaluation is given explicitly. A realmost canit can be expressed both in the genre of a scientific article and in the oral scientific discourse when evaluating the results of research by colleagues.

Results and discussion

Review of publications on the issue as one of the mandatory structural elements of a scientific article must be evaluated; both in the coordinates of the generally accepted "good/bad" scale, and in accordance with the criterion of scientific evidence and reliability of the results of scientific work or its individual components (research material, methods and methodology, results and conclusions). In addition, the assessment also accompanies the presentation of the results of their

own research, which allows the author of the article to comprehensively consider and convincingly justify them when writing it.

The communicative strategy of argumentation, which is based on debatable competition, is the main model for representing criticism of the opponents' position in scientific discourse. This strategy allows both oral and written arguments that reveal the inconsistency of the theoretical postulates and practical results of their scientific opponents. At the same time, with mandatory dialogicity, such in oral scientific discourse, its written form naturally preserves the markers of dialogicity: these are the "voices" of researchers, rhetorical questions, appeals, etc. The written form of scientific discourse includes a variety of tactics, including:

1. Refutation of the opponent's opinion, accompanied by an appeal to an authoritative opinion to create additional credibility of your own. The most frequent method by which this tactic is implemented is citation, and the citations themselves are intended not so much to reflect the cumulative nature of scientific knowledge, but to attract additional authoritative resources to strengthen their own research positions.

2. Logical argumentation, the purpose of which is to select arguments to detect the incompetence of the opponent. This tactic is characterized by the presence of markers: introductory words that demonstrate the sequence of stated thoughts (first, second, etc., or their digital equivalents, so, therefore, sub.). Thanks to such markers, the addressee can follow the sequence of deployment of the addressee's reasoning, which allows you to prove the failure of the opponent's theory. In the implementation of logical argumentation, the graphic code is also significant: for example, a producer of scientific discourse can use splitting the text into paragraphs to drawing attention to specific arguments.

3. Ironic comments make it possible to synthesize debatable competition with the game, while, of course, irony becomes a kind of intellectual provocation [See: 2], a marker of the author's idiosyncrasy, as opposed to demonstrating the neutral style of the scientific text as a whole.

4. Rhetorical questions also acquire a special role in the implementation of the communication strategy of argumentation, since they allow creating the illusion of live communication with the opponent and the addressee of scientific discourse as a whole.

Rejection of the opponent's position is also expressed in the implementation of the strategy of confrontation, but this strategy is not as productive as the strategy of argumentation. The communicative strategy of confrontation is implemented through various tactics, among which we note:

- labeling tactics that manifest the desire of the producer of scientific discourse to raise their own status in the scientific community by lowering the status of the opponent. The main speech means here are epithets ("pathological phenomena of scientific literature", "very influential doctrine", "anachronistic and marginal works", "phantom view", "unsound method", "odious phenomenon"), the nomination with a negative rating ("lingonberries, pathological ugliness", "wrong ideas" and "aspiring Amateurs", "awasi-nebose"), metaphors ("common myth", "Turgenevskaya Eulogy", "methodological and moral dead end", "self-preservation Humanities", "the triumph of linguo conceptology"), allusions ("Pandora's box", "the attraction to the ethnolinguistics in taste old woman Izergil"), oxymoron ("sovereign democracy»);

- the tactic of direct discrediting, manifested in an explicit negative assessment of the concept, theory, and research results. The following examples are illustrative in this regard: "perhaps this is the end of the positive properties of this work..."; "this approach, however, is controversial..."; "the method used ... is linguistically incorrect and does not allow..."; "in reality, this point of view is erroneous...".

The designation of the coordinates of one's own research space dictates the use of various communication strategies in scientific research. This is partly contrary to the requirement of a neutral expressiveness of the scientific style in its rhetorical ideal. Communication strategies of confrontation, persuasion, and argumentation are implemented in scientific discourse through various tactics (references to authoritative sources, direct criticism, irony, etc.). Competition in its various forms (confrontational, debatable, game), however, allows you to realize the main goal of scientific discourse—the search for and finding the truth, and also contributes to the clarification and development of hypotheses put forward with the fruitfulness of polemics with opponents and the assertion of the significance of your own beliefs. Despite the fact that the stylistic dominant of the scientific text and discourse is the desire for objectivity, scientific discourse shows a clear tendency to explicate evaluation, display emotionality, and open expression critics of the opponents' positions.

Conclusion

This vector of scientific discourse development helps to defend one's own scientific position, find "weak points" in the opponent's concept, and maintain the continuity of scientific discourse as a whole. Thus, thematic integrity, evaluation of existing publications in the research field, and dialogical interaction between the addressee and the addressee allow implementing the necessary communication strategies to establish objective scientific truth.

REFERENCES:

1. Goichman O.Ya., Nadeina T.M. Fundamentals of speech communication: Textbook. M., 2008.
2. Kuznetsova A.V. The irony in the context of creative bilingualism: the semantic dominants and functions // Linguoritoric paradigm: theoretically and applied aspects. 2015. No 20.
3. Lazarev V.A., Gordienko D.Ya. Cognitive features of the representation of the author's argumentative model in the scientific text // Humanities and Social Sciences. 2015. No 6.
4. Mikhaleva O.L. Political discourse: the specificity of manipulative influence.
5. Romanov A.A. System analysis of regulatory means of dialogical communication: Abstract of thesis. M., 1990.
6. Sheigal E.I., Deshevova V.V. The agonality in communication: the structure of the concept // Bulletin of the Chelyabinsk State University. 2009. No. 34.
7. Shilikhin K.M. Irony in Academic Discourse // Bulletin of Voronezh State University. Ser.: Philology. Journalism. 2013. No. 1.
8. Shilikhina K.M. Competitiveness in the English-language scientific discourse // Bulletin of Voronezh State University. Ser.: Linguistics and intercultural communication. 2016. №2.

Information about the authors:

Turlybekov B.D. - Candidate of Sociological sciences, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Patullayev Sh.M. - Master student, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, E-mail: shpatullayev@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Турлыбеков Б.Д. - әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Патуллаев Ш.М. – магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Сведения об авторах:

Турлыбеков Б.Д. – кандидат социологических наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

Патуллаев Ш.М. – магистрант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

УДК 81(075)
ББК 81.2-5

SHINGAREVA M.Y.¹, ZHOLDASSOV B.B.²
¹South-Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

DISCURSIVE FEATURES OF MEDIA TEXTS IN THE COMMUNICATIVE SPACE OF THE INTERNET

Abstract. This article was prepared as part of a research effort to study the specific features of the Internet language that have a significant impact on the literary language. The article presents a comprehensive comparative analysis of the expressed language innovations, studying which linguists identify ways of influence of the Internet language on the literary language. The topic of the work is addressed to the consideration of the features of texts generated in the process of implementing discursive practices by a virtual discursive person in the discursive space of the Internet.

Keywords: modern linguistics, Internet language, discourse, concept, creolized texts.

ИНТЕРНЕТТІҢ КОММУНИКАТИВТІ КЕҢІСТІГІНДЕГІ МЕДИА МӘТІНДЕРДІҢ ДИСКУРСИВТІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Бұл мақала әдеби тілге айтарлықтай әсер ететін интернет тілінің ерекшеліктерін зерттеу жұмысы аясында дайындалған. Алдарыңыздағы мақалада лингвисттердің зерттей отырып Ғаламтор тілінің әдеби тілге қалай ықпал ететінін анықтайтын, тілдердегі дамып келе жатқан жаңалықтарға талдау жасалынған. Жұмыстың тақырыбы Интернеттің дискурсивті кеңістігінде виртуалды дискурсивті тұлғаның дискурсивті тәжірибелерін жүзеге асыру барысында пайда болатын мәтіндердің ерекшеліктерін қарастыруға бағытталған.

Түйіндемесөздер: қазіргі тіл білімі, Интернет тілі, дискурс, тұжырымдама, креолданған мәтіндер.

ДИСКУРСИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕДИАТЕКСТОВ В КОММУНИКАТИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ИНТЕРНЕТА

Аннотация. Данная статья подготовлена в рамках исследовательской работы по изучению специфических особенностей языка Интернета, которые имеют значимое воздействие на литературный язык. В статье представлен комплексный сопоставительный анализ выраженных языковых новаций, изучая которые лингвисты выявляют пути воздействия языка Интернета на литературный язык. Тема работы обращена к рассмотрению особенности текстов, порождаемых в процессе реализации дискурсивных практик виртуальной дискурсивной личностью в дискурсивном пространстве Интернета.

Ключевые слова: современная лингвистика, язык интернета, дискурс, концепт, креолизованные тексты.

In recent years, a relevant direction in linguistics is the cognitive-discursive direction, based on a combination of both traditional linguistic methodology and the use of specific approaches of other sciences, which contributed to the development of research methods that made it possible to transfer modern linguistics to the level of integrated cognitive methodology.

The cognitive-discursive paradigm considers the study of language in action, when "language is a tool, a weapon, agent and mechanism for the implementation of certain goals and intentions by a person - both in the field of cognition of reality and its description, and in acts of communication, interaction with the help of language" [Kubryakova, 1995, p. 217].

In this article, we will consider the features of texts generated in the process of implementing

discursive practices by a virtual discursive person in the discursive space of the Internet. In this case, communication in the studied discursive space is carried out through text exchange, while scientists refer to the specific features of the Internet language as expressed language innovations, by studying them linguists identify ways by which the Internet language influences on the literary language.

E.I. Goroshko notes that "recently, the communicative space of the Internet has become a kind of genre-generating environment, which has contributed both to the more intensive development of genre studies in General, and to the emergence of new genres peculiar only to this informational environment and the emergence of the theory of virtual genre studies, whose tasks include describing and structuring the entire variety of digital or Internet genres and ways to classify

them" [Goroshko, Zemlyakova, 2011, p. 231].

Discursive practices on the Web form the Internet discourse, the features of which are determined by the specific features of Internet communication. Considering the characteristic features of electronic communication, T.G. Dobrosklonskaya concludes that "text features identified on the basis of the specifics of the communication channel (electronic) functioning caused changes in phonetic-graphic, lexical and grammatical text features and transformed the traditional understanding of the text, modifying its organization at the structural and syntactic levels. This led to a textual heterogeneity that can be traced both at the form and content levels. Today, the text acquires the features of multilayering, which occurs due to the combination of the verbal part of the text with the media properties of the media and leads to the formation of a new type of text – electronic media text" [Dobrosklonskaya, 2008, p. 39].

In our research, following M.Y. Kazak, media text is understood as "an integrative multi-level structure that combines various semiotic codes (verbal, nonverbal, media) into a single communicative whole, demonstrating the fundamental openness of the text at all levels (content-semantic, compositional-structural and sign) and it has such basic characteristics as media, mass character, and polycode" [Kazak, 2012, p. 31].

Next, we will consider the texts that are more relevant to the Internet's discursive space, i.e. creolized texts. The breakthrough of electronic communication that has emerged in recent decades has determined the interest in the problem of text visualization and illustration, and has led to the appearance of a number of works on this topic.

Basic concepts, i.e. problems of visual semantics and their interaction with the verbal semiotic system in creolized texts are based on General provisions of semiotics. According to V.M. Berezin, "illustration is now increasingly becoming an element of text formation. The level of integration of all visual media, as well as other sign formations, into a single textual space of printed and electronic publications is very high" [Berezin, 2003, p. 162].

To characterize the "new" text in modern linguistics, there are a number of definitions: "semiotic complicated", "non-traditional", "video-verbal", "composite", "polycode", and, finally, "creolized" text. Modern society, in which in the post-industrial era one of the basic concepts is the concept of "mobility" [See Ostrovskaya, 2016], switched to a new type of communication, characterized as "image escalation", which fully corresponds to the pace of life and the needs of modern civilization. This thesis is confirmed by the words of the scientist: "the Global world, the world of postmodernity, focuses on the visual way of presenting information, which led to the justification of the need to distinguish the concept

of visuality in the framework of modern science" [Zenkova, 2004, p. 40]. In this paper, we will rely on the term "creolized text", as we consider it the most acceptable and universal for our work.

Let's consider the concept of "creolized text" and its characteristics. Creolization is "a combination of means of different semiotic systems in a complex that meets the condition of textuality" [Bernatskaya, 2000, p. 109].

The most popular definition of a creolized text among researchers belongs to Y.A. Sorokin and E.F. Tarasov. They call as creolized "texts whose texture consists of two inhomogeneous parts (verbal language (speech) and non-verbal (belonging to other sign systems, not natural language)" [Sorokin, Tarasov, 1990, pp. 180-181].

M.B. Voroshilova, investigating aspects of creolized text, writes: "The main components of the "classical" (limited) creolized text are the verbal part (inscription / signature, verbal text) and the iconic, visual, non-verbal part, which can be represented by illustrations (drawing, photography, caricature, etc.), diagrams, tables, symbolic images, formulas, etc." [Voroshilova, 2011, p. 76].

The relations of complementarity and interdependence between the verbal and non-verbal parts of a creolized text are studied in the works of E.E. Anisimova (2003), A.A. Bernatskaya (2000), S.D. Poymanova (1997), 53 Romanovskaya O.E. (2000). In a concise form, these relationships were expressed by E.E. Anisimova: "In a relationship of complementarity, the image is clear without saying something and can exist independently. A verbal comment is given a secondary, additional function, since it only describes the image, duplicating its information. In an interdependent relationship, the image depends on the verbal comment that determines its interpretation. Without a comment, the meaning of the image is unclear or may be misinterpreted. The verbal comment in this case performs the primary, main function" [Anisimova, 2003, p. 12].

Classifying creolized texts according to the connection and predominance of the image and the verbal part, E.E. Anisimova believes that "in texts with partial creolization, autosemantic relations are formed between the verbal and non-verbal components, when the verbal part is relatively Autonomous, independent of the image, and the pictorial elements of the text are optional. This combination is often found in newspaper, popular science, and fiction texts. In texts with full creolization, the verbal part cannot exist separately, regardless of the pictorial part – synsemantic relations are established between both components. The verbal part in this case is focused on the image or refers to it, and the image acts as an obligatory (mandatory) element of the text. This dependence is usually observed in advertising (poster, caricature, ads, etc.), as well as in scientific and especially scientific

and technical texts" [Anisimova, 2003, p. 15].

L.V. Dubovitskaya suggests the following grouping of creolized texts based on the functional characteristics of these texts:

"In the creolized text implements a variety of text categories, among others: categories of integrity and connectivity, modality, temporal, locativity, and intertextuality. Considering temporal relations within the text, we consider it necessary to move away from the traditional consideration of the categories of retrospection and prospectus and pay attention to temporal relations on the following planes: Creolized texts as semiotic heterogeneous formations can combine signs of completely different types, both on the iconic and verbal levels. Moreover, creolized texts can themselves act as signs. Each component of the creolized text is designed to perform a specific function and participate in the structural organization of the text. A promising area of linguistic research is the study of issues of visual literacy and visual lies in particular. Creolized texts are often a means of "visual manipulation" precisely because of their complex semiotic structure" [Dubovitskaya, URL:<http://search.rsl.ru/ru/record/01005544089>].

Thus, the main feature of a creolized text is a combination of verbal and iconic signs, i.e. signs that have certain properties inherent in the object they represent, regardless of whether the object is material or virtual.

According to researchers the increasing number of creolized texts in the communicative space of electronic mass media is due to the fact that verbally and nonverbally transmitted information is perceived with varying degrees of efficiency. "So, the information contained directly in a text message is absorbed only by 7%, voice characteristics contribute to the assimilation of 38% of the information, while the presence of a visual image significantly increases perception – up to 55%. It is important to note that if verbally presented information affects the individual's consciousness

in a rational way, the use of various paralinguistic means automatically translates perception to the subconscious level" [Boyko, 2006, p. 11].

In addition, information perceived by the eye, "impressions of the eye", causes the recipient to have more confidence. "An image, unlike a word that always represents someone's interest or position, is usually accepted as an objective image and does not correlate in the addressee's mind with a particular political attitude of the addressee, it seems more democratic" [Chudakova, 2005, p. 189].

Investigating the phenomenon of effective influence of creolized texts on the recipient's consciousness, researchers note that "a creolized text as an integrated, "complexly constructed" text is perceived in the process of double decoding of the information embedded in it: when extracting the image concept, it is "superimposed" on the concept of a verbal text, the interaction of the two concepts leads to the creation of a single common concept (meaning) of the creolized text" [Golovina, 1986, p. 9].

Probably, there is a manifestation of the synergistic effect of two phenomena: "the Discourses of different texts are mixed, as a result of which the addressee immediately perceives double information: the obvious meaning of a directly expressed discourse and the essence of a hidden discourse aimed at achieving the true goals of the author" [Lazareva, Gorina, 2003, p. 103].

The illocutionary impact of creolized texts is clearly higher than that of purely verbal texts, which explains their popularity and relevance within the Internet discourse.

Thus, the increasing number of creolized texts in the communicative and discursive space of electronic mass media is due to the fact that verbally and nonverbally transmitted information is perceived with varying degrees of efficiency, and the combination of different types of texts provides an increase in the degree of perception of the information contained in the texts.

REFERENCES:

1. Evolution of linguistic ideas in the second half of the XX century / E.S. Kubryakova // Language and science of the late 20th century, Moscow, 1995, pp. 144-238.
2. Goroshko E.I. Virtual genre studies: the formation of a theoretical paradigm / E.I. Goroshko, E.A. Zemlyakova // Scientific notes Tavrichesky national University. Vernadsky. Ser. Philology. Social communications. - 2011. - Vol. 24 (63), No. 1. Part 1. – p. 225-237.
3. Dobroklonskaya T.G. Metalinguistic. A systematic approach to learning the media language: textbook. manual / T.G. Dobroklonskaya. - Moscow: flint, 2008. - 264 p.
4. Kazak M.Yu. Specificity of modern media discourse / M.Yu. Kazak // Modern discourse-analysis. - 2012. - No. 6. - pp. 30-41.
5. Berezin V.M. Mass communication: essence, channels, actions / V.M. Berezin. - M.: RIP-holding, 2003. - 174 p.
6. Ostrovskaya T.A. elite Discourse: cognitive, pragmatic and semiotic aspects: dis. ... doctor of Philology: 10.02.19 / Ostrovskaya Tatyana Aleksandrovna. - Maykop, 2016. - 375 p.
7. Visual metaphor in socio-political discourse: methodological aspect / A.Yu. Zenkova // Diversity of

political discourse. Yekaterinburg, 2004, pp. 39-54.

8. Bernatskaya A.A. On the problem of "creolization" of the text: history and current state / A.A. Bernatskaya // Speech communication: a specialized Bulletin / under the editorship of A.P. Skovorodnikova; Krasnoyar. GOS. UN-t – Krasnoyarsk: publishing house of Krasnoyar. UN-TA, 2000. - Issue 3 (11). - pp. 104-110.

9. Sorokin Yu.A. Creolized texts and their communicative function / Yu.A. Sorokin, E.F. Tarasov / / optimization of speech impact. – M.: Nauka, 1990. – 240 p.

10. Voroshilova M.B. Creolized text: aspects of study / M.B. Voroshilov // Politicheskaya lingvistika. - 2011. - No. 21. - pp. 75-80.

11. Anisimova E.E. text Linguistics and intercultural communication (based on creolized texts): textbook. manual for students. FAC. Inostr. yaz. vuzov / E.E. Anisimova. - M.: Academy, 2003. - 128 p.

12. Poymanova O.V. Semantic space of a video-verbal text: author's abstract of the dissertation of the candidate of philological Sciences: 10.02.19 / Poymanova Olga Valentinovna. - M., 1997. - 24 p.

13. Romanovskaya O.E. Creolized text and its perception by a recipient belonging to another linguocultural community / O.E. Romanovskaya // Scientific notes of Ulyanovsk state University. Actual problems of linguistics and linguodidactics. Ser. Linguistics / under the General editorship of A.I. Fefilov. Ulyanovsk: Ulsu Publishing House, 2000. - Issue 2 (5). - pp. 53-57.

14. Dubovitskaya L.V. the Phenomenon of creolized text: on the material of creolized texts of written communication: author's abstract of the PhD thesis: 10.02.19 [Electronic resource] / Dubovitskaya Lyubov Vladimirovna. - M., 2013. - 22 p. - access Mode: <http://search.rsl.ru/ru/record/01005544089> (accessed 12.04.2017).

15. Boyko M.A. Functional analysis of the means of creating the image of the country (based on German political creolized texts): autoref. dis. ... candidate of Philology: 10.02.04 / Marina A. Boyko. - Voronezh, 2006. - 23 p.

16. Chudakova N.M. the Conceptual field "Inanimate nature" as a source of metaphorical expansion in the discourse of Russian mass media (2000-2004 dis. ... kend. Ph. D.: 10.02.01 / Chudakova Naila Moldahmetova. - Yekaterinburg, 2005. - 218 p.

17. Golovina L.V. mutual Influence of iconic and verbal signs in the semantic perception of the text: author's abstract. Diss. ... candidate of Philology: 10.02.19 / Golovina Larisa Vladimirovna. - M., 1986. - 21 p.

18. Lazareva E.A. Using the cognitive collision technique in the political discourse of mass media / E.A. Lazareva, E.V. Gorina // Linguistics 11. - Yekaterinburg, 2003. - pp. 103-112.

Information about the authors:

Shingareva M.Y. - Candidate of philological sciences, docent of English language department in South-Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Zholdassov B.B. - 2nd course master student in South-Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Авторлар туралы мәліметтер:

Шингарева М.Ы. - филология ғылымдарының кандидаты, ағылшын тілінің кафедрасының доценті, Оңтүстік ұлттық педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

Жолдасов Б.Б. – 2-ші курс магистранты, Оңтүстік ұлттық педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

Сведения об авторах:

Шингарева М.Ы. - кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

Жолдасов Б.Б. – магистрант 2-го курса, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ ART SCIENCE

UDC 930.1

ZH. S. BEGIMBAYEVA*,
Aktobe Regional University named after K.Zhubanov,
Aktobe, Republic of Kazakhstan

PROJECTS OF THE RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY FOR THE STUDY OF THE CULTURE OF THE NOMADIC PEOPLES OF THE SOUTHERN URALS IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Abstract: The article considers the history of Orenburg Department of Russian Geographic society, presents the analysis programs and instructions of the ethnographic Department of the Orenburg Department of the Russian Geographical society in the study of the history and culture of nomadic peoples of the southern Urals in the second half of the XIX-th century, the territory of their mailings. The programs and instructions of the ethnographic Department of the Orenburg Department of the Russian geographical society were a scientific guide for studying the culture of the nomadic peoples of the southern Urals. The creation of a correspondent network enabled the Orenburg Department of the Russian geographical society to further attract the local population, in particular to include them in expeditions to collect Kazakh customs, works of oral folk art, and information about the economy.

Key words: scientific society, ethnography, history, culture of nomadic peoples of the South Urals, programs, correspondent network.

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ОРАЛДЫҢ КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ БОЙЫНША ОРЫС ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ЖОБАЛАРЫ

Аннотация: Мақалада Орыс Географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің пайда болу тарихы қарастырылған, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Оңтүстік Оралдағы көшпелі халықтардың тарихы мен мәдениетін, олардың таралу аумағын зерттеудегі Орыс Географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің этнографиялық бөлімінің бағдарламаларымен нұсқаулықтарына талдау жасалған. Орыс Географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің этнографиялық бөлімінің бағдарламаларымен нұсқаулықтары Оңтүстік Оралдағы көшпелі халықтардың мәдениетін зерттеуге арналған ғылыми нұсқаулық болды. Корреспонденттік желіні құру Орыс Географиялық қоғамының Орынбор бөліміне жергілікті халықты одан әрі тартуға, атапайтқанда оларды Қазақ әдет ғұрыптарын, ауызша халық шығармашылығы туындыларын, шаруашылық туралы мәліметтерді жинау жөніндегі экспедициялардың құрамына қосуға мүмкіндік берді.

Түйіндеме сөздер: ғылыми қоғам, этнография, тарих, Оңтүстік Оралдың көшпелі халықтарының мәдениеті, бағдарламалар, корреспонденттік желі.

ПРОЕКТЫ РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА ПО ИЗУЧЕНИЮ КУЛЬТУРЫ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ ЮЖНОГО УРАЛА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация: В статье рассмотрена история возникновения Оренбургского отдела Русского Географического общества, представлен анализ программ и инструкций этнографического отделения Оренбургского отдела Русского Географического общества в изучении истории и культуры кочевых народов Южного Урала во второй половине XIX века, территории их расселения. Программы и инструкции этнографического отделения Оренбургского отдела Русского географического общества были научным руководством для изучения культуры кочевых народов Южного Урала. Создание корреспондентской сети дало возможность Оренбургскому отделу Русского географического общества к дальнейшему привлечению местного населения, в частности включению их в состав экспедиций по сбору казахских обычаев, произведений устного народного творчества, сведений о хозяйстве.

Ключевые слова: научное общество, этнография, история, культура кочевых народов Южного Урала, программы, корреспондентская сеть.

Introduction:

The Imperial Russian Geographical society (IRGS) is one of the most famous institutions that have had a significant impact on the cultural and scientific study of the peoples of the Southern Urals. IRGS was established on August 6, 1845 and set very broad goals and extensive tasks for the study of Russia and the peoples inhabiting it [12, p.87].

Almost twenty years later, on July 17, 1867, Emperor Nicholas I signed a decree on the creation of the Orenburg department of the IRGS [19, File 2]. It was the fourth regional department of the IRGS after Siberian in Irkutsk, the Caucasus in Tiflis and the Baltic in Vilna. Its' sphere of study included the extensive Orenburg province, the Kazakh steppes and the Central Asian khanates.

The first meeting of the organized department was held in January 14, 1868. The department became a scientific center for studying the history and culture, ethnography and life of the population, natural resources, economy and trade of the peoples of the Southern Urals [20, File 17]. The military governor of the Turgai region, Major-General L.F. Balluzek was elected as the chairman of the Orenburg Department. The leadership of the Orenburg department of the IRGS, and in the first place its presiding L.F. Balluzek invented a certain strategy for the development of society. He intended to create on the basis of Orenburg the central point of the Eastern studies - the Asian Society, similar to those in London, Bombay, Calcutta, Paris and Leipzig, and make it the sixth in the world and the third in Russia (after the Academy of Sciences and Kazan University) center of Oriental studies [13, p.61].

The full members of the Orenburg department of the IRGS were seven Kazakhs: M.-S. Babadzhanov, I.-M.A. Asatov, B.K. Karpikov, U.K. Kuntekov, N.M. Savanbayev, S.T. Tlemisov, M. Ya. Yaraspayev; Five Kazakhs are members of the staff: I. Altynsarin, D.B. Berkinbayev, B.D. Daulbaev, B.N. Nauryzbaev, T. Seydalin [17, p.1-2]. Bashkirs were also the members of the Orenburg department of the IRGS, graduates of the Orenburg Cadet Corps, among them were subsequently prominent public figures, the poet M. Umetbaev (1841-1907), the linguist M.M. Bekchurin (1819-1887), the researcher - orientalist A.A. Divaev (1855-1933), who made a definite contribution to the study of the history and culture of the

Kazakh and Bashkir peoples [14, p.124]. During the 1868-1870 the number of members of the Orenburg Department of the Russian Geographical society increased from 42 to 89 people [17, 1881].

Proceeding from this, the purpose of the presented article is the analysis of programs and instructions of the ethnographic department of the Orenburg department of the Russian Geographical society in studying the history and culture of the nomadic peoples of the Southern Urals in the second half of the nineteenth century.

Main Part:

The program of the ethnographic division of the Orenburg department of the Russian Geographical society

At the first meetings was made the following decision: "on the usefulness of drawing up programs for future actions of the department for studying the Orenburg region" [22, File 6]. The program of the ethnographic department, developed by its leaders, collegiate advisors N.P. Georgievsky and I.P. Pokrovsky, was first presented and approved. This program became a scientific guide for the members of the Orenburg department of the Russian Geographical society engaged in ethnographic study of the multiethnic population of the region and the adjacent territories of the Volga, Southern Urals and Western Kazakhstan. The text of the program was preserved in the funds of the State Archives of the Orenburg Region, and dated December 17, 1868 [23, File 8].

The program included directions on studying the ethnic history of Kazakh and Bashkir peoples, Orenburg and Ural Cossacks, Finno-Ugric (Mordva, Mari, Chuvash) and East Slavic peoples (Russians, Ukrainians). In addition, the ethnographic department proposed, first of all, the organization of expeditions, the collection of ethnographic material. At the same time, the study of ethnography and history of the Kazakh, Tatar and Bashkir peoples as representatives of the non-Russian population constituting the largest array in the region was a priority. Also, the main attention was paid to the study of changes in occupations, crafts, customs, economy and other aspects of the life of nomadic peoples of the Orenburg region under the influence of communication with the "settled inhabitants of the region".

The program set the task of collecting data on such important directions of socio-economic life of nomads of the South Ural region as "the distribution and use of land, migration routes, livestock breeding, family, class and clan relations" within society [23, File 8]. Also, it was necessary to study the changes in the life of the Bashkirs, who were in the empire for more than three hundred years, and were subjected to "the influence of various transformations in their administration and landed life. In addition, it was important to study such a phenomenon of the nomadic life of the Bashkirs and Kazakhs as barymta.

Among the assigned tasks - the study of rituals, customs, festivals, weddings, funerals, a description of dwellings, clothing, food, collection and study of works of oral folk art. And it was prescribed that these studies should be conducted "according to different estates separately". In the sessions' journal of the General Meeting of the departments' members it was noted that this program "on the importance of the tasks set in it in the study of the ethnography of the Orenburg region, in its completeness, fully corresponds to the goals of the Geographical society and contemporary knowledge of the ethnographic features of the peoples inhabiting the Orenburg region" [22, File 6]. Each program was accompanied by a filling instruction and a specific deadline for the delivery of the document [24, File 43].

Employees of the Orenburg department of the Russian Geographical society from the creation of programs moved to work on the implementation of the developed scientific research. To conduct specific ethnographic research, members of the Orenburg department of the IRGS developed special questionnaires, forms, and special notebooks for recording answers. To carry out concrete ethnographic studies, members of the Orenburg branch of the IRGS created an extensive network of correspondents from the local population who could better answer questions about the peculiarities of the life of the Kazakh people.

American researcher Nathaniel Knight emphasizes that reliance on local correspondents had significant consequences for the further development of ethnography. The immediate result of using the program was the separation between the stages of the collection of materials and their scientific analysis. Since local correspondents were not specialists, it was not expected that they would subordinate their observations, solving any interpretative or theoretical problems. On the contrary, their observations have acquired scientific value precisely at the expense of a purely descriptive approach - the absence of any openly subjective judgments and strict adherence to instructions. Reports from the field were raw material, building blocks for broader generalizations, which were to be carried out by ethnographic scientists dedicated to the mysteries of science [11, p.87].

Notebooks of the local correspondents of the Turgai region with answers to the questions of the Orenburg departments' program remained in the archives of the Orenburg region. They were about the life of the Kazakh nomadic society, the ways of migrations, the resettlement of clans. These were records of ten people, mostly cross-border with the Orenburg province, counties, namely, Aktobe and Kustanai. In general, they were officials of the local administration, in particular, chief of volost Ismail Bapanov (Aktyubinsk volost), Zhumabai Trumov (Khobdinsky volost), aul chief of Kin-Aral volosts' aul № 2 SarkeKaraguzin, bii Chopan Chalabaev (Mendygaravolost), Askar Sasykov (Kin -Aral volost, aul №2), Zhundybaev Zharmiy (Hobdinskyvolost), treasurer Dautpai Narbutin (Mendygaravolost). Also, in the collection of ethnographic material, the mullah of Aktyubinsk volost, hurret Nurfen Baigarin, participated. Sultangali Kuchangaliyev (Tuz-Tubinskyvolost, aul№5) and Sultan Aitmukhamed Arungaziev (Aktyubinsk volost, aul№6).

Zhumabai Trumov was the chief of aul №.3 of Khobdinsky volost of Aktyubinsk d county, where by September 1, 1894, the aul school was opened [10, p.120]. The first minor assistant of the Iletsy (Aktobe) county on January 1, 1869, was the descendant of the famous sultan Arungazi, the captain Aitmukhamed Arungaziev, who served in this position until 1873 [10, p.15]. Sultan Aitmuhammed Arungaziev was a member of the commission for the introduction of the "Provisional Regulations" in Aktobe district [10, p.10].

Correspondent network of the Society: implementation of the ethnographic department program

Important in the activities of the Orenburg department of the Russian Geographical society was that they used primary school teachers to create a correspondent network. Programs with questions for the collection of historical and geographical information in the Orenburg region, were sent to teachers of Russian-foreign schools. At the same time, the geography of their dispatches was in the counties of Orenburg, Ufa provinces, Turgai and Ural regions, in particular, the village of Sterlibashevo (Sterlitamak district), the village of Akaneevo (Birsk district), the village of Salikhovo, Safarovo (Ufa district), the village of Metelevo (Chelyabinsk district) village of Askarovo, Urachevo (Verkhneuralsky district), Tlyaumbeevo village (Ural district of the Ural region), Uralsk, Guryev, Troitsk, Turgai, Sterlitamak [25, File 48].

In the Orenburg department of the society there were remained the addresses of the Kazakhs of the Kustanai district of the Turgai region to which envelopes with circular letters and a program of questions on the history and culture of the Kazakh people were sent. This list (in the number of 50 people) was compiled by the head of the county

A.Mikhailov. First of all, they were literate Kazakhs who received education in the institutions of the Orenburg region: Khamza Kardzhasov, Baimukhamed Asatova -Kunanbaev, Demeysin Naimanov, Tanatkan Samaev, Maldybai Italmasov, Sandybai and Dandybai Tlemisovs, Imanbai Kudaibergenov, Baymuhamed Nauryzbayev, Sultan Mahmud Jantyurin, Sultan Dauletgirei Akhmedov and others [24, File 43].

For a more precise work with local correspondents, a special book was set up in Orenburg for the registration of correspondents. The following correspondents were noted in the book, which was started on February 8, 1889 and finished on February 14, 1894: N. Savanbayev, B. Daulbaev, B. Nauryzbayev, S. Tlemisov, M. Yaraspayev, U. Kuntekov, T. Seydalin, B. Karpikov, I. Asatov [26, File 88]. However, most of the correspondents of the ethnographic department remained, in fact, anonymous; The most that we can establish is their names, place of residence and, sometimes, social status [8, p.133].

There are reports in the State Archives of the Orenburg Region from the correspondents of the Orenburg department of the IRGS, in particular, the chief of aul No. 5 of the Tuz -Tubinsky volost of Iletsky district Sultangali Kuchangaliyev, the chief of the aul of the Taupvolost of Irgiz county Alchaev Saltybek [24, File 43].

Programs and instructions were written in an accessible language for local correspondents. The answers to the programs of the ethnographic department didn't require any special skills or training - only general literacy and ability to observe were needed, which made the project realistic for execution. The Geographical society took special measures to evoke a sense of pride for participating in the project: the authors of the best answers were awarded with the status of a member of the society; received thankful letters, or their names were mentioned in the Bulletin of the Geographical society [8, p.134].

Creation of a correspondent network gave impetus to the Orenburg department of the Russian Geographical society for further involvement of the local population, in particular, their inclusion in expeditions to collect Kazakh customs, works of oral folk art, information about the agriculture. The choice fell on those who knew the local nature of Kazakhs - guiders. They acquainted scientists with toponymy, with names of plants and animals, as a result of which these data were noted in cartographic and other publications.

Among the most valuable materials that the program delivered were samples of folklore, recorded by local correspondents. This was the case when the needs of the ethnographic department perfectly coincided with the abilities of correspondents: the recording of folklore with the preservation of the character of local adverbs, as far as possible, is a

task that locals could manage quite easily. There were no questions about what to do with these materials. First of all, they had to be published [11, p.135]. In 1870 the Orenburg department of the IRGS founded its own publication "Notes". In total, four of its issues were published (1870, 1872, 1874, 1881). The best scientific works of Kazakh, Russian and Bashkir researchers were published in these issues. At the same time, recommendations for publication were made through the meetings of the Orenburg department of the IRGS.

On the basis of these materials, the staff of the Orenburg department of the Russian Geographical society proceeded to create ethnographic articles and descriptions. Mostly they concerned the study of weddings, funerals, superstitions among various peoples of the region - Kazakhs, Bashkirs, Russians, Tatars, Chuvash, Mari, Orenburg Cossacks [16, p.43-48]. The report "Wedding at the Kirghiz" by the interpreter Ibrahim Altynsarin (1841-1889) was heard by Balluzek at the meeting of members of the Orenburg department of the Russian Geographical Society on March 23, 1868. The Chairman noted that all the conditions and details of marriage among nomads, the literary merits of the language, made I. Altynsarin's report a valuable acquisition in the ethnography of the Kazakhs, whose everyday life is still little explored. Recognizing these merits for I. Altynsarin's essay, the general meeting recommended the report to the press in the periodical publication of the Society [24, File 43]. I. Altynsarin's articles "Essay of customs during matchmaking and wedding at the Kirghiz Orenburg department" and "Essay of customs at funerals and funeral at the Kirghiz Orenburg department" were published in the first issue of "Notes" [6, 1894].

Among the works we can note the article by I. Pokrovsky "Collection of Bashkir and Tatar Songs" [6, 1894]. Translation of the collection of songs into Russian was made by the member-employee of the Orenburg department of the IRGS S.A. Batyrshin [23, File 8]. There are also interesting works written by L.F. Balluzek "Folk customs that had and in part have the force of the law in the Small Kyrgyz Horde", V.N. Plotnikova "Essay on wedding ceremonies for Orenburg neo-linear Cossacks" [6, 1894]. In 1875 was published the work of I.I. Men'shov "Ethnographic essay on the way of life and customs of the Chuvash, which aroused lively discussion and criticism of V. Magnitsky and M.V. Lossievsky [15, 1870].

Khamza Kardzhasov reported to the Orenburg department of the IRGS geographical information about the terrain of the Ayatam River, later he used his knowledge in the article on the toponymy of the Turgai region: "The origin of the words: Aman-Karagai, Nauruzum, Tirsak, Tolagai-Tepke, Janabike, Sarytoin" [8, p.27]. He was born in the village of Ust-Uysk. In 1858 he graduated from the Orenburg medical school at the military hospital. Then he worked under the Sultan governor of the Eastern

part of the horde, after six years he was a doctor at a school for Kazakh children in Orenburg. In the 1870s KhamzaKardzhasov worked as a clerk of the county department in Kustanai [9, p.129].

Baymukhamed Nauryzbayev, "Kirghiz of Turgai Oblast, Kustanai County, People's Judge" was a correspondent of Orenburg department of IRGO, reported geographical information about local residents of Nykolayiv district [24, File 43]. In the Turgai newspaper he published a series of articles. Among them there is the "Dambara Volost of Nykolayiv District", 1895, №3, January 15; "About medical care in the Kirghiz steppe" in 1898, № 13; "On the Kirghiz Women", 1898, № 21; "On the activities of the Kyrgyz authorities" in 1898, № 16, April 19 [1, p.574-575]. The plot from the Dambaravolost was a description of the betrothal of the groom and the bride-child. The author opposed the system of kalym and early marriages. In another article, the author showed a difficult situation in the Kazakh auls for the provision of medical care.

In the article "On Kyrgyz women" the author touched upon the gender problem in the Kazakh society; he reveals the position of the woman in the family, in everyday life. Baymukhamed Nauryzbayev cooperated productively with the Orenburg department of the Society as a correspondent, published a number of articles in the Turgai newspaper on topical issues and became a member of the Orenburg department of the IRGS [29, p.2].

Actively helped researchers in the study of the Kazakh steppe Derbisali Berkimbaevich Berkimbaev (1838-1913), the famous bi, chief 15, and then 23 distances. Since 1869 he worked in Iletsy and Irgiz districts. In December 1876, the Orenburg department of the IRGS sent out local correspondents a program for collecting historical and geographical information. In the list of members for the Iletsy district of the Turgai region, the program was addressed to the "junior assistant of the mediocrity Derbisali Berkimbaev" [24, File 43]. For active assistance to Russian researchers in the study of the Kazakh steppes in 1879 Berkimbaev was elected as a member of the Orenburg department of the RGS. Since 1881, D. Berkimbayev worked in Aktyubinsk and traveled twice as a member of Kazakh delegations to St. Petersburg [18, p.104-105].

In 1896 the Orenburg department of IRGS and the Orenburg Scientific Archive Commission took part in the preparation and holding of the All-Russian Art and Industrial Exhibition in Nizhny Novgorod. The Exhibition Committee formed by them did a great job of collecting Kazakh exhibits. Kazakh exhibits were collected for the exhibition by county and volost officials, among which Derbisali Berkimbaev and Seitbatal Nurmukhamedov were especially prominent [12, p.244]. In 1897, D. Berkimbayev became a member of the Turgai Statistical Committee. He took an active part in the

organization of the Turgai regional museum and was awarded a medal «for works on the first general census of the population» [18, p.104]. In 1895 in the Turgai newspaper he published an article "Ancient ruins and barrows in the Kyrgyz steppe" No. 38, September 17; in 1896 the correspondence "Aral-Tubinskyvolost" №.56, January 24 [8, p.29].

By 1900, ten Kazakhs were members of the Orenburg department of the IRGS. The full members of the society were Ish-Mukhamed Asatovich Asatov, Bikmukhamed Karpikov, Kampikov, Umurtai Kuntekovich Kuntekov, Nurkan Murzabakinovich Savanbayev, Sautbay Tlemisovich Tlemisov, Minaidar Yaraspayevich Yaraspayev. Members of the staff were Derbisali Berkinbaevich Berkinbaev, Beibit Daulbaevich Daulbaev, Baymukhamed Nauryzbaevich Nauryzbaev, Tleumukhamed Aiturich Seidalin [29, p.1-2].

By this time, were published another journal—"News", which was established until 1917. In total, 25 issues of "News" were published [12, p.237]. There are also interesting ethnographic researches of P.Eruslanov, devoted to the spiritual culture of the Finnish tribes – Cheremis: "Essay on the way of life and traditions of the Eastern Cheremis (Finnish tribes)";

"Sacrifice of the Cheremis of Birsk County (Ufa province) on the occasion of crop failure" published in the "News of Orenburg department of IRGS", Issue IV, in 1894 [5, p.524]. The full member of the Orenburg department of the IRGS K.A. Chekhovich published the results of meteorological observations in the Orenburg region [2, 1895].

Vasiliev A.V., member of the Orenburg department of the IRGS (1861-1943), district inspector of the Orenburg district, recorded the lyrics of the song "Three zhigits" in the Irgiz district of the Turgai region. After carrying out a comparative analysis of the lyrics of the song in the Turgai county, A.V. Vasiliev noted that "some stanzas are transmitted in a completely different way" [28, p.93-122]. Various versions of the song are shown in the notes [28, p.123-128].

Associate member of Orenburg department of IRGS A.I. Dobrosmyslov (1854-1915) in 1888-1901 served as veterinarian of the Turgai region. He carefully got acquainted with all aspects of the nomadic cattle farm of the Kazakhs [12, p.242]. He studied the customs of the Kazakh people, their tribal structure and distribution, dwellings and clothing, and presented the results of their observations in numerous articles, pamphlets and books that appeared in the editions of scientific societies [3, p.103]. As a result of many years of research, A. Dobrosmyslov wrote a historical essay "Turgai region", published in "News" of the Orenburg department of IRGS [4, p.272]. This work still has a scientific value today. For the first time the history of Western Kazakhstan during the XVIII-th and XIX-th centuries was systematized, and many personalities were introduced.

Conclusion:

The programs and instructions of the ethnographic division of the Orenburg department of the Russian Geographical society were a scientific guide for studying the culture of nomadic peoples of the Southern Urals in the second half of the nineteenth century. Much attention in the programs and instructions was paid to the study of the culture of the Kazakh and Bashkir peoples,

the Orenburg and the Ural Cossacks, the Finno-Ugric (mordva, mari, chuvash) and the East Slavic peoples (russians, ukrainians). The introduction of projects of the ethnographic department of the Orenburg department of the IRGS allowed for a more thorough and scientifically substantiated study of the culture of the Kazakh, Tatar and Bashkir peoples, which make up the largest population in the Southern Urals.

REFERENCES:

1. Alektorov A.E. Index of books, journal and newspaper articles and notes about the Kirghiz. - Kazan, Typo-lithograph of the Imperial University, 1900. -991p.
2. Chekhovich K.A. The results of meteorological observations in the Orenburg region, conducted in 1893// Izvestiya of Orenburg department of IRGS. Issue II, 1895; Chekhovich K.A.The results of meteorological observations in the Orenburg region for 1896.//Izvestiya of Orenburg department of IRGS. Issue I., Orenburg, 1897.
3. Dobrosyslov A.I. Kyrgyz products made of wool and hair. // / Izvestiya of Orenburg department of IRGS. Issue XIII, Orenburg,1899.-103p.
4. Dobrosyslov A.I. Saly from the Kirghiz. / Izvestiya Orenburg department of IRGS. Issue XVI, Orenburg,1901.-272p.
5. Dobrosmyslov A.I. Turgai region. Historical essay. // Proceedings of the Orenburg department of the IRGS, Issue.XV,1900.-124p.; Issue. XVI, 1901. -272p.; Vol. XVII, 1902.-524p.
6. Eruslanov P. Essay of the life and traditions of the Eastern Cheremis (Finnish tribes) // Izvestiya Orenburg department of the IRGS. Issue IV, 1894.
7. Eruslanov P. Sacrifice of the Cheremis of Birsk County (Ufa province) on the occasion of crop failure. / Izvestiya of the Orenburg department of the IRGS. Issue IV, 1894.
8. Galiev V.Z. Kazakhstan on the pages of pre-revolutionary press: Siberian newspaper, Turgai newspaper. Almaty, 2001.-185p.
9. Galiev V.Z. Medical activities of exiled revolutionaries in Kazakhstan (second half of the XIX century). Alma-Ata: Kazakhstan, 1982.-160p.; P.129
10. Galiev V.Z. Caravan trails: (From the history of public life in Kazakhstan in the XVII-XIX centuries). Almaty: Atamura, 1994.-128p.
11. History of Russian Oriental Studies from the mid XIX century to 1917. M.: "Eastern Literature." 1997. P.87
12. Izvestiya of the Orenburg department of the IRGS. Appendix to the report for 1899. №1. Issue. №.15, Orenburg, Typo-lithography of F.B.Sachkov, 1900.-124p.; p.1-2
13. Masanov E.A. Essay on the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR. Alma-Ata: Science, 1966.-322p.
14. Nathaniel Knight. Science, empire and nationality: ethnography in the Russian Geographical society, 1845-1855. //Russian Empire in foreign literature of recent years. Anthology. / A.Miller, P.Werth, P.S.Kabytov. - M., 2005; P.132
15. Notes of the Orenburg department of the IRGS. Issue number 1. Kazan, 1870.-300p.
16. Notes of the Orenburg department of the IRGS. Issue number 2. Kazan, 1871.-289p.
17. Notes of the Orenburg department of the IRGS. Issue No.4. Orenburg, 1881.-196p.
18. Safonov D. Historical theme in the editions of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical society (OD IRGS). // "Orenburg Region", 1/2, 1994. Almanac of the Orenburg Regional Museum; p.61
19. SAotOR Fund.94, Inventory 1, File 2
20. SAotOR Fund.94, Inventory 1, File 17
21. SAotOR Fund.94, Inventory 1, File 16
22. SAotOR Fund.94, Inventory 1, File 6
23. SAotOR Fund.94, Inventory 1, File 8
24. SAotOR Fund.94, Inventory 1, File 43
25. SAotOR Fund.94, Inventory 1, File 48
26. SAotOR Fund.94, Inventory 1, File 88
27. Sultangalieva G.S. Western Kazakhstan in the system of ethno-cultural contacts (XVIII-early XX centuries.). Monograph. Ufa: RIO RUMMTS, 2002.-262p.; P.124; Sultangalieva G.S. History of the Aktobe District (1869-1917). Aktobe, 2005. - 264s., P.120

28. Vasiliev A.V. Kirghiz song about three young people. / Izvestiya Orenburg department of IRGS. Issue.I., Orenburg, 1897. P.93-122

29. ZobovYu.I. Ethnography and folklore of the Orenburg Cossacks in the works of researchers of the last third of the XIX and early XX centuries. // Ethnopanorama, №.2, Orenburg. 2000; P.43-48

Information about the authors:

Zh. S. Begimbayeva-Candidate of Sc.History, Associate Professor, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

Авторлар туралы мәліметтер:

Бегімбаева ж.С.-тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Ақтөбе облыстық университеті. Қ. Жұбанов, Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

Сведения об авторах:

Бегимбаева Ж. С.-кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский областной университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

ЭМПАТИЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ МУЗЫКАНТА-ИСПОЛНИТЕЛЯ КАК ПРИОРИТЕТНОЕ КАЧЕСТВО ЛИЧНОСТИ

Аннотация: В статье поднимается проблема исследования эмпатических способностей музыканта-исполнителя. Выступая приоритетным качеством личности специалиста, эмпатия занимает пристальное внимание ученых, педагогов-музыкантов, психологов в связи с тем, что в обществе стали проявляться элементы отчужденности во взаимоотношениях людей. Благодаря эмпатии в музыкальном исполнительстве выявляется личность другого равноправного соучастника совместной творческой деятельности, когда в постижении музыки участвуют чувства, ум ощущения, фантазия, память, интуиция и др., когда система духовно-психологической организации средств познания переводит восприятие произведения в переживания, наделяя его смысловым значением.

Ключевые слова: эмпатия, способности, музыкант-исполнитель, сопереживание, общность.

ОРЫНДАУШЫ МУЗЫКАНТТЫҢ ЭМПАТИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ БАСЫМ САПАСЫ РЕТІНДЕ

Аннотация: Мақалада маманның жеке тұлғасының басымдық қасиеттері ретінде музыкант-орындаушының эмпатикалық қабілеттерін зерттеу мәселелері көтерілген. Қоғамда адамдардың өзара қарым-қатынасында жатырқау (оқшаулану) элементтері байқала бастауына байланысты, эмпатия психологтардың, педагог-музыканттардың, ғалымдардың назарына ілікті. Эмпатияның арқасында музыкалық орындаушылық кезінде музыканы түсінуде сезім, сезім қиялы, ес, интуиция қатысып, танымының рухани-психологиялық ұйымдастыру жүйесі туындыны қабылдауды мән-мағынаға бөлей отырып, күйзеліске аударса бірлескен шығармашылық қызметте тең құқылы басқа қатысушының тұлғасы анықталады (ашылады).

Түйіндемесөздер: эмпатия, қабілеттер, музыкант-орындаушы, эмпатия, қоғамдастық.

EMPATHIC ABILITIES OF A MUSICIAN-PERFORMER AS A PRIORITY QUALITY OF PERSONALITY

Abstract: The article raises the problem of studying the empathic abilities of a musician-performer. Acting as a priority quality of a specialist's personality, empathy takes the close attention of scientists, music teachers, psychologists due to the fact that elements of alienation in human relationships began to appear in society. Thanks to empathy in musical performance, the personality of another equal participant in joint creative activity is revealed, when feelings, mind of sensation, fantasy, memory, intuition, etc., are involved in comprehending music, when the system of spiritual and psychological organization of the means of knowledge translates the perception of a work into experiences, endowing it with semantic meaning.

Key words: empathy, abilities, musician-performer, empathy, community.

Введение:

Современная исследовательская практика различных областей научного знания свидетельствуют о том, что проблема изучения феномена эмпатии занимает пристальное внимание в подготовке специалистов вообще, музыкантов-исполнителей, в частности. И это неслучайно, ибо обращение к исполнительскому аспекту исследования эмпатии продиктовано тем, что будущий специалист в процессе овладения избранной профессией должен стремиться к духовному единству с «другими», ибо «музыкальное мироотношение, основанное на активном сопричастии, диалогичности и бескорыстном со-

бытии, на «вслушивании» и «в чувствовании» в полифонию мироздания необходимо включает все сущностные силы человека в постижении духовных энергий и смыслов «других» – личностей, сообществ, культур – и способствует возникновению духовной связи с ними» [1. с.4]

Следует иметь в виду, что интерес к эмпатии возник во второй половине XX века, когда особо проявились элементы отчуждения и дегуманизации бытия, обрывающие звенья единения людей. Феномен эмпатии входит в контекст исследований по социологии, культурной антропологии, эстетике, теории познания, психологии, педагогике в поиске реальной, адекватной трак-

товки понятия эмпатии научными средствами. Многоплановость эмпатии как онтологической проблемы становится объектом изучения и со стороны философской и искусствоведческой литературы. Однако ее роль и значение в целостном процессе профессиональной подготовки музыканта-исполнителя не получила должного рассмотрения в исследовательской практике, несмотря на то, что музыка основана на обращенности к Другому как константной, неотъемлемой от целостности всего мироздания сущности и в силу этого представляет естественную сферу эмпатии и немыслима вне её.

Прежде всего отметим: категория эмпатии является прерогативой психологии, а сам термин «эмпатия» появился в начале XX века, благодаря американскому психологу Э. Титченеру, получив широкое распространение с 50-х годов, означая сильное и глубокое чувство, близкое к состраданию. Образованное от греческого слова «*pathos*» в смысловом значении эмпатия характеризуется как проникновение в мир другого человека. Анализ становления феномена в философском осмыслении позволяет выделить его как категорию аксиологического, этического, гносеологического и эстетического содержания. Сущность эмпатии как свойства личности раскрыта ведущими психологами XX века – З. Фрейдом, А. Адлером, К.Г. Юнгом, А. Маслоу, К. Роджерсом и др, рассматривающих её как процесс общения, межличностного познания, как метод психотерапии, как механизм социализации индивида, как эмоциональный когнитивный интеллектуальный процесс, объектами которого выступают человек, природа, культура и искусство.

Применительно к нашему исследованию заслуживает точка зрения А. Адлера, согласно которой эмпатия – есть способность личности к выходу за пределы собственного «я», данная человеку от рождения, как принадлежность к единому организму Вселенной. Способность сопереживания и сострадания – самое чистое выражение социального чувства, единственный критерий человеческих ценностей. Причём методологически важными для нас являются выводы А. Адлера о том, что эмпатичность представляет выраженную способность человека, проявляющейся в чувстве общности со всем со всем живым, основой жизнедеятельности индивида [2. с.57].

Попутно заметим: выделяя эмпатические способности, мы руководствовались тем, что многие исследователи-музыканты концентрируют свое внимание на проблеме развития музыкальных способностей (музыкального слуха, музыкально-ритмического чувства, музыкальной памяти) и музыкального мышления в процессе обучения вокальному и инструментальному исполнительству. В музыкознании и музыкальной педагогике эмпатия рассматривается в форме

эмоциональной отзывчивости на музыку так как основные закономерности возникновения эмоционального отклика, сопереживания и сочувствия в человеческом общении и в процессе художественного восприятия в целом совпадают.

Исследуя особенности эмпатической культуры музыканта-исполнителя, казахстанский ученый З.Ш. Шакеримова, в частности, характеризует её, как социально-психологическое свойство личности, представляющее совокупность способностей индивида, посредством которых данное свойство раскрывается как объекту, так и субъекту эмпатии. Исследователь считает, что эмпатия выступает как способность проникать в художественный мир музыки «за пределы нот», «за партитуру», способность одухотворять музыку и «входить в образ», способность к художественным обобщениям на любом уровне субъективации музыкального образа» [3. с.497].

При этом музыкальное исполнительство по своей сущностной направленности предопределено к эмпатии, исходя из специфики его как искусства сугубо диалогичного. Роль эмпатических способностей музыканта-исполнителя заключается в таких аспектах, как: проявление эмпатии в прочтении авторского нотного текста; реализация эмпатии в воспроизведении музыки; коррекция эмпатичности со способностями личности. По существу, «исполнитель эмпатирует» (Юнг) себя, свою картину мира в «объект» – авторский текст, преобразуя его своим духом и энергией, не переставая в то же время быть и посредником между композитором, текстом и слушателем. Иными словами, эмпатия музыканта-исполнителя выступает принципом дополнительности, выводящего содержание сочинения в систему взаимоотношений, где имеют место процессы интуиции, инсайта, служащие синтезирующим и «пусковым механизмом» [1. с.209].

Существенным параметром эмпатических способностей музыканта-исполнителя в работе с фактурой произведения следует считать умение владеть его агогикой – «дыханием», включающей знаки средств художественной выразительности, высвечивая личностное духовно-энергетическое наполнение образа. Не менее значимы в проявлении эмпатии – авторские ремарки – обозначения (темповые, указания характера образа и определяющие настроение), которые апеллируют к эмоциям музыканта-исполнителя, его фантазии, ассоциативному «багажу», опираясь на чувственно-интуитивную сферу в выборе звукового решения образа и его темпоритма. Практически все составные части авторского текста произведения ведут к эмпатии музыканта-исполнителя, которая зависит от его психологической установки, «стратегии и тактики» в реализации исполнительского замысла.

Ведущими функциями эмпатических способностей музыканта-исполнителя являются: ком-

муникативно-диалоговая, эвристический ум, художественно-творческая. Действие ведущей из указанных функций – **коммуникативно-диалоговой** проявляется в том, что эмпатичность специалиста позволяет: выявлять в личности Другого равноправного соучастника постижение совместной творческой деятельности; определять ценностно-значимый опыт и воссоздавать его через отождествление как собственного; стимулировать активную вовлеченность в воссоздание и переживание с другими участниками исполнительского процесса; активизировать потенциальные возможности в исполнительстве через совместную с коллегами художественно-созидательную деятельность.

Эвристическая функция эмпатических способностей музыканта-исполнителя проявляется в: активном использовании исследовательской направленности с подключением воображения, мышления, чувственного познания; расширении и обогащении и художественно-ассоциативного опыта; синтезировании различных методов и приемов исполнительского искусства.

Художественно-творческая функция эмпатических способностей музыканта-исполнителя осуществляется в: идентификации с художественно-образным содержанием произведения;

создании трактовки фактуры сочинения, выявлении разнообразных форм сценического воспроизведения музыки. В действии эмпатических способностей специалиста, как и в постижении музыки заложено поистине сущностное богатство личности – чувства, ум, ощущения, фантазия, память, интуиция, экспрессивно-моторные реакции организма. В целом, сложная система духовно-психологической организации специалиста переводит восприятие музыки в переживания, наделяя его смысловым значением. Следовательно, без эмпатических способностей личности, музыка как искусство лишается смысла, ибо оба феномена имманентны по отношению к друг другу.

Итак, обобщая вышеизложенное, подчеркнем: эмпатические способности как приоритетное качество личности музыканта-исполнителя, выступают процессом реализации его сущностных проявлений в профессиональной деятельности, способствуя активизации творческого потенциала, коммуникативных умений, обогащению сенсорного восприятия, стимулированию вовлеченности в музыкально-исполнительскую деятельность, образуя значимые связи общности с окружающей музыкальной действительностью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Надилова Л.Л. Теоретические основы и методы развития эмпатии у студентов музыкально-педагогических факультетов: дисс. докт. педагогических наук. – М., 2000. – 342с.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1995. – 211с.
3. Шакеримова З.Ш. Эмпатическая культура – компонент профессионального мастерства педагога-музыканта / Актуальные проблемы музыкальной науки и музыкального образования: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию КНК им. Курмангазы. – Алматы, 2005. – с.496-498.

REFERENCES:

1. Nadirova L.L. Teoreticheskie osnovy i metody razvitija jempatii u studentov muzykal'no-pedagogicheskikh fjakul'tetov: diss. dokt. pedagogicheskikh nauk. – M., 2000. – 342s.
2. Adler A. Praktika i teorija individual'noj psihologii. – M., 1995. – 211s.
3. Shakerimova Z.Sh. Jempaticheskaja kul'tura – komponent professional'nogo masterstva pedagoga-muzykanta / Aktual'nye problemy muzykal'noj nauki i muzykal'nogo obrazovanija: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi konferencii, posvjashhennoj 60-letiju KNK im. Kurmangazy. – Almaty, 2005. – s.496-498.

Сведения об авторах:

Джердималиева Р.Р.-доктор педагогических наук, профессор кафедры «Эстрадный вокал», КазНАИ имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан

Кабатаева Ж.Б.-магистрант кафедры «Эстрадный вокал», КазНАИ имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәліметтер:

Джердималиева Р. Р. - педагогика ғылымдарының докторы, “Эстрадалық вокал” кафедрасының профессоры, т. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы, Қазақстан

Қабатаева ж. б.-т. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, “Эстрадалық вокал” кафедрасының магистранты, Алматы, Қазақстан

Information about the authors:

R. R. Dzherdimalieva-Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department “Pop Vocal”, KazNAI named after T. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan

Kabataeva Zh. B. - Master’s student of the department “Pop vocal”, KazNAI named after T. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan

Д.К. ЖУМАТАЕВ*

НАО «Казакская национальная академия хореографии»

БАЛЕТ «ЛЕГЕНДА О ЛЮБВИ» НА КАЗАХСТАНСКОЙ СЦЕНЕ

Аннотация: Автор рассматривает процесс исторического становления казахстанского балетного искусства на примере балетного шедевра «Легенда о любви». На основе искусствоведческого анализа определены характерные черты балетмейстерского творчества Ю.Н. Григоровича, рассмотрены приемы дуэтного танца в хореографии выдающегося балетмейстера, приведены и обоснованы малоизвестные исторические факты об исполнителях главных партий на казахстанской балетной сцене в балете «Легенда о любви».

Ключевые слова: Ю.Н. Григорович, Д.Т. Абилов, балет «Легенда о любви», балетмейстерское творчество, казахстанский балетный театр.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ САХНАДА “МАХАББАТ ТУРАЛЫ АҒЫЗ” БАЛЕТІ

Аннотация: Автор, қазақстандық балет өнерінің тарихи қалыптасу процесін балет жауһары саналатын «Махаббат туралы аңыз» үлгісінде қарастырады. Өнертанушылық талдау негізінде Ю. Н. Григоровичтің шығармашылығына тән қолтаңбасы мен кейбір беймәлім балетмейстерлік белгілері анықталды. Көрнекті балетмейстердің хореографиясындағы дуэттік билеріндегі тәсілдері қарастырылды. Қазақстан балет сахнасында «Махаббат туралы аңыз» қойылымындағы бас партияларды орындаушылар туралы айтылмай келген мәліметтер мен тарихи фактілер келтірілді.

Түйіндеме сөздер: Ю.Н. Григорович, Д. Т. Абилов, «Махаббат туралы аңыз», балет, балетмейстер, шығармашылық, қазақстандық балет театры.

THE LEGEND OF LOVE BALLET ON THE KAZAKH STAGE

Abstract: The author examines the process of the historical formation of the Kazakh ballet art on the example of the ballet masterpiece «The Legend of Love». On the basis of art criticism analysis, the characteristic features of the choreographer's creativity of Yu.N. Grigorovich, the techniques of duet dance in the choreography of the outstanding choreographer are considered, little-known historical facts about the performers of the main roles on the Kazakh ballet stage in the ballet «The Legend of Love» are presented and substantiated.

Key words: Yu.N. Grigorovich, D.T. Abirov, the ballet «The Legend of Love», choreographer's creativity, Kazakh ballet theatre.

Введение:

Казакстанское балетное искусство стремительно развивается на протяжении более 90 лет. Для национального театра характерным является то, что балетная сцена представляла в разные исторические периоды множество балетных шедевров, постановщиками которых являются выдающиеся личности, талантливые балетмейстеры, гении хореографического искусства и балета. Одним из уникальных шедевров казахстанской балетной сцены является балет на музыку Арифа Меликова (1933 – 2019) «Легенда о любви» в хореографии выдающегося российского балетмейстера Юрия Николаевича Григоровича (1927г.).

«Глубокая и самобытная музыка азербайджанского композитора А. Меликова заслуженно завоевала широкую любовь и признание. Во всех его произведениях чувствуются глубокое национальное начало и, безусловно, органическая связь современных принципов композиторского письма с классическими закономерностями»[1.

<http://anl.az/down/meqale/zerkalo/2011/iyun/av201.htm/> Электронный ресурс(дата обращения 19.10.2020г.]. Выдающийся композитор XX века Д.Д. Шостакович (1906 – 1975) в своё время дал высокую оценку его творчеству: «Ариф Меликов - одаренный композитор, музыка его подлинно профессиональна...» [1. <http://anl.az/down/meqale/zerkalo/2011/iyun/av201.htm> Электронный ресурс(дата обращения 19.10.2020г.].

Мировая премьера этого спектакля состоялась на сцене Ленинградского театра оперы и балета имени С.М. Кирова (ныне Мариинский театр оперы и балета)23 марта 1961 года [2. <https://ru.wikipedia.org/wiki> Электронный ресурс] (дата обращения 07.10.2020г.].

Главные партии исполнили: Мехменэ Бану – Ольга Моисеева (1928г.) (или Инна Зубковская (1923 – 2001)), позже Алла Осипенко (1932); Ширин – Ирина Колпакова (1933), позже: Эмма Минченок (1932), Марина Кондратьева (1934), Елена Евтеева (1947), Нинель Кургапкина (1929 – 2009), Татьяна Терехова (1952); Ферхад – Александр Гри-

бов (1934 – 1998) позже: Игорь Уксусников (1931 – 2009), Борис Брегвадзе (1926 – 2012), Юрий Соловьёв (1940 – 1977), Евгений Щербаков (1941 – 2014); Визирь – Анатолий Гридин (1929); Незнакомец – Анатолий Сапогов (1929 – 2016) [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Электронный ресурс (дата обращения 07.10.2020г.)].

Сегодня на сцене Мариинского театра оперы и балета главные партии исполняют: Мехмене Бану – Виктория Терешкина, Анастасия Матвиенко, Екатерина Кондаурова, Алина Сомова; Ширин – Мэй Нагахиса, Рената Шакирова, Елена Евсеева, Екатерина Осмолкина, Мария Ширинкина; Ферхад – Владимир Шкляров, Тимур Аскеров, Евгений Иванченко, Кимин Ким, Игорь Колб; Визирь – Константин Зверев, Иван Оскорбин, Юрий Смекалов, Дмитрий Пыхачёв; Незнакомец – Ислом Баймурадов, Дмитрий Пыхачёв, Андрей Яковлев.

Балет «Легенда о любви» входит в основной репертуар Большого театра. На легендарной сцене в этом балете главные партии исполняют: Мехмене Бану – Юлия Степанова, Екатерина Шипулина, Ольга Марченкова; Ширин – Мария Виноградова, Анна Никулина, Дарья Хохлова; Ферхад – Артемий Беляков, Денис Родькин, Игорь Цвирко; Визирь – Александр Водопетов, Виталий Биктимиров, Егор Хромушин; Незнакомец – Евгений Головин, Карим Абдуллин, Антон Савичев.

Известно, что первая попытка перенести этот спектакль на казахстанскую сцену была осуществлена казахстанским балетмейстером Дауреном Абириным (1923 – 2001). Премьера спектакля состоялась в Алма-Ате 13 апреля 1963 года на сцене Государственного академического театра оперы и балета им. Абая. В творческий состав спектакля вошли: художник – Владимир Семизоров (1935), дирижер – Тургут Османов (1927 – 1987). Главные партии в балете исполнили: Мехмэне Бану – Вероника Кузнецова (1934 – 1971), Ширин – Сара Кушербаева (1933 – 1933), Ферхад – Виталий Васильев (1939), Визирь – Абдурахим Асылмуратов (1935 – 1990-е гг. (точная дата смерти неизвестна, источники отсутствуют)), Незнакомец – Леонид Таганов (1928 – дата смерти неизвестна, источники отсутствуют) [З. с. 152].

В данной постановке Даурен Абирин попытался перенести на казахстанскую сцену балет «Легенда о любви» в собственной редакции. Однако, как отмечают очевидцы и историки балета, эта постановка отличалась от оригинала измененным хореографическим текстом, цветовыми гаммами в декорациях, что так или иначе привело к потере целостности первоосновы гениального спектакля - оригинала.

Известный казахстанский искусствовед и первый исследователь казахского балетного театра Л.П. Сарынова (1927 – 2001) писала: «В сезоне 1962/63 г. состоялось всего пять представлений «Легенды о любви», и спектакль сошел с

репертуара. Не оставляя надежды добиться успеха...» [З. с. 111].

В контексте рассматриваемой проблемы для нас интересны и другие научно-исследовательские позиции. Например, исследователь творчества Д.Т. Абиринова, искусствовед К.Д. Айткалиева так характеризует данный спектакль: «... балет «Легенда о любви» (1963) стал известен как произведение, отвечающее требованиям современности. Зрители оценили его как удачную постановку и серьезную работу балетмейстера» [4. с. 95].

На наш взгляд, в объективном подходе к искусствоведческому анализу данного творческого явления, необходимо учитывать тот факт, что спектакль прошел всего пять раз на главной балетной сцене республики. Следовательно, балетный спектакль не достиг абсолютной популярности среди казахстанской публики того исторического периода. Остается предполагать, что возможно, казахстанская общественность не была готова к такому по-настоящему современному, революционному и мировому шедевру. Необходимо отметить, что в 60-е гг. XX столетия казахстанский балет только укреплялся и набирал свои творческие силы как национальный балет. В истории отечественного балетного театра известны факты, что 1968 году Д.Т. Абирин совершает вторую попытку постановки балета «Легенда о любви» на сцене ГАТОБ им. Абая. Однако, и эта попытка оказалась неудачной, и как следствие - спектакль не вошел в репертуар театра.

Прошло почти тридцать лет, прежде чем для казахстанского балетного мира театральный сезон 2007 года явился запоминающимся. Так 15 марта состоялась премьера спектакля «Легенда о любви» балетмейстера Ю.Н. Григоровича. Казахский зритель с восторгом принял премьеру и по-настоящему оценил современный по всем меркам мировой балетный шедевр. Премьера этого спектакля триумфально прошла на сцене Государственного академического театра оперы и балета имени Абая (ГАТОБ) в Алматы. Главные партии в балете исполнили молодые звезды казахского балета. В роли властной царицы Мехмэне Бану выступила Найля Кребаева, нежный образ Ширин представила – Куралай Саркытбаева, влюбленный художник Ферхад – Досжан Табылды, преданный царице Визирь – Дмитрий Сушков.

На этом исторический путь этого увлекательного балета не заканчивается. В репертуаре новых казахстанских балетных театров также проходят премьеры спектакля «Легенда о любви». Так 3 июля 2019 года состоялась его премьера в театре «Астана Балет», где главные образы создали ведущие солисты молодого театра. Ширин исполнила замечательная балерина Татьяна Тен; Мехменэ Бану – талантливая Айжан Мукатова.

Мужские главные партии исполнили Фархад Буриев - Ферхад, Амир Жексембек - Визирь.

В своем интервью перед премьерой спектакля ведущий солист театра «Астана балет» Фархад Буриев рассказывает, что ему довелось исполнить партию Ферхада в двух театрах республики (ГАТОБ им. Абая и театр «Астана балет») и делится своими впечатлениями: «Этот спектакль мне хорошо знаком, я уже танцевал партию Ферхада, и поэтому он мне дается намного легче, чем остальным артистам. Для меня есть лишь моменты с небольшими изменениями в каких-то нюансах, а в остальном мне все знакомо. Я рад, что этот спектакль ставится в нашем театре, потому что это очень красивый балет» [5. с. 35- 42].

В ходе исследования уникальных драматургических приемов, балетмейстерских решений и хореографии Ю.Н. Григоровича в балете «Легенда о любви» был просмотрен и проанализирован фильм - балет «Легенда о любви» (выпуск 1990г.), где режиссерами являются сам Юрий Николаевич Григорович и Сюдзи Фудзии. В главных ролях выступили звезды мирового балета и солисты Большого театра, среди которых: Мария Былова (1956) – Мехменэ Бану, Алла Михальченко (1957) – Ширин, Ирек Мухаммедов (1960) – Ферхад, Гедиминас Таранда (1961), Марк Перетокин (1964) исполнили партию Визиря.

Для более глубокого понимания художественных образов и драматургии балета мы обратились к одноименной пьесе выдающегося турецкого писателя и поэта Назыма-Хикмета (1902 – 1963) «Ферхад и Ширин», ставшей основой сюжета и либретто хореографического произведения. На основе проведенного анализа балетного шедевра Ю.Н. Григоровича «Легенда о любви» и литературного источника Назыма-Хикмета мы определили следующие характерные особенности:

1. В художественном произведении Назыма-Хикмета присутствует ряд событий и персонажей, которые упразднены в хореографии Ю.Н. Григоровича. Например, это образы Глашатая, Кормилицы, Звездочета, Сервиназа, Главного лекаря, Эшрефа и др. Главные акценты балетмейстера направлены на основных персонажей: Мехмэне Бану, Ширин, Ферхад и Визирь.

2. Сравнительно – сопоставительный анализ показал, что в литературном произведении более глубже и драматичнее развиваются события и действие. Балет же выстроен в более лаконичной форме, так как театральная форма не позволяет и не предполагает сценического изложения литературного художественного произведения в полном формате. Однако, Ю.Н. Григорович применяет такие приемы и балетмейстерские решения, где кордебалет неразрывно связан на сцене с действиями главных персонажей так, что перед зрителем складывается целостная картина художественного произведения Назыма-Хикмета.

Иными словами, балетмейстер мастерски передал основной замысел и содержание художественного произведения.

3. Анализ и теоретико- визуальное изучение хореографического текста балета «Легенда о любви» позволил выявить характерные признаки балетмейстерского почерка. А именно:

- для творчества Ю.Н. Григоровича характерен насыщенный мужской танец, который наполнен сложными техническими приемами и координацией движений. Его ассистент Р. Пронин во время постановки балета «Спартак» на музыку А.И. Хачатуряна в театре «Астана Опера» особо подчеркивал, что в балетах Григоровича «главными» являются мужчины. На наш взгляд, это наиболее характерные и отличительные признаки творчества выдающегося балетмейстера советского и послесоветского периода, которое, в свое время, ознаменовало расцвет мужского исполнительства в мировом балете.

Известно, что история мирового балета в разные периоды переживала расцвет и падения как женского, так и мужского балета, это касается как, сольного исполнительства, так и кордебалета (мужского и женского). Хореографический текст мужского танца в балетах Ю.Н. Григоровича - это всегда высокие и технически сложные прыжки, силовые движения. Выдающийся балетмейстер всегда уделяет большое внимание мужскому кордебалету, и это поразительно эффективные сцены во всех его спектаклях;

- во всех адажио балета «Легенда о любви» очень много дуэтов, которые насыщены технически сложными поддержками. Они очень разнообразны, гармонично вырисовывают и раскрывают всю палитру чувств Ферхада и Ширин, ревности Мехмене Бану и преданного ей Визиря. По своей глубине и драматизму дуэтный танец в постановках Ю.Н. Григоровича очень насыщен многогранностью и эмоциональностью. Многие приемы и индивидуальный балетмейстерский почерк можно проследить и на примере балета «Спартак». Вместе с тем, в «Легенде о любви» эти приемы и поддержки интерпретированы в восточном колорите, что гармонично вписывается в общее художественное полотно;

- во время нескольких пересечений трех главных героев на сцене, свет на сцене затемняется, лучи прожекторов высвечивают Ширин, Ферхада и Мехмене Бану, здесь происходит смена музыки. Тем самым режиссер – балетмейстер Ю.Н. Григорович привлекает внимание зрителя, как бы «замедляя» время и действие вокруг персонажей. Следует отметить, что самое увлекательное в этих моментах то, что постановщик дает возможность зрителю самому додумать диалог между персонажами. Этот «диалог» проглядывается в мимике, жестах, пластике главных героев.

4. В ходе проведенного анализа хореогра-

фического текста, исполнительской техники и эмоционально - драматической составляющей главных образов в балете мы определили следующие критерии, например,

- для сценического воплощения образа Ферхада характерны сложная техника и партнерские навыки в дуэтном танце. Это означает, что исполнитель должен владеть прыжковой техникой, выносливостью, т.к. хореография насыщена технически сложными прыжками: sautdebasque, tourenl'air и др.;

- сценический образ Ширин – это олицетворение юности, легкости, изящности, девичьей нежности, ее кисти как колокольчики и невесомый прыжок. Изящно тонкие линии, утонченная фигура, мягкие танцевальные руки, красивое лицо характеризуют исполнительницу партии Ширин. Данный образ создан балетмейстером для балерины, обладающей лирико-романтическим амплуа;

- хореографический текст для образа Мехмэне Бану на протяжении всего балета отличается резкими и четкими battement, стремительным allegro, жесткими и грациозными линиями в пластике, характеризующие социальный статус этого сценического образа. Партия Мехмэне Бану предназначена для физически и технически крепких балерин. Мехмэне Бану чаще всего исполняют опытные балерины. Данный образ –

совершенно противоположный романтическому образу Ширин, где внутренние переживания, любовь, душевное состояние, наполненные драматизмом требуют высокого и зрелого профессионализма от исполнительницы;

- образ Визиря также достаточно насыщен драматизмом и создан балетмейстером для исполнителя, имеющего опыт с более актерским и характерным амплуа. Хореографический текст все движения Визиря очень мужественны и энергичны, позировки более «графичные» и определено четкие.

Гениальный композиторский и балетмейстерский тандем А. Меликова и Ю.Н. Григоровича принесли балету мировое признание и славу. Пресса писала: «Новый балет - большое событие в советской хореографии. Без преувеличения можно сказать, что это этапный спектакль...» [1.<http://anl.az/down/meqale/zerkalo/2011/iyun/av201.htm>(дата обращения 19.10.2020г.)]. Спектакль «Легенда о любви» живет на балетной сцене около шестидесяти лет, является репертуарным украшением мировых театров. Для казахстанского балетного театра исторически ценен тот факт, что постановка этого балета была осуществлена легендарным балетмейстером Ю.Н. Григоровичем, спектакль прочно вошел в его репертуар и стал одним из любимых зрительям лирических шедевров.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Музыка Арифа Меликова – история и современность URL:
2. <http://anl.az/down/meqale/zerkalo/2011/iyun/av201.htm>(дата обращения 19.10.2020г.)
3. Легенда о любви (балет) URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Легенда_о_любви_\(балет\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Легенда_о_любви_(балет))(дата обращения 07.10.2020г.)
4. Сарынова Л.П. Балетное искусство Казахстана. – Алма-Ата, Издательство: Наука, 1976 г.- 175 с.
5. Айткалиева К.Д. Балетмейстерское мастерство Даурена Абилова // сборник научных трудов (выпуск 8) Оренбургского государственного института искусств. - ОГИИ, 2010. - 342 с.
6. Жумасейтова Г.Т. Хореография Казахстана. Период независимости: монография – Алматы: «Жибек жолы», 2014. – 220 с. (иллюстрации 32 с.).

REFERENCES:

1. Arif Melikov's Music – History and Modernity URL: <http://anl.az/down/meqale/zerkalo/2011/iyun/av201.htm> (accessed 19.10.2020)
2. The Legend of Love (ballet) URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Legenda_o_lyubvi_\(ballet\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Legenda_o_lyubvi_(ballet))(accessed 07.10.2020)
3. Sarynova L. P. Ballet art of Kazakhstan. - Alma-Ata, Publishing house: Nauka, 1976 - 175 p.
4. Aitkaliyeva K. D. Balletmeisterskoe prowess Daurena Abirova // sbornik nauchnykh trudov (issue 8) of the Orenburg State Institute of Arts. - OGII, 2010. - 342 p.
5. Zhumaseitova G. T. Choreography of Kazakhstan. Period of independence: monograph-Almaty: "Zhibek zholy", 2014. - 220 p. (illustrations 32 p.).

Сведения об авторах:

Жуматаев Д.К.-магистрант 1 курса, образовательная программа «Хореография», НАО «Казахская национальная академия хореографии»

Авторлар туралы мәліметтер:

Жуматаев Д. К. - 1 курс магистранты, "Хореография" білім беру бағдарламасы, "Қазақ ұлттық хореография академиясы" КЕАҚ»

Information about the authors:

Zhumatayev D. K.-1st year Master's student, educational program "Choreography", NAO " Kazakh National Academy of Choreography»

Т.Н. ҚҰСПАН^{1*}, Н.Р. ЕСКЕНДИРОВ²,

¹²Қазақ Ұлттық Өнер Университеті

¹²Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

А.ҚҰНАНБАЕВТЫҢ 175 ЖЫЛДЫҒЫНЫҢ ОРАЙ ЖАСТАР ТЕАТРЫНДАҒЫ ЖАС АБАЙДЫҢ ЖАҢАША САХНАЛАНУ ҮРДІСІ

Аннотация: Автор өзінің ғылыми мақаласында театр сахнасындағы ұлы Абай образының қалай сомдалғанын және режиссерлердің Абай бейнесін танытудағы қолданған әдістері мен режиссерлік шешімдерін қарастырады. Абайды ойнаған әртістердің актерлік шеберліктерін саралап - сараптап, - театр тарихымен байланыстыра баяндайды. Кешегі театр қойылымдары мен бүгінгі театр қойылымдарын зерттеп, зерделей отырып, талдау жүргізеді, әр қойылымның өзіндік ерекшеліктерін айқындайды. Заманауи қойылымдағы спектакльдерді талдап, салыстырып, өзіндік ой – пікір, көзқарасын білдіреді.

Түйіндеме сөздер: Абай, образ, заманауи қойылым, әртістер, режиссер, театр, спектакль, әдебиет.

В ЧЕСТЬ 175-ЛЕТИЯ А. КУНАНБАЕВА В МОЛОДЕЖНОМ ТЕАТРЕ СОСТОЯЛАСЬ НОВАЯ ПОСТАНОВКА МОЛОДОГО АБАЯ

Аннотация: В своей научной статье Автор рассматривает, как воплотился образ великого Абая на театральной сцене, методы и режиссерские решения, используемые режиссерами в представлении образа Абая. Анализирует актерское мастерство актеров, сыгравших Абая и рассказывает историю театра. Изучает и анализирует вчерашние театральные постановки и сегодняшние театральные постановки, выявляет специфические особенности каждой постановки. Анализирует и сравнивает спектакли современной постановки, выражает свои мысли, взгляды.

Ключевые слова: Абай, образ, современная постановка, артисты, режиссер, театр, спектакль, литература.

IN HONOR OF THE 175TH ANNIVERSARY OF A. KUNANBAYEV, A NEW STAGE OF THE YOUNG ABAI IN THE ZHASTAR THEATER WAS HELD

Abstract: In his scientific essay, the Author discusses how the figure of the great Abai was embodied on the theater stage, the methods and directorial solutions used by Directors in presenting the image of Abai. Analyzes the acting skills of the actors who played Abai, and recounts the history of the theater. Studies and analyzes yesterday's theater productions and today's theater productions, identifies the specific features of each performance. Analyzes and compares performances of modern productions, expresses his thoughts and views.

Key words: Abay, image, modern production, artists, Director, theater, performance, literature.

Кіріспе:

Заңғар жазушымыз Мұхтар Әуезов: «Абай әлемі... мол мұхиттай шексіз... ал мен сонда жүзген қайықтай ғана едім...» деген екен. Иә, Абай әлемі шеті мен шегі жоқ мұхиттай терең екені рас. Осы әлемге бойлаймын деп кешегі күннен бүгінгі күнге дейін ұлы ақынның мол мұрасын зерттеп, зерделеп, ой елегінен өткізіп, Абай жанын түсінуге ұмтылып келеміз. Абай М.Әуезов жазған төрт томдық «Абай жолы» роман – эпо-

пея-театрология- шеңберінен әлдеқашан шығып, барлық өнердің ортасынан табылып жүр. Әдебиет, театр, кино, көркем өнер т.б. қайсысын алып қарасақ та Абай тереңіне бойлап, ұлы ойшылдың болмыс-бітімін, адами тұлғасын, қадір-қасиетін, рухани жан-дүниесін түсінуге тырысады. Бүгінгі күні өнердің қай саласында болмасын Абай феноменін түсінуге ұмтылып, жұмбағын ашуға тырысқан, ақын бейнесін жан-жақты тануға, танытуға деген талпыныс айқын көрінеді.

Осы талпыныс сонау ХХ ғасырдың басында қазақ театры қалыптаса бастағаннан- ақ қарқын алып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Негізгі бөлім:

Өзінің жиырма жылдық ғұмырын Абай шығармашылығына арнаған М.Әуезовтің, Л.Соболевпен бірлесе жазып сахналаған «Абай» трагедиясынан бастау алатын ұлы ақынның өнердегі образы одан кейінде талай рет сахна төріне жол тартты.

Абайдың театрдағы алғашқы сәтті шыққан образы – қазақтың Қаллекейі атанған Қалибек Қуанышбаевтың сомдаған образы.

1940 жылы қазақтың театр өнерінің көрнекті қайраткерлерінің бірі Асқар Тоқпанов режиссер ретінде «Абай» трагедиясын Қазақтың мемлекеттік Мұхтар Әуезов атындағы академиялық драма театрының сахнасына қойды. Ролді таңдау кезінде Қалибек Қуанышбаевтың «Абай» образын орындап шыға алатынына Мұхтар Әуезовтың өзі күдікпен қараған екен. Себебі осыған дейін комедиялық образдарды сомдап келген актерге Абайдай сан қырлы, қат-қабатты күрделі образды орындап шығу қиынның қиыны болады деп ойласа керек. Дегенмен актер тек жазушының үдесінен ғана шығып қойған жоқ, өзінің асқан актерлік шеберлігімен сол кездегі барлық өнер иелерін мойындатты. Тек сырт келбетімен ғана емес, Абай бейнесін айнытпай ойнауымен бүкіл көрерменнің көңілінен шықты.

Белгілі сыншы Қажықұмар Қуандықов өзінің «Тұңғыш ұлт театры» атты кітабының «Абай» қойылымына байланысты тарауында мынадай пікір білдіріпті: «Абай ролінде ойнау үшін оның жан дүниесіне, өмірге көзқарасына, нені көксеп, нені арман еткен тынымсыз ізденгіш ойына, халқының азаттығы үшін» мыңмен жалғыз алысқан» күрескер бейнесіне түсіну керек еді. Бір сәт барлық күйді ұлы ақынша толғайтын үлкен жүрек, шынайы дарын, шынайы шабыт иесі болу керек еді. Актер ақынның өмір жолын, бай творчествосын жете білу нәтижесінде жаны күйіне түсінуді, Абай басындағы трагедия халық трагедиясы екенін ұқты, драматург мақсат еткен түпкі ойды осылай өрістетті, шешті.

Қалибек Қуанышбаев өз ойыныңда Абайдың жүріс-тұрысын, сырт-қимылын, портреттік ұқсастығын тауып қана қойған жоқ, ол ұлы жүректің соғуын да ұқтырды!» депті [3.118 б.]. Өзіміз сол заманда өмір сүріп, сол ортада жүрмесек те, трагедияны көзбен көріп, қолмен ұстамасақ та осы пікірден, берілген бағадан қазақ сахнасының хас шебері Қалибек Қуанышбаевтың Абай бейнесін жан- жақты барлық қырынан ашып, таныта білгенін аңғаруға болады. Абайдың қоғамдық орны мен қайраткерлік кейпі, бүкіл адами болмыс-бітімі көрермен көз алдына елестейді.

Бір жолы «...артистер ортасына Абай – Қалибек кіріп келгенде, басы Серке, Елубай, Қапан,

Шәкен болып, «Ассалаумағалейкум, Абай аға!» деп, орындарынан ұшып тұрғандарын көрген кісиде арман бар ма? – дейді қарт режиссер. Ұлы Әуезовтің өзі риза болып: «Пәлі, жаман Қалибектен жап-жақсы Абай туыпты!»- деп сәбише қуанғанын да осы Асқар көкемнен естідік»,- дейді Асқар Топановтың өз аузынан естіген белгілі сыншы, өнертанушы Әшірбек Сығай [2. 22 б.]. Бұдан актер үшін де, режиссер үшін де Абайдың портреттік ұқсастығының да маңызды болғанын көреміз. Өйткені сахнада нағыз Абай жүргендей әсер қалдыру, көрерменді иландырып сендіру актердің шеберлігіне байланысты екені дау тудырмаса, сонымен қатар спектакльдің сәтті шығуының бір кепілі болмақ.

Кейін 1949 жылы Шәкен Айманов режиссерлігімен «Абай» спектаклі сахналанды. Ш.Айманов өзінің режиссерлік стилінде ұлы ақын бейнесін шығарманың көркемдік идеялық мазмұнын терең ашу сомдаған және ұлттық бояу нақышты әрлендіріп жаңаша қырынан танытуды мақсат еткен. Бұл – М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы негізінде жасалған сахналық қойылым болды. Алғаш 1949 жылы 28 желтоқсанда Қазақ драма театрында қойылды. Авторлары – Ш.К.Айманов, Я.С.Штейн. Бұл- қазақ сахна өнері тарихында прозалық шығарма негізінде қойылған тұңғыш спектакль болатын. 1952 жылы ол қойған «Абай» спектакліне КСРО мемлекеттік сыйлығы берілді. Осы спектакльді қояр алдында Ш.Айманов үлкен даярлықпен келген болатын. Абай дүниесі мен әлеміне бала кезінен құмартып өскен режиссер ақын туралы фильмге қатысты, зерттеді. Барлық көңіл-зейінімен, жан-дүниесімен Абайға бойлады, спектакль қойды.

Осы даярлықтың жалғасы ретінде алпысыншы жылдардың аяғына таяу, жастар театр сахнасына «Жас Абай» атты спектаклін шығарды.

Орындаушылардың кіру-шығуы, жүріс-тұрысы, сахнадағы әдебі, мәдениеті, күлгені, жылағаны, қарағаны, бұрылғаны, жөтелгені, демалғаны бәрі-бәрі режиссердің назарынан тыс қалмаған. Тәжірибелі режиссер өзінің салмақты да, сабырлы кейпінен айнымай, бүкіл режиссерлік шеберлігін Абай бейнесін танытуға жұмсаған.

Жас Абай кейпіндегі Алтынбек Кенжековке режиссер тарапынан ескертпе-сын жиі айтылып, актер Абайдың сөзі, сырт келбеті, жүріс-тұрысын көңілдегідей шығарғанмен, оның ішкі күші, ақынға тән ішкі бұлқынысы жетпей жатқаны қатаң ескертіліп отырған. Бұдан режиссердің ұлы тұлғаның сахна образына аса мән беріп әрбір детальға көңіл аударып отырғаны байқалса, негізгі назары-артистердің тілінде болған, сөз тазалығын қатаң қадағалаған. Бұл заңды да, себебі Абайдай тұлға сөзден жаңылмай, ұшқыр ойлай, әріден толғай, тереңге бойлай сөйлеу керек еді. Режиссердің қатаң талап қоюы сондықтан.

Сонымен қатар Қазақтың кәсіби театр өнерінің қалыптасуына орасан зор үлес қосқан қазақ-

тың халық әртісі, әйгілі режиссер, «Халық қаһарманы» Әзірбайжан Мәмбетовтің белгілі актер Ыдырыс Ноғайбаев сомдаған «Мәмбетов Абайының» да қазақ театр өнерінде алатын орны бөлек.

«Спектакльді алғаш көргенде, бұл күдіктен біраз сейілдік. Қайталап көрген кезімізде, Абай-Ыдырыс ойынан ұнамдылық таптық, ақын тұлғасының жаңа қырларын көргендей болдық», - деп белгілі сыншы Қажықұмар Қуандықов өзінің оң пікірін білдірген екен [3. 120 б]. Кейінгі сыншы – сарапшылар да осы пікірді қолдағандай, оларда Ыдырыс Ноғайбаевтың Абай бейнесін жаңа қырынан танытқанын қостайды.

«Ақынның мінсіз тұлға бітімі, керісіндей келіскен сырт сымбаты, қимыл-қозғалысының сыйылығы, мінез жарастығы, ширақтығы алымдылығы және ұстамдылығы, рухани дүниесінің беріктігі актер беделін едәуір көтере түскені рас. Актер әркез Абайдың ішкі көңіл күйін қалтқысыз дөп басып, оның жүйелі де, жинақы салмақты ойларын шайырлық шабытпен әдемі толғай білді. Үнінде азаматтық, парасаттылық, күрескерлік бояу-бедерлері үстем жатты», - дейді белгілі сыншы Әшірбек Сығай [2. 180б]. Осы бағаның өзінен – ақ Ыдырыс Ноғайбаев актер ретінде Абайдың бейнесін жаңа бір деңгейге көтергені, ақын тұлғасы қазақ сахнасының төрінен лайықты орын алғаны белгілі.

Бүгінгі күні Абай образы қазақ сахнасынан ойып тұрып орын алып, бойтұмарына айналды деуге болады.

Қазіргі театрда Обаевтың да Абайы бар. «Есмұхан Обаев 2010 жылы «Абай» трагедиясын қайта сахналады. Басты рөлді – Әуезов театрының актерлері Ерлан Біләл мен Азамат Сатыбалды сомдады. Бұл қойылым театртанушылар мен баспасөзде көптеген мақалаға арқау болғаны күні кеше. Обаевтың Абайы- философ, ойшыл Абай. Мұндағы сахналық аураның өзі көшпенділер дүниетанымының тереңін, сән-салтанатын көз алдыңызға әкеледі. Шымылдық ашылғанда ақ көрермен Абай дәуіріне енгендей күй кешеді. Ал Абай образы – мұңын жанарына, ойын әр сөзіне сіңірген дала данышпанының қоғамдық ортадағы күйініші мен сүйініші арқылы арыдан сыр шертеді. Есмұқан Обаев қойған «Абай» театр репертуарынан әлі түскен жоқ.» [4. Басты бет].

Абай образын сомдаған әрбір актер ұлы тұлғаны өзінше ашуға ұмтылды. Қаллекей – «Абайы» біреу – ақ, бір төбе болса, кейін Болат Абділманов пен Ерлан Біләл, Азамат Сатыбалды, Нүркен Өтеуілов ойнаған Абай бір төбе.

Абай образын сомдаған қай-қай режиссерді алып қарасақ та, Абай образын өз стиліне сай ашып, өз тәсіліне салып, жаңаша, жан-жақты ашуға тырысқан. Сол үрдіс күні бүгінгіге дейін жалғасын тауып келеді.

Нұр-Сұлтан қаласындағы Жастар театрында қазақтың бас ақыны – Абайдың 175 жылдық

мерейтойына орайластырып, «Көзімнің қарасы» атты музыкалық драмасы премьерасының өтуі – соның куәсі. Қоюшы-режиссер Нұрқанат Жақыпбай өзіне дейінгі режиссерлердей Абайдың қоғамдық – қайраткерлік жолын емес, жастық кезеңін, өміріндегі тәтті шағын, жас Абайды таңдап алған. Режиссердің бір ерекшелігі – Абай мен Тоғжанның алғашқы мөлдір де шынайы сезімдерінің куәсі болған өмір сәтін ғана сахналайды.

«Махаббатсыз өмір бос...» деп жырлаған ақын махаббат деген ұлы сезімнің дәмін әке тапсырмасымен Сүйіндік ауылына барғанда Тоғжанмен алғаш кездесуінде сезінген еді. Тоғжанның әдемі қозғалысы, әсем бейнесі ақын жүрегін бірден баурап алды. Дастарқан басындағы шәй құйыс үстінде түйіскен екі жастың көзқарасынан сезім оты оянып, лаулап жана берді... махаббат жалынына айналды. Сондықтан болар адамның жан дүниесін жарық нұрға бөлейтін ұлы сезімді бірақ ауыз сөзбен осылай түйіндей білген ақын Абай жүрегін шоқтай жандырған махаббат алауын өзінің ақындық шабытына ғана емес, өмірлік бағытына да сәуле шашқан сөнбес шырақ етті...

«Айттым сәлем, Қаламқас,
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.
Сенен артық жан тумас,
Туса, туар, артылмас.
Бір өзіңнен басқаға,
Ынтықтығым айтылмас [5. 98б].

Бұл – ұлы ақынның ақылы мен жүрегін жаулаған, қолы жетпей, мәңгі арманына айналған ғашығы Тоғжанға арнаған сезім сыры, жүрек жыры еді. Тоғжанға деген лап етіп жанған махаббаты, кәусар көңілінің ынтықтығы өмір бойы басылмай өтті. Бұл – ақын тағдырының шынайы шындығы болатын. Осы шырақты сезімді кейінгілер аңыз қылып айтып жүретінін, махаббат дастанына арқау болардай шығармалардың өзегіне айналар ғашықтықтың үлгісіне айналатынын кім білген. Иә, Абай да жұмыр басты пенде, ол да ғашықтық дертіне шалдығады, ол да асық болуға, сүйеге жаралған жан.

Бірақ Абай да, Тоғжан да тағдырдың салғанына көнбеске шарасы қалмайды. Қос жүрек жараланады, өзек өкініш пен өксікке толады, сырлы да қимас сәттер сағыныш пен сағымға айналады.

«Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да.
Дүниеде сенен артық маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да»

деп өз жанының жарасын жырмен ақтарған Абай да өмір бойы қолы жетпеген ғашығын аңсаумен өтті [6. 98б].

Тоғжан ұлы Абайды ұлы сезімнің алдында дәрменсіз күйге салған, арман мен сағыныштың қол жетпес қиянына айналған ару. Оның мұң мен сырға толы махаббат жырларының жауқазын гүлі ғашықтық дертінен бүршік жарып, өлең

өлкесінің есігін ашуға, ақындық талантының тегеурінін танытуға алғышарт болды.

...Абай ессіз сүйген Тоғжан қыздың есімі содан бері махаббат пен сағыныштың символындай болып келеді.

Абай мен Тоғжанның арасындағы жауқазын гүлдей бүр ашқан, қызғалдақ көңілдің қысқа ғұмырындай махаббатқа толы сағынышты сәттері қазақ жастар театрында алғаш рет сахналанды.

«Көзімнің қарасы» музыкалық драмасы Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Нұрқанат Жақыпбайдың режиссерлігімен сахналанды. Сахнада қос ғашықтың әдемі сезімдерінен бөлек, лирикаға толы әуезді әндер шырқалды, Абай мен Тоғжанның аңызға айналған махаббаты өнерсүйер, өлеңсүйер көрерменнің алдына жол тартты.

«Ғашықтың тілі- тілсіз тіл, көзбен көр де, ішпен біл» деп жырлаған ұлы ақын өзінің алғаш шын сүйген ғашығына арнаған сезімге толы әнін «Көзімнің қарасы»- деп бекер атамаған секілді. Өйткені бұл спектакльде Абайдың Тоғжанға деген мөлдір махаббаты сезілді, көрермен қос ғашықтың бір-біріне деген шынайы сезіміне куә болды. Абай Тоғжанмен өмірлік жолы түйіспесе де, өмір бойы оған деген сезімін өшіре алмады, Тоғжан бейнесі ақынның көз алдынан кетпей қойды. Өзінің осы сұлу жанға деген махаббаты талай мықты шығармаларына себепкер болғаны белгілі. «Көзімнің қарасы» - соған куә ән.

Спектакль халық әні «Балапан қаз» әнімен басталады. Әуезді әнді әндетіп жатқан бір топ қыз бірдей қазақи көйлек киіп, жапырақтар секілді жайқалып, шеңберге тұрып Тоғжанды қоршап тұрады. Әнші қыздардың басындағы үкілі тақияларын үлбірете екі жаққа әдемі қозғалтып айнала ән шырқап жүрген кездегі сәті Тоғжанның тек жас құрбыларымен ойнап-күлгені ғана емес, табиғат аясында бірге серуендеп жүргендей әсер етеді.

Ауыл жастары жиналып, қалжыңдасып, спектакльдің атмосферасын көңілді бере алды. Жастар арасындағы әдемі де орынды әзіл, қағытпа қалжыңы көрерменді Абайдың жастық шағымен қауыштырғандай, кешегі жастардың ортасына апарып тастағандай болды. Қойылымнан бірден-ақ Абайдың өз замандастарынан озық тұрғаны, орны бөлек екені сезіліп тұрды. Дегенмен актерлерге әлі де шынайылық пен ізденіс жетіспегені байқалып тұрды.

Спектакль минимализмге құрылған. Төбеден салбырап түсіп тұрған арқандар алдымен уақыт пен кеңістікті білдірсе, екіншіден, бүгінгі күн мен кешегі күнді байланыстырып тұрғандай, біресе шанырақ кейіпіне енеді, біресе өсіп тұрған ағаштарға ұқсайды, біресе екі жастың арасындағы сезім қылын байланыстырушы жан-дүние дәнекері сияқты болып кететіндей көрінеді. Әнмен бірге тербелген, бірде шиыршық атқан, бірде шыр айналған арқан өмірдегі адамдар арасындағы түрлі қарым-қатынастың көрінісін бергендей.

Бір-біріне жіпсіз байланған қос ғашық, олардың арасындағы тулаған көңіл толқындары, ұшқын атқан махаббат, жастық шарпуына оранған өрт сезім арқанмен орала әдемі беріледі. Әртүрлі бейнелер жасап, спектакль кезінде арқанды қолдарынан түсірмей, бірдей синхронды жасағаны, ән мен қимылдың үйлесімдігі, арқанмен бірге берілген үн мен дыбыстар өмір тынысын үзбей көркемдік шешім тапқан. Осынау қимыл мен үннің үйлесімділігінен Тоғжанның шолпысының сыңғырын, Абай асыға күткен аяқ дыбысын, екі жастың жүрек лүпілін естігендей боласың. Осындай бірліктен сахнада декорациямен көп жұмыс жасалғанын және актерлердің оны әдемі ойната білгенін көріп тамсанасың. Қазіргі театрлардан байқалатыны, қазақ классикасы қойыла қалса, декорациялардан киіз үйлер, қамшы т.б. құралдар мен түрлі тұрмыстық заттар қойылады, ер адамдар қызылды – жасылды шапандарын мен бөріктерін, қыздар жарқ-жүрқ еткен костюмдарын киіп шығады. Иә, әрине, бұл – сол заманды қазіргі заманға әкелу, көрерменді сендірту үшін жасалатын дүние. Бірақ қазіргі заманның талабы, көрерменнің талғамы бөлек. Классиканы жандандырып, қазақи нақышты бұзбай заман талабына сай қылып жасау көп режиссердің қолынан келе бермейтін хақ. Сонымен қатар актерлердің қолдарындағы арқанды ұстап, ревкзитті ойнатуы, бірнеше дауыста асқан шеберлікпен құбылта ән шырқап, қойылымның ретін бұзбауы – спектакльдің үлкен жетістігі.

Ал Нұрқанат Жақыпбайдың қойылымынан режиссердің өткен ғасыр мен қазіргі заман талабын бір арнаға тоғыстырғаны, кейіпкерлердің жан дүниесін, сөздерінің мазмұнын бірінші орынға қойғаны байқалды. Актерлердің барлығы бірдей костюм кигені, тіпті басты рөлді ойнап жүрген актерлердің де ерекшеленбеуі, режиссердің сыртқы формаға мән бермей, кейіпкердің жанын ашуға тырысқаны көрініп тұрды. Шынымен де спектакльдің көркін келтірген және басты рөлдегі актерлерді демеп жүрген, басынан аяғына дейін байланыстырып тұрған – хор. Абай жазып кеткен ұмытылмас әндерді бірнеше дауысқа салып әндеткені одан сайын спектакльді ажарландыра түсті деп айтуға болады. Спектакльде Абайдың «Көзімнің қарасы» әнінен бөлек «Желсіз түнде жарық ай», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Айттым сәлем, Қаламқас» сынды музыкалық шығармалары да шырқалды.

«Абайдың жас кезін алған себебіміз, оның шығармашылығын көрерменге қолжетімді әрі түсінікті ету үшін таңдадық. Спектакльді көргеннен кейін көпшілік ақынның өлеңдерін немесе «Абай жолы» романын қайта оқығысы келіп, бұл жерден риза болады деп үміттенеміз»,- деді қоюшы режиссер Нұрқанат Жақыпбай [8. Интернет желісі].

Бұл қойылымда Абайдың барлық әндері бірнеше дауыста шырқалады, жас орындаушылар-

дың шеберлігі спектакльдің өн бойына нәр де, әр де беріп тұрды.

...«Абай мынадай көктем түнінен соншалықты бір тазалық сезіп, таң лебін танығандай. Бұның жүрегі әдейі арналған таң лебін ерекше ұғынып сезінгендей.

«Махаббат па? Осы ма? Осы болса, мынау дүние, мынау маужыраған тынысты нәзік түн... бегісі ғой. Сол сұлу саздың құлақ күйі ғой».

Сүттей жарық, айлы түн. Таң әлі жоқ. Бірақ жоқ екенін білсе де, Абай әлдеқандай өзгеше «таңды» сезеді. Күйік те, үміт те, қуаныш та, азап та бар- жүрек таңы. Кеуде толған өзгеше ыстық, өзгеше жұмбақ, мол сезім. Соның шалқи түсіп шарықтауы көп. Лыпыл қаққан қанаттай тоқтаусыз құбылып, тыныштық ала алмай лепіреді.

«Нені айтады? Не деп түсінеді? Не сипатты бұл сезім? Не боп барам? Тақат, сабырым қайда?»

Бойына тоңазығандай бір діріл пайда болды. Себепсіз дірілдейді. Жүрегі де тулап кеп, өз-өзінен қысылып, шаншып кеткендей.

«Таң...жүрек таңы...Сол таңым сенсің бе? Жарығымбысың, кімсің?»...[1. 1126]

Бұл Абайдың алғашқы алау сезімге өртеніп, алабұртқан, ерекше көңіл толқынына бөленген сәті. Тоғжанға деген сезімі бүкіл тұла бойын билеп, біресе шалқи түскен, біресе ысынып, біресе суып өзгеше жұмбақ сезімге берілген кезі. Жүрек лүпілі. Алғаш құлай сүйген жанның жүрек туласы, қуанышты көңілі, үмітке толы жан тебіренісі. Жастық жалын, шоқ сезім лапылдап жанған, сүйіктісіне, құлай сүйген жанына деген сезім шарпысы. Бұл Абайдың Тоғжанмен кездескеннен кейінгі жан арпалысы, ішкі көңіл күйдің толассыз толқыны еді.

Бұл – жас Абайдың бәрімізге таныс әдеби образы. Бұл – ғашық Абай, сүйгеніне асық Абай. М.Әуезов осы бір сәттегі Абай бейнесін, оның ішкі жансарайындағы сезім күйін оқырмандарға айшықты, бейнелі сөздермен жеткізіп тұр. Небір толқынысты риторикалық сұрақтар арқылы кейіпкер көңіліндегі аласапыран төңкерісті шебер суреттеп, оқырманның өзін де Тоғжанға ғашық етіп жібергендей. Бұл жерде сөз сурет сап, ой жетелеп, қиял қиянына алып кетердей әсер береді. Ал Абайдың сахналық образына қайта оралсақ, біз көрген Абай мен Тоғжаннан бірден жастық лебі сезіле кетті. Өйткені рөлдерді ойнаған жас актерлер. Жасқа тән жалын, сезім, көңіл, тазалық, әсем үн бәрі-бәрі бар. Дегенмен образға еніп, Абайды ойнау, көзі қарақты көрерменнің көз алдына кейіпкердің бар болмысына бойлау, жан бітіру, сонау жас Абай заманына сапар шектіріп көрерменді сендіру тіпті қиын.

Абайдың жас кезін ойнаған Жастар театрының жас актері- Шыңғыс Жақыпбай. Актердің ойнаған рөлінен даналықты, жастықты, өз сүйгеніне деген адалдықты аңғаруға болады. Актердің кейіпкерді зерттегені, көп ізденгені, тынымсыз еңбектенгені байқалды. Жас Абайдың Тоғжанға

деген іңкәр сезімін, Абайдың ішкі жан толқысын, жас көңіліндегі шынайылық пен тазалықты көрсете алды. Сахнада жас Абай жүргендей сезілді, Абай жүрегі Тоғжан деп соғып, Тоғжан деп ән салып тұрғандай әсер қалдырды. Дегенмен әттеген – ай дейтін тұстары да бар. Кейде актерлердің айтатын сөздері анық болмай, актерлердің дауыстары естілмей жатты. Бұл спектакльде осындай ағаттықтар орын алды. Негізі актердің тілі, дауысы таза болғаны маңызды.

«Сүйіндіктің қызы-Тоғжан. Сылдырлаған шолпысы, әлдеқандай былдырлаған тілменен Тоғжанның келері мен кетерін паш етеді. Құлақтағы әшекей сырғасы, бастағы кәмшат бөркі, білек толған неше білезіктері-баршасы да бұл өңірден Абайдың көрмеген бір сәні сияқты. Толықша келген, аппақ жүзді, қырлы мұрын, қара көз қыздың жіп-жіңішке қасы да айдай боп қиылып тұр. Қарлығаш қанатының ұшындай үп-үшкір боп, самайға қарай тартылған қас жүрекке шабар жендеттің жебесіндей.» [1. 1186]

Бұл – әдеби шығармадағы Абайға арман болған, ақынды іңкәр еткен Тоғжанның бейнесі. Жазушы кейіпкер портретін асқан шеберлікпен бейнелеп, көз алдымызға алып келеді. Осы бейнені сахнаға алып шығу, жан бітіру, Тоғжандай Абай сүйіктісін ойнау – Жастар театрының жас актрисасы Ляззат Қуанышованың еншісіне тиген екен. Бұл – актрисаның театрдағы алғашқы рөлі. Оның сахнадағы болмысынан, дауысынан, қимыл-қозғалысынан өзін сахнада еркін ұстайтынын байқауға болады. Актриса кейіпкердің ішкі жан дүниесін, тебіренісін бере алды. Қойылымда ең алғаш кездесулерінен-ақ екі ғашықтың арасындағы махаббат оты оянып, асықтық сезімдерінің пайда болғанын сезуге болады. Абай өз ауылына оралып, Тоғжанға жазған хатын досынан беріп жібереді. Тоғжан Абайдан хабар алғысы келіп тағат таппай күтіп отырған сәтінде жеңгесі келіп Абайдың хатын Тоғжанға береді. Спектакльде жеңгесі болып ойнаған Назерке Серікболованың кейіпкерінің бойынан жанашырлықты, қамқорлықты, Тоғжанға деген әпкелік махаббаты сезіледі. Абай мен Тоғжанның қоштасуы, сахнадағы қимастық сезімдері мен көз жастары, ғашықтардың қиналысы мен жан айқайы көрерменге әсерлі болды. Дегенмен спектакль барысында Абай екеуінің арасындағы диалогтан бірнеше рет ұзақ паузалар да байқалып қалды.

Гордон Крэг «спектакльдің бірлігі мен толықтығын және ең бастысы актерлік орындаушылық пен сахналық кеңістіктің бірлігін» талап етті [7. 376]. Бұндай талап осы спектакльде аңғарылды, режиссер актерлік орындаушылық пен сахналық кеңістікті ұтымды пайдалана білген. Сахнада көзге ұрып тұрғандай декорация болмады, актерлер де жарқ-жұрқ еткен костюмдер киіп ерекшеленбеді, бірақ режиссердің шеберлігі хор мен арқан арқылы көрерменге таныс, махаббат дастанына айналған Абай мен Тоғжан арасындағы ұлы се-

зімді жаңа қырынан көрсете алды. Спектакль заманауи үлгіде қойылса да, айтайын деген идея, режиссердің мақсаты көрерменге жеткені сөзсіз.

«Көзімнің қарасы» кең даладай Абай көңілінің тар заман шеңберіне сыймай келешекке құлаш ұрып, ақынның өзі «әлемнің құлағынан әні кетпес» Абайға айналып, бұл ән жер – жаһанды шарлап әр тілде шырқалып кетті.

Махаббат әні мен жас Абай бейнесі мәңгі жасап, қазақ сахнасынан түспейтіні рас.

Қорытынды:

Абай образын, Абай тақырыбын Қалибек Қуанышбаевсыз елестету қиын. Себебі тұңғыш қазақ театрының негізін қалаушы актерлердің бірі Қалибек Қуанышбаев-Хәкім Абай бейнесін ең алғаш сахнаға шығарған актер. Абайдың аңыз бейнесін ішкі тереңдігімен сомдап, өнерсүйер қауымды ерекше тәнті еткен сахнаның хас шебері.

Театр сахнасындағы Абай бейнесінің Қалибек Қуанышбаев есімімен тығыз байланыстылығында үлкен заңдылық бар. Себебі бүгінгі астанамыздағы Қ. Қуанышбаев атындағы музыкалық драма театрында қойылып жүрген Абай туралы қойылымдардың да жөні бір бөлек.

Себебі жаңа маусым жұмысы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың тікелей тапсырмасымен келер жылы халықаралық деңгейде аталып өтілуі жоспарланған ұлы Абайдың 175 жылдық мерейтойымен тұспа-тұс келсе, екінші елеулі себеп-ұжым алдағы ХХХ мерейтойлық маусымын жаңа еңселі ғимарат төрінде қарсы алмақ. Күні кеше ғана ақ театрдың тұсаукесері болып, қазақтың театр өнерінде жаңа мәдени өнер ордасы бой көтерді. Қ. Қуанышбаев атындағы театр ұжымы жаңа соңғы үлгідегі жаңа театрында Елбасы Н. Назарбаевтың алдында жаңа маусымды «Абай» қойылымымен ашуы да көңілді қуантады [11. 126].

Театр сахнасында Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Әлімбек Оразбектің режиссерлігімен қойылған «Абай» спектаклі театр ұжымының шығармашылық ізденісін танытарлықтай қойылым деуге болады.

Қ. Қуанышбаев шыңына жеткізе шебер сомдаған Абай бейнесінің жалғасы Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, актер Нүркен Өтеуіловтің сахнадағы өнерінен анық байқалады. Абайдай дананы, дараны, қатпарлы кесек тұлғаны

ойнау актерден үлкен тереңдікті, терең білімді талап етеді. Өйткені бұл жай бейне емес, бүгінде «Адамзаттың Абайы» атанған ақыл-ой иесінің, алыптың бейнесі. Сондықтан жас та болса осы рольдің салмағын сезініп асқан жауапкершілікпен келгенін актер сомдаған Абай ізденіс пен үлкен еңбектің айғағы. Себебі сахнагердің ақын бейнесін сомдауда ішкі жан дүниесін ақтара, бүкіл қайғы-күңіренісін, ақын трагедиясын көз алдыңызда шыңырау биікке көтеріп, биіктете түседі.

«Қалибектен кейін Абайды талай дарынды актерлеріміз ойнады, бірақ Қалибек – Абай біреу-ақ! Ол – Хантәңірінің биік шоқысында оқшау тұрған бейне», – деп Асқар Тоқпановтың ұлы Қаллеки ойынына берген бұл бағасы талант табиғатына таразы болатындай [2. 22 б].

Сол қазақ театр өнерінің сахнасында Қалибек Қуанышбаев «Абайынан» кейін талай Абай сахнаға жол тартты. Сахнадағы әр «Абай» өзінің даналығымен, даралығымен, ақындық және адами қасиетімен өзі өмір сүрген заманның қайшылықтарына толы қайраткерлік күресімен астасып көрініс тапты.

«Мұхтар Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының 95-маусымы «Абайдың жұмбағы» атты жаңа премьералмен ашылды. Ұлт руханияты көшбасшысының бейнесі театр репертуарларынан берік орын алған белгілі драма персонажы ретінде өміршеңдігі ешқашан бәсеңдеген емес. Актерлер мен режиссерлердің шеберлігі артып, тәжірибесі молайған сайын ұлы Абайдың образына айналып соғып, әр кезеңнің талабынан келуі заңдылыққа айналғаны қашан. Бір тарихи тұлға бейнесінің бірнеше рет сахналануы кейіпкер болмысының қайшылыққа толы болып, драмаға сұранатындығына ғана байланысты емес, актер мен режиссердің тұлғаға уақыт биігінен көз салып, көркемдігі жоғары жаңа спектакль жасауға ұмтылысының толастамайтын табиғатынан іздеген жөн секілді» – деп жазады Айгүл Аханбайқызы өз мақаласында [10. 136].

Иә, Абайдай алып тұлға алыстаған сайын, оның рухы халқына жақындай түсетін сияқты, уақыт өткен сайын тұлғалана, қадір-қасиеті артып, халқымен бірге жасай бермек. Театр сахнасынан ғана емес, тарих сахнасынан түспейтін «Адамзат Абайына» қайтып орала беретініміз кәміл.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұхтар Әуезов, «Абай жолы» роман – эпопея, I том, Алматы «Жазушы» 2002 жыл, 112 б. – 118 б.
2. Әшірбек Сығай, «Сахна саңлақтары», Жалын, 2005, 22 б. – 180 б.
3. Қажықұмар Қуандықов, «Тұңғыш ұлт театр», Алматы: «Жазушы» 1969 жыл, 118 б. – 120 б.
4. Тоқтарәлі Таңжарық, «Қазақ әдебиеті» газеті, «Әкемтеатрдағы» Абай образы, мақала, 10.08.2020 жыл, басты бет.
5. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы, «Жігіт сөзі» өлеңі, Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. Өлеңдер мен аудармалар. – 2005, 98б.

6. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы, «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» өлеңі, Шығармаларының екі томдық толық жинағы. - Алматы: Жазушы. Өлеңдер мен аудармалар. - 2005, 986.
7. И.А. Мусский. Книга «Сто Великих режиссеров, ООО «Издательский дом «Вече», 2004, с.37, <http://lib.showconsulting.ru/?p=152>, интернет желісі
8. Премьера спектакля «Көзімнің қарасы» состоялась в столице, 05.11.2020 <https://24.kz/ru/news/culture/item/434380-premera-spektaklya-k-zimni-arysy-sostoyalas-v-stolitse>
9. Алихан Файзханов, «Абай (сахналық қойылым)» мақала, 14 наурыз 2017 <https://massaget.kz/blogs/20426/2017-2020>
10. Айгүл Аханбайқызы, «Абай - қазақтың айнасы», мақала, Егемен Қазақстан газеті, № 201 саны, 2020 жыл, 21 қазан, 13 б.
11. Назерке Жұмабай, «Тарихын тағылым тұтқан», мақала, Егемен Қазақстан газеті, № 205 саны, 2020 жыл, 26 қазан, 12 б.

REFERENCES:

1. Mukhtar Auevov, the novel-epic "The way of Abai", volume I, Almaty "the writer" 2002, p. 112 - P.118.
2. Ashirbek Sygai, "the song of the stage", Zhalyn, 2005, p. 22 – p.180.
3. Kazhykumar Kuandykov, "Theater of the First Nation", Almaty: "writer" 1969, 118 P-120 P.
4. Toktarali Tanzharyk, newspaper "Kazak adebieti", the image of Abay in the "father Theater", article, 10.08.2020, home page.
5. Abay (Ibrahim) Kunanbayuly, poem "Zhigit Sozi", a complete two-volume collection of works. - Almaty: Writer. Poems and translations. - 2005. 98 P.
6. Abay (Ibrahim) Kunanbayuly, poem "Zhark Epes Kara konyim ne kylsa DA", a complete two-volume collection of works. - Almaty: Writer. Poems and translations. - 2005. 98 P.
7. I. A. Mussky. Book "Sto of great directors, LLC" publishing house "Veche", 2004, p. 37, <http://lib.showconsulting.ru/?p=152>, internet network
8. the premiere of the play "Kozimnin karasy" took place in the capital, 05.11.2020 <https://24.kz/ru/news/culture/item/434380-premera-spektaklya-k-zimni-arysy-sostoyalas-v-stolitse>
9. Alikhan Fayzhanov, article " Abay (stage performance)", March 14, 2017 <https://massaget.kz/blogs/20426/2017-2020>
10. Aigul Akhanbaykyzy, " Abay - kazaktyn aynasy", article, Egemen Kazakhstan newspaper, No. 201, October 21, 2020, P.13.
11. Nazerke Zhumabay, " Tarikh tagylym tutkan", article, Egemen Kazakhstan newspaper, No. 205, 2020, October 26, 12 p.

Авторлар туралы мәліметтер:

Құспан Т.Н. - 2-курс магистранты, «Театр өнері және өнертану» факультеті, Қазақ Ұлттық Өнер Университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: toka_28_96@mail.ru
 Ескендіров Н.Р. - ҚҰӨУ-нің доценті, PhD докторы, театртанушы, Қазақ Ұлттық Өнер Университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Куспан Т. Н. - магистрант 2 курса, факультет «Театральное искусство и искусствоведение», Казахский национальный университет искусств, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: toka_28_96@mail.ru
 Ескендіров Н. Р. - доцент, доктор PhD, театровед, Казахский национальный университет искусств, г. Нур-Султан, Казахстан

Information about the authors:

Kuspan T. N. - 2nd year master's student, faculty of theater arts and art history, Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: toka_28_96@mail.ru
 Eskendirov N. R. - Associate Professor, PhD, theater critic, Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan

S. NURMOLDAYEV^{1*}, B. NUSSIPZHANOVA², G. BEGEMBETOVA³,

¹Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy,

²NJSC «Kazakh national academy of choreography»,

(¹E-mail: serik_composer@mail.ru, ²E-mail: bibigul-08.08@mail.ru, ³E-mail: begembetova@mail.ru)

MANAGEMENT AND ITS GENERAL APPEARANCE IN THE FIELD OF MODERN MUSIC

Abstract: This article considers the philosophy of proper music management in modern conditions. In the age of reality and globalization, not only art, but in every sphere of public life there is a process of adaptation to the development of society. In this regard, it is clear that spiritual renewal can include not only traditionalism, but also innovation.

Thus, modern music cannot be left out of modern requirements. In order to explain the problem in more detail, we must first focus on the essence of its basic conceptual concepts: "management", "marketing", "management in music", "marketing in music".

This is because our research requires weighing the logical structure and meaning of such concepts. The market society has recently paid more attention to management and marketing in order to develop itself.

After all, progress in every sphere of life must be systematic, setting goals and striving for their positive results. These phenomena later covered all spheres of public life and entered the Kazakh space. So, in the age of the market, "What is management?"

The question of its origin required its scientific substantiation, and various definitions were created for it.

Key words: globalization, management, music, art, marketing.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МУЗЫКА САЛАСЫНДАҒЫ БАСҚАРУ ЖӘНЕ ОНЫҒ ЖАЛПЫ КЕЛБЕТІ

Аннотация: Мақалада қазіргі жағдайда дұрыс музыкалық менеджмент философиясы қарастырылған. Шындық пен жаһандану дәуірінде өнерғана емес, сонымен қатар қоғамдық өмірдің барлық саласында қоғамның дамуына бейімделу процесі жүреді. Осыған орай, рухани жаңғыру тек дәстүршілдікті ғана емес, жаңашылдықты да қамтуы мүмкін.

Сонымен, заманауи музыка заман талабынан тысқала алмайды. Мәселені егжей-тегжейлі түсіндіру үшін, ең алдымен оның негізгі концептуалды ұғымдарының мәніне тоқталуымыз керек: «менеджмент», «маркетинг», «музыкадағы менеджмент», «музыкадағы маркетинг».

Бұл біздің зерттеулерімізге осындай ұғымдардың логикалық құрылымы мен мағынасын өлшеуді қажет ететіндігі мен байланысты. Соңғы кезден арықтық қоғам даму үшін менеджмент пен маркетингке көп көңіл бөлуде.

Өйткені, өмірдің барлық салаларындағы прогресс жүйелі, мақсат қойып, олардың оң нәтижелеріне ұмтылуы керек. Кейін бұл құбылыстар қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамтып, қазақ кеңістігіне енді. Сонымен, нарық заманында: «Менеджмент дегеніміз не?»

Оның шығу тегі туралы мәселе өзінің ғылыми негіздемесін қажеттетті және оған әр түрлі анықтамалар берілді.

Түйіндемесөздер: жаһандану, менеджмент, музыка, өнер, маркетинг.

УПРАВЛЕНИЕ И ЕГО ОБЩИЙ ОБЛИК В ОБЛАСТИ СОВРЕМЕННОЙ МУЗЫКИ

Аннотация: В статье рассматривается философия правильного музыкального менеджмента в современных условиях. В век реальности и глобализации не только искусства, но и во всех сферах общественной жизни идет процесс адаптации к развитию общества. В связи с этим очевидно, что духовное обновление может включать не только традиционализм, но и новаторство.

Таким образом, современная музыка не может оставаться в стороне от современных требований. Чтобы объяснить проблему более подробно, мы должны прежде всего сосредоточиться на сути ее основных концептуальных понятий: «менеджмент», «маркетинг», «менеджмент в музыке»,

«маркетинг в музыке».

Это связано с тем, что наше исследование требует взвешивания логической структуры и смысла таких понятий. В последнее время рыночное общество уделяет больше внимания менеджменту и маркетингу, чтобы развиваться.

Ведь прогресс во всех сферах жизни должен быть систематическим, ставить цели и стремиться к их положительным результатам. Позже эти явления охватили все сферы общественной жизни и вошли в казахстанское пространство. Итак, в век рынка: «Что такое менеджмент?»

Вопрос о его происхождении требовал своего научного обоснования, и ему были даны различные определения.

Ключевые слова: глобализация, менеджмент, музыка, искусство, маркетинг.

Introduction:

In the age of reality and globalization, not only art, but in every sphere of public life there is a process of adaptation to the development of society. In this regard, it is clear that spiritual renewal can include not only traditionalism, but also innovation. Thus, modern music cannot be left out of modern requirements. In order to explain the problem in more detail, we must first focus on the essence of its basic conceptual concepts: "management", "marketing", "management in music", "marketing in music". This is because our research requires weighing the logical structure and meaning of such concepts.

The market society has recently paid more attention to management and marketing in order to develop itself. After all, progress in every sphere of life must be systematic, setting goals and striving for their positive results. These phenomena later covered all spheres of public life and entered the Kazakh space. So, in the age of the market, "What is management?" The question of its origin required its scientific substantiation, and various definitions were created for it. A.I. Orlov emphasizes that management is not only scientific, but also an art: "Management is a scientific discipline of human management. In the course of research, books and magazines are published and dissertations on management are defended. Management as a scientific discipline also relies on practical management. Management is not only a science, but also the art of management" [1].

In his textbook, J.W. Prokofiev wrote: "Management is understood as a form of labor activity. Management is the mental work that results in the management process. In short, the management process is the continuous implementation of forecasts of future tasks, setting goals and ways to prepare them to the tangible results" [2]. And foreign scholar such as U. Ricky Griffin who was engaged in management issues, has a wide range of research interests. "Management and managerial activity; traditional and modern management approaches; internal and external environment of the organization; social responsibility and ethics; strategic management and strategic planning; management decision-making and decision-making; management of startups and new ventures; basic elements of the organization;

organizational design management; organizational change and innovation management; human resource management in the organization; basic elements of individual behavior in organizations; basic elements of control; quality and performance management of operations [3].

We can give many such explanations. Based on these interpretations, we can summarize our views on this issue as follows: "Management is a centralized management system that aims to organize the systematic activities of certain structures and achieve success, from social institutions in all spheres of public life." So, "What is the relationship between music and management?" A logical question arises. Based on the opinions of researchers, they created such concepts as music management, music management, musical manifestations of management. In this regard, we are guided by the following logical structure: "management - music management - marketing - marketing in music." Russian art critic O.A. Garmash: "Music management is a new reality in the domestic musicology, it has a strong position in the field of scientific and applied education. In the 1990s, he not only enhanced his status in professional activities and musicology, including vocational education, but also, in a sense, took responsibility for the development of specific areas related to cultural management in the implementation of Russia's strategy for cultural development" [4].

In turn, O.A. Garmash summarizes the ways of development of this field and emphasizes the need for its identification, the need for a link between scientific knowledge and empiricism, their integration and the need to improve the structure and content of academic music [5].

He is also the author of special scientific works on music management.

M.V. Asainova directs her research channel to the field of pedagogy [6]. Scientists such as O.B. Belotserkovsky developed a scientific basis for the connection between music and management [7]. O.A. Garmash further elaborates on his views on the technology of management in music. It is based on the issues of management, training of managers in the scientific channel, the methodological basis for the formation of the mission of the organizers of culture; Speaking about the theory of organization of management in the social sphere, self-discovery and

educational management, art manager technology, fundraising, the appearance of self-management in a professional musician, emphasizes the important issues in academic music [8].

In this regard, we can make judgments about the image of art manager, fundraising, self-management in our modern society. To date, the specific activities of the art manager and a systematic view of his goals and objectives are not yet fully understood. For example, according to dictionaries, it is briefly described as follows: "Art managers are people with special professional training. Art managers are creative and active people who have mastered the modern methods of organizational work, are able to establish regular professional contacts, can find additional sources of funding. Thanks to the art manager, many spectators come to the theater, concert and exhibition halls. (Art Manager [9].

Discussions:

Basically, the English word "ART" was originally used in different senses: art-critic, art-dealer, art-management, art-party, art-market, etc. later applied to art. This is due to the fact that "art" is still widely used in art, and its channel is expanding. For example, art therapy is developing as a field of healing diseases through art. Or, it has been scientifically proven that cozy music has a certain effect on people's health and calming them down. However, it is known that such a tradition has long been spontaneously formed in the worldview of the Kazakhs and used in practice. We will talk about this in more detail next time.

Therefore, we can summarize our interpretation of the art manager as follows. It consists of, firstly, two concepts in the logical structure: "art" and "manager", secondly, if we combine these two concepts, it consists of art and the disposition of the manager, thirdly, the art manager is a subject, ie a person, fourthly, he is a person of art must have a certain level of mastery of both management and have a significant position. So, we can evaluate the services of an art manager in this regard. He should not be an organizer of art or the head of a particular institution, but a person who presents his creative ideas, offering general directions for the development and prosperity of the art, as well as marketing work. As for the art aspects of fundraising, they are generally divided into two: volunteer fundraising and crowdfunding [10].

Crowdfunding is an informal group of people who voluntarily contribute to projects through financial or other means. Art is mainly diverse and its vitality changes with the development of society.

For example, about 30-40 years ago, the art of literature retained its value in society. They were funded by the state and provided with significant financial assistance to writers and poets. And now the situation has slowed down. Because in the USSR, writers became the ideologues of that society.

Then other artists, especially singers and dancers, musicians and other musicians, took a prominent place on the spiritual stage. However, today in our country, although not called "Crowdfunding", there are certain people or groups that perform this function. Patrons who help and sponsor the development of national art in the country are now called "Art lovers". Self-management - self-management (self-self, myself), which is a simultaneous whole with a multifaceted identity [11].

Self-management does not seek the help of external managers, it is self-promotional. We proposed to distinguish three types of art: the first - a personal selfie, the second - a partnership with the external environment created by his influence and motivation, and the third - a selfie on the proposal to provide information about himself to the external environment. For example, in general, this concept is called "selfie" in relation to art, but it is provided by different concepts in public life or in other fields of science. For example, challenge, PR, etc. concepts often used in modern political life. There are also types of PR in political science called "white" and "black PR".

Black PR, in the Kazakh sense of the word, means "If you don't make a name for yourself, then burn the earth in order to make something obvious." Similarly, self-management should have both negative and positive formats. Those who are also called "bloggers" in the information networks of public life, according to our research, correspond to personal selfies. For example, wedding hosts, celebrities, on the one hand, take personal selfies. Dombra-fati groups on the street, painters on the walls of the house (although the authors are unknown), etc. can be attributed to this.

The second is that the partnership with the external environment, created through its influence and initiative, is also reflected in formal and informal formats. For example, we can mention the hidden and unconscious psychological mechanisms of self-promotion in the media. It includes various meetings and round tables, etc. require self-involvement. But at the same time, the reality of life shows that artists are more likely to interfere in some socio-political issues and use their prestige in the public aesthetic consciousness and turn to other areas. In this case, there is a purely psychological problem. The notion of "star disease" in the public consciousness in the course of psychoanalysis in science in some respects corresponds to the term "mania of greatness" (mania of greatness). He continues with the self-assurance that "I am a unique person in life, the world was created only for me." Psychoanalysts such as E. Fromm has commented on such concepts as narcissism, egocentrism, and selfishness, explaining that a person feels special and even falls in love with himself [12].

The third is to take selfies or meet requests to

provide information about yourself to the outside world. This is due to the fact that, in general, most people are art lovers and have an artistic consciousness. In the language of art, a producer or aidolis portrayed as a positive phenomenon for the self-disclosure of an individual. On the one hand, it is associated with the infinite discovery of one's own potential. The direction of perfectionism in philosophy, psychology, pedagogy explains and supports this phenomenon. There is a constant desire for self-government and perfection, high standards for others, everything in the world must be fair and just, everything must meet the standards, and so on. [13].

It is said that Therefore, we can be sure that the field of art is not just an artistic cognition, but a historical and social phenomenon that is directly related to management in society. However, we can review other theories about how music management develops through intercultural dialogue.

A.B. Kayak noted that the study of the problem is important for the professional music community - composers, musicians, performers, critics, music theorists, teachers of music schools, developers and organizers of cultural policy in this area. explores the interrelationships of musical culture [14].

A.K. Akchurina, who studies the show business in music, said: "Music management and marketing are determined by the need for show business practice, one of which is electronic dance music. The content of a musical work, its form has undergone radical changes due to scientific and technological progress, which has led to the improvement of sound recording. Expanding the capabilities of recording and reproduction equipment will increase the mass consumption of music. Sociological research shows that the art of music takes first place in the tastes of young people: more than 60% of all music products are consumed. The high level of emotional impact of music on young audiences requires increased responsibility for its artistic level, the formation of the worldview and aesthetic tastes of the younger generation. Music as a phenomenon of spiritual culture embodies moral and aesthetic values and is sensitive to social changes in society. [15].

T.P. Zhiteneva personal management in the field of music and education: conceptual and categorical research apparatus, the head of the artistic team in the modern socio-cultural space, the content and organization of the experimental study of the process of teaching individual management to leaders of artistic and creative groups, personal management in music and education main directions, etc. Analyzing the issues, it is proposed to develop an experimental course "Personal Management in the field of music and education." Noting that the development and implementation of personal management in the process of creating motivation for the development of personal management and training of musicians is a topical issue, the study of

music management in connection with education [16]. Now, we come to the part where we talk about the middle ground. To do this, let's first focus on the general concept of marketing. "Marketing is an organizational function and a set of processes for creating, promoting and presenting a product or service to consumers and effective management for the organization to interact with them. In short, marketing is an activity aimed at meeting market needs for profit. In a broad sense, the purpose of marketing is to "identify and meet human and social needs" [17].

"Marketing is a social process aimed at meeting the needs and desires of people and organizations by ensuring the free competitive exchange of valuable goods and services for the buyer" [18]. "Marketing, in its broadest sense, is the process of social management in which individuals and groups of people get what they need by creating and sharing products" [19].

"Marketing is a market philosophy, a strategy and tactics of thinking and acting of market relations: it consists not only of producers and intermediaries in commercial activities, but also of consumers, suppliers, practical economists, scientists, entire organizations and even government agencies" [20].

Kotler Philip and Armstrong explain the doctrine of marketing to Harry as follows and systematize the main issues: "Marketing is the formation of value for the consumer and consumer attraction; company and marketing strategy; partnership to attract customers and build value and build relationships; analysis of the marketing environment; provide marketing information needed to understand the consumer; consumer market and buyer behavior; marketing strategy based on consumer value: value formation for target consumers; product development; services and brands: value creation for consumers; new product development and product life cycle management, etc. [21].

Therefore, according to such definitions, we can summarize our understanding as follows: "Marketing is a vital principle that aims to achieve tangible results through the continuous improvement of ethical approaches and new directions of its implementation in the implementation of its commercial goals in a market society." Marketing is an art on the one hand, pure experience on the other, a combination of theory and practice on the third, and on the other hand it determines the direction of results and profit. In this regard, we must note the aspects that are in harmony with the general social sciences, including pragmatism in philosophy, utilitarianism. Because it also corresponds to our research problem.

Pragmatism is one of the areas analyzed in terms of human activity and practical activities in the cultural and social life of the twentieth century. It is a movement that defines the qualities of human essence and considers the action, the goal-oriented

activity, which is the central basis. Its representatives are Pierce and James, who proposed the term pragmatism, Dewey (analyzes the direction of instrumentalism), etc. Its origins lie in the Cambridge School of Metaphysics in the 1870.

After these philosophers, this continued with the current of neopragmatism. The main values in this stream are: result, experience, transition from words to deeds, reality, etc. [22]. "Utilitarianism is an ethical direction that understands that the highest goal of human activity is the pursuit of material efficiency, profit, well-being. Its founder, I. Bentham, balanced goodness and profit. This has become an impetus that meets the basic ideological requirements of today's market society "[23].

These trends later spread to all spheres of public life and were supported to some extent, and to this day, this channel has become one of the main pillars of our lives. For example, it is true that in the field of education, as well as in the arts, including music, such a position is based on a common methodological orientation, such as the "compass". In this regard, the market and commercialization of art in the world, so Kazakhstan cannot stay away from it. Utilitarianism in the context of a market society in such a world required a theoretical study of this phenomenon, and due to the "marketing" of art, including music, in recent years, new ideas in art and culture have begun to be proposed. P.Yu. Nevostruev in his dissertation "Improvement of marketing research technologies in the market of music broadcasting on the basis of the use of mobile marketing tools" describes the role and relevance of marketing in music as follows: Currently, the current methods of studying the tastes and opinions of the audience are usually based on the processing of data on album sales, concert box office and other specific materials.

Research companies such as TNS Gallup and COMCON conduct syndicated studies on the size and characteristics of radio stations' audiences, not music material. Today, there is no effective mechanism for assessing the attitude of the target audience to a new musical material in the period before its release, all research practices are aimed at determining the popularity of a musical product. This approach does not allow to predict changes in the tastes of the audience and the attitude of the target audience to the new music material, which in turn leads to the loss of the target audience of the channel and, consequently, a decrease in revenue.

Here P.Yu. Nevostruev states that one of the main problems is the media coverage of the main directions of music marketing in public life. However, addressing the topical issues of music marketing through radio, he summed up his thoughts as follows: "The rapid development of modern information technology expands the possibilities of communication with the consumer. Following the development of Internet technologies in Russia,

there is a rapid development of mobile technology. The high level of penetration of the latter into the business allows it to be used as a mass and accessible channel of communication with the consumer.

Research using mobile marketing technologies not only increases the speed of data collection, but also reduces research costs, resulting in increased economic efficiency and increased competitiveness of music products and their distribution channels. In this case, the leading position in the broadcasting segment of the market is achieved not only by the right choice of the target audience, but also by the entity that can offer music that meets his wishes and tastes. Placement of music material on all radio stations of the Holding will be possible only after its testing using the developed mechanism. In this case, you have to pay for music testing services, the amount of which is available to many performers, including certain groups. The advantages of this research technology are the transparency and formalization of the system of testing and selection of music material, differential exposure and increasing the relevance and representativeness of research results by covering different segments of the radio holding audience. leads to an increase. "[24].

O.E. Shilova art management, optimization of the discipline in the structure of professional training of students of music specialization, features of mastering art management of students of music specialties, methods of research of art management of students of music specialties, methods of studying art management in modern professional training of students of culture and arts, music specialties experimental methods of studying the art management of students, modern musician, art manager model, etc. "Modern music activity is wide and diverse, it not only retains its traditional features, but also competent management, economic support in a market economy, competitiveness," he said. without which the most highly qualified music group in the modern world cannot survive. In the broadest sense of the word, only through the synthesis of creative and managerial approaches to musical activity, it is possible to convey to the audience the true beauty of the works of great masters of both the past and modern musical art "[25].

Methodological bases of formation of A.M. Menshikov theater marketing and the analysis of processes of segmentation of the audience; brand acceptance and evaluation criteria; Analyzing issues such as CRM strategy in the organization of the theater festival project, he emphasizes the relevance of his ideas about music marketing: This is an important part of the festival. "Festival performances allow us to see the outline of real changes in us and around us in one of the socially significant arts - the theater. The full picture of the modern festival process is formed from the mosaic

of individual stage or value phenomena that depict the current life of the Russian theater with all its ups and downs, contradictions. Festival is a difficult way to search for innovative ideas, implement non-traditional solutions, develop innovative forms of work, creative pursuits, attract new audiences. This requires a clear and up-to-date analysis of the market, conceptual development, continuous monitoring of processes and, on this basis, the development of a new marketing and "theater" strategy for the XXI century "[26].

Focusing on the marketing aspects of cinematography, S.E. Danilova systematizes her views on the specific experience of its economic style and notes the urgency of the issue: is a complex and multifaceted management activity that requires knowledge and relevant skills. In the absence of trained specialists, business people from the cinematography department became producers of the festival, whose field of activity was art, not management and marketing. The lack of a theory of economics and festival project management significantly reduces the efficiency of the festival industry, makes it inefficient for production, slows down the development of the film festival movement and limits its artistic potential "[27].

A.A. Lisenkova, based on the program of development of social communication in the musical theater, connects the need for theatrical art and its main development project with the field of marketing: "Theater is a special social institution of artistic culture. It has specific socio-cultural goals and related functions, internal organizational structure and appropriate forms of interaction between the subjects of theatrical activity. Society creates specific tools to regulate these relations, as well as a system of management of various aspects of theatrical work "[28]. A.Yu. Wuima focuses on the benefits of marketing in music: "Music is a powerful tool for influencing a person's feelings and emotions. When combined with powerful propaganda tools, such as advertising, music can amplify it many times over. Nowadays, advertisers do not have all the expressive means of music. Since this is possible in the near future, a thorough study is needed to determine the possible impact of music on consumers. This study identifies the principles of operation of this communicative process, regulates this process and protects it from any possible negative consequences "[29].

Weighing the pedagogical underpinnings of music management, S.V. Ivanov emphasizes the urgency of this issue: "The content of professional training of students of cultural universities in the management of music show business; system of methodical tasks for professional training in music show business management; optimization of students' professional training in music show business management; As an organizer and leader of the team, performer and future creation of

musical products (CD, CD, video, etc.), the specialist is faced with the need to market music products "[30].

And next, Yu. V. Strakovic commented on the peculiarities of music culture in the digital age: "Today, at the beginning of the 21st century, music culture is once again at a turning point, where another transformation is taking place due to a new technical achievement, collectively called the "digital revolution ". In terms of the scale of its impact on the music world, this transformation is no less than any of the previous ones, and today it seems so fundamental and important that it deserves the most careful study in this study" [31].

D.B. Tabakaev, studying the use of musical instruments in modern politics, draws the following conclusions: most musical and entertainment events are episodic or one-time and are organized mainly for advertising purposes. At the same time, well-planned ideological action, using appropriate musical instruments and considering the interests of a particular audience, can often form stereotypes and attitudes and influence political behavior. Also, the empirical side of research shows that music culture has a significant impact on the process of forming beliefs and political behavior, because in many cases it is impossible to accept them consciously. At the same time, more attention should be paid to musical images and associations, which form the basis of the psychological level of perception of musical instruments and motivate the audience to certain politically significant actions. [32].

A.K. Akchurina in her research work "The system of training economists-managers to promote show business in universities of culture" focused on the "essence of music show business promotion": "So what is a "promoter" and what are its tasks? A person of this profession is invited to communicate with the consumer in different ways. This can be a gift for the distribution of flyers, general presentations, tests, the purchase or use of the advertised product, which buyers especially like "[33].

As for the information about the promoter, we can get the following information: "The amount of demand and, accordingly, the profit of the organization that invests in the advertising company depends on how well the promoter connects with consumers and attracts them to the offered goods or products. Therefore, a lot of effort is put into the training of promoters. Their appearance is no less important. Important requirements for a candidate for this position are: communication skills; active life position; focus on the result; the majority; release; self-confidence; appearance" [34].

M.G. Snezhinskaya raises the issue of management in the music industry: "The evolution of ideas in musical life; main stages of development of the music industry; structure of the music industry and its main characteristics; emergence of

the music industry as a socio-cultural; key actors in the music industry and their interests; basic and concrete forms of development of the music industry; problems and prospects of the domestic music industry, etc. M.G.Snezhinskaya continues to share her thoughts on the music industry: "The modern music industry is about the creation, production and distribution of musical works. The music industry not only pays attention to demand, but also forms it on the basis of the need to ensure its development and profitability "[35].

S.V. Kostylev pays special attention to the ethical aspects of art management: "The field of art is an emerging area of socio-cultural reality, where the listed features of ethical and moral regulation are clearly visible ... Management decisions in this area often have a double ethical and moral assessment, which is explained by the conflict of value systems (including ethical) of different stakeholders (products), incompatible products of art, "unity of contradictions": material and spiritual values, terminal and instrumental (M. Rokech), values of different communities (religious, ethnic, professional, corporate, clan), the selfless creativity and business talent of the "hungry artist", which often replaces the "catechism of responsibility" with the "catechism of sales" [36]. Such orientations are one of the most important issues not only in art, but also in science and are part of the philosophy of science.

This field is called bioethics or ethics of science. However, it should be noted that after marketing, in music, it always aims to make a profit in accordance with market relations. And in science, although it arose due to the ethical responsibility of the scientist, it is now established on a legal basis. In this regard, the requirements of the ethics of science can be summarized as follows.

Conclusion:

Ethics of science is a special doctrine that combines the moral issues of the scientist in the acquisition and acquisition of scientific knowledge, and also supports the mutual cooperation of the scientific community. The main problems of scientific ethics: the relationship between scientific knowledge and value thinking. According to the concept of "neutrality of science to values", the responsibility for the use of science for destructive purposes rests with such areas as business, government, industry. The neutrality of science to values (ethics) frees scientists from discussing ethical issues, ensures the independence of science.

However, the following system of views is proposed: science is born of an ideological and political nature in order to freely apply its goals to all, even moral situations; scientific knowledge itself is subject to ethical guidelines, such as

simplicity, verifiability, wide application; a scientist cannot be equated with a subject of abstract cognition, he is not a computer, he is a researcher, educator, expert, public figure, etc.; such neutrality cannot be attributed only to the scientist, it is aimed at limiting the general responsibility of the scientist to society; instrumental thinking is not strictly separated from values; Rationality itself is able to discuss ethical issues ...

The use of experimental tools that cause significant harm to humans and animals, the use of tools aimed at improving the lives of very valuable minorities, the implementation of large-scale (requiring industry-wide) individual projects, etc.

The issues are being debated today. ..Ethics of science has created its own branch ethical teachings of special sciences. For example; ecological ethics (environmental) - ethical issues of environmental protection and protection in science, Biomedical ethics (bioethics) - transplant ology, reproductive technology, euthanasia, psychiatric issues, etc. Computer ethics - propaganda, propaganda, false information, computer crimes, etc.

As we can see, marketing in music, as well as the ethics of science, must adhere to its own moral norms in the promotion of art. For example, in computer and advertising ethics, we should not use music that has a negative impact on human health and psyche. Recently, not only the benefits of music therapy, but also the negative effects of some rock music (especially heavy metal) on the human psyche. And some melodies are sometimes pleasant, sometimes unpleasant or depending on the size. Unfortunately, it is one of the unexplored topics in our field of musicology. Some researchers, for example, suggest that excessive use of food singing (throat singing) is harmful to the human body and performers. Is that really so? This is one of the most important issues that needs to be studied on the basis of fundamental integrative and interdisciplinary communication.

G.Yu. Kvyatkovsky studies rock music from a sociological point of view and publishes his own new views: "The dynamics of rock music culture is complex. In our opinion, the development of rock music culture takes place in different ways, depending on the level considered by researchers. Perhaps it is necessary to distinguish the individual, group and social level of rock culture. All kinds of dynamic processes will be presented in rock music; ... The development of rock music culture depends on a set of factors and internal mechanisms. In this regard, it can be assumed that rock music culture is a complex system "[37].

In conclusion, we can summarize the main issues and interactions of music management and music marketing.

Management and marketing	Management and marketing in music
management and organization	Fr from the conductor in the orchestra, to rep reducers and production centers and other organizational and management institutions
Co commercialization processes in the co additions of market relations	Fr from simple commercials to music for financial purposes
Et ethics in marketing and management	Fr from phonograms to imitating other melodies and copying music
Advertising and self-promotion	Fr from filming clips to self-promotion in the media
Crcrowdfunding	Sp sponsorship of music and its public support
Co conducting sociological research	Co conducting scientific sociological research about on self, starting with spontaneous opinions and tests in information networks
Ini Industrialization	C collective grouping through major music centers (f from creating ensembles to creating large music)

So, next we will talk about the industry and its preservation in the field of musical traditions and innovative models and modernizations.

REFERENCES:

1. Orlov A.I. Management. Textbook. Moscow: Izumrud Publishing House, 2003. - 298 p. (14p.)
2. Management / Edited by Zh.V. Prokofieva. - M.: Knowledge, 2000. - 288 p. (12p.)
3. Griffin R. Management 12 Basyly. Almaty: "Ulttykaudarmaburosy" Kogamydykory, 2018.-768p.
4. Garmash O.A. Management of Academic Music in Russia: Genesis of the Phenomenon: Diss. author. Cand. art critic.-Moscow 2017.-223p.
5. Garmash O.A. Management of Academic Music in Russia: Genesis of the Phenomenon: Diss. author. Cand. art critic.-Moscow 2017.-223p.
6. Asainova M.V. Formation of professional competence of managers of social and cultural activities in universities of culture and art [Text]: dissertation ... candidate kulturol. Sciences: 24.00.01. - Moscow, 2005.- 157 p.,
7. Belotserkovsky O.V. Musical management: problems and research prospects [Text] // Problems of management in the field of academic music: Collection of articles. / Edited by: A.V. Krylova, E.V. Kiseeva. - M., 2010.- p. 167-174.
8. Garmash O.A. Management of Academic Music in Russia: Genesis of the Phenomenon: Diss. author. Cand. art critic.-Moscow 2017.-223p
9. <https://kk.wikipedia.org/wiki> (on line resource) 09/15/2020).
10. Bezugly E.A., Kutergin N.B., Alekseev N.A. Fundraising: history of origin and development. - Bulletin of BTGU named after V.G. Shukhova, 2016. - Issue. No. 3. - p. 187-190.
11. Self-management. (Қарalyanuakyty: 15.08.2020).
12. Fromm E. Human Soul / Per. V. A. Zaks. - M.: AST, Astrel, 2010.- 256
13. Tal Ben-Shahar. The paradox of the perfectionist - M.: "Mann, Ivanov and Ferber", 2013. - P. 256.
14. Kayak A.B. Interaction of musical cultures: principles, mechanisms, results: diss. and author. doc. kulturol.- Moscow 2011-356p.
15. Akchurina A.K. The system of teaching economists-managers in show business promotion in universities of culture: diss. and author. Cand. teacher. Sciences. - Moscow 2000-140p.
16. Zhiteneva T. P. Personal management in the formation of professional and managerial culture of a musician: diss. and author. Cand. ped. sci.-Moscow 2005-165p.
17. Barkan D. Marketing: Guides for Beginners / Ed. B. A. Kiprushev; artist. N.N.Gulkovsky. - L.: Ed. - Ed. Cult-Form-Press Center; Social-Commercial Company Adam, 1991. - 256 p.
18. Lamben Jean-Jacques. Strategic marketing. European perspective - St. Petersburg.: Science, 1996. - 589 p.) (p. 17)
19. ГолубковЕ. Р. "Marketing research: theory, methodology and practice." - M.: "Finpress" Publishing House, 2005. - 464 p.
20. A.P. Pankrukhin. Marketing: Textbook / Marketing Guild for students majoring in. - 3rd edition. - M.: Omera-L, 2005. - 656 p.
21. Kotler Philip, Armstrong Gary. Fundamentals of Marketing. -Almaty: Public Fund "National

Translation Bureau", 2019-736 p.

22. The latest philosophical dictionary: 3rd ed., Revised. - Minsk: Book House. 2003.-- 1280 p.
23. G.Zh. Nyrysheva, B.M. Atash.- Philosophy of scientific knowledge: textbook.-Almaty, 2015.-320 p
24. P. Yu. Nevostruev. Improvement of marketing research technology in the music broadcasting market based on the use of mobile marketing tools: Diss. and author. Cand. economy. sciences. -Moscow 2008-124p
25. O.E. Shilova Didactic Features of Studying Art Management by Students of Music Specializations in Universities of Culture and Arts: Diss. and author's abstract, candidate of pedagogue. Sciences. -Moscow 2006-176p.
26. Menshikov A.M. Festival as a Socio-Cultural Phenomenon of the Modern Theater Process: Diss. abstract of Cand. art-Moscow 2004-254p.
27. Danilova S.E. Formation of marketing technologies for producing film festival projects: diss. and abstract of Candidate of Economic Sciences - Moscow 2006-200p.
28. Lisenkova A.A. Social communication as a factor in the development of musical theater culture: diss. and author. Candidate of Culturology, St. Petersburg 2003-214p.
29. VuymaA.Yu. Communicative functions of music in advertising: dissertation author's abstract cand. culture. sciences. -Sank-Petersburg, 2000-207p.
30. Ivanov S.V. A system for teaching management of musical show business for students of cultural universities: diss. abstract of Cand. ped of sciences - Moscow 1997-172 p.
31. StrakovichYu.V. Musical culture in the digital age: transformation of social functioning: Diss. and abstract of Candidate of Science in Culture-Moscow 2010-249p.
32. D.B. Tabakaev The use of musical means in modern politics: diss. and abstract of Candidate of Political Sciences - Kemerova 2005-337p. 228p.
33. Akchurina A.K. The system of teaching the promotion of show business for economists-managers in universities of culture: dissertation and author's abstract of candidate of pedagogical Sciences-Moscow, 2000-140p. (16p.)
34. Promoter // <https://fb.ru/article/52026/chto-takoe-promouter>
35. Snezhinskaya M.G. Music industry as a sociocultural phenomenon: diss. and author's abstract of Candidate of Science (FGBOU VO 2019-226p).
36. S.V. Kostylev Morality as a component of culture: ethical dimension of art management: dissertation and abstract of thesis. Ph.D.-FGBOU.VO 2019-208p. [37]. Kvyatkovsky G.Yu. Rock culture as an object of sociological analysis: diss. and author. Candidate of Sociology, Chelyabinsk 2002-183p.

Information about the authors:

Nurmoldayev S.-Doctoral student of 3rd course of Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, E-mail: serik_composer@mail.ru

Nussipzhanova B.-Honored Worker of the Republic of Kazakhstan, Holder of the order "Kurmet" of the Republic of Kazakhstan, IRST VICE-RECTOR, NJSC «Kazakh national academy of choreography», Science degree/Academic Ranks: Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, E-mail: bibigul-08.08@mail.ru

Begembetova G.-Candidate of Art Criticism, Associate Professor, E-mail: begembetova@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Нұрмолдаев С. - Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының 3 курс докторанты, электрондық пошта: serik_composer@mail.ru

Нүсіпжанова Б.-Қазақстан Республикасының Еңбек сіңірген қайраткері, Қазақстан Республикасының "Құрмет" орденінің кавалері, "Қазақ ұлттық хореография академиясы" КЕАҚ бірінші проректоры, ғылыми дәрежесі/ғылыми атағы: педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, E-mail: bibigul-08.08@mail.ru

Бегембетова Г.-өнертану кандидаты, доцент, E-mail: begembetova@mail.ru

Сведения об авторах:

Нурмолдаев С.-докторант 3 курса Казахской национальной консерватории имени Курмангазы, Электронная почта: serik_composer@mail.ru

Нусипжанова Б.-Заслуженный деятель Республики Казахстан, Кавалер ордена "Құрмет" Республики Казахстан, ПЕРВЫЙ ПРОРЕКТОР НАО «Казахская национальная академия хореографии», Ученая степень/Ученое звание: кандидат педагогических наук, профессор, E-mail: bibigul-08.08@mail.ru

Бегембетова Г.-кандидат искусствоведения, доцент, E-mail: begembetova@mail.ru

УДК 808.55
ББК 85.334

А.М. ОХАС^{1*}, А.Ы. ЖҰМАШ²
¹Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА,
²Алматы, Қазақстан Республикасы

АКТЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ САХНА ТІЛІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация: Бұл мақала заманауи театр өнеріндегі сөз өнерінің маңыздылығын, орынын және өзекті мәселелерін қарастыруға арналған. Актер шығармашылығындағы сөз өнерінің маңызы айқындала келе, оны дамыту жолдары қарастырылады.

Түйіндеме сөздер: Сахналық сөйлеу, көркем сөз, образды бейнелеу, дауысты дыбыс, интонациялық экспрессивтілік, көрермен қызығушылығы, театр байланысы.

ЗНАЧЕНИЕ СЦЕНИЧЕСКОГО ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ АКТЕРА

Аннотация: В данной статье основное внимание уделяется важности, месту и актуальности словесного искусства в современном театральном искусстве. Определена значимость речевого искусства в актерском творчестве и рассмотрены пути его развития.

Ключевые слова: Сценическая речь, художественное выражение, воплощение образа, голосовой звук, интонационная выразительность, зрительский интерес, театральная коммуникация.

THE IMPORTANCE OF STAGE LANGUAGE IN THE ACTOR'S WORK

Abstract: This article focuses on the importance, place and relevance of verbal art in modern theater art. The significance of speech art in acting is determined and the ways of its development are considered.

Key words: Scenic speech, artistic expression, the embodiment of the image, the voice sound, intonational expressiveness, spectator interest, theatrical communication.

Кіріспе:

Қазіргі таңда театр өнеріне деген қызығушылық айтарлықтай артуда. Театрда айтылатын сөзге де ерекше назар аударылып келеді. Егер, қазіргі замаңғы театрдың іс-әрекетін талдайтын болсақ, онда бұл театрлық қойылымдардың бүкіл мағынасы тиімді сөз арқылы, яғни сахналық сөйлеу арқылы көрінетіні сөзсіз. Осыдан кәсіби актерлерді сахна сөзіне иелік етіп қана қоймай, сахнада бейнеленген мағыналық жүктемені толық жеткізудің тікелей қажеттілігі туындайтыны анық.

Бүгінгі таңда сахна тілі - актерлік шеберлігін игерудегі маңызды компонент болып табылады. Сөйлеу - бұл актерлердің кәсібилігін білдірудегі кәсіби құралдарының бірі. Сол сияқты, сахна тілі де драмалық шығарманың сахналық түрленуі болып саналады. Сөйлеу шеберлігі арқылы актер көрерменге ішкі бейнені, әлеуметтік қатынастарды, психологиялық ерекшеліктерді, ұлттық сипаттағы және кейіпкердің күнделікті ерекшеліктерін жеткізе алады. Актер осы мақсаттарға жету үшін дыбыс күшіне, дауыс көлеміне, терең тыныс алуға, жақсы дикция, айтылымның айқындылығы мен нақтылығына, көркемдік интонацияға байланысты сөйлеу техникасын игеруі керек.

Сахналық сөз өнерін дамытудың нәтижесінде әдемі дауыс пен дұрыс сөйлеуге қол жеткізе аламыз. Барлық адамдарда Табиғатынан тек орта-

ша дауыс бар, сондықтан, дыбыстың сұлулығын және сөйлеудің ерекше мәнерлілігіне қол жеткізу үшін көп жұмыс істеу керек. Сөйлеудің өзі ғана емес, сонымен қатар дауыстың дұрыс айтылуы, күші мен оның тембрі- маңызды факторлардың бірі деп білеміз. Өкінішке орай, бүгінде дауыстың жетіспеушіліктерін, кемшіліктерін, тыныс алу, интонациялық қателіктерін, кәсібиліктің жетіспеушіліктерін жиі байқаймыз. Тіпті театр актерлері мен қатар, теледидардағы дикторлардан да мұндай кем тұстар жиі кездесіп жатады. Актердің сахналық сөйлеу техникасын жетілдіру жұмысы негізінен тыныс алу мен дауысты дамытудан тұрады.

Дауыс - бұл күрделі құбылыс, оған белгілі бір бұлшық ет топтары да, адам қызметінің психофизикалық саласы да қатысады. Дауыстың шығуы тыныс алудың дұрыстығына, адамның эмоционалды және физикалық жағдайына тікелей байланысты, соның нәтижесінде сөйлеу жаттығулары әртүрлі жаттығулардың жиынтығы болып табылады. Атап айтқанда: тыныс алу, артикуляция, дыбыс шығару, дикция. Сахналық сөйлеу бағдарламалары сөйлеу жүйесінің өзін дамытумен қатар, басқа сапаларды - ұқыптылықты, тәртіптілікті, жауапкершілікті, серіктестікті және шығармашылық топта үйлесімді қарым-қатынас құра білуді қарастырады.

Кәсіби сахнагер боламын деген әрбір актер

К.С. Станиславскийдің: «... табиғатынан керемет дауысты-ән айту үшін ғана емес, сонымен қоса сөйлеу үшін дже дамыту керек» оған себеп «сахнада сөйлейтін дауыс өмірде сирек кездеседі» деген ой-тұжырымдарын әр кез санасында сақтағаны жөн. [1. 636.] Жалпы адам баласының сөз сөйлеуі өте күрделі құбылыс. Ол оның орталық нерв жүйесі мен дыбыс, дем, артикуляциялық аппараттарының бірлескен үдерісінен туындайды. Дұрыс дем дауыстың физиологиялық негізі саналады. Яғни дем мен дауыс сахна тілінің құрамдас ажырамас бір бөліктері. Сахнадағы актердің дауыс күші, тембрі өз демін қалай игеріп, қалай жұмсауына байланысты.

Сондай -ақ, актердің сахна тілімен жұмыс жасау кезінде мәтінге ерекше назар аударылумен қатар, автордың мазмұнын көрерменге жеткізе білудің маңызы зор. Мұнда логикалық үзілістер, логикалық кернеулер және тыныс белгілерінің дұрыс интонациясы орындаушыға автордың ойын дәл анықтауға және жеткізуге - сөйлеу логикасы көмектеседі. Мәтінмен жұмыс істеудің маңызды кезеңі - оның аудиторияға тигізетін әсері болып саналады. Автордың ойлауының тірі ұлпасы, өзіндік ерекшелігі мен темп-ритмикалық ерекшеліктері- көркем мәтін.

Онда оқиғалардың сипатталған уақыты, орны, ұсынылған барлық жағдайлар жатыр...

Жалпы, адам демі мен дауысы күрделі, әлі де көптеген құпиялары ашыла қоймаған құбылыс. Ол, тек қана белгілі бір бұлшық еттердің жұмысына ғана емес, адамның бүкіл психофизикалық аппаратымен байланысты. Себебі, дауысында еш ауруы жоқ адамның жүйкесі бұзылып, нәтижесінде дауыссыз қалған жағдайлар медицинада дәлелденген. Сол сияқты күнделікті өмірде көңіл - күйіміздің дауысқа әсері барын аңғару қиын емес. Мысалы, көңілің болса қандай жұмыс болмасын қиынға түсе қоймайтыны анық, дәл сол сияқты дене бұлшық еттерінің еркіндігі мен сөйлеу аппаратының физиологиялық қызметі сөз ырғағына үлкен әсерін тигізеді. Өйткені, кез - келген қобалжу тыныстауға әсер етіп, дауыс ырғағын бұзады. Ал, дауыс ырғағы бұзылса сөз жаншылып тұрғандай болып, болмаса әр дыбыс нақтылығын жоғалтып сөйлеуші де, тыңдаушы да әбігер болады.

Актер дауысының маңыздылығы жайында К.С.Станиславский - «Артист сахнаға бес қаруы сай шығуы тиіс, ал соның ішінде, дауыс - оның шығармашылық қаруының ең маңызды бөлігі» [2.246б.] деп, бекер айтпаса керек. Себебі, дауыс біріншіден - спектакль не жайында екенін естіп білуде, екіншіден - дыбыс ырғағы, интонациясы арқылы кейіпкердің ойын түсінуге, үшіншіден - пьеса кейіпкерлері қандай көңіл- күйде екенін сездіруде актер сөзінің бірнеше ықпалды функцияларын жүзеге асырады.

Жалпы, адам баласының табиғи үні - дауысы жасанды болмауы тиіс. Олай дейтініміз, дауысты

дұрыс жолмен тәрбиелемесе сәтсіздікке ұшырап, дауысын жоғалтып алуы қиын емес.

Актер өзінің табиғаттан берілген дем мен дауысын түсініп, оны өзіне бағындыруымен қатар кәсіби тұрғыда тәрбиелеп, дамытып отыруы да оның жауапты міндеті. Дауысты осы күнге дейін шешімі табылмаған күрделі құбылыстардың бірі ретінде қарастыра болсақ, оны танып білумен қатар шынықтырып, жетілдіріп отырудың маңызы әсіресе, актер мамандары үшін қажетті іс болып табылады. Өйткені, дауысты тәрбиелеу - актердің сөйлеу техникасын жақсартудың негізгі мәселесі. Себебі, сөйлеудің басты көрінісі - дем мен дауыс.

Сахна туындысының мазмұны мен мағынасы сөйлеген сөз арқылы халыққа жететіні белгілі. Ал, өмір көріністерін драмалық әрекет арқылы, ұшқырлы ой, астарлы сөз, таза тіл арқылы жиылған қауымға көркемдеп жеткізетін мәдени орта - театр, сонымен қатар көрерменді адамгершілік пен эстетикалық мәдениетке тәрбиелеудің қайнар көзі болып табылады. Театр сахнасында драматург туындысын бойына сіңіріп, ондағы кейіпкерді өз болмысымен ұштастырып, толыққанды бейне жасап шығаратын сахна королі - актер десек, актерлік шеберлік арқылы көрермен қауым кейіпкердің арман-қиялына, сыңғырлаған күлкісі мен сезім діріліне, қайғы-қасіреті мен күйінішіне, бақыты мен шаттығына бейжай, салқынқанды бақылаушы ретінде емес, керісінше бар ынта-зейінімен, шын көңілімен қарап, кейіпкер жанымен бірге күйіп-пісіп отырады. Бұл мақсатқа жету үшін, яғни халықты бір демде ұстап тұру үшін, қызықтыру үшін, спектакльден рухани азық алуларына жағдай жасау үшін керекті ең басты дүние - сөз, сөйлеу мәдениеті. Осы ретте профессор Д.Тұранқұлованың «Сахна тілі» атты еңбегінде: «Сахна тілі - көрерменнің көзбе-көз тыңдайтын, мәдениетті, әдебиетті, өнерді және адамзаттың өзге де құндылықтарының уағыздап, насихаттайтын, ұрпақты тәрбиелейтін тіл. Ол адамның жүрек қылын тап басып тәрбиелей алады. Сондықтан да сахна өнерінің құдіреті де, қасиеті де осымен ұштасып жатыр»[2, 16 б.]

Сахна тілі театр залында қанша көрермен отырса, сонша адамның құлағынан кіріп, жүрегінен орын алады. Көрерменнің жан дүниесін тебіреніске түсіріп, көкірегіне сәулелі сезімді ұялатады. Тілді әдемі жазумен қатар, сөйлей білу де үлкен ұқыптылықты қажетсінеді. Оны тыңдаушыларға мөлдіретіп жеткізу актерлерден жауапкершілікті талап етеді. Сол тілді халыққа әдемі жеткізу үшін сахна тілі арнайы оқытылады.»- делінген. Яғни, актердың рөлді орындау шеберлігі қанша мықты болғанымен, сахнада дұрыс сөйлей алмаса еңбегінің зая кеткені. Сол себепті, сахнада сөйлей білу үлкен өнер.

Қазақ тілінің өзге тілдер сияқты ерекшеленіп тұратын өз заңдылықтары бар. Мәселен, қазақ

тілінің әуезділігі. Бұл тұрғыдан қазақтың ақыны, педагог, әдебиет зерттеуші ғалым А.Байтұрсынұлының пікірі құнды, ғалым тіл әуезділігін екі топқа бөледі: «сөз әуезділігі сөз ішіндегі дыбыстардың құлаққа жағымдылығы, ол дауысты, дауыссыз дыбыстардың оңтайлылығына байланысты; сөйлеу әуезділігі – сөйлемдердің құлаққа жағымдылығы, ол сөйлемдердің тізілуінен көрінеді. Онда буын екпіні мен сөз екпіні ерекше рөл атқарады. Екеуі де дауыс ағымына қарайды» [3.120б.]. Сауатты, мәдениеті жоғары адамдар үшін дұрыс сөйлеп, сауатты жазу қандай міндет болса, сөздерді дұрыс айтып, нормаларын сақтап жеткізу де актерлер үшін де сондай міндет.

Сөздердің жеке тұрғандағы айтылып дыбысталуы мен актердің сөйлеу актісіндегі айтылуы әрқашан бірдей бола бермейді. Себебі, сөйлеу кезінде сөздер бір-бірімен «тіл табысып», үндесіп, үйлесіп жатады. Сол үндестік берік болуы үшін сөздердің кейбіреулері бір-екі дыбысын өзгертуге, тіпті кейде түсіп қалып, жоқ болып кетуге дейін барады. Мұндай процесс қазақ тілінің өзге тілден ерекше қылып тұратын өзіндік жеке қасиеті. Бұл қасиет тілдің әуезді, әуенді болуына, яғни тілдің жұмсаруына үлкен себеп болады. Әр тілдің өзіне ғана тиесілі дыбысталу заңдылықтары болады – сол тілді дербес тіл етіп тұратын өзіндік белгілері. Ондай ерекшеліктер сақталмайтын болса, ол тілдің табиғатына нұқсан келеді. Мысалы, алдыңғы сөздерде а, е, ы, і сынды дауысты дыбыстарға аяқталып тұратын болса, ритмикалық жағынан сол сөзбен үйлесіп келіп айтылатын келесі сөздің басты к, қ дыбыстары ұяңдалып г, ғ дыбыстарына айналып кетеді.

Сахнада әдемі сөйлеу, әсерлі сөйлеу, мәнді де мәнерлі, әуенді де әуезді, жұмсақ, қатты, күштеп, батырып сөйлеудің әртүрлі ойдың нәтижесі. Яғни, сөздің қаншалықты биік дәрежеде айтылуы әрине актердің ой-ұшқырлығына байланысты болып келеді. Демек, актер ойының жемісі – тілінде, яғни сөйлеген сөзінде жатыр. Осыған орай кәсіби қазақ театрының ардагер артистерін жоғары бағалауға әбден болады. Бұл жайында талай жазылып та, айтылып та жүргені белгілі, және де айтыла да, жазыла да береді. Себебі, олар өз заманының көрермендерін, сыншыларын сөз шеберліктерімен, тіл мәдениеті нормаларын бұзбай, қазақ тілінің табиғатын сақтай отырып қаншалықты тәнті етсе, қазіргі заман театр зерттеушілері де сол сахна майталмандарын бүгінгі көзқараспен де тамсанып, жас ұрпаққа үлгі ретінде насихаттап жүр.

Сөз әрекетін меңгеру үшін сахналық тілді жетік меңгеру талап етіледі. Сахна тілі – өзінің ішкі сан қырлы астарымен, қатпарлы мағынасымен, тұңғыш тереңдігімен, көркемдік сымбатымен жалпы, идеяның символы ретінде актер шеберлігі айқындылығының көрінісі. Сондай-ақ, актердің сөзі оның психологиясының да көрсеткіші болып табылады. «Себебі, актер ішкі психологиялық

тебіренісі мен сыртқы пішіндік көрінісі бір-біріне сай болғанда ғана нағыз кейіпкер бейнесін жасап шығармақ. Бұл жердегі ішкі психологиялық тебіреніс ішкі сөзге – монологқа, сыртқы пішіндік көрініс сыртқы сөз әрекетіне саяды», - [3, 58б.]. О.Хожамбердиевтің пікірінше.

Сахнада болсын, жалпы пікір алысудың нақтылы мақсаты мен жеке жағдайларына қарай сөйлеу түрлі ерекшеліктерімен көрінеді. Осы айтылғандар «Қ.Жарықбаев «Психология» атты кітабында сөйлеуді бірнеше түрге бөледі.

Ішкі сөйлеу. Ішкі сөйлеу деп тілдік материалдар негізінде дауыстамай-ақ сөйлеу алушылықты айтады. Психологиялық тұрғыда ішкі сөйлеу адамдармен тікелей қарым-қатынас жасауға арналмаған делінгенімен, сахнадағы болып жатқан оқиға желісінде кездесіп жататын үнсіздік немесе кідіріс кезінде актер ішкі сөзін көрерменге көз жанары арқылы немесе белгілі бір қисынды ишаралар жасауы арқылы ұғындыра білуі керек. Осылайша ішкі сөздің сыртқы сөзге әсерін немесе ой құрылымының сөз әрекетіне ықпал етуін заңды құбылыс ретінде қарастырамыз. Сонда ғана актер мен көрермен арасында іштей байланыс пайда болады. Қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсынов та: «Айтатын лебіз ашық, мағыналы болуы үшін айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек. Адам анық танитын нәрсесін анық айтады да, көмескі танитын нәрсесін көмескі күңгірт айтады», - деп біліп сөйлеу мен білмей сөйлеудің парқын айтады. Сондай-ақ, ішкі сөйлеу өте қысқа, икемді болып келеді. Өйткені, адам әр кезде де өз ойының мазмұнын жақсы біліп отырады, сол себептен де ішкі сөйлеуге ұзақ тұжырым жасап жатудың қажеті де болмайды.

Сыртқы сөйлеу. Сыртқы сөйлеу ауызша және жазбаша болып екіге бөлінеді.

1. Ауызша сөйлеу – диалог және монолог. Диалогтық сөйлеу дегеніміз – екі немесе бірнеше адамның тілдесуі. Диалог сөз еркін және ойды кең жайып айтуды тілейді. Үнемі кезектесіп айтылатындықтан ықшам келеді, әрі әңгімелесушілердің өздеріне ғана түсінікті болады. Ал, сахнадағы диалог өнер көрсетіп жатқан артистердің өздеріне ғана емес, ең алдымен көрерменге түсінікті болуы керек. Сонымен қатар диалогтың логикалық жағы (жоспарлылығы, дәлелдігі) кемдеу болады. Диалог сөз ым-ишаралармен, бет пен көздегі мәнерлі қозғалыстармен (мимика, жест) толықтырып отырады. Яғни, пікірлесудің қандай түрі болса да, сөйлеу формалары арқылы жүзеге асып отырады. Ал, монологтық сөйлеу дегеніміз – бір адамның сөзі. Монолог сөз мәнерлі, адамға ерекше әсер ететін сәттер сазына келтіріліп айтылуы қажет.

2. жазбаша сөйлеу – сөйлеудің ерекше бір түрі. Жазбаша сөйлеу арнаулы әдістер арқылы меңгерілетін сөйлеудің түрі. Жазуда грамматиканың ережелері қатаң ескеріледі. Ал, пьесаны

сахнаға шығарғанда жазылған сөздердің ауызша айтылуын дәл тауып, яғни орфоэпияны (оның ішінде сингармонизм заңдылығын) білу керек. Сөйлеу тілі, тіл нормаларын жетік меңгергенде ғана ерекшеленеді»[4, 616.]

Қорыта айтқанда, сахнада актер ішкі сөзді жоғарыда айтылғандай көз жанары арқылы немесе қисынды бір ишаралар келтіру арқылы жеткізсе, дыбысты сөздерін көрермен назарына түймедейді түйедей қылып болмаса да, өз әсерлілігімен, дауыс ырғағымен, күш-қуатымен қажетті деңгейде көркемдік үлгіде ұсынуы қажет. Осы орайда Тұңғышбай әл-Таразидың «Сөз» атты кітабында: «Алымды актер әр спектакль сайын кейпіне енетін кейіпкеріне деген беймаза көзқараспен, жаңа шығармашылық тебіреніспен ойнайды. Ол тіпті, жүзінші мәрте сахнаға шығып тұрса да спектакльді қай күні қандай құлшыныспен ойнарын, шығармашылық шарықтаудың қай биігіне жетерін алдын-ала болжай алмайды, өйткені, ондай күй – сиқырлы суреткерлік суреткерлік серпіліс, табиғи құбылыс ретінде адам баласының ықтиярынсыз, көзге көрінбейтін, көбіне актердің өзіне де біліне бермейтін сезім байла-

ныстары арқылы коммуникациялық арналармен көрерменге жетіп жатады. Бұл арналарды теориялық түрде сезім – әрекет – сөз деп жүйелеуге болады» [5, 51 б.], - делінген. Демек, актердің сезімі, айтпақ болған ойы ішкі сөзбен өріліп барып өзіне сай сыртқы сөз немесе сөз әрекетін тудырады.

Сөз айта білудің өзі оңай болмай тұрғанда, актер маманы үшін сөз тудыру мәселесі тіпті күрделі, әрі жауапты іс болып табылады. Оған үйрететін – сахна тілі. Сахна тілі актерлармен қатар, режиссерларды, теле-радио жүргізушілерін, лекторларды, көркемсөз оқу шеберлерін, сондай-ақ адвокаттар мен соттардың сөйлеу шеберлігін шыңдайтын пән. Жалпы, сахна тіліні басты мақсаты – рөлді орындау барысында дұрыс сөйлеуге машықтандыру, әрбір сөздің мәнін түсініп, табиғатын тануға баулу, кейіпкер образын аша түсетін штрихтарға талдау жасау, ондағы әр сөзге мән беру, оның орындалуын, сахналық үлгісін жасау, тілдік сөз қорын байыту, мәнерін жетілдіру. Бір сөзбен айтқанда сөйлеу мәдениетін жақсарту.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Станиславский К. С. «Собрание сочинений в 8ми томах, т.3, М., «Искусство», 1955».
2. Станиславский К. С. «Собрание сочинений в 8ми томах, т.2, М., «Искусство», 1955».
3. Хожамбердиев О.К. сахналық тіл – сөз әрекетінің негізі. – Алматы, 2015. – 766.
4. Тұранқұлова Д. Сахна тілі. – Алматы: Білім, 2016. – 214 б.
5. Жаманқұлов Т. К. «Сөз», Алматы: Білім. 2012ж. 320б.

REFERENCES:

1. Stanislavsky K. S. "collection of compositions in 8 volumes, Vol. 3, Moscow, Art", 1955".
2. Stanislavsky K. S. "collection of compositions in 8 volumes, Vol. 2, Moscow, Art", 1955".
3. Khojamberdiev O. K. stage language – the basis of word activity. - Almaty, 2015. - 766.
4. Turankulova D. stage language. - Almaty: bilim, 2016. - 214 P.
5. Zhamankulov T. K. "The Word", Almaty: Bilim. 2012. 320 P.

Авторлар туралы мәліметтер:

Охас А.М.-магистрант, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА, Алматы, Қазақстан Республикасы
Жұмаш А.Ы.-өнертану кандидаты, доцент, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА, Алматы, Қазақстан Республикасы

Сведения об авторах:

Охас А. М.-магистрант, Казахский НПЗ им. Т. К. Жургенова, Алматы, Республика Казахстан
Жумаш А. И.-кандидат искусствоведения, доцент, казахский НПЗ им. Т. К. Жургенова, Алматы, Республика Казахстан

Information about the authors:

Ohas a.m.-master's student, Kazakh National Research Center named after T. K. Zhurgenov, Almaty, Republic of Kazakhstan
Zhumash A. I.-candidate of art history, associate professor, Kazakh National Research Center named after T. K. Zhurgenov, Almaty, Republic of Kazakhstan

А.Б. СЫЗДЫҚОВА*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы,
(*E-mail: aisulu.syzdykova@mail.ru)**ҒАЛЫМ ЖАЙЛЫБАЙДЫҢ «ҚАРА ОРАМАЛ» ПОЭМА-РЕКВИЕМІ –
ҰЛТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ОЗЫҚ ҮЛГІСІ**

Аннотация: XX ғасырда қазақ халқының басынан небір зұлмат-зобалаң кезеңдер өтті. Халық санының азаюы, қазақ зиялыларының репрессияға ұшырауы, геноцидтік саясат, ұлттық рух пен сананың жаншылуы, тіл мен ділдің құлдырауы, орыстандыру саясаты халық тағдырына кері әсерін тигізді. Ұлт әдебиеті оның тағдырымен тығыз байланысты екені белгілі. Мақалада сол кезеңді суреттеген Ғалым Жайлыбайдың «Қара орамал» поэма-реквиемі қарастырылған.

Түйіндеме сөздер: қуғын-сүргін, ұлт тағдыры, Қарағанды лагері, поэма-реквием, тарихи шындық, тарих.

**ПОЭМА-РЕКВИЕМ «ЧЕРНЫЙ ПЛАТОК» ГАЛЫМА ЖАЙЛЫБАЯ-ЛУЧШИЙ
ПРИМЕР НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЭЗИИ**

Аннотация: 20 век был мрачным, жестоким временем для казахского народа. Сокращение населения, репрессия казахской интеллигенции, политика геноцида, крах национального духа и сознания, снижение языка и менталитета, политика русификации оказали негативное влияние на судьбу народа. Известно, что национальная литература тесно связана с его судьбой. В этой статье рассматривается поэма-реквием Галыма Жайлыбая «Қара орамал» («Черный платок»), которая описывает те времена.

Ключевые слова: репрессия, судьба народа, Карлаг, поэма-реквием, историческая правда, история.

**GALYM ZHAILYBAY'S POEM-REQUIEM "KARA ORAMAL" – AN EXAMPLE OF
NATIONAL POETRY**

Abstract: The 20th century was a dark, cruel time for the Kazakh nation. The population decline, the repression of the Kazakh intelligentsia, the policy of genocide, the collapse of the national spirit and consciousness, the decline of language and mentality, the policy of Russification had a negative impact on the fate of the people. This article discusses the requiem poem by Galym Zhaylybai "Қара орамал" ("Black scarf"), which describes these times.

Key words: repression, the fate of the people, Karlag, a requiem poem, historical truth, history

Кіріспе:

XX ғасырда қазақ халқының басынан небір зұлмат-зобалаң кезеңдер өтті. Жұт, ашаршылық, ұжымдастыру, отырықшыландыру, геноцидтік саясат, қазақ халық санының азаюы, жер мәселесі, Кіші қазан төңкерісі, қазақ зиялыларының репрессияға ұшырауы, кәмпескелеу, ірілі-ұсақты көтерілістер мен толқулар, ұлттық рух пен сананың жаншылуы, тіл мен ділдің құлдырауы, орыстандыру саясаты халық тағдырына кері әсерін тигізді. Кері әсерін тигізіп қана қоймай, қазақ халқының ұлт ретінде жойылып кету қаупін тудырды, дамуы мен ұлттық және әлеуметтік-экономикалық жағдайын тоқыратты.

Жалпы алғанда қуғын-сүргінді ұйымдастыру 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың ортасын қамтыды. Социалистік қоғамды нығайту барысында Сталиннің тап күресін күшейту туралы тұжырымы репрессиялық бағдарламасының

негізі болып, «халық жауларын» әшкерелеумен айқындалды. «Партия мен халыққа жат элементтер» партияның өз арасынан және көзі ашық, көкірегі ояу зиялы қауым қатарынан іздестірілді. Ең алдымен жазаға ұлттық демократиялық зиялылар, Алаш қозғалысының қайраткерлері, қазақ елінің біртуар ұлдары ұшырады.

1937-1938 жылдары Т.Рысқұлов, Н.Нұрмақов, С.Құтжанов, О.Исаев, О.Жандосов, А.Досов, А.Асылбеков, Ж.Садуақасов, С.Сапарбеков, Т.Жүргенов, Ә.Ермеков, Х.Досмұхамедов, М.Тынышбаев, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, С.Асфендияров, Ж.Шанин, К.Кемеңгеров және т.б. қуғын-сүргін көріп, ату жазасына кесілді.

«1930 және 1932 жылдардағы бұрынғы Алаш қозғалысына белсенді түрде қатысқан қазақ зиялыларының басым көпшілігі саяси сот процестері шығарған үкімге байланысты әртүр-

лі ұзақ мерзімдерге концлагерлерге айдалды, атылды, жер аударылды. Одан аман қалғандарына «халық жауы», «шетелдер пайдасына қызмет еткен шпион» деген жалған айыптар тағылып, 1937-1938 жылдардағы үлкен террорда жаппай атылып, айдалды», - деп көрнекті тарихшы ғалым К.Нұрпейісов «Алаш һәм Алашорда» атты кітабында жазған еді [Нұрпейісов К., 1995, 14 б].

Қудалау нәтижесінде Қазақстан жерінде жазықсыз жазаға ұшырағандарға арналған лагерлер пайда болды. 1930 жылдары Қарағанды облысының территориясы ГУЛАГ жүйесіндегі лагерлер аймағына айналды. ИМ-нің Қарлаг (1931-1959), АЛЖИР-ден (1937 құрылып, 1939 жылы Қарлагқа қосылды) басқа Ерекше лагерлері (№4 Степлаг (1948-1956), №8 Песчанланг (1949-1955), №9 Луглаг (1949-1951), №11 Дальлаг (1952-1954), әскери тұтқындарға арналған лагерлері №99 Қарағанды ((1941-1949), №39 (Жезқазған, 1945-1948), №37 (Балқаш, (1945-1948) құрылды. Бұл лагерлерде болған тұтқындардың осы өңірдің экономикасын дамытуда өзіндік үлесі болғанын ешкім де жоққа шығара алмас. Ол Орталық Қазақстанның жедел индустрияландыру кезеңімен тұспа-тұс келді де, жер аударылып келген мыңдаған адам мен лагерь тұтқындарының мәжбүрлі еңбектері кеңінен пайдаланылды.

Қарлагта көбіне әйгілі 58-бап бойынша «халық жауы», «Отан сатқындары отбасы мүшесі» (ОСОМ), «төңкеріске қарсы үгіт жүргізгені үшін» (КРА), «антикеңестік үгіт жүргізгені үшін» (АСА), «әлеуметтік қауіпті элемент» (СОЭ) және т.б. айыптар тағылып, ІІХК жанындағы Ерекше мәжілістің, «Екілік», «Үштіктің» шешімдерімен 8, 10, 25 жылға кесілгендер жазаларын өтеді. Әрбір сөзден «саяси қателік» іздеген ІІХК-ның «қырағы» қызметкерлері жазықсыз жандарды еңбекпен түзеу лагерлеріне айдады. [Қарлаг., 2010, 11 б]

Қазақстан аумағында бұл лагерлерден басқа Дальний, Песчаный, Камышлаг, Ақтөбе, Жезқазғанлаг, Петропавл, Өскемен, Луговой, арнайы Кеңгір, тағы басқа лагерлер орналасты. Жеке адамға табынған тоталитарлық жүйе кесірінен 101 мың қазақстандық ГУЛАГ-қа жабылып, 27 мыңнан астамы атылды. «Халық жауларының» 40 мыңы кейін ақталды. Жылдар бойы ақиқатты жазуға, ақ-қараны ажыратуға, айтуға тыйым салынып келді.

Әйтсе де, бүгінгі күні шындықтың беті ашылып, «халық жаулары» атанған қайраткерлеріміз ақталып, тәуелсіз ел ретінде тарихымызды, өткенімізді жаңғыртуға мүмкіндік туып отыр. Осы тұста әдебиетте бұл тақырыпқа соқпай кету мүмкін емес, Жүсіпбек Аймауытұлынша айтсақ: «Әдебиет-ұлттың жаны. Ұлттық сана, тағдыр, жанжүйесі-көркемөнердің басты тақырыбы. Таптық жік арқылы әдебиет жасалмайды...». Зұлмат тақырыбын көтеріп, тарих пен поэзия жүгін қатар арқалап жүрген елінің адал перзенті, ұлт

ақындарының бірі – Ғалым Жайлыбайдың шығармашылығына бір үңіліп, ой елегінен өткізу керек-ақ.

Негізгі Бөлім:

Ғалым ақынның шаң басқан архивтерден шындық іздеп шарқ ұрып жазған, ерекшелігімен, жаңалығымен «мен мұңдалап» тұратын, бүгінгі қазақ поэзиясының озық үлгісі болып танылған туындысы-«Қара орамал» поэма-реквиемі.

Қазақ поэзиясында поэма-реквием жанрына қалам тартқан ақындар жоқтың-қасы деуге болады. Ал орыс әдебиетінде Анна Ахматованың «Реквием» поэмасы да осы қуғын-сүргін, зобалаң кезеңдерге арналған еді.

Шалқар әні – шарығы ажалының,

Тарқағаны осы ма базарының.

Қиямет-қайым туғанда

пенде біткен –

бірге айтады екен ғой АЗА жырын...[Жайлыбай Ғ., 2014, 288 б], -деп поэманың арқалаған жүгін айқындайды.

Ғалым ақынның поэма-реквиемді «Қара орамал» деп атауы да тегін емес. Қазақи танымда қара орамал-қайғының, қазаның белгісі, Қарағанды лагері-қара орамал дей отырып, сол зұлматты жылдардың ауырлығын, халық басына қайғы, қасірет болып үйірілгенін көрсетеді.

Автор Ахмет Игүнекидің «Жамандық жасасаң да, жақсылық жасасаң да жауапсыз қалмайды», Андре Жидтің «Шындыққа жеткен адамға емес, оны іздеп жүрген адамға сеніңдер» деген афоризмдерін эпиграф ретінде қолдану-парамәтінділік арқылы поэма-реквиемнің бүкіл мазмұнын, негізгі идеясын аша түседі.

Поэма-реквием «Қарағанды лагері», «Қарлаг» қақпасы», «Ахмет Сармантайұлының «58-статья» күйі», «Қызжылаған», «Ирина Борхманның «Үзілген сапар» картинасы», «Мамаочкино моласы», «Гармоншы.1973», «Тас пен ас», «Қарлагтың қара кітабы», «Қоңыртөбе», «Үш қағыс» атты тараулардан тұрады. Әр тарауда шындық оқиға суреттеліп, жалпы тұтастықты қамтамасыз етіп тұр.

Дүр сілкінтер дүниенің дүрмегі ауыр,

Күнде дабыр бұл тірлік

күнде дауыл.

Алаш жұрты

азаптың аралы ма –

Қарағанды лагері

Бұл не лагерь?.. [Жайлыбай Ғ., 2014, 284 б]

Ақын жауапты қажет етпейтін риторикалық сұрақ қоя отырып, оқырман назарын тарихи шындыққа аударуды мақсат етеді.

Өткен ХХ ғасырдың қазақ халқының басына қара бұлттай үйіріліп, қайғы мен қасіретке душар еткенін:

Сарыарқаның қойнауы мәңгі жасыл,

деп ойлама ерке қыз,

қаңғыбас ұл!

Сен де міндің келместің кемесіне –

Қанды қасап жасаған, қанды ғасыр!-деп атап өтеді.

Байқағанымыздай Ғалым ақын поэма-реквиемінде «қара» сөзін жиі қолданады. Мысалы, қара орамал, қаралы өлең, қара қобыз, қара түнек, қара таңба, қаралы жұрт, қара орман, қаралы маң, қара қобыз, қара ағаш, қараңғы ой, қара шал.

Постмодернизмнің негізгі категорияларының бірі-ремисценция құбылысы да байқалады.

Мысалы, Шортанбай Қанайұлы «Зар заман» өлеңінде:

Мына заман қай заман?

Азулыға бар заман,

Азусызға тар заман,- деп жырласа [Қанайұлы Ш., 2011, 29 б], Ғалым ақын осы үлгіні өзінше өзгерте отырып:

...Зар, зар заман, зар заман,

Зарлап өткен тар заман.

Буыршынды тайдырған

Жағалауда жар жаман[Жайлыбай Ғ., 2014, 290 б].

Ал мына:

Мынау заман қай заман –

қай қай заман –

Үзік-үзік үмітің жалғанғанда.

...Жайық үшін жаулассаң жазығың не –

Еділ үшін егессең арман бар ма? – Махамбеттің «Жайық үшін жандастық, Еділ үшін егестік» [Өтемісұлы М., 1974, 99 б] жолдары да өзгеріп келіп, соңғы жолда үйлесім тапқан.

Халық әні «Елім-айда:

Қаратаудың басынан көш келеді,

Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді,

*Елім-ай, елім-ай,-*деп келсе, Ғалым ақын:

Топан кірді түсіме...

толған ағын –

долы өзеннің осынша долданарын...

Қаратаудың басынан шыққан көштің

арбасының көргенмін доңғалағын,

*тағдыр деген қайтейін, сол қарағым..,-*деп

қазақ халқының басынан өткен сонау 18 ғасырдағы қиын-қыстау кезеңді де еске түсіріп кетеді. Сол арқылы қайталанған тағдыр тәлкегін аңғартады.

Қаншама адам баласының о дүниеге жөн-жоралғысымен аттанбай, көмусіз қалғанын, ал Сталин пайдаланған вагон сол қалпында сақтаулы тұрғанын, темірдің адамнан қадірлі болғанын мына жолдар арқылы береді:

Арғымағым,

арда едім,

арыдым де.

Қадірлімнің таба алмай қабірін де.

Сталиннің вагоны музейде тұр –

Қаңқасынан қан саулап әлі күнге.

Қазақы танымда шаш жаю-қаралықтың, қазаның белгісі, ақын зар айту, шашын жаю, өкіру сөздерін қолдана отырып, оқырман санасына, көз алдына қайғы-қасіретке толы жылдарды кел-

тіреді:

Зар айтады,

қан құсып көкірегі,

Жетім желге қосылып жетігені.

«Жалаңашкөл»

«Алжир» боп

шашын жайып –

«Степлагы» Кеңгірде өкіреді

Сталин тартқызыған қасіреттен ең көп зардап шеккен қазақтар мен украиндар десек, украин халқы әділдікке жету жолында, тарихи шындықты бұрмаламай, нақты бағасын беруде бізден көш ілгері десек, артық айтқандық болмас. 1932-33 жылдардағы аштық «голодоморға» қатысты 2010 жылы Киевтің қалалық соты Иосиф Сталин мен оған қарасты 6 адамның үстінен қылмыстық іс қарап, қылмыскер деп таныған үкім шығарды.

Жұмыр жерде жұдырығын ішке түйіп -

Сталиннің өріп жүр балалары,- дей келе, Ғалым ақын сол зобалаң жылдар жарасының әлі де жазылмағанын, Сталиндік террорға кектенген, ызаланған адам баласының көп екенін аңғартады. Себебі сол нәубетті жылдарда азап шеккен арда азаматтар, олардың әйел, бала-шағасы көрген қорлық, шеккен азап тілмен айтып жеткізгісіз болғаны белгілі. Мысалы, сол лагерьде болған Т.Рысқұловтың қызы С. Рысқұлованың мына сөздері осыған дәлел бола алады: «... Жетімдік өмір менің де түбіме жетті. Балалар үйінде аштықта өткен жылдарымды, малярия мен өкпе қабынуынан тартқан азабымды, қотырға айналған тәнімді, биттеп кеткендіктен үнемі тақырбас болып жүретін кезімді еске алайын ба, әлде кейін өте жақсы үлгеріммен оқысам да, ешбір жоғары оқу орнына қабылдамағандарын, оқып жүрген кездерімде жатақханадан орын бермей, көрінгеннің босағасын тоздырғанымды еске түсірейін бе?

Тіпті Мәскеу қаласында өтетін комсомол съезіне барғанымда, «сол Рысқұловтың» қызы екендігімді білген соң, мені президиумнан қуып шығып, Одақтық делегаттар тізімінен сыздырып тастады. Тегімді естісе болды, менен ат-тондарын ала қашатын болды. Бірақ 1956 жылдан соң сол адамдар кездескен кезде маған иіліп сәлем беретін болды. Мені осындай тағдырды басынан өткерген, ең бір нәзік, сезімтал жасында жетімдіктің тақсыретін тартқан адамдар ғана түсінетін шығар...» [Қарлағ:Нәубет жылдардың жазылмас жарасы (естеліктер), 2010, 127 б].

Ғалым ақынның шығармашылығына, поэзиясына Серік Қирабаев: «Ғалым өлеңдері – бүгінгі қазақ лирикасының жаңа беттері. Бізге керек өлең осы – бүгінгі өлең» деп өзіндік бағасын берсе [Жайлыбай Ғ., 2014, 18 б], Серік Ақсұңқарұлы «Ғалым Жайлыбай қандай ақын?» атты мақаласында: «Поэзия – ұлт рухының шырқау биікке көтеріліп, шиыршық атқан тұсы! Басқа түк те емес! Ақын туған топырақтың адамзат туған топырақпен егіле, емірене табысар бір сәті ғана! **Ғалым Жайлыбайдың** жыр кітаптары ақынның кіндік

қаны тамған топырақтың киесі қандай, иесінің кім екенін дүниеге паш етіп танытатын осы заманғы поэзиясының озық бір дүниесі: “Белім шықпай жатқанда бесікте мен, Керуен соққан кездерден көшіпті өлең. Астанада, ақпанда, ақ боранда, Аппақ-аппақ түстерді кешіп келем. Ақпан әні, Астана, көшеңде кең, Ақ боранды аппақ нұр десем бе екен? Ел қондырған Есілдің жағасында, Есіл де, есіл, есіл жұрт десем бе екен? Барысқа да ұмтылар, бақанды алып, Қазақ деген – нар халық, атан халық. Ұтылмаса жарады, жұтылмаса – Жалмауыздың аузында жаһанданып?! Тиер жерге мың тиіп мына маңдай, Сыңар арман сыңсиды сыналанбай. Құйқылжытқым келіп тұр қыстың әнін, Құстың әнін жырлаған Тұмағаңдай. Үмітіңнің үрлетіп үр шырайын, Нұр сұрайын саған кеп, жыршы қайың. Айтулы ағам Айтұлы секілденіп, Бәйтеректің басына бір шығайын. Айдыңдардай жағада кеме қашқан, Ортамайын... көзімде – көне дастан. Қара өлеңнің қазанын қайнатайын, “Қара өткелде ақын жоқ менен асқан!” Қара өлеңнің қазаны қайнағасын, Астананың өз жұртын айналасың. Ақпан киіп кірер ем Ақ ордаға, Онда мені күтеді қай нағашым?.. Есіл

жұртта тосайын арысымды, Есілге әкеп қосайын ағысымды. Ақ дүниеге сыйлайды ақын бақыт, Жақындатып кетейін ағысымды. Қоңсы қонғым келеді... қосудай жыр, Тоңған шығар жолымды тосып Ай-нұр. Астанада, ақпанда, ақ боранда, Өлеңдетіп қояйын осылай бір...»[8],- деп ақынның туған елдің мұңын мұңдап, жоғын жоқтаушы екенін атап өтеді.

Қорытынды:

«Белгілі бір әдебиеттің міндеті белгілі бір оқиғаны тірілту емес. Сол оқиғадан азап шеккен немесе бақыт тапқан адамдардың жан әлемін көрсету. Сонда ғана адамның бойында аяушылық сезім болады. Әдебиеттің міндеті де осы»,-деп Төлен Әбдік айтпақшы, Ғалым ақын шындықпен өрілген әрбір оқиғаны бере отырып, оқырманның көңіл-күйіне, санасына ерекше әсер ете алды десек артық емес.

Сталиндік террор кезінде жазықсыз жапа шегіп, Қарағанды лагеріне тоғытылғандардың аянышты тағдыры қазіргі ұрпақты бей-жай қалдырмас.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: «Ататек», 1995. – 256 б.
2. Қарлаг.Қарағанды:Қарағанды «Болашақ» университеті, идея авт. Н. О. Дулатбеков, 2012. –828 б.
3. Қарлаг:Нәубет жылдардың жазылмас жарасы (естеліктер). – Қарағанды:Қарағанды «Болашақ» университеті; «Мемориал» халықаралық тарихи-ағартушылық, құқық қорғау және қайырымдылық қоғамы; құраст. Н. Т. Жұмаділова; жалпы ред. басқарған Н. О. Дулатбеков, 2010. – 568 б
4. Жайлыбай Ғ.Таңдамалы: II том. – Астана:Фолиант,2014. – 328 б.
5. Қанайұлы Ш. Қай заман? [Мәтін]: Жыр-толғаулар, айтыстар, сын-зерттеу, мақалалар / - Астана: Фолиант, 2011 . – 284 б.
6. Өтемісұлы М. Ерулі атқа ер салмай [Мәтін]: өлеңдер / М. Өтемісұлы,; құраст. Б. Аманшин; [сур. М. Кисамединов] - Алматы: Жазушы, 1974 . – 139 б.
7. Жайлыбай Ғ.Таңдамалы: I том. – Астана:Фолиант,2014. – 344 б.
8. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/1894>

REFERENCES:

1. Nurpeisov K. Alash and Alashorda. - Almaty: "Ataturk", 1995. - 256 P.
2. Karlag.Karaganda: Karaganda University "Bolashak", idea AVT. N. O. Dulatbekov, 2012. -828 P.
3. Karlag: an irreparable wound of the years (memories). - Karaganda: Karaganda University "Bolashak"; international historical and educational, law enforcement and Charitable Society "memorial"; Comast. N. T. Zhumadilova; General Ed. headed by N. O. Dulatbekov, 2010 - 568 P
4. Zhailybay G. selected: Volume II. - Astana: Folio,2014. - 328 P.
5. Kanayuly sh. what time is it? [Text]: Poems, aitys, criticism, articles / - Astana: Folio, 2011 . - 284 P.
6. Utemisuly M. Eruli without riding a horse [text]: poems / M. Utemisuly,; comp. "I don't know," he said . M. Kisamedinov] - Almaty: Writer, 1974 . - 139 P.
7. Zhailybay G. selected: Volume I. - Astana: Folio,2014. - 344 P.
8. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/1894>

Авторлар туралы мәліметтер:

А.Б. Сыздықова-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, e-mail: aisulu.syzdykova@mail.ru

Сведения об авторах:

Сыздықова А. Б.-докторант, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, e-mail: aisulu.syzdykova@mail.ru

Information about the authors:

A. B. Syzdykova-doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, e-mail: aisulu.syzdykova@mail.ru

А.А. ТУРГИМБАЕВ^{1*}, А. РАМАЗАН²

¹²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ИНФОГРАФИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада инфографиканың тарихы мен Қазақстандағы инфографиканың қалай пайда болғаны жайлы айтылады. Яғни эмпирикалық материалдағы инфографиканың ұлт өміріндегі маңыздылығы және атқаратын қызметі жайлы ойлар қамтылған.

Түйіндеме сөздер: Қазақстандағы БАҚ, инфографика және дизайн, инфографика тарихы, БАҚ.

ИНФОГРАФИКА И ЕЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация: В этой статье рассказывается об истории инфографики и о том, как инфографика появилась в Казахстане. То есть эмпирический материал содержит представления о важности и роли инфографики в жизни казахов.

Ключевые слова: СМИ в Казахстане, инфографика и дизайн, история инфографики, СМИ.

INFOGRAPHICS AND THEIR PROBLEMS

Abstract: This article talks about the history of infographics and the emergence of infographics in Kazakhstan. And also it embraces thoughts about the importance of infographics in empirical material for the life of a nation and what task it performs.

Key words: Mass media in Kazakhstan, infographics and design, history of infographics, mass media.

Кіріспе:

Инфографика (лат. Informatio – хабардар ету, түсіндіру, мазмұндау; және ежелгі грек тілінде ὑραφικὸς - жазылған, ὑράφω - мен жазамын) деген мағынаны білдіреді. Тарқатып айтатын болсақ, инфографика бұл – мәліметтерді немесе идеяларды визуалдау. Мақсаты: ауқымды ақпаратты тез және түсінікті ете отырып аудиторияға жеткізу. Бұл тұста Ванкуверлік атақты ғалым, дизайнер Марк Смикиклас «Инфографика. Бейнелеу арқылы байланыс және ықпал» атты кітабында: «инфографика тез және түсінуге жеңіл болатындай етіп, аудиторияға күрделі ақпаратты ұсынуға бағытталған деректерді немесе түсініктерді визуалдау» деп түсіндірген [Smiciklas M., 2012, б. 224]. Бұл дегеніміз ақпарат таратудың осындай (инфографика) оңтайлы тәсілі арқылы әлеумет күрделі мәліметтерді жылдам «қорытып», шешім қабылдауға, ой-өрісі мен пайым-парасатын кеңейте түседі. Марк Смикиклас өзі кітабында визуалдау ғылымы деген тарауда: «адам суреттерді мәтінге қарағанда тез қабылдауының бір себебі, ми деректерді сурет түрінде жылдам және ретімен оқиды» деп түсіндірген [Крам Р. 2015. б. 37]. Өз кезегінде алдыңғы ми қабығының сезімталдығы жайлы Н. Munk'a мен

ресейлік ғалым, нейрофизиолог Наталья Бехтереваның тәжірибелерін алып қарастыратын болсақ, мидың алдыңғы жақ бөлігі бейнелеу өнері мен дауыс, сөйлеу, иіс сезу сияқты қызметтерге жауап береді. [Бехтерев В.М., 1928. 327 с.]. Осы сезім мүшелері адамның мидағы миллиондаған нейрондар арқылы жұмыс істейді. Ғалымдар бейнелі ақпаратты қабылдауда алдыңғы ми қыртысы жылдам әрекет ететінін анықтаған. Десекте, инфографиканы әйел мен ер адамекі түрлі қабылдауы мүмкін екен. Ресейлік нейрофизиолог Бехтереваның ер мен әйелдің ақпаратты қабылдауға мүмкіндіктерін саралаған тәжірибесінен осындай ой түйюге болады. Жалпы ғылыми тілде адам миының ауқымды бөлігі тек көруге жауап береді. Мидың шамамен 50% визуалды қабылдау функцияларымен тікелей немесе жанама байланысты. Визуалды қабылдауға жауап беретін нейрондар барлық сұр заттардың шамамен 30% құрайды. Салыстырар болсақ сенсорлық және естуге жауап беретін нейрондар сәйкесінше 8% және 3% құрайды. Бұдан шығатын қорытынды адам баласы көзге елестету арқылы көрген ақпараттарды жылдам қабылдай алады. Белгілі бір көңіл күйді жүрекпен сезініп, ми арқылы өңдеп, ақылын арттырады. Бұл тіпті Аристотельден ке-

Йінгі екінші ұстаз атанып кеткен әл-Фараби бабамыздың «Қайырымды қала тұғындарының көзқарастары» атты философиялық трактатында және ұлы қазақ ақыны, ғұлама Абай негізін қалаған «Толық адам» ілімінде айтылған құнды деректермен қабыса түседі. Абайға маза бермеген толық адам туралы ойы, ақынның мына өлеңінде көрініс тапқан.

Ақыл, қайрат жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боларсың, елден бөлек- деген
тұшымды ойын алға тартады [[Әуезов М., 1965.
18 - б.]

Инфографиканы оқу барысында «жүрек» басты мүше, оны басқа мүше билемейді. Бұдан кейін ми қызмет атқарады. [Болатбекқызы А., 2015. № 8.1(88.1). б. 53-55]. Сондықтан адамның толық қалыптасу жолында бейнелеу өнері, дизайн саласының берері мол. Сондықтан күрделі ақпараттарды инфографика арқылы зерделеу үдерісі адамзат баласы үшін болашақта үлкен жаңалықтар ашуға септігін тигізеді. Өйткені адам баласы құрмалас сөйлемдерден тұратын, сандарды сөйлетіп, жазған ақпараттарды оқып отырғаннан гөрі қысқаша, маңызды ақпараттарды ғанатанып-білуді, меңгеруді қалайды. ХХІ ғасыр – ақпарат ғасыры. Минут сайын өзгерген

ақпаратты адам миы өңдеуде шаршап қалмас үшін мәліметтерді беруде графика әдісін қолдану оңтайлы тәсіл.

Инфографиканың даму кезеңдері:

Инфографикаға кескіндерден бөлек графиктер, диаграммалар, блок-схемалар, кестелер, карталар жатады [Соловьева Т.В., 2010. с. 766]. Жалпы «Инфографика» термині «ақпараттық графика» деген аббревиатурадан шыққаны белгілі. Инфографика өз алдына дербес дизайнның бөлімі болмай тұрып, бастапқыда ол тек графика мен диаграммаларды дайындау деген ұғымды білдірді. Ол ерте заманнан бастау алады. Ерте заманда өмір сүрген адамзат баласы айналасында болып жатқан оқиғаларды есте сақтау үшін тасты қашап суреттер салды. Арнайы құралдың көмегімен тастың бетін қашап салған бейнелер мен түрлі фигуралардың құпиясы әлі зерттеліп жатыр. Осылайша адам баласы өмірінде орын алған құбылыстар мен заттар жайлы ақпаратты осылай түсіндірудің тәсілін ойлап тапты. Осылайша жүйелік кескіндер пайда болып, оның бүгінгі сипаты инфографика деген ұғымды қамтып отыр. Инфографика тарихына қатысты мәліметті қысқаша визуалдау әдісімен тағы бір ұсына (1-сур)кетейін.

Б.з.д 30 000жыл бұрын

Инфографиканың алғашқы мысылдары тас дәуіріне жатады. Адамзат баласының арғы атасы тас бетіне түрлі жануарлардың суретін қашап салды.

Б.з.д 3000 жыл бұрын

Ежелгі Месопотамияда ойлап тапқан иероглифтер инфографиканың бастау бұлағы.

1510

Леонардо да Винчи жазу мен иллюстрацияны бір бірімен үлестіріп, жазулар жазды.

1350

Француз философы Николай Орезмский қозғалыстағы нысанның жылдамдығын өлшеу үшін алғаш рет графика тәсілін қолданды.

Сур:1 Инфографика тарихы

2 Сур: Вавиилон картасы

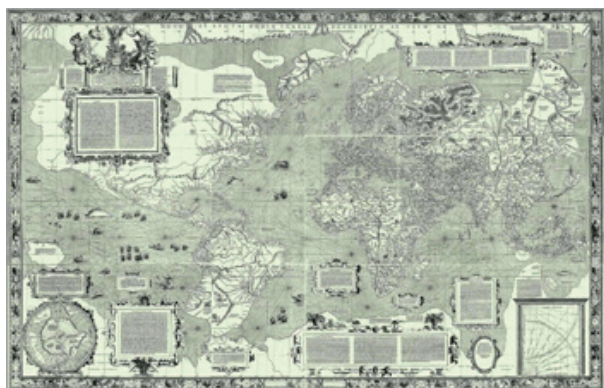
тайтынілім. Өз кезегінде Ресейлік жас ғалым Илья Олегович Надыров «ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ИНФОГРАФИКИ В АНИМАЦИОННОЙ КАРТОГРАФИИ» деген еңбегінде инфографиканың өзі картографияда өте ұзақ уақыт қолданылды – деп жазады.

ИНФОГРАФИКАНЫҢ АТАСЫ

Орта ғасырларда өмір сүрген философ және математик Николай Орем инфографиканың негізін қалаушылардың бірі. Оның жұмыстарына ойшыл Декарттың өзі (3-сурет) сілтеме жасаған. Николай Оремнің алғашқы рет жасаған бағаналы диаграммасы XIV ғасырда салынды.

3 Сур: Николай Оремның диаграммалары

4 сурет; Уильям Плейфейрдің инфографикасы

қыртысы және оның шекарасы жайлы түсінік беретін атластар мен энциклопедиялар жасалды.

УИЛЬЯМ ПЛЕЙФЕЙР

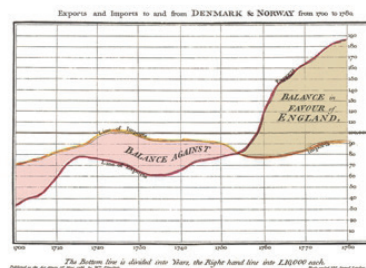
Уильям Плейфер (WILLIAM PLEIFAIR (18 ғ.). Қазіргі заманғы инфографиканың классигі «Сызбалық фактілер» (Виллард Бринтон) кі-

АҚПАРАТТЫҚ ГРАФИКА

Ақпаратты графика арқылы баяндау шамамен б.з.д. 3000 жылы пайда болды. Айталық мына суреттен біз тек кескінді емес, ақпаратты көріп отырмыз. Мұнда композиция бар. Мұндай дүниені жасау үшін адам айтар ақпаратын толық біліп қана қоймай, сауаттыәрі суретші болуыда қажет. Мұндай суретті қашап салу үшін бағзы замандарда бір адам немесе бүтін бір ауыл тұрғындары жұмылдырылуыда мүмкін. (2- Суретте б.з.д. V ғ.) ежелгі Вавилон картасы бейнеленген. Айталық, инфографиканың бастауына жол ашқан картография ілімі сол кезеңдерден бастап өз алдына жеке ғылым болып қалыптаса бастады. Айта кетсек, картография дегеніміз бұл – зерттеу, модельдеу және табиғат пен қоғам объектілері мен құбылыстарының кеңістіктегі орналасуын анық-

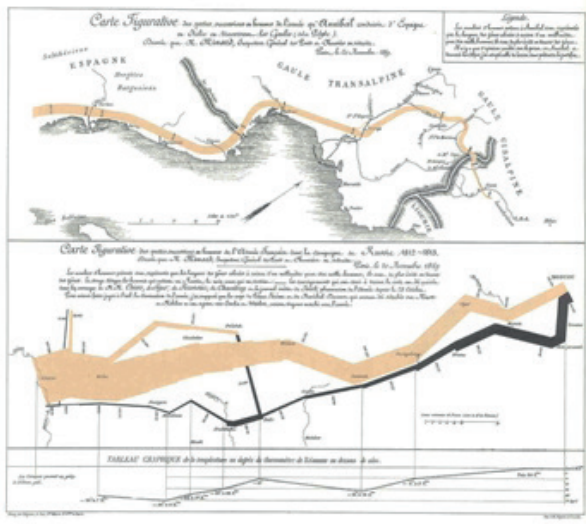
ГЕРХАРД МЕРКАТОР

Герхард Меркатор XVI ғасырда картография ғылымында қолтаңбасы қалған өнертапқыш. Оның салған графикасынан Гренландия Африканың көлеміндей болғаны көрініп тұр. Бұл сызбалар арқылы (4 - сурет)ғалымдар түрлі жаңалықтар ашты. Солардың бірі Рене Декарт. Осы сәттен бастап ғылыми-техникалық иллюстрация тұтас бір саланы қамтыды. Диаграммалар көмегімен жер

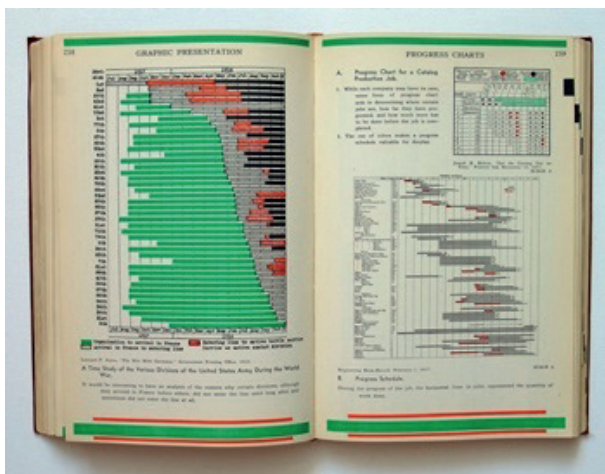

5 Сурет: Герхард Меркатордың сызбасы

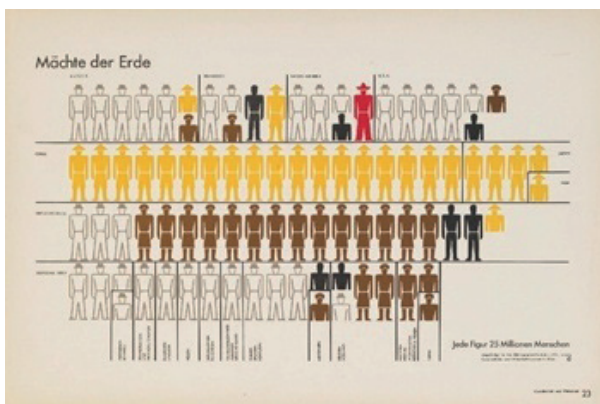

6 сур: Чарльз Минардың картасы

7 сур: Ганта диаграммасы

8-сур: ИЗОТАЙП

табында ақпаратты инфографика немесе эскиздер арқылы суреттеуді қолданысқа енгізген ғалым. Сол тұстан бастап атлас карталарындағы инфографика өте белсенді дамыды. Ол инфографика жасау барысында түрлі (5- сурет) элементтерді қолданысқа енгізді. Мәселен құлдарды тасымалдауға арналған кемелердің құрылымын белгілеп көрсетті. Бұдан кейін Ұлыбританияда кемемен құлдар тасымалына тыйым салынды.

НАПОЛЕОН МАҚҰЛДАҒАН ГРАФИКА

6 суретте XIX ғасырдың айтулы инфографикасы көрсетілген. Авторы Чарльз Минард. Мұнда Наполеонның Мәскеуге қарсы және Ганнибалдың Римге қарсы жорығы карта арқылы көрсетілген. Графикадаавтор ауа температурасының төмендегенінде сызба (6 - сурет) арқылы баяндайды. Бәрімізге белгілі, бұл соғыста ауаның күрт суытуынан Наполеон армиясының жартысы қырылып қалады.

ГАНТА ДИАГРАММАСЫ

Бұл Ганта диаграммасы деп аталады. Оның 1914 жылы Виллард Бринтон ойлап тапты. Бринтон деректерді визуализациялау бойынша алғашқы оқулық авторы. Айта кетейік, 2010 жылы Малофей байқауында Нью-Йорк Таймс газетінің Гуантанамодағы тұтқындар туралы инфографикасы осы сызба бойынша дайындалып, басты (7-сурет) жүлдені жеңіп алған болатын.Кесте іс жүзінде ішпыстырарлық көрінеді. Аллюзиялық(лат. Allusio «тұспал, әзіл»)сурет арқылы күрделі тақырыпты мәдениетті жеткізе білген.Мұнда мәдени мұраға деген құрмет сақталған.

ИЗОТАЙП

XX ғасырда Еуропалық дизайнерлер қарабайыр иконография тіліне қайтып оралды. Олар өз жұмыстарындадиаграммаларда адамдардың бейнесін қолдана бастады. Бұқара үшін бұл өте қолайлы еді. Қазіргі инфографиканың барлығы осы (8-суретте) бағытта жасалуда. Айта кетейік, КСРО-да1970 жылдары Владимир Кричевскийдің жол белгілерін жасауы осы изотайп арқылы жүзеге асқан. Жоғарыда келтірілген сызбалар әлем инфографикасының тарихынан сыр шертеді. Олардың қатарында ашылмаған дүниелер өте көп. Зерттелген мәліметтің өзі әлем инфографикасын алға жылжытып, дамуына серпін беріп отыр.

ҰЛЫ ДАЛА ГРАФИКАСЫ

Ұлы дала тарихында тасқа қашалып салынған суреттер мен петроглифтер туралы жаһан халқы біледі. Айта кетейік, XX ғасырдың 60-70 жылдары археолог ғалымдар петроглифтерді кеңінен зерттей бастады. Соңғы отыз жылдықта әлем ғалымдары арасында қазақ тарихына қатысты тастағы суреттердізерттеуде жаңаша көзқарастар қалыптасты. Суреттердегі композияларды тіпті қазақ инфографикасының негізі деп айтуға болатындай. Аңдар мен адамдардың бейнесі көрініс тапқан тастағы таңбалардың әрқайсысыныңсюжеттік желісі бар. Және толық композициялық шешім болып табылады. Айталық қола дәуірінде тасқа сурет салудан бөлек петроглифтер жазу өнері дами бастады.

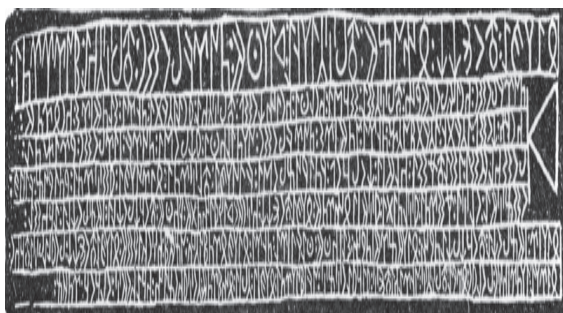

9 Сурет: «Күн басты адам»

Соның бірі әрі бірегейі тамғалы тас петроглифтері. Шу-Іле тауының оңтүстік-шығыс бөлігіндегі жар тас-тарға салынған суреттерді 1957 жылы Қазақстанның кәсіби археологы Анна Георгиевна Максимованың бастаған археологиялық экспедиция тапты [8.10-12-66]. 1958 жылы А.Г.Максимованың аталмыш зерттеу аясындағы алғашқы «Наскальные изображения урочища Тамгалы» еңбегі жарық көреді, онда ескерткішке жүргізілген зерттеудің жарты ғасырлық тарихы берілген. Тамғалы шатқалында табылған жазулардың бірнешеуіне тоқталсақ: «Күн басты адамдар, қол ұстаса айнала жүріп би билегендерді бейнелеу, Күнге

табыну, Қазақстанды мекендеген ежелгі тайпалар күн басты құдай образының суреттері көзге көп ұшырасады.

«Күн басты адам» суретіне зер салсақ, шеңбер мен күннің сәулесі ретінде 21 сызықты көзіміз шалады. Ал шеңбер ішінде 9 дөңгелек салынған. 9 дөңгелек, орталықтағы дөңгелекті қоршай орналасқан. Суретші инфографикаға тән формалар мен, саннан тұратын ақпараттарды қолдана отырып композиция немесе ақпараттық сызба қашап жасаған. Бұл күрделі суреттен статистикалық бухгалтерлік есепті немесе орталықтандырылған басқару жүйесін көруге болады. Бұл қандайда бір діниғұрыпқа қатысты мәлімет болуыда мүмкін. Ал енді бір жазуларда 12 адамның отты айналып билеген сәттері бейнеленген. Неше мың жылдар өтсе де, композиция ап-анық көрінеді. Айта кетейік, ондағы күнге табынушылардың саны 12. Бұдан ата-бабаларымыз жылдың 12 айдан тұратынын білген деп топшылауға болады. Философиялық астары бар дүниелерді дизайн саласының, әсіресе қазақ дизайнының бастауы деп айтуға келеді.

10-сур: Руна жазуы

Орхон-Енесей жазулары — б.з.д V-Xғ аралығындағы түркі тайпаларының тасқа қашап жазған көне түркі жазбаларын руналық жазбалар деп те атайды. «Руны» сөзі Скандинавия халықтарының тілінде сыры ашылмаған деген мағынаны білдіреді. Тек 1893 ж. ғана даниялық ғалым В.Томсен жазудың кілтін тапты. Орхон ескерткіштерінің тұңғыш тәржімаларын 1894 жылы В.В. Радлов жасаған. [Марғұлан Ә.Х., 1993. 10-12-бб.] Мәселен, Құлтегін жазуында: халыққа үндеуі; түрік қағанатының суреттелуі; әскери жорықтар; тағаш халқының араға іріткі салу әрекеттері; түркі халқының өзіне тағылар кінәлары; ескерткіштің қойылуы; төсінде бабадан қалған петроглифтер мен

таңбалар қазақ ақпарат графикасының негізі деп айтуға тұрарлық. ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мәдени мұралар тізіміне енген Тамғалы тас бетіндегі 5000-нан астам сурет жазуларды тереңдей зерделейтін болсақ, дизайн өнерінің салмақты заңдылығына кездесеміз. Ондағы суреттер пикетаж техникасында, кейбірінің темір аспаптың немесе таспен салынғанын байқаймыз. Оны ата-бабаларымыз орта қола, кеш қола, өтпелі дәуір (ертедегі сақ), ертедегі темір дәуірі (сақ пен үйсін), орта ғасыр (ертедегі түрік) және жаңа заман (жоңғар және қазақ) сияқты әртүрлі тарихи дәуірде жасаған. Тастағы бейнелердің ғылыми-танымдық негіздері мол. Инфографика тұрғысынан алсақ, қазақ мифологиясында сандық есептеулерден тұратын суреттерден графиканың түрлі белгілері бар, дөңгелек, доғал, түзу сызық сияқты формалар көрініс тапқан. Салыстырмалы зерттеу әдісін ертеден қалған петроглифтерге зер сала отырып, қазақ дизайны тарихын осы жәдігерлермен байланысты деп айтуға келеді.

Инфографика туралы түсінік алғаш рет 1980 жылдан кейін АҚШ пен Еуропа елдерінде пайда болып, қолданысқа енді. Ал Қазақстанда 2000 жылдардан кейін ғана БАҚ-да ақпаратты графика арқылы беру ісі жүзеге асты. Алғашында көптеген мерзімді басылымдар, кейіннен телеарналар жаңалықтарды осы тәсіл арқылы таратуды қолға алды. Кейіннен ғаламтор бетінде веб порталдар инфографикалық тәсілмен жұмыс жасауға көшті. Осылайша инфографиканың дәуірі түрлені түсті. Бүгінде отандық БАҚ-да жұмыс істеуші дизайнерлер заманауи технологияның көмегімен инфографиканың озық үлгілерін жасап жүр. Десекте қазақ инфографикасының тарихы 2000 жылдан бастау алады деу қате түсінік.

«Түркістан уәлаяты» жабылған соң, 1888 жылы Дала генерал-губернаторының Омбыдағы кеңсесі жанынан «Дала уалаятының газеті» деген атаумен екінші басылым, кейіннен 1894 жылға де-

йін «Особое прибавление къ «Акмолинскимъ областнымъ ведомостямъ», 1900 жылға дейін - «Акмолинскимъ, Семипалатинскимъ и Семиречинскимъ областнымъ ведомостямъ», сонымен қатар 1902 жылға дейін «Акмолинскимъ областнымъ ведомостямъ» қосымша газеттері жарық көріп тұрды. Кейіннен Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Райымжан Мәрсекұлы бастаған алдыңғы қатарлы оқыған қазақ зиялылары 1913 жылы «Қазақ» деген атаумен қазақ апталық газетін шығара бастады. Аптасына екі рет жарық көріп тұрған басылымның алғашқы бетінің безендірілу дизайны ерекше болды. Онда «қазақ» сөзін киіз үйдің фонына жазды. Бұл сол кезеңдегі баспагерлердің ақпаратты ұсынудағы жаңа тәсіл еді. Мұны қазақ дизайн өнерінің жарқын мысалы деп атауға болады. Бұл тарихи сәт журналистика мен баспа ісіндегі революциялық кезеңмен пара-пар.

Қорытындылап айтатын болсақ, ақпаратты инфографика арқылы ұсыну бүгінгі қоғамда ұтымды тәсіл. Себібі әлеумет қым-қуыт заманда күрделі мәліметтерді жылдам «қорытып», шешім қабылдай білуіс тиіс. Сонымен қатар, қазір ақпараттың көптігінен адам миы оны жадына сақтап үйілгермейді. Сондықтан инфографика арқылы маңызды деген мәліметті бөліп алып оқырманға ұсыну арқылы біз оның ой-өрісі мен пайым-парасатын арттыра түсеміз. Оның үстіне көптеген ғалымдар адамдар мәтінге қарағанда суреттер арқылы ұсынылған мәліметтерді есінде ұзақ сақталатынын дәлелдей түседі. Мұны тіпті жаратушының өзі солай етіп жаратқандай. Бұдан кейін шығатын тағы бір қорытынды инфографика жасау кезінде дизайнер алдымен өнімін ұсынатын әлеуметтің жасы мен, жынысы, ұлты мен діліне назар аударуы қажет. Ал ақпараттық гафика жасау барысында дизайнерге қойылатын басты талаптардың бірі эмоциялардың пайыздық мөлшерлемесін анықтап алуы шарт. Осындай мәселелерді басшылыққа ала отырып, материалды беруде оңтайлы түс таңдау мәселесін шешіп алғаны жөн. Себебі әрбір түстің өз айтары бар. Және түстер де ақпарат жеткізуші күшке ие. Осы арқылы инфографиканы

есте сақтаудың тиімділігіартады. Мұның барлығы түптеп келгенде дизайн психологиясы басшылыққа алатын мәні зор мәселе. Жахаңдану тұрғысынан алып қарайтын болсақ, дизайн саласы ұлттық құндылықтарды насихаттау барысында ең үздік формаларды ұсына алуы тиіс. Сондықтан, дизайн саласында, мейлі ол инфографика дайындау барысында болсын, осындай сәттерді қаперге алу қажет. Бұдан бөлек дизайн психологиясын меңгеру барысында болашақ дизайнерлерге қазақ халқының ұлттық құндылықтарын назарға алып әрекет ету заман талабы болып отыр. Соның ішінде отандық инфографикада еңбек етуші дизайнерлер осындай шешімдер арқылы өнімдерін өзгелерден ерекшелей алады. Бұл тұста Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында өз мәдениетін, ұлттық кодты сақтау, жаңғырту шаралары жайлы бағдарламасы ойға оралады. Осыған орай ұлттық құндылықтарымызды жаңа формаларға салып насихаттаудың бірден бір жолын ұсынуда инфографика жасаушы мамандарға да жүктелген міндеттің жүгі ауыр. Ол мейлін, ұлттық беріндімізге қатысты инфографика болмай-ақ қойсын, дегенмен халыққа ұсынған өнімдерінде отандық дизайнерлер қазақ халқының мұраларын, төл өнерін назардан тыс қалдырмау арқылы өзге елдің дизайнерлерінен ерекшелене түспек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. SmiciklasM. Your Audiences Paperback – June 25, 2012, С. 224

2. Крам Р. Инфографика. Визуальное представление данных. СПб, 2015. С. 37.
3. Бехтерев В. М. Мозг и его деятельность / 1928. — 327 с.
4. Мақалаға сілтеме: http://elib.gnpbu.ru/text/behterev_mozg-i-ego-deyatelnost_1928/
5. Әуезов М. «Әр жылдар ойлары». – Алматы, 1965. –С.18.
6. Болатбекқызы А. Абай шығармаларындағы «толық адам» мәселесі// Молодой ученый. — 2015. — № 8.1 (88.1). — С. 53-55. — URL: <https://moluch.ru/archive/88/17589>(дата обращения: 01.11.2020).}
7. Соловьева Т.В. Инфографика в медийном и учебном текстах // Вестник НовГУ». – 2010. – № 57. – С. 76.
8. Лаврентьев А.Н. История дизайна: учеб. пособие. М., 2007. С. 90
9. Марғұлан Ә.Х. «Тамғалы тас» жазуы/ Қазақ тарихы. 1993. №2 10-12-66.
10. Суреттер: <https://rusability.ru/usability/20-trendov-graficheskogo-dizajna-na-2020-god-infografika/> (*антиплагиат*: Уникальность текста: 100.0%)
11. Править этот текст: <https://content-watch.ru/text/>

REFERENCES:

1. Smiciklas M. Your Audiences Paperback-June 25, 2012, P. 224
2. Kram R. Infographic. Visual representation of these. STB, 2015. P. 37.
3. Bekhterev V. M. Mosg and its activity / 1928 — - 327 P.
4. link to the article: http://elib.gnpbu.ru/text/behterev_mozg-i-ego-deyatelnost_1928/
5. Auezov M. "thoughts of different years". - Almaty, 1965. - P. 18.
6. Bolatbekkyzy A. The problem of "full man" in the works of Abay// Young Scientist. — 2015. — № 8.1 (88.1). - P. 53-55. - URL: <https://moluch.ru/archive/88/17589> (date: 01.11.2020).}
7. Solovyova T. V. infographics in media and educational texts // Bulletin of Novgu". – 2010. - No. 57 – - p. 76.
8. Lavrentiev A. N. history of design: ucheb. "no," I said. MOSCOW, 2007. P. 90
9. Margulan A. H. The inscription "Tamgaly Tas" / history of the Kazakh people. 1993. PP No. 2 10-12.
10. Photos: <https://rusability.ru/usability/20-trendov-graficheskogo-dizajna-na-2020-god-infografika/> (anti-plagiarism: uniqueness text: 100.0%)
11. Correct this text: <https://content-watch.ru/text/>

Авторлар туралы мәліметтер:

Тургимбаев А.А.-2- курс магистранты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
 Рамазан А.-ғылыми жетекші: ф. ф. д., доцент, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Сведения об авторах:

Тургимбаев А. А.-магистрант 2 курса, КазНУ им. Аль-Фараби
 Рамазан А.-научный руководитель: д. ф. н., доцент, КазНУ им. Аль-Фараби

Information about the authors:

Turgimbayev A. A.-2nd year master's student, Al-Farabi Kazakh National University
 Ramazan A.-scientific supervisor: Doctor of philology, associate professor, Al-Farabi Kazakh National University

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный
доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№12/10 2020 жыл

Бас редактор:

«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

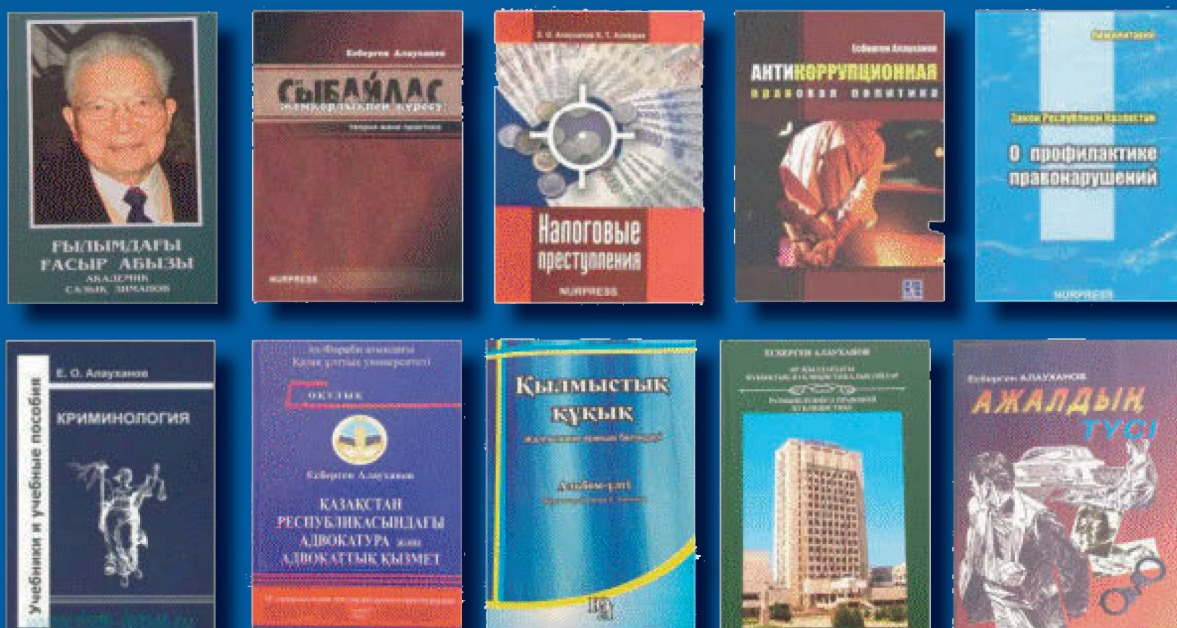
Басуға 29.12.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 29,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №260

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

